

Міністерство освіти і науки, молоді та спорту України
Криворізький державний педагогічний університет

Філологічні студії

Науковий вісник
Криворізького державного
педагогічного університету

Збірник наукових праць

За загальною редакцією Ж. В. Колоїз

Випуск 6

Засновано 2008 року

Кривий Ріг
КДПУ
2011

УДК 811.161.2(082)

Свідоцтво про державну реєстрацію друкованого засобу масової інформації
серія КВ № 14479-3450Р від 19.09.2008 р.

Затверджено як фахове видання для філологічних наук: мовознавство
постановою Президії ВАК України від 1.07.2010 р. № 1-05/5
(Бюлетень ВАК України. – № 7. – 2010. – С. 13).

РЕДАКЦІЙНА КОЛЕГІЯ:

- Колоїз Ж. В.**, доктор філологічних наук, доцент, Криворізький державний педагогічний університет (*відповідальний редактор*)
- Козлов А. В.**, доктор філологічних наук, професор, Криворізький державний педагогічний університет
- Білоусенко П. І.**, доктор філологічних наук, професор, Запорізький національний університет
- Олексенко В. П.**, доктор філологічних наук, професор, Херсонський державний університет
- Калашник В. С.**, доктор філологічних наук, професор, Харківський національний університет ім. В. Н. Каразіна
- Поповський А. М.**, доктор філологічних наук, професор, Дніпропетровський державний університет внутрішніх справ
- Караман С. О.**, доктор педагогічних наук, професор, Гуманітарний інститут Київського міського педагогічного університету імені Б. Д. Грінченка
- Малюга Н. М.**, кандидат філологічних наук, доцент, Криворізький державний педагогічний університет (*відповідальний секретар*)
- Віняр Г. М.**, кандидат філологічних наук, доцент, Криворізький державний педагогічний університет (*технічний секретар*)
- Бакум З. П.**, доктор педагогічних наук, професор, Криворізький державний педагогічний університет

РЕЦЕНЗЕНТИ:

- Гуйванюк Н. В.**, доктор філологічних наук, професор, Чернівецький національний університет ім. Ю. Федьковича
- Горпинич В. О.**, доктор філологічних наук, професор, Дніпропетровський національний університет імені Олеся Гончара

Рекомендовано до друку вченою радою Криворізького державного педагогічного університету (протокол № 3 від 11.10.2011 р.).

Адреса редакції:

пр. Гагаріна, 54, м. Кривий Ріг, 50086
+38(0564) 71-42-47
Kafedra_movy_KDPU@ukr.net

© КДПУ, 2011.

ЗМІСТ

СТРУКТУРА І СЕМАНТИКА МОВНИХ ОДИНИЦЬ

Арешенкова О. Ю. Мовностилістичні засоби увиразнення текстів медійної реклами.....	9
Ачилова О. Л. Український префікс попо- : специфіка аспектуального значення.....	14
Барвіцька Г. К. Афіксація в українській терміносистемі обліку та аудиту	21
Белей Л. Л. Любовні замки як елемент мовного ландшафту	27
Березовська-Савчук Н. А. Теорія сполучуваності як синтаксична характеристика предикатів.....	30
Білих О. П. Іменні прикметники в церковнослов'янській мові української редакції кінця XVI–XVII ст.: особливості функціонування та відмінювання.....	37
Білка О. Л. Багатокомпонентні біологічні терміни вторинної номінації.....	50
Білоусенко П. І., Меркулова О. В. Лексико-словотвірні типи іменників із суфіксом -ище в давній руськоукраїнській мові.....	55
Бойко Л. П., Сабліна С. В. Системні відношення в тематичній групі лексики на позначення людини та її рис у говірках Нижньої Наддніпряни	64
Бойчук М. В. Оцінна функція неологізмів у заголовках періодичних інтернет-видань	70
Бондар Л. А. Механізми перекладу англійських термінів-новоутворень українською мовою	81
Васильченко В. М. Концептуалізаційні особливості обрядових компаративних фразеологізмів.....	87
Величко Г. Г. Представлення концептосфери емоцій і почуттів паралінгвальними фразеологізмами.....	93
Віняр Г. М. Новий префіксоїд у словотвірній системі української мови	100
Войцехівська Н. К. Фразеологічні засоби вираження згоди в діалогічному дискурсі.....	105
Волинець Г. М. Нульсуфіксальні деривати на позначення явищ природи та фізичних явищ у сучасній українській мові.....	112
Гончарова Ю. О. Особливості граматичних категорій української мови (на матеріалі граматик 20–30-х рр. XX ст.)	117

Гребенюк А. В. Типологія фразеологізмів з компонентом-фаунонімом .	128
Гримашевич Г. І. Динаміка лексики одягу в говірках Середнього Полісся.....	133
Гузенко С. В. Інтенсифікація виразності синтаксичних конструкцій в українській і російських рекламних текстах	139
Дедушно А. В. Комунікативно-прагматичні та структурно-семантичні характеристики перформативного акту прохання.....	145
Демешко І. Н. Умови альтернатив у словотвірних парадигмах девербатів в українській, російській і польській мовах	153
Демура Г. В. Мовні засоби ідеологізації образу чоловіка в українській радянській пресі 20–40 рр. ХХ ст.	161
Дядечко Л. П., Прадід Ю. Ф. Лексикографічний проект «250 крилатих слів і зворотів: засади створення»	168
Єщенко Т. А. Категорія «інформативність» («змістовність»), її мовне вираження в тексті.....	172
Жвава О. А. Номінація учасників весільного обряду в говірках подільсько-буковинсько-наддністрянського суміжжя.....	180
Жила Т. І. Функціонування лексем у системі найменувань вулиць.....	189
Загнітко А. П. Кваліфікаційні ознаки речення: категорійний і функційний аспекти (інтерпретаційна модель Олександра Мельничука) ..	194
Зубець Н. О. Позначення злочинної поведінки людини в українській загальномовній фразеології.....	203
Ігнатська С. Є. Лексико-семантична репрезентація моделі «пам'ять» в українському щоденниковому дискурсі	208
Іншаков А. Є. Кольоратив <i>синій</i> у староукраїнській мові (ХІ–ХІІІ ст.) ..	221
Іншакова І. О. Семантика похідних, утворених від назв кольорів	227
Кажан В. І., Калініна Р. П. Сучасне продуктивне словотворення в мові газет	232
Качайло К. А. Особливості словотвірної структури назв птахів початку ХХ ст.	239
Кевлюк І. В. Термін «фразема» в етнолінгвістиці та лінгвокультурології.....	249
Коваль В. И. Украинский диалектный фразеологизм <i>лапати зайца</i> и его инославянские параллели.....	254
Козак Р. В. Модус категоричності в системі експресивних синтаксичних засобів східнослов'янських мов.....	259
Козіна Ю. В. Морфологічні засоби вираження категорійного значення істоти / неістоти	265
Корольова В. В. Оцінні номінації осіб у соціокультурному контексті (на матеріалі сучасних ЗМІ).....	274

Коца Р. О. Найдавніші слов'янські прикметникові префікси	278
Кравченко Т. П. Специфіка пристосування запозичених агроекономічних термінів до категорії роду	286
Курушина М. А. Зіставний аналіз старих та сучасних прізвищ Полтавщини	291
Литвиненко Н. П. Лексико-синтаксичне вираження інтенцій лікаря у професійному мовленні	301
Литовченко І. О. Дериваційні особливості військової лексики сучасної української мови	310
Ляшук Н. А. Причини багатозначності в лінгвістичній термінології.....	318
Малюга Н. М. Біблійні назви-символи та колективний етичний досвід (на матеріалі українських паремій)	325
Мацюк З. С. «Дівка без коси як кінь без гриви» (на матеріалі західнополіської фразеології)	332
Межов О. Г. Мінімальна семантико-синтаксична одиниця у функції адресата	339
Мелкумова Т. В. Прагматичні функції епіфонемі (на матеріалі мас-медійного мовлення).....	346
Міняйло Р. В. Особливості суфіксального словотворення назв риб в українських говірках.....	349
Мусан Д. М. <i>Język człowieka</i> (na materiale frazeologii polskiej i ukraińskiej).....	357
Мороз В. Я. Проблеми українського експресивного дискурсу	363
Нестеренко Т. А. Загальнотеоретичні підходи до розгляду ірреальної модальності в слов'янських мовах	369
Овчиннікова І. І. Лексико-семантична група дієслів неконтрольованої дії в українській мові.....	376
Остроушко О. А. Комунікативні цілі політичної телереклами та засоби їх реалізації	381
Остряньська О. В. Конфіксальні прислівники з означальною семантикою в українській мові другої половини ХІХ століття	390
Пачева В. М. Особливості дієвідмінювання в українських говірках Запорізького Надазов'я.....	397
Рябокін Н. О. Мовні індикатори як підгрунття класифікації актів позитивної і негативної реакції.....	403
Свердан Т. П. Конденсація в українській <i>оселі</i> матеріальної та духовної культури народу (на матеріалі фразеології).....	410
Сегін Л. В. Аллативні дієслова динамічної просторової локалізованості в українській і польській мовах	424

Сінкевич Н. М. До питання стилістичного маркування лексики в електронних словниках української мови	435
Слюніна О. В. Лінгвософське осмислення природної стихії <i>вогонь</i> : етимологічний та семантичний аспекти	438
Стратулат Н. В. Нові значення у словнику української мови як результат семантичного процесу метафоризації (на матеріалі тлумачного словника в 20-ти томах).....	448
Тимошук Р. П. Про полісемію в польській лінгвістичній терміносистемі.....	455
Ткач А. В. Прикметникові словосполучення термінологічного характеру в сучасній мові медицини.....	463
Ткаченко Є. М. Сіверський Донець – Сіверськодонецьк – Сєверодонецьк: походження, структура, семантика	468
Токарев Г. В. Квазіеталони через призму гендера.....	474
Трегубова Е. Н. Обрядова лексика україноязычних говорів западної частини Кубани в етнолінгвістическом аспекте.....	478
Фенко М. Я. Функціонально-категорійна парадигма віддієслівного прислівника в семантико-синтаксичній структурі речення.....	484
Хоменко Г. Є. Спонукальна модальність рекламного тексту	490
Царьова І. В. Фразеологічний склад обрядового дискурсу східнословобожанських говірок	497
Шабуніна В. В. Синтаксичні ресурси діалогічної організації науково-навчальних текстів	503
Шарманова Н. М. Мовне кліше і фразеологічна дилема	512
Шевченко І. Г. Етнокультурне лексико-семантичне поле «РІДИНИ», репрезентоване в українській мові	517
Шутак Л. Б. До питання мовної політики в Україні	522
Юрченко Н. В. Функції активних нечленних дієприкметників теперішнього часу в давньоруськоукраїнській мові.....	527
Юрчишин Т. В. Функціональні параметри речень узагальненого змісту	532
Ясинецька Н. А. Запозичення англійськомовних алюзивних неологізмів як стратегія українського медіа-мовлення	540

ЛІНГВІСТИКА І ПОЕТИКА ТЕКСТУ

Бугера О. А. Використання соціолектів у художньому мовленні як актуальна проблема культури мовлення	547
Бузько С. А. Соціально маркована лексика в сучасних художніх текстах	552
Вавринюк Т. І. Стилiстичнi функцiї складних безсполучникових речень у поезiї В. Симоненка.....	556
Волобуєва О. О. Функціонування неелементарних складнопідрядних речень із підрядним компонентом причини в українській художній прозі початку ХХІ ст.....	562
Воробйова А. А. Структурно-семантичні особливості суфіксальних іменників у романі «РАЙ. центр» Люко Дашвар.....	566
Дорогович Н. О. Експресивне вираження лінгвоконцепту УКРАЇНА в літературі українського резистансу 40–50-х років ХХ століття	571
Іншакова І. Є. Специфіка функціонування одоративної лексики у творах М. Коцюбинського.....	579
Карнаух Г. В. Деякі аспекти зняття граматичної неоднозначності словоформ у текстах художнього стилю (на матеріалі прозових та поетичних творів).....	585
Клімчук Г. П. Функціонально-стилістичний потенціал трансформованих фразеологізмів у публіцистиці М. Грушевського	592
Колоїз Ж. В. Прагматична орієнтація образних порівнянь у мовотворчості Ліни Костенко	602
Кость І. Я. Емоційний стан страху та його вербалізація у прозовому тексті.....	617
Крашеніннікова Т. В. Лис (Лисиця) і Вовк (Вовчиця) в інтерпретації української літературної казки ХІХ століття	627
Кушлак Л. С. Власні назви у фантастичній повісті Володимира Владка «Фіолетова загибель»	630
Майборода Н. Г. Лексика художніх творів Д. Яворницького: семантична структура та стилістичні функції.....	634
Огар А. О. Вербалізація опозиційних компонентів концепту <i>земля</i> (на матеріалі українського поетичного дискурсу другої половини ХХ століття)..	641
Олексенко В. П. Функції детермінологічної лексики у творах херсонських поетів.....	647
Парасін Н. Д. Конвенційність кольору як ознака прототипності (на матеріалі поезії Т. Шевченка).....	658
Поповський А. М. Поетичний синтаксис Миколи Кузьменка	664

Сикало Л. В. Фразеологізми як засіб створення комічного в художніх текстах (на матеріалі творів для дітей письменників ХІХ – початку ХХ століття)	671
Телсжкіна О. О. Прецедентність мовно-естетичних символів національної культури в поетичному мовленні Дмитра Павличка	678
Царалунга І. Б. Варіативність староукраїнської мови у творах Г. Смотрицького	684

МЕТОДИКА ВИКЛАДАННЯ МОВ

Бакум З. П., Караман С. О. Навчання лексики в курсі української мови як іноземної	690
Вакулик І. І. Особливості формування мовної компетенції як прояв етнокультурного коду	694
Глазкова Г. О. Система вправ у формуванні фоностилістичних умінь і навичок учнів профільних класів	698
Задорожна Н. О. Формування професійної компетенції майбутнього вчителя української мови на заняттях з лінгводидактики	702
Крижанівська О. І. Особливості контрольних заходів при вивченні історичної граматики за кредитно-модульними підходами	710
Лапіна В. О. Структура іншомовної професійно зорієнтованої мовленнєвої компетентності	716
Строганова Г. М. Ситуативний підхід до професійної підготовки вчителя української мови	719
Токарева І. Ю. Приёмы эвристического обучения при изучении интеракции языка и культуры	724
Хоцкіна С. М. Психологічні чинники у процесі формування комунікативної компетентності майбутніх викладачів економіки	730
Янчук Н. В. Навчальні вправи з сучасної української літературної мови у фаховій підготовці майбутнього вчителя-словесника	734

РЕЦЕНЗІЇ ТА АНОТАЦІЇ

Колоїз Ж. В., Малюга Н. М. Калашник В. С. Людина та образ у світі мови : вибрані статті / Володимир Калашник. – Х. : ХНУ імені В. Н. Каразіна, 2011. – 368 с.	742
---	-----

ВІДОМОСТІ ПРО АВТОРІВ

СТРУКТУРА І СЕМАНТИКА МОВНИХ ОДИНИЦЬ

УДК 811.161.2'38+659.1.013

О. Ю. Арешенкова

МОВНОСТИЛІСТИЧНІ ЗАСОБИ УВИРАЗНЕННЯ ТЕКСТІВ МЕДІЙНОЇ РЕКЛАМИ

Арешенкова О. Ю. Мовностилістичні засоби увиразнення текстів медійної реклами.

У статті розглянуто склад і типи мовностилістичних засобів, використовуваних у текстах медійної реклами, проаналізовано частотність їх уживання та виконувану функцію.

Ключові слова: медійна реклама, експресивність, образність, мовностилістичні засоби.

Арешенкова А.Ю. Лингвостилистические средства выразительности текстов медийной рекламы.

В статье рассмотрены состав и типы лингвостилистических средств, используемых в текстах медийной рекламы, проанализирована частотность их употребления, а также выполняемая функция.

Ключевые слова: медийная реклама, экспрессивность, образность, лингвостилистические средства.

Arashenkova O. Y. Linguistic and stylistic expressive means of advertising media texts.

Composition and types of the linguistic and stylistic facilities used in texts of media advertisement are considered in the article, frequency of their use and executable function are analyzed.

Key words: media advertisement, expressivity, vividness, linguistic and stylistic facilities.

Сьогодні реклама стала однією з ознак сучасності. Ми чуємо її на радіо, на телебаченні, бачимо на сторінках газет та журналів, постійно наштовхуємося на вулицях міста, у супермаркетах, у транспорті. Безперечно, реклама за кілька останніх років зробила великий крок уперед: це, дійсно, необхідна та корисна співпраця між рекламодавцем та адресатом. Здебільшого, коли рекламний текст є об'єктивним та правдивим, у споживача виникає певна довіра та прихильність до рекламованого об'єкта. Для того, щоб створювати ефективні тексти реклам, потрібен досвід та знання певних правил його побудови. Отже, актуальність теми викликана необхідністю підвищувати ефективність реклами, удосконалювати її характеристики та якості.

Найбільш привабливим у сприйнятті тексту є його оригінальність, яка досягається завдяки легкості форми, що реалізується за допомогою зображальних та виражальних засобів мовлення, зокрема експресивної лексики. У своїй статті ставимо за мету виявити склад і типи мовностилістичних засобів, використовуваних у текстах реклам, їх частотність та виконувану функцію. Предметом дослідження стали зображальні та виражальні лексичні засоби створення експресивності в рекламних текстах. Джерелом послужили рекламні тексти в газетах «Гайдук-Інфо», «Нерухомість у русі», молодіжному журналі «ШО», радіохвилі «Kiss FM» та на телеканалах «1+1», «Новий», «Україна», М-1, ТЕТ, СТБ, «Інтер» та ICTV.

Експресивність у мові засобів масової інформації знайшла своє відображення в роботах багатьох дослідників: О. В. Александрова, Н. І. Бойко, В. А. Чабаненко, А. Д. Гнатюк, І. Ю. Кобилянський, Н. І. Станкевич, Г. В. Шаповалова, М. М. Пилинський та ін. Проблема ж експресії та способів її вираження в текстах медійної реклами майже не досліджена.

Складні комунікативні обставини спричиняють особливі вимоги до рекламного тексту. Щоб рекламний текст був сприйнятий, треба забезпечити такий ланцюжок: привернути увагу → викликати інтерес до змісту твору → збудити бажання → дати аргументи на користь товару → привести до рішення зробити покупку або скористатися послугами. Для того, аби створювати рекламні тексти, укладачі звертаються до певних правил – «максимум інформації при мінімумі слів»: перш за все, рекламний текст має бути конкретним і цілеспрямованим. Основна думка може бути виражена у формі рекламного лозунгу. Виділяються ті особливості, які відрізняють об'єкт, що рекламується, від інших йому подібних. Рекламний текст повинен бути доказовим і логічно побудованим. Зміст рекламного тексту – справа індивідуальна, творча, але він має бути коротким, лаконічним. Іноді в рекламі намагаються розповідати про товар або послуги якомога більше і вдаються до другорядних подробиць, що відволікають увагу від головного. Короткий текст краще усвідомлюється реципієнтом. Рекламний текст повинен бути оригінальним, неповторним у деталях і одночасно таким, який відповідав би деяким усезагальним зразкам. Крім того, він має бути цікавим [3, с. 28–39]. Тексти реклами належать нині чи не до найагресивніших видів писемної продукції. Щоб досягти суто прагматичної мети – забезпечити попит на певні товари, рекламісти використовують найсучасніші знання з лінгвістики і психології, наполегливо вчать користуватися мовними засобами (лексичними, синтаксичними, текстовими), щоб діяти словом.

Функціональна значущість експресивної лексики зумовлена експресивною функцією мови, яка виявляється практично в будь-якому мовленнєвому акті поряд з комунікативною і традиційно вважається однією з базових. У текстах медійної реклами ці зображальні засоби трапляються досить часто, вони є необхідними для створення художньо-мелодійного, естетично-забарвленого та образного рекламного оголошення. У текстах реклами ця функція виражається особливо яскраво, бо рекламні оголошення мають наділені емоційно-експресивним забарвленням.

Проведені нами дослідження засвідчують, що найбільш частотними словами в текстах реклами є прикметники: вони допомагають споживачу сформулювати чіткий та яскравий образ рекламованого товару, його найхарактерніші ознаки. Висока щільність якісних прикметників робить їх ключовими словами текстів рекламних оголошень. Щоб підсилити ефект новизни, циклічність процесів та певної сенсації, використовують

прикметники, що вказують на протяжність у часі, однак найбільш уживаним є прикметник новий: *Новий бальзам-ополіскувач «Пантін Про-Ві» з про-вітамінним комплексом (1+1); Новий «Шампу алое» – вражаючий об'єм вашого волосся (Н); Саме тому тепер я рекомендую нову зубну пасту для догляду і за зубами, і за яснами «Colgate total 12 прополіс» (1+1).*

Аби підсилити якість, унікальність та значущість того чи того предмета, його перевагу над іншим, використовуються прикметники вищого та найвищого ступенів порівняння: *Ті, хто Вам любі, варті найкращого. Тому не погоджуйтесь на що-небудь інше, крім «Орбіту»! Найкращий смак для найдорожчої людини у світі! (Н); Цифрові технології «Артекс» – Кращі комп'ютери купувати тут! (Г, № 38); Кава «Еліт Форт»: Улюблена кава для найдорожчих...(1+1); Завдяки найапетитнішим приправам перед чіпсами «Люкс» неможливо встояти. (ICTV); Настінні газові котли «Нертанн» – найкраща опалювальна техніка для дому (Г, № 39); Кухарські соуси «Чумак» – чудових страв найкращий смак! (Укр); Існує унікальний бальзам-ополіскувач, який допоможе зробити Ваше волосся в 10 разів сильнішим та скоротити вдвічі появу посічених кінчиків. Прикметники надмірного ступеня передають міру якості предмета значно вищу від норми: Дезодорант «Рехона»: – Неперевершений захист для надзвичайних жінок. (М-1); Надзвичайна новина! Чудовий «Бонукс» для ручного прання (Ін); «Дірол-Вайт» має неперевершений смак, надає білизну вашим зубам та дарує сяючу усмішку! (СТБ).*

Часто в текстах реклам, пов'язаних з інформацією, що впливає на здоров'я, красу, використовують прикметники, які акцентують увагу на корисності або шкідливості: *Йогурт «Ростішка» – унікальна формула росту. З «Ростішкою» ваші діти ростуть сильними та здоровими. (ICTV); Шампунь «Dove інтенсивний догляд допомагає зробити навіть дуже пошкоджене волосся гладеньким і шовковистим» (ТЕТ); «Косметичне мило «Nivea» – це фантастичне відчуття теплового літнього дощу на моїй шкірі» (Н); Косметичний шампунь «Шампу» – вражаючий об'єм вашого волосся (Н); Клуб «Forest» – світ здорового відпочинку (ТЕТ); «Творожна традиція «Президент» – справжній домашній смак» (М-1); «Живчик» – веселий, бадьорий, смачний. Класний, чудовий, корисний напій (Н). Яскравими є і прикметники, що виражають надійність, ефективність, необхідність та впевненість: Покрівля «Onduline» – ідеальна покрівля для Вашого дому (Г, № 39); «Донгорбанк»: Реальний догляд Вашого капіталу (Г, № 38); «Тропікана» – зробіть свій відпочинок яскравим, а ціни непомітними! (ТЕТ); Скільки тарифів враховує Ваш лічильник? Точні цифри – реальна економія! (Г, № 38); Київстар – це завжди вигідні тарифи! (М-1).*

Щоб виділити й образно змалювати якусь характерну рису чи ознаку людини, предмета або явища та викликати певне емоційно-оцінне ставлення

до них, використовують епітети: «*Сонячна галерея*» – *сонячний шопінг* (Г, № 38); *Ювелірна крамниця «Срібло»* – *срібний дощ у Ваших руках* (Г, № 38); «*Бон Аква*» – *кристалево-чистий смак!* (1+1); *Сільпо* – *завжди спокливі ціни* (1+1); «*Орбіт*» – *найсмачніший захист від карієсу!* (Н); *Кава «Еліт Форт»*: *Теплий аромат бадьорості в справжній розчинній каві в гранулах* (1+1).

Дозволяє показати найбільш важливі сторони рекламованого предмета та зацікавити адресата введення в рекламний текст метафори: «*ПриватБанк*»: *Вітаміни для росту Вашого бізнесу* (Г, № 38); «*Head & Shoulders*» – *краса починає нове життя. Красиве життя Вашого волосся. Спіймай хвилю льодяної свіжості* (М-1); «*Бон Аква*» – *жива сила води* (1+1); *Олія Чумак Золота*! *Це – золото ланів, що ввібрало в себе 110 днів Херсонського сонця* (Ін); *Пиво «Чернігівське»*: – *смак самої природи!* (Ін).

Прикметники, яскраві епітети, метафоричні образи надають текстові живості, своєрідності, роблять його цікавим для читача / слухача, дотепним, що полегшує сприймання матеріалу, його розуміння, дозволяє якнайточніше передати думку, певні почуття, авторське бачення світу.

Аби підкреслити якусь якість товару, його винятковість, звертаються до гіперболи. Проте цей троп слід використовувати дуже обережно, оскільки невмотивоване надзвичайне перебільшення може викликати недовіру в читача. Наприклад: «*Life*» – *фонтан хвилин* (Укр); «*Алотон*» – *і жодна волосина не впаде* (Ін); «*Рехона*» – *ніколи не зрадить!* (М-1).

Для посилення виразності вислову в рекламі часто використовують стилістичні фігури – вони є продуктивними також і для виділення основної думки, рекламного мотиву або образу, рекламованого об'єкта і т. ін. Часто використовують анафору: *Дай, дай банан, Дай, дай банан!* «*Хубба-Бубба*» - *банановий коктейль! Така смачна! Така прикольна!* (Ін); Реклама фонду «Здоров'я для всіх»: *Не піддавайся шкідливій звичці! Не дивися на тих, хто руйнує своє життя! Не спалюй своє майбутнє! Не завдавай шкоди своєму здоров'ю! Не зламуй своїх мрій! Не починай палити! Не помирай молодим!* (Kiss FM).

Задля створення яскравого, виразного образу в рекламі, часто використовують прийом антитези: «*Мінімум часу – максимум покупок*» (заголовок реклами нового супермаркету); «*Мінімум праці – максимум ефекту*» (заголовок реклами прального порошку Tide); «*Швидко отримуєш – повільно повертаєш*» (реклама кредитів в «Укрсіббанку»); «*В спеку – прохолода, в мороз – тепло*» (Реклама кондиціонерів) (Kiss FM).

Іноді послуговуються прийом паралелізму: «*Меблі «Gerbor» – це не акція! Це – сенсація!*» (Ін); «*Пральна машина «Індезід» працює – ви відпочиваєте*» (Н); «*Коли Ви витрачаєте – Ваша картка заохочує на бонусах*» (реклама накопичувальної картки космомаркету «Простор»).

Часто журналісти звертаються до прийому лексичного повтору, що дає змогу посилити змістовно-емоційне звучання слів і словосполучень у тексті, звернути на них особливу увагу читачів. Слова або вирази, що

повторюються у відомій послідовності, додають текстові емоційності та динамічності. Наведемо приклади: «Меблі «Gerbor» – це завжди низькі ціни! Це завжди найбільший асортимент! Це завжди безпроцентний кредит!» (Ін); «Спіймай хвилю льодяної свіжості з новим «Head & Shoulders лід». Він знижує лупу на всі сто і дарує шкірі голови льодяне відчуття. «Head & Shoulders лід» – льодяна свіжість і ніякої лупи!» (Укр); Молодіжний журнал «ШО» – ти завжди знаєш, ШО читати, ШО дивитися, ШО слухати. Знай, ШО купувати! (ШО № 10).

Аналіз текстів рекламних оголошень показав, що найчастіше в текстах реклами уживаються прикметники, що безпосередньо вказують на ознаку рекламованого предмета, його властивість та характеристику. Щоб підсилити ефект новизни, здебільшого уживають прикметник *новий*; для підкреслення переваги одного явища над іншим використовують компаратив: *найкращий, найдорожчий, кращий, найапетитніший, сильніший*; для підкреслення надмірності уживаються прикметники *неперевершений, надзвичайний*. Дуже часто послуговуються прикметниками на позначення унікальності, неповторності, значущості, ефективності, необхідності та корисності: *унікальний, сильний, здоровий, інтенсивний, фантастичний, теплий, вражаючий, справжній, класний, чудовий, корисний, веселий, домашній, бадьорий, смачний, ідеальний, точний, вигідний*. Нерідко звертаються і до зображальних засобів, щоб привернути увагу адресата на зміст та форму тексту: частіше використовують епітети та метафори – *кришталево-чистий смак, найсмачніший захист; золото ланів, жива сила води*; рідше – гіперболи та стилістичні фігури.

Отже, мовностилістичні засоби роблять рекламний текст живим і динамічним, образнозбарвленим і легким для сприйняття та запам'ятовування. У свою чергу, рекламодавець може виокремити свій продукт, підкреслюючи найхарактерніші риси не простим сухим словом, а соковитими засобами, і цим самим привернути увагу споживача та стимулювати його до покупки. Перспективою подальшого дослідження є вивчення категорії оцінки в текстах медійної, друкованої та зовнішньої реклам. Було б цікавим прослідити морально-етичний, прагматичний та естетичний типи оцінок текстів реклам.

Література

1. Бойко Н. І. Типи лексичної експресивності в українській літературній мові / Н. І. Бойко // Мовознавство. – 2002. – № 2–3. – С.10–21.
2. Галич О. А. Теорія літератури : [підручник] / Галич О. А., Назарець В. М., Васильєв Є. М. – К. : Либідь, 2001. – 488 с.
3. Розенталь Д. Э. Язык рекламных текстов : [учеб. пособие для фак. журналистики вузов / Розенталь Д. Э., Кохтев Н. Н. – М.: Высш. школа, 1981. – 125 с.
4. Смирнова Т. В. Образи рекламної комунікації / Т. В. Смирнова // Образ. – К., 2003. – Вип. 3. – Ч. 2. – С. 27–35.
5. Шаповалова Г. Експресивні словосполучення як інструмент образного мислення журналіста / Г. Шаповалова // Урок української, 2003. – № 11–12. – С. 21–26.

УКРАЇНСЬКИЙ ПРЕФІКС ПОПО-: СПЕЦИФІКА АСПЕКТУАЛЬНОГО ЗНАЧЕННЯ

Ачилова О. Л. Український префікс **попо-**: специфіка аспектуального значення.

Стаття присвячена дослідженню специфіки аспектуального значення дієслів з оригінальним українським префіксом **попо-**. Встановлено особливості перекладу таких дієслів російською мовою.

Ключові слова: семантичний компонент, багатократність, тривалість, інтенсивність.

Ачилова Е.Л. Украинский префикс **попо-**: специфика аспектуального значения.

Статья посвящена исследованию специфики аспектуального значения глаголов с оригинальным украинским префиксом **попо-**. Выявлены особенности перевода таких глаголов на русский язык.

Ключевые слова: семантический компонент, многократность, длительность, интенсивность.

Achylova O. Ukrainian prefix **попо-**: the specification of aspectual meaning.

The article is devoted to investigation of specification of aspectual meaning of verbs with original Ukrainian prefix **попо-**. The features of the translation of such verbs in Russian are revealed.

Key words: component of semantic, frequentative, duration, intensity.

Аспектуальні значення приєднуються до значення дієслівних лексем і реалізуються в загальнодієслівній категорії аспектуальності та її субкатегоріях: виду й родів дієслівної дії (РДД). За допомогою категорії виду в слов'янських мовах виражаються «такі семантичні ознаки, як часова локалізація, динамічність / статичність, кратність, тривалість, моментальність, узуальність, початковість, результативність і под.» [1, с. 11].

Під час визначення семантичних елементів, які складають видові значення, традиційно вважають, що дієслівні форми доконаного виду (ДВ) можуть передавати семантику результативності, лімітативності й моментальності, а форми недоконаного виду (НДВ) – семантику протяжності і повторюваності [10, с. 28–29]. Варто зазначити важливість цього факту, тому що в українській мові існує досить продуктивна словотвірна модель дієслів НДВ з багатократним, тривалим або інтенсивним значенням. Йдеться про дієслівні утворення з подвійним префіксом **попо-**.

В. М. Русанівський вважав дієслова з подвійним префіксом **попо-** одним з найоригінальніших утворень у системі родів дієслівної дії української мови [9, с. 517]. Таку думку підтримують також інші науковці: «Специфікою дієслівної словотвірної підсистеми української мови, її національно-самобутньою рисою є утворення й функціонування аспектуалізованого «попо» [11, с. 113].

Метою цієї статті є аналіз аспектуальної семантики українських дієслівних утворень з префіксом **попо-**. Джерелом дослідження стали твори українських письменників ХІХ–ХХ століття.

Актуальність цієї розвідки зумовлена необхідністю дослідження особливостей аспектуальної семантики українських дієслівних форм з

редуплікованим префіксом **попо-** і можливостей їхнього адекватного перекладу.

Наукова новизна статті полягає в дослідженні функціонування дієслів з **попо-** в умовах перекладеного тексту.

Методика і матеріал: у роботі використано метод суцільної вибірки зі словника, компонентний аналіз словникових тлумачень, зіставлення оригінальних текстів художніх творів українських авторів М. Коцюбинського, У. Самчука, В. Симоненка, Марка Вовчка з їх російськими перекладами, а також наші спроби адекватного перекладу. У зв'язку із суб'єктивним авторським підходом до складання словникових статей, питання потребує додаткового дослідження.

З погляду морфології префікс **попо-** – це явище послідовної, повної і чистої редуплікації [3, с. 43–44]. Як відомо, редуплікація префікса може призвести до виникнення нових префіксів, значення яких відрізнятимуться від значень одинарних префіксів.

Л. І. Ройзензон вважає, що «кількість двопрефіксних дієслів у сучасних слов'янських мовах порівняно з їхніми давніми складами біплексів збільшилося» [3, с. 20]. Відзначимо, що в «Словаре украинского языка» під редакцією Б. Грінченка, датованому 1909 р., зафіксовано 77 утворень з префіксом **попо-**, а в «Словнику української мови» 1976 р. їх уже понад 100 [4].

Дієслова з таким префіксом зараховують до делімітативно-інтенсивного РДД і, як уже зазначалося, виражають тривалу, інтенсивну або багатократну дію, що відбувається протягом певного часового відрізка, наприклад: *попоходити, попоносити, попоїздити, поподумати, попобити* і т. ін. [7, с. 66–67]. Крім того, ці дієслова завжди позначають дії, здійснювані істотами, переважно людьми.

Специфіка аспектуального значення таких дієслів зумовлена тим, що вони є формами ДВ, які здатні виражати багатократне (ітеративне) або тривале значення. На думку А. Тимберлейка, «ситуація не може бути позначена дієсловом ДВ, якщо вона (1) тривала або (2) множинна (з високим ступенем кратності)» [8, с. 273]. Як видно, наявність дієслівних утворень з префіксом **попо-** нівелює наведене вище зауваження для системи українського дієслова. Крім того, не можна забувати про дієслова з дистрибутивним значенням, які також характеризуються семантичною ознакою повторюваності (для всіх слов'янських мов).

Отже, значення ітеративної закінченої дії, що його вносить редуплікований префікс, «пов'язане з перфективністю дієслів, тоді як в інших слов'янських мовах, наприклад, у польській, російській і чеській ітеративність пов'язана з імперфективністю: *chadzac', tawiac'*; *хаживать, говаривать*. Іншими словами, **попо-**дієслова – це ітеративні дієслова доконаного виду» [11, с. 113]. Наприклад: *А Леонід тут поповиглядає тебе з Васильком* (у значенні *видивлявся, виглядав багато разів*) [5, с. 213].

Проте діапазон значення дієслів з подвійним **попо-** не обмежується повторюваністю. Більш того, важливими елементами семантики таких дієслів є тривалість і достатність, інтенсивність: «Повторенням префікса **по-** відтінок тривалості дії посилюється, супроводжуючись означенням достатності; такі утворення завжди мають розмовний характер: *Уже і так пополякали*» (у значенні *довго лякали і дуже налякали*) [2, с. 137].

Результати компонентного аналізу наведені в таблиці.

Проведене нами дослідження показало, що в деяких дієсловах з префіксом **попо-** перетинаються три зазначені семантичні компоненти, у деяких – два, у деяких виявляється один семантичний компонент. Привертає увагу й той факт, що декілька лексико-семантичних варіантів (ЛСВ) дієслів з **попо-** характеризуються як нейтральні щодо семантики повторюваності, тривалості й інтенсивності. Див. таблицю.

Дієслово / Диференційні ознаки	Багаторазовість	Тривалість	Інтенсивність
Попогуляти	+	+	+
Пополупити	+	+	+
Попоплакати	+	+	+
Попосміятися	+	+	+
Попоходити	+	+	+
Попоблукати	+	+	-
Поповарити	+	+	-
Поповештатися	+	+	-
Поповиглядати	+	+	-
Попоговорити	+	+	-
Поповозитися	-	+	+
Поповчити	-	+	+
Попоганяти	-	+	+
Попогорювати	-	+	+
Поподивуватися	-	+	+
Попобачити	+	-	-
Попобити 1	+	-	-
Поповажити	+	-	-
Поповикидати	+	-	-
Пополамати 2	+	-	-
Попогребти	-	+	-
Попогриміти	-	+	-
Поподихати	-	+	-
Попождати	-	+	-
Попожити	-	+	-
Попобити 2	-	-	+
Попобитися	-	-	+
Попоїсти 3	-	-	+
Попопрати 2	-	-	+
Попоїсти 1	-	-	-
Попоїсти 2	-	-	-
Попопити	-	-	-

Відзначимо, що серед дієслівних утворень з префіксом **попо-** немає жодного, який можна було б схарактеризувати лише як сукупність сем повторюваності й інтенсивності (без семи тривалості). Отже, тривалість є головною диференційною семантичною ознакою українських дієслів з **попо-**. Цей факт підтверджується й тим, що семантика тривалості виявляється в 118 дієслівних формах, повторюваності – в 60, інтенсивності – в 47 (із 136).

В. М. Русанівський пропонує розрізняти значення префікса **по-**, що приєднується до дієслів з таким префіксом, і значення редульованого префікса **попо-**. На думку лінгвіста, в українській мові префікс **по-** може передавати значення обмеженості дії в часі: *сидіти* – *посидіти* (*сидеть* – *посидеть*), *лежати* – *полежати* (*лежать* – *полежать*), *працювати* – *попрацювати* (*работать* – *поработать*) тощо. «Ці значення він зберігає й у деяких дієсловах, що вже мають у своїй структурі префікс **по-** з фінитивним значенням: *бити* → *побити* → *попобити* (бити якийсь час), *їсти* → *поїсти* → *попоїсти* ... і под.» [6, с. 270]. На відміну від **по-**, що приєднується до префіксальних дієслів з іншими префіксами, редульований префікс **попо-** має єдину семантику. «Дієслова з цим префіксом мотивуються безпрефіксними дієсловами і передають результат інтенсивно й неодноразово виконуваної (ітеративної) дії: *поповештатися* ← *вештатися*, *поповозити* ← *возити*, *поповодити* ← *водити* ... тощо [6, с. 270].

Автор тлумачить лексему *попобити* лише як дію, обмежену в часі, що, ймовірно, зумовлене наявністю семи інтенсивності вже в мотиватора. На наш погляд, наявність даної семантичної ознаки не суперечить значенню повторюваності, вираженому цією лексемою. Таку інтерпретацію дієслова *попобити* подає й словник: *Попобити* 1. *Бити багато разів кого-небудь*. 2. *Дуже побити* [5, с. 212]. Що ж до значення дієслова *попоїсти*, то воно справді означає те саме, що й *наїстися* // *поїсти чого-небудь* [5, с. 216]. Особливо наголосимо, що значення ітеративності, тривалості й інтенсивності зберігається у разі функціонування дієслів з префіксом **попо-** у складі ідіоматичних одиниць. Так, *голову пополамати* означає інтенсивно думати тривалий час, вирішуючи будь-що; *попоміряти вздовж і впоперек що-небудь* означає ходити багато разів якою-небудь місцевістю; *попом'яти боки кому-небудь* означає дуже побити кого-небудь тощо [5, с. 217–219].

Характерною особливістю українських дієслів з префіксом **попо-** є стилістична маркованість і вживаність винятково в розмовному мовленні або в мові художньої літератури. Підкреслимо, що слов'янська дієслівна поліпрефіксація є одним із засобів посилення експресивних можливостей слов'янського дієслова. Ці дієслова настільки самобутні, що не можуть бути точно перекладені іншими (навіть спорідненими) мовами за допомогою аналогічних багатопрефіксальних дієслів. Як справедливо

зауважує С.О. Соколова, значення українських дієслів делімітативно-інтенсивного РДД можливо передати російською мовою шляхом поєднання дієслів делімітативного РДД з лексичними показниками [7, с. 67].

Розглянемо, яким чином реалізують своє аспектуальне значення українські дієслова з префіксом **попо-** в структурі художніх творів:

Андрій намагався обернути все в жарт.

– *Не скигли, стара, сідай та **попоїж** рибки. Нема м'яса, як свинина, нема риби, як...* (М. Коцюбинський).

Наводимо переклад М. Ушакова:

Андрей старался всё обратить в шутку.

– *Не скули, старуха, садись да **поешь** рыбки. Нет мяса лучше свинины, нет рыбы лучше, чем...*

Ще фрагмент:

А Маланка лютувала. Опріч того, що її живий жаль брав за знівеченою рибою, вона була голодна. Вона захляла з голоду, їй так хотілось чогось гарячого, смачного, незвичайного, а дух свіжої линини лоскотав ніздрі, стирав віддих; їй аж нудило од сильного бажання попоїсти (М. Коцюбинський). – А Маланка бушевала. Кроме того, что она горевала об испорченной рыбе, она была голодна. Она ослабела от голода, ей так хотелось чего-нибудь горячего, вкусного, необыкновенного, а запах свежего лinya щекотал ноздри, перехватывал дыхание; её даже тошнило от сильного желания поесть.

У наведених фрагментах тексту поліпрефіксальне дієслово *попоїсти* реалізує своє перше значення, яке російською мовою адекватно передає дієслово *поесть*. Розглянемо інші ілюстрації:

Збирали пізні гречки, коли в селі несподівано з'явився Гуца. Його не зразу впізнали. Він обріс бородою, став старший і наче трохи чужий. Гуцу прийняли добре <...>

– *Що, **попосидів**?*

– *Мовляв, знаєм, за що.*

*Якось інакше, ніж перше, люди говорили слово «**попосидів** в тюрмі, більше знає, ніж ми» (М. Коцюбинський).*

Проаналізуємо переклад:

Убирали позднюю гречиху, когда в деревне неожиданно появился Гуца. Его не сразу узнали. Он оброс бородой, стал старше и казался каким-то чужим. Гуцу приняла хорошо <...>

– *Что, **отсидел**?*

Мол, знаем, за что.

Как-то иначе, не так, как прежде, мужики говорили:

– ***Отсидел** в тюрьме, больше нас знает.*

Цей фрагмент тексту перекладено не зовсім точно. У словнику зафіксовано таке тлумачення ЛСВ *попосидіти*: 4. Бути ув'язненим

тривалий час [5, с. 220]. Як видно, під час перекладу утрачено сему тривалості дії. Дієслівна форма *отсидел* виражає фінітивну фазу дії, яка закінчилася, що в українській мові передає грамема *відсидіти*.

Порівняємо ще фрагмент:

*Провела його за село, того чоловіка, **попоплакала**... Минуло з тиждень* (Марко Вовчок). – *Проводила я этого человека за село, **поплакала**. Прошло с неделю.*

Дієслівна форма *попоплакати* поєднує в собі значення багатократності, тривалості й інтенсивності. У перекладі (автора перекладу не вказано) актуалізоване лише значення тривалості. На нашу думку, варіанти *поплакала*, *долго плакала* (із семантикою тривалості) або *наплакалась* (із семантикою інтенсивності) не можуть повною мірою реалізувати всі аспектуальні відтінки українського дієслова *попоплакати*.

Спробуємо перекласти російською мовою фрагменти текстів, які раніше не перекладалися:

Вона грайливо перекинула коси зі спини на груди.

– *Я хочу, щоб хтось полюбив мене, а не мою красу, чорні брови та рожевi щiчки. – Вона помітила, що Андрій хоче вклинцювати своє слово, і заговорила ще швидше: – Що та краса? Вітри видублять шкіру, дощі змиють рум'янець! Натягаєшся ящиків на токах, **попогнеш** спину на буряках – де та й врода дінеться...* (В. Симоненко).

Она игриво перекинула косы из-за спины на грудь.

– *Я хочу, чтобы кто-нибудь любил меня, а не мою красоту, чёрные брови и розовые щёчки. – Она заметила, что Андрей хочет вставить своё слово, и заговорила ещё быстрее: - Что от этой красоты? Ветры выдубят кожу, дожди смоят румянец! Натаскаешься ящичков на токах, хорошенько **погнёшь** спину на свёкле – куда и денется эта красота ...*

Дієслово *попогнеш* виражає багатократну, тривалу дію, яку російською мовою можна передати лексемою НДВ *погнёшь* з лексичним показником *хорошенько*, що дасть змогу підкреслити зазначену семантику в поєднанні з експресивною інтенсивністю. За рахунок поєднання лексем *попогнеш* и *натягаєшся* це значення посилюється на рівні всього контексту.

*От уже інша сторія з Василем. Чей же до школи лазить; ніяково, щоб дитина темною залишилася, а тутка і школа. Бог відає, де. **Попотьомбай-но** щодня милю туди та милю назад* (У. Самчук). – *Вот уже другая история с Василием. Этот уже в школу лазит; неудобно, чтобы ребёнок тёмным оставался, а туточки и школа. Бог знает, где. **Потопай-ка** каждый день милю туда и милю назад.*

Дієслово *тьомбати* є діалектизмом і не зафіксоване в словниках літературної мови. Тлумачити його можна як ітеративну дію, посилену наявністю редульованого префікса *попо-* й лексичного показника

регулярності *щодня*. Точно передати російською мовою експресивно-інтенсивну повторюваність цієї дії нам видається складним навіть за допомогою лексичного детермінанта.

– *Де то ти так довго барився?* – питає батько. *Захлинаючись, Володько, п'яте через десяте, оповідає, що то за страшне те коровисько і скільки-то воно його попомучить...* (У. Самчук). – *Где это ты так надолго задержался?* – спрашивает отец. *Захлёбываясь, Володька, с пятого на десятое, рассказывает, какая страшная эта коровища и как долго она его ещё будет мучить...*

Дієслівна форма *попомучить* реалізує значення тривалої інтенсивної дії в аспекті майбутнього часу (*хорошенько, сильно помучает*), посилене лексичним показником тривалості *скільки то*. У перекладеному варіанті семантичний елемент «інтенсивність» втрачається.

Ми вже згадували про дієслово *попоїсти*, у значенні якого відсутні такі семантичні елементи, як повторюваність, тривалість і інтенсивність. Проте за певних контекстуальних умов семи повторюваності й інтенсивності актуалізуються й домінують над значенням обмеженості дії в часі. У наведеній нижче ілюстрації ці семантичні елементи посилені наявністю емоційно-експресивних лексем *угодую* й *салиська*:

– *Як угодую картоплю веприка – попоїси салиська. А з собаки що? Сморід та блохи* (У. Самчук, с. 241).

Переклад:

– *Как откормлю картошкой кабанчика – вдоволь поешь салища. А с собаки что? Вонь да блохи.*

Цікаво, що в російському варіанті на перший план значення дієслівної форми виступає сема накопичувальності.

Отже, українські дієслова з редулькованим префіксом **попо-** є оригінальними утвореннями з погляду реалізованого ними аспектуального значення. Специфіка аспектуального значення таких лексичних одиниць полягає в тому, що форми ДВ з характерним для них значенням закінченості дії набувають семантичних ознак інтенсивності, тривалості й повторюваності, які не властиві для інших форм ДВ. Враховуючи таку їхню особливість, для адекватної передачі семантики дієслівних форм з префіксом **попо-** російською мовою необхідно залучати лексичні детермінанти.

Література

1. Зализняк А. А., Шмелёв А. Д. Введение в русскую аспектологию / А. А. Зализняк, А. Д. Шмелёв. – М. : Языки русской культуры, 2000. – 226 с.
2. Ільїн В. С. Префікси в сучасній українській мові / В. С. Ільїн. – К., 1953. – 167 с.
3. Ройзензон Л. И. Славянская глагольная префиксация : автореф. дисс. докт. філол. наук Л. И. Ройзензон. – Минск, 1970. – 103 с.
4. Словарь української мови. – К., 1909. – Том III. – 507 с.
5. Словник української мови. – К. : Наукова думка, 1976. – Том VII. – 724 с.
6. Словотвір сучасної української літературної мови. – К. : Наукова думка, 1979. – 407 с.
7. Соколова С. Аспектуальні категорії українського дієслова на тлі інших слов'янських мов / С. Соколова // Українська мова. – 2003. – №2 (7). – С. 61–70.

8. Тимберлейк А. Инвариантность и синтаксические свойства вида в русском языке / А. Тимберлейк // Новое в зарубежной лингвистике – Вып. XV : Современная зарубежная лингвистика. – М. : Прогресс, 1985. – С. 261–286.
9. Українська мова: [енциклопедія]. – К. : Українська енциклопедія, 2000. – 752 с.
10. Черткова М. Ю. Грамматическая категория вида в современном русском языке / М. Ю. Черткова. – М. : Изд-во МГУ, 1996. – 172 с.
11. Wiczorek D. Украинский язык. Slavia Romana – Slavia Byzantina. Очерки по глагольности / D. Wiczorek. – Wrocław : Wydawnictwo Uniwersytetu Wrocławskiego, 1998. – 135 с.

Джерела

- Вовчок Марко. Избранное : [рассказы, повести, сказки] / Марко Вовчок. – М. : Худ. лит., 1976. – 590 с.
- Вовчок Марко. Твори в 6-ти т. / Марко Вовчок – К. : Держлітвидав., 1955. – Т. 1. – 400 с.
- Коцюбинський М. Вибрані твори / М. Коцюбинський. – К. : Дніпро, 1974. – 512 с.
- Коцюбинский М. Повести и рассказы / М. Коцюбинский. – М., 1953. – 800 с.
- Самчук У. Марія. Куди тече річка / У. Самчук. – К. : Наук. думка, 1999. – 416 с.
- Симоненко В. Берег чекань / В. Симоненко. – К. : Наукова думка, 2001. – 248 с.

УДК 811.161.2'373.611

Г. К. Барвіцька

АФІКСАЦІЯ В УКРАЇНСЬКІЙ ТЕРМІНОСИСТЕМІ ОБЛІКУ ТА АУДИТУ

Барвіцька Г. К. Афіксація в українській терміносистемі обліку та аудиту.

У статті розглядаються особливості афіксації в українській терміносистемі обліку та аудиту, здійснено словотворчий аналіз українських термінів обліку та аудиту, описано їх словотвірні моделі.

Ключові слова: афіксація, спосіб словотворення, словотвірна модель, суфіксація, префіксація, префіксально-суфіксальний спосіб творення.

Барвицкая Г. К. Аффиксация в украинской терминосистеме учета и аудита.

В статье рассматриваются особенности аффиксации в украинской терминосистеме учета и аудита, осуществлен словообразовательный анализ украинских терминов учета и аудита, описано их словообразовательные модели.

Ключевые слова: аффиксация, способ словообразования, словообразовательная модель, суффиксация, префиксация, приставочно-суффиксальный способ образования.

Barvitska G. K. The affixation in the Ukrainian accounting and auditing terminology.

The article discusses the features of affixation in the Ukrainian terminology of accounting and auditing standards, the derivational analysis of Ukrainian terms of accounting and auditing is implemented, derivational models are described.

Key words: affixation, derivation method, word-building model, suffixation, prefixation, suffixal-prefixal way of word-formation.

За останнє десятиліття в українському мовознавстві з'явилося чимало фундаментальних досліджень, присвячених вивченню галузевої термінології (І. М. Кочан, Н. І. Овчаренко, Л. О. Симоненко, О. Г. Чумак, Д. П. Шапран, Н. О. Яценко та ін.). Серед проблем, які розглядаються в межах окремих галузевих терміносистем, актуалізуються словотворчі характеристики термінологічних одиниць. Проте словотвірний аспект терміносистеми обліку та аудиту в українській мові ще не був предметом спеціального дослідження. Тому метою нашої статті є словотворчий аналіз українських термінів обліку та аудиту. Предметом дослідження стали близько 200 термінів.

У процесі формування терміносистеми обліку та аудиту використовувалися практично всі, наявні в системі української мови морфемні ресурси, зокрема кореневі й афіксальні. На будь-яку галузеву термінологію, як підсистему загальнолітературної мови, поширюється системний характер словотвірної структури мови, що виявляється в способах та принципах творення слів. Так, Н. Ф. Клименко наголошує, що слово, його структура зумовлюється словотворчою системою, тобто слово твориться певною сукупністю стосунків його компонентів (кореня, афіксів) і відношенням одного слова – члена словотвірної системи – до іншого слова тієї системи [8, с. 17].

Водночас термінологічне словотворення, на відміну від загальномовного, характеризується використанням обмеженого набору моделей, що визначають специфіку системної організації термінології. Галузеве термінотворення дозволяє використовувати спеціалізовані словотворчі морфемні, які є показниками конкретних значень і виконують класифікаційну функцію. Крім того, у термінологічному словотворенні вільніше й простіше поєднуються запозичені й національні словотворчі засоби [14, с. 92; 15, с. 57].

Треба відзначити, що в сучасній лінгвістичній науці, на жаль, немає однаковості у визначенні поняття «спосіб словотворення». Для нас найаргументованішим є обґрунтування І. І. Коваликом, який кваліфікує спосіб словотворення як комплексну систему використання різних структурних словотворчих засобів і способів утворення дериватів з їхніми словотвірними структурами, словотвірними формами і словотвірними значеннями на всіх етапах розвитку мови [9, с. 26]. У «Граматичі російської мови» за ред. Н. Ю. Шведової спосіб словотворення – є більшою, ніж словотвірний тип, одиницею класифікації, що об'єднує ряд типів, які характеризуються одним і тим же видом форманта (префікс, суфікс, постфікс і т. ін.) в абстрагуванні від конкретних матеріальних втілень цього форманта в різних типах [3, с. 41].

Один із найхарактерніших способів словотвору, що активно використовується для творення термінів обліку та аудиту в українській мові є морфологічний спосіб творення слів, який полягає у поєднанні афіксальних морфем з кореневою частиною слова за певними словотворчими моделями, правилами, тенденціями, що існують у певній мові на різних етапах її розвитку [19, с. 28].

Продуктивність морфологічного способу в термінологічному словотворі пояснюється тим, що у термінах, утворених цим способом, закладено основи структурної систематизації (що є дуже важливим для термінології), тобто на позначення однотипних технічних понять використовуються однотипні способи словотвору [19, с. 29].

Як справедливо зазначає В. П. Даниленко, термінологічний словотвір ґрунтується на системі словотвору загальнонаціональної мови. У

галузевому термінотворенні активними та продуктивними є ті ж способи найменування, за допомогою яких поповнюється лексичний запас загальнолітературної мови: семантичний (з його лексико- і морфолого-синтаксичними різновидами) та морфологічний (афіксальний та словоскладання) [4, с. 90]. Проте мова науки, використовуючи словотворчі моделі загальнолітературної мови створює свою словотвірну підсистему, у складі якої відбираються та відпрацьовуються прийоми й ресурси, що дають можливість забезпечити словотвірно-функціональну якість термінологічної лексики [4, с. 116].

В українській мові творення термінів-дериватів відбувається за рахунок внутрішніх ресурсів мови від термінів, що усталилися, або від загальноновживаних одиниць літературної мови. При цьому суфікси чи префікси, які є будівельним матеріалом для нових термінолексем, запозичуються із загальномовного дериваційного фонду. Часто морфеми можуть запозичуватися і з інших мов, деякі суфікси та префікси можуть бути використані виключно у фахових термінах, а в загальнолітературній мові вони практично не використовуються [2, с. 15]. Наприклад, для української терміносистеми обліку та аудиту специфічним є закріплення певних термінологічних значень за деякими суфіксами, наприклад, на ім'я особи вказують суфікси – -ар- , -ер-, на якість – -ітет-: *ліцензіар* [5, с.351], *комісіонер* [5, с. 311], *експортер* [5, с. 211], *ануїтет* [5, с. 32] тощо. Водночас значення компонентів слів може не збігатися зі значенням відповідних компонентів у загальноновживаних словах.

Для морфологічного словотворення в українській терміносистемі обліку та аудиту найхарактернішою є афіксація. Залежно від того, які словотворчі елементи беруть участь в утворенні слова і як вони приєднуються до твірної основи, виділяють такі різновиди афіксації: суфіксальний, префіксальний та суфіксально-префіксальний способи словотворення [17, с. 14].

Науковці відзначають, що поява в слові суфікса сигналізує про наявність у нього певного узагальненого значення (семантична функція), вираженого в спеціальній формі (структурна функція), за яким це слово потрапляє до певного лексико-граматичного класу слів (частини мови) і здатне виконувати в реченні певну синтаксичну роль (синтаксична функція) [7, с. 31]. Як показують наші спостереження, в українській терміносистемі обліку та аудиту за допомогою суфіксації утворено близько 70% одиниць. Суфіксальні словотвірні моделі виявлених термінів розрізняються за характером твірних основ, мотивованих іменниками, прикметниками, дієсловами, а також словотворчих формантів (суфіксів як власне українських, так і інтернаціональних).

Для українських термінів обліку та аудиту зі складноскороченою основою (модель N + s) властиве творення за допомогою:

а) суфіксів *-ар-* / *-ер-* / *-ур-* / *-ор-*, що приєднуються як до питомої, так і непитомої основи. Терміни-іменники з такими суфіксами називають особу за характером її вузькопрофільної діяльності (стосовно предмета її фаху, установи, угруповання, специфіки роботи тощо): *ліцензіар* [5, с. 351], *фідуюціар* [5, с. 597], *бенефіціар* [5, с. 54], *акціонер* [5, с. 23], *комісіонер* [5, с. 311], *брокер* [5, с. 67], *маклер* [5, с. 354], *касир* [5, с. 294], *аудитор* [5, с.38], *дебітор* [5, с. 147];

б) суфікса *-ант-*, який приєднується до непитомої основи. Терміни з цим суфіксом означають особу чи предмет (явище), маючи безпосереднє відношення до предмета (явища, процесу), названого мотивувальним словом: *гонорант* [5, с. 137], *декларант* [5, с. 149], *жирант* [5, с. 208], *презентант* [5, с. 475], *екаутант* [5, с. 199], *доміциліант* [5, с. 186], *індосант* [5, с. 263], *трасант* [5, с. 584];

в) суфікса *-ець*, – терміни цього типу позначають переважно особу за видом діяльності чи іншими ознаками: *векселедавець* [5, с. 94], *грантодавець* [5, с. 139], *заставадавець* [5, с. 232], *чекодавець* [5, с. 634];

г) суфіксів *-і(j)-* / *-аці(j)-*, що приєднуються до непитомої основи. Терміни-деривати, утворені за допомогою цих продуктивних суфіксів, позначають саму вузькопрофільну діяльність, явище, процес, а також предмет, що має відношення до цієї діяльності: *дамніфікація* [5, с. 145], *дотація* [5, с.190], *компенсація* [5, с. 314], *інфляція* [5, с. 270], *декларація* [5, с. 149], *тарифікація* [5, с. 578], *нотифікація* [5, с. 393].

Українські терміни обліку та аудиту з відприкметниковою основою (модель А + s) утворені за допомогою:

а) суфікса *-ість*, здатного до поєднання як з питомою, так і непитомою основою. Терміни, утворені за допомогою цього суфікса, виражають властивість, сконцентрованість певних ознак: *вартість* [5, с. 79], *ліквідність* [5, с. 347], *цінність* [5, с. 176], *мультивалютність* [5, с. 374], *валентність* [5, с. 76];

б) суфіксів *-ітет-*, *-ент-*, які приєднуються до непитомих основ. Терміни з таким суфіксом позначають предмет, явище з вузькоспеціалізованою ознакою або процес, що має відношення до цієї ознаки: *ануїтет* [5, с. 32], *контрагент* [5, с. 318], *коефіцієнт* [5, с. 298], *контокорент* [5, с. 317].

Українські терміни обліку та аудиту з віддієслівною основою (модель V + s) утворені за допомогою:

а) суфіксів *-анн(j)-* / *-інн(j)-* / *-енн(j)-*, що можуть приєднуватися як до питомої, так і до непитомої основи. Терміни з цим суфіксом називають дію, стан як процес: *ліцензування* [5, с. 352], *авансування* [5, с. 7], *асигнування* [5, с. 35], *кредитування* [5, с. 338], *оприлюднення* [5, с. 415], *знецінення* [5, с. 243], *нарощення* [5, с. 379], *відкликання* [5, с. 122]. Цей тип словотворення також виявляє високу продуктивність, засвідчуючи

відповідні семантичні особливості термінів обліку та аудиту (вказівку на процесуальність);

б) суфікса *-инг(інг)-*, безпосередньо запозиченим з англійської мови і приєднується лише до непитомої основи. Терміни, утворені за допомогою цього суфікса, позначають вузькоспеціалізовані процес, а також наслідок цих процесів: *демпінг* [5, с. 151], *факторинг* [5, с. 595], *лізинг* [5, с. 345], *лістинг* [5, с. 351], *моніторинг* [5, с. 374], *кліринг* [5, с. 297];

в) суфікса *-ат*, що приєднується до непитомої основи. Терміни з цим суфіксом, означають предмет (істоту / неістоту), який є об'єктом дії або виникає у результаті дії, названого мотивувальним словом: *жират* [5, с. 208], *доміциліат* [5, с. 187], *регресат* [5, с. 505], *трасат* [5, с. 584], *індосат* [5, с. 263];

г) суфікса *-ник*, що приєднується як до питомої, так і до непитомої основ. Терміни з цим суфіксом називають особу чи предмет, який виконує дію, названу мотивувальним словом: *платник* [5, с. 448], *боржник* [5, с. 64], *позичальник* [5, с. 462], *посередник* [5, с. 470], *страхувальник* [1, с. 171], *розпорядник* [5, с. 531], *замовник* [1, с. 67];

г) суфіксів *-к(а)*, *-ок*, що приєднуються як до питомої, так і до непитомої основи. Терміни, утворені за допомогою цих суфіксів, позначають реалії, що виникли внаслідок певної дії, процесу: *перевірка* [1, с. 128], *поставка* [1, с. 138], *уцінка* [5, с. 592], *страховка* [6, с. 102], *знижка* [5, с. 245], *рахунок* [5, с. 496];

д) суфіксів *-ач(-яч)*, що позначають особу як виконавця дії, названої твірним дієсловом: *подавач* [5, с. 449], *надписувач* [5, с. 376].

Префіксація як спосіб творення термінів обліку та аудиту в українській мові за продуктивністю значно поступається суфіксації (у дослідженні виділено близько 20% лексем, утворених за допомогою префіксації, проте саме вона сприяє модифікації основи, до якої приєднується префікс. На відміну від суфіксів, префікси не вказують на частиномовну належність, хоч необхідно відзначити, що при такому способі часто прямо протилежно змінюється семантика слова (*фінансування – рефінансування*). Найпоширенішими словотвірними префіксами в українській терміносистемі обліку та аудиту є такі:

а) префікс *ре-*. У дослідженні розрізнено два типи термінів з цим префіксом: 1) терміни, що позначають повторність дії, явища, названого мотивуючим терміном: *реституція* [6, с. 159]; 2) терміни, які позначають протилежність тому, що назване мотивуючим терміном: *ремітент* [5, с. 514], *реквірент* [5, с. 513], *ретратта* [5, с. 521], *реінвестування* [5, с. 510];

г) префікс *де-* / *дез-*. Терміни з цим префіксом називають дію, протилежну до того, що названа мотивуючим терміном: *деблокування* [5, с. 147], *декапіталізація* [5, с. 149], *демонополізація* [5, с. 151], *дезінфляція* [5, с. 149];

д) префікс *не-* зі значенням заперечення ознаки предмета або протилежної дії чи процесу, що названі словом-мотиватором: *неустойка*

[5, с. 387], *неплатоспроможність* [5, с.385], *неплатежі* [5, с. 384], *неліквідність* [5, с. 383], *нерезидент* [5, с. 386];

е) префікс *пере-*: *переоцінка* [5, с. 433], *перезаства* [5, с. 432], *перевитрата* [5, с. 430], *переоблік* (векселя) [5, с. 432];

є) префікс *поза-*: *позабалансовий* (рахунок) [5, с. 460], *позабюджетні* (витрати) [5, с. 460], *позавиробничі* (витрати) [5, с. 460], *позавідомчий* (контроль) [5, с. 460], *позареалізаційний* (дохід) [5, с. 461];

ж) префікс *недо-*: *недопоставка* [5, с. 381], *недоплата* [5, с. 381], *недоамортизація* [5, с. 381].

Двобічне ускладнення основи термінів обліку та аудиту в українській мові спостерігаємо при використанні префіксально-суфіксального способу словотворення. Цей спосіб характеризується невисоким ступенем продуктивності. Серед аналізованих термінів обліку та аудиту виявлено близько 10% термінологічних одиниць, утворених за допомогою префіксів і суфіксів.

Отже, в українській терміносистемі обліку й аудиту використовуються різні способи словотворення, серед яких найпродуктивнішою є афіксація, в межах якої враховуються особливості словотвірної системи мови з її суфіксальними, префіксальними й префіксально-суфіксальними структурними моделями.

Список умовних позначень

- N – іменник або його основа
- A – прикметник або його основа
- V – дієслово
- pr – префікс
- s – суфікс

Література

1. Бутинець Ф. Ф. Бухгалтерський словник / Ф. Ф. Бутинець. – Житомир: ПП «Рута», 2008. – 220 с.
2. Винник В.О. Принципи добору реєстру термінологічних словників / В. О. Винник // Історія, стан і перспективи розбудови української термінології. – К. : НМКВО, 1992. – С. 15–20.
3. Грамматика современного русского литературного языка / Под ред. Н. Ю. Шведовой. – М., 1970. – 767 с.
4. Даниленко В. П. Русская терминология : Опыт лингвистического описания. – М. : Наука, 1977. – 246 с.
5. Загородній А. Г. Облік і аудит : Термінологічний словник / Загородній А. Г., Вознюк Г. Л., Партин Г. О. – Л. : Центр Європи, 2002. – 671 с.
6. Канікевич О. Д. Англо-російсько-український термінологічний словник з бухгалтерського обліку та аудиту / О. Д. Канікевич. – К. : Лібра, 2003. – 256с.
7. Карпіловська Є. А. Суфіксальна підсистема сучасної української літературної мови : будова та реалізація : [монографія] / Є. А. Карпіловська. – К. : Інститут мовознавства ім. О. О. Потебні НАН України, 1999. - 297с.
8. Клименко Н. Ф. Система афіксального словотворення сучасної української мови / Н. Ф. Клименко. – К. : Наук. думка, 1973. – 186 с.
9. Ковалик І. І. Вступ. Дериватологія (словотвір) як самостійна лінгвістична дисципліна та її місце у системі науки про мову / І. І. Ковалик // Словотвір сучасної української літературної мови. – К., 1979. – С. 5–57.
10. Ковалик І. І. Вчення про словотвір / І. І. Ковалик // Іван Ковалик. Вчення про словотвір : Вибрані праці. – Івано-Франківськ-Львів, 2007. – Ч. 1. – С. 21–169.
11. Кочан І. М. Динаміка і кодифікація термінів з міжнародними компонентами у сучасній українській мові / І. М. Кочан. – Л. : ВЦ ЛНУ ім. І. Франка, 2004. – 520 с.
12. Овчаренко Н. І. Способи номінації словотворення у сучасній українській мінералогічній термінології : автореф. дис...канд. філол. наук : спец. 10.02.01 «Українська мова» / Н. І. Овчаренко – Дніпропетровськ, 1996. – 21 с.

13. Панько Т. І. Українське термінознавство: [монографія] / Панько Т. І., Кочан І. М., Мацюк Г. П. – Львів : Світ, 1994. – 216 с.
14. Симоненко Л. О. Формування української біологічної термінології / Л. О. Симоненко. – К. : Наук. думка, 1991. – 129 с.
15. Склад і структура термінологічної лексики / А. В. Крижанівська, Л. О. Симоненко, Т. І. Панько та ін.; Відп. ред. А. В. Крижанівська. – К. : Наук. думка, 1984. – 196 с.
16. Чумак О. Г. Слов'янський словотвір і сучасна термінологічна номінація / О. Г. Чумак // Суспільствознавчі науки і відродження нації. – Ч. III. – Луцьк, 1997. – С. 150–153.
17. Шанский Н. М. Основы словообразовательного анализа / Н. М. Шанский. – М., 1958. – 56 с.
18. Шапран Д. П. Формування національно-мовної основи української маркетингової термінології в доннауковий період / Д. П. Шапран // Лінгвістичні студії : зб. наук. праць. – Донецьк : ДонНУ, 2004. – Вип. 12. – С. 275–279.
19. Шило Н. І. Структурні типи українських технічних термінів (на матеріалі лісової та деревообробної термінології) / Н. І. Шило // Питання словотвору. – К., 1979. – С. 28–42.
20. Яценко Н. О. Назви військової форми одягу в українській мові: автореф. дис. ...канд. філол. наук: 10.02.01 / Яценко Ніна Олександрівна; НАН України, Інститут української мови. – К., 2007. – 20 с.

УДК 8:008:001.361

Л. Л. Белей**ЛЮБОВНІ ЗАМКИ ЯК ЕЛЕМЕНТ МОВНОГО ЛАНДШАФТУ**

Белей Л. Л. Любовні замки як елемент мовного ландшафту.

У статті здійснено соціолінгвістичний аналіз практики закріплення так званих любовних замків у контексті формування мовного ландшафту. Дослідження виконано на матеріалі, зібраному на ужгородському пішохідному мості (75 написів на любовних замках). Розглянуто мовні та стилістичні особливості написів.

Ключові слова: соціолінгвістика, мовний ландшафт, мультилінгвізм, глобалізація, любовні замки.

Белей Л. Л. Любовные замки как элемент языкового ландшафта.

В статье представлен социолингвистический анализ практики установки любовных висячих замков в контексте формирования языкового ландшафта. Исследование выполнено на материале, собранном на пешеходном мосте в г. Ужгороде (75 надписей на любовных висячих замках). Рассмотрены языковые и стилистические особенности подписей.

Ключевые слова: социолингвистика, языковой ландшафт, мультилингвизм, глобализация, любовные висячие замки.

Beley L. L. The lovelocks as element of linguistic landscape.

The article is devoted to the sociocultural practice of so called lovelocks. This topic has been explored through the perspective of linguistic landscape. The exploration has been conducted on the material of a Uzhhorod bridge (75 lovelocks). We described lingual and stylistic peculiarities of the lovelock texts.

Key words: sociolinguistics, linguistic landscape, multilingualism, globalization, lovelocks.

За визначенням Лондрі-Бурі [2, с. 25], термін «мовний ландшафт» «стосується видимості мов у публічних і комерційних знаках на певній території чи у певному регіоні». У цій концепції йдеться про «мову дорожніх транспарантів, рекламних біл-бордів, назв вулиць, топонімів, вивісок магазинів, знаків на урядових будівлях тощо» [*ibid.*]. Однак текст як елемент мовного ландшафту нерідко має інші локації, не зазначені у визначенні Лондрі-Бурі. До цього переліку можна додати рекламу, оголошення, епітафії, графіті тощо. Одним із таких виявів мовного ландшафту в Україні можна також вважати так звані любовні замки.

Сама традиція вішати любовні замки в Україні порівняно нова і має близько п'яти років. Суть її полягає у тому, що закохані встановлюють навісні замки, як правило, на мостах, аби в такий спосіб засвідчити щирість і незламність своїх почуттів. На замках, як правило, роблять певний запис, який, власне, і можна трактувати як елемент мовного ландшафту. На відміну від інших неформальних об'єктів мовного ландшафту, любовні замки зазвичай розміщують на мостах, а отже, у полі зору багатьох мовців. Тому, на нашу думку, любовні замки не належать до маргінальних проявів мовного ландшафту.

Традиція вішати мовні замки не належить до регіональних. За дослідженнями, вона популярна на всіх континентах. Традиція навісних любовних замків поширена в Китаї, Угорщині, США, Росії, Італії, Німеччині, Франції, Уругваї та ін. [3] «Шеартревел» [4] традиція виникла завдяки роману «*Tre metri sopra il cielo*» Федеріко Мочча, опублікованому у 1992 році. Головні герої цього роману увіковічили свої почуття, закріпивши любовний замок на Понте Веччіо у Флоренції. Хоча, за іншими джерелами, ця традиція може також походити з Угорщини (у Печі вішали замки ще у 80-х) або з Китаю, де на певних відтинках Китайської стіни також практикували подібну традицію [3]. Попри різні версії походження, зараз ця традиція набула глобального поширення. Сьогодні можна знайти цілі ресурси, які збирають матеріали про любовні замки по всьому світу [5].

Любовні замки належать до нерегульованих елементів мовного ландшафту. На відміну від вивісок та реклами, текст любовних замків ніяк не регулюється органами влади, а отже, може слугувати за об'єктивне відображення мовної активності тих, що його написали. Анонімність також сприяє цьому. Для порівняння, графіті як елемент мовного ландшафту відображають мовну активність досить вузької соціальної групи райтерів. Окрім того, мовна активність райтерів карається законом. Натомість практика розміщення любовних замків має значно ширше соціальне поле. По-перше, з точки зору гендеру, у цій практиці бере участь завжди рівна кількість осіб обох статей. По-друге, традиція вішати любовні замки практикується людьми різного віку – на порах першого кохання і аж до шлюбу, а отже, переважно від підліткового віку і до 30 років.

В Україні традиція любовних замків порівняно нова, хоч уже й досить поширена. Ними обвішаний Міст закоханих у Києві, Тещин міст в Одесі, пішохідний міст в Ужгороді та багато інших мостів. Це дослідження проведено головним чином на матеріалі, зібраному в Ужгороді у квітні-травні 2010 року.

Текст любовного замка, зазвичай, має стереотипний характер, а його загальну схему можна звести до такої формули: X(+)Y (= love, любов і т.д. [графічне зображення сердечка]) дата встановлення навісного замка (додатковий текст). X та Y – це імена хлопця та дівчини. На замках

пишуться тільки імена, як правило, розмовні варіанти, часто емоційно марковані, а також прізвиська або ініціали імен. Тільки в одному випадку ми зафіксували прізвище. Елементи в дужках зустрічаються не на всіх любовних замках, але їх можна вважати за тенденційні. У 50 з 75 зафіксованих нами прикладів першим пишеться ім'я хлопця (якщо не враховувати абрєвійованих написів, у яких важко розшифрувати імена).

За мовною ознакою зафіксовані нами ужгородські любовні замки (75) можна поділити на такі групи: 1) україномовні (46): а) власне україномовні (29); б) україномовні з англломовними елементами (3); в) україномовні, омографічні з російськомовними (14); 2) російськомовні (21); 3) угорськомовні (7); 4) англломовні (1).

В окремих написах (омографічна група) важко однозначно встановити мову тексту, оскільки його компоненти з лексичного та правописного погляду можна витлумачити як україно- або російськомовні. Напр.: *Юра + Таня, Ваня Яна, Шура + Женя, Ксюха + Женя, Танька + Ванька, Артур + Жанна* тощо. Угорськомовні записи прикметні тим, що в них ми зафіксували російськомовні з походження іменні варіанти, наприклад, *Sztyori* та *Vászja*, що вживаються замість очікуваних угорських *Pista, Pisti* від *István* [1, с. 99] та *Laci* від *László* [1, с. 125], що свідчить про антропонімійну інтерференцію українського (російського) антропонімікону в угорський.

У всіх мовних групах імена мають приблизно однакове формальне вираження. Часто вживаються розмовні та емоційно марковані варіанти імен (*Вася, Славик, Саша, Міша, Толік, Коля, Лёша, Вова, Одри, Іра, Дашка, Оксанка, Meli, Уля, Ксюха, Лйда, Вика* та ін.) Характерною для україномовних записів є російська демінутивна модель (пор.: *Міша, Славик* тощо). За частотою вживання прізвиська явно поступаються особовим іменам, тому ми зафіксували лише поодинокі випадки вживання одиниць цього антропонімного класу в написах на любовних замках. Наприклад: *кіт + киця, Keri, Vadoc* (героїня коміксів) тощо. Прикметно, що в російськомовній групі написів на любовних замках ми не зафіксували англломовних вкраплень. Також ми не знайшли змішаних, українсько-російських написів. Натомість в україномовних написах на замках є певна група з англломовними елементами. Наприклад, *Інна Ваня love, Віка + Keri = love, Коля Meli forever*. (*Meli* – це демінутив від імені Меліта). Із 75 прикладів тільки в одному зазначалося прізвище пари: *Без базара говорю: Люба! Я тебе люблю! Хотняк+Хотнячка! 14.02.10*.

Щодо доповнення запису датою, то ми зафіксували 16 таких прикладів. В одному прикладі записано дві дати: *Степан + Лідочка 27.06.09 13.12.09*. Імовірно, йдеться про дату знайомства і дату шлюбу або закріплення замка.

Супровідний текст імен закоханих ми зафіксували в 16 випадках. Його записують, щоб наголосити на силі почуттів. Типовими є англійські

фрази «love» та «forever» (4). У записах іншими мовами використовуються еквіваленти: пор.: *Вика Рома любовь навсєгда; Назавжди разом!!! Тарас і Аліна 03.09.2009 р.* та угорськ. *István Zsuzsa 09.12.09 szeretlek*. Часом використовуються розбудовані тексти: *Ангеліка + Саша На дві душі – одне дихання 06.03.2010*. В одному випадку ми зафіксували супровідний запис латиною: *Вася Яна 08.08.2009 р. Volente deo*. Два ужгородські замки, із зафіксованих нами, закріплені в день весілля: *Михайло та Надія до дня весілля 29.08.2009 р.*; *Евгеній и Юлія В день свадьбы 11.07.2009*. Два замки містили текст без імен закоханих *Віра Надія Любов, I love You*; один замок був приурочений до дня народження *Леля С Днем рождения*. Один замок, очевидно, увіковічнював дружні стосунки трьох осіб – *Таня Степа Ростик*.

Ужгородські любовні замки відображають особливості місцевої мовної спільноти. Серед її особливостей можна виділити: 1) постколоніальну спадщину (російськомовні записи); 2) етнічну гетерогенність мовної спільноти (наявність угорськомовних написів); 3) глобалізаційні впливи, головним чином поп-культури (англомовні елементи), причому характерно, що глобалізаційні впливи в Ужгороді поширюються головним чином на україномовні написи. З матеріалу любовних замків можна також виокремити антропонімічні моделі: особливості демінутивізації тощо.

Література

1. Gajdos Z. Utónévlékion / Z. Gajdos. – Budapest, 2007.
2. Landry R., Bourhis R. Y. Linguistic Landscape and Ethnolinguistic Vitality / R. Landry, R. Y. Bourhis // *Journal of Language and Social Psychology*, Vol. 16, No. 1, Universite du Quebec, Montreal, 1997, pp. 23-49
3. http://en.wikipedia.org/wiki/Love_padlocks
4. <http://sharetravel.com.ua/28479.html>
5. <http://lovelock.ru>

УДК 811.161.2'37.625+2'367

Н. А. Березовська-Савчук

ТЕОРІЇ СПОЛУЧУВАНOSTІ ЯК СИНТАКСИЧНА ХАРАКТЕРИСТИКА ПРЕДИКАТІВ

Березовська-Савчук Н. А. Теорії сполучуваності як синтаксична характеристика предикатів.

Стаття присвячена проблемі сполучуваності мовних одиниць у складі синтаксичних структур та виявлення закономірностей функціонування механізмів, що визначають принципи побудови речень. Особливу увагу приділено ролі предиката, у якого поєднувальні характеристики визначають склад синтаксичної одиниці.

Ключові слова: валентність, дистрибуція, інтенція, синтаксична сполучуваність, предикат, аргумент.

Березовская-Савчук Н. А. Теории сочетаемости как синтаксическая характеристика предикатов.

Статья посвящена проблеме сочетаемости языковых единиц в составе синтаксических структур и установления закономерностей функционирования механизмов, которые определяют принципы построения предложений. Особое внимание уделено роли предиката, у которого сочетательные характеристики определяют состав синтаксических единиц.

Ключевые слова: валентность, дистрибуция, интенция, синтаксическая сочетаемость, предикат, аргумент.

Berezovskaya-Savchuck N. A. The theories of combinatory as a syntactical characteristic of predicates.

The paper focuses on the language units valency in the structure of syntactical patterns, as well as on the regularities of functioning of mechanisms that define sentence formation principles. A special emphasis is placed on the role of predicate, the combinative properties of which determine the syntactical units construction .

Key words: valency, distribution, intention, syntactical combinability, predicate, argument.

Для вичерпного опису морфолого-синтаксичних характеристик предикатів певної лексико-семантичної групи необхідно виявити особливості їх реального функціонування в синтаксичних конструкціях. Розглядаючи конструктивні ознаки предикатів у реченні, які найповніше реалізуються в синтагматичних показниках, надзвичайно важливо чітко визначити й розмежувати поняття *валентності, дистрибуції, синтаксичної сполучуваності, морфологічних і семантичних відмінків*. Ці поняття широко вживані в сучасних граматичних розвідках, однак представники різних шкіл не мають єдності у витлумаченні, що й зумовило значні відмінності в їх застосуванні, змішування, а почасти й перекручення чи адаптацію під власну теорію. Окремі з цих теорій, як, наприклад, валентність, мають стільки інтерпретаторів, що виявляється неможливим пізнати в них їх первісний варіант.

Проблему *валентності* ґрунтовно розроблено та висвітлено в зарубіжній і вітчизняній мовознавчій літературі. Проте важливо встановити й визначити співвіднесеність таких близьких понять, як валентність, дистрибуція, синтаксична сполучуваність.

Валентність у найзагальнішому розумінні передбачає необхідне чи можливе контекстуальне оточення слова, синтаксичні зв'язки слова, відношення між частинами мови в реченні на семантичному та синтаксичному рівнях, контекстуальні сполучення слів і / або синтаксичних партнерів. Звідси найчастіше кваліфікують валентність як здатність слова визначати кількість і якість залежних від нього словоформ, що зумовлена його семантичними та граматичними властивостями. Сукупність валентностей слова, ужитого в певному значенні, утворює його валентну структуру.

З такого потлумачення можна зробити висновок, що мовна валентність – явище різних рівнів, різних площин мови. За системного підходу до вивчення всіх фактів мови та мовлення валентність стає домінантною ознакою та визначальним фактором у процесі опису різних груп лексики, а особливо дієслівної. До того ж сукупність валентностей дієслова, по суті, є його *дистрибуцією*.

Огляд наукової мовознавчої літератури переважно демонструє стійкий зв'язок поняття «валентності» з дієсловом, яку найчастіше визначають або як семантико-синтаксичну властивість цієї частини мови, чи як абстрактну категорію мови.

Ще в 1934 р. у статті «Как построить синтаксис» засновник теорії валентності Л. Теньєр не лише намітив основні положення своєї теорії, а й уже тоді визначив провідну роль дієслова, адже «вербальний вузол» є

центром речення. У 1953 р. у книзі «Очерк структурного синтаксиса» дослідник структуру «вербального вузла» (який тотожний предикату) зумовлює природою актуалізованих ним актантів (іменників чи їх еквівалентів). Саме ця здатність дієслова приймати та утримувати при собі певну кількість «актантів» за аналогією до властивостей атома в хімії і була ним номінована «валентністю».

Про реченневотвірну функцію вербальних лексем говорили й інші мовознавці. О. Есперсен зауважував, що «при сполученні дієслова із займенником або з іменником видно, що дієслово надає сполучуваності особливого характеру викінченості й утворює (більшою чи меншою мірою) завершене висловлення, чого не спостерігаємо при поєднанні іменника або займенника з прикметником чи прислівником» [5, с. 95].

У. Чейф наголошував, що «...природа дієслова визначає, якою буде інша частина речення, зокрема, які іменники будуть дієслово супроводжувати, який стосунок до нього будуть мати ці іменники і як ці іменники будуть характеризувати дію у семантичному плані» [11, с. 115].

В. Адмоні «сполучувальну потенцію» розглядає як властивість усіх самостійних частин мови. Ці «сполучувані потенції» актуалізуються у процесі комунікації і залежать від семантики слова. Тобто та сама частина мови в різних контекстах може бути або граматично панівною, або ж граматично залежною [1].

Безперечно, здатність слова утримувати при собі актанти передбачає з'ясування не лише їх кількості та якості, а й самого механізму побудови, що можливо лише при аналізі конкретних мовленнєвих реалізацій цілісної структури «предикат – актант». Адже «... актанти – це члени, що заповнюють відкриті позиції. Щоб адекватно описати їхню роль у реченні, недостатньо знати їх кількість, тобто валентність у вузькому смислі. Необхідно ще й враховувати їх вид, тобто дистрибуцію дієслова (або носія валентності)» [8, с. 47]. Валентність та дистрибуція тісно взаємопов'язані явища, але не тотожні.

Ю. Апресян, услід за З. Харрісом, дистрибуцією лінгвістичного елемента називає суму всіх оточень, у яких він зустрічається, тобто суму всіх різних позицій елемента відносно інших елементів. Тут же він зауважує, що «під дистрибуцією слова в тому чи тому значенні розуміємо структурну модель, у якій слово в тому значенні вживається, і узагальнену формулу сполучуваності слова у тому значенні» [2, с. 55].

На наш погляд, поняття структурної моделі як будь-якої формули словосполучення, у яке слово в конкретному значенні входить як один із членів, є конкретно реалізованою базою для визначення дистрибутивних властивостей слова. Дистрибуція (від лат. *distributio* – поділ, розподіл) – це явище плану мовлення, яке реалізується на рівні реальної комунікації, а валентність – явище мови, яке виокремлюємо на рівні абстрактного мислення.

Цю думку підтверджує інше визначення дистрибуції як «сукупності всіх оточень (контекстів), у яких може зустрічатися певна мовна одиниця, що протиставляється всім тим оточенням, у яких вона зустрічатися не може, тобто місце, порядок, сполучуваність і т. ін. якостей її вживання в плані розташування окремих частин висловлювання стосовно одна одної» [3, с. 142].

Не можна стверджувати, що дистрибуція є ширшим поняттям, аніж валентність, адже вони належать до різних логічних площин, їх не можна ототожнювати, але і не можна розглядати як щось автономне, незалежне одне від одного.

Звичайно, є інші підходи до кваліфікації цих понять. Зокрема І. Арнольд розглядає валентність як потенційну сполучуваність (лексична – з іншими словами, лексичними групами або класами слів; морфологічна – з морфемами словозміни, синтаксична – здатність займати певні позиції в тих чи інших синтаксичних структурах), а дистрибуцію – «як суму всіх можливих оточень, причому під оточенням елемента А мають на увазі всі інші елементи, кожний із яких стоїть у певній позиції, у сполученні з якими елемент А утворює мовленнєвий відрізок висловлювання» [3, с. 155]. Валентність визначають як потенційну здатність елемента поєднуватися з елементами оточення, а дистрибуцію – як самі елементи. За такого розуміння спостерігаємо часткове ототожнення цих понять.

Г. Хельбіг висловлює думку про те, що поняття валентності вужче, ніж поняття дистрибуції. За його твердженням, дистрибуція передбачає функціонування елемента і за межами речення. Дистрибуція та валентність визначилися і як два різних підходи до вивчення зв'язків дієслова: перша лягла в основу семантико-синтаксичного, а друга – кількісно-констатувального, тобто заперечується взаємопов'язаність і взаємопроникнення обох понять [12].

При описі понять «валентність» і «дистрибуція» неодмінно постає потреба використовувати термін «сполучуваність слова», тому всі ці поняття певним чином співвіднесені між собою. З'ясування сутності поняття «сполучуваності слова» є, на наш погляд, важливим й обов'язковим елементом дослідження синтаксичних функцій дієслів чи інших морфологічних класів у ролі предиката. Безперечно, теорія сполучуваності та теорія валентності мають ряд спільних рис.

Н. Котелова визначає сполучуваність слова як «сукупність його синтагматичних потенцій», як набір і умови реалізації поширювачів слова, парадигматика його синтагматичних властивостей, змін його зв'язків. Якщо лексична сполучуваність – набір і умови реалізації лексичних поширювачів слова, то синтаксична сполучуваність слова – сукупність і властивості потенційно-можливих при ньому синтаксичних зв'язків, набір і умови реалізації синтаксичних зв'язків [6, с. 81].

При активній синтаксичній сполучуваності реалізується таке співвідношення: граматично домінантне слово в усьому об'ємі форм (лексема) і граматично залежне слово (поширювач), представлені у вигляді певної синтаксичної форми. Схематично це має вигляд:

лексема → поширювач

Відповідно, синтаксичну парадигму слова можна подати такою схемою:

→ поширювач 1

лексема → поширювач 2

→ поширювач 3

При вивченні пасивної синтаксичної сполучуваності береться інше співвідношення: граматично залежне слово, представлене певною синтаксичною формою, і граматично домінантне слово (лексема), представлене у всьому об'ємі форм: лексема ← поширювач.

Особливу увагу при цьому звертають на важливість положення про те, що інтенційні властивості дієслова програмують (передбачають) систему його поширювачів, регламентують її. Проте, на відміну від теорії інтенції, теорія сполучуваності розглядає не лише дієслово-предикат, а й усі універсальні зв'язки дієслова, характерні для його форм. У теорію синтаксичної сполучуваності вводять поняття обов'язкової та необов'язкової сполучуваності, тобто аналог облігаторної чи факультативної валентності. Відбувається фактичне ототожнення валентності та синтаксичної сполучуваності, а у визначенні – ще й ототожнення з дистрибуцією, що, на наш погляд, не цілком коректно та доцільно. Спільні аспекти тлумачення принципів організації мовних одиниць у них, звичайно, наявні, зокрема, це вивчення правих зв'язків слова (вужче – дієслова), питання характеристик головного слова, увага до семантичного та логічного рівнів мови.

Найчастіше сполучуваність визначається щодо лексем, тоді як валентність – стосовно синтаксем, одиниць синтаксичного рівня.

У нашому дослідженні синтаксичну сполучуваність тлумачимо як здатність слів вступати в облігаторні та факультативні зв'язки з іншими компонентами в реченні. Така систематична сполучуваність має чіткі механізми вираження: категорію відмінка, категорію перехідності / неперехідності, службові частини мови, синтаксичні зв'язки. Синтаксична сполучуваність устанавлюється при аналізі дистрибуції слова-предиката. Алгоритм цього дослідження можна подати так:

1) відбір слова-предиката з мовного матеріалу на основі визначених семантико-синтаксичних ознак;

2) устанавлення всіх можливих дистрибуцій слова шляхом аналізу реальних синтаксичних одиниць чи змодельованого мовного матеріалу;

3) констатація синтаксичної сполучуваності з іменами (суб'єктами та об'єктами) та прислівниками (обставинами), тобто здатність слова вступати в облігаторні зв'язки з іменниками у різних відмінкових формах

із прийменниками чи без них, а також із незмінюваними частинами мови, причому зв'язок з останніми може бути як облігаторним, так і факультативним;

4) установлення формул валентності предиката (мінімальних структурних типів речень):

Sub - Praed - Obj₁

Sub - Praed - Obj₁ - Obj₂

Sub - Praed - Obj₁ - Adntemp/Adnqual

Sub - Praed - Obj₁ - Adn

5) виявлення морфолого-синтаксичних реалізацій мінімальних структурних типів речень:

Sub - Praed - Obj₁: N₁ - V_f - N₄

Sub - Praed - Obj₁ - Obj₂: N₁ - V_f - N₄ - з N₂

N₃ - V_f - N₄ - N₃

N₁ - V_f - N₄ - N₅

Sub - Praed - Obj₁ - Adnqual: N₁ - V_f - N₃ - Adn

Sub - Praed - Obj₁ - Adn₁ - Adn₂: N₁ - V_f - N₄ - Adn/Adn

б) співвідношення валентної структури з інтенційним полем (на семантичному рівні):

Sub - Praed - Obj₁ / ← V →

Sub - Praed - Obj₁ - Obj₂ / ← V → →

Sub - Praed - Obj₁ - Adn- / ← V → Adv

Етап співвідношення інтенційного поля дієслова з його валентною структурою є особливо важливим, адже інтенція на семантичному рівні зумовлює, визначає валентність вербальної одиниці на синтактичному. Цю зумовленість і констатує Р. Мразек, говорячи про те, що для відображення інтенції «справа» визначальним є поняття «індексу загальної валентності дієслова», яке містить у собі характер інших компонентів з урахуванням їхньої функції у реченні [7, с. 58].

Оскільки домінантною синтаксичною функцією дієслівних одиниць є предикативна, то закономірно, що вони формують семантичну структуру речення, впливають на характер його внутрішньої синтаксичної організації, тобто відображають логіко-предметні відношення між учасниками позамовної ситуації. Ця властивість предиката залежить саме від несамодостатньої категорійної семантики аналізованих одиниць. Дієслово виконує в реченні реляційну функцію, матеріалізуючи взаємне відношення його членів. Отож, дієслово для збагачення свого змісту або обов'язково програмує залежний компонент (як синсемантичне), або ж не потребує такого поширення (як абсолютне).

Для предикатів характерні саме обов'язкові поширювачі, які не можуть бути вилучені з речення, бо їх вживання викликано семантико-синтаксичними, а не контекстними умовами. Факультативні поширювачі вносять у речення інформацію, що є важливою з погляду комунікативного

значення, а не категорійного. Валентність дієслова має безпосередній взаємозв'язок з іншими дієслівними категоріями. Насамперед простежується тісний узаємозв'язок з категорією перехідності / неперехідності, оскільки об'єкт дії виражається через знахідний відмінок без прийменника.

Під час аналізу дистрибуцій синсемантичних зв'язків, для розкриття й унаочнення сполучуваності в мінімальних структурних типах речень, можна послуговуватися морфологічними відмінками, або так званими формальними, «поверхневими». На протигагу їм деякі вчені (У. Чейф, Ч. Філлмор) висувають теоретичні положення про наявність семантичних (або «глибинних») відмінків, що можуть виражатися будь-якою відмінковою або й невідмінковою формою.

Морфологічні та семантичні відмінки перебувають у системних співвідношеннях. Семантичні відмінки можна так чи інакше виразити засобами будь-якої мови, і якщо їх розглядати безвідносно до способу вираження, то вони виступають як елементи деякої універсальної системи одиниць змісту; відмінки ж у формальному розумінні не мають універсального характеру, а завжди становлять елемент граматичного ладу конкретної мови. Семантичні відмінки окреслює валентність дієслова. Тобто морфологічні відмінки набувають відповідної семантичної функції (наприклад, «агенса», «об'єкта», «інструменталія», «локатива» в інтерпретації Ч. Філлмора) лише у спеціалізованих синтаксичних конструкціях, мінімальних структурних типах речень, ґрунтуючись на них.

При описі облігаторних і факультативних зв'язків предикатів за допомогою морфологічних відмінків виявляється специфіка суто українського дієслова. У процесі аналізу семантичних відмінків (семантичних відношень) фактично відбувається опис універсальних для багатьох мов ознак вербальних одиниць.

Література

1. Адмони В. Г. Завершенность конструкции как явление синтаксической формы / В. Г. Адмони // Вопросы языкознания. – 1958. – № 1. – С. 16 – 23.
2. Апресян Ю. Д. Дистрибутивный анализ значений и структурные семантические поля / Ю. Д. Апресян // Лексикографический сборник. – М., 1962. – № 5. – С. 8 – 21.
3. Арнольд И. В. Семантическая структура слова в современном английском языке и методика её исследования: на материале имени существительного : [монография] / Ирина Владимировна Арнольд. – Л. : Просвещение, 1966. – 371 с.
4. Ахманова О. С. Словарь лингвистических терминов / Ольга Сергеевна Ахманова. – М. : СЭ, 1966. – 608 с.
5. Есперсен О. Философия грамматики / Отто Есперсен; [пер. с англ. В. В. Пассека и С. П. Сафронова / под ред. и с пред. проф. Б. А. Ильиша]. – М. : Изд-во иностр. лит-ры, 1958. – 404 с.
6. Котелова Н. З. Значение слова и его сочетаемость / Н. З. Котелова. – Л. : Наука, 1975. – 164 с.
7. Мразек Р. Синтаксическая дистрибуция глаголов и их классы / Р. Мразек // Вопросы языкознания. – 1964. – № 3. – С. 50 – 62.
8. Русанівський В. М. Структура українського дієслова / Віталій Макарович Русанівський. – К. : Наук. думка, 1971. – 315 с.
9. Степанова М. Д. Части речи и проблема валентности в современном немецком языке / М. Степанова, Г. Хельбиг. – М. : Высш. шк, 1978. – 258 с.
10. Теньер Л. Основы структурного синтаксиса / Люсьен Теньер; [пер. с франц. И. М. Богуславского, Л. И. Лухт, Б. П. Нарумова, С. Л. Сахно / вст. ст. и общ. ред. доктора филол. наук,

проф. В. Г. Гака]. – М. : Прогресс, 1988. – 654 с.

11. Чейф У. Значение и структура языка / Уоллес Чейф; [пер. с англ. Г. Щура]. – М. : Прогресс, 1975. – 432 с.

12. Helbig G., Schenkel W. Wörterbuch zur Valenz und Distribution deutschen Verben / G. Helbig, W. Schenkel . – Leipzig, 1974. – 458 s.

УДК 811.161.2'163.1

О. П. Білих

ІМЕННІ ПРИКМЕТНИКИ В ЦЕРКОВНОСЛОВ'ЯНСЬКІЙ МОВІ УКРАЇНСЬКОЇ РЕДАКЦІЇ КІНЦЯ XVI – XVII СТ.: ОСОБЛИВОСТІ ФУНКЦІОНУВАННЯ ТА ВІДМІНЮВАННЯ

Білих О. П. Іменні прикметники в церковнослов'янській мові української редакції кінця XVI – XVII ст.: особливості функціонування та відмінювання.

У статті проаналізовано особливості функціонування та відмінювання іменних прикметників церковнослов'янської мови української редакції кінця XVI – XVII ст. Зроблено висновок про вплив української мови на ці одиниці.

Ключові слова: церковнослов'янська мова української редакції, іменні прикметники, відмінкові форми прикметників.

Билых А. П. Именные прилагательные в церковнославянском языке украинской редакции конца XVI – XVII ст.: особенности функционирования и склонения.

В статье проанализированы особенности функционирования и склонения именных прилагательных церковнославянского языка украинской редакции конца XVI – XVII ст. Сделан вывод о влиянии украинского языка на эти единицы.

Ключевые слова: церковнославянский язык украинской редакции, именные прилагательные, падежные формы прилагательных.

Bilykh O. P. Nominal adjectives in the Ukrainian edition of Church Slavonic language of the end of the XVI – XVII centuries: the peculiarities of functioning and declination.

The article under consideration analyzes the peculiarities of functioning and declination of nominal adjectives of Church Slavonic language of the end of the XVI – XVII centuries. A conclusion about influence of Ukrainian language on these points was made.

Key words: the Ukrainian edition of Church Slavonic language, nominal adjectives, case forms of adjectives.

Однією з особливостей слов'янських мов у давні періоди їхнього розвитку була наявність двох різновидів прикметникових форм: іменних (нечленних) та займенникових (членних). З часом система цих форм зазнавала змін, у результаті яких, крім іншого, відбувалося звуження функцій іменних прикметників. Хоча цей процес був загальнослов'янським, доля іменних форм склалася по-різному навіть у таких близькоспоріднених мовах, як східнослов'янські. У російській мові вони є достатньо вживаними одиницями (в наз. в. одн. й мн. в предикативній функції), меншою мірою представлені в білоруській, ще менше їх у мові українській. Найголовніші етапи розвитку цих форм в українській та інших східнослов'янських мовах уже встановлені й описані в спеціальній літературі [12, с. 119–134, 296–300; 2, с. 32–36, 56–63; 11, с. 188–199; 4, с. 101–105 і ін.]. При цьому видається цікавим і, на нашу

думку, актуальним з'ясувати особливості функціонування й відмінювання іменних прикметників у церковнослов'янській мові. Адже відомо, що ця мова довгий час використовувалася східнослов'янськими народами і взаємодіяла з їхніми мовами. Особливо активною така взаємодія була в Україні в кінці XVI – XVII ст. [7, с. 147]. Крім того, саме в Україні цього часу була здійснена кодифікація церковнослов'янської мови [5; 6]. Завдяки цьому, а також у результаті розвитку книгодрукування Україна в кінці XVI і майже протягом усього XVII ст. була центром, де вироблялися церковнослов'янські норми, що впливали на весь православний слов'янський світ [10, с. 61]. Тому всебічне дослідження церковнослов'янської мови української редакції кінця XVI – XVII ст. потрібне для глибшого пізнання історії не лише української, а й інших слов'янських літературних мов.

У зв'язку зі сказаним метою пропонованої розвідки є з'ясування особливостей функціонування та відмінювання іменних прикметників у церковнослов'янській мові української редакції др. пол. XVI – XVII ст. Матеріал для дослідження дібрано шляхом суцільної вибірки переважно зі стародруків (список джерел див. наприкінці статті). У великих за обсягом пам'яток обстежений не весь текст, а вибірки розміром у 500 повнозначних слів. Із *ОБ* обстежено 100 таких вибірок, із *ВВ* – 50.

У старослов'янській мові іменні та займенникові прикметники розрізнялися певними особливостями синтаксичного функціонування, зокрема тим, що роль частини складеного іменного присудка могли виконувати загалом лише іменні прикметники [9, с. 96], означеннями ж виступали обидва різновиди. Крім того, лише іменні форми мали присвійні прикметники [1, с. 157; 9, с. 91], інші могли бути як нечленними, так і членними.

У церковнослов'янській мові кінця XVI – XVII ст. прикметники характеризувалися в основному тими ж особливостями. Так, у предикативній функції виступали насамперед іменні форми: **гласъ твой сладокъ и образъ твой красенъ** *ОБ* (3) 45 (2)*; **да непорочно бѣдетъ слоуженіє** *ВВ* (3) 10 зв.; **мзда ваша мнѡга** Ч 1617, 99; **скорбни бѣша зѣло** ЄвЛ 1644, 59. Те, що роль іменної частини присудка була притаманна в першу чергу нечленним прикметникам особливо помітно із прикладів, де різні форми прикметників ужиті в одній фразі, але в різних функціях: **како мудръ сей преподобный мужъ** ПМ 66; **Лютѡ бѣ(ст) зѣло ... наважденіє бѣсовское** ПКП 220 зв.; **Иноческое житіє єсть подвижно,**

* Після скороченої назви джерела подано номер аркуша або сторінки, звідки взятий приклад. Позначка *зв.* вказує на зворот аркуша. Цифра в дужках перед позначенням аркуша в *ОБ* та *ВВ* вказує на номер рахунку. Аркуші першого й другого рахунку спеціально не позначаються. Цифра (2) після номера аркуша в *ОБ* вказує на праву колонку, ліва спеціально не позначається. Виносні літери подані в круглих дужках у рядку, таким же способом подаються **ъ** і **ь**, позначені в текстах надрядковими знаками. Цитати із перевидань подаються звичайним шрифтом курсивом.

мірское же житіє сѣтрѣдно ПКП 21 зв. Хоча слід відзначити, що зрідка в обстеженому матеріалі предикативну функцію виконують також членні прикметники: *ложное ихъ бысть обѣщаніе* ПМ 115; *истиннаа естъ въбра рускаа* ПМ 51; *въистинну страшный и грозный день онъ будетъ ... грѣшнымъ, свѣтоносный же и радостный ... праведнымъ* ПМ 158; **Ты еси богатый во мѣсти** ПКП 13 нн. Випадки такого використання членних прикметників у XVI ст. трапляються і в українській [3, с. 103] та інших слов'янських мовах [9, с. 101]. В атрибутивній функції в розглянутому матеріалі вживалися як членні, так і нечленні прикметники.

Присвійні прикметники в обстежених пам'ятках мали переважно нечленні форми: **се законъ гнь** ОБ 46 зв. (2); **ожи дхъ іаковль** ОБ 21 зв.; **Ѡ рѡда іїлева** ВВ (3) 67; **престоупленіе заповѣди бжїа** ВВ 7 зв.; **къ образѣ Спсителявѣ** ПКП 116. Те, що при вживанні присвійних прикметників в обстежених текстах перевагу надавали насамперед нечленній формі, яскраво демонструють випадки, коли присвійні й неприсвійні прикметники виступають в одній і тій же функції в межах одного речення: **имени ради гнѣ стго** ОБ (3) 91 (2); **праведнаго сѣда бжїа** ВВ 45; **сила ч(с)тнаго ...кр(с)та Гнѣ** Ч 1617, 140 зв.; *преподобный воинъ Христовъ* ПМ 125; *убоимся неумытнаго суда Господня* ПМ 156; **пр(с)томѣ Имени Бжїю** ПКП 138. Водночас, не є особливо рідкісними в розглянутому матеріалі й членні форми присвійних прикметників. Частіше вони вживаються в непрямих відмінках, інколи в наз.: *Третьяковая же жена ... воду ... съкры* ПМ 113; **Ѡ телеси братнагѡ** ПКП 19 зв.; **къ вѣрѣ ... Христовой** Син 172; **Божїей чести** СмГр 38; **сѣ ... црѣмъ іоудинты(м)** ОБ 178; **мѡхъ тѣхъ веезевѡлвѡвѡхъ Ѡганѡше** ПКП 152.

Крім того, однією з особливостей розглянутого матеріалу є те, що в ньому трапляються випадки, коли нечленні й членні прикметники, виконуючи одну й ту ж функцію (частіше атрибутивну), вживаються поряд, в одному реченні: *Родила еси ... не человекѣка проста, нѣ Бога истиннаго* ПМ 138; **всѣде пр(с)толъ блгоче(с)тивы(й) и сѣло нарочитъ мужъ** ЛМГ 26; **воспрїать житіє Иноческое жестоко** ПКП 230; **в(тъ) свѣтлѣ и ч(с)тѣ и пр(с)тѣм(тъ) мѣстѣ** ПКП 227 зв.; *царство мира сего ... тлѣнное естъ и временно* ПМ 125. Ці й інші випадки, можливо, свідчать про те, що в кінці XVI – XVII ст. членні й нечленні прикметники в межах церковнослов'янських текстів (особливо в атрибутивній функції) не протиставлялися, а сприймалися, очевидно, як певною мірою рівноправні варіанти. Таке ставлення до обох різновидів прикметникових форм підтверджує, на нашу думку, й граматика М. Смотрицького, у якій автор не формулює правил уживання членних і нечленних прикметників, а лише зауважує, що нечленні виникають через усичення [6, с. 111]. У прикметникових парадигмах граматики подані обидва різновиди форм (якщо вони, на думку автора, існують) із членним прикметником на

першому місці: **Име(н): той Ѓѣый: или Ѓѣъ; Ро(д): тогѡ Ѓѣагѡ: или Ѓѣа** СмГр 148 і т. д.

В українській літературній мові XVI – XVII ст. іменні форми прикметників також використовувалися, однак, за спостереженнями дослідників, уже виходили з ужитку. Представлені були у зв'язку з особливостями синтаксичного функціонування переважно в наз. в. одн. і мн. Форми ж непрямих відмінків на цей час трапляються в пам'ятках лише спорадично [3, с. 103; 2, с. 59]. У церковнослов'янських текстах кінця XVI – XVII ст. іменні прикметники, хоча й кількісно значно поступалися членним, були загалом достатньо вживаними (крім деяких форм непрямих відмінків у множині) і, порівняно з українською мовою, очевидно, сприймалися як характерна ознака церковнослов'янської. Такий висновок дозволяє зробити, зокрема, й матеріал церковнослов'янсько-українських словників того часу. Так, у словнику Л. Зизанія в реєстровій частині виявлено 25 іменних прикметників, 21 із них перекладений прикметником членним: **Блже(н) щасливый(й) 26; Благодарстве(н), подачливый 30; золь, злый 49; і ін.** У словнику П. Беринди із 90-а нечленних прикметників реєстрової частини 50 перекладені лише членними, або в перекладній частині серед відповідників на першому місці знаходиться членний прикметник: **Бесмѣтен: Несмертельный 5; Блгоденственъ: щасливый 7; Древанъ: Дереванный 58; Добль: Сталый, мужественъ 51 і ін.** Ще у 27-и випадках обидві форми перекладаються членним прикметником: **Говѣинъ, йный: оучливый, че(ст)ный ... 44; Гордъ, горды(й): Пышны(й), вѣтны(й) 45; Дебе(л), дебелиый: Грѣбый, толсты(й) 50 і ін.**

Відмінювалися іменні прикметники у церковнослов'янській мові української редакції кінця XVI – XVII ст. загалом так, як і в старослов'янській, тобто прикметники чол. і середн. родів як іменники з давніми основами на *o, *jo, а прикметники жін. р. як іменники з основами на *a, *ja.

У проаналізованому матеріалі зафіксовані всі можливі форми нечленних прикметників (однини й множини). Однак за кількістю вживань ці форми не є рівнозначними. Частіше нечленні прикметники виступають, як і в тогочасній українській мові, в наз. в. одн. і мн., непрямі ж відмінки представлені значно меншою кількістю вживань. Різниця за кількісною представленістю серед проаналізованих іменних прикметників між формами наз. в., з одного боку, та формами непрямих відмінків, – з іншого, особливо помітною є у множині. Причому непрямі відмінки нечленних прикметників, крім знах., виявлені лише в окремих із обстежених пам'яток (в основному в *ОБ* та *Ч 1617*, менше у *ВВ* та *ІІМ*). Це свідчить, очевидно, про те, що в церковнослов'янській мові кінця XVI – XVII ст. відбувався процес руйнування парадигми іменних прикметників. Однією з його причин був вплив української мови, у якій у XVI – XVII ст. форми

непрямих відмінків іменних прикметників, насамперед множини, вже фактично вийшли з ужитку [3, с. 107; 2, с. 60].

Далі подаємо характеристику особливостей творення відмінкових форм іменних прикметників за числами та родами.

Однина

Називний відмінок. У наз. в. одн. іменні прикметники чол. р. мали нульові закінчення, середн. – -о, -є, жін. – -а, -а: **Праведенъ естъ гь** ОБ (3) 120; **вѣди празденъ на празнословіє** ВВ (4) 89; **се песь чернъ ста** ПКП 74 зв.; **Прилагателное естъ девятогубо** СмГр 41; **мѣсто тѣсно естъ** ПКП 207; **вѣсть слово гнє** ОБ 195 (2); **велика клатва башє** ОБ 121; **нѣсть красна пѣснь въ оустехъ грѣшника** ПКП 21; **гора сіона** ОБ 76 (2). У староукраїнській літературній мові, зокрема й кінця XVI – XVII ст., давня іменна форма наз. в. прикметників жін. р. співіснувала з новою повною стягнутою. Обидві форми мали однакові закінчення, що викликає певні труднощі під час їхньої характеристики [3, с. 104; 2, с. 59]. Що ж до аналізованого матеріалу, то майже всі розглянуті форми є, без сумніву, іменними, лише окремі (зафіксовані у ПМ), очевидно, можна вважати новими стягненими. Це власні назви, запозичені з української мови: *Быковска, нѣкая вдова ... село ... дрѣжаше* ПМ 102; *Княгиня Анна Корецкая Хоткевичувна* ПМ 66; *въ веси ... Рыжкова Воля* 104.

Родовий відмінок. У род. в. одн. іменні прикметники чол. і середн. родів характеризувалися закінченнями -а (після твердих приголосних, також після шиплячих) та -а (після м'яких): **ѡ града каменна** ОБ 101 зв. (2); **ѡ ... вида лоукава** ВВ (3) 280; **ѡ ... злата чиста** ОБ 37; **в(ъ) созиданіє тѣла хѣа** ВВ 142; **ѡ кнѣа домѣ** ПКП 136 зв.; **ѡча ... блгословеніа не бѣ** ЛМГ 27; **из домѣ гна** ОБ (3) 163; **из(ъ) чрева мтрна** ВВ 129 зв.

Для прикметників жін. р. були характерними закінчення -ы, -а, а також в окремих випадках -и. Після основ на тверді приголосні використовувалося переважно -ы: **кладазь воды живы** ОБ (3) 45 зв.; **мѣры ради Стіхотворны** СмГр 487; **Не вѣсть Доски каменны** ПКП 118; **отъ любве Христовы** ПМ 125; **вѣнецъ съ Главы Ісовы** ПКП 107. Якщо основа закінчувалася на задньоязиковий, у всіх зафіксованих випадках виступало закінчення -и: **ѡ лица силы свр(ъ)ски** ОБ (3) 110 (2); **адахѣ ѡ пица газычески** ОБ 249; **ѡ ... совѣсти блги** ПКП 260.

Після м'яких приголосних у переважній більшості випадків представлено закінчення -а: **ѡ горы ефремла** ОБ 173; **ѡ козни діавола** ПКП 151; **ѡ рѣки Г(с)дна** ПКП 38; **отъ лести вражіа** ПМ 147. Інколи в такого типу прикметниках трапляється -и: **въ срѣтеніє аны жены їеровамли** ОБ 163 (2); **оу мельхолты дци саоули** ОБ 143. Зафіксовані також (у ВВ) однокореневі варіанти з обома закінченнями. Частотнішими при цьому є утворення на -а (-а): **сѣдъ правды вѣіа** ВВ (3) 221 – **кончина**

заповѣди вѣїи ВВ 58; ради заповѣди гнѣ ВВ (3) 90 – ѿ заповѣди гни ВВ (3) 269. У граматиці М. Смотрицького для род. одн. нечленних прикметників жін. р. з основами на м'які приголосні рекомендовано лише **-а**: **Ро(д): тоа ... ница** СмГр 156; **тоа ... сновна** СмГр 161.

Давальний відмінок. Форми дав. в. нечленних прикметників у розглянутому матеріалі представлені, на відміну від тогочасної української літературної мови [3, с. 106; 2, с. 59], порівняно великою кількістю вживань. Хоча слід відзначити, що в деяких пам'ятках (у *ЗизГр*, *ЛМГ*) вони взагалі не виявлені. Прикметники чол. та середн. родів у дав. одн. мали закінчення **-ѣ** (після твердих приголосних) та **-ю** (після м'яких): **мѣжескѣ полѣ** ОБ 121; **многѣ годѣ бродѣ тел(ь)нѣ мѣжѣ** ВВ (4) 87; **слогѣ естество(м) краткѣ** СмГр 489; **страстнѣ житію себе издавѣ** ВВ (4) 87; **велику ведру сушу** ПМ 102; **маслѣ же древлнѣ не сѣщѣ** ПКП 69 зв.; **домѣ їаковлю** ОБ (3) 96; **оле ... Божію милосердію** ПМ 112; **по велѣнію ѿчю** ЛМГ 25.

Прикметники жін. р. у дав. в. одн. характеризувалися закінченнями **-ѣ** та **-и**. Флексія **-ѣ** використовувалася після основ на тверді приголосні, **-и** – після основ на м'які: **кѣ ложницѣ олоферновѣ** ОБ 259; **нищитѣ Христовѣ** ПМ 57; **женѣ Пентефрїинѣ** ПКП 191; **кѣ цѣрки гни** ОБ 249; **токовѣї вѣїи бл(д)ти** ВВ (3) 114. Парадигма останнього прикметника (**божїї**) подана в граматиці М. Смотрицького, при цьому в дав. в. представлена лише членна форма: **Да(т): той Божїей** СмГр 164.

Знахідний відмінок. Нечленні прикметники чол. р. в знах. в. одн. мають форми, подібні до наз. або род., залежно від того, назвою неїстоти чи істоти є означуваний іменник: **на потѣк(ѣ) кедрѣскѣ** ОБ 183; **въ столѣ сланѣ** ПМ 175; **малѣ дїна же чїка кто оѣкротит(ѣ)** ОБ (3) 36; **обращѣ ... сна вѣїа** ВВ 19 зв.; **видѣвшѣ Юношѣ ѣвога** ПКП 49.

Прикметники середн. р. в усіх випадках у знах. в. мають форму, яка дорівнює наз.: **принесоша ... древлно масло** ОБ 42 (2); **слово испоустити празно** ВВ (3) 79; **да не тѣне прїметѣ знаменїе братне** ПКП 250.

Знах. в. прикметників жін. р. характеризується закінченнями **-ѣ** (після твердих приголосних, зокрема й після *ч*) та **-ю** (після м'яких): **облечетса ... въ срацищѣ лнлнѣ** ОБ 46 зв.; **молбу теплу ... сотвори** ПМ 141; **начаша здати цѣрков малѣ** ЛМГ 4; **в землю иноплеменичѣ** ОБ 138; **обрѣтоша ногу чѣловѣчу** ПМ 109; **Часть снѣвнѣ ... вдаде** ПКП 117.

Орудний відмінок. У староукраїнській літературній мові форми ор. в. одн. іменних прикметників представлені лише поодинокими випадками. У пам'ятках XIV – XV ст. вони взагалі, за спостереженнями дослідників [2, с. 60], не засвідчені, у пам'ятках XVI ст. виявлено всього кілька вживань [3, с. 106]. Відсутні ці форми також і в граматиках Л. Зизанія та М. Смотрицького. У прикметникових парадигмах тут в ор. в. одн. подані лише членні прикметники: **Т. сѣтымѣ. блгимѣ** *ЗизГр* 36; **Тво(р): тѣмѣ ѣтымѣ** СмГр 148 і ін. У розглянутому матеріалі ор. в. одн. нечленних

прикметників хоча й представлений, однак є найменш уживаною (в однині) прикметниковою формою. Випадки її використання виявлені в основному в пам'ятках кінця XVI ст. (в *ОБ* та *ВВ*), в інших вона трапляється дуже рідко.

Нечленні прикметники чол. і середн. родів у цьому відмінку мають закінчення *-омъ* (після твердих приголосних) та *-ємъ* (після м'яких): *съ народом великомъ* *ОБ* (4) 1 (2); *съ члкомъ газычномъ* *ОБ* (3) 56; *правомъ ч(с)тномъ* *ВВ* (3) 111 зв.; *органом зміномъ въображся* *ПМ* 152; *очиститъ домъ ... древом кедровомъ* *ОБ* 51 зв. (2); *съ оловом чистомъ* *ОБ* (3) 135 (2); *предъ Рождествомъ Христовомъ* *ПМ* 104; *пре(д) лицемъ гнѣмъ* *ОБ* 138; *страхом веліемъ* *ОБ* 259; *гласом веліемъ* *ВВ* (3) 25.

У жін. р. форми ор. в. нечленних і членних прикметників збігаються.

Місцевий відмінок. У місц. в. одн. іменні прикметники всіх родів характеризувалися закінченнями *-ѣ* або *-и*. Флексія *-ѣ* виступала в переважній більшості випадків після основ на тверді приголосні: *на одрѣ* *врачнѣ* *ОБ* (4) 1 (2); *о вѣѣ здравѣ* *ВВ* (3) 255 зв.; *на престолѣ божественнѣ* *ПМ* 163; *на мѣстѣ стѣ* *ОБ* 46 зв.; *въ видѣннѣ голубинѣ* *ПКП* 33 нн; *на трапезѣ чистѣ* *ОБ* 56 зв.; *в любви Хѣѣ* *ВВ* (3) 243 зв. При цьому перед закінченням відбуваються чергування *з//з'*, *к//ц'* та *ск//ст'*: *въ ... оужасѣ мнозѣ* *ПКП* 167; *в(ъ) недолзѣ времени* *ЛМГ* 27; *въ народѣ тажцѣ* *ОБ* (4) 1 (2); *въ страстѣ велицѣ* *ПКП* 67; *в потоцѣ кедрстѣ* *ОБ* 183; *в чинѣ Грамматичестѣ* *СмГр* 473; *в дѣлѣ келар(ь)стѣ* или *поварстѣ* *ВВ* (3) 24.

Після основ на м'які приголосні (зокрема й на *ч*) використовувалося закінчення *-и*: *въ законѣ Господни* *ПМ* 176; *в селѣ моавли* *ОБ* 175 (2); *о сѣкровици бжїи* *ВВ* (3) 269; *на селѣ иноплеме(н)ничи* *ОБ* 138 (2).

Зрідка в обстеженому матеріалі трапляються випадки, коли замість *-и* вживається *-ѣ*: *в горѣ ефраимѣ* *ОБ* 106 зв.; *въ области Сватославлѣ* *ПКП* 78. В *ОБ* зафіксовані однокореневі варіанти з обома закінченнями: *въ земли ханаани* *ОБ* 106 зв. (2) – *в земли ханаанѣ* *ОБ* 121. Крім того, серед проаналізованих форм ор. в. одн. виявлено утворення не *-є*: *въ виноградѣ га(д)дове* *ОБ* (3) 45.

Кличний відмінок. У кл. в. іменні прикметники чол. р. могли мати або нульове закінчення, як у наз., або *-є*. Кількісно переважають форми із нульовим закінченням: *снѣ члчъ* *ОБ* (3) 130; *изъиди ... мѣжѣ безаконенѣ* *ОБ* 148; *в родѣ невѣренѣ* *ОБ* (5) 10; *радѣйсѣ храмѣ Гнѣ* *Ч* 1617, 159 зв.; *равѣ Гнѣ* *ПКП* 104 зв. Однак не є рідкісними й утворення на *-є*: *прїиди ... господинѣ мирнѣ* *ОБ* 252 (2); *Бже наш(ъ), дол(ъ)готрѣпеливѣ* *Ч* 1617, 114; *трїсоставнѣ съдѣтелю* *Ч* 1617, 40 зв.; *о милостивѣ Владыко* *ПМ* 152. При цьому субстантивовані прикметники у всіх випадках мають кл. в. на *-є*: *доколѣ лѣнностивѣ възлежиши* *ОБ* (3) 31; *спси блже дша наша* *Ч* 1617, 2 зв.; *зриши во блгосрѣде елико ... на*

насъ навѣтъ(ъ) Ч 1617, 42; *припадаемъ ти блже. и ... вѣпїемъ ти силне* Ч 1617, 56. Обидва різновиди кл. в. прикметників чол. р. були представлені в старослов'янській мові, хоча форми на -є як поодинокі [9, с. 61]. Вказані форми подані також у граматиці М. Смотрицького: **Зва(т): ѡ Ѣтѣй: или Ѣте** СмГр 148.

Прикметники середн. та жін. родів у кл. в. у всіх випадках мають такі ж закінчення, як і в наз.: **тебѣ съгрѣшихом(ъ) пожданїе їлєво** ОБ (3) 100 (2); **ѡ ... страно грѣшна** ОБ (3) 71; **Радѣйсѧ пажити Хѡѧ** ПКП 100.

Множина

Особливістю розглянутих множинних форм нечленних прикметників, порівняно з українськими, є те, що вони зберегли окремі закінчення для різних родів. В українській мові XVI – XVII ст. нечленні прикметники мають у множині спільні форми для всіх родів [3, с. 106].

Називний відмінок. У наз. в. мн. іменні прикметники чол. р. характеризувалися закінченнями -и, -ѣ, а також в окремих випадках -ѣ. Більш поширеним у розглянутому матеріалі є -и, первісне для нечленних прикметників чол. р. в наз. в. (як і для іменників із давніми основами на *о, *jo): **что есте страшливи** ОБ (5) 3; **свободни сѣтъ снѡѡе** ВВ 82 зв.; **длѣжни есмѣ ... молитисѧ** Ч 1617, 15 нн; *готови бо есмѣ умрети* ПМ 63; **ч(с)тни бѣша дрѣзи твои** ПКП 32 нн. Це закінчення використовувалося для творення аналізованих форм у старослов'янській мові [8, с. 125], лише воно рекомендоване і граматикою М. Смотрицького: **Име(н): ... ти Ѣти** СмГр 148; **ти блзи** СмГр 152 і ін.

Меншою кількістю вживань представлено -ѣ, хоча й воно є також достатньо частотним: **бѣша слаѣти тѣломъ** ОБ 211; **съсоудѣ сребренѣ** ВВ (3) 90 зв.; **мечи ѡбоюдѣ ѡстрѣ** Ч 1617, 62 зв.; **дворы будутъ пустѣ** ПМ 98. Флексія -ѣ, як відомо, за походженням є показником знах. в. мн. Унаслідок втрати формального протиставлення наз. та знах. відмінків вона поширилася і серед форм наз. в. В українській літературній мові XVI ст. -ѣ була основним засобом творення форм наз. в. мн. іменних прикметників [3, с. 106]. У зв'язку з цим звертає на себе увагу те, що в авторському тексті граматики М. Смотрицького іноді трапляються форми на -ѣ, хоча вони не подані в парадигмах: **єдиносложнѣ ... глѣ** СмГр 356; **стїховѣ роди соу(т) тринадєсѣтоличнѣ** СмГр 494.

Після твердих приголосних закінчення -ѣ та -и вимовлялися, очевидно, однаково. Про це свідчить достатньо велика кількість зафіксованих в обстеженому матеріалі однокореневих варіантних форм, зокрема і в межах однієї пам'ятки: **ногти его мѣдани** ОБ 155 – **шлємѣ мѣданѣ** ОБ (4) 6; **падѡша ниц(ъ) оужасни** ПКП 115 зв. – **оужаснѣ бѣша ѡ ѡвѣтѣ** ПКП 114. Інколи такі форми трапляються навіть на одній сторінці: **цѣри їоудини** ОБ 183 (2) – **цѣри їоудинѣ** ОБ 183 (2); **должни ...**

блг(д)реніє во(з)сылати ПКП 10 нн – должны єсмты блг(д)рити ПКП 10 нн; праздни превысте ПКП 175 – стойте тѣ праздны ПКП 175.

Перед закінченням -и в більшості випадків відбуваються чергування *g//z', k//c'*: нази родихомса ПКП 78; мнѡси вѣстають Ч 1617, 47; слози кра(т)ци либо долзи ... изостраютса СмГр 29; *Вѣсташа влѣци тяжци* ПМ 147. Зафіксовані також (в *ОБ*) форми, в яких чергування відсутні: глѡша халдѣи сѡрскты *ОБ* 150 (2); власты єго широки *ОБ* (3) 46.

Зрідка форми наз. в. мн. іменних прикметників чол. р. могли мати закінчення -ѣ (у *ВВ* та *ПКП*): готовѣ въ огонь *ВВ* (3) 91 зв.; отроци Ростиславѣ ПКП 176 зв.; сладѣи ѡбрѣтахѡса (хліби) ПКП 203 зв.

Прикметники середн. р. в наз. мн. мали, за винятком кількох випадків, закінчення -а, -ѡ (як і в старослов'янській мові [8, с. 125], а також відповідно до рекомендацій граматики М. Смотрицького: *Име(н) ... та сѣа* СмГр 150; *та сѡвна* СмГр 163). Флексія -а виступала після твердих приголосних, -ѡ – після м'яких: многа сѣть ѡвращенїѡ *ОБ* (3) 100 (2); сладка ... словеса твоѡ *ВВ* (3) 269 зв.; жива боудѡ(т) ср(д)ца Ч 1617, 129 зв.; цѣла ѡбрѣтошасѡ тѣлесѡ ЛМГ 36; вѣл(ъ)хвованїѡ ваша сѡѡ *ОБ* (3) 130. Крім того, поодинокими вживаннями представлені (у Ч 1617 та *ПКП*) форми наз. в. мн. прикметників середн. р. на -ѣ: Пѣнїѡ Троицнѣ Ч 1617, 65; право(с)лавнѣ сѣт(ь) (правила) и дшполе(з)нѣ ПКП 27 нн. Такі утворення в церковнослов'янських текстах почали з'являтися, очевидно, в результаті впливу української мови, в якій на цей час короткі прикметники всіх родів у наз. в. мн. вже мали однакові закінчення -и (-и) [3, с. 106].

Іменні прикметники жін. р. в наз. в. мн. характеризувалися майже у всіх випадках закінченнями -ѣ, -и. Частотнішим серед проаналізованих форм є -ѣ: нечистѣ мѣтвѣ *ОБ* (3) 36 (2); рѣки ... полнѣ крове *ОБ* (3) 71 (2); страсти сѣть сѣгѣвѣ СмГр 487; Равнѣ в(ъ) томѣ сѣть и Пещеры ... къ Нѣси ПКП 27 зв. Закінчення -и представлене насамперед після задньоязикових приголосних: странѣ многи *ОБ* (3) 140 (2); многи дщера ПКП 37 зв.; дщери страньски *ОБ* (3) 140 (2). Хоча інколи в такій позиції могло виступати й -ѣ: дщери ханааньскты *ОБ* 12 зв. (2); сѣдѣвѣ твоѡ блгты Ч 1617, 10; щедротѣ твоѡ многты Ч 1617, 18. В *ОБ*, крім того, -и зафіксоване не лише після задньоязикових: Черна єсмь а(з) и добри дщери *ОБ* (3) 45; свѣздѣ свѣтли сѣще *ОБ* (3) 125 (2).

У старослов'янській мові іменні прикметники з основами на м'які приголосні, як і іменники колишніх *ја*-основ, мали закінчення -ѡ [8, с. 125]. Таке ж закінчення для подібних утворень рекомендоване й граматикою М. Смотрицького: *Име(н): ... ти ница* СмГр 156; *ти сѡвна* СмГр 161. У розглянутому матеріалі зафіксований лише один випадок уживання в наз. мн. іменного прикметника жін. р. з основою на м'який приголосний. При цьому прикметник має закінчення -а: прїйдоша пѣсѣ мѣхты *ОБ* (3) 21.

Родовий відмінок. У род. в. мн. іменні прикметники всіх родів характеризувалися, як і в старослов'янській мові [8, с. 125], а також відповідно до рекомендацій граматики М. Смотрицького, нульовими закінченнями. Такі форми в невеликій кількості виявлені лише в окремих пам'ятках (переважно в *ОБ*, а також у *Ч 1617* та *ВВ*). Більшість із них це форми присвійних прикметників: *сѣмѧ снѡвъ їйлевъ* *ОБ 225*; *Ѡ градъ їоудинъ* *ОБ 183*; *при(т)ча снѡвъ ааронѡвъ* *ВВ (4) 98 зв.*; *Ѡ снѡвъ плѣн(ъ)ничъ* *ОБ 150*; *Ѡ предѣлъ ефремль* *ОБ 163*; *Ѡ дщериї силомль* *ОБ 121 (2)*; *хвала пѣснїй Давїдѡвъ* *Ч 1617, 99*. Зрідка трапляються прикметники інших розрядів: *в рѣцѣ мѡ(ж) иноязыче(н)* *ОБ (3) 135*; *ї мѣхонѡѡ мѣданъ* *ОБ 158 (2)*; *Ѡ члкъ неправеденъ* *Ч 1617, 117*; *Ѡ дровесъ ливаньскъ* *ОБ (3) 45 зв.*; *Ѡ гласѡвъ вѡдъ мнѡгъ* *Ч 1617, 74*.

Давальний відмінок. Цей відмінок представлений також невеликою кількістю вживань (виявлених в основному в *ОБ*, *Ч 1617* та *ВВ*). Прикметники чол. та середн. родів у дав. мн. мали закінчення *-ѡмъ* (після твердих приголосних) та *-емъ* (після м'яких): *снѡмъ гадовомъ* *ОБ 77 (2)*; *снѡѡмъ Ізраилевѡмъ* *Ч 1617, 52*; *Конецъ (тропарям) Бѡрѡдичнѡмъ, и Кр(с)товѡрѡдичнѡмъ* *Ч 1617, 185 зв.*; *обрѣчъ колѣномъ матерїномъ* *ОБ 128*; *снѡмъ венїамїнемъ* *ОБ 77 (2)*; *къ снѡмъ ам(ъ)монемъ* *ОБ (3) 135*. Для прикметників жін. р. було характерним закінчення *-амъ*: *црквамъ галатїискамъ* *ВВ 95*; *црквамъ бжїамъ* *ВВ 7 зв.*

Звертає на себе увагу те, що в граматиці М. Смотрицького форма дав. в. мн. нечленних прикметників не представлена. У парадигмах у цьому відмінку подані лише членні прикметники: *Да(т): тѡмъ Стѡмъ* *СмГр 148*; *вѡгимъ* *СмГр 152* і ін.

Знахідний відмінок. У знах. в. мн. прикметники чол. р. характеризувалися закінченнями *-ы, -и, -ѧ (-ѧ)*. Після основ на тверді приголосні, крім задньоязикових, у переважній більшості випадків виступало *-ы*: *в(ъ) пѣти кривы* *ОБ 111 зв.*; *наполнихъ три немалы съсудцѣ* *ПМ 120*; *Восхвали(м) мѡжа славны* *ПКП 21*. Після задньоязикових частіше використовувалось *-и*, хоча могло бути представлено й *-ы*. При цьому чергування *з, к, х* із *з', ц', с'* перед *-и* не відбувалися: *въ пѣти невѡги* *ОБ (3) 31*; *многи трѡды подѡяхъ* *ЛМГ 3*; *Ѡвращѡ ... всѧ велики дни еѧ* *ОБ (3) 159 зв. (2)*; *сѡхранихъ поѡти жестоки* *Ч 1617, 77 зв.*; *за всѧ ... скоты левитскы* *ОБ 61 (2)*; *да дастъ ... камени сарданьскы* *ОБ 42*; *Видѣв(ъ) же многы фарисѡ* *ВВ 46*.

Прикметники з основами на м'які приголосні частіше мали закінчення *-ѧ* (характерне для подібних форм ще у старослов'янській мові [8, с. 125], а також рекомендоване і граматикою М. Смотрицького: *Ви(н): ... тѡ нищѧ* *СмГр 155*; *снѡвнѧ* *СмГр 160*): *пожре столпы, арнонѧ* *ОБ 71 зв.*; *въ дворты Гнѧ* *Ч 1617, 109*; *сѡсѡдъ скѡдельничѧ сѡкрѡшиши* *ОБ*

(3) 1. Зрідка (в *ОБ*) подібні форми могли мати закінчення **-и**: **вѣзда сосѣды ... гни** *ОБ* 229 (2); **видѣ ... полки иноплеменичи** *ОБ* 138 (2). В окремих випадках **-и** трапляється й після інших приголосних: **видаше ... бѣдныа здрави** *ЄВЛ* 1644, 53 зв.; **любаше слуги Х(с)ви** *ЛМГ* 9.

Форми знах. в. мн. іменних прикметників середн. р. у переважній більшості випадків мали, як і в старослов'янській мові, закінчення **-а** (після твердих приголосних) та **-а** (після м'яких): **далъ еси ... повеленїа блга** *ОБ* 225 (2); **многа сътворилъ есть слова** *ВВ* (4) 2 зв.; **въ мѣста свѣтла** *Ч* 1617, 23 зв.; **многа чудеса ... творить** *ПМ* 112; **возложи ... желѣза тяжка** *ПКП* 46; **дѣла вся Господня ... пойте** *ПМ* 150. Зрідка (у *Ч* 1617 та *ПМ*) трапляються форми знах. в. на **-ы, -и**: **прїим(ъ) ... истазанїа неправедны** *Ч* 1617, 22 нн; **основанїа крѣпкы положив(ъ)** *Ч* 1617, 12 нн; **многи оуказанїа имамы** *Ч* 1617, 20 нн; **разграбившимъ же намъ многи села ..., наполнихомъ ... корабль** *ПМ* 54. Звертає на себе увагу те, що у *Ч* 1617 всі такого типу форми вжиті у передмові.

Іменні прикметники жін. р. в знах. в. мали закінчення **-ы, -и, -а (-а)**. Після твердих приголосних (крім задньоязикових) частіше виступало **-ы**: **принесите вѣтви масличны** *ОБ* 225; **пусты хвалы творяше** *ПМ* 114; **въ ра(з)сѣлны древаны, такожде и каменны, сокрываютса птица** *ПКП* 29. Після задньоязикових, як і в прикметників чол. р., частіше представлено **-и**, хоча зрідка вживалося й **-ы**: **състави брани многи** *ОБ* (4) 1; **многи добродѣтели творяше** *ПМ* 68; **на горы вѣсоки** *ОБ* (4) 6 (2); **раны тяжки возложи** *ПКП* 182; **многы крови проліалъ еси** *ОБ* 195 (2); **собраша себе бвлѣзны многы** *ВВ* 93. Чергування перед закінченнями в такого типу формах, як і в чол. р., зазвичай не відбуваються. Виняток становить лише одне вживання: **келїи поставиша мнози** *ПКП* 9.

Після основ на м'які приголосні прикметники жін. р., як і чол., у більшості випадків мають закінчення **-а**: **да дастъ ... кожа овна червлены, и кожа сина** *ОБ* 42; **престѹпающы(х) заповѣди гна** *ВВ* (3) 162 зв.; **преступити Божїа заповѣдѣ** *ПМ* 153; **заповѣди Гна исправити** *ПКП* 97 зв. Зрідка, в основному в *ОБ*, трапляються випадки вживання після м'яких приголосних **-и**: **на колесницы аминодави** *ОБ* (3) 46 (3); **на хоругви венїамини** *ОБ* 128; **повораи брани гни** *ОБ* 133 (2). У *ПКП*, крім того, зафіксована форма на **-ѣ**: **напасти немаѣ ... претерпѣ** *ПКП* 11 зв.

Орудний відмінок. Цей відмінок представлений всього кількома вживаннями прикметників чол. та жін. родів (виявленими в *ОБ*, *ВВ* та *ПМ*). Форми чол. р. в ор. в. мають закінчення **-ы** або **-и**: **на(д) снѣты йїлевты** *ОБ* 185 (2); **съ цри йїлевты** *ОБ* 178 (2); **съ многи клеврѣты** *ПМ* 49. Для жін. р. були характерним закінчення **-ами, -ами**: **странами многими** *ОБ* 87 (2); **печал(ь)ми житїйскими** *ВВ* 118 зв.; **кѹплами житїйскими** *ВВ* 141; **да сътвориши покровъ храмѹ, кожами овнами** *ОБ* 37 (2). У граматиці

М. Смотрицького такі форми відсутні. У парадигмах в ор. в. подані лише членні прикметники: **тѣми Стѣми** СмГр 149; **бл҃гими** СмГр 152 і т. д.

Місцевий відмінок. Форми місц. в. мн. нечленних прикметників у розглянутому матеріалі є також загалом рідкісними, представлені поодинокими вживаннями.

У старослов'янській мові іменні прикметники чол. та середн. родів у місц. мн. мали закінчення **-ѣхъ** (після основ на тверді приголосні) та **-ихъ** (після основ на м'які) [8, с. 125]. У результаті стягнення займенникових закінчень форми місц. мн. членних і нечленних прикметників з основами на м'які приголосні збіглися (обидві характеризувалися закінченням **-ихъ**). У церковнослов'янських текстах кінця XVI – XVII ст. всі подібні утворення, очевидно, слід вважати повними. Серед розглянутого матеріалу із прикметників чол. і середн. родів у місц. мн. формальну ознаку приналежності до нечленних (закінчення **-ѣхъ**) мають усього кілька вживань з основами на тверді приголосні: **въ снѣхъ ѿлѣвѣхъ** ОБ 96 зв.; **по днѣхъ мнѡзѣхъ** ПКП 47 зв.; **По мнѡзѣхъ(ъ) же трѣдѣхъ** ПКП 171; **по мнѡзѣхъ трѣдѣхъ** ЛМГ 5; **по лѣтѣхъ мѡзѣхъ** ПКП 11 зв.

Прикметники жін. р. у цьому відмінку характеризуються закінченнями **-ахъ**, **-ахъ**: **в полатахъ кедрѣнахъ** ОБ 143 (2); **въ оустна(х) льстивахъ** Ч 1617, 77 зв.; **в(ъ) рѣкахъ вражіахъ** Ч 1617, 38.

У граматиці М. Смотрицького форми місц. мн. нечленних прикметників відсутні. В парадигмах подані лише займенникові: **Ѣка(з): ѡ тѣхъ Стѣхъ** СмГр 149; **бл҃гихъ** СмГр 152 і ін.

Кличний відмінок. У кл. в. мн. іменні прикметники виступали із тими ж закінченнями, що й у наз.: **бл(с)вите Гѣ в(ъ)си раби Гни** Ч 1617, 22 зв.; **рѡженіа єхѣдна, кто сказа вамъ** ВВ 46; **дщера їер(с)лімовы не плачитеса** ВВ 116 зв.

Двоїна

У двоїні іменні прикметники представлені невеликою кількістю вживань. Більшу частину їх становлять форми наз. та знах. відмінків. Прикметники чол. р. у цих відмінках характеризувалися закінченням **-а**: **овенъ ... томѣ же два рога, рога же вѣсока** ОБ (3) 155 (2); **оба бл҃гч(с)тива сѣща** ПКП 90; **Бѣста два мѣжа славна** ПКП 117; **сѣтвори ємѣ рога желѣзна** ОБ 206; **полѣхъ ... два брата, чѣдна мѣжа** ПКП 87 зв.

Форми наз. і знах. відмінків жін. та середн. родів мали закінчення **-ѣ** (після твердих приголосних) та **-и** (після м'яких): **двѣ крылѣ голѣбинѣ** ПКП 33 нн; **двѣ свѣтилѣ велицѣ** ПКП 33 нн; **свѣтилѣ велицѣ ... сѣтвориль еси** ПМ 155; **рѣцѣ єго крѣглѣ златѣ** ПКП 197; **имѣти ми свѣбоднѣ рѣцѣ** ПКП 197; **двѣ крылѣ орли** ПКП 33 н; **полт(ъ) ... двѣ сестрѣ Юрослави** ПКП 179.

Такі ж закінчення в наз. та знах. дв. мали прикметники у старослов'янській мові [8, 125]. При цьому вони не зовсім відповідають

рекоме́ндаціям граматики М. Смотрицького, у якій у парадигмах для чол. та середн. родів подані однакові закінчення: **Име(н): Ви(н): и Зва(т): та сѣта** (чол. р.) СмГр 148; **та сѣта** (середн. р.) СмГр 150; **та сѣтовна** (чол. р.) СмГр 160; **та сѣтовна** (середн. р.) СмГр 162.

Крім того, у розглянутому матеріалі зафіксовано кілька форм род. та місц. відмінків дв. Вони мають закінчення -ѣ, -ю (які вживались у старослов'янській мові, а також рекомендовані граматику М. Смотрицького): **Производат(ъ)са ... нашъ /вашъ, ѿ родителнѣ множественнѣ /насъ, васъ** СмГр 194; **дѣло рѣкъ члѣчѣ** ОБ (3) 125; **ѿ рѣкъ Иродовѣ** ПКП 267 зв.; **Оувѣщенѣе ш двоременнѣ ѣ и /у** СмГр 488; **ш двою Винителнѣ со Гломъ** СмГр 429; **ш двою Прилагате(л)нѣ** СмГр 392; **ходми на крилѣ вѣтрениу** Ч 1617, 119 зв.

Отже, проаналізований матеріал дозволяє зробити такі висновки.

1. Іменні прикметники в церковнослов'янській мові української редакції кінця XVI – XVII ст. були достатньо вживаними й виступали як у предикативній, так і в атрибутивній функціях. Разом із тим, нерівномірна представленість форм наз. в., з однієї сторони, і форм непрямих відмінків, з іншої, свідчить про початок поступового виходу з ужитку іменних прикметників в атрибутивній функції, що створювало умови для руйнування їхньої відмінкової парадигми. Підтвердженням того, що такий процес розпочався, є також грамика М. Смотрицького, у якій рідкісні в обстежених пам'ятках форми не подані, очевидно, через їхню, на думку автора, неперспективність. Однією з причин зазначених змін був вплив тогочасної української мови, у якій форми непрямих відмінків іменних прикметників уже були фактично відсутні.

2. Розглянуті іменні прикметники, на відміну від української мови, переважно зберегли окремі закінчення для різних родів у множині. Однак, варіанти форм наз. та знах. відмінків (хоч і нечисленні) свідчать, очевидно, про початок уніфікації системи множинних закінчень. Відбувалося це, зокрема, і в результаті впливу української мови.

Перелік умовних скорочень назв використаних джерел

ВВ – Василій Великий Книга о постничестві. – Острог, 1594 (друкарня Костянтина Острозького). – [7], 160, 292, 143, [1] арк. (стародрук).

ЄвЛ 1644 – **Євангеліон сирѣчь: Бѣговѣстїе Бѣдѣхвеннѣхъ євангелїстѣ.** – Львів, 1644 (друкарня братства). – [12], 412 арк. (стародрук).

ЗизГр – Зизаній Л. Грамика словенска. – Вільно, 1596. – 180 с. (Факс. перевид. К.: Наукова думка, 1980, підгот. В.В. Німчука).

Лим – **Лїмонарѣ. Сирѣчь, цвѣтникѣ.** – Київ, 1628 (друкарня Соболя). – 183 арк. (стародрук).

ЛМГ – **Лѣтописецѣ ш перво(м) зачатїи и созданїи сѣта швителї мн(с)тра гѣстн(н)ского...** // Чтенїя въ императорскомъ обществе исторїи и древностей російскихъ. – М., 1848. – № 8. – С. 1 – 46.

ОБ – **Библіа сирѣч книгъ ветхаго и новаго завѣта.** – Острог, 1581. – 628 арк. (стародрук).

ПКП – **Патерїкъ или штечникъ печерскїй.** – Київ, 1661 (друкарня лаври). – 314 арк. (стародрук).

ПМ – Собственноручныя записки Петра Могилы // Архивъ Юго-Западной Россїи, издаваемый комиссією для разбора древнихъ актовъ. – Часть I, томъ VII. – Кїевъ, 1887. – С. 49 – 180.

Син – Синописіс // Українська література XVII ст. – К.: Наукова думка, 1987. – С. 167 – 181.

СмГр – Смотрицький М. **Грамматїки славенскїа правїльное Сунтагма ...** – Єв'є, 1619 (тип. Віленського братства). – 492 с. (Факс. перевид. К.: Наукова думка, 1979, підгот. В.В. Німчука).

Ч 1617 – Часослов. – Київ, 1617 (друкарня лаври). – [21], 190, [2].

Література

1. Вайан А. Руководство по старославянскому языку / А. Вайан. – М. : Издательство иностр. литературы, 1952. – 446 с.
2. Грищенко А.П. Прикметник в українській мові / А. П. Грищенко – К. : Наукова думка, 1978, 207 с.
3. Керницький І. М. Система словозміни в українській мові. На матеріалі пам'яток XVI ст. / І. М. Керницький – К. : Наукова думка, 1967. – 288 с.
4. Мова беларуской пісеннасці XIV – XVIII стст. / А. М. Булька, А. І. Журауски, І. І. Крамко, У. М. Свяжынскі. – Мінск : Навука і тэхніка, 1988. – 319 с.
5. Німчук В. В. Староукраїнська лексикографія в її зв'язках з російською та білоруською / В. В. Німчук – К. : Наукова думка, 1980. – 304 с.
6. Німчук В. В. Мовознавство на Україні в XIV – XVII ст. / В. В. Німчук – К. : Наукова думка, 1985. – 223 с.
7. Русанівський В. М. Джерела розвитку східнослов'янських літературних мов / В. М. Русанівський – К. : Наукова думка, 1985. – 231 с.
8. Селищев А. М. Старославянский язык / А. М. Селищев. – М. : Гос. учебно-пед. изд-во Мин-ва просв. РСФСР, 1952. – Ч. II. – 206 с.
9. Толстой Н. И. Значение полных и кратких форм прилагательных в старославянском языке / Н. И. Толстой // Вопросы славянского языкознания – М. : АН СССР, 1957. – Вып. 2. – С. 43 – 122.
10. Толстой Н. И. История и структура славянских литературных языков / Н. И. Толстой – М. : Наука, 1988. – 239 с.
11. Хабургаев Г. А. Очерки исторической морфологии русского языка. Имена / Г. А. Хабургаев. – М. : МГУ, 1990. – 296 с.
12. Шахматов А.А. Историческая морфология русского языка / А. А. Шахматов – М. : Гос. учебно-пед. изд-во Мин-ва просв. РСФСР, 1957. – 400 с.

УДК 811.161.2'373.611

О. Л. Білка

**БАГАТОКОМПОНЕНТНІ БІОЛОГІЧНІ ТЕРМІНИ
ВТОРИННОЇ НОМІНАЦІЇ**

Білка О. Л. Багатокомпонентні біологічні терміни вторинної номінації.

У статті розглянуто багатокомпонентні біологічні терміни вторинної номінації. У межах трикомпонентних біологічних термінів виокремлено чотири структурно-семантичні типи: «прикметник + прикметник + іменник», «прикметник + іменник + прикметник», «іменник + прикметник + іменник», «прикметник + іменник + іменник». З'ясовано, що чотиричленні біологічні терміносполучення з-поміж багатокомпонентних термінів становлять меншість.

Ключові слова: вторинна номінація, аналітичний термін, компонент із переносним значенням, компонент із прямим значенням.

Белка Е. Л. Многокомпонентные биологические термины вторичной номинации.

В статье рассмотрены многокомпонентные биологические термины вторичной номинации. Среди трехкомпонентных биологических терминов выделены четыре структурно-семантические типы: «прилагательное + прилагательное + существительное», «прилагательное + существительное + прилагательное», «существительное + прилагательное + существительное», «прилагательное + существительное + существительное». Выяснено, что четырехчленные биологические словосочетания среди многокомпонентных терминов составляют меньшинство.

Ключевые слова: вторичная номинация, аналитический термин, компонент с переносным значением, компонент с прямым значением

Bilka O. L. Multicomponent biological terms of secondary nomination.

The article deals with multi-biological terms secondary category. Within threecomponental biological terms specifically mentioned four structural and semantic types: «adjective + adjective + noun», «adjective + noun + adjective», «noun + adjective + noun», «adjective + noun + noun». It was found that biological chotyrychleni terminopoluchennya among multi-terms are a minority.

Key words: secondary nomination, analytical terms, a component of figuratively, a component of direct value.

У розвитку галузевих термінологій дослідники виокремлюють дві протилежні тенденції. Суть першої полягає в прагненні до стислості, економії мовних засобів, що зумовлює утворення термінів-слів і термінів-скорочень. Друга тенденція виявляється в семантичній регулярності, тобто у відображенні в структурі терміна родо-видових та інших відношень, унаслідок чого виникають терміни-складні слова і терміни-словосполучення [2, с. 94].

У складі аналітичних біологічних термінів української мови функціонують три- і чотирикомпонентні терміносполучення, один із складників яких має переносне значення. Це засвідчує всепроникність вторинної номінації, оскільки, ставши одним із способів термінотворення, вона проникає в усі структурні види спеціальних назв, зокрема в багатокомпонентні [1, с. 18]. Важливо зазначити, що позиція метафоричного та метонімічного складника в таких словосполученнях може бути різною: метафорою чи метонімією виражають як домінуючий, так і поширювальний компонент терміносполучення.

Специфіку лексико-семантичного наповнення тричленних аналітичних біологічних терміносполучень української мови становить те, що їх сформували три частиномовні компоненти – іменник і два прикметники та прикметник і два іменники. З-поміж них виокремлюємо чотири типи. Перший тип репрезентовано структурою «прикметник + прикметник + іменник». Характерною особливістю цього типу трикомпонентних терміносполучень є те, що в ньому семантичне перенесення зазнав перший атрибутивний компонент. Тому творення термінів цього типу відбувається за однією термінотвірною моделлю.

ТМ-1: «компонент із переносним значенням + компонент із прямим значенням + компонент із прямим значенням». Пор.: *ієрогліфовий африканський пітон, вуальний сріблястий кріль, левовий золотистий тамарин, тигровий далекосхідний вуж, коробчаста каролінська черепаха, чубата африканська зозуля* та ін. Так, термін **ієрогліфовий африканський пітон** – це «велика неотруйна змія родини удавових, що має складний, схожий на ієрогліфи, малюнок на тілі». Загальноживане значення компонента з переносним значенням **ієрогліфовий**: «той, що стосується ієрогліфа – фігурного знака в системі ідеографічного письма, що позначає поняття, склад або звук мови». Перший компонент із прямим значенням **африканський** вказує на місце поширення плазуна, другий **пітон** – на велику неотруйну змію. У значенні біологічного терміна виокремлюємо семи: «змія», «що має складний, схожий на ієрогліфи, малюнок на тілі». У значенні компонента з переносним значенням переважає сема «фігурний знак». Семантичне перенесення відбулося за зовнішньою подібністю в напрямку: фігурний знак → плазун.

Другий тип тричленних аналітичних біологічних терміносполучень утворюють структури «прикметник + іменник + прикметник» за однією термінотвірною моделлю.

ТМ-1: «компонент із переносним значенням + компонент із переносним значенням + компонент із прямим значенням». Напр.: *курячі очки польові, вовче тіло болотне, павине око нічне* тощо. Термін **курячі очки польові** має дефініцію: «однорічна трав'яниста рослина з чорними крапками на листках, що нагадують очі курки». Загальновживане значення першого компонента з переносним значенням **курячі (курячий)**: «той, що належить курці – свійській птиці, яку розводять на м'ясо і для одержання яєць». Загальновживане значення другого компонента з переносним значенням **очки** (зменш.-пестл. до **очі**): «орган зору в людини, всіх хребетних та деяких безхребетних тварин». Компонент із прямим значенням **польовий** вказує на місце зростання рослини. Ономасіологічною базою перенесення назви стало значення обох компонентів із переносним значенням, у яких переважають семи: «свійська птиця» та «орган зору». У значенні біологічного терміна домінують семи: «рослина» «з чорними крапками на листках», «що схожі на очі курки». Перенесення відбулося за зовнішньою подібністю в напрямку: орган зору свійської птиці → рослина.

Третій тип тричленних аналітичних біологічних терміносполук формують структури «іменник + прикметник + іменник» за однією терміноспіввідносною моделлю.

ТМ-1: «компонент із прямим значенням + компонент із переносним значенням + компонент із переносним значенням». Напр.: *адіант венерин волос, біггонія котячі кігті, бражник мертва голова, дерево гарматних ядер, птілій страусове перо, дивина ведмеже вухо* та ін. Так, термін **дерево гарматних ядер** позначає: «азійське дерево з ідеально круглими плодами, що дійсно нагадують гарматні ядра». Загальновживане значення першого компонента з переносним значенням **гарматних (гарматний)**: «той, що стосується гармати – артилерійської довгоствольної вогнепальної зброї з похилою траєкторією, призначеної для ураження живої сили і бойової техніки противника, руйнування оборонних споруд». Загальновживане значення другого компонента з переносним значенням **ядер (ядро)**: «кулястий суцільний снаряд ударної дії у гладкоствольній артилерії». Компонент із прямим значенням **дерево** називає багаторічну рослину з твердим стовбуром і гіллям, що утворює крону. Ономасіологічною базою номінації біологічного поняття стало значення обох компонентів із переносним значенням, у яких домінують семи: «артилерійська зброя» та «кулястий снаряд». У значенні біологічного терміна наявні семи: «дерево», «плоди якого схожі на гарматні ядра». Перенесення відбулося за зовнішньою подібністю в напрямку: військова зброя → рослина.

Четвертий тип тричленних аналітичних терміносполучень формують структури «прикметник + іменник + іменник» за однією терміноспіввідносною моделлю.

ТМ-1: «компонент із прямим значенням + компонент із прямим значенням + компонент із переносним значенням». У межах цього типу функціонує обмежена кількість термінів: *золотиста рибка комета*, *золота рибка телескоп* тощо. Термін *золотиста рибка комета* має дефініцію: «прісноводна риба родини коропових золотистого забарвлення, що має довгасте тіло, схоже на комету». Загальноживане значення компонента з переносним значенням *комета*: «небесне тіло, що має яскраве ядро й туманну оболонку, від якої тягнеться довга смуга світла, що нагадує хвіст». Перший компонент із прямим значенням *золотиста* означає колір, схожий на золото, другий *рибка* позначає водяну хребетну тварину з непостійною темпертурою тіла, яка дихає жабрами і має плавці та шкіру, звичайно вкриту лускою. Ономасіологічною базою для виникнення біологічного терміна стало значення компонента з переносним значенням, у семантичній структурі якого наявна сема «небесне тіло». Біологічний термін складається із сем: «риба» «золотистого забарвлення», «схожа на комету». Перенесення відбулося за зовнішньою подібністю в напрямку: небесне тіло → риба.

Частота вживання чотирикомпонентних словосполучень дуже низька. Серед них виокремлюємо два типи термінів. Перший тип чотирикомпонентних аналітичних терміносполук вторинної номінації в біологічній термінології представлений структурою «прикметник + іменник + прикметник + іменник». Аналітичні терміни цього типу утворюються за однією термінотвірною моделлю.

ТМ-1: «компонент із прямим значенням + компонент із прямим значенням + компонент із переносним значенням». За цією моделлю утворилися біологічні терміни на взірць *золотиста рибка червона шапочка*: «прісноводна риба родини коропових золотистого забарвлення із червоною плямою на голові, що схожа на маленьку шапку». Загальноживане значення компонента з переносним значенням *шапочка* (зменш.-пестл. до *шапка*): «головний убір». Компонент із прямим значенням *золотиста* означає колір золота, другий *рибка* позначає водяну хребетну тварину з непостійною темпертурою тіла, яка дихає жабрами і має плавці та шкіру, звичайно вкриту лускою, третій *червона* – колір крові. Ономасіологічною базою для виникнення терміна стало значення компонента з переносним значенням, у семантичній структурі якого наявна сема «головний убір». Значення біологічного терміна складається із сем: «риба» «золотистого забарвлення» «із червоною плямою на голові», «що схожа на шапку». Перенесення відбулося за зовнішньою подібністю в напрямку: головний убір → риба.

Другий тип репрезентовано структурою «іменник + прикметник + прикметник + іменник». Терміни у межах цього типу утворилися за двома термінотвірними моделями.

ТМ-1: «компонент із прямим значенням + компонент із прямим значенням + компонент із прямим значенням + компонент із переносним значенням». Пор.: *редька китайська червоне серце, перець гіркий китайська квітка* тощо. Так, біологічний термін **редька китайська червоне серце** має дефініцію: «*китайський сорт редьки з унікальними плодами: зеленекувато-білі зовні і яскраво-червоні всередині, які схожі на серце*». Загальновживане значення компонента з переносним значенням **серце**: «*центральный орган кровеносной системы у вигляді м'язового мішка, ритмічні скорочення якого забезпечують кровообіг*». Компонент із прямим значенням **редька** вказує на дворічну овочеву рослину родини хрестоцвітих, другий **китайська** означає різновид її сорту, третій **червоне** – колір крові. Ономасіологічною базою для виникнення терміна стало значення компонента з переносним значенням, у якому домінує сема «орган кровеносної системи». У біологічному терміні переважають семи: «сорт редьки», «плоди якого нагадують серце». Перенесення відбулося за зовнішньою подібністю в напрямку: орган кровеносної системи → рослина.

ТМ-2: «компонент із прямим значенням + компонент із прямим значенням + компонент із переносним значенням + компонент із переносним значенням». Ця модель представлена біологічним терміном **редька китайська вогниста куля**, що має дефініцію: «*китайський сорт редьки з насиченими рожевими плодами, схожими на кулю*». Загальновживане значення першого компонента з переносним значенням **вогниста (вогнистий)**: «*кольором подібний до вогню*». Загальновживане значення другого компонента з переносним значенням **куля**: «*геометричне тіло, утворене обертанням кола навколо свого діаметра*». Компонент із прямим значенням **редька** позначає дворічну овочеву рослину родини хрестоцвітих, другий **китайська** – різновид її сорту. Ономасіологічною базою для виникнення терміна стало значення обох компонентів із переносним значенням, у якому домінують семи: «геометрична фігура», «кольором подібна до вогню». У компонентній структурі значення біологічного терміна зафіксовані семи: «сорт редьки», «плоди якого схожі на кулю». Перенесення відбулося за зовнішньою подібністю в напрямку: геометрична фігура, кольором подібна до вогню → рослина.

Отже, з-поміж багатоконпонентних терміносполучень вторинної номінації в біологічній термінології кількісно переважають тричленні з одним або двома метафоризованими компонентами. Чотириконпонентні аналітичні терміносполучення становлять меншість і є непродуктивними.

Література

1. Винник О. П. Метафоричні процеси у формуванні української економічної лексики : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. філол. наук : спец. 10.02.01 «Українська мова» О. П. Винник. – Харків, 2007. – 20 с.
2. Козак Л. В. Українська електротехнічна термінологія (словотвірний аспект) : дисертація на здобуття наук. ступеня канд. філол. наук : спец. 10.02.01 «Українська мова» Людмила Володимирівна Козак. – Дніпропетровськ, 2000. – 171 с.

ЛЕКСИКО-СЛОВОТВІРНІ ТИПИ ІМЕННИКІВ ІЗ СУФІКСОМ -ИЩЕ В ДАВНІЙ РУСЬКОУКРАЇНСЬКІЙ МОВІ

Білоусенко П. І., Меркулова О. В. Лексико-словотвірні типи іменників із суфіксом **-ище** в давній руськоукраїнській мові

У статті розглянуто походження суфікса **-ище (-iŝče)** та його похідних **-oviŝče/-eviŝče**, **-лице**, **-нище**; з'ясовано особливості їхнього функціонування у праслов'янській та давній руськоукраїнській мові; доведено, що висока продуктивність цього форманта створила підґрунтя для зростання його активності в наступні періоди розвитку мови.

Ключові слова: іменник, суфікс, лексико-словотвірний тип, праслов'янська мова, давня руськоукраїнська мова.

Белоусенко П. И., Меркулова О. В. Лексико-словообразовательные типы имен существительных с суффиксом **-ище** в древнем русскоукраинском языке

В статье рассмотрено происхождение суффикса **-ище (-iŝče)** и его производных **-oviŝče/-eviŝče**, **-лице**, **-нище**; охарактеризованы особенности их функционирования в праславянском и древнем русскоукраинском языке; доказано, что высокая продуктивность этого форманта создала основу для возрастания его активности в последующие периоды развития языка.

Ключевые слова: имя существительное, суффикс, лексико-словообразовательный тип, праславянский язык, древний русскоукраинский язык.

Bilousenko P. I., Merkulova O.V. Lexical-derivational types of nouns with the suffix **-ище** in the ancient Russian-Ukrainian language.

The article deals with the origin of the suffix **-ище (-iŝče)** and its derivatives **-oviŝče/-eviŝče**, **-лице**, **-нище**, characterizes the peculiarities of their functioning in the Common Slavonic language and ancient Russian-Ukrainian language; it has been proved that the high productivity of this suffix laid down the basis for its increased activity in subsequent periods of language development.

Key words: noun, suffix, lexical-derivational type, Common Slavonic language, ancient Russian-Ukrainian language.

Суфікс **-iŝče** належить до числа праслов'янських інновацій [7, с. 59], був досить поширений на теренах усієї Славії [12, с. 226; 10, с. 135], репрезентований у літературних мовах і діалектах. Ряд мовознавців (А. Мейе, А. Брюкнер, Я. Отребський, О. Франк та ін.) [див. огляд думок : 6, с. 55] вважає, що східнослов'янський суфікс **-iŝče** та південнослов'янський **-iŝte** є результатом об'єднання **-isko** з суфіксом **-jo**. У західних слов'ян **-isko** зберіг первинну форму. В. Ташицький, І. Лось, Г. Улашин, Ф. Оберпфальцер та інші дотримувалися думки, що **-iŝče** походить від давнього ад'єктивного суфікса **-istь**, ускладненого **-jo**, а суфікс **-isko** – результат контамінації **-iŝče** і **-ьsko**. У наступних спеціальних дослідженнях [див. 10; 6] лінгвісти загалом поділяють цей погляд на генезу суфікса **-ище**. Однак Ф.Славський не вважає питання походження згаданого афікса остаточно з'ясованим і висловлює думку, що цей формант походить із праслов'янського прикметникового суфікса **-ьскь** (і.е. **-iŝko**, розширеного суфіксом **-jo**, а початкове **-i-** в **-isko** (субстантивована форма n. singularia прикметника на **-ьскь**) та в **-iŝče** виникло з основ дієслів на **-i-**: тип **lovi-sko*; **lovi-ŝče* від **loviti* [11, т.1, с. 96–97].

Обстежений матеріал праслов'янської доби підтверджує думку Ф. Славського [див. 11, т.1, с. 95-96] про те, що основною функцією суфікса **-išče** в цей період було творення *локативних* найменувань від субстантивних чи дієслівних (дуже часто непохідних) основ, однак трапляються й деривати з подвійною мотивацією.

Значну кількість іменників складають девербативи на позначення місця, яке *виникло в результаті дій людини чи природних сил*: ***garišče** (ЭССЯ VI 101) “місце в лісі, випалене пожежею, згарище” (**garati*); ***gojišče** (195) “місце для відгодовування домашньої худоби” (**gojiti* “відгодовувати”); ***grebišče** (VII 109) “могила, кладовище” (**grebti*); ***jьgrišče** (VIII 211–212) “арена, амфітеатр; гра, розвага, видовище; вечірка” (**jьgrati*); ***katišče** (IX 163) “місце на березі річки або в лісі, де взимку звозять заготовані для сплаву колоди і звідки навесні скочують їх у річку або звозять у поселення” (**katjati*, **katiti*); ***kladišče** (177) “місце поховання, кладовище; склад” (**klasti*, **kladō*); ***leč(idl)išče** (XIV 175) “місце для лікування” від **lečidlo* “ліки”; ***lětišče** (XV 7) “місце, де проводять літо” (**lětiti* “проводити літо”); ***lomišče** (XVI 16) “поламаний бурєю ліс” (**lomiti* “гнути, ламати”); ***lovišče** (108) “місце для полювання або рибальства; пастка” (**lovь* “полювання, лови; здобич”, **loviti*); ***myčišče** (XXI 24) “ставок”, пор. **myčiti(se)* “обробляти льон гребенем” (Там само) або **mykati(se)* “чесати льон, вовну” (Там само, 35–36), така назва ставка, вочевидь зумовлена тим, що саме біля води вичісували й готували льон до миття; ***nokt'išče** (XXV 175) “місце для ночівлі” від **nokt'iti* “ночувати” (Там само); ***orišče** (XXXII 162) “поле під пашею; занедбана паша” (**orti* “орати”). Пор. ***bělišče** “місце, де відбілюють полотно” і “відбілювання полотна” від **běliti* [11 т.1, с. 96].

Сему дії мають і ті локативні найменування, твірними до яких виступали віддієслівні іменники: ***gatišče** (ЭССЯ VI 105) “заплава; настил із тонких колод та жердин на заболочених ділянках дороги” (**gatiti*, пор. **gatь* “заплава”); ***grobišče** (132) “кладовище, могила, місце поховання” (**grobь*); ***kōpadlišče** (XII 57) “місце для купання” (**kōpadlo* “місце для купання”); ***kōpelišče** (62) “місце для купання” (**kōpelь* “купання, місце для купання”); ***ležadlišče** (XIV 157) “місце, де лежать; ложе” (автори ЭССЯ виводять це слово від **ležadlo*, при цьому, однак, зазначають, що в мотивованому слові проглядається більш давній ступінь розвитку семантики твірної основи, ніж це відображено в зафіксованих продовженнях **ležadlo* – див. Там само); ***ležьbišče** (168) “барліг” (**ležьba* “барліг”); ***ložišče** (XVI 126) “постіль; місце для зберігання коштовностей; комора” (**lože* “постіль; лігво, нора”); ***orzbojišče** (XXXII 249) “табір розбійників; місце розбою” (**orzbojь* “розбій”) та ін.

Ряд відіменникових похідних утворено за *характерними ознаками водних і земних поверхонь*: ***bagnišče** (ЭССЯ I 125) “болотиста місцевість” від основи **bagn-*, **bagno*; ***barišče** (160) “велика калюжа, болотиста

місцевість” (*bara “стояча вода”); *dolišče (V 62) “озеро; лука в низині” (*dolъ “низ”); *ezerišče (VI 33) “озеро, болото, висохле озеро”; *glinišče (127) “глиняна яма; місце, яма, звідки беруть глину”; *gnězdišče (171) “місце, яке придатне для облаштування гнізда”; *morvišče (XIX 243) “мурашник” (*morvъ “мураха” – Там само, 244); *oradlišče (XXXII 101) “поле, яке можна орати” (*oradlo “рало, плуг”); *orzlivišče (XXXIII 255) “низовина, залита водою; розлив річки, джерела” від *orzlivъ / *orzliva “місце, де розливається річка” тощо. Пор. також топонім із непрозорою мотивацією *lojišče (XV 258) (*lojъ “сало, жир”).

Серед назв такого плану трапляються поодинокі деад’єктиви – *orvnišče (ЭССЯ XXXII 222) “рівнина” від *orvньъ “рівний”.

Низка десубстантивів іменує місцини за назвами рослин, які на ньому знаходяться, а саме: *ablonišče, *abolnišče (ЭССЯ I 42) “яблуневий сад”; *agodišče (60) “місце, де ростуть ягоди” (*agoda “плід”); *asenišče (78) “ясеневий ліс” (*asenъ, *asень); *avorišče (96) “місце, де ростуть явори”; *bobišče (II 143) “бобове поле”; *ečmenišče (62) “ячмінне поле” (**ečmen-*, *ečту) і т.ін.

Частина похідних має, поряд із локативною, темпоральну сему й позначає місце, де колись знаходилося те, що назване мотивувальним словом. Така семантика нерідко є вторинною, наприклад: *konopišče, *konopjišče (ЭССЯ X 188) “місце, засіяне коноплею; місце, де колись було конопляне поле” (*konopja); *gordišče (VII 34-35) “городище; огорожа, укріплення; місце, де було місто; місце, де було укріплене поселення” (*gordъ); *gumnišče (VII 173) “гумно, місце для гумна або де було гумно; місце біля гумна або під ним”; *dvorišče (V 169) “великий двір; місце, де був двір”; *lozišče (XVI 121) “місце з-під виноградника або під ним” (*loza “виноградна лоза” – XVI 118); *nivišče (XXV 138) “місце, де була паша; занедбана паша”; *mytišče (XXI 79) “місце, де раніше збирали мито з проїжджих”; *obročišče (XXIX 94) “місце жертвоприношення; місце, де стояла церква” (*obrokъ “данина” – Там само, 98-99, назва зумовлена, очевидно, тим, що в церкві приносилися жертви божествам); *ognišče (XXXII 25) “вогнище; місце, де раніше горіло вогнище” та ін.

Інші похідні: *dьbnišče (ЭССЯ V 174) “дно, настил та обшивка; незакінчена кладка снопів” (*dьbno); *krajišče (XII 88) “віддалена окраїна; край; край посудини”; *kupišče (XIII 109) “купа сміття; місце поховання, могильний насип” (*kupa “купа, грудя”).

У давній руськоукраїнській мові диференціація твірних основ іменників з **-ище** на віддієслівні та десубстантивні залишилася. Дослідники стверджують, що дієслівна словотвірна модель була помітно продуктивнішою [6, с. 56–57], і творилися такі деривати, очевидно, від кореневих імен [3, с. 92]. Однак у багатьох випадках без спеціальних етимологічних досліджень неможливо визначити частиномовну належність їх первинної твірної основи [6, с. 62]. Наведені фактори

спричинюють певну умовність у розподілі іменників зі згаданим суфіксом на групи за твірними основами, адже в ряді випадків такі іменники в XI–XIII ст. мають подвійну мотиваційну співвіднесеність. Як і в попередній період, при всій багатозначності суфікса в давній руськоукраїнській мові він найбільш чітко представлений у похідних із просторовим значенням [2, с. 5; 4, с. 28; 6, с. 56; 9, с. 50].

В обстежених текстах XI–XIII століть частина іменників успадкована з попередньої доби: *игрище дѣтемъ ... бы(с)* (XI/XIII–XIV ХА 117); *ложище* (1113 СлРЯ VIII 274); *доньнѣ наречють Ду(на)ици городище Києвецъ* (1118/1425 ПВЛ 10); *схожахусѧ на игрищ(а). на пласань* (10) “свято з іграми”; *дворище то проклятое* (1130-1156 ХД 14); *ловище* (1136 Ср II 38); *пожни и ловища* (1192 ВГ 36); *гробище* (XIII СДЯ II 390) “похоронна печера, гробниця” від *гробъ* “те саме”; *мочище* (1253/XVI СлРЯ IX 283) “місце з водою; місце, де мочать льон, коноплю”; *ишедь...за трі и створи ...огнища и съсоуды премногы* (XI/XIII–XIV ХА 141).

Трапляються й відіменникові та віддієслівні новотвори: *сметьище* (XI СлРЯ XXV 183) “смітник”; *перевѣсище бѣ внѣ града* (1118/1425 ПВЛ 55) “місце, де влаштовані сіті – *перевеси* для лову птахів”; *покоище* (1076 СДЯ VII 41) “місце перебування, мешкання”; *и плаша на позорищи(х)* (XI/XIII–XIV ХА 10); *поприще* (1057 СлРЯ XVII 99) “міра довжини, що відповідає гр.. *стадія*” пов’язано з *переть*, *пру* “йти” [Ф III 327], утім, модель не зовсім ясна, адже в цей період дієслова *попърати* з базовим значенням не фіксується (див. Ср II 1203), і, можливо, тут конфіксальний дериват [1, с. 117]; *видяше ... жертвище* (XI/XVI ИФ 180) “місце приношення жертв; язичницький храм”; *бываюшу второму прибѣжищю людѣмъ* (XI/XVI ИФ 178); *Прмѣдрость на исходищихъ* (ін. сп. *исходищехъ*) (1118/1425 ПВЛ 62); *полчище* (1136/1377 СлРЯ XVI 281) “місце битви” (*полкъ* “похід, битва” – див. докладніше: Там само 220), пор. пізніше значення цього слова – “велика кількість кого-, чого-небудь” (XII СлРЯ XVI 281); *поклонище* (1284 СДЯ VII 34) “місце поклоніння”; *братіи на опочивищи суци* (XIII/XV КП 37) від *опочивати* з втратою голосного суфікса *-ва-*; *кладяжище* (XIII/1477 СлРЯ VII 150) “місце, де був колодязь” та ін.

У праслов’янську добу починає формуватися група назв *приміщень*, їхніх частин, деталей інтер’єру, а саме: **krovišče* (ЭССЯ XIII 20) “сховище, казна, комора” (**krovъ* “сховок, потаємне місце”. – Там само); **lazišče* (XIV 64) “хід, вхід з підпілля” (**laziti* “лазити; повзати, повзти”); **okъnišče* (XXXII 44) “простір навколо вікна, віконна рама” (**okъno*). Джерела XI–XIII століть, поряд із успадкованим *кровище* (XII–XIII СлРЯ VIII 62) “сховище, скарбниця” від *кровъ* “потаємне місце”, фіксують нові похідні, що називали в основному споруди релігійного призначення, а саме: *коумирищю исполньшюсѧ* (XI/XIII–XIV ХА 182) “язичницький храм “від

коумирь “ідол”; *капища идольскага* (333) “вівтар, жертovníк”, це ст-сл. запозичення пов’язують з ст-сл. *капъ* “видиво, образ” (ЕСУМ II 372); *въ стражищи ... престависѧ* (XI/XIII-XIV ХА 372) “сторожа”; *врань на нырищи* (XII/XVI ДЗ 6) “руїна”, *ныра, нырь* “башня”; *молитвище* (XIII СлРЯ IX 245) “місце для моління, молільня, храм”.

З-поміж праслов’янських реконструкцій натрапляємо на нечисленні *соматичні* назви, у більшості з них **-іще** виконував, очевидно, пейоративну функцію: **golvišče* (ЭССЯ VII 9-10) “голова; узголів’я”; **l̥bišče* (XVI 224) “великий лоб; велика некрасива голова”; *nosišče* (XXV 205) “великий ніс”; **očišče* (XXXII 14) “очна впадина”. Давньокиївські пам’ятки засвідчують новотвір, у якому згаданий суфікс також служив для творення пейоратива: *изволи лѣвою рукою срамища държати* (XI/XIII-XIV ХА 248) “статевий орган” від *срамъ* “те саме” тощо.

Назви *п р е д м е т і в* становили невелику групу. До праслов’янського періоду відносять виникнення десубстантивів зі значенням “руків’я якогось знаряддя” [7, с. 43; 11, т. 1, с. 96], наприклад: **grabišče* (ЭССЯ VII 97) “граблі; руків’я граблів” (*grabja, *grabji*), **lopatišče* (XVI 18) “руків’я лопати”; *ortišče* (XXXII 212) “спис; руків’я списа”, пор. **ortъ* “війна”, однак С.Преображенський припускає, що твірне могло означати й знаряддя боротьби – див. Преобр II 185); *toporišče* від *toporъ*, **kosišče* від **kosa* [7, с. 43; 11, т.1, с. 96] та ін. Джерела, у яких відображено лексику XI–XIII століть, засвідчують кілька нових слів, а саме: *копъище (копище)* (XI/XIII–XIV СлРЯ VII 301) “древко списа”; *оскѣпъище* (к. XIII/1425 ЛГВ 757) “древко списа”, пор. *оскѣпъ* “спис”.

У праслов’янській мові **-іще**, приєднуючись до непохідних основ, міг виконувати модифікаційну функцію, беручи участь у творенні дериватів зі значенням *подібності*: **l̥očišče* (ЭССЯ XVI 132) “лукоподібний предмет” (**l̥okъ* “вид зрої”); **ojišče* (XXXII 37) “передня частина плуга” від **oje* “дишло” (XXXII 35). Розглянуті пам’ятки XI–XIII століть документують небагато новотворів, а саме: *вретуище* (XII СДЯ I 498) “грубий одяг” від прасл. *ver-* “засовувати, ховати” [ЕСУМ I 433], це старослов’янське запозичення у давньоруській мові наведену мотивацію втратило; *сви собѣ оужище* (XI/XIII-XIV ХА 666) “віршовка” від *оужъ, оуже* “те саме”; *Христось ... въ рубища повить* (1130-1156 ХД 31) “грубий одяг” від *рубъ* “те саме”.

Дослідники підкреслювали, що продуктивність суфікса **-ище** в давній руськоукраїнській мові була настільки велика, що його могли за зовнішньою аналогією приєднувати до непохідних іменників, котрі вже мали відповідну семантику [6, с. 60]. Гадаємо, на ці процеси значною мірою вплинула висока частотність вживання слів на **-ище** в різних контекстах. Наприклад: *земныѧ селыща твоѧ* (XI/XIII-XIV ХА 89); *собраша соудище* (385); *оустроилъ еси и конемъ покоище* (510).

Назви *м а т е р і а л і в* та *р е ч о в и н* на *-išče* функціонували в мові давніх слов'ян, наприклад: **gnojīšče* (ЭССЯ VI 178) “гній, купа гною; *перен.* мерзенність” (**gnojь*); **kališče* (IX 122) “багно”; **kamenīšče* (131-132) “великий камінь; кам'янисте місце; скеля; купа каміння”; **krvtīšče* (XIII 55) “кротова грудка біля нори”; **kurišče* (123) “вогнище; головешка, димом від якої обкурюють бджіл” (**kuriti* “розпалювати вогонь; димитися”); **lenišče* (XIV 201) “шкіра, яку скидає гадюка” (**lena* / **leno* “шкіра, яку скидає гадюка під час линьки”); **lenovišče* (XV 111) “шкіра, яка відпадає під час линьки” (**lin'ati* “линяти”) та ін. У пам'ятках XI-XIII століть засвідчене давнє утворення *гноище* (1076 СДЯ II 336) “купа гною; місце для скидання нечистот”.

Серед *а б с т р а к т н и х* найменувань праслов'янської доби *темпоральну* семантику мають давні похідні **dъnišče* (ЭССЯ V 212) “день шляху; одноденний відпочинок” (*dънь*) та **godīšče* (VI 188) “роковини, поминки за рік по смерті людини; рік” (*godь*). Десубстантив *днище* документується й давньокиївськими джерелами: *и ходивше за днїище* (506) “відстань, яку проходять за день”.

Найменування *процесів* трапляються в праслов'янській мові, наприклад: **mytišče* (ЭССЯ XXI 79) “пронос” (**myть* “пронос”); **mytišče* (Там само) “вирубка” від **mytiti* “очищати територію під пашу” (80), пор. також **myto* “вирублена ділянка лісу”.

Прозору дієслівну мотивацію має давньоруський абстракт *соудище*: *се ѿ(т) влаги на соудищи ... въпросимъ о семь* (XI/XIII-XIV ХА 307) “судовий розгляд”. Девербативом є абстрактний іменник *пръзвищ(є)* (XII СНСК 323) “назва, найменування; ім'я, прізвисько”.

Деякі з розглянутих відіменникових структур і на праслов'янському, і на давньоруському ґрунті, нам здається, мотивувалися й дієсловами: *ложити* > *ложе* > *ложище* і *ложити* > *ложище*. При цьому суфікси *-ище* та *-Ø* конкурували, що спричинило їх стилістичне розмежування, сприяло набуттю конотативного значення суфіксом *-ище*.

Серед праслов'янських дериватів маємо нечисленні аугментативні назви *рослин*: **bermišče* (I 197) “тягар” (**berm-*, **bermę*, **berma*); **dъbišče* (V 92) “збільш. до **dъbь*” **lъčišče* (XVI 132) “велика лука” (**lъka* “лука, галявина”); **dervišče* “погане дерево, погана деревина; труна” (IV 211). До пейоративів, можливо, належали десубстантиви **legovišče* (XIV 99) “місце для лежання, ночівлі, лігво диких звірів” (пор. **lęgvo* “лігво”); **logovišče* (XV 247) “лігво” тощо. До кінця XIII століття обстежені давні руськоукраїнські тексти іменників такого плану не документують.

Функція творення *n.personalia* для форманта *-ище* не була властивою ні в праслов'янську, ні в давньокиївську добу. Етимологи реконструюють поодинокі пейоративи **dētišče* (ЭССЯ V 15) “велика й неприємна дитина; дитя; всиновлена дитина” та **l'udišče* (XV 193) “дуже погана людина”,

пор. **l'udъ / *l'udь* “народ”. У джерелах XI-XIII століть знаходимо лише відомий із попередніх століть дериват *дѣтѣище* (1280 СДЯ III 166).

Не виключено й те, що в деяких похідних **-ище** міг бути надлишковим *съборища жидовьска* (XI/XIII-XIV ХА 16); *внегда аще сѣдетъ на сонмищи съ старци* (1118/1425 ПВЛ 81) “збір” від *сънѣмъ* “те саме”.

Суфікс **-іще** уже в праслов'янській мові дав похідний **-ovišče(-evišče)**. Його походження пов'язують із девербальною лінією, адже він перш за все виокремлювався в похідних, утворених від дієслів на **-ova-**, які могли мотиваційно співвідноситися не лише з дієсловами, а й твірними ранішого ступеня, що спричинило виділення сегментами **-ovišče** [6, с. 70]. У праслов'янській мові формується група **локативів** з цим офрмантом, а саме: **ležišče / *ležeвиšče* (ЭССЯ XIV 166) “лігво (зайця, сарни і т.ін.)” від **ležati*; **-ev-** у **ležeвиšče* може бути елементом твірної основи, проте, імовірно, входить до структури суфікса **-evišče (-ovišče** після м'якого приголосного) (167); **lětovišče* (XV 17) “місце, де проводять літо або куди на літній період виганяють худобу” від **lěto* з додаванням форманта **-ovišče** або від дієслова **lětovati* “проводити літо”) тощо.

У цей же період **-ovišče(-evišče)** послідовно приєднувався до субстантивних основ. Не виключаємо, проте, й ад'єктивної мотивації більшості таких утворень, і тоді слід говорити про формант **-іще**, наприклад: **bobovišče* (ЭССЯ II 144) “бобове поле” від **bobъ* або **bobovъ*; **bobrovišče* (144) “болотисте місце; болотистий ліс” від **bobrъ* (назва місцини, очевидно, зумовлена тим, що на болотах живуть саме бобри) або від **bobrovъ* “бобровий”; **domovišče* (V 70) “рідний дім, житло; місце, на якому стояв будинок; труна” (**domъ, *domovъ*); **gnojeвиšče* (VI 177) “гнійна яма” (**gnojъ, *gnojevъ* “гнійний”); **gorxovišče* (VII 44) “поле, на якому вирощували квасоллю; горохове поле; поле, з якого прибрали горох” (**gorxъ, *gorxovъ*); **lěsoвиšče* (XIV 244) “лісовий заповідник” (**lěsъ, *lěsovъ, *lěsovъjъ* “лісовий”); **lōgovišče* (XVI 138) “лугове місце” (**lōgovъ* “луговий”); **lōkovišče* (147) “заросле поле” (**lōkovъ* “луговий”) та ін.

У джерелах XI-XIII століть розгляданий суфікс не був продуктивним, він брав участь у деривуванні небагатьох іменників з абстрактним або локативним значенням, наприклад: *скривають собѣ скровище гнѣва* (XI/XIII-XIV ХА 137); *и створиша вѣче на торговици (?)*; *идеже бѣ становище стою мѣнку Бориса и Глѣба* (к. XII/1425 ЛК 493); *лѣтовище* (1267 Ср II 78) співвідносне з *лѣтовати* і *лѣто*; *зимовище* (1267 979). Зрідка **-овище** виступає семантично як надлишковий елемент, наприклад: *то ксть трудоовище, такоже и моужемъ бывають* (1130–1156/XIII Кир 34) “хвороба” від *трудоу* “те саме”.

Походження вторинного суфікса **-нище** можна пов'язати або ж із похідними від прикметників на **-н(ий)** < **-ьн-**, або ж, що більш вірогідно, із

девербативними іменниками на *-нъ* [6, с. 73]. У давньоруській мові з цим суфіксом фіксуються поодинокі приклади: *то созда ... лимѣнь, рекше пристанище* (XI/XIII-XIV ХА 17). А. Максимова сюди відносить і *тризнище* [6, с. 73], що мало ймовірно. *Тризнище* справді пов'язаний з *тризнъ, тризна*, однак походження цього іменника від дієслова **trizniti* проблематичне, тим більше від *тризновати*, хоча етимологічно тут, напевне, корінь дієслівний [Ф IV 102]. Скоріше всього тут дієслово відіменникового походження.

Із девербальною лінією, очевидно, слід пов'язати й походження варіантного суфікса *-лице*. Так, І. Дулевичова пов'язує іменники типу *хранилице, судилище* з *participium praeteriti* на *-л-*, беручи до уваги, що дериваційну основу тут націлювали в часі. Мотиваційні зв'язки з іменниками типу *хранило* дослідниця вважає додатковими [10, с. 136]. Російські етимологи, навпаки, вважають іменникову мотивацію основною [3, с. 104; 6, с. 67], а відсутність імен на *-ло* свідчить про вживання *-лице* як єдиного неподільного суфікса [3, с. 104]. Нам видається також сильною позиція тих учених, котрі вважають *-л-* асемантичною прокладкою [8, с. 293; 5, с. 304], звуковий характер якої так чи інакше пов'язаний з іменниками на *-л-* [8, с. 293]. Безперечним є й те, що *-ище* поєднується з дієслівними основами на приголосний, а *-лице* – тільки на голосний [3, с. 105; 6, с. 67], пор. *игрище – игралице, усадище – сѣдалище*. Звертає на себе увагу те, що серед іменників на *-лице* більше назв вмістилищ у широкому розумінні цього слова. Наприклад: *на того сѣдалищи. ни икомоу ни иномоу комоу иже въ манастири. сѣсти подобает по ѡдении* (60-і XI УС 117); *оу своихъ жилищъ лежаще* (XI/XIII-XIV ХА 367); *въмѣстилище* (2256–1163 СДЯ II 171); *сватилице* (XII СР III 290) “храм”; *виталище* (1284 СДЯ I 437) “місце для проживання, житло; постійний двір” від *витати* “жити, перебувати”; *вълагалище* (XIII СДЯ II 157) “сумка” та ін. Кілька іменників мають значення місця дії, території як адміністративної одиниці або відстані: *Доброе обиталище* (1106-1108/XV ХД 56) “епархія, що знаходиться у віданні єпископа”; *и ста Володимерь ѡб онъ поль города в лимени дали гр(а)да ст[р]ѣлице єдино* (1118/1425 ПВЛ 109) “відстань, на яку сягає постріл з лука”; *въздържалище* (1284 СДЯ II 49) “скит монахів-відлюдників”; пор.: *мучилище* (XII СлРЯ IX 320) “місце, де мучать”; *послушалище* (1284 СДЯ VII 250) “місце для слухання, засідань, зборів” (*послушаник* “слухання” – 1076 VII 250); *крестилице* (XIII/XV СлРЯ VIII 42) “місце в церкві, де хрестять”.

Обстежений матеріал дає підстави стверджувати, що основна функція форманта *-ище* (<*-iščę*) та його похідного *-овище* (<*-oviščę/-eviščę*) – продукування *n.loci* – була сформована ще в праслов'янську добу, коли ці суфікси приєднувалися до іменних та дієслівних основ і брали участь у творенні локативних найменувань (назв відкритого простору, споруд, соматичних найменувань тощо). Модифікати з цими афіксами

могли мати аугментативне та пейоративне значення. Решта лексико-словотвірних типів зі згаданими формантами (найменування предметів, n.abstrakta та ін.) перебувала на етапі становлення. Вторинні структури -**нище** та -**лище** служили для творення невеликої кількості слів на позначення місця. Висока продуктивність суфікса -**ище** створила підґрунтя для зростання його активності в наступні періоди розвитку мови й до утвердження його в ролі одного з найпродуктивніших формантів суфіксальної підсистеми українського іменника середнього роду.

Умовні скорочення використаних джерел

ВГ	Вкладная Варлама Хутынского монастырю после 1192 г. // Обнорский С. И., Бархударов И. С. Хрестоматия по истории русского языка. – [2-е изд-е.]. – Ч.1. – М., 1952. – С.36.
ДЗ	Слово Даниила Заточника по редакциям XII и XIII вв. и их переделкам : [Текст] / Подгот. к печати Н.Н. Зарубин. – Л. : Изд-во АН СССР, 1932. – XVI, 166 с., XIII ил.
ЕСУМ	Етимологічний словник української мови / За ред. Л.С. Мельничука : у 7-и т. –Т. 1-5. – К. : Наукова думка, 1982–2006.
ИФ	Мещерский Н.А. История иудейской войны Иосифа Флавия в древнерусском переводе [Текст]. – М.-Л. : Изд-во Академии наук СССР, 1958. – 578 с.
КП	Абрамович Д. І. Києво-Печерський патерик. Репринтне видання [Текст]. – К. : Час, 1991. – 280 с.
ЛГВ	Галицько-Волинський літопис : [Текст] // Полное собрание русских летописей. Ипатьевская летопись. – М.: Изд-во восточной литературы, 1962. – Т. II. – С.715–938.
ЛК	Київський літопис : [Текст] // Полное собрание русских летописей. Т.2 : Ипатьевская летопись. – М. : Изд-во восточной литературы, 1962.– С. 284–708.
ПВЛ	Повість временних літ за Лаврентіївським списком : [Текст] // Полное собрание русских летописей. Т.1: Лаврентьевская и Суздальская летописи по академическому списку. – М. : Изд-во восточной литературы, 1962.
Преобр	Преображенский А.Г. Этимологический словарь русского языка. – М. : Гос. изд-во иностр. и нац. словарей, 1959. – Т. 1–2.
СДЯ	Словарь древнерусского языка (XI–XIV вв.) / Гл. ред. Р. И. Аванесов. – М. : Русский язык, 1988–2008. – Т. 1–7.
СлРЯ	Словарь русского языка XI–XVII вв. – М.: Наука, 1975–2008. – Вып. 1–28.
СНСК	Высоцкий С. А. Средневековые надписи Софии Киевской. – К., 1976. – 455 с.
Ср	Срезневский И.И. Материалы для словаря древнерусского языка. – СПб, 1843–1912. – Т.1–3.
Ф	Фасмер М. Этимологический словарь русского языка : в 4-х т.; [пер. с нем. и доп. О. Н. Трубачева]. – [4-е изд., стер.]. – М. : ООО “Издательство АСТ”, 2003.
ХА	Истринь В. М. Книги временныѣ и образныѣ Георгія Мниха. Хроника Георгія Амартола въ древнемъ славяно-русскомъ переводѣ. Текстъ, изслѣдование и словарь. – Петроградъ, 1920. – Т.1. Текстъ.
ХД	Житие и хождение Даниила Русьскыя земли игумена : [Текст] // Памятники литературы Древней Руси. XII век / Вступит. статья Д.С. Лихачева ; Сост. и общая редакция А. А. Дмитриева и Д.С. Лихачева. – М.: Худ. лит., 1980. – С. 24–115.
ЭССЯ	Этимологический словарь славянских языков: Праславянский лексический фонд / Под ред. О.Н. Трубачева. Вып.1-33. – М. : Наука, 1974–2007.

Література

1. Білоусенко П. І. Нариси з історичного словотворення (іменникові конфікси) : [монографія] / П. І. Білоусенко, І. О. Іншакова, К. А. Качайло, О. В. Меркулова, Л. М. Стовбур. – Запоріжжя–Кривий Ріг : ТОВ «ЛПКС», 2010. – 480 с.
2. Бутович З. И. Словообразование имен существительных в новгородских грамотах XII–XV вв. / З. И. Бутович. – Киев, 1954. – 13 с.
3. Варбот Ж. Ж. Древнерусское именное словообразование. Ретроспективная формальная характеристика / Ж. Ж. Варбот. – М. : Наука, 1969. – 230 с.
4. Вдовина А.С. Связь значений действия и места в образованиях на -**ище**, соотнесенных с глаголами / А. С. Вдовина // Вопросы теории и истории русского словообразования. Краткое изложение докладов второй межвузовской конференции по словообразованию (март 1972 г.). – С.27–29.
5. Земская Е. А. Современный русский язык. Словообразование / Е. А. Земская. – М. : Просвещение, 1973. – 304 с.

6. Максимова А. Л. Существительные с суффиксами -ич-, -ищ- и их производные в русском языке / А.Л. Максимова. – Л. : Изд-во Ленинградского университета, 1985. – 128 с.
7. Мартынов В. В. Праславянская и балто-славянская деривация имен / В. В. Мартынов. – Минск : Наука і техника, 1973. – 58 с.
8. Мейе А. Общеславянский язык / Мейе Антуан; [пер. с франц., общ.ред. С.Б. Бернштейна]. – М. : Изд-во иностранной литературы, 1951. – 491 с.
9. Шелихова Н.Т. Семантика отглагольных имен существительных в древнерусском языке / Н.Т. Шелихова // Филологические науки. – 1967 – №2. – С.50–61.
10. Dulewiczowa I. Formant -ište//-isko w języku polskim i rosyjskim //Studia z filologii polskiej i słowian'skiej. №15, 1976. – С.135–141.
11. Sławski F. Zarys słowotwórstwa prasłowian'skiego // Słownik prasłowian'ski. – Wrocław. Warszawa. Kraków. Gdańsk. – Т. 1-3. – 1974–1979.
12. Taszycki W. Przyrostek -isko, -is'će w językach zachodniosłowian'skich // Slavia. Sešit 2. – 1925. – С. 213–227.

УДК : 811. 161. 2' 282. 2

Л. П. Бойко, С. В. Сабліна

СИСТЕМНІ ВІДНОШЕННЯ В ТЕМАТИЧНІЙ ГРУПІ ЛЕКСИКИ НА ПОЗНАЧЕННЯ ЛЮДИНИ ТА ЇЇ РИС У ГОВІРКАХ НИЖНЬОЇ НАДДНІПРЯНЩИНИ

Бойко Л. П., Сабліна С. В. Системні відношення в тематичній групі лексики на позначення людини та її рис у говірках Нижньої Наддніпрянщини.

У статті на діалектному матеріалі розглядається явище синонімії й варіантності в межах досліджуваної групи лексики, з'ясовується стилістичний потенціал позитивно й негативно маркованих лексем.

Ключові слова: синоніми, синонімічний ряд, негативне експресивне забарвлення, фонетичні варіанти, словотвірні варіанти, вторинна номінація.

Бойко Л. П., Сабліна С. В. Системные связи в тематической группе лексики для обозначения человека и его черт в говорах Нижней Надднепрянщины.

В статье на материале диалектов рассматривается явление синонимии и вариантности в рамках анализируемой группы лексики, изучается стилистический потенциал позитивно и негативно маркированных лексем.

Ключевые слова: синонимы, синонимический ряд, негативное экспресивное употребление, фонетические варианты, словообразовательные варианты, вторичная номинация.

Boyko L. P., Sablina S. V. System relations in the thematic group of vocabulary is on denotation of man and its traits of the lower-Dnieper-steppe dialects.

The article deals with the phenomenon of synonymy and variation in the investigated lexics. Also stylistic potential of positive and negative marking lexemes is cleared up.

Key words: synonyms, synonymic raw, negative expressive colouring, phonetic variants, word-building variants, secondary nomination.

Одна з визначальних властивостей говіркової лексичної системи – її експресивна насиченість. Експресивність діалектної лексики зумовлюється не тільки тим, хто і як, коли і для чого її вживає, а й тим, хто, коли і як її сприймає.

На думку В. Чабаненка, «різними ступенями експресивності говіркове слово може відзначатися лише тоді, коли воно семантично прозоре само по собі або коли таким його робить контекст. Звичайно, при цьому неабияку роль відіграють благозвучність, словотворча типовість

діалектизму, а також, його здатність викликати певні естетичні й значеннєві асоціації» [5, с. 9].

Особливістю номінативної лексики на позначення людини та її рис є те, що для більшості діалектних слів, уживаних для назв людей, характерна експресивність, емоційність, часте вираження оцінок об'єкта номінації.

Треба зазначити, що номінативні процеси в тематичній групі лексики на позначення людини та її рис відрізняються від тих, які виявляються в конкретно-предметній лексиці. Це пов'язано з яскравою експресивністю більшості діалектних слів, уживаних для номінації людини. Показниками експресивного забарвлення діалектної лексики зі значенням особи слід вважати використання слів у переносному значенні, наявністю тих чи тих елементів суб'єктивної оцінки тощо.

Лексика, пов'язана з людиною та її рисами, уже студіювалася у працях З. Бичка, Т. Вільчинської, Й. Дзендзелівського, К. Лук'янюк, В. Леснової, А. Поповського та інших учених. Частково до аналізу залучався і матеріал говірок Нижньої Наддніпрянщини.

У діалектах, як зазначає С. Бевзенко, широко розвинута лексична синонімія, яка слугує «засобом вираження найрізноманітніших змістових, стилістичних та емоційних відтінків мовлення» [1, с. 192]. Яскравою ілюстрацією експресивної насиченості говіркової лексичної системи розгалуженими синонімічними рядами може бути лексика нижньонаддніпрянських говірок, яка використовується для номінації людини та її рис.

Російський діалектолог О. Блінова свого часу аргументовано довела, що джерелами синонімії кожної окремої говірки є: літературна мова, мова усної народної поезії, материнські говірки (для території пізнього поселення), матеріал самої говірки. Дослідниця також зазначає, що внутрішньо діалектну синонімію живлять різноманітні запозичення: іншомовні, іншодіалектні, з літературної мови, міського просторіччя та з інших форм буття мови. Особливий інтерес викликає велика кількість вторинних назв у діалектах. Вторинні назви не свідчать про надлишковість діалектної лексичної системи, а є продуктом живого мовлення й необхідні для задоволення вимог стилістичної виразності [2, с. 26]. Вторинна номінація містить оцінку позначуваного, яка в багатьох випадках залежить від ситуацій, дій, характеристик, що лежать в основі переосмислення мовних одиниць.

До складу тематичної групи лексики «Людина та її риси» входять різні лексико-семантичні групи: «зовнішній вигляд людини», «фізичний стан, психологічне сприйняття», «поведінка людини», «розумові здібності» «ставлення до праці» тощо. У кожній з цих груп спостерігаємо розгалужені синонімічні ряди.

У лексико-семантичній групі на позначення антропологічних особливостей людини, зокрема в межах підгрупи номенів для характеристики розміру та форми очей виявлений синонімічний ряд, до складу якого входять лексеми, об'єднані спільним лексичним значенням

«людина з великими, опуклими очима»: *булькáнь* [6, с. 113] «той, що має великі очі»; *булькaтькó* [6, с. 113] «те саме, що булькань»; *булькó* [6, с. 113] «те саме, що булькань»; *окaтькó* [8, с. 49] «те саме, що булькaтькo»; *вилупáнь* [6, с. 154] «те саме, що булькaтькo».

Серед номінативних одиниць, що характеризують розмір та форму губ наявні такі синоніми: *губaтькó* [6, с. 255] «чоловік або хлопець із великими губами»; *губáч* [6, с. 255] «те саме, що губaтькo»; *губошльóн* [6, с. 255] «чоловік або хлопець із великою; одвислою нижньою губою».

У межах підгрупи на позначення форми та розміру живота людини виявлений синонімічний ряд, складові якого об'єднані спільним лексичним значенням «людина з великим животом»: *гладічій* [6, с. 232] «пузанько, черевань»; *пузанькó* [8, с. 297] «пузань»; *пузaтькó* [8, с. 297] «те саме, що пузанько»; *пузáч* [8, с. 297] «те саме, що пузанько»; *брухáч* [6, с. 108] «черевань, гладун»; *брухáч* [6, с. 108] «черевань»; *левáда* [7, с. 246] «дуже гладкий, з великим животом чоловік». Такі синонімічні ряди нечисленні, проте більшість їх складників містить у собі велику силу експресії.

У лексико-семантичній групі слів, що вживаються для характеристики антропологічних особливостей людини, переважають номінативні одиниці, які містять негативне забарвлення. Залежно від ступеня експресивної насиченості номени можуть мати забарвлення – лайливе, глузливе, насмішкувате, іронічне, жартівливе тощо. Наприклад, група лексем для характеристики зросту людини представлена в обстеженому матеріалі такими стилістично маркованими номінативними одиницями, як: *гóйда* [6, с. 239] ірон. «висока жінка або дівчина»; *кобіла* [7, с. 180] лайл. «висока, нестатурна й апатична людина»; *я'щірка* [9, с. 261] перен., глузл. «про надмірно худу, тонку жінку чи дівчину»; *тавéля* [6, с. 212] ірон. «висока і худа дівчина або жінка»; *верліга* [6, с. 135] «високий худий чоловік, хлопець»; *довгáч* [6, с. 281] «високий, худий чоловік»; *довгéля* [6, с. 281] «висока людина» тощо тощо. Серед виявлених лексем зафіксовані такі, що виникли внаслідок вторинної номінації: *верба́* [6, с. 133] перен., ірон. «людина високого зросту»; *я'щірка* [9, с. 264] перен., глузл. «про надмірно худу, тонку жінку чи дівчину»; *шво́рка* [9, с. 231] перен., ірон. «дуже худа і висока жінка / дівчина». Такі номени утворилися в результаті перенесення на людину ознак тварин і властивостей рослин.

Як зазначає В. Чабаненко, варіантність лексем складає вагомий елемент виражально-зображальних мовних засобів [5, с. 62]. Яскравою ілюстрацією стилістичних можливостей варіантів може бути лексика нижньонаддніпрянських говірок, що використовується для номінації людини та її рис. Комбіновані варіанти слів утворюють пари, які становлять безперечний унікальний у системі виражально-зображальних засобів української мови. Виразова цінність варіантів обумовлюється тим, що вони містять в собі експресію, а більшість з них є стилістично

маркованими. Наприклад, у межах групи слів для характеристики кольору й стану волосся трапляються такі варіанти, як: *замазю́ка* [6, с. 49] «замазура» і *замазьо́ха* [7, с. 50] зневажл. «те саме, що замазюка»; *кочма́н* [6, с. 208] «чоловік із розкудланим волоссям» і *кучма́н* [7, с. 208] «те саме, що кочман». Серед лексем для характеристики конфігурації тіла людини виявлені такі варіанти: *дохляк* [6, с. 291] зневажл. «дуже худий чоловік, хлопець» і *здохляк* [7, с. 99] зневажл. «дуже худий, виснажений чоловік / хлопець». Група номенів для характеристики зросту людини також має у своєму складі варіанти: *верте́ла* [6, с.134] ірон. «дуже високий чоловік або юнак», *верте́ля́ка* [6, с.134] ірон. збільш.-згруб. до вергела, *верте́ляра* [6, с. 134] ірон. те саме, що вергеляка і *верте́ля* [6, с. 134] ірон. «дуже висока жінка або дівчина».

У межах підгрупи номенів для негативної характеристики розумових здібностей людини зафіксований синонімічний ряд, до складу якого входять лексеми, об'єднані спільним лексичним значенням «дурна людина»: *дурнопльо́т* [6, с. 304] «дурень, пустомеля»; *сапето́н* [9, с. 55] «дурник, недоумкувата людина»; *непоніма́ющий* [7, с. 364] «слабий розумом, темний»; *дурбе́й* [6, с. 303] «дурень»; *дурко́* [6, с. 304] «те саме, що дурбей»; *дуронда́* [6, с. 305] «те саме, що дурбей»; *дурма́н* [6, с. 304] «те саме, що дурбей»; *дуриле́й* [6, с. 304] «те саме, що дурбей»; *дурноколі́нко* [6, с. 304] «те саме, що дурбей»; *дурноколі́нний* [6, с. 304] «придуркуватий»; *дурнопльо́т* [6, с. 304] «дурень, пустомеля»; *довбу́рь* [6, с. 281] «телепень»; *ве́ва* [6, с. 132] «дурень, телепень»; *бе́лебень* [6, с. 76] «дурень». Остання лексема ряду містить у собі найбільший ступінь негативного емоційно-експресивного забарвлення.

Уживання антонімічних лексем у межах цієї ж підгрупи сприяє яскравій експресивній насиченості номенів і супроводжується певним емоційно-експресивним забарвленням, як-от: *форкува́тий* [9, с. 186] «розумний, розсудливий»; *самостоя́тільний* [9, с. 54] «розсудливий, тверезо мислячий»; *знаю́ка* [7, с. 111] «знайко, вчений»; *доріча́ний* [6, с. 289] «такий, що все говорить до діла, доречно; розумний» тощо.

Для характеристики скупкої людини зафіксований синонімічний ряд, до складу якого входять лексеми, об'єднані спільним лексичним значенням «скупа людина»: *кандибе́й* [7, с. 146] «скнара»; *жадю́га* [6, с. 309] «жадібна людина»; *жада́к* [6, с. 308] «жадібна, зажерлива, сильно бажуюча людина»; *скес* [9, с. 71] зневажл. «жаднюга, скупиндя»; *жадню́к* [6, с. 308] «жаднюга»; *жадню́ка* [6, с. 308] «те саме, що жаднюг»; *жадню́чка* [6, с. 308] зневажл. «зменшене до жаднюка»; *скупі́рдя́й* [9, с. 78] «скупердяй». Остання лексема ряду несе в собі найбільше негативне емоційно-експресивне навантаження. Виявлені синоніми цієї лексико-семантичної групи містять у собі велику силу експресії.

У межах лексико-семантичної групи для характеристики сфери психічної діяльності людини кількісно переважають номени негативного

емоційно-експресивного забарвлення. У зв'язку з цим маркованість розглядуваних номенів така: іронічне, зневажливе, лайливе тощо. Наприклад, група лексем для характеристики злої, жорстокої людини представлена в обстеженому матеріалі такими стилістично маркованими номінативними одиницями, як: *зарáзький* [7, с. 66] лайл. «капосний, негідний, поганий»; *озія'* [8, с. 46] зневажл. «зла, сварлива жінка чи дівчина»; *добря'ка* [6, с. 281] ірон. «погана, підступна, зла людина»; *гáгра* [6, с. 213] зневажл. «зла жінка»; *товаря'ка* [9, с. 126] лайл. «безсердечна, жорстока людина»; *ія* [7, с. 133] зневажл. «зла жінка» тощо. Серед виявлених лексем зафіксовані такі, що виникли внаслідок вторинної номінації: *чумá* [9, с. 223] перен., лайл. «погана, зла людина»; *деревíна* [6, с. 263] перен. «байдужа, жорстока, безсердечна людина»; *дерев'яний* [6, с. 263] «байдужий, бездушний, жорстокий».

Словотвірні варіанти лексем, як вагомий елемент виражально-зображальних засобів у групі найменувань, що вживаються для характеристики злої, брехливої людини, репрезентовані такими номінативними одиницями: *хитрюгáн* [9, с. 194] зневажл. «хитрюга»; *хитрю'к* [9, с. 194] зневажл. «те саме, що хитрюган»; *брехáрь* [6, с. 103] «брехун»; *брехлó* [6, с. 103] «те саме, що брехарь»; *брехуня'ка* [6, с. 104] «великий брехун»; *брехуня'ра* [6, с. 104] «те саме, що брехуняка».

У межах лексико-семантичної групи на позначення соціально-трудова стосунків людини окремі номінативні одиниці вступають у синонімічні зв'язки. Так, у підгрупі номенів, що вживаються для характеристики людини, схильної до скоєння злочину, виявлений синонімічний ряд, лексеми якого об'єднані спільним лексичним значенням «злодій»: *вор* [6, с. 196] «злодій»; *ворю'га* [6, с. 198] «збільшене до вор»; *ворю'ка* [6, с. 198] «те саме, що ворюга»; *воря'ка* [6, с. 198] «те саме, що ворюга» тощо. Серед номінативних одиниць, які характеризують ставлення людини до праці, зафіксовані такі синоніми, як: *лóдарь* [7, с. 258] «ледар»; *лóдарька* [7, с. 258] «жіноче до лодарь»; *ледáберня* [7, с. 247] «ледарка»; *лежню'га* [7, с. 248] «те саме, що ледаберня»; *байдалá* [6, с. 58] «нероба, ледар»; *лéйба* [7, с. 248] «ледар, лежебока»; *гульта'га* [6, с. 257] «нероба, ледащо»; *багláй* [6, с. 55] «ледар, ледащо».

У межах підгрупи номенів для характеристики балакучої людини виявлений синонімічний ряд, лексеми якого об'єднані спільним лексичним значенням «людина, яка багато говорить»: *балабóлка* [6, с. 60] «базіка»; *баля'ба* [6, с. 61] «те саме, що й балаболка»; *балабóлочка* [6, с. 60] «зменшене до балаболка»; *баля'бочка* [6, с. 61] «зменшене до баляба»; *балабóн* [6, с. 60] «базікало»; *балабóнчик* [6, с. 60] «зменшене до балабон»; *торохтілка* [9, с. 129] «балакуха»; *торохтьóлка* [9, с. 130] «ірон. те саме, що торохтілка»; *тrepу'ха* [9, с. 133] «те саме, що торохтілка»; *торохту'ха* [9, с. 130] «балакуха»; *торохту'шка* [9, с. 130] «те саме, що торохтуха». Треба зазначити, що серед аналізованої лексико-семантичної групи

кількісно переважають номени, які мають виразно негативну семантику. У підгрупі номінативних одиниць для характеристики бешкетних, жвавих людей виявлені лексеми, які утворилися внаслідок вторинної номінації: *жéвчик* [6, с. 311] перен. «жвавий вертлявий хлопчик»; *кóник* [7, с. 197] перен. фам. «швидка, надто рухлива людина».

Оскільки однією з найхарактерніших особливостей діалектної лексики є її стилістична виразність, експресивність, то серед номінативних одиниць для характеристики людей, які вживають алкогольні напої, були виявлені такі стилістично марковані лексеми, як: *п'яндаліга* [8, с. 302] зневажл. «п'яниця»; *п'яндіжка* [8, с. 303] «те саме, що п'яндига»; *алканáвт* [6, с. 49] жарт., «п'яниця, алкоголік»; *ярипéник* [9, с. 258] зневажл. «п'яниця»; *бормотóлог* [6, с. 98] жарт., «п'яниця, алкоголік»; *камка́рь* [7, с. 144] ірон. «п'яниця» тощо. Серед номенів, які позначають аморальну поведінку чоловіка / жінки, трапляються численні стилістично марковані лексеми, наприклад: *бабоню́х* [6, с. 54] зневажл. «ловелас»; *розтя́ганий* [9, с. 41] вульг. «розбещений позашлюбними зв'язками»; *ля́рва* [7, с. 264] лайл. «пройда, жінка легкої поведінки»; *поволо́ка* [8, с. 140] зневажл. «повія»; *швéндялка* [9, с. 230] ірон. «швендя» тощо.

Стилістично виразними в лексико-семантичній групі на позначення соціально-трудових стосунків людини є словотвірні варіанти в межах підгрупи лексем, які характеризують бешкетних, жвавих людей: *крикуня́ка* [7, с. 216] збільш. «крикун» і *крикуня́ра* [7, с. 217] «те саме, що крикуняка». У семантику останньої лексеми суфікс -яр- вносить додатковий відтінок згрубілості. Виразно стилістичні фонетичні варіанти виявлені також і в підгрупі для характеристики людини, що вживає алкогольні напої: *алканáвт* [6, с. 49] жарт. «п'яниця, алкоголік» і *алконáвт* [6, с. 49] жарт. «те саме, що алканавт»; *п'яндаліга* [8, с. 302] зневажл. «п'яниця» і *п'яндиліга* [8, с. 303] зневажл. «те саме, що п'яндалига». У підгрупі номінативних одиниць на позначення людей, схильних до скоєння злочину, зафіксовані такі приклади фонетичних варіантів: *заріза́ка* [7, с. 67] «убивця, розбійник» і *зарізя́ка* [7, с. 68] фам. «те саме, що зарізака». Більшість виявлених фонетичних варіантів містить у собі негативну експресію і є стилістично маркованими.

У межах підгрупи номенів для характеристики хворих, слабких людей виявлений синонімічний ряд, лексеми якого об'єднані спільним лексичним значенням «хвора людина»: *больні́й* [6, с. 95] «хворий»; *благі́й* [6, с. 87] «хворий»; *доходні́й* [6, с. 291] «виснажений, слабосилий»; *доходя́га* [6, с. 292] «виснажена, тяжко хвора, слабосила людина» тощо. Остання лексема в синонімічному ряді має найекспресивніше забарвлення. Серед лексем підгрупи для характеристики дефектів мовлення людини зафіксовані такі синоніми, як: *затина́ка* [7, с. 77] «заїка»; *зازی́ка* [7, с. 29] «заїка»; *папаї́ка* [8, с. 73] «заїка». Остання лексема в поданому синонімічному ряді має негативне експресивне забарвлення. Виявлені

синонімічні ряди є нечисленними, але переважна більшість лексем містить у собі велику силу експресії, образності.

Підгрупа лексем на позначення поняття «глуха людина» репрезентована у поданому матеріалі такими стилістично маркованими варіантами, як: *глу́рман* [6, с. 235] зневажл. «глушман»; *глухма́р* [6, с. 235] зневажл. «те саме, що глушман»; *глуши́на* [6, с. 236] зневажл. «те саме, що глухар»; *глуши́нак* [6, с. 236] зневажл. «те саме, що глушпа»; *глуши́нет* [6, с. 236] зневажл. «те саме, що глушпак»; *глуши́нета* [6, с. 236] зневажл. «те саме, що глушпет».

Можна зробити висновок про те, що аналізована тематична група в досліджуваних говірках складається з багатьох синонімічних гнізд і гетеронімних рядів, які здебільшого репрезентують семами, пов'язані із зовнішніми і внутрішніми рисами людини. Абсолютна більшість лексики стилістично маркована. До вторинної номінації вдаються переважно при негативній характеристиці людини.

Література

1. Бевзенко С. П. Українська діалектологія : [підручник] / С. П. Бевзенко. – К.: Вища школа, 1980. – 245 с.
2. Блинова О. И. Проблемы диалектологической лексикологии : автореф. дисс. на соискание доктора филол. наук : спец. 10.02.01 «Русский язык» / О. И. Блинова – Саратов, 1975. – 44 с.
3. Вовк О. Б. Семантична структура образної номінації / О. Б. Вовк // Мовознавство. – 1985. – № 5. – С. 64–68.
4. Українська літературна мова в її взаємодії з територіальними діалектами : [зб. статей]. – К. : Наукова думка, 1977. – 243 с.
5. Чабаненко В. А. Стилістика експресивних засобів української мови : [монографія]. – Ч. 3 / В. А. Чабаненко. – Запоріжжя : ЗДУ, 1996. – 126 с.
6. Чабаненко В. А. Словник говірок Нижньої Наддніпрянщини : у 4-х т. / В. А. Чабаненко. – Запоріжжя : ВПК Запоріжжя, 1992. – Т. 1.– 1992. – 324 с.
7. Чабаненко В. А. Словник говірок Нижньої Наддніпрянщини : у 4-х т. / В. А. Чабаненко. – Запоріжжя : ВПК Запоріжжя, 1992. – Т. 2.– 1992. – 371 с.
8. Чабаненко В. А. Словник говірок Нижньої Наддніпрянщини : у 4-х т. / В. А. Чабаненко. – Запоріжжя : ВПК Запоріжжя, 1992. – Т. 3.– 1992. – 303 с.
9. Чабаненко В. А. Словник говірок Нижньої Наддніпрянщини : у 4-х т. / В. А. Чабаненко. – Запоріжжя : ВПК Запоріжжя, 1992. – Т. 4.– 1992. – 260 с.

УДК 81'272:004.1.01:050

М. В. Бойчук

ОЦІННА ФУНКЦІЯ НЕОЛОГІЗМІВ У ЗАГОЛОВКАХ ПЕРІОДИЧНИХ ІНТЕРНЕТ-ВИДАНЬ

Бойчук М. В. Оцінна функція неологізмів у заголовках періодичних інтернет-видань.

Простежено закономірності виконання оцінної функції неологізмами, вживаними у заголовках періодичних інтернет-видань, з'ясовано типи лінгводиниць, що виступають носіями оцінки, визначено характер донорської зони, звідки залучаються концепти-еталони.

Ключові слова: афікс, неологізм, оказіоналізм, оцінка, концепт-еталон, композит, лексема.

Бойчук М. В. Оценочная функция неологизмов в заголовках периодических интернет-изданий.

Прослежены закономерности выполнения оценочной функции неологизмами, используемыми в заголовках периодических интернет-изданий, выяснены типы лингводиниц, выступающих носителями оценки, определена донорская зона, откуда привлекаются концепты-эталон.

Ключевые слова: аффикс, неологизм, окказионализм, оценка, концепт-эталон, композит, лексема.

Boychuk M. Estimated function of neologisms in the headlines of periodic online publications.

The patterns of evaluation function of neologisms used in the titles of periodical online publications are traced, the types of linguistic units being the bearers of assessment are found, the nature of donor area from where the concept-pattern are being involved in are defined.

Key words: affix, neologism, occasionalism, assessment, concept-pattern, composite, lexical unit.

У тезах Празького лінгвістичного гуртка зазначено, що мова як продукт людської діяльності разом з цією діяльністю має цільову спрямованість. Вивчення мовної діяльності як засобу спілкування засвідчує той факт, що найбільш звичайним завданням мовця, яке простежується найчіткіше, є вираження. Спираючись на цю тезу, дослідники роблять висновок про потребу функціонального підходу до проведення лінгвістичного аналізу. Крізь призму такого бачення мова виступає як система засобів вираження, «яка служить якійсь певній меті. Жодне явище в мові не може бути зрозуміле без урахування системи, до якої воно належить» [13, с. 17]. Потреба вираження мовцями певного значення (а також «супровідних смислів») виступає мотиваційною основою «створення» мовної системи, її еволюціонування, оскільки, як констатує Е. Косеріу, сама по собі система залишається «незмінною»: вона не містить причин для будь яких змін і не розвивається сама по собі [3]. Про потребу функціонального підходу до розгляду мови говорить і А. Мартіне: оскільки конкретні мови, дослідження яких являє собою найперше завдання лінгвіста, виступають передусім засобами спілкування, спостерігати за ними й описувати їх варто насамперед у їхньому функціонуванні [6]. Яскраве вираження функціонування мовної системи знаходить у динаміці лексичного складу. Тому актуальним бачиться завдання вивчення неологічної лексики в різних аспектах. Значною мірою воно виконане у ґрунтовних працях С. Єрмоленко, М. Кочергана, К. Ленець, О. Мельничука, Є. Карпіловської, Н. Клименко, А. Москаленка, В. Русанівського, Н. Сологуб, О. Стишова, Л. Струганець, О. Тараненка та багатьох інших. У ряді кандидатських досліджень (Д. Мазурик, С. Лук'яненко, М. Романюк, О. Калякіна, А. Калетнік, Т. Коць, Н. Стратулат та ін.) конкретизована низка загальних теоретичних положень неології. Здійснено лексикографічну фіксацію нової лексики (Д. Мазурик, А. Нелюба). Розгорнуто широкий фронт досліджень okazіональних структур. Перш за все це докторські праці Ж. Колоїз (розглянуто концептуальні питання української okazіональної деривації) і Г. Вокальчук (опрацьовано okazіональні лексичні новотвори в українській поезії ХХ ст.). Свій внесок у вивчення явища okazіональності здійснено низкою кандидатських дисертацій. Це роботи Т. Юрченко (простудійовано структурно-семантичний і стилістичний аспекти okazіоналізмів у творчості П. Загребельного), Н. Адах (опрацьовано семантику, функції, прагматику авторських лексичних новотворів у поезії В. Барки), О. Жижоми (вивчено індивідуально-авторські новотвори у поетичному дискурсі 80–90-х рр. ХХ століття), Н. Гаврилюк (досліджено словотворчість поетів-неокласиків у контексті поетичного мовлення 20-30-х

років ХХ ст.), С. Бузько (простудійовано оказіональні лексичні утворення в постмодерних художніх текстах), О. Турчак (розглянуто оказіоналізми в мові української преси 90-х рр. ХХ ст.), К. Брітікової (розроблено тему «Узуальне та оказіональне в інноваціях сучасної української мови: тенденції оновлення лексико-словотвірної категорії назв особи»). Як показує аналіз, у дослідженні неологоси нагромаджено значний теоретичний і практичний матеріал. Однак існує потреба у розгляді питань, пов'язаних з виконанням неологізмами оцінної функції у заголовках періодичних інтернет-видань. Нею визначається актуальність пропонованої розвідки. Мета дослідження – з'ясувати, як неологізми виконують оцінну функцію в заголовках періодичних інтернет-видань. Об'єктом дослідження виступають уживані в заголовках періодичних інтернет-видань нові номінативні одиниці, в яких реалізується категорія оцінки.

Створення неоодиниці найчастіше має на меті дати яскраву образно-оцінну характеристику зображуваному явищу. Формальний і смисловий план таких одиниць відкриває широкий простір суб'єктові комунікації для втілення номінативно-зображальних інтенцій. Це впливає з особливостей людської свідомості, адже поряд з номінативно-класифікаційною діяльністю, що обслуговує пізнавальні потреби людини, воно також природно реагує на дійсність і в емоційному плані, коли кваліфікує позначуваний об'єкт крізь призму свого сприйняття його як приємний / неприємний, корисний / непотрібний, надзвичайно великий чи дуже малий, інтенсивний чи слабкий у своєму вияві, такий, що являє собою особистісне чи суспільне «добро» або «зло». «Потрапляння до значень слів кваліфікаційної діяльності свідомості й вираження в ньому емотивних реакцій суб'єкта мовлення на очікуване ним і створює, як писав свого часу Ш. Баллі, «експресивне забарвлення мовних фактів»» [14, с. 203]. Виразно експресивними мовними фактами виступають оказіональні неологізми, що досить потужним компонентом входять до медіалексикоси. Неологізми цього типу в мові сучасних ЗМІ функціонують як з позитивно-оцінною, так і негативно-оцінною маркованістю. Оцінна функція оказіоналізмів пов'язана, зокрема, із тим, що мас-медіа часто створюють так звані «чорний піар» [7, с. 8]. Будучи складними у структурно-семантичному плані одиницями тексту, оказіоналізми, порівняно з узуальними словами, завжди мають поліфункціональний характер. Через це у вдало створених авторських одиницях постійно втілюється виражальний потенціал мови. По-новому називаючи відповідні денотати (загальнолітературні слова цього позбавлені), оказіоналізми використовуються для передачі нових семантичних, стилістичних, емоційно-експресивних відтінків. Така їхня особливість дає змогу яскравіше втілити авторські інтенції [2, с. 14].

Сучасні мас-медіа важко уявити без виконання ними оцінної функції. Їхнє повноцінне функціонування вже неможливе без надання оцінки подіям суспільного життя в різних його виявах (політичному,

економічному, культурному), а також без відповідного аргументування цих оцінок [11]. У процесі такої оцінки медіатекст виробляє у реципієнта відповідне ставлення до того чи іншого явища, об'єкта, події, формує їх позитивні чи негативні образи, показує їх відповідність чи невідповідність цінностям, культивованим у суспільстві. Оцінка в загальнонауковому контексті, на думку дослідників, – «це така думка про предмет, яка виражає його характеристику з огляду на категорії цінності, а цінність – це будь-який предмет певного зацікавлення, бажання, прагнення тощо. Поняття цінності всеохопне: людина оцінює все, що було, є, буде, може бути і могло би бути. Аксиологія – одна з фундаментальних проблем гуманітарного і соціально-наукового пізнання, оскільки аналіз цінностей входить як аксіологічний компонент не тільки у філософські, але й соціологічні, психологічні, етнологічні та інші концепти» [4].

Категорія оцінки належить до універсальних мовних категорій, що перебувають у тісних зв'язках з пізнавальною діяльністю людини. Увага до цієї мовної категорії зумовлена антропоцентризмом розвитку сучасної лінгвістики. Унікальність категорії оцінки впливає з того, що вона здатна не лише здійснювати відображення ціннісної сутності чогось (об'єкта) для когось (суб'єкта), але водночас і формувати світоглядні позиції та впливати на поведінку значної кількості людей [5].

Однією з дефініцій лінгвістичного терміна «оцінка» є «складник конотативного компонента семантичної структури мовної одиниці, який репрезентує ставлення носіїв мови до позначеного за абсолютною шкалою «добре – нейтрально (байдуже) – погано» і відносною шкалою «краще – так само добре – так само нейтрально – так само погано – гірше» [12, с. 438–439]. Т. Космеда пропонує розглядати оцінку у мовознавстві як структурно-семантичну, функціональну, прагмасемантичну категорію, яка формується рядом концептів («схвалення / осуд», «згода / незгода», «симпатія / антипатія») [4].

Отже, сучасне лінгвістичне розуміння оцінки спирається на її здатність виражати мовними засобами відповідну цінність певного об'єкта, яка піддається тестуванню на предмет відповідності чи невідповідності його системі засадничих концептів соціуму за допомогою абсолютної чи відносної шкали, виробленої його культурною свідомістю. Оцінка має об'єктивно-суб'єктивний характер, оскільки в результатах актів суб'єктивного сприйняття відображаються особливості об'єктивного світу. Згадана суб'єктивність сприйняття – величина змінна й відносна. Вона детермінується хронотопними й особистісними параметрами суб'єкта пізнавальної (і відповідно – оцінної) діяльності (час і місце життя, рівень історико-культурного розвитку, політичні уподобання тощо).

Оцінну структуру формують такі компоненти:

а) *суб'єкт оцінки* (індивід / частина соціуму / соціум), який і виступає своєрідною точкою відліку, з якої починається процес оцінювання;

б) *власне оцінка* (операція виявлення / невиявлення в об'єкті відповідних ознак і матеріального закріплення цього факту);

в) *об'єкт оцінки* (фрагмент позамовної дійсності, щодо якого така операція застосовується);

г) *предмет оцінки* (адресат, той, на кого спрямована оцінка);

г) *оцінна шкала* (предметна шкала, що має зони позитивного, нейтрального чи негативного);

д) *стереотип* (позначений стійкістю, тривалістю та національною специфічністю семіотично значущий еталон або зразок норми, характерний для певної мовної культури [10].

Оцінка може виражатися різними засобами: експліцитно (її носіями виступають оцінні слова) та дескриптивними висловлюваннями з їх імпліцитним змістом. Вибір залежить від авторських інтенцій [9, с. 30]. Якщо говорити про оцінку, що наявна у слові як його семантичний компонент, то, на думку дослідників, вона являє собою оцінне значення, закріплене в семантичній структурі слова, в якому знаходить своє втілення ставлення носія мови (колективного чи індивідуального) до позначеного словом об'єкта позамовної дійсності, що відбувається у межах схеми «добре / погане», «схвальне / несхвальне», «позитивне / негативне», «корисне / шкідливе» та ін. [10].

У функціональному семантико-стилістичному плані категорія оцінки в публіцистичному дискурсі організовується за польовим принципом і являє собою сукупність різнорівневих мовних засобів. Їх об'єднання відбувається на основі наявності аксіологічного значення і виконання відповідної функції. Використання цього комплексу має на меті виразити ставлення автора мовлення (тексту) до навколишньої дійсності для забезпечення ефективності процесу комунікації у сфері ЗМІ [11]. У структурі функціонально-семантичного поля оцінки в сучасній українській мові І. Онищенко виділяє такі концепти, як *симпатія / антипатія, схвалення / несхвалення, похвала / осуд, згода / незгода, подяка, бажання, зацікавлення, докір, заборона, звинувачення, загроза, критика* тощо [8, с. 6]

Номінативно-оцінна функція, виконувана неологізмами, має тісний зв'язок з функцією образності, проте щодо неї виступає як первинна [2, с. 9–10]. Аналізовані неологізми виносять на поверхню своєї формально-сислової структури прагмарелевантні оцінні смисли. «Прагматична інформація okazіоналізмів виражається в оцінних протиставленнях типу «погано – добре». Оцінка є прагматичним компонентом семантики слова, який тісно пов'язаний із конотацією» [1, с. 12].

Оцінка, носіями якої виступають неологізми в заголовках періодичних інтернет-видань, може виражатися найрізноманітнішими засобами: від дериваційного афікса до лексеми. Використання цих засобів у структурі одиниць вищого рівня маркує оцінністю все утворення. Афіксальне втілення оцінки представлено не так широко. Суфіксальні

одиниці – явище порівняно малопродуктивне. Оцінна суфіксація часто негативна: *долгановщина* (УП, 08.06.01), *піарщина* (УП, 30.07.08), *ЖЕКівщина* (ВВ, 06.08.08), *Замковенщина*, *Потебенщина* (УП, 13.01.01), *тейпгейтщина* (УП, 11.01.02), *мажоритарщина* (УП, 18.01.01), *коаліційщина* (УП, 23.09.08), *Клюєвщина* (УП, 06.10.06), *азаровщина* (УП, 19.01.04, 26.02.07; 30.10.07), *Ківаловщина* (УП, 30.03.07), *фірташизація* (УП, 12.10.07), *вестернізація* (УП, 11.03.09), *лукашенкізація* (УП, 13.10.04), *макдональдизація* (УП, 11.03.09) *путінізація* (УП, 03.12.08), *кірілізація* (УП, 29.05.11), *білорусизація* (УП, 30.03.11), *есденізація* (УП, 18.02.05; 11.01.07), *ірландизація* (УП, 08.01.04), *барбосизація* (УП, 05.08.08), *кабакізація* (УП, 11.03.09), *НАТОналізація* (УП, 09.04.08), *васалізація* (УП, 11.03.01). Негативну оцінку несуть суфіксальні деривати, що називають осіб за належністю до того чи іншого політичного угруповання: *противсіхи* (УП, 01.03.11; 11.05.11), *тимошенки* (УП, 07.11.08), *медведчуки* (УП, 04.04.08), *табачники* (УП, 29.04.11), *Ющенки*, *Турчинови*, *Клички* (УП, 25.05.08), *януковичі* (УП, 08.05.08; ІБ, 10.05.10), *Тягнибоки* (УП, 28.08.07).

Значно продуктивніше представлена префіксація. Ситуативну динаміку суспільних протиборств і протистоянь автори оказіоналізмів відображають за допомогою новотворів з префіксами *анти-* і *не-* (з серйозною перевагою першого): *антитемник* (УП, 30.04.04), *антирейтинг* (DU, 16.05.11), *антипоступка*, *антикомпроміс* (УП, 02.10.06), *антипатріот* (УП, 14.08.08), *антиющенківець* (УП, 20.11.05), *антиглобаліст* (УП, 09.10.01), *антиющенко* – «конституційні зміни» (УП, 22.03.04), *антикучміст* (УП, 10.02.01; 01.05.01; 06.08.02), *антикризовик* (УП, 15.11.06), *антиющенківський* (УП, 15.06.01), *антикучмістський* (УП, 11.05.01), *антищербанівський* (УП, 09.11.06), *антиТабачний* (ІБ, 31.03.10), *антикорупційний* (ЛП, 18.03.10), *антиєвропейський* (УП, 21.04.11), *анти-НАТО* (УП, 21.12.05), *антимайдан* (УП, 13.01.10), *антикучмізм* (УП, 27.04.01), *антимафія* (УП, 22.05.01), *антиукраїнізація* (УП, 18.05.06), *недепутат* (УП, 14.06.07), *нереформатор* (УП, 14.02.01), *неформат* (УП, 14.02.08), *непідписант* (УП, 06.11.07; 27.11.07).

Входячи до полілексемних номем, оцінну семантику такі деривати формують довкола себе: *антибейсбольний наказ Юрія ЗМІрнова* – «внутрішній наказ МВС, спрямований на створення кураторів ЗМІ» (УП, 06.11.01).

Оцінка несправжності, фальшивості, невідповідності еталону виражена за допомогою префіксів *псевдо-*, *лже-*, *квазі-*: *псевдо-«Пора»* (УП, 01.09.07), *псевдокрадіжки* (ЛП, 02.04.09), *псевдоДАІшники* (УП, 03.05.11), *псевдо-Тимошенко* – «М. Замковенко» (УП, 04.09.07), *лжеспорист* (УП, 28.08.07), *лжеспасинок* (УП, 22.10.07), *квазі-авторитаризм* (УП, 27.05.11).

Оцінка новизни порівняно з відомим уже явищем формується шляхом використання префікса *нео-*: *неофеодалізм* (УП, 21.09.09),

необольшевизм (УП, 07.08.07), *нео-СНД* (УП, 03.12.05), *неоімперіалістичний* (ІБ, 28.07.10). Таку саму функцію може виконувати і лексема відповідної семантики, що входить до багатокomпонентної назви: *новий кокаїновий рекордсмен* – «Перу, що вийшла на перше місце у світі з вирощування коки – рослини, з листя якої виготовляють кокаїн» (ЛП, 24.06.10). Оцінювання високої якості об'єкта мовець здійснює, використовуючи префікс *топ-*: *топ-контрабанда* (МН, 20.04.11). Серед префіксальних одиниць трапляються синонімічні: *антиолігарх* (УП, 13.06.01) // *неолігарх* (УП, 26.12.00). Виявлено випадки, коли в результаті префіксації одного компонента оцінної модифікації зазнає ціла усталена конструкція: *кредит не/довіри* (УП, 07.02.01), *не/наукова фантастика* (УП, 01.06.01).

Префіксально-суфіксальні утворення перебувають на периферії: *освиніти* (УП, 20.05.08).

Набільш поширеним способом творення оцінних okazіоналізмів, вживаних у заголовках інтернет-видань, виступає використання лексичних компонентів. Адресат тексту «сприймає оцінку новотвору, закладену автором у це слово. Здебільшого оцінка мотивується твірними основами слів» [1, с. 12]. Лексичні елементи функціонують як дериваційні засоби та структурні компоненти аналітичних номем, парафразів і трансформованих сталих висловів.

Номінативно-оцінна функція, як зазначає О. Жижома, найбільш характерна для композитів і юкстапозитів. Вони, якщо порівнювати їх з простими словами, наділені пізнавально-оцінною семою [2, с. 9–10]. Щодо складних слів О. Турчак констатує їх досить широке використання зі стилістичною метою в мові преси 90-х років ХХ ст. Такі структурно-семантичні утворення створюють умови для вираження найрізноманітніших суб'єктивно-експресивних відтінків думки, оскільки їхня природа передбачає поєднання в межах одного слова різних основ та коренів. Складні слова наділені величезними стилістичними можливостями, оцінною силою, поняттєвою, пізнавальною й естетичною місткістю [15, с. 13].

Нові одиниці композитної природи «успадковують» оцінну семантику базових словосполучень, проте через формально-семантичну сконденсованість виражають її значно виразніше (пор. *гривньопад* (УП, 15.08.06) < падіння гривні): *кадротрус* (УП, 02.06.11), *кнопкодав* (УП, 24.03.05; ФП, 12.05.11), *плямोजер* (УП, 05.06.02), *путінбачення* (ВЕ, 21.08.09), *інформкіллерство* (УП, 30.01.01), *енергосвиня* (УП, 03.11.09). Інколи одиниці такого типу вміщують іншомовні компоненти (*політдурдом* (І-Р, 21.07.10) або й цілком складаються з них (*Copland* – «поліцейська країна (країна копів)» – «Україна») (УП, 04.04.01).

Юкстапозити з аксіологічною функцією можна поділити на дві групи. До першої з них зараховуємо одиниці, в яких оцінна лексема-компонент займає фінальну позицію: *Кінах-оптиміст* (УП, 25.05.01),

президент-янгол (УП, 27.06.03), *депутат-перебіжчик* (УП, 06.07.01), *фінал-апофеоз* (УП, 01.03.06), *батьки-нелюди* (ЛП, 11.11.10), *автомобіль-мрія* (УП, 24.10.01), *прем'єр-«кремезні плечі»* (УП, 12.01.01), *дівчина-«Дюймовочка»* (УП, Tablo ID, 12.05.11), *державо-мутант* (УП, 23.04.08), *партія-аутсайдер* (УП, 18.06.09), *місто-мільйонник* (І-Р, 09.05.11), *жінка-епоха* (УП, 14.03.03), *фітнес-прокол* (УП, 13.03.08), *будинок-фантом* (УП, 12.07.07), *олігарх-футболіст* (УП, 25.08.01). Відповідно структури, де оцінна лексема-компонент стоїть в ініціалній позиції, входять до другої групи: *горе-батьки* (ЛП, 18.01.11), *горе-мати* (ЛП, 24.02.09), *горе-соціологи* (УП, 11.09.07), *горе-бюджет* (УП, 20.09.06), *горе-перевізник* (ЛП, 23.06.11), *«Підрахуй»-Ківалов* (УП, 29.04.11), *PR-війна* (РіК, 19.02.10), *медіа-війна* (УП, 21.08.04), *ерзац-реформи* (УП, 17.01.08), *VIP-колеса* (VG, 11.03.06), *Vip-пенсіонер* (УП, 25.02.09; 07.06.07), *VIP-діти* (УП, Tablo ID, 07.04.11), *VIP-зал* (УП, 09.06.05), *vip-дорога* (УП, 27.08.10), *VIP-гараж* (УП, Tablo ID, 15.04.11), *VIP-пенсія* (УП, 25.05.11), *VIP-машина* (ФП, 27.04.11; УП, 10.06.11).

Посилення оцінки демонструють одиниці комбінованого характеру: *дитинка-сиротинка* (УП, 08.12.08).

Оцінного значення набувають структури, неможливі з погляду традиційної граматики: *трошки опозиціонер* (УП, 30.10.01).

На рівні одиниць розчленованої природи оцінну семантику несе один з компонентів, що приводить до появи оцінної функції у всієї структури: *епідемія крадіжок* (УЗІ, 27.12.10), *флешмоб «Рік у ярмі»* (С, 25.02.11), *акція «День гніву»* (Д, 13.05.11). Виразну оцінку дають конструкції, в яких стикаються одиниці різного (високого й низького) звучання *конституційні «посиденьки»* – «обговорення проекту Конституції» (УП, 02.09.09), *політичний «кугутизм»* – «поведінка жадібних і хвалькуватих політиків» (І-Р, 08.06.11), *євробалачки з продовженням* – «депутатські пристрасті довкола будівництва стадіону до Євро-2012 у Львові» (ЛП, 25.10.08), *всенародний пофігізм* – «суцільна байдужість населення» (УП, 01.07.03), *беззуба Феміда* – «поблажливність українського судочинства щодо справ, до яких причетні політики, посадовці різних рангів або їхні родичі» (ЛП, 31.01.09).

Оцінка може здійснюватися шляхом зіставлення понять. Зручно для цього підходять загальновідомі концепти – ті поняття семіотичного універсуму, що входять до інформаційної компетенції адресата мовлення. Вони можуть виступати у двох варіантах: а) з номінативною метою сполучатися з ситуативно зумовленими компонентами: *John Kennedy history number two* – «отруєння Ющенка» (С, 29.12.10), *Майдан-2* – «Податковий Майдан» (ЛП, 11.01.11), *«чорна мітка» Луценку* – «проект постанови про звільнення міністра внутрішніх справ Юрія Луценка» (УП, 12.05.09), *віра, надія і любов Кучми* – «Партія регіонів, Народно-демократичної партія і партія «Трудова Україна» (УП, 17.08.01), *закон*

Архімеда від Партії регіонів – «подвійні стандарти сучасного правосуддя» (УП, 21.08.08), *замах на «священну корову»* – «переписування Верховною Радою української Конституції» (УП, 09.07.01), *«порнооскар» для Леоніда Даниловича* – «антинагорода Кучмі за заслуги на лінгвістичній ниві» (УП, 14.03.01), *троянський кінь для Януковича* – «С. Тігіпко» (УП, 27.04.09), *царі зі жезлами* – «автоінспектори, що зловживають службовим становищем» (ЛП, 03.06.10), *«ахіллесова п'ята» Януковича* – «міністр транспорту М. Рудьковський і міністр з питань надзвичайних ситуацій Н. Шуфрич» (УП, 05.09.07); б) являти собою переосмислені усталені конструкції (семантичні неологізми): *королівство кривих дзеркал* – «Україна 2001 року» (УП, 07.02.01), *«2 в 1»* – «поєднання посади першого секретаря політради з посадою голови СПУ» (УП, 13.11.07), *порохова діжка* – «ракетне пальне» (УП, 06.04.09), *смітник радіоактивних відходів* – «нова дослідницька установка з переробки відпрацьованого ядерного палива в Харкові» (УП, 14.04.10), *челобітние царю* – «питання громадян до Януковича» (УП, 24.02.11). Варіації першого різновиду можуть мати різний характер.

Трансформуючи сталі вислови у структури неологічного характеру, автор переносить ознаки базової структури на похідну, порівнюючи два денотати, оцінюючи порівнюваний крізь призму ознак еталонного: *велика китайська вода* (ЛП, 25.06.11). Інколи автор вдається для наведення варіантів оцінки певного об'єкта, вибір одного з яких мусить зробити читач: *Ющенко: Гамлет чи Мойсей?* (УП, 26.05.01), *Друзі мої, чудовий / жахливий наш союз!* (УП, 17.10.01).

Зручним засобом вираження оцінки виступає перифрастичне порівняння: *Дон Корлеоне по-українськи* – «корупція в Держінспекції по контролю за цінами при Міністерстві економіки» (УП, 15.12.09), *український Берлусконі* – «Р. Ахметов» (УП, 27.10.06), *український Бальцерович* – «В. Ющенко» (УП, 05.05.01), *український Сталін* – «ідеальний очільник держави» (УП, 18.12.02), *російське НАТО* – «ОДКБ» (ВЕ, 03.08.09). При цьому донорська зона еталонних компонентів демонструє досить широкий спектр концептів: *Григорій Перший* – «Г. Суркіс» (УП, 12.06.07), *Інна Гебельсівна* – «І. Богословська» (УП, 20.03.09), *тигр української політики* – «О. Ляшко» (УП, 02.12.09), *старий валет* – «А. Мартинюк» (УП, 13.12.07), *кривавий друг Ющенка* – «М. Саакашвілі» (УП, 03.11.07), *наші Муаммари* – «президенти країн» (УП, 28.02.11), *нові Морози* – «зрадники обіцянок виборцям» (УП, 18.11.07), *Нопеутооп Януковича* – «перший час перебування Віктора Януковича на посаді Президента України» (УП, 02.03.10), *виборчий Хеллоуїн* – «вибори 2010» (УП, 23.10.04), *газовий «гон-стоп» для України і Європи* – «зрив поставок газу в Європу» (УП, 10.01.09).

У процесі дослідження виявлено своєрідні корелятивні оцінні пари, інтегральною ознакою для яких виступає використання того самого

концепту-еталона: *український Робін Гуд* – «Ю. Тимошенко» (ВЕ, 01.06.11) // *Робін Гуд навпаки* – «В. Янукович» (УП, 11.06.11). Водночас можна вести мову про певну поширеність деяких концептів-еталонів (пор. також і *ніжинські робінгуди* – «ніжинські злочинці, які стали на боротьбу з незаконним обігом наркотиків під прикриттям міліції» (УП, 07.07.11).

Оцінне значення несуть і конструкції оксюморонного характеру, коли поєднуються виразно непеєднувані компоненти. Така семантична полярність структурних одиниць, поряд з потужною образністю, забезпечує їхню оцінну маркованість, яка зазнає посилення: *соціалістичний олігарх* – «почесний президент Маріупольського меткомбінату ім. Ілліча В. Бойко» (УП, 20.11.06), *капіталістичні соціалісти по-українськи* – «мільярдери та мультимільйонери у виборчому списку ПР» (УП, 28.08.07), *комуно-олігарх* (УП, 20.04.01; 02.08.06), *міліціонер-порушник* (ЛП, 28.05.09), *лікар-збоченець* (ЛП, 20.09.08), *баба-кінь* – «травесті-діва Монро» (УП, Tablo ID, 09.02.11), *міліціонер-хабарник* (ЛП, 26.06.08; СІПІ, 26.01.11), *адвокат-хабарник* (СІПІ, 21.06.11), *викладач-хабарник* (ЛП, 28.05.09), *суддя-корупціонер* (УП, 03.03.09).

У процесі формування оказіональних одиниць аксіологічної природи автор може вдаватися до антонімічного калькування. Суть цього прийому полягає в утворення нової номіни шляхом надання компонентам дериваційної бази протилежного значення словотвірним засобами: *жовтохолодна контрреволюція* – «реставрація кучмізму через два роки після виборів 2004 р» (УП, 21.11.06) < *жовтогаряча революція* – «протести проти фальсифікації виборів 2004 р.».

Серед лексичних засобів вираження категорії оцінки можна виділити такі типи неологізмів: а) зовнішні запозичення (з англійської *loser* (УП, 19.05.01), *рейдер* (УП, 23.10.06; 02.12.06; ЛП, 10.06.10) та російської мови (їх більше: *безпредел* (ЛП, 30.07.09), *одобрямс* (УП, 25.08.10), *понса* (УП, 26.07.00), «*йолка*» (ФП, 07.04.11), *заказуха* (УП, 18.04.01; 02.04.09), *розводилівка* (УП, 21.11.02) і б) внутрішні запозичення (*ощуст* (ЛП, 25.10.08).

Потужний оцінний заряд несуть семантичні неологізми: *тушка* (ФП, 28.03.11), Рада «*зависла*» (УП, 09.09.09), Росія «*сватає*» Україні свій захист ... (УП, 02.04.11), *феодал* – «В. Лозінський» (УП, 07.07.09), *панщина* – «використання військовослужбовців для політичної агітації» (УП, 03.08.07). Їхня оцінність значною мірою детермінується мотиваційною базою: *шумахер* – «водій, що зловживає швидкістю» (ЛП, 25.11.10) < Михаель Шумахер – «*гонщик, семиразовий чемпіон світу, володар численних рекордів Формули-1, найуспішніший пілот за всю історію автоспорту*».

Оцінка може здійснюватися шляхом застосування мовної гри. Такі одиниці розраховані як на зорове сприйняття (*ПіднеВІЛЬНЕ ТБ* (УП, 06.11.07), *Б'ЮТі* (УП, 14.01.02), *MESSIon Impossible* – «негативна характеристика гри футбольної збірної Аргентини» (ССУ, 08.07.11), так і

на легку впізнаваність еталонного прототипу, що забезпечує оцінне звучання: *політикантрон* (УП, 28.04.09), *лібераст* (УП, 12.05.11), *федераст* (УП, 01.08.07), *федерастичний лохотрон* – «ідея федералізації України» (УП, 07.12.05), *потебень* (УП, 17.02.01), *бігморди* (УП, 02.08.07; 09.08.07; 17.09.07; 01.12.09).

Отже, лінгвістичне уявлення про оцінку ґрунтується на здатності мовних засобів виражати відповідну цінність певного об'єкта, що входить до картини світу того чи іншого соціуму. Сфера його багатоспектного життя зазнає постійного оцінювання системою ЗМІ, які дають, транслюють і аргументують його, вдаючись до усього спектру лінгвальних засобів. У результаті реципієнтові пропонується оцінка певного об'єкта, на основі якої він може формувати своє ставлення до нього.

Виразними мовними засобами, використовуваними у заголовках інтернет-видань, виступають різнотипні інновації. Серед проаналізованих неологізмів оцінну функцію здебільшого виконують okazіоналізми, що впливає з їхньої функціональної природи. Категорія оцінки в аналізованих одиницях може виражатися найрізноманітнішими засобами. Це – афіксація, семантична деривація, використання лексем (як словотвірних компонентів у процесах формування композитів і юкстапозитів, а також структурних складників полілексемних утворень).

Донорська зона концептів-еталонів сягає усього семіотичного універсаму людства. Деякі концепти-еталони позначені активністю використання. Дослідження функціонального навантаження okazіоналізмів має значну наукову перспективу, адже функціональність цих лінгвоодиниць закладена в їхній номінативній природі, специфічні вияви якої детермінуються авторськими інтенціями.

Література

1. Адах Н. А. Авторські лексичні новотвори в поезії Василя Барки: семантика, функції, прагматика : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. філол. наук : спец. 10.02.01 «Українська мова» / Н. А. Адах. – К., 2009. – 20 с.
2. Жижома О. О. Індивідуально-авторські новотвори у поетичному дискурсі 80-90-х років ХХ століття : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. філол. наук : спец. 10.02.01 «Українська мова» / О. О. Жижома. – Д., 2003. – 18 с.
3. Косериу Э. Синхрония, диахрония и история (Проблема языкового изменения) [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.classes.ru/grammar/150.new-in-linguistics-3/source/worddocuments/_1.htm
4. Космеда Т. А. Аксиологічні аспекти прагмалінгвістики: засоби вираження категорії оцінки в українській та російській мовах [Електронний ресурс] : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня доктора філол. наук : спец. 10.02.01 «Українська мова»; 10.02.02 «Російська мова» / Т. А. Космеда. – Х., 2001. – 32 с. – Режим доступу: <http://disser.com.ua/contents/3043.html>
5. Крамаренко М. Л. Аксиологічна прагмасемантика англomовного рекламного тексту [Електронний ресурс] : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. філол. наук : спец. 10.02.04 «Германські мови» / М. Л. Крамаренко. – Д., 2005. – 21 с. – Режим доступу: <http://disser.com.ua/contents/3041.html>
6. Мартине А. Основы общей лингвистика [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.classes.ru/grammar/150.new-in-linguistics-3/source/worddocuments/_1.htm
7. Мітчук О. А. Нові слова та їх значення у мові мас-медіа Рівненщини (1995-2005 pp.) : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. філол. наук : спец. 10.01.08 «Журналістика» / О. А. Мітчук. – Львів, 2006. – 17 с.

8. Онищенко І. В. Категорія оцінки та засоби її вираження в публіцистичних та інформаційних текстах : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. філол. наук : спец. 10.02.01 «Українська мова» / І. В. Онищенко. – Дніпропетровськ, 2005. – 20 с.
9. Петришина Е. Ю. Авторская оценка как способ отражения концептуального смысла романа (на материале романа Дж. Фаулза «Женщина французского лейтенанта») / Е. Ю. Петришина // Вестник Московского государственного областного университета. Серия «Лингвистика». – 2011. – № 1. – С. 30–37.
10. Равлюк С. І. Аксіологічна лексика і фразеологія художньо-публіцистичних виступів 90-х років ХХ століття [Електронний ресурс]: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. філол. наук : спец. 10.02.01 «Українська мова» / С. І. Равлюк. – К., 2003. – 23 с. – Режим доступу: <http://disser.com.ua/contents/3040.html>
11. Серажим К. С. Категорії оцінки й аргументації в публіцистичній мові газети [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://journalib.univ.kiev.ua/index.php?act=article&article=1240>
12. Сучасна лінгвістика : термінологічна енциклопедія / [авт.-уклад. Селіванова О. О.]. – Полтава : Довкілля-К, 2006. – 716 с.
13. Тезисы Пражского лингвистического кружка // Пражский лингвистический кружок: сб. статей. – М. : Прогресс, 1967. – С. 17-41.
14. Телия В. Н. Типы языковых значений : Связанное значение слова в языке / Телия В. Н. – М. : Наука, 1981. – 269 с.
15. Турчак О. М. Оказіоналізми в мові української преси 90-х років ХХ століття : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. філол. наук : спец. 10.02.01 «Українська мова» / О. М. Турчак. – Дніпропетровськ, 2005. – 19 с.

Умовні скорочення

DU	–	http://daily.com.ua/
MN	–	http://www.mukachevo.net
PiK	–	http://www.pik.cn.ua/
VG	–	http://vgolos.com.ua/
VB	–	http://val.ua/politics/chernigov/192407.html
VE	–	http://www.epochtimes.com.ua/
Д	–	http://www.day.kiev.ua/
ІБ	–	http://www.otherside.com.ua
І-Р	–	http://rep-ua.com/
ЛП	–	http://www.lvivpost.net
С	–	http://sprotiv.org
ССУ	–	http://www.champion.com.ua
СІТІ	–	http://ifcity.in.ua
УЗІ	–	http://uzinform.com.ua/
УП	–	http://www.pravda.com.ua
ФП	–	http://www.4post.com.ua

УДК 811.111'373+811.111'25

Л. А. Бондар

МЕХАНІЗМИ ПЕРЕКЛАДУ АНГЛІЙСЬКИХ ТЕРМІНІВ-НОВОУТВОРЕНЬ УКРАЇНСЬКОЮ МОВОЮ

Бондар Л. А. Механізми перекладу англійських термінів-новоутворень українською мовою.

У статті розглядаються умови і способи перекладу термінів з англійської мови українською. Ураховуючи комунікативні та функціональні особливості перекладу термінів, у цій статті розвивається типологія перекладу технічних неологізмів.

Ключові слова: переклад, науково-технічні терміни, неологізми, механізми.

Бондарь Л. А. Механизмы перевода английских терминов-новообразований на украинский язык.

В статье рассматриваются условия и способы перевода терминов с английского языка на украинский язык. Учитывая коммуникативные и функциональные особенности перевода терминов, в этой статье развивается типология перевода технических неологизмов.

Ключевые слова: перевод, научно-технические термины, неологизмы, механизмы.

Bondar L. A. The mechanisms of translation of English new terms into Ukrainian.

The article focuses on the conditions and ways of translating new terms of the English language into Ukrainian. Taking into account the communicative and functional peculiarities of translating new terms, this article develops a typology of translating general technical neologisms.

Key words: translation, scientific and the technical of terms, neologisms, mechanisms.

У зв'язку з бурхливим розвитком техніки і збільшенням обсягу загальнотехнічної інформації піднялося практичне значення технічного перекладу. У наш час усе більше значення має інформація про останні досягнення зарубіжної науки і техніки. Це пояснюється тим, що переклад технічної термінології має стосунок до царини між мовознавством і технікою. Для грамотного перекладу замало одного практичного знання мови і спеціальності, з якою пов'язаний текст, що перекладають. Необхідно також володіти деякими елементарними знаннями в царині лінгвістики і теорії перекладу, оскільки у процесі перекладу вимагається самостійно проаналізувати термін-неологізм, відсутній у словниках, вибрати одне правильне слово з кількох значень іноземного терміна, а також самостійно спродукувати український термін, еквівалентний іноземному.

На сучасному етапі спостерігається новий підхід до дедалі уважнішого та детального вивчення термінів-новоутворень у різних галузях, що спричинено швидким зростанням їхньої кількості, адже поява нових реалій закономірно вимагає прискорення процесу номінації.

Процес збагачення словникового складу мови здійснюється різноманітними засобами. Ними можуть бути запозичення з інших мов, розширення значень уже наявного лексичного складу. Усі ці засоби достатньо продуктивні, однак найбільш виразними є моделі словоскладання та афіксального утворення.

До факторів, що впливають на виникнення нових одиниць (і на всю систему словотворення загалом), належать: екстралінгвістичні фактори та соціальний прогрес, поширення інформаційного потоку і необхідність передати його з найменшими витратами часу і місця; лінгвістичні фактори – тенденція до мовної економії, прагнення до аналітичності.

Розвиток перекладознавства як науки сприяє розв'язанню нових завдань для створення механізмів перекладу. Науковці проводять дослідження у царині загальної теорії перекладу (Л. С. Бархударов, В. І. Карабан, Т. Р. Кияк, І. В. Корунець, Л. К. Латішев, Я. І. Рецкер, К. С. Серажим), теорії художнього перекладу (В. В. Коптілов, Т. Є. Некряч, М. О. Новікова), теорії машинного перекладу (О. М. Гон, Ю. Н. Марчук). Новітні дослідження української та англійської лексики кінця ХХ – початку ХХІ століття дозволяють виявити продуктивні й непродуктивні способи словотворення (І. В. Андрусак, О. Л. Гармаш, І. П. Гусак, І. М. Думчак, Ю. А. Зацний, О. А. Стишов, О. М. Турчак, А. О. Худолій, А. В. Янков). Питання перекладу одиниць англійської мови, утворених різними способами словотворення, частково розглядалося в

роботах К. А. Єльцова (переклад абревіатур), В. І. Карабана (переклад складних прикметників, прислівників на *-ly*, прикметників із суфіксом *-able*). Проте увага лінгвістів до розгляду особливостей перекладу англійських термінів-новоутворень або неологізмів залишається недостатньою.

Актуальність окресленої проблеми зумовлена недостатнім дослідженням процесів формування нових слів науково-технічної терміносистеми, що відбувається на сучасному етапі розвитку. Вона пов'язується з необхідністю системного вивчення спеціальної англійської науково-технічної термінології як важливої частини лексичної підсистеми, що передбачає поряд із цілими словами також і їхні частини, словотвірні моделі і правила сполучення слів-термінів у синтагматичні послідовності для вираження конкретного номінативного завдання, у плані якомога повнішого її опису та виявлення всіх основних шляхів її формування, організації та функціонування в межах наукового дискурсу.

Об'єкт дослідження – терміни-неологізми англійської науково-технічної терміносистеми. Предмет дослідження – словотвірчі моделі та механізми перекладу англійських термінів-неологізмів у науково-технічній сфері.

Мета статті: визначити умови й способи перекладу англомовних термінів-неологізмів, що вживаються в англійській науково-технічній терміносистемі та способи їх відтворення українською мовою. Поставлена мета потребує розв'язання таких завдань: розглянути особливості англійської терміносистеми; визначити основні особливості перекладу науково-технічної термінології з англійської мови українською.

Характерними особливостями науково-технічного стилю є його інформативність, логічність, точність та об'єктивність, ясність та зрозумілість. Тексти, що належать до цього стилю, можуть виявляти відповідні ознаки більшою чи меншою мірою, у всіх таких текстів виявляється переважне використання мовних засобів, які допомагають задовольнити потреби спілкування. У царині лексики це передбачає використання науково-технічної термінології та спеціальної лексики.

Під поняттям «термін» розуміють емоційно нейтральне слово (словосполучення), що передає назву точно визначеного поняття, яке стосується тієї чи тієї галузі науки чи техніки. Термінологічна лексика дає змогу найбільш точно, чітко та економно передати зміст цього предмету та забезпечує правильне розуміння сутності визначеного питання.

Терміни можуть вступати в синонімічні відношення: одне і те саме поняття (чи предмет) іноді позначають різними словами: *subscriber, user* – абонент; *screen, shield* – екран; *trolley, truck, bogie, dolly* – візок. Останні два явища – багатозначність та синонімія – заперечують функціонування терміна. Однак при описі конкретної предметної ситуації конкретної науково-технічної галузі, терміни не допускають їх неправильного перекладу [4, с. 28].

3-поміж розмаїття витлумачень поняття «переклад» вирізняється визначення, яке дав Я. І. Рецкер: «Переклад – це точне відтворення оригіналу засобами іншої мови зі збереженням єдності змісту і стилю» [7, с. 47]. Цим переклад відрізняється від простого відтворення, у якому можна передавати зміст іноземного оригіналу, випускаючи другорядні деталі і не турбуючись про збереження стилю. «Загальнонаукова та загальнотехнічна лексика складається зі слів, словосполучень, спеціальних утворень, спеціальних зворотів та кліше, які використовуються для вираження зв'язків та відношень між термінованими поняттями та об'єктами, а також для вираження якісних, кількісних та інших оцінних характеристик при диференціації та класифікації загальнонаукових та загальнотехнічних понять» [2, с. 213]. Наведемо приклади загальнотехнічних і загальнонаукових слів, які використовують у певних галузях для опису різноманітних процесів та явищ: *to call up data from memory* – *визивати дані з пам'яті*; *to retrieve data* – *вибирати, відшукувати дані*; *to be alive* – *знаходиться під напругою*; *to draw current* – *випрямляти струм*; *to deenergize something* – *вимикати напругу*; *to step up voltage* – *підвищувати напругу*.

Спеціальна теорія перекладу описує різні форми статистичної адаптації при перекладі текстів, що належать до певного функціонального стилю. Подібна адаптація зумовлена не тільки мовними відмінностями, про які вже йшла мова. Стилїстична адаптація при перекладі може стати необхідною й у плані тих стилїстичних ознак, що одночасно визначаються в аналогічних стилях вихідної мови й мови перекладу. «Одна і та сама стилїстична риса може різною мірою виявлятися в кожній з мов та її присутність в оригіналі ще не означає, що вона може бути просто передана в тексті перекладу» [3, с. 164]. А тому стилїстична адаптація – це один з механїзмів перекладу, який необхідно враховувати.

Для науково-технічного стилю як в англїйській, так в українській мові характерне прагнення до чїткості та точності викладення, характерні відмови від непрямих, описових позначень об'єктів, є типовим широке використання штампів та стереотипів спеціальної лексики. Однак більш детальний аналіз показує, що строгість у використанні термінів та звичних формулювань, в цілому, більш природна для українського науково-технічного стилю, ніж для англїйського. Тому перекладач нерідко відчуває себе зобов'язаним здійснити «стилїстичне виправлення» оригіналу, вводить замість парафрази точний термін, пояснює, що конкретно мається на увазі, замінює авторський зворот більш звичним штампом. Одним з найпоширенїших випадків стилїстичної адаптації в науково-технічному перекладі – це прагнення ввести в текст стилїстичні чужорідні елементи. Наведемо приклад перекладу, де замість нестандартного опису в оригіналі використовуються стереотипні формулювання: *We shall discover in the succeeding sections of this chapter that...* (укр.: *В наступних розділах цієї глави буде показано, що...*).

О.С. Ахманова вважає, що для науково-технічного стилю характерна об'єктивно-описова манера викладу, коли відсутні емоційність та стилістична краса, але в англійських наукових текстах трапляються емоційні епітети, образні та фігуральні висловлювання, риторичні питання і т. ін. стилістичні прийоми, які забарвлюють мовлення. Такі порушення стилістичної єдності тексту менш природні для науково-технічних матеріалів в українській мові. Аналіз перекладів засвідчує, що перекладачі регулярно здійснюють стилістичну адаптацію тексту, який перекладають, не звертаючи увагу на емоційно-стилістичні елементи оригіналу, що здаються їм недоречними в «серйозному» науковому тексті.

Л. І. Павлова серед основних прийомів перекладу термінів-словосполучень розрізняє: 1) переклад за допомогою українських слів і виразів, які калькують слова і вирази англійської мови: *single-arm semaphore* – однокрилий семафор, *single-row engine* – однорядковий двигун, *high-voltage switch* – високовольтний вимикач, *low-noise engine* – малогаласний двигун; 2) переклад за допомогою використання родового відмінка: *direct current system* – система постійного току, *control-surface cable* – трос керування; 3) переклад за допомогою використання різних прийменників: *pressure oil gun* – шприці для подачі масла під тиском, *data processing equipment* – обладнання для оброблення даних; 4) переклад одного з членів словосполучення групою пояснювальних слів: *high aluminium cement* – цемент з великим утриманням глинозему, *analogue computer* – рахунково-вирішальне обладнання непробивної дії, *single-time-lag servo* – система спостереження з одним постійним часом, *needle-beam underpinning* – підведення фундаменту з підтриманням стіни за допомогою горизонтальних балок-підпорок; 5) переклад з зміною порядку компонентів атрибутивної групи: *battery-charging motor generators* – мотор-генератори, підзаряджувальні батареї, *automobile repair plant construction project* – проект будівництва авторемонтного заводу [5, с. 20]. Ці основні прийоми також є тими механізмами перекладу, без яких неможливо подати точний аналог тих термінів, що аналізуються нами.

Значна кількість науково-технічних термінів у багатьох мовах утворюється через зміну значень слів загальнолітературної мови і термінів, запозичених з інших галузей науки і техніки. В українській мові це такі терміни, як *крило літака*, *черевик гальма*, в англійській мові: *arm* – важіль, *leg* – нога літака, *wing* – крило літака.

Для термінотворення внаслідок зміни значення характерне те, що об'єкт термінологізації завжди має спільну ознаку з предметом чи явищем, назва якого використовується як термін. При їхньому перекладі слід пам'ятати, що ознака, яка береться для характеристики предмета і є основною для перенесення назви, може бути випадковою, оскільки, на відміну від інших способів термінотворення, доводиться не продукувати термін, а вибирати наявне слово, значення якого відображає одна з кількох

ознак, що репрезентує предмет загалом. Основні види термінотворення через зміну значення: назва за схожістю зовнішніх ознак, назва за схожістю функцій, назва за суміжністю понять, назва за аналогією понять [6, с. 20–22].

Побутують терміни, утворені за схожістю функцій (для окреслення поняття використовується слово, що позначає предмет, функції якого схожі з функціями об'єкта термінологізації). Наприклад: слово *wing*, як і в українській *крило*, послужило основою для створення терміна, що позначає одну з головних частин літака, призначену для створення підйомної сили при поступовому русі літака, слово *leg* (українське *нога*) сприяло появі терміна зі значенням «одна з підпор літака, що передбачає колесо, амортизатор і підкоси». В основі цього способу термінотворення лежить звичайна схожість чи аналогія між функцією, яка виконується людиною або частиною її тіла, і функцією для виконання якої призначається машина або механізм.

Наявні терміни, утворені за суміжністю понять – для вираження термінологізованого поняття використовується слово, яке так чи інакше пов'язується з вихідним. Наприклад: термін *tare*, як і український термін *тара*, служить для позначення не тільки самого упакування, але й ваги. Певна кількість технічних термінів утворена за допомогою синекдохи: *engine* означає двигун і паровоз, *motor* – мотор і автомобіль [6, с. 24].

Це уможлиблює висновок про те, що для грамотного перекладу замало одного практичного знання мови та спеціальності, до якої мають стосунок тексти, що перекладаються. У статті проблеми термінології і переклад корелюється у плані порівняльного, статистичного і порівняльно-типологічного аналізу англійських термінологічних одиниць і їх перекладацьких еквівалентів, виокремлених із англійських та українських спеціальних текстів. Труднощі, що виникають при перекладі термінів, пов'язані з недоліками, властивими наявним термінологічним системам, і з відсутністю системи механізмів перекладу. До найбільш важливих належать явища термінологічної синонімії та полісемії, що спонукає вдаватися до контекстуального перекладу, який передбачає: визначення терміна, що перекладається, за контекстом; вибір відповідного контекстуально-еквівалентного терміна.

Особливу увагу слід звернути на переклад вузькогалузевих термінів-новоутворень. Їх варто перекладати в контекст, адже окремо взятий термін перекласти однозначно неможливо. Щоб ліквідувати помилки лінгвісти-перекладачі мають досліджувати ті галузі техніки, до яких має стосунок перекладацька література, а техніки повинні не лише підвищувати практичне знання іноземної мови, але й оволодівати теорією перекладу науково-технічної термінології, вивчати питання словотворення, семантики, послуговуватися певними механізмами перекладу.

Література

1. Корунець І. В. Теорія і практика перекладу (аспектний переклад) : [підручник] / І. В. Корунець. – Вінниця : Нова книга, 2001. – 448 с.
2. Крупное В. Н. Курс перевода. Английский язык / В. Н. Крупное. – М. : Международные отношения, 1979. – 204с.
3. Кунцевич В. Н. Грамматические трудности перевода / В. Н. Кунцевич – Минск : МГЛУ, 1999. – 189с.
4. Носенко Н. А. Пособие по переводу научно-технической литературы / Н. А. Носенко. – М. : Высшая школа, 1999. – 349с.
5. Павлова Л. И. Курс перевода / Л.И. Павлова. – Минск. : МГЛИИЯ 1982. – 346с.
6. Пронина Р.Ф. Перевод английской научно-технической литературы / Р. Ф. Пронина. – М. : Высшая школа, 1986. – 175с.
7. Рецкер Я. И. Теория перевода и переводческая практика / Я. И. Рецкер. – М. : Международные отношения, 1974. – 216 с.

УДК 811.161.2'373.7

В. М. Васильченко

КОНЦЕПТУАЛІЗАЦІЙНІ ОСОБЛИВОСТІ ОБРЯДОВИХ КОМПАРАТИВНИХ ФРАЗЕОЛОГІЗМІВ

Васильченко В. М. Концептуалізаційні особливості обрядових компаративних фразеологізмів.

Розглянуто обрядові фразеологізми компаративної природи, з'ясовано факт глибокого знання носієм мови обрядової дійсності (донорської зони) і високий рівень пізнання реципієнтної зони, окреслено структуру, що мають вербалізатори концептів-еталонів, констатовано випадки реалізації полісемантичного характеру концептів-еталонів, синонімії та енантіосемії обрядових компаративних фразеологізмів.

Ключові слова: вербалізатор, етнічний світогляд, еталон, компаративні фразеологічні одиниці, порівняння, компонент, донорська зона, обряд.

Васильченко В. М. Концептуализационные особенности обрядных компаративных фразеологизмов.

Рассмотрены обрядные фразеологизмы компаративной природы, выяснен факт глубокого знания носителем языка обрядной действительности (донорской зоны) и высокий уровень познания реципиентной зоны, очерчена структура, которую имеют вербализаторы концептов-эталонів, констатированы случаи реализации полисемантического характера концептов-эталонів, синонимии и энантиосемии обрядных компаративных фразеологизмов.

Ключевые слова: вербализатор, этническое мировоззрение, эталон, компаративные фразеологические единицы, сравнение, компонент, донорская зона, обряд.

Vasylychenko V. M. Conceptualizing features of ritual comparative phraseologisms.

Ritual phraseologisms of the comparative origin were studied, the fact of the native speaker deep awareness of the ritual reality (donor area) and high level of the recipient area cognition were discovered. The structure with verbalizators of consept-standards was outlined, the cases of polysemantic kind of consept-standards realization were ascertained, also there were cases of synonymy and enantiosema of comparative phraseologisms discovered.

Key words: verbalizator, ethnic worldview, standard, comparative phraseological units, component, donor area, ritual.

Антропоцентрична парадигма лінгвістичних досліджень у центр ставить людський фактор у мові (разом з мовним фактором у людині). Особливо благодатним матеріалом для дослідницької роботи такого спрямування є фразеологічний склад мови, оскільки «в ньому концептуалізовані не тільки знання про власне людську, наївну картину світу і всі типи відношень суб'єкта до її фрагментів, але й начебто

запрограмована участь цих мовних сутностей разом з їх використанням у міжпоколінній трансляції еталонів і стереотипів національної культури. Фразеологічний склад мови – це дзеркало, у якому лінгвокультурна спільнота ідентифікує свою національну самосвідомість» [5, с. 9]. Проблематиці «мова (фразеологія) і національна культура» присвячені роботи багатьох дослідників. Зокрема, це праці Л. Скрипник, Ф. Медведєва, В. Ужченка, О. Селіванової, В. Мокієнка, В. Жайворонка, В. Коваля, О. Назаренко, Д. Ужченка, Л. Мельник, Т. Григоренко, О. Масло, Н. Мазур, Н. Скоробагатько, І. Царьової, Т. Д'якової та інших. Значне місце у системі досліджень зв'язків між національною культурою і мовою займає обрядова сфера. Кінець ХХ століття та початок ХХІ характеризуються зацікавленістю обрядовим дискурсом представників різних галузей гуманітарної науки: філософії (І. Богачевська, Т. Біленко та ін.), фольклористики (С. Козяр, Г. Марченко, Г. Сокіл, Л. Сорочук, В. Телеуця, Т. Андреєва, Н. Аксьонова, М. Маєрчик, А. Мойсей, О. Боряк та ін.), лінгвістики. Мовознавці досліджували вербальний компонент традиційного поховального обряду в поліських говорах (В. Конобродська), обрядову семантику слов'янських мов у зіставно-типологічному аспекті (О. Тищенко), лексику сімейних обрядів у говірках Донеччини (В. Дроботенко), номінативну ланку в середовищі українського обрядового гіпертексту (Н. Алатирєва), етносимволіку мовних одиниць в українському обрядовому дискурсі (М. Філіпчук), лексичні й фразеологічні особливості давнього й сучасного весілля (І. Мілева), зв'язки між ідіомами й обрядом у контексті генези номінацій пустого говоріння в східнослов'янських мовах і предикати любовної магії (М. Жуйкова) та ін. Однак існує потреба цілеспрямованого аналізу системних зв'язків між соціальним (обряд) та мовним (фразеологізм) феноменами. Отже, *актуальність дослідження* зумовлюється активізацією наукових пошуків, з одного боку, у сфері відображення мовними одиницями етнокультурного фону, а з іншого – необхідністю дослідження обряду як цілісної системи семантичного, ментального та вербального планів. *Мета* дослідження – розгляд концептуалізаційних особливостей обрядових компаративних фразеологізмів. *Об'єктом дослідження* обрано компаративні фразеологізми, стихією побутування еталонів яких виступає обрядова дійсність.

Мовну систему можна кваліфікувати як грандіозне «сховище», де зберігаються структуровані відповідним чином знання. Опосередковуючись за допомогою психічних чуттів, вони відображають ставлення носія мови до об'єктивного світу. На цьому ґрунтується формування в мові системних відношень, що мають своєрідну архітекtonіку і складну ієрархію семантичних рівнів – створюється «система в системі». Одну з таких систем формують фразеологічні порівняння, об'єктом функціональної спрямованості яких виступають пізнавальні процеси, що відбуваються шляхом зіставлення спільних ознак

пізнаваних предметів (явищ). Компаративні фразеологічні одиниці (КФО) об'єднуються в складну продуктивну мікросистему мови, що характеризується особливою структурою та функціями [3]. Цінність таких одиниць для дослідження особливостей етнічного світогляду, ментальності, динамічних процесів у фразеосистемі мови полягає в тому, що еталонами (об'єктами) для порівняння найчастіше виступають образи, які фіксують сталі, традиційні стереотипи, різнопланові оцінки (етичні, естетичні, утилітарні та ін.), позначені глибокою закоріненістю в народну культуру [6, с. 181–182].

КФО відображають одну з особливостей людської свідомості, суть якої полягає в тому, що інформація про певний об'єкт думки, висловлена шляхом порівняння (зіставлення) його з іншим, постає перед адресатом значно яскравіше, виразніше, оскільки дає змогу актуалізувати відповідні риси порівнюваного об'єкта, виокремити їх, образно й емоційно підкреслити. Як констатують дослідники, процеси осмислення навколишнього світу шляхом використання відображених мовою національних стереотипів належать до найважливіших моментів пізнання дійсності, яке відбувається на ґрунті укоріненого століттями способу мислення, національної культурної традиції, специфіки життя народу [4]. Ці процеси знаходять своє яскраве відображення у фразеологічних одиницях аналізованого типу.

До КФО належать надслівні (аналітичні), оцінні, семантично цілісні (з можливістю варіантності), відтворювані, здебільшого експресивні мовні одиниці порівняльного характеру, які мають релевантну ознаку фразеологічності як специфічного різновиду семантичного перетворення і виконують вторинно-номінативну функцію. Вони наділені інваріантними ознаками фразеологічних одиниць і якісною своєрідністю у фразеосистемі [8, с. 210; 3].

Структура КФО має чотиричленну будову: а) предмет порівняння (те, що піддається порівнянню; суб'єкт порівняння); б) еталонний «зразок» (об'єкт, те, з чим порівнюють; виступає носієм образу, опорою порівняння); в) ознака, що лягає в основу порівняння (цей структурний компонент вказує на спільне між предметом порівняння і еталонним «зразком», виконує функцію своєрідного «посередника»); г) формальний показник порівняння (сполучник). Одиниці, в яких наявні всі чотири компоненти, є структурно повними порівняннями. Такі конструкції здійснюють перетворення образів на уявлення (найузагальненішу форму знань), що виникають унаслідок різноманітних асоціацій [2, с. 228; 1, с. 144–145; 7, с. 129].

У межах підсистеми КФО виділяються обрядові компаративні фразеологізми (ОКФ). До них належать одиниці, донорською зоною для яких виступає обрядова сфера діяльності соціуму. Зафіксовані в писемних джерелах, ці одиниці демонструють зв'язки зі шлюбним і поховальним

обрядом, обрядом хрещення, а також з магічними ритуальними практиками. Універсальність мотиваційної формули одиниць аналізованого типу (*[A]* як *(мов, наче, ніби)* *B*) забезпечує значний фраземотворчий потенціал. Для цього потрібна наявність у суб'єкта й еталона порівняння певних ознак, які можуть піддаватися зближенню (і відповідно – порівнянню) у процесі відповідної мисленнєвої операції: **говіркий як сват (староста, дружка та ін.) // *мовчазний як небіжчик (мрець) // *сумно як на похороні (на поминках)* тощо.

Обрядовий складник настільки глибоко увійшов до буттєвої свідомості українського етносу, що звернення практично до будь-якої реалемі як еталона для операції порівняння робить таку порівняльну конструкцію прототипом КФО. Тривале виконання обрядів перетворило їх на мегаконцепти, у межах яких порівняльній концептуалізації можуть піддаватися різнопланові одиниці (реалемі, учасники обряду, обрядодії, обрядові ознаки тощо): ... *Астапъ не тей ставъ: ходыть да сумуе, неначе батька въ домовину положивъ...* (МРСиП, с. 231), *Марина жартувала з приводу нічного безсоння, діти хрумкали цукор, а Георгій з Своєю сором'язливо посміхалися, як молодята на сватанні* (Гримич, с. 212–213).

Виразними функціями для КФО виступають емоційно-експресивна та інтенсифікувальна. За допомогою таких одиниць відбувається підсилення висловлення, підвищення його експресивності. Експресія КФО детермінується взаємодією в них двох функціональних планів – номінації й компаративності, порівняльний фразеологізм виступає як перетин елементів пізнання й експресії [3].

Позицію об'єкта (еталона) в ОКФ може займати: а) сам обряд: *як на весілля* – «по-святковому, розкішно» (ФСУМ, 75), *наїв єм сі, як на весілю* «На весілю дають багато їсти» (ГП (III), с. 429); б) певна обрядова річ (репрезентант реалемного плану): *вмре як у могилі* (ФСУМ, с. 139), *як у домовині* (с. 262); в) обрядодія (репрезентант акціонального плану): *сумуе, неначе батька въ домовину положивъ...* (МРСиП, с. 231), *як з воску вилив* – «Хорошо, акуратно сдѣлать вещь» (Гр. I., с. 167); г) учасник обряду (репрезентант агентивного плану): *пишнит ся, як нова кума* – «Нова кума уважає собі нове кумство за велику честь» (ГП (III), с. 537), *Веселий, як засватана дівка* – «Вона тішить ся пожаданою зміною способу життя» (ГП (IV), с. 539); г) обрядова ознака: *Одягнутий як на смерть* – «В темні кольори (переважно в чорний)» [7, с. 129].

У структурному плані вербалізатори експертів-еталонів можуть являти собою як однослівне утворення, так і бути доволі розгорнутою структурою. Серед аналізованих одиниць виявлено випадки, коли порівняльний компонент виступає як: 1) одне слово (словоформа): а) іменник: *вмре як у могилі* – «Хто-небудь гарантує збереження якоїсь таємниці» (ФСУМ, с. 139), *поїхали, як з пропойом* «Поїхали кінно купою. Пропій – весільне товариство, що проводить молодих до шлюбу» (ГП (IV),

с. 510), *як (мов, ніби і т. ін.) на сповіді, з сл. признатися, розказати і т. ін.* – «Відверто, нічого не приховуючи» (ФСУМ, с. 851); б) субстантивований прикметник: *бігає як засватана* – «Безладно метушиться» (Сл.Пор., с. 58), *як (мов, ніби і т. ін.) по мертвому (по мерлому і т. ін.), з сл. голосити, заводити і т. ін.* – «Дуже сильно, голосно, нестримно і т. ін. як над мерцем» (ФСУМ, с. 483), ... *голосить, як по мертвому ...* (МРСиП, с. 126); 2) група слів: а) субстантивований прикметник із залежним словом: *як (мов, ніби і т. ін.) скупаний у мертвій воді* – «Пригнічений, сумний, невеселий» (ФСУМ, с. 822); б) дієслівно-іменниковим словосполученням: *як (мов, ніби і т. ін.) з гробу встав* – «Надзвичайно виснажений» (с. 154), *як (мов, ніби, немов і т. ін.) курячим зубом обчеркнутий* – «Такий, до якого не можна підступитися, звинуватити в чомусь і т. ін.» (с. 577); в) іменниково-прикметниковим словосполученням: *заводит як по рідні мамі* «Про голосний, ревний плач» (ГП (II), с. 144); г) субстантивований прикметник з іменником та еліпсованим головним словом: *як мертвому (умерлому) кадило*, з сл. *допомагати і т. ін.* – «Зовсім не (допомагати)» (Ужч./Ужч., с. 68), *помагає, як мертвому кадило* – «Про бабські ліки» (ГП (III), с. 569), *потрібне, як мертвому кадило* – «Мертвому кадять при похороні, але се очевидно не для него, лише для приглушення трупячого сопуху» (ГП (III), с. 580), *вигріб як умерлого з гробу* «Пригадав не до речі якусь давно забуту, а неприємну справу» (ГП (I), с. 162); г) еліпсованою предикативною частиною: *ото набрав грошей, як ніп за парастас* «Плата за парастас зовсім не велика» (ГП (III), с. 503), *бодай бись сі надивив тільки, що мертвець з лави* «Прокляте, щоб ти так само не бачив нічого, як мрець» (ГП (III), с. 427), *хватається, як попівна заміжъ* (Труды (I), с. 280). Еліпсуватися можуть обидві предикативні частини: *Князь без люльки, як весіля без музик* – «Князь» у горах значить тільки що «війт» (ГП (IV), с. 459). Деякі структури демонструють паралелізм правої та лівої частин: *На чужині, як у домовині* (УНППЗ, с. 83), *Князь без люльки, як весіля без музик* (ГП (IV), с. 459).

Різноплановість обрядових концептів позначається на характері семантики ОКФ. Так, деякі з них демонструють полісемантичність. Це зумовлюється концептуалізаційними параметрами, якими наділено той чи інший фрагмент обрядової картини світу, що використано як еталон для операції порівняння: *бігає як засватана* – «Безладно метушиться» (Сл.Пор., с. 58), *зажурилась мов засватана* – «Про дуже засмучену дівку» (с. 58), *сидить як засватаний* – «Про сором'язливу людину» (с. 58), *гарна дівка, як засватана* (Номис, с. 236); *як (мов, ніби і т. ін.) у могилі* – «1. Тихо, сумно і т. ін. 2. з сл. т и х о. Уживається для підсилення зазначеного слова; дуже, надзвичайно» (ФСУМ, с. 500), *вмре як у могилі* – «Хто-небудь гарантує збереження якоїсь таємниці» (с. 139). Згадана особливість обрядових образів-еталонів детермінує енантіосемічність

деяких ОКФ: *мов (мов, ніби і т. ін.) засватана дівка (дівка на виданні)* – «1. Ніяково, несміливо, сором'язливо. 2. Гордо, піднесено, з почуттям власної гідності» (ФСУМ, с. 241). Наділення народною свідомістю різних реалем однаковими ознаками спричиняє появу ОКФ-синонімів: *як (мов, ніби і т. ін.) у могилі* – «тихо, сумно і т. ін.» (ФСУМ, с. 500) // *як у домовині* «тихо і сумно» (с. 262).

Отже, серед обрядових фразеологізмів виділяється група одиниць компаративної природи. Особливий мотиваційний характер компаративем забезпечує значний їх фраземотворчий потенціал. У цьому вбачається як перспектива поповнення ними фразеосистеми, так і нових досліджень КФО. Виявлені одиниці ілюструють глибоке знання носієм мови обрядової дійсності (донорської зони) і високий рівень пізнання реципієнтної зони. Концепти-еталони ОКФ репрезентують різні обрядові плани. Вербалізатори концептів-еталонів мають різноманітну структурну природу (від слова (словоформи) до предикативної частини). Серед аналізованих одиниць наявні такі, концепти-еталони яких демонструють полісемантичний характер, ситуативно актуалізуючи свої численні ознаки. Виявлено випадки синонімії та енантіосемії.

Література

1. Гавриленко А. Фразеологизмы компаративного типа в французском языке в аспекте перевода / А. Гавриленко // Наукові записки. – Вип. 89 (1). – Серія : філологічні науки (мовознавство) : у 5-и ч. – Кіровоград : РВВ КДПУ ім. В. Винниченка, 2010. – С. 144–148.
2. Ибрагимова Г. Х. Национально-культурный компонент в компаративной фразеологии даргинского языка / Г. Х. Ибрагимова // Известия Российского государственного педагогического университета им. А. И. Герцена. – 2009. – № 89. – С. 228–230.
3. Мізін К. І. Компаративні фразеологічні одиниці сучасної німецької мови: шляхи утворення та ідеографія [Електронний ресурс] : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. філол. наук : спец. 10.02.04 «Германські мови» / К. І. Мізін. – К., 2004. – 19 с. – Режим доступу : <http://dissert.com.ua/contents/4027.html>.
4. Садова Г. Ю. Семантико-синтаксична організація компаративних паремій [Електронний ресурс] : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. філол. наук : спец. 10.02.02 «Російська мова» / Г. Ю. Садова. – К., 2006. – 19 с. – Режим доступу : <http://www.lib.ua-ru.net/inode/5722.html>.
5. Телия В. Н. Русская фразеология: Семантический, прагматический и лингвокультурологический аспекты / Телия В. Н. – М. : Школа «Языки русской культуры», 1996. – 288 с.
6. Уманцева Н. Ф. З антропогностичної компаративної фразеології села Циркуни на Харківщині / Н. Ф. Уманцева // Вісник Харківського національного університету ім. В. Н. Каразіна. Сер. : Філологія. – 2009. – № 854. – Вип. 57. – С. 181–185.
7. Шкуран О. В. Проект словника компаративних фразеологізмів східнословобожанських та східно степових говірок Середнього Подінців'я / О. В. Шкуран // Лінгвістика – № 2 (20). – 2010. – С. 125–130.
8. Шкуран О. В. Дискурсивна компаративна фразеологія Середнього Подінців'я як генетичний код народного світовідчуття / О. В. Шкуран // Лінгвістика – № 3 (21). – Ч. I. – 2010. – С. 210–214.

Умовні скорочення

- Гр. I-IV – Словарь української мови. Зібрала ред. журн. «Киевская старина». Упорядкував з додатком власного матеріалу Борис Грінченко. – Т. I-IV. – К. : Наукова думка, 1996–1997.
- Гримич – Гримич М. Егоїст : Роман. – К. : ПП «Дуліби», 2006. – 324 с.
- ГП (I) – Галицько-руські народні приповідки / Зібрав, упорядкував і пояснив Др. Іван Франко. – У Львові, 1901. – Вип. I. (А – Відати). – 202 с.
- ГП (IV) – Галицько-руські народні приповідки / Зібрав, упорядкував і пояснив Др. Іван Франко. – У Львові, 1910. – Том III. (Рабунок – Ячмінь). – 541 с.
- ГП (II) – Галицько-руські народні приповідки / Зібрав, упорядкував і пояснив Др. Іван Франко. –

- У Львові, 1907. – Том II. – Вип. I. (Діти – Кпити). – 302 с.
- ГП (III) – Галицько-руські народні приповідки / Зібрав, упорядкував і пояснив Др. Іван Франко. – У Львові, 1908. – Том II. – Вип. II. (Кравець – Пять). – 614 с.
- МРСиП – Гринченко Б. Д. Изъ усть народа. Малорусские рассказы, сказки и пр. – Черниговъ : Земская Типогр., 1901. – 488 с.
- Номис – Українські приказки, прислів'я і таке ін. / Уклав М. Номис. – К. : Либідь, 1993. – 768 с.
- Сл.Пор. – Юрченко О. С. Словник стійких народних порівнянь / Юрченко О. С., Івченко А. О. – Х. : Основа, 1993. – 176 с.
- Труды (I) – Труды этнографическо-статистической экспедиции въ Западно-Русскій край. Матеріали и изслѣдованія, собранные П. П. Чубинскимъ. – Т. I-й. – Вып. 2 : Пословицы, загадки, колдовство. – Петербургъ, 1877. – 470 с.
- Ужч./Ужч. – Ужченко В. Д. Фразеологічний словник української мови / Ужченко В. Д., Ужченко Д. В. – К. : Освіта, 2008. – 225 с.
- УНППЗ – Народ скаже – як зав'яже. Українські народні прислів'я, приказки, загадки. – К. : Веселка, 1973. – 230 с.
- ФСУМ – Фразеологічний словник української мови : у 2 кн. – К. : Наук. думка, 1993. – 980 с.

УДК 811.161.2'373.7 + 159.942

Г. Г. Величко

ПРЕДСТАВЛЕННЯ КОНЦЕПТОСФЕРИ ЕМОЦІЙ І ПОЧУТТІВ ПАРАЛІНГВАЛЬНИМИ ФРАЗЕОЛОГІЗМАМИ

Величко Г. Г. Представлення концептосфери емоцій і почуттів паралінгвальними фразеологізмами.

Статтю присвячено дослідженню засобів мовної концептуалізації емоцій та почуттів, зокрема любові та симпатії; визначено специфіку семантичної організації паралінгвальних фразеологічних одиниць, з'ясовано характер реалізації культурно зумовлених конотативних значень у їх семантиці, окреслено особливості їхньої посиленої емоційності.

Ключові слова: емоція, почуття, емоційна семантика, любов, симпатія, паралінгвальний (мімічний) фразеологізм.

Величко А. Г. Представление концептосферы эмоций и чувств паралингвистическими фразеологизмами.

Статья посвящена исследованию средств концептуализации эмоций и чувств в языке, а именно любви и симпатии; определено специфику семантической организации паралингвистических фразеологических единиц, выяснен характер реализации культурно предопределенных коннотативных значений в их семантике, очерчены особенности их усиленной эмоциональности.

Ключевые слова: эмоция, чувство, эмоциональная семантика, любовь, симпатия, паралингвистический (мимический) фразеологизм.

Velychko A. H. An envision of conceptsphere of emotions and feelings by paralinguistic phraseologisms.

The article deals with the research of means of emotions and feelings in the language, i.e. love and sympathy; the author investigates the peculiarities of semantic organization of paralinguistic phraseological units, explains the nature of realization of predetermined connotative meanings in their semantics, while emphasizing the peculiarities of their increased emotionality.

Key words: emotion, feeling, emotional semantics, love, sympathy, paralinguistical (mimical) phraseologism.

Сучасна лінгвістика виявляє незмінний інтерес до встановлення взаємозв'язку мови, культури, свідомості та вивчення особливостей мовної картини світу через безпосередній зв'язок з мисленням, психічним життям етносу. У центрі таких наукових пошуків знаходиться мовна особистість з усіма структурами психіки, характером, темпераментом, волею тощо.

Невід'ємною складовою ставлення людини до навколишнього світу, до себе самої є емоційна реакція, яка ґрунтується на емоційному тоні відчуттів (філогенетично найдавніший) та емоційному тоні вражень (пов'язаний із соціалізацією індивіда).

Особливе місце серед досліджень мовних одиниць належить проблемам емоційної семантики. Так, А. Вежбицька зауважує, що «заглиблення у структуру емоцій та природу емоційного життя знаходить народні уявлення про емоції, які кристалізуються в мові, особливо в емоційній лексиці» [2, с. 146]. Отже, людина та її емоції, з одного боку, є частиною об'єктивної дійсності, з іншого, – беруть участь у формуванні мовної картини світу: людина – активний об'єкт відображення, мова – засіб, емоції – одна з форм відображуваної дійсності.

Емоції та почуття мають за основу весь організм людини й є результатом його активної взаємодії з об'єктивною дійсністю: «І сумні думки, і невесела міміка, і скорботна поза, і сльози – усе це компоненти однієї реакції цілісного організму на певні складні зміни навколишнього середовища» [9, с. 38]. Емоційність, яка пов'язана з функцією передавання настрою, почуттів, емоцій, переживань, може виявлятися двома способами: вербальним та невербальним, а саме мімікою, жестами, позою, інтонацією і т. ін. Фразеологічне вираження емоцій – мовна репрезентація внутрішніх та зовнішніх переживань суб'єкта, є не менш важливою, ніж лексична номінація, адже «через фразеологію проходить не все людське життя, а тільки ті його сторони й грані, які вторинно відображаються «через випукле дзеркало людських почуттів, сприймань і їх оцінок» [10, с. 24]. 3-поміж сукупності стійких висловів виразно емоційними є паралінгвальні сталі звороти, що поєднують словесні засоби передачі душевного стану, дії з назвою міміки чи жестів.

Метою статті є описати механізм вираження емоції як елемента мовної семантики і тим самим з'ясувати семантичні особливості паралінгвальних фразеологізмів, які передають почуття симпатії та любові (позитивне емоційне збудження).

Під симпатією у психології розуміють стійке позитивне ставлення до кого- або чого-небудь (інших людей, їх груп, соціальних явищ), що виявляється у привітності, доброзичливості, захопленні, спонуці до спілкування, виявлення уваги, допомоги (альтруїзму) [5, с. 313].

Любов – високе моральне почуття, яке полягає у стійкій, самовідданій і свідомій прихильності людини до когось чи до чогось, зумовленій визнанням достоїнств об'єкта любові або спільними переконаннями, життєвими цілями та інтересами людей [7, с. 86].

Емоції та почуття людей є взаємопов'язаними поняттями, що спричиняє суперечності та дискусії не тільки в царині психології, а й інших гуманітарних наук. Однак навіть для цілковитої певності та ґрунтовності мовознавчих досліджень варто визначити диференційні

ознаки цих термінів. Аналізуючи психологічну літературу, натрапляємо на діаметрально протилежні позиції науковців: від ототожнення, надання статусу синонімів до абсолютного розмежування, визначення родо-видових відношень.

Російський психолог Є. П. Ільїн наголошує на таких відмінностях між емоціями та почуттями:

- емоції (реакції) виникли у процесі еволюції раніше; властиві людині й тварині, пов'язані із ситуаціями і подіями; ситуативні, короткочасні; виокремлюють явище, яке характеризують, координатами «тут і зараз»; одна й таж емоція може виявлятися в різних почуттях;

- почуття (відношення) – у процесі еволюції виникли пізніше; зазвичай властиві лише людині; мають стосунок до об'єкта; стійкі та довготривалі; визначають явища зі стабільним мотиваційним значенням; проявляються в різних емоціях [5, с. 302].

Почуття тим не менш є важливим компонентом емоційної сфери. Їх виникнення означає встановлення тісного зв'язку суб'єкта з об'єктом. Людина отримує заряд для емоційного реагування на цей об'єкт. Це стійке ставлення до чогось являє собою емоційну установку, актуалізовану зустріччю з об'єктом або спогадом про нього і супроводжується емоційним відгуком тої чи тої сили. Відтак, особливість почуттів полягає в їх довготривалості й виникненні емоційного відгуку в момент появи в полі зору об'єкта почуттів.

Проілюструємо позитивне емоційне збудження на зразок «любов», «симпатія» мовним матеріалом. Вихідним пунктом розуміння та опису паралінгвальних фразеологізмів має бути прототипова ситуація, за якої виникає ситуативна емоційна реакція. До таких стійких висловів належать здебільшого мімічні: *обіймати (обнімати) / обійняти (обняти) поглядом (оком, очима і т. ін.)* [8, с. 452]; *їсти (поїдати, жерти, пожирати і т. ін.) очима (оком)* [7, с. 282]; *очі [так і] світяться очі грають / заграли* [8, с. 476]; *бісики грають (стрибають, рідше іскряться і т. ін.) в очах* [8, с. 156]; *очі загорілися* [8, с. 476]; *блиснути очима (оком)* [8, с. 476]; *очі засвітили (заіскрили, засвітилися і т. ін.)* [8, с. 476]; *очі горять (палають)* [8, с. 476]; *втопити очі (зір, погляд)* [8, с. 137]; *впиватися / впитися (вп'ястися) очима (поглядом, зором)* [8, с. 127]; *не відривати (не відводити) / не відірвати (не відвести) очей (погляду)* [8, с. 105]; *впинати (вп'ялювати) / вп'ясти (вп'ялити) очі* [8, с. 127]; *посилати бісики* [8, с. 547]; *пускати / пустити бісики (гудзики) [очима (оком)]* [8, с. 584]; *кидати / кинути оком (очима, погляд, зір і т. ін.)* [8, с. 292]; *зривати очі* [8, с. 272]; *закидати / закинути оком* [8, с. 244]; *гострити очі* [8, с. 164]; *рвати очі* [7, с. 164]; *обсипати (осипати) / обсипати (осипати) поглядом* [8, с. 457]; *стріляти (стригти) / стрельнути (стригнути) очима (оком, рідше поглядом)* [8, с. 698] тощо.

У цьому плані, як зауважує В. О. Лабунська, радість на 55 % передається мімічними моделями реагування. Енергійність руху очей визначено такими дієсловами: *обсипати*, *обіймати*, які вказують на інтенсивність погляду. Так, *обіймати поглядом* означає насамперед «оглядати кого-, що-небудь, дивитися на когось, на щось, виявляючи почуття симпатії, любові, ніжності і т. ін.» [8, с. 452] і *стріляти очима* «поглядати на кого-, що-небудь, виражаючи певні почуття, емоції; кокетливо, грайливо позирати на кого-небудь, полонившись кимось» [8, с. 698] – вказують на різне оцінне ставлення до об'єкта симпатії. За умов прототипової ситуації вербалізація таких мімічно-емоційних сигналів вимагала первинно експресивного вираження очима почуття ніжності в першому разі й зацікавленості – у другому. Метафоричне переосмислення двох мімічних актів сприяло опису сильної емоційної реакції з усіма нюансами «наївної анатомії» (термін О. В. Урисон) та «наївної психології» (термін Ю. Д. Апресян).

Вислови *пускати бісики*, *посилати бісики* означають, відповідно, «кокетувати, загравати з ким-небудь // привертаючи до себе увагу, поглядати на когось» і «грайливо дивитися на когось» [8, с. 547] фіксують певний момент невербальної поведінки, адже грайливість погляду, кокетство на рівні зорового контакту не тільки визначає специфічність споглядання за коханим об'єктом, але й вимагає відповіді партнера комунікації. Вираз очей передає стан крайньої зацікавленості, закоханості, пристрасті, однак лексема *бісики* ← *біс* – «1) уявна надприродна істота, що втілює зло і звичайно зображується у вигляді людини з козячими ногами, хвостом і ріжками, злий дух, чорт, диявол, сатана» [3, с. 85] наштовхує на дещо негативну оцінку «погляду від лукавого». Він носить характер «любовної гри» й увиразнює сакральність очей, які «у народній естетиці символізують привабливість, красу, людську сутність, вдачу, розум, проникливість, пильність, жадібність, заздросці, нахабство <...> за допомогою ока людина може вплинути на долю інших людей, особливо негативно» [4, с. 414]. Фразеологізм *гострити очі* тлумачиться так: «1) кокетливо поглядати на когось, намагаючись привернути увагу; 2) стежити за кимсь, приглядатися до кого-, чого-небудь, прагнучи здійснити щось» [8, с. 164]. Означувана реалія «кокетування» відображає інше співвідношення зорового та мовного кодів: прямий погляд з бажанням звернути на себе увагу спрямований на отримання відповіді адресата і виконує важливу комунікативну функцію, а саме «готовність до комунікації», «бажання встановити контакт і отримати певну інформацію». Дієслово *гострити* – «2. *перен.* Робити більш проникливим, напруженим; загострювати (увагу, розум і т. ін.)» [3, с. 265] – вдало підкреслює особливість виразу очей, їх прискіпливість, напруження задля досягнення мети.

Своїм поглядом індивід створює певний візуальний контакт або уникає його. Засвоєні в дитинстві навички користуватися поглядом

регулюються певними нормами, неоднаковими в різних суспільствах. Візуальна комунікація між чоловіком і жінкою може виявляти безпосереднє ставлення осіб узаємодії один до одного. Так, наприклад, вирази *затримується погляд* [8, с. 527]; *їсти очима* [8, с. 282]; *покласти око* [8, с. 353]; *припасти очима* [8, с. 564] загалом використовуються для номінації процесу задивляння з уважністю, великим інтересом, відданістю, виявляючи при цьому певні почуття симпатії і любові. Фразема *їсти очима* має таке значення «1) невідривно, пильно дивитися на кого-небудь, виявляючи при цьому певні почуття (любові, неприязні, ненависті і т. ін.); 2) дуже уважно, з великим інтересом, відданістю розглядати кого-, що-небудь, стежити за ким-небудь» [8, с. 282]. За допомогою стереотипних моделей поведінки очей, їх невербальної реалізації в комунікативній ситуації людина здатна не тільки передати інформацію, схарактеризувати свій внутрішній стан, але й спровокувати бажання / небажання встановити зоровий зв'язок, змотивувати певні поведінкові акти. Довготривалість, інтенсивність, динамічність такого погляду метафорично переосмислена до дії «споживання» зовнішності об'єкта, що викликає інтерес, симпатію, тобто наголошується на бажанні поглинути і володіти.

У деяких культурах погляди та жести, що виражають позитивні почуття до адресата, є забороненими. Відтак, малайські молодята на весіллі, скажімо, не мають права посміхатися один одному, коли чоловік тільки починає залицятися до жінки, обом варто приховувати своє ставлення. Для української культури в умовах ментальних особливостей кордоцентризму емоційність спілкування постає однією з найвиразніших характерологічних рис людей різного віку, статі й статусу.

Почуття закоханості зумовлене зовнішньою привабливістю людини, інколи навіть окремими рисами зовнішності. Експериментально доведено, людина, яка відчуває пристрасну любов, виражає її фізично: очі «промовляють», що вона в захваті від свого партнера та вважає їхні стосунки винятковими. Сталі вислови на зразок *очі грають* [8, с. 476]; *очі горять* [8, с. 476]; *очі засвітили* [8, с. 476]; *очі загорілися* [8, с. 476] називають сильне емоційне збудження, погляд з бажанням і почуттям радості. Переживання радості має характер емоційного відгуку на певні події і межує із захопленням, обожнюванням, значним емоційним підйомом, усвідомленого чи неусвідомленого в понятті «мани (наслання)».

Фразеологізм *покласти око*, тобто «виявити свою увагу, симпатію до кого-небудь» [8, с. 535] ілюструє бажання привласнити об'єкт зацікавлення. Недарма інше значення таке: «намагатися привласнити що-небудь (об'єкт симпатії, зацікавлення, кохання – Г. В.)» [8, с. 535]. Очевидно, особа, яка переживає сильне емоційне збудження, проявляючи інтерес до когось (або чогось) кодує свій стан у вираз очей. Якщо *покласти* означає «поставити на чомусь якийсь знак, мітку, зробити відбиток чого-небудь» (одне зі значень) [3, с. 1026], інакше кажучи,

«зайняти територію чи забронювати собі місце» і тим самим володіти бажаним навіть заочно, особливість погляду є цілком слушною. Подібної семантики набувають стійкі вислови на зразок *кидати / кинути оком (очима, погляд, зір і т. ін.)* і *закидати / закинути оком* – загалом «звертати увагу на кого-небудь, цікавитися кимсь, залицятися до когось» [8, с. 244]. Відповідні мімічні реакції виконують у комунікативній взаємодії когнітивну функцію, а саме – передати очима певну інформацію. Прототипова ситуація «залицяння» має інший характер (у порівнянні з *покласти око*): кидати погляд, найімовірніше, визначає перш за все зацікавленість, повідомляє про вибір людини як інпринтинг у тваринному світі.

У психологічній літературі зазначено, що емоція радості супроводжується зниженням ворожості до інших людей і навіть появою почуття любові. Дієслова *горіти, світитися* засвідчують інтенсивність емоційної реакції, її позитивний ефект. Серед досліджуваних ФО фіксуємо невластне паралінгвальні, тобто ті, виникнення яких викликано переосмисленням фізіологічного стану. Наприклад: *обдавати / обдати жаром (морозом, холодом)* [8, с. 445]; *мурашки бігають (про [аж] бігають, лізуть, забігли, полізли і т. ін.) по спині (по тілу, за плечима і т. ін.)* [8, с. 411]; *кров грає / кров заграла* [8, с. 314]; *кров ударяє (бухає) / ударила (забухала) в голову (до голови)* [8, с. 315]. Вираз *обдавати / обдати жаром (морозом, холодом)* – «викликати у когось стан сильного хвилювання, збентеження, переляку і т. ін.» [8, с. 445]. Погляд, слова людини можуть викликати відповідні реакції у співрозмовника, особливо за умови важливості інформації, інтимності виразу очей, пристрасті. Зміни температури тіла, артеріального тиску під час зустрічі з кимось, хто викликає сильні почуття, або згадці про когось, у стані закоханості є «суб'єктивно забарвленими», індивідуальними і мають психоемоційну природу.

Ці вирази стосуються ситуації комунікативної взаємодії, її виникнення, розгортання, результатів. Очевидно, що вплив учасників один на одного спричинює емоційне реагування не тільки на рівні ЦНС, але й має наслідки в роботі кровоносних судин, м'язів, органів чуттів тощо. Під час зорового контакту з об'єктом кохання суб'єктом може обдавати жаром, унаслідок надмірного продукування гіпоталамусом адреналіну, ендорфіну та окситоцину: *[аж] кров кинулася до обличчя (в обличчя, в лице і т. ін.)* [8, с. 314]; *кров ударила в лице (в обличчя, до лица і т. ін.)* [8, с. 315]; *кров заливає / залила обличчя (лице)* [8, с. 315]; *лице (обличчя) горить ([аж] пашисть)* [8, с. 339]; *зайтися (залитися) рум'янцем* [8, с. 291]; *кидає / кинуло в краску* [8, с. 291]. Обличчя набуває рожевого або червоного забарвлення через нездатність людини свідомо контролювати цей процес. Здатність червоніти допомагала людям на початку еволюційного розвитку знизити агресію, що виявлялося корисним і для самого засоромленого індивіда, і для його нащадків. У потенційно небезпечних для життя ситуаціях почервоніння як поведінкова реакція засвідчувало правдивість

відчуттів людини, чим знижувало негативне ставлення до неї, знімало певні підозри в її нечесності, нещирості почуттів.

Стійкий зворот *вішатися (кидатися, чіплятися) / повіситися (кинутися, почепитися) на шию*, що означає «нав'язуватися кому-небудь, настирливо домагаючись прихильності, взаємності (про жінок у ставленні до чоловіків)» [8, с. 114], є мовною фіксацією відповідного жесту *обіймати / обняти, обхвачувати / обхватити [за шию (за плечі, за талію)]*. За тлумаченням словника жестів і міміки, цей символічний рух називає «вираження теплого, лагідного ставлення до іншої людини (найчастіше це привітання при зустрічі, прощанні). Знак вдячності; прохання пробачити; розрада. Характерний для родинних, інтимних і дружніх стосунків» [1, с. 111]. Фразеологічна одиниця, утворена на основі зазначеного полісемічного жесту, набуває соціально зумовленої негативної конотації здебільшого внаслідок гендерних відмінностей. Відомо, що чоловіки можуть відчувати більшу закоханість ніж жінки, однак закохана жінка більш емоційна у своєму ставленні до об'єкта кохання. Стійкий зворот увібрав у себе негативне ставлення до такої поведінки молодих дівчат як настирливість, нав'язування себе чоловікові. У результаті чого жестова номінація зі значенням «позитивного ставлення, бажання прихистити людину, притиснути до грудей, аби заспокоїти і ніби захвати від зовнішнього світу, від проблем» набуває виразно протилежного характеру, виражає застереження жінці. Такий надмірний вияв уваги до чоловіка, прагнення викликати в нього любов, підкорити, завоювати та привласнити засуджується нормами моралі, адже будь-які посягання на свободу чоловіка сприймаються однозначно негативно.

Вираз *втрачати (губити, тратити) / втратити (згубити, стратити) голову* має кілька значень: «1) ставати нездатним обдумано, розсудливо діяти, поводитися (перев. у складній ситуації) // Переставати реально, об'єктивно сприймати й оцінювати факти, дійсність // Напружено думати над чим-небудь без певних результатів; 2) безрозсудно закохуватися в кого-небудь» [8, с. 137]. Людська голова уособлює саму людину, її розумові здібності, психічний стан. Одним із найбільш поширених видів убивств і покарань через страту було її відрубання. Буквально, не маючи голови на плечах, організм не здатний функціонувати, тому втрачаючи будь-яку здатність логічно й ясно мислити, усвідомлювати сприйняту інформацію, аналізувати її й відповідно реагувати, людина, за означенням «наївної фізіології та психології», губить розум (позбувається голови). Нові ж позначення такої психофізіологічної реалії зафіксовані семантикою фраземи і, зберігаючи мотивований зв'язок з вихідним поняттям, мають більш абстрактний характер. Почуття закоханості дійсно має ознаки «алкогольної чи наркотичної залежності, адже об'єкт втрачає здатність управляти собою і погано усвідомлює все, що відбувається навколо нього <...> Він

знаходиться у стані ейфорії, замріяності, може страждати на безсоння, концентрація уваги на досить низькому рівні» [5, с. 333–334].

Загальна особливість досліджених фразеологізмів полягає в їхній емоційній семантиці, адже, називаючи суцільне почуття любові або симпатії з усталеністю та довготривалістю, вони тим паче фіксують у структурі ситуативність емоції, яка переживається «тут і зараз». Паралінгвальний компонент підсилює названу ситуативність і вербалізується у зметафоризовані стійкі вислови. У цьому разі мовна реалізація життя людини, її досвіду постає закономірною комбінацією несловесних дій з неусвідомленим прагненням вербалізувати навколишній простір та внутрішній психічний світ, тобто охарактеризувати саму людину.

Отже, концептосфера емоцій (почуттів), представлена паралінгвальною фразеологією, є перспективною для подальших досліджень у зв'язку з невербальною семиотикою, теоріями, що розвивають так звану лінгвістику емоцій, з позицій лінгвокультурології. Більшість емоційних категорій є лінгво- і культурно-специфічними і дають змогу розширити наукові пошуки мовознавства в межах антропоцентричних тенденцій та етнопсихолінгвістики.

Література

1. Акишина А. А., Кано Х., Акишина Т. Е. Жесты и мимика в русской речи : Лингвострановедческий словарь / А. А. Акишина, Х. Кано, Т. Е. Акишина. – М. : Русский язык, 1991. – 146 с.
2. Вежбицкая А. Язык. Культура. Познание / Анна Вежбицкая. – М. : Русские словари, 1996. – 416 с.
3. Великий тлумачний словник сучасної української мови [уклад. і голов. ред. В.Т. Бусел]. – К. : Ірпін'я : ВТФ Перун, 2007. – 1736 с.
4. Жайворонок В. В. Знаки української етнокультури: словник-довідник / В. В. Жайворонок. – К. : Довіра, 2006. – 703 с.
5. Ильин Е. П. Эмоции и чувства / Евгений Павлович Ильин – СПб. : Питер, 2001. – 752 с.
6. Крейдлин Г. Е. Невербальная семиотика [монография] / Григорий Ефимович Крейдлин. – М. : «Новое литературное обозрение», 2002. – 592 с.
7. Психологічний словник / За ред. В. І. Войтка. – К. : Вища школа, 1982. – 216 с.
8. Словник фразеологізмів української мови [уклад. В. М. Білоноженко та ін.]. – К. : Наукова думка, 2003. – 1104 с.
9. Трауготт Н. Н. Очерки физиологии высшей нервной деятельности человека / Трауготт Н. Н., Балон Л. Я., Личко А. Е. – М. : Медгиз, 1957. – 247 с.
10. Ужченко В. Д. Фразеологія сучасної української мови: [навч. посібник] / В. Д. Ужченко, Д. Ужченко. – К. : Знання, 2007. – 494 с.

УДК 811.161.2'373

Г. М. Віняр

НОВИЙ ПРЕФІКСОЇД У СЛОВОТВІРНІЙ СИСТЕМІ УКРАЇНСЬКОЇ МОВИ

Віняр Г. М. Новий префіксоїд у словотвірній системі української мови.

У статті розглянуто значення й словотвірну структуру нових слів з префіксоїдом *нано-*, що виник у сфері природничих наук і завдяки мовним та позамовним чинникам набуває активного використання в різних сферах. Простежено появу й розвиток нової лексико-морфемі квантитативної семантики, засвідчено глобалізаційні тенденції в її використанні.

Ключові слова: префіксоїд, похідне слово, термінологічна лексика, дериваційний засіб.

Виняр А. Н. Новый префиксоид в словообразовательной системе украинского языка.

В статье рассмотрены значение и словообразовательная структура новых слов с префиксоидом *нано-*, возникшим в сфере естественных наук и благодаря лингвистическим и экстралингвистическим факторам распространившимся в различных сферах. Отслежено появление и развитие новой лексико-морфемы квантитативной семантики, определены глобализационные тенденции в ее использовании.

Ключевые слова: префиксоид, производное слово, терминологическая лексика, деривационное средство.

Winyar A. M. The new lexical prefix in the Ukraine word-formative system.

The meaning and the word-formative structure of new words with the lexical prefix *нано-* created in the sphere of natural sciences and spread in other spheres owing to linguistic and extralinguistic factors are considered. The appearance and the development of the new morpheme with quantitative semantic are followed up, globalizing tendencies in its use are detected.

Key words: lexical prefix, derivative word, terminological vocabulary, derivative means.

Серед препозитивних елементів, які за останні півстоліття набули значної словотвірної активності, виділяється група префіксоїдов квантитативної семантики: *моно-*, *бі-*, *полі-*, *мікро-*, *макро-*, *міні-*, *максі*, що характеризуються значною абстрагованістю значення. Свого часу мовознавці багато уваги приділили питанню статусу таких словоелементів, дослідженню ступеня їх словотвірної активності [1; 4; 5]. На думку К. Г. Городенської, іншомовні елементи з кількісно-оцінним значенням мають найвищий ступінь префіксоїдності через їх здатність до десемантизації [5, с. 41].

Відповідно до поглиблення процесів наукового пізнання дійсності з'являються мовні засоби, покликані адекватно відбивати нові грані наукового пошуку. Так, за останнє десятиліття набула словотвірної активності лексико-морфема *нано-*. «Великий тлумачний словник сучасної української мови» визначає *нано-* таким чином: приставка, яка у складі слова означає 10^{-9} (н), тобто одна мільярдна частина чогось [2, с. 725]. У виданні цього словника за 2009 рік з аналізованим префіксоїдом зафіксовано 11 лексем, 2 з яких (*нанорельєф*, *нанометр*) наявні у словниках, виданих до початку XXI століття. Нові лексеми з префіксоїдом *нано-*, зафіксовані у «Великому тлумачному словнику сучасної української мови», є термінами (*нанодіагностика*, *нанофітотоз*), передусім на позначення одиниць виміру: *наноампер*, *нановат*, *наногенрі*, *нанокulon*, *наноом*, *наносекунда*, *нанотесла*, *нанофарад*.

Як зазначено в «Словнику іншомовних слів» (2000 р.), *нано* з грецької перекладається як «карлик», тому в медицині ненормально низький, карликовий зріст, що є наслідком порушення функції залоз внутрішньої секреції, називають *нанізм*, або *наносомія*. Названі терміни, як і *наноскопія*, засвідчують функціонування аналізованої морфеми як кореневої – у якості твірної основи, а не префіксоїда.

На сьогодні префіксоїд *нано-* найбільш продуктивний у фізичній термінології (*наночастинки*, *наносистеми*, *наноматеріали*), проте нанотехнології вже захоплюють нові сфери науки і практики: *нанотовари*, *нанопослуги*.

У публікаціях науково-педагогічних видань останніми роками префіксоїд *нано-* активно використовується для творення нової термінологічної лексики, оскільки саме він об'єктивно відбиває пошуки науковців, спрямовані на пізнання матерії вглиб. Так, стаття доктора філософії К. Корсака своїм заголовком визначає: **Наносуспільство** – найбільш обґрунтована назва суспільства XXI століття (Вища школа, 2008, №12, с. 90). Найбільш частотним у публікаціях науковців є термін *нанотехнології*: **Нанотехнології** – це сукупність методів виробництва об'єктів живої й неживої природи із заданою атомною структурою шляхом цілеспрямованого маніпулювання атомами й молекулами (Вища школа, 2008, №12, с. 95). Оскільки йдеться про футурологічні прогнози, то зазначений термін ще не усталився, не набув необхідної для термінологічної лексики визначеності: *Експерти чомусь не звернули увагу на стан і найближчі (не кажучи про віддалені) перспективи нанотехнологій, тому використали цей термін виключно для опису очікуваного прогресу у сфері комп'ютерних процесорів, де мікронні елементи вже стали поступатися значно меншим, які мають розміри 30 – 60 нм (1 нм = 10⁻⁹ м)* (Вища школа, 2008, №12, с.90).

Пошук у Google за словом *нанотехнології* дав понад 5 млн. результатів російською та українською мовами, а пошук за англійським відповідником *Nanotechnology* – понад 20 млн., що свідчить про глобальне використання названого терміна в міжнародному масштабі. За даними «Вікіпедії», *нанотехнологіями* (рос. *нанотехнологии*, англ. *nanotechnologies*, нім. *Nanotechnologien*), інша назва *наномолекулярні технології*, в широкому значенні слова прийнято називати міждисциплінарну галузь фундаментальної і прикладної науки, у якій вивчаються закономірності фізичних і хімічних систем протяжністю в декілька нанометрів або часток нанометра (нанометр – це одна мільярдна частка метра або, що те ж саме, одна мільйонна частка міліметра (діаметр людської волосини становить близько 80 тис. нанометрів) [3].

Нанотехнології, нанонауки – це наука і технологія колоїдних систем, це колоїдна хімія, колоїдна фізика, молекулярна біологія, мікроелектроніка. Принципова відмінність колоїдних систем, до яких належать хмари, кров людини, молекули ДНК і білків, транзистори, з яких збираються мікропроцесори, у тому, що поверхня таких частинок або величезних молекул у мільйони разів перевершує обсяг самих частинок, такі частки займають проміжне положення між справжніми гомогенними розчинами, сплавами, і такими звичайними об'єктами макросвіту, як стіл, книга, пісок. Поведінка таких систем дуже відрізняється від поведінки істинних розчинів, розплавів і від об'єктів макросвіту завдяки високорозвиненій поверхні, як правило, такі ефекти починають відігравати значну роль, коли розмір частинок лежить у діапазоні 1–100 нанометрів,

звідси прийшло заміщення слова колоїдна фізика, хімія, біологія на нанонауки і нанотехнології, з огляду на розмір об'єктів, про які йде мова.

Вужче значення цього терміна прив'язує нанотехнології до розробки матеріалів, приладів та інших механічних і немеханічних пристроїв, у яких застосовуються подібні закономірності. Нанотехнології мають справу з процесами, які протікають в просторових сферах нанометрових розмірів. Тобто, *нанотехнології* можна означити як технології, ґрунтовані на маніпуляції окремими атомами і молекулами для побудови структур із наперед заданими властивостями. Є думка, що у світі немає на сьогоднішній день стандарту, що таке нанотехнології, що таке нанопродукція. У Єврокомісії створена спеціальна група, якій дали два роки на те, щоб розробити класифікацію нанопродукції [3].

Використання префіксоїда *нано-* у творенні нової лексики набуло в українській мові стрімкого зростання, твірні основи таких похідних не обмежені сферою точних наук. Про глобальність позамовних чинників такої активності свідчить поява терміна *нанореволюція*. Наприклад: *Для уважних і неупереджених спостерігачів за всіма світовими подіями в науково-технологічних та виробничо-забезпечувальних сферах уже на зламі сторіч стали очевидними настання безпрецедентно важливої для виживання людства чергової революції в засадах його стосунків з природним середовищем і використання ресурсів біосфери. За відсутності узгодженої міжнародної назви цієї революції пропонуємо одразу кілька авторських варіантів: **нанореволюція**, четверта хвиля, квантова, ноосферна тощо* (Вища школа, 2008, №12, с. 90). Як твірна база для похідних з формантом *нано-* залучаються не тільки іншомовні основи, але й власне українські: *Використання чималої кількості старих джерел і неувага до найновіших завадили А. Свідзинському помітити появу великої групи **нанорозділів** природничих наук, молодого й динамічного сектора товарів 6-го і 7-го технологічних укладів (нанотехнології, найбільш імовірно, складуть основу 7-го і 8-го укладів), «багатомільярдних» економічних проектів у США, Європейському Союзі, Японії, Росії* (Вища школа, 2008, №12, с. 91); *Не випадково наш відомий педагог-науковець І. Підласий також, ігноруючи **нанонауки**, зробив наприкінці 2007 року такий висновок* (Вища школа, 2008, №12, с. 92).

Твірні основи, що сполучаються з префіксоїдо *нано-*, здебільшого є назвами неістот на позначення абстрактних понять: *Ось і Е. Дрекслер відзначився надто примітивним передбаченням, адже його пропозиція лікувати людей способом уведення в капіляри «підводних човнів з **нанорозмірами**» є точним аналогом пропозиції XIX століття використовувати весла для пересування людей у повітрі* (Вища школа, 2008, №12, с. 97). Поєднання з твірними основами, що мають конкретне значення, менш продуктивне: *Лише у США Е. Дрекслер розгорнув*

кампанію з пропаганди роботів-«**наноасамблерів**», але вона мала обмежений вплив на решту планети (Вища школа, 2008, №12, с. 91).

Але значення нових похідних аналізованої структури не обмежується назвами неістот: *Нанотехнології кардинально змінять не тільки сфери суспільства, але й сам біологічний вид Homo Sapiens, замінивши його новим біотехнологічним видом, що само розвивається – Nano Sapiens* (Вища школа, 2008, №12, с. 96); *Нині для виробництва перших з отриманих ще років 20 тому справжніх **нанопродуктів** – сферичних вуглецевих фулеренів – використовуються звичайнісінькі індустриальні технології, що супроводжуються значними шкідливими викидами в довкілля* (Вища школа, 2008, №12, с. 96).

Регулярність сполучення аналізованого префіксоїда з твірними основами практично не обмежена їхнім значенням і походженням, у ролі твірних часто виступають українські основи (*нанорозмір, нанорозділ*), що свідчить про адаптацію цього словотвірного засобу до нашої мови. Аглютинативність таких препозитивних елементів дозволяє мовцям згортати в однослівні оказіональні новотвори значні за обсягом конструкції: *новина зі сфери нанотехнологій – «нанонovina»; тема дослідження нанотехнологій – «нанотема»*. Напр.: *Віднайдення реального шляху до штучного фотосинтезу – найважливіша і найвагоміша «нанонovina» останніх двох років* (Вища школа, 2008, №12, с. 98). Або: *...На наших теренах «нанотема» майже не звучить в освітній, політичній, економічній та науковій сферах, на відміну від розвинених держав Заходу і Сходу, та навіть Росії* (Вища школа, 2008, №12, с. 91). Або: *Ми пропонуємо в усій «наносфері» раз і назавжди домовитися про те, що не всі способи виготовлення дуже малих продуктів автоматично слід називати «нанотехнологіями»* (Вища школа, 2008, №12, с. 96).

Актуальність наукових досліджень в наносфері очевидна, що сприятиме формуванню окремого масиву термінів з лексико-морфемою *нано-*. Зважаючи на новизну аналізованих термінів, довкола доцільності їх вживання в певному значенні серед науковців точаться дискусії: *...У той час навіть у спеціалізованих наукових часописах лише зрідка з'являлися терміни «наноматеріали» (переважно йшлося про фулерени) і ще рідше – «нанотехнології»* (Вища школа, 2008, №12, с.91).

Зростання арсеналу препозитивних дериваційних засобів з кількісним значенням, у свою чергу, свідчить про автономізацію префіксоїдного оформлення нових слів, а значить виокремлення в ще один спосіб морфологічного словотвору.

Література

1. Богдан М. М. Одна з продуктивних моделей словотвору сучасної мови / М. М. Богдан // Українська мова і література в школі. – 1968. – №11. – С. 28–30.
2. Великий тлумачний словник сучасної української мови / [уклад. і голов. ред. В. Т. Бусел]. – К. ; Ірпінь : ВТФ «Перун», 2009. – 1736 с.

3. Вікіпедія [Електронний ресурс] / Режим доступу : <http://uk.wikipedia.org/wiki/>.
4. Віняр Г. М. Розвиток системи дериваційних засобів на базі кореневих морфем / Г. М. Віняр // Вісник Житомирського педагогічного університету. – Житомир, 2004. – Вип. 14. – С. 210–214.
5. Городенська К. Г. Префікси і префіксоїди в українській мові / К. Г. Городенська // Мовознавство. – 1986. – №1. – С. 36–41.
6. Наносистеми, наноматеріали, нанотехнології / Щоквартальний збірник наукових праць / Том 9, вип. 1. – К. : РВВ ІМФ, 2011. – 274 с.
7. Словник іншомовних слів / Упорядник Л. І. Пустовіт. – К. : 2000.

УДК 811.161.2'373.72'42

Н. К. Войцехівська

ФРАЗЕОЛОГІЧНІ ЗАСОБИ ВИРАЖЕННЯ ЗГОДИ В ДІАЛОГІЧНОМУ ДИСКУРСІ

Войцехівська Н. К. Фразеологічні засоби вираження згоди в діалогічному дискурсі.

Йдеться про вираження згоди засобами фразеології. Основну увагу зосереджено на конотаційних та стилістичних особливостях уживання фразеологізмів зі значенням взаєморозуміння у мові творів українських письменників XIX–XXI століття.

Ключові слова: діалог, згода, конотація, стилістична забарвленість, експресивність, емоційність, оцінність, фразеологізм, фразеологічна одиниця.

Войцеховская Н. К. Фразеологические средства выражения согласия в диалогическом дискурсе.

В статье рассматривается вопрос о выражении согласия в диалоге посредством фразеологии. Основное внимание сосредоточено на коннотационных и стилистических особенностях употребления фразеологизмов со значением взаимопонимания в языке произведений украинских писателей XIX–XXI столетия.

Ключевые слова: диалог, согласие, коннотация, стилистическая окрашенность, экспрессивность, эмоциональность, оценочность, фразеологизм, фразеологическая единица.

Voitsekhiivska N. K. Idioms as means of expressing consent in the dialogical discourse.

The article is devoted to the issue of phraseological means expressing the consent relations in the dialogical discourse. The focus is made on stylistic and connotational features of idioms (with the meaning of mutual understanding) used in the works' language of Ukrainian writers of XIX–XXI century.

Key words: dialogue, consent, connotation, stylistic features, expressivity, emotionality, valuation, idiom, phraseological unit.

Фразеологічні одиниці, як відомо, виступають національно-культурними знаками, у яких віддзеркалюються картина світу, історія, світогляд, звичаї, традиції й вірування народу.

Незважаючи на значну увагу дослідників до фразеологічного рівня мови (див. [1–6]), ряд аспектів ще недостатньо вивчений, зокрема функціонування ідіоматичних одиниць у діалогах зі значенням згоди.

Мета цієї статті – описати фразеологізми, що вживаються в діалогічному дискурсі зі значенням добровільної / примусової та цілковитої / часткової згоди.

Матеріалом для дослідження стали діалогічні єдності з творів української літератури XIX–XXI століть.

Комунікативний акт згоди – це детермінований принципами комунікації й соціальними механізмами регуляції та координації динамічний процес спілкування, в основі якого перебувають два співрозмовника, які знаходяться в певних взаємостосунках і мають певні

наміри стосовно акту інтеракції. Такий діалог – це, безумовно, успішна мовленнєва взаємодія, метою якої виступає створення та підтримування гармонії і взаєморозуміння між співрозмовниками.

Узаєморозуміння, тобто згода з думкою / позицією комунікативного партнера, у дискурсі може виражатися лексичними та фразеологічними засобами, напр.: – *Долі своєї і конем не об'їдеш. – Авжеж, що не об'їду, але ж не даром кажуть, що кожний сам собі долю кує* (Б. Лепкий).

При цьому фразеологізми здатні передавати різні відтінки згоди: добровільної або примусової, цілковитої або часткової. В основі розмежування добровільного й примусового різновидів узаєморозуміння лежить рівноправність або нерівноправність співрозмовників.

Добровільна згода виникає, як правило, між паритетними учасниками діалогу, які рівні за соціальним чи комунікативним статусом, однакові з погляду віку, освіти, освіченості тощо. Таким співрозмовникам немає потреби підвищувати свій статус або щось приховувати, а тому вони відверто висловлюють власний погляд на проблему, що обговорюється, напр.: – *Мабуть, незручно лежати, друже? – Та що там говорити... Ех!* (М. Хвильовий). Розмова, як засвідчує приклад, відбувається між двома товаришами, які вільно обмінюються інформацією. Значення згоди передається реактивним мовленнєвим актом, що містить сталий вираз зі значенням підтвердження *та що [там (вже)] казати / говорити* зі значенням «само собою розуміється; звичайно».

Відношення примусової згоди спостерігаються зазвичай між нерівноправними з погляду освіти, віку або статусу мовцями, коли авторитетніший співрозмовник може «диктувати» комунікативному партнерові відповідь, змушуючи таким чином прийняти власний погляд. Мовець із нижчим соціальним або комунікативним статусом повинен погодитися, хоча його позиція щодо предмета розмови не завжди збігається з позицією авторитетнішого співрозмовника, напр.: – *Ну, посліднє слово: нехай буде ні по-вашому, ні по-нашому: п'ятдесят копійок! Просто собі в убиток. І п'ять копійок ще на краску. От так. – Ну, чорт тебе бери, хай буде так. Умієш торгуватись, паршивець* (В. Винниченко). Як бачимо, адресат після довгих перемовин (торгів) змушений пристати на пропозицію адресанта. Реактивне висловлення, крім маркерів згоди (*хай буде так*), містить сталий зворот *чорт* (*кат, біс, враг* і т. ін.) [*тебе, його, її, вас* і т. ін.] *бери* (*візьми*) / *забирай* (*забери*), що, як відомо, може передавати такі конотації, як обурення, захоплення, зневажливість чи байдужість.

Як добровільна, так і примусова згода в діалозі набувають різних значеннєвих значень. Найчисленнішою конотацією згоди є підтвердження думки комунікативного партнера. Цей відтінок згоди передається у діалогічному дискурсі фразеологічними сполуками на кшталт *звісне* (*відоме*) *діло* / *звісна* (*відома*) *річ*, *прописна* (*азбучна*) *істина*, *ніде* (*нема де, нема куди* та ін.) *правди дівати* (*діти*), *потрапити у [саму] точку / ціль*, як

(мов, ніби і т.ін.) *у воду дивитися / глянути, як в око вліпити* тощо. Такі реактивні мовленнєві кроки надають комунікативному акту яскравості, неповторної самобутності та емоційної наснаги, напр.: – *Погано, братчики, без діла в світі жити! – Признатись, ніде правди діти* (Л. Глібов); – *У мене таке враження [що вони мене бояться]. – О-о. Потрапили у саму точку;* – *За Федота не знаю, може, він тебе і не зачепить, а за Тимка ручуся: той наставить латок на твоїм заду.* – *Це ти, їй-право, як у воду дивишся* (Г. Тютюнник) та ін.

У дискурсі реакція згоди-підтвердження виникає з різних причин, у т.ч. і через обізнаність комунікативного партнера з теми, що обговорюється, напр.: – *Все, що вони [пенсіонери] робили, здається їм грандіозним, значним, історичним, неповторним.* – *Ти не відкрила для мене Америки* (О. Коломієць). Часто такі реактивні репліки виступають емоційно забарвленими й передають іронічне ставлення адресата щодо комунікативного партнера і / або сказаного ним.

Іншою конотацією згоди є схвалення – позитивна оцінка співрозмовника, його якостей, рішень, намірів, дій тощо, напр.: – *Сьогодні ж поїду!* – *Ну, ні пуху вам ні пера* (А. Дімаров). Фразеологізм *ні пуху ні пера*, як відомо, виступає усталеною формою побажання удачі, успіху в якійсь справі, що її можна потрактувати і як схвалення наміру комунікативного партнера виконати певну дію («я схвалюю твій намір поїхати саме сьогодні й саме туди та бажаю тобі успіху в цій справі»).

Ще одним прикладом згоди-схвалення може бути такий контекст: – *Ось гляньте, які молодці! На Січ їх скоро пошлю!..* – *Святе діло* (О. Довженко), де ідіома *святе діло* має значення «добре, прекрасно».

Реакція згоди-зобов'язання в діалогічному дискурсі – це обіцянка або клятва, що передає намір зробити що-небудь для співрозмовника, напр.: – *Тільки як будеш з ним говорити, уважай на себе, уважай на наш вік приклонний, а передовсім не на те, що серце, але що розум приказує.* – *Я вам даю слово, батеньку, що я в тій справі лиш те буду робити, що мені розум і то лиш розум наказує;* – *Ти олицетворене щастя. Як тільки про тебе згадала, спаленіла на вуха і втікла з кімнати.* – *Дійсно? – Слово честі* (Г. Цеглинський). У наведених прикладах саме фразеологізм *давати / дати слово [честі]* (у зн. «обіцяти що-небудь комусь») надає реактивному висловленню згоди значення обіцянки («я згоден з вашою пропозицією й обіцяю її виконати»).

Іншим прикладом згоди-зобов'язання може бути такий контекст: – *Доручаю її вам, мою руденьку красуню [курку]!* – *Неодмінно, неодмінно. Буду берегти, як зіницю ока* (І. Кочерга). Як відомо, фразема *[берегти / охороняти] як зіницю ока* означає «берегти / охороняти дуже пильно». Тобто, у діалозі адресат не лише погоджується виконати прохання адресанта, але й додає, що він це зробить якнайкраще.

Цікавим різновидом обіцянки є клятва, виражена за допомогою емоційно забарвлених афористичних висловів та божби, зі згадуванням чогось доброго, священного для того, хто обіцяє, напр.: – *Присягайся. – Хай мені роги повипадають* (О. Коломієць); – *А нікуди не втечеш? – Ось вам хрест святий – не втечу* (А. Дімаров). Як бачимо, для учасників комунікативних актів найважливішим і недоторканим є честь та благородство, віра у святість подвигу, божественну істину, справжню дружбу та сімейний обов'язок, а їхня присяга виступає ствердженням правдивості слів і вчинків.

Конотацією цілковитої згоди може бути згода-естафета, коли через збіг думок та поглядів мовці немов формулюють одну думку на двох. У таких випадках спостерігаємо прийом побудови діалогу на основі одного фразеологізму, що, безумовно, надає розмові експресивності, напр.: – ... *Ти вже в мене козак, – жартувала Мотря, – а що губи ломши, ну так що, велике діло! Виростемо. – ... Я не такий дурний, як комусь здається, я все те бачу і мотаю собі... – На вус, – докінчила Мотря* (Б. Лепкий).

Проте в діалогах згоди-естафети ініціативна й реактивна репліки не завжди мають форму одного висловлення. Однаковий погляд на речі передається також різними мовленнєвими одиницями, які мають спільне значення, як, напр., у контексті: *Любов Хведорівна принесла з пивниці кріпкого угорського вина і налила три великі срібні пугарі, визолочені всередині. Перший піднесла Іскрі, другий мужеві подала, третій сама вгору підняла.*

– *Дай Боже пить та не впиваться, – промовив Кочубей, замочуючи вуса в пугар.*

– *Говорить та не проговориться, – додав, відкашлюючи, Іскра. На печі спать, а на покуті дверей шукать, – докінчила Любов Хведорівна.*

– *Готова ямка, – почав Іскра.*

– *Запала клямка, – додала Кочубеїха.*

– *Тепер або пан, або пропав, – докінчив Кочубей, і всі троє, вихиливши пугарі до дна і струснувши останні краплі на землю, навідліг, поза себе, кріпко стиснули собі руки* (Б. Лепкий).

Як бачимо, значення розвитку думки й вказівка на те, що мовці мислять тотожно, передається словами *промовив – додав – докінчила; почав – додала – докінчив*.

Іншим різновидом згоди є договір (домовленість), напр.: – *Так що по руках? Вертаєшся з родиною і просто до мене у Чигирин. – По руках* (Н. Рибак), де фразема [*бити / вдарити*] *по руках* має значення «доходити згоди, домовлятися про щось».

Описані вище діалогічні акти реалізують відношення цілковитої згоди та порозуміння, оскільки їхні учасники мають приблизно тотожні погляди щодо предмета розмови й добровільно йдуть на виконання прохання. На противагу таким інтеракціям існують комунікативні акти

часткової згоди, що виступають проміжними між кооперативним та конфліктним дискурсом. Як правило, зміст реактивних висловлень у діалогічних едностях часткової згоди свідчить про те, що з більшою частиною репліки-ініціативи адресат згоден, проте існують моменти, які він бажає уточнити. Саме завдяки елементам уточнення / корекції загальне значення реактивного мовленнєвого акту модифікується, і згода стає частковою. Як приклад наведемо діалог з конотацією вимоги: – *Будете нас за горло тиснути, чи як? – Доберусь і до горла, і до печінок, якщо буде треба* (М. Стельмах). У цьому дискурсі адресат висловлює готовність прийняти погляд комунікативного партнера (погодитися), якщо будуть виконані запропоновані ним умови. Репліка-реакція адресата має таку будову: фразеологізм *брати / взяти за горло* (син. *брати за барки; брати за жабра*) зі значенням «настирливо домагатися чогось, ставлячи когось у безвихідне становище» у формі майбутнього часу доконаного виду + умова у формі підрядної частини.

Однією з конотацій часткової згоди є корекція, тобто бажання мовця уточнити / корегувати деякі елементи у висловленні адресанта, напр.: – *Трафіла коса на камінь. – Не на камінь, а коса на косу, бо й Мотрина вдача непокірлива, навіть для матері* (Б. Лепкий). Як бачимо, уточнення думки співрозмовника сприяє трансформації ідіоматичного виразу.

У процесі двостороннього обміну думками часткова згода збігається з частковою незгодою (запереченням). Основну відмінність вбачаємо в тому, що в першому разі партнер погоджується з думкою співрозмовника, але уточнює деталі (так..., але); у другому – спостерігаємо незгоду з подальшим роз'ясненням неконсенсусної позиції мовця (ні..., бо), пор.: – *Наш перший коваль ні золота, ні доларів не мав... У нього була тільки купа дітей і хвора жінка... – Зате мав золоті руки!* (І. Чендей) – комунікативна ситуація згоди; – *По-моєму, клоун з цирку прийшов... – Попав пальцем!.. Це артист з української трупи* (М. Куліш) – комунікативна ситуація незгоди.

Близькою до заперечення виступає така конотація згоди, як виклик. Суть її полягає в тому, що мовець виконує певну (запропоновану адресантом) дію всупереч комунікативному партнеру або собі, напр.: – *Иди сам, як тобі так ніколи! – І піду, чорт з тобою!* (А. Дімаров). Вираз *чорт з тобою* (з ним, з ними і т. ін.) уживається для передачі крайнього невдоволення кимсь, чимсь, зневажливого ставлення до когось, чогось-небудь, втрати будь-якого інтересу до когось, чогось. Згода ж передається повтором лексеми *іди – піду* в ініціативному та реактивному мовленнєвих актах відповідно.

Прикладом нецілковитого порозуміння може бути байдужа згода, за допомогою якої мовець маркує своє інертне ставлення до обговорюваного. Мовленнєвий акт байдужої згоди, як правило, містить фразеологізми на кшталт *діло хазяйське, Бог із ним* (з нею і т. ін.), *Чорт (кат, біс, враг і т.ін.)*

[тебе, його, її, вас і т. ін.] *бери (візьми) / забирай (забери)* тощо, що посилюються частками *ну, хай (нехай)*, напр.: – *Не можеш знайти до пари? – Чому ж, трапляються дівчата, тільки я не кваплюсь. – Ну, діло хазяйське* (Є. Гуцало); – *Живе він, значить, на такій-то вулиці, такий-то Н... Живе! – Ну і бог з ним!* (М. Хвильовий). Значення згоди у таких діалогах передається в підтексті: «так, я знаю, я згоден, але мені все одно».

Важливого значення для правильного дешифрування реактивного висловлення адресата набуває врахування контексту, оскільки фразеологізми часто виступають багатоінтенційними одиницями мовлення, що передають у дискурсі декілька значень. Напр., згаданий вище сталий зворот *Бог із ним (з нею і т. ін.)* маркує не лише пасивність / інертність / байдужість мовця («хай так і буде, дарма»), але й такі конотації, як примирення або прощення. Іншим прикладом багатозначного фразеологізму може бути *дати / давати добро* – ідіома, що означає як дозвіл, так і схвалення.

Реактивні висловлення зі значенням згоди можуть виражатися не лише фразеологізмами, а й їхніми комбінаціями з іншими лексичними засобами, пор.: – *Навіть за могилу на цвинтарі треба було заплатити. – Як в око вліпив* (М. Стельмах); – *Тоді громаді добре, як усі в достатках. – Правда! Правда! Наче в око вліпив* (Б. Грінченко), де фразеологічна одиниця *як (мов, ніби і т.ін.) в око вліпити* має значення «влучно, дотепно сказати чи точно визначити щось» і «точно, безпомилково передбачити, вгадати що-небудь».

Поєднання неідіоматичних та фразеологічних одиниць допомагає комунікативним партнерам найточніше передати думку, емоції та почуття, посилюючи або послаблюючи значення згоди, напр.: – *Ясновельможний сам пішов? – Сам, як палець* (Б. Лепкий). Реактивне висловлення підтвердження виражене за допомогою повтору лексеми *сам* і фразеологізму *як палець (перст)*, що має значення «без сім'ї, без рідних, без близьких» і т. ін., тобто «один, самотній, сам». Уживання цієї ідіоматичної одиниці посилює попереднє значення підтвердження, надаючи йому образності та емоційної наснаги.

– *Він [Гальванеску] має робити вам операцію? – ...Дійсно, маленьку операцію... Однаково ж більше нікуди діватися* (Ю. Смолич) – фразеологізм *ніде (нігде, немає куди, нікуди) діватися (дітися)* зі значенням «немає іншого виходу; не можна інакше» вказує на вимушеність рішення адресата щодо оперативного втручання.

Уживаючись у діалогах зі значенням згоди, ідіоматичні одиниці нашаровуються одна на одну, створюючи складні конотації, напр.: – *От, як москалі вмють секретні ради тримати! – То правда, а ми свобідний народ і не любимо секретів. Що на серці, те й на язиці. – Біжимо з язиками, чи треба, чи не треба* (Б. Лепкий). Як видно з прикладу, мовці, розвиваючи думку, маркують своїми висловленнями такі конотації згоди,

як підтвердження, естафета, уточнення. З цього випливає, що висловлення згоди в українському літературному діалогічному дискурсі є комплексними мовленнєвими актами, іллокутивний потенціал яких вміщує більше, ніж одну комунікативну інтенцію. Тобто, висловлюючи згоду з думкою співрозмовника, мовець одночасно погоджується зі сказаним, розвиває думку співрозмовника, інтерпретує й уточнює його позицію або пояснює власну, схвалює щось, пом'якшує або посилює свою оцінку тощо.

Насамкінець додамо, що в українському дискурсі вживаються фразеологізми, що передають значення згоди самі по собі, без прив'язки до попередньої репліки. Це досить широке коло ідіоматичних зворотів, як-от:

мати (цілковиту) рацію – тобто «бути правим, діяти, думати правильно, слушно», напр.: – *У суперечці народжується істина. – Знов ти маєш рацію* (Ю. Шовкопляс);

не мати нічого проти – фразеологізм зі значенням «бути згодним, погоджуватися з ким-, чим-небудь, не заперечувати чогось», напр.: – *Сьогодні хтось із нас прийме «юніт». Сьогодні буде відомо, чи викликає «юніт» негативні реакції. – Я не проти* (О. Коломієць);

нічого й казати (у зн. «не можна заперечувати»), *що й казати* (у зн. «само собою розуміється; звичайно»), *що не кажи (не кажіть), [і] не кажи ([і] не говори)*, *нічого не скажеш* (у зн. «безперечно, звичайно»), напр.: – *Хліба немає, а збори щодня. Сво-бо-да... – І не кажіть!* (І. Кочерга);

не без того [, щоб] (для висловлення певної згоди в чомусь у зн. «так, можливо, може статися»), *не від того [бути, щоб]* (у зн. «не мати нічого проти, бути згодним на що-небудь») та ін., напр.: – *Ти вдень бачив свою милу? – Та бачив... – А увечері теж хочеш зустрітися? – Не без того...* (М. Стельмах);

ще й як зі значенням «звичайно, дуже», напр.: – *Знаєш такого? – Ще й як* (О. Гончар) та ін.

Реакцію згоди передають також сталі вислови з часткою *так*, напр.:

так тому й бути / та й будь по тому / та й на тому / нехай по тому буде, що трапляються в комунікативних ситуаціях взаєморозуміння, згоди в чомусь, ствердженні чого-небудь, напр.: – *Май совість, ти ж з товаришами їдеш! Що ж твої гості слухатимуть, як ти хропитимеш? – Тому й бути! Пішли у культурний вагон* (П. Автомонов);

так точно (військ.) – уживається як слово-речення у разі стверджувальної відповіді на питання, напр.: – *Комсомолець? – Так точно, комсомолець, товаришу гвардії майор!* (О. Гончар);

отак би [й] давно; давно б так – вислови зі значенням «саме так треба було; добре, так», напр.: – *Яке ж рішення? Вигнати втришкияки цих присланих і все зробити самим. – Давно б так!* (П. Загребельний);

так [воно] і є (єсть), то-то й є – фразеологізми зі значенням «справді, правильно», напр.: – *... Жили без злодіїв; аж тепер набігло їх*

звідкись, не встережеш нічого! – Все потягнуть, ледве одхилишся на хвилинку. – **Так воно є** (В. Барка); – *Пшениці не питай, ... ми добудемо...* – *Та я знаю...* – **То-то ж** (П. Мирний) тощо.

Отже, фразеологізми в українському кооперативному діалогічному дискурсі маркують різноманітні конотації взаєморозуміння – добровільного або примусового, цілковитого або часткового. Уживаючись у мовленні як ініціатора розмови, так і її реагента, сталі вирази можуть виступати самодостатнім засобом вираження думки або ж поєднуватися з іншими одиницями мовлення – фразеологізованими чи лексично й синтаксично вільними. Такі синтезовані реактивні висловлення значно посилюють та урізноманітнюють значення згоди, що її бажає передати мовець. У будь-якому разі фразеологічні сполуки надають дискурсу емоційності, експресивності та оцінності. Перспективним є подальший опис фразеологізованих сполук, що передають взаєморозуміння комунікативних партнерів, у напрямі можливої систематизації, а також на матеріалі різних за модальною спрямованістю дискурсів (комунікативних ситуацій згоди, незгоди, примирення тощо).

Література

1. Авксентьев Л. Г. Сучасна українська мова. Фразеологія / Л. Г. Авксентьев. – Х. : Вища школа, 1988. – 137 с.
2. Прадід Ю. Ф. Фразеологічна ідеографія (проблематика досліджень) / Ю. Ф. Прадід. – К. – Сімферополь, 1997. – 252 с.
3. Скрипник Л. Г. Фразеологія української мови / Л. Г. Скрипник. – К. : Наукова думка, 1973. – 279 с.
4. Теклюк В. Фразеологізми як синтаксичні одиниці в публіцистиці / В. Теклюк // Дивослово. – 2002. – № 1. – С. 14–16.
5. Ужченко В. Д. Фразеологічний словник української мови / В. Д. Ужченко, Д. В. Ужченко. – К. : Освіта, 1998. – 224 с.
6. Фразеологічний словник української мови : у 2-х т. / Укл. Л. С. Паламарчук (голова), В. М. Білоноженко, В. О. Винник та ін. – К. : Наукова думка, 1993. – 980 с.

УДК: 811.161.2: 81'373.611

Г. М. Волинець

НУЛЬСУФІКСАЛЬНІ ДЕРИВАТИ НА ПОЗНАЧЕННЯ ЯВИЩ ПРИРОДИ ТА ФІЗИЧНИХ ЯВИЩ У СУЧАСНІЙ УКРАЇНСЬКІЙ МОВІ

Волинець Г. М. Нульсуфіксальні деривати на позначення явищ природи та фізичних явищ у сучасній українській мові.

У статті на матеріалі сучасної української мови розглядаються нульсуфіксальні похідні – назви явищ природи та фізичних явищ. Здійснено опис цих іменників, їхню семантику, кількісний вияв, функціонування нульсуфіксальних похідних у порівнянні з дериватами з матеріально вираженими суфіксами.

Ключові слова: нульовий суфікс, дериват, функції суфіксів, нульсуфіксація.

Волинець Г. М. Нульсуфіксальные дериваты со значением явлений природы и физических явлений в современном украинском языке.

В статье на материале современного украинского языка исследуются нульсуффиксальные производные имена существительные со значением явлений природы и физических явлений. Осуществлено описание таких дериватов, их семантики, количество, а также функциональные

возможности нульсуффикальных имен существительных по сравнению с производными с материально выраженными суффиксами.

Ключевые слова: нулевой суффикс, дериват, функции суффиксов, нулевая суффиксация.

Volynets G. M. Zero-suffix formation of the nouns with meaning of the phenomena of nature and physical phenomena in the modern Ukrainian language.

The derivatives with zero-suffix (with meaning of the phenomena of nature and physical phenomena) on the basis of modern Ukrainian language are represented in the article. The author described the derivatives with zero suffix, their semantic and number, their function in comparison with derivatives with others suffixes.

Key words: zero-suffix, derivative, functions of suffixes, zero-suffix derivation.

Наявність нульових морфем у сучасній мові є результатом розвитку словотвірної системи попередніх періодів. Поява нульових суфіксів, які були матеріально вираженими на ранніх етапах розвитку мови, зумовлена певними фонетичними та морфологічними процесами. Походження нульсуфіксальних морфем досліджували П. Білоусенко, Г. Ніколаєв, С. Самійленко, М. Шанський та інші.

У сучасному мовознавстві використання терміна «нульсуфіксація» та позначене ним явище не викликають заперечень. Однак тривалий час нульсуфіксація як різновид афіксального словотворення залишалася поза увагою науковців: такі іменники вважалися непохідними. Ця думка є панівною у працях кінця ХІХ – першої половини ХХ ст.

Розпочавши у ХХ ст. дослідження нульсуфіксації та дериватів, утворених цим способом, учені використовували різні терміни для номінації відповідного явища: «безнаросткові слова» (Г. Головатий), слова, утворені «із самих пнів», «без наростків» (О. Синявський), «фонетико-морфологічний тип словотвору» (В. Виноградов, К. Левковська, Б. Головін), «безсуфіксні іменники» (І. Матвіяс), «безсуфіксний спосіб» (Л. Гумецька), «регресивне словотворення» (І. Ковалик), «конверсія» (О. Смирницький, М. Докуліл), «безафіксний спосіб словотворення» (М. Шанський), «нульова афіксація» (З. Потіха). У 70–80-х роках минулого століття остаточно утверджується і набуває в академічних граматиках східнослов'янських мов усе більшого поширення термін «нульсуфіксація» (В. Лопатін, Н. Клименко, О. Пінчук, Л. Родніна).

Зауважимо також, що першими (у 30–50-х роках ХХ ст.) назви «нульовий суфікс» (С. Смеречинський) та «нульовий наросток» (Ю. Шерех) використали українські вчені, т. зв. «мовознавці-націоналісти», праці яких тривалий час не були доступними для філологів.

У сучасних дериватологічних працях, у підручниковій літературі нульсуфіксацію розглядають у складі суфіксального словотворення. Нульсуфіксальні деривати творяться найактивніше від дієслів (*бігати* – *біг*, *видихати* – *видих*), меншою мірою – від прикметників (*білий* – *біль*, *гладкий* – *гладь*, *блакитний* – *блакить*).

Незважаючи на те, що питанням нульсуфіксації в межах суфіксальної системи іменників були присвячені окремі розробки східнослов'янської лінгвістики, на сьогодні окремі аспекти матеріально не

вираженої суфіксації залишаються недослідженими. Зокрема, не виявлено кількісний склад нульсуфіксальних дериватів, що належать до різних шарів лексики, не з'ясовано питання лексико-словотвірної семантики похідних, утворених за допомогою нульового суфікса, не визначено роль та місце нульового форманта в різних лексико-словотвірних полях, мікрополях, до яких належить і мікрополе дериватів на позначення явищ природи та фізичних явищ. Це зумовило актуальність дослідження.

Учені зазначають, що «метрологічна народна термінологія одна з найбільш архаїчних, стійких лексичних груп української мови, значна частина лексем якої сягає ще праслов'янської доби» [3, с. 117]. У той же час метрологічна лексика української мови активно поповнюється новотворами, нерідко – запозиченнями, кальками з іноземних мов. Словотворення метрологічних назв практично не досліджене, оскільки вчені приділяли більшою мірою увагу питанням опису окремих лексико-семантичних груп у галузі метрології (О. Могила), особливостям побудови термінів-словосполучень (В. Нагіна), фрагментарно виконано дериваційний аналіз окремих слів з певним афіксом (Г. Аркушин, П. Білоусенко, В. Німчук).

Мікрополе на позначення метрологічних номенів містить такі девербативні нульсуфіксальні похідні чоловічого та жіночого роду: *відлига* (СУМ I, с. 601) – «значне потепління взимку або ранньою весною, що викликає часткове розтавання снігу, льоду», пор., *відлигувати* «розтавати внаслідок потепління»; *відплив* (с. 619) – «періодичне (двічі на добу) пониження рівня води в океанах і відкритих морях»; *грім* (с. 647) – «гуркіт і тріск, що супроводжують електричні розряди в атмосфері»; *жара* (II, с. 509) – «гаряча літня пора; спека»; *завія* (III, с. 53) – «сильний вітер із снігом; хуга, завірюха»; розм. *рідко заморозь* (с. 220) – «незначний ранковий (нічний) мороз, що буває навесні або восени»; *засуха* (с. 339) – «тривала відсутність дощу влітку, що призводить до висихання ґрунту і загибелі рослинності»; *злива* (с. 589) – «дуже сильний дощ»; розм. *знегода* (ВТСУМ, с. 377) – «непогода» від *знегодитися*; *наморозь* (СУМ V, с. 131) – «тонкий шар льоду, що утворився на поверхні землі і т. ін. в холодну сиру погоду»; *приплив* (VII, с. 711) тощо. Це угруповання містить також значну кількість нульсуфіксальних дериватів, які обмежені територією використання, а також застарілі слова, пор.: *блиск* (Гуц, с. 203) – «блискавка» (*блискати*); діал. *вилив* (СУМ I, с. 421) – «повінь»; діал. *відволога* (ВТСУМ, с. 125) – «відлига» (пор. *відвологнути*, *відвологти* «стати вологим, проїнятися вологою»); *відмок* (СБГ, с. 54) – «відлига»; *задувь* (Гол, с. 560) – «заметіль»; діал. *залива* (СУМ III, с. 183; Лем, с. 415; Жит, с. 26; Левч, с. 65; Мельн, с. 80) – «злива»; діал. *заметя* (СУМ III, с. 205) – «заметіль: сильний вітер зі снігом; хуртовина»; *занос* (СУССГ, с. 83) – «завірюха, сніг із вітром»; *затих* (СБГ, с. 144) – «затишок» від *затихати*, *затихнути*; *краса* (СБГ, с. 231) – «веселка», певно, від діал.

красети «рябіти, миготіти» (там само) або від *красний* (СБГ, с. 231) – «пістрявий, рябий»; діал. *кура* (СУМ IV, с. 406; Полт, с. 46) – «курява»; діал. *навись* (СУМ V, с. 31) – «навислий на гілках сніг»; діал. *намерз* (с. 125) – «іній; паморозь»; *опадь і омет* (Гриценко, с. 115) та *окидь* (СБГ, с. 363) – «легкий пухкий сніг на деревах у тиху погоду»; *падь* (Моск, с. 55) – «шкідлива роса для тварин, посівів»; *полом* (СБГ, с. 443) – «бурелом»; *потоп* (О II, с. 125) – «потоп»; *розлива* (Лис, с. 187) – «потоп»; *смерк* (СУССГ, с. 193) – «сутінки»; *хляпа* (Бичко, с. 93) – «сніг з дощем» (*хляпати*); заст. *затьмара* (Тим I, с. 140) – «затемнення»; *шквара* (Левч, с. 48) – «спека»; *обсув* (ТехМірн, с. 129) – «зсув; сповзання верхнього шару землі схилом униз під діянням сили ваги» та ін.

У лексикографічних джерелах фіксуються поодинокі деривати, утворені поєднанням нульового суфікса та дієприкметникової основи, наприклад: діал. *відталь* (СУМ I, с. 647) – «відлига».

Мікрополе на позначення явищ природи, фізичних явищ містить невелику кількість суфіксальних утворень, серед яких чітко проявляються нульсуфіксальні деривати, а також і похідні з формантом **-иця** (**-авиця, -овиця**), що мають переважно народно-розмовний характер або архаїзувалися в процесі розвитку української мови, пор.: діал. *вітряниця* «буря», розм. *сніговиця*, діал. *веселиця* «веселка», діал. *вогневиця* «блискавка», діал. *градовиця*; діал. *дуявиця* «завія», діал. *ляповиця* «сніг з дощем», *хурделиця* тощо [див. 2, с. 121–122].

На загальний стан довілля вказують іменники із суфіксом **-ина**: *хуртовина* (*хуртова* погода), *блюхавина* «сльота», *свіжина* «свіжість», розм. *яснина* «ясна погода», діал. *теплина* «тепла погода», розм., рідко *холодина* «те саме, що холоднеча», діал. *мокрина* «мокре літо», діал. *сушина* «тривала погода без дощів» тощо [1, с. 166].

Зрідка трапляються розглядані найменування з суфіксами **-ок / -нок** (*заморозок, затінок, світанок*), **-ень / -вень** (*ливень, оповзень, діал. студень* «холодний вітер»), **-іль** (*заметіль*) та деякі інші [5, с. 53–54, с. 66, с. 75; 6, с. 126; 7, с. 68].

Подекуди іменники на позначення природних явищ використовуються в художній та публіцистичній літературі, наприклад: *Календар степів з весни повертає на літо, у повітрі вже стоїть нестерпний тягар і задуха* (Дан, с. 53); *Спека сушить і випалює трави* (с. 74); *пороша* (Кв-Осн II, с. 601) – «сніг»; *суша* (III, с. 362) – «суха, жарка без дощів погода»; *Загримів страшний грім* (Нечуй, с. 221); *потоп* (Новицький, с. 12); *Вимита льодовиковими водами улоговина поступово покрилася буйною рослинністю і завдяки сезонним розливам і припливам Дніпра перетворилася на плавні* (Чаб Атл, с. 9) тощо.

Питання щодо продуктивності / непродуктивності способів словотворення іменників із значенням явищ природи не порушується,

оскільки на сьогодні це мікрополе є закритим угрупованням. Однак можемо говорити про функціональне навантаження окремих суфіксів.

Отже, порівняно з матеріально вираженою суфіксацією нульсуфіксація посідає чільне місце у формуванні мікрополя дериватів на позначення явищ природи, фізичних явищ. Нульовий формант, сполучаючись із дієслівними (рідше – прикметниковими, дієприкметниковими) основами, створює потужну конкуренцію суфіксам **-ина**, **-иця**, **-ок**, а деривати з іншими суфіксами знаходяться на периферії розгляданої групи слів. Крім того, нульовий суфікс є засобом творення похідних із широкою стилістичною гамою – це іменники літературного вжитку, розмовні та діалектні слова.

Список скорочень назв використаних джерел

- Бичко – Бичко З. М. Діалектна лексика Опілля / З. М. Бичко. – Львів : Фенікс, 1997. – 136 с.
- ВТСУМ – Великий тлумачний словник сучасної української мови / уклад. і голов. ред. В. Т. Бусел. – К. ; Ірпінь : ВТФ «Перун», 2003. – 1440 с.
- Гол – Словник української мови Я. Ф. Головацького // Науковий збірник Музею української культури у Свиднику. – № 10. – 1982. – С. 311–612.
- Гриценко – Гриценко П. Ю. Ареальне варіювання лексики / П. Ю. Гриценко ; відп. ред. І. Г. Матвіяс. – К. : Наукова думка, 1990. – 272 с.
- Гуц – Словник гуцульських говірок // Гуцульщина. Лінгвістичні етюди / відп. ред. Я. Закревська. – К. : Наукова думка, 1991. – С. 90–270.
- Дан – Данилевський Г. П. Чумаки : худож.-док. нарис / Г. П. Данилевський. – К. : Веселка, 1992. – 110 с.
- Жит – Паламарчук Л. С. Словник специфічної лексики говірки с. Мусіївки (Вчорайшенського району, Житомирської області) / Л. С. Паламарчук // Лексикографічний бюлетень. – Вип. VI. – К. : Видавництво АН УРСР, 1958. – С. 22-35.
- Кв-Осн – Словник мови творів Г. Квітки-Основ'яненка : у 3-х т. – Т.1. – Харків, 1978. – 664 с.; Т.2. – Харків, 1979. – 679 с.; Т.3. – Харків, 1979. – 689 с.
- Левч – Опыт русско-украинского словаря / сост. М. Левченко. – К. : Типографія Губернскаго Управления, 1874. – 190 с.
- Лем – Верхратский І. Про говор галицких лемків / Іван Верхратский. – Львів : Збірник фільологічної секції Наук. тов-ва ім. Т. Шевченка, 1902. – 490 с.
- Лис – Лисенко П. С. Словник поліських говорів / П. С. Лисенко. – К. : Наукова думка, 1974. – 260 с.
- Мельн – Мельничук О. С. Словник специфічної лексики говірки села Писарівки (Кодимського району, Одеської області) / О.С. Мельничук // Лексикографічний бюлетень. – Вип. II. – К. : Видавництво АН УРСР, 1952. – С. 67–98.
- Моск – Москаленко А. А. Словник діалектизмів українських говірок Одеської області / А. А. Москаленко. – Одеса : Вид-во Одеського пед. Інституту, 1958. – 78 с.
- Нечуй – Нечуй-Левицький І. С. Кайдашева сім'я : Вибране / Іван Нечуй-Левицький. – К. : Рад. школа, 1990. – 416 с. : іл.
- Новицький – Новицький Я. П. Народная память о Запорожье. Предания и рассказы, собранные в Екатеринославщине (1875–1905 г.) / Яков Новицкий. – Рига : Сприндлитис, 1990. – 118 с. (Репринтное воспроизведение издания 1911 года)
- О – Онишкевич М. Й. Словник бойківських говірок / М. Й. Онишкевич. – К. : Наукова думка, 1984. – Т.1. – 496 с. ; Т.2. – 515 с.
- Полт – Сизько А. Т. Словник діалектної лексики сіл південно-східної Полтавщини / А. Т. Сизько. – Дніпропетровськ : ДДУ, 1990. – 100 с.
- СБГ – Словник буковинських говірок / за заг. ред. Н. В. Гуйванюк. – Чернівці : Рута, 2005. – 688 с.
- СУМ – Словник української мови : в 11-и т. – К. : Наукова думка, 1970-1980.
- СУССГ – Словник українських східнословобожанських говірок / К. Глуховцева, В. Леснова, І. Ніколасенко, Т. Терновська, В. Ужченко. – Луганськ, 2002. – 234 с.
- ТехМірн – Трихвиль Ю. Словник технічної термінології. Мірництво (проект) / Ю. Трихвиль, І. Зубков. – К. – Харків : Державне видавництво України, 1930. – 155 с.
- Тим – Тимченко Є. Русско-малороссійській словарь : у 2-х т. / Євген Тимченко. – К. : Типографія Имперскаго Университета св. Владіміра, 1897-1899.
- Чаб Атл – Чабаненко В. А. Українська атлантида / В. А. Чабаненко. – Запоріжжя : КП «Запорізька міська друкарня «Дніпровський металург», 2006 – 405 с.

Література

1. Білоусенко П. І. Нариси з історії українського словотворення (суфікс -ина) : [монографія] / П. І. Білоусенко, В. В. Німчук. – Запоріжжя – Ялта – Київ : ТОВ «ЛПС» ЛТД, 2009. – 252 с.
2. Білоусенко П. І. Нариси з історії українського словотворення (суфікс -иця) : [монографія] / П. І. Білоусенко, В. В. Німчук. – Київ – Запоріжжя: ЗДУ, 2002. – 206 с.
3. Могила О. А. Ареальна і структурно-семантична характеристика назв хмар у говорах української мови / О. А. Могила // Українське мовознавство. – Вип. 9. – 1981. – С. 117 – 125.
4. Могила О. А. Карпато-поліські лексико-семантичні паралелі (на матеріалі метеорологічної лексики) / О. А. Могила // Структура і розвиток українських говорів на сучасному етапі : XV Республіканська діалектологічна нарада : тези доповідей і повідомлень. – Житомир, 1983. – С. 58–60.
5. Пінчук О. Ф. Словотвірна структура віддіслівних іменників сучасної української літературної мови / О. Ф. Пінчук // Морфологічна будова сучасної української мови. – К. : Наукова думка, 1975. – С. 35 – 82.
6. Полюга Л. М. Українська абстрактна лексика XIV – першої половини XVII с. / Л. М. Полюга. – К. : Наукова думка, 1991. – 240 с.
7. Родніна Л. О. Суфіксальний словотвір іменників у сучасній українській мові / Л. О. Родніна // Словотвір сучасної української літературної мови. – К. : Наукова думка, 1979. – С. 57 – 118.

УДК 811.161.2'06'366.5

Ю. О. Гончарова

ОСОБЛИВОСТІ ГРАМАТИЧНИХ КАТЕГОРІЙ УКРАЇНСЬКОЇ МОВИ (НА МАТЕРІАЛІ ГРАМАТИК 20 – 30-Х РР. XX СТ.)

Гончарова Ю. О. Особливості граматичних категорій української мови (на матеріалі граматики 20 – 30-х рр. XX ст.).

У статті визначено характерні особливості основних іменних і дієслівних граматичних категорій української мови, зафіксовані в українських граматиках 20 – 30-х рр. XX ст., порівняно з російською. Узагальнено головні причини та засоби вираження міжмовних відмінностей на граматичному рівні.

Ключові слова: граматична категорія, грамема, категорія роду, категорія числа, категорія відмінка, категорія часу, категорія способу, категорія стану.

Гончарова Ю. О. Особенности грамматических категорий украинского языка (на материале грамматик 20 – 30-х гг. XX в.).

В статье выделены характерные особенности основных именных и глагольных грамматических категорий украинского языка, которые зафиксированы в украинских грамматиках 20 – 30-х гг. XX в., в сравнении с русским. Определены главные причины и средства выражения межязыковых отличий на грамматическом уровне.

Ключевые слова: грамматическая категория, грамема, категория рода, категория числа, категория падежа, категория времени, категория способа, категория залога.

Goncharova J. O. The grammatical categories peculiarities of the Ukrainian language (on the grammars material of the 20 – 30th of the XXth century).

The article deals with the features of the main grammatical categories of the Ukrainian language, fixed in the Ukrainian grammars of the 20 – 30th of the XXth century, in comparison with the Russian. The basic causes and the means of expression of the language differences were summarized on the grammatical level.

Key words: grammatical category, grammeme, category of gender, category of number, category of case, category of mode, category of voice.

Сучасне мовознавство має дискусійний характер. Значна кількість науково-практичних проблем залишаються відкритими для наукового пошуку. Привертають до себе увагу й граматичні категорії української мови, особливо в контексті варіантності та неусталеності їх граматичних форм. Таке становище провокує порушення норм на всіх мовних рівнях.

Тому вдосконалення граматичної структури мови, зокрема узагальненої граматичними категоріями системи граматичних форм, відіграє важливу роль для поліпшення мовної ситуації в цілому. Неоднотайність поглядів лінгвістів на граматичні процеси та явища, перевага непідвладної нормам практики над приписами теорії, розмитість ролі державної мови в суспільному та побутовому житті громадян – неповний перелік причин і досі несистематичного та орфографічно недовершеного функціонування української мови.

Неабиякою перепоною для формування гармонійного та природного мовленнєвого простору українців, як відомо, є повсякчасний і цілеспрямований вплив російського мовлення. Це спричиняє збіднення та спотворення як української, так і російської мовної свідомості. В умовах так званого білінгвізму, що не контрольований жодними державними інстанціями, явище змішування та інтерференції є закономірним. З огляду на історичну долю української мови, що зазнала значного радикального впливу спорідненої російської мови, питання чистоти та природності побутування потребує невідкладних та не менш радикальних заходів. Отже, звертаючи увагу на окремішність української мови, особливості її граматичної структури, глибоко вкоріненої в національну психологію сприймання дійсності, та акцентування на відмінності однієї мови від іншої, а саме: української від російської, – є одним із кроків на шляху до перемоги над мовленнєвим україно-російським хаосом.

Одним із джерел удосконалення системи граматичних категорій української мови є праці видатних мовознавців 20 – 30-х рр. ХХ ст.: О. Курило, В. Сімовича, О. Синявського, М. Сулими та ін. У часи українізації, коли написано основоположні українські граматики, склалися якнайсприятливіші умови для кодифікації мовних норм української мови. Не важко помітити, розглядаючи історію творення українського мовознавства, що його розвиток не має закономірного та поступового плину – акумулювання ідей з подальшим їх узагальненням. Історія української науки про мову більше нагадує біг з перепонами. Як результат – ідеї граматикистів 20 – 30-х рр. ХХ ст. наразі є не менш актуальними, ніж 80 років тому. Після пережитої мовою «чистки на мовному фронті» [4, с. 34-38; 10, с. 113-132; 13, с. 174;] радянською системою фундаментальна частина сучасного знання про мову базується на національно свідомих позиціях знаних лінгвістів перших десятиліть ХХ ст. Зважаючи на це, їхні ґрунтовні дослідження, на нашу думку, є актуальними, важливими та необхідними. Окрім того, врахування досвіду українських граматикистів 20 – 30-х рр. щодо особливостей граматичних категорій української мови має цілком практичне значення – поширення правильних та питомо українських граматичних форм.

Мета даної розвідки – на матеріалі граматики українських мовознавців 20 – 30-х рр. ХХ ст. окреслити найвиразніші риси та

особливості основних граматичних категорій, зважаючи на характерні відмінності від російських категорій, на причини цих відмінностей та засоби їх вираження.

Однією з найавторитетніших сучасних праць у галузі теоретичної граматики є «Теоретична морфологія української мови» І. Р. Вихованця та К. Г. Городенської [2], де зреалізовано функціонально-категорійний підхід. Автори ставили на меті обґрунтувати сукупність морфологічних одиниць і типів морфологічних категорій та парадигм, а також висвітлити функціонування морфологічних одиниць і категорій, зв'язків морфології з синтаксисом і словотвором [2, с. 6]. Не менш важливою з цього погляду є праця М. Я. Плющ «Грамматика української мови. Морфеміка. Словотвір. Морфологія», у якій представлено традиційний підхід із урахуванням нових тенденцій категорійної граматики [5, с. 3]. Крізь призму культури мови характерні граматичні особливості висвітлено у працях О. Пономаріва «Культура слова: Мовностилістичні поради» [6] та Б. Д. Антоненка-Давидовича «Як ми говоримо» [1]. Показово, що багато сформульованих сучасними дослідниками мовностилістичних порад відображено й у граматиках 20 – 30-х рр. ХХ ст., що свідчить про актуальність багатьох поглядів граматистів перших десятиліть ХХ ст.

Характеризуючи внесок мовознавців 20 – 30-х рр. ХХ ст., Ю. Шевельов зазначає: «Праця етнографічної школи була дуже корисна, поскільки вона виявляла національні питоменності української мови і виводила на світло денне чуже, позбавлене коріння й ґрунту» [12, с. 14]. За словами мовознавця, О. Синявський та М. Сулима, найвизначніші нормалізатори української літературної мови, намагалися критично переосмислити традиції народної мови крізь призму перспектив майбутнього розвитку, роблячи ставку на творення європейської української літературної мови [12, с. 14-15].

О. С. Черемська, розглядаючи проблему дерусифікації в працях мовознавців 20 – 30-х рр. ХХ ст., наголошує на тому, що саме після появи визначних дослідників 20 – 30-х рр., праці яких справили «тривалий вплив на розвиток української мови» [11, с. 193], вперше гостро постало «питання про руйнівний вплив російської мови на українську мовну систему» [11, с. 190]. Отже, визначаючи місце української мови серед інших слов'янських, зокрема порівнюючи морфологічні та синтаксичні особливості української й російської мов, варто звернутися до праць українських граматистів 20 – 30-х рр. ХХ ст.

У нашому дослідженні для аналізу та виявлення відмінностей з російською мовою ми обрали іменні категорії роду, числа й відмінка та дієслівні категорії часу, способу і стану. Виокремлюючи особливості категорій, кожній із них надано відповідну назву. В основному назви складаються з двох означуваних слів, перше з яких характеризує засіб вираження міжмовних відмінностей (тобто чим ті чи інші одиниці мови

відрізняються в українській та російській мовах), а друге – причину цих відмінностей (тобто чому, на основі чого одиниці відмінні між собою).

Причинами відмінностей між граматичними категоріями української та російської мов, на нашу думку, є такі: семантична – існує через різне сприйняття дійсності мовцями або через функціонування тих чи інших граматичних форм лише для певних семантичних значень; грамемна – виокремлена на основі наявності або відсутності певної грамеми в одній із двох мов; словотвірна – відмінність процесів словотвору в ході історичного розвитку мов; частотна, що характеризується пріоритетністю певної конструкції для однієї з мов, та синтаксична, що означає відмінність типів синтаксичного зв'язку (керування). Засобами вираження особливостей граматичних категорій є: *формальний* – мовні одиниці відрізняються формою (флексія, основа, аналітичність / синтетичність тощо); *частотний* – переважання конструкцій в одній із двох мов; *словотвірний* – відмінність виділяється на основі словотвірних формантів; та *морфологічний*, виділений на основі використання різних частин мови для передачі одного змісту.

Словотвірно-семантична особливість категорії роду української мови полягає в тому, що, на відміну від російської мови, як зазначає М. Сулима, українські слова на позначення посади, професії, звання, рангу розмежовують за статтю за допомогою суфіксації – додавання суфікса *-к*, наприклад: *автор* – *авторка*, *композитор* – *композиторка*, *лікар* – *лікарка* [9, с. 11]. М. Сулима зауважує, що «професійні чоловічі назви, oprіч свого спеціально-чоловічого значіння, мають ще й загальну силу, характеризуючи всіх людей якоїсь професії чи стану без огляду на натуральний рід, на стать. А жіночі назви мають завжди обмежене, специфічно-жіноче значіння» [9, с. 12]. «Отже значення чоловічих назв – ширше, а жіночі назви – індивідуалізовані, обмежені на змісті» [9, с. 8]. Така питома особливість має давнє походження. Схильність української мови до фемінізації слів на позначення занять людини, на нашу думку, відображає, з одного боку, особливо поважливе ставлення українців до осіб жіночої статі, а з іншого, соціальну значимість жінок в українському суспільстві. Багато слів в українській та російській мовах мають різний рід, наприклад: *відпустка* (в укр. – жін., у рос. – чол.), *картопля* (в укр. – жін., у рос. – чол.), *біль* (в укр. – чол., у рос. – жін.), *посуд* (в укр. – чол., у рос. – жін.) тощо [9, с. 8]. Хоч це явище обумовлене традицією.

Категорію числа в українській мові порівняно з російською характеризують частотна та формально-семантична особливості. Явище вживання слів, що не мають значення збірності, в однині замість множини у стилістиці має назву синекдохи. М. Сулима зазначає, що «однина таких слів означає іноді або явище, що раз-у-раз трапляється, або цілу низку істот чи речей – неодмінно однакових, чимсь подібних одне до одного, наприклад: *Од Лимана до Трубайла трупом поле крилось* (Т. Шевченко)»

[9, с. 20]. Мовознавець наголошує на тому, що синекдоха в українській мові вживається частіше, ніж, скажімо, у російській чи білоруській [9, с. 20]. Це й дозволяє нам говорити про існування частотної особливості категорії числа.

В. Сімович у «Практичній граматиці української мови», характеризуючи типи зв'язків у простому реченні, звертає увагу на традиційну для української мови числову неузгодженість між підметом і присудком, коли підмет стоїть в однині, а присудок – у множині. Насамперед, це стосується звертання та заочної розмови про батьків або про близьких поважних людей, наприклад: *Мама йдуть, батько нездужають, баба лають, пан-отець прийшли і т. ін.* [8, с. 385]. З огляду на сферу побутування даної особливості граматичної категорії числа та той факт, що сам грамати́ст називає таке явище «складнею за думкою, не граматичною» [8, с. 464], виокремлюємо її як формально-семантичну. Дослідник зауважує, що в російській та німецькій мові відсутнє «викання» у звертанні до батьків, що, на його думку, через історико-політичні обставини негативно вплинуло і на традиційне звертання українців. Щодо думки М. Сулими, то науковець називає таке вживання множини, яке дуже поширене в народі, «пошанною множиною» і лише вказує на її західноєвропейське походження. Мовознавець, насамперед, наголошує на формі множини звертань-займенників та залежних від них означень, не виокремлюючи традиційного українського звертання до батьків, наприклад: *Що бо ви, пане сотнику, оце говорите?* (І. Квітка-Основ'яненко); *Мамо, мамусю, чому не їсте?* (П. Тичина); *Ви такі веселі були вчора* [9, с. 22].

Стосовно особливостей категорії роду та категорії числа в українській мові можна говорити про їх вихід за межі лінгвістичного рівня мови, оскільки вони яскраво відображають світоглядні якості українців.

Категорія відмінка в українській мові складається з семи граем-відмінків, деякі з яких мають свої характерні особливості, відмінні від відповідної граеми в російській мові.

Досліджуючи граматики 20 – 30-х рр. ХХ ст. ми виявили, що граема називного відмінка має кілька питомих відмінностей. М. Сулима зазначає, що вживання називного присудкового становить «одно з найхарактеристичніших явищ в українській мові» [9, с. 30]. Дієслівною частиною може бути дієслово-зв'язка *є*, допоміжне дієслово *бути* та його форми з модальними дієсловами, а також дієприкметник *бувши* [9, с. 29-30]. Наприклад: *Латин і серцем і душею далекий бувши од війни,... таку сказав річ старшинам* (І. Котляревський) [9, с. 29]. Зважаючи на зазначене, можна виокремити частотну особливість граеми називного відмінка, адже акцент падає на формальний вибір та різницю в частоті функціонування пріоритетних форм.

І М. Сулима, й О. Курило, покликаючись на О. Потебню, наголошують на тому, що вживання в називному відмінку іменної частини складеного присудка для української мови – частіше, притаманніше та архаїчніше, ніж вживання орудного відмінка в цьому випадку, як у російській та польській мовах [9, с. 30; 3, с. 94]. Наприклад: *Вони були найрозумніші люди свого часу* Кул. VI, 502 [3, с. 94]. Хоч граматисти й не заперечують можливість паралельного функціонування обох конструкцій і в українській мові. О. Курило, узагальнюючи випадки вживання української народної мови, робить висновок про те, що «в інструменталі виражена неістотна, змінна ознака; у номінативі може бути виражена і істотна, незмінна, і неістотна, змінна, ознака...» [3, с. 93–94]. Отже, мова йде про формально-семантичну особливість називного відмінка, оскільки граматисти виокремлюють її на основі переваги під час вибору тієї чи іншої форми залежно від відтінків у значенні в обох мовах.

Грамеми родового відмінка в українській мові, на нашу думку, притаманні кілька функціонально-семантичних особливостей. В. Сімович, розкриваючи палітру значень родового відмінка в українській мові, зауважує існування характерного лише для неї, на відміну від російської, значення часу родового відмінка, що в реченні разом із залежним прикметником виконує функцію обставини, наприклад: *Кожного ранку й вечора виходила з хати старенька жінка* (Мирний) [8, с. 469]. Оскільки для родового відмінка російської мови не властиво позначати час і виконувати функцію обставини, ми кваліфікуємо дану особливість як формально-семантичну. Варто зазначити, що, на жаль, у сучасному українському, особливо усному, мовленні трапляються систематичні порушення законів національного синтаксису, зокрема вживання на позначення часу, за аналогією до російської мови, знахідного відмінка з прийменником. Наприклад: *на наступний рік*, а треба – *наступного року*, *на минулому тижні*, а треба – *минулого тижня*.

О. Курило наполягає на неприродності для української мови конструкції іменника з родовим відмінком на позначення належності, наприклад: *твори Шевченка, теорія Дарвіна, гніздо птахів* тощо, – пропонуючи замінити їх конструкціями на зразок: *Шевченкові твори, Дарвінова теорія, пташине гніздо* [3, с. 156–157]. Хоч дослідниця й не виключає випадків використання конструкції з родовим, коли треба повідомити про декілька об'єктів належності (*твори Шевченка, Куліша, Франка*), коли прикметник може бути важкий для вимови (*твори Квітки-Основ'яненка*), коли об'єктом належності є повне ім'я (*поезія Тараса Шевченка*) або від нього вже є залежний прикметник [3, с. 157]. Цікаво, що натомість О. Синявський застерігає від надуживання конструкцій з прикметниками належності замість конструкцій з родовим відмінком, наголошуючи на тому, що «по-перше, такі словосполучення доречні тільки тоді, коли прикметник походить від назви живої істоти і майже виключно

особи, а по-друге, коли іменниковий член пари визначає те, що належить особі, передусім річ, далі й властивість її, діяльність, напр.: *братова шапка, Кулішева вдача, Шевченкові переконання*. Але краще сказати *похорон Шевченка, значіння Франка* тощо, бо ж тут уже належності, присвійності немає, а є лише стосунок, дальший і інший зв'язок певних явищ і речей» [7, с. 232]. Граматист розмежовує ступінь конкретизації в двох конструкціях, окреслюючи конструкцію з родовим належності як предметнішу, а конструкцію з прикметником як абстрактнішу (у тих випадках, коли прикметник не присвійний) [7, с. 235]. Нам здається, що позиція О. Синявського більш обґрунтована, ніж позиція О. Курило, хоч кожний випадок має бути розглянутий з різних боків до прийняття рішення. Зважаючи на важливість семантичного наповнення належності та неусталеність позицій мовознавців 20 – 30-х рр. ХХ ст. вищеописана особливість грамеми родового відмінка, на нашу думку, є формально-семантичною.

Грамеми родового відмінка певних слів української мови відповідно до українських граматик 20 – 30-х рр. ХХ ст. притаманна ще одна формально-семантична особливість. О. Курило вказує на відмінність між російською та українською мовами у вживанні відмінків після інфінітива деяких перехідних дієслів, зокрема: *вчитися, доглядати, чекати, чути, зазнавати, вживати, вишукувати, просити* тощо [3, с. 105–108]. Дослідниця звертає увагу на те, що власне українською конструкцією є інфінітив з родовим відмінком, на відміну від російської, де із зазначеними дієсловами вживають знахідний. Наприклад: *Як заграє московщини, на всю Польщу чути* Чуб. V, 469 [3, с. 106]. Крім того, можливе відмінне від російської мови вживання родового відмінка поряд із іншими конструкціями з деякими прикметниками: *близький, винен, голодний, жадний, задрісний, свідомий, цікавий* тощо [3, с. 142]. Наприклад: Близький *смерти, божевілля*. Благородні *хліба* голодні. Ном. 953. Жадний *помсти* (і – *Я на гроші* не жадний НКл. 34) [3, с. 142]. У російській мові в згаданих конструкціях родовий відмінок не вживають.

Грамеми знахідного відмінка притаманна формально-синтаксична особливість. Так, В. Сімович наголошує на необхідності вживати поряд зі словами на зразок: *зрадити, зраджувати* – лише знахідний відмінок об'єкта, на відміну від російської мови, де вживають давальний відмінок [8, с. 474]. Активне використання сьогодні неправильної з погляду національного синтаксису конструкції *зраджувати кому* ще раз доводить актуальність наукових позицій українських мовознавців 20 – 30-х рр. ХХ ст.

Грамема орудного відмінка, на нашу думку, має дві особливості: частотно-семантичну та формально-семантичну. М. Сулима та О. Курило наголошують на тому, що, на відміну від російської, для української мови вживання слів на позначення дійової особи в орудному відмінку з дієсловами та дієприкметниками пасивного стану, а також з дієсловами на *-но, -то* не характерне [9, с. 39; 3, с. 55]. Наприклад: *Це подано ним до*

відома. *Ним видаються книжки* [9, с. 55]; *Ця земля була викуплена нашими ще дідами* [9, с. 39]. Дослідники радять такі конструкції перетворювати на активні, або на місці орудного відмінка діяча, активно вживаного в російській мові, використовувати родовий відмінок з прийменником *від*, наприклад: *Ти янгол від Бога присланий, щоб мене пожалувати* Кв. [3, с. 56]. Що ж до дієслів на *-но*, *-то*, як зауважує О. Курило, вживання слів на позначення діяча в структурі безпідметового речення взагалі недоречне, оскільки це суперечить його логічній структурі – «в дієприслівникові-присудкові лежить поняття хтось зробив» [3, с. 55]. Натомість О. Синявський, найвидатніший нормалізатор української літературної мови 20 – 30-х рр. ХХ ст., заперечує безоглядне вилучення з ужитку орудного діяча з пасивних конструкцій, наголошуючи на семантичній невідповідності конструкцій з орудним та родовим відмінками. Граматист застерігає від безпідставної та легковажної «українізації», тобто штучного протиставлення синтаксису української мови російському, адже це може призвести до скалічення змісту комунікативних одиниць [7, с. 250–257], наприклад: *Завойована від Польщі людність* [7, с. 256] (складається враження, що в Польщі відвоювали частину людей, а не навпаки). Що ж до дієслів на *-но*, *-то*, мовознавець і тут не заперечує синтаксичної сполучуваності з ними орудного діяча [7, с. 253]. Частотно-семантична особливість грамеми орудного відмінка на позначення дійової особи є дискусійною. Чіткіше окреслено лише позицію орудного діяча при дієсловах на *-но*, *-то*, де форма орудного відмінка на позначення дійової особи логічно неможлива.

Більшість граматистів (О. Курило, В. Сімович, М. Сулима, О. Синявський) одностайні в тому, що необхідно вживати орудний відмінок саме на позначення знаряддя дії. З дієсловами на зразок: *говорити, читати, писати, перекладати, вчити, навчати* [3, с. 124; 8, с. 477; 9, с. 39; 7, с. 258], – синтаксично сполучуваний орудний відмінок іменника *мова*, що називає знаряддя, наприклад: *Поучали з церковної амвони рідних братів чужою мовою* Гр. [3, с. 124]; *Радюк говорив чистою українською мовою* (І. Нечуй-Левицький) [9, с. 39]. А тому варіант *говорити на українській мові* за альтернативою з російською (*говорить на русском языке*) – неправильний. Так само знаряддям є засоби пересування та передачі інформації, наприклад: *передавати поштою*, а не *передавати по пошті, плисти кораблем*, а не *плисти на кораблі, їхати кіньми*, а не *їхати на конях* [8, с. 477–478; 9, с. 39; 3, с. 128]. Характерним для української мови, як зазначає О. Синявський, на відміну від російської мови, є й орудний місцея: *іти вулицею, лісом, шляхом* [7, с. 258]. На жаль, згадані поради, що характеризують формально-семантичну особливість грамеми орудного відмінка української мови, й досі не враховано належним чином.

У російській граматичній системі кличного відмінка, на відміну від української, немає. Отже, мова йде про формально-грамемну особливість. В. Сімович заперечує виокремлення в граматиці української мови звертання, називаючи такий підхід «окремою обговоркою», «бо ж по формі вже пізнати кличник» [8, с. 476-477]. На нашу думку, виділення звертання поряд із кличним відмінком не є тавтологією, адже ці поняття стосуються різних рівнів граматичної системи: морфологічного, коли говоримо про кличний відмінок іменника, та рівня синтаксичної структури речення, у якому, виокремлюючи звертання, визначаємо місце іменника у кличному відмінку.

Дієслівну **категорію часу**, на нашу думку, також характеризують певні особливості, засвідчені вже в українських граматиках 20 – 30-х рр. ХХ ст. М. Сулима [9, с. 64] та О. Курило [3, с. 82] вважають активне вживання в українській мові передминулого часу, що може бути як дійсного, так і умовного способу, однією з найхарактерніших її особливостей порівняно з іншими східнослов'янськими мовами. Наприклад: *Я почав був читати цю книжку, а потім облишив її та й заснув; Пропав би був вівчар та визволив комар* (Л. Глібов) [9, с. 64–65]. М. Сулима зауважує, що в білоруській мові грамема передминулого часу особливо не виокремлюються, у російській форми передминулого часу вживаються ще рідше [9, с. 66]. Граматисти закликають не плутати російських конструкцій з *было*, невластивих українській мові, з українськими формами передминулого часу [3, с. 82; 9, с. 66–67], наприклад: *Хотел было читать, но помешали* [3, с. 82]. Зважаючи на те, що мова йде про виокремлення грамеми передминулого часу та її поширеність в обох мовах, ми говоримо про існування формально-грамемної особливості. Форма передминулого часу дуже поширена і в сучасній народній українській мові.

Грамеми майбутнього часу властива формально-словотвірна особливість, суть якої полягає в існуванні поряд з аналітичною формою майбутнього часу недоконаного виду традиційно української синтетичної форми, що утворилася злиттям інфінітива головного дієслова та форм теперішнього часу дієслова *няти* (-му, -меш, -ме, -мемо(-мем), -мете, -муть), наприклад: *Що ж ти **робитимеш**, синку, на чужій стороні? – Як живий буду, землю **оратиму**, рибальством **житиму*** (М. Коцюбинський) [9, с. 68]. На цьому наголошували М. Сулима [9, с. 68], В. Сімович [8, с. 277–278] та О. Синявський [7, с. 78–79]. О. Синявський зазначає, що «злиті форми недоконаного майбутнього часу... в літературній мові поширеніші, ніж з *буду, будеш*» [7, с. 79]. У сучасному мовленні часто невмотивовано надуживають конструкціями з *буду*, скоріше від незнання формальних пріоритетів.

Категорія способу в українській мові має яскраву формально-словотвірну особливість, що стосується грамеми наказового способу.

О. Курило та М. Сулима звертають увагу на власне українську форму дієслова першої особи множини із старовинним закінченням *-ім, -імо, -ймо*, якій немає відповідників у російській мові [3, с. 86–87; 9, с. 69–72], наприклад: *Що там замазувать! Кажімо правду!* (Л. Українка) [9, с. 69]. Це ще раз підтверджує глибинну відмінність, хоч і споріднених, української та російської мов, що відображено як на граматичному, так і на психологічному рівнях.

Грамматична **категорія стану** в українській мові, що наразі є однією з найдискусійніших, відрізняється від російської категорії стану. Морфологічно-грамемна особливість, на нашу думку, полягає в тому, що категорійна опозиція «активність – пасивність» не повністю представлена в українській мові, на відміну від російської. Так, О. Курило, М. Сулима, О. Синявський одноставно заперечують існування в українській мові активних дієприкметників на *-чий, -(в)ший* [3, с. 18; 9, с. 72; 7, с. 96–100]. Наприклад: *Тварини, живучі й живші на землі. Факт, спостерігаємий* [3, с. 18]. Дослідники звертають увагу на притаманні українській мові конструкції, які використовують у випадках, коли в російській мові вживають дієприкметники активного стану. На відміну від російської мови, що дуже активно використовує активні дієприкметники, у граматичній структурі української мови таких утворень немає. М. Сулима пояснює використання чужих морфем результатом впливу російської та польської мов і відповідних граматик, що були поширені в південній Україні [9, с. 74]. О. Синявський звертає увагу на те, що українська літературна мова має тенденцію до втрати дієприкметниковості та розвитку нових способів висловити думку [7, с. 100]. За словами В. Сімовича, «страждального стану (пасивного) українська мова не любить, радо його обминає» [8, с. 282]. Отже, дієприкметнику, як особливій формі дієслова, категорія стану притаманна лише як синтаксична характеристика конструкцій, до складу яких входять дієприкметники. У такому випадку, на нашу думку, доречно говорити про пасивність дієприкметників, утворених від перехідних дієслів, як про їх неодмінну якість, не протиставляючи їм активність як граему, а лише як протилежний спосіб висловлювати думку.

М. Сулима зазначає, що для народної мови вживання пасивного («переємного») стану не є характерним, на відміну від літературної [9, с. 77], що свідчить про існування частотно-семантичної особливості української категорії стану, адже, скажімо, у науковому стилі досить часто вживають пасивні конструкції, аргументуючи тим, що акцент падає на об'єкт, а не на суб'єкт дослідження. О. Курило в «Увагах до сучасної української літературної мови» говорить, що «українські дієслова-присудки на *-ся* мають у підметових фразах здебільшого значіння активне. І взагалі українські дієслова на *-ся* здебільшого активного, а не пасивного

значіння» [3, с. 87]. Дослідниця радить якомога менше вживати пасивних дієслів на *-ся*, тобто лише у тих випадках, коли без них не можна обійтися.

Категорія стану в українській мові як морфологічна категорія представлена лише фрагментарно: дієслова здебільшого активні (синтаксична прихильність мови до активного значення), дієприкметники ж в українській мові набагато ближчі до прикметників через повну відсутність активності в їх парадигмі. Так, К. Г. Городенська категорію стану в українській мові визначає як морфолого-словотвірну-синтаксичну [2, с. 242], тобто таку, що не обмежується для свого повного категорійного вияву лише одним морфологічним рівнем. Загалом же категорія стану української мови є однією з найвиразніших характеристик граматичного ладу мови порівняно з іншими слов'янськими мовами.

Причини та засоби вираження відмінностей між граматичними категоріями української та російської мов можна подати у вигляді таблиці.

Таблиця 1

Причини Засоби	Семантична 9	Графемна 3	Словотвірна 2	Частотна 2	Синтаксична 1
Формальний 11	+++++	++	++		+
Частотний 4	++			++	
Словотвірний 1	+				
Морфологічний 1		+			

Серед причин відмінностей кількісно переважає семантична причина, що свідчить про абсолютно різні способи мислення та механізми сприймання дійсності українців і росіян та відбиття їх у граматичній системі мови. Щодо засобів вираження характерних особливостей граматичних категорій української мови, то домінує формальний засіб, що, у свою чергу, є найяскравішим матеріальним виявом міжмовної відмінності та підґрунтям для порівняння. З таблиці видно, що такі причини відмінностей, як: графемна, словотвірна, частотна, синтаксична, – виявляють себе набагато рідше, ніж семантична. Водночас маємо малу кількість інших засобів вияву типових рис, таких як: частотний, словотвірний та морфологічний. Усе це наочно доводить тісну спорідненість багатьох рівнів української та російської мов: морфологічного, словотвірного, синтаксичного та стильового. Адже основна причина відмінностей, що найчастіше виявлять себе формально, лежить у народній психології, національному світогляді та ментальності.

Отже, дослідивши українські граматики 20 – 30-х рр. ХХ ст., ми виявили, що основні граматичні категорії української мови (роду, числа,

відмінка, часу, способу та стану) мають ряд характерних особливостей. Для кожної з них встановлено причину, на якій ґрунтується виникнення міжмовних відмінностей, та засіб вираження цих відмінностей. Найпоширенішими серед них є формально-семантичні особливості, тобто такі, що виникли на основі семантичної розбіжності в українській та російській мовах й виражені формально. Це свідчить про природну окремішність народних світопочувань. Зважаючи на складну мовну ситуацію в країні, де надто відчутний вплив російської мови, важливо наголошувати на відмінностях обох мов з метою збереження їх чистоти.

Література

1. Антоненко-Давидович Б. Д. Як ми говоримо / Б. Д. Антоненко-Давидович. – К. : Либідь, 1991. – 253 с.
2. Вихованець І. Р. Теоретична морфологія української мови : Академ. Граматика укр. мови / І. Р. Вихованець, К. Г. Городенська; [За ред. І. Р. Вихованця]. – К. : Унів. вид-во «Пульсари», 2004. – 400 с.
3. Курило О. Уваги до сучасної української літературної мови / О. Курило. – [2-ге вид.]. – К. : Вид-во Соломії Павличко «Основи», 2008. – 303 с.
4. Масенко Л. Мова і суспільство. Постколоніальний вимір / Л. Масенко. – К. : Вид. дім «Києво-Могилянська акад.», 2004. – 162 с.
5. Плющ М. Я. Граматика української мови. Морфеміка. Словотвір. Морфологія : [підручник] : у 2-х ч. – Ч. 1 / М. Я. Плющ. – К. : Вища школа, 2005. – 286 с.
6. Пономарів О. Культура слова : Мовностилістичні поради [навч. посібник]. – [2-ге вид., стереотип] / О. Пономарів. – К. : Либідь, 2001. – 240 с.
7. Синявський О. Н. Норми української літературної мови / О. Н. Синявський. – Львів : Українське видавництво, 1941. – 363 с.
8. Сімович В. І. Граматика української мови для самонавчання в допомогу шкільній науці / В. І. Сімович. – Мюнхен : Український вільний університет, 1986. – 584 с.
9. Сулима М. Українська фраза : коротенькі начерки / М. Сулима. – Харків : Харківська школа друкарського діла ім. А. Багинського тресту «Харків-друк», 1928. – 99 с.
10. Українська мова у ХХ сторіччі : історія лінгвоциту : [док. і матеріали] / [упорядкув. Л. Масенко та ін.]. – К. : Вид. дім «Києво-Могилянська акад.», 2005. – 339 с.
11. Черемська О. С. Проблема дерусифікації української мови в працях мовознавців 20 – 30-х рр. ХХ ст. / О. С. Черемська // Вісник Харківського національного університету. – Харків : ХНУ, 2000. – № 491. – С. 190-193.
12. Шевельов Ю. В. Портрети українських мовознавців / Ю. В. Шевельов. – К. : Вид. дім «Києво-Могилянська академія», 2002. – 132 с.
13. Шевельов Ю. В. Українська мова в першій половині двадцятого століття (1900 – 1941) : стан і статус / Ю. В. Шевельов. – Чернівці : «Рута», 1998. – 207 с.

УДК 811.161.2'373.7

А. В. Гребенюк

ТИПОЛОГІЯ ФРАЗЕОЛОГІЗМІВ З КОМПОНЕНТОМ-ФАУНОНІМОМ

Гребенюк А. В. Типологія фразеологізмів з компонентом-фаунонімом.

Стаття присвячена проблемі створення типології фразеологізмів з компонентом-фаунонімом в українській мові, яка ґрунтується на формуванні в межах того чи того етнокультурного угруповання стійких мовних структур, кожна з яких через наявність особливої внутрішньої форми пов'язана із дискурсивно стереотипною комунікативно-прагматичною ситуацією.

Ключові слова: зоонім, фразеологічна одиниця, фаунонім, анімалізм, зоофразеологізм, стереотипний зооморфний еталон, партонім.

Гребенюк А. В. Типологія фразеологізмів з компонентом-фаунонімом.

Статья посвящена проблеме создания типологии фразеологизмов с компонентом-фаунонимом в украинском языке, которая базируется на формировании в пределах той или иной этнокультурной

групировки стойких языковых структур, каждая из которых изза наличия особой внутренней формы связана с дискурсивно стереотипной коммуникативно-прагматической ситуацией.

Ключевые слова: зооним, фразеологическая единица, фауноним, анимализм, зоофразеологизм, стереотипный зооморфный эталон, партоним.

Grebenuk A. V. The typology of phraseological units with faunic component.

The article deals with the problem of forming typology of phraseological units with faunic component in the Ukrainian language based within an ethnic and cultural group of stable language structures each of which owing to special inner form is connected to discursively stereotypical communicative and pragmatic situation.

Key words: fauneme, phraseological unit, partonime, animalism.

Фразеологія як продукт мовного семіозису зберігає й репродукує етнічну онтологію і здійснює мовну категоризацію, тому аналіз фразеологічної концептуалізації світу сприяє поглибленню знань про семантику, синтактику і прагматику мови загалом, їхній зв'язок з етносвідомістю та культурою. В. М. Телія підкреслює, що фразеологізми «можуть виконувати роль еталонів, стереотипів культурно-національного світобачення або вказувати на їх символічний характер і в цьому вигляді виступати як мовні експоненти культурних знаків» [7, с. 250].

Одними з найпоказовіших у цьому аспекті є фразеологічні одиниці з ознаками тваринного світу, які дослідники називають по-різному: «фразеологічні одиниці з анімалістичним компонентом» (В. Бойко), «фразеологічні одиниці із зоосемічним компонентом», «зоосемічна фразеологія» (А. Семотюк), «стереотипні зооморфні еталони» (Т. Гончарова), «фразеологія живої природи», «зоосемічні фразеологічні одиниці», «фразеологія природи» (Н. Петрова), «зоофразеологія» і «зоофразеологізми» (В. Ужченко).

Під зоофразеологізмами (ЗФ) ми розуміємо порівняно чітко окреслену – семантично й тематично – групу стійких надслівних мовних утворень, у складі яких є фауноніми (зооніми) або їх образно-генетичні елементи; зоофразеологіми функціонують як відтворювані метафоричні, переважно експресивні одиниці вторинного найменування [8, с. 1].

Отож, аналіз зоофразеологічної концептуалізації світу у семантичних, синтактичних і прагматичних дослідженнях мови, її зв'язку з етносвідомістю та культурою є беззаперечним. Одним із нагальних завдань цього вивчення є створення типології ЗФ, яка дозволяє узагальнити та структурувати отримані в ході наукових розвідок результати.

Зоофразеологізми досліджували такі вчені, як В. Виноградов, В. Білоноженко, І. Гнатюк, В. Дятчук, Н. Неровня, Т. Федоренко, Л. Юрчук, та інші. Утім, вони чітко не визначили місце зоофразеологізмів, не створили їх типологію. Причиною цього є лише побіжна фіксація таких одиниць і непослідовний епізодичний аналіз цих утворень.

Вивчення процесу перенесення стереотипів тваринного світу на риси людської вдачі, поведінку, дії людини, т. зв. процесу стереотипізації, плідно проводять, такі вчені, як О. Селіванова, М. Алефіренко, В. Маслова [1; 4; 6]. Вони частково дослідили витоки зоофразеологізмів: відзначили, що найрізноманітніші зіставлення людей зі звірами і птахами побудовано

за природною подібністю, при цьому враховано досвід, характеристики, притаманні тваринам, оповіді про міфічні властивості окремих звірів і птахів. Проведені дослідження дозволили розкрити сутність типології ЗФ, як продукту етнопсихології, унікального народного світосприйняття. Проте, аналіз стереотипів, які сприяли виникненню компаративної фразеології, пов'язаної з фауною, є недостатнім для завершеної типології зоофразеологізмів, хоча і є одним із важливих невід'ємних напрямків цієї розвідки.

Здійснюючи дослідження на тему «Семантика українських зоофразеологізмів в етнокультурному висвітленні», Д. Ужченко виділив 12 фразеосемантичних груп (ФСГ) в межах фразеотематичних груп (ФТГ) [8]. Він зокрема розробив складну типологію ЗФ, але, зважаючи на інший предмет свого дослідження, не приділив належної уваги семантиці та класифікації зоосемічного компонента.

Ураховуючи викладене, метою цієї статті є постановка проблеми створення типології зоофразеологізмів, визначення перспектив подальших розвідок у цьому напрямку.

Тваринний світ завжди був водночас близьким і загадковим для людини, він збагачував спектр найменувань власних ознак, якостей, дій, станів за рахунок знакових ресурсів тваринного світу з огляду на свої уявлення, його оцінки, стереотипи. Відомий філософ С. Булгаков зауважував: «Людина є всетварина і в собі містить мовби всю програму творіння. У ній можна знайти і риси орла, і лева, й інші душевні якості, що утворюють основу тваринного світу, цього спектра, на який може бути розкладеним білий цвіт людства» [3, с. 249].

Згідно з концепцією Д. Ужченка [8], у межах ФТГ (фразеотематичних груп) виділяємо такі основні ФСГ (фразеосемантичні групи):

1) ЗФ зі значенням якісної характеристики особи, що передають:
а) загальну характеристику особи: *заблукана вівця, покірливе теля, біла ворона*; б) вікову характеристику: *старий горобець, старий лис*; в) фізичну силу / слабкість, спритність / неспритність: *сильний як ведмідь (бик, віл), слабкий як кошеня, легкий як метелик, незграбний як слон*;

2) ЗФ зі значенням фізичного і психічного стану людини: *[і] вола з'їв би, коти шкребуть на серці в кого, під джмелем*;

3) ЗФ зі значенням поведінки чи реакції особи: *і вухом не веде, завиляти хвостом, закусити вудила*;

4) ЗФ зі значенням зовнішнього вигляду, портретної характеристики особи: *товстий як слон, хоч цуценят бий, ходити гоголем*;

5) ЗФ зі значенням дії, занять особи: *звивати гніздо, ловити рибу в каламутній воді, нести ярмо*;

6) ЗФ зі значенням обставинної характеристики дії: *гуде як бугай у болоті, метатися як загнаний звір, летіти як на крилах*;

7) ЗФ зі значенням якісної характеристики предмета: *на риб'ячому пуху, [і] собака не вгризе, осине гніздо, на курячій ніжці;*

8) ЗФ зі значенням кількісної характеристики (міри) предметів чи квантитативних характеристик, пов'язаних з особою: а) «дуже багато» – *[і] кури не клюють, як бджіл у вулику, як комашки;* б) «дуже мало» – *як кіт наплавав, як у горобця на коліні;*

9) ЗФ зі значенням часу: *до других (третьох) півнів, коли рак свисне, діал. як горобці вперед хвостами полетять;*

10) ЗФ зі значенням сприйняття відстані у просторі, місця або напрямку дії: *де козам роги правлять, куди ворон кісток не заносить; хоч конем грай;*

11) ЗФ із значенням побажань, емоційності: *ні пуху ні пера, щоб тебе вовки з'їли!, на ката помисл;*

12) ЗФ як образні перифрази назв предметів, істот (осіб): *собача радість, козяча ніжка, благородні птахи, пернаті друзі, вовки моря, діал. донбаська чайка «ворона».*

Зважаючи на ці наведені 12 груп зоофразеологізмів, беручи до уваги таку їх складову як зоосемічний компонент, можна визначити семантику ЗФ, а саме виділити: риси характеру, які представляє ЗК у складі фразеологізмів; поведінку, фізичну характеристику. Семантика ЗФ відповідатиме тим стереотипам ознак представників фауни, які склались впродовж тривалого часу та є усталеними у народному уявленні.

Так, спостереження за різними тваринами, їхньою поведінкою, взаємодія з людиною створювали в етносвідомості певні стереотипи шляхом «алгоритмізації» у наївній картині світу ознак тварин та пов'язаних із ними сценаріїв, зокрема, і вербалізованих у продуктах культури, як-от піснях, казках, байках, релігійних текстах, міфах тощо.

М. Алефіренко називає таке стереотипне проектування ритуалізацією як «формуванням у межах того чи іншого етнокультурного угруповання стійких мовних структур, кожна з яких через наявність особливої внутрішньої форми пов'язана із дискурсивно стереотипною комунікативно-прагматичною ситуацією» [1, с. 280]. В. Маслова визначає стереотип як «таке явище мови та мовлення, такий стабілізаційний фактор, який дає змогу, з одного боку, зберігати і трансформувати деякі домінуючі складники культури, а з іншого, – виявити себе серед «своїх» і водночас упізнати «свого» [4, с. 110].

Отже, стереотип – це передусім уявлення, явище свідомості, що відображається в мовних знаках чи текстах або інших семіотичних кодах культури. Перенесення стереотипів тваринного світу на риси людської вдачі, поведінку, дії людини має метафоричну природу, хоч деякі культурологи вважають, що першими елементами людської мови були метафори, а мова була заміщенням ритуалів: «перші слова були священними іменами як соціальні імперативи, а ці імена були

метафорами» [5, с. 52–53]. Такі твердження можна проектувати на специфіку формування стереотипів тваринного світу.

Стереотипізація ознак тварин і закріплення їх за певним типом людей є подвійною, зворотною метафорою. Спочатку людські якості приписували тваринам (*собаці – відданість, зайцю – боязливість, лису – хитрість, бджолі – працюваність, змії – підступність, обачність, навичу – гордовитість, куриці – нерозумність, свині – нахабство, баранові – упертість, дурість, рибі – мовчазність* і т. ін.), а далі ці фіксовані ознаки, можливо, підкріплені фольклором як символи, усталювалися за певним видом тварин, знаки яких використовували на позначення людини на підставі наведених стереотипів.

Досліджуючи фаунонімічні стереотипи, які передували виникненню зоосемічних компонентів (ЗК), а тим більше – зоофразеологізмів, наголошуємо, що отримані результати їх аналізу дозволять додатково конкретизувати семантику ЗК, класифікувати їх за різними критеріями, чим забезпечити більш повну типологію зоофразеологізмів, з урахуванням історичних особливостей їх формування та особливостей етносвідомості їх творця – українського народу.

Так, досліджуючи в такому контексті фразеологізми із зоосемічним компонентом, відзначаємо, що, наприклад, вівця асоціювалася з покірністю, смиренністю, а іноді з безвольністю; віл – роботящістю, терплячістю, водночас, – упертістю, непоступливістю; бджола – працюваністю, з іншого боку, – метушливістю, злістю; собака – відданістю, але з негативного боку – навіженістю, оскраженістю; лисиця – хитрістю, проворністю, втім – підступністю, підлістю. Отже, з одними і тими ж представниками фауни наші предки пов'язували різні, іноді семантично протилежні стереотипи, що повинно бути враховано як при класифікації зоосемічних компонентів, так і зоофразеологізмів.

Утім, за твердженнями О. Селіванової, тваринний світ може бути представленим у фразеологічному фонді мови не тільки зоонімами, а й іншими знаками суперконцепту «тварина», зокрема, – партонімами різних тварин, предикатами, властивим тваринам, що репрезентують певні сценарні структури етносвідомості [6, с. 155]. Так, сценарії поведінки тварин, що містять партонім «крила», аналогізуються з наявністю або втратою впевненості, енергії, сили людиною (*виросли крила* – хто-небудь відчуває прилив сили, енергії, натхнення; *розправити крила* – повною мірою виявляти свої сили, здібності, *опустити крила* – втратити впевненість в собі, примиритись з чимось, зневіритись у своїх силах) [9]. Отож, при типологізації повинні враховувати й такі складові.

Типологія фразеологізмів із зоосемічним компонентом потребує вдосконалення шляхом узагальнення наявних наукових доробок. ідсумовуючи викладене, до перспектив подальших розвідок у цьому напрямку слід віднести:

– дослідження структури фразеологізмів із зоосемічним компонентом, для чого необхідно класифікувати зоосемічний компонент (біологічний аспект), визначити основні типи фразеологізмів із ЗК, визначити семантику ЗК;

– дослідження семантики фразеологізмів із зоосемічним компонентом, у рамках якого необхідно розкрити риси характеру, що представляє ЗК у складі фразеологізмів; поведінку, фізичні характеристики.

Визначальною особливістю розробки та оптимізації типології ЗФ, на нашу думку, має бути врахування етнічно-історичної стереотипізації фаунонімічних ознак, полізначення стереотипів, як наслідок, – вироблення типології ЗК та ЗФ. Для того, щоб вдосконалити наявні класифікації фразеологізмів із фаунонімічним компонентом, треба здійснити комплексне дослідження усіх їх складових, визначити типові стереотипні комунікативно-прагматичні ситуації та фаунонімічні ознаки, після чого буде можливим вирішення проблеми систематики фразеологічних одиниць.

Література

1. Алефиренко Н. Ф. Поетическая энергия слова : синергетика языка, сознания, культуры / Н. Ф. Алефиренко. – М., 2002.
2. Білоноженко В.М. Словник фразеологізмів української мови / Білоноженко В. М., Гнатюк І. С., Дятчук В. В., Неровня Н. М., Федоренко Т. О. – К. : Наукова думка, 2008.
3. Булгаков С. М. Свет невечерний : созерцание и умозрение / С. М. Булгаков. – М. : Республика, 1994.
4. Маслова В. А. Лингвокультурология / В. А. Маслова. – М. : Академия, 2001. – 208 с.
5. Пигалев А. И. Культурология / А. И. Пигалев. – Волгоград : Либрис, 2002. – 419 с.
6. Селиванова Е. О. Когнитивная ономазиология : [монография] / Е. О. Селиванова. – К. : Фитосоциоцентр, 2000. – 248 с.
7. Телия В. Н. Русская фразеология. Семантический, прагматический и лингвистический аспекты. – М., 1996.
8. Ужченко Д. В. Семантика українських зоофразеологізмів в етнокультурному висвітленні. Автореферат. – Х., 2000.
9. Фразеологічний словник української мови : у 2-х кн. / укладачі: Л. Паламарчук, В. Винник, В. Білоноженко. – [2-ге вид.]. – К., 1999. – Кн. 1–2.
10. Юрчук Л. А. Теоретичні засади реєстру Фразеологічного словника української мови / Л. А. Юрчук // Мовознавство. – 1983. – № 5.

УДК 811.161.2'282

Г. І. Гримашевич

ДИНАМІКА ЛЕКСИКИ ОДЯГУ В ГОВІРКАХ СЕРЕДНЬОГО ПОЛІССЯ

Гримашевич Г. І. Динаміка лексики одягу в говірках Середнього Полісся.

У статті проаналізовано динамічні процеси в тематичній групі лексики одягу середньополіського діалекту, розкрито їхні причини; визначено лексико-семантичні групи, які зазнали найбільших змін у номінації та функціонуванні їхніх елементів; простежено зміну семантики окремих лексем.

Ключові слова: назви одягу, середньополіські говірки, динаміка, лексема, семантика, номінація.

Гримашевич Г. И. Динамика лексики одежды в говорах Среднего Полесья.

В статье проанализированы динамические процессы, связанные с названиями одежды, которые зафиксированы автором в среднеполюсских говорах, раскрываются их причины; определяются лексико-семантические группы, которые подверглись наибольшему изменению в номинации и функционировании их элементов; прослеживается изменение семантики некоторых лексем.

Ключевые слова: названия одежды, среднеполюсские говоры, динамика, лексема, семантика, номинация.

Grymashevich G. I. The Clothers' Lexical Dynamics in Seredniopolissian.

In the article the dynamical processes in the topical lexical groups of the clothes of the seredniopolissian dialects have been analysed, their reasons have been determined, the lexico-semantic groups which have had the largest changes in the nomination and functioning of their elements are classified, the change of some lexemes' semantics has been depicted.

Key words: closing lexic, Middle-Polissyan dialects, dynamic, lexeme, semantic, nomination.

Одним із найактуальніших напрямів сучасних лінгвістичних досліджень є вивчення динамічних змін словникового складу як літературної, так і діалектної мови, оскільки мова – динамічна система, яка має здатність постійно змінюватися, оновлюватися. Як зазначають дослідники, найбільших змін зазнає саме лексична система української літературної [7; 8] та діалектної мови [2].

Процеси появи нових слів та зникнення старих здебільшого взаємозумовлені. Так, назви предметів і явищ матеріальної та духовної культури, які вийшли з ужитку через різноманітні причини (переважно екстралінгвальні), забуваються, стираються з пам'яті діалектоносіїв. Тому розвиток людського суспільства, зміни в його матеріальній та духовній культурі, модернізація всіх сфер життя, зокрема народного господарства, – визначальні позамовні чинники, наслідком яких є зникнення величезних пластів культури народу, що закономірно призводить до змін у сфері номінації та прискорює процес архаїзації лексичних одиниць тих тематичних груп лексики (далі – ТГЛ), які репрезентують матеріал давніх українських народних промыслів і пов'язані з матеріальною та духовною культурою народу. Мета нашої розвідки – простежити динамічні процеси у ТГЛ одягу в середньополіських говірках Житомирської області. Матеріалами для написання статті слугували власні польові записи діалектного мовлення зі 165 н. п. Середнього Полісся.

Лексика традиційного поліського одягу – це переважно дуже давня, сформована упродовж століть група слів, яка тісно пов'язана з позначуваними реаліями, відбиває тривалу еволюцію одягу від примітивного первинного до сучасного. Назви одягу як важливі компоненти матеріальної культури є цінним джерелом для вивчення історії народу, етногенезу, глото- та діалектогенезу, взаємозв'язків і контактів українців з іншими народами та їхніми мовами. Назви одягу – це лексика, яка тісно пов'язана з діяльністю людей, із матеріальною та духовною культурою, з кліматично-географічними умовами. З розвитком матеріальної культури втрачаються окремі реалії, замінюються іншими, що зумовлює зміни у сфері номінації: перехід лексики до пасивного запасу, поступове стирання структурних формальних і семантичних ознак лексем,

а то й повну їхню втрату. Зауважимо, що досліджувана ТГЛ на інших теренах Полісся була в полі зору Л. Пономар (Західне Полісся) [5], Ф. Бабія (надгоринські говірки) [1], А. Соколовської (говірки білоруського Прип'ятського Полісся) [6], хоч територія Житомирщини (власне, Середнього Полісся) у зазначених працях практично не представлена, що й зумовлює актуальність нашого дослідження. Вона підтверджується ще й тим, що середньополіські говірки «знаходяться в центрі поліського діалектного континууму, ... є говірками давньої формації зі стабільним протягом віків тубільним населенням, якраз на цій території вздовж Дніпра й Прип'яті простежується найбільш глибоке проникнення на південь білоруських діалектних елементів» [5, с. 41].

Актуальність дослідження традиційного народного одягу та його номінації зумовлена необхідністю зафіксувати структуру комплексу поліського костюма, зберегти назви одягу досліджуваного архаїчного ареалу, які в останні десятиріччя зазнають відчутних змін, причинами яких є розвиток суспільства; зникнення одних реалій, поява інших і, відповідно, лексем на їх позначення; аварія на ЧАЕС, яка безпосередньо зачепила Житомирщину, переважно її поліські райони, і призвела до міграційних процесів, що вплинули й на мовлення діалектоносіїв, які опинилися в новому для них діалектному мікросоціумі; необхідністю системно дослідити цю частину матеріальної (частково й духовної) культури поліщука, яка сягає найдавніших часів, та її номінацію.

Оскільки Полісся є архаїчною зоною, то тут досі збережена значна кількість давніх рис як у структурі комплексного народного вбрання, так і в його номінації. Цілком закономірно, що традиційний народний одяг Полісся зберігає зв'язок з іншими зонами України, але й має низку специфічних ознак. Так, як засвідчують дослідження етнографів, мовознавців та власні спостереження, традиційний комплекс костюма поліщука середини ХХ ст. (такий хронологічний зріз зумовлений тим, що інформаторами під час збирання діалектного матеріалу були люди старшого покоління, які відтворили в пам'яті названу епоху, зазначаючи, що деякі елементи народного одягу вже й на той час не були в активному вжитку, а їх використовували тільки в обрядовості (у родильній, весільній та поховальній), а низку реалій вони пам'ятають або зі свого дитинства, або з розповідей дідусів та бабусь) складався з верхнього одягу з хутра (кожуха) та полотна чи сукна (свити), плечового одягу, який одягали під верхній, полотняної сорочки, поясного одягу (чоловічий – штани, жіночий – спідниця та фартух), пояса, головних уборів, взуття, плетеного з лика різних дерев. Зібраний діалектний матеріал дає підстави виділити у ТГЛ одягу за призначенням його елементів низку лексико-семантичних груп (далі – ЛСГ): «Загальні назви одягу», «Назви верхнього одягу», «Назви плечового одягу, який носять під верхнім», «Назви спіднього одягу», «Назви сорочки», «Назви поясного одягу», «Назви головних уборів».

Комплекс поліського костюма кінця ХХ – початку ХХІ ст. докорінно відрізняється від зазначеного вище як складом компонентів у різних ЛСГ, так і номінацією. Так, основним елементом верхнього одягу з хутра сьогодні є різні види шуб, напівшубок, а кожух використовують досить рідко в повсякденному житті, хоча він сам та його назва (*ко'жух*) функціонує у весільній обрядовості; водночас вийшли з ужитку лексеми на позначення різновидів кожуха (*байба'рак* ‘кожух, покритий сукном’, *'бургар* ‘чоловічий кожух’, *ту'луп* ‘саморобний кожух’ тощо) [точну локалізацію, фонетичні та словотвірні варіанти, семантику відзначених лексем див.: 4]. Зовсім вийшов з ужитку такий різновид одягу, як свита, що, відповідно, призвело й до зникнення лексем на позначення цієї реалії (*'бурка*, *че'мерка*, *коза'ч'іна*, *бе'кеша*, *полот'н'анка*, *полот'нина*, *кобе'н'ак*, *чек'мен'*, *о'панча*, *семи'р'ага* та ін.), хоч частина з них перенесені на інші назви верхнього одягу (*с'вита* ‘фуфайка’, ‘чоловіча чи жіноча куртка’), деякі використовують зі зневажливим відтінком (напр., *'гун'а* ‘недбало пошитий одяг’, очевидно, такої семантики лексема набула через те, що цей різновид одягу здебільшого був широким, не підігнаним до талії).

Значні зміни відбулися у ЛСГ назв плечового одягу, який носять під верхнім, оскільки давніше до її складу входили переважно назви піджаків здебільшого домашнього, рідше – фабричного виробництва (напр., *'бобрик* ‘піджак’, *сак* ‘чоловічий піджак’, *са'чок* ‘теплий жіночий піджак’, *арм'йак* ‘короткий піджак’, *ка'пота* ‘теплий піджак’ та ін.), які наразі втрачені, оскільки замінилися іншими різновидами чоловічих та жіночих кофт, блузок, светрів (напр., *'жемпер* ‘плетена кофта без коміра й застібок, яку одягають через голову’, *с'ветер* ‘т.с.’, *гол'ф* ‘кофта з високим коміром, який щільно облягає шию’, *кенгу'роўка* ‘футболка з капюшоном’ та ін.), а на позначення різних видів піджака функціонують лексеми *п'ін'чак*, *жа'кет*, *мари'натка*.

Упродовж кількох століть основним елементом спіднього (натільного) одягу була сорочка, яка в номінації представлена низкою лексем залежно від крою, призначення, використання тощо (напр., *косово'ротка* ‘чоловіча сорочка з вишитим стоячим коміром’, *ко'шул'а* ‘жіноча сорочка’, *до'д'ол'на со'рочка* ‘сорочка, пошита з одного шматка полотна, без підточки’, *со'рочка з п'ід'тичкою* ‘сорочка, верхня частина якої пошита з тонкого полотна, а нижня – з грубого’, *под'точка* ‘т.с.’, *голо'душа* ‘жіноча сорочка без рукавів із великим овальним вирізом на шії’, *голо'шийка* ‘т.с.’, *голон'л'ечка* ‘т.с.’ та ін.). Зафіксовані назви сорочки зникли, оскільки вийшли з ужитку позначувані ними реалії, адже сучасний різновид такого одягу є переважно покупним, різниться кроєм, матеріалом виготовлення та назвами, значна частина яких є запозиченими (напр., *комб'і'нац'ія* ‘жіноча спідня шовкова сорочка’, *'майка* ‘жіноча і чоловіча спідня бавовняна сорочка’), хоча населення старшого покоління досі зберігає у скринях «на смерть» вишиті старовинні сорочки різного крою.

Поясний одяг структурно не змінився, оскільки й сьогодні функціонує поясний жіночий комплекс, який складається зі спідниці та фартуха, а чоловічий – зі штанів. Однак значні зміни спостерігаємо в номінації елементів цієї ЛСГ. Це зумовлено тим, що традиційна тканина жіноча спідниця зовсім вийшла з ужитку, тому зникли її назви (*анда'рак*, *домот'канка*, *л'етник*), крім лексеми *спод'нища*. Сама ж реалія тільки подекуди збережена як раритет, який використовують у весільній обрядовості. На зміну домотканій чи лляній спідниці прийшли сучасні різновиди такого одягу, які мають різноманітні назви залежно від довжини виробу (*ко'ротка сп'ід'нищ'а*, *'куца спод'н'ица*, *'п'індик*), крою (*те'т'анка* 'широка спідниця з дрібними складками, зібрана в талії на резинку', *грахв'іроўка* 'спідниця-гофре', *пл'ес'е'роўка* 'спідниця-плісе', *спод'н'ица ў складк'і*, *вос'м'ік'л'інка*, *спод'н'ица полук'л'ош*), оздоблення (*спод'ни'ца з 'чарл'ам'і* 'вузька спідниця зі складкою на кожному боці' та ін.). Такий структурний елемент поясного жіночого вбрання, як фартух, сьогодні використовують тільки для суто практичних потреб – запобігання іншого одягу від забруднення, а свої обрядові та оберегові функції він уже втратив, хоча інформатори старшого покоління пам'ятають, що фартух був обов'язковим елементом одягу вагітної жінки. Вовняні крайки й плетені пояси та їхні назви (*к'райка* 'витканий кольоовий пояс', *ч'індакора* 'широкий жіночий пояс', *вер'зенка* 'широкий плетений вовняний пояс' та ін.) зникли з ужитку. Сьогодні функціонують тільки шкіряні, переважно чоловічі, пояси для підперізування штанів, які в номінації представлені лексемами *пан'руга*, *'пасок*. Зовсім утратилася оберегова та обрядова роль пояса, який здавна використовували як у ворожіннях, обрядовості, так і у веденні домашнього господарства.

Основним головним убором жінки була і є хустка, яка залежно від кольору, функціонування, призначення, розміру мала різні назви, значну частину яких і досі фіксуємо на обстеженій території (напр., *об'матанка* 'велика тепла, переважно сукняна хустка, яку одягають поверх іншої хустки або поверх одягу', *об'н'інатка* 'велика тепла сукняна хустка з китицями', *'резанка* 'святкова вовняна хустка, незарублена, яку вирізують із тканини', *ко'синка* 'хустка трикутної форми' тощо). Із реалій традиційного головного убору заміжньої жінки, який складався з кибалки – деталі головного убору, що являла собою обруч, на який закручували волосся, очіпка – головного убору у формі шапочки, намітки – убору у вигляді довгого шматка полотна, який одягали зверху на очіпок, збережено тільки певні елементи у вигляді залишків, які переважно використовують в обрядовості. Так, поширеною в досліджуваних говірках є назва *зави'вало* для найменування хустки, якою покривають наречену на весіллі, що, очевидно, є відголоском намітки, оскільки таку ж назву раніше мала намітка. Відома також зачіска, яка має назву у *к'ібалку* (волосся розділити на дві частини й закрутити його на голові у вигляді обруча), що,

очевидно, за формою перенесено з назви елемента традиційного головного убору заміжньої жінки – кибалки. Чоловіча шапка й зараз функціонує як основний чоловічий головний убір, хоча на її позначення збережено переважно тільки лексему *'шапка'*; інші ж назви чоловічих зимових головних уборів (напр., *'кучма'* 'волохата висока шапка з овечого хутра', *'йар'мулка'* 'чоловіча плетена шапка', *'йа'ломка'* 'т.с.', *'йо'лом'* 'т.с.', *'ма'герка'* 'т.с.', *'три'вух'* 'зимова шапка-вушанка', *'мала'хай'* 'шапка з широким навушниками') населення Полісся не використовує, оскільки уже не шиють шапок з овечого хутра, плетені шапки представники старшого покоління не використовують, а молодь номінує цю реалію новими назвами (напр., *'пету'шок'* 'вовняна спортивна шапка').

Отже, традиційний народний одяг Житомирського Полісся та його номінація упродовж кількох десятиліть зазнали змін, зумовлених різними чинниками. Ці зміни, на жаль, не завжди є позитивними, оскільки з утратою елементів народного одягу знищується пласт як матеріальної, так і духовної культури населення, який відтворити з кожним роком стає дедалі тяжче, оскільки відходять у небуття люди старшого віку – носії народної моралі, мови, культури. Збереження елементів мови й традиційної духовної та матеріальної культури Полісся як унікальної в багатьох відношеннях зони – невідкладне завдання сучасних етнографів, лінгвістів, етнолінгвістів, фольклористів і всіх, кому не байдуже минуле і майбутнє цієї частини Славії. Аналіз динамічних процесів у ТГЛ одягу дає підстави стверджувати, що практично кожна ЛСГ зазнала змін у номінації, які часто супроводжуються зміною семантики лексем, перенесенням назви на інші предмети одягу, а то й цілковитим зникненням як реалії, так і назви. Дослідження динамічних процесів у тих ТГЛ, які зазнають значних змін у зв'язку зі зникненням чи зміною номінованих реалій, у різних зонах українського діалектного континууму, насамперед в архаїчних регіонах Славії, є сьогодні одним з основних завдань діалектологів-лексикологів, адже, як зауважує П. Гриценко, наявні сьогодні джерела інформації про українську діалектну лексику демонструють неповноту, лакунарність матеріалу, наявність різноманітних обмежень у його репрезентації [3, с. 19]; водночас для виявлення динаміки діалектної лексики важливим є повторне обстеження говірок, за словами П. Гриценка, з перспективою зіставлення різночасових свідчень [там же]. Тому майбутнє діалектної лексикології – за комплексними дослідженнями різнопланової діалектної лексики, передовсім тих ТГЛ, які відзначаються динамікою репертуару номінативних одиниць, зумовленою змінами в матеріальній та духовній культурі діалектоносіїв.

Література

1. Бабий Ф. И. Бытовая лексика говоров среднего бассейна Горыни (названия одежды, обуви и головных уборов) / Ф. И. Бабий : дисс. ... канд. филол. наук : спец. : 10.02.02 – «Украинский язык». – Ужгород, 1985. – 228 с.

2. Глуховцева К. Д. Динаміка українських східнослов'янських говірок : монографія / К. Д. Глуховцева. – Луганськ : Альма-матер, 2005. – 594 с.
3. Гриценко П. Ю. Українська діалектна лексика : реальність і опис (деякі аспекти) / П. Ю. Гриценко // Діалектна лексика : лексикологічний, лексикографічний та лінгвогеографічний аспекти : матеріали доповідей Міжнародної конференції. – Глухів : РВВ, 2005. – С. 5–23.
4. Гримашевич Г. Словник назв одягу та взуття середньополіських і суміжних говірок / Галина Гримашевич. – Житомир : Північноукраїнський діалектологічний центр Житомирського державного педагогічного університету імені Івана Франка, 2002. – 184 с.
5. Залеський А. М. Говірки Київського Полісся / А. М. Залеський // Київське Полісся : Етнолінгвістичне дослідження. – К. : Наук. думка, 1989. – С. 41–76.
6. Пономар Л. Г. Назви одягу Західного Полісся / Л. Г. Пономар – К., 1997. – 182 с.
7. Соколовская А. С. Лексическая типология говоров Припятского Полесья (на материале названий одежды и обуви) / А. С. Соколовская : автореф. ... канд. филол. наук : спец. : 10.02.02 – «Белорусский язык». – Минск, 1967. – 15 с.
8. Стишов О. А. Українська лексика кінця ХХ століття (на матеріалі мови засобів масової інформації) / О. А. Стишов. – [2-ге вид., переробл.] – К. : Пугач, 2005. – 388 с.
9. Струганець Л. Динаміка лексичних норм української літературної мови ХХ століття / Любов Струганець. – Тернопіль : Астон, 2002. – 352 с.

УДК 811.161.2+81'367

С. В. Гузенко

ІНТЕНСИФІКАЦІЯ ВИРАЗНОСТІ СИНТАКСИЧНИХ КОНСТРУКЦІЙ В УКРАЇНСЬКИХ І РОСІЙСЬКИХ РЕКЛАМНИХ ТЕКСТАХ

Гузенко С. В. Інтенсифікація виразності синтаксичних конструкцій в українських і російських рекламних текстах.

У статті розглянуто окремі засоби інтенсифікації виразності синтаксичних конструкцій в українських і російських рекламних текстах – компресію викладу і порядок слів. Зроблено висновок про підпорядкованість цих засобів основній прагматичній меті реклами.

Ключові слова: виразність, рекламний текст, порядок слів.

Гузенко С. В. Интенсификация выразительности синтаксических конструкций в украинских и русских рекламных текстах.

В статье проанализированы отдельные средства интенсификации выразительности синтаксических конструкций в украинских и русских рекламных текстах – компрессия изложения и порядок слов. Автор делает вывод о подчиненности этих средств главной прагматической цели рекламы.

Ключевые слова: выразительность, рекламный текст, порядок слов.

Guzenko S. V. Intensification of expression of syntactical constructions in the Ukrainian and Russian advertising texts.

In the article the author analyses some means of intensification of expression of syntactical constructions in the Ukrainian and Russian advertising texts – a compression and a word order. The author concludes about subordination of these means of the main advertising pragmatical purpose.

Key words: expression, advertising text, word order.

Проблема виразності мовного знака вже неодноразово привертала увагу дослідників. У роботах здійснено аналіз виражально-зображальних, експресивних засобів мови (української, російської) як стосовно того чи того рівня мовної структури, так і у зв'язку з тими основами, на яких вони постають у різномірній мовленнєвій практиці людини [6; 7].

Як відомо, рекламні тексти в сучасному мовному середовищі є одними з найбільш експресивних, впливових, емоційних. Аналіз засобів

виразності на лексичному, морфологічному та синтаксичному рівнях здійснено на матеріалі українських (О. І. Зелінська, Є. С. Коваленко), російських (Т. Н. Лівшиць, О. С. Попова, Т. В. Гулак), англійських (М. В. Гусар), іспанських (В. І. Охріменко, Н. Л. Волкогон) рекламних текстів. Недостатньо досліджено засоби інтенсифікації виразності синтаксичних конструкцій у порівняльному аспекті. Проведення такого аналізу на матеріалі українських та російських рекламних текстів і є метою нашої розвідки.

На думку дослідників, виразним, по суті, є будь-який мовний знак, адже така його природа, інакше він не міг би виконувати свою функцію. Інтенсифікація виразності мовного знака відбувається лише в мовленні, під час реалізації комунікативно-інформативних можливостей мовної системи [6, с. 7–8]. На синтаксичному рівні розрізняємо інтенсифіковано виразні мовні засоби (стилістичні фігури: еліipsis, повтор, плеоназм, синтаксичний паралелізм тощо) і так звані «інтенсифікатори» виразності (порядок слів, використання певних синтаксичних конструкцій і т. ін.). Усі ці структури занурені у стихію рекламної комунікації і набувають особливої виразності, що сприяє реалізації прагматичної мети реклами – поінформувати про товар чи послугу, вплинути на адресата мовлення – потенційного споживача. Предметом нашого дослідження є інтенсифікатори виразності як малодосліджені елементи.

У рекламних текстах компресія, редукція висловлювань насамперед формують виразність синтаксичних структур. Талановиті автори цих текстів максимально мінімізують їх, виокремлюючи таким чином найголовнішу інформацію. На синтаксичному рівні це реалізується завдяки використанню простих двоскладних непоширених речень: *Акція почалась!* [МПС, 2011, № 3, с. 2]; *Мрії здійснюються!* [МТ, 2006, № 1, с. 107]; речень-дефініцій із лексично вираженим іменним складеним присудком. У такі «визначення» включено не звичайні ознаки (хай навіть і яскраві), а ознаки істотні, які можна виявити і сформулювати лише внаслідок дослідження й узагальнення. Отже, довіра до таких структур є набагато вищою, ніж до інших речень: *ІНВЕСТИЦІЇ – найкоротший шлях до успіху* [К., 2004, № 22, с. 17]; *«Супер BUSINESS life» – найвигідніший тариф на ринку мобільного зв'язку* [Б., 2007, № 6, с. 9]; *Правильный выбор для любой дорожной ситуации – Программа BILSTEI* [ЗР, 2011, № 5, с. 73].

Автор компресує виклад матеріалу й одночасно повідомляє різноманітну суттєву інформацію за допомогою використання конструкцій з однорідними членами речення: *ГРУПА САНАТОРІЇВ ПРОПОНУЄ: комплексне санаторно-курортне лікування, готельне розміщення, спеціальні лікувальні програми* [МТ, 2007, № 2, с. 79]; *Вона [туристична програма] розповідає про далекі краї та заморські дива, дарує приємні сюрпризи, дає цінні поради мандрівникам* [МТ, 2006, № 1, с. 87]; *Высококачественные серийные амортизаторы, мощные амортизаторы для внедорожников, комплекты подвески для тюнинга и автоспорта: с*

таким асортиментом *BILSTEIN* каждый сможет полностью реализовать свои водительские амбиции и получить безграничное удовольствие от вождения [ЗР, № 5, 2011, с. 73].

Частотним для рекламних текстів є використання різних видів односкладних речень. Зміст у таких конструкціях передано сконденсовано, виразно. Їхньою прагматичною основою є вираження прохання, наказу, побажання і т. ін. Найпростішими мовними засобами, за допомогою яких маніфестується воля людини, є односкладні означено-особові та узагальнено-особові речення із головним членом – дієсловом наказового способу: *Подключайтесь до тарифу «Вільний life:»). Розмовляйте з усіма абонентами life:) по 0 коп./хв. Зберіть команду з 5-ти учасників та отримайте бонус 50 грн щомісяця до 2008 року!* [От., 2007, № 6, с. 7]; *Летайте Эмирейтс из Москвы и Санкт-Петербурга по всему миру через Дубай* [GEO, 2011, № 9, с. 13].

Використання означено-особових конструкцій може також акцентувати передання семантики гарантування: *Печатаем... 200 листов в минуту. Формируем, фальцуем, проклеиваем и перфорируем бесконвертные отправления. Укладываем 4000 конвертов в час. Отправляем с почальонами письма с конвертами и без Вашим любимым адресатам. Печатаем адреса на любых конвертах* [ДС, 2010, № 11, с. 28].

Продуктивним і виразним у рекламних текстах є використання односкладних номінативних речень. Їхньою основною стилістичною функцією є ствердження буття рекламованих предметів чи послуг, їх виділення, а також звичайне найменування. Залежно від значення та структури в рекламних текстах представлені такі види номінативних речень:

1. Буттєві («*Нові автомобілі. Продаж. Гарантія. Сервіс. Кредит до 4-х років*») [К., 2004, № 4, с. 51].

2. Оцінні. Такі речення поєднують у собі номінацію предмета та його емоційну оцінку. Причому таку оцінку передано імпліцитно за допомогою окличного речення, в якому сконденсовано емоційно-експресивне забарвлення, передано «захоплення» автора рекламованим товаром: *Перший в Європі! Six Senses Spa!* [МТ, 2007, № 3, с. 53]; *Весь Мир. Каждый день* [GEO, 2011, № 9, с. 13].

3. Номінативні теми. А. П. Загнітко кваліфікує цей різновид як речення, оскільки «він являє собою інтонаційно самостійну комунікативну одиницю – через неї мовець повідомляє про наявність у свідомості уявлення і викликає аналогічну асоціацію у свідомості співрозмовника» [3, с. 169]. У рекламних текстах такі речення часто є заголовками, вони називають рекламований предмет, який буде представлений далі в основному тексті. Наприклад, *Квітка Безсмертника* [МТ, 2007, № 3, с. 5].

Як відомо, номінативні речення із загальною стилістичною семантикою виділення можуть використовуватися для виокремлення у художньому стилі і відтворення особливостей структурно-

інтонаційного увиразнення розмовного стилю [2, с. 73]. Номінативні речення порівняно з двоскладними є стислішими, надають експресивного характеру вислову, передають окремі не об'єднані між собою деталі [1, с. 12]. Лаконічність цих структур у рекламних текстах впливає на стилістичну виразність, підвищує інформативність тексту загалом. Крім того, в таких реченнях може бути сформульовано головний мотив купівлі товару. А мотив завжди є поштовхом для здійснення дії через усвідомлення нової потреби, наприклад: *Довірений водій. Абсолютний комфорт. Безпека* (реклама автомобілів) [Б., 2004, № 10, с. 142].

Ще одним засобом інтенсифікації виразності синтаксичних конструкцій є порядок слів, що допомагає упорядкувати зміст, зробити певні акценти. Як відомо, найбільш запам'ятовуються ті частини висловлення, що знаходяться або на його початку, або наприкінці. У рекламі таким маркованим елементом є назва рекламованого об'єкта у функції підмета (іноді додатка), що часто винесена на початок речення, наприклад: *Chrysler 300M – стильний спортивний седан, що об'єднує найкращі ходові характеристики, американську практичність та оригінальний дизайн* [К., 2004, № 11, с. 59]; *ЮРИДИЧНА ФІРМА «СТОЛИЧНИЙ АДВОКАТ» надасть усні консультації та письмові юридичні висновки з правових питань, підготує документи...* [Б., 2004, № 10, с. 145]; *«Шанс.Model.ua» – сльози щастя та радість перемоги. «Шанс.Model.ua» – найпрестижніші знімальні майданчики та подіуми. «Шанс.Model.ua» – це шанс кардинально змінити своє життя на краще* [К., 2004, № 33–34, обкл. 3]; *КУВ – крупнейший поставщик амортизаторов на конвейер и один из ведущих поставщиков амортизаторов на вторичный рынок (aftermarket) Европы. КУВ доверяют ведущие мировые производители автомобилей...* [ЗР, 2011, № 5, с. 121].

На думку адресантів реклами, використання рекламованого товару потенційним споживачем є причиною покращення якості життя останнього. Саме тому в сильну початкову позицію виносять назву об'єкта реклами із прийменниками *за допомогою* (укр.), *із* (укр.), *благодаря* (рос.), наприклад: *За допомогою функції «Подорож у часі» Ви можете швидко та легко настроїти запис на потрібний Вам час* [Б., 2007, № 3–4, обкл. 4]; *Із новим тарифом Ви можете вирішувати свої ділові питання, не звертаючи уваги на тривалість розмови* [Б., 2007, № 6, с. 9]; *Благодаря передовым техническим решениям фильтры Mann-Filter показывают максимум эффективности и сохраняют свои качества в течение всего срока эксплуатации даже в критических режимах* [ЗР, 2011, № 5, с. 19]. Такі конструкції допомагають підкреслити значення вигоди адресата, здійснюючи таким чином додатковий вплив на потенційного споживача.

У спонукальних реченнях рекламних текстів звертає на себе увагу на початку речення присудок, виражений дієсловом наказового способу. Саме на ці слова падає логічний наголос. Така синтаксична структура разом із

чіткою ритмічною організацією висловлень сприяє загальному виразненню рекламних текстів, побудові механізму наступних дій адресата, наприклад: *Вмикай та слухай «Ранок на сніданок» по буднях з 6:00 до 10:00* [В., 2008, червень, с. 11]; *Читайте у п'ятницю в журналі «Тернопільський оглядач»* [ТО, 2008, 09.04]; *Не мечтай. Действуй* [GEO, 2011, № 9, с. 17]. У сильну початкову позицію може бути винесена пропозиція адресатові здійснити очікувану дію, пов'язану з використанням рекламованого товару: *Купи, Слухай, Придбай* та ін., або ж таку дію, яка повинна привести до результату, слабо пов'язаного із рекламованим товаром: реалізації мрії, покращення життя, наприклад, *Використай свій шанс. Створи власну епоху!* (реклама меблів) [МТ, 2007, № 3, с. 37]; *Уяви тонкощі бізнесу!* (реклама мобільного телефону) [Б., 2007, № 3–4, с. 27]; *Увійдіть у світ привілеїв* (реклама кредитних карток) [Б., 2007, № 3–4, с. 13]; *Спіймай час! Володій світом!* (реклама телевізорів) [Б., 2007, № 3–4, обкл. 4]; *Наслаждайтесь* (реклама туристичних послуг) [Discovery, 2011, № 4, с. 41]; *Заявите всему миру о себе!* (реклама студії веб-дизайну) [ДС, 2010, № 12, с. 25]. Таке пряме спонування до дії не сприймається як насильство через те, що має вигляд гедоністичної спокуси [4].

На початок речення може бути винесено підмет, виражений особовим займенником *ми*. Як правило, ці речення побудовані за структурною схемою: S – V, де S – суб'єкт – адресант мовлення, а V – предикат – має семантику гарантування обіцянки, наприклад: *...Ми уміємо якісно і швидко виконувати таку роботу: обстежувати будівельні конструкції, визначати дефекти залізобетонних елементів, герметизувати силосні сховища...* [З. і Х., 2006, № 2, с. 55]; *Ми вміємо проривати інформаційну блокаду і маємо відповідний досвід... Ми справді незалежні і водночас прагматичні...* [П. і Ч., 2006, № 12, с. 60]; *Мы Вам в этом поможем!* (реклама студії веб-дизайну) [ДС, 2010, № 12, с. 25].

У центрі уваги реклами завжди знаходиться адресат – потенційний споживач, з його потребами і бажаннями. Підмет, виражений особовими займенниками *ти, ви*, часто винесено в сильну початкову позицію: *Ви одразу зможете користуватися кредитною лінією* [Б., 2007, № 1–2, с. 51–52]; *Ви можете міняти адресу офісу – номер завжди буде за вами* [Б., 2007, № 3–4, с. 11]; *Вы почувствуете уникальность комбинации современных технологий автоспорта и оригинального качества поставщика на конвейер* [ЗР, 2011, № 5, с. 73]. Підкреслює повагу до адресата означення, виражене займенником *Ваш*, у початковій позиції, наприклад: *Ваше посвідчення – це вибір легендарної якості Nissan. Ваш привілеїв – престижні моделі на ексклюзивних умовах* [Б., 2007, № 3–4, с. 13]; *Ваша выгода у нас в Приоритете* [GEO, 2011, № 9, с. 9].

Іноді в рекламних текстах створено атмосферу таємничості, загадковості з метою заінтригувати адресата, привернути увагу до тексту. В таких текстах навіть може не бути вербалізовано назву рекламованого

об'єкта, яка, як правило, є в невербальній частині (на зображенні або у формі логотипа). Збільшує виразність таких текстів використання у ролі підмета особового займенника *він (он)* у початковій позиції, наприклад: *Він втілює динаміку та елегантність, притаманні всім моделям Пежо. Він – красивий та безпечний, що є фірмовим стилем Пежо. Але він не схожий на своїх попередників* [К., 2004, № 38, с. 17]; *Он без усилий поглощает километры. Грациозно движется сквозь 70-сантиметровую толщу воды. Легко проглатывает всё Ваше подводное снаряжение...*(реклама автомобіля) [GEO, 2011, № 9, с. 2].

Ще одним засобом інтенсифікації виразності є мовні контрасти. На синтаксичному рівні вони виявляють себе в різноманітних протиставленнях: часових (*раніше – тепер*), суб'єктних (*ми – інші*), об'єктних (*наша продукція – товари інших виробників*). Як правило, ці протиставлення також винесені у сильну початкову позицію, що привертає додаткову увагу адресата: *Відтепер Вам можуть телефонувати за тарифами звичайного міського* [Б., 2007, № 3-4, с. 11]; *Раніше я про це не думав. ТЕПЕР Я ЗНАЮ* [Контракти, 2004, № 20, с. 7]; *Мы сделали кондиционер. Другие так не могут* [Discovery, 2011, № 4, с. 95].

Своєрідною формою збільшення виразності є питальні речення. Так, у запитаннях може бути сформульовано гіпотетичну проблему адресата. У такому разі з нього розпочинається текст, а основний текст містить відповідь-інформацію про розв'язання проблеми адресата завдяки рекламованому товару, як-от, наприклад, у заголовках: *А Ви подбали про безпеку своїх працівників?* [ДМ, 2008, 22.05]; *Бажаєте придбати шини дешевше?* [К., 2004, № 5, с. 53]; *Ви отримали компенсацію заощадженими грошима?* [ДМ, 2008, 22.05]; *А какие фильтры используете Вы?* [ЗР, 2011, № 5, с. 19].

Цікаво, що «вмонтовані питання співвіднесені з вмонтованими командами» [5, с. 204]. У цих реченнях формулюється можлива потреба – мотив придбання товару, а специфіка сучасного рекламного дискурсу в умовах конкуренції полягає в тому, що нав'язується, навіюється адресатові не тільки товар, а й потреба його споживання. До того ж конструкції «запитання – відповідь» наближають мову реклами до розмовного стилю, що увиразнює її, робить експресивною.

Отже, розглянуті інтенсифікатори виразності синтаксичних конструкцій – компресія викладу і порядок слів – свідчать про схожість використання цих прийомів в українській та російській мовах. Скорочення тексту дає можливість адресату «домислити» його, що активізує мисленеву активність читача, сприяє запам'ятовуванню. Винесення у початкову позицію наважливішої інформації привертає увагу адресата, виконує контактовстановлюючу функцію. Основною причиною використання цих засобів у рекламних текстах є реалізація прагматичної мети реклами – здійснення впливу на потенційного споживача.

Література

1. Біятенко Л. О. Стилiстичне використання номiнатиvних речень / Л. О. Біятенко // Українська мова в школі. – 1962. – № 6. – С. 11–13.
2. Єрмоленко С. Я. Синтаксис і стилістична семантика / С. Я. Єрмоленко. – К. : Наукова думка, 1982. – 209 с.
3. Загнітко А. П. Український синтаксис: науково-теоретичний і навчально-практичний комплекс : навч. посiбник / Інститут змісту і методів навчання ; Донецький держ. ун-т. – К. : ІЗМН, 1996. – Ч. 1. – 202 с.
4. Павлюк Л. Г. Аксиологічні та структурні характеристики дискурсу реклами у мас-медіа [Електронний ресурс] / Л. Г. Павлюк // Наукові записки Інституту журналістики. – Том 22. – Режим доступу до журн.: <http://journalib.univ.kiev.ua/index.php?act=article&article=1460>.
5. Ковалевська Т. Ю. Комунікативні аспекти нейролінгвістичного програмування : монографія / Т. Ю. Ковалевська. – Одеса : Астропринт, 2008. – 324 с.
6. Чабаненко В. А. Стилiстика експресивних засобів української мови / В. А. Чабаненко ; Запорізький держ. ун-т. – Запоріжжя, 2002. – 351 с.
7. Человеческий фактор в языке: Языковые механизмы экспрессивности / Ин-т языкознания ; отв. ред. В. Н. Телия. – М. : Наука, 1991. – 214 с.

Список умовних скорочень

Б. – Бізнес	К. – Контракти
В. – Вона	МПС – Мой прекрасный сад
ДМ – Ділове місто	МТ – Міжнародний туризм
ДС – Деловой статус	От. – Отдохни
З. і Х. – Зерно і хліб	П. і Ч. – Політика і час
ЗР – За рулем	ТО – Тернопільські оголошення

УДК 811.161.2:81'366.58

А. В. Дедухо

КОМУНІКАТИВНО-ПРАГМАТИЧНІ ТА СТРУКТУРНО-СЕМАНТИЧНІ
ХАРАКТЕРИСТИКИ ПЕРФОРМАТИВНОГО АКТУ ПРОХАННЯ

Дедухо А.В. Комунікативно-прагматичні та структурно-семантичні характеристики перформативного акту прохання.

У статті досліджуються комунікативно-прагматичні та структурно-семантичні особливості українського перформативного акту прохання. Зазначено його класифікаційні характеристики та місце серед споріднених з ним семантичних різновидів – благання, запрошення, заклинання тощо. Зазначено умови успішності, проаналізовано сполучувальні потенції, визначено повну синтаксичну та модифіковані форми.

Ключові слова: прохання, перформатив, екзерситив, реквестив, валентність.

Дедухо А.В. Коммуникативно-прагматические и структурно-семантические характеристики перформативного акта просьбы.

В статье исследуются коммуникативно-прагматические и структурно-семантические особенности украинского перформативного акта просьбы. Указаны классификационные характеристики и его место среди родственных семантических видов – мольба, приглашение, заклинание. Указаны условия успешности, проанализированы сочетательные потенции, описаны полная синтаксическая и модифицированные формы.

Ключевые слова: просьба, перформатив, экзерсетив, реквестив, валентность.

Dedukhno A.V. Communicative-pragmatic and structural-semantic characteristics of performative act of apologizing.

Lingvopragmatic and structural-semantic characteristics of performative act of apologizing and its functional synonyms is the aim of the article. The conditions of effectiveness are proposed, typical and non-typical performative representations are analyzed, the establishers' role of such structures are given in the article.

Key words: performativ, the speech act, apologizing, typical and non-typical performative apologizing.

Теорія перформативності, сформувавшись у логіці, дала поштовх для появи нових напрямів у розвитку інших наук, зокрема напряму з лінгвопрагматики в мовознавстві. Дана стаття присвячується дослідженню одному з різновидів спонукальних актів, чи екзерситивів (за Дж. Остіном), – проханню, класичним індикатором якого є перформатив *прошу*: *Прошу вашого дозволу*; *Прошу попередити мене*. Здійснення таких актів відбувається, коли мовець намагається досягти чогось зусиллями співрозмовника, який може, але не зобов'язаний це зробити.

Вплив на адресата є глобальною метою, яку ставить собі мовець у процесі комунікації, і найбільше ця мета увиразнюється у спонуканнях. Мовленнєвий акт прохання як різновид спонукання досліджувався багатьма вченими (Дж. Сьорль, Д. Гордон, А. Вежбицька, Г. О. Золотова, Н. І. Формановська, В. С. Храковський, О. П. Володін, О. А. Бризгунова, О. П. Савельєва, О. В. Падучева, Т. В. Булигіна, Д. І. Шмельов, О. А. Романов та ін.). В україністиці в царині мовленнєвого етикету він розглядався в роботах Я. К. Радевич-Винницького [15, с. 180–181] та С. К. Богдан [6, с. 393–399], прагматичний аспект вживання актів прохання як експліцитних перформативів на матеріалі німецької та української мови аналізувався О. В. Попович [14]; прохання як імперативний жанр та результативність жанру прохання, успішність неспішність якого залежить від мовної вправності адресанта вивчено в розвідках М. З. Баліцької [3; 4]; семантико-прагматичний аналіз мовленнєвих актів прохання виконаний у розвідці Л. Р. Турик [18]; питання перекладу перформативної матриці «прохання» у політичному дискурсі розглядалося М. І. Ончуленко [13]; проблема опису в словниках прагматичних кліше на прикладі перформатива *прошу* в чеській та українській мовах поставлена в розвідці Н. Ф. Баландіної та М. І. Степаненка [1]; статусно фіксований мовленнєвий акт прохання в асиметричних ситуаціях спілкування вивчався М. М. Гринишиним [11]. Усе це свідчить про те, що проблема привертає увагу вчених, але ще не всі її аспекти висвітлено, зокрема, не досліджено граматичні й функціональні особливості прохання як перформативного акту, що й зумовлює актуальність роботи.

Метою нашої розвідки є дослідження структурно-семантичних і комунікативно-прагматичних характеристик прохання. Досягнення поставленої мети передбачає виконання таких завдань: з'ясувати суть мовленнєвого акту прохання та його функціональних синонімів: благання, мольба, заклинання, запрошення; описати класифікаційні особливості висловлювань-прохань; установити умови успішності; проаналізувати сполучувальні потенції перформативного дієслова *прошу*; визначити повну синтаксичну форму перформативного акту прохання та її модифікації; вказати на поширювачі перформативного ядра.

Об'єктом роботи є перформативний екзерситивний мовленнєвий акт прохання, предметом – його структурно-семантичні та комунікативно-прагматичні характеристики.

Перформативний мовленнєвий акт прохання в класифікації Дж. Остіна входить до групи екзерситивів, у типології Дж. Сьорля – до групи директивів. Автор класифікації російських перформативних дієслів Ю. Д. Апресян прохання виділив в окрему групу, а Й. Крекич, навпаки, досліджуючи спонукальні перформативи, об'єднав в одну групу прохання, пропозиції, поради, попередження, пророкування, вимоги, накази, заборони, дозволи. «Польова природа категорії спонукальності дозволяє використовувати різноманітні варіанти свого структурування» [12, с. 125], тому можливе виділення різної кількості підтипів спонукання залежно від того, наскільки докладним буде членування. Так, більш детально класифікує спонукальні мовленнєві акти О. І. Беляєва, виділяючи, передусім на матеріалі англійської мови, прескриптивні (від англ. *prescription* – *наказ, постанова*), сугестивні (від англ. *suggest* – *пропонувати, радити*) та реквестивні (від англ. *request* – *прохання, вимога*) мовленнєві акти, до складу останніх і входить *прохання* разом із *благанням* та *запрошенням*. Крім того, дослідниця виділяє в кожній з груп так звані ядерні і периферійні (інваріантні) види. Так, у групі реквестивів ядерним є мовленнєвий акт *прохання*, а *благання* і *запрошення* – варіанти *прохання*. При цьому дослідниця вказує, що деякі мовленнєві акти можуть суміщати ознаки різних груп, наприклад, *запрошення* суміщає ознаки сугестивів і реквестивів, оскільки каузована дія є бажаною для мовця і приємною або корисною для адресата [5].

Інша позиція на класифікацію спонукальних мовленнєвих актів належить Н. І. Формановській, яка, спираючись на типологію О. І. Беляєвої, виділяє групи спонукальних актів за ознакою соціального статусу мовців і за ознакою корисності дії: ін'юнктиви (від англ. *injunction* – *постанова, наказ*), або прескриптивні мовленнєві акти, адвісиви (від англ. *advise* – *радити, консультиувати, повідомлювати*), реквестиви (*прохання, благання, заклинання*) [20]. Порівняння цих класифікацій засвідчує їх неоднорідність. Вочевидь, це пояснюється різними критеріями, що враховуються при класифікації спонукальних актів та особливостями тієї мови, одиниці якої власне і класифікуються.

Оскільки ситуації спонукання різноманітні за прагматичним контекстом, деякі лінгвісти виділяють не групи, а види спонукання з притаманними їм семантико-прагматичними й соціально-ситуативними ознаками. Так, Ц. Саранцацрал виділяє соціально зумовлені мовленнєві акти (*наказ, попередження, заборона, вимога, прохання*) і соціально незумовлені акти (*порада, пропозиція* тощо) [16].

Орієнтуючись на словникові тлумачення предикатів з інтенцією прохання: *просити* – звертатися з проханням до кого-небудь, домагатися чогось; *спонукати* кого-небудь зробити, виконати щось [ВТССУМ, с. 1167]; *благати* – наполегливо, невідступно, ласкаво просити [ВТССУМ, с. 86]; *молити* – дуже просити, благати [ВТССУМ, с. 684];

заклинати – настійно прохати, благати про що-небудь [ВТССУМ, с. 395] (одне із значень); *запрошувати* – просити прийти куди-небудь, до когось із певною метою [ВТССУМ, с. 416], ми можемо їх сукупно віднести до реквестивів, оскільки усі вони включають сему «просити».

Заслуговує на увагу з погляду лінгвопрагматики класифікація О. О. Філатової, у якій ураховано такі фактори для визначення типів спонукальних ситуацій: наявність свободи вибору в адресата (категоричні, некатегоричні мовленнєві акти), фактор зацікавленості, фактор статусу, фактор виконавця, фактор нормативності, фактор оточення, фактор зумовленості [19]. До групи реквестивів включено такі спонукальні акти: *прохання, благання, заклинання, прохання про пораду, прохання про дозвіл, упрошування*.

Угрупування російських мовленнєвих актів М. Я. Гловинської передбачає підгрупу під назвою «прохання», у яку, крім інших вказаних вже дієслів, віднесені й *апелювати* та *звертатися (з проханням)*, позначені авторкою як перформативи [9, с. 180]. Умови успішності мовленнєвого акту прохання сформовано багатьма ученими [2; 9; 10; 17; 21; 22]. Ми лише узагальнимо наявні здобутки:

- 1) мовець бажає здійснення дії / отримання чогось;
- 2) мовець знає, що адресат спроможний задовільнити його бажання;
- 3) мовець правомірний звернутися до адресата;
- 4) мовець усвідомлює, що адресат не зобов'язаний виконувати його бажання;
- 5) тому він невпевнений у результаті.

Одна з особливих характеристик прохання полягає в тому, що мовець виявляє адресату максимум «мовленнєвого сприяння» [20, с. 192] задля здійснення каузованої дії. Порушуючи проблему лексикографування перформативних висловлювань, Д. Войводич запропонував розглянути структури зі специфічними граматичними (синтактико-семантичними) зв'язками (передусім з керуванням), які відображають сполучувальні потенції кожного з перформативних дієслів. Таким чином, учений аналізує перформативні дієслова за двома типами валентностей: формально-об'єктним (відмінковим) та предикативним на матеріалі сербської, російської та польської мов. Послуговуючись даними дослідженнями, українське перформативне дієслово *прошу* відносимо до угруповання «перформативи зі знахідним об'єкта» [7], тобто оформлення мовленнєвого акту прохання відбувається, базуючись на сполучувальності перформативного дієслова *прошу* і об'єкта-адресата, як правило, у знахідному відмінку з ознакою «аблативності», з одного боку, та поєднанням даного дієслова і каузованої проспективної дії-присудка в пропозиції висловлювання, з іншого [8]: *Прошу вас, звільніть це місце*.

Предикативна валентність передбачає взаємозв'язок темпоральних відношень з перформативними дієсловами, що дозволяє, у свою чергу, виділити «мобільні», які характеризуються вільним уживанням форм

предиката в пропозиції з будь-якою темпоральною перспективою, та «немобільні» перформативи. Предикат *прошу* належить до немобільних, оскільки в його пропозиційній структурі присудок найчастіше виражається формами з ознакою футуральності: *Просимо професора Холода розповісти про операцію тромбозу вени, яку він робив сьогодні* (О. Гончар, «Крапля крові»), у той час як його вираження формами з ознаками претеритальності трапляються нечасто.

Повна форма перформативного мовленнєвого акту прохання реалізується у складнопідрядному з'ясувальному реченні зі сполучниками *щоб(и)*, *якби* за схемою *Я / ми прошу / -имо, щоб(и) ти / ви зробив / -ли*. Наприклад: *Отож я прошу, щоб ви мене хоча б коротенько познайомили з історією наукового і суспільного поступу цивілізації...* (Ю. Ячейкін, «Дивовижні пригоди капітана міжзоряного плавання Небрехи...»). Складнопідрядне речення прохання може «обростати» й іншими конструкціями, наприклад: *Ти багато знаєш людей, прошу, щоб зробили громадську складчину на той друк...* (О. Іваненко, «Марія»), *Єдине, що я вас прошу: дотримуйтесь спокою* (П. Загребельний, «Диво»).

У мовленні повна форма може модифікуватися. У спілкуванні спостерігаємо такі модифікації перформативного акту прохання:

1) акти прохання з перформативним дієсловом *прошу* можуть функціонувати у формі безсполучникового складного речення: *Поперед цього прошу вас, допоможіть мені в цьому ділі то порадою, то своїми словами, а потім скажете мені просто, чи можна мати яку надію?* (І. Нечуй-Левицький, «Гетьман Іван Виговський»);

2) головна і підрядна частини можуть об'єднуватися в межах простого речення, тоді підрядна частина номіналізується (найчастіше у формі інфінітива чи інфінітивних сполук) й перетворюється у складений присудок: *Я перша прошу вас зробити нам приємність і залишитися довше ще* (О. Кобилянська, «Через кладку»); *Прошу почекати внизу до другої години* (У. Самчук, «Волинь») тощо;

3) у мовленні трапляються конструкції на зразок *прошу* + імператив дієслова, яке називає дію: *Прошу вас, сідайте; Прошу вас, не хвилюйтеся; Прошу, зателефонуйте мені ввечері* тощо, які можна назвати нейтральними. Більш чи менш інтенсифікованими є: *Прошу, пробачте за запізнення; Прошу, будь-ласка, не затримуйте нас* (Б. Антоненко-Давидович «Смерть»). З погляду Н. І. Формановської, «у класі директивних мовленнєвих актів другим членом групи після: *я прошу...* виявляється імперативне висловлювання, при цьому імперативна форма буде створена від дієслова конкретної дії, тобто позначення майбутньої дії адресата, інтенційне ж значення висловлювання піде в імпліцитний спонукальний перформативний префікс» [20, с. 177]. Дійсно, висловлювання на зразок «*прошу, з / робіть щось*» є багаточисельними серед спонукальних висловлювань.

Категоричності висловлюванню надає поєднання перформативного дієслова з імперативом доконаного виду. Форми доконаного виду як категоричні імперативи виражають велике бажання мовця спонукати адресата зробити якусь дію й передбачають безумовне і негайне виконання наказу: *Прошу тебе, зроби це*; цю ж функцію виконують прислівники-інтенсифікатори на зразок *негайно, швидко*: *Прошу негайно знайти її або зробити нову, збийте з дощок* (Б. Левін, «Видно шляхи полтавські»).

Перформативність висловлювань із проханням не втрачається, якщо типове перформативне дієслово *прошу* модифікується, наприклад, у сполучення з модальним дієсловом: *хочу просити, хочу попросити*, тим самим коригується і час дієслова. Модальні еквіваленти перформативів характеризуються тим чи іншим соціостилістичним відтінком у конкретних ситуаціях, вони є більш «м'якими», некатегоричними, ввічливими. Висловлювання з дієсловом «хотіти» містять відтінок бажаності: *Я хочу просити у вас допомоги, – продовжувала Шприндзя тим самим тоном* (У. Самчук, «Чого не гоїть огонь»); *Я хочу зараз просити її звільнення від кріпацтва* (І. Пільгук, «Грозивий ранок»). Форма майбутнього часу деякою мірою може втратити значення майбутнього залежно від контексту: *Попрошу затриматися; Попрошу не тикати* (В. Дрозд, «Катастрофа»). Спосіб актив-прохань може бути умовним, виступаючи в ролі скоріше пом'якшувача спонукання: *Хотіла б просити вас про інше* (П. Загребельний, «Роксолана»), *А хотів би з вами, хазяї, нащот житла...* (У. Самчук, «Чого не гоїть огонь»).

У мовленні трапляються конструкції *прошу + іменник*: *прошу вибачення, прошу ваше замовлення* тощо. Семантика іменника може відігравати неабияку роль у різних видах спонукання. Так, наприклад, поєднання *прошу + іменник* емоційної дії виражає власне прохання, та поєднуючись з іменниками на зразок *вибачення, слова* утворює стійкі словосполучення-формули мовленнєвого етикету. Висловлювання ж *прошу тиші, прошу уваги* виражають інтенцію наказу. Мовленнєвий акт прохання може передаватися й формою іменника: *А прохання маю до хана єдине: нехай його вони не обкрадають воїнів султана...* (Ю. Мушкетик, «Яса»); *А до тебе прохання – купити їм халати і гумові чоботи. Обносились зовсім, одне рам'я висить* (Г. Тютюнник, «Вир»).

Мовленнєвий акт прохання зі значенням «не робити чогось» в інтересах мовця передбачає такі пресупозиції:

- 1) мовець бажає, щоб адресат не робив дію, яка може бути поганою для нього;
- 2) мовець висловлює це адресату, тому що хоче, щоб той не робив дію;
- 3) мовець усвідомлює, що адресат не зобов'язаний цього не робити;
- 4) мовець припускає, що адресат має намір зробити дію з певною метою або без розуміння того, що наслідки будуть неприпустимі для мовця;
- 5) тому мовець невпевнений у результаті.

Наприклад, мовець просить не робити дію, яка тільки передбачається: *Прошу вас, не відчиняйте вікно; Прошу тебе, не повертайся уночі; Богом прошу, не розповідай нікому* тощо. Можлива ситуація, коли мовець просить припинити дію, яка вже здійснюється: *Прошу тебе не палити в кімнаті*. Просити ж не робити того, що інша людина не робить і навіть не збирається, – є неадекватним: *Прошу, не сідай верхи на злого пса*.

На функціональний характер перформативного акту прохання, як і інших спонукальних мовленнєвих актів, впливає наявність у їх структурі поширювачів:

а) інтенсифікаторів, представлених прикметниками: *велике – маю велике прохання*; прислівниками: *дуже, ласкаво – дуже прошу, ласкаво прошу, Дуже прохаю вибачення, шановний професоре, але мушу запитати: який ви маєте емпіричний ґрунт для ваших багатоцінних тезів?* (В. Винниченко, «Чорна пантера і білий медвідь»); *Дуже прошу тебе розвідати, розпитати людей, дівчат, парубків, чи не чули чогось про Наталку* (І. Пільгук, «Грозвий ранок»); *Але я прошу про велику ласку!... Дуже прошу твоєї ласки!* (Ю. Логвин, «Таємниця одного діаманта»); іншими словосполученнями: *Коли ви того бажаєте, то я прошу вас од щирого серця* (І. Нечуй-Левицький, «Хмари»); *Христом-богом прошу, не нагадуй мені про те, Чіпко* (Панас Мирний, «Хіба ревуть воли...»).

б) конкретизаторів, серед яких – звертання, адресативи та обставини. Так, з метою привернути увагу адресата і виявити в нього максимум гарних почуттів, мовець використовує ласкаві, ніжні чи шанобливі звертання: *дороженький, великий візирю, друже мій, Боже мій – Ой Себастьяне дороженький, богом прошу тебе, не вибивай душу із тіла, не запобуди, не прибий мого нездалого, мого зеленоголового!* (М. Стельмах, «Щедрий вечір»); *Великий візирю, я прошу, щоб мені Порта не заважала різними фірманами розпоряджатися долею Криму* (Р. Іванчук, «Мальви»); *Боже мій, боже! Одного тільки в тебе прошу: однієї смерті молю!* (Панас Мирний, «Хіба ревуть воли...»); адресативи: *Прошу вас, – не витримала-таки Ольга Петрівна, – прошу вас пояснити, у чім?* (Б. Олійник, «Леся»), повтор тут виконує функцію інтенсифікації прохання; обставини: *У цей пізній час прошу твоєї допомоги; І грошей не дають, прохаю, як милостині, хоча б копіювальників розрахувати* (Б. Левін, «Видно шляхи полтавські»).

Отже, ми дослідили структурно-семантичні та функціональні характеристики перформативного акту прохання в українській мові. Проаналізовано класифікаційні особливості, визначено умови успішності, сполучувальні потенції предиката *прошу*, описано повну реченнєву структуру та її модифікації. На майбутнє заслугове на увагу дослідження семантичних синонімів прохання – *благання, заклинання, запрошення*.

Література

1. Баландіна Н.Ф. До проблеми опису етикетних перформативів у словниках (чесько-українські паралелі) / Н.Ф. Баландіна, М.І. Степаненко. – *Eslavistica Complutense*, 2007. – № 7. – С. 63 – 76.
2. Баландіна Н.Ф. Функції і значення чеських прагматичних кліше в комунікативному контексті : [монографія] / Н. Ф. Баландіна. – К. : АСМІ, 2002. – 332 с.
3. Баліцька М. З. Жанр мовлення прохання як об'єкт вивчення в іншомовній аудиторії / М. З. Баліцька // *Вісник Львівського ун-ту : Серія філологічна*. – 2008. – Вип. 3. – С. 325 – 328.
4. Баліцька М. З. Роль адресанта в реалізації мовленнєвого жанру прохання / М.З. Баліцька // *Вісник Львівського ун-ту : Серія філологічна*. – 2006. – Вип. 38. – Ч. II. – С. 130 – 134.
5. Беляева Е. И. Грамматика и прагматика побуждения : Английский язык / Е. И. Беляева. – Воронеж ВГУ, 1992. – 168 с.
6. Богдан С. К. Мовний етикет українців : традиції і сучасність / С. К. Богдан. – К. : Рідна мова, 1998. – 475 с.
7. Войводич Д. О валентности перформативных глаголов в славянских языках / Д. Войводич // *Зборник Матице српске за slavistiku свеска 56–57*. – Београд : Технологије-издавашто-агенција ЈАНУС, 1999. – С. 71 – 94.
8. Войводич Д. Функционально-семантическое поле перформативности в славянских языках / Д. Войводич // *Zbornik Matice srpske za slavistiku*. – Београд, 2003. – С. 45–77.
9. Гловинская М.Я. Семантика глаголов речи с точки зрения теории речевых актов / М.Я. Гловинская // *Русский язык в его функционировании. Коммуникативно-прагматический аспект*. – М. : Наука, 1993. – С.158 – 218.
10. Гордон Д. Постулаты речевого общения / Д. Гордон, Дж. Лакофф // *Новое в зарубежной лингвистике*. – Вып. 16 : *Лингвистическая прагматика : Сборник / Общ. ред. Е.В. Падучевой*. – М. : Прогресс, 1985. – С. 276 – 302 с.
11. Гринишин М. М. Статусно фіксований мовленнєвий акт прохання (на матеріалі художньої прози Івана Франка) / М. М. Гринишин // *Наукові праці : Науково-методичний журнал*. – Т. 98. – Вип. 85. – *Філологія. Мовознавство*. – Миколаїв : Вид-во ЧДУ ім. Петра Могили, 2009. – С. 9–13.
12. Изотов А. И. О семантическом картировании поля побудительности чешским и русским языками / А. И. Изотов // *Язык. Сознание. Коммуникация*. – М. : Макс Прес, 1998. – Вып. 4. – С. 125.
13. Ончуленко М. І. Переклад перформативної матриці «прохання» у політичному дискурсі / М. І. Ончуленко // *Вісник СумДУ : Серія : Філологія*. – 2007. – № 1.– Т. 2. – С. 145–149.
14. Попович О. В. Номінація ілокуції при вираженні прохання (на матеріалі німецької та української мови) / О. В. Попович // *Іноземна філологія : Український науковий збірник*. – Львів : ЛНУ імені Івана Франка, 2008. – Вип. 120. – С. 161–167.
15. Радевич-Винницький Я. К. Етикет і культура спілкування : Навчальний посібник / Я. К. Радевич-Винницький. – [2-е вид., перероб. і доп.]. – К. : Знання, 2006. – 291 с.
16. Саранцацрал Ц. Речевые акты побуждения, их типы и способы выражения в русском языке : автореф. дисс. на соискание ученой степени докт. филол. наук. : спец. 10.02.01 «Русский язык» / Ц. Саранцацрал. – М., 1993. – 40 с.
17. Серль Дж. Р. Косвенные речевые акты / Дж. Сьорль // *Новое в зарубежной лингвистике*. – Вып. 17. – *Теория речевых актов : Сборник / Общ. ред. В.Ю. Городецкого*. – М. : Прогресс, 1986. – С. 195–222.
18. Турик Л. Р. Семантико-прагматичний аналіз мовленнєвих актів прохання / Л. Р. Турик // *Мова і культура (Науковий журнал)*. – К. : Видавничий Дім Дмитра Бураго, 2009. – Вип. 11. – Т. XII (124). – С. 17–23.
19. Филатова Е. А. Побудительные высказывания как речевые акты в современном русском языке : дис. ... докт. филол. наук. : 10.02.01 / Елена Алексеевна Филатова. – М., 1997. – 243 с.
20. Формановская Н. И. Коммуникативно-прагматические аспекты единиц общения / Н. И. Формановская. – М. : Ин-т рус. яз. им. А. С. Пушкина, 1998. – 291 с.
21. Flidrová H. Výzovné komunikáty / H. Flidrová // *Sborník jazykovědných a literárněvědných prací*. – Praha : Státní pedagogické nakladatelství, 1981. – S. 5–22.
22. Grepl M. Skladba češtiny / M. Grepl, P. Karlík. – Olomous : Votobia, 1998. – 503 s.

Словники

1. Великий тлумачний словник сучасної української мови (з дод., допов. та CD) / [уклад. і голов. ред. В. Т. Бусел]. – К. ; Ірпінь : ВТФ «Перун», 2009. – 1195 с. : іл.

УМОВИ АЛЬТЕРНАЦІЙ У СЛОВОТВІРНИХ ПАРАДИГМАХ ДЕВЕРБАТИВІВ В УКРАЇНСЬКІЙ, РОСІЙСЬКІЙ І ПОЛЬСЬКІЙ МОВАХ

Демешко І. М. Умови альтернацій у словотвірних парадигмах девербативів в українській, російській і польській мовах.

У статті окреслено перспективу дослідження віддієслівних дериватів в українській мові в контексті теоретичних здобутків сучасної лінгвістики, умови альтернацій у словотвірних парадигмах девербативів в українській, російській і польській мовах.

Ключові слова: словотвірна морфологія, девербативи, морфонема, морфологічні процеси, вокалічні й консонантні альтернації.

Демешко И. Н. Условия альтернаций в словообразовательных парадигмах девербативов в украинском, русском и польском языках.

В статье очерчена перспектива исследования отглагольных дериватов в украинском языке в контексте теоретических достижений современной лингвистики, условия альтернаций в словообразовательных парадигмах девербативов в украинском, русском и польском языках.

Ключевые слова: словообразовательная морфология, девербативы, морфонема, морфологические процессы, вокалические и консонантные альтернации.

Demeshko I. M. The conditions of alternations in derivatives paradigmas in Ukrainian, Russian and Polish languages.

The article outlines the perspective of the research of verbal derivatives in Ukrainian in the context of theoretical achievements of modern linguistics, the conditions of alternations in derivatives paradigmas in Ukrainian, Russian and Polish languages.

Key words: word-building morphonology, deverbatives, morphonema, morphonological processes, vowel and consonant alternations.

Розширення морфологічної проблематики стає наслідком того, що повнота й адекватність морфологічного опису знаходиться в залежності від результатів аналізу фонологічного і граматичного ладу мови, а морфологічний опис набуває аналітичного характеру, тому дослідження й опис формальних ознак мовних одиниць з погляду системно-структурної лінгвістики залишається актуальним. Труднощі морфологічного опису пояснюються і тим, що в наукових розвідках зі слов'янської морфології спостерігаються різні морфологічні концепції, наявність різних програм аналізу матеріалу, неоднорідність накопиченого матеріалу, а це ускладнює теоретичне узагальнення отриманих результатів.

Метою наукової розвідки є дослідження синхронного опису морфологічних трансформацій девербативів субстантивної та ад'єктивної зон. Досягнення поставленої мети передбачає розв'язання таких завдань: 1) установити механізми впливу на зовнішній вигляд девербативів; 2) описати морфологічно релевантні ознаки кореневих (основних) та афіксальних морфем для девербативів в українській, російській і польській мовах; 3) з'ясувати характер дії форманта на твірну основу; 4) виявити умови альтернацій у словотвірних парадигмах девербативів у субстантивних та ад'єктивних зонах в українській, російській і польській мовах.

Для української мови, як і для всіх слов'янських мов, характерні морфологічні модифікації, що функціонують у формо- і словотвірній системах. На шляху становлення морфології як науки вагомий крок був здійснений представниками Казанської лінгвістичної школи – І. О. Бодуеном де Куртене та його послідовником М. В. Крушевським. І. О. Бодуен де Куртене ввів у науковий обіг термін «альтернація», провів класифікацію чергувань, а також звернув увагу на морфологічну значущість окремих типів чергувань: «Гомогенні фонемі (що виникли з однієї фонемі) в морфології відіграють таку ж роль, як і рухомі словотвірчі морфемі (афікси). Подібно до суфіксів, префіксів, корелятиви теж слугують засобом розрізнення морфологічних категорій» [1, с. 301].

В українських граматиках (О. О. Потебні, П. Г. Житецького, К. П. Михальчука, А. Ю. Кримського, О. О. Шахматова, Є. К. Тимченка, С. Смал-Стоцького і Ф. Гартнера) висвітлювалися питання історії української мови і лише принагідно розглядалися окремі типи чергувань.

У порівняльно-історичному мовознавстві проблеми морфології вивчалися досить ретельно. А. Мейє в четвертому розділі «Принципи морфології» відомої праці «Вступ до порівняльного вивчення індоєвропейських мов» розглядає чергування приголосних, форми індоєвропейських морфологічних елементів (коренів, суфіксів, закінчень), різні класи слів [7, с. 166–210]. Як самостійний розділ морфологія була представлена в граматиках слов'янських мов: російської [Грамматика 1970; Русская грамматика 1980], польської [Gramatyka współczesnego języka polskiego. Morfologia / Pod red. R. Grzegorzczkovej, R. Laskowskiego, H. Wróbla 1984], чеської [Mluvnice čestiny. Fonetika. Fonologie. Morfonologie a morfemika. Tvořené slov 1986.].

Різне уявлення про структуру морфології пояснює те, що в граматиках української, російської, польської мов морфологію розглядають як частину формальної морфології, а в граматиці чеської мови – як функціональну фонологію морфем. Така невідповідність розділів пояснюється різним уявленням про межі, завдання і структуру морфології. Суперечлива природа морфологічних явищ породжує різні погляди на їхню роль у слов'янських мовах. Також ця проблема ускладнюється впливом на морфологічні концепції різних фонологічних шкіл. Так, В. Г. Чурганова аналізує закономірності іменного і дієслівного основоутворення, використовуючи теорію «сильних» і «слабких» фонем Р. І. Аванесова. Н. Є. Ільїна описує морфологію словозміни дієслова в сучасній російській мові, В. Б. Касевич досліджує питання російської морфології і здійснює порівняльний аналіз основних європейських і ряду східних мов, орієнтуючись на концепцію Санкт-Петербурзької (Ленінградської) фонологічної школи; В. В. Лопатін, Т. В. Попова досліджують морфологічні типи субстантивних парадигм у сучасній російській мові, С. М. Толстая описує особливості польської морфології

крізь призму граматики і вияв на її основі аналізу морфонологічних позицій і морфонологічних моделей, орієнтуючись на концепцію Московської фонологічної школи. М. В. Кравченко аналізує словотвірну морфонологію української мови і досліджує особливості словотвірних моделей, Л. О. Кондакова описує морфонологічні процеси в системі українського іменника, І. В. Козленко досліджує морфонологію словозміни дієслова в сучасній українській мові, М. Ю. Федурко описує морфонологію відіменникового словотворення в сучасній українській мові, Г. В. Пристай досліджує особливості вияву морфонологічних закономірностей у відприкметникових словотвірних гніздах із використанням морфонологічних моделей, орієнтуючись на фонологічні погляди Л. В. Щерби та Н. І. Тоцької.

У працях із морфонології української, російської, польської мов та інших слов'янських мов, орієнтованих на концепцію Московської фонологічної школи, проводиться розмежування зумовлених і незумовлених (морфонологічних) чергувань. Г. О. Винокур зазначає, що під морфонологічним чергуванням розуміється більше або менше регулярна в певній позиції зміна голосних або приголосних фонем [2, с. 428]. Слушною видається думка В. О. Горпинича, що «морфонологічним є те чергування, яке призводить до зміни звукової будови морфів і яке здатне виконувати морфотактичну функцію» [3, с. 198]. Тому аналізуючи формальні модифікації морфем, необхідно розрізняти альтернації, що мають як парадигматичний (варіанти морфем), так і синтагматичний (сполучуваність морфем) аспект, а усічення належить до морфонології слова, що виступає засобом організації морфемної послідовності (синтагматичний аспект) в межах основи мотивованого слова.

Історично склалося, що український дієслівний корінь – відкрита структура, тому при творенні похідних іменників у всіх випадках відбувається усічення дієслівної фінали, також на межі морфем можуть відбуватися й інші морфонологічні явища: консонантні альтернації, (вокалічні – у кореневій морфемі), модифікація наголосу. Фактичний матеріал підтверджує наявність механізмів впливу на зовнішній вигляд девербативів в українській, російській і польській мовах: 1) консонантні і вокалічні альтернації; 2) операція усічення дієслівної фінали; 3) нарощення суфіксальної морфемі; 4) модифікація наголосу. Трансформації зазнають переважно кінцеві консонанти кореневих морфем. С. М. Толстая, досліджуючи морфонологію словозміни і словотворення польської мови, зазначає, що «основа виступає об'єктом дії ряду морфонологічних перетворень, яким не піддається морфема: саме з трансформацією основи слова (твірного) в основу-морфему (похідного слова) та оформленням нової основи слова (мотивованого) пов'язані такі явища, як лінійні модифікації (усічення, нарощення) та акцентні чергування» [9, с. 61].

В. В. Лопатін наголошує, що «морфонологічний опис віддієслівного словотвору переслідує подвійну мету: 1) вияв повного інвентаря твірних

основ, встановлення типології лінійних перетворень дієслівної основи, вияв інвентаря чергувань; 2) вияв інвентаря повокальних і поконсонантних афіксальних морфів віддієслівних слів (на першому етапі) і морфів, що викликають ті чи ті типи чергувань в основі (на другому)» [6, с. 121–122]. Як наслідок, перший тип класифікацій стосується типології твірних основ, а другий – дериваційних афіксів. Поділяємо думку, що завдання морфонологічного опису полягає в тому, щоб виявити регулярність чергувань і представити їх у вигляді певної системи і певного набору морфонологічних правил, які відносилися б до класів морфем, класів морфонологічних позицій [9, с. 80]. Установлено, що в українській, російській і польській мовах морфонологічно релевантними є фонологічні характеристики фінілі твірної основи.

Передумовою морфонологічних трансформацій повинно бути уявлення про варіації фонемного складу морфеми. С. М. Толстая зазначає, що практично неможливо оперувати повними рядами альтернантів, що маніфестують варіантність кожної морфеми, тому, як правило, морфолог має справу з мінімально повторюваними в окремих рядах ланками, частіше всього парами фонем, які і називаються чергуваннями [9, с. 72].

Істотною ознакою українського і російського віддієслівного словотворення є взаємодія морфонологічних операцій, наприклад, усічення і консонантні альтернації: *підчистити* – *підчищення* {ст//шч}, *наситити* – *насичення* {т~ч}; усічення, консонантні альтернації і модифікація наголосу (переміщення з тематичного голосного на дериваційний суфікс): *городити* – *городіння* {д~д'}, *хвалити* – *хваління* {л~л'}, *говорити* – *говоріння* {р~р'}. Так, при творенні нульсуфіксальних девербативів відбуваються такі морфонологічні операції: усічення (утинання), зворотні чергування, модифікація наголосу: *обложити* – *облога* {ж~г}; *розлучити* – *розлука* {ч~к}; усічення мотиватора, палаталізація і модифікація наголосу: *зав'язатись* – *зав'язь* {з~з'}, *заповідати* – *заповідь* {д~д'}.

Існують певні методології щодо опису і типології консонантних альтернанцій у різних слов'янських мовах. Так, аналіз консонантних морфонологічних альтернанцій приголосних при словотворенні в українській мові уможлиблює висновок, що консонантні морфонологічні альтернанції необхідно описувати для кожного морфонологічного класу приголосних (губних, язикових, фарингальних). Як бачимо, це дає змогу сформулювати морфонологічні правила до цілого морфонологічного класу, а не до індивідуальних одиниць – морфем. Такий методологічний підхід може визначити регулярність і передбачувати вплив форманта на мотиватора, також передбачувати поведінку приголосних унаслідок сполучуваності з ініціаллю форманта.

Для віддієслівних іменників, утворених способом нульової суфіксації, продуктивними є вокалічні зміни в кореневій морфемі: {и~і}:

забирати – **забір**, збирати – **збори**, вибрати – **вїбори**, опиратися – **опір**); {o~e}: помолоти – **помел**; {#~e}: замислити – **замисел**, рівняти – **рівень**; {#~o}: заннути – **запона**, підіймати – **підйом**; {i~#}: зібрати – **збір**; {#~i}: руйнувати – **руїна**; {o~i}: заслонити – **заслін**, зводити – **звід**, настроїти – **настрій**, обходити – **обхід**; {e~i}: злетітися – **зліт**, налетіти – **наліт**, потекти – **потік**, простертися – **простір**; {o~i}: заходити – **захід**, зводити – **звід**, переводити – **перевід**, переходити – **перехід**, реготати – **регїт**, супроводити – **супровід**, уклонитися – **уклін**, ходити – **хід**; у польській мові при творенні нульсуфіксальних девербативів відбуваються такі вокалічні альтернації в кореневій морфемі: {e~a}: **-jeździć** – **-jezd**, **-jezda**; **-mierzyć** – **-miar**; {e~o}: **-bierać** – **-biór**; {i~и (o)} (у йотованих коренях): **-bić** (**-bij**) – **-bój**; **-pić** (**-pij**) – **-pój**; **-rić** (**-rij**) – **-rój**.

У російській мові при творенні девербативів із формантами **-ець**, **-ок** можливі такі консонантні альтернації: {г~ж}: **лгать** – **лжеец**, **двигаться** – **движок**; із формантом **-атор**: {ц~к}: **мультиплицировать** – **мультипликатор**; із нульовим суфіксом (-Ø-), формантами **-ун**, **-арь**, **-к-**, **-н'** (у поодиноких випадках зафіксовано зворотне чергування {ч~к}) {ч~к}: **стучать** – **стук** {ч~к}, **трещать** – **треск** {шч~ск}, **кричат** – **крикун**, **лечить** – **лекарь**, **точить** – **токарь**, {шч~ск}: **пищать** – **пискун**, {к~ч}: **смыкать** – **смычка** (I. Действие. II. Веревка, цепочка) [8, с. 682], {х~ш}: **пахать** – **пашня**.

Палаталізуючу дію на мотиватора (C//C') можуть мати такі суфікси: **-ін'н'** (172): **лагодити** – **лагодіння**, **дзвонити** – **дзвоніння**, **творити** – **творіння**; **-ій** (148): **водити** – **водій**, **возити** – **возій**, **носити** – **носій**; **-іж** (9): **платити** – **платіж**, **падати** – **падіж**, **-іль** (8): **крутити** – **крутіль**. У російській мові палаталізуючу дію на мотиватора має формант **-ин-**: **распадаться** – **распадина** {д~д'}, у польській мові – форманти **-idl-**, **-in-**, **-iw-**: **kropidło**, **wyglądziła**, **posiwo**. При творенні девербативів субстантивної зони на **-ін'н'**, **-ій**, **-іль**, **-іж**, крім палаталізації, може відбуватися і зворотне чергування {с~д'}, {с~т'}: {с~т'} (9): **плетіти** – **плетіння**, **цвісти** – **цвітіння**, **мастити** – **мастіння**; {с~д'} (8): **вести** – **ведіння**, **пр'ясти** – **прядіння**; **заместіти** – **заметіль**.

У російській мові депалаталізуючу дію на мотиватора (C//C) мають такі питомі та іншомовні суфікси **-щик**, **-ак**, **-ок**, **-арь**, **-ат-**, **-ырь**; **-к-**, **-н'**, **-ант**, **-ор**, **-атор** в іменниках чоловічого і жіночого роду: {р'~р}: **сверить** – **сверщик**, **заварить** – **заварщик**; {д'~д}: **чудить** – **чудак**, {д'~ж}: **водить** – **вожак**, {д'~д}: **поводить** – **поводырь**, **загородить** – **загородка**, **сходить** – **сходня**; {р'~р}: **сверить** – **сверка**, **эмигрировать** – **эмигрант**, **концентрировать** – **концентрат**, **реставрировать** – **реставратор**, **консультировать** – **консультант**, **конвертировать** – **конвертор**, **агитировать** – **агитатор**, **инвестировать** – **инвестор**, **агитировать** – **агитатор**; {н'~н}: **манить** – **манок**, **звонить** – **звонарь**, **экспонировать** – **экспонат**, **чеканить** – **чеканка**; {т'~т}: **катить** – **каток**; {л'~л}: **напилить** –

напилок; {c'~c}: *инверсировать* – **инверсор**. У польській мові депалаталізуючу дію має нульовий суфікс: {m'~m}: *-dzielić* – **-dział** (*na-, prze-, roz-*); {p'~p}: *-czepić* – **-czep** (*za-, przy-, w-*); *-czepa* (*przy-, na-*); {b'~b}: *-robić* – **-rob** (*nie-, prze-, wy-*); {ć~t}: *-świecić* – **-świat** (*nad-, po-*); **-plata** (*o-, wy-, s-*); {ś~s}: *-kosić* – **-kos** (*za-, od-, po-*), {ż~z}: *-łazić* – **-łaz** (*prze-, w-, wy-*), *-wozić* – **-woz** (*po-, do-, w-, wy-*).

У словотвірній морфонології віддієслівних похідних сильніше виражені консонантні зміни, оскільки морфемне варіювання, зумовлене впливом кінцевої приголосної фонемі у морфемі. Наголошуючи на тому, що морфонологічні явища не індивідуальні, а системні, регулярні, прогнозовані, можна переконатися на прикладі консонантних альтернацій. Характерно, що саме відповідна морфонологічна будова визначає готовність морфемі до тієї чи тієї зміни. Так, консонантні альтернації C//C, P//P', K//Ć характерні для девербативів субстантивної та ад'єктивної зон на **-ен'н'-**, **-ен-** в українській мові (*розкласти* – **розкладення**, **розкладений** {c~д}, *відобразити* – **відображення**, **відображений** {з~ж}, *знешкодити* – **знешкодження**, **знешкоджений**, *обсадити* – **обсадження**, **обсаджений**, *доводити* – **доводження** {д~дж}, *просити* – **прошення**, **прошений**, *вгостити* – **вгощення** {ст~шч}, *розпекти* – **розпечення**, **розпечений** {к~ч}, *звести* – **зведення**, **зведений** {c~д}, *виробити* – **вироблення**, **вироблений**, *розгубитися* – **розгублення**, **розгублений** {б~бл}, *розбавити* – **розбавлення**, **розбавлений** {в~вл}, *закріпити* – **закріплення**, **закріплений**, *захопити* – **захоплення**, **захоплений** {п~пл}, *графити* – **графлення**, **графлений** {ф~фл}. Необхідно зазначити, що в російській мові консонантні альтернації відповідного типу (C//C, C'//C, C//C', C'//C, P//P', K//Ć) також характерні для девербативів субстантивної та ад'єктивної зон на **-ениј-**, **-енн-**; **-ин-**, **-ив-**, **-атай**, **-ай** (*соорудить* – **сооружение** {д~ж}, *гладит* – **глажение** {д~ж}, *ходит* – **хождение** {д'~жд'}, *притягивать* – **притяжение** {г~ж}, *свергнуть* – **свержение** {г~ж}, *сообразить* – **соображение** {з'~ж}, *носить* – **ношение** {с'~ш}, *следить* – **слежка** {д'~ж}, *сопоставить* – **сопоставление**, *явить* – **явление**, **явлённый** {в'~вл'}; *выщербить* – **выщерблина** {б'~бл'}, *кормить* – **кормление** {м'~мл'}, *укрепить* – **укрепление** {п'~пл'}, *графить* – **графление** {ф'~фл'}, *топить* – **топливо** {п'~пл'}, *пригорать* – **пригарина** {р~р'}, *продыхать* – **продушина** {х~ш}, *гласить* – **глашатай** {с'~ш}, *уродиться* – **урожай** {д'~ж}, *сплотить* – **сплочение** {т'~ч}).

Установлено, що в словотвірній морфонології віддієслівних іменників сильніше виражені консонантні альтернації при творенні похідних на **-енн-** (C//C, P//P', K//Ć), **-ін'н'-**, **-ій**, **-іль**, **-іж** (C//C', P//P'), ***ја** (K//Ć), а при творенні віддієслівних іменників, утворених способом нульової суфіксації, консонантні альтернації (C//C', K//Ć) виражені слабше: {л'~л}: *обстрелять* – **обстрел**; {р'~р}: *визмерять* – **визмер**, *докорят* – **докор**; {н'~н}: *оборонят* – **оборона**; {т'~т}: *тупотят* – **тупот**; {к~ч}: *кликать* –

клич; {ждж~зд}: *виїжджати* – **виїзд**, *роз'їжджатися* – **роз'їзд**; {з~з'}: *прив'язати* – **прив'язь**; {н~н'}: *пристанути* – **пристань**; {т~т'}: *пам'ятати* – **пам'ять**; {ч~к}: *перелічити* – **перелік**, *научити* – **наука**; {шч~ск}: *пищати* – **писк**, *верещати* – **вереск**.

При творенні нульсуфіксальних девербативів для української, російської і польської мов характерне зворотне чергування: пор.: укр.: {ж~г}: *поважати* – **повага**, *напружити* – **напруга**, *пружити* – **оказіональне пруг** (Є. Маланюк), *обложити* – **облога**; рос.: {ж~г}: *служить* – **слуга**; п.: {š~g}: *-łożyć* – **-łóg** (*na-, za-, od-, po-, wy-, z-*), *ślyga* (*za-, ob-, po-, u-*). Зворотні чергування мають подвійне навантаження: по-перше, вони маркують напрямок дериваційного процесу при творенні мотива; по-друге, вказують на зміну напрямку мотивації.

У польській мові при творенні нульсуфіксальних девербативів, як і в українській, і російській мовах, відбувається усичення тематичних показників і депалаталізація приголосних: {r'~r}: *-tworzyć* – **-twór** (*za-, wy-, roz-*), *-warzyć* – **-war** (*na-, wy-, s-*); {l'~l}: *-dzielić* – **-dział** (*na-, prze-, roz-*), *-walić* – **-wał** (*na-, prze-, za-*), *-myśleć* – **-mysł** (*na-, prze-, za-*); {ń~n}: *-gonić* – **-gon** (*za-, przed-, wy-*), *-kłonić* – **-kłon** (*u-, wy-*); *obrona, ochrona*. Необхідно зазначити, що тільки для словотвірної морфології нульсуфіксальних девербативів польської мови характерні такі консонантні альтернації {з~d}: *-chodzić* – **-chód** (*za-, pod-, wy-*), *-jechać* – **-jazd** (*za-, przed-, pod-, wy-, z-, roz-*), *-głada* (*za-, o-*), {č~k}: *-skoczyć* – **-skok** (*za-, od-, pod-, z-, wy-*), а форманти **-acja, -ač, -adł-, -ak, -al, -alnik, -anin-, -ant, -ator, -c-, -dł-, -ent**, приєднуючись до дієслівних основ не викликають чергувань: *normalizować, opowiadacz, zaganiacz, oracz, ruchadło, zabierak, odmotak, kopal, kowal, pralnia, kopalnia, skubalnia, pralnik, bieganina, gadanina, pisanina, debiutant, komunikant, kwalifikant, manipulant, regulator, likwidator, dawca, nalazca, hodowca, szydło, reagent, dyrygent*.

Уважаємо за необхідне наголосити на тому, що дія форманта на твірну основу певною мірою залежить від його фонологічної структури. Так, якщо ініціаль суфікса складається з голосної переднього ряду /i/, то відбуваються консонантні альтернації C//C' (палаталізація приголосного мотиватора), а якщо /e/ – консонантні альтернації P//P1, T//Č (пор. *ходити* – **ходіння**, *возити* – **возіння**, *платити* – **платіж**, *свердлити* – **свердлій**; *поглибити* – **поглиблення**, *розграфити* – **розграфлення**; *коптити* – **копчення**). Отже, загальною умовою реалізації морфонологічних змін є якість кінцевої фонемі дієслівної основи.

Опис словотвірної морфології віддієслівних дериватів доцільно починати зі встановлення альтернантів мінімальних морфонологічних сегментів. Визначення функціональних класів приголосних дає можливість встановити загальні морфонологічні умови, спрогнозувати та описати економним способом поведінку приголосних при поєднанні з будь-яким формантом, оскільки не кожна фонема чергується з будь-якою фонемою

мови: в альтернаціях перебувають певні фонемі, утворюючи закриті ряди [4]. Необхідно зауважити, що кожен член альтернації виступає аналогом змінного сегмента морфа і певної морфонологічної позиції (палаталізації, депалаталізації, амбівалентної) [5].

Фонемна характеристика структурних типів дієслівних основ має певні відмінності в інвентарі фонем, а також в можливостях комбінаторики фонем. У препозиції кінцевої приголосної фіналі дієслівної основи можуть реалізуватися всі голосні і 18 приголосних фонем. Не формують фіналь дієслівної основи на приголосні передньоязикові свистячі /з/, /з'/, /дз/, /дз'/, /ц/, /ц'/, шиплячі /ш/, /дж/, /ч/, передньоязикова м'яка /н'/, задньоязикові /г/, /х/, глоткова /г/ і губна /ф/. Усі класи приголосних представлені перед /а/, перед /у/ – передньоязикові тверді і губні, перед /і/ – передньоязикові м'які, шиплячі і губні. Обмеження в побудові дієслівної основи має фонема /ф/ перед /у/ та фонем /дж/, /ц/, /ц'/, /к/, /х/, /г/ перед /а/.

Близькість морфонологічної будови фіналі твірних основ семантично й етимологічно неоднорідних дієслів не може забезпечити однотипність та однорідність морфонологічної поведінки у структурі девербативів субстантивної та ад'єктивної зон. У слов'янських мовах морфонологічно значущою є твірна основа, зокрема тематичними показниками визначається вибір тих чи тих формантів, що приєднуються до неї, складова характеристика, фонемний склад (якість кореневого голосного і кінцевого приголосного). Головними критеріями, що визначають умови альтернацій у словотвірних парадигмах девербативів в українській, російській і польській мовах є тип основи (вокалічні, консонантні основи), характер останнього приголосного основи (повної чи усіченої) та ініціаль дериваційного засобу.

У формальному плані найбільшою комплексною одиницею є словотвірне гніздо, яке виконує домінуючу роль у систематизації українського словотвору, оскільки саме в ньому чітко простежуються закономірності дії внутрішнього механізму, який характеризується ієрархічними зв'язками між іншими комплексними одиницями словотвірної системи. Виходячи зі специфіки дієслова як базового (вершинного) слова словотвірного гнізда, стверджуємо, що найчастотнішою з усіх морфонологічних операцій є усічення (утинання), консонантні і вокалічні альтернації (переважно в кореневій морфемі) та модифікації наголосу.

Аналіз морфонологічних особливостей девербативів дає змогу зробити такі висновки:

1. При творенні девербативів субстантивної та ад'єктивної зон відбувається модифікація твірної основи. Загальна особливість для всіх дієслівних основ – усічення дієслівної фіналі.

2. Кожна конкретна морфонологічна трансформація у фонемному вияві основних та афіксальних морфем при їхній взаємодії відбувається за наявності певних умов. Характер дії форманта на похідну основу залежить від його фонологічної структури.

3. Дослідження морфонологічної структури дієслова у слов'янських мовах дає змогу встановити функціональну морфонологічну класифікацію приголосних за типами палаталізації і депалаталізації.

Вивчення морфонологічних особливостей девербативів при операційному підході дає змогу визначити механізм вибору оточення і модифікацію мотивата під впливом форманта. Перспективу подальших розвідок словотвірної морфонології девербативів убачаємо у вивченні морфонологічних особливостей у віддієслівних словотвірних гніздах.

Умовні скорочення

{ } – морфонологічний запис; # – нульова морфонема зі змінною фонологічною репрезентацією; V – будь-яка голосна; C – консонантний формант у структурі морфеми, ~ – символ чергування, C – морфонологічно тверда приголосна, C' – морфонологічно м'яка (палатальна) приголосна, P – тверда лабіальна, P1 – результат консонантної альтернації (лабіальна + л), C//C' – консонантні альтернації передньоязикових приголосних, P – клас губних, P//P1 – перехідне пом'якшення губних приголосних, K – клас твердих задньоязикових, T – клас твердих передньоязикових; Ć – клас шиплячих африкат.

Література

1. Булыгина Т. В. Проблема теории и практики морфонологического описания / Т. В. Булыгина // Известия АН СССР. Серия литературы и языка. – 1975. – № 4. – С. 328–340.
2. Винокур Г. О. Заметки по русскому словообразованию // Винокур Г. О. Избранные работы по русскому языку. – М.: Учпедгиз, 1959. – С. 419–442.
3. Горпинич В. О. Сучасна українська літературна мова. Морфеміка. Словотвір. Морфонологія / В. О. Горпинич. – К.: Вища шк., 1999. – 207 с.
4. Демешко І. М. Функціональні морфонологічні класи приголосних при творенні віддієслівних дериватів в українській мові // Культура народів Причорномор'я [редкол. Катунин Ю. А. і др.] / І. М. Демешко. – Симферополь: ИИО КРИППО, 2007. – № 110. – Т. 1. – С. 154–156.
5. Демешко І. М. Морфонологические позиции и условия альтернатив в словообразовательных парадигмах отглагольных существительных в современном украинском языке // Актуальные вопросы современного словообразования [под общ. ред. проф. Л. А. Араевой]. – Вып. 2. / І. М. Демешко. – Кемерово: Кузбассвузиздат, 2008. – С. 91–96.
6. Лопатин В. В. Русская словообразовательная морфемика / В. В. Лопатин. – М.: Наука, 1977. – 315 с.
7. Мейе А. Введение в сравнительное изучение индоевропейских языков: [пер. Д. Кудрявского, перераб. и доп. по 7-ому фр. изд. А. Сухотиным]. – [под ред. и с прим. Р. Шор. Вступ. ст. М. Сергиевского]. / А. Мейе. – М.–Л.: Гос. соц.-эконом. изд-во, 1938. – С. 5–26.
8. Тихонов А. Н. Словообразовательный словарь русского языка: В 2 т. – [2-е изд., стер.]. – Т. 2 / А. Н. Тихонов. – М.: Рус. яз., 1990. – 886 с.
9. Толстая С. М. Морфонология в структуре славянских языков / С. М. Толстая. – М.: Индрик, 1998. – 318 с.

УДК 811.161.2'42

Г. В. Демура

МОВНІ ЗАСОБИ ІДЕОЛОГІЗАЦІЇ ОБРАЗУ ЧОЛОВІКА В УКРАЇНСЬКІЙ РАДЯНСЬКІЙ ПРЕСІ 20–40 РР. ХХ СТ.

Демура Г. В. Мовні засоби ідеологізації образу чоловіка в українській радянській пресі 20–30 рр. ХХ ст.

Стаття містить аналіз вербальних особливостей формування гендерної політики в українських засобах масової інформації 20–40 рр. ХХ ст. з урахуванням ідеологічних канонів, характерних для преси зазначеного періоду.

Ключові слова: маскулінне, гендерна політика, засоби масової інформації, дискурс, радянська ідеологія, мовні засоби, тоталітарний режим.

Демура Г. В. Языковые средства идеологизации образа мужчины в украинской советской прессе 20–40 гг. XX в.

В статье анализируются вербальные особенности формирования гендерной политики в украинских средствах массовой информации 20–40-гг. XX ст. с учетом идеологических канонів и классового подхода, характерных для прессы указанного периода.

Ключевые слова: маскулинное, гендерная политика, средства массовой информации, дискурс, советская идеология, языковые средства, тоталитарный режим.

Demura G. V. Language Stylistics of ideologizing Means of man's Image Actualization in the Ukrainian Soviet press 20-40s in the XX century.

Verbal peculiarities of forming gender policy in Ukrainian mass-media in 20-40s of 20th century are analyzed taking into account ideologic canons and class approach which are typical for the press of the mentioned period.

Key words: masculinity, gender policy, mass-media, discourse, soviet ideology, means of language, totalitarian society.

Мова є важливим засобом впливу на членів соціуму. Те, як мова зображує жінок та чоловіків, має неабиякий вплив на їхню роль та ставлення до них у суспільстві. Важливу роль у цьому відіграють засоби масової інформації (ЗМІ), здатні в найкоротший термін донести інформацію до різних верств населення в найвіддаленіших куточках країни. Мова аналізованої нами преси належить до публіцистичного й тоталітарного дискурсів. Цей синтез дискурсів підпорядковується панівній ідеології тоталітарної держави, особливістю якої є використання спеціально створеної мови – новомови.

Г. Яворська вважає, що «мова тоталітаризму з певного погляду може розглядатися як своєрідний експеримент, у якому до краю доведено можливості маніпулювання мовою з метою її використання як засобу жорсткого соціального контролю» [10, с. 218]. «Саме за допомогою мови, – вважає дослідниця, – створюється міфічний образ дійсності, з прототипним міфом про боротьбу сил добра із силами зла і відповідним чітким поділом світу на «своїх» та «чужих» <...> Крім того, як з'ясувалося з лінгвістичних досліджень, тоталітарна мова не обмежується політичним дискурсом. Її не можна звести до мови пропаганди» [10, с.218].

Також характерною рисою тоталітарного суспільства є «людина маси», якою легше маніпулювати й керувати. Метою радянської влади було втілення ідей рівності статей у «новому» суспільстві. Гендерні проблеми розглядалися виключно з погляду тодішньої офіційної ідеології. Гендерна рівність, проголошена в ці роки, залишалася на папері та на законодавчому рівні, оскільки тоталітарна культура була виразно маскулінізованою.

Об'єктом здійснення гендерної політики були не просто чоловіки й жінки, а представники й представниці певних соціальних груп. Якщо гендерологи досліджували переважно відмінності «чоловічого» та «жіночого» мовлення, то ми проаналізували, як за допомогою мови створювалися чи спотворювалися образи чоловіків та жінок.

За допомогою мови преси нівелювалося «фемінне» і «маскулінне». Уважаємо, що тоталітарному режимові, який панував у СРСР, був

притаманний «страх статі». За допомогою нівелювання гендерних особливостей чоловіків і жінок, влада намагалася створити «нову» суспільну одиницю – радянську людину, яка мала чітко слідувати вимогам і настановам партії. До формування цієї «нової» людини були залучені держава, потужна пропагандистська машина і, насамперед, засоби масової інформації, які, у свою чергу, пропагували ті риси, якими повинна була володіти людина комуністичної формації.

Створення «нових» радянських ідеальних людей, лояльних до режиму, відбувалося за допомогою мовних засобів – відповідного номінування чоловіків і жінок за їхніми функціями, належністю до певних класів, уживання різної оцінної лексики, означень. Цю динаміку можна простежити на прикладі змін лексико-семантичних груп у зазначений період.

Об'єктом нашого дослідження є мова газет «Більшовик», «Радянська Донеччина», «Україна» та журналів «Комунарка України», «Радянська жінка», «Робітниця». Предметом аналізу стала лексико-семантична група «чоловік» у мові названих видань.

На сторінках аналізованих видань 20-х р. номінування чоловіків найчастіше здійснювалося за допомогою лексем *робітник*, *селянин*. Розглянемо номінацію чоловіка як представника найпередовішого, згідно з ідеологічними канонами того часу, робітничого класу. Наприклад: *Геть безправство робітниць й робітників, будемо разом з робітниками боротися за перемогу світового комунізму!* (Б, 1923, №53); *В праці господарі не відрізняють робітників від робітниць – їх примушують тягати вагу так само, як і робітників, працювати на полі (орати, боронити і т. інш.)* (КУ, 1922, №13).

У наступних прикладах виразно підкреслюється тенденція преси 30-х р., де автори статей акцентують увагу на ударній праці. Це зумовлено тим, що в цей час з'являється новий ціннісний орієнтир, нова реалія дійсності – стахановський рух. Узірцем для усіх робітників став О. Стаханов, який завдяки своїй ударній праці зробився героєм-символом радянської людини комуністичної формації. На нашу думку, у більшості робітників змінилося саме ставлення до роботи – усі прагнули не лише виконати, а й перевиконати план. Тому і називання передових робітників і робітниць було відповідним: *Кращі стахановці 4 цеху швейної фабрики ім. Горького тт. Григор'єв і Привульський за минулий місяць заробили понад 1000 крб. кожний* (Б, 1938, №15); *Стахановець 1 пошивочного цеху 1 взуттєвої фабрики т. Макаровський майже цілком присвячує свою промову на мітингу визначній події – рекорду радянських льотчиків Коккінакі та Брядинського* (Б, 1938, №150).

У пресі післявоєнного періоду чоловіки прагнули перевиконати норми, оскільки країна була розорена війною, тому будь-які згадування про перевищення плану знаходили широкий резонанс у публікаціях: *Приклад в цьому показав колектив шахти «Кочегарка». Підрахувавши свої*

можливості, гірники вирішили до 30 листопада закінчити виконання річного плану вуглевидобутку. **Передові вибійники** цієї шахти т.Грушко, Сергеев, Шевельов, Шматько і інші зобов'язались виконати по три річних норми (РД, 1946, №131); Виконавши **достроково** піврічний план, колектив металургів «Азовсталі» зобов'язалися витопити ще 14.000 тонн понадпланового чавуну і 13.500 тонн сталі. **Доменники** свою обіцянку виконали (РД, 1946, №131); Макіївська доменна піч №1 – це двадцята піч, введена до ладу після визволення радянської землі від німецьких загарбників. **Сталетопники перевищили** зобов'язання на 500 тонн сталі (РД, 1946, №131); Сьогодні **заспівувач соціалістичного змагання врубмашиністів** Герасим Запорожець показав нові зразки чудової роботи, уміння в будь-яких умовах домагатися високої продуктивності врубмашини (РД, 1946, №227).

Показово, що у проаналізованих нами газетних матеріалах 20-х рр. практично відсутні, за незначними винятками, згадки про чоловіків як представників інтелігенції. Це зумовлено тим, що, з погляду диктатури пролетаріату, інтелігенція вважалася думаючою, відповідно ненадійною частиною населення: **Ця інтелігенція** то заповнювала білогвардійські штаби, то тихо сичала і таємно снувала нитки своїх змов проти пролетаріату. В Жовтні почалася справжня трагедія **інтелігенції**. Так звана «свободолюбива», «демократична» **інтелігенція** почала рішучий наступ на пролетаріат (Б, 1924, №76); **Кожен робітник, кожен селянин, кожен червоноармієць, що віддав свої сили, здоров'я та навіть життя, був певен того, що сам він, коли втратить здоров'я, або його родина будуть забезпечені державою** (КУ, 1923, №2–3). В останньому прикладі взагалі відсутні лексеми на позначення людей інтелектуальної праці, свідоме неназивання інтелігентних людей, в особі яких партія бачила «ворогів» народу. Натомість у пресі післявоєнного періоду з'явилася нова реалія «радянська інтелігенція» – образ «нової» комуністичної людини, політично та ідеологічно свідомої: **Радянський інтелігент** мусить бути **ленінцем, сталінцем**, мусить знати закони розвитку суспільства і вміти ними користуватись у творчій роботі (ПЖ, 1947, №3). Структура і зміст вищезазначених лексем постійно перебувають під впливом засобів оцінності. Про таку оцінність говорить М. Гловінський, зазначаючи в есеї «Новомова», що «часто оцінки, які призводять до дихотомічних поділів, стають важливішими від значень» [4, с. 159]. Так, якщо йдеться про радянську інтелігенцію, то ця ознака є апріорі позитивною, оскільки смислове та оцінне наповнення слова «інтелігент» залежить від означення «радянський» та згадування в одному контексті номінувань, похідних від Леніна та Сталіна. Протилежне явище спостерігаємо, коли лексема «інтелігент» уводиться до контексту поряд із ідеологічно «ворожими» поняттями, як то «білогвардійський штаб» чи «демократичний», тому негативна оцінка автоматично на неї поширюється.

Ще один приклад подібної дихотомії зустрічаємо у статті, у якій описується життя відомого вченого Івана Мічуріна: *В провінціальному містечку царської Росії – Козлові, серед неуків, тупиць, мракобісів, обивателів, живе великий російський садовод, геніальний вчений, людина, що відкрила нові шляхи в науці – Іван Володимирович Мічурін <...> На широкий творчий шлях вивела І. В. Мічуріна Велика Жовтнева соціалістична революція, яку старий вчений сприйняв з юнацьким ентузіазмом, палко і захоплено <...> Звитяжним було життя геніального сина російського народу – прапорonoсця передової радянської науки І. В. Мічуріна (РЖ, 1949, №2). Ефект дихотомії створюється за допомогою нагнітання в одному контексті лексем з різко негативною оцінкою (як то «неуки», «тупиці», «мракобіси»), які характеризують жителів царської Росії (тобто «чуже»), та мовних одиниць з позитивним забарвленням для зображення самого вченого (тобто «своє»).*

В аналізованих статтях меншою мірою розглянуто «чоловіче» питання: маскулінне мислилося і висвітлювалося однобічно: чоловік – це воїн, працівник (бажано, щоб передовий), свідомий партієць: *На зеленому плацу зібралися червоноармійці, командири і політпрацівники частини, де комісаром тов. Філінов (Б, 1938, №149). Також у публікаціях зазначеного періоду героїзувався образ чоловіка шляхом уведення відповідних означень. Поряд із героями-стахановцями оспівувалися й інші, не менш героїчні постаті: *Славним синам нашої великої батьківщини, сталінським вихованцям, безстрашним дослідникам Арктики – палкий більшовицький привіт! (Б, 1938, №41).**

Однією з головних ролей для чоловіка була роль захисника держави, жінки, а неодмінним місцем такого змушнення залишалася армія, яка на сторінках преси активно героїзувалася. Таку героїзацію чоловіків можна пояснити особливістю стилю тоталітарного дискурсу. Зокрема Б. Потятиник вважає, що «стиль тоталітарної пропаганди в СРСР 20–30 рр. можна умовно позначити як «героїчний» – з огляду на домінуючу «гостроту» висловлювань, які мали передавати напругу життя» [7, с. 96]. Наприклад, *Наша Червона армія є знаряддя зміцнення влади робітників і селян, знаряддя зміцнення диктатури пролетаріату, знаряддя визволення робітників і селян від кормиги поміщиків і капіталістів. Наша армія є армія визволення трудящих (КУ, 1933, №3). О. Забужко вважає, що «у тоталітарному суспільстві, байдуже, фашистському чи комуністичному, вся ідеологічно санкціонована «стать» скупчується в мілітарних інститутах – і в радянському, і в нацистському етичному кодексі «справжнього мужчину» з хлопця робить армія – НЕ жінка. <...> Тоталітаризм і гомосексуалізм невіддільні від себе (за Т. Адорно – Г. Д.) <...> а в буквальному сенсі **статеві органи влади** – цього **Абсолюту Чоловічости**. Строго кажучи, тоталітаризм не тим «деміфологізує» жінку, що міфологізує Вождя – «батька народів» і водночас божисту персоніфікацію маскулінності» [5, с. 156–158].*

У пресі післявоєнного періоду прикладом такого «змужніння» стала друга світова війна, образи чоловіків героїзувалися за допомогою добору відповідної лексики: *М. І. Козлов – один із найстаріших і досвідчених полярних льотчиків. Учасник історичного польоту на Північний полюс, М. І. Козлов з перших днів війни бомбив військові об'єкти противника. Полковника М. І. Козлова нагороджено 6 орденами* (У, 1945, №1); *В. А. Томашевський став комісаром, потім начальником загону в партизанському з'єднанні українського вчителя, Героя Радянського Союзу Антона Одухи. Він бився з ворогом у Галичині та в Білорусії, брав і відстоював міста, винищував німецькі гарнізони й читав по німецьких комендатурах оголошення про те, яку нагороду обіцяно за його власну голову* (У, 1945, №1).

Як уже зазначалося раніше, радянський тоталітаризм був у своїй сутності чоловічою культурою. «Офіційний тілесний канон радянського мистецтва 30-х років ХХ ст. характеризується надміром оголеної чоловічої плоти – паради з участю напівоголених гімнастів, численні скульптури спортсменів, розквіт спортивної фотографії. Щоправда, на відміну від нацистського, у радянському мистецтві геніталії завжди прикриті, його тілесний еталон більше нагадує унісекс. Але цей «унісекс» як в естетиці, так і в педагогіці, був сильно маскулінізований» [2]. Ця особливість радянської тоталітарної культури простежується і в пресі аналізованого періоду. Наприклад, *Найяскравіший момент в параді – ідуть фізкультурники-бійці Червоної Армії. Силу, мужність, здоров'я і красу молодих патріотів радянської землі, щасливих вихованців сталінської епохи – показав вчорашній парад в якому взяли участь 24.000 фізкультурників* (Б, 1938, №154).

Часто на сторінках преси протиставлялися образи чоловіків: несвідомого, що не хоче відпустити свою дружину на збори, і свідомого робітника, який їй у цьому всіляко допомагає. Наприклад, *Одна з перешкод [для жіночого навчання – Г. Д.] – чоловіки «гризуть», щоб жінки дома сиділи, а не вчитися ходили. Інший сам учится, а не хоче щоб і жінка з темряви вирвалася. Тим приємніше вражіння справив на учасниць конференції ось який випадок: Підчас роботи конференції стукає хтось у двері. Відчинили – робітник: – Тут десь моя дружина з маленям. Воно розплакатися може, так я хочу дитину забрати, щоб досиділа вона спокійно. Такий чоловік – справжня дружина своїй жінці* (КУ, 1924, №18). В ілюстрації спостерігаємо зміну ролей у родині, запропоновану партією до того часу, поки жінка не стане освіченою, свідомою робітницею. Тому чоловік ставав дружиною своїй жінці (дружині).

У пресі 20–40-х рр. практично відсутні слова і словосполучення на позначення чоловіка як батька, вихователя дітей. Наявні випадки такого номінування радше є винятками, що підтверджують цю тенденцію: *На 8 березня чоловіки залишалися дома з дітьми, а жінки, хатні невольниці,*

йшли на збори (Б, 1923, №53). У цьому прикладі простежується протиставлення лексем «дім» та «збори», які стають контекстуальними антонімами. Говорячи про маскулітне в тоталітарному суспільстві, О. Забужко вважає, що «будь-які форми соціального приниження завжди зачіпають мужчин куди глибше й безпосередніше, ніж жінок, – вже з тої простої причини, що для жінки праця й родина є рівнобіжними <...> способами особистісної соціалізації, тимчасом як для чоловіка вони нерозривно взаємопов'язані: <...> якщо для жінки кухня й дитяча залишаються її невід'ємним «резервним плацдармом» для відступу, то чоловікові відступати <...> «нема куди» [5, с.162–163].

У пресі аналізованого періоду авторами статей засуджувалися чоловіки-алкоголіки, які заважають своїм дружинам щасливо жити. Згадаймо, що саме в 20–30-х рр. партія пропагувала ідеал міцної, щасливої родини. Нерідко самі дружини таких чоловіків були авторками викривальних матеріалів: *укладчиця загорток на фабриці «Червоний кондитер» Ткаченко скаржиться: – Мій чоловік п'яниця, все життя псує. Як нап'ється, так і лізе битись. Хоч би суд над ним влаштували в майстернях, де він працює. Таких чоловіків-п'яниць треба на показ <...> Хіба такі чоловіки не злочинці. Їх треба, як злочинців, до в'язниці сажати. Що він з мене зробив! Я тепер – людина хвора, нервова і все через чоловіка-п'яницю* (КУ, 1929, №7). Цікаво, що слова на позначення цієї чоловічої вади, набували синонімічних відношень. Так, між лексемами «чоловік-алкоголік» і «злочинець» можна поставити знак рівняння.

У наступному прикладі з виразною виховною метою проведено суд над алкоголіком-робітником, щоб довести, що алкоголь – зло, яке заважає чоловікам працювати, порушуючи таким чином їхню першочергову робочу функцію: *У неділю 6 квітня в клубі «Нархарч» відбувся суд над алкоголіком, який виконали учні школи Фабзавуча за допомогою санпросвітнього гуртка. Робітництво як на долоні побачило, яке зло приносить алкоголь. Не вадило-б побільше таких санпросвітніх судів, які розплющують робітництву очі* (Б, 1924, №81).

Ще однією «чоловічою» проблемою, висвітлюваною у пресі зазначеного періоду, є картярство. Жінка у свою чергу має допомогти боротися з цією проблемою: *«Очко» – лихо робітничої сім'ї. Викорінити його мусить допомогти й жінка. Справа жінвідділу на місцях організувати жінок для боротьби з картярством* (КУ, 1928, №12).

До «чоловічих» проблем автори статей зараховують і лінощі, як ознаку багатовікової вищості над жінкою. А це аж ніяк не відповідало пропагованому більшовицькому ідеалові, основними складниками якого є: гендерна рівність, партійна свідомість робітників і робітниць, «нові» радянські люди без вад, такі собі роботи. Наприклад, *Зараз жінки чоловіків підтягують до свого виробничого рівня, часто беруть ввесь провід в свої руки і проводять дуже велику роботу, щоб підвищити*

трудова свідомість чоловіків, викоринити з них вікову лінивість – «святість вищого полу» пришити їм попами (Р, 1932, №10).

Отже, чоловікові в державі пропонувалися ролі захисника, воїна, рідше, батька, вихователя дітей. Таким чином, партія наголошувала на першочерговій функції чоловіків – робочій. У свою чергу тоталітарна культура залишалася чоловічою, пропагуючи виразно маскулінізовану естетику – унісекс. У публікаціях зазначеного періоду аналізувалися «чоловічі» проблеми соціального характеру і практично повністю замовчувалися проблеми психо-фізіологічні.

Мова ЗМІ аналізованого періоду стала потужним засобом маніпулювання людьми. За допомогою активно вживаної (популярної) лексики партія пропагувала образи «нових» чоловіків, потрібних державі.

Література

1. Бацевич Ф. С. Нариси з комунікативної лінгвістики / Ф. С. Бацевич. – Львів : Вид. центр ЛНУ ім. І. Франка, 2003. – 278 с.
2. Герінгтон К. Фалічна маскулінність як химера. Режим доступу : <http://www.ji.lviv.ua/n27texts/harrington.htm>
3. Герман І. Експресивна тональність публіцистичного дискурсу тоталітарної журналістики (на матеріалі запорізької преси 20–40 років) ХХ ст. // Вісник Київського нац. ун-ту ім. Т. Г. Шевченка. – 2004. – №12. – С. 35–38.
4. Гловінський М. 12 Польських Есеїв. Copyright by Ośrodek Badań nad Tradycją Antyczną Uniwersytet Warszawski / Міхал Гловінський – Warszawa, 2001. – 254 с.
5. Забужко О. Хроніки від Фортінбраса. Вибрана есеїстика / Оксана Забужко. – [3-є вид., доповн.]. – К. : Факт, 2006. – 352 с.
6. Масенко Л. Мова і політика / Лариса Масенко – К., 1999. – 100 с.
7. Потятиник Б. Медіа : ключі до розуміння. Серія : Медіакритика / Борис Потятиник. Львів : ПАІС, 2004. – 312 с.
8. Ставицька Л. Актуальні проблеми сучасної української гендерної лінгвістики. Режим доступу : http://linguistics.kava.kiev.ua/seminar/2003/12/18/sem01_01_6.html.
9. Федорова О. Сучасний український мас-медійний дискурс як предмет дослідження гендерної та когнітивної лінгвістики / О. Федорова // Рідна школа. – 2007. – № 6. – С. 67–69.
10. Яворська Г. Прескриптивна лінгвістика як дискурс : Мова, культура, влада / Г. М. Яворська – К. : ВІПОЛ, 2000. – 288 с.

УДК 811.161.2'374

Л. П. Дядечко, Ю. Ф. Прадід

ЛЕКСИКОГРАФІЧНИЙ ПРОЕКТ «250 КРИЛАТИХ СЛІВ І ЗВОРОТІВ М. В. ГОГОЛЯ»: ЗАСАДИ СТВОРЕННЯ

Дядечко Л. П., Прадід Ю. Ф. Лексикографічний проект «250 крилатих слів і зворотів: засади створення».

У статті мова йде про історію фіксації гоголівських крилатих слів і зворотів у російській та українській ептографії, описуються теоретичні та практичні засади створення словника «250 крилатих слів і зворотів М. В. Гоголя (русько-український толковий словарь). 250 крилатих слів і зворотів М. В. Гоголя (українсько-російський тлумачний словник)».

Ключові слова: крилате слово, крилатий зворот, ептографія, цитата, словник.

Дядечко Л. П., Прадид Ю. Ф. Лексикографический проект «250 крылатых слов и выражений: принципы создания».

В статье речь идет об истории фиксации гоголевских крылатых слов и выражений в русской и украинской эпиграфии, описываются теоретические и практические принципы создания словаря «250 крылатых слов и выражений Н. В. Гоголя (русско-украинский толковый словарь). 250 крылатих слів і зворотів М. В. Гоголя (українсько-російський тлумачний словник)».

Ключевые слова: крылатое слово, крылатое выражение, эпиграфия, цитата, словарь.

Djadechko L. P., Pradid J. F. The lexicographic project «The 250 idioms and expressions: principles of formation».

The article describes the history of M. V. Gogol's idioms and expressions in Russian and Ukrainian epigraphy. The theoretical and practical principles of its formation of dictionary are mentioned in «The 250 idioms and expressions of M. V. Gogol (The Russian-Ukrainian explanatory dictionary). The 250 idioms and expressions of M. V. Gogol (The Ukrainian-Russian explanatory dictionary)».

Key words: idiom an expression, epigraphy, quotation, dictionary.

Творчість М. В. Гоголя, без сумніву, мала великий вплив на розвиток мовних ресурсів російської літературної мови у другій половині ХІХ ст. Окремі слова і звороти з творів М. В. Гоголя одразу ставали крилатими. Так, уже в 1883 р. у «Сборнике замечательных изречений, цитат, поговорок и т. п. различных времён и народов с историческим и сравнительным объяснением» І. І. Реднікова [15] – першому в Росії спеціальному довіднику – зафіксовано понад півсотні крилатих гоголівських зворотів та імен персонажів (в основному з «Ревізора» і «Мертвих душ»).

У російській лексикографії слідом за книгою І. І. Реднікова етапними стали:

– видання М. І. Міхельсона [12; 13], у яких автор витлумачив понад 70 гоголівських зворотів, із них більше половини вперше;

– енциклопедія С. Г. Займовського «Крылатое слово» [8], автор якої включив 26 не зафіксованих раніше зворотів із творів письменника;

– посібник З. Овсяннікова [14], який чимало уваги приділив іменам літературних персонажів і вперше представив такі гоголівські оніми, як, наприклад, *Ляпкин-Тяпкин, Подколёсин, Чичиков*;

– спеціалізований збірник М. С. та М. Г. Ашукіних [1; 2; 3; 4], який, починаючи з середини 50-х років ХХ ст. до початку ХХІ ст., вважався найавторитетнішим у науковому світі та який найбільш повно відображав корпус одиниць із «печаткою авторства» в російській мові, зокрема й тих, що належать М. В. Гоголю, близько десятка з яких були відсутні в попередніх працях;

– «Большой словарь крылатых слов русского языка» В. П. Беркова, В. М. Мокієнка і С. Г. Шулежкової [5; 6], що відкриває у своєму жанрі новий напрям робіт академічного типу й уміщує всю необхідну, з погляду сучасної лексикографії, лінгвістичну характеристику крилатих одиниць, серед яких 75 гоголівських;

– і, нарешті, спеціально присвячений опису крилатих слів і зворотів М. В. Гоголя довідник В. В. Прозорова [10; 11], де автор фіксує понад 60 нових із погляду «презумпції новизни» висловів письменника, частина з яких, правда, визнається лише потенційно крилатими.

В українській лексикографії єдиним словником крилатих слів і зворотів майже півстоліття залишається праця А. П. Коваль і В. В. Коптілова «Крилаті вислови в українській літературній мові» [9], у якій фіксується 21 гоголізм.

Якщо не враховувати реєстрацію трьох гоголівських зворотів Л. П. Дядечко у словникових матеріалах «Новое в русской и украинской речи» [7], то перегляд їх складу в українській мові не здійснювався понад 30 років.

Усі ці міркування дозволяють зробити висновок, що навіть раніше зафіксовані лексикографами гоголівські крилаті слова і звороти вимагають, в одному випадку, більш точної атрибуції, у другому – аргументації їхнього статусу шляхом підбору додаткових прикладів, а у третьому – і їхнього тлумачення, розкриття акцентологічних і граматичних властивостей, меж формально-змістового варіювання, уточнення особливостей функціонування в російській та українській мовах.

Отже, ініціювання створення лексикографічного проекту «250 крилатих слів і зворотів М. В. Гоголя (російсько-український та українсько-російський тлумачний словник)» має об'єктивні підстави. Окрім того, на тлі, з одного боку, жанру перекладних словників крилатих слів і зворотів, що активно розвивається в сучасній славістиці, з іншого, – актуальних для сьогодення видань російсько-українських та українсько-російських словників різних типів, відсутність у вітчизняній лексикографії перекладного словника крилатих слів і зворотів узагалі та з печаткою авторства М. В. Гоголя зокрема відчувається особливо гостро.

Розпочавши виконання задуманого, упорядники, знаючи в загальних рисах, яка велика увага крилатим словам і зворотам сатирика приділялася лексикографами, були, однак, здивовані й захоплені справжніми розмірами цього вкладу і водночас поставлені перед необхідністю розв'язання низки питань прикладного і теоретичного характеру.

Труднощі виникли вже на етапі формування словника, коли виявилось неможливим просте зведення описаних у наявних лексикографічних доробках крилатих слів і зворотів гоголівських висловів через різне розуміння авторами цих праць самого поняття, що дало назву лексикографічному жанру.

Укладачі переконані, що на відміну від прямих і непрямих цитат крилаті звороти мають власну семантику, яка не збігається з тією, що була в їх текстових прототипах, а в кількісному плані відтворюваність таких мовних одиниць має бути регулярною, що в сучасній лексикографічній практиці підтверджується фіксацією в контекстах, кількість яких варіюється в різних словниках від 3 до 10.

Самостійність крилатих висловів, утрата ними безпосередньо цитатних ознак визначалася за розвитком у зворотів власного значення і стабілізації в них компонентного складу, що не виключає варіантності, яка,

навпаки, підкреслює високий ступінь освоєності мовою, виступаючи результатом, з одного боку, активного використання в мові, а з іншого – тиску мовної системи.

Ептонімічність, або «крилатість», утворень, які походять із гоголівських текстів, розуміється авторами словника насамперед як асоціативна співвіднесеність із першоджерелом у свідомості носіїв російської та української мов. Слова і звороти з творів М. В. Гоголя визнавалися крилатими лише за умови, що ці одиниці фіксувалися в контекстах як звичайні цитати з прямим або непрямим посиланням на джерело. Відсутність таких указівок засвідчує забуття народом їх походження, стирання «печатки авторства» і, як результат, перетворення їх у звичайні, «безіменні» слова і звороти.

Таким чином, у російській ептографії майже 90 гоголізмів уперше здобули словникове описання, в українській – понад 100, що в 5 разів перевищує кількість зафіксованих раніше. При цьому зрозуміло, що якщо в російсько-українській частині всі 250 одиниць виступають крилатими у прийнятому авторами розумінні, то в українсько-російській – лише половина, інша ж – може бути визнана для української мови лише потенційно крилатою, а отже, наведена в словнику як довідковий матеріал.

До потенційно крилатих одиниць, на нашу думку, належать такі, що пройшли початковий етап засвоєння українською лінгвокультурою, оскільки вони, по-перше, фіксуються в перекладах російської класики або сучасної періодики (в Україні є кілька двомовних газет, що видаються російською та українською мовами); по-друге, наявні в українських оригінальних текстах, але їх використання не набуло масового характеру. Відрізнити такі звороти від власне крилатих не становитиме труднощів для читача: в українсько-російській частині в таких статтях відсутні тлумачення, а ілюстрації, якщо і є, то не більше одного-двох прикладів.

Пропонований словник побудований на основі створеної упорядниками картотеки крилатих слів і зворотів, маркованих гоголівським авторством, дібраних із художньої літератури, сучасної періодики, фрагментів записів розмов, телепередач тощо.

Двоєдина мета словника, перекладного і тлумачного, а також багатоаспектність та обсяг матеріалу зумовили новаторський характер видання. Серед перекладних словників крилатих слів і зворотів – це перший двосторонній перекладний словник і перший перекладний письменницький словник, серед російсько-українських й українсько-російських словників – це перший російсько-український і українсько-російський словник крилатих слів і зворотів. Тому, сподіваємося, наш словник стане надійним помічником перекладачам і журналістам, ученим і письменникам, викладачам і студентам, усім пошанувачам російської й української словесності.

Словник за характером виконання є динамічним, надає можливість спостерігати життя кожного імені гоголівського персонажа, яке стало крилатим, і кожного вилученого з гоголівського тексту вислову на прикладах, що у великій кількості представлені в словникових статтях і що відображають гру нинішнього і минулих поколінь зі словом великого сатирика, за узуальними, закріпленими в мові, і оказіональними, контекстуальними похідними, що з'являються як наслідок цієї гри.

Література

1. Ашукин Н. С. Крылатые слова. Литературные цитаты. Образные выражения / Н. С. Ашукин М. Г. Ашукина. – М., 1955.
2. Ашукин Н. С. Крылатые слова. Литературные цитаты. Образные выражения / Н. С. Ашукин М. Г. Ашукина. – [2-е изд., доп.]. – М., 1960.
3. Ашукин Н. С. Крылатые слова. Литературные цитаты. Образные выражения / Н. С. Ашукин М. Г. Ашукина. – [3-е изд., испр. и доп.]. – М., 1966.
4. Ашукин Н. С. Крылатые слова. Литературные цитаты. Образные выражения / Н. С. Ашукин М. Г. Ашукина. – [4-е изд., доп.]. – М., 1987.
5. Берков В. П. Большой словарь крылатых слов русского языка / Берков В. П., Мокиенко В. М., Шулежкова С. Г. – М., 2000.
6. Берков В. П. Большой словарь крылатых слов и выражений русского языка : в 2-х т. / Берков В. П., Мокиенко В. М., Шулежкова С. Г. ; под ред. С. Г. Шулежковой. – [2-е изд., испр. и доп.]. – Т. 1-2. – Магнитогорск; Greifswald, 2008–2009.
7. Дядечко Л. П. Новое в русской и украинской речи : Крылатые слова – крилаті слова (материалы для словаря) : уч. пособие: [в 4-х частях] / Л. П. Дядечко. – К., 2001–2003.
8. Займовский С. Г. Крылатые слова : Справочник цитаты и афоризма / С. Г. Займовский. – М. ; Л., 1930.
9. Коваль А. П. Крилаті вислови в українській літературній мові / А. П. Коваль, В. В. Коптілов. – [2-е вид., перероб. і доп.]. – К., 1975.
10. Крылатые слова и выражения из сочинений Н. В. Гоголя / Сост. и авт. предисл. В. В. Прозоров. Режим доступа: <http://www.sgu.ru/node/18878>
11. Крылатые слова и выражения из сочинений Н. В. Гоголя: Словарь-справочник любителям русского слова / Сост. и авт. предисл. В. В. Прозоров. – Саратов, 2005.
12. Михельсон М. И. Ходячие и меткие слова : Сб. русских и иностранных цитат, пословиц, поговорок, пословичных выражений и отдельных слов (иносказаний) / М. И. Михельсон. – [2-е изд.]. – СПб., 1896.
13. Михельсон М. И. Русская мысль и речь. Свое и чужое. Опыт русской фразеологии : Сб. образных слов и иносказаний : в 2-х т. / М. И. Михельсон. – СПб., 1902–1903.
14. Овсянников В. З. Литературная речь. Толковый словарь современной общелитературной фразеологии / В. З. Овсянников. – М., 1933.
15. Редников И. И. Сборник замечательных изречений, цитат, поговорок и т. п. различных времен и народов с историческим и сравнительным объяснением / И. И. Редников. – Вятка, 1883.

УДК 81'42

Т. А. Єщенко

КАТЕГОРІЯ «ІНФОРМАТИВНІСТЬ» («ЗМІСТОВНІСТЬ»), ЇЇ МОВНЕ ВИРАЖЕННЯ В ТЕКСТІ

Єщенко Т. А. Категорія «інформативність» («змістовність»), її мовне вираження в тексті.

Стаття продовжує низку публікацій автора, присвячених теорії тексту. Розкрито категорію інформативності як ознаку художнього і нехудожнього текстів, визначено її типологічні ознаки та мовне вираження у текстовій структурі.

Ключові слова: змістовність, інформативність, підтекст, різновид інформації, текст, категорія тексту.

Ещенко Т. А. Категория «информативность» («содержательность»), ее языковое выражение в тексте.

Статья продолжает ряд публикаций автора, посвященных теории текста. Раскрыто категорию информативности как признак художественного и нехудожественного текстов, определено ее типологические признаки и языковое выражение в текстовой структуре.

Ключевые слова: содержательность, информативность, подтекст, разновидность информации, текст, категория текста.

Yeschenko T. A. Category «informing» («richness») of content, its expression in a text.

The article continues the row of publications of author, devoted to the theory of text. The category of informing is exposed as sign of artistic and inartistic texts, certain its signs and linguistic expression in a text structure.

Key words: richness of content, informing, implication, variety of information, text, category of text.

Прикметою мовознавчої науки ХХІ століття є те, що традиційні підходи, з їх тяжінням до описовості, абстрагування від мовця і мовлення загалом, з часом поступилися вивченню динамічних лінгвальних аспектів. Наразі межі семантичного простору мовної одиниці стали визначатися не тільки обсягом лексичного значення виокремленого слова, а й загальною семантикою тексту, його композицією і структуруванням, внутрішнім контекстом і підтекстом, ситуацією мовного спілкування тощо. Найзагальніші, кваліфікаційні (типологічні) властивості, які притаманні усім текстам, відбито в їх категоріях. Як слушно зазначає О. Селіванова, «це надпарадигмальна інваріантна ознака, що відтворює найістотніші особливості текстом й актуалізованих текстів» [9, с. 496]. Отже, текст варто розглядати як сукупність певним чином співвідносних категорій. При цьому важливо враховувати: 1) текст ніколи не моделюється однією текстовою категорією, а лише їх сукупністю; 2) будь-яка текстова категорія виокремлюється на функціонально-семантичному підґрунті, репрезентуючи «універсальний сенс тексту» (за І. Чернухіною). Кожній категорії притаманні певний ідеальний зміст і певна лінгвістична маніфестація, яка не пов'язана з рівнями мовної системи.

Попри відчутну активізацію розвідок з лінгвістики тексту, проблема категорій тексту нині в науці є дискусійною, а питання про кількість, типологію та ієрархію текстових категорій, установлення чітких критеріїв можливих класифікацій, вивчення плану змісту і плану вираження та характеру формування, систематизації та визначення функцій мовних і немовних засобів, закріплених за вираженням категорій тексту, залишаються остаточно невирішеними. Це пов'язане: 1) із поєднанням категорій і підкатегорій (пор.: континуум і прогресія, стагнація, хронотоп і ретроспекція, проспекція); 2) зі змішуванням їх ієрархії; 3) зі стилістичною і прагматичною диференціацією текстів (скажімо, категорії наукового тексту). Нині спостерігається тенденція до виокремлення функціонально-стилістичних категорій і ототожнення їх з текстовими категоріями.

Ретельне вивчення наукових джерел з окресленої проблеми засвідчило: одним із перших науковців, хто систематизував і найповніше описав у мовознавстві текстові категорії такі, як: «інформативність»,

«членованість», «когезія» (внутрішньотекстові зв'язки), «автосемантичність відрізків тексту», «континуум», «простір» і «час»), «ретроспекція» і «проспекція», «модальність», «інтеграція», «завершеність», був І. Гальперін [3]. З часом у працях Н. Валгіної [1], Г. Ворожбитової [2], Н. Грушко [4], І. Кочан [5], Л. Кравець [6], Ю. Левицького [7], Г. Поберезької [8], О. Селіванової [9] порушується питання інформативності як типологічної ознаки словесного цілого.

Мета статті – описати кваліфікаційні ознаки і типологічні вияви категорій інформативності (змістовності), її мовне вираження в тексті.

Спираючись на розвідки В. Одинцова, І. Гальперіна, Н. Зарубіної, О. Селіванової, З. Тураєвої та ін., розглядаємо дві групи категорій тексту:

1) структурні, які віддзеркалюють ознаки текстової структури (зв'язність, цілісність, інтеграція, прогресія, стагнація, дискретність або членованість);

2) змістові, або концептуальні, які відображають особливості його змістового боку (інформативність, антропоцентричність, референційність, інтертекстуальність, континуум).

Варто зазначити, що цей поділ є умовним, оскільки такі категорії, як континуум, зв'язність, є водночас і структурні, і змістові.

Категорія інформативності або змістовності існує в невід'ємному взаємозв'язку з іншими текстовими категоріями і розглядається під час лінгвістичного аналізу текстів у контексті інформації, яка закладена у змістовому його повідомленні. Поняття «інформація», її різновиди та особливості передавання комунікантом і сприймання реципієнтом є предметом дослідження багатьох наук. Її визначають як «позначення змісту» (Н. Вінер), «сукупність різних видів повідомлень» (К. Шенон), асоціюють з відомостями, даними, повідомленнями. Інформація – здобуті людським розумом і досвідом знання та повідомлення, що є основою, місткістю і наповненням низки вербальних текстів.

У лінгвістичній теорії тексту інформація ототожнюється із номінацією, смислом, змістом. Не дивним є те, що саме інформативність тексту в мовній комунікації стала одним з основних мотивів розвитку прагматичної і когнітивної лінгвістики. Адже кожний текст – акумулятор інформації і канал її передавання.

Під інформативністю І. Кочан розуміє «ступінь новизни і несподіваності, що є в елементах тексту, для аудиторії. Інформативним є будь-який тип тексту» [5, с. 42]. Указана вище категорія забезпечує вербалізовану організацію знань, їхнє осмислення, передавання та кодування читачем. Вона є основною змістовною категорією, що характеризується багатоконпонентною поверхневою та глибинною структурами. Інформативність – обов'язкова категорія як для художніх, так і для нехудожніх текстів. Це ні в якому разі не абсолютна кількість інформації чи загальна інформаційна насиченість тексту, а лабільна

величина, здатність адекватного донесення визначеної міри інформації про щось до реципієнта за каналом зв'язку. Інформація в повідомленні забезпечує одержання нових фактів про щось, причому необхідною умовою здійснення інформування є нерівнозначність тезаурусів комунікантів. Основними властивостями інформації в тексті є цінність, корисність, новизна, істинність.

Одне й те ж можна сказати з надмірним використанням словесного матеріалу – експліцитно; або стисло, у логічному варіанті – імпліцитно. Це два способи підвищення інформативності тексту. Перший – збільшення лексичного матеріалу, уточнень, за допомогою яких краще описується предмет чи явище. Другий – скорочення лексичних елементів, яке не шкодить змістові сказаного.

Змінюючи знаки, концепт лишається постійним, натомість ефективність варіюється. Мовно надмірні фрази притаманні для наукового, офіційно-ділового текстів. Для уникнення двозначності краще застосовувати більше характеристик одного поняття, адже згорнуті структури можуть спричинити виникнення полісемії, неточностей. Це уможливить постійну прозорість у розумінні, хоч не завжди відтвореної легкою мовою. У текстах художньої літератури часто треба домислювати, добудовувати логічну структуру. Може бути порушено темо-рематичний зв'язок, однак це не впливає на зміст і розуміння тексту.

Функція передачі фактів від адресанта адресату в тексті здійснюється за допомогою конкретних мовних засобів. Негентропійна функція інформації здійснюється за рахунок надмірності і компресії, з одного боку, й об'єктивності, актуальності, точності, з іншого боку. Функція текстової інформації як міри розмаїтості в текстах реалізується за допомогою багатопланової інформаційної структури та ефективних лексичних засобів.

Оскільки багато текстів передають не лише те, що має буквальну інтерпретацію, але й те, що вплетено в текст асоціаціями і конотаціями, почасти неусвідомлюваними, І. Гальперін розрізняє три види інформації:

1) змістово-фактуальну інформацію, що відображає конкретний опис подій, фактів, процесів, які відбуваються в реальному світі, експліцитні, виражені вербально у предметно-логічних значеннях, на основі досвіду;

2) змістово-концептуальну інформацію – індивідуально-авторське розуміння відношень між явищами, що описані засобами попереднього типу інформації, задум автора, його інтенція, сприймання читачем зв'язків причини і наслідку, їхньої значущості в соціальному, політичному, культурному житті суспільства;

3) змістово-підтекстову інформацію – імпліцитний зміст тексту, що ґрунтується на здатності одиниць мови породжувати асоціативні та конотативні значення, а також на здатності речень у надфразових єдностях додавати певні смисли [3, с. 25–41]. Наприклад, висловлення *Понід мури стояли мами, тримали в руках серця своїх синів і дули на них, аби не боліли*

(В. Стефанік) є складним образним колажем, який може бути сприйнятим лише у зв'язку з усіма видами текстової інформації. Наразі символи, марковані слова, тропи опосередковують розглядувану категорію в плані трьох типів інформації – фактуальної, концептуальної та підтекстової.

Фактуальна інформація як вербалізоване повідомлення про факти, певні події, процеси, явища, які відбуваються або будуть відбуватися, широко представлена в текстах службових документів. Фактуальність оптимізує інформаційний баланс, оскільки легше сприймається і усвідомлюється читачем та не потребує від нього застосування значних масивів допоміжної для декодування інформації [9, с. 506–508]. Така текстова інформація мусить бути повною, оперативною, вірогідною. Повнота інформації визначається її обсягом, який повинен бути необхідним і достатнім для прийняття конкретних рішень; її недостатність знижує обґрунтованість таких рішень. Надлишок інформації спричиняє збільшення обсягу повідомлення без підвищення його інформативності й до витрати додаткових зусиль на його обробку. Інформація повинна бути оперативною, тобто такою, щоб за час її передавання – опрацювання стан об'єкта, до якого вона належить, не змінився. Достовірність інформації означає відповідність її дійсності.

Прагматичний аспект інформування визначається як цілеспрямована організація лінгвальних і нелінгвальних засобів, за допомогою яких: 1) фокусуються такі аспекти фактуальної інформації, як цінність, вірогідність, новизна, корисність; 2) акцентується увага на інформації про інформацію і комунікантах; 3) забезпечується ефективність передачі та одержання інформації в умовах комунікації.

Специфіка реалізації категорії інформативності в текстах полягає в експлікації чинників комунікативної ситуації, використанні невербальних форм прагматичного компонента інформування, поліаспектності прагматичних настанов автора та змістовній структурі суб'єктивно-модальної інформації, що співвідноситься з ними.

Додаткові прагматичні настанови реалізуються локально у відрізках тексту, що лінійно розгортаються розміром від речення до слова або словосполучення.

До розряду додаткових прагматичних настанов належать: 1) підвищення вірогідності й авторитетності повідомлення; 2) привернення уваги до рубрики загалом і конкретного блоку інформації зокрема; 3) прагнення розширити читацьку аудиторію; 4) активізація уваги за рахунок засобів образності, експресивності, емоційності, оцінності. Додаткові прагматичні настанови підпорядковані основній меті – забезпечити ефективність інформування адресата.

До невербальних способів реалізації прагматичного аспекту інформування в текстах відносять різні шрифти, що використовуються в заголовках, підзаголовках; таблиці, діаграми, графіки, піктограми,

схематичні карти і зображення; колірне виділення блоків інформації, що відповідає заключній чи заголовній композиційній частині повідомлення. Наприклад, насичення в словесному цілому знаків окликів – «коли мова не говорить, а кричить» (М. Брандес):

А ДЕ Ж ТОЙ ХРЕСТ ХОЧ ДЕРЕВ'ЯНИЙ
 ???
 !!!

Невербальні засоби реалізації прагматичного аспекту інформування в тексті виконують різні функції: 1) привертають увагу до рубрики; 2) ілюструють вербальну інформацію; 3) сприяють економії інформаційного простору; 4) полегшують процес пошуку необхідної для адресата інформації; 5) створюють у текстах малий візуальний простір, що дає можливість адресату швидко охопити весь зміст повідомлення; б) підвищують ефективність інформування.

Концептуальна інформація є засобом формування найбільш глибокого шару – концептуальної інформації, носія ідеї цілого тексту. Вона ґрунтується на модальності – суб'єктивно-оцінному ставленні мовця до змісту висловлюваного у плані реальності чи ірреальності. Модальність містить субкатегорію емотивності, яка спільно з антропоцентричністю оптимізує інтерактивність авторського тексту і читача. Повна, оперативна, вірогідна інформація, викладена логічно та аргументовано в тексті документа, унеможлиблює суб'єктивно-оцінну модальність. Така модальність більшою мірою виявляється в художніх текстах, у яких автор висловлює своє ставлення до зображуваного у творі. Суб'єктивно-модальна інформація в тексті полягає в акцентуації, емоційному виділенні інформаційно вагомих елементів повідомлення для реалізації основного комунікативного наміру і комплексу прагматичних настанов. Суб'єктивно-модальна інформація, змістовна структура якої містить експресивно-емоційний і оцінний блоки, засоби суб'єктивно-оцінної модальності, сприяє цілеспрямованій реалізації прагматичного аспекту інформування в тексті. Суб'єктивно-модальна інформація експлікує прагматичну настанову адресанта і має на меті викликати довіру в читача до джерела інформації та бажання скористатися засвідченими фактами. Якісна новизна суб'єктивно-модальної інформації впливає на рецепцію адресата, що істотно підвищує значущість каналу передачі інформації як одного з чинників комунікативної ситуації. Ефективність суб'єктивно-модальної інформації залежить від селекції мовних засобів автором. Автор тексту добирає чужу інформацію, впливає на її зміст за рахунок суб'єктивно-модальної інформації як складника прагматичного аспекту інформування. Чинник «автор» є вихідною передумовою для чинника прагматична настанова. Комунікативний намір автора реалізується на рівні цілого тексту, а прагматичні настанови – як на рівні цілого тексту, так і в його композиційних частинах, тобто локально. Стосовно багатьох текстів

не можна говорити про знак тотожності між чинниками «автор» і «джерело інформації». Концептуальна інформація може словесно виражатися в назві тексту, епіграфі, зачині, передмові, епілогуві, ключових словах та топіках.

Підтекстова інформація, відтворювана шляхом витворення асоціативних та конотативних значень, не властива текстам службових документів. Натомість така інформація є ознакою художніх текстів, орієнтованих на образно-асоціативну сферу їх сприйняття. Підтекстова інформація зумовлена багатозначністю слів, їх можливостями мати прихований смисл. Він не прочитується, проте вгадується (пор. авторські гумористичні тексти). У текстах службових документів, у яких однозначність смислу, конкретність, чіткість є основними принципами, умовою адекватного відтворення і розуміння, не залишається місця для підтекстової інформації. Порівняймо, як виражається підтекстова інформація в художніх текстах: *Дяк Комарницький висунувся з повітки. Срібне молоко ночі прокисло, але ще не стало кисляком, а тільки перетворилося на мертву, нерухому сірятину... Хата вже була далеко* (За В. Шевчуком). У наведеному фрагменті ніч є темою, а ремою – те, що вона, образно кажучи, ще не стала кисляком. Невербалізовану смислову порожнину у просторовому континуумі між хатою та дяком читач заповнює сам. Доволі часто інформативність, закладена автором, не повністю передається вербальним засобом – художнім текстом.

Отже, при складних асоціативних зв'язках та високій образності, підтекстових смислах тощо важливу роль посідає інформативність художнього тексту, яка вимагає розуміння антропонімів, аналізу лексичної семантики, що рухає читача (слухача) у просторі й часі.

«Підтекст – це вербально не виражена, прихована інформація, яка виявляється у процесі читання (слухання) тексту на тлі основної, змістово-фактуальної інформації завдяки здатності мовних одиниць породжувати асоціативні та конотативні значення» [5, с. 46]. Способами мовного вираження прихованої інформації є: особливий порядок слів, синтаксичні повтори, переосмислення значень лексем, парцеляція, морфологічні форми. До засобів, що створюють підтекст будь-якого твору, нерідко входять особливі ряди слів, укладені за принципом нанизування й об'єднані інтонацією переліку, наприклад: *Відбагряніло, відпалало, / Візьметься попелом за мить. / Відгомоніло, відридало, / Віддаленіло, відспівало, / Та все щемить, та все болить. / Віджсєвріло, відгримотіло. / Лиш десь на споді, в глибині... / Відтанцювало, відбриніло, / Відшаленіло, відраділо, / Та все відлунює мені...* (А. Малишко).

Текст створюється для того, щоб виразити певні думки, певний зміст. У зв'язку з цим лінгвісти ведуть мову про бінарність тексту, маючи на увазі єдність двох планів: змісту і його мовного вираження. Зміст тексту – це не механічна сполука семантичних значень мовних одиниць, властивих їм у структурі мови. Вважаємо за необхідне чітко розрізняти

вивчення мовних одиниць як компонентів мовної будови і як складників тексту, що виражають його зміст. Лінгвістів тривалий час цікавить питання: якщо текст – це вираження змісту, то де міститься сам зміст? І навпаки: якщо в тексті є зміст, то в чому виявляється його вираження? План вираження категорії інформативності охоплює текстову, піктографічну, ідеографічну та інші форми інформації. Скажімо, піктографічна інформація подається у формі схематичних карт, схематичного зображення і піктограм. Ідеографічна інформація подається у вигляді графіків, таблиць. Текст виконує інтегративну функцію, препарує осмислення невербальної інформації. Специфічними особливостями інформації в тексті на рівні форми є трансформованість і наочність. Будь-які зміни у плані вираження призводять до докорінних змін у плані змісту і, навпаки. Зміст тексту – це авторське відображення певного фрагмента дійсності, що існує об'єктивно чи є вигаданим мовцем. Зміст пов'язаний з темою, але не тотожний їй. Останній постає своєрідним розкриттям, розгортанням теми. Зміст тексту конкретніший, різноманітніший щодо теми, яка має більш узагальнювальний характер. Варто зазначити, що різнорідними мовними засобами може бути виражена саме тема, а не зміст.

Тема тексту – це такий ступінь абстрагування його змісту, коли виокремлюються ідеальні сутності, які співвідносні зі змістом групи конкретних текстів одного чи різних авторів. Це те, що покладено в основу викладу, це предмет опису, міркування, дослідження, обговорення чи повідомлення. Інакше кажучи, тема – це те, що описується, або те, про що йдеться (пишеться) у тексті. Обрана чи запропонована для розкриття тема обмежує зміст певними межами. Так, якщо темою наукової праці є «Дієслівна метафора», то в ній не пишеться про метафору, скажімо, іменникову. У нехудожніх текстах зазвичай тема адекватна назві тексту, тоді як художні тексти, навіть невеликі за розміром, є багатотемними. До того ж більшість ліричних творів загалом не мають назви.

Кожний текст – це водночас і накопичувач інформації, і канал її передавання. Інформативним може бути будь-який тип тексту. Інформативність (змістовність) постає у трьох площинах: фактуальній, концептуальній і підтекстовій. Остання більшою мірою притаманна для художніх текстів. Адже одну і ту ж інформацію можна передати як з надмірним використанням словесного матеріалу (експліцитно), так і стисло (імпліцитно). Зміст тексту завжди пов'язаний з темою, але не тотожний їй. Останній постає своєрідним розкриттям, розгортанням теми. Саме тема, а не зміст, може бути виражена різнорідними мовними засобами.

Література

1. Валгина Н. С. Теория текста : [учебн. пос. для студ.] / Н. С. Валгина. – М. : Логос, 2003. – 280 с.
2. Ворожбитова А. А. Теория текста : антропоцентрическое направление : [учебн. пос.] / А. А. Ворожбитова. – М. : ВШ, 2005. – 367 с.

3. Гальперин И. Р. Текст как объект лингвистического исследования : [монография] / И. Р. Гальперин. – М. : Наука, 1981. – 135 с.
4. Грушко Н. Текстові категорії як фактор текстової системності [Текст] / Н. Грушко // Лінгвістичні студії : зб. наук. праць. – Вип. 8. – Донецьк : ДонНУ, 2001. – С. 192 – 196.
5. Кочан І. М. Лінгвістичний аналіз тексту : [навч. пос.] / І. М. Кочан. – К. : Знання, 2008. – 423 с.
6. Кравець Л. Явище підтексту та засоби його вираження у художньому творі [Електронний ресурс] / Л. Кравець // Режим доступу: www.ukr-in-school-edu-ua.
7. Левицкий Ю. А. Лингвистика текста : [учебно-метод. пос.] / Ю. А. Левицкий. – М. : ВШ, 2006. – 207 с.
8. Поберезька Г. Г. Категорія інформативності у текстах службових документів [Електронний ресурс] / Г. Г. Поберезька // Режим доступу: www.gusnauka.com.
9. Селіванова О. О. Сучасна лінгвістика : напрями та проблеми : [монографія] / О. О. Селіванова. – Полтава : Довкілля. – К., 2008. – 712 с.

УДК 811.161.2'373

О. А. Жвава

НОМІНАЦІЯ УЧАСНИКІВ ВЕСІЛЬНОГО ОБРЯДУ В ГОВІРКАХ ПОДІЛЬСЬКО-БУКОВИНСЬКО-НАДДНІСТРЯНСЬКОГО СУМІЖЖЯ

Жвава О. А. Номінація учасників весільного обряду в говірках подільсько-буковинсько-наддністрянського суміжжя.

Стаття присвячена номінації родинних обрядів у говірках подільсько-буковинсько-наддністрянського суміжжя. Подано номінацію учасників весільного обряду відповідно до структурної організації обрядових дійств, що мають складну внутрішню організацію. Підкреслено, що традиційні родинні обряди представлені розгалуженою системою назв на позначення учасників весільного обряду.

Ключові слова: номен, тематична група лексики, обряд, обрядова лексика, подільсько-буковинсько-наддністрянське суміжжя, просторова поведінка номінативних одиниць.

Жвава О. А. Номинация участников свадебного обряда в подольско-буковинско-надднестрянских говорах.

Статья посвящена номинации семейных обрядов подольско-буковинско-надднестрянских говоров. Подано номинацию участников свадебного действия в соответствии со структурной организацией обрядов, которые имеют сложную внутреннюю организацию. Подчеркнуто, что традиционные семейные обряды представлены разветвленной системой названий для обозначения участников.

Ключевые слова: номен, тематическая группа лексики, обряд, обрядовая лексика, подольско-буковинско-надднестрянские говоры.

Zhvava O. Nomination of participants of wedding ceremony in the manners of speaking of podil'sko-bukovinsko-naddnistryanskogo boundary.

The nomination of domestic ceremonies in the manners of speaking of podil'sko-bukovinsko-naddnistryanskogo boundary is devoted in the article. The work is based on the materials independently collected on the special program considerable on a volume empiric material – facilities of nomination, which presentation of domestic ceremonies is presented in the manners of speaking of podil'sko-bukovinsko-naddnistryanskogo boundary. The expressive contrasting of the naddnistryan'skogo, bukovyn'skogo and podil'skogo dialects is confirmed and value of the rivers which carried out the role of administrative limits in the past, as lines of the interdialectal differentiating.

Key words: nomen, thematic group of vocabulary, ceremony, ceremonial vocabulary, podil'sko-bukovinsko-naddnistryanske boundary.

Різноаспектне дослідження лексики територіальних діалектів, складу тематичних і лексико-семантичних груп, генезису та географії номінативних одиниць залишається одним з актуальних завдань українського мовознавства. Нагальність і невідворотність цих студій

зумовлена відсутністю інформації про лексику багатьох діалектів, окремих діалектних зон, неповнотою багатьох діалектних словників та відсутністю *Словника українських діалектів* (т. зв. зведеного), *Лексичного атласу української мови*. Водночас відкритим залишається питання про місце лексики серед диференційних рис діалектів, її роль в окресленні меж говорів та груп говірок.

Джерелами дослідження є записане автором діалектне мовлення у 31 населеному пункті Хмельницької, Чернівецької та Тернопільської обл. (див. карту № 1); матеріал зібрано за програмою (передбачає 670 питань) у режимі питання – відповідь та на підставі текстів-оповідей діалектоносіїв.

Лексико-семантична група на позначення сукупності учасників весілля охоплює весь весільний обряд, тому що весілля – масове гуляння людей у будь-якому регіоні України. Опис номінації учасників весільного обряду проводитимемо у такій послідовності: назви сукупності учасників весілля; назви роду молодого; назви роду молодої; назви молодого, молодої; назви неодружених і незаміжніх учасників весілля; назви старших над неодруженими учасниками весілля; назви одружених учасників весілля; назви старших над усіма учасниками весілля; назви коровайниці та кухарки; назви музикантів на весіллі; назви учасників весілля, що перегороджують дорогу весільному поїзду молодого; назви незапрошених на весілля учасників обряду.

Людей, яких запрошують проводити сватання, називають *сва^лте* (7–15, 23–27, 21, 5, 2, 20, 4, 17), *сва^лти* (3, 1, 6, 4), *старос^лте* (9–11, 4–6, 13–18, 20–31, 2). Людина, яка просить згоди батьків на шлюб обраної особи (крім батьків хлопця, самого хлопця) має назви: *сват* (6–10, 23, 12, 24–27, 19–21, 1, 15, 13, 3, 4, 17), *с^лтароста* (9–11, 13–31, 4–6, 2). У цьому обряді також беруть участь *бат^л'ке* і *'роди^лч'і* (9–11, 6, 5, 13–15, 2), *сва^лти*, *'роде^лч'і*, *хреш^лчен'і бат^л'ке* (1), *ра^лд'ім'ел'і х^лрес'н'і* (8), *д^лвоє старос^л'т'іу* / *не^лпарна 'к'іл'к'іс'т' х^ллопц'іу* (16), *'р'ід'н'і* і *су^лс'іді^л* (21), *ро^лдена* і *су^лс'іді^л* (16), *'р'ід'н'і* (4, 28–31), *'бат'ко* і *'д'ат'ко* (20, 4, 17, 29, 28), *бат^л'ке* і *'роди^лч'і* / *старос^лте* (24–27), *бат^л'ке* і *'роди^лч'і* / *нанаш^лке* (23). Назва *сват* походить від псл. *svatъ*, виводиться зі **svojat-*, похідного від займенникової основи *svo-*, *sve-* [5, V, 187]. Назва *староста* походить від псл. *starъ-jъ* «старий, давній» [5, V, 398].

Гостей, які йдуть з молодим за молодою, називають *'гос'т'і* *моло^лдого* (9, 6, 1, 12, 24–27, 15, 13, 10, 20, 4, 17), *'гос'т'і мо^лло^лдого* (21–23, 28–31), *'гос'к'і мо^лло^лдого* (21–23), *'гос'т'і* (17–21, 10, 23–31, 11, 5, 2, 4), *'гос'к'і* (21–23), *дру^лжена* (22, 8, 3), *друже^лна* (7), *в'ід мо^лло^лдого* (11, 5, 2, 20, 4, 24–27, 13–15, 17), *в'ід мо^лло^лдого* (31, 30), *в'ід мо^лло^лдого* (4), *за мо^лло^лдого* (31, 30, 23).

Учасників весілля, гостей, людей, які з молодими йдуть до церкви, а також супроводжують у деяких обрядових діях, називають *в'іс'іл'а* (7, 20–31, 13, 4, 3, 16–19), *в'іс'іл':а* (1, 10, 12), *в'іс'іл'а* (12, 15, 24–31, 17–

20, 13, 4), *в'єс'їл':а* (8-10, 6), *в'їс'їл'є* (21, 22, 11, 5, 2, 14), *в'їс'їл'є* (11, 5, 2, 14), *с'вад'ба* (8, 10, 13, 20–23, 4, 15, 17, 28–31), *с'ваїба* (21), *с'ват'ба* (28–31, 21–23), *'гос'т'ї* (у всіх д.н.п.), *'гос'к'ї* (21–23).

Сукупність молодих дівчат і хлопців називають *'молод'* (4), *молод'ї* (1–20, 24–27), *мо'лод'ї* (21–23, 28–31), *'молод'їж* (11, 5, 2, 14), *молод'ожд'ї* (6–10, 12, 15–20, 13, 24–27, 3, 1, 4), *молод'ожд* (12, 8–10, 15, 13, 26, 24–27, 20, 4, 17), *мо'лод'ожд* (28–31, 23).

Рід молодого називають *в'їд молодого* (9–15, 24–27, 1–7, 20, 19, 17), *в'їд мо'лодого* (29, 21–23, 28), *в'їд мо'ло'дого* (18, 16, 4, 8), *в'їд мо'ло'дого* (21), *за мо'лодого* (23, 28–31). Батьків молодого відносно батьків молодії мають назви: *сва'те'* (12, 22, 21, 7–10, 16), *сва'ти* (3, 1, 6, 4), *сва'те* (18, 23–31, 13–15, 11, 5, 2, 20, 4, 17). Батька молодого відносно молодії називають: *'тато* (1–8, 10–31), *'бат'ко* (9–11, 23–27, 13–15, 4–6, 2, 17–20, 31, 30.). Матір молодого відносно молодії називають: *'мама* (23, 1–17, 19–31), *'матка* (18). Слід зазначити, що на Поділлі існує назва *свек'руха*, але невістка її використовує рідко. Батька молодого відносно батьків молодії називають *сват* (усі н. п.). Матір молодого відносно батьків молодії називають *с'ваха* (усі н. п.). Брат молодого має назву *шваг'ро* (1–20, 23–31), *шваг'ер* (1–20, 23–31), *шваг'ерко* (11, 5, 2, 14, 7, 16, 18). Усю родину молодого відносно родини молодії називають *сва'те* (8–31, 5, 2), *сва'ти* (3, 1, 6, 4).

Рід молодії називають *в'їд молодії* (8–15, 4–6, 24–27, 1, 2, 20, 17), *в'їд мо'лод'ї* (21–23, 28–31), *в'їд мо'ло'д'ї* (18, 16), *в'їд мо'ло'д'ї* (7, 4, 3), *за мо'лод'ї* (31, 30, 23). Батьки молодії відносно батьків молодого мають назви: *сва'те'* (9, 10, 12, 8, 22, 21, 7, 16), *сва'ти* (3, 1, 6, 4), *сва'те* (18–20, 11, 23–31, 13–15, 5, 2, 4, 17). Батька молодії відносно молодого називають: *'тато* (19–22, 10–17, 24–26, 1–5, 7, 8, 28–31), *'бат'ко* (9–11, 4–6, 23–27, 13, 15, 2, 14, 17–20, 31, 30). Лексема *тес'т'* відома в усіх обстежених населених пунктах, але входить до пасивного складу словникового запасу, як і лексеми *свек'руха*, *'тешча*. Уживаною є описова форма: *й'го 'мама / й'їй 'мама ('бат'ко / 'тато)*. Матір молодії відносно молодого називають: *'мама* (усі н. п.), *'матка* (18). Менш вживаною є лексема *'мати'*. Батька молодії відносно батьків молодого називають *сват* (усі н. п.). Мати молодії відносно батьків молодого називають *'сваха* (усі н. п.). Сестра молодії має назву *шваг'рова* (усі н. п.), *шваг'р'ва* (усі н. п.), *шваг'ерка* (11, 5, 2, 14, 7, 16, 18). Усю родину молодії відносно родини молодого називають *сва'те'* (12, 8–10, 22, 21, 7, 16), *сва'ти* (3, 1, 6, 4), *сва'те* (18, 23, 13–15, 11, 5, 2, 20, 4, 17, 28–31).

Назви *молодого* і *молодії* необхідно розглядати з часу їхнього знайомства.

Парубок, який досяг шлюбного віку, має такі назви: *'парубок* (6–10, 17–31, 13, 15, 4, 1, 3), *х'лопец'* (10–15, 5, 2), *х'лопиц* (21–23, 28–31), *х'лопец* (15, 13), *х'лопец* (21–23, 28–31), *х'лопиц'* (4), *же'н'їх* (16, 20, 24–27, 4, 17),

кавал'ер (4, 10). Назва *парубок* походить від псл. *paorbъkъ, похідне від *orbъ «раб, слуга» [5, IV, 300]. Назва *жен'их* походить від псл. *žena* (< *genā) «жона» [5, II, 205–206]. Назва *кавал'ер* походить від іменника *кавалер*, який запозичений через посередництво польської, німецької та французької мов від італійського слова *cavaliere* [5, II, 334]. Парубок, який має намір одружитися, має такі назви: *парубок* (18, 23, 13, 15, 10, 4, 1, 28–31), *жен'их* (9–17, 23–27, 21, 2–7, 20, 29, 28), *жен'их* (21–23, 28–31), *жен'их* (21–23, 28–31), *за'руче"ний* (8).

Молоду неодружену дівчину називають: *д'іучена* (16, 9, 13, 10, 6), *д'іучи"на* (12, 1, 10, 13, 15, 11, 5, 2, 14, 20, 4, 17, 21–31), *д'іучина* (22, 21, 4), *г'іучина* / *г'іучина* (21, 22), *д'іука* (8, 23, 3, 18, 13, 24–31, 15, 10, 7, 20, 4, 17), *г'іука* (21, 22), *д'іу"ча* (20, 4, 17).

Молодого неодруженого парубка називають: *парубок* (16, 9, 6, 23–31, 13, 15, 4, 12, 1, 8, 21, 3, 7), *х'лопец* (9, 13–20, 6, 8, 5, 2, 24–27), *х'лопец* (21–23, 28–31), *х'лопиц* (21–23, 28–31), *х'лопец'* (20, 10, 4, 15, 13, 17), *х'лопиц'* (4). Молодий парубок, який одружується, має назви: *молодеї* (1–18, 24–27, 20), *молодеї* (21–23, 28–31), *молодеї* (4). Назва *молодеї* (похідні та варіанти) походить від псл. *moldъ «молодий» [5, III, 502].

Дівчину, яка досягла шлюбного віку, називають *д'іука* (усі н. п.), *г'іука* (21–23), *г'іучина* / *г'іучина* (21–23), *д'іука на в'ід:ан':і* (8), *д'іука на в'ід:ан':у* (10, 13, 15, 9, 6, 12), *в'ід:аница* (21–23, 29–31). Назва *в'ід:аница* походить від псл. *dati, davati* (< іє. **dō-*, **dō-u-*) «дати» [5, I, 13–15].

Молоду дівчину, яка виходить заміж (до весілля), називають *молода* (18, 1, 9–15, 5, 2, 24–27, 20, 4, 17), *молода* (21–23, 28–31), *молода* (16, 4), *н'ев'еста* (12, 9, 13, 6, 20, 4, 17), *н'ів'еста* (3, 7, 15, 10, 23–29, 9, 6), *наре'чена* (21), *за'ручена* (8). Назва *н'ів'еста* походить від псл. *nevěsta*, етимологічно не зовсім ясне, очевидно, пов'язане з дієсловом *věděti* «знати» [5, IV, 59–60].

Молоду дівчину, яка виходить заміж (під час весілля), називають *молода* (18, 1, 8, 11–15, 24–27, 5, 2, 10, 20, 4, 17), *молода* (21–23, 28–31), *молода* (16, 9, 6), *молодуха* (3, 7), *молодуха* (4). Дівчина, яка точно виходить заміж, має назви: *молода* (18, 10–15, 24–28, 5, 2, 20, 4, 17), *молода* (21–23, 28–31), *молода* (16, 9, 6), *молодуха* (3, 7), *молодуха* (4), *н'ев'еста* (21, 6), *наре'чена* (1, 22), *зас'ватана* (16, 8).

У період сватання в усіх досліджених населених пунктах на позначення дівчини існує назва *зас'ватана д'іука*. У період сватання на позначення парубка існує назва *х'лопец* (') *женец':і* (7–18, 5, 2, 20, 4), *х'лопец* *женец':і* (21–23, 28–31), *х'лопиц* *жениц':а* (3, 1, 6, 4), *х'лопиц* *женица* (21–23, 28–31).

Цнотливу молоду називають *незаймана* (усі н. п.), *чесна* (усі н. п.), *целка* (8), *маїе д'еўство* (15, 10). Нецнотливу молоду називають *во'на гу'л'ала* (5–16, 24–27, 1–3, 18), *во'на гу'л'ала* (21, 22, 31, 30), *нечесна* (усі н. п.), *ничесна* (3, 1, 6, 4), *маїе гандж* (18), *ганджовита* (29, 28),

ган'ч'о'вита (29, 28), ганджо'ва (29, 28), гу'л'ашча (18, 11, 15, 24–27, 5, 2, 14), гу'л'ашча (23), не'целка (8), по'в'і'їа (11), золо'т'и'верби'е рос'тут' (11, 10), про'доха (20, 4, 17), не'ма'є'д'е'уство (10), 'лехкой пове'д'інки (10), по'т'ер(')ала 'д'е'уство (15), 'покре'тка (13). Назви ганджо'вита / ган'ч'о'вита / ганджо'ва походять від іменника гандж «дефект, вада», запозиченого з угорської мови; угор. *gáncs* «докір, догана, вада» є, очевидно, звукозображальним утворенням [5, I, 467]. Назва 'покре'тка походить від *крити*; псл. *kryti* [5, III, 9,4].

Дівчина, яка вийшла заміж, має назви: 'ж'інка (7–22, 1–5, 28–31), моло'дец'а (7–18, 24–27, 5, 2, 20, 4), мо'ло'дец'а (21–23, 28–31), моло'диц'а (6, 1, 3, 4), мо'ло'деца (21–23, 28–31), моло'дечка (7–18, 24–27, 5, 2, 20, 4), мо'ло'дечка (21–23, 28–31), моло'дичка (3, 1, 6, 4).

Після вінчання молоді відносно вінчальних батьків мають назву ф'і'ни (23). Після вінчання молода відносно вінчальних батьків має назву ф'і'на (23). Після вінчання молодий відносно вінчальних батьків має назву ф'і'н (23). Назви фін, фіна, фіни відомі тільки у буковинських говірках [7].

Незаміжню учасницю весілля із родини молодого називають с'в'і'телка (1–20, 24–27), с'в'і'те'лка (21–23, 28–31). Вона тримає незапалені свічки під час вінчання. Назва походить від псл. *svěť* < *svoit «світ» [5, V, 19,6]. Незаміжні учасниці весілля із родини і подружок молодого називаються с'в'і'тел'ке (1–20, 24–27), с'в'і'те'л'ке (21–23, 28–31).

Неодруженого учасника весілля із родини і друзів молодого називають д'ружба (усі н. п.). На дружбів молодого покладені такі завдання – несуть викуп для тих, хто перегородив дорогу, супроводжують молоду до молодого, охороняють молоду під час весілля. Назва д'ружба та похідні – від псл. *drugъ «товариш, приятель» [5, II, 133–134]. Неодружений товариш молодого, який є головним розпорядником на весіллі, називається с'тарши'ї д'ружба (6–13, 15, 1, 22, 24–29, 19, 3, 18, 21), вата'же'л' (22, 21), вата'же'л (22, 21), 'бат'ко (21–23, 29, 28), с'тароста (16, 11, 5, 2, 14, 20, 4, 17, 31, 30). Назва вата'же'л' запозичена з давньотюркської мови [5, I, 339].

Незаміжню учасницю весілля із родини і подружок молодої називають д'ружка / д'рушка (усі н.п.), кол'і'жанка (11). Назва кол'і'жанка запозичена з латинської мови [5, II, 508]. Неодружених учасників весілля із родини і друзів молодої називають д'руж'бе в усіх досліджених населених пунктах. Вони відповідають за весільне деревце молодої, а також разом з гостями супроводжують молоду до молодого. Учасник обряду, який несе викуп для тих, хто перегородив дорогу, не має окремої назви, тому цю роль виконує д'ружба у всіх досліджених населених пунктах. Учасників обряду, які продають молоду, називають д'руж'ке / д'руш'ке (усі н.п.), тор'гоу'ц'і (23, 22), продау'ц'і (16, 20, 4, 13, 17).

У досліджених населених пунктах чітко розрізняють поняття «старший д'ружба» і «д'ружба». С'тарши'ї д'ружба (21, 22, 1–16, 18, 29, 28),

с'в'ідок (1–23, 28–31), *с'в'ідок* (1–22, 28–31), *вата'же'л'* (22, 21), *вата'же'л* (22, 21), *'бат'ко* (21–31), *'шафер* (15, 8), *на'нашко* (20–23, 4, 17, 29–31, 26) – це найкращий друг молодого або найближчий родич, а *д'ружба* – неодружений учасник весілля із родини чи друзів. На старшого дружбу молодого покладено багато обов'язків: відповідає за весільне деревце молодого, разом із молодим запрошує на весілля, тримає церковний вінець (він є вінчальним батьком), супроводжує молодих на реєстрацію, може виконувати обряд покривання молодої разом з матір'ю молодого, допомагає роздавати коровай, а також є старшим над неодруженими учасниками весілля з роду молодого.

Назва *на'нашко* запозичена зі східнороманських мов [5, IV, 36].

У досліджених населених пунктах чітко розрізняють поняття «старша дружка» і «дружка». *С'тарша д'ружка* (15, 13, 12, 8–10, 20, 4, 17), *с'тарша д'рушка* (1–22, 24–29), *'шаферка* (8), *кол'і'жанка* (11), *'матка* (21–31), *на'нашка* (31, 30, 29, 26, 19–23, 17) – це найкраща подруга молодої або найближча родичка, яка бере участь у весільному обряді на запрошення молодої, а *д'ружка* – неодружена учасниця весілля із родини чи подруг. На старшу дружку молодої покладено такі обов'язки: разом із молодою запрошує на весілля, тримає церковний вінець (вона є вінчальною матір'ю), супроводжує молодих на реєстрацію, допомагає роздавати коровай, а також є старшою над незаміжніми учасницями весілля з роду молодої. У с. Малинівці, що на Хмельниччині, матка і батько можуть бути чоловіком і жінкою, обов'язково повінчаними.

Кожна одружена жінка зі свити молодої щодо родичів молодого має назву *с'ваха* (усі н. п.). Кожний одружений чоловік зі свити молодої щодо родичів молодого має назву *сват* (усі н. п.). Кожна одружена жінка зі свити молодого родичам молодої має назву *с'ваха* (усі н. п.).

Одружена жінка зі свити молодого чи молодої, яка є родичкою молодого чи молодої має назву *'т'ітка* (усі н.п.), *'к'ітка* (21–23, 29–31, 26), *'ц'отка* (6–10, 16, 1, 12, 15, 3, 18), *'т'отка* (3, 1, 6, 4).

Кожний одружений чоловік зі свити молодого родичам молодої має назву *сват* (усі н. п.). Одружений чоловік, який здійснює обряд сватання дівчини, має назву *сват* (1–8, 21, 23–27, 10–15, 19–21, 17), *с'тароста* (4–6, 9, 10, 21–31, 13, 18, 11, 2, 14–16), *'д'ат'ко* (20, 4, 17).

Чоловік сестри молодого чи молодої має назву *шваг'ро* (усі н. п.), *шва'гер* (усі н. п.), *шва'герко* (11, 5, 2, 14, 7, 16, 18). Дружина брата молодого чи молодої має назву *брато'ва*, *шваг'ро'ва* (усі н. п.), *шва'герка* (11, 5, 2, 14, 7, 16, 18).

Брат батька або матері молодого чи молодої має назву *'вуйко* (усі н. п.). Назва походить від псл. *иъ «дядько» [5, I, 438]. Дружина брата матері або батька молодого чи молодої має назву *'вуйна* (усі н. п.). Будь-яка старша жінка взагалі має назву *'вуйна* (усі н. п.). Будь-який старший чоловік взагалі має назву *'вуйко* (усі н. п.).

Дружина вінчального батька має назву *бат'ко'ва* / *'бат'кова* (23). Назва походить, очевидно, з псл. *bata, batja* [5, I, 152]. Чоловік вінчальної матері (*матки*) має назву *мат'кун* (23). Назва походить від псл. *mati* [5, III, 413–414].

Тітка, сестра батька або дружина батькового брата має назву *ст'ри'на* (21–23, 6, 1, 7–10, 3, 4, 12, 28–31), *ст'рей'на* (11, 5, 24–27, 13, 2, 16–18, 14, 20, 4). Дядько по батькові, брат батька або чоловік батькової сестри має назву *ст'ри'ї* (усі н. п.). Назва походить від псл. *stryj* «брат батька» [5, V, 442].

Хрещена мати молодої чи молодого має назви: *хреш'чена* (6–9, 24–27, 12, 3, 1), *х'ресна* (11, 5, 2, 4, 10, 14), *на'нашка* (13, 15–31), *'матка* (23–31). На час весілля її можуть обирати *ве'с'іл'нойу 'маткойу* (22, 18, 15, 16, 23, 7). Хрещений батько молодої чи молодого має назви: *хреш'чени'ї* (6–9, 24–27, 12, 3, 1), *х'ресни'ї* (11, 5, 10, 4, 2, 14), *на'нашко* (15–18, 20–31, 4, 13), *'бат'ко* (31, 24–27, 30). На час весілля його можуть обирати *ве'с'іл'ним 'бат'ком* (22, 18, 15, 23, 16, 7).

Одружений учасник весілля, його керівник і розпорядник із родини молодого чи молодої називається *с'тароста* (усі н. п.).

Будь-яка старша заміжня учасниця весілля із родини молодого чи молодої називається *с'ваха* (усі н. п.). Старшу над незаміжніми учасницями весілля із родини молодого називають *св'ї'телка* (16, 1–14, 22, 21, 18), *на'нашка* (20, 4, 17, 31, 30), *'матка* (23–29).

Сукупність жінок, які печуть весільний хліб, називають *коро'вайни'ц'ї* (7, 3, 1, 8, 10, 18), *кухар'ке* (22), *ку'харки'е* (21), *ку'харке* (20, 15, 13, 4, 17), *'кухарке* (16, 11, 5, 24–27, 2, 4, 14), *'кухар'ки* (28–31, 23), *кухо'варке* (20, 13, 4, 17), *'пекарке* (18), *сва'хе* (11, 5, 2, 14), *'повар* (15), *'поварка* (15), *пова'рехи'е* (25, 27). Такі назви існують, якщо жінка спеціально займається випіканням короваю, але якщо коровай випікає родичка, то на неї говорять *коро'вайни'ц'я* (напр., *ї'н'ого коро'вайни'ц'я хреш'чена 'мати'е* (9, 6)). Назва *коро'вайни'ц'я* походить від псл. **korvajь*. Загальноприйнятої етимології не має [5, III, 35]. Назва *ку'харка* запозичена через польське посередництво з чеської мови [5, III, 164]. Назва *'пекарка* походить від дієслова *пекти*, псл. **pekti* «пекти», **pektь* «піч» [5, IV, 329]. Назва *'повар* походить від дієслова *варити*, псл. *variti* [5, I, 332].

Увесь процес випікання весільного хліба здійснюють одні й ті ж жінки (або одна жінка), які мають назви *коро'вайни'ц'ї* (7, 3, 10, 1, 8, 18), *кухар'ке* (22), *ку'харки'е* (21), *ку'харке* (20, 15, 13, 4, 17), *кухо'варке* (20, 13, 4, 17), *'кухарке* (16, 11, 24–27, 5, 4, 2, 14), *'кухар'ки* (23, 28–31), *'пекарке* (18), *'повар* (15), *'поварка* (15), *пова'рехи'е* (25). Такі жінки вчиняють весільний хліб, формують його і випікають. В інших досліджених населених пунктах коровай випікає жінка, яка керує усім процесом виготовлення страв на весіллі. Іноді коровай купують у спеціалізованих магазинах.

Жінка, яка керує виготовленням страв на весіллі, має назви *ва'реле"ха* (9, 6, 12, 8, 7, 3), *кухо'варка* (1, 20, 13, 4, 17), *ку'харка* (13, 15, 18, 20–22, 4, 17), *'кухарка* (16, 11, 10, 24–27, 5, 4, 2, 14), *'кухар'ка* (23, 28–31), *'повар* (15), *'поварка* (15), *пова'реха* (25, 27). Жінки, які виготовляють весільні страви, мають назви *ва'реле"хе* (6–9, 12, 3), *кухо'варке"* (1), *кухо'варке* (20, 13, 4, 17), *ку'харке"* (22, 18, 21), *ку'харке* (20, 15, 13, 4, 17), *'кухарке* (16, 10, 24–27, 4), *'кухар'ки* (23, 28–31), *пом'іч'нец'і* (11, 5, 2, 14), *пом'іч'ниц'і* (23, 28–31), *пова'ре* (15), *повар'ке* (15), *пова'реха* (25, 27). Назва *ва'реле"ха* походить від псл. *variti* «варити» [5, I, 332].

Тільки в одному населеному пункті з досліджених зафіксовано назву особи, яка вимітає піч перед випіканням короваю: *куче'р'ави'ї* (*х'лопчи'єк*) – с. Щаснівка (Хмельниччина). Таку назву пояснив сам інформатор: *'йакоc' з'даўна ме" / думайемо шо куче"р'ава л'у'дина шчас'лива / а де'тена то ше 'б'іл'ше / то"д'і коле та'ка де'тена допома'гає пек'те коро'вай / то переда'їє та'ке ш'час'ц'а і моло'дем//*

Людина, яка подає на стіл спиртні напої, має назви: *бо'йари'єн* (9, 6, 12, 22), *ва'реле"ха* (8, 7), *кухо'варка* (1, 20, 13, 4, 17), *ку'харка* (18, 15, 20–22, 13, 4, 17), *'кухарка* (16, 10, 24–27, 4), *'кухар'ка* (23), *с'тароста* (16, 28–31, 19), *пом'іч'нец'а* (11, 10, 5, 2, 14), *пом'іч'ниц'а* (23, 28–31), *пом'іч'нек* (11, 5, 2, 14), *'повар* (15), *'поварка* (15).

Товариш молодого, який є головним розпорядником на весіллі, веде весілля, має назви: *с'тароста* (11, 5, 2, 14, 31, 24–27, 30), *бо'йари'єн* (4). Загальноприйнятої етимології назви *бо'йари'єн* немає [5, I, 241].

Музикантів, які грають на весіллі, називають *му'зеке* (9–14, 24–29, 1–7, 17–20), *му'зеки* (21–23, 28–31), *'музи'єка* (11, 5, 2, 14, 20, 4, 23–27, 17, 31, 30), *му'зика* (21–23, 19, 28–31), *му'зик'і* (28–31), *музе'канти'є* (8, 10, 15, 16), *духо'ва* (12, 8–10, 13, 15, 24–27). Назва *духо'ва* походить від псл. *duxъ* (< **dous-*) «дух» [5, II, 149]. Назва *'музи'єка* / *му'зика* є запозиченням з латинської мови через посередництво польської (з наголосом на другому складі) і німецької (з наголосом на першому складі) [5, III, 531].

Диференціація за видами музичних інструментів відбувається описово: *музика*, що грає на скрипці, *музика*, який грає на баяні, *музика*, що грає на бубні. У танцях беруть участь *'гос'т'і* (усі н. п.), *'гос'к'і* (21–23).

Учасників весілля, що перегороджують дорогу весільному поїзду молодого, коли він іде за молодою, називають *'л'уди* (8), *'л'уди* (21, 22), *пе'реїма* (1), *пе'реїме"* (16), *переїмайут* (23, 10), *паруб'ніке* (7, 3), *пе'реб'іги'є* (18), *т'і хто перели'вайут'* (9, 6, 12), *т'і хто перел'є'вайут'* (11, 5, 2, 14), *т'і хто перели'вайут'* (4), *т'і хто перел'є'вайут' во'дом* (31, 30, 29, 28), *т'і хто переле'вайут* (24–27).

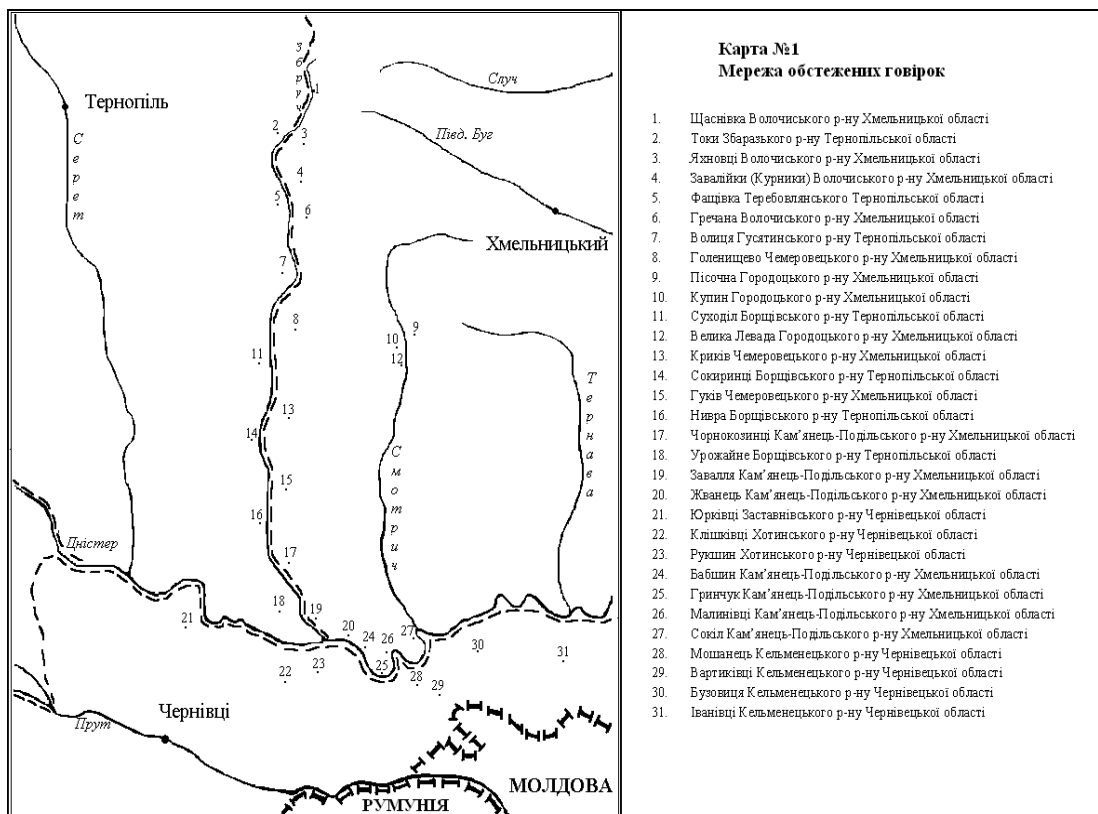
Особи, які не запрошені на весілля, але спостерігають за ним на вулиці, мають назви: *п'ідв'іс'і'л':а* (8–10, 12, 6), *п'ідв'іс'і'л'а* (7, 3, 16), *п'ідв'іс'і'л'н'і* (18, 13, 23–27, 20, 4, 17), *'л'уди* (1, 13, 4), *'л'уди* (21–23, 28–31), *'л'уди'є* (11, 5, 2, 15, 14).

Незапрошених учасників весілля, що перегороджують дорогу весільному поїзду молодого, коли він іде за молодою, а також виливають воду під ноги молодим, коли вони йдуть з церкви додому, називають: *л'уди* (8), *л'уди* (21, 22), *пе'реїма* (1), *пе'реїме*^u (16), *переїмайт* (10), *паруб^{nl}ке* (7, 3), *пе'реб'ігу^e* (18), *т'і хто перели'вайут'* (9, 6, 12), *т'і хто перел'е'вайут'* (11, 5, 2, 14, 20, 4, 17), *т'і хто перели'вайут'* (4), *т'і хто л':айут воду* (20, 4, 17), *т'і хто перел'е'вайут во'дом* (28-31), *т'і хто переле'вайут* (24–27), *т'і хто переле'вайут* (23).

Аналіз лексики родинних обрядів, показало, що річки Збруч і Дністер, по яких у різний час пролягали адміністративні кордони, досі залишаються демаркаційними лініями між подільськими і наддністрянськими, між подільськими та буковинськими, між наддністрянськими і буковинськими говірками.

Література

1. Бігусяк М. В. Із спостережень над весільною лексикою гуцульського говору / М. В. Бігусяк // Гуцульські говірки. Лінгвістичні та етнолінгвістичні дослідження. – Львів, 2000. – С. 125–148.
2. Борисенко В. К. Весільні звичаї та обряди на Україні / В. К. Борисенко – Київ, 1988. – 190 с.
3. Брилінський Д. М. Матеріали до словника подільських говірок / Д. М. Брилінський – Львів, 1991. – 75 с.
4. Брилінський Д. М. Словник подільських говірок / Д. М. Брилінський – Хмельницький, 1991. – 116 с.
5. Етимологічний словник української мови: У 7 т. / [ред. О. С. Мельничук] / НАН України; Інститут мовознавства ім. О. О. Потебні – Київ : Наукова думка, 1982-2007. – (Серія «Словники України»). Т. 1–5.
6. Словник буковинських говірок / [заг. ред. Н. В. Гуйванюк] – Чернівці : Рута, 2005. – 688 с.

ФУНКЦІОНУВАННЯ ЛЕКСЕМ У СИСТЕМІ НАЙМЕНУВАНЬ ВУЛИЦЬ

Жила Т. І. Функціонування лексем у системі найменувань вулиць.

У статті розглянуто особливості функціонування лексем на позначення вулиці, що входять у систему найменувань адміністративно-територіальних одиниць у межах населених пунктів. Простежено семантику лексем, стилістичне використання.

Ключові слова: лексико-семантична група, адміністративно-територіальна лексика, семантична структура, адресна функція.

Жила Т. И. Функционирование лексем в системе наименований улиц.

В статье рассматриваются особенности функционирования лексем для обозначения улиц, входящие в систему наименования единиц административного деления на территории населенных пунктов. Прослежена семантика лексем, стилистическое использование.

Ключевые слова: лексико-семантическая группа, административно-территориальная лексика, семантическая структура, адресная функция.

Zhila T. I. The lexemes functioning for denotation of the streets.

The features of lexemes functioning for denotation of street which are included in the system of names of administrative-territorial units within settlements are considered in the article. The semantics of lexeme, its stylistic use is traced.

Key words: lexical-semantic group, administrative-territorial lexis, semantic structure, address function.

Вивчення історії формування словникового складу мови є актуальним у сучасній мовознавчій науці. Нині лінгвістичними студіями охоплено широке коло лексики, яка відображає різноманітні сторони життя і діяльності людей. У численних монографіях і статтях українські та російські мовознавці В. М. Русанівський, В. В. Жайворонок, А. А. Уфимцева, Д. М. Шмельов та ін. досліджували історію формування різних тематичних груп лексики. Існують праці, присвячені лексиці на позначення територіальних одиниць. Це дослідження В. В. Богачука, Л. Л. Гумецької, Л. І. Батюк, Л. С. Паламарчука. На матеріалі списків київських вулиць ХІХ та ХХ ст., історико-географічних описів Києва, карт, планів міста Х – ХІV ст. проаналізувала словотвірну структуру власних назв київських вулиць, провулків, бульварів у статті «Словотвірна структура топонімів адресного функціонування (назви вулиць міста Києва)» Л. І. Колоколова [2, с. 87–94]. Усі лінгвісти сходяться на думці, що словниковий склад мови тісно пов'язаний з позамовними чинниками: історією народу, культурою, побутом, суспільним життям.

Найбільш уживаною назвою на позначення одиниць поділу в межах як сільського, так і міського поселення, є іменник *вулиця*. Для вулиць, які відрізняються якимись ознаками від звичних, вживаються спеціальні назви.

Лексема *улиця* зафіксована словниками ХVІ–ХVІІ ст. Так, у Л. Зизанія іменник *халуга* реєстровий, а його відповідник *оулиця* (ЛЗ, 84). У П. Беринди реєстровому *халуга* у перекладній частині відповідає ряд *улиця, заплута, заулок* (ЛБ, 143), а реєстрове *стогна* перекладено словами *площадь, улица* і зроблено відсилку до *халуга* (121). Іменниками *стогна*,

халуга, *площадь* перекладено у «Лексиконі латинському» лат. *plate* (ЛС, 319), а в «Лексиконі словено-латинському» реєстрові *стогна* і *улиця* поміщені в одній статті і лексикограф відсилає до лексеми *площадь* (ЛК, 512). У «Лексиконі» П. Беринди окремо фіксується іменник *площада* – *широка* *улиця* і окремо *площадь* – *улиця* (ЛБ, 85). Отже, ми можемо встановити, що синоніми *халуга*, *стогна*, *улиця*, *площадь*, *заплута*, *заулок* були назвами одиниць територіального поділу у межах села чи міста, проте особливості тлумачень не дозволяють визначити семантичні відмінності цих слів.

На позначення вулиці функціонував іменник *стогна*. Із позначкою *заст.* лексема *стогна* зареєстрована в Словнику української мови зі значенням «широкі вулиці, майдани». Паспортизується контекстами з поезій Т. Шевченка, М. Старицького: *Не видно ніколи в Іерусалимі, Врата на запорі, неначе чума в Давидовім граді ... засіла на стогнах* (Т. Шевченко); *Настане час, і з тим новим псаломом ми підемо по стогнах городів* (М. Старицький) (СУМ, IX, 724). Є це слово і в романі П. Куліша «Чорна рада»: ... *Скільки-то на твоїх улицах, на тих старосвітських стогнах проліто крові християнської* (Куліш, 26).

Крім іменника *вулиця*, відомі також однокореневі *провулок*, *завулок*. У «Словнику української мови» слово *провулок* зареєстровано зі значенням «обмежений двома рядами будинків простір для їзди та ходіння», а також демінутив *провулочок* (СУМ, VIII, 144). У системі адміністративно-територіальної лексики функціонує як офіційне найменування із власною назвою: *Аскольдів провулок* (кол. *Панкратьєвський пров.*). ... *Названий на честь Аскольда* (КЕ, 49); *провулок Кріпосний*, *провулок Козловського*, *провулок Музейний*, *провулок Виноградний* (Київ); *провулок Садовий* (Умань); *провулок Меблевий* (Житомир). Рідше вживається іменник *завулок* (рідше – *заулок*, *закоулок*), напр.: *Ідуть наші прочани по тих закоулках, аж дивляться посеред уличі збились вози у купу* (Куліш, 27); *З вулиці Карла Лібкнехта вони звернули й пішли по глухих нагірних заулках* (Хвильовий, 281); *Перепродує мислі підтерті у завулках тісних передмість* (Симоненко, 131). Лексема *завулок* (рідко – *заулок*) функціонує зі значенням «прохід між двома вулицями» (СУМ, III, 62). Як офіційна назва не вживається.

Іменник *майдан*, на позначення міської реалії, може позначати не площу взагалі, а територіальну одиницю в структурі міста, вживатися з власною назвою і виконувати адресну функцію апелятива *вулиця*: *Майдан Незалежності* (Київ); *майдан Шептицького* (Калуш), напр.: ... *зі своїм приятелем Ровінським Борисом, рудим підлітком із майдану Зарембського* (Даниленко, 160); *м. Житомир, майдан Путятинський*, 3 (УК, 17.06.05, 15).

Іменник *площадь* зареєстровано у словнику І. І. Срезневського зі значенням «ровное, незастроенное мѣсто, площадь, улица» (Срезн., II, 970). В. В. Богачук відзначає, що *площа* є частиною міського

планування [1, с. 153]. У «Словнику української мови» відзначено, що *площа* – це велике незабудоване місце, безпосередньо зв'язане з вулицями; майдан (СУМ, VI, 594).

Адресні дані засвідчують, що слово *площа*, вживаючись із позначенням номера будинку, позначає не власне площу «незабудоване місце», а, виконуючи адресну функцію, стає синонімом слову *вулиця*: *Бессарабська площа, буд. 5, 7, 7а* (Київ); *Московська площа, 3* (Київ); *Вокзальна площа, 2* (Київ); *площа Леніна, 1* (Умань); *площа Комунарів, 1* (Донецьк).

Прикметою великих міст є наявність вулиць, які позначаються назвами *бульвар, проспект*. Ці найменування у сполучі з власною назвою вживаються в системі адміністративного поділу, виконуючи адресну функцію.

За даними «Словника іншомовних слів», назва *бульвар* запозичена з французької мови й уживається зі значенням «алея посеред вулиці; широка вулиця, обсаджена деревами» (СІС, 191). Г. П. Циганенко, простежуючи семантичні зміни етимона в мові, що запозичила, вказує, що це частина міської вулиці з доріжками для пішоходів (ЕСРМ, 44). В офіційному мовленні *бульвар* уживається з власною назвою, напр.: *бульвар Шевченка* (Черкаси), *бульвар Тараса Шевченка* (Київ), *бульвар Лесі Українки* (Київ).

Назва *бульвар* засвідчена художніми текстами, в яких вона виступає як елемент змалювання міської культури, напр.: *Вечоріло, коли ми з Борицом тинялися містом у пошуках пригод. На бульварі побачили Степана* (Даниленко, 165). Утворилося похідне слово *бульварчик*: *І от один час почав я ходити в один бульварчик на перехресті трьох вулиць* (Винниченко, 235).

У систему найменувань вулиць зрідка залучається слово *алея*. У «Словнику української мови» воно зафіксовано зі значенням «дорога в садку, парку, обсаджена з обох боків деревами, кущами» (СУМ, I, 33). У системі територіальної лексики цей номен розширює свою семантику і позначає не власне дорогу, а разом із власною назвою служить для найменування вулиці: ... *вулиця, що простягається від Петровської алеї до Дніпровського узвозу уздовж схилів Дніпра. Колись частина вулиці, що починалась від Петровської алеї, називалась Козловською* (Печерськ, вересень 2004, 6).

Поширеною назвою сучасних міських вулиць є *проспект*. У «Словнику іншомовних слів» вказано, що ця назва запозичена з латинської мови і вживається в українській мові зі значенням «пряма, довга і широка міська вулиця» (СІС, 769). Багато міських вулиць іменуються проспектами. Заступаючи апелятив *вулиця*, у системі адміністративно-територіальної лексики номен *проспект* виконує адресну функцію: *проспект Науки, проспект 40-річчя Жовтня* (Київ); *проспект Ватутіна* (Ватутіно); *проспект Гагаріна* (Харків); *проспект Леніна* (Запоріжжя).

В аналізованій нами групі лексики функціонує синонімічний ряд слів на позначення доріг, напр. *шосе, дорога, шлях*. Крім номінативної, в системі

адміністративно-територіальної лексики ці назви виконують адресну функцію. Назви *шосе, шлях, дорога* засвідчені у складі урбанонімів у містах України, напр.: *Нікопольське шосе* (Кривий Ріг), *Набережне шосе, Залізничне шосе, Столичне шосе* (Київ), *Хмельницьке шосе* (Вінниця), *Олександрійське шосе* (Кіровоград), *Ленінградське шосе* (Умань). Без апелятива *вулиця* засвідчені такі назви в художніх творах: *Блукав коло вокзала, подорожував Берестейським шосе* (Підмогильний, 464);

«Словник іншомовних слів» фіксує назву *шосе* зі значенням «автомобільна дорога з твердим покриттям» і вказує, що вона запозичена з французької мови (СІС, 985).

В адресній функції, заміщаючи апелятив *вулиця*, виступає іменник *дорога*. «Словник української мови» слово *дорога* реєструє зі значенням «смуга землі, по якій їздять і ходять // штучно створений засіб для пересування, місце для проходу, проїзду» (СУМ, II, 378). Отже, у словниковій статті не відображено функціонування іменника *дорога* в системі адміністративно-територіальної лексики. Номен *дорога* вживається у складі урбанонімів у містах України, напр.: *Набережно-Печерська дорога* (Київ), *Дніпропетровська дорога* (Одеса). *Місцевість, що була відома в старому Києві під назвою Провалля – нині це Паркова дорога, – вулиця, що простягається від Петровської алеї до Дніпровського узвозу уздовж схилів Дніпра. Назва «Паркова дорога» пов'язана з Першотравневим і Радянським парками (нині Міський сад і Маріїнський парк), на схилах яких її прокладено. У 1963 році Паркова дорога і Козловські вулиця стали єдиною вулицею* (Печерськ, вересень 2004, 6).

Такі ж функції може виконувати іменник *шлях*, напр.: *Добрий шлях. вулиця в Московському районі, простягається від Голосіївської до Блакитного вулиці* (КЕ, 172); *Кіквідзе вулиця ... Відома з початку 20 ст. під назвою Військовий шлях* (КЕ, 287); *Полтавський шлях* (Харків). У «Словнику української мови» в лексемі *шлях* виокремлено значення «смуга землі, призначена для їзди та ходіння; дорога» та «місце для проходу, проїзду кого-, чого-небудь; прохід» (XI, 493).

Рідше представлено інші назви, напр. *проїзд*. У «Словнику української мови» зареєстровано зі значенням «невелика вулиця, що з'єднує дві вулиці; провулок» (VIII, 190).

У «Словнику української мови» лексема *тупик* із ремаркою *рідко* реєструється зі значенням «вулиця, провулок, що не мають наскрізного проходу, проїзду» (X, 321). Іменник *тупик* може бути загальною назвою вулиці: *Дуки Степана вулиця (кол. Агрономічний пров.). простягається від вул. Китайської до тупика (Московський р-н)* (КЕ, 181); Номен *тупик* може виконувати також адресну функцію, вживаючись у складі власної назви без апелятива *вулиця*: *Тверський тупик* (Київ), *Залізничний тупик* (Умань).

На позначення вулиць у складі їх власних назв можуть бути слова, які поза контекстом з вулицею не співвідносяться, проте в найменуванні вулиць

уживаються без компонента *вулиця*, наприклад *балка*. Функціонує у словосполученні на позначення вулиці: *Гостро порушували питання про забудову мешканці Старонаводницької балки* (Печерськ, березень 2005, 4).

У системі досліджуваної лексики спостерігається перенесення назв, що позначають особливості рельєфу, на позначення території, місцевості. Існують спеціальні назви для вулиць, які відзначаються особливостями рельєфу. Це давнє слово *узвіз*: *Боричів узвіз*. *Тепер простягається від Боричевого току до Набережно-Хрещатицької вул.* (КЕ, 71).

Рідкісною назвою на позначення вулиці є слово *тік*, напр.: *Боричів тік*. *Вулиця в Подільському р-ні. Відома з часів Київської Русі* (КЕ, 71).

У такій же функції вживається і слово *яр*, напр.: *Кмитів яр*. *Вулиця в Шевченківському районі* (КЕ, 293), *Протасів яр* (Київ).

Сполуки з іменником *вал* можуть уживатися як з апелятивом *вулиця*, так і без нього, напр.: *Верхнє місто. Займало територію, обмежену сучасною вулицею Ярославів вал, Львівською площею* (ЕК, 93).

Отже, у межах міських поселень є вулиці, які відрізняються якимись ознаками від звичних. Для їх номінації вживаються назви, які можуть функціонувати і в офіційній сфері у сполучі з власними назвами, заміщаючи апелятив *вулиця*.

Література

1. Богачук В. В. Нарисательные наименования населенных пунктов и их частей в памятниках русской народности XIV–XV вв. : дисс. ... канд. филол. наук / В. В. Богачук. – К., 1972. – 232 с.
2. Колоколова Л. И. Словопроизводная структура топонимов адресного функционирования (названия улиц города Киева) / Л. И. Колоколова // Русское языкознание. – 1980. – Вып. 2. – С. 87–94.

Лексикографічні джерела

- ЕСРМ Цыганенко Г. П. Этимологический словарь русского языка / Г. П. Цыганенко. – К. : Радянська школа, 1989. – 511 с.
- ЕСУМ Етимологічний словник української мови : у 7-ти т. / [за ред. О. С. Мельничука]. – К. : Наукова думка, 1982–2003. – Т. 1–4.
- ЛБ Лексикон словенороський Памви Беринди / [підг. тексту і вступна стаття В. В. Німчука]. – К. : Наукова думка, 1961. – 272 с.
- ЛЗ Лексис сирѣчь Реченіа, Вькратцѣ събранны. И из слове(н)скаго языка, напросты Рускій Діале(к)тъ Истолкованы. Л. З. // Лексис Лаврентія Зизанія. Синоніма Славеноросская / Підгот. до вид. В. В. Німчук. – К. : Наукова думка, 1964. – С. 23–93.
- ЛК Лексикон словено-латинський Є. Славинецького та А. Корецького-Сатановського // Лексикон латинський Є. Славинецького. Лексикон латинський Є. Славинецького та А. Корецького-Сатановського / Підгот. до вид. В. В. Німчук. – К. : Наукова думка, 1973. – С. 421–540.
- ЛС Лексикон латинський Є. Славинецького. Лексикон латинський Є. Славинецького та А. Корецького-Сатановського / Підгот. до вид. В. В. Німчук. – К. : Наукова думка, 1973. – 541 с.
- СІС Словник іншомовних слів / [уклад. Л. І. Пустовіт та ін.]. – К. : Довіра, 2000. – 1018 с.
- Срезн. Матеріали для словаря древнерусского языка. – СПб., 1895–1912. – Т. I–III.
- СУМ Словник української мови / [за ред. І. К. Білодіда]. – К. : Наукова думка, 1970–1980. – Т. 1–11.

Джерела дослідження

Винниченко – Винниченко В. Рабині Справжнього // Український Декамерон / Упоряд. Р. Піхманець. – К. : Довіра, 1993. – Кн. I : Дияволиця. Новели. Півість / Післямова І. Денисюка. – С. 231–246.

Даниленко – Даниленко В. Віолетта з драндулета (Магічне оповідання) / В. Даниленко // Українська мова й література в середніх школах, гімназіях, ліцеях та колегіумах. – 2000. – № 3. – С. 160–168.

КЕ – Київ : Енциклопедичний довідник / За ред. А. В. Кудрицького. – К. : Гол. редакція УРЕ, 1981.

- Куліш – Куліш П. О. Твори : у 2-х т. – К. : Дніпро, 1989. – Т. 2 : Чорна рада : Хроніка 1663 року; Оповідання; Драматичні твори; Статті та рецензії. – 586 с.
- Підмогильний – Підмогильний В. П. Оповідання. Повість. Романи. – К. : Наукова думка, 1991. – 800 с.
- Симоненко – Симоненко В. Ти знаєш, що ти – людина : Вірші, сонети, поеми, байки / Передм. В. А. Гончаренка. – К. : Наукова думка, 2005. – 296 с.
- УК – газета «Урядовий кур'єр».
- Хвильовий – Хвильовий М. Г. Твори : у 2-х т. – К. : Дніпро, 1990. – Т. 2 : Повість. Оповідання. Незакінчені твори. Нариси. Памфлети. Листи / Упоряд. М.Г. Жулинського, П.І. Майдаченка. – 925 с.

УДК 81'367 = 161.2

А. П. Загнітко

КВАЛІФІКАЦІЙНІ ОЗНАКИ РЕЧЕННЯ: КАТЕГОРІЙНИЙ І ФУНКЦІЙНИЙ АСПЕКТИ (ІНТЕРПРЕТАЦІЙНА МОДЕЛЬ ОЛЕКСАНДРА МЕЛЬНИЧУКА)

Загнітко А. П. Кваліфікаційні ознаки речення: категорійний і функційний аспекти (інтерпретаційна модель Олександра Мельничука)

Розглянуто основні параметри кваліфікації речення Олександром Мельничуком, схарактеризовано формально-структурний, категорійно-семантичний і функційно-вимірний аспекти тлумачення речення ученим та диференційовано специфічні риси кожного з них, виявлено закономірності реалізації речення в дискурсі та діагностовано ознаки ситуативно-прагматичного забарвлення речення в мовленні, його корелятивності з висловленням. Простежено розвиток учення Олександра Мельничука про речення в сучасній лінгвістиці.

Ключові слова: речення, формально-структурний аспект, категорійно-семантичний аспект, функційно-вимірний аспект, висловлення.

Загнітко А. А. Квалификационные признаки предложения: категориальный и функциональный аспекты (интерпретационная модель Александра Мельничука)

Рассмотрены основные параметры квалификации предложения Александром Мельничуком, охарактеризованы формально-структурный, категориально-семантический и функционально-измерительный аспекты толкования предложения учёным и дифференцированы специфические черты каждого из них, выявлены закономерности реализации предложения в дискурсе и диагностированы признаки ситуативно-прагматической окраски предложения в речи, его коррелятивность с выражением. Прослежено развитие учения Александра Мельничука о предложении в современной лингвистике.

Ключевые слова: предложение, формально-структурный аспект, категориально-семантический аспект, функционально-измерительный аспект, выражение.

Zagnitko A. Qualifying signs of the sentence: categorical and functional aspect (interpretation model of Alexandr Melnychuk).

The main parameters of sentence qualification by Alexander Melnychuk have been viewed, formal-structural, categorical-semantic and functional-tier aspects of scientist's sentence interpretation have been characterized, and their specific features have been differentiated. Regularities of sentence realization in discourse have been identified. Signs of situation-pragmatic sentence marking in conversational speech and its correlativity with the expression have been diagnosed. The development of Alexander Melnychuk's doctrine of sentences in modern linguistics has been observed.

Key words: sentence, formal-structural aspect, categorical-semantic aspect, functional-tier aspect, expression.

1. Вступні зауваги. Природа речення, особливості його організації, поєднання слів у цілісність у межах речення для вираження певної думки, реалізації тією чи тією реченнєвою моделлю відповідних емоцій, почуттів, співвідношення в таких утвореннях об'єктивних і суб'єктивних компонентів, кореляція речення із судженням та категорійний апарат

речення з послідовним диференціюванням його рівнів, форм, парадигматики, діагностування синтаксичного поля речення та інше перебували в центрі уваги граматистів від перших граматик до сучасних досліджень. Актуальним постає встановлення еволюції поглядів на природу речення, визначення вкладу вчених певної епохи та науково-лінгвістичного парадигмального напрямку в опрацюванні загальної теорії речення. У цьому розрізі О. Мельничук належить до тих фундаторів загальної теорії речення і природи слов'янського речення, внесок яких в концептуальні напрацювання категорійно-граматичного апарату аналізу речення є визначальним. Погляди вченого ґрунтувалися на тяглість європейської лінгвістичної думки загалом та слов'янської зокрема з послідовним наголошенням власного розуміння особливостей речення, динаміки його структурних та функційних вимірів у мовній і мовленнєвій практиці. Метою дослідження виступає встановлення особливостей тлумачення О. Мельничуком загальнокатегорійної природи речення з належним диференціюванням вченим аспектів речення та реченнєвих форм і реченнєвої семантики. Мета вимагає вирішення таких завдань: 1) встановлення загального розуміння природи речення О. Мельничуком; 2) визначення концептуальних засад теорії речення та його еволюції в слов'янських мовах; 3) дефінування внутрішньо- і зовнішньо-синтаксичних відношень у структурі речення; 4) простеження особливостей розгляду вченим належності речення до структури мови і до структури мовлення; 5) виявити тяглість підходів до розгляду речення у вітчизняній лінгвістичній традиції. Новизна студіювання мотивована значущістю теоретико-граматичної спадщини О. Мельничука в розвитку теорії речення, а теоретичне значення ґрунтується на поглибленні загальної теорії речення та визначенні джерел концептуального розуміння аспектів речення. Практичне спрямування аналізу мотивоване можливістю застосування запропонованих напрацювань у вищівській практиці і поглибленні теорії синтаксису.

2. Загальнотипологійна кваліфікація речення. Концепція речення (або за поширеним сьогодні розумінням, концепт речення) належить до активно опрацьовуваних від найдавніших часів і до сьогодні (праці М. Паніні, Аристотеля, стоїків, Аполонія Дискола, А. Арно і К. Лансло, О. Партицького, О. Потебні, Є. Тимченка, О. Шахматова, О. Пешковського, Е. Бенвеніста, І. Вихованця, В. Бабайцевої, Н. Шведової, О. Сиротініної та ін.) залишається актуальною і значущою, теоретично суттєвою і знаковою. Актуальність умотивована тим, що від розуміння речення залежить трактування інших синтаксичних одиниць того самого рівня; значущість окреслена насамперед суттєвістю тлумачення речення як одиниці відтворюваної чи витворюваної, що уможливить розгляд його категорій у їхній сукупності та з послідовним розмежуванням відтворюваного та витворюваного напрямів; теоретична суттєвість постає у викінченому теоретичному осмисленні сукупності диференційних реченнєвих ознак у

їхньому співвідношенні / неспіввідношенні з ознаками інших синтаксичних одиниць та вияві закономірностей членування речення тощо; знаковість простежувана у встановленні співвідношення речення з об'єктивною дійсністю, що виступає опертям для характеристики номінативного аспекту речення та його предикативності, пропозитивної місткості речення. У цьому розрізі праці О. Мельничука [11–15] є і сьогодні актуальними, оскільки в них охоплено цілу низку проблем, пов'язаних з різними аспектами аналізу речення. Учений цілком аргументовано стверджує: «Структура речення є найбільшою з власне мовних, тобто таких формальних схем, чи, інакше кажучи, моделей, які існують у мовній системі як постійні і обов'язкові для відповідних випадків способи організації всіх тих відрізків мовлення, що відображають певний, постійний для кожної мови ступінь членування мовного потоку» [11, с. 3].

Тлумаченню речення О. Мельничук надавав концептуально визначального статусу. Узагальнюючи увесь обшир тлумачення і характеристики речення, запропонованого О. Мельничуком, можна цілком коректно стверджувати, що учений диференціював формально-структурний, категорійно-семантичний та функційно-рівневий аспекти кваліфікації речення. Це знайшло вияв у його класифікації речень за модальністю, розгляді особливостей і закономірностей організації слов'янського речення та ін. Заявлені аспекти вимагають відповідної конкретизації і коментування. У **формально-структурному** аспекті для речення учений визначальними вважав 1) лінійну упорядкованість внутрішньореченневих елементів; 2) внутрішньореченнєве членування; у **категорійно-семантичному**: 1) співвіднесення змісту з дійсністю; 2) знакову природу; у **функційно-актуалізаційному / функційно-рівневому**: 1) внутрішньомовленнєвий вияв як співмірної одиниці з іншими подібними співмірними; 2) внутрішньореченнєве синтагматичне членування відповідно ситуативно-комунікативних і прагматичних настанов; 3) розмежувальне ритміко-інтонаційне оформлення в мовному потоці. Таке концептуальне кваліфікування речення О. Мельничуком [11–15], його багатомірності було першим у вітчизняному мовознавстві й узагальнювало різноманітні підходи до розуміння природи речення.

3. Мовна і мовленнєва природа речення. З опертям на зіставлення речення зі словом у вияві їхнього статусу в мові і мовленні О. Мельничук робить висновок, що речення зазвичай безпосередньо належить тільки до мовлення, тимчасом як система мови включає до свого складу, головню, лише загальні схеми (моделі) структури речення, констатуючи: «у плані функціонування мови структура речення становить центральну ланку, яка, з одного боку, є формою мовного вираження думки, що може мати цілком закінчений характер, і одночасно формою побудови повідомлення такої думки, а з другого боку, являє собою найскладнішу форму прояву діалектичної єдності мови і мовлення, найбільш своєрідний приклад взаємопов'язаності абстрактних одиниць мовної системи з конкретними

проявами мовлення» [11, с. 4]. Учений надає першорядну роль структурі речення у функціонуванні і розвитку мови. Дослідження речення уможливує адекватний вияв співвідношення і взаємозв'язку мови і мислення в синхронній та діяхронній. Лінійне розташування та упорядкування елементів у реченні постає важливим, але не визначальним для усіх мов світу, на погляд О. Мельничука [11], особливо якщо враховувати інкорпоративні мови.

Здебільшого речення кваліфікують як одиницю з наявними чотирма параметрами: 1) синтаксична форма, утворена постійними і змінними елементами речення, розташованими у відповідному порядку та поєднаними між собою за чинними в мові правилами; 2) синтаксична семантика (синтаксичне значення); 3) настанова мовця за метою і комунікативне навантаження речення, об'єднаних в інтенцію; 4) конкретний смисл речення, інформація [6, с. 21]. У цьому разі чотирьохвимірність речення чітко диференціює категорійно-структурний (перші два) і функційно-вимірний (четвертий) аспекти речення, а третій окреслює, певною мірою, поєднання мови і мовлення, що досить яскраво аргументував Е. Бенвеніст, наголошуючи, що «разом з реченням ми покидаємо сферу мови як систему знаків і вступаємо в інший світ, світ мови як знаряддя спілкування, вираженням якого постає дискурс, і витворюється саме «висловлення, а не *текст* висловлення» [21, с. 12–13]. Речення – це абстрактний елемент парадигмально організованої мовної системи, воно виступає вершиною синтаксичної підсистеми мови і є структурно організованим утворенням відповідно до чинних законів національної мови. Відображаючи типізовані риси множинності реалізації, реченнєва схема являє собою формальний вияв висловлення, його синтаксичну основу (пор. [18]). У мовленні речення набуває ситуативно-прагматичного навантаження й обтяження різноманітними смислами, реалізуючи свій індивідуальний вияв щодо загального, набуваючи ознак висловлення. Останнє завжди лексично наповнене, інтоноване і породжуване потребами комунікативної ситуації, включене в широкий «контекст фонових знань і національно-ментальних стереотипів» [18, с. 28].

4. Речення в дискурсі і дискурсивних практиках. Диференціювання процесу в мові ↔ мовленні є опертям розмежування дискурсу і тексту, де перший витлумачувано як процес реалізації мовної системи, а текст – як результат цього процесу. Очевидно, й інтерпретація абстрагованих схем речення в інтерпретації О. Мельничука постає як результат тривалого процесу й кумуляції у відповідних схемах їхніх мовленнєвих виявів та узусних практик. У сучасній лінгвістиці таке тлумачення співвідношення дискурсу і тексту набуло найбільшого поширення. Воно має свою тривалу історію визнання синтаксичних одиниць як максимальних, з-поміж яких текст кваліфікувався як найвище синтаксичне утворення. Усвідомлення того, що синтаксичні одиниці типу речення, словосполучення, синтаксичне слово постають не найвищими, мотивувалось активними дослідженнями

тексту та заглибленням в особливості реалізації мовних одиниць у мовленнєвій практиці, встановленням особливостей їхньої реалізації в ситуативно-прагматичних умовах та зануренням у соціальну мотивацію, суспільні параметри, культурні стереотипи. Унаслідок цього сформульовано поняття нового лінгвістичного рівня, основним завданням якого виступає аналіз дискурсу, або дискурсивний аналіз. У сучасній лінгвістиці дискурс та його складники, ознаки та ін. усе активніше починають завойовувати увагу дослідників, окремі з яких наголошують, що «дискурс – це єдиний ... реальний лінгвістичний об'єкт» [9, с. 3]. Мотивацією постає те, що «Люди розмовляють між собою дискурсами, а не реченнями і тим паче не морфемами або фонемами. Це відрізняє дискурс від інших мовних одиниць, що являють собою наукові конструкти, плоди того чи того аналізу...» [9, с. 3]. Розглядаючи мовленнєві фрагменти, де найадекватніше зреалізовано речення, О. Мельничук тим самим, не оперуючи поняттям дискурсу, вів розмову про дискурсивні практики в широкому розумінні. Дискурс можна витлумачувати як єдність двох сутностей – процесу мовної комунікації та об'єкта, що постав у результаті її діяльності, – тексту. Це (двоєдиність) зумовлює можливість вивчення дискурсу і як процесу, що розгортається в часі, і дискурсу як структурного об'єкта. Розгляд реченнєвих моделей як синтаксичної основи висловлення уможлиблює простеження плану змісту останнього з окресленням його комунікативно-прагматичної і семантичної структури (денотативна ситуація, що виявлювана в пропозиції речення, складає основу семантичної структури висловлення). План вираження висловлення охоплює фонологічну (інтонаційно-ритмічну) і графічну (характерна для писемного мовлення) структури. Кваліфікуючи речення з позицій категорії гречності, З. Клеменсевич особливої уваги надавав критерію розуміння адресатом висловленого адресантом [22, с. 28], в О. Мельничука в чомусь подібне твердження сформульовано як достатність реченнєвої думки для його розуміння [11, с. 38–39]. Водночас учений наголошує на абсолютній самостійності речення в ролі закінченого висловлення [11, с. 39], у якому об'єднавчим чинником плану змісту і плану вираження постає його лексико-граматична структура, що забезпечує кодування і декодування смислу та виступає як трансляційний план висловлення.

Як і інші науки, дискурсивний аналіз концентрує увагу на кількох основних питаннях: (а) якими виступають досліджувані явища?; (б) яка структура цих явищ?; (в) як ці явища пов'язані з явищами із суміжних сфер? Тому відповідно до цих завдань дискурсивний аналіз як дисципліна складається з трьох основних розділів [9]: 1) типологія (таксонімія, класифікація) дискурсів – які різновиди дискурсів зустрічаються і які класифікаційні параметри можуть використовуватися для їхньої типологізації; 2) структура дискурсу – з яких компонентів будується дискурс; 3) як дискурсивні явища пов'язані з іншими мовними явищами. Два останні

пов'язані в дискурсивному аналізі. У силу цього диференціюють два основні рівні дискурсивної структури – основна й локальна. Перша – це структура найбільших складників, наприклад, якщо говориться про газетну статтю – абзац. Локальна структура – це структура, що складається з мінімальних одиниць. Їх має сенс зараховувати до власне-дискурсивних. У сучасній лінгвістиці досить поширеним є погляд, за яким мінімальною структурною дискурсивною одиницею є предикація (клауза) [9], а предикація найрегулярніше виявлювана в реченні.

5. Внутрішньореченнєвий категорійно-семантичний і категорійно-структурний аспекти. *Категорійно-структурний* аспект речення О. Мельничук ґрунтовно коментує у двох напрямках: 1) лінійно-структурному (формальні засоби організації речення), коли за основу береться лінійна упорядкованість елементів, але ця ознака постає для речення не визначальною, на думку вченого, тому що вона властива «в кожній мові не тільки для речення, а й для інших відрізків мовлення, більших чи менших від одного речення, – вона характеризує мовлення взагалі» [11, с. 34]. І заявлена внутрішньореченнєва лінійно-структурна упорядкованість елементів не може бути визнана, резюмує вчений, універсальною, тому що в мовах «з повною інкорпорацією речення можуть будуватися з елементів, які не є словами у справжньому розумінні, а лише основами слів, що об'єднуються в цілісно-оформлений вираз із роздільними лексичними значеннями» [11, с. 34]. Водночас речення не можна зводити до рівнів слова і словосполучення в силу його своєрідності, тому що обмеження останнього названими рівнями залишає поза межами категорії речення т. зв. еквіваленти речень, що в мовному потоці займають ті самі місця, що й інші; 2) міжелементні відношення в реченні (речення постає складною системою формальних відношень між елементами речення, і між цілим реченням та позамовною дійсністю [11, с. 47]). *Категорійно-семантичний* аспект кваліфікації речення має особливе навантаження в загальній синтаксичній концепції О. Мельничука, тому що він надає цілісності і дефініції речення, встановленню еволюції останнього, сприяє визначенню диференційних ознак речення та ін. Учений розмежує зовнішньо- і внутрішньосинтаксичні відношення, зараховуючи до перших модальні (диференційовано п'ять основних різновидів) і часові з наголошенням їхньої синтаксичної природи (суб'єктивно-об'єктивні категорії, за О. Пешковським [16, с. 89–91]). Досить викінчено аргументовано особливості зовнішньо-предикативного відношення (у двоскладних реченнях наявне внутрішньо-предикативне відношення присудка до підмета), що послідовно виявлюване лише в односкладних конструкціях як відношення цілого речення до позамовної дійсності. Внутрішньосинтаксичний спектр речення охоплює об'єктивно-атрибутивні (зокрема й суб'єктно-предикатні), об'єктивно-об'єктивні, об'єктивно-обставинні та об'єктивні юкстапозитивно-сміслові (відношення

сумісності, зокрема й однорідності) відношення і суб'єктивно-сміслові, принциповою відмінністю між якими постають закономірності співвідношення речення з об'єктивною дійсністю (перший різновид) та встановлювані параметри оцінки відношень самим мовцем (суб'єктом мовлення). Засобами вираження першого різновиду відношень виступають засоби словозміни, службові слова, а для останнього такими постають ритміко-інтонаційні і порядок слів.

5. 1. Функційно-актуалізаційний / функційно-рівневий аспект речення. Водночас наголошено, що у внутрішньо-сміслових відношеннях активну роль відіграє позиційний план, за якого тільки позиція слова виражає відповідні смислові відношення (зокрема обставинних та атрибутивних (при дієсловах) стосунків). У чомусь подібне виявлюване у вираженні суб'єктивно-сміслових стосунків (підкресленості, протиставлення тощо), для чого вживаються «іноді службові слова (зокрема підсилювальні частки) і навіть підрядні зв'язки ...» [11, с. 53–54], а для вираження суб'єктивно-сміслових відношень атрибутивності і формально-предикативності (як протиставлених) наявні засоби словозміни і службовості, подібне спостережуване і в протиставленні активної і пасивної конструкцій. Останнє, значною мірою, корелює з типологічними виявами актуального членування речення та його заглибленням, «обростанням» ситуативно-прагматичних мотивацій. Усе це засвідчує заглиблення О. Мельничука у функційно-комунікативний аспект речення, що в межах номінативно-екзистенційної парадигми знайшло розвиток у рамках опрацювання функційно-прагматичного підходу до розгляду речення ↔ висловлення. У сучасній лінгвістиці в семантичній структурі речення виділяється додатковий компонент – прагматичний, що характеризує умови вживання цього речення (суб'єктивно-сміслові відношення, за О. Мельничуком), і в першу чергу, – мету, з якою використовується. Диференціюють такі типи інформації у складі прагматичного компонента семантики речення-висловлення: а) мета мовленнєвого акту; б) психологічний стан мовця (ментальний, вольовий, емоційний); в) співвідношення соціальних статусів мовця та слухача; г) зв'язок висловлення із зацікавленнями мовця; г) зв'язок висловлення з іншою частиною дискурсу; д) зв'язок висловлення з діяльністю в межах певних соціальних інститутів (таких, наприклад, як парламент, суд, церква); е) стиль здійснення мовленнєвого акту.

У семантиці конкретне речення передає конкретний індивідуальний смисл, інформацію, а речення як схема (модель) – певний тип думки, що складає основу синтаксичної семантики речення. Типова мисленнева побудова називається логемою (за П. Чесноковим), складниками якої є: а) предикативність – співвіднесення змісту думки з дійсністю; б) модальність – розкриває характер цього співвідношення; в) відносна завершеність мисленнєвого відображення ситуації. Тому слід розрізняти індивідуальний смисл речення як одиниці мовлення і значення речення як

одиниці мови. Синтаксичне значення – це завжди типове значення, що узагальнює комунікативні значення конкретних висловлень (І. Вихованець, М. Всеволодова та ін.), побудованих у мовленні за однаковими моделями, пор.: «предмет + його якість» – *Студент старанний; Його мислення нестандартне*. Індивідуальний смисл речення постає ситуативно мотивованим і референційно наповненим, а «формальну ознаку співвіднесеності висловлюваного змісту з дійсністю необхідно розглядати як одну із загальних ознак усякого речення» [11, с. 36].

5. 2. Функційно-комунікативний рівень і прагматика речення.

Комунікативні та синтаксичні значення взаємопов'язані подібно до того, як взаємозв'язані структурна схема речення і висловлення. У цьому цілком коректно простежується твердження О. Мельничука про належність речення мові і мовленню. Водночас учений констатує, що підґрунтям для найточнішого, логічно витриманого і послідовного «визначення загальної природи речення має бути той загальновизнаний тепер факт, що окреме речення існує насамперед у сфері мовлення, тимчасом як мовна система включає до свого складу ... в основному лише абстрактні схеми, за якими речення в різних випадках будуються» [11, с. 36–37], тому повністю «адекватне визначення суті речення може бути зроблене лише через його відношення до мовного потоку, до різних за обсягом закінчених відрізків мовлення» [11, с. 37]. Логічним у цьому разі постає наголошення функційно-вимірному статусу речення. Схема речення входить до конкретного висловлення як його конструктивної основи: у процесі породження висловлення така абстрактна схема набуває своєї оболонки, втілюючись у конкретне мовленнєве утворення за допомогою певних лексичних, інтонаційних та комунікативно-морфологічних засобів, які відповідають комунікативним намірам мовця. Синтаксичне значення є важливим компонентом комунікативного значення, його фундаментом. Сьогодні наявні три напрями інтерпретації семантики речення, за якими 1) семантична структура речення ізоморфна щодо структури позначуваної ситуації, а звідси речення постає «мініатюрною драмою» з відповідним набором учасників (актантів), відношень між ними, умовами дії (сирконстанти). За цим підходом (Л. Теньєр, А. Греймас, І. Вихованець, В. Гак, К. Городенська), **деривація** (лат. *derivatio* – відзосередження, утворення від *derivo* – відводжу, утворюю) **актантна** (лат. *ago* – дія; прикм. від ім. *актант*) – це зміна складу або референційних характеристик учасників ситуації. Якщо стан змінює прагматичну інтерпретацію ситуації, то за актантної деривації змінюється склад учасників ситуації та їхні семантичні ролі. Семантичні перетворення, що складають зміст актантної деривації, поділяються на три основні типи: 1) *підвищувальна* (*збільшувальна*) деривація – збільшення кількості обов'язкових актантів вихідної ситуації; 2) *знижувальна* (*понижувальна*) деривація – зменшення кількості обов'язкових актантів вихідної ситуації; 3) *інтерпретувальна* деривація – зміна референційних

характеристик, або типу актанта, вихідної ситуації; 2) одиниця семантичного моделювання – це структура смислу речення, його семантична модель, основою ж постає поняттєвий зміст (Н. Арутюнова, Н. Шведова, О. Москальська); 3) у реченні послідовно диференціюють диктум і модус та опрацьовують модальну рамку речення (Ш. Баллі, Т. Шмельова).

Загальні висновки. Отже, речення – «це виділюваний за допомогою чітких формальних (у т. ч. інтонаційно-позиційних показників у даному мовному потоці на єдиному для цілого потоку рівні його членування відрізок мовлення, що виявляє формальні ознаки певної співвіднесеності його змісту з дійсністю» [11, с. 41]. Реченню як синтаксичній одиниці, що виступає частиною закінченого висловлення чи цілим висловленням, характерна найскладніша, найдовершеніша мовно-знакова природа (знакова функція = значенню («вільно усвідомлювана співрозмовниками чи самим мовцем відповідність знакової субстанції речення певному позначуваному реченням об'єктивному станові речей і суб'єктивному психічному утворенню» [11, с. 45]), яка постає його визначальною рисою (у цьому вимірі знакова природа, очевидно, учений мав на оці речення як знак ситуації). Реченню властиві: 1) внутрішня смислова пов'язаність елементів; 2) відносна смислова відмежованість; 3) усталена мовленнєва формалізованість; 4) унормоване ритміко-інтонаційне оформлення; 5) внутрішнє позиційне оформлення; 6) співвідношення форми (звукова / зорова субстанція) і змісту (думка чи інший акт свідомості, позначуваний за допомогою речень); 7) модальні відтінки значень з формально фіксованими / нефіксованими часовими значеннями (стосунок позначуваного моменту дійсності до моменту мовлення). На реченнєвому рівні досить прозорим постає ступінь узагальнення – мінімальний та максимальний, де для слів перший виявлюваний як актуальне значення, а останній – як віртуальне значення, а в реченні – перший виявлюваний як смисл, останній – як значення. Функційний аспект речення є ситуативно визначуваним і містить у своїй ємності прагматичний компонент, у структурі якого легко виявити конотати не тільки окремих слів, словосполучень, але речення загалом. Тому перспективним постає дослідження семантичних рівнів речення з послідовним аналізом закономірностей співвідношення внутрішньореченнєвої типології актантів, простеженням співвідношення актантних рангів з модальною рамкою, встановленням кореляції лінійної упорядкованості речення з відповідними об'єктивно-смисловими і суб'єктивно-смисловими внутрішньо- / зовнішньо-реченнєвими відношеннями, визначенням розвитку визначальних ідей О. Мельничука в сучасному багатовимірному тлумаченні речення. Значущим є також розгляд ритміко-інтонаційних засобів вираження суб'єктивно-смислових відношень не тільки речення загалом, але й окремих його компонентів.

Література

1. Арно А. Всеобщая рациональная грамматика (Грамматика Пор-Рояля) / А. Арно, К. Лансло / Перевод Маслова Ю. С., Панфилова Е. Д., Гординой М. В. – Л. : Изд-во Ленингр. ун-та, 1991. – 128 с.
2. Вихованець І. Р. Нариси з функціонального синтаксису української мови : [монографія] / І. Р. Вихованець. – К. : Наукова думка, 1992. – 224 с.

3. Всеволодова М. В. Теория функционально-коммуникативного синтаксиса : Фрагмент прикладной (педагогической) модели языка : [учебник] / М. В. Всеволодова. – М. : Мзд-во МГУ, 2000. – 502 с.
4. Гак В. Г. Теоретическая грамматика французского языка: Синтаксис : [учебник] / В. Г. Гак. – М. : Высш. шк., 1981. – 208 с.
5. Городенська К. Г. Деривація синтаксичних одиниць : [монографія] / К. Г. Городенська. – К. : Наукова думка, 1991. – 192 с.
6. Гулыга Е. Н. О семантике предложения / Е. Н. Гулыга // Теоретические проблемы синтаксиса современных индоевропейских языков. – Л. : Наука, 1975. – С. 21–29.
7. Загнітко А. Теоретична граматики української мови. Синтаксис : [монографія] / А. Загнітко. – Донецьк : ДонНУ, 2001. – 662 с.
8. Загнітко А. Теорія сучасного синтаксису : [монографія] / А. Загнітко. – [3-тє вид., виправл. і доп.]. – Донецьк : ДонНУ, 2009. – 294 с.
9. Кибрик А. А. Модус, жанр и другие параметры классификации дискурсов / А. А. Кибрик // Вопросы языкознания. – 2009. – № 2. – С. 3–21.
10. Маслова А. Ю. Введение в прагмалингвистику : [учебное пособие] / А. Ю. Маслова. – [3-е изд.]. – М. : Флинта : Наука, 2010. – 152 с.
11. Мельничук О. С. Розвиток структури слов'янського речення / О. С. Мельничук. – К. : Наукова думка, 1966. – 324 с.
12. Мельничук О. С. Загальні питання синтаксису української мови / О. С. Мельничук // Сучасна українська літературна мова. Синтаксис / За заг. ред. І. К. Білодіда; відп. ред. О. С. Мельничук. – К. : Наукова думка, 1972. – С. 5–50.
13. Мельничук О. С. Словосполучення / О. С. Мельничук // Сучасна українська літературна мова. Синтаксис / За заг. ред. І. К. Білодіда; відп. ред. О. С. Мельничук. – К. : Наукова думка, 1972. – С. 51–117.
14. Мельничук О. С. Означення / О. С. Мельничук // Сучасна українська літературна мова. Синтаксис / За заг. ред. І. К. Білодіда; відп. ред. О. С. Мельничук. – К. : Наукова думка, 1972. – С. 199–207.
15. Мельничук О. С. Синтагматичне членування речень / О. С. Мельничук // Сучасна українська літературна мова. Синтаксис / За заг. ред. І. К. Білодіда; відп. ред. О. С. Мельничук. – К. : Наукова думка, 1972. – С. 431–512.
16. Пешковский А. М. Русский синтаксис в научном освещении / А. М. Пешковский. – [7-е изд.]. – М. : Учпедгиз, 1956. – 511 с.
17. Сусов И. П. Прагматическая структура высказывания / И. П. Сусов // Языковое общение и его единицы. – Калинин : Калининск. гос. ун-т, 1986. – С. 7–11.
18. Формановская Н. И. Речевое общение : коммуникативно-прагматический подход / Н. И. Формановская. – М. : Русский язык, 2002. – 216 с.
19. Цейтлин С. Н. Категория предикативности в ее отношениях к высказыванию и предложению / С. Н. Цейтлин // Теоретические проблемы синтаксиса современных индоевропейских языков. – Л. : Наука, 1975. – С. 168–171.
20. Юрченко В. С. Предложение, его основной тип и парадигма (на материале русского языка) / В. С. Юрченко // Теоретические проблемы синтаксиса современных индоевропейских языков. – Л. : Наука, 1975. – С. 75–81.
21. Benveniste E. L'appareil formel de l'enonciation / E. Benveniste // Langages. – 1970. – № 17. – P. 12–18.
22. Klemensiewicz Z. Studia syntaktyczne / Z. Klemensiewicz. – Cz. 1. – Wroclaw: Wyd-wo Uniwersytetu Wroclawskiego, 1967. – 195 s.

УДК: 811.161.2'373.72

Н. О. Зубець

ПОЗНАЧЕННЯ ЗЛОЧИННОЇ ПОВЕДІНКИ ЛЮДИНИ В УКРАЇНСЬКІЙ ЗАГАЛЬНОМОВНІЙ ФРАЗЕОЛОГІЇ

Зубець Н. О. Позначення злочинної поведінки людини в українській загальномовній фразеології.

У статті здійснюється ідеографічний аналіз тематичної групи фразеологічних одиниць на позначення злочинної поведінки людини: визначаються основні варіантно-синонімічні групи, з'ясовується мотиваційна база таких висловів.

Ключові слова: антропоцентризм, пейоративність, ідеографічний опис, тематична група, варіантно-синонімічна група.

Зубец Н. А. Обозначение преступного поведения человека в украинской общеязыковой фразеологии.

В статье осуществляется идеографический анализ тематической группы фразеологических единиц, обозначающих преступное поведение человека: определяются основные вариантно-синонимические группы, выясняется мотивационная база таких выражений.

Ключевые слова: антропоцентризм, пейоративность, идеографическое описание, тематическая группа, вариантно-синонимическая группа.

Zubets N. A. The expression of the person's criminal behaviour in Ukrainian general language phraseology.

In the article the ideographical analysis of thematic group of phraseology units is carried out on denotation of person's criminal behavior: basic variant and synonymous groups are determined, the motivational base of such expressions is found out.

Key words: anthropocentrism, pejorativity, ideographic description, a thematical group, variant-synonymic group.

У сучасній фразеології підтримується інтерес до системного її вивчення. Цей аспект ставить перед дослідниками проблему ідеографічного опису фразеологічного складу мови, у рамках якого виокремлюються й вивчаються фрагменти фразеологічної системи нашої мови. У вітчизняному мовознавстві теоретичні й практичні проблеми, пов'язані з конкретними тематичними й семантичними полями, групами, рядами, були предметом дослідження М. Демського, В. Ужченка, Ю. Прадіда, Н. Грозян, Г. Доброльожі, О. Каракуці та ін. На думку Ю. Прадіда, «вирізнення як лексичних, так і фразеологічних мікро- та макросистем має обов'язково підпорядковуватися екстралінгвістичному членуванню світу і будуватися на поняттєво-логічних принципах (позалінгвістичний фактор), ґрунтуватися на наявності в семантичній структурі всіх членів вирізненої мікро- чи макросистеми спільної семантичної ознаки, яка є для даної мікро- та макросистеми інтегруючою (лінгвістичний фактор)» [1, с. 15].

У наукових пошуках усе ширше поєднуються надбання різних галузей знань (психології, соціології, культурології, лінгвістики), у яких першорядну роль відіграє людський фактор. На сучасному етапі гуманітарні науки, у т.ч. й лінгвістика, переходять на нову методологічну парадигму – антропологічну, коли людина розглядається як центр і найвища мета світобудови. У мовній моделі світу особлива роль відводиться макрополю «Людина». Постійно поповнюються рубрики мікросистем із значенням «Людина як жива істота», «Людина як розумна істота» тощо. Присутність людини спостерігається на всьому просторі мови, але найвиразніше – у фразеології, бо, за спостереженнями вчених, 95% стійких висловів пов'язано з людиною, репрезентацією її зовнішнього вигляду, внутрішніх якостей, оцінкою її іншими людьми і т. ін. «Фразеологія, – наголошує А.Емірова, – покриває ті ділянки дійсності, які безпосередньо пов'язані з людиною, з її баченням, оцінкою реалій, із психологічними властивостями особистості – пізнавальними процесами, емоційно-вольовою стороною психіки, індивідуально-типологічними властивостями особистості» [2, с. 20]. Фраземи не тільки називають явища,

а й зображують їх багатоаспектно, пропускаючи через призму людських почуттів, емоцій. Завдяки цим властивостям вони творять окрему фразеологічну картину світу, основними ознаками якої є антропоцентричність і пейоративність. О. Забуранна наголошує, що антропоцентризм у фразеологічних дослідженнях розуміють як спрямованість фразем на позначення світу людини [3, с. 55]. Пейоративність у фразеології ґрунтується на здатності реагувати на те, що виходить за межі стандартного, тому негативні явища перш за все стають предметом позначення у фраземіці.

Виокремлення й систематизація конкретних поняттєвих полів з метою подальшого дослідження форм системної організації фразеологічного фонду мови зумовлює актуальність теми дослідження.

Предметом нашої уваги стала тематична група фразем «Злочинна поведінка людини», що повністю пов'язана з антропоцентричним і пейоративним принципами. Вона входить до фразеосемантичного поля на позначення соціально-моральних норм поведінки людини, точніше – тематичного поля «Поведінка людини». Мета розвідки – встановити склад тематичної групи фразеологізмів на позначення протиправної поведінки людини, визначити варіантно-синонімічні групи для доповнення ідеографічної ієрархії фразеологічної системи мови, з'ясувати мотиваційну базу таких висловів. Матеріалом для дослідження стали фраземи, вибрані нами з академічного фразеологічного словника української мови [4].

Поведінка людини – це окрема категорія, що пов'язана з психічними процесами, станами та властивостями людини. Вона досліджується не лише психологами, а й представниками інших наук (педагогіки, юриспруденції, лінгвістики та ін.). Загалом поведінка людини включає в себе два складники: вчинки, що не суперечать правовим і моральним нормам, та вчинки, що суперечать відповідним нормам, прийнятим у суспільстві. Щодо останніх, то це, наприклад, побиття, вбивство, крадіжки, зрада, зґвалтування, розбій, жорстока експлуатація людини та ін. У фразеології відображено особливе ставлення українців до морально-етичних, естетичних явищ людського суспільного буття. Негативне сприйняття антисоціальної поведінки індивідуумів відображене в номінативних фразеологізмах, що є назвами людей, які скоюють протиправні дії (вбивці, крадії, злодії, гвалтівники, зрадники, хабарники): *батька рідного продасть, бісова (вража, зла, диявольська, лиха, лукава) личина, блудлива овечка, вражий (сучий, дияволів, іродів, чортів, гадів, песький) син, темна душа, нечистий на руку, руки по лікті в крові та ін. (Паллант, любесенький хлопчина, Скріпивсь, стоїть, як твердий дуб, І жде, яка то зла личина Йому нам'яти хоче чуб. Котл.; Ніла ... порадила постояльцям остерігатися цього відвідувача, бо він на руку нечистий. Гуц.; Хто-бо в пошані тепер? Тільки спільник у злочині, тільки темна душа, що горить від укритого в ній лиходійства. Зеров); у назвах, що*

відображають результати протиправних дій, здійснених окремими людьми: *каїнове діло, кривава баня, мокра справа, як обух над головою (Для неї і про рідного сина забудеш, коли цей син звівся нінащо й каїнове діло чинить. Галан; – Еге, – сказав собі бургомістр, – цей хлопчик був коло мокрих справ! Янов.); у назвах, що позначають місця позбавлення волі чи місця зосередження злочинних елементів: дармове мешкання, казенний дім, вовче кубло, осине гніздо тощо (– Ці листівки можуть прискорити вам арешт. – А може, вони якось відтягнуть його? – засміявся Степан Васильович, іще не дуже вірячи, що йому доведеться потрапити в казенний дім. Стельм.; – Одне гніздо осине розворушили, а друге ще ... ось незаймане, – сказав Єгор. Шиян).*

Фраземи на позначення негативних, ганебних дій, процесів, станів, що суперечать загальноприйнятим нормам поведінки і за які наступає кримінальна відповідальність, ми поділили на 6 груп:

1) «жорстоко побити, покалічити»: *бруднити (каляти, паскудити) руки, відбити (надсадити) бебехи (печінки), видерти (видряпати, видрати) очі, годувати бебехами (буханцями), давати дрозда (жару, зуботичину, перцю, прикурити), дати березової каші, дати хльосту, кістки живої не оставити, смертельним боєм та ін.;*

2) «убити, розправитися»: *брати гріх на душу, вибити дух, відправити на той світ, виїняти душу (серце), випустити дух, відбирати (віднімати) життя, відірвати голову, вкоротити віку (життя), живцем у землю вложити, змішати з землею (брудом), обірвати життя, обагрити руки кров'ю, під ніготь, повергати в прах (у порох), посадити на палю, пустити під ніж, пустити під шум, роздавити як муху, скрутити голову та ін.;*

3) «нещадно експлуатувати, знущатися»: *брати за карк (за в'язи), видирати з зубів (горла, рота, рук), видавлювати (вижимати, вичавлювати, виїдати) соки, вимотати кишки, висіти дамокловим мечем, витрясти душу, гнути (згинати, скручувати) в дугу (в сук, в три дуги, в три погібелі), на гречку переганяти, сотати кишки (жили) та ін.;*

4) «красти, відбирати»: *гарбати в скриню, живцем облупити, ловити (вудити) рибу в каламутній (мутній) воді, набивати (напихати) кишені (калитку, капшук), нагріти руки, обідрати до нитки, обідрати шкуру, піднімати (брати) що легко лежить та ін.;*

5) «зрадити»: *встромити (всадити, дати) ніж (ножа) у спину, продати душу та ін.;*

6) «згвалтувати»: *забрати (зірвати, зняти) вінок, потолочити віночок.*

Найбільшою чисельністю фразеологічних одиниць відзначаються синонімічні ряди з домінантами «побити», «убити». Кілька стійких зворотів за рахунок своєї багатозначності відносяться до двох рядів, типу *звернути в»язи (шию, голову), пустити юшку (кров, мазку): – Може, ще хто, хлопці, наважусься звернути мені в'язи, то виходь.*(Кроп.); – Я б

нічого не хотіла, якби ті москалі, як ітимеш від своєї попаді, **звернули тобі, як курчаті, голову!**..(Мирний).

Більшість фразеологізмів визначених синонімічних груп не позначають прямі дії, хоч вони гіпотетично й можливі, а вживаються у переносному значенні, посилюючи експресивність, наприклад: *видерти очі, відбити печінки (бебехи, бельбахи), вирівняти ребра, витерти ворсу, врізати язика, здирати шкуру, живцем у землю вложити, кістки живої не оставити, пити (смоктати, ссати) кров, скрутити голову*. Ряд стійких зворотів мають виразний евфемістичний (*витерти ворсу, нам'яти боки, втерти маку* – «побити»), *забрати вінок, потолочити віночок* – «згвалтувати», *відбирати життя, вкоротити життя* – «убити») або каламбурний (*давати дрозда, дати березової каші, доїхати ябедами, на гречку переганяти*) характер. Поява цих фразеологічних заміників зумовлена бажанням приховати неприємні сторони людського життя. У складі розглядової тематичної групи фразеологізмів є такі звороти, що включають слова, які самостійно в мові не вживаються: *брати на арана, брати на цугундер, дати хльосту*.

З-поміж зафіксованих фразеологізмів трапляються такі, що у своєму складі містять професіоналізми, терміни (пов'язані не з юридичною, а з різними спеціальними сферами), жаргонізми, арготизми: *відбити бебехи, вибити з колії, вивести в розход, випустити тельбухи, давати бухана, дати шаньку, кривава оргія, оббілувати як білочку*. Однак найчастіше розглядані фразеологізми збудовані на основі порівняння, схожості, аналогії з більш зрозумілими явищами (наприклад, із рослинним і тваринним світом) або передають злочинну поведінку людини через фізичні зовнішні прояви, дії чи процеси: *виходити з берегів, всипати перцю, гнути в дугу, зігнути в баранячий ріг, ловити рибу в каламутній воді, обдерти як липку, обснувати як павук, перейти межу, як з гіллі зірвався, як несамовитий*.

Особливості світосприйняття, світобачення українців зумовили появу фразеологічних одиниць, що вказують на недотримання в поведінці особи заповідей християнської моралі: *брати гріх на душу, відібрати життя, впасти в гріх, довести до згуби, і батька рідного не пожаліє, не дозволяти собі зайвого, нести смерть, обірвати життя, повергати в прах*. Часто в таких фразеологізмах містяться сакральні поняття й символи (*Бог, душа, потойбічний світ*), міфологічні істоти (*біс, чорт*): *бог Мамона обплутав (поплутав), брати на Бога, видирати душу, відправити (спроваджувати) на той світ, продати душу, витрясти душу; біс спокушає, чортеня штовхає, відправити чортам на сніданок*. Наявність варіантних форм в аналізованих фразеологізмах свідчить про частоту їх уживання в мовленні й добір якнайточнішого слова.

Отже, українська загальнономовна фразеологія на позначення злочинної поведінки людини є цікавою щодо семантики й багатою в плані

виражальних можливостей. Протиправні дії людини відтворені у фраземіці емоційно, оригінально, відповідно до особливостей національного світосприймання.

Література

1. Прадід Ю. Ф. Фразеологічна ідеографія (проблематика досліджень) / Ю. Ф. Прадід. – К: Сімферополь, 1997. – 252 с.
2. Эмирова А. М. Сопоставительная характеристика фразеологии русского и крымскотатарского языков: универсальное и специфическое / А. М. Эмирова // Культура народов Причерноморья. – 1998. – № 5. – С. 17–25.
3. Забуранна О. В. Антропоцентризм у сфері фразеологічного значення (на матеріалі перської та української мови) / О. В. Забуранна // Мовознавство. – 2003. – №1. – С. 55-59.
4. Фразеологічний словник української мови / В. Білоноженко, В. Винник, І. Гнатюк та ін. – К.: Наукова думка, 1993. – 984 с.

УДК 811. 161 2'373:159.942

С. Є. Ігнат'єва

ЛЕКСИКО-СЕМАНТИЧНА РЕПРЕЗЕНТАЦІЯ МОДЕЛІ «ПАМ'ЯТЬ» В УКРАЇНСЬКОМУ ЩОДЕННИКОВОМУ ДИСКУРСІ

Ігнат'єва С. Є. Лексико-семантична репрезентація моделі «пам'ять» в українському щоденниковому дискурсі.

У статті на матеріалі українського щоденникового дискурсу репрезентовано кореляцію когнітивних процесів пам'яті, виявлено модель пам'яті в аксіологічному аспекті, визначене місце її локалізації. Також проаналізовано фрейми та предикати пам'яті.

Ключові слова: модель, пам'ять, види пам'яті, предикати пам'яті, метафори, український щоденниковий дискурс.

Игнат'єва С. Е. Лексико-семантическая репрезентация модели «память» в украинском дневниковом дискурсе.

В статье на материале украинского дневникового дискурса репрезентирована корреляция когнитивных процесов сов памяти, выявлена модель памяти в аксиологическом аспекте, определено место ее локализации. Также проанализированы фреймы на предикаты памяти.

Ключевые слова: модель, память, виды памяти, предикаты памяти, украинский дневниковый дискурс.

Ignatyeva S. Ye. The lexical-semantic meaning of the model «memory» in Ukrainian diary discourse.

The article represents the correlation of cognitive processes of memory on the materials of Ukrainian diary discourse. There was revealed the model of memory in accilological aspect and pointed out the place of its localization. There was also analyzed frames and predicates of the memory.

Key words: model, memory, kinds of memory, predicats of memory, metaphors, Ukrainian diary discourse.

Особливістю щоденникового дискурсу (ЩД) є те, що в основі його формування знаходяться когнітивні механізми пам'яті – психічне відображення взаємодії людини з дійсністю у минулому, асоціативне пригадування образів, здатність зберігати інформацію і вибірково її актуалізувати, співвідносити епізодичну і семантичну пам'ять. Предметом зображення у ЩД є минуле через становлення внутрішнього світу його автора. На нашу думку, у ЩД є три головних «герої»: швидкоплинний час, який автор намагається зупинити, його власне «я», повнота розкриття

якого може бути різною, і пам'ять, яка зберігає світ минулого і понадчасову єдність і тотожність «я». Пам'ять – процеси запам'ятовування, збереження, відтворення і забування індивідом свого досвіду. Вона становить складову пізнавальної діяльності людини. Завдяки пам'яті людина у формі знання привласнює досягнення попередніх поколінь, оволодіває продуктами культури. Людська пам'ять, таким чином, слугує ланкою зв'язку між минулим, теперішнім і майбутнім. Утрачаючи пам'ять, людина губить не лише своє минуле, а й здатність нормально жити. Пам'ять становить основу життя. Як зауважує Петро Сорока: *«Єдине, що не старіє – спогади, мемуари, чи не тому, що за своєю природою, за жанром вони приречені переборювати час, вони – саме переборення часу»* [10, с. 106]. Ми розглядаємо пам'ять як ланцюжок між активним зв'язком людини і світом. Саме пам'ять в українському щоденниковому дискурсі є об'єктом нашого дослідження. Предмет дослідження – модель пам'яті в аксіологічному аспекті. На думку Олени Селіванової, *«Пам'ять – когнітивна здатність утримувати й систематизовано інтегрувати в мозку людини різнобічну інформацію, отриману в результаті переробки чуттєвого та внутрішнього рефлексивного досвіду. Пам'ять опосередковує набуття, організацію та збереження знань – інформації, наявної в мисленні людини, що служить для розв'язання нею інтелектуальних і мовних завдань, застосовується в повсякденній пізнавальній і мовленнєвій діяльності, зумовлює поведінку людини»* [7, с. 527].

Словосполучення з семою *«пам'ять»* в ЩД є сигналами на так звану *«щоденникову орієнтацію»*. Пам'ять має образну характеристику за рахунок використання загальномовних метафор, наприклад, *пам'ять – механізм, записний пристрій*. Вона може *міцно сидіти в мені, закарбовуватися в серці, триматися в голові, ввібрати в душу побачене, запасти в душу, залишитися на душі, зберегтися в пам'яті, відбиватися у душі, врізатися у свідомість, глибоко запасти у душу, запектися у душі, міцно врізатися у свідомість, носити у пам'яті, наповнювати радістю криницю душі, лягати на душу як тиха молитва, оживати в пам'яті* тощо. Пам'ять може стиратися, викреслювати, залишатися: *З сотні прочитаних книг у пам'яті залишається одна. Про решту за тиждень уже й не згадаєш, а за місяць забудеш їх назви та імена авторів* [9, с. 147]; *Час від часу я різьблю дерево чи витесую щось із каменю. Найчастіше не виходить нічого доброго і я знищую роботу. Але щось незнищенне залишається в душі* [9, с. 166]. А ще вона *...залишається записаною у небі* [11, с. 117]. Проте водночас думки, як і люди, можуть помирати: *Думки помирають, як і люди, як і усе на цьому світі. Але ми спроможні продовжити їх життя, якщо упіймаємо та закарбуємо на папері. При цьому вони щось, звичайно, втрачають, як метелики, нанизані на шпильки. І все ж. Тобто: пишеш не діярюши, а прагнеши упіймати думку* [11, с. 44].

Визначимо місце збереження пам'яті. Вона, як і все інтелектуальне життя людини, локалізується: а) у **голові**, на що вказують такі висловлювання, як *тримати у голові, вилетіло з голови, викинути з голови, приходить у голову* тощо: *Коли я дивлюсь на портрети ... мені приходить у голову багато сумних думок. Керувати на кінозйомках масовиками уміє далеко не всякий режисер*[4, с. 261]; *Але все далеко не так, як у дитинстві. Не так. Чому? Чи не тому, що жив тоді за межами часу, а тепер він постійно тримає мене у своїх лецатах? Я начебто відпочиваю, але в голові тримаю те, що повинен зробити через годину, завтра і через тиждень* [8, с.64];

б) у **душі**, на що вказують такі висловлювання, як *залишити у душі, залишили на душі, відбитися у душі, ввібрати у душу, збуджувати у душі* тощо: *Знав, що піснею можна торкнутися таких струн душі, яких мовлене слово навряд чи торкнеться. Запав мені той спів глибоко в душу...* [8, с. 83]; *Все ж у душі відбувається щось неймовірно потужне, а робота мислі не припиняється ні на мить* [8, с. 46]; *Сяйво пісні, сяйво свята залишили на душі* [3, т. 1, с. 308]. *Хіба раніше, за молодих літ, я вдивлявся так пильно у красу природи? Хіба цей світ так зачаровував мене? Здається, що ні, все пролітало якимось мимо, мимо. І тільки відсвіт того золотого сяйва відбивався у душі, не зачіпаючи її глибоко* [8, с. 46]; *Тепер просто вливаюсь красотою землі. Особливо осінню. Ніби хочу ввібрати в душу все побачене, щоб пронести з собою у засвіти* [8, с. 47]; *Пригадую перший його (Євгена Гуцала) вірш, що потрапив мені на очі десь наприкінці сімдесятих, одраз ж глибоко запав у душу...*[10, с. 11]; *Це не легкі літні чи зимові дими, що одразу ж линуть до небес, не збуджуючи в душі жодних почуттів, не викликаючи і не залишаючи в ній нічого сталого. Це дими вічності* [11, с. 100]

в) у **душі і пам'яті**: *Найкраще мандрувати пішки. Путопаш. Нагріту землю відчувати босими ногами і ...серцем. Оді більше залишається в душі й пам'яті...*[9, с. 51]; *Те, що відбувається навколо, має неперебутнє значення, все хочеться увібрати в душу, запам'ятати, зберегти у пам'яті ...*[9, с. 37]; *Уже в самому звучанні назв українських міст мені вчувається голос їх душі і пам'ять минушини: Ніжин, Батурин, Черкаси, Корсунь, Бар, Бердичів, Лубні...* [11, с. 80]; *Зміст майже забувся, але зберігся в пам'яті той дивний хвилюючий настрій, який вони навіяли. І це головне. Бо ж тільки вічне западає в душу, те, що написане кров'ю, сльозою перемите* [9, с. 189];

г) у **серці**: *Та закопала глибоко в серці страшну таємницю – і від Мазети, і від чоловіка* [11, с. 29]; *Невибагливий, але безконечно милий краєвид рідного Жукова. Щось піднімається у душі тепле і хвилююче, коли люблюся ним. І дорогий він мені у різні пори року. Розкрилля степену на сході і бовваніючи у сонячній ясі могили, звивиста стрічка дороги, що зникає за овидом, одинокі дерева у полі, сповнені туги і дивовижного спокою, високі*

темні тополі, що вибігли за хутір, гін піль заходу, що добігають найближчих хуторів Луб'янок і Чагарів, – **усе навіки в серці. Усе заберу з собою у засвіти** [11, с. 137];

г) у свідомості: Біля домовини товпилося багато людей, але всі вони якось зодманітнилились та зчужіли, й тільки стемнілий профіль Ярослава Павуляка **болісно врізався у свідомість** [10, с. 11];

д) у серці, мозкових клітинах, шкірі, а ще запеклій крові: **Мабуть, є пам'ять серця, пам'ять мозкових клітин, душі і навіть шкіри. Батурина – це пам'ять моєї запеклої крові. Я поїхав туди, стурбований долею Любові й Мотрі, і те, що побачив не просто вжахнуло мене (чи мало бачив на своєму віку звірств і людських трупів? Цілі поля були ними встелені під Корсунем та Жовтими водами), та вид спаленого Батурина убив мою віру в людину. Від розкішної і величної гетьманської столиці залишилося одне згарище... Спалили усе: замки, палаці, майстерні і убогі міщанські халупи... Земля почорніла од крові, скрізь виблискували на вогні зловіщі калюжі... Крики, зойки, прокляття і стогони чулися звідусіль...** [11, с. 98]. Отже, на нашу думку, у національній моделі людини місцем локалізації пам'яті є, голова, душа, серце, свідомість, мозкові клітини, шкіра, а ще запекла кров. Найактивнішим місцем для локалізації пам'яті все ж є душа.

Однією із найпродуктивніших метафоричних моделей ЩД є модель «пам'ять». Метафори пам'яті створюють своєрідний метафоричний скелет ЩД. У межах цієї моделі виділяються такі своєрідні фрейми:

– **«Мати перед очима»; «перед очима стояти»**: *Завершується відміряний тобі долею шлях. Бачив країни Заходу і Сходу, бував по цей і по той бік екватора. Маю перед очима досить повний образ планети. Що більше відкривалось мені, то більше вражала її мініатюрність, незахищеність перед безвістями космічного холоду. І не перестає тебе дивувати це чудо, чудо життя, що летить у безвістях...* [3, т. 3, с. 26]; *У мене перед очима стоять привиди – київські звільнені з неволі громадяни, живі мерці* [4, с. 312]; *У важкі хвилини, коли здавалося, вистояти неможливо, перед моїми очима завжди зринали літературні герої і додавали нових сил* [10, с. 124];

– **«вертатися думками»**: *Що зі мною діється? Що не роблю, куди не йду, знов і знов вертаюсь думками до одного: що буде з людьми?* [3, т. 3, с. 50];

– **«постати перед нею»**: *Може, є щось у житті таке, до чого людина й не повинна повертатись вдруге? Щоб чари не розвіялись, щоб не обуденилось те, що – вперше і востаннє – **постало перед нею**, як образ краси найвищої, божественної?* [3, т. 3, с. 50];

– **«зостатися в душі»**: *Ось так і ця азовська «степова Еллада» хай **зостанеться в душі** поетичним і прекрасним видінням, чимось фантастичним, де і небо, і люди, і птахи – все було не таке, як скрізь...* [3, т. 3, с. 50];

– *«політати думками понад бідною Україною»*: *Поговорив сьогодні з Крижанівським, політав думками понад бідною Україною, і так мені стало сумно, так тужно, що й сказати собі не можу...* [4, с. 257];

– *«озватися звідти, з дитинства, юності»*: *Бачимо зиму нарешті: твердо, снігову, морозну. І з нею щось ніби озвалося звідти, з дитинства ...* [3, т. 1, с. 309]; *Голос із юності* (лист) [3, т. 3, с. 73];

– *«не запектися в душі»*: *Але це не надломило його і не запеклося в душі образливою чорнотою, а ще ніби більше випрозорило й вибілило її* [9, с. 53];

– *«міцно врізатися в пам'ять»*: *Всі вони міцно врізалися в мою пам'ять – моє щастя залежало від їх ставлення, сумлінності та добросовісності* [9, с. 17];

– *«увібрати в душу, запам'ятати, зберегти у пам'яті»*: *Те, що відбувається навколо, має неперехитне значення, все хочеться увібрати в душу, запам'ятати, зберегти у пам'яті* [9, с. 37];

– *«міцно сидіти»*: *... в мені міцно сидить усвідомлення того, що є багато людей, яким у цей час незрівнянно важче, які конають на лікарняних чи тюремних нарах, на чужині чи вулиці* [8, с. 43];

– *«закарбуватися в серці»*: *На жаль, досі я мало знав творчість В. Сологуба, тільки децю читав у «ЛУ», але це закарбувалося в серці. Наприклад, новела про А. Малишка, Д. Яворницького* [9, с. 189];

– *«не дати забути»*: *Я знаю те жахіття, що приносить біль. Вісім років він наступає мені на п'яти, жать, як змія, несподівано і підступно у будь-яку пору чи ночі, не дає мені забути, що він моя тінь і разом з ним назирці за мною ходить смерть* [9, с. 65];

– *«спливати у пам'яті»*: *Але думка працює і я ще контролюю свої відчуття. У пам'яті спливає остання фраза Юрка Гудзя, почута від нього при прощанні: «Колись ітиму, як ми зараз, упаду – і помру»* [8, с. 48];

– *«зринати з глибин пам'яті»*: *Голос Мазети зринає з глибин пам'яті, ніби з невідомої даличини, а ще ніби передучора слухав його псальми...* [11, с. 122];

– *«пропливати перед очима»*: *...і Московія з її величезними просторами пропливала перед моїми очима* [11, с. 100]; *Пити очима красу – наповнювати радістю криницю душі* [11, с. 35];

– *«змигнути у пам'яті»*: *Змигнуло у пам'яті: у давній статті Ігоря Герету якось зазначив: важливо як пишемо і підходимо до слова: чи як до святині, перд якою в німому зачудуванні зупиняється душа, чи як до предмета гри* [10, с. 80];

– *«лягати на душу як тиха молитва»*: *Така дивна і світла краса Мотрина, що кожне її слово звучить і лягає на душу як тиха молитва* [11, с. 36];

– *«оживати в пам'яті»*: *Озираюся у минуле і воно оживає в пам'яті окремими яскравими епізодами. Багато чого забулося,*

вивітрилося назавжди і його уже ніколи не оживити у вигасаючому мозку... Ми їхали сповнені надій і сподівань. Стояв гарячий червень. Все пахло і квітло навкруги і п'янило душу... [11, с. 62];

– «*не вмерти у мені*»: *Степ мучить мене своєю красою, своїм чаром. Ще одне не вмерло у мені – ця любов до вільного розкрилля. Тихого шепоту тирси, розкішного буяння червоного воронцю, білопіння ромашки і блакитних спалахів блаватів...* [11, с. 155];

– «*зберегти хвилюючі таємниці*»: *Є ріки, що зачаровують з першого погляду, є такі, що вбирають зір і від них важко відвести очі, і такі, що зберігають хвилюючі романтичні таємниці, а ця (Волга) – страшні* [11, с. 100];

– «*Скресаять згадки*»: *Скресаять згадки про Мазепу... і вкриваються вечоровою мрякою. Усе зникло і пропало. Нема нічого. І більше не буде...* [11, с. 157].

Як бачимо, метафоричні фрейми беруть активну участь у формуванні моделі «пам'ять», яка є важливим складником українського щоденникового дискурсу. Вони мають широкий діапазон щодо форм свого вираження. Також ці метафоричні фрейми пов'язані з приписуванням об'єкту невластивої йому семантики і реалізуються в різних типах метафоричних словосполучень. Спільна смислова структура метафори дозволяє авторам ЩД варіювати формальне вираження поняття, що слугує запорукою розвитку метафори у щоденниковому дискурсі. Ці особливі побудови, що відхиляються від звичайного синтаксичного типу дають оригінальну форму для вираження думок і почувань автора.

Пам'ять у ЩД є *неохопною, непощербною, незатертою*, проте з часом вона починає пригасати або навпаки озиватися: *Яка неохопна пам'ять була в моєї сестри. Як у того героя Ірвіна Шоу-Форстера із оповідання «Сонячний берег річки Лети». Вона пам'ятала все, що будь-коли почула чи прочитала, більше – почула, бо читати не любила і досі не любить. Ця пам'ять добре служила їй піввіку, а тепер починає пригасати. Як свічечка, що вигоріла. Я, на жаль, не міг змагатися з нею, хоча мені теж дістався якийсь одламок того дару* [10, с. 95]; *Чи забуті ті пам'ятні розмови про душу, спасіння, по загробне життя? Не зважаючи на її похилий вік (була старшою од мене на два з половиною десятки літ), виглядала це досить бадьорою, вражала свіжістю суджень, глибиною розуму і непощербною пам'яттю... При тому гостро відчувалося, що це жінка великої душі й рідкісного серця* [11, с. 1]; *У дитинстві вогонь викликав у мене майже містичний жах: підсвідомо відчував, що він посланець з тогосвітня. Чи це озивалася незатерта пам'ять? Поступово прийшла любов до вогню...* [11, с. 1];

А ще згадувати можна повільно – повзком : *Здається, тільки раз чи двічі він повзком згадав свою дружину Ганну Половець, доньку білоцерківського полковника Семена Половця, з якою прожив усього кілька*

років [11, с. 78] і швидко, блискавично: *Зимою часу нема, хоч іноді день може тягнутися нескінченно довго, а безсонна ніч стали вічністю. Та коли вони минуть, то згадуються як одна хвилина. Велика загадка часу, який так є, ніби його немає* [11, с. 137]. Можна довго пам'ятати про щось незабутнє: *Скільки пам'ятаю, вона завжди жила самотою* [10, с. 63], а можна швидко про все забувати: *Потужила за ним якийсь час – і забула* [11, с. 22]; *Швидко забувається* [9, с. 209]. Проте, *щоб зберегти ясність думки і здоровий глузд треба думати про красу світу і добро, що є в ньому, а не терзатися роздумами про зло і людські вади* [10, с. 125].

Ураховуючи характер репрезентованого матеріалу, час його збереження та ступінь опосередкованості механізмів, у щоденниковому дискурсі виділяємо такі види пам'яті:

а) **емоційна пам'ять**, яка надає можливість зберігати його автору емоції та почуття. Завдяки предметності почуттів – віднесеності до ситуації, що їх викликала, змістом емоційної пам'яті є не самі по собі почуття, а емоційно забарвлені події, які відбувалися у минулому. Краще за все утримується в пам'яті сильні і значні фізичні подразники (*посвист бомб, світло яскравого прожектора, здригання будинку, дзенькіт розбитих шибок* тощо): *Згадую найсильніші моменти хвилювання: коли бомбували Харків, а я мимоволі залишився в хаті, бо через переслідування агентури не міг з'являтися на людях, і повітряною хвилею розчинило двері з галереї та сильно кинуло мене в коритар і потовкло – бачу крізь шкло галереї сонячний день, чую посвист бомб, вибухи і здригання будинку і дзенькіт розбитих шибок, помічаю, як сонце заслонили вже руді пасма пороху від вибухів, і думаю: отак має виглядати кінець світу* [5, с. 147], або: *Оживає минуле і, ніби озиваються засвіти, дзвін шабель і гул гармат, голоси тих, що давно відійшли у засвіти... Скільки пережито скільки звідано! Повертаюся в минуле і відчуваю, що не було у мене більшого щастя, як от оце умиростворююче любомудріє до зорі* [11, с. 47].

Отже, запам'ятовується те, що насамперед збуджує емоції. Окрім того, емоційній пам'яті притаманна міцність: глибоко пережиті, особливо неприємні, події важко забути: *Чомусь врзалася в пам'ять зсутулена постать Миколи Литвина, що продирався крізь пришиклый натовп, згинаючись під тягарем кобзи* [10, с. 57].

б) **образна пам'ять**, яка відображає минуле у формі переважно зорових, слухових, нюхових, смакових, дотикових мнемічних образів: *Змигнуло у пам'яті й на серці стало тепло: ніде мені так добре і солодко не спалося і ніде не снилися такі гарні сни, як на нашій старій порепаній печі, що завжди пахла свіжим хлібом, грибами і яблуками* [10, с. 123]. *Ще залишилися в пам'яті занедбані, потопанючі у глевкій грязі міста, похмурі й убогі «дєрєвні», курай і бугила, що підступають до самих вікон, злиденні убогі обійстя, де ніколи не зустрінуть тебе привітно*

і гостинно, як у нас. Вічна нужда, смуток і недовіра. Непривітні темні, завжди спідлоба, погляди мужиків і мат або свист у спину, як ніж [11, с. 101]; Пригадалося дитинство у Галичині. Наша старенька приземкувата, але завжди чепурна хатка тулилася край дороги, під пагорбом, ніби ховалася од людського ока у куцах бозу. Я любив сидіти у тих куцах і спостерігати за рухом на дорозі. Хто їхав волами, ліниво погейкуючи на круторогих, хто кіньми, хто чимчикував пішки... На мене рідко звертали увагу. Тільки один Карпо Волох завжди підморгував мені, кидав якісь жартівливі фрази, а іноді щось дарував... Карпові було уже, либонь, за двадцять, він щойно повернувся з Січі, ходив з ціпом, од нього завжди пахло пшеничним полем [11, с. 54]; Заплющу очі й ніби в полусніві бачу малинові шлики – широкі розлиті хвилі, що котяться степом. І вільна пісня, як лет вірлюка [11, с. 19]. Мнемічні образи зазнають впливу з боку інших уявлень, процесів збереження і забування, а тому характеризуються як мінливі образи реальності.

Предикати пам'яті є показовими для ЩД і вживаються найбільш послідовно. Вони функціонують у його поверхневій структурі як мовленнєві виявлення на лексичному рівні основних процесів пам'яті (запам'ятовування, збереження, відтворення, забування) з відповідним значенням. Розглянемо особливості функціонування цих предикатів:

а) Предикат **пам'ятати**, має значення «тримати в пам'яті (у виразному, активному полі свідомості) будь-які знання, навички, уміння, мати можливість завжди реалізувати їх на практиці» [2, с. 166], виражає не тільки процес збереження інформації: *Дивлюсь на нього і згадую відвідини Китаю в ранній ранок його нового життя, коли народи наші поставали в дружбі, що їй, здавалось, ніколи не минати... .. і ми згадуєм славного Мао Дуня, з яким ми заприятимались; згадуються інші люди, культурні, освічені, до яких я так і не міг в роки чвар відчутти ворожості... [3, т. 3, с. 67], але і безпосередньо процес пригадування, чи відтворення інформації: **згадую як колись:** *Але де брати сил відбиватися від негідників? У Миколаєві, пишуть, уночі знесли пам'ятник Шевченкові. Як колись у 1937-му в Харкові «вкрадено» було погруддя Блакитного. Пригадую – їдемо на навчання, а в скверу пусто [3, т. 3, с. 69].**

Натомість процес відтворення інформації виражається у ЩД дієсловом **згадувати**: *Бачу схвильованість колишніх фронтовиків, схвильований і сам, бо згадалися ті, може, найщасливіші дні у житті, травневі дні 1945-го під Прагою, коли сонце Перемоги так сліпучо засяло, і стало враз тихо над Європою, і тиша та для нас була – як найкраща в світі музика [3, т. 3, с. 19] або Вони згадували про нього як про косаря доброго, що, укосивши багато сінокосу, ліг надовго відпочити. Згадували про людей головним чином у плані їхніх робочих здібностей [4, с. 240]. Згадувати можна любити: Про батька Іван Степанович навпаки любив згадувати і незмінно висловлювався з великим пієтетом... [11, с. 79] і*

навпаки не любити, не хотіти: *Мазепа не любив згадувати своє минуле, навіть коли був у доброму настрої і перебував у приємному товаристві* [11, с. 78]; *Тепер, на схилі віку, я більше не хочу ні думати, ні згадувати про неї, хоча за молодих літ вважав себе сином війни і не уявляв свого життя без кривавих січей* [11, с. 11].

Цей процес може викликати в суб'єкта, який згадує, певні почуття й емоції. У ЩД для експлікації таких емоцій і почуттів з дієсловом згадувати використовується обставини образу дії, на зразок *ніжно, із задоволенням, з вдячністю, з сумом* тощо: *Всеволод Попов, росіянин-москвич, розповідав мені з сумом, що під Мелітополем на фронті він був свідком явищ глибоко обурливих і огидних. Він бачив, як наші визволителі нищили дівчат, що мали чи й не мали нещастя побути під німцями* [4, с. 308]; або вживається додаток, на зразок *згадати словом вдячності: Готую слово до Народи українців-перекладачів із соціалістичних республік. Що їм сказати, коли вони все знають? Хіба що згадаю словом вдячності добрих людей, що зустрічались на життєвім шляху. Таких, як Рудольф Гулка, чех, мій перший перекладач... Ось і змигнуло життя. Скількох уже більше не зустрінеш, тільки скажеш: були, були...* [3, т. 3, с. 19].

б) Дієслово *нагадувати, пригадувати* у «Великому тлумачному словнику сучасної української мови» має значення «1. *перех. і неперех.* Примушувати згадати про кого-, що-небудь. 3. Відновляти в пам'яті минулі події, явища, образи і т. ін.; згадувати» [1, с. 554], протиставляється дієслову *згадувати* по семі «каузативність» – «1. відтворювати у пам'яті, свідомості, події, обставини, образи і т. ін. минулого, відновлювати уявлення про кого-, що-небудь» [1, с. 357]. Як правило, пригадувати я намагаюся, хочу: *Нарешті такий довгий і багатий на зустрічі та події день, що пізнім вечором намагаюся пригадати: це було вчора чи сьогодні вранці?* [8, с. 47]; *Пригадую, що за тиждень – Великдень і стає жаль, що не дотягну ці кілька днів, коли відкриті небеса* [8, с. 49]; *Пригадується, царська армія билася краще. Була краща дисципліна, краща виучка і було ще щось вічне, високе, всім дороге і доступне – віра і батьківщина...* [4, с. 261]; *Пригадую, що років двадцять тому мені потрапив до рук щоденник одного письменника, який основну увагу зосередив на описах своїх недуг і боротьби з ними, іншими словами кажучи, це була книга про страждання тіла і емпіреї духу* [8, с. 49].

в) Значення «закріпити у пам'яті результати почуттєвої і мисленнєвої діяльності свідомості (результати пізнання)» [2, с. 167] вирізняється з-поміж ядерного значення предиката *пам'ятати* семою становлення і виражається дієсловом *запам'ятати: Запам'ятай собі. Німці – мерці. Мерці і ті, хто з ними свідомо чи несвідомо* [4, с. 199].

Психологи відзначають, що залежно від способу й характеру здійснення процесів пам'яті існує дві форми запам'ятовування – мимовільне й немимовільне. Під час останнього завжди ставиться завдання

– запам'ятати, тобто здійснюється спеціальна мнемічна, специфічно людська форма діяльності. Цей вид запам'ятовування є показовим через функціонування в тексті своєрідних мовних ланцюжків на зразок:

а) *маємо пам'ятати: Маємо пам'ятати: якби Господь хотів, то всіх поставив би на коліна, але Він, очевидно, хоче, щоб наша любов, подив, і замилювання Божим світом, зігнули наші коліна ...* [9, с. 9];

б) *треба пам'ятати: І ще треба пам'ятати: хто щасливий, той вразливий. Бо не щастя – високий дар цього світу, а спокій, душевна рівновага, лагідний лад душі ...*[9, с. 21];

в) *збережіть, нікому не повідайте: Ви ж мене любили, як ніхто, леліяли, оберігали. Та і Ви збережіть таємницю, нікому її не повідайте* [11, с. 28];

г) *пам'ятайте: – Я мало зробив у літературі, - скаржитесь Олекса Гай-Головка, – але пам'ятайте, мені завжди доводилось багато працювати, і я писав тільки у вихідні й ночами* [10, с. 54];

г) *згадай: Згадай хоча б Олександра Меня* [9, с. 32];

д) *Не хочеться пам'ятати: Не хочеться пам'ятати про свій вік – як добре, що носять ноги, пишуться книги і ще багнеться жити* [9, с. 60];

е) *воліє не згадувати: Про сина воліє не згадувати, коли ж хто ненароком прохопиться, її лице перекошує страшна гримаса болю* [11, с. 76];

є) *постарайся запам'ятати або не забувати б: ...в зрілі роки приходить усвідомлення спільної провини. Ось про це не забувати б* [9, с. 61] тощо.

Під час немимовільного запам'ятовування в мовних конструкціях, які використовує той, хто згадує, зазначається мета, що зумовлює основну дію: *Смерть не усміхнулася йому. Вона пройшла мимо, не глянувши на нього своїм неблаганним оком. Вона тільки мимохідь доторкнулася до нього, щоб не забув він її ніколи, ні на хвилинку, щоб кликав її в розпачі і шукав її очима...* [4, с. 267]. Досить активно автор ШДД вживає спонукальні (імперативні) речення, які виражають волю або намагання мовця спонукати співрозмовника до якоїсь дії, наприклад, забути чи не забути: *Не певен, що згадаю всі його дивацтва, бо їх було багато, але хіба можна забути поета, що взимку ходить у майці, трусах і рукавицях, молиться Будді й при кожній слушній нагоді нагадує, що в попередньому житті служив у війську Наполеона, дружив зі Стендалем і був смертельно поранений під Москвою?* [9, с. 109].

Мимовільне ж запам'ятовування відбувається без спеціально поставленої мети – запам'ятати, не прикладаючи вольових зусиль. Воно становить особливий інтерес у нашому дослідженні. Форма мимовільного запам'ятовування реалізується у мові через зворотній корелят дієслова *запам'ятати – запам'ятовуватись: Зустрічали старий Новий рік у*

Драчів. Славне було товариство, назавжди **запам'ятається** ця новорічна ніч [3, т. 3, с. 7]. В українському ЩД найактивніше мимовільно запам'ятовуються:

а) незвичайні події, образи, люди, які збуджують уяву своєю нестандартністю, жахливістю, значеннєвістю: *Тринадцятого січня сорок другого року в тридцятиградусний мороз – у Києві на Подолі було оце і ніколи не вернеться – вели по вулиці з тюрми роздягнених, в одних трусах, і босих, у кайданах сто чоловік матросів на розстріл через увесь Київ* [4, с. 247]; *В моїй уяві вона залишається красунею – блондинкою з блакитними очима* [8, с. 18]; *Батько Іван на схилі віку боявся не так смерті, як того, що робитиме на небі, де нема ні землі, ні плуга. Потім я завжди, коли ходив за плугом, то чув не вітер у себе за спиною, а важкий подих батька* [11, с. 43]

б) подразники, які є важливими для певного індивіда (наприклад, професійно значеннєві предмети): *Щоденник М. Пришвина вперше потрапив мені до рук десь у дванадцятилітньому віці. Тоді я не зміг його осилити, він не відкрився мені у всій своїй глибині й силі, але товстий томик у зелених цупких палітурках залишив у душі якесь особливо чисте і яскраве світло. Це змушує мене задумуватися над магією письма та імені. Чомусь я постійно носив у пам'яті ту книжку, хоч повернувся до неї тільки через два десятиліття, – повернувся, щоб більше ніколи не розлучатися* [10, с. 118]; *Натрапив на згадку в критиці про «Стокозове поле»... Коли (десь, мабуть, року 1936-го) я послав цю повість на відгук Панчеві, він відповів, що це найсильніша річ з усієї сучасної української літератури. Але... друкувати, мовляв, ніхто не візьме. Бо голод. На матеріалі Сухої – вся трагедія 1933 року. Так було. Пам'ятаю, як багато було осінньої туги. А всі доробки – то було самознищення* [3, т. 3, с. 62]; *Вхід у яскиню, а перед ним розмитий, ледь окреслений силует колінкую чого ченця, обабіч дерева, рвані вітрами, переплетені крони, лет листя, і в тій круговерті, у мерехтінні, грі світла і темряви – принишклі будиночки, що ніби вириваються з минулого століття. Все летить і міниться, тужить і зітхає ... Такий зміст картини Ганни Ткачик «Пам'яті навперейми»* [8, с. 196];

в) подразники з особливим емоційним забарвленням: *У цих стислих замальовках, фрагментарних спогадах стільки світла, душевної краси і емоційної напруги, що все постмодерне читиво поряд з ними міліє й ниціє на очах, виявляючи його мізерність і ніщоту* [9, с. 179]; *Я пригадав, як ішли вони, як проносився цей ураган по Європі, як падали держави, культури, нації. Як поверзлась Європа в безодню безправ'я, виродження і жалюгідного животіння. Вся земля тремтіла...* [4, с. 249].

Пам'ятати протиставляється пригадувати на підставі опозиції «мати знання про минуле / його набуття в акті «спогади», які залежать від свідомих зусиль суб'єкта» [6, с. 46]. Процес пригадування, представляється

нам як процес відтворення у пам'яті: *Подзвонив П. Загребельний. Вітав. Згадав літа молодості* [3, т. 3, с. 41]; *Пригадую, якось говорили Братковський з Мазепою про політику* [11, с. 126]; *Погуляв я цими степами – є що пригадати* [11, с. 77]; *Хто з мого покоління не пригадує індійських фільмів...* [9, с. 194]; *Сьогодні знову наснився Хміль і, прокинувшись, ще довго не міг вийти з того сновидіння. А потім пригадався бенкет у гетьмана* [11, с. 19]. Окрім цього, процес пригадування пов'язаний з подоланням певних труднощів. Біля дієслова *пригадувати* в українському ШД вживаються маркери *намагайся пригадати, не можу згадати, важко пригадати, не пригадати* тощо: *Мені не пригадати миті, коли я появився на світ. Та її пам'ятає душа. Мені не усвідомити миті, коли відійду. Та вона має багато важити для душі* [11, с. 48]. І навпаки процес *пригадування* може пов'язуватися з приємними життєвими миттями: *Не без усмішки згадую: коли мені було двадцять, я мав переконання, що найважче помирати молодим* [9, с. 30].

Ступінь активності суб'єкта, який згадує минуле, неоднакова. У ШД вона знаходить своє вираження через вживання синонімічних і одночасно опозиційних синтаксичних конструкцій, які охоплюють одиниці аксіологічного поля «пам'ять»: *я пам'ятаю – згадується, пригадується, пам'ятається*. У таких безособових реченнях і складних конструкціях, в яких у синтаксичній ролі підмета виступає назва пригадуваної події, підкреслюється пасивність суб'єкта, який згадує, і одночасно невимущеність, підсвідомість: *А мені згадалось: Грузія. Святкуємо Руставелі на його батьківщині...* [3, т. 3, с. 41]; *Пригадалось: Прага, відкривається з'їзд письменників, обирають президію, один по одному названі виходять на сцену. Ось названо словацьку письменницю, вона – весела така молодичка, типова словачка – сидить з друзями якраз навпроти нас у залі. Коли ведучий здивовано звернувся до неї: просимо, мовляв, – вона, засміявшись, крутнула головою: – Не хцєм!* [3, т. 3, с. 32]; *...Кунцево, де я в 1977 вишкрябувавсь після інсульту до життя, було колись велике село, в наполеонівські часи тут французиків шарпали бородачі кріпаки-партизани, а в 1941 через Кунцево йшли на фронт дивізії москов. ополчення (і геній в обмотках), а на кунцевських дачах свого часу бували Карамзін, Тургенєв, Лев Толстой...* [3, т. 3, с. 35].

Антонімічним до дієслова *пам'ятати* є значення – *забути, забувати*. Воно становить лексичний опозиційний ланцюжок *пам'ятати – забувати*. Мовленнєвими маркерами цього процесу є вживання поряд з цими дієсловами пояснення на зразок: *І раптом я просіяв. Гордість і радість наповнили мене. І я побачив у вас героїв. Тоді я забув про все на світі, про смерть і про свою рану, про бомби і міни. Я встав і крикнув вам. Я зрозумів* [4, с. 251]; *Дурість моя в тім, що я весь час забував, що більшість міських людей – це дурні і убогенькі* [4, с. 263].

Предикати пам'яті, які означають збереження інформації чи її втрату, характеризуються, як правило, часовими показниками **до цього часу, досі, сьогодні, вчора, завжди як зараз, уже, чомусь**, які свідчать про те, що з часом з будь-яких суб'єктивних причин спогади можуть або зберігатися, або втрачатися, забуватися: **Досі згадують** дніпропетровці ті кошмарні дні сваволі й тиску, залякувань та цькувань... Скільки чесних людей безневинно потерпіло за «Собор»! І скільки було руйначів, засліплених пристрастю браконьєрською, осоловілих від ненависті, здичавілих від розлюченості, жадаючих помсти... І тільки душам найсвітлішим, найдалекогляднішим дано було зрозуміти, що «Собор» – невмирущий [3, т. 3, с. 38]; **Чомусь згадалося** вночі [3, т. 3, с. 12]; **Згадалось сьогодні**, як Ліля і Леся виконували щось із Моцар та на сопілках (нове й таке чудове їхнє захоплення) [3, т. 3, с. 34]; **Завжди я пам'ятав**, як прихильно поставився він [О. Корнійчук] до мене при виході «Альп» [3, т. 3, с. 45].

Дієслова **пам'ятаю, згадую, пригадую** окреслюють аксіологічне поля «пам'ять». До цих дієслів приєднуються підрядні з'ясувальні, які містять інформацію про факти, процеси, явища, а також з імена, назви, дублюючи поєднувальність з дієсловами сприймання: **Пригадується**, як подарував він мені рядок вірша Маланюкового, сповнений туги: «Час, Господи, на самоту й покуту...» [3, т. 3, с. 56]; **Сьогодні ранком мати розповідала, як умирав мій брат Андрійко**. У нього з дитинства було порочне серце, і він знав, що він не живе на світі, про що не один раз казав і матері... [4, с. 310]; ... щойно подзвонила Олена Григорівна, **розповіла, як у 1942-му, виступаючи по радіо, Довженко не міг втримати ридань, згадавши матір і Україну**, – навіть довелося вимикати мікрофон, і ще розповідала, як він хотів поставити собі хату в Кончі, близько того місця, де зараз знаходиться водонапірна башта... Але – не судилось... [3, т. 3, с. 30].

У ЩД автор ніби викорчує низку стилістичних прийомів, які направлені на зображення самого процесу спомину, (мовленнєві засоби, які відображають зв'язок пам'яті і сприймання, образні паралелі, які пов'язані з лексемами пам'ять, спогади, життя, час, минуле: **Згадувати про молодість, про щастя молодості – це теж щастя** [3, т. 3, с. 73]; **Що залишилося у пам'яті? Можливо, нічого, крім сліпучого блиску сонця і відчуття свободи, яке через рік уже й не згадати** [9, с. 55]; **Слухаю вранці Тичину по радіо... Але, згадуючи попереднє життя поета, жахи, яких він набачився, багато що можна йому простити...** [3, т. 3, с. 42]; **Але вже за моєї пам'яті стало «легше» і «веселіше»** [9, с. 58]; **Мабуть, тільки Шура й тпам'ятає цей родовід...** [3, т. 3, с. 39]; **Скільки пам'ятаю, ластівки завжди жили у нашому хліві, й сприймалися нами як щось дуже дороге і рідне** [8, с. 59]; **Багато дечого цікавого розповів мені хлопчина з деталей життя, розпитуючи мене, як живуть люде в других країнах** [4, с. 312];

На нашу думку, своєрідністю українського щоденникового дискурсу є те, що основу для його створення становлять специфічні механізми людської пам'яті. Образна характеристика пам'яті у значенні лексем *спомини, пригадування, згадка, пам'ять* актуалізуються семи «закарбуватися», «зберегтися», «врізатися». Пам'ять набуває образності шляхом використання загальнономовних метафор, наприклад, пам'ять – пристрій для записування інформації, пам'ять – сховище тощо. Завдяки пам'яті автор ЩД отримує можливість оперувати здобутками свого мислення. *Є істини відомі, які начебто постійно живуть у нашому серці, ми пам'ятаємо їх, але на мить забуваємо в суєті буднів, під тиском життєвих обставин. Та приходить час, коли знову згадуєш їх, зупиняєшся ошелешений і відкривається перед тобою весь жах безодні...* [11, с. 130]. Аксиологічне поле «пам'ять» репрезентоване своєрідними предикатами пам'яті, які характеризують різні аспекти процесу пригадування. Лексеми пам'ять і пригадування активно вживаються авторами ЩД. Отже, цей процес насамперед пов'язаний з осмисленням авторами ЩД феномену індивідуальної пам'яті. Вони не тільки передають явища дійсності, не тільки пропонують нам подієвий потік свого життя, але й коментують свою сповідь про минуле.

Література

1. Великий тлумачний словник сучасної української мови / [уклад. і голов. ред. В. Т. Бусел]. – К. ; Ірпінь : ВТФ «Перун», 2004. – С. 540.
2. Васильев Л. М. Семантика русского глагола / Л. М. Васильев. – М. : Высшая школа, 1981. – 184 с.
3. Гончар О. Щоденники : у 3-х т. / О. Т. Гончар; [Упоряд., підгот. текстів, ілюстр. матеріалу В. Д. Гончар]. – К. : Веселка, 2002–2004. – Т. 1 (1943–1967). 2002. – 455 с. Т. 2 (1968–1983). 2003. – 607 с. Т. 3 (1984–1995) 2004. – 606 с.
4. Довженко О. Вибрані твори / Упорядк. текстів та передм. І. Л. Михайлина. – Харків : Веста : Видавництво «Ранок», 2003. – 320 с.
5. Любченко А. П. Вертеп (повість). Оповідання. Щоденник / Упоряд., авт. післямов. В. А. Любченко; авт. передм., комент., приміт. І. Л. Михайлин. – Х. : Основа, 2005. – 464 с.
6. Ніколіна Н. А. Поэтика автобиографической прозы / Н. А. Николина. – М. : Фланта, 2002. – 424 с.
7. Селіванова О. О. Лінгвістична енциклопедія / О. О. Селіванова. – Полтава : Довкілля. – К., 2010. – 844 с.
8. Сорока П. Денники 2004–2005 років / П. Сорока. – Тернопіль : СОРОКА, 2006. – 364 с.
9. Сорока П. Застиглий вогонь. Денники 2006 року / П. Сорока. – Тернопіль : Сорока, 2007. – 246 с.
10. Сорока П. Рік подвійних райдуг. Денники 2002 року / П. Сорока. – Тернопіль : Джура, 2003. – 132 с.
11. Сорока П. Душа при свічці (Діяріюш Федора Жученка) / П. Сорока. – Тернопіль : Джура, 2002. – 160 с.

УДК 811.161.2'373

А. Є. Іншаков

КОЛЬОРАТИВ *СИНІЙ* У СТАРОУКРАЇНСЬКІЙ МОВІ (XI–XIII СТ.)

Іншаков А. Є. Кольоратив синій у старобуковинській мові (XI–XIII ст.).

Дослідження історії словникового складу української мови неможливе без з'ясування становлення окремих семантичних груп лексики, зокрема кольоративів. У статті розглядається функціонування кольоративу *синій* та його похідних у старобуковинській мові (XI–XIII ст.). Засвідчено необмежену сполучуваність номена *синій*, розглянуто використання лексеми в прямому та переносному значеннях.

Ключові слова: кольороназва, лексеми синій, голубий, сизий, кольоратив, похідні слова, абстрактні лексеми.

Иншаков А. Е. Колоратив синий в староукраинском языке (XI–XIII ст.).

Исследование истории словарного состава украинского языка невозможно без выяснения становления отдельных семантических групп лексики, в частности колоративов. В статье рассматривается функционирование колоратива *синий* и его производных в староукраинском языке (XI–XIII ст.). Зафиксирована неограниченная сочетаемость номена *синий*, рассмотрено использование лексемы в прямом и переносном значениях.

Ключевые слова: цветоименование, лексемы синий, голубой, сизый, колоратив, производные слова, абстрактные лексемы.

Inshakov A. Y. The colorative dark blue in the Old Ukrainian language of the 11th – 13th centuries.

An investigation of the history of the Ukrainian vocabulary is hardly possible without definition of a formation of separate semantic vocabulary groups, the coloratives in particular. The article deals with the functioning of the colorative dark blue, widely used in ancient texts, and its derivatives in the Old Ukrainian language of the 11th – 13th centuries. The author states unlimited combinations of a nomen dark blue and examines the use of the lexeme both in the literal and metaphorical sense of the word.

Key words: the name of colour, lexeme dark blue colorative, light blue, dove-coloured, derivative words, abstract lexemes.

Питання історії становлення окремих тематичних груп лексики на різних етапах розвитку мови постійно привертають увагу мовознавців. Проте багато з тематичних груп лексики в аспекті діяхронії не досліджено. Останні 30-50 років у мовознавстві значно посилюється інтерес лінгвістів до кольоронайменувань.

У східнослов'янській мовознавчій літературі досі значна увага приділялася проблемі функціонування кольоронайменувань (М. Чікало, О. Рудь, В. Кушнерик, Л. Довбня, І. Бабій, А. Критенко, М. Іщук; Н. Бахліна, В. Москович, Н. Пелевіна, В. Юрик, І. Кулікова, М. Суровцева, Н. Степанова, Л. Грановська, А. Панченко та ін.).

Дослідження кольороназв староукраїнського періоду є важливим для процесу становлення, функціонування відповідної тематичної групи, виявлення закономірностей формування історичної лексикології української мови загалом. Різноманітним із семантичного боку, активним шаром словникового складу української мови є колоративи. В україністиці досі не здійснювався на широкому історичному матеріалі комплексний діяхронічний розгляд колоративів. Цим і зумовлено актуальність нашого дослідження. Однією з частотних мікрогруп є лексеми на позначення синього кольору.

Метою нашої статті є виявлення лексико-семантичного поля кольору синій та його похідних, аналіз функціонування найбільш уживаного колоративу в давніх текстах староукраїнської мови (XI–XIII ст.).

Староукраїнська спадщина в лексиці сучасної української мови на позначення кольорів незначна. Така обмеженість основних кольороназв пояснюється специфікою жанрів, своєрідністю поезики давньої літератури. В обстежених нами джерелах виявлено близько двох десятків кольоронайменувань. Переважно це основні кольори та їх відтінки, і лише зрідка фіксуємо назви змішаних кольорів. Часто вживаною кольороназвою в джерелах періоду Київської Русі є лексема синій.

Прикметник *синій* у давнину мав складну систему значень, зумовлену його історією.

Синій (д.-р. *синь*, *цсл. синь*) споріднений із сяяти чи сивий, *лит. šuvas* «світлої масті», д.-інд. *syātas* «чорний, темний». Співзвучні фіно-угорським назвам: *фін. sini* «синій колір», *морд. sen* «синій» та ін. (Ф III 624). Пов'язана з назвою синій лексема *синиця*, д.-р. *синица* (там само 625). Утворена від кольору синій табуїстична назва *синець* «чорт» (там само 624).

Синій – колір, середній між голубим і фіолетовим, утворений від короткої форми *синь* із додаванням закінчення **-и**. Лексема походить від *прасл. *sinь* «синій», «сивий» з темою **ь** замість **ъ** (як *чернь*). *Прасл. форма *sinь* утворена від кореня ***si-/*sei-** з суфіксом **-п-ь-**, подібно до дієслова сяяти «блискучий, сяючий». Цей же корінь є і в прикметниках *сѣдыи*, *сѣрыи* (сивий, сизий). У давнину не було чіткого розмежування кольорів. Наприклад: д.-р. прикметник *сини* «синій, темно-голубий, багровий, чорний», *схв. сѣни* «сіруватий, синій», д.-інд. *syātas* «чорний, темний», *лит. šuvas* «білий», *šetas* «сіруватий». Через субстантивацію прикметника *синь* «синій» виник іменник *синь* «синій колір, синява». Від цього прикметника з суфіксом **-ев-** утворений іменник *синева* спершу «синяк» (конкретне), далі – «синій колір» > «синій простір», з суфіксом **-як-ъ** – іменник *синякъ* > *синяк* «посинілий синяк на тілі», з суфіксом **-ѣ-ти** – дієслово *синѣти* > *синіти* «ставати синім, виділятися синім кольором» (в українській мові з **і**), з суфіксом **-и-ти** – дієслово *синити* > *синити* «фарбувати в синій колір», від цього дієслова з суфіксом **-як-а** утворений іменник *синька* «дія синити» і «фарба для підсинювання» (білизни, паперу і т. ін.). Похідне слово *синиця* – «співоча пташка загону горобиних», загальнослов'янське, утворене з *праслов'янського *sinica* «синиця». Є різні гіпотези тлумачення походження цього слова: 1) від **sinь* «синій, сизий» з суфіксом **-іс-а** > **иц'-а** (назва птаха за кольором пір'я); 2) назва утворена від звуконаслідування (ЦЭСРЯ 377).

У давніх пам'ятках виявлені такі значення прикметника *сини*:

1) «темно-голубий, синій»: *въ доузѣ свойства сѣтъ чръвенок и сине и зелено и багърно* (1073 Изб. 247); *явишася столпове черлени, зелени, сини* *оба полы солнца* (1230 Ср III 356); *се бо Готскія красныя дѣвы въспѣша на брезѣ синему морю* (XII СПІ 25);

2) «синюватий, що відливає голубим кольором (як епітет блискавки)»: *чръныя тучя съ моря идутъ, хотятъ прикрыти ѿ солнца, а въ нихъ трепещутъ сини мльни* (там само 12);

3) «посинілий від синців» *оже придетъ кровавъ моуже на дворъ или синь, то видока юмоу не искати* (1019 ПР 83); *кто биють дроуга дѣревьмь, а боудѣте синь, любо кровавъ, полоуторы гривны серебра платити юмоу* (1229 Ср III 356);

4) «багровий, налитий кровью»: *комоу сини очи, не прѣбывающимъ ли въ винѣ, не назирающимъ ли, кѣде пирове бывѣтъ* (XI Ср III 356);

5) «темний, темно-синій»: *скочи отъ нихъ лютымъ звѣремъ въ польночи изъ Бѣлаграда, обѣсися синѣ мглѣ* (XII СПІ 35); *чръпахуть ми синие вино, съ трудомъ смѣшено* (XII СПІ 23) – епітет вина;

6) «темношкірий» фіксується пізніше, з XV ст.;

7) «чорний»: *синя тако сажа* (Ж. Андр. Юр. 156). Про диявола: *глаголаше синіи: ...мою волю дѣть, немилостивъ бо и сребролюбецъ съ Богомъ части не имѣть* (Ж. Андр. Юр. 107); *рече синіи..., отвѣщав же свѣтлыи ангель* (там само 108);

8) «потемнілий, похмурий»: *видѣ чѣлка синя и помрѣкла* (там само 187).

Пізніше з XV ст. у російських джерелах трапляються *Синята орда* «Ногайська орда»; *Синее море* «Аральське море».

У джерелах зафіксовані похідні суфіксальні іменники від прикметника *сини*. Наприклад: *синева* «синець»; *синета, синота* «пряжа і тканина синього кольору, вісон»: *не бо Бѣ почиваютъ на синетѣ и на багърѣ* (1073 Ізб. 121); *синица* «синиця»: *коли пожретъ синица орла..., тогда безумныи уму научится* (Сл. Дан. Зат.), пізніше зафіксовано *синь* «синій колір; сине поле, головний колір у тканині»; *синьць* 1) «чорний» (про диявола): *вопрошати нача ангель Господа о тяжи тои; синець же абіе отвратися на запад* (Ж. Андр. Юр. 108); *син'ци тѣмнѣ службаху, по немъ ходяще* (там само 192); 2) «як назва народу – ефіоп»: *тѣмъ бо образомъ ся гавиль, тако же старьи Синецъ* (там само 10); дієслівні деривати *синѣти, синѣю*: *синѣюща власы своими* (XI/XVI ИФ I 247); безафіксне похідне *синь* «синець»: *или боудеть кровавъ или синь надѣраженъ, то не искати емоу видока челоу томоу...* (XI ПР 76); складний дериват *и приѣха въ Синеволодско (Синеводско). во манастырѣ стѣа Бѣа* (1240 ЛІ 787).

Як бачимо, цей прикметник використовувався для назви кольору водних джерел (моря, річки), опису природних явищ, характеристики людської зовнішності, тканини, предметів, кольору шкіри, диявола: *на синемъ море, синее небо, синего Дону, синици молнии* (СПІ), *муж синь* (ПР), *сини очи, синѣ мглѣ, желѣзо сине, синя почина, синіе оболока, синее вино, люди сини, ефіопы сини, синята лица*. У «Слові...» широко використовуються народно-поетичні визначення-характеристики, постійні епітети: *...въсплескала лебедиными крылы на синѣмъ море у Дону плещучи...* (XII СПІ 19); *...и не сошлю къ синему морю* (там само 24).

Фактичний матеріал свідчить, що, мабуть, у давнину номен *синій* не виступав остаточно як один з основних кольорів спектру. Імовірно, слово було багатозначним, означало просто темний колір (значення 5-8). Не зовсім зрозумілі значення кольору в сполуках *синее вино, сини очи, синѣюща власы*, можливі тут переносні значення.

Відтінок синього кольору – *голубий* з'являється в пам'ятках пізніше.

Українське *голубий* походить, мабуть, від *голуб* (ст.-сл. *голѣбь*) – за синім вилиском шийного пір'я голуба. Спершу похідне від назви кольору, але через обмежене поширення у слов'ян стосовно відносно до **golobь* (Ф I 432).

Голубий – «колір ясного неба», «лазурний», «блакитний, (про масть) темно-сірий». Східнослов'янське слово за пам'ятками відоме з XIII ст.

Праслов'янська форма розвинулася з **golobь* через зміну *Q (ж)>у*. Давнє **golobь* утворене з предметним суфіксом **-qb-ь>-уб-ь* від кореня **ghel-/*ghol-* > *гол* – зі значенням кольору «жовтий». Чергування голосних *е(ь)//о* пов'язано з прикметником *жьлтъ > жёлтый > жовтий* (ЦЭСРЯ 87). На таку аморфність, свободу тлумачення звертає увагу Н. Ф. Пелевіна, досліджуючи функціонування номенів *сивий, голубий* стосовно червоного кольору: «Слов'янські означення синього і голубого кольорів виникають пізно, і в них можна простежити інші кольорові значення, найчастіше ахроматичні («білий», «сірий», «чорний»). Так, російське *голубой*, пов'язане з *голуб*, первісно означало «сірий».

Трапляється номен *голубий* у пам'ятках зрідка, за СДЯ – три випадки вжитку *голѣбыи*: *явишася оба поль его (солнца) столпы черлены, и желты, зелены, черны, голубы, сини* (1230 Ср I 546), на позначення масті коней: *къне голубыи, кобылка голуба* (XIII/XIV СДЯ II 350).

Часто вживаним у пам'ятках був іменник *голѣбь* (51 фіксація за СДЯ): *голуби же и воробьево полетѣша въ гнѣзда свога* (946 ЛЛ 17); *кротъкыта тако голѣбы* (XI Ср I 546). Похідні деривати:

– *голѣбьникъ* «голуб'ятня»: *голуби же и воробьево полетѣша въ гнѣзда свога, иви въ голубники. вработѣе же подѣ стрѣхи. и тако възгараху сѧ голубьници* (946 Ср I 546);

– *голѣбичь* «пташеня голуба», «голуб»;

– *голѣбичиць* «пташеня голуба», «голуб»;

– *голѣбица* «голубка»;

– *голѣбинъ* – прикметник від *голѣбь* «голубиний» (Ср I 545);

– *голѣбиныи* (20 прикладів за СДЯ) «що належить голубу»: *въ видѣнии голубинѣ. показавию. предѣ стогащимъ. свѣдѣтельствованаго* (1284 СДЯ II 350).

В «Іпатіївському літописі» прикметник *голубий* виступає у складі топоніма – *Голѣбыи лѣсъ* «назва місцевості в Київській області»: *повѣдаша вѣжи и стада Половѣцкая у Голубого лѣса* (1187 ЛЛ 227). Можливо, сюди ж слід віднести *Голубьнь камень* (ИФ 391) – «назва скелі поблизу Іерусалима».

До складу цієї групи належить змішаний колір, в основі якого синій, – *сизий*. Українське *сизий*, д.-р. *шизыи* походить від того ж кореня, що й *сивий*. Поодинокий приклад фіксуємо в «Слові о полку Ігоревім»: *шизымъ орломъ подѣ облакы* (XII СПІ 3) (*сизий орел* – постійний епітет).

Відбувається змішування букв, що позначають шиплячі та свистячі: замість (с) уживається (ш) – *шизым орлом (сизым)*. Ця плутанина типова для псковської говірки, на території якої, на думку мовознавців, було переписано втрачений рукопис «Слова...». Часто вживаний колір пир'я птахів виступає постійним епітетом і у фольклорі: *сизий голубочок, орел сизий* та ін.

Мабуть, до цієї групи можна віднести давній прикметник *зекр(ый)* або *изекрьи* «блакитноокий», тільки церковнослов'янське з коливанням форми; *зекрь, изекрь, зеркъ*. Етимологи пояснюють формою зрїти, вихідна форма затемнена (Ф II 95).

У пам'ятках номен трапляється зрідка: прикметник *зѣкръ* «голубуватий»: *нарицаѣмыи варимюнь. образъ же ꙗко зѣкръ ѿ* (1406 СДЯ III 435). Варіанти *зекрьи = зеркьи, зѣкрьи, изекрьи, изѣкрьи* позначали «синьоокий, блакитноокий», «голубий», «бірюзовий»: *вируѡлишнь изѣкръ ѡубо ꙗсть* (1073 Изб. 154), *ꙗсть нѣкто изѣкръ и смагль* (там само 230).

Як правило, цей прикметник та його варіанти передавали колір очей або колір каменя. При перекладі з грецької – слово багатозначне: світло-синій, голубий, світло-сірий, сизий, зеленуватий, світлий, виблискуючий. Якщо етимологія пояснюється словом *зрїти*, то це, на нашу думку, може бути просто «світлоокий» щодо очей або позначати блиск стосовно каменя. Наприклад: *пръвыинадесят вирилионъ. и зѣкръ убо есть обрѣтаетьжеся и тѣ въ тои же горѣ* (XII Истрин 154); *бѣ же отроковица чиста, плъна, круговатымъ лицемъ, и зѣкра, и възрасла* (Хрон. И. Малалы 7); *Нестеръ великъ тѣломъ и очима и носомъ и зеркъ длъголикъ* (там само 10). Слово в пізніших пам'ятках не зафіксовано.

Трапляється в пам'ятках і номен, що означає «яскраво-синій, блакитний» – *лазѣрь* «лазурний колір, лазурне поле тканини»: *вѣрхъ украшень звѣздами златыми на лазѡрѣ* (1259 ІІ 843). Порівняймо: в ч. *lazur* «блакить; синя фарба», слв. *lazur* «блакитна фарба», болг. *лазур* «блакить», через посередництво польської, середньовісньонімецької, середньолатинської мов запозичено з арабської; для д.-р. *лазорь* припускається посередництво середньогрецької мови (ЕСУМ III 184); (Ф II 450).

Отже, за нашими спостереженнями, прикметник *синій* є часто вживаним у староукраїнських пам'ятках. Лексема має необмежену сполучуваність, використовується в прямому та переносному значеннях, виступає у складі численних мікрогруп. У писемних джерелах функціонує чимало похідних абстрактних іменників, дієслів. Цей прикметник використовувався для назви кольору водних джерел (моря, річки), опису природних явищ, характеристики людської зовнішності, тканини, предметів, кольору шкіри та ін. Лексико-семантичне поле синього кольору в давніх пам'ятках представлено лексемами *синій, голубий, сизий, зекрьи, лазѣрь*.

	Перелік умовних скорочень використаних джерел
ЕСУМ	Етимологічний словник української мови / За ред. О. С. Мельничука : у 7-и т. – Т. 1-5. – К. : Наук. думка, 1982-2006.
Ж. Андр. Юрод. 1073 Изб.	Житие Андрея Юродивого XIIв., сп. XVI в. // цит. за Бахиліною. Изборник великого князя Святослава Ярославича 1073 года. – Спб., 1880. – 266 с.
Истрин ИФ	Истрин В.М. Александрия русских хрононографов. – М., 1894. – Кн. 1–2. Мещерский Н. А. История иудейской войны Иосифа Флавия в древнерусском переводе. – М.-Л. : Изд-во АН СССР, 1958. – 578 с.
ЛП	Ипатьевская летопись. – [2-е изд.]. – Спб., 1908. – 938 с. – (Полн. собр. рус. летописей; Т. 2).
ЛЛ	Лаврентьевская летопись. – [2-е изд.]. – Л. : Изд-во АН СССР, 1926 – 1927. – 580 с. – (Полн. собр. рус. летописей; Т. 1, Вып. 1 – 2).
ПР	Правда Русская. Т. 1. Тексты подгот. к печ. В. П. Любимов, Н. Д. Лавров, М. Н. Тихомиров, Г. Л. Гейерман и Т. Е. Кочин; Под ред. акад. Б. Д. Грекова. – М.-Л. : Изд-во АН СССР, 1940. – 506 с.
СДЯ	Словарь древнерусского языка (XI – XIV вв.) : в 10 т. / Гл. ред. Р. И. Аванесов. – М. : Рус. яз., 1988 – 1991. – Т. 1–4.
Сл. Дан. Зат.	Слово Даниила Заточника по редакциям XII и XIII в. и их переделкам / Подгот. к печ. Н. Н. Зарубин. – Л. : Изд-во АН СССР, 1932.
СПП	Слово о полку Игоревѣ // Ироическая песнь о походе на половцев удельного князя Новгорода-Северского Игоря Святославича. – М., 1800. – С.1 – 48.
Ср	Срезневский И. И. Материалы для словаря древнерусского языка. – Спб., 1893 – 1912. – Т. 1 – 3.
Ф	Фасмер М. Этимологический словарь русского языка : В 4 т. / Пер.с нем. и доп. О.Н. Трубачева. – М. : Прогресс, 1964 – 1973. – Т. 1–4.
Хрон. И. Малалы ЦЭСРЯ	Истрин В.М.Хроника Иоанна Малалы в славянском переводе, 1911. – Кн. 6 – 9. Цыганенко Г.П. Этимологический словарь русского языка : Более 5000 слов. – [2-е изд., перераб. и доп.]. – К. : Рад. шк., 1989. – 511 с.

УДК 811.161.2'37

І. О. Іншакова

СЕМАНТИКА ПОХІДНИХ, УТВОРЕНИХ ВІД НАЗВ КОЛЬОРІВ

Иншакова І. О. Семантика похідних, утворених від назв кольорів.

Сучасна українська мова багата на кольоративи та їх похідні. Подана класифікація структурно-семантичних груп похідних, утворених від назв кольорів, у їх основі – лексичне значення слів та спосіб словотвору. Матеріал свідчить про невичерпні можливості словотвору української мови.

Ключові слова: похідні слова, кольоративи, афікси, суфікси, твірне слово, спосіб словотвору.

Иншакова И. А. Семантика производных, образованных от названий цвета.

Современный украинский язык богат на колоративы и их производные. Представлена классификация структурно-семантических групп производных, образованных от названий цвета, в её основе – лексическое значение слов и способ словообразования. Материал свидетельствует о неисчерпаемых возможностях словообразования украинского языка.

Ключевые слова: производные слова, колоративы, аффиксы, суффиксы, производящее слово, способ словообразования.

Inshakova I. O The semantics of derivatives, formed of the names of colors. The modern Ukrainian language is rich in coloratives and their derivatives. The author presents the classification of structural-semantic groups of derivatives, formed from the names of colors. In its basis there are lexical meaning of words and the way of their word-formation. The material demonstrates inexhaustible possibilities of word-formation in the Ukrainian language.

Key words: derivative words, coloratives, affixes, suffixes, productive words, way of word-formation.

Похідні від назв кольорів мають комунікативні та інформаційні властивості, спільні моделі. Такі різноманітні лексеми є свідченням невичерпних можливостей словотвору української мови, її гнучкості, своєрідності. У працях Л. Булаховського, М. Плющ, А. Швець, О. Шевчук, С. Іваненка, Н. Комарчевої, Н. Левун, О. Тихонова, Г. Осінньої, Н. Клименко приділено достатню увагу дослідженню семантики та способів словотвору похідних. Дослідники наголошують на важливій ролі словотвірного гнізда, словотвірної мотивації під час творення лексем. Щодо структурно-семантичних груп похідних від назв кольорів, то лінгвісти подають незначну кількість класифікацій.

У мовознавчій літературі проблеми функціонування та семантики лексем, утворених від назв кольорів, розглядали Н. Комарчева і Н. Левун. В основу класифікації вони поклали спосіб словотвору похідних, детально розглянули словотвірні гнізда кольоративів. Автори зазначають: «Дослідження словотвірного потенціалу прикметників на позначення кольорів спектру передбачає вияв кількісного складу словотвірних гнізд з відповідними назвами на вершинах, визначення внутрішніх зв'язків у структурі словотвірних гнізд, аналіз семантики похідних утворень» [3, с. 77]. На думку лінгвістів, прикметники з високою значущістю і широкою синтаксичною валентністю утворюють великі за обсягом словотвірні гнізда, у макрогніздах лексеми розташовані переважно на трьох ступенях творення, а глибина словотвірних гнізд з невеликою кількістю похідних обмежується одним ступенем. С. Іваненко спирається на лексичне значення похідних, розглядає можливі варіанти відтінків кольорів і доходить висновку, що «кожна назва кольору має варіанти назв слів, одне з яких підкреслює схожість з будь-яким натуральним предметом, його кольором» [2, с. 83]. Дослідники детально вивчають складні слова, що утворюються внаслідок поєднання кольоративів зі словами різних частин мови. На особливостях словотвору прикметників наголошує й Н. Клименко, зауважуючи, що словоскладання і основоскладання прикметників дихає могутнім подихом народної творчості та фантазії, а українська поезія надзвичайно насичена композитами з кольористичними компонентами.

Мета нашої статті полягає в тому, щоб на матеріалі Великого тлумачного словника української мови виявити кольороназви та їх похідні, способи словотвору.

Прикметники, що вказують на неповноту ознаки, частковий, недостатній вияв, творяться за допомогою суфіксів -ав-, -яв-: *жовтавий* (с. 277) (приклади подаються за Великим тлумачним словником української мови, у дужках подаємо сторінки), *червонявий* (с. 1374), *зеленявий* (*зеленавий*) (с. 363). На відтінок ознаки, частковість указують прикметники, утворені за допомогою суфікса -уват-: *жовтуватий* (с. 277), *червонуватий* (с. 1374), *зеленкуватий* (с. 363), із суфіксами -ист-, -аст-,

-яст-: *жовтастий* (с. 277), *зеленастий* (с. 363) тощо. Високий ступінь пестливості передають прикметники, що творяться за допомогою суфіксів -есеньк-, -ісіньк-: *зеленесенький* (с. 363), *жовтесенький* (с. 277), *чорнісінький* (с. 1381), *чорнесенький* (там само), *синісінький* (с. 1123), *білісінький* (с. 51), *жовтісінький* (с. 277). Із суфіксом -еньк- виявлено прикметники з відтінком пестливості без указівки на зменшеність ознаки: *зеленький* (с. 363), *жовтенький* (с. 277), *чорненький* (с. 1381), *червоненький* (с. 1374), *біленький* (с. 51), *голубенький* (с. 190). Від прикметників нестягненої форми можливі короткі форми прикметників, що використовуються в поетичному мовленні: *зелен* (с. 363).

Прислівники, утворені за допомогою суфікса -о, указують на вираження певного кольору та його відтінків: *зелено* (с. 363), *зеленаво* (там само), *жовто* (с. 277), *жовтувато* (с. 277), *чорно* (с. 1381), *червоно* (с. 1377), *біло* (с. 51), *оранжево* (с. 678), *фіолетово* (с. 1324), *червіньково* (с. 1374). Прислівники, що вказують на відтінок пестливості, творяться від прикметників із суфіксом -еньк- за допомогою афікса -о: *зеленько* (с. 363), *чорненько* (с. 1381), *біленько* (с. 51), *червоненько* (с. 1374).

Похідні іменники жіночого роду, що вказують на відтінок, утворюються за допомогою суфікса -инк-: *жовтинка* «невеличка пляма жовтого кольору на чому-небудь; жовтуватий відтінок» (с. 277), *зеленинка* «невеличка пляма зеленого кольору на чому-небудь; зеленуватий відтінок» (с. 363). За допомогою афікса -ість утворені абстрактні іменники, що вказують на неповноту ознаки: *червоність* (с. 1374), *чорність* «чорнота» (с. 1381), *зеленавість* (с. 363), *жовтуватість* (с. 277), *жовтавість* (жовтявість) (с. 277). З абстрактним значенням якості, ознаки, на яку вказує твірне слово, утворюються похідні іменники жіночого роду з морфемою -изн-: *сивизна* «те саме, що сивина» (с. 587), *білизна* (с. 51), *синизна* «синій колір; синій відтінок шкіри» (с. 1123), *жовтизна* (с. 277). Абстрагованої ознаки надають іменникам афікси -ин-, -інь-: *голубінь* (с. 190), *жовтина* «жовтизна» (с. 277), *зеленина* «зелений колір, зелений відтінок чого-небудь» (с. 363). Із суфіксом -інн- утворено абстрактні іменники, що вказують на дію (набування певного кольору): *жовтіння* (с. 277), *чорніння* (с. 1381), *червоніння* (с. 1374), *синіння* (с. 1123). Абстрактні іменники на позначення кольору можуть утворюватися й за допомогою морфемі -ість: *білість* (с. 51), *червонуватість* (с. 1374). Збірні іменники на позначення сукупності предметів зеленого кольору творяться із суфіксом -ин- та безафіксним способом: *зелень* «зелені дерева, кущі, трави» (с. 363), *зеленина* «діалектне; зелень» (с. 363). Похідні іменники, які позначають рослини або тварини, утворені із суфіксом -як: *жовтяк* «переспілий огірок, що має жовту шкірку» (с. 277), *зеленяк* «рід птахів родини в'юркових» (с. 363). На позначення рослин похідні іменники утворюються суфіксальним способом (афікси -ець, -иц-): *чорниця* «дрібний ягідний дикорослий чагарник родини брусничних із чорними їстівними

ягодами» (с. 1381), *жовтець* «трав'яниста отруйна рослина родини живцевих, що росте переважно на вологих місцях і цвіте жовтим цвітом» (с. 277), *зеленець* «ще зелений, недоспілий плід» (с. 363). Нульовою суфіксацією від прикметників утворені іменники на позначення основного вияву кольору: *фіолет* «фіолетовий колір, фіолетовий відблиск чого-небудь» (с. 1324), *бордо* «те саме, що бордовий» (с. 40). Суфіксальним способом (морфема -ил-) утворені похідні іменники *жовтило* «багаторічний пахучий бур'ян родини складноцвітих, що цвіте жовтими квітками» (с. 277), *синило* «синя фарба» (с. 1123).

Перехідні дієслова з суфіксом -и- означають «наділяти вказаною ознакою»: *жовтити* (с. 277), *чорнити* (с. 1381), *червонити* (с. 1374), *синити* (с. 1124), *зеленити* (с. 364). Неперехідні дієслова з суфіксом -і- виражають значення «набувати ознаки, названої твірним словом»: *жовтіти* «робитися жовтим, набирати жовтого кольору. Починати достигати, дозрівати» (с. 277), *біліти* «1) ставати, робитися білим, світлим, яким // Ставати, робитися блідим, бліднути; 2) вирізнятися білим кольором, виднітися (про що-небудь біле); // світитися білим відблиском; // цвісти білим, світлим цвітом» (с. 51), *чорніти* (с. 1381), *синіти* (с. 1123), *червоніти* (с. 1123). Суфіксальним чи суфіксально-постфіксальним способом утворені дієслова недоконаного виду, які вказують на процес набування певного кольору: *сизитися* «вирізнятися сизим кольором» (с. 588), *голубіти* «1) вирізнятися своїм голубим кольором; виднітися (про що-небудь голубе); 2) набувати голубого кольору (недоконаний вид)» (с. 190), *чорнішати* «ставати, робитися чорним» (с. 1381), *чорнітися* (те саме, що й чорніти) (с. 1381), *жовтітися* (те саме, що й жовтіти) (с. 277), *жовкнутися* «робитися, ставати жовтим, набиратися жовтого забарвлення // Робитися, ставати блідим з жовтим відтінком (про обличчя)» (с. 277), *білітися* (с. 51), *зеленітися* «набувати зеленого кольору, ставати зеленим» (с. 363), *зеленішати* «робитися, ставати більш зеленим» (с. 363), *синітися* «фарбувати в синій колір; підсинюватися; пасивне до синити» (с. 1123), *синіти* «робити синім, фарбувати в синій колір» (с. 1123), *синітися* «те саме, що синіти» (там само), *зеленити* «покривати зеленою фарбою, робити зеленим» (с. 363), *червонітися* «ставати червоним від чого-небудь» (с. 1374), *червонітися* «те саме, що й червоніти» (с. 1374), *жовтішати* «робитися, ставати жовтішим» (с. 277), *червонішати* «ставати, робитися червонішим» (с. 1374), *синішати* «ставати, робитися синішим» (с. 1123), *білішати* «ставати, робитися білішим; світлішати // Бліднути» (с. 51).

Похідні активні дієприкметники теперішнього часу, що вказують на приналежність предмета (явища) до певного кольору, утворюються за допомогою афікса -юч-: *жовтіючий* (с. 277), *зеленіючий* (с. 363), *червоніючий* (с. 1374), *чорніючий* (с. 1381), *біліючий* (с. 51). Пасивні дієприкметники минулого часу утворюються суфіксальним способом (морфема -ен-): *білений* (с. 51), *чорнений* (с. 1381). Виражають значення

завершеності набуття кольору дієприкметники *позеленілий* «який зробився, став зеленим, який набув зеленого забарвлення», *почервонілий* «який зробився, став червоним, який набув червоного забарвлення» (с. 1378).

Складні прикметники мотивуються атрибутивним словосполученням, до складу якого входить назва кольору в його інваріантному значенні: *чорнобородий* «який має чорну бороду, з чорною бородою» (с. 1381), *білобокий* «який має білий бік (боки) чи білі плями на боках» (с. 51), *голубоокий* «із голубими очима» (с. 190), *білобородий* «який має сиву бороду» (с. 52), *біловусий* «який має світлі або сиві вуса» (с. 35), *зеленоголовий* «із зеленою головою» (с. 363), *білобровий* «який має світлі брови» (с. 52), *чорнобривий* «той, хто має чорні брови» (с. 1381), *біловидий* «який має біле обличчя; білолиций» (с. 52). Такі прикметники уживані переважно на позначення зовнішнього вигляду людини. За допомогою словоскладання утворені похідні, які вказують на відтінки кольору: *густо-червоний* (с. 1374), *темно-червоний* (с. 1374, с. 26), *темно-коричневий* «бурий із сіруватим або червонуватим відтінком» (с. 46), *зелено-коричневий* «тютюновий; що має колір тютюну» (с. 684). На певний відтінок вказують і складні прикметники *жовтогарячий* «жовтий з червонуватим відтінком, який має колір апельсина, моркви, оранжевий» (с. 277), *червоногарячий* «який має колір вогню, яскраво-червоний» (с. 1374). Поєднанням двох кольорів утворені похідні *чорно-бурий* (с. 1382), *чорно-білий* (с. 1381), *жовто-блакитний* (с. 277). Від останнього прикметника утворений похідний іменник, що вказує на особу: *жовтоблакитник* «назва прихильника української національної ідеї» (с. 277). За допомогою основокладання утворюються складні іменники, перша частина яких є кольороназвою, друга – іменником: *білозір* «багаторічна трав'яниста рослина з білими поодинокими квітками з п'яти пелюсток, що росте на вологих луках і болотах» (с. 35), *жовтозілля* «трав'янисті бур'яни родини складноцвітих, що цвітуть переважно жовтим цвітом і дають велику кількість насіння» (с. 277), *чорнобривець* «той, хто має чорні брови; однорічна трав'яниста декоративна рослина родини складноцвітих із запашними квітками жовтого кольору» (с. 1381), *чорнозем* «родючий чорний ґрунт, багатий на перегній, що утворюється переважно в степових і лісостепових районах» (с. 1382).

Окремою групою можна подати похідні-кольоративи, утворені від назв предметів, речовин, явищ природи, рослин, фарб, матеріалів тощо. Спосіб творення таких прикметників – суфіксальний. Наприклад: *вишневий*, *мигдалевий*, *малиновий*, *гранатовий*, *ліловий*, *оливковий*, *трав'яний*, *фіалковий*, *фіолетовий*, *порфіровий*, *пурпуровий*, *карміновий*, *асфальтовий*, *аспідний*, *крейдяний*, *вапняковий*, *хромовий*, *стальний*, *доломітовий*, *бронзовий*, *аметистовий*, *кумачевий*, *кораловий*, *кривавий*, *димчатий*, *попелястий* та ін.

Отже, похідні від кольоративів творяться, як правило, суфіксальним способом, найчастіше це прикметники, іменники, а також дієслова та

прислівники. Серед похідних значна частина складних прикметників та іменників. Розглядувані лексеми вказують на неповноту ознаки, відтінок кольору, частковий вияв, пестливість, абстраговану ознаку, збірність тощо.

Література

1. Великий тлумачний словник української мови / [уклад. і голов. редактор В. Т. Бусел]. – К. ; Ірпінь : ВТФ «Перун», 2004. – 1736 с.
2. Иваненко С. Лексико-семантические группы имён прилагательных цветообозначения / С. Иваненко // Питання мовознавства : зб. наук. праць на честь 70-річчя В. О. Горпинича. – Кіровоград, 1997. – С. 83–85.
3. Комарчева Н. Семантика похідних, утворених від назв кольорів / Н. Комарчева, Н. Левун // Матеріали III-ix наукових читань, присвячених пам'яті професора І. Ковалика [«Актуальні проблеми українського словотвору»]. – Івано-Франківськ: Прикарпатський університет ім. В. Стефаника, 1995. – С. 77–78.

УДК 811.161.2'373.611

В. І. Кажан, Р. П. Калініна

СУЧАСНЕ ПРОДУКТИВНЕ СЛОВОТВОРЕННЯ В МОВІ ГАЗЕТ

Кажан В. І., Калініна Р. П. Сучасне продуктивне словотворення в мові газет.

У мові сучасних газет засвідчено високий рівень динамізму як питомого, так і запозиченого словотворення іменників, прикметників, дієслів, прислівників узуального, неологічного й оказіонального характеру.

Ключові слова: універбати, лексикалізація, апозитивні сполучення, словотворчі гнізда, аббревіація.

Кажан В. И., Калинина Р. П. Современное продуктивное словотворчество в языке газет.

В языке современных газет засвидетельствовано высокий уровень динамизма как исконного, так и заимствованного словопроизводства существительных, прилагательных, глаголов, наречий узуального, неологического и окказионального характера.

Ключевые слова: универбаты, лексикализация, аппозитивные сочетания, словообразовательные гнезда, аббревиация.

Kazhan V. I., Kalinina R. P. Modern productive word-formation in newspaper language.

The article dwells on the issues concerning the activation of separate ways of word-building modern Ukrainian and Russian in mass media language.

Key words: univerbats, lexicalization, appositive combinations, word-formative family, abbreviation.

Вивчення мовних особливостей україномовних («Україна молода», «Дзеркало тижня», «День», «Газета по-українськи», «Українське слово») та російськомовних («Аргументы и факты», «МК» в Україні», «Комсомольская правда», «2000») газет та тижневиків за останній період (2009-2011 рр.) засвідчує високий рівень динамізму як питомого, так і запозиченого словотворення іменників, прикметників, дієслів, прислівників узуального, неологічного й оказіонального характеру.

Так, зафіксований фактичний матеріал ілюструє перевагу у творенні іменникових одиниць, які покликані виконувати передусім номінативну функцію. Серед них помітно вирізняються назви осіб за належністю до спільноти людей за якою-небудь ознакою (переконань, уподобань, вірувань тощо) чи дією. До цього процесу активно долучаються такі

традиційні українські й російські суфікси: **-ник-(-ник)**, **-ист-(-ист-)**, **-щик-(-щик-, -чик)**, **-ант-(-ант-)**, **-ець-(-ец-)**. Наприклад: укр.: *інформаційник*, *пікетувальник*, *телевізійник*, *протестувальник*, *фронтовик* (член партії «Фронт змін»), *очільник*, *оранжист*, *високопосадовець*, *державник* (*державець*), *урядовець*, *коліціант*; рос.: *медийщик*, *мажоритарщик*, *квартильщик* (команда «95-й квартал»), *бомбист* (*террорист*), *унионист* (прихильник приєднання Молдови до Румунії), *свободовец*, *експлуатант*, *графитчик*, *репатриант*.

Досить численну групу складають соціальні назви осіб жіночої статі, утворені переважно від відповідних назв чоловічого роду за допомогою суфікса **-к-** та його похідного **-янк-**: укр.: *прем'єрка*, *депутатка*, *просвітянка* (член організації «Просвіта»), *керманічка*, *оглядачка*, *державка* (від *державець*); рос.: *фаворитка*, *нашеукраинка*, *лідерка*, *регіоналка*, *опозиціонерка*. Подібні назви ще не позбулися розмовно-просторічного відтінку забарвлення.

Базовими основами словотворення абстрактних та конкретних іменників активно слугують власні імена, прізвища політичних і державних діячів, до яких додаються суфікси **-щин-(-щин-)**, **-ець-(-ец-)**, **-ист-(-ист-)**, **-ізм-(-ізм-)**, наприклад: *ківаловщина* (від *Ківалов*), *франківець* (артист Національного театру ім. Франка), *литвинівець* (від *Литвин*), *балогівець* (від *Балог*), *вітренківець* (від *Вітренко*), *тимошенковець* (від *Тимошенко*) *«оскаровщина»* (від назви кінопремії «Оскар»), *тягнибоковець* (від *Тягнибок*), *титоїзм* (від *Тито*), *басковщина* (від *Басков*), *ющенковець* (від *Ющенко*), *путинізм* (від *Путин*) та ін. Зазвичай такі похідні є оцінними, позитивне чи негативне забарвлення залежить від політичної орієнтації суб'єкта мовлення.

Засоби масової інформації широко послуговуються назвами наукових понять, політичних напрямів, соціально значущих процесів дійсності, які творяться переважно від прикметникових і дієслівних основ за допомогою суфіксів **-ість-(-ість-)**, **-ізм-(-ізм-)**, **-нн-(-нн-)**, **-ізацій-(-ізацій-)**, **-аній-(-аній-)**, **-енн-(-енн-)**: укр.: *заангажованість*, *українськість*, *вождізм*, *балканізм* (від балканська музика), *журналізм*, *розмитнення*, *комерціалізація*, (податкова) *мінімізація*, *ранжування* (університетів), *контейнеризація* (із рубрики: «Справи комунальні»), *відтермінування* (пенсійної реформи); рос.: *прозападність*, *європейскость*, *субсидіарність*, *финляндизированность*, *мультиязычність*, *українізація*, *румунізація*, *чипізація*, *інституалізація*, *квотирование*, *анаграммирование*, *атлантизм*, *екстремізм*. Деякі з них набувають статусу оказіональних і потенційно здатних виражати певну оцінку.

Фактичний матеріал демонструє ряд універбатів, іменників-неістот, з суфіксом **-к-**, який є засобом семантичної (видової) конденсації словосполучення, побудованого за схемою «прикметник+іменник», семантико-синтаксичним способом словотвору [2, с. 144]: укр.:

гуманітарка (від гуманітарна допомога), молодіжка (від молодіжна (спортивна) збірна); рос.: оффшорка (від оффшорная зона), альтернативка (від альтернативный вариант), кредитка (від кредитная карточка). Інколи універбати, базуючись на одному й тому ж прикметнику, співвідносячись із різними словосполученнями, іменують різні денотати, як-от: соціалка (соціальна сфера і соціальна допомога); минималка (минимальная пенсія и минимальная зарплата). До того ж утворені таким способом одиниці зберігають розмовний відтінок на відміну від стилістично нейтральних твірних словосполучень. Нерідко в газетному тексті як синоніми використовуються обидва варіанти задля більшої зрозумілості саме однослівного найменування. Пор.: «**Мажоритарка** – це один аспект монополізму цієї президентської влади. **Мажоритарна система** неприпустима, якщо ми не хочемо мати диктатуру».

У деяких іменниках чоловічого роду зі значенням абстрактної ознаки, носія ознаки неживого предмета, які мотивуються прикметниками, рідше – іменниками, фіксуємо усічення кінцевого суфікса основи: укр.: універсал (від універсальний: «Партія регіонів на чолі з Януковичем була добровільно реінкарнована і запрошена у владу. Спочатку на основі меморандуму, а потім – **універсалу**»), Нобель (від нобелівська премія), примітив (від примітивний), креатив (від креативний), компакт (від компактний); рос.: корпоратив (від корпоративный), контрфакт (від контрфактный), інтерактив (від інтерактивный), креатив (від креативный), негатив (від негативный), позитив (від позитивный).

Подібні іменники реалізують передусім компресивну функцію, яка в розмовному мовленні взаємодіє і з емоційно-оцінною функцією: титул (від титульний лист), фан (від фанат), фест (від фестиваль; заголовки: «Гогольфест», «Фест-кіно», «Борщ-фест» (фестиваль борщу); із тексту: «Наш **фест** внесено до каталогу світового фестивального життя»). Утворені способом усічення назви можуть входити до складних слів як перша частина (кібер – від кібернетичний: **кібер-ігри, кібер-спорт, кібер-спортсмени**) або як друга частина до апозитивного сполучення: **депутат-регіонал, депутат-індивідуал, партієць-регіонал**. Такі одиниці є властивістю як розмовного, так і професійного мовлення.

Активно вживаються в мові газет префіксальні іменникові і прикметникові номінації, більшість із яких ще не зафіксована лексикографічною практикою. Активізуються як запозичені, так і питомі українсько-російські префікси, як-от: **анти-(анти-), де-(де-), ре-(ре-), контр-(контр-), ультра-(ультра-), гіпер-(гіпер-), екстра-(екстра-); супер-(супер-), про-(про-), перед-(пред-), поза-(вне-), проти-(против-), над-(сверх-)** зі значенням протидії, заперечення, знищення наслідків чого-небудь, високого і надмірно високого ступеня якості, властивості тощо. Наприклад: укр.: **дестанілізація, дерегуляція, рефінансування, рекапіталізація (банків) контрмайдан, позаконфесійний, позафракційний,**

провладна (партія), *прокиївська* (позиція), *надсучасне* (обладнання), *наднаціональні* (структури), *проти стихійний* (метод), *антидемпінговий*, *антикорупційний*, *суперкомп'ютер*, *ультрачистий* (розлив); рос.: *внеблоковый*, *преддефолтное* (состояние), *контртеррористический*, *антиоранжевый*, *антигерой*, *антимайданный* (переворот), *экстралига*, *рестабилізація*, *регазифікація*, *деонтологіческие* (нормы), *антипенсійная* (перестройка), *суперпопулярный*, *суперклассный*, *суперфон*.

Значно частіше, ніж раніше, у похідних прикметникових (рідше – іменникових) утвореннях від твірних основ – назв країн режимів, імен осіб використовується префікс **про-**, наприклад: укр.: *прокремлівський*, *пробандеровський*, *проєвропейський*, *прооранжевий*; рос.: *провластный*, *прорумынский*, *промосковский*, *проукраинский*, *пронатовский*, *прозападники*, *провосточники*, *пробиотики*.

Для вираження оцінки неправдивості, несправжності в мові газет пожвавилися префіксальні елементи **псевдо-** (**псевдо-**), **квазі-** (**квазі-**): укр.: *квазідемократія*, *псевдогетьманство*, *псевдодержавницький* (підхід), *псевдосхема*, *псевдосильний* (лідер); рос.: *квазімажоритарный*, *квазіжурналистика*, *квазивалюта*, *псевдообщественный*, *псевдофильтр*.

Слово- та основокладання здатне точніше, повніше та економніше виразити нові поняття, тому-то цей спосіб розвиває сьогодні високу дериваційну активність. Особливо це стосується творення складних слів із першим незмінним усіченим чи зв'язаним компонентом інтернаціонального характеру типу **авто-**(**авто-**), **біо-**(**био-**), **відео-**(**видео-**), **євро-**(**евро-**), **теле-**(**теле-**), **мега-**(**мега-**), **макро-**(**макро-**), **мікро-**(**микро-**), **міні-** (**мини-**), **мульти-**(**мульти-**), **фото-**(**фото-**), **кіно-**(**кино-**), **аудіо-**(**аудио-**), **веб-**(**веб-**), **нео-**(**нео-**): укр.: *мікроекономіка*, *мікрівідкриття*, *відеосервіс*, *мегадержава*, *мегапремія*, *євродемократ*, *євровалюта*, *телехолдинг*, *біоетика*, *неоімперська* (політика), *веб-камера*, *мультикультуралізм*, *кіноринок*, *кінофронт*, *фотосесія*; рос.: *биотерроризм*, *видеодосьє*, *європенсии*, *євростандарт*, *мегапопулярный*, *мини-гастроли*, *телепатия*, *неолиберальный*, *веб-журналистика*, *кинокомикс*, *киноблокбастер*, *видеоробот*, *аудиокнига*.

Статусу інтернаціональних набуває ряд нових компонентів, серед яких: **ноо-** (від розум), **демо-** (від демонстраційний), **єко-** (від екологічний), **емо-** (від емоційний), **медіа-** (від *мас-медіа* – засоби масової інформації), **нано-**(**маленький**, **карлик**), наприклад: укр.: *ноосфера*, *медіаіндустрія*, *медіамистецтво*, *медіаменеджер*, *єкостандарт*, *єкокультурний*, *демо-диск*, *наносупутник*, *нанохімія*, *наносекунда*; рос.: *нооэтика*, *экоресурсы*, *эмо-группа*, *демо-версия*, *демозапись*. *медиасъезд*, *медиадискурс*, *наносайзер* (прилад), *наномедицина*, *нанонаука*.

Деякі з цих елементів (наприклад, **нано-**, **емо-**), повторюючись у різних контекстах з тим самим значенням, лексикалізувалися і перетворилися на самостійні слова: *«Нано-био-ГМО. Наука?»*

Бизнес?Пиар?» (заголовок); *«Нано как бренд»* (підзаголовок); *«Но нельзя забывать об использовании бренда «нано» в рекламных и других далеких от науки целях»*; *«... видео про черно-рожевих депресивних емо...»* (емо – молодіжна субкультура).

У мові газет розширюється тенденція до розвитку аналітизму, що, на думку дослідників Н. С. Валгіної [2], О. А. Земської [4], виявляється в незмінності першого компонента складного найменування, наприклад: укр.: *кастинг-директор, бізнес-клімат, інтернет-сервіс*; рос.: *кризис-менеджер, бренд-реализм, фан-волна, онлайн-каталог, стендап-культура, тату-конвенция*. Помічено, що найбільшу продуктивність виявляють компоненти **інтернет-, бізнес-, онлайн-**: укр.: *інтернет-форум, інтернет-конференція, бізнес-середовище, бізнес-інкубатори, бізнес-компонент, бізнес-імперія, онлайн-голосування, онлайн-реєстрація*; рос.: *интернет-сайт, интернет-портал, бизнес-лоббист, бизнес-крыло, бизнес-элита, онлайн-сервис, онлайн-камера, онлайн-режим*. Саме за критерієм незмінності першого компонента подібні складні слова відрізняються від апозитивних словосполучень [6, с. 358], побудованих за схемою «означуваний іменник + означення (прикладка) – іменник». Означуваний іменник виступає основною назвою, а прикладка-іменник – уточнюючою, деталізуючою, а разом вони утворюють цілісну єдність. Наприклад: укр.: *міністр-«новачок», нардеп-економіст, регіон-аутсайдер, країна-кандидат, лікар-волонтер, індустриал-група, молочарі-віртуози*; рос.: *осьминог-оракул, наблюдение-зарисовка, регион-реципиент, лекарство-пустышка, автомобиль-капсула, сериал-эксперимент, машина-телефон, рисунок-иллюзия*. Одиниці такого типу, займаючи проміжне місце між сполученням слів і одним цілісним дериватом, характеризуються високим ступенем формальної й смислової автономності, що виявляється в їх здатності до самостійної словозміни, пор.: *фестиваль-пошук, фестивалю-пошуку* і т. ін.

Суфіксальний словотвір прикметників в обох мовах не відзначається різноманітністю, однак певна кількість суфіксальних типів характеризується високою продуктивністю. Відновлюється тенденція до активного творення за допомогою суфіксів **-н(-н-), -ськ(-ск-), -ов(-ов-)** відносних прикметників на позначення різного роду відношень. Напр.: укр.: *путінська* (вертикаль влади), *провайдерський, талібський; бонусовий, сайтовий, кастинговий; електронний* (уряд, журнал), *форвардні* (строкові) (операції, контракти, угоди), *іпотечний*; рос.: *риелторский, рейдерский, премьерский; грантовый, брендовый, саундтрековый; баннерный, мультиплексный, дисплейный*.

Провідним способом у системі дієслівного словотворення є префіксація, до якої активно залучаються питомі **на-(на-), по-(по-), пере-(пере-)** префікси. Питомий префікс **по-** передає значення дії, яка відбувається протягом деякого часу (зазвичай нетривалого): укр. : *попіаритися*,

подепутатствувати; рос.: *понастальгировать*, *поформальничать*. Префікс **на-** має значення інтенсивного виконання дії: *настимулювати*, *насвободити*, *наизъявлять*. Частота вживання префікса **пере-** зі значенням «виконати дію заново, змінити її» сприяє утворенню похідних суфіксальних іменників. Напр.: *перезапуск* (від *перезапускати*): «Інкорпорація повинна створити передумови для *перезапуску* української економіки»; *перезагрузка* (від *перезагрузить*: «Столице действительно требуется полная *перезагрузка* власти»). Такі іменники зберігають розмовний відтінок.

Досить поширеними в газетному мовленні є дієслова із запозиченими префіксами **де-**, **ре-** зі значенням протилежності або анулювання дії: *дерегулювати*, *реприватизувати*, *детенизировать*, *реорганизовывать*. Вирізняються дієслівні похідні з суфіксами **-ува-(-ова-, (-ирова-), -ізува-(-изирова-)**: *брифінгувати*, *комп'ютеризувати*, *клонировать*, *тенизировать*, *ностальгировать*. Поповнюються ряди дієслів із суфіксом **-и-(-и-)**, який надає новотворам розмовного оказіонального відтінку: укр.: *піарити*, *фестивалити* (заголовки: «Інтерлялька «*фестивалити*» – про XII Міжнародний фестиваль театрів для дітей; «Фестивалили і найменші»), *демократити*, *моніторити*; рос.: *факсить*, *кошмарить*, *муарить*, *фанатить*, *креативить*.

Прислівники в кількісному відношенні поступаються субстантивній, ад'єктивній та дієслівній лексиці. За спостереженнями, нові прислівникові одиниці утворюються переважно від відносних прикметників суфіксальним (за допомогою суфіксів **-о**, **-и**) способом (рідше – префіксально-суфіксальним). Напр.: укр.: *міжнародно*, *легітимно*, *креативно*, *неформально*, *прогрузинськи*, *по-депутатськи*; рос.: *экологически* (чистый), *прозападно*, *виртуально*, *компьютерно*, (перезагрузка) *по-житомирски*, *рок-н-рольно* (*по-рок-н-рольному*).

У публіцистичному мовленні та чи та лексема (найчастіше термін) здатна розширювати сферу свого функціонування за рахунок похідних одиниць, створених на її основі за допомогою існуючих у мові суфіксальних та префіксальних морфем. Подібним способом формуються словотворчі гнізда на зразок: *блок-блоковий-блоковість*; *блоковий-позаблоковий-позаблоковість*; *своп* (обмін валютами)-*своповий*; *кермувати-кермування-кермувальниця*; *прем'єр-прем'єрство*; *єврокубок-єврокубовий*.

Живим і надзвичайно продуктивним процесом утворення нових слів у мові газет є аббревіація, яка виконує як основну компресивну функцію. Активність виявляють такі типи аббревіатурних одиниць:

1) звуко-буквений: укр.: *ПФ* – Пенсійний фонд; *КСОХ* – Київський симфонічний оркестр і хор; *ГМО* – генетично модифіковані організми; *ПАРЕ* – Парламентська асамблея Ради Європи; *НКЗУ* – Народний комітет захисту України; *ВАТ* – відкрите акціонерне товариство; рос.: *КС* – кредитные союзы; *ОСП* – общая сельскохозяйственная политика; *ВОИС* – Всемирная организация интеллектуальной собственности; *БАД* –

биологически активные добавки (Люди жаждут долголетия и глотают БАДы и снадобья, стараюаясь не думать о том, из чего они; рынок БАДов);

2) складовий: *Центрвиборчком, тервиборчком, заукр* (партія «За Україну»), *госдеп, нардеп, нацпат* (національний патріот), *телекор* (телевізійний кореспондент), *спецназ* (отряд специального назначения), *лечсанупр* (лечебно-санитарное управление);

3) складово-словесний: укр.: *теракт* (терористичний акт); *адмінресурс* (адміністративний ресурс); *футзал* (футбольний зал); *інформвійни* (інформаційні війни); рос.: *інформблок* (информационный блок), *жилкомуслуги* (жилищно-коммунальные услуги), *інформпайок* (информационный пайок), *мультперсонаж* (мультипликационный персонаж), *господдержка* (государственная поддержка), *мінсоцполитики* (министерско-социальные политики).

Абревіатури активно виступають твірними основами для похідних одиниць, серед яких особливо вирізняється група іменників-назв суб'єктів політичної діяльності (лідерів, активістів, членів організацій і партій тощо), утворених за допомогою суфікса **-ець(-ець-)**: *нунсівець (НУНСівець); бютовець (БЮТовець)*. Такі назви є стилістичним синонімами до офіційних найменувань, виражених словосполученням, пор.: *бютівець* – член Блоку Юлії Тимошенко. Експресивно-знижений відтінок мають похідні іменники з суфіксом **-ник(-ник-)**, утворені від абревіатур на голосний з інтерфіксом **-ш-:** *даішник* (від ДАІ; пор.: *даівець*), *СБУшник* (від СБУ), *гаішник* (від ГАІ), *КВНщик*.

Абревіатурні одиниці (переважно буквено-звукового типу) спроможні утворювати похідні прикметники та словотворчі ланцюжки: *СБУ – есбеушиний – есбеушник (СБУшник); есівські* (від ЄС – Європейський Союз); *ФСБ – фээсбэшный – фээсбэшник*. Звуко-буквені абревіатури можуть бути частиною складних слів: *антиСНІД, мікроГЕС, СОТівські* (зобов'язання), *СМІ-коммунальные, ээмэс – сообщение*.

Отже, префіксальні, суфіксальні, складні, складноскорочені утворення розширюють словниковий склад публіцистично-інформаційного мовлення, що безпосередньо пов'язано з потребами суспільства у виникненні інновацій, відродженні й актуалізації раніше вживаних. На функціонально-експресивне забарвлення утворених одиниць впливають як питомі, так і запозичені словотворчі засоби.

Література

1. Большой словарь иностранных слов. – М. : ООО «Дом славянской книги», 2009. – 992 с.
2. Валгина Н. С. Активные процессы в современном русском языке / Н. С. Валгина. – М. : Логос, 2001. – 304 с.
3. Великий тлумачний словник сучасної української літературної мови / [уклад. і голов. ред. В. Т. Бусел]. – К. – Ірпінь : ВТФ «Перун», 2009. – 1736 с.
4. Земская Е. А. Русская разговорная речь. Лингвистический анализ и проблемы обучения / Е. А. Земская. – М. : Флинта : Наука, 2006. – 240 с.
5. Современный толковый словарь русского языка / Гл. ред. С. А. Кузнецов. – СПб. : Норинт, 2004. – 960 с.
6. Янко-Триницкая Н. А. Словообразование в современном русском языке / Н. А. Янко-Триницкая. – М. : Индрик, 2001. – 504 с.

ОСОБЛИВОСТІ СЛОВОТВІРНОЇ СТРУКТУРИ НАЗВ ПТАХІВ ПОЧАТКУ ХХ СТ.

Качайло К. А. Особливості словотвірної структури назв птахів початку ХХ ст.

У статті проаналізована словотвірна структура назв птахів початку ХХ ст. (на матеріалі «Словаря української мови» Б. Д. Грінченка), визначені основні способи творення цих зоолексем, встановлено їх словотворчі особливості та продуктивність словотвірних типів.

Ключові слова: дериват, словотвірна структура, зоонім.

Качайло К. А. Особенности словообразовательной структуры названий птиц начала ХХ ст.

В статье проанализирована словообразовательная структура названий птиц начала ХХ ст. (на материале «Словаря украинской мови» Б. Д. Гринченко), определены основные способы образования этих зоолексем, установлено их словообразовательные особенности и продуктивность словообразовательных типов.

Ключевые слова: дериват, словообразовательная структура, зооним.

Kachaylo K. A. The features of word-formation structure of the names of birds of the beginning of a 20 century.

The word-formation structure of the names of birds of the beginning of a 20 century is analysed in the article (on the material of B. D. Grinchenko's Ukrainian dictionary), the basic methods of creation of these zooleksem are certain, their word-formation feature and productivity of word-formation types are set.

Key words: derivate, word-formation structure, zoonim.

Зооніми – найменування птахів – української мови характеризуються семантичною неоднорідністю та різноманітністю словотвірної структури.

Східнослов'янські мовознавці А. А. Берлізов, Г. І. Богуцька, А. С. Герд, Й. О. Дзендзелівський, Н. Н. Забинкова, Н. Ф. Зайченко, О. П. Карабута, Г. П. Клепікова, Е. П. Рукіна, І. В. Сабодаш, О. М. Трубачов, А. М. Шамота, М. К. Шарашова, Л. Д. Фроляк та інші вивчали різноманітну лексику на позначення живої природи – найменування рослин, птахів, риб, тварин, діалектні назви вівчарства.

Незважаючи на підвищений інтерес лінгвістів до вивчення лексичного складу української літературної мови, семантико-граматична структура зоолексики (найменування птахів) ще повністю не вивчена.

Мета статті – з'ясувати особливості словотвірної структури назв птахів початку ХХ ст., визначити основні способи творення цих зоонімів, встановити продуктивність словотвірних типів та рівень активності словотворчих засобів.

Зоолексем, що є найменуваннями птахів, за даними фактичного матеріалу, більше 700. У «Словарі української мови» Б. Д. Грінченка зафіксовано 14 % непохідних іменників (98 назв птахів) та 86 % похідних іменників (625 зоонімів). Аналіз словотвірної структури цих дериватів показав, що найбільше серед них суфіксальних іменників; далі йдуть складні слова; деривати, утворені флективним способом; меншою кількістю представлені зоолексеми, утворені безафіксним способом; найменше конфіксальних та префіксальних похідних слів.

У словотвірній структурі проаналізованих суфіксальних іменників, що є назвами птахів, виокремлюється більше сорока суфіксів, які взяли активну участь при творенні такого шару української лексики (близько 500 мовних одиниць). Найбільшу кількість похідних слів утворено за допомогою таких морфем: *-к*, *-ок*, *-ак(-як)*, *-очк-*, *-ен*, *-ик-*, *-оньк-*.

Суфікс *-к-* наявний в іменниках жіночого роду на позначення переважно самиць певних видів птахів, а також у найменуваннях із відтінком пестливості-зменшеності до основного значення: *берегівка* (I, с. 51) «берегова ластівка; стриж»; *берегулька* (I, с. 51); *вутка* (I, с. 260) = *качка*; *галка* (I, с. 268) «птах родини воронових із чорним пір'ям, блискучим на спині»; *голубка* (I, с. 306) «самка голуба»; *горобка* (I, с. 314) «самка горобця»; *готка* (I, с. 350) «самка глухаря»; *гуска* (I, с. 342) «самка гусака»; *джолонка* (I, с. 376) «дятел»; *євка* (I, с. 466) «вівчарик»; *желонка* (I, с. 478) «дятел»; *журавка* (I, с. 493) «самка журавля»; *зозулька* (II, с. 42); *зозулька* (II, с. 177); *ивка* (II, с. 192) = *євка* «вівчарик»; *индичка* (II, с. 193) «самиця індика»; *ібиска* (II, с. 195) «чайка»; *качка* (II, с. 228) «водоплавний свійський і дикий птах, цінний своїм м'ясом, яйцями й пір'ям; самка качура»; *квочка* (II, с. 234) «курка, що висиджує або водить курчат»; *кокошка* (II, с. 267) «зозуля»; *кокошка* (II, с. 267) «курка»; *коноплярка* (II, с. 278) «коноплянка»; *крижавка* (II, с. 305) «дика качка»; *крячка* (II, с. 317) «качка»; *куковка* (II, с. 321) «зозуля»; *кукучка* (II, с. 322) «зозуля»; *куріпка* (II, с. 330) «дика степова курка»; *курка* (II, с. 330) «свійський птах родини курячих; самиця півня»; *ластівка* (II, с. 346) «перелітний птах ряду горобцеподібних з вузькими гострими крилами, стрімкий у польоті»; *ластка* (II, с. 346) = *ластівка*; *лебедка* (II, с. 349) та *лебідка* (II, с. 349) «лебідь-самка»; *лелечка* (II, с. 354); *лозівка* (II, с. 375) «вівчарик»; *павичка*, *павурка* (III, с. 85) «самка павича»; *перепілка* (III, с. 131) «невеличка польова перелітна пташка родини фазанових, яка має темно-буре плямисте забарвлення»; *писківка* (III, с. 153) «курка, що несеться перший рік»; *плиска* (III, с. 195), *плистка* та *плишка* (III, с. 196) «трясогузка»; *пташка* (III, с. 497); *птичка* (III, с. 497); *синичка* (IV, с. 121); *сійка* (IV, с. 125) та *сойка* (IV, с. 165) = *соя*; *слонька* (IV, с. 153) «вальдшнеп»; *стернадка* (IV, с. 215); *тетерка*, *тетірка* (IV, с. 259) зм. від *тетеря*; *туркавка* (IV, с. 296) «горлиця»; *утка* (IV, с. 364) «качка»; *циранка* (IV, с. 430) «вид качок»; *чайка* (IV, с. 443) «морський водоплавний птах родини сивкових»; *чечітка* (IV, с. 461) «невеликий співучий птах родини в'юркових»; *чиренка* (IV, с. 463) «мала качка»; *чирка* (IV, с. 463) «невеликий дикий водоплавний птах родини качиних; мала качка; чирок».

У дериватах чоловічого або середнього роду теж наявний суфікс *-к-*, який надає похідним словам зменшено-пестливого значення, наприклад: *чубко* (IV, с. 474) «одуд»; *бузько* (I, с. 107) = *лелека*; *бусько* (I, с. 116) = *бусель* (лелека); *соловейко* (IV, с. 166); *птичко* (III, с. 497) = *пташа*; *дудко* (I, с. 453) «одуд».

На другому місці за кількістю стоять найменування птахів, які мають у структурі афікс *-ок*. Це іменники чоловічого роду: *баранок* (I, с. 28) = *бекас*; *бузьок* (I, с. 108) = *бузько*; *воробок* (I, с. 254) = *горобець*; *джаворонок* (I, с. 374), *джіворонок* (I, с. 376), *дзяворонок* (I, с. 377), *жсайворінок* (I, с. 471), *зайворонок* (II, с. 43), *шкаворонок* (IV, с. 498) = *жсайворінок* (I, с. 471) «польова чи степова співуча пташка ряду горобцеподібних»; *дурилюдок* (I, с. 457) «красношійка»; *іванок* (II, с. 195) «птах-водомороз»; *орішок* (III, с. 63) «птах мишокрілик»; *понурок* (III, с. 313) «морський папуга»; *юрок* (IV, с. 532) «різновид ластівки».

Частина дериватів на *-ок* є іменниками-демінітивами: *бугайок* (I, с. 105); *бузьочок* (I, с. 108); *голубок* (I, с. 306); *голубочок* (I, с. 306); *голубчикок* (I, с. 306); *горобчикок* (I, с. 314); *гусачок* (I, с. 342); *жєвжичок* (I, с. 478); *жовтобрюшок* (I, с. 489); *журавличок* (I, с. 493); *крючок* (II, с. 316) «невеликий ворон»; *крячок* (II, с. 317) зм. від *кряк*; *куличок* (II, с. 322); *ломачок* (II, с. 376) зм. від *ломак* «кропивник»; *орличок* (III, с. 63); *орябочок* (III, с. 64) зм. від *орябок*; *перепілочок* (III, с. 131); *півничок* (III, с. 157); *пташок* (III, с. 497); *ремезочок* (IV, с. 11) зм. від *ремез*; *рябок* (IV, с. 92) = *рябчик*; *селезничок* (IV, с. 112); *селешок* (IV, с. 112) зм. від *селех* (IV, с. 112) «самець качки; качур»; *сивачок* (IV, с. 117); *соколочок* (IV, с. 165); *сп'юшок* (IV, с. 193) «птах козодой»; *тріщучок* (IV, с. 286); *червеньчок* (IV, с. 453); *шпачок* (IV, с. 509); *юричок* (IV, с. 532); *ятличок* (IV, с. 545) зм. від *ятел* (IV, с. 545) «дятел».

Зоолексеми, що є назвами птахів, утворені й за допомогою продуктивного форманта *-ак*. За даними фактичного матеріалу, це іменники чоловічого роду: *букивчак* (I, с. 108) «лісовий співочий птах родини в'юркових, який має рожево-червоне забарвлення на боках і черевці, білі смуги на крилах, коричневі груди»; *бучак* (I, с. 118) = *бузьок*; *вороняка* (I, с. 255) зб. від *ворон*; *гривак* (I, с. 325) «сизий голуб з хохлом»; *гусак* (I, с. 342) «самець гуски»; *задирак* (II, с. 34) «птах турухтан, коловодник»; *зеленяк* (II, с. 149) «пташка зеленушка»; *катервак* (II, с. 225) «тетерук»; *кокиняк* (II, с. 267) = *кокин* «півень кохинхинської породи»; *коршак* (II, с. 289) «шуліка»; *крижняк* (II, с. 305) «дика качка-самець»; *лисак* (II, с. 361) «птах лисуха чорна»; *лозиняк* (II, с. 375) «різновид солов'я»; *ломак* (II, с. 376) «кропивник»; *орляка* (III, с. 63) «великий орел»; *піщак* (III, с. 190); *пуляк*, *пульпак* (III, с. 499) = *індик*; *рапак*, *рапчак* (IV, с. 6) та *тирчак* (IV, с. 262) «птах деркач»; *сивак* (IV, с. 117), *синяк* (IV, с. 121) «лісовий голуб; дикий сизий голуб»; *слютняк* (IV, с. 155) = *одуд*; *тернак* (IV, с. 257) «сорокопуд»; *тетервак* (IV, с. 259) «великий лісовий птах ряду курячих із чорним (у самиці – пістрявим) оперенням, який є цінною дичиною»; *ціпчак* (IV, с. 434) «маленький птах»; *червеньяк* (IV, с. 453); *чубак* (IV, с. 474) «лісова пташка: омелюх європейський»; *шибак* (IV, с. 494) «шуліка»; *щувак* (IV, с. 529) «соловей»; *щудлак* (IV, с. 529); *ядвівчак* (IV, с. 536) «сірий дрізд».

Морфема *-очк-* наявна в іменниках-демінутивах переважно жіночого роду: *вуточка* (I, с. 260); *галочка* (I, с. 268); *голубочка* (I, с. 306); *гусочка* (I, с. 343); *жидівочка* (I, с. 483) «синюк»; *журавочка* (I, с. 493); *курочка* (II, с. 331); *ластівочка* (II, с. 346); *лебедочка* (II, с. 349); *лебедяночка* (II, с. 349); *лебідочка* (II, с. 349); *мишоловочка* (II, с. 430) зм. від *мишоловка* «пташка пустельниця»; *павочка* (III, с. 85); *перепілочка* (III, с. 131); *пуночка* (III, с. 499); *сизоперочка* (IV, с. 119) зм. від *сизоперка*; *тетерочка* (IV, с. 259); *туркавочка* (IV, с. 296); *утіночка* (IV, с. 364); *уточка* (IV, с. 365); *цираночка* (IV, с. 430); *чираночка* (IV, с. 463); *чорнопірочка* (IV, с. 471). Кілька демінутивних іменників з цим суфіксом є найменуваннями дитинчат птахів: *ятлиняточко* (IV, с. 545); *качаточко* (II, с. 227); *голуб'яточко* (I, с. 306); *голубеняточко* (I, с. 305); *ластів'яточко* (II, с. 346); *лебедочко* (II, с. 349); *лебедяточко* (II, с. 349).

Формант *-ен-* наявний у структурі іменників чоловічого та середнього роду. У більшості випадків це найменування дитинчат різних видів птахів: *бусленя* (I, с. 115); *вороненя* (I, с. 255); *вутеня* (I, с. 260); *гавеня* (I, с. 345); *галеня* (I, с. 268); *голубеня* (I, с. 305); *горленя* (I, с. 313) = *орленя*; *горобеня* (I, с. 314); *гусеня* (I, с. 342); *дрохвеня* (I, с. 447); *зозуленя* (II, с. 177); *индиченя* (II, с. 193); *каченя* (II, с. 228); *ластівеня* (II, с. 346); *лебеденя* (II, с. 349); *орленя* (III, с. 63); *пташеня* (III, с. 497); *птиченя* (III, с. 497); *соколеня* (IV, с. 165); *утеня* (IV, с. 362); *чаєня* (IV, с. 443); *чапленя* (IV, с. 444); *чечиченя* (IV, с. 461); *шуліченя* (IV, с. 517); *яструбеня* (IV, с. 545), а також: *воробень* (I, с. 254) = *горобець*; *бусень* (I, с. 115) = *бусель*; *крижень* (II, с. 305) «дика качка-самець»; *селезень* (IV, с. 112) «самець качки; качур».

Суфікс *-ик* теж виявився активним у творенні зоонімів, що є назвами птахів: *веселик* (I, с. 141) «журавель навесні»; *крілик* (II, с. 309) «пташка кропив'янка»; *кувик* (II, с. 318), *кугик* (II, с. 318) «сова»; *огняник* (III, с. 36); *семеник* (IV, с. 113) «попичка»; *синик* (IV, с. 121) «синиця»; *плотик* (III, с. 197) «кропив'янка»; *стерник* (IV, с. 203); *тижик* (IV, с. 260) «чайка»; *фітик* (IV, с. 377); *цюник* (IV, с. 439) «тростяний горобець»; *чечик* (IV, с. 461) «невеликий співучий птах родини в'юркових»; *чобаник* (IV, с. 467) «трясогузка»; *шандарик* (IV, с. 483) «одуд» юрик (IV, с. 532) «різновид ластівки»; *бекастик* (I, с. 48); *білогрудик* (I, с. 66); *деркачик* (I, с. 371); *журавлик* (I, с. 493); *когутик* (II, с. 262); *лебедик* (II, с. 349); *орлик* (III, с. 63); *півник* (III, с. 157); *селезник* (IV, с. 112); *сичик* (IV, с. 124); *циглик* (IV, с. 525); *ятлик* (IV, с. 545).

Морфема *-оньк-* наявна в зоолексемах, що є іменниками-демінутивами жіночого роду: *галонька* (I, с. 268); *голубонька* (I, с. 306); *гусонька* (I, с. 343); *дерябонька* (I, с. 372); *куронька* (II, с. 331); *ластівонька* (II, с. 346); *лебедонька* (II, с. 349); *лебідонька* (II, с. 349); *павонька* (III, с. 85); *перепілонька* (III, с. 131); *совонька* (IV, с. 164); *тетеронька* (IV, с. 259); *туркавонька* (IV, с. 296); *утонька* (IV, с. 365); та чоловічого

роду: *голубонько* (I, с. 306); *кострубонько* (II, с. 291) зм. від *коструб* «яструб»; *куронько* (II, с. 331) зм. від *кур*; *лебедонько* (II, с. 349); *орлонько* (III, с. 63); *перепелонько* (III, с. 130); *ремезонько* (IV, с. 11); *соколонько* (IV, с. 165); *шпаконько* (IV, с. 509).

Середньою продуктивністю при творенні назв птахів початку ХХ ст. відзначаються такі суфікси, як: *-ець*, *-ач*, *-иц-*, *-ух*, *-атк-*, *-ин-*, *-ун-*, *-ук-*, *-чик*, *-ник*, *-л-*. Формант *-ець* наявний переважно у структурі іменників чоловічого роду: *баранець* (I, с. 28) = *бекас* «невеликий болотяний птах родини Сивкові з довгим прямим дзьобом»; *білогрудець* (I, с. 66) = *білогруд*; *воробець* (I, с. 254) = *горобець* (I, с. 314) «маленький сірий птах, який живе переважно поблизу житла людини»; *журавець* (I, с. 492) «журавель»; *илець* (II, с. 192) «вівчарик»; *кобець* (II, с. 259) та *кібець* (II, с. 242) «хижий птах виду орлових»; *крутоголовець* (II, с. 315) «вертишийка»; *лозовець* (II, с. 375) «вівчарик»; *орішець* (III, с. 63) «птах мишокрілик»; *погарець* (III, с. 230) = *одуд*; *рінець* (IV, с. 24) «водоплавний птах родини качиних, що добуває їжу, надовго пірнаючи під воду»; *тетерець* (IV, с. 259) = *тетервак*; *щибелець* (IV, с. 525). Частина зоонімів – це іменники-демінітиви: *бугаєць* (I, с. 105); *голубець* (I, с. 305); *лебедець* (II, с. 349); *яструбець* (IV, с. 545).

Суфікс *-ач* наявний у структурі дериватів чоловічого роду, які називають птахів за характерними ознаками: *гівгач* (I, с. 349) та *горлач* (I, с. 313) «зобастий голуб»; *гривач* (I, с. 325) «сизий голуб з хохлом»; *деревач* (I, с. 368), *довбач* (I, с. 401) «дятел»; *деркач* (I, с. 371) «невеликий перелітний птах із жовтуватого-бурих оперенням, для якого характерний скрипучий крик»; *дзвенкач* (I, с. 377) «пташка зеленушка»; *кромкач* (II, с. 310), *крумкач* (II, с. 312) «ворон»; *крутоголовач* (II, с. 315) «вертишийка»; *кугач* (II, с. 318) «сич»; *орач* (III, с. 62) «луговий жайворонок»; *поковтач* (III, с. 273) «дятел»; *попукач* (III, с. 340) «одуд»; *птукач* (III, с. 497) «горлиця»; *пугач* (III, с. 497) «хижий нічний птах бурого кольору родини совиних»; *рапач* (IV, с. 6) «деркач»; *сорокач* (IV, с. 168) «сорокопуд»; *черекач* (IV, с. 457) «жовтодзьобий дрізд».

У найменуваннях самиць птахів продуктивним виявився афікс *-иц-*: *воробиця* (I, с. 254); *галиця* (I, с. 268); *голубиця* (I, с. 306); *горлиця* (I, с. 313) = *орлиця* або «лісовий птах, менший від голуба; дикий голуб»; *журавлиця* (I, с. 493); *ириця* (II, с. 193) «птаха, що повернулася після зимового відльоту»; *куриця* (II, с. 329); *ластовиця* (II, с. 346); *лебедиця* (II, с. 349); *орлиця* (III, с. 63) = *горлиця*; *орлиця* (III, с. 63) «самиця орла»; *навуриця* (III, с. 85) = *навичка*; *перепелиця* (III, с. 130); *птиця* (III, с. 497); *синиця* (IV, с. 121) «маленька співуча пташка з різнобарвним оперенням ряду горобцеподібних»; *соколиця* (IV, с. 165); *тетериця* (IV, с. 259).

Суфікс *-ух-* утворює назви птахів чоловічого і жіночого роду: *дрімлюг*, *дрімух* (I, с. 445) «птах козодой»; *жовтюх* (I, с. 490); *омелюх* (IV, с. 540); *смітюх* (IV, с. 158) «посмітюха»; *червонюх* (IV, с. 454)

«снігур»; *залету́ха* (II, с. 58) «залітний птах»; *золоту́ха* (II, с. 179) «птах-золотушник»; *кво́кту́ха* (II, с. 234) «квочка»; *лису́ха* (II, с. 363); *ліско́ту́ха* (II, с. 370) «вивільга»; *попелю́ха* (III, с. 321) «чубатий жайворонок»; *соко́ру́ха*, *соко́ту́ха* (IV, с. 165) «курка»; *сплю́ха* (IV, с. 180); *щебе́ту́ха* (IV, с. 523) «пташка, яка постійно щебече».

Морфема *-атк-* є продуктивною у творенні демінутивних найменувань від назв дитинчат птахів: *вороб'я́тко* (I, с. 254); *голубе́ня́тко* (I, с. 305); *дро́хвене́ня́тко* (I, с. 447); *кача́тко* (II, с. 227); *ластів'я́тко*, *ластівене́ня́тко* (II, с. 346); *лебеде́ня́тко*, *лебе́дя́тко* (II, с. 349); *лелечине́ня́тко* (II, с. 354); *півне́ня́тко* (III, с. 157); *потя́тко* (III, с. 384); *утя́тко* (IV, с. 367); *ятлине́ня́тко* (IV, с. 545).

Формант *-ин-* виявив продуктивність у творенні таких дериватів: *голуби́на* (I, с. 306); *жура́вина* (I, с. 492); *зузу́лина* (II, с. 188); *коки́ня* (II, с. 267) «курка кохинхинка»; *пташи́на* (III, с. 497); *ути́на* (IV, с. 362) «качка»; *лебе́дин* (II, с. 349) «лебідь-самець»; *ма́ртин* (II, с. 407) «птах риболов»; *лелечи́ня* (II, с. 354) «маля лелеки»; *дерка́чина* (I, с. 371) «маля деркача»; *сови́ня* (IV, с. 164) «маля сови»; *чечу́тиня* (IV, с. 461) = *чечик*; *ятли́ня* (IV, с. 545) «маля дятла».

Суфікс *-ук (-юк)* наявний у зоонімах назвах птахів чоловічого роду: *гребелю́к*, *гребеню́к* (I, с. 323) «берегова ластівка; стри́ж»; *морозю́к* (II, с. 446) «птах зимородок»; *орлю́к* (III, с. 63) «молодий орел»; *пилю́к* (III, с. 151); *синю́к* (IV, с. 121) «синиця»; *смеречню́к* (IV, с. 156); *тетеру́к*, *тетерю́к* (IV, с. 259); *трі́щук* (IV, с. 285) «кропив'янка»; *трово́люк* (IV, с. 286) «соловей»; *журавлю́ка* (I, с. 493) «великий журавель».

Афікс *-ун* виокремлюється у структурі зоолексем, які є назвами птахів за характерними ознаками і, очевидно, виступають народними найменуваннями пернатих: *боцю́н* (I, с. 90); *дзюбу́н* (I, с. 380) «птах, що клюється»; *довбу́н* (I, с. 401) «дятел»; *каплу́н* (II, с. 217) «кастрований півень»; *кваку́н* (II, с. 230); *краку́н* (II, с. 298) «ворон»; *паву́н* (III, с. 85) = *павич*; *цівкун* (IV, с. 431), *чиркун* (IV, с. 463) «пташка зуйок»; *шавкун* (IV, с. 481) «мускусна качка»; *щебету́н* (IV, с. 523) «птах, який невпинно щебече». Омонімічним до означеного є суфікс у слові *сову́ня* (IV, с. 164), оскільки це іменник-демінутив жіночого роду.

Морфема *-чик* наявна у таких зоолексемах: *білогрудчи́к* (I, с. 66); *бугайчи́к* (I, с. 105); *голубчи́к* (I, с. 306); *горобчи́к* (I, с. 314); *журавчи́к* (I, с. 493); *йойчи́к* (II, с. 201) «вівчарик звичайний»; *кібчи́к* (II, с. 242); *ковальчи́к* (II, с. 260) «пташка: пищу́ха»; *рябчи́к* (IV, с. 92) «лісовий птах родини тетерукових з рябим оперенням»; *фітчи́к* (IV, с. 377).

Формант *-ник* виокремлюється у назвах птахів: *водни́к* (I, с. 247) «приморська ластівка»; *золоту́шник* (II, с. 179); *конопельни́к* (II, с. 278) «співочий птах ряду горобцеподібних, що живиться переважно насінням бур'янів»; *конопля́ник* (II, с. 278) «коноплянка»; *о́лійник* (III, с. 52) = *вивільга*; *рінни́к* (IV, с. 24) «водяний горобець»; *ста́рник* (IV, с. 198) «птахи старшого віку»; *хорусті́льник* (IV, с. 411).

В іменниках усіх родів наявний суфікс *-л-*: *бушля* (I, с. 118) «самка лелеки; чапля»; *гукало* (I, с. 337) = *бугай* «нічний болотяний птах із родини чапель»; *довбало* (I, с. 401) «дятел»; *дудило* (I, с. 453) «одуд»; *пискля* (III, с. 153) «пташеня»; *піскля* (III, с. 187) «курча»; *туркало* (IV, с. 296) «горлиця»; *ф'юкадло* (IV, с. 381) «вивільга»; *чапля* (IV, с. 444) «болотний дикий перелітний птах з великим дзьобом, довгою шиєю і довгими ногами, який живиться комахами, рибою, земноводними, плазунами і дрібними ссавцями».

Малопродуктивними у творенні найменувань птахів початку ХХ ст., за нашими даними, є афікси: *-ечк-*, *-еньк-*, *-й-*, *-их-*, *-анк-*, *-ч-*, *-н-*, *-ель*.

Морфемі *-ечк-* та *-еньк-* виокремлюються в іменниках-демінітивах: *зозулечка* (II, с. 177); *качечка* (II, с. 228); *квочечка* (II, с. 234); *пташечка* (III, с. 497); *соловієчко* (IV, с. 166); *тетеречка* (IV, с. 259); *чаєчка* (IV, с. 443); *чубашечка* (IV, с. 474); *шебеташечка* (IV, с. 523); *зозуленька* (II, с. 42); *зозуленька* (II, с. 177); *зозуленько* (II, с. 177) «зозуля-самець»; *пташенька* (III, с. 496); *тетеренька* (IV, с. 259); *ціцібенька* (IV, с. 435) «чубатий жайворонок»; *шпаченько* (IV, с. 509).

Суфікси *-й-* та *-ч-* є у назвах дитинчат птахів: *вороб'я* (I, с. 254); *голуб'я* (I, с. 306); *гороб'я* (I, с. 314); *курп'я* (II, с. 330); *ластів'я* (II, с. 346); *цєп'є* (IV, с. 428) «курча»; *букодірча* (I, с. 109) «пташеня зяблика»; *курча* (II, с. 331); *совинча* (IV, с. 164); *соколинча* (IV, с. 165). Формант *-их-* утворює найменування самиць: *бусьчиха* (I, с. 116); *воробчиха* (I, с. 254); *горобчиха* (I, с. 314); *перепелиха* (III, с. 130); *соколиха* (IV, с. 165); *солов'їха* (IV, с. 166). Афікс *-анк-* виокремлюється у таких зоонімах: *блисканка* (I, с. 74) «невеликий птах ряду горобиних із довгим рухливим хвостом»; *кропив'янка* (II, с. 311) «кропивник; невеликий співочий птах, родини горобцеподібних»; *саянка* (IV, с. 98) «синиця»; *тростянка* (IV, с. 287) «певний рід птахів»; *чиранка* (IV, с. 463) «мала качка». Збірні іменники, що є найменуваннями сукупностей птахів, мають у своїй словотвірній структурі суфікс *-н-*: *воробня* (I, с. 254) «горобці»; *вороння* (I, с. 255) «ворони»; *гукарня* (I, с. 337) «пугачі»; *индичня* (II, с. 193) «індики»; *качня* (II, с. 228) «качки».

Зоолексеми чоловічого роду утворені й за допомогою афікса *-ель*: *бусель* (I, с. 115) = *лелека*; *гертель* (I, с. 348) «великий гусак»; *горобель* (I, с. 314) = *горобець*; *дзитель* (I, с. 379) «невеликий співочий птах родини в'юркових, який має яскраве строкате оперення»; *журавель* (I, с. 492) «великий перелітний птах із довгими ногами та шиєю, живе на лісових і степових болотах».

Непродуктивними виявилися афікси: *-ан-*, *-ичк-*, *-ур-*, *-ич-*, *-ищ-*, *-ар-*, *-ул-*, *-інк-*, *-ашк-*, *-ат-*, *-ет-*, *-юг-*, *-ер-*, *-ій-*, *-ств-*. З огляду на те, що зоонімів з такими суфіксами небагато, наводимо їх перелік за родами. Іменники жіночого роду: *дрохвичка* (I, с. 447) «самиця дрохви»; *кукуличка* (II, с. 321) «зозуля»; *перепеличка* (III, с. 130); *пигичка* (III, с. 150) = *чайка*; *чубашка*

(IV, с. 474) «курка чубарка»; *щобеташка* (IV, с. 523); *берегуля* (I, с. 51) «берегова ластівка; стриж»; *совуля* (IV, с. 164); *вутінка* (I, с. 260); *утінка* (IV, с. 364); *тавета* (I, с. 345) зб. від *тава*; *чапура* (IV, с. 444) = *чапля*; *совище* (IV, с. 164) «велика сова»; *дремлюга* (I, с. 442) «птах козодой». Найменування птахів – іменники чоловічого роду: *кукул* (II, с. 321) «самець зозулі»; *гавран* (I, с. 263) = *ворон*; *орлан* (III, с. 63) «великий орел»; *полежань* (III, с. 282) «бекас»; *пульцан* (III, с. 499), *трухан* (IV, с. 291) = *індик*; *дрохвич* (I, с. 447) «самець дрохви»; *лелечич* (II, с. 354) «лелека-самець»; *навич* (III, с. 85) «великий південноазіатський птах родини фазанових, які мають яскраве оперення і довгий барвистий хвіст, що розпускається у вигляді віяла»; *качер*, *качур* (II, с. 228) «селезень; самець качки»; *навур* (III, с. 85) = *навич*; *снігур* (IV, с. 161) «невеликий співучий птах родини в'юркових з червоним оперенням грудей у самців і бурувато-сірим у самок»; *конопляр* (II, с. 278) «коноплянка»; *осетар* (III, с. 66) «щиглик»; *снігар* (IV, с. 161) = *снігур*; *курій* (II, с. 329) «гермафродит курячої породи»; *журавлице* (I, с. 493); *когутище* (II, с. 262); *лелечище* (II, с. 354). Наявні іменники зі значенням множинності: *гусята* (I, с. 343); *качата* (II, с. 227); а також збірності: *галич* (I, с. 268) «галки й граки»; *птаство* (III, с. 496).

Деривати, які утворені способом основоскладання, налічують близько 50 іменників. Усі складні слова, що є найменуваннями птахів і зафіксовані у «Словарі української мови» Б. Д. Грінченка, представлені такими словотвірними моделями: «іменник» + «іменник»: *букодірка* (I, с. 109) = *букивчак* або *зяблик*; *винозор* (I, с. 173) «один з епітетів сокола»; «прикметник» + «іменник»: *білогруд* (I, с. 66); *жовтобрюх* (I, с. 489) «жовта вівсянка»; *плосконоса* (III, с. 197) «широконіс»; *сивограк* (IV, с. 118); *сиворакиша* (IV, с. 118); *синевод* (IV, с. 120) «невеликий птах із масивною головою, красивим густим пір'ям, довгим прямим дзьобом чорного або червоного кольору і дуже короткими ногами; живе біля води; зимородок»; *чорногуз* (IV, с. 471) «великий перелітний птах із довгим прямим дзьобом і довгими ногами»; *ясномуха* (IV, с. 545) «пташка синьогрудка»; «дієслово» + «іменник»: *болібрюх* (I, с. 84) «птах подорожник»; *горихвіст* (I, с. 311) «невеликий співочий птах, родини дроздів із жовтогарячим хвостом»; *дурилюд* (I, с. 456) «красношійка»; *крутоголов* (II, с. 315) «вертишійка»; *лускоріх* (II, с. 382) «птах кедрівка або горіхівка»; *трясидуна* (IV, с. 292) «невеликий птах ряду горобиних із довгим рухливим хвостом»; «іменник» + «дієслово»: *верхоляк* (I, с. 140) «лісовий жайворонок»; *водовуд* (I, с. 247) «птах-рибалка»; *водомороз* (I, с. 247) «зимородок»; *деревоклюй* (I, с. 369) «дятел»; *жабоїд* (I, с. 469) «лелека»; *костогриз* (II, с. 291); *косторуб* (II, с. 291) «яструб»; *сніголюб* (IV, с. 161) «подорожник зимній»; «прикметник» + «іменник» + суфікс: *білогривець* (I, с. 66) = *дрізд*, *дрозд* «невеликий співучий птах, що живе в лісах, гніздиться на деревах, кущах, землі»; *білогузка* (I, с. 66) «птах з

білим хвостом»; *білозірець*, *білоторець* (I, с. 66) = *сокіл*; *білокрилець* (I, с. 66); *волоочок* (I, с. 251) «птаха Волове очко»; *довгошийка* (I, с. 402); *золотомушка* (II, с. 179) «птаха-корольок»; *сизоперець* (IV, с. 118) «орел із сизим пір'ям»; *сизоперка* (IV, с. 119) «птаха із сизим пір'ям»; *синьоворонка* (IV, с. 121); *синьогрудка* (IV, с. 121); *сироватень* (IV, с. 123) = *лунь* «хижий птах родини яструбових із сірувато-білим пір'ям у самців»; *червенодупець* (IV, с. 453); *чорноголовка* (IV, с. 471) «пташка попичка»; *чорногрудка* (IV, с. 471); *чорнопірка* (IV, с. 471); «дієслово» + «іменник» + суфікс: *вертигузка* (I, с. 139) = *трясогузка*; *макопійка* (II, с. 400) «пташка коноплянка»; *мишоловка* (II, с. 430) «пташка пустельниця»; *трусихвостка* (IV, с. 290), *трясихвістка* (IV, с. 292) «невеликий птах ряду горобиних із довгим рухливим хвостом»; «числівник» + «іменник»: *сорокопуд* (IV, с. 169) «невеликий хижий птах ряду горобцеподібних із загнутим дзьобом і кігтями»; «числівник» + «іменник» + суфікс: *сорокатільник* (IV, с. 168) = *сорокопуд*.

У системі найменувань птахів зоолексеми, утворені флективним способом, посідають третє місце. Як зазначає В. О. Горпинич, «окремі флексії у певних словотвірних позиціях здатні утворювати похідні слова з новим значенням, тобто виконувати функцію словотвірних формантів (це так звані синкретичні морфи)» [1, с. 118-119]. Вчений наводить кілька типів флексій, які виконують словотвірну функцію. Орієнтуючись на його класифікацію, визначаємо у назвах птахів наявність таких флексій: 1) *-а* в іменниках середнього роду, що є назвами дитинчат птахів: *вороня* (I, с. 255); *вірля* (I, с. 239) = *орля*; *вутья* (I, с. 260) «маля качки»; *готя* (I, с. 320) «пташеня-глухар»; *гуся* (I, с. 343); *деркача* (I, с. 371); *жайвороня* (I, с. 471); *индича* (II, с. 193); *кача* (II, с. 227); *кряча* (II, с. 317) «качення»; *куря* (II, с. 331) = *курча*; *лебеда* (II, с. 349); *орля* (III, с. 63); *перепеля* (III, с. 130); *півня* (III, с. 157); *потя* (III, с. 384) «курча; пташеня»; *пташа* (III, с. 496); *пуля* (III, с. 499) «індича»; *соколя* (IV, с. 165); *солов'я* (IV, с. 166); *тетеря* (IV, с. 259); *утья* (IV, с. 367); *чиря* (IV, с. 463) «пташа чирки»; *щуря* (IV, с. 530) «пташеня стрижа»; 2) *-а* в іменниках жіночого роду, що є утвореннями, як правило, від іменників чоловічого роду: *блиска* (I, с. 74) = *трясогузка*; *ворона* (I, с. 255) «хижий птах із чорним або сірим пір'ям, що живе на деревах поблизу населених пунктів»; *гавря* (I, с. 263) = *тава*; *жовтобрюха* (I, с. 489) «маленька із жовтим черевцем пташка ряду Горобцеподібні»; *кльока* (II, с. 253) «квочка»; *кура* (II, с. 328) «курка»; *лебеда* (II, с. 349) «лебідь-самка»; *перепела* (III, с. 130) «перепілка»; *тетеря* (IV, с. 259) «самка тетерука»; *утья* (IV, с. 367) дит. від *утка*.

Загальновідомо, що своєрідним видом афіксального словотворення іменників є нульова афіксація. Безафіксне словотворення в сучасній українській мові використовується при творенні віддієслівних і, рідше, відприкметникових дериватів. Зібраний фактичний матеріал свідчить про те, що цей спосіб творення для назв птахів стоїть на четвертому місці.

Оскільки у мовознавчій літературі виділяють чотири типи словотвірних моделей безафіксних іменників української мови (іменники чоловічого роду II відміни, жіночого роду I відміни, жіночого роду III відміни, іменники, які мають лише форму множини) [2, с. 170], доречно зібраний матеріал класифікувати за цими типами. Майже усі зафіксовані найменування птахів – іменники чоловічого роду II відміни та віддієслівні утворення: *квак* (II, с. 229), *кряк* (II, с. 316); *кувік* (II, с. 318) «сова»; *туркот*, *туркут* (IV, с. 296) «голуб»; *ціцвирь* (IV, с. 435) «тетервак»; *чекіт* (IV, с. 449). Дериват *галь* (I, с. 268) «галки» є збірною відіменниковою назвою та іменником жіночого роду III відміни.

Посідаючи передостаннє місце за кількістю серед зоолексем, що є назвами птахів, конфіксальні іменники засвідчують розмаїття словотвірної структури. Так, у творенні дериватів, за даними фактичного матеріалу, беруть участь шість конфіксів: *при-...-к-* (*припилка* (III, с. 431)), *о-...-ок* (*орябок* (III, с. 64) «лісовий птах родини тетерукових з рябим оперенням»), *при-...-ень* (*припутень* (III, с. 435) «дикий голуб»), *під-...-ець* (*підкаменець* (III, с. 166) «берегова ластівка; стриж»), *під-...-к-* (*підбережка* (III, с. 158) «берегова ластівка»), *під-...-ник* (*підплитник* (III, с. 176) «стриж»).

Зоолексеми, що є найменуваннями птахів і утворені за допомогою префіксів, представлені трьома іменниками: *вивільга* (I, с. 149) «співучий птах середніх розмірів із родини горобцеподібних, що має яскраво-жовте з чорним чи оливково-зелене оперення»; *підсоловій* (III, с. 180) «вівчарик»; *під'ядлівчак* (III, с. 185).

Отже, аналіз словотвірної структури зоонімів початку ХХ ст., які є назвами птахів, дозволяє стверджувати, що найбільше серед них суфіксальних іменників – 83 % від усіх проаналізованих мовних одиниць; складні слова складають 8 %; деривати, утворені флективним способом, – 6 %; зоолексеми, утворені безафіксним способом, – 1,5 %; конфіксальні структури – 1 % та префіксальні зооніми – 0,5 % від усіх проаналізованих назв птахів.

Список використаних джерел

- I – Словарь української мови / [Упорядкував з додатком власного матеріалу Б. Д. Грінченко]. – Т. I. – [надруковано з видання 1907 – 1909 рр. фотоспособом]. – К. : Наук. думка, 1996. – 494 с.
 II – Словарь української мови / [Упорядкував з додатком власного матеріалу Б. Д. Грінченко]. – Т. II. – [надруковано з видання 1907 – 1909 рр. фотоспособом]. – К. : Наук. думка, 1996. – 588 с.
 III – Словарь української мови / [Упорядкував з додатком власного матеріалу Б. Д. Грінченко]. – Т. III. – [надруковано з видання 1907 – 1909 рр. фотоспособом]. – К. : Наук. думка, 1997. – 593 с.
 IV – Словарь української мови / [Упорядкував з додатком власного матеріалу Б. Д. Грінченко]. – Т. IV. – [надруковано з видання 1907 – 1909 рр. фотоспособом]. – К. : Наук. думка, 1997. – 616 с.

Література

1. Горпинич В. О. Сучасна українська літературна мова. Морфеміка. Словотвір. Морфонологія / Володимир Олександрович Горпинич : [навчальний посібник]. – К. : Вища школа, 1999. – 207 с.
2. Сучасна українська літературна мова : [підручник] / [М. Я. Плющ, С. П. Бевзенко, Н. Я. Грипас та ін.]; за ред. М. Я. Плющ. – К., 1994. – 414 с.

ТЕРМІН «ФРАЗЕМА» В ЕТНОЛІНГВІСТИЦІ ТА ЛІНГВОКУЛЬТУРОЛОГІЇ

Кевлюк І. В. Термін «фразама» в етнолінгвістиці та лінгвокультурології.

У статті з'ясовано історико-етимологічну основу терміна «фразама» та проаналізовано її із позиції внутрішніх форм; досліджено особливості структури фразеологічних одиниць; розглянуто методологічні та теоретичні засади фразеологічного складу мови; простежено взаємозв'язок фразем і культурно-етнографічних факторів.

Ключові слова: фразама, ідіома, фразеологія, фразеологічні одиниці, лексема, лінгвістика, етнолінгвістика, лінгвокультурологія, мовна картина світу.

Кевлюк И. В. Термин «фразама» в этнолингвистике и лингвокультурологии.

В статье исследовано историко-этимологическую основу термина «фразама» и проанализировано ее с точки зрения внутренних форм; исследовано особенности структуры фразеологических единиц; рассмотрено методологические и теоретические основы фразеологического состава языка; прослежена взаимосвязь фразем и культурно-этнографических факторов.

Ключевые слова: фразама, идиома, фразеология, фразеологические единицы, лексема, лингвистика, этнолингвистика, лингвокультурология, языковая картина мира.

Kevlyuk I. V. The term «phraseme» in etnolinguistics and linguistic culture.

In the article historical-etymology base of the term «phraseme» and its internal structure are analyzed. The structural features of phraseological units are researched. The methodological and theoretical principles of phraseological composition of the language are considered. The relationship of cultural and ethnographic factors are traced.

Key words: phraseme, idiom, phraseology, phraseological units, lexeme, linguistics, ethnolinguistics, linguistic culture, linguistic picture of the world.

Останнім часом опубліковано багато наукових праць із проблем фразеології, етнолінгвістики та лінгвокультурології (В. Ужченко, В. Жайворонок, О. Масло, О. Селіванова, В. Яковлева, М. Скаб, І. Мілева, І. Сніцар, М. Літвінова, В. Васильченко, Т. Д'якової, Т. Григоренко, О. Плетньова), фігурує значна кількість точок зору щодо поняттєвих та термінологічних розбіжностей, а деякі науковці по-різному підходять до явищ фразеології. Питанням *фразеотворення* (у науковий обіг термін увів В. Виноградов) присвятили свої праці М. Алефіренко, М. Демський, В. Коваль, В. Білоноженко, І. Гнатюк, Л. Скрипник, Г. Волкотруб, В. Телія, А. Смерчко та інші етимологічні дослідження сприяли закріпленню в українському мовознавстві низки нових термінів на позначення процесу появи нових фразем: *фразеологізація* (С. Гаврин, В. Ващенко, Г. Удовиченко, В. Кодухов), *ідіоматизація* (Б. Ларін), *фразеологічні неології* (В. Мокієнко), *фразеологічні інновації* (В. Русанівський, Н. Кошелова, О. Сербенська, А. Смерчко), *неофразеологізація* (Н. Скиба). Фразеологія ставить перед собою ряд специфічних завдань: проаналізувати взаємозв'язок фразеологічних зворотів з іншими мовознавчими одиницями – словом, словосполученням, реченням; дослідити особливості структури фразеологічних одиниць; з'ясувати історико-етимологічні основи фразем. Детальне вивчення вищезазначених завдань має велике практичне й теоретичне значення.

Питання фразеологізації як мовно-історичного явища, джерельної та дериваційної бази українських фразем також набувають у сучасному мовознавстві особливої актуальності в аспекті вивчення семантики фразеологічних одиниць унаслідок тривалого розвитку, стабілізації й закріплення у мовленнєвій практиці народу. Його динаміка полягає в лексико-граматичних перетвореннях у напрямі від синтаксично вільних словосполучень до семантично нерозкладних фразеологічних зрощень.

Меншою мірою представлені дослідження фразеологізмів в їх історичному й етимологічному аспектах, спрямовані на вивчення первинних форм і значень, джерел походження фразеологізмів, виявлення сфер їхнього функціонування.

Упорядкування лінгвістичної термінології теж залишається актуальним. Так, немає чіткості у позначенні фразеологічних одиниць різних типів – «усталених зворотів, стійких поєднань слів, що виступають у мові як єдиний неподільний і цілісний вислів» [8, с. 878]. У кожного автора, залежно від його наукових орієнтирів, має місце довільне використання термінів зазначеної сфери номенів: фразеологічний зворот мови, лексикалізована фраза, фразеологізм, фразеологічна одиниця, фразема, сполучення слів з переносним значенням, неподільне словосполучення, стійке словосполучення, стійка сполука слів, стійка фраза, ідіоматичне словосполучення, ідіоматизм, ідіома, ідіоматичний вислів. Так само й розділ, що охоплює сукупність цих одиниць, номінують як фразеологія, ідіоматика, фраземіка тощо.

У наш час лінгвістика вивчає мовні явища у їх взаємозалежності з людським фактором і вважає це актуальною тенденцією сьогодення. Цей факт сприяє інтенсивному розвитку етнолінгвістики й лінгвокультурології в рамках фразеології. Ці галузеві напрямки прагнуть простежити спільні ознаки й відмінності проникнення «мови» культури у форми презентації фраземами культурно значимої інформації.

Щодо лінгвокультурології, то ця галузь науки дезінтегрує фразеологічну картину світу на окремі її складові – фраземи, вивчає їх спроможність віддзеркалювати культурну сучасну самосвідомість етносу. Саме фраземи виражають основні переконання та вірування носіїв мови. В. Телія вважає, що «система образів, закріплених у фразеологічному складі мови, виступає своєрідною «нішею» для комуляції світобачення і, так чи інакше, зв'язана з матеріальною, соціальною чи духовною культурою даної мовної спільноти, а тому може свідчити про національно-культурний досвід і традиції... Фраземи, які відображають типові уявлення, можуть виконувати роль еталонів, стереотипів культурно-національного світобачення чи вказувати на їх символічний характер і в цій якості виступають як мовні експонати культурних знаків» [17, с. 213–238].

Аналогічну позицію поділяє у своїх дослідженнях лінгвіст Б. Ларін. На його думку, фразеологічний рівень мови найбільш детально показує

специфіку мовної картини світу та виявляє взаємозв'язок культури й мови. Особливо рельєфно ця проблема визначається при лінгвокультурологічному аналізі фразем. Науковець зазначає, що «фразеологізми будь-якої мови передають риси національного характеру, способу життя, суспільний устрій народу, його культуру, світосприйняття, вони відображають ідеологію епохи, як світло ранку відбивається в краплі роси» [9].

Етнолінгвістику розглядають в основному як науку об'єктом дослідження якої є мова в її відношенні до культури. Але разом із тим комплексно аналізують народну психологію і міфологію. Тобто це наукова галузь, яка межує з власне лінгвістикою, фольклористикою, етнографією, культурологією і сьогодні розвивається. Етнолінгвістика також має фразему предметом дослідження. Відомо, що в основі світогляду кожного народу знаходиться система предметних значень, когнітивних схем, соціальних стереотипів. Саме через це свідомість індивідуума завжди обумовлена етнічно. Етнокультурні асоціації, емоційні реакції, етнічно марковані оцінки, еталони й стереотипи поведінки носія етнічної свідомості впливають на культурну конотацію фраземного знака. Етнолінгвістика орієнтована в основному на «історично-реконструктивний план виявлення культурних пластів у формуванні фразеології» [17, с. 217].

У різних лінгвістичних сферах фразема як термін розглядається зокрема у *лінгвокультурології* (Б. Ларін, В. Телія), в *етнолінгвістиці* (В. Жайворонок, В. Васильченко, В. Кононенко, В. Коваль, В. Мокієнко, Е. Солодухо, Н. Ворокова), власне у *фразеології* (М. Демський, М. Алефіренко, В. Ужченко, Л. Скрипник, М. Філіпчук, В. Баран, та ін.).

У лінгвістів різні позиції щодо історико-етимологічної основи терміна «фразема». М. Алефіренко, досліджуючи власне фразеологію, під фраземою розглядає «аналітичний за формою, але семантично цілісний і синтаксично неподільний мовний знак, який своїм виникненням і функціонуванням зобов'язаний комбінаторній взаємодії значень лексичних і граматичних компонентів свого вільносинтаксичного генотипу» [1, с. 12]. О. Селіванова кваліфікує фразему як інваріантну одиницю фраземного рівня: «Установлення співвідношення фразем з одиницями інших мовних рівнів може слугувати одним із доказів системності фразеології, її проміжного статусу в рівневій ієрархії системи мови» [11, с. 958]. М. Демський пропонує розглядати фразему як словосполучення, яке «за своєю номінативною функцією в багатьох мовах збігається зі словом, оскільки і лексема, і фразема виражають певне поняття і позначають предмети, ознаки, дії» [6, с. 7]. Лінгвіст доводить, що головна відмінність між лексемою і фраземою полягає саме в структурі цих одиниць. Якщо лексема – це цільнооформлена одиниця, значення якої детермінується значенням її морфологічних компонентів, то фразема – нарізнооформлена одиниця, що складається з двох чи більше окремих лексем. Визначаючи сутність фраземи, її ономазіологічні функції та системні особливості, М.

Демський одним із перших надає фраземі статусу базової одиниці фраземного рівня, «що має фраземне значення, компонентний склад і граматичне значення – інтегранти відповідних граматичних категорій та виконує номінативно-конотативну функцію» [6, с. 5–6], а також звертає увагу на аспект генезису та способи творення українських фразем.

Близька до лексикологічного рівня фразема разом зі словом виступає цілісним живим механізмом на етапах еволюційного розвитку: виникнення (творення), становлення, активізації / пасивізації вжитку, зникнення.

Н. Стрілець займалася дослідженням фраземи і доводить, що «фразема – це непередикативна двовершинна фразеологічна одиниця, що складається як мінімум із двох самостійних слів і яка в семантичному плані може мати односторонню (фразеологічні єдності) або двосторонню (фразеологічні зрощення або ідіоми) смисловою залежністю» [17]. Науковець запропонувала авторську структурно-семантичну класифікацію фразем, в якій двовершинні непередикативні одиниці (фраземи) членуються семантично на ідіоми (одиниці з двосторонньою смисловою залежністю) та одиниці з односторонньою смисловою залежністю.

В. Архангельський подає класифікацію фразеологічних одиниць за семантичними ознаками та граматичною формою. Лінгвіст пропонує фразеологічні одиниці поділити на стійкі фрази та фраземи. Термін «стійка фраза» охоплює фразеологічні одиниці зі структурою речень, а термін «фразема» – фразеологічні одиниці зі структурою словосполучень.

Із часом термін «фразема» актуалізується у зв'язку зі зміною сучасних напрямів дослідження, зокрема вивчення безпосередньо фраземних одиниць із погляду внутрішньої форми, етимологічних процесів творення, функціонування в контексті мовленнєвого суспільного дискурсу та його міжвидових розгалужень – політичних, культурологічних, соціологічних тощо, на відміну від загальнонаукових, системних вивчень розділу (методологічні і теоретичні засади фразеологічного складу мови, системний і рівневий статус фразеологізмів, синтаксична роль тощо) [14].

Внутрішні форми фразем визначають особливості відображення в ідіоматиці етнокультурних пріоритетів, звичаїв, прихованих психологічних, моральних установок культурної спільноти. Вивчаючи внутрішні форми фразем будь-якої мови, підсвідомо потрапляєш у духовний світ народу і в міфологію. Фраземіка переходить із покоління в покоління не змінюючись, чого не можна сказати ні про який інший рівень мови. Дійсно, «фраземи – це «код культури»: часто в ньому зашифрований цілий сюжет» [16, с. 224]. Водночас фразема компактна, економна.

Часто до складу фразем входять слова, які відображають національну специфіку. Несе етнологічну інформацію також і внутрішня форма фразеологізмів. Стійкі словосполучення та інші фразеологічні одиниці, які віддзеркалюють етнічну специфіку світосприйняття тієї чи тієї

нації, мають у лінгвістиці різноманітні назви: «*ідіоматика, яка законсервувала культурологічні релікти*» (В. Мокієнко), «*сакральна народна фразеологія*» (Н. Толстой), «*фразеологізми-міфологеми*» (В. Маслова). Майже кожен термін підкреслює внутрішній зміст такого роду фразем. Аналізуючи взаємозв'язок культурно-етнографічних факторів і фразем, Є. Брисіна використовує термін «етнофраземіка» як розділ етнолінгвістики, «яка досліджує семантичні, експресивно-стилістичні властивості фраземних знаків, особливості їх творення і вживання в тісному зв'язку з етнічною історією і культурою народу – носія мови» [2]. Термін етнофразема, який вживає у своїх роботах Є. Брисіна, «у сукупному вигляді вказує на ідіоетнічну специфіку фразеологічної одиниці» [2]. До етнофразем вона відносить як немотивовану чи частково мотивовану на синхронному рівні обрядову й необрядову фразеологію, так і повністю мотивовані вирази, зв'язані з традиціями, звичаями, історичними фактами й культурою. Будь-яка фразема, вважає Н. Ворокова, має свій прототип, тобто вільне словосполучення, яке лежить в основі цієї фраземи. В прототипах описані відповідні ситуації, які віддзеркалюють різні сторони життя народу [5]. Поділяє дану точку зору і В. Васильченко: «Фразеологізми, несучи у собі залишки різних (родинних, календарних) давніх обрядів, разом з рештою стійких мовних одиниць, що відображають стихію народної духовної культури (етнофраземи), утворюють сакральну народну фразеологію» [4]. Отже, у фразеології, етнолінгвістиці та лінгвокультурології віддзеркалюється безпосередня мовна дійсність через призму національного складу мислення. А тому національно-культурну специфіку слід шукати саме у фраземах.

Література

1. Алефиренко Н. Ф. Проблемы фразеологического значения и смысла. – Астрахань : Изд-во Астраханского гос. педагогического ун-та, 2000. – 220 с.
2. Брысина Е. В. Этнолингвокультурологические основы диалектной фраземики Дона : дисс. докт... филол. наук. – Волгоград, 2003. – 543 с.
3. Васильченко В. М. Этнофразеологизмы: точки пересечения этнокультуры и этноязыка // Основные вопросы лингвистики, лингводидактики и межкультурной коммуникации [Текст] : сб. научн. трудов по филологии / отв. ред. Г. В. Рябичкина. – Астрахань : Издательство : Сорокин Роман Васильевич, 2008. – № 2 (2). 0; С. 32–38.
4. Васильченко В. М. Обрядомотиваційні зв'язки українських етнофразем (на матеріалі поховальних фразеологізмів) / В. М. Васильченко // Українська мова. – 2009. – № 2. – С. 70–85.
5. Ворокова Н. А. Этнокультурная специфика идиоматики (на материале русского и кабардино-черкесского языков) : дисс. докт. филол. наук. – Нальчик, 2003. – 264 с.
6. Демський М. Українська фраземіка (дериваційна база, семантико-граматичні особливості) : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня д-ра філол. наук / М. Демський. – Ужгород, 1994. – 21с.
7. Демський М. Українські фраземи і особливості їх творення / М. Демський. – Львів : Просвіта, 1994. – 62 с.
8. Загнітко А. Сучасний тлумачний словник української мови / А. Загнітко. – Донецьк : ТОВ ВКФ «Бао», 2009. – 960 с.
9. Ларин Б. А. Очерки по фразеологии // История русского языка и общее языкознание / Б. А. Ларин. – М. : Просвещение, 1977. – 224 с.
10. Laffal J. A Concept Dictionary of English (1973);
11. Селіванова О. Сучасна лінгвістика: термінологічна енциклопедія / О. Селіванова. – Полтава : Довкілля. – Київ, 2006. – 716 с.
12. Словник символів культури України / За ред. В. Коцура, О. Потапенка, М. Дмитренка (2002);

13. Słownik stereotypów i symboli ludowych / Koncepcja całości i redakcja: Jerzy Bartmiński (1996, 1999);
14. Стахова В. Поняттєво-виражальна сутність «фраземіки» в українському лінгвотермінологічному просторі / В. Стахова // Мандрівець. Всеукраїнський науковий журнал : Серія філологічна. – Тернопіль, 2010. – №3. – С. 76–80.
15. Стрілець Н. Я. Структурні та функціонально-семантичні особливості соматичних фразем у романських мовах : дис. канд... філол. наук. – Львів, 2002. – 182 с.
16. Телия В. Н. Русская фразеология. Семантический, прагматический и лингвокультурологический аспекты / В. Н. Телия. – М. : Школа «Языки русской культуры», 1996. – 288 с.
17. Телия В. Н. Что такое фразеология? / В. Н. Телия. – М., 1966. – С. 213–238.

УДК 808.2-3+808.26-3+808.3

В. И. Коваль

УКРАИНСКИЙ ДИАЛЕКТНЫЙ ФРАЗЕОЛОГИЗМ *ЛАПАТИ ЗАЙЦА* И ЕГО ИНОСЛАВЯНСКИЕ ПАРАЛЛЕЛИ

Коваль В. И. Український діалектний фразеологізм *лапати зайця* та його інослов'янські паралелі.

У статті розглянуто внутрішню форму українського діалектного фразеологізму *лапати зайця* 'говорити (робити) дурниці' на фоні схожих у структурно-компонентному і семантичному відношенні зворотів у споріднених слов'янських мовах; встановлено архаїчну символіку слова-компонента *засць*, яка характеризується амбівалентними ознаками.

Ключові слова: фразеологія, діахронічний аналіз, структурно-семантична модель, слова-символи, народна духовна культура.

Коваль В. И. Украинский диалектный фразеологизм *лапати зайца* и его инославянские параллели.

В статье рассматривается внутренняя форма украинского диалектного фразеологизма *лапати зайца* 'говорить (делать) глупости' на фоне сходных в структурно-компонентном и семантическом отношении оборотов в родственных славянских языках; устанавливается архаичная символика слова-компонента *заяц*, характеризующаяся амбивалентными признаками.

Ключевые слова: фразеология, диахронический анализ, структурно-семантическая модель, слова-символы, народная духовная культура.

Koval V. I. Ukrainian dialect phraseologism *lapati zaicya* and its other Slavic parallels.

The article deals with the inner shape of Ukrainian dialect phraseologism *lapati zaicya* 'to say (to do) nonsense' on the background of similar in structural and semantic relation of the phrases in the related Slavic languages. The archaic symbolism of the word- component *zayac*, which is characterized with ambivalent characteristics is set in this article.

Key words: phraseology, diachronic analysis, structural and semantic model, word-symbols, folk spiritual culture.

Фразеологізм *лапати зайця* 'говорить (делать) глупости', зафіксований в українських буковинських говорах (МСБГ, с. 14), створює враження регіонального оборота, позбавленого якої-небудь «внутренней логіки», поскільки спроби одразу ж, «в першому наближенні» встановити істоти образу, положеного в основу цілісної фразеологічної семантики, неминуче поставлять дослідника в тупик. Насправді, надзвичайно складно «вивести» з сумми значень компонентів (*лапати* 'ловить, хватать' і *заяц* 'небольшой зверек из отряда грызунов') абсолютно «неожиданную» семантику – 'говорить (делать) глупости'. Между тем очевидно, что перед нами – типичное

фразеологическое сращение, при характеристике которого, как подчеркивал В. В. Виноградов, «чисто внешний, формальный, хотя бы и лексикологический подход <...> не достигает цели» [3, с. 25]. Б. А. Ларин, называвший «иррегулярность», «неправильность» в качестве неотъемлемых особенностей немотивированных фразеологизмов, указывал на одну из причин фразеологической «неправильности», при которой внутренняя форма оборотов затемнена, хотя составляющие фразеологизм компоненты принадлежат к активному словарному запасу: «...все слова известны, а смысл целого остается неясным» [9, с. 153].

Одним из следствий бурного развития фразеологии на рубеже веков стало вполне сформировавшееся убеждение, согласно которому к этимологическому анализу фразеологических единиц вполне применимы принципы, давно апробированные в ходе диахронической интерпретации лексики. Важнейший из этих принципов заключается, как известно, в сравнении исследуемой языковой единицы с однотипными в формальном и содержательном отношении словами (в нашем случае – со словосочетаниями). Напротив, изолированное рассмотрение того или иного слова (фразеологизма) приводит, как правило, к недостаточно аргументированной или надуманной этимологии.

Обращение к фразеологическому фонду родственных славянских языков свидетельствует о том, что являющийся объектом нашего рассмотрения фразеологизм имеет целый ряд инославянских параллелей. Среди них прежде всего следует назвать бел. *з зайцам у галаве* ‘глуповатый, недалекий’ (Высл., 68) и пол. *mieć zajączki w głowie* ‘быть сумасшедшим’ (Skog. 2, s. 737); явно пейоративную семантику имеет также болг. *уловил съм зайчето* ‘заболел’; ‘оказался в неприятной ситуации’ (ФРБЕ 2, с. 449).

Среди негативно осмысливаемых «заячьих» фразеологизмов особое место занимают устойчивые словосочетания, объединяющиеся значением ‘споткнуться, упасть’: бел. *зайца злавіць* (СГВ, с. 590), пол. *złapać (chusać, zabić) zająca* (НКРР 3, s. 820), чеш. *hytit zajíce* (Zaog., s. 438). Анализируя происхождение синонимичного оборота – укр. диал. *вовка вбити* ‘упасть на землю, споткнуться’, известный украинский фразеолог А. А. Ивченко приводит белорусские, польские и чешские соответствия, считая их образованными по структурно-семантической модели ‘добыть + охотничий трофей = совершить неудачный поступок’ [7, с. 199]. На наш взгляд, свойственное этим фразеологизмам значение – ‘упасть на землю’ – все же необходимо отделять от более широкой семантики ‘совершить неудачный поступок’, поскольку падение человека (особенно неожиданное падение) не может не осмысляться как действие произвольное, происходящее под влиянием сил «извне» и поэтому аналогичное болезненному состоянию. При более тщательном рассмотрении оказывается, что именные компоненты фразем этого типа (*заяц, волк,*

выдра и др.) осознались носителями языка не просто как охотничьи трофеи, но и как животные, наделенные определенной символикой.

Приведенные фразеологизмы, однако, ничего не проясняют, а лишь усложняют понимание «исходного» в нашем случае фразеологизма *лапáти зайца* ‘говорить (делать) глупости’, «уводя» его в иную семантическую сферу. Очевидно однако, что, невзирая на различия в семантике приведенных фразеологизмов, они обладают определенным сходством грамматической структуры и семантики. Так, фраземы со значением ‘споткнуться, упасть’ близки целому ряду других фразеологизмов, в состав которых входят негативно оцениваемые смыслообразующие именные компоненты. Сравн.: бел. *схапіць бізуна* ‘получить лупцовки’, *трасцу схапіць* ‘ничего не получить’ (ТСБМ 5, с. 407), *плескача схваціць* ‘быть наказанным’ (СБНФ, с. 213); рус. *плакунчиков поймать* ‘замерзнуть’ (ФСРГС, с. 141); хорв. *dobiti batine* (= получить палку) ‘быть побитым’ (FRHSJ, s. 12), *dobiti vrapca* (= получить воробья) ‘ничего не получить’ (FRHSJ, s. 752). В белорусских народных проклятиях глагол *схапіць* употребляется в сочетании с названиями болезней и мифических существ: *Бадай цябе рэзанá схапіла* (*рэзанá* ‘понос’) (Высл., с. 203); *Каб цябе патайнік схапіў!* (*патайнік* ‘эпилепсия’) (Высл., с. 225); *Кадук цябе схапі!* (*кадук* ‘черт’) (Высл., с. 229); *Чорт цябе схапі!* (Высл., с. 237). Таким образом, глагольный компонент приведенных фразеологизмов развивает на базе прямого значения ‘взять резким движением рук’ более отвлеченную, категориальную семантику – ‘внезапно приобрести негативно оцениваемое состояние (физическое ощущение)’.

Что касается роли именного компонента, являющегося семантическим центром приведенных фразем, то она может быть выявлена только через обращение к этнокультурной сфере, в которой заяц имеет ярко выраженные амбивалентные характеристики. С одной стороны, широко известна детородная и продуцирующая символика зайца, истоком которой является, очевидно, плодовитость и живучесть животного. Так, в белорусском устойчивом словосочетании *зайцаў хлеб* ‘остатки еды, привезенной домой из леса, луга, которую предлагают съесть детям’ (ТСБМ 5, с. 200) нашли отражение представления о магическом влиянии зайца на рост, развитие, здоровье ребенка отражены. Продуцирующая символика зайца в наибольшей мере нашла отражение в свадебной обрядности. Так, о девушке, которая не может выйти замуж, говорят, что она тогда замуж выйдет, когда в лесу зайца поймает. На свадьбе исполнение песен о зайце нередко связано с обрядом брачной ночи и определением «честности» невесты. Идея плодовитости зайца выражена в использовании заячьей крови в качестве средства от бесплодия, в объяснении детям, что их принес заяц. Сон о пойманном зайце предвещает женщине беременность и рождение сына (СМ, 191). Выразительная эротическая (фаллическая) символика характерна для украинского

диалектного термина *заяць* ‘толкач, служащий для выжимания масла в маслобойне’ (Гринч. 3, с. 52), и для смыслообразующего компонента *zec* ‘заяц’ в серб. *tjerati zeca* (= гонять зайца) ‘вести распущенную жизнь’ (FRHSI, s. 782); сравн. с последним чешский фразеологизм *vyhanel z dirý zajíce* (=выгонял зайцев из норы), который определяется как ‘метафорическое обозначение коитуса’ [4, с. 182]. Фигурками зайца, изготовленными из теста, украшали свадебный каравай, что также имело продуцирующую направленность – стремление обеспечить молодым продолжение рода [5, с. 53]. В русской свадебной обрядности известно ритуальное действие *зайчика подносить*, заключающееся в поднесении девушками к столу, где сидят молодые, сделанного из платка зайчика с произнесением присказки – пожелания детородия (СРНГ 10, с. 110). Согласно распространенному поверью, в последних несжатых колосьях на поле, символизирующих урожай, находится дух поля – *хлебный заяц*, который воплощает живительную плодоносную силу земли [11, с. 80].

С другой стороны, не менее известны прямо противоположные, негативные представления о зайце как воплощении нечистой силы, зла, болезни и даже смерти. Истоки этой символики довольно сложны; одно из возможных ее объяснений – сохранившееся у восточных и южных славян поверье о «смешанности» зайца как признаке «нечистого» животного: «у зайца собачьи лапы, кошачья голова и ослиные уши» [4, с. 141]. Весьма распространены поверья о зайце-оборотне, о появлении черта или лешего в виде зайца. Так, в белорусской быличке «заяц водит охотника по лесу, заманивая его все дальше, а потом с шумом исчезает в вихре» [4, с. 188]. Очевидная связь зайца с нечистой силой отражена и в известном сказочном сюжете о Кашее Бессмертном, где заяц выступает в роли хранителя бессмертия Кашея: «Из сундука должен стремглав выскочить заяц, унося с собой кашееву смерть и тем самым спасая Кашея» [12, с. 332]. В качестве типологических параллелей могут приведены обусловленные табу номинации зайца в других языках, концентрирующие внимание на внешнем виде животного. Так, в берберском языке зайца, особенно утром, называют не прямо, а описательно – *bu tmezgīn* (= длинноухий зверь); сравн. также греч. *λάωωος* (= вислоухий зверь) и перс. *xargōš* (= зверь с ослиными ушами) [2 с. 373].

Устойчивая ассоциация «заяц → беда, горе» наглядно отражена в народных поверьях о встрече с зайцем, об опасности его проникновения в окультуренное пространство: «Калі ў новую хату ў часе будаўніцтва забег заяц, дык новая хата абавязкова згарыць; тады будоўлю спыняюць, а матэрыял ужываюць на апал» [10, с. 28-29]; сравн. рус. *Заяц по селенью бегаёт – к пожару* (Даль 1, с. 670). Вообще встреча с зайцем однозначно оценивалась как плохое предзнаменование: «Заяц, перебежавший дорогу или встретившийся на пути, сулит путнику несчастье, например, охотнику и рыбаку – неудачу в ловле, сплавщику плотов – мель или разбитые плоты»

(СМ, с. 191-192). Особенно неблагоприятной считалась встреча с зайцем свадебного поезда, который в этом случае останавливался [4, с. 142]. Названное поверье положено в основу немотивированного диалектного фразеологизма *забрасывать (закидывать) зайца* ‘преграждать дорогу свадебному поезду жердью или веревкой’ [6, с. 121]. В русских говорах термин *заяц* употребляется в значении ‘палка, брошенная на пути шествия молодых’ (СРНГ 11, с. 203). Сравн. примету, связанную с этим термином: *Зайца не откидай – будешь женку откидать* (там же). С аналогичным значением – ‘останавливать свадебное шествие, требуя от жениха выкуп за невесту’, – известен русский диалектный фразеологизм *зайца ловить* (ФСРГС, с. 107). Непосредственное отношение к названным представлениям имеет и текст заговора от зубной боли, где заяц выступает в функции демонического существа, к которому отсылается болезнь: «На море, на океане, на острове Буяне стоят высокие три дерева, под теми деревьями лежит заяц; перенесись ты, зубная боль, к тому зайцу» [1, с. 219].

Следует отметить, что мотив ловли (поймки) зайца, нашедший отражение в приведенных этнофразах, связан в этнокультурной сфере с представлениями о смерти и «том свете». Так, по русским поверьям, колдун может послать своего врага «ловить зайцев», которые «заводят людей в пропасти, овраги, ямы и долго их мучают и в конце концов губят» [13, с. 99]. На Могилевщине о женщине, которая ни разу не была крестной, говорили: *Ты, мусіць, не хадзіла ў бабкі і будзіш зайцоў пасвіць на тым свеце* [8, с. 27].

Сказанное дает основание заключить, что негативная символика зайца, относящаяся к пласту очень древних (языческих) представлений, является мотивирующей базой для формирования семантики фразем рассматриваемого типа, в том числе и украинского диалектного оборота *лапати зайца* ‘говорить (делать) глупости’.

Литература

1. Афанасьев А. Н. Древо жизни : Избранные статьи / А. Н. Афанасьев. – М. : Современник, 1983. – 464 с.
2. Бенвенист Э. Общая лингвистика / Под ред., с вступ. статьей Ю. С. Степанова / Э. Бенвенист. – М.: Изд-во «Прогресс», 1974. – 447 с.
3. Виноградов В. В. Русский язык : Грамматическое учение о слове / В. В. Виноградов. – [2-е изд.]. – М. : Высшая школа, 1972. – 614 с.
4. Гура А. В. Символика животных в славянской народной традиции / А. В. Гура. – М. : Индрик, 1997. – 912 с.
5. Гура А. В. Материалы к полесскому этнолингвистическому атласу / А. В. Гура, О. А. Терновская, С. М. Толстая // Полесский этнолингвистический сборник : Материалы и исследования. – М. : Наука, 1983. – С. 49–153.
6. Ивашко Л. А. Устойчивые сочетания слов, связанные с обрядами, в псковских говорах / Л. А. Ивашко // Северорусские говоры : Межвуз. сб. – Л. : Изд-во Ленингр. ун-та, 1979. – Вып. 3.– С. 118–125.
7. Івченко А. О. Українська народна фразеологія : ономазіологія, ареали, етимологія / А. О. Івченко. – Харків : ФОЛІО, 1999. – 304 с.
8. Кухаронак Т. І. Радзінныя звычаі і абрады беларусаў : Канец XIX – пач. XX ст. / Т. І. Кухаронак. – Мінск : Навука і тэхніка, 1993. – 126 с.
9. Ларин Б. А. О народной фразеологии / Б. А. Ларин // Ларин Б. А. История русского языка и общее языкознание (Избран. работы). – М. : Просвещение, 1977. – С. 149–162.

10. Нікольскі Н. М. Жывёлы ў звычаях, абрадах і вераньнях беларускага сялянства / Н. М. Нікольскі. – Менск : Бел. АН, 1933. – 36 с.
11. Покровская А. В. Земледельческая обрядность / А. В. Покровская // Календарные обычаи и обряды в странах зарубежной Европы : Ист. корни и развитие обычаев : [сб. ст.] / АН СССР, Ин-т этнографии им. Н. Н. Миклухо-Маклая. – М. : Наука, 1983. – С. 67–90.
12. Рыбаков Б. А. Язычество древней Руси / АН СССР, Отд-ние истории, Ин-т археологии / Б. А. Рыбаков. – М. : Наука, 1987. – 782, [I] с.
13. Топорков А. Л. Из рукописных материалов П. Г. Богатырева / А. Л. Топорков // Русская речь. – 1988. – № 6. – С. 95–99.

Принятые сокращения

- Высл. – Выслоўі / [Склад., сістэм тэкстаў, уступ. арт. і камент. М. Я. Грынבלата. Рэд. тома А. С. Фядосік]. – Мінск : Навука і тэхніка, 1979. – 520 с.
- Гринч. – Словарь украинского языка, собранный редакцией журнала «Киевская старина» / Ред., с добавл. собств. материалов, Б. Д. Гринченко : Т. 1–4. – Київ : Вид-во АН УРСР, 1958 – 1959.
- Даль – Даль Владимир. Толковый словарь живого и великорусского языка : Т. 1–4. – М. : Рус. яз., 1978–1980.
- МСБГ – Матеріали до словника буковинських говірок : [навч. посібник]. – Чернівці : ЧДУ, 1978. – Вип. 5. – 100 с.
- СБНФ – Мяцельская Е. С., Камароўскі Я. М. Слоўнік беларускай народнай фразеалогіі. – Мінск : Выд-ва БДУ, 1972. – 320 с.
- СГВ – Сцяшкловіч Т. В. Слоўнік Гродзенскай вобласці. – Мінск : Навука і тэхніка, 1983. – 671 с.
- СД – Славянские древности : Этнолингвистический словарь : в 5-ти т. / Под ред. Н. И. Толстого. Т. 1. – М. : Междунар. отн., 1995. – 584 с. ; Т. 2. – М. : Междунар. отн., 1999. – 584 с.
- СМ – Славянская мифология : Энциклопедический словарь. – М. : ЭЛМИС ЛАК, 1995. – 416 с.
- СРНГ – Словарь русских народных говоров / Гл. ред. Ф. П. Филин, Ф. П. Сорокалетов. Вып. 1–27. – Л. : Наука, 1965–1994.
- ТСБМ – Тлумачальны слоўнік беларускай мовы : у 5-ці т. – Мінск : Беларус. сав. энцыклапедыя. – Т. 1 : А–В. – 1977. – 608 с. ; Т. 2 : Г–К. – 1978. – 768 с. ; Т. 3 : Л–П. – 1979. – 672 с. ; Т. 4 : П–Р. – 1980. – 768 с. ; Т. 5. – Кн. 1 : С–У. – 1982. – 663 с. ; Т. 5. – Кн. 2 : У–Я. – 1984. – 608 с.
- ФСРГС – Фразеологический словарь русских говоров Сибири / Отв. ред. А. И. Федоров. – Новосибирск : Наука, 1973. – 232 с.
- FRHSJ – Matešić J. Frazeološki rječnik hrvatskoga ili srpskog jezika. – Zagreb : Školska knjiga, 1982. – 808 s.
- NKPP – Nowa księga przysłów i wyrażeń przysłowiowych polskich. Т. 1–3. – Warszawa : Państw. Inst. Wydawniczy, 1969–1972.
- Skor. – Skorupka S. Słownik frazeologiczny języka polskiego. – Warszawa : Wiedza Powszechna. – Т.1 : А–Р. – 1974. – 788 s. ; Т.2 : R–Z. – 1974. – 905 s.
- Zaor. – Zaoralek J. Lidová rčení. – Praha : Nakladatelství Československé akademie Věd, 1963. – 779 s.

УДК 811.161'362

Р. В. Козак

МОДУС КАТЕГОРИЧНОСТІ В СИСТЕМІ ЕКСПРЕСИВНИХ СИНТАКСИЧНИХ ЗАСОБІВ СХІДНОСЛОВ'ЯНСЬКИХ МОВ

Козак Р. В. Модус категоричності в системі експресивних синтаксичних засобів східнослов'янських мов.

У статті розглядається модус категоричності як експресивний синтаксичний засіб. Автор висловлює думку, що прагматична спрямованість зближує категоричність з експресивністю, робить її одним із важливих засобів мовленнєвого впливу. Розкриваються причини підсилення категоричності, жанри, у яких виявляється категоричність, та засоби її вираження.

Ключові слова: адресат, висловлення, жанр, експресивність, емоційний стан мовця, категоричність, модус, модусний смисл, смислові відтінки категоричності, спілкування.

Козак Р. В. Модус категоричности в системе экспрессивных синтаксических средств восточнославянских языков.

В статье рассматривается модус категоричности как средство экспрессивности. Автор высказывает мысль, что прагматическая направленность сближает категоричность с экспрессивностью,

делает её важным средством речевого воздействия. Раскрываются причины усиления категоричности, жанры, в которых проявляется категоричность, средства её выражения.

Ключевые слова: адресат, высказывание, жанр, экспрессивность, эмоциональное состояние говорящего, категоричность, модус, модусный смысл, смысловые оттенки категоричности, общение.

Kozak R. V. Modus of categoricity in the system of expressive syntactic means in Eastern Slavonic languages.

In the article the modus of categoricity as an expressive syntactic means is studied. The author suggests that the pragmatic direction brings together the categoricity and expressivity, makes it one of the most important means of verbal influence. The causes of categoricity intensification, its genres and means of its defining are investigated.

Key words: addressee, expression, expressivity, emotional condition of the speaker, genre, categoricity, modus, modus meaning, categoricity and communication shade of meaning.

«Національний менталітет, – як справедливо зауважує Г. Гущина, – має тісний зв'язок із мисленням і світосприйняттям народу, відповідно до якого формуються свідомість і культурні орієнтири та норми, що регулюють поведінку його представників» [3, с. 154], відображають реалії мовної картини світу. У дослідженні мовної картини світу важливе значення має проблема комунікації, що неодноразово висвітлювалось у працях зарубіжних та вітчизняних лінгвістів (Н. Арутюнова, Ф. Бацевич, Н. Гуйванюк, В. Дементьєв, А. Загнітко, Є. Розлогова, Н. Рябцева, Н. Сологуб, Ю. Степанов, С. Проскурін, С. Єрмоленко, Л. Чумак, Дж. Лакофф, Г. Клемен, У. Чейф тощо), філософів (П. Рассел, Дж. Серль, Г. Фреге, Л. Вітгенштейн).

Для порівняльного вивчення комунікативно-прагматичної поведінки представників східнослов'янського мовного простору ми обрали прагматичну категорію категоричності висловлення як таку, що багато в чому визначається специфікою національного менталітету і національного характеру українського, російського та білоруського народів. Категоричність – це форма висловлення, що дозволяє партнеру зрозуміти: мовець вважає свою думку істиною останньої інстанції. Категоричність відображає зневагу до думки партнера, її свідоме несприйняття [6].

Упевненість суб'єкта мовлення в міцності своїх морально-етичних, статусно-рольових переконань, у вірогідності висловлюваної інформації, або прагнення чинити емоційний тиск на співбесідника є умовою посилення категоричності судження: *Я впевнений, що X, підкреслюю, що X, і хочу, щоб ти це зрозумів*. Прагматична спрямованість зближує категоричність з експресивністю. Рівень цієї близькості та відмінностей потребує вивчення, що підкреслює актуальність обраної теми дослідження.

Мета – дослідити семантико-функціональні особливості модусу категоричності як експресивного, синтаксичного засобу в східнослов'янських мовах. Завдання дослідження: 1) визначити місце категорії категоричності серед інших засобів експресивного синтаксису східнослов'янських мов; 2) описати прагмалінгвістичні прийоми та лінгвістичні засоби, що забезпечують експресивність категоричності висловлення, використовуючи як ілюстративний матеріал художні твори українського, російської та білоруської літератури кінця XX – початку XXI століття.

«Категоричний» у «Словнику української мови» в 11-ти томах тлумачиться як «безумовний, рішучий», а «категоричне судження, лог. – безумовне судження» [11, с. 118]. Синонімічними є лексеми *категоричний, рішучий, твердий, безапеляційний, беззаперечний, ультимативний, нав'язливий* [10, с. 531].

Категоричність – модусна категорія, що уможливорює мовцю жорсткіше чи дипломатично висловити свою думку [14, с. 167]. Т. Шмельова відносить категоричність до соціального метааспекту модусу висловлення, що характеризує відношення між комунікантами [16, с. 30]. Через експресивний характер категоричність стає одним із важливих засобів мовленнєвого впливу. Наприклад: – *Щоб прийшла і уроки зробила // Не подумай іти гуляти (1) // Я зателефоную і перевірю (2) // І не рюмсай (укр.); – Чтоб пришла и уроки сделала // Не вздумай идти на прогулку (1) // Я позвоню и проверю (2) // И не хнычь (рос)*. Це висловлення і українською, і російською мовою структуроване у формі наказу, що має за мету змусити адресата поводити себе так, як хоче мовець. Авторська експресія виражена агресивною, категоричною формою. Умисна брутальність, категоричність символізують прагнення суб'єкта мовлення посісти позицію «я над іншими». Мовець не до кінця упевнений, що його наказ буде виконаний, тому відчуває негативне емоційно-оцінне ставлення. На поверхневому рівні осуд виявляється в тактиках мовленнєвого впливу із «твердістю про запас»: попередженнях (1) і погрозах (2). Перлокутивний ефект підсилюють дієслова минулого часу доконаного виду із значенням майбутнього, які подають дії адресата так, ніби він уже виконав.

Причини підсилення категоричності, а, відтак, й експресивності висловлення різноманітні. Безапеляційність, панібратство суджень притаманні для домінуючих особистостей. Так вони приховують свою тривогу, чи, навпаки, виявляють зайву самовпевненість. За цієї умови категоричність покликана продемонструвати перевагу мовця перед співбесідником. Категоричність як форма виявлення експресивності залежить від міри залучення суб'єкта до ситуації спілкування, тобто від того, наскільки є актуальним для мовця завдання вплинути на почуття, думки і поведінку співбесідника. За панібратського спілкування категоричність зумовлена щирою прихильністю мовця до співбесідника, його прагненням до співучасті в долі близької людини. Наприклад: *Вітольде, ти виростеш жорстоким і злим. Запам'ятай* (категоричне попередження). *Про це свідчить не тільки сьогоднішня жорстока бійка на подвір'ї школи, а й твої тонкі губи і примружені хитрі очі. А тепер геть з моїх очей, і хай твоїй матері стане за тебе соромно...* (категорична вимога). *Вона ж тебе зовсім не таким виховує* (О. Чорногуз); *И ты хочешь всё это пустить под хвост своему Марату? Даже и не вздумай* (категоричне попередження), *гони этого кретина в шею* (категорична вимога), *мало тебе, пол жизни, считай, на него угрохала, а*

теперь ещё последние годочки... (Е. Вильмонт); – **Сядзі дома!** – *рашуча спаніла сына Данута* (категоричне попередження). – *У такой справе дзве бабы лепи за любое войска!..* – **Ты, Данута, тут збірайся, а я таксама скокну дахаты ды передачу збяру... (С. Давідовіч).**

Насамкінець, категоричність з'являється в мовленні в результаті обрання мовленнєвих тактик із «*запасом тривкості*»: погрози, докору, попередження, ультиматуму, різкої оцінки, які, як гадає мовець, примусять співбесідника виконати вимогу.

Тип мовленнєвого акту й умови спілкування формують різноманітні смислові відтінки категоричності: рішучість, упевненість, переконаність і власне категоричність, безапеляційність, а також фамільярну відвертість. Перші три відтінки характеризують риторичний образ мовця, який, на думку спеціалістів, забезпечує успіх мовленнєвого впливу. Решта семантичних компонентів мають інтерактивний характер і більше спрямовані на адресата.

Категоричність відображає впевненість адресата у своїй правоті. Упевненість, переконаність і готовність до обстоювання своєї позиції стають причиною експресивності багатьох мовленнєвих жанрів, зокрема, таких як наказ, ствердження, докір, оскаржування тощо. Рівень категоричності перелічених і багатьох інших типів висловлень залежить від ситуації. Лише для небагатьох жанрів категоричність є обов'язковою умовою досягнення мети, постійною характеристикою висловлення, як-от: «вимога», «запевнення», «ультиматум».

Для більшості жанрів східнослов'янських мов категоричність є змінною величиною, що залежить від низки комунікативно-прагматичних параметрів, основними з яких стають адресат і намір мовця вплинути на його настрій думку і поведінку.

Попри численність жанрів, у яких виявляється категоричність, засоби її вираження у східнослов'янських мовах універсальні, можливим стає їх облікування. Категоричність часто має вигляд догми, аксіоми особистої думки, яка не потребує доведення і не може бути запереченою. Тому закономірно, що в категоричних висловленнях функціонують прислів'я, приказки, вислови сентенційного змісту. Наприклад: **Каждый человек жнет то, что сеет. Это жестоко, но это так...** (В. Токарева); **Його кредо – бери від життя все, що можеш. Але – бери найкраще і ти ніколи не залишишся в програві** (О. Черногуз); – **Хай здохне той, хто нас ня любіць!** – *абвьяшчаў ен...* (Н. Бабіна).

Для мовленнєвих жанрів, що цілеспрямовано погіршують взаємовідносини комунікантів, типовими є розмаїті глобальні узагальнення, які, на нашу думку, не можна кваліфікувати як сентенції. Наприклад: – **Что я, слова сказать не имею? – Не имеешь. Ты вообще ни на что не имеешь никакого права. Потому что ты никто, ничто и звать тебя никак** (В. Токарева); **Пам'ятай! Ти своїми зубами копаєш собі яму!**

(О. Черногуз); – *Сам змей ачковы!* – агрызнуўся Ціхан. – *Капелюшовы акулярк!* – І, задаволены сабой, вярнуўся да сваіх вудаў (С. Давідовіч). Якщо комуніканти з'ясовують відносини, то мовець для підсилення своєї позиції видає власну думку за загальну, якій, як відомо, важко суперечити через «всезагальність» і «безособовість». У цьому категоричність взаємодіє з експресивною модусною категорією інтенсивності, що забезпечує, за Т. Шмельовою, «ефект генеральності» [17, с. 22] чи глобальності.

Інколи категоричність пояснюється прагненням мовця підсилити мовленнєвий вплив на партнера. Для цього він намагається «обважнити» фразу, зробити її більш значущою. Найпоширенішим прийомом реалізації цього завдання є парцеляція, часто з риторичним прийомом градації, що притаманно для усіх східнослов'янських мов: *Чтобы его не было. Никогда. Никому* (В. Токарева); *А потім в очах стало темно, бо темна вода поглинула його. Назавжди* (А. Кокотюха); – *Давай усю вёску збярэм сюды! Ніякіх Толікаў! Сам датумкаю, не сумнявайся!* (С. Давідовіч).

Роль парцелятивів в усіх східнослов'янських мовах виконують слова із значенням охоплювання, глобальної характеристики явища чи із семантикою тотального заперечення: *абсолютно, завжди, весь, щохвилини; ніде, ніколи, ні за що, ні для чого* тощо. Наприклад: – *А дома он будет сидеть?* – *забеспокоилась Эльга.* – *Всю жизнь*, – *убеждённо сказала Люся* (В. Токарева); – *Не за неї, – повторив він. – Тебе люблю. Тебе, Роксано. Всю. До краплиночки* (О. Черногуз); *І карасям са ичупаками, вёрткім уюнам ды непаваротлівым ракам тут не вытыць. Аніяк* (А. Казлоў). До цього ж відносимо різноманітні інтенсифікатори, як-от: – *На сто процентов*, – *убеждённо соврала Лена.* – *Даже на сто один* (В. Токарева); – *Петро Петрович! Петро Петрович!* – *назвався, звертаючись до кожного. – Дуже, дуже приємно! Зараз негайно – за стіл! Негайно і без заперечень!* (І. Роздобудько); *Сама Марыля з суседняй вёскі – Свішчова. Нават не з Свішчова, а з хутара Салаўца, што стаяў на ўзлессі, наблізу ад вёскі* (У. Гніламёдаў).

Поширеним засобом підсилення категоричності у східнослов'янських мовах є повтори. Наприклад: – *Ты поедешь... – не верю я. – Нет, поедем, поедем, поедем,* – *страстно проговорила Алка* (В. Токарева); – *А тому, що, запевняю вас, ніхто – чуєте – ніхто!* – *не відмовиться* (І. Роздобудько); – *Цяпер была б такой. Была б* (А. Казлоў).

Через категоричність автор установлює своє право на висловлення в певному жанрі, як-от: поради чи докору. Він підкреслює свою відповідальність і авторитетність висловленої думки: «*Я сказав, що Х, значить Х*»; «*Я сказав!*»; «*Я сказав, і все (крапка, гаплик!)*»; «*Я все сказав!*».

Зустрічаємо й інші варіанти, як-от: *Миша! Куда ты лезешь, паршивец! Вернись обратно сию же минуту,* – *кричал женский голос. Ты слышишь, что я тебе сказала?* (В. Токарева); *Такого я більше не потерплю і не прошу... Я більше тебе не хочу бачити у цьому домі,* –

верещала Альбіна (О. Черногуз); – *Пазбіраеце вы цяпер мае грыбкі! Ой пазбіраеце! – трыумфаваў ен. – Так пазбіраеце, што не будзець паспяваць мяняць штаны на бягу!* (С. Давідовіч). Такі конструкції виражають безапеляційність судження, нерівноправні рольові відносини у діалозі: один співбесідник висловлює думку, а інший має безсуперечно взяти її до уваги. Категоричні висловлення позначають узурпацію мовцем права на мовлення. Діалог стає монологом, що порушує принцип комунікативного співробітництва.

Експресивність категоричних висловлень підтримують підсилювальні частки. Наприклад: *Надо же так вляпаться!.. Да ещё муж этот гребаный! И шантаж...* (Т. Устинова); *Ні. Проте хай вас це не турбує. Ваша присутність навряд чи буде дуже помітною, а, отже, і відсутність не дуже помічатимуть* (А. Кокотюха); *Ні ў чым і ніколі не сумнявайся. Будзь цвірдай, як каменная глыба. Ты ж не з слабахрыбетных. Не вінаградны смоўж, што пакідае пасля сябе колькі сліз. Ты носьбіт справядлівай помсты!* (А. Казлоў).

Важливим засобом оформлення категоричного висловлення у східнослов'янських мовах є інтонація. На її характер вказують авторські ремарки в художньому тексті і прислівники *різко, переконливо, впевнено, агресивно, войовниче, твердо, пристрасно, з притиском* тощо. Певне уявлення про інтонацію отримуємо з дієслів, що називають тип мовленнєвого акту: *наказати, скомандувати, розпорядитися, вимагати, запевнити, підтвердити*. Із переліку бачимо, що авторський коментар невербального супроводу категоричного висловлення досить обмежений, оскільки найчастіше для адекватної інтерпретації мовленнєвого акту достатньо словесної частини висловлення. Інша причина лаконізму полягає в тому, що припредикатні визначники (*переконано сказав, пристрасно заговорив*), мабуть, подають читачеві необхідне уявлення щодо невербальної поведінки суб'єкта мовлення.

Категоричність знаходить своє вираження і в невербальних засобах: міміці, рухах рук мовця. Жорсткість позиції спричиняє напругу м'язів обличчя, і воно стає «твердим». Голова тоді знаходиться у стані «президента» (відкинута назад і трохи нахилена вбік) або «агресора» (підборіддя опущено до грудей і погляд «спідлоба» спрямований на співбесідника) [8, с. 102]. Губи стиснуті. Малорухоме обличчя символізує неухильне переконання у правильності поведінки та рішучість у захисті своєї позиції. Мабуть, міміка дуже вражає співбесідника, пригнічує його волю і попереджує зворотну мовленнєву поведінку. Невербальних сигналів категоричності небагато, але вони можуть стати об'єктом окремого вивчення.

Розгляд висловлень, експресивність яких досягається у східнослов'янських мовах через підсилення категоричності і характеризується певними спільними ознаками, уможлиблює висновок, що категоричність у

семантичному плані є неоднорідною: може виявлятися в конкретному мовленнєвому акті як упевненість, переконаність, рішучість чи безапеляційність, некоректність чи фамільярна відвертість. Підсилення категоричності залежить від емоційного стану мовця, його потреби вплинути на думку і поведінку партнера, від статусно-рольових взаємовідносин комунікантів, від мети і завдань комунікації. Необхідно підкреслити діалогічну спрямованість аналізованого модусного смислу: категоричні висловлення обмежують узвичаєну зміну ролей у діалозі.

Модус категоричності як експресивного синтаксичного засобу, безумовно, характеризується і певною національною специфікою української, російської та білоруської мов, що стане об'єктом дослідження в подальших статтях.

Література

1. Бабіна Н. Рыбін горад : раман / Наталка Бабіна. – Вільня : Інстытут беларусістыкі, 2007. – 312 с. – («Кнігарня «Наша Ніва»).
2. Гніламёдаў У. Уліс з Прускі : раман / Уладзімір Гніламёдаў. – Мінск : Маст. літ., 2006. – 382 с. – (Беларуская проза XXI стагоддзя).
3. Гушина Г. И. Актуализация категории категоричности / некатегоричности высказывания в языковой картине мира [Текст] / Г. И. Гушина // Современная филология : материалы междунар. заоч. науч. конф. (г. Уфа, апрель 2011 г.) / под общ. ред. Р. Д. Ахметовой. – Уфа : Лето, 2011. – С. 154–157.
4. Давідовіч С. Ф. Развод па-славянску : апавяданні, аповесці / Сяргей Давідовіч. – Мн. : Маст. літ., 2005. – 358 с.
5. Казлоў А. С. Аргон : раманы, аповесці, апавяданні / Анатоль Казлоў. – Мінск : Маст. літ., 2006. – 255 с. – (Беларуская проза XXI стагоддзя).
6. Категоричність // <http://www.sinton.ru/kategorichnost.htm>.
7. Кокотюха А. Темна вода. Роман / Андрій Кокотюха. – К. : Нора – Друк, 2006. – 260 с.
8. Панасюк А. Ю. Вам нужен имиджмейкер? / А. Ю. Панасюк. – М. : Экономика, 2000. – 272 с.
9. Роздобудько І. Дві хвилини правди. Роман / Ірен Роздобудько. – К. : Нора – Друк, 2008. – 248 с. – (День Європи).
10. Словник синонімів української мови : у 2-х т. / А. А. Бурячок, Г. М. Гнатюк, С. І. Головащук та ін. – К. : Наук. думка, 1999-2000. – Т. 2. – 960 с.
11. Словник української мови : в 11-и т. – К. : Наук. думка, 1970-1980. – Т. 4. – 840 с.
12. Токарева В. С. Перелом : повесть, рассказы / В. С. Токарева. – М. : АСТ, 1999. – 471 с.
13. Устинова Т. В. Близкие люди : роман / Татьяна Устинова. – М. : Эксмо, 2010. – 384 с.
14. Химик В. В. Категория субъективности и её выражение в русском языке / В. В. Химик. – Л. : Изд-во Ленингр. ун-та, 1990. – 184 с.
15. Черногуз О. Ф. Дари пігмеїв / О. Ф. Черногуз. – К. : Видавничий центр ВУС, 2005. – 240 с.
16. Шмелёва Т. В. Субъективные аспекты русского высказывания : дисс. в виде науч. доклада на соис. учён. ст. доктора филол. наук / Т. В. Шмелёва. – М. : Изд-во МГУ, 1995. – 35 с.
17. Экспрессивность на разных уровнях языка : сб. науч. трудов. – Новосибирск : НГУ, 1984. – 160 с.

УДК 811.161.2'367.622

Ю. В. Козіна

МОРФОЛОГІЧНІ ЗАСОБИ ВИРАЖЕННЯ КАТЕГОРІЙНОГО ЗНАЧЕННЯ ІСТОТИ / НЕІСТОТИ

Козіна Ю. В. Морфологічні засоби вираження категорійного значення істоти / неістоти.

У статті проаналізовано взаємозв'язок категорії відмінка з лексико-граматичною категорією істоти/неістоти іменників. Описано послідовність вираження значень субстантивів у формі однини із семою «живий» та «неживий» предмет на рівні закінчень родового, давального та кличного відмінків упродовж писемного періоду розвитку української мови.

Ключові слова: категорія істоти/неістоти, категорія відмінка, морфологічні засоби, давні флексії.

Козина Ю. В. Морфологические средства выражения категориального значения одушевленности / неодушевленности.

В статье анализируется взаимосвязь категории падежа с лексико-грамматической категорией одушевленности/неодушевленности существительных. Описана последовательность выражения значений субстантивов в форме единственного числа с семой «живой» и «неживой» предмет на уровне окончаний родительного, дательного и звательного падежей на протяжении письменного периода развития украинского языка.

Ключевые слова: категория одушевленности/неодушевленности, категория падежа, морфологические средства, давние флексии.

Kozina Y. V. Morphological means of expressing the categorical meaning of the animate / inanimate.

The article focuses on the relations between the category of case with the lexico-grammatical category of the animate/inanimate of the nouns. The sequence of expression of substantives' meaning in singular with the seme «animate» and «inanimate» object is described on the level of genitive, dative and vocative case endings covering the written period of the Ukrainian language development.

Key words: category of the animate/inanimate, category of case, morphological means, old flexions.

Значення істоти / неістоти на морфологічному рівні виявляються найпоєднованіше в протиставленні форм знахідного відмінка у множині. Однак, міжрівнева взаємодія категорії істоти з іншими категоріями дозволяє виділити додаткові критерії віднесення субстантиву до класу живих чи неживих предметів. Зокрема зв'язок категорії відмінка у слов'янських мовах із категорію живого/неживого аналізував О. Потебня. Морфологічне протиставлення форм із семантикою істоти та неістоти крізь призму граматичної асиметрії розглядала Т. Мороз. Короткий опис морфологічних засобів вираження семантики істоти в субстантивах поряд із описом засобів інших рівнів у сучасних слов'янських мовах здійснили у своїх працях також О. Ільченко, А. Нарушевич, С. Самійленко. Однак у згаданих працях акцент робився на омонімії флексій саме акузатива, у той час як зв'язок між одиницями мови і об'єктами дійсності (життя) має певний вияв на рівні інших відмінків. На сьогодні відсутня праця, у якій було б описано появу варіативних закінчень у парадигмі відмінювання іменників із семою «живий» та «неживий» предмет. Мета статті – дослідити послідовність вираження значення істоти / неістоти на рівні флексій родового, давального та кличного відмінків в іменниках чоловічого роду у формі однини.

Диференціація граматичних сем знаходить формальне вираження в спеціальних флексіях родового відмінка. Так, у сучасній українській мові закінчення *-а* переважно мають іменники, які позначають назви конкретних предметів (*ножа, стола, олівця*), назви персоніфікованих предметів (*учня, дідуся, викладача*), а закінчення *-у* – назви абстрактних понять, процесів (*мітингу, екзамену*), назви збірних понять та сукупності людей (*люду, ректорату, колективу*) тощо. Тобто іменники, що виражають своє граматичне значення за допомогою флексії *-у*, об'єднані лексичною семою «недискретні, невизначена кількість» [5, с. 23]. Субстантиви з таким значенням зараховуються до неістот, тобто можна провести певну межу між іменниками на позначення назв істот та неістот. Проте варто наголосити на тому, що живе не стане неживим від того, що

вживається з іншим закінченням. Ознака, пов'язана з формою родового відмінка, є наслідком зміни семантики. «Набуття іменником семи «істота» спричинює можливість варіативності флексій – *a* і *-y*: *Розума, Мороза, Хмеля* (власні імена), але *розуму, морозу, шуму*» [6, с. 193]. Паралельно флексію, що переважно маркує живі предмети, набувають іменники назви неістот (*листа, носа, молока*).

Історично іменники чоловічого та середнього роду зберегли давні закінчення *-a*, (*-я*). Флексія *-y*, (*-ю*) субстантивів чоловічого роду відміни на **-ǫ* (**-jǫ*) є наслідком взаємодії з втраченою основою на **-j*. У давньоруськоукраїнській та староукраїнській мові форма генітива залежала від характеру давньої основи, пор.: іменники з основою на **-ǫ* (**-jǫ*): *на той горѣ есть гробъ святаго пророка Самоиля, и отца Елъкана* (XII ХД 32); *Море же Содомское мрътво есть, не имать в себѣ никако же животна, ни рыбы, ни рака* (58); *Откуда се прииде ко мнѣ мати господа моего?* (76); *нынѣ же и ѡте мє не слушати. члѣка иже истинуо вамъ глѡ* (1283 ЄвЄ 71); *пад на ногу старца* (XIII/XV КП 2). Іменники давньої відміни на **-j*: *абы по скончаны видѣтии і слыша(т) сладко. бѣа бо слова паче медоу і ста* (1296 СДЯ IV 517); *полотрѣтиадыа то гривно сѣрѣбра ... истинны ... пудово мѣду* (XIII 517); *не погнетии пчель медоу не ѣдятъ* (1231/1425 СДЯ IV 518); *не ѡдоуче маѣь ни медоу пьючи* (1280 518); *и с тыми миру не держати ми. и со ѡндреемъ полоцкимъ. и с полочаны миру не держати* (1386 П 70); *мы велики князь Швидрикгяль Руски и иныхъ, чинимъ знаменито... ижѣ видѣвъ и знаменавъ службу, нам вѣрноюю ... которого намъ sprawy и родъ дому его вѣрный нашъ князь Сендюшко оповѣдал* (1438 ССУМ I 317); *а ѡкоса они записали прере(ч)ны(м) кролем коу ... певнымъ слюбо(м), мы кори иже з божіею дароу пони(ж) на ты(х) панствѣхъ zostали* (1488 281). Проте унаслідок уніфікації давніх відмін все частіше простежується змішування, взаємозамінювання флексій. Так іменники з кінцевим приголосним давньої основи на **-j* починають функціонувати з закінченням родового відмінка колишньої відміни на **-o* (**-jo*) і навпаки: *и тогда мнози вѣроваша и крестилася во имя отца и сына и святаго духа* (XII ХД 82); *Въ имя Отца и Сына и Святаго Духа* (XIII/XV КП 4); *А тернаву рѣку имивши с убою стороною оли же до верха рѣки тоѣ и поля вса што суть по рѣцѣ тои* (1377 ССУМ I 166); *Одну колоду дають исъ лану. а по два гроша широкаѣа* (1386–1418 П 72); *тако(ж) по ѡ гро(ш), да платѣ(т), ка(к) старіи законъ бы(л), а о(т) вола гро(ш) платили* (1448 ССУМ I 194). Із двох флексій, властивих іменникам сучасної другої відміни чоловічого роду однини (*-a*, *-y*), закінчення *-a* у пам'яках староукраїнської мови мають назви живих істот: *а при то(м) бы(л) велико(г)о корола землани(н) па(н) мишко* (1463 Рус 41); *если мя в то(и) хоробѣ сме(р)ть за(и)де(т), жона моя милая Федора, дочка пана Якова Ко(л)пыто(в)ского, звычайемъ хрестя(н)ски(м) мае(т)поховати*

(1571 ГрВол 121); *Лѣта по народженю сна божого АФПИ мсца SI дня* (1588 СелРух 80); *Гды ж всѣ все можем, а єдин всего знати не может, кромѣ всемогущаго бога* (XVII Велич 71); *Иже ребром збоденным явися ревнитель Христовои страсти, и бысть врага побѣдитель* (121); *Того ж літа прислан от короля его милости и гетманов коронних реиментаром з войсками Лужецкій, каштелян подляскій, в Ладижин до гетмана Ханека* (1672 ЛСам 113); *и ляхи межси собою турбацію великую міли, не хотячи королем сина Собеского, змерлого короля, и из собою жолніре билися* (1696 158); *Не було того чоловіка, щоби ся не трвожил, навіть сам король у Варшаві у великой трвозі бул* (1619 ЛьвЛ 107); *Плачте, очі, слози лийте, Отця й матки не узрите* (XVIII УП XVIII 48). Іменники на позначення неживих істот можуть мати закінчення *-а* або *-у*, бо «у назвах предметів, явищ, процесів, понять виявляються, хоч і не послідовно витримані, дві загальні тенденції» [3, с. 136]: іменники на позначення чітко окреслених предметів, конкретних понять мають у староукраїнській мові переважно закінчення *-а* (*-я*): *а хто соль везесть ѡ(т) воза грошь мыта а коли ѡминеть гроша давъ єда чересь его землю давцѣть гроше(и)* (1407 Рус 35); *а трети(и) Ставь ѡ(т) города милѧ* (1480/1484 42); *Ти посіяла зерно, але твоя коса не зачепила колоса* (XVII Велич 50). Субстантиви, що означають збірність, масу, речовину, матеріал, абстрактні поняття приймають здебільшого флексію *-у* (*-ю*), наприклад: *а на тои сторонѣ ставоу в смордвѣ дворище бартеничи* (1452 Рус 38); *Село слобода а в томъ селє десѣть слоугъ на во(и)ноу идоуть и врокоу даю(т) чотыри копы гроше(и)* (1471 ССУМ I 200); *а тыи бы ждали року а хто бы ихъ хотелъ габати до року, ты бы ихъ ѡ(т) тыхъ боронилъ ... выдати не жьдучи року* (1487 Рус 43); *бу а ѣ колоде меду пресного с ключа луцького* (1488 44); *и варити имъ тые ко(р)чмы до того ж году* (1489 45); *Што за пожиток с того дару, коли я сам и от тебе, диявола, того попрагнул и поискал* (XVI Виш 14); *Розбите жало об камінь Христовий, Тому не боїться Лазар твого удару* (XVII Велич 50). Чітких меж між іменниками з семою «неживе» в оформленні форми генітива немає, про що свідчить дібраний фактичний матеріал: *а ѣ бочокъ ѡвѣса на кони тамъ жо а фѣ сти(р)ть сена зъ дворовъ володими(р)ски(х)* (1488 Рус 44); *а почати имъ тые ко(р)чмы варитина рокъ на мѧсныє запусы великого поста* (1489 45); *хто бы хоте(л) сего листу мое(г)о ведати* (1569 ГрВол 35); *Зведись із лона Авраамового, як із трону свойого* (XVII Велич 50). Іменники на позначення збірних понять, проміжку часу переважно мають закінчення *-а*, іменники з конкретним значенням – флексію *-у*.

Функціонування різних закінчень в субстантивах чоловічого роду однини у родовому відмінку на позначення неживих предметів простежується і в новій українській мові: *Колы кусокъ хлиба падає до долу, треба пиднять, обдутъ, поцилувать и ззисты* (1901 Гринч 30); *Не*

наливай **квасу** у четвергъ, щобъ нищо не топылось (31); Якъ зайде сонце, не точы **соку**, чы **квасу** – зминытьса (там само); Не тягай зъ **квасу** яблукъ уночи – почорніють (там само); якъ не дойисы **куска**, то буде за тобою ганятыся (там само); Попойившы не облазь кругом **стола** – блудытымешъ и вдень (там само); Дослуживсь до **чину**, Та й вернувся в село своє І служитъ покинув (Т. Шевченко) (XIX СУМ XI 325); Марина Василівна между **саду** виклала валиком з дерну (І. Сенченко) (XX СУМ I 284); Там находився отвір, ведучий до **саду** Маевських (О. Кобилянська) (316); Мій панотець – князь, великого **чину** дойшов [дійшов]. (М. Вовчок) (XX СУМ XI 325); Упали великі, як горошини, краплини **дощу**, зашуміла злива, і над морем піднявся туман із бризок (Д. Ткач) (XX СУМ II 138); Вони були в темних, шитих золотою й срібною ниткою свитках, підперезані високими шкіряними поясами з кишенями для **ножа**, огнива, гірстки солі (С. Скляренко) (76).

Отже, у сучасній українській мові вибір закінчення генітива не залежить від типу давньої відміни, до якої його зараховували. Провідним фактором у виборі форми родового відмінка стає семантика субстаніва. Закінчення *-а* приймають усі, без винятку, іменники на позначення живих істот (ця тенденція яскраво простежується в іменниках давньої відміни на **-ий син, вол*, для яких питомим є закінчення родового відмінка *-у*). Проте флексія *-а* притаманна не лише іменникам на позначення істот, вона наявна і в субстантивах із семою «неживий предмет», але форма родового відмінка у цьому плані залежить від інших сем іменника (збірність / одиничність, конкретність / абстрактність тощо). Тобто межі категорії істоти на рівні форм генітива обмежуються поширенням закінчення *-у* на субстантиви зі значенням неістоти, у той час як флексію *-а* можна вважати маркером інших лексико-граматичних розрядів іменника. У свою чергу, будь-які зміни семантики слова, зокрема, зумовлені контекстом, мають відбиття на формі генітива іменника. Отже флексію *-а* можна вважати «слабким діагностичним показником» [4, с. 106] у розподілі іменників на позначення живих і неживих предметів, а флексію *-у* – маркером субстантивів – тільки назв неістот, а, відтак, це лише допоміжні засоби вираження категорії істоти/неістоти у сучасній українській мові.

Значення давального відмінка однини на *-у* і *-ові* в українській мові може бути аналогічним значенню родового відмінка на *-а* і *-у*, тобто пристосоване певною мірою «до розрізнення імен живих і неживих, більшої чи меншої самостійності цих останніх, залежно від вживання» [6, с. 193]. Існує думка, що закінчення *-ові* (та м'який його варіант *-єві*) властиве іменникам на позначення істот [1; 2; 3], що поширення цієї флексії «засвідчують давні пам'ятки передусім у власних назвах та іменниках – назвах істот» [3, с. 89]. Дібраний мовний матеріал вказує на те, що у давньоруськоукраїнській мові іменники чоловічого роду однини, що входять до сучасної другої відміни, мали в давальному

відмінку різні закінчення: флексію -у (ю) мали іменники давньої основи на *-ǫ (-jǫ), -ови (-еви) – субстантиви *-й основи, а закінчення -и було характерне для лексем, що входили до складу давньої відміни на *-i та на приголосний, наприклад: *мы же кляхомся ко царю вашему* (912/1377 ЛЛ 36); *Глѣбу же убьену бывшию и повержену на брезѣ межи двѣма колодама* (1015/1377 134); *Ярославу же не вѣдуицю отънѣ смерти* (137); *кланяюся ч(с)тимъ иконамъ. кланяюся древу ч(с)ти(м)у и всакому кр(с)ту* (988/1377 СДЯ IV 199); *и вънезапноу жена соухороука побѣже къ олтарю* (XII 342); *рыба мнѣгонѣжица къ какому камени придетъ. така плътью ѡвѣтъ(с)* (XIII 198). Проте вже у мові XI – XIII ст. непоодинокими є випадки змішування флексій іменників з різними давніми основами: *ѡко не подобають къ олтаревѣ приносити. медоу и млѣка* (XII СДЯ IV 343); *ѣтславъ же рече къ бѣрнови нѣчто мѣ на головѣ бодеть* (344); *Се же кѣтъ приносити къ олтаревѣ. млѣко і медъ ѡ оловину іли медовину* (1284 517); *Яко приде, повелѣ кумиры испровреци, овы исѣщи, а другия огневи предати* (988/1377 ЛЛ 114); *Перуна же повелѣ привязати коневѣ къ хвосту* (там само); *придѣте, възрадуемъся Господеви, въскликнѣмъ Богу и Спасу нашему ... въспойте Господеви пѣснь нову, воспойте Господеви вся земля; въспойте Господеви, богословите имя его* (117); *бѣшетъ бо [Владимир] и самъ ловечъ добръ хороборъ. николи же ко вепреви и ни к медвѣде не ждаше слоугъ свои(х)* (1287/1425 СДЯ IV 516). Факт наявності закінчення -ови (-еви) в іменниках з основою на *-ǫ (-jǫ), незалежно від відношення субстантива до категорії живого/неживого, свідчить про автономність вибору флексії в цих субстантивах від семантичних чинників.

У староукраїнській мові в давальному відмінку активно функціонують як закінчення -у (-ю) так і -ови (-еви), та його різновиди – *овѣ* (-евѣ) і зрідка і (*ѣ*): *а на крѣпость того нашла печать к сему листу велѣли єсми привѣсити* (1388 ССУМ I 532); *и слюбуемъ нашею правдою и нашею вѣрою записуемъ велебному Владиславоу кролеви Польскому и его женѣ* (1393 П 120); *а се я панъ мащина воєвода ілвовъскыи освѣдчаю ... аже ... ходоро шидловскыи ... продалъ пану ключовѣ свою дѣдину на імѣ шидловъ* (1400 ССУМ I 532); *Се азъ рабъ бѣжїи кнѣзь ... поклонихом сѣ свое(г) оца гробоу ... и размысли(х) на свое(м) с(д)ци* (1446 533); *а еще кнѣзь Олександро пидал сто коп широких грошей, чеськой монеты братоу своему кнѣзю Михайлоу к тым имѣнем* (1475 532); *и оцъ на(ш) король его мл(с)ть тоє село приверноу(л) к воло(ди)мирю к двороу нашомоу тоурискоу* (1499); *Писание до всѣхъ обще, в Лядской земли живуицих, да ся покают к богу, показуючи, каковы плоды Лядское земли жителѣй* (XVI Виш 8); *у гетмана гуляти и обѣдати и през цалий день гетманові Івану Мазені з собою сидіти* (1696 ЛСам 158); *и да(л) былъ Іако(в) ѡному Гри(ц)ку свою сеножа(т) коси(т)* (XVII ЛРК 20); *для яко(и) бы то*

причини такъ неу(ц)тивіе слова *Шапрану* и *сину* его домовля(л) (28); *Человѣк к богу ... Ответ божій к человѣку* (XVII Велич 89); *Графѣлося раз королеви Филиппу, иж дрѣмал на судѣ* (142); *Уже и ко самому дерзнуша престолу, и вся иконы в церкви поверзоша долу* (147). Дібраний мовний матеріал демонструє функціонування переважно флексії -у (-ю), що є питомим закінченням іменників з давньою основою на *-ǫ (-jǫ), які склали основу сучасної другої відміни. Паралельно закінчення -ови (-еви), первісно притаманне невеликій кількості іменників з давньою основою на *-ij, поширюється на інші субстантиви. Варто зазначити, що ця тенденція не пов'язана з категорією істоти/неістоти, адже паралельні закінчення можуть мати як субстантиви на позначення живих предметів, осіб, так і неживих: *и еше ва дали ВІ лисици пани хоньци и єѣ змтеви ишакови и дѣтєє єѣ* (1378 ССУМ I 412); *подлѣ оузлюжи. попере. доубровы. к нечачюу лѣсови* (1413 Роз 83); *и попере пола. кь чорномуу лѣсоу. к поток* (там само); *А зятю моему и дочцѣ моей ... не надобе через тот обруб и границу ... переходити николи* (1472 ССУМ I 412).

Фактичний матеріал, дібраний з текстів нової української мови, також вказує на функціонування обох флексій дати́ва в іменниках чоловічого роду однини, проте з перевагою закінчення -ові (-еви): *К Енею руки простягає* (І. Котляревський) (XIX СУМ IV 63); *Йон був в ажитації та щось з гаряковістю шептав своєму сусідові* (М. Коцюбинський) (XIX СУМ I 23); *Маркс поклав край поглядові на суспільство, як на механічний агрегат індивідів, що допускає всякі зміни з волі начальства* (XX 17); *Тобі посилку принесуть в хату, ти тільки покажи квитанцію агентові і кажи при собі розкрити ящик, чи не поломили чого* (Леся Українка) (15); *Саїдові неначе щось надало агітаційного запалу, і він, запалючись, викладав єдиному своєму слухачеві науку політграмоти* (І. Ле) (20); *Він [листоноша] такий педант, що тільки в руки адресатові віддає рекомендовані листи* (Леся Українка) (21); *Вплив батько бриля свому сину* (С. Олійник) (455); *Увесь день були замуровані вікна, і к вечору мороз рогом поліз* (С. Васильченко) (XX СУМ IV 63).

Діалектні матеріали сучасної української мови свідчать про переважне вживання флексії -у (-ю) у східнополіських і середньополіських говорах, а у південно-східному наріччі найпоширеніше вживається закінчення -ові (-еви): *Він – цураха му, робіу ус'єкі збитки тому чоловіку* (ГуцГ 38); *а даїут мені ширінку ў руки тай мойому женихови* (СЗГ 468); *Фертик твою пану – ваню в хыжи!* (СЛемк 320); *Йшов пес през овес – и нич псови, ни вівсови* (252); *Треба дати шк'іру вуйкови, в'ін файно чинит* (СНР 284); *Йак бат'ки оддаїут', хоч не хоч – до йди, бо батьку понравіує'я кн'аз'* (СПГ 98). Українська мова має варіативні рівнозначні закінчення іменників давального відмінка, вибір яких зумовлений уникненням повторень, певними законами благозвуччя. При цьому флексія -ові (-еви) реалізується переважно в іменниках на позначення істот.

Компоненти двочленної опозиції істота/неістота протиставляються і на рівні кличного відмінка, різні форми якого найпоспідовніше фіксує українська мова. Відомо, що семантика істоти у вокативі реалізується флексіями *-о*, *-е* (*-є*), *-у* (*-ю*) і закріплена в його головній функції адресата – потенційного суб'єкта дії [2]. Питому реалізацію істотовості у кличному відмінку репрезентують іменники на позначення живих предметів, адже саме вони є адресатами, які можуть реагувати, мислити, бути виконавцями дії: *юдинь книжник и р(ч)є юмоу оучителю* *идоу по тебе* *ямо же колиждо хоѳеши* (1283 ЄвЄ 106); *ѡѳе наше иже кси на нб(с)х да стѣтитъ сѧ имѧ твоѧ* (162). У давньоруськоукраїнській мові форма вокатива іменників твердої групи давньої основи на **-ѡ* утворювалась за допомогою афікса *-е* (*друже*), паралельно м'якої групи на (*-јѡ*) – за допомогою флексії *-ю* (*оучителю*); для субстантивів з давньою основою на **-й* характерне закінчення *-у* (*сыноу*), для іменників, що входили до відміни з основою на **-ї*, властива флексія *-и* (*господи*). Староукраїнська мова зберігає ці закінчення вокатива: *Тебе, агнца, внутр себе, чаю, же ся може съкрушити кровію твоєю, мой боже* (XVII Велич 117); *Радуйся, земле обѣтованная, Радуйся, из нея же течет мед и млеко* (70); *Ах, снат, ЯР МІ, грѣиному, ест сын твой, госпоже, Леч гнѣв той твоя молба укротити може* (81); *Справцо планет пресвітлих, кролю звїзд вшеляких, Вдячних годин одміно, часов не еднаких, Фебе, давцьо світлості, всього світа око, Котрого взрок всю землю займуєт широко* (XVII УЛ XVII 254); *О ти Острогу, місто справедливое!* (268); – *Гетманчику – небоже, Не туди на Запорожже!* (277); *Чи не ти, Степанку – сараче, Од козаків гарячий* (там само); *Не утікай же, ляху, З самого перестраху* (там само).

Про збереження кличного відмінка свідчать приклади, дібрані з текстів нової української мови, діалектних матеріалів сучасної мови, що вказує та те, що флексія вокатива є спадщиною «найдавнішої слов'янської і навіть індоєвропейської старовини» [1, с. 1281]. Наприклад: *Тікај Гнате, тікај, брате* *Да по під рученьками* (XVIII – XIX Політ 18); *Ој, шипкаре, шипкаре, дај пива і меду* (136); *Ој, Москальу, ој, Москальу* *Ој, шчо так худо робиши* (132); *Вітре буйний, вітре буйний! Ти з морем говориши. Збуди його, заграј ти з ним* (Т. Шевченко) (XIX СУМ I 251); *Не хилися явороньку, Ще ты зелененькій! Не журися козаченьку, Ще ты молоденькій!* (XIX Малорос 3); *Ой ты ковалю, коваленьку, Чом ты не куєшь рано пораненьку* (73); *Да не вѣй втре да тихенькій, Да повѣй вѣтре да буйненькій* (там само); *Гай-гай, сину, скільки це літ отак не сиділи, Ба й у вічі не бачили один одного* (А. Головка) (XX СУМ I 75). Форма звертання яскраво простежується і в іменниках жіночого роду: *Було б тобі, сіромахо, нас трьох не кохати!* (XVIII – XIX Політ 136); *Марусенько, пани! не правдоньку-жъ ты кажєшь* (XIX Малорос 74); *Коли любишь, моя донечко – вѣнчайся; А не любишь, дитя мое – цурайся* (77). Попри те, що значення кличного відмінка пов'язане з функцією адресата,

суб'єкта, істоти (вужче особи), потенційного виконавця дії, спеціальні флексії вокатива властиві всім іменникам чоловічого і жіночого роду, незалежно від їх належності до найменувань класу живих чи неживих предметів. «Позиція кличного відмінка не забезпечує належного протиставлення назв іменників – істот і неістот ні за формою, ні за значенням» [4, с. 107]. Іменники, що на онтологічному рівні мають статус неживих предметів, набувають ознак істоти на синтагматичному рівні, не маючи при цьому протиставлення форм на рівні парадигматики (у функції знахідного відмінка). Опинившись у функції вокатива такі іменники є синтаксично зумовлені і починають позначати предмети, що сприймаються як живі.

Варіативність флексійного вираження іменників у формі родового, давального і кличного відмінків на позначення як живих, так і неживих предметів, зближення парадигм таких субстантивів, свідчить, по-перше, про хиткість меж між членами цієї опозиції. По-друге, розрізнення значень істоти / неістоти іменників у позиції родового, давального та кличного відмінків не має парадигматичного характеру, а отже, є зумовленим контекстуально, функціонально (уникнення повторень) залежить від певних законів милозвучності мовлення, що є характерним для української мови. Морфологічні засоби вираження істоти / неістоти найпоширеніше виражені у формах акузатива, флексії інших непрямих відмінків та вокатива є допоміжними.

Література

1. Булаховський Л. А. Українська мова / Л. А. Булаховський // Вибрані праці : в 5-ти т. – К. : Наук. думка, 1977. – Т. 2. – С. 128.
2. Загнітко А. П. Теоретична граматики української мови : Морфологія : [монографія] / А. П. Загнітко. – Донецьк: ДонДУ, 1996. – 437 с. – Бібліогр. : С. 383–420; С. 422–432.
3. Історична граматики української мови / [Жовтобрюх М. А., Волох О. Т., Самійленко С. П., Слинко І. І.]. – К. : Вища школа, 1980. – 320 с.
4. Мороз Т. Ю. Семантико-граматична асиметрія морфологічних категорій іменника : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. філол. наук : спец. 10.02.01 «Українська мова» / Т. Ю. Мороз – Харків – 2008. – 20 с.
5. Озерова Н. Г. Формально-семантическое взаимодействие в морфологических категориях субстантива (на материале русского и украинского языков) : автореф. дис. на соискание науч. степени доктора филол. наук : спец. 10.02.02. «Русский язык» / Н. Г. Озерова / АН УССР. Ин-т языковедения им. А. А. Потебни. – К., 1988. – 40 с.
6. Озерова Н. Г. О. О. Потебня про категорію живого/неживого у східнослов'янських мовах / Н. Г. Озерова // О. О. Потебня й актуальні питання мови та культури: зб. наук. праць. – К. : Видавничий Дім Дмитра Бураго, 2004. – С. 192–196.

Список умовних скорочень використаних джерел

- Велич – Іван Величковський. Твори. Пам'ятки давньої української літератури / Іван Величковський. – К.: Наук. думка, 1972. – 191 с.
- Виш – Вишенский И. Сочинения / Подгот. текста, статья и комментарии И. П. Еремина / Вишенский И. – М. – Л. : Изд-во АН СССР, 1955. – 372 с.
- ГрВол – Волинські грамоти XVI ст. // Пам'ятки української мови XVI ст. – К.: Наук. думка, 1995. – 245 с.
- Гринч – Гринченко Б. Д. Изъ уст народа. Малорусские рассказы, сказки и пр. / Б. Д. Гринченко. – Чернігів: Земская Типографія, 1901. – I – VIII, 1 – 488 с.
- ГуцГ – Гуцульські говірки. Короткий словник / [Відп. ред. Я. Закревська]. – Львів, 1997. – 232 с.
- ЄвЄ – «Євсевієве Євангеліє». Наукове видання. Пам'ятки української мови XIII ст / [Відп. ред. В. В. Німчук]. – К., КСУ, 2001. – 320 с. (Серія канонічної літератури).
- КП – Абрамович Д. Києво-Печерський патерик. Репринтне видання / Д. Абрамович – К.: Час, 1991 – 280с.
- ЛЛ – Летопись по Лаврентієвскому списку. Издание третье Археографической комиссии. – Санктпетербург : Синодальная типография. – 1897. – 512 с. Приложения – 63 с.

- ЛРК – Лохвицька ратушна книга другої половини XVII ст. / [Підгот. до вид. О. М. Маштабей, В. Г. Самійленко, Б. А. Шарпило]. – К. : Наукова думка, 1986. – 222 с.
- ЛСам – Літопис самовидця. Джерела з історії України // [Підгот. до вип. Я. І. Дзига]. – К.: Наукова думка, 1971. – 206 с.
- ЛьвЛ – Львівський літопис // Бевзо О. А. Львівський літопис і Острозький літописець. – К. : Наукова думка, 1970. – С. 99–124.
- Малорос – Малоросійські п'єси / [Изд. М. Максимович]. – М. : Типографія Августа Семена при Императорской Медико-Хирург. Академії, 1827. – 234 с. I – XXXVI.
- П – Грамоти XIV ст. // Пам'ятки української мови / [упор. М. М. Пешак]. – К. : Наук. думка, 1974. – 255 с.
- Політ – Драгоманов М. Політичні пісні українського народу XVIII – XIX ст. Ч.1. / Драгоманов М. – Женева: Печатня «Громади», 1883. – 136 с.
- Роз – Українські грамоти (XIV ст. – перша половина XV ст.) / [упор. Вол. Розов]. – К. : Українська Академія Наук. – Т. 1. – 1928. – 75 с.
- Рус – Українські грамоти XV ст. // Пам'ятки української мови / [упор. В. М. Русанівський]. – К. : Наук. думка, 1965. – 162 с.
- СДЯ – Словарь древнерусского языка (XI – XIV вв.): В 10 т./ АН СССР. Ин-т рус. яз.; Гл. ред. Р. И. Аванесов. – М.: Рус. яз., 1988. – 526 с.
- СелРух – Селянський рух на Україні 1569 – 1647 рр. : [збірник документів і матеріалів]. – К. : Наукова думка, 1993. – 534 с.
- СЗГ – І. Сабодош Словник закарпатської говірки села Сокириця Хутського району / Сабодош І. – Ужгород : Ліра, 2008. – 480 с.
- Слемк – Пиртей П. С. Короткий словник лемківських говірок / П. С. Пиртей; [Упорядкування й підготовка до друку Є. Д. Турчин] – Івано-Франківськ : Сіверсія МВ, 2004. – 364 с.
- СНР – Гаврило Шило. Наддністрянський регіональний словник / Гаврило Шило. – Львів : Інститут українознавства ім. Крип'якевича НАН України, 2008 (Серія «Діалектологічна скриня»). – 288 с.
- СПГ – Лисенко П. С. Словник поліських говорів / П. С. Лисенко; [Відп. ред. Черторизька Т. К.]. – К. : Наукова думка, 1974. – 260 с.
- ССУМ – Словник староукраїнської мови XIV – XVI ст. : у 2-х т. – К. : Наук. думка, 1977 – 1978. – Т. 1–2.
- СУМ – Словник української мови в 10 томах / [П. Й. Горещький, А. А. Бурячок, Г. М. Гнатюк, Н. І. Швидка]. – К. : Наукова думка, 1970.
- УЛXVII – Українська література XVII ст. : Синкрет. писемність. Поезія. Драматургія. Белетристика / [Упоряд., приміт. і вступ. стаття В. І. Кречотня]. – К. : Наук. думка, 1987. – 608 с.
- УП XVIII – Українська поезія. Середина XVII ст. / [Упоряд. В. І. Скрекотень, М. М. Сулима]. – К. : Наукова думка, 1992. – 680 с.
- ХД – Хождение игумена Даниила // Памятники литературы Древней Руси: XII век. – М. : Худож. лит., 1980. – 704 с.

УДК 811.161.2'27

В. В. Корольова

ОЦІННІ НОМІНАЦІЇ ОСІБ У СОЦІОКУЛЬТУРНОМУ КОНТЕКСТІ (НА МАТЕРІАЛІ СУЧАСНИХ ЗМІ)

Корольова В. В. Оцінні номінації осіб у соціокультурному контексті (на матеріалі сучасних ЗМІ)
Стаття присвячена дослідженню оцінних номінацій осіб у соціокультурному контексті в текстах сучасної періодики. У ній розглянуто класифікацію оцінних назв осіб у соціокультурному аспекті, простежено динамічність оцінної конотації.

Ключові слова: оцінні номінації осіб, соціокультурна ідентифікація, соціальна оцінність.

Корольова В. В. Оценочные наименования лиц в социокультурном контексте (на материале современной СМИ).

Статья посвящена исследованию оценочных наименований лиц в социокультурном контексте в текстах современной периодики. В ней рассматривается классификация оценочных названий лиц в социокультурном аспекте, прослеживается динамичность оценочной коннотации.

Ключевые слова: оценочные наименования лиц, социокультурная идентификация, социальная оценочность.

Koroliova V. V. Evaluative names of personalities in sociocultural context (based on modern mass media).

The article is devoted to the research of evaluative names of personalities in sociocultural context in modern mass media sources. It analyzes the classification of evaluative names of personalities in sociocultural aspect, it investigates evaluative connotation dynamism.

Key words: evaluative names of personalities, sociocultural identification, social evaluation.

Культура формує духовний світ суспільства і людини, забезпечує суспільство в цілому диференційованою системою знань і орієнтацій, необхідних для здійснення всіх видів діяльності суспільства. Процес пізнання втілює в собі елемент оцінки, оскільки під час відображення об'єктивної дійсності на основі практичної й духовної діяльності людини виробляється оцінка довкілля, що реалізується в знаковій системі мови. «Світ, що пізнається, завжди оцінюється, оцінка – свідчення пізнаності світу» [2, с. 92]. Оцінка розуміється як філософська та лінгвістична категорія, що поширюється на всі рівні мови і являє собою сукупність мовних одиниць з оцінним значенням, які виражають позитивне або негативне ставлення мовця до змісту повідомлення, спрямоване на реалізацію певного комунікативного завдання.

Універсальність цієї категорії зумовлює її актуальність, про що свідчить наявність наукових праць, присвячених цій проблемі в логіко-семантичному (Н. Арутюнова, О. Вольф, О. Трунова, В. Федосєєв), семантико-прагматичному (Н. Арутюнова, Т. Космеда, Т. Маркелова) та комунікативному (Н. Гуйванюк, Н. Іваницька, Д. Перрі) аспектах. Проблема соціолінгвістичної характеристики категорії оцінки є одним із важливих питань аксіології. Останнім часом номінативні процеси в українській мові демонструють демократизацію мовлення, яка природно пов'язується з оновленням та розширенням усталених норм і правил, що й зумовлює актуальність запропонованого дослідження. Метою нашої статті є класифікація оцінних найменувань осіб як засобів соціокультурної ідентифікації особистості, а також дослідження динамічності оцінної конотації як репрезентатора переоцінки суспільних цінностей. Оскільки саме мова ЗМІ впливає на повсякденне мовлення, формує в носіїв певний мовний смак і диктує моду на використання тих чи тих мовних засобів, матеріалом нашого дослідження стали періодичні видання останніх років як всеукраїнського, так і регіонального рівнів.

Мова мас-медіа є своєрідним дзеркалом сучасної української мови, що виступає головним каналом поширення соціальної інформації в сучасному суспільстві [4, с. 32]. Одним із основних критеріїв визначення типів оцінних значень є процес встановлення соціокультурної значимості особистості, який передбачає оцінку людини і як окремої, специфічної частки певної спільноти (сім'ї, нації, соціально-професійної сфери чи статево-вікової категорії), і як представника роду людського, що допомагає актуалізувати позитивну чи негативну сему оцінки. З огляду на класифікацію категорії оцінки Т. Космеди [2, с. 98–104], проаналізований матеріал дозволив узагальнити оцінні значення залежно від соціокультурного пізнання особистості в таких типах:

1. Ідеологічне оцінне значення вказує на ставлення об'єкта оцінки до узаконеної суспільством державної або світової політики (*українофіл, націоналіст, русофоб, ура-патріот*), напр.: «Хвилі квасного патріотизму, які час від часу охоплюють східну половину Європи, позбавляють *ура-патріотів* відчуття реальності» (День, 12.05, 10).

2. Соціальне оцінне значення характеризує поведінку особи в суспільстві, її ставлення до суспільних цінностей (*мажор, неформал, фірмач, холуй, шовініст*), напр.: «...*мажор* звалив його на підлогу, бив ногами, а потім загасив об голову потерпілого сигарету» (День, 13.11, 09).

3. Прагматичне оцінне значення характеризує осіб за їх корисністю й необхідністю іншим людям або суспільству, що виступають суб'єктами оцінювання (*ас, геній, дармоїд, дилетант, ледар, профан*), напр.: «*Геній* українських юристів доведе цю ситуацію до абсурду в Адміністративному та Верховному судах» (Сотня, 20.01, 10).

4. Морально-етичне оцінне значення вказує на риси особи, пов'язані із закріпленими моральними принципами (*вандал, кровожер, перевертень, розпусник, сексот, ханжа*), напр.: «Сама Україна змішала краплі карти *перевертнів*» (РУ, 24.01, 11).

5. Християнсько-релігійне оцінне значення відображає рівень духовності особи, що номінується (*братопродавець, каїн, конформіст, святенник, юда*), напр.: «А хто це такий – той Мазепа? Хитрий і отруйний змії, лис, чорт, *юда*, лицемірник і новий *каїн*...» (День, 15.02, 11).

6. Емоційно-чуттєве оцінне значення вказує на емоційний стан суб'єкта оцінки, його ставлення до особи, що оцінюється (*виродок, наволоч, паскудник, сердега, сволота*), напр.: «Крізь біль я почув голос батька: «Хлопці, що ви тут робите?» І їх відповідь: «Звідки ти узявся, *виродок*?» (ЗП, 02.12, 10).

7. Раціональне оцінне значення відображає рівень розумових здібностей особи, її інтелектуальну характеристику (*бовдур, кретин, розумник, придурок, тупиця*), напр.: «Перше, що подумав: який я *придурок*, що світло вимкнув» (ЗП, 18.11, 09).

8. Естетичне оцінне значення, пов'язане з категорією краси, мають найменування осіб із погляду їх зовнішньої привабливості (*красуня, обшарпанець, потвора, цяця*), напр.: «Юля Литвиненко розумниця і *красуня*» (Донеччина, 08.10, 10).

9. Сексуальне оцінне значення вказує на оцінку сексуального життя людини (*гомосексуаліст, лесб'янка, повія, секс-бомба*), напр.: «Залякані дівчата вимушені були працювати *повіями*» (НК, 07.10, 10).

10. Психологічне оцінне значення вказує на індивідуальні особливості особи з погляду на прийняті в суспільстві норми психологічної поведінки (*істерик, параноїк, парафренік, флегматик*), напр.: «Це й мало бути «справою лікарів» – яких, на жаль, *параноїк* до себе не підпуслав» (День, 13.11, 09).

11. Культурне оцінне значення ідентифікує осіб, пов'язаних з мистецтвом (*бездар, плагіатор, поп-зірка, поп-діва*), напр.: «Поп-зірка переплутала слова державного символу» (УМ, 09.02, 11).

12. Фізіологічне оцінне значення виражає оцінку людської статури та окремих частин людського тіла (*акселерат, гладун, здоровань, кирпа*), напр.: «Щоправда, у швидкій допомозі віддають перевагу не тендітним жінкам, а таким *здорованям*, як Вадим Павленко або Віктор Мошонько» (ЗП, 23.12, 10).

Однією з основних особливостей мови мас-медіа є соціальна оцінність, що залежить від впливу позамовних чинників, які відображають зміни в суспільстві. Соціально-оцінна лексика розглядається мовознавцями (див., наприклад, Г. Солганик [3, с. 8], Т. Космеда [2, с. 145]) як така, що формується в межах політичного дискурсу, представленого в публіцистичному стилі. Так, А. Голованевський пропонує розподіляти аксіологічну лексику за вираженням оцінного компонента на емоційно-оцінну та ідеологічно-оцінну [1, с. 79–80]. Специфіка останньої полягає в змінності, перехідному характері; оцінність цієї лексики формується і функціонує лише в межах певних суспільних відносин та ідеологічної системи. При цьому «оцінки діяльнісного досвіду людини перевірені мовною практикою й, по суті, стабільні; змінними виступають стосунки між людьми, й оцінка, що фіксує ці стосунки, також має змінний характер» [1, с. 80]. Серед зазначених вище типів оцінних значень динамічність оцінної конотації яскраво ілюструється номінаціями з соціальним та ідеологічним значенням. При цьому суб'єктом оцінки виступає не окрема особистість, індивід, а соціум, що спричиняє перевагу раціонального компонента під час оцінювання та дозволяє простежити за переорієнтацією закріпленої в суспільстві шкали цінностей. Зміни ціннісних орієнтирів загальносоціального масштабу можуть відбуватися в результаті усвідомлення суспільством невідповідності цінностей, що офіційно декларуються, реальним або необхідним.

Нівелювання позитивної оцінки переконливо ілюструється назвами осіб на зразок *марксист, комуніст, більшовик, товариш, революціонер*, які вживаються в сучасній періодиці з нейтральною, а частіше навіть з негативною оцінкою зневажливого відтінку. Наприклад: «Розміщувалася тут і найбагатша на той час бібліотека з манускриптами. Один із очевидців розповів, що коли *більшовики* спалювали ці книги і картини – люди плакали» (ЗП, 15.04, 10); «Бо ж не просто «застерігають», а прямо закликають «вилучити» з учбового процесу програми, підручники, посібники, що містять правду згідно з історичними фактами, а не з невротичними казками підстаркуватих *комуністів*» (РУ, 08.02, 08). Протилежного, позитивно-оцінного значення внаслідок переоцінки цінностей набули слова *президент, націоналіст, гуманіст*; напр.: «Про Миколу Міхновського можна написати цілу книгу, але сьогодні достатньо лише трьох слів: *Українець, Самостійник, Націоналіст*» (День, 14.05, 09).

Досліджений нами матеріал дозволяє стверджувати, що переорієнтація оцінного значення в найменуваннях осіб відбувається за двома напрямками: 1) позитивна оцінність назви нівелюється разом із деактуалізацією самого найменування особи (*вождь, товариш, стаханівець*), напр.: «А ось один з аутсайдерів, *товариш* Симоненко, приймає рішення підтримати Януковича» (День, 05.02, 10); 2) зміна місця оцінної назви особи на шкалі «добре / погано» зумовлюється переглядом соціальних цінностей у напрямку від негативної оцінності до меліоративного забарвлення (*спонсор, еліта, демократ*), напр.: «Ті куточки відпочинку, які встановлювались з ініціативи жителів та на кошти *спонсорів*, повинні входити у балансову вартість житлових будинків...» (НК, 16.12, 10). Окремо виділяються найменування з переорієнтованою оцінкою, що базуються на соціально-історичних антропонімах, напр.: «Це буде зроблено, незважаючи на можливий спротив певних маргінальних політичних сил, які заради збільшення рейтингу на піввідсотка готові виправдовувати і захищати «чікатіл» і «леніних» (РУ, 28.11, 08).

Отже, особові номінації характеризуються соціально-оцінною конотацією і виступають яскравими виразниками соціокультурної значимості особистості. Бурхливі соціально-політичні та культурні зміни в суспільстві чітко відображаються в аксіологічній переорієнтації особових найменувань, уживаних у мові сучасних ЗМІ. Таким чином, подальший поглиблений аналіз динамічності оцінної конотації може стати цікавою розвідкою з погляду соціолінгвістики та етнолінгвістики.

Література

1. Голованевский А. Л. Оценочность и ее отражение в политическом и лексикографическом дискурсах / А.Л. Голованевский // ФН. – 2002. – № 3. – С. 78–87.
2. Космеда Т. А. Аксіологічні аспекти прагмалінгвістики / Т. А. Космеда. – Львів : Вид-во ЛНУ ім. І.Франка, 2000. – 350 с.
3. Солганик Г. Я. Лексика газеты / Г. Я. Солганик. – М. : Высш. шк., 1981. – 112 с.
4. Стишов О. А. Українська лексика кінця ХХ століття (на матеріалі мови засобів масової інформації) / О. А. Стишов. – К. : Пугач, 2005. – 388 с.

Список умовних скорочень

ЗП – Запорізька правда
 НК – Новини Кіровоградщини
 РУ – Рідна Україна
 УМ – Україна Молода

УДК 811.161.2:81'373.611

Р. О. Коца

НАЙДАВНІШІ СЛОВ'ЯНСЬКІ ПРИКМЕТНИКОВІ ПРЕФІКСИ

Коца Р. О. Найдавніші слов'янські прикметникові префікси.

У статті описано префікси, за допомогою яких творилися прикметники в давній руськоукраїнській мові, встановлено їх походження та досліджено зв'язки українських префіксів із праслов'янськими та іншими слов'янськими мовами.

Ключові слова: прикметникові префікси, праслов'янська мова, давня руськоукраїнська мова, походження префіксів.

Коца Р. А. Древнеславянские приставки у прилагательных.

В статье описаны приставки, с помощью которых образовывались прилагательные в древнем русскоукраинском языке, определено их происхождение и исследовано связи украинских приставок с праславянскими и другими славянскими языками.

Ключевые слова: приставки (префиксы) у прилагательных, праславянский язык, древний русскоукраинский язык, происхождение приставок.

Kotsa R. A. Old Slavonic prefixes of adjectives.

Prefixes by which adjectives were created in an Old Ukrainian language are described in the article, the origin and relations of Ukrainian prefixes with Old Slavonic and other Slavonic languages are investigated.

Key words: prefixes of adjectives, Old Slavonic language, Old Ruthenian language, origin of prefixes.

З часу виокремлення вчення про словотвір із морфології в окрему лінгвістичну дисципліну інтерес українських мовознавців до проблем дериватології не вщухає. Пильну увагу дослідники приділяли й питанням історичного словотвору. Перші спроби історичного коментування явищ українського словотворення зробили М. Максимович, О. Огоновський, О. Потебня, у порівняльних граматиках слов'янських мов – В. Вондрак, Ф. Міклошич, в українських граматиках – М. Осадца, Є. Тимченко, О. Синявський та ін. Історичному висвітленню словотворення різних частин мови, зокрема й прикметника, присвячені праці І. Ковалика, С. Самійленка, С. Бевзенка, А. Грищенко, Л. Гумецької, В. Німчука, П. Білоусенка, В. Грещука, Л. Костич та ін. Водночас вивчення словотвірної системи в її історичному розвитку як загалом, так і окремих її складових, неможливе без попереднього дослідження особливостей розвитку окремих афіксів. У статті ми зупинимося на характеристиці префіксальної системи прикметника, адже саме префіксація була і залишається найпродуктивнішим способом творення прикметників в українській мові.

Метою нашої роботи є опис префіксів, за допомогою яких творилися прикметники в давній руськоукраїнській мові. При цьому основна увага буде приділена встановленню походження префіксів та дослідженню їх зв'язків із праслов'янською та іншими слов'янськими мовами.

Перш за все зазначимо, що в мовознавстві існують різні погляди на існування префіксів у праслов'янській період. Зокрема А. Мейє вважає, що спільноіндоевропейська мова, як і спільнослов'янська (праслов'янська), не знала префіксації [5, с. 314]. На думку В. Горпинича, на ранньому етапі праслов'янської епохи префікси вже були [2, с. 44]. Такої думки дотримується також і Н. Романова: «префіксація виникла в глибокій праслов'янській давнині, а може й раніше, оскільки давні префікси є спільними для слов'янських і балтійських мов» [1, с. 178]. Досліджуючи словниковий матеріал пізнішої доби, ми зробили висновок, що префікси виникли задовго до виокремлення слов'янських мов в окремі самостійні мови.

Найдавніші префікси, що вживалися для творення прикметників, були характерними і для іменників. До них відносять **ǫ-*, **sǫ-*, **pa-*, **pra-*. В. Горпинич до цієї групи включає також префікс **ka-*, який згодом повністю втратив своє значення і злився з коренем (укр. *кадіб*, *каліка*, рос. *калека*,

польськ. *kaleka*) [2, с. 45]. На думку дослідника, найдавніші іменні префікси мали такі особливості: 1) виникли в праслов'янський (ранній) період; усі інші виникли пізніше – у конкретних слов'янських мовах; 2) мали деяку продуктивність; 3) були наголошені; 4) упродовж своєї історії втрачали продуктивність, витіснялися уживанішими (*із-, под-, от-, при-*) [2, с. 44].

Названі префікси у прикметників мали такі самі значення, що й в іменників. Так, праслов'янський префікс **ра-* походив з іє. **rō-* і вживався переважно в іменних утвореннях. При цьому він передавав такі значення:

- 1) схожий на предмет, названий твірним словом;
- 2) вторинний стосовно предмета, названого твірним словом [2, с. 45].

Крім цього, як зазначає Ф. Копечний, **ра-* виступав показником ступеня вияву ознаки, а саме передавав «малу міру» [11, с. 160]. Наприклад: **ravodokъ*, **ragroza*.

Префікс **о-* / **у-* / **оу-* мав значення «крайня частина предмета чи простору, названого твірним словом» [2, с. 45].

Кількість прикметників із цими префіксами була невелика. Одиначними є утворення **otъlъ*, **ubogъ*; з префіксом **ра-* прикметники, спільні для кількох слов'янських мов, не збереглися [1, с. 178].

Давні іменні префікси **o-*, **ра-* втратили продуктивність у всіх слов'янських мовах і в українській зокрема. В XI – XIII ст. трапляються тільки поодинокі випадки вживання прикметників із цими префіксами, наприклад: *навечерънии* «який відноситься до вечірнього богослужіння» – по *навечерънии молитвѣ* (XII, СДРЯ VI, 334), *пагоубънии* «згубний» – *посланата пагубната рана* (під 1019, ЛЛ, 49 зв.).

Численнішими були імена, зокрема й прикметники, з префіксами **пра-*, **s o-*: **prastarъ*, **pradavъnъ*, **s ožьltъ* і под. [11, с. 170].

Префікс **пра-* передавав: 1) ступінь давньої спорідненості; 2) давність, споконвічність; 3) значення «первісний, першозапочаткований, первинний» [11, с. 170; 38, с. 45]. При цьому він, як зазначає Т. Лукінова, завжди поширював прикметник. Не змінилися названі функції і в пізніший час: *прародительный* (Срезн. II, 1765).

Префікс **so-* / **son-* мав такі значення: 1) неповний вияв змісту поняття, названого коренем або, за визначенням Ф. Копечного, демінутивне значення, наприклад: *s ožьlъnъ* – лат. *subalbus* – укр. білуватий; *sugluh* – чеськ. *nahluchlý* [11, с. 240]; 2) зближення, близькість [2, с. 45].

Н. Романова серед давніх утворень на **s o-* виділяє дві групи: відад'єктивні типу **s ožьlъ*, **s ožьostъ*, **s ožьelenъ* та ін., які, очевидно, мали значення «білуватий», «густуватий» і «зеленуватий», і відіменникові, зокрема типу **s ožьorsa* (укр. *супороса*, серб., хорв. *супрасна*, н.-луж. *suprosna*), **s ožьagna* (укр. *суягна*, серб., хорв. *сујагна*) [1, с. 178]. У багатьох словах на **so-* / **son-* у процесі розвитку мови сталося спрощення, а названий префікс сьогодні виділяється в них лише на етимологічному рівні, наприклад, *сумнів*, *сусід* тощо.

Давній праслов'янський іменний префікс **sϕ-* найбільш живим із східнослов'янських мов виявився в українській [1, с. 194], закономірно розвинувшись у *су-*. В опрацьованих пам'ятках XI – XIII ст. зустрічається одне таке похідне: *супротивного диявола* (XII, ПВЛ, 44 зв.), *и мнѣ помози Г(сд)и на супротивнаго врага* (XII, ПВЛ, 41). Більшість давніх прикметників із префіксами **ϕ-*, **sϕ-*, **pra-* утворено саме як префіксальні, без супроводжуючого ускладнення суфіксами [1, с. 178].

Крім префіксів, названих вище, у творенні слів брали участь також власне прикметникові префікси. До них належать *пре-*, *на-*, *надъ-*, *не-*, *по-*, *при-*. Розглянемо їх детальніше.

Префікс *пре-* є продовженням праслов'янського **per-* [11, с. 164]. Найбільшого поширення, на думку Т. Лукінової, він набув у південнослов'янських мовах. Свідченням цього є, зокрема, те, що утворення з ним широко представлені у старослов'янській мові (*прѣблагъ*, *прѣбогатъ*, *прѣвеликъ*) [1, с. 194]. Саме зі старослов'янської цей префікс був засвоєний давньою руськоукраїнською мовою й у цій формі (на східнослов'янському ґрунті йому повинен був би відповідати префікс *пере-*) залишився живим в українській, білоруській і російській мовах.

Префікс *пре-*, поєднуючись із прикметниками, вживався для творення форм надмірного ступеня інтенсивності ознаки [8, с. 208], передачі високої міри ознаки [3, с. 178], тобто виступав «посилювачем» [11, с. 167]. Такі похідні дуже часто вживалися як епітети при назвах Бога, Богородиці та пов'язаних з ними реалій: *пресвятаго Слова* (XII, МП, 85), *Бѣ милостивъ и премл(с)твъ* (79 зв.). Використання прикметника з префіксом *пре-* при назвах істот, як правило, служило для підкреслення якихось надзвичайних рис особи, вираження похвали чи навпаки засудження. Наприклад: *премудрааго Соломона* (к. XI-п. XII, Ск. БГ, 39), *Филя презгордый* (XIII, ЛГВ, 84). Епітет-прикметник із префіксом *пре-* при іменниках, які були назвами неістот, служив для підкреслення незвичайних, особливих рис предметів, явищ тощо: *созда же церковь превелику, прелѣну* (122).

Префікс *пре-* міг виражати не тільки ступінь вияву самої ознаки, але й міру вияву цієї ознаки, її кількість. Це відбувалося в тих випадках, коли префікс приєднувався до якісних прикметників, що передавали кількісні величини: *видѣхъ змиа зѣло прѣвелика* (XI-XII, Син. П., 91), *и глоубиноу прѣм'ногоу копавъши* (149), *слъзы въиноу прѣм'ногы изливаѣщи* (92).

Цей тип словотворення залишається продуктивним у всіх слов'янських мовах: хорв. *prelijer*, пол. *przepiękny*.

Праслов'янський префікс **na-*, крім конфіксального, брав участь також у власне префіксальному творенні прикметників. Проте кількість таких похідних була невелика: **naporzdbъnjъ* (ЭССЯ, Вип. 22, 225) «даремний»; **naprěs(k)ъnjъ* / **naprěskъjъ* (230) «швидкий, раптовий», серб.,

хорв. *напрѣсно*; *naprobosъnъ (232) «який одягається на босу ногу», рос. діал. *напробосни*.

У мові давніх слов'ян префікс **na-* міг вказувати на ступінь вияву ознаки. Як правило, він виражав послаблений ступінь якості [10, Вип. 21, с. 203] або, як зазначає Ф. Копечний, виражав демінутивне значення [11, с. 121]. Така словотворча модель і сьогодні залишається продуктивною у сербській, хорватській та чеській мовах: **nagorъkъ(jъ)* (ЕССЯ, Вип. 22, 54) «гіркуватий», серб., хорв. *nagorak*, ст.ч. *nahořkŭ*; **naslěpъ(jъ)* (ЕССЯ, Вип. 23, 56) «сліпуватий», серб., хорв. *naslijep*, ч. *naslepŭ*; **nazelenъ(jъ)* (ЕССЯ, Вип. 24, 64) «зеленуватий», серб., хорв. *nazelen*, ч. *nazelenŭ*; **nažьltъ(jъ)* (ЕССЯ, Вип. 24, 91) «жовтуватий», серб., хорв. *nažьut*, ч. *nažlutŭ*. Рідше префікс **na-* виступав посилювачем ступеня вияву ознаки: *nagrozъnъjъ (ЕССЯ, Вип. 22, 56) «дуже грізний», *nasyтъ (ЕССЯ, Вип. 23, 121) «дуже ситий», *natoгъjъ (ЕССЯ, Вип. 23, 165) «дуже тугий», рос. діал. *натугий*. На думку Ф. Копечного, «посилювач» **na-* виник з *na-i (сучасне *най-*) і є його скороченою формою [11, с. 121].

Серед префіксальних прикметників давньої руськоукраїнської мови у пам'ятках XI – XIII ст. виявлений прикметник *назельный* (Срезн. II, 285) «зеленуватий» – праслов'янського походження **nazelenъ(jъ)* (ЕССЯ, Вип. 24, 64). Одиначний випадок фіксації такого похідного свідчить про те, що праслов'янська лексика була складовою частиною давньої руськоукраїнської лексики, але не є доказом того, що в XI – XIII ст. префікс *na-* міг служити для творення нових прикметників зі значенням слабого ступеня вияву ознаки.

Праслов'янський префікс **po-*, поєднуючись з якісними прикметниками, міг вказувати на більшу чи меншу міру ознаки. На думку Ф. Копечного, у давніші часи більше виявлялася функція зменшеності [11, с. 187], тобто словотвірне значення таких похідних дорівнювало сполученню прикметника з прислівником *трохи*. Наприклад: *romalъ «трохи малий, малуватий». Така словотворча модель і сьогодні залишається, хоч і непродуктивною, у сучасній українській мові. Наприклад: *старий* → *постарий* («підстаркуватий»), де префікс *po-* виступає посилювачем помірного ступеня вияву ознаки. Водночас, у сучасній хорватській, а також сербській та словенській мовах, названий префікс виконує протилежну функцію – вказує на більшу міру вияву ознаки: хорв. *rovelik*, серб. *повеликии*, словен. *rovelykuu* означає «досить великий» (НІР). У давній руськоукраїнській період цей тип не набув поширення, а в пам'ятках XI–XIII ст. подібні похідні не виявлені.

Префікс *pri-* є продовженням праслов'янського **pri-* < *prei, що походить з іє. **par(ei)* > *prei [4, Т. 4, с. 568]. Основною його функцією була передача ступеня вияву ознаки, а саме «виразник неповноти вияву ознаки» [8, с. 249], «трохи зменшеної ознаки» [6, с. 29], «неповної міри ознаки» [3, с. 178]. Тому похідні цього типу Ф. Копечний називає

демінутивними [11, с. 214]. На його думку, значення демінутивності префікс *при-* починає передавати вже на архаїчних стадіях розвитку слов'янських мов, наприклад словен. *pribel*, *pričrn*, *prisladek*, серб., хорв. *prilūd*, польськ. *przydlugi*, слов. *prihrubý* [11, с. 214]. Однак Ф. Міклошич, аналізуючи пам'ятки церковнослов'янської мови, зазначає, що у старих текстах функція демінутивності ніде чітко не проявляється, а слова типу **prialčьnъ*, **pristrašьnъ* мовознавець пояснює як «той, що є при голоді»; «той, при якому є страх; з якого йде страх» [11, с. 214]. Наприклад: *и бы(с) ѿко приоужастень и въ сумнени и в радости и въ дерзновѣньи къ Бѹ* (Срезн. II, 1486); *прибѣдъными* – «*приносящій бѣду*» (Срезн. II, 1381).

З часом у деяких слов'янських мовах (зокрема словацькій, польській) префікс *при-* починає виступати показником більшої міри вияву ознаки, або, за визначенням Ф. Копечного, виконує не демінутивну, а аугментативну функцію [11, с. 214]. Причому в польській мові це значення виступає спорадично, наприклад *przydalej* означає і «трохи далеко», і «занадто далеко», а у словацькій мові має регулярний характер. Так, *prihrubý*, *prihlupý* означає «*priliš hrubý*, *hloupý*» – «занадто грубий, занадто глупий» [11, с. 214].

Префікс **nadъ-* – це похідне утворення від **na-*, яке зазнало поширення елементом **-dъ* ще в праслов'янській мові [7, с. 36]. Про секундарність і пізніше походження префікса **nadъ-*, порівняно з **na-*, на думку Ф. Копечного, свідчить те, що не існують старі іменні типи з довгим голосним *á*; порівняймо **na-* і **ná-* [11, с. 127]. Посилення **na-* елементом **-dъ* відбувалося, скоріш за все, під впливом **podъ* [4, Т. 4, с. 23]. Елемент **-dъ* в обох випадках походив від іє. **dhē-* «ставити, дівати» [4, Т.4, с. 23; 11, с. 127]. Зіставлення цього елемента з *-d-* в латинських *sed-*, *grōd-*, *red-*, на думку М. Фасмера, викликає сумнів [9, Т. 3, С. 37]. Ф. Копечний це припущення також вважає малоправдоподібним. На його думку, проти цього свідчить, зокрема, те, що **nadъ*, **podъ*, **prědъ* / **predъ* мають постійне кінцеве *-ъ*, а латинські мають там *-d* [11, с. 128].

У праслов'янській мові цей префікс, як правило, брав участь у префіксально-суфіксальному творенні прикметників разом із суфіксом *-ьнъ-* [1, с. 179]. У пам'ятках давньої української мови ми виявили випадки вживання *надъ-* і як самостійного словотворчого елемента. Поєднуючись із відносними прикметниками, *надъ-* надавав їм значення «такий, що перевищує ознаку, названу твірним словом» і в цих випадках був синонімічним до префікса *не-*, наприклад: *надѣтварьными* (Срезн. II, 283) «нетваринний». Цей тип є продуктивним і нині: *надлюдський* «який перевищує звичайні людські якості», пол. *nadludzki*, хорв. *nadljudski*.

Якщо твірним словом виступав якісний прикметник, зокрема на позначення кольору, то префікс *надъ-* виступав як показник надмірного ступеня вияву ознаки: *надѣрумъными* (Срезн. II, 283), *надѣрусъми* (Срезн. II, 283). Значення таких похідних можна передати через

сполучення прикметника з прислівником *дуже*, відповіно «дуже рум'яний», «дуже русий». В українській мові цей словотвірний тип набув поширення досить пізно (XX ст.), але сьогодні є продуктивним способом творення прикметників: *надвеликий* (СУМ V, 63) «який значно перевищує межу, норму чого-небудь», *надвисокий* (63) «який значно перевищує ступінь якої-небудь якості, стану та ін.», *наддовгий* (65) «довший від звичайного», *надтвердий* (СУМ V, 80) «який має дуже велику твердість».

Кількість похідних прикметників у праслов'янській мові зростала також за рахунок утворень, що виникали зі сполучень прикметника з препозитивною часткою **ne-*: **nečestъnъjъ* (ЭССЯ, Вип. 24, 105) «нешасний», **nečistъjъ* (204) «нечистий», **nečъstъnъjъ* (113) «нечесний», **nedavъnъjъ* (115) «недавній», **nedobrъjъ* (118) «недобрий», **nemalъjъ* (152) «немалий», **nemilostivъjъ* (154) «немилостивий», **nepravъjъ* (208) «неправий», **nevěčъnъjъ* (ЭССЯ, Вип. 25, 65) «невічний», **nezъlъjъ* (92) «незлий» та ін.

Переважає більшість прикметників із префіксом **ne-* мали відповідні прикметники без цього префікса і були антонімами до них. Отже, основна функція префікса **ne-* – це заперечення ознаки, вираженої твірною основою. Цей тип словотворення повністю успадкувала й розвинула давня руськоукраїнська мова: *немоудрыи* (СДРЯ V, 303), *и створи пиръ немалъ* (під 1199, ЛІ, 243 зв.), *боярь не свѣрныхъ* (XIII, ЛГВ, 90), *ты не лѣнливъ буди омыти ихъ* (XII, СДРЯ V, 296) та ін., а також усі сучасні слов'янські мови: слов. *nedobrý*, *perekný*, пол. *niezwyyczajny*, *niecenzuralny*, хорв. *nedaleki* та ін.

Отже, префіксація як спосіб словотворення виникла ще у праслов'янський період, а префіксальні системи сучасних слов'янських мов є закономірним її продовженням.

Найдавніші префікси були спільними для прикметників та іменників. До них належать **ŕ-*, **sŕ-*, **pa-*, **pra-*. В українській мові XI – XIII ст. трапляються лише поодинокі випадки їх вживання для творення прикметників, а протягом подальших століть вони повністю втрачають свою продуктивність.

Найбільшого розвитку набули праслов'янські префікси **per-* (*npe-*) та **ne-* (*ne-*), які відзначалися високою словотворчою активністю у всіх слов'янських мовах протягом XI – XX ст. Інші форманти характеризуються неоднаковою активністю в різних мовах. Так, **na-* в українській мові, поступово втрачаючи продуктивність, на початку XX ст. повністю виходить з ужитку, водночас ця словотворча модель і сьогодні залишається продуктивною в сербській, хорватській та чеській мовах. Префікс **pri-* в українській мові найбільшого поширення набув у XVII – XX ст., а в сучасній мові використовується тільки як реліктовий спосіб творення прикметників і вживається переважно в діалектах; натомість у словенській, сербській, хорватській, польській, чеській та словацькій

мовах він відзначається продуктивністю та поширеністю і нині. Префікс **po-*, який зовсім не зустрічається в XI–XIII ст., у староукраїнській мові відновлює свої праслов'янські функції і сьогодні активно використовується для творення прикметників, як в українській, так і в інших слов'янських мовах. Невисокою продуктивністю в усі періоди відзначається префіксальний тип із *над-*.

Література

1. Вступ до порівняльно-історичного вивчення слов'янських мов / [наук. ред. О. Мельничук]. – К. : Наукова думка, 1966. – 588 с.
2. Горпинич В. О. Сучасна українська літературна мова. Морфеміка. Словотвір. Морфологія : [навч. посібник] / В. О. Горпинич. – К. : Вища школа, 1999. – 207 с.
3. Грищенко А. П. Прикметник в українській мові / А. П. Грищенко. – К. : Наукова думка, 1978. – 207 с.
4. Етимологічний словник української мови : у 7-и т. / АН УРСР. Інститут мовознавства ім. О. О. Потебні; [гол. ред. О. С. Мельничук]. – К. : Наукова думка, 1982–2003. – Т. 1–5.
5. Мейе А. Общеславянский язык / [науч. ред. С. Б. Бернштейн; пер. с фр. П. С. Кузнецова]. – М. : Прогресс, 2000. – 492 с.
6. Русанівський В. М. Історія української літературної мови / В. М. Русанівський. – К. : АртЕк, 2002. – 424 с.
7. Самійленко С. П. Нариси з історичної морфології української мови / С. П. Самійленко. – Ч. I. – К. : Рад. школа, 1964. – 234 с.
8. Сучасна українська літературна мова : Морфологія / [за заг. ред. І. К. Білодіда]. – К. : Наукова думка, 1969. – 583 с.
9. Фасмер М. Этимологический словарь русского языка / [ред. Улуханов И. С.; пер. с нем. и доп. О. Н. Трубачева]. – М. : Прогресс, 1986–1987. – Т. 1–4.
10. Этимологический словарь славянских языков : Праславянский лексический фонд / [под ред. О. Н. Трубачева]. – М. : Наука, 1974–2007. – Вып. 1–33.
11. Кореčny F. Předložky. Koncové partikule / F. Kореčny // Etymologický slovník slovanských jazyků: slova gramatická a jména. – Praha, 1973. – Sv. 1.

Список використаних джерел

- ЛГВ – Галицько-Волинський літопис. Дослідження. Текст. Коментар / [за ред. чл.-кор. НАН України М. Ф. Котляра]. – К. : Наукова думка, 2002. – 400 с., іл.
- ЛІ – Іпатьевская летопись : 2-е изд. / [под ред. А. А. Шахматова] // Полное собрание русских летописей (ПСРЛ). – Т. 2. – СПб., 1908. – XVI с. – 938 стлб. – 87 с.
- ЛЛ – Лаврентьевская летопись : 2-е изд. / [под ред. И. Ф. Карского] // Полное собрание русских летописей (ПСРЛ). – Т. 1. – Ленинград, 1926–1928. – VIII с. – 579 стлб.
- МП – «Поучени~е» В. Мономаха, поч. XII ст. // Полное собрание русских летописей. Лаврентьевская и Троицкая летописи. – СПб., 1846. Т. 1. – С. 100–107.
- ПВЛ – Повесть временных лет // ПСРЛ. – Т. 2. Ипатьевская летопись. – СПб., 1908. – Стлб. 1–21.
- СДРЯ – Словарь древнерусского языка (XI–XIV вв.) / [гл. ред. чл.-кор. АН СССР Р. И. Аванесов]. – М. : Рус. язык, 1988–1991. – Т. 1–4.
- СУМ – Словник української мови : в 11-и т. / АН УРСР. Інститут мовознавства ім. О. О. Потебні; [за ред. І. К. Білодіда]. – К. : Наукова думка, 1970–1980.
- Син. П. – Синайський патерик / [изд. подгот. В. С. Гольщенко, В. Ф. Дубровина]. – М. : Наука, 1967. – 401 с.
- Ск. БГ – Княжеское житие. Сказание о Борисе и Глебе // Древняя русская литература : [хрестоматия] / [сост. Н. И. Прокофьев]. – М. : Наука, 1980. – С. 37–44.
- Срезн. – Срезневский И. И. Материалы для словаря древнерусского языка : у 3-х т. / И. И. Срезневский. – СПб., 1893–1912.
- ЭССЯ – Этимологический словарь славянских языков : Праславянский лексический фонд / [под ред. О. Н. Трубачева]. – М. : Наука, 1974–2008. – Вып. 1–34.
- НЈР – Hrvatski jezični portal [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://hjp.srce.hr>.

СПЕЦИФІКА ПРИСТОСУВАННЯ ЗАПОЗИЧЕНИХ АГРОЕКОНОМІЧНИХ ТЕРМІНІВ ДО КАТЕГОРІЇ РОДУ

Кравченко Т. П. Специфіка пристосування запозичених агроекономічних термінів до категорії роду.

У статті розкрито особливості адаптації запозичених агроекономічних термінів до категорії роду і встановлено, що вони набувають родових ознак в українській мові автоматично та формально, здебільшого за фонетичним оформленням. З'ясовано на прикладі аналізованих термінів, що не існує відповідності у вираженні категорії роду в мові-реципієнті та в мові-донорі.

Ключові слова: запозичений термін, мова-реципієнт, мова-донор, граматичний рід.

Кравченко Т. Ф. Специфика приспособления заимствованных агроэкономических терминов к категории рода.

В статье раскрыты особенности адаптации заимствованных агроэкономических терминов к категории рода и установлено, что они приобретают родовые признаки автоматически и формально, преимущественно по фонетическому созвучию. Доказано на примере анализируемых терминов, что не существует соответствия в выражении категории рода в языке-реципиенте и в языке-доноре.

Ключевые слова: заимствованный термин, язык-реципиент, язык-донор, грамматический род.

Kravchenko T. P. Borrowed agricultural and economical terms adaptation specific to the category of gender. The article deals with the problem of peculiarities of adaptation of agricultural and economic borrowing terms to the category of gender. It is prescribed that they automatically acquire gender characteristics in Ukrainian language and formally in phonetic. The author proved an examples of analyzed terms that there isn't compliance in expression of category of gender in language-recipient and language-donor.

Key words: borrowing term, language-recipient and language-donor.

Обов'язковим складником процесу освоєння іншомовної лексичної одиниці є морфологічна адаптація, суть якої полягає в підпорядкуванні запозиченого слова правилам, властивим певній частині мови у граматичній системі мови-реципієнта та внесення нової лексичної одиниці іншомовного походження до парадигматичного ряду, характерного для відповідної частини мови в системі цієї мови. У мовознавчій літературі висловлювали думку про те, що перевага в певній термінології тієї чи тієї частини мови значною мірою залежить від особливостей самих галузей знань, від того, які категорії понять термінують у цій сфері (процеси, предмети, якості та ін.). Кількісна перевага субстантивних утворень серед новотворів будь-якої мови зумовлює і їхню перевагу серед запозичених лексичних одиниць, які задовольняють потреби певної мови в номінативних засобах для позначення нових явищ та понять, насамперед у термінологічній сфері. Проаналізувавши всі іншомовні терміни, запозичені українською мовою, що ввійшли до складу агроекономічної термінології, можемо констатувати, що абсолютна більшість із них, десь близько 98 %, належить до класу іменників. В українській мові, як і в будь-якій іншій, «в основу виокремлення іменника покладено ономасіологічну категорію предметності» [2, с. 47]. Однак граматичні категорії, у яких вона реалізується, мають свою специфіку в різних мовах.

Усім мовам властиве природне розмежування назв істот за статтю (жіночою та чоловічою), проте не всім їм притаманна граматична категорія

роду, а лише тим, у яких вона має формально-граматичне вираження. У системі латинської, а пізніше німецької, французької та української мов категорія роду іменників дістала як семантико-граматичне, так і формально-граматичне вираження. Сучасна англійська мова не має граматичної категорії роду іменника, оскільки немає поділу іменників за граматичним родом на основі їх морфологічних ознак.

В українській мові «категорія роду іменника – несловозмінна (класифікаційна) самостійна морфологічна категорія, яка в типових виявах має диференційовану сукупність афіксів (флексій і суфіксів) для свого вираження, поєднує семантико-граматичний зміст назв істот на ґрунті їхнього стосунку до біологічної статті або недорослості та формально-граматичний зміст назв неістот і складається з граєм чоловічого, жіночого і середнього роду» [2, с. 85]. Іменники множинної форми значення роду не виражають, як і будь-який інший іменник, ужитий у формі множини.

Грамматичний рід у сучасній українській мові визначають семантично, або за граматичними ознаками іменника, передусім характером основи та системою флексій, словотворчих суфіксів, а також за синтаксичним зв'язком з іншими словами в реченні. Він виконує важливу функцію узгодження в організації слів у реченні. Оскільки в українській мові рід є граматичною ознакою іменника, то запозичення-іменники з інших мов мають бути трансформовані на українському мовному ґрунті й співвіднесені з одним із трьох граматичних родів на підставі різних аналогій.

Входячи до української агроекономічної терміносистеми, запозичені терміни-іменники здебільшого автоматично набувають родової належності. Категорія роду терміна-запозичення в мові-реципієнті та в мові-джерелі, якщо вона наявна, може як збігатися, так і відрізнятися, оскільки не існує міжмовної ідентичності у вираженні категорії роду. У латинській, німецькій та українській мовах співвідношення та розподіл за родами зовсім відмінний. Щодо цього О. А. Лисенко зауважувала: «У зв'язку з етимологічною строкатістю запозичень та індивідуальними шляхами їх проникнення у мову не існує загальних правил та єдиних пояснень, чому те чи інше слово стало в українській мові належати до того чи іншого роду» [3, с. 73]

Рід агроекономічних термінів-запозичень може залежати від семантики, зазвичай назви осіб за фахом та видом діяльності в українській мові мають чоловічий рід, напр.: *фермер* – англ. *farmer*; *менеджер* – англ. *manager*; *трейдер* – англ. *trade*; *лендлорд* – англ. *landlord*; *інжиніринг* – англ. *engineering*; *акціонер* – нім. *Aktionär*; *аграрій* – лат. *agrarii*; *емфітевт* – лат. *emphyteus* та ін.

Вагоме значення для встановлення роду терміна-запозичення має його формально-граматичне вираження, зокрема закінчення. Домінантною

для жіночого роду є перша відміна з її вирізнявальною в називному відмінку флексією **-а**, напр.: *преференція* – фр. *la preference*; *парцела* – фр. *la parcelle*; *ферма* – фр. *la ferme*; *рента* – нім. *die Rente*; *криза* – нім. *die Krize*; *альменда* – нім. *die Allmende*; *інтервенція* – лат. *interventio*; *асоціація* – лат. *associatio*; *приватизація* – лат. *privatisatio*; *продукція* – лат. *production*; *меліорація* – лат. *melioratio*; *плантація* – лат. *plantatio*; *рестрикція* – лат. *restrictio*; *реституція* – лат. *restitutio*. Тому, щоб увійти до агроекономічної терміносистеми та підпорядкуватися граматичній системі української мови, запозичення зберегли свій рід, але їм довелося переоформити закінчення. Такого ж висновку дійшла Т. І. Панько стосовно запозичень з німецької мови: «Якщо в німецькій мові терміни – іменники жіночого роду закінчуються на **-е**, то на українському мовному ґрунті вони, як правило, зберігають свій рід, переоформивши закінчення **-е** відповідно до законів української морфології на **-а**» [4, с. 139]. Схожих трансформацій зазнають і французькі запозичення з ідентичними граматичними характеристиками. Латинізми жіночого роду із закінчення **-іо** в деяких випадках змінюють його в українській мові на **-а**. Низка агроекономічних термінів латинського походження змінила не лише закінчення, але й свій рід із середнього на жіночий, напр.: *латифундія* – лат. *latifundium*; *субсидія* – лат. *subsidium*, або ж унаслідок відсічення закінчення деякі з них оформилися як іменники чоловічого роду, напр.: *дивіденд* – лат. *dividendum*. Поодинокі терміни не тільки зазнали повного граматичного переосмислення, але й набули всіх морфологічних властивостей іменника, зокрема значення жіночого роду, змінивши закінчення, пор.: *оренда* – *arrendo* (*наймаю*). Слід зазначити, що термін «оренда», який був запозичений через посередництво польської мови, змінив кінцевий голосний ще до входження в систему української мови, пор.: укр. *оренда* – пол. *arrenda*.

Чоловічий рід репрезентують іменники-запозичення другої відміни з нульовим закінченням у називному відмінку. Найбільшу групу в агроекономічній термінології становлять терміни-англіцизми, що в мові-донорі закінчувалися на приголосний, який є характерним закінченням українських іменників чоловічого роду, напр.: *менеджмент* – англ. *management*; *моніторинг* – англ. *monitoring*; *бартер* – англ. *barter*; *бізнес* – англ. *business*; *лот* – англ. *lot*; *лаг* – англ. *lag*; *лізинг* – англ. *leasing*; *спот* – англ. *spot*; *абсентеїзм* – англ. *absenteeism*. Характерно, що більшість із цих іменників не змінила закінчення, властивого їм в англійській мові, і набула в українській мові значення чоловічого роду. Тому усвідомлення їх на ґрунті нашої мови як іменників чоловічого роду без формальних змін є цілком логічним і повністю відповідає граматичним нормам української мови. Сюди відносимо також ті англіцизми, які закінчуються в мові-джерелі на невимовний голосний **-е**, а оскільки його не вимовляють, то українською мовою не відтворюють та відсікають, породжуючи таким чином основу на твердий приголосний, напр.: *левередж* – англ. *leverage*;

гедж – англ. *hedge*; *офшор* – англ. *off-shore*. Англomовні терміни, які засвоєні українською мовою від форми множини і які набули в ній значення однини, віднесені до чоловічого роду, тому що також закінчуються на твердий приголосний: *futures* - *ф'ючерс*.

Отже, більшу частину агроекономічних термінів-запозичень з англійської мови українська мова засвоїла як іменники чоловічого роду.

Чоловічий рід запозичених іменників до агроекономічної термінології представлений не лише англіцизмами, а й запозиченнями з інших мов. Терміни французького походження чоловічого роду із закінченням *-е* та основою на твердий приголосний зберегли свій рід, втративши закінчення, напр.: *патерналізм* – фр. *paternalisme*; *кадастр* – фр. *cadastre*.

Велику групу становлять терміни-запозичення з латинської, німецької та французької мов, що перейшли з категорії жіночого роду до категорії чоловічого роду під час їхнього освоєння морфологічною системою української мови, напр.: *бонітет* – лат. *bonitas*; *емфітевзис* – лат. *emphyteusis*; *кодекс* – лат. *codex*; *диспаритет* – нім. *Disparität*; *банк* – фр. *banque*, нім. *Banқ*, італ. *banco*; *баланс* – фр. *balance*; *сезон* – фр. *saison*. Трансформація роду у процесі запозичення відбулася внаслідок того, що іменники жіночого роду мов-донорів мають закінчення на твердий приголосний та голосний *-е*, який відсікають, а в українській мові – це граматичні характеристики іменників чоловічого роду з нульовим закінченням. Латинські іменники жіночого роду в називному відмінку мали закінченням *-іо*, а в родовому відмінку, крім закінчення *-іс* (яке вказувало на належність цього слова до третьої відміни), з'являвся ще й суфікс *-он*, але через те що ці слова, ймовірно, були усними запозиченнями в різні мови, то на одному з етапів і в називному відмінку розвинувся суфікс *-он*, який на українському ґрунті став показником чоловічого роду, пор.: лат. *optio (optionis)* – англ. *option*, нім. *Option*, укр. *опціон*; лат. *auctio (auctionis)* – англ. *auction*, нім. *Auction*, укр. *аукціон*.

У граматичній системі української мови середній рід представляє четверта відміна з її флексією *-а* в називному відмінку та суфіксами *-ат-*, *-ен-* у непрямих відмінках однини та друга відміна з флексіями *-о*, *-е*. Запозичених термінів-іменників середнього роду, які б належали до другої та четвертої відміни, в агроекономічній термінології не виявлено.

Запозичені терміни, що належать до іменникової відміни з нульовим омонімічним закінченням, «не маючи зовнішніх, флексійних ознак родової належності, зазнають семантико-граматичного поділу на групи, кожна з яких характеризується однією, зрідка двома ознаками роду» [1, с. 64]. Родову належність «невідмінюваних» термінів – назв осіб іншомовного походження семантично зумовлює позамовний чинник – стать особи, напр. *рантьє* – фр. *rentier*, пор.: ...*середовище народження нового прошарку в суспільстві сільського рантьє* [3, с. 70]. Терміни нульової

відміни, що позначають сукупність осіб, мають граматичне значення середнього роду, напр.: *Аграрне лобі спробувало накласти руку на 10 % державного бюджету в розмірі 4,6 млрд. грн.* [1, с.7]. На морфологічну категорію роду цих термінів-іменників у реченні вказують флексії залежних прикметників та дієслів у формі минулого часу.

Грамматичний рід похідних іменників – назв неістот можна визначити за допомогою афіксів, оскільки, на думку О. К. Безпояско, «за кожною такою (похідною) лексевою закріплений суфікс, який сигналізує про родову віднесеність» [1, с. 64]. Останнім часом це набуло особливого поширення, на що вказує І. Р. Вихованець: «У сучасній українській літературній мові новоутворювані іменники здебільшого мають словотворчі форманти як показники морфологічного роду» [2, с. 91]. Це явище не може не стосуватися агроекономічних термінів-іменників, утворених поєднанням іншомовних коренів та інтернаціональних або питомих українських формантів.

Найпродуктивнішим вирізнявачем віддієслівних іменників середнього роду виступає суфікс **-нн-**, напр.: *субсидування, консервування, реформування, кооперування, фермерування, бонітування, дисконтування, парцелювання, авансування* та ін. Ці терміни середнього роду в українській мові називають абстрактні дії, процеси та стани. Середній рід деяких термінів – назв видів діяльності особи пов'язаний зі словотвірним типом із суфіксом **-ств-**, що додається до іншомовної основи, напр.: *фермерство* < *фермер-* + *-ств-(-о)*; *трейдерство* < *трейдер-*+ *-ств-(-о)*. Порівняйте в контексті: *...деякі особи, що заробляють собі на прожиття трейдерством на зерновому ринку, стверджують, що це є обмеженням вільної торгівлі* [2, с. 2]; *...визначення статусу й перспективи розвитку та соціально-економічної доцільності розвитку особистого підсобного господарства й становлення фермерства* [3, с. 4].

На належність до іменників жіночого роду вказують деякі суфікси, зокрема: **-ість** у відприкметникових іменниках-термінах на позначення якостей, властивостей, станів, напр.: *сезонність, офшорність, рентабельність, продуктивність, -ацій-, -ізацій-/изацій-, -фікацій-* у термінах – назвах дій, процесів, станів, утворених в українській мові на базі запозичених коренів або оформлених за допомогою цих суфіксів запозичених цілих іменників, напр.: *консервація, контракція, екологізація, офшоризація, приватизація, націоналізація, паспортизація, персоніфікація, інтенсифікація, парцелізація.*

Входячи до української агроекономічної терміносистеми, запозичені терміни-іменники здебільшого автоматично набувають родової належності. Родова ознака терміна-запозичення в мові-реципієнті та в мові-джерелі, якщо вона наявна, може як збігатися, так і відрізнятися, оскільки не існує ідентичності у вираженні категорії роду. Усі запозичення до агроекономічної термінології у формі однини на українському мовному

грунті набули значення певного граматичного роду переважно за формальними ознаками. На належність більшості запозичених термінів-іменників до того чи того роду здебільшого впливало їхнє фонетичне оформлення. Підпорядковуючись граматичній системі української мови, запозичення або зберігали свій рід, трансформуючи закінчення, або залишали без змін флексію, проте набували іншого роду. Більшість термінів-англіцизмів у граматичній системі української мови стали іменниками чоловічого роду, оскільки за своїм звуковим складом вони відповідають саме цим іменникам.

Література

1. Безпояско О. К. Граматика української мови : Морфологія / О. К. Безпояско, К. Г. Городенська, В. М. Русанівський. – К. : Наук. думка, 1993. – 336 с.
2. Вихованець І. Р. Теоретична морфологія української мови / І. Р. Вихованець, К. Г. Городенська. – К. : Унів. вид-во «Пульсари», 2004. – 400 с.
3. Лисенко О. А. Освоєння німецькомовних запозичень в українській науково-технічній термінології : дис. ... канд. філол. наук : 10.02.01 / О. А. Лисенко. – Х., 1999. – 180 с.
4. Панько Т. І. Від терміна до системи : Становлення марксистсько-ленінської політекономічної термінології у східнослов'янських мовах / Т. І. Панько. – Львів : Вища школа, 1979. – 146 с.

Список використаних джерел

1. Пропозиція. – 2000. – № 1-12.
2. Сільський реформатор. – 2000. – №7-8.
3. Хорунжий М. Й. Аграрна політика : [навч. посіб.] / М. Й. Хорунжий. – К. : КНЕУ, 1998. – 240 с.

УДК 811.161.2'373.2

М. А. Курушина

ЗІСТАВНИЙ АНАЛІЗ СТАРИХ ТА СУЧАСНИХ ПРІЗВИЩ ПОЛТАВЩИНИ

Курушина М. А. Зіставний аналіз старих та сучасних прізвищ Полтавщини.

У статті подано класифікацію прізвищевих назв XVII ст. і сучасних. Проаналізовані основні типи мотиваційних основ, виявлені особливості найменувань обох періодів.

Ключові слова: прізвище, мотивація, семантика, словотвір.

Курушина М. А. Сравнительный анализ древних и современных фамилий Полтавщины.

В статье представлена классификация фамильных названий XVII в. и современных. Проанализированы основные типы мотивационных основ, показаны особенности наименований обоих периодов.

Ключевые слова: фамилия, мотивация, семантика, словообразование.

Kurushina M.A. Comparative analyses of the old and modern surnames of Poltava region.

The classification of the old and modern surnames were performed in the work with taking into account double motivation. The specific of both periods is shown.

Key words: surname, motivation, semantic, derivation.

Упродовж тривалого часу власні назви є предметом зацікавлення не тільки мовознавців, а й філософів, істориків, соціологів, етнологів, географів тощо. Ономастичні дослідження дають цінний матеріал для суміжних із лінгвістикою наукових напрямів. Крім того, оніми зазнають постійного поповнення, межі між апелятивною і пропріальною лексикою

часом є дуже рухливими. Деякі класи онімів швидше, ніж лексика загальна, відбивають мовні процеси або ж навпаки довше зберігають давні форми. Цим, власне, і зумовлена постійна увага науковців до власних назв. На сьогодні можна говорити про всебічне дослідження українського ономастичного матеріалу під різними кутами зору. Традиційними є роботи з етимології, семантики, словотвору власних назв. Останнім часом з'явилися й спроби застосування когнітивного підходу.

Антропоніми загалом і прізвища зокрема є найбільш популярним класом для вивчення. Початки наукового вивчення прізвищ пов'язані з іменами А. Степовича «Заметка о происхождении и склонении малорусских фамилий» (1882 р.), М. Сумцова «Малорусские фамильные прозвания» (1885 р.), Й. Ролле «Powstanie nazwisk rodowych u ludu małopolskiego. Sylwetka heraldyczno-etnograficzna» (1889 р.), К. Кахникевича «Імена і прозвища та їх походжене» (1891 р.), В. Ястребова «Малорусские прозвища Херсонской губернии. Этнографический очерк» (1893 р.), В. Охрیمовича «Знадоби до познання народних звичаїв і поглядів правних» (1895 р.), І. Франка «Причинки до української ономастики» (1906 р.), М. Корниловича «Огляд народних родових прізвищ на Холмщині і Підляшші» (1926 р.). Системне дослідження українських антропонімів припадає на другу половину ХХ – початок ХХІ ст. і представлено роботами Л. Гумецької, М. Демчук, М. Худаша, Ю. Редька, А. Свашенко, Р. Керсти, Р. Осташа, І. Сухомлина, О. Неділько, І. Железняк, С. Бевзенка, П. Чучки тощо. Низка дисертацій присвячена вивченню регіональної антропоніміки (Г. Бучко, С. Панцьо, І. Фаріон, Л. Тарновецька, Б. Близнюк, Г. Панчук, Л. Кравченко).

Попри наявність великої кількості наукових робіт, у яких описується українська антропонімія, усе ж не всі території охоплені такими дослідженнями, що зумовлює фрагментарність загальної картини й унеможлиблює висновки. Уведення нового антропонімного матеріалу до наукового обігу значно розширює уявлення про систему іменування в українській та інших слов'янських мовах. Розширення географії й часу дослідження прізвищ сприятиме удосконаленню знань про український ономастикон і лексику загалом. Крім того, результати таких робіт можуть бути використані при створенні атласів та довідників з української антропоніміки. Порівняльний аналіз антропонімів різних періодів дозволяє зробити висновки про розвиток прізвищ.

Наша розвідка присвячена зіставному аналізу старих та сучасних прізвищ Полтавщини переважно в семантичному аспекті. Зважаючи на тісний зв'язок семантики й словотвору, принагідно подаємо міркування про словотвірні особливості номенів. Для дослідження були застосовані такі фактичні матеріали: «Реєстр усього війська Запорізького 1649 року...» (списки козаків Миргородського полку Уцтивицької сотні (120 одиниць) – найближча територіально) та сучасні реєстри жителів с. Білоцерківка

Велико-Багачанського району Полтавської області (64 одиниці). Попри давність антропонічних досліджень у науковій літературі немає узгодженості щодо деяких термінопозначень; таке твердження зокрема стосується давніх форм номінування осіб, що функційно наближені до сучасних прізвищ. Безперечно, українська система іменування особи зазнавала трансформації в процесі розвитку, тому пропонувані для розгляду давні антропоніми умовно називаємо, услід за Р. Осташем, «прізвищевими назвами» (ПН), оскільки таке позначення, на наш погляд, відбиває особливості цих одиниць із погляду функціонування.

Залежно від значення основи умовно поділяємо назви обох періодів на такі групи: 1) патронімічні (матронімічні) прізвища (ПН); 2) прізвища (ПН), що утворилися внаслідок функційних змін нехрещених імен; 3) етнічні та відтериторіальні; 4) професійні; 5) прізвища (ПН), утворені за певною характерною особливістю першого носія. Слід зазначити, що семантичний та словотвірний аналіз як сучасних, так і давніх прізвищ тісно пов'язані. Особливо це стосується назв, похідних від неканонічних імен. Більше того, певна частина номенів має подвійну, а інколи й потрійну мотивацію основи.

До першої групи належать 65 ПН та 22 сучасні прізвища, серед яких є одиниці, утворені від різних основ. Так, від канонічного імені чи його форми походять такі ПН: Артемий, Артема → Артюха → Артюшенко; Василии → Вас(ь)ко → Ващенко; Григории → Гриц(ь) → Гриценько (3 одиниці); Григории → Гришко → Грищенко; Іоаннь → Іван → Іваненько; Ігнатии → Ігнат → Ігнатенко; Карпъ → Карпенько; Кирикъ → Киреченко; Константинъ → Костантинъ → Кость → Костенько; Лесь → Лесенько (2 одиниці); Лука → Луценько → (3 одиниці); Макарий → Макар → Макаренко; Маркъ → Марченько; Матѳей → Матѳшъ → Матяшенько; Мина → Миненко; Ємилианъ → Омелян → щмеляненко; Онофрій → Онопрей → щнуприенко; Петръ → Петренько Филиппъ → Пилип → Пилипенко; Симеонъ → Семеон → Семен → Семененко; Улас → Уласенько; Иустинъ (?) → Устим/(н) → Устыменько; Феодоръ → Федоръ → Ѳедоренко; Феодоръ → Федоръ → [Хв]едоръ → [Хв]едько → Хведченько; Іувеналий → Ювеналий → Ювко → Ювъченько; Иоакимъ(?) → Яким → Якименко; Иаковъ → Яковъ → Яковенко; Иаковъ(?) → Яшко → Ященько; Маринъ → Маринич; Афанасии → Апанас → Опанас → Опанасович. Таким чином, загальна кількість одиниць цієї підгрупи становить 29, 27 із яких утворені за допомогою патронімічного суфікса -енко-, 2 – за допомогою патронімічного суфікса -ич-, 1 – -ович-.

Сучасні патронімічні прізвища, в основі яких виступає канонічне ім'я, становлять також відносно велику групу: Василии → Василь → Василенко; Иоаннь → Иоанъ → Іван → Івашко → Іващенко; Илия → Ілья → Ілько → Ільченко; Карп → Карпенко; Лазоръ, Лазур(ь), ря, м.=Лазарь →

Лазоренко [1, Т. IV, с. 554]; Онисимъ → Онисько → Онищенко; Филиппъ → Филип → Пилипенко; Симеонъ → Семеон → Семен → Семененко; Тихонъ → Тихоненко; Феодоръ → Федоръ → Федоров; Феська, Феся, ж. = Хвеська, Хвеся → Фесенко [1, Т. IV, с. 536].

Патронімічними вважаємо ПН і прізвища, утворені шляхом суфіксації від автохтонного слов'янського (дохристиянського) імені. ПН: Вороненко ← Ворон(а); Гученко ← Гук (дикий птах); Дубиненя ← Дубина (ім'я має так звану «профілактичну» функцію); Красюченько ← Красюк (пор. Красун). Багато таких прізвищ можуть мати подвійну мотивацію: від нехрещеного імені або за характерною особливістю першого носія. Так само Бабиченко: 1. бабич – «те саме, що бабій» [9, с. 527], 2. від автохтонного слов'янського імені: «базовими назвами прізвищ стали автохтонні слов'янські імена, утворені від термінів спорідненості, Бабич» [5, с. 185]; Вергуненко: 1. за характерною особливістю носія (твірна основа антропоніма могла бути пов'язана із семантикою апелятива «вергун – солодке печиво» [1, Т. I, с. 134], 2. від автохтонного слов'янського імені Вергун, що ввібрало семантику апелятива й мало побажальну функцію. Серед сучасних прізвищ також є одиниці, мотивовані дохристиянськими іменами: Морозенко ← Мороз; Сулименко ← Сулимъ ← Сулим [ирь] [2, с. 60]; Калиниченко ← Калинка ← Калина; Калинчук ← Калина (подвійна мотивація: канонічне Каліна, ж. Акилина [1, Т. IV, с. 553], дохристиянське Каліна [2, с. 28].

Твірною основою патронімічних ПН може виступати апелятив, що вказує на професію батька за професією батька: Бутенько – пор. бутъ – «перекладач». На думку О. Горбача, апелятив «бут» тюркського походження: «З тюркського – назва придунайського українського буткол (причому в першій частині слід здогадуватися османське рут «ідол, хрест» як лайливої прізви християнина; з цим останнім, імовірно, в'яжеться й окреслення українсько-татарського перекладача «бут». Як зазначає П. Білецький-Носенко, словом буткалы (путкалы) називались запорізькі козаки в турецьких грамотах і трактатах від турків. М. Худаш фіксує антропонім Бутъ типу Голобутъ, що є другою мотивацією твірної основи від дохристиянського імені [9, с. 532]. Також пор. з апелятивом «бутина». Так, аналізуючи прізвище Бутинець (що може бути пов'язане за семантикою з Бутенько, Бут), Ю. Редько зазначає, що воно вказує на спеціальність першого носія і означає людину, «що працює в бутині» [7, с. 135]. Емьченько – пор. Емець, Емьчикъ, патронімічні Емьченько, Емченьковъ – пор. емець, той, кому доручають від чийогось імені вести справу в суді, емець, споручникъ [9, с. 539]. Паламаренко – пор. паламар, пономар; *paratonaris* (служник, сторож) [11, с. 28]. Посошенко – семантика твірної основи пов'язана з апелятивом посох (атрибут певних професій). Сотниченко – пор. з військовою посадою (сотник). Стрышин

(Стришин) – семантика твірної основи є затемненою. Імовірно, походить від антропоніма Стрый (Стрых) (зустрічається в «Реєстрі...»), що в свою чергу може бути пов'язаний з апелятивами «стрих, ха, м. = стрихіль, ля, м. у кожевниковъ инструментъ для растягиванія кожи» [1, Т. IV, с. 216], «стрий, стрия, м. дядя» [1, Т. IV, с. 215]; таким чином, семантика твірної основи має подвійну мотивацію: 1. за професією першого носія; 2. за його характерною особливістю. Сурмаченко – від «сурмач» – той, хто грає на сурмі. Шев'яченко – від професії швець.

У сучасних патронімічних прізвищах такі мотиваційні основи також представлені: Кравченко (кравець; за матеріалами Ю. Редька, зафіксоване в 14 областях) [8, с. 47]; Писаренко (писар; Ю. Редько вказує на значне поширення цього прізвища в Полтавській, Харківській, Чернігівській областях) [8, с. 39]; Рибальченко (рибалка); Чередниченко («череднікъ – 2 юж. нврс. пастухъ при чередѣ, при крупном скотѣ» [1, Т. IV, с. 591]; череднік – пастухъ стада рогатого скота; Чередниченко – сынъ чередника [1, Т. IV, с. 465].

У межах цієї ж групи слід згадати ПН та прізвища, мотивовані апелятивами, що називають певну характерну особливість батька. Горкушенько – прізвищева назва походить, імовірно, від антропоніма Горкуша (зустрічається у функції прізвища у Реєстрі козаків), який у свою чергу походить від апелятива «гаркуша, горкуша», «той, хто гаркавить», Горькавий – пор. гаркавий, «який вимовляє задньоязичне [р] замість передньоязичного» [9, с. 535, 536]; Заруб'яченко – пор. з апелятивом «заруб = зарубка – насічка» [1, Т. II, с. 91] – семантика твірної основи залишається затемненою, хоча можливе припущення пов'язати семантику вищеназваного апелятива з якоюсь рисою вдачі або зовнішності чи відповідною ситуацією; Кулаженко – від апелятива «кулага, ги, ж. родъ кушанья изъ муки» [1, Т. II, с. 322], пор. також «кулага – пісна страва у вигляді густого киселю з борошна» [3, Т. III, с. 132] (пор. з мотивацією твірної основи прізвищевої назви Верьгуненко); Лазченько – семантика твірної основи затемнена, пор. з апелятивом «лазок, зка м. 1) грузило металлическое на сѣтяхъ; 2) ум. отъ лаз; лаз, зу м. 1) преимущественно во мн.ч. лазаніе; 2) лѣсной проходъ звѣрей; 3) лѣсная поляна у мн. нарѣзки полей, участки» [1, Т. II, с. 341], імовірно, що значення прізвиська першого носія мало бути пов'язано з дієсловом лазити (пор. лаз – лазаніе); Макгуренко – пор. макгура – «діал. магура, магура висока гора» [1, Т. II, с. 396], характеристика за зовнішністю (зріст) першого носія; Патченко – пор. «патік, ка м. палка; патіка, ки 1) палка; 2) кляча; 3) нерасторопный» (найбільш вірогідне) [1, Т. III, с. 101]; Покоз'яченко (Покор'яченко) – прізвищева назва Покор'яченко, можливо, походить від апелятива «покора, покорность, смирение» [1, Т. III, с. 274], тобто за певною рисою вдачі

першого носія, однак темною виявляється семантика твірної основи прізвища Покозѣнко, хоча це різночитання (пов'язані з технічними причинами) одного й того ж найменування; Страднєнко – можливою є мотивація твірної основи за певною рисою вдачі людини; пор. страдний, страдник; Хирнєнко – семантика твірної основи містить значення апелятива «хірний, а, е, 1) болѣзненный, безсильный; 2) ничтожный, плохой, скверный» [1, Т. IV, с. 398]. Сучасні прізвища із такою ж мотиваційною основою: Грачов – пор. з апелятивом «грач»; різні мотивації твірної основи; Пієнко – пор. з дієсловом пити; Світлугін – зовнішня характеристика.

Як бачимо, для патронімічних прізвищ обох періодів характерне виразне переважання утворень із суфіксом -енко, що свідчить про його стабільну продуктивність і регулярність на Полтавщині.

В антропонімії Полтавщини особливе місце посідають прізвища (ПН), що утворилися внаслідок функційних змін нехрещених імен. Із прийняттям християнства автохтонні імена здебільшого витіснялися і, змінюючи функцію, поступово ставали додатковим компонентом у системі ідентифікації особи. Головка – М. Демчук відносить цю особову назву до «імен та імен-прізвищ з сумнівною або втраченою онімічною семантикою» і вважає, що імена від назв органів і частин людського тіла можна розглядати як «профілактичні, наприклад, щоб названий іменем Головка не страждав головними болями, був розумним» [2, с. 121]. Головко – подвійна мотивація: 1. автохтонне слов'янське ім'я (аналогічно до Головка), хоча М. Худаш вважає, що антропоніми «такого типу важко пов'язувати з забобонними повір'ями» [12, с. 175]; 2. за характерною особливістю першого носія: Головко – головко́, «головань» [3, Т. I, с. 551]; головко – «невеликий ростом з великою головою» [9, с. 536]. Головня – подвійна мотивація: 1. автохтонне слов'янське ім'я «з сумнівною або втраченою онімічною семантикою, дане за певною рисою зовнішнього вигляду, з профілактичним мотивом номінації» [2, с. 121]; 2. за характерною особливістю: пор. «головня 1) недопалений шмат дерева або той, що ще палає (також переносно про людину); 2) кольба, приклад. Пор. ще діал. голівня, «головешка» та ряд інш. значень» [9, с. 536]. Грудина, Грудына – подвійна мотивація: 1. автохтонні слов'янські імена з профілактичною функцією; 2. за характерною особливістю першого носія. Гукъ – подвійна мотивація: 1. автохтонне слов'янське ім'я «з сумнівною або втраченою онімічною семантикою з номенклатури тваринного світу, можна розцінювати як захисне, відстрашувальне «нечисту силу», оберігаюче від наврочень чи вживане як своєрідний «оберіг від хвороб» [2, с. 121]; від апелятива гук – дикий птах; 2. за характерною особливістю першого носія: семантика може бути пов'язана з апелятивом гук – дикий птах; «гукъ 1) гомін, галас; 2) натовп»

[9, с. 536]. Дубина – подвійна мотивація: 1. автохтонне слов'янське ім'я з профілактичною функцією; 2. за характерною особливістю першого носія; пор. зі значенням «дурний». Мандрикь – подвійна мотивація: 1. побажальне автохтонне слов'янське ім'я; «побажання благополуччя у житті, а щодо тих важких майже завжди голодних для простолюддя часів – побажання постійно бути ситим, мати достаток у харчах або хоча б у якійсь конкретній їжі» [12, с. 174]; 2. за характерною особливістю першого носія; (людина, що полюбляла ці вироби або зовнішньо чи за вдачею мала якусь подібність до «мандрики» тощо); пор. «мандрика – паляниця з сиру, вид сирника, приготованого на розговини після Петрівки» [1, Т.ІІ, с. 404]. М. Худаш вважає це найменування відапелятивним утворенням і, на нашу думку, має рацію, бо такого типу відапелятивні утворення особливо були поширені в козацькому ономастиконі і, очевидно, час їх виникнення якраз припадає на часи козаччини. Медвед – подвійна мотивація: 1. автохтонне слов'янське ім'я з відстрашувально-захисним мотивом називання; 2. за характерною особливістю першого носія або певною ситуацією, пов'язаною з цією твариною. Хмѣл – подвійна мотивація: 1. автохтонне слов'янське ім'я «з сумнівною або втраченою онімічною семантикою» [2, с. 129]; 2. за характерною особливістю першого носія. Холод – подвійна мотивація: 1. автохтонне слов'янське ім'я, можливо, так само, як і Мороз, успадковане ще з праслов'янської доби; могло мати відстрашувально-захисне значення або вказувати на час народження іменованих; 2. за характерною особливістю першого носія (семантично пов'язано з апелятивом холод). Хорошии – подвійна мотивація: 1. автохтонне слов'янське ім'я. На думку М. Худаша, «за кількістю і сортиментом чи не найбільше представлені власні імена, в яких укладені більш вузькі побажання дитини, найчастіше якоїсь позитивної риси у зовнішньому вигляді або поведінці, психіці, характері» [12, с. 173]; 2. за рисою вдачі, характеру першого носія. Чернята, Чорнышь – за архівними даними М. Демчук, ці найменування є суфіксальними відкомполітивними утвореннями імен типу Чернигои, Чернобыть [2, с. 60]. Слушною видається і думка, що причиною вибору нехрещеного власного імені типу Чорниш (Черниш) стала відповідна характерна риса зовнішнього вигляду дитини [12, с. 164]. Так само подвійну мотивацію мають найменування: Безрукии, Безушко, Криворукии, Косьи: 1. автохтонні слов'янські імена, що мали профілактичну функцію; 2. за характерною особливістю, фізичною вадою першого носія.

Із масиву аналізованих сучасних прізвищ виділяємо 17 одиниць, мотивованих автохтонними іменами. З огляду на обмежений обсяг роботи подаємо лише найцікавіші для аналізу. Верещака – подвійна мотивація: 1. нехрещене ім'я. Такого типу імена часто спрямовані на захист і відвертання від дитини, звичайно, молодшого віку, тих чи інших проявів негативної поведінки або вдачі, наприклад, плаксивості. М. Демчук також

вважає, що це ім'я, дане за певною рисою характеру, поведінки і є негативною назвою з профілактичним мотивом номінації [2, с. 118]; 2. прізвище виникло безвідносно до нехрещеного імені та характеризувало першого носія за характерною особливістю характеру, поведінки. Кваша – можлива подвійна мотивація: 1. нехрещене ім'я «з сумнівною або втраченою онімічною семантикою», від назви страви або продукту харчування [2, с. 117, 131], 2. за певною характерною особливістю першого носія. Мороз – нехрещене ім'я, успадковане через давньоруське посередництво ще з праслов'янської доби. Звичай давати такі імена в побуті українського народу існував і до кінця XIV – XVII століть – ім'я Мороз було особливо поширеним і могло мати відстрашувально-захисне значення, хоч частіше вказувало на час народження іменованих [2, с. 28, 29; 29, с. 170]. Олешко – як нехрещене ім'я це прізвище виступало у пам'ятці Реєстру Війська Запорізького 1649 року. П'ятуха – автохтонне ім'я, що вказує на черговість народження дитини в сім'ї, має відтінок насмішливості чи зневажливості.

До третьої групи ПН належать такі одиниці: Жовнинский (відтопонімічна; пор. Сотьня Жовнинская Чигиринський полк), сучасне с. Жовнине Чорнобаївського району Черкаської обл. [9, с. 540]; Кременчуцкий від м. Кременчук Полтавської обл.; Матяшовский (2 одиниці) від топоніма; пор. сучасні с. Матяшівка Великобагачанського району Полтавської області і с. Матяшівка Лубенського району Полтавської обл. [9, с. 551]; Чугуевец – пор. сучасне м. Чугуїв у Харківській обл. [9, с. 584]; Яресковський – пор. сучасне м. Яреськи у Полтавській обл. [9, с. 566]; Счепетовский – темна семантика. Сучасні прізвища: Зеленський – пор. сучасні назви сел Зеленівка, Зеленьки, Зеленче Херсонської обл.); Лях – подвійна мотивація: 1. етнічне прізвище; належність до народності, означення національності пращура; 2. прізвище, утворене за характерною особливістю першого носія, що міг бути схожий зовнішньо або поведінкою на ляха. Черкас – аналогічно до прізвища Лях.

До «професійних» ПН відносимо такі: Рибалка, Шевчик, Бут (3 одиниці). М. Худаш вказує на таку цікаву деталь щодо прізвища Шевчик: «підмастери або мало кваліфіковані майстри, яких цехова верхівка називала партачами, фігурували у різних документах переважно лише під власними іменами та прізвищами. Якщо ж у їхній ідентифікації й значиться назва за фахом, то здебільшого в похідній формі на –ик (типу Шевчик...)» [12, с. 134]. Бут (3 одиниці) – подвійна мотивація: 1. за професією; 2. автохтонне слов'янське ім'я відкомполітного походження типу Голобуть.

Сучасних прізвищ у цій підгрупі більше порівняно зі старими (4 із 64, 3 із 120 відповідно), що, очевидно, пов'язано з розширенням ремесленної діяльності й подальшим розвитком традиції називати людину за професією. Бондаревський – «Бочки й бодні майстрували боднарі (або

бондарі). Назва, в якій відбулася метатеза приголосних, типова для східних областей, і в прізвищах вона там також поширена. У сучасній літературній мові пізніша форма «бондар» витіснила первісну «боднар». Від обох варіантів утворилися також похідні прізвища» [8, с. 46]. Не можна відкидати й відтопонімного походження. Колісник; Кравчун – виникнення цього прізвища, на думку Ю. Редька, припадає приблизно на XVII – другу половину XVIII ст. і пов'язано з економічним життям країни. Кучер – можлива подвійна мотивація: 1. професійне прізвище (запозичення з німецької – *Kutscher*), фурман; 2. за характерною особливістю першого носія безвідносно до професії кучера. Можливо, від «кучер» у значенні волосся, тобто людина, що мала кучері, або ж зі значення певної властивості характеру (наприклад, звичка так говорити тощо).

Одним із поширених мотивів найменування є характерна особливість чи вада першого носія. ПН: Волевачь (пор. «вольовий»); Горкуша; Дѣжечка (затемнена семантика та мотив називання); Дуда – можливі дві мотивації: 1. автохтонне слов'янське ім'я з сумнівною або втраченою онімічною семантикою; 2. за характерною особливістю першого носія; Кишкань (пор. діал. кишкaнь «чоловік з одним ядром») [3, Т. II, с. 441]; Лежень – подвійна мотивація: 1. за характерною особливістю першого носія (пор. з дієсловом лежати), наприклад, за певною вагою (лінивий, той, що багато лежить); 2. автохтонне слов'янське ім'я (з профілактичним мотивом). Цяпко – пор. «ца́пкі й 1) хапкий, чіпкий; 2) схильний до крадіжок, хабарництва» [9, с. 563]; Шелест – подвійна мотивація: 1. за характерною особливістю першого носія (пор. з дієсловом шелестіти); 2. автохтонне слов'янське ім'я з профілактичною функцією.

Такий мотив номінації не втрачав актуальності й надалі, про що свідчать сучасні прізвища: Білик – подвійна мотивація: 1. за кольором волосся; 2. іменування за нехрещеним власним ім'ям, пор. Бѣликъ [12, с. 115]; Бобирь – затемнена семантика, можливо, за зовнішньою ознакою; Бурик: 1. за кольором волосся, 2. за рисою характеру; Виплавень – називання могло бути пов'язане із певним випадком, що стався з першим носієм (пор. з дієсловом впливати); Глушич – за фізичною властивістю. Лиходід – антропонім з атрибутивно-субстантивною основою, М. Лесюк зазначає, що більшість особових назв козаків покликана була давати якісну характеристику особі, підкреслюючи її ті чи інші властивості й риси [4, с. 168]. Також до козацьких прізвищ за походженням відносить антропоніми такого типу і М. Худаш [13]. Одновіл – можливо, перший носій мав у господарстві лише одного вола; Падалка – семантика є затемненою, пор. з апелятивом: «падалка – те саме, що падалиця: 1) плоди або листя, які опали з дерев, 2) незібране, опале зерно, насіння і таке інше, що залишилось в полі // рослина, що виросла з опалого зерна, насіння» [10, Т. VIII, с. 78]. Перетятко – можливо,

називання за певною фізичною властивістю. Семергей – подвійна мотивація: 1. за характерною особливістю: пор. «сдм̄арлі тюрк. – грубий, вульгарный; 2. за професією: пор. сдмерлі тюрк. – фабрикантъ и продавецъ вьючных сѣдель» [6, Т. IV, с. 510]. Снаговський – за певною фізичною властивістю; людина, що має силу, снагу. Срібна – подвійна мотивація: 1. за кольором волосся (тотожне за значенням – сивий, сива); 2. багата або навпаки бідна (т.зв. «зворотне» називання) людина. Ступа – за розумовими властивостями першого носія: пор. фразеологізм «дурний як ступа».

На підставі аналізу фактичного матеріалу можемо зробити певні узагальнення. Для прізвищ обох періодів (і XVII ст., і сучасного) однаково важливу роль відіграє взаємозв'язок семантичного і словотвірного аспектів дослідження. Це виявляється в тому, що при виділенні семантичної групи патронімічних (та матронімічних) прізвищ враховується формальна структура (наявність так званих патронімічних (і матронімічних) суфіксів, зокрема -енко-, -ов- (-ич-), -ін-, -шин-, -чук-), при словотвірному аналізі слід зважати на семантику, оскільки досліджувані одиниці, віднесені до II-ї семантичної групи (функційна зміна нехрещених імен), можуть бути утворені лексико-семантичним способом (хоча за формальними показниками це суфіксація або синтаксично-морфологічний спосіб, наприклад, Головка, Криворукии, Чернята (XVII ст.); Білик, Чорнуха (сучасні)). Виразно простежується наявність прозорої і напівтемної (темної) семантики антропонімів (наприклад, Макаренко, Петренко (прозора), Баиманъ, Чучуи (темна) (XVII ст.), Василенко, Писаренко (прозора), Дядик (темна) (сучасні); можливість подвійної мотивації (і семантичної, і словотвірної). (Наприклад, Чорнята, Безрукии (XVII ст.); Бойко, Чорнуха (сучасні)). Кількісно найбільшою для обох періодів є семантична група (патронімічні прізвища), у яких переважають утворення з суфіксом -енко- (62 прізвищеві назви зі 120; 20 прізвищ із 64), що свідчить про закономірність послідовного використання цього форманта для творення прізвищ (прізвищевих назв) у східних областях, зокрема в Полтавській, вже у XVII ст. і до сучасності. Також слід зазначити, що для давнього періоду характерна частіша вживаність суфікса -енко- (більше половини від загальної кількості найменувань утворені за допомогою цього форманта), ніж для сучасності (лише приблизно третина). Таку схильність до одноманітності прізвищевих назв XVII ст. можна пояснити меншим ступенем міграції населення різних областей (країн) і відповідно меншим впливом іменувань інших типів на тип полтавського регіону (наприклад, у прізвищевих назвах XVII ст. нема жодної з суфіксом -чук- (типовим для західних областей), на відміну від сучасних прізвищ (Калинчук)). У XVII ст. система прізвищ (і взагалі ідентифікації особи) ще не була остаточно сформована в сучасному розумінні (наявність різночленних утворень, серед яких найбільше двочленних, мішаних іменувань типу Дмитров зять), однак можна твердити, що в цей час були

вже закладені основи цієї системи, про що свідчить можливість виділення схожих семантичних та словотвірних груп, застосування однієї класифікаційної схеми для аналізу прізвищевих назв і прізвищ. Давні слов'янські патронімічні (раніше посесивні) суфікси типу -ов-, -ого- у прізвищевих назвах зустрічаються тільки в мішаних (антропонімічно-апелятивних) іменуваннях, на відміну від сучасних прізвищ: пор., наприклад: Денисов брат, П'єсоцкого зят (XVII ст.) та Грачов, Федоров (сучасні). Такий факт свідчить про неусталеність системи найменувань у XVII ст., а також про те, що процес «відкидання» допоміжних апелятивів іще не мав значного поширення.

Література

1. Грінченко Б. Словарь української мови : у 4-х т. / Б. Грінченко. – К. : Вид. АН УРСР, 1958.
2. Демчук М.О. Слов'янські автохтонні особові власні імена в побуті українців XIV – XVII ст. / М. О. Демчук. – К. : Наук. думка, 1988. – 169 с.
3. Етимологічний словник української мови : у 7-и т. / [редк. О. С. Мельничук (гол. ред.) та інші]. – К. : Наук. думка, 1982 – 1989.
4. Лесюк М. Козацькі прізвища відкомпонентної структури і їх сліди в сучасній українській антропонімії / М. Лесюк // *Siowiańskie composita antroponiczne / Pod redakcją Stefana Warchoia.* – Lublin : Wydawnictwo Uniwersytetu Marii Curie – Skłodowskiej, 2000. – С. 247 – 259.
5. Ономастика України першого тисячоліття нашої ери / [під ред. І. М. Железняк]. – К. : Наук. думка, 1992. – 272 с.
6. Радлов В. В. Опыт словаря тюркских наречий : у 7-и т. / В. В. Радлов. – М. : Изд. вост. лит., 1963.
7. Редько Ю. К. Назви професій як основа виникнення частини українських родових прізвищ / Ю. К. Редько // *Дослідження і матеріали з української мови.* – К. : Наук. думка, 1959. – Т. I – С. 127 – 136.
8. Редько Ю. К. Сучасні українські прізвища / Ю. К. Редько. – К. : Наук. думка, 1966. – 216 с.
9. Реєстр Війська Запорозького 1649 року : Транслітерація тексту / [НАН України, Археогр. коміс. та інш.; підг.: О. В. Годійчук (гол. упоряд.) та інш.]. – К. : Наук. думка, 1995. – 558 с.
10. Словник української мови : в 11-и т. / [І. К. Білодід, А. А. Бурячок та ін.]. – К. : Наук. думка, 1970 – 1980.
11. Сухомлин І. Д. З історії українських прізвищ / І. Д. Сухомлин // *Українська мова і література в школі.* – 1965. – №4. – С. 24 – 28.
12. Худаш М. Л. З історії української антропонімії / М. Л. Худаш. – К. : Наук. думка, 1977. – 233 с.
13. Худаш М. Л. Українські козацькі особові назви (композиції і словосполучення) XVII ст. / М. Л. Худаш // *Ономастика.* – К. : Наук. думка, 1966. – С. 136 – 145.

УДК 811.161.2'367.3

Н. П. Литвиненко

ЛЕКСИКО-СИНТАКСИЧНЕ ВИРАЖЕННЯ ІНТЕНЦІЙ ЛІКАРЯ У ПРОФЕСІЙНОМУ МОВЛЕННІ

Литвиненко Н. П. Лексико-синтаксичне вираження інтенцій лікаря у професійному мовленні

У статті проаналізовано особливості лексико-синтаксичного вираження інтенцій лікаря під час опитування пацієнта. Виявлено, що з-поміж різних типів речень у структурі реплік-висловлень медичного діалогічного мовлення активністю відзначаються питальні речення тестового характеру, які містять варіанти відповідей альтернативного змісту.

Ключові слова: інтенція, лексико-синтаксичний, тестовий, варіативний, професійний.

Литвиненко Н. П. Лексико-синтаксическое выражение интенций врача в профессиональной речи

В статье проанализированы особенности лексико-синтаксического выражения интенций врача при опросе пациента. Выявлено, что среди различных типов предложений в структуре реплик-

высказываний медицинской диалогической речи активностью отмечаются вопросительные предложения тестового характера, содержащие варианты ответов альтернативного содержания.

Ключевые слова: интенция, лексико-синтаксический, тестовый, вариативный, профессиональный.

Litvinenko N. P. Lexic-syntactic expression of intentions of doctor in the professional language

The article analyzes the peculiarities of lexical-syntactic expression of intentions physician during patient interviews. It is revealed that among different types of sentences in the structure of the replica-medical statements dialogical speech activity observed interrogative sentence test character, which contain the answers are alternative content.

Key words: intention, lexical and syntactic, test, varied, professional.

Вивчення мови медицини як однієї з найдавніших сфер людської діяльності безпосередньо пов'язане з ґрунтовним аналізом функціонування мови в різних соціальних групах – мовою вчителя [6], мовою політика [7; 8] тощо.

Медична мова – це неоднорідне утворення, у складі якого є жанри, що характеризуються певними соціально-рольовими, комунікативними та структурно-семантичними особливостями [2; 3; 4]. Однією з характерних ознак, що накладає свій відбиток на особливості медичної комунікації, є високий ступінь сугестивності в спілкуванні лікаря з пацієнтом. Ця риса формувала тип стосунків упродовж усієї історії медицини і є визначальною для успішного діагностування та лікування хворої людини. Відповідно впродовж усієї історії медицини формувалися особливі моделі мовленнєвої поведінки, що органічно становлять специфіку медичної комунікації в різних мовних системах. Зважаючи на те, що фахова мова має універсальні та специфічні ознаки і виражається в різних формах спілкування, в межах статті пропонуємо розглянути один із аспектів лексико-синтаксичного вираження інтенцій лікаря у діалогах з пацієнтом на етапі опитування.

Специфіка змістового простору медичної комунікації на цьому етапі відображає особливості концептуалізації дійсності у формі запиту інформації. Опитування зорієнтоване на виявлення основної скарги як провідного симптому, на якому ґрунтується вся діагностика. Із формально-структурного погляду це виражено в різновидах питань, що мають граматичні, семантичні та прагматичні відмінності.

Оскільки на цьому етапі метою лікаря є випрацювання гіпотези про стан пацієнта, підтвердження або спростування цієї гіпотези пов'язане з відповіддю пацієнта на питання, що містять речення із закритим рядом однорідних членів. Відношення між ними може бути кваліфіковане як розділовий зв'язок взаємоусунення: *Біль у Вас колючий чи ріжучий? Судоми бувають зрідка чи постійно?* Кожен із членів однорідного ряду називає власне предмет запитання лікаря, що містить певну ознаку. Серед цих ознак найпоширенішою є характеристика больових або тактильних синдромів: *Біль стисний чи переймистий? Зуб більше реагує на холодне чи гаряче?* Уживаними є запитання щодо психоемоційних відчуттів: *Так це у Вас пригніченість чи втома? Частіше Ви відчуваєте страх чи збудження?* В основі запитання лікаря можуть бути також параметричні

характеристики стану: *Увечері температура підвищується чи залишається незмінною?* Досить поширеною є ознака характеристики вживаних ліків: *На Вас краще подієв траумель-гель чи траумель-мазь? Ескузан Вам виписати в краплях чи пігулках?*

Основною ознакою членів однорідного ряду може бути характер реакцій організму на певну процедуру або аналіз: *Після зондування Ви почували себе нормально чи було відчуття нудоти? Після новокаїнової блокади Вам стало краще чи ні?* Лікар може запитувати також про локалізацію симптому чи його хронологічні характеристики: *Біль у ділянці пупка чи правіше? Біль з'являється до вживання їжі чи після?* Актуальною для лікаря є й інформація про певні епізоди з анамнезу пацієнта: *Це було діагностичне вишкрібання чи аборт? Вам видалили апендикс вчасно чи був перитоніт?*

Такі речення мають варіанти відповідей, за допомогою яких уточнюють симптоми, про які надто загально або не досить чітко повідомляє пацієнт. Лікар у своєму питанні називає всі відомі з клінічної картини прогнозованого захворювання ознаки чи характеристики симптому, можливі епізоди анамнезу. У будь-якому разі, відповідаючи на питання лікаря, пацієнт має змогу вибрати найбільш прийнятний для нього варіант відповіді з-поміж декількох запропонованих.

У діалогах, які відбуваються під час першого звертання пацієнта до лікаря, такі речення досить поширені. Вони становлять основу лікарського опитування для визначення попереднього діагнозу та обрання напрямку подальшого обстеження. Використання саме такої моделі для опитування дає змогу точно сформулювати питання, визначити конкретний аспект очікуваної відповіді. Порівняймо дві моделі питального речення: *Який Ви вживаєте інсулін? – Ви вживаєте вітчизняний інсулін чи закордонний?* У першому реченні питання сформульовано не досить чітко. Щоб відповісти на нього, пацієнтові доводиться внутрішньо з'ясовувати для себе, що має на увазі лікар, тобто визначити аспект запитання. Нечіткість формулювання пов'язана з семантичною абстрактністю займенника *який*, що може вказувати на будь-яку ознаку. У другому реченні, коли питання формулюється як пропозиція обрати одну з альтернативних відповідей, пацієнт має змогу точно зрозуміти питання лікаря, зосередити увагу на релевантних для діагностування симптомах та адекватно відповісти.

Аналізовані питальні речення – це своєрідний тест, який вибудовує лікар для охоплення всієї сукупності симптомів із парадигмами їхніх видозмін під впливом певних чинників. Після такого питання та відповіді пацієнта, обраної із запропонованої альтернативи, логічно з'являється наступне питання лікаря, поява якого мотивується відповіддю пацієнта. Якби відповідь пацієнта була іншою, то й наступне питання було б іншим. Порівняймо два діалоги: 1. Лікар: *У Вас короткозорість вроджена чи набута?* Пацієнт: *Набута.* Лікар: *Із якого віку?* Пацієнт: *Із двадцяти років.*

2. Лікар: *У Вас короткозорість вроджена чи набута?* Пацієнт: *Вроджена.* Лікар: *Хтось із батьків страждав нею?* Пацієнт: *Так, батько.*

Як бачимо, в обох діалогах логіка опитування спрямована на те, щоб відповідь пацієнта була конкретною і достатньою для отримання потрібної інформації про його стан здоров'я. Досягнення цієї мети забезпечує можливість формулювання наступних питань лікаря як безальтернативних речень. У першому діалозі такою метою є визначити період перебігу захворювання, зокрема її початок, у другому – характер захворювання (спадкова чи набута).

Альтернативні відповіді в запитанні містять здебільшого дві протиставлені частини, із яких пацієнт має вибрати одну для відповіді: *Коли з'являється кашель: удень чи вночі? Яке мокротиння відкашлюєте: рідке чи в'язке? Якого кольору мокротиння: прозоре чи жовто-зелене?*

Поширеними є також альтернативні питання, які складаються більше ніж із двох протиставлених частин: *Коли у Вас буває нудота: після вживання їжі, до вживання їжі чи постійно?* У такому разі розділовий сполучник **чи** виконує роль своєрідного сигналу про те, що названі симптоми перебувають у відношеннях взаємного заперечення, тому пацієнт повинен обрати лише одну відповідь з-поміж усіх запропонованих.

Серед альтернативних питань натрапляємо на такі, які можна було б назвати питаннями з нечітко вираженою альтернативою. Лікар називає ряд можливих симптомів, не вживаючи між ними розділового сполучника: *Який біль відчуваєте в серці: пекучий, тупий, гострий?* У таких випадках ряд означень є відкритим. Лікар називає найпоширеніші з характеристик типів болю, хоч можливі й інші. Елемент підказки в питанні лікаря допомагає пацієнтові зорієнтуватися, зрозуміти мету лікаря і водночас залишитися достатньо самостійним у визначенні симптому. Ці симптоми називає лікар, однак вибрати один із них як найбільш вдалий має сам пацієнт, що допомагає йому подолати комунікативні труднощі у процесі вербалізації своїх фізичних відчуттів та психосоматичних ознак.

Питальні речення, уживані лікарем, можуть бути побудовані за двома моделями: питальні речення нетестового характеру та питальні речення тестового характеру. Названі моделі мають неоднакові можливості для досягнення лікарем комунікативної мети. Наприклад, питання про виробника певного медичного препарату може мати як нетестовий (*Який Ви вживаєте диклофінак?*), так і тестовий характер (*У Вас диклофінак вітчизняний чи німецький?*). Для питальних речень нетестового характеру властива нечіткість у формулюванні комунікативної мети. Вони передбачають відповіді різного тематичного наповнення: виробник препарату, агрегатний стан (рідина, суспензія, таблетки тощо), спосіб застосування (ентеральний, парантеральний та ін.).

Моделі тестового характеру відзначаються чіткістю, конкретністю і змістовно орієнтовані: *Ви вживаєте диклофінак вітчизняний чи*

імпортний? Ви вживали диклофінак в таблетках чи суспензію? Вам раніше призначали ін'єкції диклофінаку чи таблетки?

Другу модель питальних речень уважаємо найбільш прийнятною для мовлення лікаря і пояснюємо тим, що речення тестового характеру дають змогу лікареві конкретніше висловити свою комунікативну потребу в репліках-висловленнях, адресованих пацієнту. Водночас зауважимо, що такі речення не є однорідними за змістом і за граматичною структурою. Так, зокрема, однорідні члени в питальних реченнях можуть бути поєднані безсполучниковим, сполучниковим та мішаним зв'язком.

У разі використання безсполучникового зв'язку альтернатива в запитанні не досить чітко визначена: *Біль у Вас тупий, гострий, переймистий? Ви краще себе почуваете зранку, в середині дня, ввечері?* Речення з таким видом зв'язку трапляються зрідка.

Сполучниковий зв'язок представлений розділовим сполучником **чи**. У мовленні лікаря-фахівця зафіксовано різні за структурою ряди однорідних членів з розділовими сполучниками. Частіше він ставить питання з двома протиставленими варіантами відповідей, що поєднуються неповторюваним розділовим сполучником **чи**, у яких пацієнтові запропоновано альтернативну відповідь на поставлене питання: *Задуха зникає сама по собі чи після зменшення фізичного навантаження? Біль з'являється одразу після вживання гострої їжі чи пізніше? Біль у Вас постійний чи нападаподібний? Шумить частіше в лівому вусі чи в правому?* Значно менше питальних речень з повторюваним розділовим сполучником **чи...чи**, який уживається перед кожним з однорідних членів: *Біль у Вас виникає частіше де: чи в епігастральній ділянці, чи в правому підребер'ї, чи в лівому?* Такий вид поєднання однорідних членів буває досить рідко, тому що використання повторюваного сполучника робить речення надто громіздким, що ускладнює сприймання пацієнтом висловлення лікаря.

Повторюваний розділовий сполучник **чи...чи** іноді вживають перед кожним із однорідних членів, крім першого: *Коли Ви відкашлюєте мокротиння: увечері, чи вранці, чи впродовж дня?* Таке вживання сполучника **чи** дає змогу лікареві-мовцеві чітко розмежовувати можливі симптоми, завдяки чому він може розраховувати на адекватну відповідь.

Значно частіше використовують у таких питальних реченнях мішаний зв'язок, зокрема той його різновид, коли сполучник **чи** вживається лише перед останнім членом однорідного ряду: *Якого характеру біль у ділянці серця Вас турбує: стискальний, стисний, колючий чи гострий?* Одноразове вживання сполучника **чи** спостерігаємо тоді, коли перелік параметрів стану пацієнта в питанні лікаря є вичерпаним і однорідний ряд не може бути продовженим. У такому разі пацієнтові залишається вибрати одну із запропонованих відповідей, зіставивши свій стан здоров'я із закритим переліком симптомів.

Розділовий сполучник **чи** у питальних реченнях тестового характеру може вживатися хаотично, перед будь-яким членом ряду, крім останнього: *У Вас були які-небудь ознаки застуди: кашель, чи нежить, біль у горлі?* Таке вживання можливе тоді, коли однорідний ряд є відкритим, як ми це спостерігаємо в наведеному прикладі: названо не всі ознаки застуди, тому ряд однорідних членів може бути продовжений. Ці питальні речення мовець будує спонтанно, начебто пригадуючи в процесі мовлення можливі ознаки, і приєднує кожен згадану ознаку до попередньо названих за допомогою розділового сполучника **чи** або без нього. Варіювання місця розділового сполучника вносить до речення додаткову семантику приєднання, про що в науковій літературі зазначено: «Варіювання складників сполучника або сполучникового поєднання, або повторення сполучника, тільки починаючи з другого члена ряду, можна використовувати для вираження додаткових значень: послідовності, градації, обмеження, додавання, приєднання, оцінки» [5, с. 172].

У таких питальних реченнях значення взаємного заперечення виявляє себе досить своєрідно, оскільки відповідей може бути більше, ніж одна: в аналізованому реченні – це *кашель, нежить і біль у горлі*. Відмінність у значеннях однорідних членів нівелюється, а отже, сполучник може бути опущений без будь-яких утрат змісту. Пор.: *У Вас були які-небудь ознаки застуди: кашель, чи нежить, біль у горлі?* – *У Вас були які-небудь ознаки застуди: кашель, нежить, біль у горлі?* У таких відкритих рядах лікар називає ознаки, які, за його припущенням, можуть бути в пацієнта, тому доцільно вводити до речення вставне слово із семантикою припущення: *У Вас є проблеми з опорно-руховою системою – біль у колінах, можливо, у хребті, біль у суглобах?* Так само в згаданому вище прикладі: *У Вас були які-небудь ознаки застуди: кашель, можливо, нежить, біль у горлі?*

Питальні речення з рядами однорідних членів, поєднаних розділовими сполучниками **чи**, **чи...чи**, мають певні структурні особливості. Досить часто вони містять узагальнювальне слово, яке передує рядові однорідних членів: *У якій ділянці з'являється біль: лобній, тім'яній чи в потиличній?* Функцію узагальнювального слова може виконувати питальне слово, наприклад, прислівник або займенник: *Куди віддає біль: у праве плече, під лопатку чи в шию? Що Ви зараз відчуваєте: біль чи поколювання? Який у Вас біль: судомний чи коліка?* У таких реченнях спостерігаємо певні особливості послідовності слів: однорідні члени стоять завжди після узагальнювального слова і розташовані здебільшого дистантно: *Що Ви відчуваєте в роті: сухість чи гіркоту?* Буває, що узагальнювальне слово, якщо воно виражене непитальним словом, стоїть безпосередньо перед однорідними членами: *Вам надавали вдома першу допомогу: викликали блювоту чи промивали шлунок?* Можливі й експресивні комунікативні варіанти цього ж речення: *Першу*

*допомогу Вам удома надавали? Вам першу допомогу вдома надавали? Якщо узагальнювальне слово є питальним, то воно виступає на початку речення: **Коли Ви відчуваєте біль у горлі: постійно чи під час ковтання?***

Нерідко лікар намагається актуалізувати узагальнювальне слово, указати на його зв'язок із наступним рядом однорідних членів. У такому разі змінюється послідовність слів і питальне слово, яке є водночас узагальнювальним, переміщується з початку речення в позицію перед однорідним рядом: *Біль відчуваєте де: у суглобах, у хребті чи в попереці? Головний біль починається коли: із самого ранку чи ближче до полудня?* Переміщення питального слова є одним із мовних засобів реалізації лікарем своїх фахових потреб: актуалізуючи питальне слово, мовець-лікар спрямовує мовленнєву діяльність пацієнта. У такому питальному реченні думку виражено експліцитно, тому мовцеві-пацієнтові доведеться зробити вибір із запропонованих альтернатив. Лікар, вибудовуючи гіпотезу, зосереджує увагу мовця-пацієнта на його відчуттях (больових, тактильних, психоемоційних) і спонукає його до точного визначення локалізації симптомів, їхнього характеру й особливостей перебігу, змін у стані тощо.

Запитання тестового характеру в аналізованому дискурсі можуть мати структуру не лише простого речення з рядами однорідних членів, а й складного, зокрема складносурядного розділового речення: *Біль зникає сам по собі чи Вам треба вживати ліки?* У науковій літературі такі речення вважають складносурядними, семантичну основу яких «становлять повідомлення про несумісність або чергування явищ» [1, с. 303]. Уживаючи ці речення, лікар має ширші можливості для опитування, оскільки він тестує стан пацієнта за кількома параметрами або з'ясовує наявність зв'язків між симптомами: *Головний біль з'являється сам по собі, чи він пов'язаний з болем у правому підребер'ї?*

Трапляються складні речення, що містять дві предикативних частини, які чітко визначають альтернативу: *Поява болю пов'язана зі споживанням їжі, чи коліка з'являється у будь-який час?* Деякі складні речення мають більше ніж дві предикативних частини: *Напад печінкової коліки супроводжується відчуттям холоду, Вас лихоманить, чи Ви відчуваєте загальну слабкість?* Такі речення здебільшого ускладнені підрядними частинами, тобто за структурою є складними реченнями з різними видами зв'язку: *Біль має тупий характер, він нападopodobний, чи біль, як коліка, чи так, наче різже хтось ножем?* Найчастіше до таких складних речень вводяться підрядні порівняльні.

Уведення підрядних порівняльних частин сприяє точності у з'ясуванні та констатації наявних симптомів захворювання. Удаючись до припущень, лікар пропонує пацієнтові зосередитися на одному з варіантів у характеристиці ознаки свого загального фізичного стану. Ідеться про реалізацію пропозиційногіпотетичної тактики на етапі системного опитування у контексті з'ясувально-констатаційної стратегії.

Ще одним засобом реалізації фахових потреб лікаря є вживання ним такого різновиду питальних речень, визначальною рисою яких є окремі уточнення наданої пацієнтом інформації. Лікар: *Коли Ви піднімаєтесь сходами, у Вас буває задуха?* Пацієнт: *Мені важко підніматися. Я просто задихаюся.* Лікар: ***Тобто Ви змушені зробити перепочинок, потім можете знову підніматися, так?***

Як бачимо, ідеться про те, що, спираючись на фахові знання і досвід, лікар здатний прогнозувати появу певних симптомів чи змін у стані пацієнта за допомогою речень-припущень. Такі речення зазвичай містять пропозицію відновити пропущені ланки в розповіді пацієнта. За формою ці речення є питальними, оскільки лікар, гіпотетично оцінюючи стан пацієнта, все ж пропонує йому підтвердити або спростувати свої припущення. Здебільшого пацієнт реагує ствердно, а в багатьох випадках розвиває думку лікаря, що вносить завершальні елементи в характеристику його стану. Отже, припущення, зроблене лікарем, та пропозиція підтвердити його стимулює пацієнта до розгортання точного й повного опису симптомів захворювання. Такі питальні речення заохочують пацієнта до розмови, що є найбільш актуальною комунікативною метою лікаря на етапі опитування.

Речення з елементами уточнення побудовані здебільшого як складнопідрядні з підрядним умови або часу. Наприклад: Лікар: *Цей зуб турбує Вас давно?* Пацієнт: *Близько двох місяців. Ну, не часто так, не регулярно, від випадку до випадку.* Лікар: *У Вас там випала пломба, так?* Пацієнт: *Так, так.* Лікар: ***І потім він Вас турбував тільки тоді, коли потрапляла туди їжа, так?***

Можлива й інша будова питальних речень з елементом уточнення. Це складносурядне або безсполучникове складне речення, частини якого, повідомляючи про послідовність певних дій, відтворюють в уявленні лікаря картину захворювання: Лікар: *У Вас випала пломба?* Пацієнт: *Так, так.* Лікар: *Зуб Вас турбує? Реагує на холодне чи гаряче?* Пацієнт: *Можє, на холодне іноді. Ще коли я їла, накусувала на нього, тоді він...* Лікар: ***Отже, Ви їсте, в порожнину рота потрапляє їжа, і Ви відчуваєте біль, так?***

Лікар запитує пацієнта, чи насправді це так, тому обов'язковим елементом речення є питальне слово *так*: Лікар: *Де Ви відчуваєте біль?* Пацієнт: *Внизу живота. Коли починаються місячні, дуже сильний біль.* Лікар: *А в інші дні біль Вас турбує?* Пацієнт: *В інші – ні.* Лікар: *Тобто низ живота болить тільки в період місячних, так?* Іноді лікар нібито заступає собою пацієнта, починаючи розповідати замість нього. Лікар: *Розкажіть мені, будь ласка, про свій ранок: коли Ви прокидаєтесь вранці, Ви маєте гіркоту в роті, так?* Пацієнт: *Так, сухість, гіркоту.*

Завдяки опитуванню пацієнта в такий спосіб, лікар скеровує його розповідь, стимулюючи до виокремлення симптомів, що допомагають правильно визначити діагноз. Пацієнт, підтверджуючи або спростовуючи

припущення лікаря, адекватно продовжує опис свого стану: Лікар: *Із самого ранку болить голова, так?* Пацієнт: *Так, найчастіше болить зранку, але інколи й пізніше.*

За комунікативною метою ці речення своєрідні – у них міститься як ствердження, так і запитання, але саме у формі розповідного речення лікар повідомляє зміст свого припущення, щоб потім за допомогою питального слова «так» перевірити його достовірність, тотожність стану пацієнта.

Отже, на етапі опитування, регламентованому традиційними схемами діагностичного процесу, лікар виступає комунікативним лідером, вибудовуючи методіку спілкування залежно від особливостей комунікативної взаємодії з пацієнтом. З-поміж різних типів речень, що формують структуру висловлень у діалогічному мовленні лікаря, активністю відзначаються питальні речення тестового характеру, які містять варіанти відповідей альтернативного змісту. Цей мовний прийом реалізується в питальних реченнях з різними типами зв'язку. особливістю будови яких є наявність у них закритого ряду однорідних членів. Найбільш поширеним є мішаний зв'язок, зокрема той його різновид, коли сполучник уживають перед останнім членом ряду. Такому ряду однорідних членів може передувати узагальнювальне слово, яке завдяки своїй абстрактній семантиці вказує на узагальнену назву предмета запитання. Речення тестового характеру виявляють себе також у стверджувально-питальних конструкціях, які містять уточнення щодо повідомлюваних пацієнтом симптомів і доповнюють його інформацію з огляду на припущення, зроблені лікарем. Усе це допомагає пацієнтові подолати комунікативні труднощі у вербальному вираженні своїх фізичних відчуттів та психосоматичних ознак.

Література

1. Вихованець І. Р. Граматика української мови. Синтаксис : Підручник / І. Р. Вихованець. – К. : Либідь, 1993. – 368 с.
2. Иванчук И. А. Культура речи в деятельности врача (к проблеме формирования элитарного типа языковой личности в профессиональной медицине) / И.А. Иванчук // Вопросы стилистики. – Саратов, 1998. – С. 187–195.
3. Литвиненко Н. П. Український медичний дискурс : [монографія] / Н. П. Литвиненко – Х. : Харківське історико-філологічне товариство, 2009. – 304 с.
4. Миллз М. Коммуникативный анализ медицинского профессионального общения «врач – пациент» / М. Миллз // Русский язык сегодня : сб. статей. Отв. ред. Л. П. Крысин. – М. : Азбуковник, 2000. – Вып. 1. – С. 342 – 349.
5. Русская грамматика : в 2-х т. – М. : Наука, 1980. – Т. 2. – 709 с
6. Струганець Л. В. Культура української мови і мовна особистість учителя : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. філол. наук. : спец. 10.02.01 «Українська мова» / Л. В. Струганець. – К., 1996. – 22 с.
7. Чудинов А. П. Метафорическая мозаика современной политической коммуникации / А. П. Чудинов. – Екатеринбург, 2003. – 156 с.
8. Шейгал Е. И. Семиотика политического дискурса / Е. И. Шейгал. – Волгоград, 2000.

ДЕРИВАЦІЙНІ ОСОБЛИВОСТІ ВІЙСЬКОВОЇ ЛЕКСИКИ СУЧАСНОЇ УКРАЇНСЬКОЇ МОВИ

Литовченко І. О. Дериваційні особливості військової лексики в сучасній українській мові.

У статті досліджуються структурно-семантичні особливості військової лексики. Розглядаються приклади морфологічної, лексико-семантичної та аналітичної деривації.

Ключові слова: способи словотворення, суфіксація, префіксація, аббревіація, морфологічне словотворення.

Литовченко И. А. Деривационные особенности военной лексики современного украинского языка.

В статье исследуются структурно-семантические особенности военной лексики. Рассматриваются примеры морфологической, лексико-семантической и аналитической деривации.

Ключевые слова: способы словообразования, суффиксация, префиксация, аббревиация, морфологическое словообразование.

Lytovchenko I. O. Derivational features of military vocabulary in Ukrainian language.

In article the structural-semantic features of the military vocabulary in Ukrainian language are researched. The models of morphological, lexical-semantic and analytical derivation are described.

Key words: methods of word-building, suffixation, prefixation, abbreviation, morphological word-building.

Національне лінгвальне тло кожної розвиненої мови являє собою продукт складної системної взаємодії механізмів мовного розвитку. Найголовніший з них – це механізм мовної номінації як постійний інтралінгвальний процес реагування на нові реалії дійсності.

Докорінні економічні, політичні, технічні та культурні перетворення, глобалізація окремих процесів в українській мові ХХ–ХХІ століття спричинили інтенсивне поповнення військової лексики. До способів поповнення військової лексики на означення зброї, амуніції, споруд належать морфологічна (афіксація, основоскладання, аббревіація), лексико-семантична (розширення значення, переосмислення лексем), аналітична деривація (термінологічні словосполучення).

У запропонованій статті ми зробимо спробу дослідити структурно-семантичні особливості словникового складу української мови військової сфери. Об'єктом дослідження є іменникові звукові комплекси та термінологічні сполуки, оскільки вони найбільш здатні номінувати поняття в будь-якій спеціальній лексиці, зокрема у військовій, відображати різноманіття значеннєвого спектру понятійної сфери на прикладі назв зброї, амуніції, споруд.

Залежно від матеріальних засобів вираження у військовій лексиці як і в мові взагалі розрізняють морфологічні і неморфологічні способи словотвору. До морфологічних, як відомо, належать усі способи творення простих слів за допомогою афіксальних морфем, а також творення складних і складноскорочених слів.

Як зазначають дослідники лексики військової справи Т. Д. Михайленко, Я. І. Рибалка, Л. В. Мурашко, Н. О. Яценко, для

військової лексичної підсистеми характерні ті ж словотворчі засоби, що й для спеціальної лексики інших галузей науки і техніки.

Здебільшого номени на означення зброї, амуніції споруд утворені морфологічним способом, переважно афіксацією (за допомогою суфіксів і префіксів) та складанням (композиції, юкстапозиції, абрєвіації).

З-поміж назв вищезазначених тематичних груп виділяються номени утворені за допомогою префіксів: *над-, напів-, пере-, проти-, де-*: *надзброя* ← *зброя*, *напівпонтон* ← *понтон*, *напівпричіп* ← *причіп*, *надпровідник* ← *провідник*, *перезарядка* ← *зарядка*, *передислокація* ← *дислокація*, *протиракета* ← *ракета*, *демодулятор* ← *модулятор*, *дешифратор* ← *шифратор*, *деактиватор* ← *активатор* і т. ін. Значну групу досліджуваної лексики становлять номени з префіксоїдами: *авіа-, аеро-, авто-, гідро-, гіро-, турбо-, фото-*: *авіабомба* ← *бомба*, *авіабаза* ← *база*, *авіадвигун* ← *двигун*, *авіабензин* ← *бензин*, *авіалайнер* ← *лайнєр*, *авіамотор* ← *мотор*, *авіапаливо* ← *паливо*, *аєробомба* ← *бомба*, *аєронавігація* ← *навігація*, *аєромаяк* ← *маяк*, *аєропорт* ← *порт*, *автопілот* ← *пілот*, *автосуміш* ← *суміш*, *автогенератор* ← *генератор*, *гідромуфта* ← *муфта*, *гідролітак* ← *літак*, *гідролокатор* ← *локатор*, *гідроакумулятор* ← *акумулятор*, *гідростанція* ← *станція*, *гідротурбіна* ← *турбіна*, *гірокомпас* ← *компас*, *гіростабілізатор* ← *стабілізатор*, *турбовентилятор* ← *вентилятор*, *турбокомпрєсор* ← *компрєсор*, *турбопомпа* ← *помпа*, *фотопомпа* ← *помпа*, *фоторушниця* ← *рушниця*, *фотоапарат* ← *апарат*, *фотобомба* ← *бомба*, *фотодетектор* ← *детектор*, *фотокарта* ← *карта*, *фотокулемет* ← *кулемет*, *фотоплан* ← *план*, *фотодіод* ← *діод*, *фототрансформатор* ← *трансформатор* і т. ін.

Поряд з префіксацією у вітчизняній військовій лексиці широко використовується суфіксальний спосіб словотворення. Типовим для творення назв зброї, амуніції та споруд є суфікси *-ач* та *-ник*, за допомогою яких від дієслівних основ утворюються іменники чоловічого роду, що позначають назви військових приладів та частин військової техніки: *затискач* ← *затискати*, *викидач* ← *викидати*, *випромінювач* ← *випромінювати*, *з'єднувач* ← *з'єднувати*, *відбивач* ← *відбивати*, *навантажувач* ← *навантажувати*, *нагнітач* ← *нагнітати*, *нагрівач* ← *нагрівати*, *перемикач* ← *перемикати*, *перетворювач* ← *перетворювати*, *перехоплювач* ← *перехоплювати*, *переносник* ← *переносити*, *підігрівач* ← *підігрівати*, *підсилювач* ← *підсилювати*, *приймач* ← *приймати*, *прискорювач* ← *прискорювати*, *розпилювач* ← *розпилювати*, *розбивач* ← *розбивати*, *виприскував* ← *виприскувати*, *загороджувач* ← *загороджувати*, *сповільнювач* ← *сповільнювати*, *замикач* ← *замикати*, *випромінювач* ← *випромінювати*, *вимірювач* ← *вимірювати*, *випаровував* ← *випаровувати*, *винищувач* ← *винищувати*, *обмежувач* ← *обмежувати*, *підіймач* ← *підіймати*, *перепускач* ← *перепускати*, *проривач* ← *проривати*, *розпорошувач* ← *розпорошувати*, *зчіплювач* ← *зчіплювати*,

ущільнювач ← *ущільнювати*, *запальник* ← *запалити*, *глушник* ← *глушити*, *вимірник* ← *виміряти*, *заслінник* ← *заслоняти*, *обмежник* ← *обмежити*, *відвідник* ← *відводити*, *мірник* ← *міряти*, *виснажник* ← *виснажити*, *розпорошник* ← *розпорошити* тощо.

Суфікс *-к-* використовується у продукуванні лексем із значенням знаряддя дії: *затулка*, *розтинка*, *закривка*, *заглушка*, *засувка*, *засічка*, *застібка*, *закривка*, *защипка*, *переділка*, *розпинка*, *рвачка*, *змичка* та ін. Це віддієслівні похідні назви машин, механізмів, військово-технічних приладів, пристроїв та їхніх складників.

У межах досліджуваних одиниць нами помічено явище універбації, різновид суфіксального способу словотворення, при якому словосполучення за допомогою суфіксації згортається в слово [6, с. 749]. Цей процес ґрунтується на відношенні семантичної еквівалентності між твірним словосполученням і похідним словом. Основою слова стає той член мотивуючого словосполучення, який виконує роль атрибута, функцію іменника бере на себе суфікс з предметним значенням *-к-*: *самохідна гармата* → *самохідка*, *аварійна машина* → *аварійка*, *вибухівний заряд* → *вибухівка*, *дрібнокаліберна гвинтівка* → *дрібнокаліберка*, *запалювальна бомба* → *запалка*, *зенітна устава* → *зенітка*, *бронебійна гармата* → *бронебійка* і т. ін.

Аналіз досліджуваних груп лексики свідчить про високу продуктивність іменників утворених суфіксально-префіксальним способом. Військові похідні, утворені в цей спосіб, представлені моделями: *під-* + основа + *-ник*: *підшоломник*, *підчеревник*, *підсідельник*, *підборідник*; *на-* + основа + *-ник*: *наголовник*, *нахвостник*, *наріжник*, *нагрижник*, *нагрудник*, *навушник*, *нашийник*, *налокітник*, *наспинник*, *налобник*, *нагрудник*, *наплічник* тощо.

Невисоку продуктивність має нульова суфіксація. Активнішими є утворення жіночого роду, на означення назв споруд, укріплень та їхніх частин: *споруда*, *перешкода*, *загорода*, *оборона*, *переправа* тощо. Меншою продуктивністю відзначаються нульсуфіксальні утворення віддієслівних іменників чоловічого роду із значенням конкретного предмета: *приціл*, *перевал*, *рів* і та ін.

За характером словотвірних засобів у військовій лексиці української мови виділяються основоскладання чисте і змішане (ускладнене афіксами) [2, с. 156]. У чистому основоскладанні похідне слово утворюється від основи залежного компонента (з інтерфіксом *-о-*, *-е-* або без нього) і самостійного слова: *радіо* + *маяк* ← *радіомаяк*, *радіо* + *станція* ← *радіостанція*, *маск* + *о* + *шолом* ← *маскошолом*, *панцер* + *о* + *катер* ← *панцерокатер*, *бенз* + *о* + *сховище* ← *бензосховище*, *бомб* + *о* + *люк* ← *бомболюк*, *панцер* + *о* + *жилет* ← *панцерожилет*, *панцер* + *о* + *лафет* ← *панцеролафет*, *газ* + *о* + *генератор* ← *газогенератор*, *радіо* + *компас*

← *радіокомпас, вогн + e + припаси* ← *вогнеприпаси, тепл + o + пеленгатор* ← *тепломеленгатор* тощо.

Складно-суфіксальний спосіб основоскладання [4, с. 127] виявляється в тому, що процес злучення основ у похідне супроводжується суфіксацією з матеріально вираженим компонентом: *бомб + o + трим + ач* ← *бомба, тримати*; *бомб + o + скид + ач* ← *бомба, скидати*; *мін + o + шук + ач* ← *міна, шукати*; *пломен + e + відбив + ач* ← *племінь, відбивати*; *літак + o + підійм + ач* ← *літак, підіймати*; *вод + o + збір + ник* ← *вода, збирати*; *пломен + e + гас + ник* ← *племінь, гасити*; *тепл + o + пеленг + ат + ор* ← *теплий, пеленгувати*; *курс + o + вказів + ник* ← *курс, вказувати* та нульовою суфіксацією: *атом + o + хід + ∅* ← *атом, ходити*; *вітр + o + мір + ∅* ← *вітер, міряти*; *газ + o + віз + ∅* ← *газ, возити*; *гранат + o + мет + ∅* ← *граната, метати*; *дальн + o + мір + ∅* ← *дальній, міряти*; *вод + o + мет + ∅* ← *вода, метати*; *мін + o + мет + ∅* ← *міна, метати*; *вогн + e + мет + ∅* ← *вогонь, метати*; *торпед + o + віз + ∅* ← *торпеда, возити*; *панцер + o + віз + ∅* ← *панцер, возити*; *сам + o + хід + ∅* ← *сам, ходити*; *сам + o + стріл + ∅* ← *сам, стріляти*; *сам + o + тяг + ∅* ← *сам, тягнути* і т. ін.

Поряд з основоскладанням для творення військової термінологіки використовується словоскладання. Юкстапозиція, або словоскладання, – це поєднання двох чи більше слів в одному складному слові, які за змістом мають одне значення і становлять одну лексему [4, с. 126] *штик-прогонич, капсуль-запальник, танк-амфібія, міна-торпеда, пістолет-кулемет, артилерія- резерв, літак-торпедоносій, буксир-штовхач, гавбиця-пушка, дизель-генератор, дизель-компресор, дизель-електрохід, ракета-носій, ракета-перехоплювач, ракета-торпеда, літак-патруль, літак-авіаносій, літак-амфібія, літак-аерофотограф, літак-безхвістка, літак-біплан, літак-бомбардувальник, літак-винищувач, літак-коригувальник, літак-моноплан, літак-новій, літак-розвідник, літак-ракетоносій, літак-ретранслятор, літак-танкер, літак-торпедоносій, літак-фоторозвідник, трал-брус, кран-розподільник, винищувач-бомбардувальник, винищувач-перехоплювач, міна-пастка, протигаз-шоломофон* і т. ін.

У досліджуваній тематичній групі військової лексики активізується процес аббревіації. Як показали дослідження військової лексики на означення зброї, амуніції та військових споруд виділяються такі структурні типи аббревіатур: ініціальний та комбінований.

Ініціальний тип репрезентує складноскорочені слова від початкових звуків або літер: *АДК* ← *артилерійський дегазаційний комплект*, *АБР* ← *авіаційна балістична ракета*, *АРЛС* ← *артилерійська радіолокаційна станція*, *ЗА* ← *зенітна артилерія*, *ПТКР* ← *протитанкова керована ракета*, *ПКАЗВ* ← *прилад керування артилерійним зенітним вогнем*, *АСК* ← *автоматизована система керування*, *ВВ* ← *вибухова речовина*, *ДМК* ← *десантів метеорологічний комплект*, *ЗІП* ← *запасні інструменти* і

приладдя, КЗЗ ← колективні засоби захисту, *КПП* ← контрольноперепускний пункт, *КППО* ← корабель протиповітряної оборони, *ОП* ← опірний пункт, *ЗМУ* ← зброя масового ураження, *РЛС* ← радіолокаційна станція, *ПРЦ* ← приймальний радіоцентр, *РД* ← ракетний двигун, *КНС* ← комплексна навігаційна система, *ЦАС* ← центральний автомат стріляння, *ЦАП* ← центральний артилерійний пост, *ЦКП* ← центральний командний пост.

Комбінований тип передбачає складанням частин першого твірного слова і букв, цифр: *РЛС «Дар'ял» – УМ, РЛС «Дуга – 2», БТР – 70, 2С1 «Гвоздика», Р – 27, «Стріла – 3», БМ – 21 «Град».*

Паралельно з названими вище джерелами творення військового словника української мови спостерігаємо якісні перетворення внаслідок семантичної деривації. На думку О. А. Стишова, основними чинниками, що зумовлюють зміни значення у словах, є такі: 1) постійний розвиток мовної семантики у процесі активного функціонування мови (пошук нових номінацій та виражально-зображальних засобів); 2) ментально-психологічні, асоціативні закони мовосприймання кожного народу; 3) ситуативність мовлення і контекстуальна взаємопов'язаність слів; 4) активізація індивідуально-авторської мовотворчості та ін. [9, с. 210].

Отже, між спеціальною термінологією і загальноновживаною лексикою існує тісний взаємозв'язок і постійний взаємообмін. Так, полісемічне слово *база* – «нижня розширена частина колони або стовпа», «місце скупчення матеріалів, сировини, використовуваних для забезпечення якого-небудь району, підприємства і т. ін.; склад, місце зберігання різних продуктів, товарів» у військовій галузі означає назву території із зосередженою на ній військовою технікою, спорудами, складами для обслуговування військових частин.

Явище семантичної модифікації відзначаємо в загальноновживаному слові *автомат* – «апарат (машина, прилад), що виконує роботу за допомогою особливого механізму без участі людини», яке в досліджуваній підсистемі набуло значення «ручна автоматична скорострільна зброя».

Термінологічне значення лексеми *чайка* сформувалося на основі зовнішньої та функціональної подібності: *чайка* – «(іст.) бойовий довбаний човен запорізьких козаків з вітрилами та веслами, обшитий зовні дошками або очеретом для кращої плавучості й захисту від ворога». Аналогічно лексема *криж* – заст. хрест. Пізніше цей номен використовувався на означення руків'я меча, яке мало хрестоподібну форму.

Назви сучасної зброї поповнюються за рахунок розширення лексичного значення загальноновживаних слів, які активно функціонують у сучасній українській мові. Так, багатозначна лексична одиниця *звід*, яка вживається у відомих широкому загалові й зафіксованих в українських лексиконах значень «довга жердина, пристосована над колодязем для витягування води»; «зведені в одне ціле і розміщені в певному порядку

тексти, документи, закони»; «криволінійне перекриття, що з'єднує стіни або опори якої-небудь споруди». У військовій лексиці репрезентує назву частини затвора або замка, що утримує ударний механізм вогнепальної зброї в положенні готовності до пострілу.

Військового переосмислення набуває лексема *чохол* – «металевий циліндр, що його надягають на гранату для посилення її бойової дії», хоч у загальному вживанні репрезентує значення «покриття або футляр з матерії чи іншого матеріалу, зроблений за формою якогось предмета для захисту його від пошкодження, забруднення, негоди». Загальноживана лексема *відріз* – «кілька метрів тканини на костюм, плаття тощо» функціонує у військовій підсистемі зі значенням «гвинтівка з відрізаною частиною дула; обріз; утинок». Спостерігаємо розширення функціонування лексеми *гусениця* – «видовжена личинка метелика з кількома парами ніг і гризучим ротовим апаратом». У військовій сфері вона дає назву широкому ланцюгу, що накладається на колеса трактора, танка і т. ін. для підвищення прохідності машини.

На особливу увагу заслуговує явище, яке можна називати перетермінологізацією, – поступове набуття частиною давно відомих спеціальних слів нових термінологічних значень [9, с. 231]. Такий процес спостерігається тоді, коли термін, не втрачаючи своєї спеціальної семантики в певній галузі, паралельно використовується і в іншій з інноваційним значенням. Так, наприклад, широкоживаний технічний термін *затвор* поряд із відомим значенням «рухома конструкція для закривання отворів приладів і споруд з метою припинення руху, доступу чого-небудь через отвір» набув також інноваційної військової семантики «частина вогнепальної зброї, призначена для замикання ствола для виконання пострілу». Аналогічна терміноодиниця *відбивач* – «прилад для відбивання променів світла, тепла» розвинула нове військове значення «частина прицільного пристрою в гарматі, мінометі».

Відома технічна термінологічна одиниця *вилка*, яка традиційно репрезентувала значення «деталь механізму, приладу, що має роздвоєний кінець» у військовій сфері активно вживається зі значенням «сукупність двох прицілів, з яких один дає недоліт, а другий – переліт снарядів, мін і т. ін. щодо цілі для наступного уточнення удару».

Первісно спеціалізований технічний термін *візир* – «пристрій у фото або кіноапараті для наведення об'єктива на предмет, який фотографують; видошукач» згодом набув військового вживання «деталь прицілу з вузькою щілиною».

Дослідження показують, що професійна лексика не обмежується однослівними номенами. Хоч спеціальна лексика прагне до економії мовних засобів, у той же час спричиняє появу термінологічних словосполучень. Термінологічне словосполучення є різновидом стійкого утворення й характеризується тим, що становить єдине складне

найменування науково-технічного поняття, має цілісне значення, виконує номінативну функцію і є невід'ємною частиною термінологічної системи. Як зауважує В. П. Даниленко, «термінам-словосполученням легше, ніж іншим словотворчим засобам, передати належність до класифікаційного ряду, заснованому на родо-видовому співвідношенні понять» [5, с. 132].

Термінологічні словосполучення диференціюємо відповідно до їхньої структури. З-поміж двокomпонентних термінологічних сполучень виділяємо:

Прикметник + іменник: абсолютна зброя, передова варта, летунська база, авіаційна ракета, автоматична гармата, слізний газ, артилерійна амуніція, гостра амуніція, норецький скафандр, артилерійний склад, військовий склад, військове летовище, навчальне летовище, летовищна вежа, сигнальний пістолет, ракетна база, бактеріологічна зброя, балістична ракета, сіткові перепони, маскувальна сітка, протиторпедна сітка, загороджувальний бар'єр, запальний сегмент і т. ін.

Іменник + іменник: щілина амбразури, схил бруствера, склад набоїв, склад стрілива, склад гарматнів, артилерія супроводу, система вибухозахисту, система відгороджування, система шанців, система скидання, аеродром дозаправлення, мережа шанців, вежа панцерника, апаратура самонаведення, аеродром базування, аеродром вилету, аеродром дозаправлення, аеростат перепон, аеростат стеження і т. ін.

Малопродуктивними є конструкції з прийменником: ніша для стрілива, двигун без нагнітача, бійниця для спостережника і т. ін.

Триккомпонентні словосполучення побудовані за принципом різних комбінацій означуваних та означальних слів: 1) поширення прикметниково-іменникового сполучення означальним словом: авіаційний ракетний комплекс, артилерійна межова устава, повертова панцерна вежа, гарматні бойові припаси, артилерійна палубна устава, ядерний прямокутний двигун, фотонний ракетний двигун, однокамерний безкомпресовий двигун, бойова розвідча стежа, довгочасна вогнева споруда, рідке реактивне паливо, комбінована мінна перепона; 2) поширення іменника сполученням прикметника з іменником: склад бойових припасів, склад вибухових речовин, база балістичних ракет, мережа дротяних перепон, бліндаж вартової частини, стріливо об'ємно-дистанційного вибуху, артилерія на нерухомих уставах, вежа з коловим обертанням, академія повітряного флоту, база морської авіації, індикатор колового огляду, запальник змінного сповільнення, кімната побутового обслуговування, міна сповільненої дії, носій ядерної зброї, стрижень спускового механізму; 3) поширення іменниково-іменникового словосполучення означальним словом: ковзний замок кріса, бортовий комплект оборони, прозора трубка мірника, допоміжний пункт керування, навігаційний комплекс корабля і т. ін.

З-поміж трикомпонентних словосполучень спостерігається значна кількість термінологічних сполук з прийменником: *катер на повітряній подушці, запальник із відлічувальним механізмом, лафет з розсувними стовпами, пакет з дегазованою речовиною, споруда для вогневого засобу, сховище для вогнебезпечних матеріалів, двигун з відцентрованим компресором, вежа з коловим обертанням* тощо.

Як нами помічено, багатокомпонентні термінологічні сполучення розподіляються за моделями: а) іменник + прикметник + іменник + іменник: *устаткування підводного водіння танків, хлипак аварійного скидання тиску*; б) прикметник + іменник + прикметник + іменник: *рухомий засіб радіотехнічного розвідування, підводний човен радіолокаційного дозору, імітаційні засоби повітряних цілей, індивідуальні засоби радіоелектронного заглушення, сигнальна ракета натяжної дії, бойова машина реактивної артилерії, безпілотові засоби повітряного нападу, висувні пристрої підводного човна*; в) іменник + іменник + прикметник + іменник: *система вогню зенітних засобів, прилади керування торпедною стрільбою, зона закладання прикордонних нарядів, зона пуску зенітних ракет*; г) прикметник + прикметник + прикметник + іменник: *саморушина десантова артилерійна устава, індивідуальний ранцований літний апарат, всепогодний зенітний ракетний комплекс, протитанкова самохідна артилерійська установка, протитанковий керований реактивний снаряд, двоваловий двоконтуровий турбореактивний двигун, самохідна артилерійська гарматна установка, хемічні бінарні бойові припаси*; г) іменник + прийменник + іменник + іменник: *причіп для евакуації танків, устаткування для самообкопування танка, причіп для перевезення ракет*. Водночас чотирикомпонентні конструкції слів передбачають три повнозначних компоненти, що супроводжуються службовим словом: *полігон для стрільби по наземних цілях, ракета для боротьби з балістичними ракетами* тощо.

Невисоку продуктивність мають багатокомпонентні утворення, де означуване слово поширюється підрядною означальною конструкцією: *протигаз, що забезпечує захист від ХБР-зброї; радіостанція, яка працює в діапазоні радіомережі бронетанкових військ; ціль, яка переміщається з великою швидкістю* і т. ін.

Отже, українська військова лексика поповнюється тими ж шляхами, використовує ті ж самі способи словотвору й словотворчі засоби, що й загальнолітературна мова. Аналіз процесів семантичної модифікації в українській літературній мові свідчить про стійку тенденцію до зміни значень слів, що функціонують у мові військової підсистеми. Аналізовані зрушення в семантиці слів є наслідком складної взаємодії екстра- і інтралінгвальних чинників, які знаходять свій вияв, зокрема, у сконденсованій, економній номінації нових понять та реалій за допомогою вже наявних у мові слів. Перспективу пропонованого дослідження вбачаємо в зосередженні наукової думки на проблемі упорядкування багатокомпонентних конструкцій у військовій лексиці української мови.

Література

1. Бурячок А. Російсько-український словник для військовиків / А. Бурячок, М. Демський, Б. Якимович. – К. : Варта, 1995. – 384 с.
2. Вакарюк Л. О. Українська мова. Морфеміка і словотвір / Л. О. Вакарюк, С. Є. Панцьо. – Тернопіль : Навчальна книга – Богдан, 2004. – 184 с.
3. Великий тлумачний словник сучасної української мови / [уклад. і гол. ред. В.Т. Бусел]. – К. – Ірпінь : ВТФ «Перун», 2005. – 1728 с.
4. Горпинич В. О. Українська словотвірна дериватологія / В. О. Горпинич. – Дніпропетровськ, 1998. – 189 с.
5. Даниленко В. П. Русская терминология : Опыт лингвистического описания / В. П. Даниленко. – М. : Наука, 1977. – 246 с.
6. Українська мова: Енциклопедія / редкол. : В. М. Русанівський (співголова), О. О. Тараненко (співголова), М. П. Зяблюк та ін. – [2-ге вид., випр. і доп.] – К. : Укр. енциклопедія, 2004. – 824 с.
7. Нариси з історії українського словотворення (іменникові конфікси) / П. І. Білоусенко, І. О. Іншакова, К. А. Качайло, О. В. Меркулова, Л. М. Стівбур. – Запоріжжя – Кривий Ріг: ТОВ «ЛПДС» ЛТД, 2010. – 410 с.
8. Російсько-українсько-англійський військовий словник / [уклад. В. Я. Карачун, І. А. Черненко, С. М. Чиж, О. О. Карачун]. – К. : Техніка, 2001. – 750 с.
9. Стишов О. А. Українська лексика ХХ століття (на матеріалі мови засобів масової інформації) : [монографія] / О. А. Стишов. – К. : Вид. центр КНЛУ, 2003. – 388 с.

УДК 161.2.81'373.46:81'23

Н. А. Ляшук

**ПРИЧИНИ БАГАТОЗНАЧНОСТІ В ЛІНГВІСТИЧНІЙ
ТЕРМІНОЛОГІЇ**

Ляшук Н. А. Причини багатозначності в лінгвістичній термінології.

У статті досліджено причини виникнення й функціонування явища багатозначності у системно-структурній та когнітивно-дискурсивній парадигмі. Виявлено, що явище багатозначності лінгвістичного терміна необхідно досліджувати у сфері його функціонування в науковому дискурсі.

Ключові слова: лінгвістичний термін, багатозначність, дискурс.

Ляшук Н. А. Причини многозначности в лингвистической терминологии.

В статье исследованы причины возникновения и функционирования явления многозначности в системно-структурной и когнитивно-дискурсивной парадигме. Выявлено, что явление многозначности лингвистического термина необходимо исследовать в сфере его функционирования в научном дискурсе.

Ключевые слова: лингвистический термин, многозначность, дискурс.

Lyashuk N. A. The causes of polisemantic features in linguistic terminology.

The article studies the causes and effects operation of polisemantic features of terminology in the system-structural and cognitive-discursive paradigm. It is revealed that the phenomenon of polisemantic features of linguistic term should be investigated in the sphere of its operation in scientific discourse.

Key words: linguistic term, polisemantic features, discourse.

Сучасна парадигма мовознавства, в основі якої лежать нові категорії, очевидно, може внести вклад у пояснення такого явища, як багатозначність терміна. Відомо, що з традиційної точки зору, термін є однозначним, проте в дослідженнях останніх років мовознавці виявляють все більше фактів багатозначності терміна, тому проблема полісемії терміна є досить актуальною. У межах сучасного термінознавства з'являються нові перспективи дослідження явища багатозначності терміна. Тому вважаємо за доцільне звернутися до розгляду терміносистеми

мовознавства, у якому, на нашу думку, найвиразніше проявляються передумови виникнення явища багатозначності в термінології.

Сьогодні в українському термінознавстві досить помітним видається той факт, що наукових праць, присвячених вивченню лінгвістичної термінології набагато менше, ніж досліджень із технічних та природничих наук. Лінгвістична термінологія, за зауваженням О. Ахманової, досі «не є раціонально організованою, семіотично бездоганною системою» [3, с. 509]. Лінгвісти, які знають краще за всіх, що таке термін, яка його природа, не можуть впоратися з хворобами власної термінології [15, с. 6].

Науковці відчують гостру необхідність побудови чітких визначень термінів, створення струнких терміносистем, адже мовознавці зустрічаються з такими «недоліками, як омонімія, синонімія, концептуальна неоднорідність значення» [15, с. 31], полісемія термінів. Наприклад, такі терміни, як *знак*, *інформація*, *текст*, *стиль*, *мова* не мають загальноприйнятого розуміння, використовуються у різних значеннях, і це, звичайно, надто ускладнює наукове спілкування [9, с. 138]. Зазначені вище явища зумовлені розвиненим дублюванням терміноодиниць, схильністю вчених упроваджувати нові терміни без достатнього обґрунтування, дуже швидким розвитком лінгвістики в ХХ–ХХІ столітті. Про наявність багатозначності в лінгвістичній термінології говорять багато дослідників (О. С. Ахманова, Б. М. Головін, В. М. Молодець, І. С. Кулікова, Д. В. Салміна) [2, с. 8; 8, с. 20–23; 21, с. 6–8; 15, с. 30–34]. Навіть аналіз лексикографічних джерел – лінгвістичних словників та енциклопедій – засвідчує, що явище багатозначності лінгвістичних термінів досить поширене в цій терміносистемі. Проте в українському мовознавстві досі немає праць, у яких би комплексно та всебічно досліджувалися причини явища багатозначності в лінгвістичній термінології, що й зумовлює актуальність нашого дослідження, адже саме багатозначність викликає труднощі в декодуванні термінів, що своєю чергою спричиняє узгодження їх змістової структури.

Методом суцільної вибірки було зібрано картотеку багатозначних лінгвістичних термінів, що нараховує понад 2000 терміноодиниць із лінгвістичних словників, зокрема з «Лінгвістичної енциклопедії» О. О. Селіванової (2010) – 111 одиниць, з «Енциклопедичного словника-довідника лінгвістичних термінів та понять» у 2-х т. за ред. О. М. Тихонова, Р. І. Хашимова (2008) – 307 одиниць, з енциклопедії «Українська мова» (2000) – 67 одиниць, із «Словника лінгвістичних термінів» О. С. Ахманової (1966) – 465 одиниць, із «Словника-довідника лінгвістичних термінів» Д. Е. Розенталя, М. О. Теленкової (1985) – 105 одиниць, із словника «Український словотвір у термінах» (Л. О. Вакарюк, С. Є. Панцьо, 2007) – 71 одиниця та ін. Бачимо, що явище багатозначності досить поширене в лінгвістичній термінології, проте в наукових працях, присвячених проблемам термінології, є чимало поглядів щодо причин його формування.

Що є причиною розвитку багатозначності в терміноодинацях, які за всіма вимогами повинні бути однозначними; які ознаки лінгвістичної термінології роблять це явище таким поширеним саме для терміносистеми мовознавства; як однозначний термін розширює своє семантичне наповнення та стає багатозначним?

Отже, мета статті – визначити основні передумови та причини розвитку явища багатозначності в лінгвістичній термінології.

Однозначність терміна і одновираженість поняття як ознаки термінологічної лексики мовознавці досліджували неодноразово, апелюючи до «ідеального терміна» [19, с. 7, 72–77]. Однак у термінологіях чітко однозначних відношень практично не має [10, с. 65–78; 13, с. 123; 20, с. 127; 24, с. 4–13]. Слова, що функціонують у ролі термінів, зберігаючи особливості, характерні для одиниць загальнономовної лексики, здебільшого не відповідають ідеальним вимогам, які ставлять науковці до терміноодинаць. Протиріччя між вимогою однозначності терміна та наявністю у нього кількох значень унаслідок термінологізації, розширення його семантики, очевидно, зумовлене асиметрією знака. Це явище вперше описано в працях С. Карцевського [12]. Концепція асиметрії, як зазначає, А. А. Уфимцева, базується на розумінні мовного знака як двосторонньої одиниці [25, с. 167]. Якщо ми допускаємо, що наука розвивається, вважає В. Г. Гак, то ми повинні визнати, що в термінів теж можуть розвиватися значення, і цей розвиток, тобто поява в терміна нових значень, призводить до виникнення багатозначності [7, с. 68–70].

Як і в будь-якій науці, в лінгвістиці існують основоположні наукові поняття, що формують її термінологічну систему. В умовах неодноразової зміни мовної політики держави, змінювалася мета, зміст, методи, прийоми та засоби дослідження мовних явищ в українському мовознавстві, що відповідно спричиняло зміну значень методологічних термінів, що, на нашу думку, є однією з основних передумов розвитку багатозначності мовознавчих термінів. Крім того, відомо, що будь-яка наука з часом зазнає істотних змін, оскільки «наука – це певний процес, який розвивається в часі, це самоорганізована система, якою керують інформаційні потоки» [22, с. 11]. Українське мовознавство не є винятком і з приходом незалежності України інтенсивно розвивається. Сучасна лінгвістика переживає новий етап свого розвитку. Зміна наукової парадигми спричинила зміни у визначенні основних лінгвістичних категорій, що своєю чергою, призвело до появи нових термінів і дефініцій, сформульованих на базі старих, що є однією з вагомих причин розвитку явища багатозначності лінгвістичної термінології. Отже, однією з причин виникнення багатозначності саме лінгвістичної термінології є зміна наукової парадигми в мовознавстві.

Ще одним з найпоширеніших джерел багатозначності лінгвістичного терміна є термінологізація, під час якої до загальнономовного значення

лексичної одиниці додається спеціальне, і сама лексична одиниця переходить в термінологію. Наприклад, *мова, мовлення, слово, звук, ім'я, значення, зміст, говорити, розуміти, називати* та ін., які звичайно, з'явилися задовго до виникнення самої науки. Можна з упевненістю стверджувати, що всі вони мають високий рівень абстрагування. «Метамова мовознавства у більшості випадків будується на основі тих самих одиниць, що і мова-об'єкт, тобто має з нею єдину (тотожну) субстанцію <...>, як мова опису природної мови, метамова одночасно виступає і як частина природної мови» [4, с. 297].

Основним когнітивним механізмом, що лежить в основі появи у слова нових значень, є актуалізація імпліцитних компонентів когнітивної структури. Дослідити це явище можна лише в процесі функціонування терміна в науковому дискурсі, адже тільки так актуалізуються ознаки слова, не відображені в лексикографічній дефініції. Отже, явище багатозначності лінгвістичного терміна (так само як і будь-якого іншого терміна в гуманітаристиці) необхідно досліджувати лише у сфері його функціонування в науковому тексті.

Однозначний термін розвивається в дискурсі за рахунок постійного прирощення нового знання. Своєю чергою, нове знання формується у процесі розвитку професійної компетенції особистості, чи концептуалізації, у видах діяльності, які постійно ускладнюються [1, с. 7]. Отже, систематизуючи та впорядковуючи термінологію, потрібно розглядати терміносистему не окремо, а в контексті реального мовного слововживання як елемент метамови тієї чи іншої галузі знання, концептуальних взаємозв'язків термінів із загальноживаною мовою та «вивчення сполучуваності спеціальних термінів, особливо метафоричної сполучуваності, яка виявляє наукові інтуїції дослідника» [27, с. 14], тобто досліджувати явище багатозначності термінології необхідно не на етапі вже зафіксованих терміноодиниць у лексикографічних працях, а ще у процесі функціонування.

Дослідники когнітивно-дискурсивного напрямку наголошують, що «ознаки, не відображені в лексичному значенні, не є суворо обов'язковими для сутностей певного класу, вони відображують різні конотації, асоціації, з якими предмет асоціюється у свідомості комунікантів» [26, с. 570]. Одним з основних когнітивних механізмів, який лежить в основі появи у слова нових значень, є актуалізація компонентів когнітивної структури, не зафіксованих у його первинному значенні, та тих, які залишилися «в підводній частині айсберга», на задньому плані. З другого боку, як наголошує О. С. Кубрякова, ономазіологічна та семантична структури слів не повні по суті, але слугують для представлення об'єкта в цілому, саме тому вони «відкриті» для поповнення їх новими семантичними ознаками в процесі розвитку знань про об'єкт. «Слово, відображаючи частину знань про об'єкт, – яку зазвичай і фіксують словники – здатне, якщо необхідно,

вживатися в нових значеннях, відобразити нове бачення об'єкта чи розташування його в новій структурі діяльності тощо» [14, с. 47–49].

Можна стверджувати, що явище багатозначності, концептуальної зокрема, властиве фактично кожному мовознавчому термінові, проте дослідити процес отримання терміном нових значень можна лише в процесі функціонування терміна. Для дослідження явища багатозначності важливим є той факт, що кожен термін існує у двох сферах – фіксації та функціонування [16, с. 43]. Тобто, термін живе у двох вимірах: статичному та динамічному. Термін у статистиці – це термін, зафіксований у словниках, довідниках, енциклопедіях. Терміни в динаміці – це терміни, що функціонують у текстах. У першому випадку, термін вільний від різних контекстуальних впливів, обмежений морфологічною формою, має чіткі дефініції, іншими словами, він не функціонує. У другому випадку, він динамічний, тому що реалізує закладену в усіх мовних одиницях властивість варіативності, не обмежений морфологічною формою, інколи конотує в контексті, завдяки чому здебільшого не вимагає чіткої дефініції, тобто він функціонує. Відомий термінолог А. В. Лемов наголошує, що кількість праць, у яких досліджено терміни в тому вигляді, як їх зафіксовано у словниках, набагато більше кількості досліджень, присвячених специфіці функціонування терміна в тексті [16, с. 33]. «Основну увагу надано терміну у сфері фіксації, а сфера функціонування нерідко вважається несуттєвою» [11, с. 61]. Але не враховувати сферу функціонування термінів не можливо, тому що це «найбільш природне вживання термінології, це – те основне джерело, де з'являються нові терміни, де вони набувають обґрунтування та право на життя» [10, с. 41].

«Саме у процесі функціонування виникають типові ситуації, які порушують симетрію мовного знака-терміна (виникнення синонімів, розвиток полісемії, омонімії), саме тут наукові термінологічно-поняттєві системи еволюціонують, а іноді й революціонують» [16, с. 33]. Отже, окреслити систему понять певної науки, класифікувати, систематизувати термінологію можливо лише, досліджуючи терміни в природному для них середовищі, тобто в наукових текстах. У процесі функціонування наукового терміна проявляється діалектика відношень між елементами його системи. Кожен елемент може знаходитись у статистиці чи змінюватись [16, с. 33–34]. Для нашого дослідження особливо важливо розглянути динаміку поняття того чи того терміна. Адже динамічний стан поняття передбачає «нестійкість його змістових ознак, можливість кваліфікувати денотат із різних точок зору, наявність полісемії терміна, нечіткість його змісту, різноплановість дефініцій. <...> У лінгвістичній термінології варіанти з динамікою поняття, в різноманітних комбінаціях зі станом експонента та денотата будуть переважати. Це пов'язано з тим, що наукове знання про сутність багатьох лінгвістичних реалій змінюється часто просто

на очах, не говорячи вже про різноманітне трактування властивостей цих реалій, що й складає їх поняттєві характеристики» [Там само].

Аналіз семантики терміна можна здійснити, досліджуючи його як структурний елемент метамови наукової галузі. Незважаючи на те, що існує ширше розуміння терміна «функціонування», важливо розрізнити функціонування терміноодиниці в тексті та у сфері фіксації. Функціонування терміна в широкому сенсі розглядають як виконання ним своєї «особливої функції» [6, с. 8; 5, с. 16], що може бути пов'язано з визначенням наукової реалії, з її ідентифікацією чи диференціацією, віднесенням терміна до певного ідіолекту, концепції (школи, напряму, епохи, методології), з можливістю вказівки на конкретну систему термінопонять, як спосіб використання терміна в тексті, принципи і методи його дефінування [17, с. 53]. Як бачимо, «функціонування терміна» – це також і «принципи і методи його дефінування», що входить до завдань лексикографії, яка займається описом семантичної структури одиниць мови під час укладання словників. Функціонування термінів у тексті і в лексикографічних джерелах важливо розмежовувати. Практика вивчення термінологічної лексики підказує необхідність «розумного» суміщення елементів як функціонального (текстоцентричного), так і лексикографічного (словоцентричного) методів, що дозволить представити повніший опис семантичної структури терміна: значення лексеми в словнику та її вживання в мові, текстах лінгвістичної тематики, що не завжди збігаються [28, с. 59]. У теорії мовних значень існує думка про принципову розбіжність значення у мові й мовленні, узуального й оказіонального значень [23; 18].

Особливо складною є семантична структура багатозначних термінів, адже вона пов'язана з функціонуванням одного терміна-знака для найменування різних реалій; спостерігаємо оказіональне, індивідуально-авторське терміновживання, різну інтерпретацію терміна у словнику й тексті тощо, що й зумовлює виникнення явища концептуальної багатозначності в термінології. Лише термінологія у сфері функціонування відображає дійсний стан змістової організації наукових понять, що базується на певному світобаченні наукової спільноти або окремого вченого, становить суть його наукової концепції, що відбиває погляди певної лінгвістичної школи, певного напряму. А концепція, у свою чергу, може належати певній лінгвістичній школі, певному напряму чи навіть характеризувати точку зору одного вченого. І ця оригінальна, концептуальна точка зору на змістову організацію того чи того наукового терміна може відрізнитися від наукових концепцій інших учених-лінгвістів.

Основними причинами розвитку явища багатозначності в лінгвістичній термінології є: 1) зміна наукової парадигми в мовознавстві, що зумовлює схильність вчених упроваджувати нові терміни без достатнього обґрунтування; 2) процес термінологізації, адже значна

частина лінгвістичних термінів побудована на загальноживаній лексиці;
3) функціонування терміна, який постійно розвивається за рахунок постійного прирощення нового знання в дискурсі. Предметом нашого подальшого дослідження стануть механізми розвитку явища лексичної та концептуальної багатозначності лінгвістичних термінів.

Література

1. Алексеева Л. М. Медицинский дискурс : теоретические основы и принципы анализа / Л. М. Алексеева, С. Л. Мишланова. – Пермь : Изд-во Перм. ун-та, 2002. – 200 с.
2. Ахманова О. С. Словарь лингвистических терминов / О. С. Ахманова. – М. : Советская Энциклопедия, 1966. – 606 с.
3. Ахманова О. С. Терминология лингвистическая / О. С. Ахманова // ЛЭС. – М. : Сов. энциклопедия, 1990. – 685 с.
4. Большой энциклопедический словарь : Языкознание / Гл. ред. В. Н. Ярцева. – 2-е изд. М. : Больш. рос. энци., 1998. – 685 с.
5. Виноградов В.В. О теории художественной речи / В. В. Виноградов. – М. : Высшая школа, 1971. – 240 с.
6. Винокур Г. О. Избранные работы по русскому языку / Г. О. Винокур. – М. : Учпедгиз, 1959. – 492 с.
7. Гак В. Г. Асимметрия лингвистического знака и некоторые общие проблемы терминологии / В. Г. Гак // Семиотические проблемы языка науки, терминологии и информатики. – М. : Изд-во Моск. ун-та., 1971, 4.1. – С. 68–70.
8. Головин Б. Н. Лингвистические термины и лингвистические идеи / Б. Н. Головин // Вопросы языкознания. – 1976. – № 3. – С. 20–34.
9. Головин Б. Н. Лингвистические основы учения о терминах / Б. Н. Головин, Б. Ю. Кобрин. – М. : Высшая школа, 1987. – 104 с.
10. Даниленко В. П. Русская терминология / В. П. Даниленко. – М. : Наука, 1977. – 248 с.
11. Диброва К. Ю. Лингвистические термины как объект и предмет исследований / К. Ю. Диброва // Вестник Ленинградского ун-та. – 1986. – Вып. 4–6. – С. 58–62.
12. Карцевский С. Об асимметричном дуализме лингвистического знака / С. Карцевский // История языкознания XIX–XX веков в очерках и извлечениях. Ч. II. – М. : Прогресс, 1965. – С. 88–102.
13. Котелова Н. З. К вопросу о специфике термина / Н. З. Котелова // Лингвистические проблемы научно-технической терминологии. – М. : Наука, 1970. – С. 122–126.
14. Кубрякова Е. С. Части речи с когнитивной точки зрения / Е. С. Кубрякова. – М. : Институт языкознания РАН, 1997. – 314 с.
15. Куликова И. С. Введение в металингвистику / И. С. Куликова, Д. В. Салмина. – СПб : «САГА», 2002. – 352 с.
16. Лемов А. В. Система, структура и функционирование научного термина (на материале русской лингвистической терминологии) / А. В. Лемов. – Саранск : Изд-во Мордов. ун-та, 2000. – 192 с.
17. Лемов А. В. Структура термина в процессе его функционирования / А. В. Лемов // Лингвистическая терминология в советском языкознании : Тезисы докл. – Н. Новгород, 1991. – С. 53–54.
18. Литвин Ф. А. Многозначность слова в языке и речи / Ф. А. Литвин. – М. : Высш. шк., 1984. – 119 с.
19. Лотте Д. С. Вопросы заимствования и упорядочения иноязычных терминов и терминологических элементов. – М. : Наука, 1982. – 148 с.
20. Моисеев А. И. О языковой природе термина / А. И. Моисеев // Лингвистические проблемы научно-технической терминологии. – М. : Наука, 1970. – С. 127–138.
21. Молодец В. Н. Немецкие эквиваленты русских грамматических терминов : Учебное пособие / В. Н. Молодец. – Харьков : ХГУ, 1982. – 117 с.
22. Налимов В. В., Мульченко З. М. Наукометрия. Изучение развития науки как информационного процесса / В. В. Налимов, З. И. Мульченко. – М. : Наука, 1969. – 192 с.
23. Пауль Г. Принципы истории языка / Г. Пауль. – М. : Иностран. л-ра, 1960. – 499 с.
24. Прохорова В. Н. Полисемия и лексико-семантический способ словообразования в современном русском языке. Лекции по спецкурсу / В. Н. Прохорова. – М. : Изд-во Моск. ун-та, 1980. – 88 с.
25. Уфимцева А. А. Знак языковой // Языкознание. Большой энциклопедический словарь / гл. ред. В. Н. Ярцева. – [2-е изд.]. – М. : Большая Российская энциклопедия, 1998. – С. 167.
26. Фурашова Н. В. О когнитивных механизмах развития многозначности слова / Н. В. Фурашова // Горизонты современной лингвистики : Традиции и новаторство : Сб. в честь Е. С. Кубряковой. – М. : Языки славянских культур, 2009. – С. 568–570.
27. Чернейко О. Язык исследователя как выражение его мировоззрения / О. Чернейко // Вестник Моск. ун-та. – Сер. 9. Филология. – 2009. – № 3. – С. 9–14.
28. Шурыгин Н. А. Семасиологический и лексикографический аспекты таксономизации лингвистических терминов и терминопонятий : дис. ... д-ра филол. наук : 10.02.01 / Шурыгин Николай Александрович. – Тюмень, 2005. – 294 с.

БІБЛІЙНІ НАЗВИ-СИМВОЛИ ТА КОЛЕКТИВНИЙ ЕТИЧНИЙ ДОСВІД (НА МАТЕРІАЛІ УКРАЇНСЬКИХ ПАРЕМІЙ)

Малюга Н. М. Біблійні назви-символи та колективний етичний досвід (на матеріалі українських паремій).

У статті проаналізовано паремії з біблійними назвами-символами, які втратили безпосередні зв'язки з біблійно-філософським осмисленням понять, унаслідок чого усталені комплекси набувають народно-розмовного характеру, переміщуються оцінні характеристики, виникає побутове бачення образів; порушено проблему незбігу біблійних моральних постулатів та колективного етичного досвіду, акумульованого в пареміях.

Ключові слова: біблійні назви-символи, паремії, християнський, українська ментальність.

Малюга Н. Н. Библийские названия-символы и коллективный этический опыт (на материале украинских паремий).

В статье проанализированы паремии с библейскими названиями-символами, которые потеряли непосредственные связи с библейско-философским осмыслением понятий, в результате чего стойкие комплексы приобретают народно-разговорный характер, смещаются оценочные характеристики, возникает бытовое видение образов; раскрыта проблема несоответствия библейских моральных постулатов и коллективного этического опыта, аккумулированного в паремиях.

Ключевые слова: библейские названия-символы, паремии, христианский, украинская ментальность.

Malyuga N. M. The biblical names-symbols and collective ethnic experience (on the base of Ukrainian paremies).

The article considers the paremies with biblical names-symbols, which have lost the direct connections with biblical-philosophical sense of concepts, as the result the permanent complexes get national-colloquial character, the estimating characteristics are removing, the everyday vision of images appears; the problem of non-combination of the biblical moral postulates and collective ethnic experience, accumulated in the paremies, is raised here.

Key words: biblical name-symbols, paremies, Christian, Ukrainian mentality.

Усвідомлення минулості людського життя змушує звертатися до тих цінностей, що в Біблії трактуються з позиції вічного тривання. Український фольклор, який живили християнські ідеї, містить глибоко символічну інформацію про світовідчуття людини, пріоритети її буття й мірила моральності вчинків. Паремійний фонд засвідчує незбіг біблійних моральних постулатів та колективного етичного досвіду, етичного вибору людей, об'єднаних не лише територіально, а й ментально.

Мета нашої розвідки – проаналізувати українські паремії з біблійними назвами-символами, які втратили безпосередні зв'язки з біблійно-філософським осмисленням понять.

Як тонко підмітила Н. Бабич, іменем Бога клянуться і проклинають, застерігають і зупиняють, примиряють і вибачають, благословляють і дорікають, узагальнюють досвід предків і повчають з огляду на відповідальність перед майбутнім [1, с. 122]. Тому не дивно, що в українській мові побутує велика кількість стійких одиниць, у яких смислоутворювальним ядром є слово *Бог*: *Нема в світі над Бога* [6, с. 20]; *Над Богом нема нікого* [6, с. 20]; *Без Бога ні до порога* [6, с. 20]; *Усі під Богом ходимо (Усі ми під Богом)* [6, с. 20]; *Кому Бог pomoже, то все*

переможе [6, с. 20]; *У Бога все мога*; *У Бога все готово* [6, с. 20]; *Без Божої волі і волос з голови не спаде* (*Волос з голови не спаде, як того схоче Бог*) [6, с. 20]; *Хто в Бога просить, тому й Бог дає* [6, с. 22]; *Від серця до Бога навпростець дорога* [6, с. 22] і т. ін.

Бог у біблійному значенні – «творець усього суцього, що керує світом і вчинками людей»; в образному вживанні – носій найвищих людських ідеалів, моральної довершеності, утілення ідеї людського щастя, справедливості. У філософському трактуванні бог – «фантастичний образ надприродної всемогутньої істоти, яка начебто створила світ і керує ним» [7, с. 37]. Однак залучення більшої кількості сталих одиниць до лінгвоаналізу, зокрема таких: *Ніхто з Богом контракту не брав* [6, с. 21]; *На Бога не дуже гримай* [6, с. 21]; *З Богом не битись, його свята воля* [6, с. 21]; *До Бога з ким не підеш* [6, с. 21]; *Силою в Бога не взяти* [6, с. 21]; *З Богом не будеш позиватись* [6, с. 21], – дозволяє переконатися у виваженості спостережень та обґрунтованості висновків В. Мокієнка, що «це слово розчинилося у сплаві всього словосполучення, повністю обірвало семантичні зв'язки, які пов'язували його колись із міфологією, і живе сучасним життям у добу підкореного атома й космонавтики» [5, с. 132]. У наведених пареміях під названу одиницю важко підвести словникове тлумачення «у релігійних віруваннях – творець, що створив світ і керує ним та вчинками людей» [2, с. 58].

Досить часто в пареміях на закріплене словниками значення нашаровуються додаткові:

– «всемогутній», «свавільний» (у значенні «діє, керує на власний розсуд»): *Вольно Богу, що хотіти, то чинити* [6, с. 20]; *Вольно Богу, і зв'язавши, в рай укинути* [6, с. 20]; *Хто ж у світі знає, що Біг гадає!* [6, с. 20]; *Божих сил не можна вгадать* [6, с. 20]; *Коли Бог не годить, то й вогонь не горить* [6, с. 20]; *Як Бог годить, то й мокре горить* [6, с. 20]; *Як Бог не допоможе, то й святі не оборонять* [6, с. 20]; *Як Бог не схоче, хоч би десять голів мав, то нічого не зробиш* [6, с. 20]; *Божя воля, Божя й сила* [6, с. 20];

– «справедливий і відповідальний»: *Бог судить не так, як люди* [6, с. 21]; *Бог багатий, то й нам дасть* [6, с. 20]; *Біг усе дає, як сам знає* [6, с. 20]; *Бог знає, що робить* [6, с. 20]; *Бачить (знає) Бог з неба, що кому треба* [6, с. 21]; *Кого Бог сотворить, того не уморить* [6, с. 21]; *Дав Бог роток, дасть і кусок* [6, с. 21]; *Що вбогий, що багатий – у Бога все рівно* [6, с. 21]; *Дасть Бог день, дасть і пожиток* [6, с. 21]; *За сиротою сам Бог з калитою* [3, с. 221];

– «господар»: *Бог – старий господар, має більше, ніж роздасть* [6, с. 21]; *Більше Бог має, як роздав* [6, с. 21];

– «батько»: *Бог – батько, государ – дядько* [6, с. 21]; *Боже Батьку! Прийми гріхи наші в жарти* [6, с. 22]; *Бог – батько: як буде нас тримати, то й буде годувати* [6, с. 21].

Релігійні уявлення поєднуються з реаліями життя. Переосмислюючись в українському мовному оточенні під впливом етнолінгвістичних чинників, способу життя, традицій, старовинних вірувань, біблійні символічні назви наближалися до повсякденного побутового, уснорозмовного, фольклорного вживання. Світ сприймається через селянський вимір, відтак в українському фольклорі образ Бога невіддільний від образу селянина. Наприклад: *Нам Бога не вчить, як хліб родить* [6, с. 21]; *Коли сіно в стозі, то забув о Бозі* [6, с. 21]; *Коли Бог не попустить, то свиня не вкусить* [3, с. 48]; *Бог не попустить, свиня не з'їсть* [3, с. 48]; *Не родить рілля, але Божжа воля* [3, с. 48].

Людина протиставляє себе Богові, усвідомлюючи, що вона йому нерівня, що вона грішна: *Чоловік мислить, а Бог рядить (керує)* [6, с. 21]; *Чоловік гадає, а Бог розполагає* [6, с. 21]; *Чоловік стріляє, а Бог кулі носить* [6, с. 21]; *Чоловік крутить, а Бог розкручує* [6, с. 21]; *З Богом не з хлопцем жартувати* [6, с. 21]; *Хто чого не знає, тому то Бог прощає* [6, с. 22]; *Як не прийме Біг гріхи за жарт, то буде шелесту багато* [6, с. 22]; *Гріх не гріх, аби Бог простив* [6, с. 22]; *Бог те знає, а не ми грішні* [6, с. 20]; *Усе Божеє, тільки гріхи наші* [6, с. 20]. І водночас наділяє Бога суто «мирськими» рисами (має органи чуття (плоть), несправедливий, спонукає до розбрату). Бог антропоморфний, відтак ніщо людське йому не чуже: *Бог нерівно ділить: жде, щоб самі ділилися* [6, с. 21]; *Бог усе бачить, та не скаже* [3, с. 48]; *Бог видить і знає, але нікому не скаже* [3, с. 48].

Нездоланна віра в допомогу Спасителя (так, православні переконані, що у Великодню ніч сам Господь відкриває небо, аби почути й виконати заповітне бажання кожної людини, яка цього варта) трансформується у споживацьке ставлення до Бога: *Пошли, Боже, з неба, чого нам треба* [6, с. 22]; *Як Бог дасть, то й у вікно подасть* [6, с. 20]; *Кому Господь має що дати, то дасть і в хаті* [6, с. 20]; *Як Бог дасть, то й тут завдасть* [6, с. 20]; *Господи помилуй – або дай що!*; *Господи помилуй та грошей дай* [6, с. 22]; *Оце тобі, Господи, оце мені!* [6, с. 23]; *Боже, поможи, отут і положи!* [6, с. 23]; *Боже, дай добре, та недовго ждати* [6, с. 23]. Як бачимо, у паремійному контексті слова *Бог, Господь* звучать не так, як у тексті біблійному.

Чималий пласт паремій фіксує високу моральність народу, має повчальний характер, наприклад: *Хто – коли тривога, то до Бога, а по тривозі забуде о Бозі – горе тому* [6, с. 21]; *Коли зле гадаєш, чом же Бога благаєш!* [6, с. 21]; *На Бога пеняєш, а сам кульгаєш* [6, с. 21]; *З Богом нічого жартувати* [6, с. 21]; *Хто з Богом, з тим Бог* [6, с. 21]; *Хто проти Бога, то й Бог проти нього* [6, с. 21]; *Якмога коло Бога* [6, с. 21]; проголошує необхідність працювати «у поті чола свого», відповідати за свої вчинки, виважено підходити до всього, що підносить життєвий шлях, наприклад: *На Бога надійся, а сам не площай* [6, с. 21]; *Не все ж Біг дарує,*

про що люд міркує [6, с. 21]; *Не все до Бога: треба й до розуму свого* [3, с. 488]; *На Бога покладайся, а розуму тримайся* [3, с. 488]; *На Бога складайся, розуму ж тримайся* [6, с. 21]; *Богу молись, а сам стережись* [6, с. 21]; «*Дай, Боже!*» – «*Роби небоже!*»; «*Поможи, Боже!*» – «*Роби небоже, то й Бог допоможе!*» [6, с. 21]; «*Поможи, Боже!*» – «*А ти не лілуйсь, небоже*» [3, с. 14]; *Богу молись, а сам трудись, бо з голоду здохнеш* [3, с. 14]; *Богу молись, а до берега гребись* [6, с. 23]; *Бога вzywай (благай), а руки прикладай* [3, с. 488]; *Боже, помози, а сам (а ти, небоже) не лежи* [3, с. 488]. Народні поради далекі від моралізаторства. Такі одиниці містять сконцентровану філософію поколінь, засновану на історичному досвіді, вони є виразниками української ментальності (релігійність і працелюбність), у пареміях знаходять вияв морально-естетичні зв'язки людини з навколишнім світом, із Всесвітом.

Символічне значення слова сягає корінням у давню слов'янську міфотворчість, де божество – це і доля, щастя; таке тлумачення опосередковано зберігається в словесних формулах типу *Бог дасть, Бог в поміч, з Богом* тощо [4, с. 71]. Слово-символ Бог містить компоненти «всемогутність», «невідворотність», «справедливість», «всеохопленість», «всебачення», «доля», «кара».

У слов'янській міфології знаходимо постійне перегукування між словами *Бог* і *доля* «Доля 1. Перебіг подій, збіг обставин, напрям життєвого шляху, що ніби не залежить від бажання, волі людини.* У порівн. // Умови життя; життєвий шлях і те, що на ньому виникає. // Бажане, щасливе життя. 2. Стан, у якому перебуває або перебуватиме щонебудь; майбутнє чогось» [2, с. 237]. У філософському тлумаченні, доля – поняття, що виражає релігійно-ідеалістичне уявлення про надприродну силу, яка визначає всі події в житті людей. З часом долю почали розуміти як верховну справедливість, що керує світом. У християнстві доля постає як божественний промисел, вища сила. Уявлення про долю як божественне приречення притаманне всім сучасним релігіям (фаталізм). У нефілософському смислі поняття *доля* використовується також для позначення збігу обставин у житті людини чи всього народу [7, с. 359].

Українські паремії фіксують типові ситуації, коли «людина доручає себе, свою долю і повсякденні клопоти Богові, не сумнівається у своїй залежності від його волі, сповнена надії за волю добру і вдячна за неї» [1, с. 120]. Наприклад: *Як божья воля, то виринеш з моря* [6, с. 20]; *Бог знайде, хоч і в печі замуруйся (хоч і під піччю)* [6, с. 21] (пор. *Доля і на печі знайде*); *Як Бог дасть, і в печі не замажешся* [3, с. 48]; *Що Бог не робить, то все на краще* [6, с. 21]; *Що Бог дасть, то не напасть* [6, с. 21].

Людина боїться спокути за порушення заповідей Божих, тому досить частотними є паремії, у яких яскраво простежується асоціація *Бог / кара*. *Кара 1. Суворе покарання, відплата за що-небудь. * У порівн. // Каткування. // Страта. ** [Чиста] кара божья (Господня) – уживається для вираження*

сильного незадоволення ким-, чим-небудь; горе, нещастя, напасть [2, с. 416]: *Кого Бог любить, того й карає* [6, с. 21]; *Каравиши, Бог та й змилується* [6, с. 21]; *Бог дасть нуждочку, Бог дасть, що й оздоровить* [6, с. 21]; *Кого Бог засмутить, того й потішить* [6, с. 21]; *Бог покорить, Бог і простить* [6, с. 21]; *Бог хоч не скорий, та влучний* [6, с. 21]; *Од Бога ніде не сховаєшся* [6, с. 21]; *Од людей сховаєшся, а од Бога ні* [6, с. 21]; *Бог все бачить, та не скаже (а вже разом покарає на тім світі)* [6, с. 21]; *Бог не карає прутом* [6, с. 21]; *Бог не трубить, коли чоловіка губить* [6, с. 21]; *Біг покорить, Біг і простить* [6, с. 21].

Утрачаючи безпосередній зв'язок із біблійно-богословським осмисленням поняття, частина зворотів зі словом Бог набуває народно-розмовного, зниженого характеру; за таких умов оцінні характеристики переміщуються у площину нульової відмітки; інколи виникає відтінок спрощеного, власне побутового бачення образу, елемент гумористичного «запанібратства» [3, с. 72]. Наприклад: *За сеє Бог не повісить* [6, с. 22]; *Обіцяв Бог дати, тільки казав заждати* [6, с. 23]; *Бог Богом, а люди людьми* [6, с. 23]; *Прости, Боже, сей раз та ще десять разів: а там – побачимо* [6, с. 23].

Немало і таких стійких поєднань та образних зворотів, які явно спростовують ізсередини християнські семантичні нашарування і повертають нас саме до язичницьких уявлень про богів: *Який Бог змочив, такий і висушить* [6, с. 21] (відсилання до Мокоші – богині дощу і плодючості); *З одним богом на сто ворог* [6, с. 20]. Наведені паремії зберігають явні сліди колишнього багатобожжя, характерного для язичників, а також ієрархії великих і малих богів, відповідно до якої кожний рід, сім'я і навіть окрема людина мали власне божество (свого божка, ідола, кумира).

Існують приказки, які однаковою мірою висміюють і православного Бога і язичницьких божків: *У Бога щодня празник!* [6, с. 23] (прозорий натяк і на велику кількість релігійних свят – святців, і на закріпленість за кожним днем тижня вшанування певного язичницького бога: понеділок – день Хорса, вівторок – Стрибога, середа і п'ятниця – Мокоші, четвер – Перуна, субота – Семаргла, неділя – Даждьбога); пор. рос.: *Не тому богу попы наши молятся; Плохого бога (идола) и телята лизут; Всем богам по сапогам; Карманный бог помилует.* На думку В. Мокієнка, яка нам видається цілком виваженою й обґрунтованою, «причину такого співіснування християнського та язичницького уявлень про бога, настільки протипоставлених одне одному ідеологічно, можна пояснити поступовістю переростання і вростання однієї міфології в іншу» [5, с. 138].

До нашого аналізу ми залучили лише кілька білійних назв-символів, у тлумачення яких за християнською традицією, з одного боку, та в паремійному фонді української мови, з іншого, – нам видається показово

розбіжним. Серед них слова, що позначають осіб (*Святий, піп*) та предметні поняття (*церква*).

Святий 1. Пов'язаний з релігією, Богом, наділений божественною силою. // Перейнятий божественною силою. 2. Який, за християнською релігією, провів життя у служінні Богові та якого після смерті церква визнала небесним заступником віруючих. // Праведний. Непорочний, угодний Богові. // Люди, які все життя присвятили служінню Богові й після смерті визнані церквою небесними заступниками віруючих. 3. Стос. до Великодня. // Уживається як постійний епітет до свят, визначених християнською релігією. 4. перен. Морально чистий, благородний, бездоганний у житті, поведінці тощо. // Не винний у чому-небудь, перед кимсь; безгрішний. // у знач. ім. *святий, свята*. Людина, яка не винна ні в чому, ні перед ким. // Чистий, благородний. // Який виражає чистоту, благородство. // Освячений високою метою. // Особливо почесний. 5. Якого глибоко шанують; дорогий, заповітний. // у знач. ім. *святи*. Те, що глибоко шанують. // Непорушний, непохитний. // Якого мають дотримуватися всі, обов'язковий для всіх. // Звичний, природний, особливо бажаний [2, с. 1110].

До Святих ставлення умотивовано шанобливе: *З голого, як із Святого, не візьмеш нічого* [3, с. 222]; *На голому, як на Святому, нічого не зищещ* [3, с. 222]. Святим паремії відводять функцію посередників між Богом і людьми, спостерігаємо зміщення перспективи: *Через Святих до Бога, через добрих людей до попа* [6, с. 21]; *Через слуг до пана, а через Святих до Бога* [6, с. 22].

Лексема *Святий*, як і слово-символ *Бог*, може входити до складу прислів'їв, які наголошують на життєвій необхідності працювати: *Святи хлібом не нагодують* [3, с. 14].

Духовне звання у православній церкві *піп* має розмовний характер (з позначкою *розм.* зафіксовано в словнику [2, с. 789]). Служитель релігійного культу, який має це звання й здійснює богослужіння. Колективний досвід спілкування зі служителями релігійного культу (які по суті й за визначенням мають бути проповідниками християнської ідеї, еталоном поведінки в радості і в горі, глибоко розумітися на канонах православ'я) фіксує в народній пам'яті образ священика, який на щаблі духовного розвитку не стоїть вище від своєї пастви. Наприклад: *Коли маєш сто кіп, то будеш піп* [6, с. 24]; *Як сто кіп, так і піп* [6, с. 24]; *На те піп посвятився, щоб по церкві крутився* [6, с. 24]; *Піп живе з олтаря, а писар з каламаря* [6, с. 24]; *Чиї ворота минеш, а попових не минеш* [6, с. 24]; *Попа одним обідом не нагодуєш* [6, с. 24]; *Нема дурнішого од попа: люди плачуть, а він співає* [6, с. 24]; *Гудимо попа, а піп як ягода* [6, с. 24]; *Попів гудьмо, а попами будьмо* [6, с. 24]. Негативне ставлення до попів, зумовлене тяжінням більшості з них до матеріальних благ, а не до духовного зростання, викликає до життя низку паремій, що мають знижену

оцінку: *Повозив попа в решеті* (про тих, хто потаївся на сповіді); *Возить попа в решеті* (дурить кого); *Будеш попа в решеті возити* (дітей лякають, що отченашу не вміють; до речі, молитві українці надають виняткову вагу, відтак про небажання спілкуватися з Богом висловлюються в категоричній формі: *Нема оченаш, нема хліба*) [6, с. 22].

Паремії засвідчують прозоре ставлення чималого прошарку українців до церкви, ритуальних служб: *Куди ходім, то ходім, – аби не до церкви* [6, с. 23]; *На псалтир уже дзвонять, та нас не загонять* [6, с. 23]; *Нехай дзвонять, їх на панцину не гонять* [6, с. 23]; *Дзвін до церкви скликає, а сам в ній не буває* [6, с. 23]. Наголосимо, що ілюстративний матеріал взято зі збірки, укладеної М. Номисом (уперше побачила світ 1864 року), відтак таке ставлення до відправ, інституту церкви ніяк не можна пояснити впливом радянської ідеології, примусовим руйнуванням храмів, переслідуванням вірян. Українці протиставляють Бога і молитву, з одного боку, попам і церкві, з іншого.

Народ засуджує й показну віру в Бога, віру, яка не заснована на духовній потребі, а лише є наслідком данини традицій, звички до певних ритуалів: *Набожний – як жид подорожній* [6, с. 23]; *Набожний! Якби такий кожний, то б увесь світ догори ногами перевернули* [6, с. 23]; *Святий та Божий! Свічки поїв, а поночі сидить* [6, с. 23]; *Постава свята, а сумління злодійське* [6, с. 23]; *Щодень Бога хвалить і щодень Бога дурить* [6, с. 23]; *Рукою махаєш, а думкою скрізь літаєш* (на молитві) [6, с. 23].

Ключові поняття в системі духовної народної культури зазвичай корелюються, вступаючи в бінарні опозиції: *Бог – чорт, ангел – чорт, святий – біс* і т. ін. Наприклад: *Між людьми ангел, а дома чорт* [6, с. 14]; *Перед людьми святий, а дома – бісові рідня* [3, с. 14]; *До Бога важкий шлях, а до пекла прямиенький* [6, с. 23].

Антихрист, сатана, диявол уособлюють підлість, підступність, зрадництво, злобу тощо. Усе гірше, що оточує людину, несе їй страждання, нещастя, загибель, пов'язане з цими образами: *Як не дасть Бог смерті, то чорти не візьмуть* [3, с. 48]; *На Бога дивиться, а чорта бачить* [3, с. 57]; *До Божого дару з чортовими ногами* [6, с. 22]. Основні компоненти символічного значення слів сатана, диявол, антихрист і под. – «зло», «підлість», «зрада», «підступність», «нещастя», «загибель». У широкому абстрактному плані диявол (сатана) виразник ідеї кінечності всього сущого [4, с. 76].

Український фольклор, зокрема паремійний корпус, можна вважати репрезентантом української душі, вдачі, світосприйняття. Ментальність визначає спрямованість людини, її цілі і мотиви життєдіяльності, певне світобачення, взаємини тощо, а народна творчість фіксує все це в пам'яті поколінь. Паремії акумулюють у собі тисячолітній життєвий досвід народу, його світобачення, поведінкові приписи, норми, відображають

українську ментальність і духовність, маніфестують риси національного характеру, умонастрої народу. У часи хисткості віри звернення до християнських цінностей сприятиме корегуванню світогляду тих українців, хто як особистості сформувалися в період тотального войовничого атеїзму.

Література

1. Бабич Н. «Сила Божа» в народній фразеології / Надія Бабич // Богословський стиль української мови у контексті стилістичної науки : зб. науково-дидактичних праць. – Чернівці : Видавничий дім «Букрек», 2009. – С. 118 – 123.
2. Великий тлумачний словник сучасної української мови / Уклад. і голов. ред. В. Т. Бусел. – К. ; Ірпінь : «Перун», 2003. – 1440 с.
3. Вирган І. О. Російсько-український словник сталих виразів / Вирган І. О., Пилинська М. М. – Х. : Прапор, 2002. – 864 с.
4. Кононенко В. І. Символи української мови / Віталій Іванович Кононенко. – Івано-Франківськ: Плай, 1996. – 272 с.
5. Мокиєнко В. М. Образи русскої речи : Историко-этимологические и этнолингвистические очерки фразеологии / Валерий Михайлович Мокиєнко. – Л. : Изд-во Ленингр. ун-та, 1986. – 280 с.
6. Українські приказки, прислів'я і таке інше. Уклад М. Номис / Упорядкув., прим та вступна ст. М. М. Пазяка. – К. : Либідь, 2004. – 352 с. – («Пам'ятки історичної думки України»).
7. Философский словарь / Под ред. И. Т. Фролова. – [4-е изд.]. – М. : Политиздат, 1980. – 444 с.

УДК 811.161.2'282.3(477.82)

З. С. Мацюк

«ДІВКА БЕЗ КОСИ ЯК КІНЬ БЕЗ ГРИВИ» (НА МАТЕРІАЛІ ЗАХІДНОПОЛІСЬКОЇ ФРАЗЕОЛОГІЇ)

Мацюк З. С. «Дівка без коси як кінь без гриви» (на матеріалі західнополіської фразеології).

У статті проаналізовано фразеологічні одиниці Західного Полісся, які характеризують зовнішній вигляд жінки та чоловіка, зокрема фраземи на позначення волосся. Простежено спільні та відмінні риси жінок і чоловіків в ареальному просторі досліджуваного регіону, що стосуються фразеосемантичного ряду «Волосся».

Ключові слова: опозиція, чоловік, жінка, фразема, Західне Полісся.

Мацюк З. С. «Девушка без косы как конь без гривы» (на материале западнополюсской фразеологии).

В статье проанализированы фразеологические единицы Западного Полесья, которые характеризуют внешний вид женщины и мужчины, в частности их волосы. Прослежены общие и отличные черты женщин и мужчин в ареальном пространстве исследуемого региона, что касаются фразеосемантичного ряда «Волосы».

Ключевые слова: оппозиция, мужчина, женщина, фразема, Западное Полесье.

Matsyuk Z. S. «A girl without tress as a horse without a mane» (on material of Western Polessia phraseological units).

Phraseological units of Western Polissya, which characterize original appearance of «woman» and «man», are analysed in the article, in particular hairs. The general and distinctive features of women and men are traced in areal space of the explored region, that means the phraseosemantic row of «Hairs».

Key words: opposition, man, woman, frazema, Western Polessia.

В останні два десятиріччя відбулося не лише переосмислення проблеми взаємовідношення статей, а й співвідношення статей, що викликає посилений інтерес до «гендерної фразеології» [11, с. 165], або ж «фразеологічної гендерології» [11, с. 165], яка відкриває нові теоретичні й

пізнавальні перспективи. У центрі уваги гендерної лінгвістики як одного з напрямів гендерології – фактично будь-яка сфера мовознавства (проблеми референції, граматики, лексикології і фразеології, семантики і прагматики тощо) з погляду відображення в ній гендерних відношень. Дослідження гендеру у філології проводиться на різних рівнях, зокрема на рівні ставлення до жінок та чоловіків. Значення «категорії статі» [11, с. 3], очевидно, коли розглядають категорії фемінності та маскулінності в їх безпосередньому зв'язку із життям жінок і чоловіків.

У лінгвістиці існує протиставлення базових компонентів людської культури «чоловік – жінка» як онтологічної опозиції, яка лежить в основі мови. Характеризуючи людину, представника чоловічої чи жіночої групи, як базову структуру соціальної належності, найбільш значущим є те, як вона сама себе гендерно ідентифікує. Аналогічно опозиція «чоловік» – «жінка» ґрунтована на вираженні маскулінних чи фемінінних рис, оскільки вона виражає статусно-рольову диференціацію людей. Жінки та чоловіки по-різному розвинені і біологічно, і культурно, мають різну самосвідомість, різні соціальні та духовні цінності, відмінні роздуми щодо світу.

Не менш важливою виступає статева стратифікація, яка визначає соціальні (у тому числі ритуальні) й економічні статеві ролі, відмінність у поведінці чоловіків і жінок, уявлення про чоловіче та жіноче начала в культурі, регулює норми поведінки, обряди, що чітко простежено й у фразеологічній системі Західного Полісся.

Метою нашого дослідження поставлено проаналізувати та провести паралелі фразеосемантичних рядів «Дівоча коса» ↔ «Неголений і непідстрижений чоловік», «Рідке волосся у жінок» ↔ «Лисий чоловік».

Фразеологія української мови містить багатий історичний матеріал про наш народ, його звичаї, ідеали, мрії та сподівання. Вивчати фразеосистему неможливо без залучення всіх фразем, які побутують в окремих ареалах. Споконвіків людина особливого значення надавала своєму волоссю. Уважалося, що волосся зберігає інформацію про рід, тобто приховує в собі родову пам'ять, відіграє роль своєрідного медіатора між Небом і Землею. За його фактурою можна визначити характер людини. У народних уявленнях у ньому «вмістилище людських сил» [2, с. 92]. Для українського народу волосся завжди відіграло важливу роль, особливо акуратно заплетена дівоча коса наділена багатою символікою.

Коса – це не лише символ дівочої краси та вроди, а й ознака статусу дівчини. Це ще й вияв чистоти, незайманості. Пошанування чи осуд поведінки дівчини колись був виражений через ставлення до її коси шляхом чинення тих чи тих дій – возвеличення, пошанування або ж осуду, зневаги. Цей вид жіночої зачіски наділений шлюбною символікою: одну косу носили дівчата (у тому числі й ті, що не вийшли заміж), дві коси –

заміжні жінки [6, II, с. 615]. Перше заплітання коси означало її перехід у нову вікову категорію. Допоки їй підстригали волосся, вона була «дівчинкою», а як тільки заплітали косу – ставала «дівкою», тобто дівчиною на виданні [6, II, с. 615]. Народ розглядав дівочу косу як свідчення відтворювальної сили, напр.: *д'івка без косі йак к'ін' без грівви* (Клб). Відповідно до віку змінювалася і зачіска дівчини: коли дівчина «заручиться», то вона опускає косу (Чорногорія), викладає її кругом голови (Поморав'є), або ж вплітає в косу стрічку і под.

Довга коса – предмет гордості й особистої охайності дівчини. Позитивну оцінку дівчина отримує через такі номінації коси за розміром: *коса до поіаса* (Брд, Гбн, Дтн), *руса коса до поіаса* (Душ, Слв), *зам'ітаїе косойу* (Псн), *метé косой* (Брз, Овд), *коса йак в русалки* «про розкішне волосся, заплетене в косу» (Звн). Водночас народ помічає відхилення від ідеалу, яке виявлено у формі, розмірі та чепурності коси: *коса йак прац* [*прац* – дерев'яне пристосування для прання білизни] «товста розтріпана коса» (Жрч, Крп, СтЗг, Яснв), *коса йак м'ітла* (Млн), *хв'іст йак в кобіли* (Кзл, Пвр) || *коса йак в кобіли хв'іст* (Тпл) || *кон'ачий хв'іст* (Змш), *коса йак у кон'а хвист* (Влх), *уй корótка куса йак мішачий хвист* (Ббр), *мішачий хвóстик* (Кзл, Ств), *коса йак конопл'а* «тонка розтріпана коса» (Змш), *коса йак гарана* [*гарана* – довгий батіг] «про тонку довгу косу» (Мшс), які мають негативний семантичний відтінок.

У багатьох міфопоетичних системах волосся символізувало радість життя, духовний розвиток, плодючість. Водночас коса символізувала чарівну дівочу вроду: *коса – ж'інóча краса* || *коса – д'івóча краса* (Клб). Також колись коса була своєрідною суспільно-моральною ознакою чепурності, охайності дівчини [7, с. 128]. Уставши вранці, вона мусила передусім розчесати й заплести косу, тому через такий конкретизатор робився висновок, напр.: *коса йак прац – д'івка йак срач* [5, с. 13].

Здавна відомий весільний обряд розплітання та розчісування коси молодої перед вінцем на ознаку її дівочої чистоти. Якщо дівчина втрачала дівочу честь до шлюбу, її косу відрізали, і це була велика ганьба, а якщо народила позашлюбну дитину, то не мала більше права ходити з непокритою головою [4, с. 309]. Насильне обстригання волосся символізувало неславу за втрату вінка, тобто цнотливості. Таку дівчину називали *стрига*. Це пов'язано з тим, що коса була символом незайманості, святості [7, с. 51]. Саме в осередку молоді найраніше дізнавалися про втрату цноти дівчиною. Про це повідомляли батькам символічними діями: вимазували паркан дьогтем, гноєм; знімали ворота та ін. [8, с. 216].

У давнину на Русі-Україні категорично заборонялося заміжній жінці «світити волоссям» [4, с. 23], тому голову покривали хусткою чи наміткою: *завйазала хустку* (Яснв) || *хустину над'іла* (Бтн) || *вд'агнула хустку* «вийти заміж» (РБрс). Оскільки непокрита дівоча коса символізувала цнотливість, то неодмінним складником весільного ритуалу

було покривання молодої. Наречена схиялась обличчям до хліба, а свахи тричі колихали над її головою натягнутою на чотири кути хусткою. Це був кульмінаційний момент усього дійства – зробили з дівки молодицю. Відтепер вона повинна обов'язково завиватися покривом [8, с. 83], адже дівчина переходить під владу чоловіка, який заволодів її косою, а отже й честю. Тому з'явитися перед чужими без хустини означало зрадити своєму чоловікові [7, с. 51].

У фразеологізмах *обр'їзали косу́* (Гбн, Дбрв, Дгш, Крп, Овд, Снв) || *одр'їзати косу́* (Дбр) || *косу́ обр'їзала* (Пвр) задокументований інший давній звичай, поширений до тридцятих років ХХ ст. на Камінь-Каширщині, – молодій утинали косу.

Водночас волосся в чоловіків постає уособленням чоловічої сили та гідності: «біблійний Самсон утратив свою силу через те, що Даліла відрізала йому волосся. Ця біблійна легенда знайшла втілення в символіці народного епосу та в народних звичаях (спочатку носили довге волосся, адже воно пов'язувалося з долею; потім, коли усталився звичай стригти волосся, хоронили його від небезпеки, зазвичай спалювали)» [4, с. 111]. Волосся – у народних уявленнях осереддя життєвих сил людини. Словенці вірили, що з волоссям і бородою можна забрати в чоловіка силу і здоров'я [6, 2, с. 420]. Люди приклонялися перед землею, вважаючи сушу тілом, каміння – кістками, воду – кров'ю, а рослини – волоссям велетенської істоти. Отже, у казках волосся – символ енергії, плодючості, буйної рослинності. На Русі-Україні лише воїни «повністю голили волосся, присвячуючи своє життя і життєву силу Перуну» [7, с. 51]. Візантіїців дуже вразила зачіска князя Святослава – на виголеній голові був лише жмут волосся на маківці (подібний до запорозького «оселедця»).

У народнорозмовній фразеології представлено одиниці, дошкульні за своєю прагматикою та стилістичним забарвленням. На запитання «Як говорять про неголеного і непідстриженого чоловіка? Із чим його порівнюють?» зафіксовано фраземи, у яких проведено паралелі: із тваринами; демонічними образами; особами, які займають відповідний сан; відомими персонажами; неохайними особами, наприклад: *йак ціган* (Гв), *йак маз'яр* «малюв» (Звн), *йак турм'їян* [людина, яка перебуває в місцях позбавлення волі] (Мшв), *запустів себе йак та нер'аха* (Чрк), *йак кучкудан* (ВВл, Остр) та за асоціативними порівняннями: *зар'їс йак л'їс* (Дтн), *зароблий йак чумá* (Брд), *шч'їтка на мórд'ї віросла* (Пст), *зар'їс йак кучма* (Гбн), *йак страши́дло* (Хрп).

Волосся – багатозначний символ. Воно символізувало ірраціональні космічні сили та біологічні інстинкти. Добровільне постригання, наприклад, у ченці, означало відмову від усіх земних утіх, абсолютний аскетизм [7, с. 50], тому після постригання священнослужителі мали довге волосся, великі бороди, що відображено у фразеології Західного Полісся,

наприклад: *йак манáх* (Бхв), *йак стáрец* (Крч), *зар'іс йак бáт'ушка* (Хлп) || *обрóс би пип* (Бр).

Один із найпопулярніших персонажів української демонології – *чорт*, що уособлює ворожі людині сили. Він виступає одночасно зооморфною й антропоморфною істотою, характерні прикмети якої – довгий ніс, палаючі очі, густе чорне волосся, наприклад: *зарóслий йек чорт* (Врк) || *зарóслий йак чорт [болóт'аний]* (ВВлн, Клн) || *лахмáтий йак чорт* (ВВл, Остр), *зар'іс йак вовкула́ка* (Шкл).

Фраземи з власними назвами властиві для мовців говірок населених пунктів, напр., вираз *зар'іс йак Л'у́бец'ке óзеро* (Зрч). Такі одиниці територіально вмотивовані: чоловіка порівнюють із зарослим озером, яке розташоване неподалік. Також виявлено порівняння з відомими кіногероями чи історичними особами, як-от: *йак д'ід Морóз* (Трг), *вулухáтий йак Будула́й* (Гбн, Крп, Яснв) || *обрóшиий йак Будула́й* (Тпл) || *зар'іс йак Будула́й* (Слв) || *обр'іс йак Будула́й* (Пвр) || *Будула́й патлáтий* (Хрп), *хóдит' йак бомж* (Брд) || *запу́стивс'а йак бомж* (Ярс) || *йак бомжáка* (Бтн), *йак Фéдел' Кáстро* (Мшв).

Часто образними конкретизаторами виступають тварини, які створюють негативну конотацію: *зарóслий йак вовк* (Дбр) || *зар'іс йак вовк* (Пст), *зар'іс йак дз'ік* (СтЗг) || *зарóслий йак дз'ік [дз'ік – дикий кабан]* (Млт), *обр'іс йак ведм'ід'* (Брв) || *зарóслий йак медв'ід'* (Лпн) || *йак ведмéd'* (МГл), *патлáтий йак пес* (Смд), *зар'іс йак мáвна* (Млн, Яснв). Паралельно в західнополіській фразеології вживані фраземи із позитивною конотацією на позначення красивого волосся: *кучерáвий чуб, то самé хороствó* (Лкч).

Рідке волосся в дівчат та жінок представлене не меншою кількістю фразеологічних одиниць. Густа шевелюра символізує життєвий порив, радість життя, духовний розвиток [7, с. 50]. Імовірно, у патріархальному суспільстві побутувало вірування, що у волоссі жінки як представниці чужого роду містяться сили, що вороже сприймають покровителі та опікуни роду, у який вона прийшла, зокрема й природи, через що не сприяють урожайності, спричиняють різні катаклізми тощо, тому ці фраземи мають негативну оцінку. Як відповідь на запитання «Як говорять про рідке волосся у жінок?» зафіксовано такі сполуки на позначення рідкого волосся: *дв'і волосі́нки торчі́т'* (Дтн), *волóс':а йак понасáжене* (Снв) || *волóс':а йак посáжене* (Дбр) та розтріпаного тонкого волосся: *волóс':а йак п'і́рйа* (Жрч) || *мáло п'і́рйа на голов'і* (Пст), *волóс':а йак пачóси* «про рідке розтріпане волосся» (Вдр), *конопл'áne волóс':а* «тонке рідке волосся» (Тпл), *волóс':а йак стр'і́ха* «розтріпане волосся» (Слв) || *гулува́ йак стр'і́ха* (Рсв), *на гулув'і йак на купі́ц'і* (Клк), *йак ба́ба йага́* (Гдм), *обску́бана кúрка* (Яснв), *йак п'ідті́кана* (Псн), *йак рши́пéйда* «про неакуратно зачесану» (Ткт).

Частотним у дослідженій фразеології є числівник *три*, який позначає малу кількість: *три волосі́нки на голов'і* (Пвр) || *три волосі́ни в три р'аді́* (Бтн) || *три волосі́ни в ш'і́ст' р'ад'ів* (Смд), *три волосі́ни і т'і розпáтлан'і* (РБрс).

У фразеологічних одиницях відбувається розмежування не лише за семантикою, а й за оцінкою. Негативної оцінки надають вербальні маркери: *мітла, прач* і *под*.

Із волоссям пов'язані особливі звичаї та повір'я. В українців відразу ж після народження дитини баба-повитуха відрізала у неї три пучки волосся, щоб у похилому віці не було лисини. На Західному Поліссі не меншу увагу приділяють чоловікам, які втратили волосся, що в широкому спектрі представлено у фразеології досліджуваного регіону. Предмети, які мають гладку поверхню, у західнополіській фраземіці виступають образним еквівалентом поняття чоловічої лисини: *лісий йак йайце* (Бхв, Крч), *лісий йак бублик* (Рсв), *йак дін'а* (Ошв), *йак гарбуз* (Трг), *лісий йак колобок* (Бтн), *голова йак шарик* (ВВл, Остр), *лісий йак бубун* (Ббр, Хлп) || *лісий йак бубен* (Тпл, Яснв) || *лісий йак бубон* (Дтн, Псн) || *лєсий бубон* (СтЗг) || *лісий бубен* (Ввн), *голий йак бубен* (Зтр), *ліса буба* (Гв), *лісий йак Лєн'ін* (Ярс), *йак зек* (Хлп), *на гулов'ї йак на стол'ї – глєдко* (Клн), *хоч шчігл'ї бий* (Хлп), *йак сєлом помєзаний* (Пвр) || *йак сєлом пумєзаний* (Кзл), *ліса башка* (Змш), *на погєному пол'ї й травє не ростє* (Крп).

Місяць і сонце символізують чоловіче та жіноче начала. У різних міфологіях їм притаманні різні ролі. У фразеологічних одиницях цього фразеоряду простежено паралелі лисини чоловіка із місяцем та сонцем, які засліплюють очі, напр.: *засв'їтїв м'їс'ац'* (Брз) || *лісий йак м'їс'ац'* (Смд), *блишчіт' лїсина йак сєнєчко* (Дкв) || *св'їтиц'а йак сєнє* (Псн) || *сєнєчко зас'їяло* (СтЗг) || *сєнєчко засв'їтіло* (Слв) || *вноч'ї будє св'їтіти сєнєчко* (Звн), що надає сполукам позитивної оцінки.

Фразеологічним одиницям зі значенням «лисий» властиві такі порівняння: 1) із хатнім начинням: *лісий йак маког'ін* (Гбн), *ход'їча мак'їтра* (Дбр) || *ліса мак'їтра* (Пст, Смл), *лісий йак товкєч* (Дбрв, Овд, Снв, Зрч, Лбш, Прп) || *голова йак товкєч* (Брз), *лісий йак герцємєх* [герцємєх – товкєч] (ВВл), *лісий йак патєл'н'а* (Вгш); 2) із частиною дерева: *лісий йак пол'їно* (Лбш); 3) із частинами тіла: *лісий йак дўпа* (Мшв), *гулувє йак кул'їно* (НРд) || *лісий йак кол'їно* (Брс, Гдм, Дбр, Жрч, Мшв, Слв, РБрс) || *лісий йак кул'їно* (Бн), *гола голова йак кул'їно* (Млт) || *лєсий йек кул'їно* (Врк) || *голий йак кол'їно* (Лбн); 4) із предметами, які світяться, віддзеркалюють: *с'в'їтла пол'єна* (Яснв), *с'в'їтиц'а йак бл'єха* (Млн), *лісий би лїхтєр* (Бр), *лісий аж блишчіт'* (Бхв), *лісий йак зєрєкало* (Ярс) || *лісий йак дзєрєкало* (Клч) || *йак дзєрєкало* (Жрч), *св'їтит' лїсиноїу йак л'ўстром* (Тпл) та ін.

Більшість фразем переважно породжені конотативною модальністю з негативною ознакою, чому сприяють назви таких тварин: *баран, цєп*, наприклад: *лісий йак барєн* (Хрп) || *лїсина йак в барєнє* (Бржк), *лісий йак цєп* (Бтн). Багато фразем цього ряду римована: *лісий бубен (впєв із дўбу)* (Клб), *ліса бубє впєлє з дўбє* (ВВл, Остр).

Структуровий елемент *лисий* накладає відбиток негативного поцінування через відстеження асоціативних зв'язків із чортом, бісом. Стереотипне уявлення про цю істоту «як волохату, укриту хутром, не власне слов'янське, язичницьке, а запозичене з європейської церковної традиції. Давньоруські ж мініатюри подають чорта як зазвичай людиноподібну істоту з витягнутою головою та часто лису, із «не причесаними» крилами за спиною, куцим хвостом та гусячими п'ятами» [9, с. 496–500]. На досліджуваній території зафіксовано поодинокі приклади фразеологічних одиниць із компонентом *лисий* на позначення розумного чоловіка, напр.: *лісий, бо розумний, проте хітрий, но ни лісий* [1].

У західнополіських фразеологічних одиницях сконцентровано значний обсяг культурної інформації міфологічного, філософського, релігійного, фольклорного характеру та викладено світоглядні концепти. Фразеологізми в межах опозиції «чоловіче» – «жіноче» проаналізовано відповідно до вираження маскулінних або ж фемінних ознак, що відображено у фраземах на позначення «дівоcha / жіноча коса», «неголений і непідстрижений чоловік», «рідке волосся у жінок», «лисий чоловік». У досліджених фразеологічних одиницях чітко простежена опозиція «густе довге» та «рідке тонке» волосся, проте для позначення густого волосся фразем уживано менше.

Список населених пунктів

Ббр – Бобрин Млинів Рвн	Дкв – Диковини Горохів Влн	Остр – Острівок В-Волин Влн
Бн – Буяни Луцьк Влн	Дтн – Датинь Ратнів Влн	Ощв – Ощів Горохів Влн
Бр – Бір Зарічн Рвн	Жрч – Жиричі Ратнів Влн	Пвр – Поворськ Ковел Влн
Брв – Борове Заріч Рвн	Звн – Звиняче Горохів Влн	Прп – Прип'ять Шацьк Влн
Брд – Броди Ратнів Влн	Змш – Замчани Ратнів Влн	Псн – Посників Млинів Рвн
Бржк – Бережки Дубров Рвн	Зрч – Заріччя Ковел Влн	Пст – Постійне Костопіл Рвн
Брз – Березичі Любешів Влн	Зтр – Затурці Локач Влн	РБрс – Р.-Берестечко Демидів Рвн
Брс – Береськ Рожищ Влн	Кзл – Козлиничі Ковел Влн	Рсв – Русів В-Волин Влн
Бтн – Ботин Луцьк Влн	Клб – Клубочин Ківерців Влн	Слв – Словатичі Ківерц Влн
Бхв – Бихів Любешів Влн	Клк – Колки Маневиц Влн	Смд – Смідин Старовиж Влн
ВВл – Володимир Волинський Влн	Клн – Калинівка Маневиц Влн	Смл – Смолярі Старовиж Влн
Ввн – Вовничі Млинів Влн	Клч – Кульчин Турійськ Влн	Снв – Синове Старовиж Влн
Вгщ – Воєгоща К-Кашир Влн	Крп – Карпилівка К-КаширВлн	Ств – СтавокКіверц Влн
Вдр – Видранка Старовиж Влн	Крч – Кричильськ Сарнен Рвн	СтЗг – Старий Загорів Локач Влн
Влх – Вільхівка Горохів Влн	Лбн – Лобна Любешів Влн	Ткт – Тойкут Ковел Влн
Врк – Ворокомне К-Кашир Влн	Лбш – Любешів Влн	Тпл – Топільне Рожищ Влн
Гбн – Губин Горохів Влн	Лкч – Локачі Влн	Трг – Торговиця Млинів Рвн
Гв – Гайове Ківерц Влн	Лпн – Липне Ківерц Влн	Хлп – Холопичі Локач Влн
Гдм – Годомичі Маневиц Влн	МГл – Мала Глуша Любешів Влн	Хрп – Хрипськ Шацьк Влн
Грн – Гірки Ратнів Влн	Млн – Мельники Старовиж Влн	Чрк – Чаруків Луцьк Влн
Дбр – Добре К-КаширВлн	Мшв – Машів Любомл Влн	Шкл – Шклинь Горохів Влн
Дбрв – Діброва Володимирец Рвн	НРд – Нова Руда Маневиц Влн	Ярс – Ярославичі Млинів Рвн
Дгш – Довгошиї Млинів Рвн	Овд – Овадно В-Волин Влн	Яснв – Ясенівка Рожищен Влн

Література

1. Аркушин Г. Л. Сказав, як два зв'язав / Г. Л. Аркушин. – Люблін ; Луцьк, 2003. – 178 с.
2. Войтович В. М. Українська міфологія / В. М. Войтович. – [2-е вид., стер.]. – К.: Либідь, 2005. – 662 с.
3. Громик Ю. В. Фразеологізми поліської говірки села Липно Ківецького району Волинської області / Ю. В. Громик // Волинь– Житомирщина : іст.-філол. зб. з регіон. проблем. – Житомир : [б. в.], 2002. – № 8. – С. 152–170.

4. Жайворонок В. В. Знаки української етнокультури : словник-довідник / В. В. Жайворонок. – К. : Довіра, 2006. – 703 с.
5. Мацюк З. С. Из народу не викинеш : діалектний словник фразеологізмів / З. С. Мацюк. – Луцьк : РВВ «Вежа» Волин. держ. ун-ту ім. Лесі Українки, 2006. – 134, [2] с.
6. Славянские древности : этнолингвистический словарь : в 5-и т. / [под ред. Н. И. Толстого]. – Т. 1. – М. : Междунар. отношения, 1995 ; Т. 2. – М. : Междунар. отношения, 1999 ; Т. 3. – М. : Междунар. отношения, 2004. ; Т. 4. – М. : Междунар. отношения, 2009. – 656 с.
7. Словник символів культури України / [за заг. ред. В. П. Коцура]. – К. : Міленіум, 2002. – 260 с.
8. Українська етнологія : [навч. посіб.] / [за ред. В. К. Борисенко]. – К. : Либідь, 2007. – 400 с.
9. Яковлева В. В. Фразеологізми з компонентом *батько* в контексті етнокультурних концептів / В. В. Яковлева // Вісн. Прикарп. нац. ун-ту ім. В. Стефаника : Філологія. – 2007. – Вип. XV–XVIII. – С. 496–500.
10. Эмирова А. М. Оппозиция «мужчина – женщина» в русской фразеологии / А. М. Эмирова // Грани слова : сб. науч. ст. к 65-летию проф. В. М. Мокиенко. – М. : ООО «Изд-во ЭЛИПС», 2005. – С. 165–169.
11. Korsmeyer C. Gender w estetyce. Wprowadzenie / C. Korsmeyer / [przekład Anna Ncher] / [redakcja naukową K. Wilkoszewska]. – Kraków, 2004. – S. 1–13.

УДК 811.161.2'367

О. Г. Межов

МІНІМАЛЬНА СЕМАНТИКО-СИНТАКСИЧНА ОДИНИЦЯ У ФУНКЦІЇ АДРЕСАТА

Межов О. Г. Мінімальна семантико-синтаксична одиниця у функції адресата.

У статті проведено системне дослідження адресатних синтаксем сучасної української літературної мови на матеріалі різностильових текстів у зв'язку з семантичними і валентними типами предикатів. Описано семантичні та морфологічні варіанти категорії адресатності в елементарних та неелементарних простих реченнях, її лексичне наповнення. Визначено способи ускладнення адресатної семантики іншими значеннями.

Ключові слова: мінімальна семантико-синтаксична одиниця, синтаксема, адресатна синтаксема, предикат, давальний відмінок.

Межов А. Г. Минимальная семантико-синтаксическая единица в функции адресата.

В статье проведено системное исследование адресатных синтаксем современного украинского литературного языка на материале разностилевых текстов в связи с семантическими и валентными типами предикатов. Описаны семантические и морфологические варианты категории адресата в элементарных и неэлементарных простых предложениях, ее лексическое наполнение. Определены способы осложнения адресатной семантики другими значениями.

Ключевые слова: минимальная семантико-синтаксическая единица, синтаксема, адресатная синтаксема, предикат, дательный падеж.

Mezhov A. G. Minimal semantic-syntactical unit in the function of addressee.

In the article system research of addressee syntaxem modern literary Ukrainian is conducted on material of texts of different styles in connection with the semantic and valency types of predicates. The semantic variants of category of addressee are described in the elementary and unelementary simple sentences, its lexical filling. The methods of complication of addressee semantics are defined by other values.

Key words: minimal semantic-syntactical unit, syntaxema, addressee, predicate, dativ.

У сучасному українському мовознавстві набуває поширення вчення про три синтаксичні одиниці: речення, словосполучення й мінімальну синтаксичну одиницю. Речення і словосполучення є синтаксичними одиницями-конструкціями, а мінімальна синтаксична одиниця функціонує як їхній компонент. Функціональний багатоаспектний аналіз мінімальних

синтаксичних одиниць є одним з актуальних завдань сучасної граматики. У цьому плані потребує ґрунтовного вивчення сукупність адресатних синтаксем як визначального різновиду субстанціальних компонентів речення. Мінімальна семантико-синтаксична одиниця у функції адресата є важливим компонентом семантико-синтаксичної структури простого речення слов'янських мов. Вона разом із суб'єктом, предикатом та іншими синтаксемами формує семантично елементарні конструкції мовної системи, тому без усебічного дослідження цієї мінімальної одиниці не можна глибоко пізнати природу речення як основної синтаксичної одиниці, а без цього неможлива побудова викінченої синтаксичної теорії.

Проблеми семантичної категорії адресатності (адресатної синтаксеми) досліджували Є. К. Тимченко, І. Р. Вихованець, К. Г. Городенська, Й. Ф. Андерш, А. П. Загнітко, М. Я. Плющ, М. В. Мірченко, Т. Є. Масицька та ін., однак спеціальної праці, присвяченої комплексному аналізу адресатної синтаксеми, немає. Метою пропонованої статті є детальний опис семантичних варіантів адресатної мінімальної семантико-синтаксичної одиниці в елементарних та ускладнених простих реченнях сучасної української літературної мови; з'ясування впливу семантичних і валентних типів предикатів на семантичне варіювання категорії адресатності та її лексичне наповнення; вивчення механізму ускладнення адресатної семантики іншими значеннями; аналіз відмінкових і прийменниково-відмінкових форм як морфологічних варіантів адресата. Дослідження побудовано на реченневих конструкціях, дібраних з різностильових текстів сучасної української літературної мови.

У сукупності іменникових синтаксем адресатна мінімальна семантико-синтаксична одиниця посідає периферійне місце і в типовому вияві характеризується рядом диференційних семантико-синтаксичних ознак, серед яких варто виділити субстанціальність, валентну пов'язаність із предикатом дії, пасивність. Адресатний компонент може мати як облігаторний, так і факультативний вияв, оскільки наявність чи відсутність його в реченні зумовлюється особливостями відбиття позамовної дійсності в різноманітних проявах та специфікою комунікації. Він найчастіше представлений в українській, як і багатьох інших слов'янських мовах, давальним відмінком.

Адресатне значення давального відмінка в слов'янських та інших мовах індоєвропейської сім'ї, як слушно зауважує М. Я. Плющ, є наслідком граматиалізації цього відмінка і перетворення його з семантичного на синтаксичний. Однак на відміну від багатьох мов, які характеризуються дво-, три- або чотиривідмінковою системою парадигм іменників, що склалася внаслідок завершення або майже повного завершення нейтралізації опозиції «датов / акузатив», у слов'янських мовах, зокрема і в українській, давальний у своїх основних значеннях функціонує як конкретний, семантичний, слабкокерований відмінок,

здатний самостійно поширювати предикат чи предикативну основу речення [6, с. 45]. Покликаючись на Є. Куриловича у визначенні первинної функції давального відмінка в німецькій мові, Й. Ф. Андерш підкреслює, що його позиція в слов'янських мовах більш вільна, конкретне значення відображає зв'язки предметів в об'єктивній дійсності, в той час як власне об'єктне значення зумовлюється граматичними факторами, передусім сильним керуванням [1, с.16–17]. Адресатна синтаксема належить до правобічних субстанціальних компонентів семантично елементарного простого речення, що вказує на особу або іншу істоту, на користь або на шкоду якої відбувається дія [3, с. 125; 4, с. 73]. Порівняно з іншими іменниковими синтаксемами адресатній властива найменша семантична розгалуженість. Вона здатна валентно сполучатися лише з деякими дієслівними предикатами, похідними від них віддієслівними іменниками та окремими прикметниковими предикатами. Серед дієслівних предикатів, які беруть участь у вираженні категорії адресатності, є тільки предикати дії, для яких характерна семантика: 1) «давання»; 2) «писання»; 3) «перенесення»; 4) «перевезення». Детально проаналізуємо дієслова кожної з цих лексико-семантичних груп. Найбільш спеціалізовані на вираженні спрямованості дії на адресат тривалентні дієслова із семантикою «давання», які вказують на передавання об'єкта певному адресату: *адресувати, давати, видавати, віддавати, надавати, передавати, подавати, роздавати, вручати, доручати, дарувати, присвячувати, пропонувати, платити, позичати, продавати, придбати, купувати, залишати, слати, надсилати, пересилати* і под. Відповідно адресатну синтаксему обов'язково має супроводжувати об'єкт дії. Напр.: *Воєвода Мостовик свого часу віддав значну прислугу великому князеві* (П. Загребельний); *Влада сама мені видала документ на право продавати бульбашки* (В. Лис); – *Я передам вашому дільничному лікареві, щоб він до вас зайшов* (А. Дімаров); *Він дарував розкішні букети нареченим* (В. Симоненко); *Мудрий Пірі Мехмед прислав шовковий згорток Сулейманові* (П. Загребельний); *Вона могла б купити Івану спокій за свою ласку* (І. Кочерга); – *У нас теж децю приховано. Можемо і позичити тобі за тяжкий труд, як хочеш* (Григорій Тютюнник); *Ти чесна жінка, ти не продаєш своєї вроди й пестоців йому за гроші* (Леся Українка).

Передачу об'єкта адресату можуть виражати чотиривалентні дієслова із семантикою «писання» на зразок *писати, виписувати, відписувати, вписувати, дописувати, надписувати, переписувати, підписувати, повідписувати, попереписувати, попідписувати, розписувати* і т. ін., які свою правобічну валентність реалізують за допомогою адресатної, об'єктної та інструментальної синтаксем (остання здебільшого не має імпліцитного вираження), напр.: *Як завжди, Тимофій відписував сестрі синьою ручкою* (О. Де); *Світлий радісний бог Аполлон написав вогняними стрілами прекрасній Дафні про силу свого безмежного кохання* (М. Кун); *Написати Тарасові правду – все одно що пхнути його ножем у саме серце! ...* (І. Драч);

...писала для себе, для уявних читачів, насправді ж – для шухляди («Літературна Україна»); Протягом 1926 р. Плузник писав для читачів свою першу книгу віршів «Дні» («Історія української літератури ХХ ст.»); Пишу цей лист до вас і не знаю, як відреагує на нього моє покоління («Літературна Україна»); Ось полюбуйтеся, що вони писали мені за вас! (С. Васильченко).

Шестивалентні дієслова «перенесення» відносять до акціонально-локативних предикатів, які поєднують в собі семантику переміщення і конкретної фізичної дії, а також вказують на передачу об'єкта певному адресату: *нести, вносити, виносити, відносити, доносити, заносити, зносити, наносити, надносити, приносити, переносити, підносити, проносити, розносити* і под. Поряд з адресатною синтаксею обов'язковими в семантико-синтаксичній структурі речення є компоненти із функціями суб'єкта дії, об'єкта дії, вихідного і кінцевого пункту руху, шляху руху, хоча в системі мовлення багато з них можуть не мати лексичного вираження. Напр.: *Ніхто для всіх не принесе і щиро не оддасть, якщо самі її ми не обстоїм* (О. Богачук); *Ганс сам почав підносити тяжкі цебри до Віри* (У. Самчук); *Потім я виніс для неї насіння з однієї кишені і взявся за другу* (М. Стельмах); *Ти прийдеш і принесеш гроші за баранів матбах-еміні* (П. Загребельний); *Нащо їй тепер впізнавати Марію, коли Даруся яйця до тата не носить* (М. Матіос); *Довідавшись, що Борис несе до Марусі квіти, вона занервувала* («Вісник»); *Конюх носив заміс тіткам...* (Є. Гуцало).

Аналогічно субстанціальної синтаксеми у функції адресата дії вимагають семивалентні дієслова із семантикою «перевезення, доставки об'єкта певному адресату», які також поєднують в собі значення переміщення й конкретної фізичної дії, проте мають здатність валентно сполучатися з усіма іменниковими синтаксемами елементарного простого речення: *везти, вивозити, відвозити, завозити, звозити, навозити, надвозити, перевозити, позвозити, привозити, відправляти, відтранспортувати, доставляти, експортувати, відекспортувати, доекспортувати, імпортувати, відімпортувати, доімпортувати* та ін. Напр.: – *Пров'янт вам привіз, – весело сказав Свирид, спускаючи з плечей клунок* (Панас Мирний); *Жолківський видав наказ, яким забороняв під страхом смерті надвозити або продавати запорозькому війську будь-яку живність чи харч* (З. Тулуб); *Багато таких суден тепер списують, ріжуть, вантажать на платформи й відправляють на металургійні заводи* (О. Гончар).

У позиції предиката можуть виступати не тільки особові дієслівні форми, а й похідні від них дієприкметники, дієприслівники, форми на *-но, -то*, пор.: *Нобелівська премія видана для Пабло Неруди 1967 р.* («Зарубіжна література»); *Всеукраїнським Центральним Виконавчим комітетом надано право дійсному членові Української Академії наук Михайлові Сергійовичу Грушевському свobodного проживання в межах УРСР* («Чорна книга України»); *Цей запис було зроблено для студентів і викладачів* (В. Сологуб).

Адресатну синтаксему передбачають також абстрактні іменники, утворені від наведених вище груп дієслів. Це віддієслівні іменники із семантикою «давання»: *адресування, вручення, доручення, дарування, видання, видача, надання, передавання, передача, подавання, подання, подача, присвячення, присвята, платіж, позичання, позика, надсилання* і под., «писання»: *писання, витискування, відписування, вписування, дописування, надписування, переписування, підписування* і т. ін.; «перенесення»: *несіння, внесення, винесення, віднесення, донесення, занесення, знесення, нанесення, перенесення, піднесення, рознесення* та ін.; «перевезення»: *вивезення, відвезення, завезення, наведення, надвезення, перевезення, привезення, відправлення, доставка, експортування, імпортування* тощо. Вони характерні для субстантивних словосполучень, на основі яких структуруються семантично неелементарні прості речення, що найчастіше вживаються в текстах публіцистичного, ділового та наукового стилів літературної мови. Напр.: *Надання кредитів для людей відбувається у всіх відділеннях Приватбанку; Переданням майна вважається вручення його набувачеві або перевізникові, організації тощо; Кабінет Міністрів України дав доручення Державному Комітету телебачення і радіомовлення забезпечити сурдопереклад; Затверджено надіслання та вручення адресатам запитів про надання інформації; Відбулося вручення премії вітчизняним музикантам; Здійснилось принесення Доброї Новини для жителів Воркути; Для написання листа матері він взявся ввечері (З газети).*

Синтаксема у функції адресата стану валентно сполучається тільки з прикметниковими предикатами *винний, винуватий* (у значенні «який має борг»), що за семантикою наближаються до дієслова «заборгувати» і прогнозують у правобічній валентній позиції ще об'єктного компонента, вираженого іменниками на позначення грошових одиниць (гривня, копійка, карбованець, долар, євро), а також предметів побуту та істот (крім осіб), напр.: *Позичальник винний банкові значну суму («Вісник»)*. Лексичне наповнення адресатної синтаксеми передбачає обов'язкову номінацію людей, рідше тварин. Назви неживих предметів можливі лише за умови метафоризації, персоніфікації понять. Як бачимо, адресатна синтаксема як облігаторний компонент речення виступає при обмеженій групі предикатів дії або стану. Факультативний її вияв характеризується, хоча й меншим ступенем необхідності, проте набагато ширшими сполучувальними можливостями. Іноді сема адресатності може формуватися залежно від контексту. Більшість дієслів самостійно не виявляють адресатної спрямованості, однак повністю заперечити її відсутність не можна, бо «кожну дію чи стан, оскільки вони регулюються свідомістю, можна адресувати комусь» [5, с. 269]. У відповідних контекстах значна кількість дієслів здатна передбачати факультативний адресатний компонент, який легко можна вилучити з речення без істотних змін у його семантиці. Це насамперед дієслівні предикати із значенням: а) мовленнєвої, розумової,

емоційно-психічної діяльності: *говорити, доповідати, доносити, звертатися, казати, наказувати, повідомляти, розповідати, співати, читати, шептати, демонструвати, показувати, доводити, заперечувати, пояснювати, роз'яснювати, розкривати, посміхатися, залищатися тощо*, напр.: *Критик не говорив тобі нічого більше, не мотивував свого суду* (І. Франко); *Дядя Коля оповідав йому багато про війну, про тяжкі бої* (В. Гжицький); *Кармазин спокійно повідомляв Сагайді, що одержав оце трохи поповнення, молодих, необстріляних* (О. Гончар); *Жартувать добре в родині, а нащо ж тато проповідує се мужикам* (М. Коцюбинський); *Кілька свят та неділь викладав він своїм слухачам українську історію* (Б. Грінченко); б) фізичної дії: *будувати, варити, вибирати, виготовляти, вишивати, готувати, збирати, жати, косити, малювати, набирати, накладати, накидати, наливати, насипати, обробляти, підсипати, підкидати, садити, танцювати, шити; ламати, палити, руйнувати, розв'язувати та ін.*, напр.: *А в Миргороді мітинг велелюдний Біля підніжжя пам'ятника того, Що спорудив поетові народ* (М. Рильський); *Княжні своїй маленькій Сорочечки шила [княгиня]. І маленькі рукавчата Шовком вишивала* (Т. Шевченко); *Цю гру-саморобку виготовляють для дітей дошкільного віку* («Експрес»); *Хотів би я змалювати тобі краєвид на мечеть – та далєбі не маю часу* (М. Коцюбинський); *Брати! Вина! Вина мені насипте!* (М. Бажан). Контекстне розширення кола дієслів «давальної семантики» спричиняє в останніх поступову втрату, «розмивання» семи конкретної безпосередньої дії, що є необхідною умовою значення адресатності [2, с. 29].

Як видно з наведених прикладів, у граматичній системі сучасної української мови основним морфологічним варіантом адресатної синтаксеми і єдиною її безприйменниковою формою виступає давальний відмінок, що відтворює насамперед функцію адресата дії у семантично елементарних простих реченнях, де навколо дієслівного предиката згруповані суб'єкт, який через об'єкт діє на особу-адресата. Лексичне наповнення такого давального охоплює назви осіб, що дало змогу узагальнити майже всі його семантико-синтаксичні різновиди під назвою «давальний особи» [7, с. 32].

Паралельно з давальним відмінком все активніше в напівпериферійній позиції речення вживаються прийменниково-відмінкові форми для вираження адресатної функції. Цьому сприяють у граматичній системі сучасної української мови ті зміни, які стосуються співвідношення синтетичних і аналітичних форм, а саме тенденції до розвитку аналітизму. Наприклад, родовий з прийменником *для*, пересуваючись з детермінантною (а отже периферійною) в нецентрально-непериферійну позицію речення, нейтралізує своєю цільову семантику і стає функціональним еквівалентом давального відмінка адресата. Крім функції адресата дії, він вносить у конструкцію додатковий значеннєвий відтінок призначення, напр.: *Рута дала*

для свого сина чудернацьке ім'я – Овлур (В. Малик); *Купелю й одяг передайте для моїх гостей* (П. Загребельний); *М.Вінграновський написав низки книжок для дітей* (І. Дзюба); *Дарунки везу для хана Батия від мого воєводи* (П. Загребельний); *Спеціально для неї ми підготували святкове меню* («Порадниця»). За таким же принципом відбувається переміщення прийменника до з родовим відмінком, але з просторової позиції, напр.: *Кастильська етикета наказує звертатися до дами: «Дозвольте, пані, стати на коліна»* (Леся Українка); *Через свого прес-секретаря співачка звернулася до представників ЗМІ* («Експрес»); *Переказує піп через людей до Івана, щоби йшов дожинути* (Л. Мартович); *Видно, люблять сю дівчину усі - так ласкаво до неї усміхаються* (Г. Хоткевич); – *Ще наче вчора був молодим, до дівчат лицявся...* (О. Гончар). Прийменник *перед* з орудним відмінком може пересуватися із детермінантної позиції речення в напівпериферійну, перетворюючись на функціональний еквівалент давального у функції адресата, пор.: *Невимовної краси картини розкриваються перед льотчиками* (О. Довженко) і *Невимовної краси картини розкриваються льотчикам*.

Отже, адресат дії є основним семантичним варіантом адресатної синтаксеми. Лише при тривалентних предикативних прикметниках *винний, винуватий* із значенням «який має борг» вживається облігаторна субстанціальна синтаксема у функції адресата стану. Ступінь обов'язковості адресата дії при різних дієсловах неоднакова. Якщо відсутність адресатної синтаксеми призводить до змістової або граматичної недостатності речення, то вона є обов'язковим компонентом речення, і навпаки, коли усунення адресата не впливає на інформаційну навантаженість речення, то він є факультативним компонентом речення.

У пропонованій статті зосереджено увагу лише на одному з аспектів вивчення категорії адресатності, а саме її семантичній диференціації та морфологічному варіюванні. Подальші наукові розвідки в цьому плані передбачають ґрунтовний опис формально-синтаксичних і комунікативних варіантів адресатної мінімальної семантико-синтаксичної одиниці, що дасть змогу здійснити її системний функціональний аналіз.

Література

1. Андерш Й. Ф. Типологія простих дієслівних речень у чеській мові в зіставленні з українською / Й. Ф. Андерш. – К. : Наук. думка, 1987. – 191 с.
2. Безпояско О. К. Граматика української мови. Морфологія / О. К. Безпояско, К. Г. Городенська, В. М. Русанівський. – К. : Либідь, 1993. – 336 с.
3. Вихованець І. Р. Нариси з функціонального синтаксису української мови / І. Р. Вихованець. – К. : Наук. думка, 1992. – 222 с.
4. Вихованець І. Р. Теоретична морфологія української мови : Академ. граматики укр. мови / І. Р. Вихованець, К. Г. Городенська; За ред. І. Вихованця. – К. : Унів. вид-во «Пульсари», 2004. – 400 с.
5. Пешковский А. М. Русский синтаксис в научном освещении / А. М. Пешковский. – 7-е изд. – М. : Учпедгиз, 1956. – 511 с.
6. Плющ М. Я. Категорії суб'єкта і об'єкта в структурі простого речення / М. Я. Плющ. – К.: Вища шк., 1986. – 175 с.
7. Тимченко Є. К. Номінатив і датив в українській мові / Є. К. Тимченко. – К. : Вид-во ВУАН, 1926. – 118 с.

ПРАГМАТИЧНІ ФУНКЦІЇ ЕПІФОНЕМИ (НА МАТЕРІАЛІ МАС-МЕДІЙНОГО МОВЛЕННЯ)

Мелкумова Т. В. Прагматичні функції епіфонеми (на матеріалі мас-медійного мовлення).

У статті розкриваються комунікативно-прагматичні функції стилістичної фігури епіфонеми. Особливості використання епіфонеми з'ясовуються на матеріалі інформаційного та публіцистичного мовлення.

Ключові слова: епіфонема, комунікативно-прагматична функція, стилістична фігура, публіцистичний стиль, інформаційне мовлення.

Мелкумова Т. В. Прагматические функции эпифонемы (на материале массмедийной речи).

В статье раскрываются коммуникативно-прагматические функции стилистической фигуры эпифонемы. Особенности употребления эпифонемы выясняются на материале информационной и публицистической речи.

Ключевые слова: эпифонема, коммуникативно-прагматическая функция, стилистическая фигура, публицистический стиль, информационная речь.

Melkumova T. V. The pragmatic functions of epiphoneme (on the basis of mass media speech).

The article considers the communicative-pragmatic functions of the epiphoneme's stylistic figure. The peculiarities of the epiphoneme's usage are ascertained on the basis of information and publicistic speech.

Key words: epiphoneme, communicative-pragmatic function, stylistic figure, publicistic style, information speech.

Термін античної риторики «епіфонема» (від гр. *epiphōnēma* – «після звучання», «оклик») маловживаний у сучасних посібниках зі стилістики та літературознавства. Проте використання епіфонеми у мовленні стимулює інтерес до цієї фігури, за якої пояснювальне або окличне речення після стверджувального з тим же загальним змістом надає першому більшої ваги: *Он опять пошел к начальнику, черт его понес!* [2, с. 527]; *Така моя думка* [3]; *Je ne lui ai rien dit, voilà mon attitude – Я йому нічого не сказав – така моя поведінка* [4]. Давні автори, зокрема Деметрій, тлумачили епіфонеми «як зворот, який прикрашає; зумовлює урочистість мовлення» [1, с. 296]. Сучасний мовознавець О. Сковородніков спостерігає ширше функційне призначення епіфонеми [5, с. 377-378], яка використовується також для акцентуації висновків: *Нет, пора наконец припрячь и подлеца. Итак, припряжем подлеца!* (М. Гоголь). Теоретичні відомості про епіфонеми цілком правомірно ілюструються прикладами з текстів художнього стилю, найбагатшого на виражальні й зображальні мовні засоби.

Наші розвідки дозволили виявити функціонування епіфонеми в мас-медійному мовленні, вплив якого на свідомість реципієнтів зростає з кожним днем, як і кількість друкованих й електронних мас-медійних одиниць (газет, передач тощо). Хоч активність епіфонеми в інформаційних і публіцистичних текстах невисока, використання цієї фігури посилює прагматичний вплив мовлення. Метою статті є визначити і схарактеризувати комунікативно-прагматичні функції епіфонеми у інформаційних і публіцистичних текстах. Джерельною базою послужили

матеріали журналу «Сучасність», газет «Батьківщина» й «Україна молода», телепередач «Один за всіх» і «Свобода слова».

Провідною функцією епіфонеми є посилення інформативності основного висловлювання, як-от: *Абсолютним правом недоторканності на період виконання своїх повноважень в Україні користується Президент. Це стаття 105 Конституції України* [СС, 05.10.2007]. Епіфонема вживається після першого речення для надання йому більшої смислової ваги, має пояснювальне значення: *...є два інститути, між якими сьогодні є непорозуміння: це є Президент і це є Кабінет Міністрів. Це є владні інститути* [ОЗВ, 14.04.2008]. Наведені публіцистичні контексти реалізують репрезентативну функцію (подання актуальної інформації).

Тексти, що реалізують експозитивну функцію, містять підстави й аргументи повідомлень, наприклад: *Немає такого владного інституту в Україні, як Секретаріат Президента. Це дорадчо-консультативний орган* [ОЗВ, 14.04.2008]; *Коли ми не розраховуємо на правосуддя, то ми маємо розраховувати на спеціальний статус, статус недоторканності* [СС, 05.10.2007]. Експозитивність останнього прикладу посилює взаємодія епіфонеми з епаналепсисом, як і в такому контексті: *Ви знаєте, не те, що вона [опозиція] не є відповідальною і конструктивною, а насправді парламентської опозиції немає, тому що в силу розрізненості опозиції, в силу величезної внутрішньої конфліктності, і саме головне – в силу низької інтелектуальної, і навіть, я сказав би, культурної якості опозиції, опозиція як політичний інститут на сьогодні в Україні, – парламентська, – не діє* [СС, 19.04.2010]. Епіфонема взаємодіє з епаналепсисом (опозиції, опозиція), паралелізмом і висхідною градацією (що в силу розрізненості опозиції, в силу величезної внутрішньої конфліктності, і саме головне – в силу низької інтелектуальної, і навіть, я сказав би, культурної якості), тмезисом (я сказав би), інверсією (опозиція парламентська). Узаємодія стилістичних фігур надає виразності й комунікативно-прагматичної потужності висловлюванню.

Епіфонема здатна посилювати стверджувальну функцію висловлювання, у якому мовець реалізує певне істинне (з його позицій) переконання: *За несприятливої історичної погоди – а вона складається для України таки несприятливо – ці 13594321 визначили нашу історичну дорогу не на п'ять чи десять років, як це буває зазвичай на президентських перегонах* [Ст, 2010, № 5, с. 164]; *Але ж була у пострадянських країнах ще й ваучерна приватизація! Так, була* [Ст, 2001, № 11, с. 80]. Стверджувальне значення риторичного оклику в останньому контексті інтенсифіковане епіфоневою.

Епіфонема сприяє реалізації такої прагматично впливової функції мас-медійного мовлення, як оцінна (здатність мовних засобів передавати ставлення мовця до предмета повідомлення): *Літня відпустка Президента*

Кучми – як політ, тобто проходить нормально [УМ, 01.08.2003]; *Але там 12 докторів в галузі конституційного права, десять докторів із теорії держави і права. Там краєці світила українські* [ОЗВ, 14.04.2008]. Епіфонема допомагає виявити авторську високу оцінку українських науковців, які працюють над створенням законів. При вираженні оцінки епіфонема може взаємодіяти з іншими стилістичними фігурами, як-от: *Президія районної ради запропонувала розглянути 42 питання. Це, звичайно, жах!* [Б, 08.05.2008] – оцінну функцію виконує риторичний оклик, що є водночас епіфонемою.

Дуже виразно експлікацію оцінної функції посилює епіфонема в такому контексті: *Чи готова ваша політична сила і ви особисто брати на себе політичну відповідальність за 18-19-річних юнаків і дівчат, яких ви сьогодні фактично ставите під адміністративним тиском головами дільничних комісій, які не мають ніякого досвіду і які будуть фальсифікувати вибори за вашою вказівкою – ті діти, які ще мають несформоване навіть своє мислення, несформовану свою психологію?..* [СС, 25. 10. 2010]. Загальна апелятивність висловлювання інтенсифікується взаємодією таких виражальних засобів синтаксису: силепсису числа (*готова брати*), спадної градації (*ваша політична сила і ви особисто*), амліфікації трьох підрядних частин, інверсованих предикативних частин, апокойну (неоднорідні підрядні частини), риторичного питання, умовчання – такий потенціал виражальних засобів допомагає досягненню прагматичної мети «пророцтво» в наведеному реченні, а також виконанню публіцистичним контекстом інших комунікативно-прагматичних функцій – експресивної, апелятивної та оцінної, власне репрезентативної, фатичної.

Отже, епіфонема є неактивною стилістичною фігурою, що функціонує не лише в художньому мовленні, а й у мас-медійному, інтенсифікуючи при цьому його комунікативно-прагматичний вплив. Епіфонема посилює реалізацію репрезентативної, експозитивної, стверджувальної та оцінної комунікативно-прагматичних функцій текстами публіцистичного й інформаційного стилів. Узаємодія епіфонеми з іншими стилістичними фігурами (зокрема з паралелізмом, риторичним окликом, градацією та ін.) дозволяє мовцю виявити різноманітні відтінки свого настрою, ставлення до ситуації / особи, своєї політичної позиції тощо. Надмірне використання епіфонеми може позбавити мовлення динамізму. Дослідження прагматичних функцій епіфонеми в інформаційних і публіцистичних текстах перспективне: може бути дещо розширений перелік тих функцій мовлення, реалізації яких сприяє епіфонема.

Література

1. Античные теории языка и стиля : антология текста / ред. Ольга Михайловна Фрейденберг. – [переиздание, идентичное оригиналу 1936 г.]. – СПб : «Алетейя», 1996. – 362 с.
2. Ахманова О. С. Словарь лингвистических терминов / Ольга Сергеевна Ахманова. – [4-е изд., стереотип.] – М. : КомКнига, 2007. – 576 с.

3. Епіфонема // Тлумач. Стилiстичнi термiни : [електронний ресурс]. – http://tlumach.com.ua/stylistychni_terminy/page/epifonema.106/
4. Марузо Ж. Словарь лингвистических терминов / Жюль Марузо ; Пер. с франц. Н. Д. Андреева. – М. : Издательство иностранной литературы, 1960. – 436 с.
5. Энциклопедический словарь-справочник. Выразительные средства русского языка и речевые ошибки и недочеты : справочное издание / ред. А. П. Сковородников. – [2-е изд.] – М. : Флинта : Наука, 2009. – 480 с.

Використані джерела

- Б – «Батьківщина», газета (м. Київ)
 ОЗВ – «Один за всіх», ток-шоу («1 канал»)
 СС – «Свобода слова», ток-шоу (ICTV)
 Ст – «Сучасність», журнал (м. Київ)
 УМ – «Україна молода», газета (м. Київ)

УДК 811.161.2'282.3'373.611(477)

Р. В. Міняйло

ОСОБЛИВОСТІ СУФІКСАЛЬНОГО СЛОВОТВОРЕННЯ НАЗВ
РИБ В УКРАЇНСЬКИХ ГОВІРКАХ

Міняйло Р. В. Особливості суфіксального словотворення назв риб в українських говірках.

У статті досліджено продуктивні словотвірні моделі, що об'єднують назви риб у говірках української мови. Визначено їхні ареали, семантичне навантаження словотворчих афіксів, значеннєві відтінки, синонімічні зв'язки й конкурентні відношення.

Ключові слова: словотвірна модель, суфікс, назви риб, семантика.

Міняйло Р. В. Особенности суффиксального словообразования названий рыб в украинских говорах.

В статье исследуются продуктивные словообразовательные модели, которые объединяют названия рыб в говорах украинского языка. Определены их ареалы, семантическая нагрузка словообразовательных аффиксов, оттенки значений, синонимические связи и конкурентные отношения.

Ключевые слова: словообразовательная модель, суффикс, названия рыб, семантика.

Minyailo R. V. Peculiarities of suffix wordbuilding of the names of the fishes in Ukrainian dialects.

The author studies productive wordbuilding models, which unite the names of the fishes in Ukrainian dialects. The wordbuilding affixes semantics, their shades of meaning, synonymic and opposite relations their areas are studied.

Key words: wordbuilding model, suffix, fishes names, semantics.

В українських назвах риб деякі суфікси утворюють широкий ареал, бо, як зазначають дослідники, є словотвірні типи, які характерні для всіх східнослов'янських мов, але зрідка відомі й у західно- та південнослов'янських мовах. Це зокрема агентивні назви з суфіксом для чол. р. *-ун*: напр., *бігун* [2, с. 109]. А оскільки процес номінування будь-якої живої істоти багато в чому схожий, можна провести паралелі між назвами людей і назвами риб, пор. сх.под. *де^uрун* 'йорж, *Aserina serua* L.' [Тиц, с. 96], пд.-сх.полт. *дерун* 'тс.' [Сиз, с. 26], полт. *дерун* (*дергун*) 'тс.' [Ващ, с. 29], рівн. *дерун* 'окунь' [Євт, с. 59], одес. *де^uрун* 'тс.' [Моск, с. 30], від *дєрти* (риба може обідрати руки); бук. *жерун*, *жирун* 'білизна, жерех' [Гуйв, с. 112] від *жєрти* (риба є надзвичайно зажерливою); одес. *п'іскун* 'бичок, що водиться на піщаному дні Дністровського лиману' [Моск, с. 58]

від *нісок*; *в'юн* 'риба з видовженим тілом, *Misgurnus fossilis*' з фонетичними варіантами *воюн*, *оюн* від *віти* 'скручувати' [ЕСУМ, I, с. 383] тощо. Цю словотвірну модель можна доповнити й іншими прикладами: рівн. *ширхун* 'окунь' [Євт, с. 132], рівн. *ніскун* 'в'юн' [Євт, с. 99], сх.сл. *ніскун* 'тс.' [СУСГ, 160]. Помітним є те, що назви із затемненою внутрішньою формою, як, наприклад, усталений іхтіонім *жéрех* 'білизна, *Aspius garax*', який загальноприйнятої етимології не має (його пов'язують із *жертти*, що підтверджено зажерливістю цієї риби; вважають спорідненим з шв. *gärs* 'йорж', норв. *gjørgs* 'тс.', можливо, також з дінд. *jhasáh* < *jharsáh 'велика рибина') [ЕСУМ, II, с. 194], народна етимологія «підганяє» під звичну й семантично прозору словотвірну модель – *жир-ун*. Зважаючи на неї, можна підкріпити висновки українських етимологів, що поширена в загальнослов'янському ареалі лексема *окунь*, очевидно, також утворена за допомогою суфікса *-унь* від слова *око* (від псл. *oko* → *окупь*), бо під час виймання окуневих з великої глибини «в них випинаються очі від тиску газу в плавальному міхурі» [ЕСУМ, IV, с. 177]. У сучасній українській мові дослідники відзначають слабку продуктивність моделі «дієслівна основа + *-унь*», проте віддієслівні іменники з формантом *-ун* демонструють широкий діапазон часткових суб'єктних значень, зокрема назви тварин за характерною процесовою ознакою: *цвіркун*, *гавкун*, *скакун*, *сисун*, *плазун* та ін. [3, с. 214–215]. Можна констатувати, що формант *-ун* має певну продуктивність у говірках української мови, бо він утворює назви риб не лише від дієслівних, а й іменникових та прикметникових основ.

Як зазначили автори «Історичної граматики української мови», східнослов'янський і частково західно- й південнослов'янський ареал утворюють також атрибутивні назви осіб, понять і предметів на *-ень* та *-ак* [2, с. 109]. О. Царук у своїй відомій монографії, проаналізувавши активні суфіксальні утворення, типові переважно для антської мовної підгрупи, дійшов висновку про «українсько-західнослов'янську єдність» функціонування форманта **-акь* [7, с. 231].

У загальноукраїнському континуумі словотвірна модель із суфіксом *-ень* має лише поодинокі відповідники: бойк. *коубен*', *кобен*' 'бичок, *Gobius fluviatilis*' [Ониш, I, с. 363]; сх.под. *головиен*', *головиен*', *главеен*' 'прісноводна риба родини коропових із товстою головою і широким лобом, *Leuciscus cephalus* L.' [Тищ, с. 95], сх.пол. *галавень* 'тс.' [Дейн, 173] цн.сл. *головиен*' 'тс.' [КА], сх.сл. *головиен*' 'тс.' [КА], сх.сл. *дебен*' 'окунь, *Perca fluviatilis* L.' [КА].

Натомість суфікс *-ак* в українських говірках досить продуктивний: зх.пол. *шчирак* 'дрібна річкова риба родини коропових, піскар, *Gobio gobio* L.' [Арк, II, с. 281], зх.пол. *шчупак* 'самець щуки, *Esox Lucius* L.' [Арк, II, с. 282], рівн. *шчупак* 'тс.' [Євт, с. 136], сх.под. *шчупак* 'молода щука' [Тищ, с. 97], ср.ндпр. *росляк* 'великий підуст' [Тар, с. 59],

одес. *аўстр'ійак* 'світлого кольору бичок, що водиться на дні Дністровського лиману' [Моск, с. 13], одес. *мурзак* 'порода бичків, яка водиться на дні лиману в мулі' [Моск, с. 51], нж.ндстр. *кланц'ак* 'порода бичків, водиться на дні лиману в болоті; тулуб має темне забарвлення, голова приплюснута' [Берл, с. 46], одес. *горчак* 'неїстівна дрібна рибка-колючка' [Моск, с. 25], цн.сл. *гірчак* 'порода риби' [Грінч, I, с. 286] і т. ін. Назву *гірчак* (прісноводна риба родини корошових, *Rhodeus amarus*, *Rhodeus sericeus amarus* (Bloch.) етимологи пов'язують зі словом *гіркий* [ЕСУМ, I, с. 516], тобто м'ясо цієї риби гірке на смак. Суфікс *-ак* є продуктивним не лише для творення видових назв риб, але й для творення інших назв, пов'язаних зі специфічними, власне рибальськими характеристиками об'єкта промислу, напр.: нж.ндпр. *свіжак* 'щойно вловлена, свіжа риба' [Чаб, IV, с. 60], нж.ндпр. *стичак* 'риба-самець під час нересту' [Чаб, IV, с. 92], ср.ндпр. *с[ш]ничак* 'риба-самець' [Тар, с. 59], ср.ндпр. *молочняк* 'тс.' [Тар, с. 59], лемк. *мл'чак* 'тс.' [Пирт, с. 176], бук. *слизак* 'різновид риби із слизистою поверхнею' [Гуйв, с. 500], сх.сл. *сопл'ак* 'йорж' [Сват, с. 87], сх.пол. *сопляк* 'тс.' [Дейн, с. 173], ср.ндпр. *слюзяк*, *сопляк* 'тс.' [Тар, с. 60], ср.ндпр. *біляк* 'біологічний різновид ляща' [Тар, с. 59], сх.под. *мор'ак* 'окунь' [Тищ, с. 96], ср.ндпр. *глистяк* 'лящ вагою до півкілограма' [Тар, с. 58], сх.сл. *шланак* 'велика риба: приблизно від 2 кг і більше' [КА].

Отже, на противагу віддієслівним іменникам чоловічого роду словотвірної категорії особи, де словотвірні типи з суфіксом *-ак* (*-як*) є малопродуктивними як у сучасній українській мові, так і взагалі в слов'янських мовах [5, с. 421], творення назв риб за допомогою цього афікса від іменникових і прикметникових основ є продуктивним.

Як стверджують авторитетні українські історики мови, паралельні суфікси, серед них і засвоєні з інших мов, відомі вже мові давньоруській (за Ю. Шевельовим – протоукраїнській), а в давньоукраїнській мові таких паралельних суфіксів далеко більше [2, с. 112]. Учені наводять приклади, зокрема *писець* – *писарь*, *винникъ* – *винарь*, *коваль* – *ковачь*, *камыкъ* – *камень* і т. ін. [Там само]. Схожі паралелі ми простежуємо й у досліджуваних лексемах. Назви риби бичка: гуц. *баб'ец* [Закр, с. 19] – нж.ндпр. *бабик* [Чаб, I, с. 53]. Назви риби головня: лемк. *твыч* [Пирт, с. 68], гуц. *голів'ач* [Закр, с. 47], пор. староукр. *главачь*, *главичь* [СЛУМ, VI, с. 213] – сх.под. *голови^ен'*, *голови^ен'*, *голови^ан'*, *глави^ен'* [Тищ, с. 95], сх.пол. *галавень* [Дейн, 173], цн.сл. *голови^ен'* [КА], сх.сл. *голови^ен'*, *голови^ел'* [КА], пор. також закарп. *голів'іл'* 'риба *Salmo hucho*' [Саб, с. 50]. Назви риби окуня: бук. *костриж*, *кострож*, *коструж* [Гуйв, с. 226] – сх.сл. *костріць* [СУСГ, 104] тощо.

Суфікс *-ач* є продуктивним для утворення назв риб у всіх говірках української мови (при цьому цей словотвірний афікс нерідко надає словам певної стилістичної зниженості, відтінку просторіччя, фамільярності), пор.

сх.под. *шмаркач* ‘йорж, *Acerina cernua* L.’ [Тищ, с. 96], пол. *слюмкач* ‘йорж, *Nemachilus barbatula* L.’ [Лис, с. 198], сх.сл. *с’уркач* ‘окунь, *Perca fluviatilis* L.’ [КА], сх.под. *шчукáč, шчупáč* ‘молода щука вагою 600–700 г’ [Тищ, с. 97], ср.ндпр. *плескач* ‘молодий клепець’ [Тар, с. 59] і т. ін.

Досліджуючи суфіксальні утворення в сучасній українській мові, учені засвідчують «конкуренцію суфіксів *-ар* і *-ник*», відзначаючи, що похідники із суфіксом *-ар* утворюють тоді, «коли через певні причини суфікс *-ник* не може функціонувати: збіг кількох приголосних, що не властиве структурі української мови, або інше семантичне навантаження суфікса» [4, с. 129]. Аналізуючи сучасну мову української преси, Т. Коць з’ясувала також, що відіменні похідники з суфіксом *-ник* «мають яскраво виражений розмовний характер» [Там само]. Притаманне це й говірковим назвам риб, які утворюють за допомогою цього суфікса, напр.: пол. *гулówник* ‘головень’ [Лис, с. 61], цн.сл. *голюўник* ‘тс.’ [КА], сх.сл. *голоўнік* ‘тс.’ [Сікор, с. 40], сх.ст. *голюўник* ‘тс.’ [КА], ср.ндпр. *молóшник* ‘риба-самець’ [Тар, с. 59]. Таке функційне навантаження мають і синонімічні суфікси *-ик/-чик* та їхні фонетичні варіанти: бойк. *кленик* ‘головень, *Squalius cerphalus* L.’ [Ониш, I, с. 358]; бук. *лєцик* ‘лящ’ [Гуйв, с. 257], нж.ндстр. *лѣцик* ‘риба, зменш. від лящ’ [Берл, с. 53], ср.ндпр. *кїзлик, кóзлик* ‘лящ вагою до півкілограма’ [Тар, с. 58], нж.ндпр. *кїзлик* ‘маленький лящ’ [Чаб, II, с. 165], *кóзлик* ‘малий, молодий лящ’ [Ліп, с. 47], сх.сл. *ч’абáч’ик* ‘зменш.-пестл. до ч’абáк, лящ, *Abramis brama* L.’ [КА]; нж.ндстр. *корóпчик* ‘зменш. від корóп, молоденький, маленький короп’ і *шарáнчик* ‘зменш. від шаран, короп’ [Берл, с. 48, с. 80]; зх.пол. *зéлик* ‘молодий щупак’ [Арк, I, с. 188], ср.ндпр. *шугéлик* ‘молода щука (вагою 600–700 г)’ [Тар, с. 58]; ср.ндпр. *чóпик* ‘судак до нересту’ [Тар, с. 58], нж.ндпр. *чóпик* ‘невеликий судак’ [Чаб, IV, с. 219], одес. *чóпик* ‘судачок’ (зменшено-фамільярне) [Моск, с. 76]; бук. *кóвблик* ‘зменш. до кóвбель (пічкур)’ [Гуйв, с. 214], зх.пол. *кóблик* ‘дрібна річкова риба; піскар’ [Арк, I, с. 231], рівн. *кóблик* ‘тс.’ [Євт, с. 72], одес. *кóблик* ‘тс.’ [Моск, с. 41]; рівн. *оселédчик* ‘дрібна прісноводна риба родини корошових’ [Євт, с. 93], нж.ндпр. *саладрóнчик* ‘зменш.-пестл. до саладрóн (риба-верховодка)’ [Чаб, IV, с. 53]; рівн. *кóстрик* і *соплівчик* ‘йорж, дрібна прісноводна риба з колючими плавцями’ [Євт, с. 75, с. 117], пол. *насáрик* ‘зменш.-пестл. до насáр (вид йоржа)’ [Лис, с. 134], сх.ст. *йóришк* ‘(зменш.-пестл.) дрібна прісноводна риба родини окуневих із колючими плавцями’ [ОмКл, с. 40]; нж.ндстр. *сóмик* ‘зменш. від сом, молоденький, маленький сомик’ [Берл, с. 72] і сх.ст. *с’óm’ик* ‘найдрібніша за розміром хижа риба ряду окунеподібних зеленувато-сірого кольору з темними смугами по боках і світлим черевцем, що живе в прісній і морській воді’ [ОмКл, с. 99]; нж.ндстр. *карáсік* ‘зменш. від карась’ [Берл, с. 45]; одес. *пукáсик* ‘манюсінька рибка’ [Моск, с. 62]; пд.-сх.полт. *цáрик* ‘маленька річкова

рибка, схожа на піскаря чи на бубиря, сіренького кольору, яку використовують як живця» [Сиз, с. 91].

Суфікси *-ник*, *-ик*, *-чик* продуктивні в усіх трьох наріччях української мови. Для окремих назв помітна тенденція десемантизації демінутивного значення: напр., у говірках південно-західного наріччя – *кленик*, *лещик*, південно-східного і північного – *головник*, хоч це явище не набуло системного характеру.

Що стосується суфікса *-ець*, то його багатofункційність учені простежили ще в старouкраїнській мові XIV–XV ст.: «*-ець* у зменшених іменниках і *-ець* як формант, що субстантивує прикметникову основу» [Гум, с. 86]. За допомогою суфікса *-ець/-ець* утворюють як видові назви риб, так і їхні відповідники з конотацією пестливості чи фамільярності, а також найменування риб за ознакою статі: нж.ндстр. *синéць* ‘риба’ [Берл, с. 71], сх.под. *коропéць*, *корупéць* ‘молодий короп’ [Тищ, с. 97], одес. *шаранéць* ‘зменш.-фам. до шаран (короп)’ [Моск, с. 77], бук. *рибéць*, *ребéць* ‘лящ’ [Гуйв, с. 454], нж.ндпр. *клипéць* ‘риба з родини корошових’ [Чаб, II, с. 177], сх.ст. *клипéць* ‘молодий лящ’ [ОмКл, с. 45], одес. *клепéць* ‘назва риби, відомої під назвою «глазач»’ [Моск, с. 41], нж.ндпр. *бобирéць*, *бубирéць* ‘йорж, *Aserina serua* L.’ [Чаб, I, с. 92, с. 108], сх.под. *окунéць*, *дирунéць* ‘окунь невеликого розміру’ [Тищ, с. 97], нж.ндпр. *оюнéць* ‘зменш.-пестл. до оюн (в’юн)’ [Чаб, III, с. 69], сх.сл. *селедéць* ‘в’юн, *Misgurnus Fossilis* L.’ [КА], сх.под. *шчупал’éць* ‘молода щука’ [Тищ, с. 97], ср.ндпр. *гонéць* ‘риба-самець’ [Тар, с. 59]. Назва *клепéць* (білозірка, *Abramis sapa* Pall.), як припускають етимологи, може мати зв’язок із *кліпати* з огляду на великі очі білозірки, а також із *клепати* ‘бити; сплющувати’, зумовлений сильно сплющеною з боків, плоскою формою тіла цієї риби [ЕСУМ, II, с. 459].

З наведених прикладів також можна виснувати, що суфікс *-ець/-ець*, який переважно надає семантичного відтінку зменшеності, більш продуктивний у говірках південно-східного наріччя.

У синонімічні відношення найчастіше вступають назви риб з суфіксами *-чик* і *-ець*, пор.: *коропчик* – *коропець*, *шаранчик* – *шаранець* тощо. Григір Тютюнник у межах одного оповідання подає такі само два синоніми з говірок Полтавщини: *дерунчик* і *дерунець* [6, с. 45, с. 48].

Суфікс *-ок* вносить значеннєвий відтінок зменшеності, утворюючи назви риб невеликого розміру або їх зменшено-пестливі назви: напр., нж.ндстр. *бичóк* ‘риба’ [Берл, с. 29], сх.ст. *бичóк* ‘невелика головата морська риба’ [ОмКл, с. 12], зх.пол. *вкун’ók* ‘невеликий окунь, *Perca fluviatilis*’ [Арк, I, с. 66], пд.-сх.полт. *лин’ók* ‘малий лин’ [Сиз, с. 49], нж.ндстр. *линóк* ‘риба, зменш. від лин’ [Берл, с. 52], зх.пол. *линóк* ‘прісноводна риба родини корошових з товстим слизьким тілом; *Tinca tinca*’ [Арк, I, с. 284], рівн. *клінóк* ‘головень’ [Євт, с. 72], одес. *мин’ók* ‘маленька рибка, подібна до піскаря’ [Моск, с. 51], ср.ндпр. *підрэйок*, *підрійок* ‘молодий короп’ [Тар, с. 59], нж.ндпр. *пидрэйок* ‘однорічний

коропець', *підрийок* 'тс.' [Чаб, III, с. 109], пд.-сх.полт. *підрийок* 'тс.' [Сиз, с. 69], ср.ндпр. *циганок* 'біологічний різновид лящя' [Тар, с. 59], нж.ндпр. *чабачок* 'малий, молодий лящ' [Ліп, с. 47], сх.ст. *чабачок* 'молодий лящ' [ОмКл, с. 110], сх.сл. *ч'абач'ок* 'тс.' [КА] і 'зменш.-пестл. до чабак' [Сікор, с. 212], нж.ндстр. *судачок* 'зменш. від судак, молодий судак' [Берл, с. 74], пор. староукр. *жеречокъ* 'малий жерех, жерешок' [СлУМ, IX, с. 145].

Л. Гумецька, дослідивши українську актову мову XIV–XV ст., дійшла висновку, що суфікси *-окъ*, *-икъ* були синонімічними й утворювали назви зменшених предметів. Проте в сучасній українській мові, як помітили діалектологи, порівняно з синонімічними *-ик*, *-ець* суфікс *-ок* менш експресивний. В українських говірках є багато десемантизованих демінутивів цього словотвірного типу. Зокрема для степового говору української мови, як свідчить М. Бухтій, характерним є більш-менш тривале паралельне вживання таких десемантизованих демінутивів, які виникли внаслідок «нейтралізації демінутивного значення субстантивів з суфіксом *-ок* під впливом словотвірних типів з цим же суфіксом, і слів, що їх мотивують, у тому самому значенні», напр.: *поплав* – *поплавок* 'поплавок на верхах невода', *каюк* – *каючок* 'невеликий рибальський човен довжиною до 4 м, підйомністю до тонни' [1, с. 127]. Переконливим є приклад варіантної пари *поплав* – *поплавок*, компоненти якої утворено від однієї і тієї ж (дієслівної) основи, але перший – безафіксним способом, а другий – суфіксальним: *поплав* ← *поплавляти(ь)* → *поплавок* [Там само].

Суфікс *-к-* має ширший спектр семантичних відтінків. До цієї словотвірної моделі належать: а) назви риб невеликого розміру: бук. *ба́бка* 'вид риби, бичок' [Гуйв, с. 20], ндстр. *ба́бка* 'тс.' [Шило, с. 94], одес. *ба́бки* 'бички (риба)' [Моск, с. 14]; б) назви на позначення молодої риби: зх.пол. *крóчка* 'молодий короп, *Carpinus carpio*' [Арк, I, с. 257], зх.пол. *шчúчка* 'невелика щука, *Esox Lucius L.*' [Арк, II, с. 283]; в) зменшені назви риб: нж.ндстр. *ласкі́рка* 'риба, зменш. від ласкір' [Берл, с. 51], нж.ндстр. *тарáнька* 'зменш. від тарань, риба' [Берл, с. 75], г) назви риб звичайного й навіть великого розміру: бойк. *ба́бка* 'головень' [Ониш, I, с. 37], зх.пол. *червóнка* 'краснопірка, *Scardinius erythrophthalmus*' [Арк, II, с. 248], нж.ндпр. *кобі́лка* 'тс.' [Ліп, с. 57], сх.под. *сі́н'ка* 'верховодка, *Alburnus alburnus L.*' [Тищ, с. 94]. Стосовно останньої підгрупи назв з нейтральною семантикою справедливими є висновки М. Бухтія, що типовим явищем субстантивного словотворення є занепад семантики зменшеності деяких суфіксів, унаслідок чого «утворені деривати сприймаються як розмовні варіанти мотивуючих слів з ідентичним лексичним значенням» [1, с. 126]. Аналізуючи суфіксальну десемантизацію іменників у степових говірках української мови, він наводить приклади варіантності структурного типу $\emptyset$: *-к(а)*: *ля́ма* – *ля́мка* 'невеликий відрізок каната, товстої мотузки, сітяного полотна, яким,

прикріпившись до тягової колоди, тягнуть невід до берега', *кодóла* – *кодóлка* 'верхній і нижній канатики (мотузки), до яких прив'язане полотно невода', *стíна* – *стíнка* 'риболовна сіть, якою перегороджують упоперек усю річку', *плáха* – *плáшка* 'вузький довгий мішок у неводі' і т. ін. Дослідник також виділив різновиди варіантних пар, зокрема: 1) іменники з абсолютною тотожністю семантики: напр., *сандóля* – *сандóлька* 'риболовне знаряддя у вигляді вил (найчастіше з трьома, рідше з двома, п'ятьма зубцями з гострими зазубринами на кінці для утримування настромленої риби), яким наколюють рибу, кидаючи його з берега або човна', *чорну́ха* – *чорну́шка* 'вид риби'; 2) іменники виступають варіантами в одних значеннях, розходяться в інших: напр., *ялина* – *ялинка* 'довга жердина із сталевим наконечником, якою відштовхуються з човнів на Дніпрі, пливучи проти течії' [Там само, с. 126–127].

Семантично розмаїтими є й синонімічні суфікси *-ук*, *-чук*, які надають назвам риб: а) виразної семантики приналежності до чоловічого роду: зх.пол. *волос'ук* 'щупак' [Арк, I, с. 71], сх.пол. *меню́к* 'вид озерної, ставкової риби' [Зел, с. 24], нж.ндпр. *піскарчу́к* 'піскар' [Чаб, III, с. 124]; б) семантичних відтінків зменшеності й просторіччя: бук. *кленчу́к* 'зм. до *клень* (головень)' [Гуйв, с. 208], сх.под. *клинчу́к* 'тс.' [Тищ, с. 95], сх.под. *л'ашчу́к* 'молодий лящ вагою до 1 кг' [Тищ, с. 97], ср.ндпр. *козлю́к* 'лящ вагою до півкілограма' [Тар, с. 58], сх.под. *коропчу́к* 'молодий короп' [Тищ, с. 97], ср.ндпр. *в'язю́к* 'молодий в'язь (вагою до 500 г)' [Тар, с. 58].

Отже, аналіз утворених суфіксальним способом назв риб у говірках української мови дозволяє дійти висновків: назви утворюють від дієслівних, іменникових і прикметникових основ; найбільш продуктивними є похідники від іменникових основ; суфікси *-ник*, *-ик*, *-чик* здебільшого надають назвам конотації зменшеності й пестливості, суфікси *-ак*, *-ач* – відтінку просторіччя, фамільярності; семантично розмаїтими є суфікси *-ак*, *-ець/-ець*, *-ик*, *-чик*, *-ук*, *-чук*, за допомогою яких утворюють як видові назви риб, так і їхні відповідники з конотацією пестливості чи фамільярності, а також найменування риб за ознакою статі (риба-самець); найчастіше вступають у синонімічні відношення назви риб з суфіксами *-чик* і *-ець*; найширший спектр семантичних відтінків має суфікс *-к-*; для похідників із суфіксом *-ок* характерна десемантизація демінутивного значення.

Умовні скорочення

Бойк. – бойківське, бук. – буковинське, гуц. – гуцульське, закарп. – закарпатське, зх.пол. – західнополіське, КА – картотека автора, лемк. – лемківське, ндстр. – наддністрянське, нж.ндпр. – нижньонаддніпряньське, одес. – говірки Одещини, пд.-сх.полт. – південно-східнополтавське, пн.-сх.полт. – північно-східнополтавське, пол. – поліське, полт. – полтавське, рівн. – говірки Рівненщини, ср.ндпр. – середньонаддніпряньське, ср.пол. – середньополіське, староукр. – українська мова ранньосередньоукраїнського й середньоукраїнського періодів (за Ю. Шевельовим), сх.под. – східноподільське, сх.поліс. – східнополіське, сх.сл. – східнословобожанське, сх.ст. – східностепове, цн.сл. – центральнослобожанське.

Умовні скорочення використаних джерел

Арк – Аркушин Г. Л. Словник західнополіських говірок : у 2-х т. / Г. Л. Аркушин. – Луцьк : Вежа, 2000. – Т. 1–2.

Берл – Берлізов А. А. Лексика рибальства українських говорів Нижнього Подністров'я / А. А. Берлізов // Наукові записки Чернігівського педагогічного інституту. – Чернігів : ЧДПІ, 1959. – Т. IV. – Вип. 4. – 82 с.

Ващ – Ващенко В. С. Словник полтавських говорів / В. С. Ващенко. – Х. : Вид-во Харк. ун-ту, 1960. – 107 с.

Грінч – Словарь української мови. Зібрала редакція журналу «Кієвская Старина» : у 4-х т. / [упоряд. з дод. власн. матеріалу Борис Грінченко]. – Надрук. з вид. 1907–1909 рр. фотомеханіч. способом. – К. : Наукова думка, 1996–1997. – Т. 1–4.

Гуйв – Словник буковинських говірок / [за заг. ред. Н. В. Гуйванюк]. – Чернівці : Рута, 2005. – 688 с.

Дейн – Дейниченко Н. Ареальне членування східнополіського говору (за матеріалами зоологічної лексики) // Український діалектологічний збірник : Кн. 3 / Відп. ред. П. Ю. Гриценко. – К. : Довіра, 1997. – С. 172–176.

ЕСУМ – Етимологічний словник української мови : у 7-и т. / [гол. ред. О. С. Мельничук]. – К. : Наук. думка, 1982–2006. – Т. 1–5.

Свт – Євтушок О. М. Вивчення лексики говірок Рівненщини / О. М. Євтушок. – Рівне, 1997. – 164 с.

Закр – Гуцульські говірки : короткий словник / [відп. ред. Я. Закревська]. – Львів : Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України, 1997. – 232 с.

Зел – Зеленько А. С. Словник східнополіського говору / А. С. Зеленько, І. В. Сенчук, Ф. Я. Серета // Методичні вказівки з діалектології української мови (та матеріали до словника східнополіського говору). – Луганськ : ЛДПІ, 1990. – С. 5–40.

Корз – Корзонюк М. М. Матеріали до словника західноволинських говірок / М. М. Корзонюк // Українська діалектна лексика : [зб. наук. праць / редкол. : І. Г. Матвіяк та ін.]. – К. : Наук. думка, 1987. – С. 62–267.

Лис – Лисенко П. С. Словник поліських говорів / П. С. Лисенко. – К. : Наук. думка, 1974. – 260 с.

Лисич – Лисиченко Л. А. Особливості говірок східних районів (Куп'янського і Дворічанського) Харківської області : дис. ... канд. філол. наук / М-во вищ. освіти СРСР. Харк. держ. ун-т ім. О. М. Горького. – Х., 1954. – 188 с.

Ліп – Ліпкевич І. Г. Рибальська лексика в українських говірках Нижньої Наддніпрянщини : дис. ... канд. філол. наук. – Запоріжжя, 1993. – 246 с.

Моск – Москаленко А. А. Словник діалектизмів українських говірок Одеської області / А. А. Москаленко. – Одеса : ОДПІ ім. К. Д. Ушинського, 1958. – 78 с.

ОмКл – Омельченко З. Л. Матеріали до словника східностепових українських говірок / З. Л. Омельченко, Н. Б. Клименко. – Донецьк : Вид-во ДонНУ, 2006. – 114 с.

Ониш – Онишкевич М. Й. Словник бойківських говірок / М. Й. Онишкевич. – К. : Наук. думка, 1984. – Ч. I–II.

Пирт – Пиртей П. С. Короткий словник лемківських говірок / П. С. Пиртей / [упоряд. й підгот. до друку Є. Д. Турчин]. – Івано-Франківськ : Сіверсія МВ, 2004. – 364 с.

Саб – Сабадош І. В. Словник закарпатської говірки села Сокирниця Хустського району / І. В. Сабадош. – Ужгород : Ліра, 2008. – 480 с.

Сват – Сватівщина : Матеріали фольклорно-діалектологічних експедицій / [за ред. З. С. Сікорської]. – Луганськ : Осіріс, 1998. – 136 с.

Сиз – Сизько А. Т. Словник діалектної лексики говірок сіл південно-східної Полтавщини / А. Т. Сизько. – Дніпропетровськ : ДДУ, 1990. – 100 с.

Сікор – Сікорська З. С., Шевцова В. О., Шутова Л. І. Словник діалектної лексики Луганщини / [за ред. З. С. Сікорської]. – К. : Шлях, 2002. – 224 с.

СЛУМ – Словник української мови XVI – першої половини XVII ст. : у 28-и вип. / [відп. ред. Д. Гринчишин]. – Львів, 1998.

СУСГ – Словник українських східнослобожанських говірок / К. Глуховцева, В. Леснова, І. Ніколасенко, Т. Терновська, В. Ужченко. – Луганськ : Альма-матер, 2002. – 234 с.

Тар – Тарасенко Г. Д. Місце рибальської лексики Середньої Наддніпрянщини в словниковому складі української мови / Г. Д. Тарасенко // Діалектологічний бюлетень. – Вип. VIII. – К., 1961. – С. 57–63.

Тищ – Тищенко Т. Номінація риб у говірках Східного Поділля / Т. Тищенко // Мовознавчий вісник : [зб. наук. праць] / МОН України. Черкаський нац. ун-т ім. Б. Хмельницького ; [відп. ред. Г. І. Мартинова]. – Черкаси : Видавець Чабаненко Ю. – 2010. – Вип. 10. – С. 94–101.

Чаб – Чабаненко В. А. Словник говірок Нижньої Наддніпрянщини / В. А. Чабаненко : у 4-х т. – Запоріжжя, 1992. – Т. 1–4.

Шило – Шило Г. Наддністрянський регіональний словник / Г. Шило. – Львів : Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України, 2008 (Серія «Діалектологічна скриня»). – 288 с.

Література

1. Бухтій М. Суфіксальна десемантизація іменників у степових говірках української мови / М. Бухтій // Сучасні проблеми мовознавства та літературознавства: [зб. наук. праць]. – Вип. 4: Українське і слов'янське мовознавство (Міжнародна конференція на честь 80-річчя професора Йосипа Дзендзелівського). – Ужгород, 2001. – С. 126–129.
2. Історична граматики української мови: [навч. посібн.] / М. А. Жовтобрюх, О. Т. Волох, С. П. Самійленко, І. І. Слинько. – К.: Вища школа, 1980. – 319 с.
3. Колібаба Л. М. Асиметрія словотвірних співвідношень багатозначних дієслів та іменникових девербативів / Л. М. Колібаба. – К.: Інститут української мови НАН України, 2005. – 349 с.
4. Коць Т. А. Літературна норма у функціонально-стильовій і структурній парадигмі / Т. А. Коць. – К.: Логос, 2010. – 303 с. – (Студії з українського мовознавства).
5. Панцьо С. Назви осіб у лемківському діалекті / С. Панцьо // Сучасні проблеми мовознавства та літературознавства: [зб. наук. праць]. – Вип. 4: Українське і слов'янське мовознавство (Міжнародна конференція на честь 80-річчя професора Йосипа Дзендзелівського). – Ужгород, 2001. – С. 419–422.
6. Тютюнник Г. М. Твори. Книга I: Оповідання / Григорій Михайлович Тютюнник; [упоряд. А. Шевченко; передм. О. Гончара]. – К.: Молодь, 1984. – 328 с.
7. Царук О. Українська мова серед інших слов'янських: етнологічні та граматичні параметри: [монографія] / Олександр Царук. – Дніпропетровськ: Наука і освіта, 1998. – 324 с.

УДК 81'362:[81.161.1+81.161.2]

D. M. Mytsan

JĘZYK O CZŁOWIEKU (NA MATERIALE FRAZEOLOGII POLSKIEJ I UKRAIŃSKIEJ)

Мицан Д. М. *Язык про людину* (на матеріалі польської і української фразеології).

У статті аналізуються фразеологізми польської та української мови з лексичним компонентом *язык*. Порівнюється семантичне значення і етимологічне походження даних мовних одиниць. Доведено ілюстративно, що в обох мовах такі ФО характеризують людину, здебільшого, з негативного боку.

Ключові слова: фразеологізм, фразеологічний компонент, семантичне значення, семантичний еквівалент.

Мыцан Д. М. *Язык о человеке* (на материале польской и украинской фразеологии).

В статье анализируются фразеологизмы польского и украинского языка с лексическим компонентом *язык*. Сравняются семантические значения и этимологическое происхождение данных языковых единиц. Иллюстративно доказывается, что в обеих языках такие ФЕ характеризуют человека, прежде всего, с негативной стороны.

Ключевые слова: фразеологизм, фразеологический компонент, семантическое значение, семантический эквивалент.

Mytsan D. M. *Tongue about a human being* (based on the material of Polish and Ukrainian phraseology).

The idioms of Polish and Ukrainian with the lexical component *tongue* are analyzed in the article. The semantic meaning and etymological derivation of the given linguistic units are compared. It has been proved illustratively that in both languages the above phraseological units in most cases characterize a human being negatively.

Key words: idiom, phraseological component, semantic meaning, semantic equivalent.

Wiele prac z zakresu frazeologii porównawczej dowodzi, że pewna liczba jednostek frazeologicznych występuje w dwu lub więcej językach. Takie ich występowanie może być uwarunkowane kilkoma czynnikami. Przede wszystkim jest to wspólne dziedzictwo językowe, jeśli chodzi o języki pokrewne (w wypadku niniejszej pracy ów fakt jest bardzo ważny, ponieważ mamy do czynienia z dwoma językami słowiańskimi). Następnym czynnikiem

jest wspólne źródło pochodzenia – Biblia, kultura starożytna lub literatura. Zawsze należy pamiętać też o wspólnym światopoglądzie i podobnym sposobie obserwacji rzeczywistości przez użytkowników różnych języków. To znaczy, że niektóre związki frazeologiczne w różnych językach powstały niezależnie – dzięki identycznym skojarzeniom (mogły być one związane z życiem psychicznym, czynnościami codziennymi, porównywaniem ze zwierzętami i z roślinami). Mamy jednak również takie frazeologizmy, które są charakterystyczne tylko dla danego języka, dla danej grupy ludzi, co dodatkowo podkreśla niemożność ich przetłumaczenia.

Niniejsza praca stanowi próbę porównania polskich i ukraińskich jednostek frazeologicznych zawierających komponent *język*, ich stopień podobieństwa i stopień odróżnienia. Chociaż język polski i język ukraiński wchodzą do wspólnego dziedzictwa językowego, jednak reprezentują one różne grupy słowiańskie: polski – zachodnią, natomiast ukraiński – wschodnią. Omawianego materiału nie można, niestety, uznać za pełny, ponieważ źródła słownikowe, z których on został zebrany, różnią się pod względem liczby zarejestrowanych jednostek frazeologicznych [2; 3; 4; 6; 7].

JF są analizowane ze względu na rodzaj określeń będących elementami frazeologizmów i ze względu na samo zabarwienie semantyczne frazeologizmów.

1. Podział na grupy ze względu na określenia będące elementami frazeologizmów

a) JF, które w swoim składzie mają określenia będące nazwami lub cechami zwierząt.

Do grupy tej należą przeważnie polskie JF. Pojawiają się tutaj frazeologizmy: *smoczy język*, *jaszczurczy język*, *psi język*; *język kąśliwy*, *język jadowity*; *język jak bazyliuszka*. W języku ukraińskim mamy tylko jeden związek, a mianowicie – *язик прив'язаний непогано/ добре*. Przytoczone określenia można podzielić na te, które zawierają nazwy zwierząt, i na te, które zawierają cechy charakterystyczne dla pewnych zwierząt.

Komponentem JF *smoczy język* jest nazwa fikcyjnego zwierzęcia-potwora z chrześcijańskich legend średniowiecznych, wyobrażanego zazwyczaj jako rodzaj gada z pazurami lwa, skrzydłami orła i ogonem węża. Z jego paszczy i nozdrzy dobywały się płomienie. Był symbolem grzechu, a w szczególności pogaństwa [1, s. 2003]. Takim frazeologizmem określa się osoby złośliwe, rzucające oszczerstwa. Jeszcze jeden związek frazeologiczny zawiera nazwę gada – *język jaszczurczy*. Ponieważ nazwane zwierzę kojarzy się przede wszystkim ze zwierzęciem nieprzyjemnym, sama JF ma również znaczenie negatywne. Używamy jej wobec osoby pełnej złych skłonności, nikczemnej, podłej, złej, złośliwej. Podobne znaczenie ma również frazeologizm – porównanie *język jak bazyliuszka*. Bazyliuszek to mityczny potwór o postaci koguta z ogonem żmii i oczyma żaby, pilnujący skarbów i zabijający wzrokiem, a także jaszczurka z tropikalnych terenów Ameryki. [5, s. 1202]. Takim

porównaniem określamy człowieka podstępnego, złośliwego, nieszczerego. Chociaż smoki w mitologii chińskiej i japońskiej to zwierzęta o całkiem odmiennym charakterze: na ogół dobroczynne, potężne duchy powietrza, morza i ziemi, w znacznym stopniu odpowiedzialne za prawidłowe funkcjonowanie zjawisk przyrody. Natomiast w mitologii i folklorze starożytnych ludów Bliskiego Wschodu i Grecji smok był zapewne czymś w rodzaju olbrzymiego węża, pierwotnie węża morskiego, zrodzonego w fantazji człowieka obserwującego wijące się ruchy fal [5, s. 1203].

Interesujący z punktu analizy konotacji leksykalnej jest frazeologizm *psi język*. Pies jest najstarszym zwierzęciem domowym, rozpowszechnionym na całym świecie. W różnych kulturach i epokach był on towarzyszem człowieka, jego obrońcą i pomocnikiem, stróżem doglądającym stada bydła i domu. W sztuce średniowiecza pies symbolizuje wierność. Na wizerunkach krzyżowców pies oznaczał, że podążają oni za sztandarami Boga, tak jak pies ze swoim panem [1, s. 1200]. Warto zwrócić uwagę, że mimo takiej pozytywnej charakterystyki tego zwierzęcia – dane określenie – *psi język* – ma zupełnie przeciwstawne znaczenie, a mianowicie – określa się nim osobę złą, nieznośną, nędzną, przekłątą. Można to wytłumaczyć w następujący sposób: pies pochodzi od wilka albo też od szakala. Wilk był natomiast symbolem nienasyconej żarłoczności i żądzy mordy, postrachem pasterzy i myśliwych; jego życie, a bardziej jeszcze jego pojawienie się uważano za zły, śmiertelny omen. Nie jest to odosobniony przykład użycia frazeologizmu z komponentem *pies* o znaczeniu negatywnym. W polszczyźnie występują m. in. JF *zły jak pies, ktoś się czuje pod psem, mieć kogoś za psa, psia pogoda*. W języku ukraińskim są również frazeologizmy z tym komponentem o zabarwieniu negatywnym: *як потайний собака, зійти на пси, собаки виють, скажений собака, як собаці на перелазі*.

Z *psem* związany jest również frazeologizm ukraiński *язик прив'язаний непогано/ добре*. W tej JF nie występuje nazwa zwierzęcia, lecz tylko sposób przywiązywania go łańcuchem do czegoś. A ze wszystkich zwierząt domowych człowiek tylko psa przywiązuje. Tego frazeologizmu używa się na określenie osoby, która umie swobodnie, trafnie, dowcipnie wypowiadać się, ma zdolności oratora.

Słowniki polskie notują także dwa związki frazeologiczne zawierające cechy zwierząt. Frazeologizmy *język kąśliwy* i *język jadowity* zawierają w swoim składzie cechy właściwe gadom lub owadom (osa, pszczoła, komar, skorpion). Znaczenie przymiotników jest przenoszone na charakterystykę człowieka. Osobę bardziej zawistną, ośmielającą się czasem czynić jakieś przykre uwagi – określa JF *język kąśliwy*. Natomiast osobę złośliwą, cechującą się niechęcią, wrogością – określa JF *język jadowity*.

Na podstawie przytoczonych przykładów można stwierdzić, że daną grupę – JF, które w swoim składzie mają określenia będące nazwami lub

cechami zwierząt – reprezentują przede wszystkim nazwy (lub cechy) gadów, w słabszym stopniu nazwa *pies* i cechy owadów.

b) JF, które w swoim składzie mają określenia dotyczące opisu ludzi.

Do tej grupy należą frazeologizmy, w których cechy właściwe ludziom stają się określeniami języka. Język, jako główny narząd mowy, może być bezpośrednim synonimem, charakteryzującym samego człowieka. Umownie wszystkie takie związki frazeologiczne można podzielić na trzy typy. Do pierwszego zaliczamy JF, które wskazują na relacje międzyludzkie. I tak mamy w języku polskim następujące frazeologizmy: *zły język*, *złośliwy język/ mieć złośliwy język*, *niepowściągliwy język*, *niewyparzony język*, *na ludzkie języki*, i w języku ukraińskim: *зли язика*, *лихі язика/ лихий на язык*, *сказати з чужого язика*. Drugi typ frazeologizmów wskazuje na obserwację świata: *mieć dowcipny język*, *śmiały język*; *бадьорий/ цікавий на язык*, *ризкий на язык*, *проворний/ швидкий на язык*, *добрий/ мати добрий язык*. I na koniec trzeci typ związany jest z moralnością człowieka: *falszywy/ zdradliwy/ podstępny język*. Jeżeli tę grupę porównywać z poprzednią – określeniami dotyczącymi nazw zwierząt – to jest ona nieco większa.

Pierwszy typ reprezentuje w języku polskim i ukraińskim para jednostek ekwiwalentnych semantycznie: *zły język* i *зли язика*, która posiada znaczenie podobne i określa sposób mówienia o kimś lub o czymś. W tych frazeologizmach już sam przymiotnik wskazuje na charakter wypowiedzi, który określa człowieka złośliwego. Podobne określenia, a mianowicie – ‘osobę złośliwą’ posiadają także następujące frazeologizmy: *złośliwy język/ mieć złośliwy język* – *лихі язика/ лихий на язык*. Nieco inne osoby opisują frazeologizmy polskie *niepowściągliwy język* i *niewyparzony język*. Dotyczą one ludzi, którzy nie mogą powstrzymać się od złośliwości, docinków i złośliwej krytyki. Ciekawa jest JF *na ludzkie języki*, która ogólnia wszystkich ludzi i zawiera znaczenie ‘narazić się na plotki, obmowy’. Zupełnie inne znaczenie ma frazeologizm ukraiński *сказати з чужого язика*, posiadający znaczenie ‘powtórzyć za kimś jakieś zdanie’. Tej JF używa się przeważnie w stosunku do ludzi, którzy nie mają własnego zdania.

Drugi typ (obserwacja świata) reprezentuje większa grupa ukraińskich związków frazeologicznych. W słownikach polskich są odnotowane tylko dwie JF, a mianowicie – *mieć dowcipny język* i *śmiały język*. Pierwsza jednostka określa osobę odznaczającą się dowcipem (w języku ukraińskim mamy jej odpowiedniki synonimiczne *бадьорий/ цікавий на язык*), natomiast druga – śmiałością. Nieco inna charakterystyka *języka* jest zawarta we frazeologizmach ukraińskich. I tak JF *ризкий на язык* – dotyczy osoby odzywającej się wulgarnie, JF *проворний/ швидкий на язык* – określa osoby gadatliwe, *добрий/ мати добрий язык* – dotyczą ludzi umiejących sensownie, przekonywająco mówić.

Trzeci typ (moralność człowieka) reprezentują tylko frazeologizmy polskie. Te frazeologizmy są peryfrazą jednostek frazeologicznych pochodzenia

biblijnego, a mianowicie – *języki fałszywe, języki podstępne i języki zdradliwe* – i używane są w stosunku do osób posiadających wymienione cechy.

c) JF, które w swoim składzie mają określenia dotyczące opisu przedmiotów.

Najwięcej frazeologizmów – tak w języku polskim, jak ukraińskim – dotyczy opisu przedmiotów. Wśród tych JF można wyodrębnić frazeologizmy-porównania, które w swoim składzie zawierają komponent – nazwę przedmiotu, z którym porównywany jest język. W polszczyźnie funkcjonuje związek frazeologiczny *język jak brzytwa*, określający osobę odznaczającą się ostrością wypowiedzi. W języku ukraińskim występuje jego formalny i semantyczny ekwiwalent *язик як бритва*. Ponadto jeszcze jedna para ekwiwalentów reprezentuje określenia – porównania, a mianowicie – *język jak łopata* – *язик як лопата*. Ta JF nazywa osobę bardzo gadatliwą. To samo znaczenie mają i ukraińskie frazeologizmy – synonimy: *язик як лопатень, язык як млин, язык як помело*. We wszystkich przytoczonych przykładach można dostrzec następującą rzecz – znaczenie frazeologizmu zależy od komponentu – przedmiotu. Cecha ostrości brzytwy przechodzi na sposób mówienia, natomiast szerokość łopaty (lub innych przedmiotów w języku ukraińskim) jest zawarta w znaczeniu drugiego frazeologizmu.

Jeszcze jeden typ określeń dotyczących opisu przedmiotów jest obecny w badanych frazeologizmach, a mianowicie – JF posiadają cechę zewnętrzną wyglądu przedmiotu (dotyczącej kształtu) i jednocześnie nie nazywają jakiegoś konkretnego przedmiotu. Polskie frazeologizmy *ostry/ mieć ostry język, gładki język, obrotny język* i ukraińskie *гострий/ гострий на язык* określają sposób mówienia o kimś lub czymś. Natomiast *długi/ mieć za długi język* – *довгий/ мати довгий язык* określają osobę nieumiejącą zachowywać tajemnicy lub skłonną do paplania, plotkowania. Polska JF *cięty język* dotyczy osoby dowcipnej. W języku ukraińskim mamy semantyczny odpowiednik – *клепаний на язык*. Człowieka, który umie milczeć, strzec tajemnic, określa frazeologizm ukraiński *держкий на язык*, jego antonimem jest frazeologizm *лепетливий на язык* (osoba lubiąca dużo mówić). W niektórych przytoczonych tu przykładach cecha dotyczy narzędzi. Tak jest z JF *ostry/ mieć ostry język, гострий/ гострий на язык, cięty język*, w których zachodzi proces kojarzenia języka z jednym z najstarszych narzędzi gospodarczych i obronnych człowieka, a mianowicie – z nożem, dawnym symbolem władzy i prawa.

W zasobie frazeologicznym języka ukraińskiego są również przykłady użycia JF, w których na język zostaje przeniesiona czynność jakiegokolwiek rzeczy. I tak – o osobach lubiących dużo mówić można usłyszeć, że mają one *язик підвішений/ причеплений добре/ непогано*.

Na podstawie powyższych uwag można wnioskować, że zarówno we frazeologii polskiej, jak i ukraińskiej są obecne związki frazeologiczne, w których komponentem jest nazwa przedmiotu, z którym porównywany jest

język, a także są obecne związki, w których komponentem jest nazwa cechy zewnętrznej jakiegoś niekonkretnego przedmiotu.

W języku ukraińskim jest jeszcze jedna mała grupa JF, które znajdują się poza wymienionymi grupami. Jeżeli wyżej przytoczone związki zawierały w swoim składzie komponent – przedmiot, z którym porównywany był język lub cecha przedmiotu, to kolejne frazeologizmy zawierają już porównania związane z czynnością języka. I tak – JF *язик як пруріс/ присох/ пристав у роті/ до піднебіння* określają osobę, która milknie, traci możliwość mówienia wskutek strachu, niepokoju. W dwóch pierwszych wariantach zawarta jest czynność roślin (rosnąć, usychać), natomiast w trzecim – czynność związana z człowiekiem. Także materiał ukraiński reprezentuje frazeologizmy – porównania związane z czynnością języka i frazeologizmy, w których na język zostaje przeniesiona czynność w stosunku do rzeczy.

2. Podział na grupy ze względu na zabarwienie semantyczne

Na podstawie zbadanego materiału wszystkie związki frazeologiczne obu języków można podzielić na grupy, sugerując się ich pozytywnym lub negatywnym znaczeniem:

	pozytywne:	negatywne:	kontekstualne* :
pol.:	<i>cięty język</i>	<i>smoczy język</i>	<i>język jak brzytwa</i>
	<i>dowcipny język</i>	<i>jaszczurczy język</i>	
	<i>śmiały język</i>	<i>język jak bazyliuszka</i>	
	<i>ostry/ mieć ostry język</i>	<i>psi język</i>	
	<i>gładki język</i>	<i>kąśliwy język</i>	
	<i>obrotny język</i>	<i>jadowity język</i>	
		<i>język jak łopata</i>	
		<i>długi/ mieć za długi język</i>	
		<i>zły język</i>	
		<i>złośliwy/ mieć złośliwy język</i>	
		<i>niewyparzony język</i>	
		<i>niewyparzony język</i>	
		<i>na ludzkie języki</i>	
		<i>falszywy język</i>	
		<i>zdradliwy język</i>	
		<i>podstępny język</i>	
ukr.:	<i>язик прив'язаний непогано/ добре</i>	<i>язик як лопата/ лопатень/ млин/ помело</i>	<i>язик як бритва</i>
	<i>клепаний на язык</i>	<i>довгий/ мати довгий язык</i>	<i>язик як пруріс/ присох/ пристав у роті/ до піднебіння</i>
	<i>держкий на язык</i>	<i>лепетливий на язык</i>	<i>язик підвішений/ причеплений добре/ непогано</i>
	<i>гострий/ гострий на язык</i>	<i>зли язика</i>	
	<i>бадьорий/ цікавий на язык</i>	<i>лихи язика/ лихий на язык</i>	
	<i>добрий/ мати добрий язык</i>	<i>сказати з чужого язика</i>	
		<i>різкий на язык</i>	
		<i>проворний/ швидкий на язык</i>	

* Do tej grupy zaliczam JF, które posiadają zarówno pozytywne, jak i negatywne znaczenie – zależnie od kontekstu wypowiedzi.

Łatwo zauważyć, że liczba określeń o pozytywnym zabarwieniu semantycznym jest o wiele mniejsza niż liczba o zabarwieniu negatywnym (szczególnie jest widoczne w przykładach polskich). Udało się również odnotować kilka frazeologizmów, w których znaczenie jakości wypowiedzi zależy od kontekstu (ukraińskich przykładów użycia takich JF jest więcej). Rzeczą ciekawą jest fakt, że ani w przykładach polskich, ani w przykładach ukraińskich nie ma frazeologizmów o znaczeniu neutralnym.

Język jako część ciała człowieka, w obu językach, jest źródłem przede wszystkim negatywnych skojarzeń. I we wszystkich frazeologizmach można obserwować paralele między tą częścią a samym człowiekiem – cechy właściwe człowiekowi w wypowiedzi są przeniesione na ten organ.

Literatura

1. S. Kopaliński S. Słownik mitów i tradycji kultury / S. Kopaliński. – Warszawa : PWN, 2003. – 2567 s.
2. Słownik języka polskiego: w 11 t. / [pod red. W. Doroszewskiego]. – Warszawa : PWN, 1958 – 1969.
3. Słownik frazeologiczny języka polskiego: w 2 t. / [pod red. S. Skorupki]. – Warszawa : Wiedza Powszechna, 1977.
4. Słownik frazeologiczny współczesnej polszczyzny / [pod red. S. Bąby i J. Liberka]. – Warszawa : PWN, 2002. – 1096 s.
5. Мифы народов мира: энциклопедия : в 2-х т. / [ред. С. Токарев]. – М. : Русская энциклопедия, 1997.
6. Словник фразеологізмів української мови / [укл. В. М. Білоноженко, І. С. Гнатюк, В. В. Дятчук, Н. М. Неровня, Т. О. Федоренко]. – К.: Наукова думка, 2003. – 1097.
7. Тлумачний словник сучасної української мови / [укл. Л. П. Коврига, Т. В. Ковальова, В. Д. Пономаренко / за ред. докт. філолог. наук, проф. В. С. Калашника]. – Х. 2005. – 800 с.

УДК 007 : 304 : 001: 316.774

В. Я. Мороз

ПРОБЛЕМИ УКРАЇНСЬКОГО ЕКСПРЕСИВНОГО ДИСКУРСУ

Мороз В. Я. Проблеми українського експресивного дискурсу.

Проаналізовано синтаксичні конструкції експресивного дискурсу. Розглянуто їх структурно-синтаксичні особливості і функціональні можливості. Звернено увагу на своєрідність експресивних засобів в утворенні інформаційного поля, в якому знаходять вираження нові форми комунікації.

Ключові слова: експресивний дискурс, бінарне членування, сегментація, парцеляція, ланцюги номінативних речень, інфінітивні структури.

Мороз В. Я. Проблемы украинского экспрессивного дискурса.

Проанализированы синтаксические конструкции экспрессивного дискурса. Рассмотрены их структурно-синтаксические особенности и функциональные возможности. Обращено внимание на важность экспрессивных средств в образовании информационного поля, в котором находят свое выражение новые формы коммуникации.

Ключевые слова: экспрессивный дискурс, бинарное членение, сегментация, парцелляция, цепочки номинативных предложений, инфинитивные структуры.

Moroz V. Ya. Problems of Ukrainian expressive discourse.

The syntactical formations of expressive discourse are analyzed. Their structural-syntactical features and functionality are examined. Attention is drawn to the importance of expressive means in the formation of information field, which find expression new forms of communication.

Key words: expressive discourse, binary segmentation, segmentation, parcelling, the chain of nominative sentences, infinitive structures.

Проблема дослідження синтаксичної організації експресивного дискурсу на сьогодні є актуальною і потребує вирішення важливих загальнотеоретичних питань у сфері журналістики, лінгвістики, теорії й історії соціальних комунікацій. В українському мовознавстві цим проблемам присвячені праці Ф. С. Бацевича, А. П. Загнітка, Н. В. Гуйванюк, О. О. Селіванової, В. А. Чабаненка та ін. Теоретичним підґрунтям вивчення цих питань є праці російських учених В. І. Карасика, М. Макарова. В останні роки посилюється інтерес дослідників до розгляду мови рекламних текстів. Об'єктом їхньої пильної уваги стали стилістичні способи вираження газетного заголовка, структурні особливості слогана як елемента рекламного тексту, синтаксичні конструкції як мовно-зображальні засоби експресивного рекламного тексту (О. І. Зелінська, М. М. Кохтєв, Д. Е. Розенталь, П. Л. Коваленко, С. В. Гузенко та ін.).

Мета статті полягає у вивченні синтаксичних засобів експресивного дискурсу в комунікативно-прагматичному і структурно-семантичному аспектах. Актуальність дослідження визначається необхідністю розгляду синтаксичних засобів у досягненні прагматичної мети, потужного їх впливу на читача.

Феномен експресивного дискурсу у сфері лінгвістики, журналістики і соціальних комунікацій виявляється не тільки в тому, щоб «передати адресату ту чи іншу інформацію, а й привернути його увагу до неї, максимально акцентувати її і таким чином посилити її потужність» [4, с. 238]. Ще В. В. Виноградов, розмірковуючи про експресивні засоби мови, зауважував: «Історія експресивних форм мовлення і експресивних елементів мови взагалі в мовознавстві мало досліджена, шляхи і напрямки їх розвитку в окремих конкретних мовах не з'ясовані» [2, с. 60–87]. Подібне зауваження не втратило своєї актуальності й у наші дні. Починаючи з 60-х років, у лінгвістичній літературі з'явився термін «експресивний синтаксис». Спеціальне призначення експресивних синтаксичних побудов, як відзначають дослідники, виявляється не тільки в тому, щоб «передати адресату ту чи іншу інформацію, а й привернути його увагу до неї, максимально акцентувати її і таким чином посилити її дієвість» [4, с. 238]. Термін «експресивний синтаксис» закріпився за певним колом синтаксичних побудов. До них належать сегментовані, парцельовані побудови, конструкції з суб'єктивно-модальним значенням і сегменти з питальною інтонацією, ланцюги номінативних речень, у значній своїй частині інфінітивні побудови, конструкції з лексико-синтаксичним повтором та деякі інші. Серед синтаксичних побудов експресивного дискурсу вирізняються сегментовані та парцельовані утворення. Спільною рисою сегментованих конструкцій є їх виразна двочленність: у першій частині конструкції що-небудь називається, у другій же частині подається характеристика названого [5, с. 14–15]. У сегментованій конструкції з двох речень «*Народ! Слово вдарило мені в*

*саме серце, і я схопився, забувши про втому, про спочинок, готовий їхати, мчати, доганяти волю і долю» [3, с. 255] виділяються два сегменти: **Народ!** – тема; **Слово** *вдарило мені в саме серце, і я схопився, забувши про втому, про спочинок, готовий їхати далі, мчати, доганяти волю і долю* – рема. Зазначені конструкції вперше виділив О. М. Пешковський [6, с. 404]. Із сучасних мовознавців такі побудови досліджували О. С. Попов, І. П. Распопов, К. А. Рогова, Т. Р. Коновалова, Л. Ф. Шильникова, З. К. Тарланов, Н. П. Харченко, П. С. Дудик, В. І. Кононенко та ін. На сьогодні актуальність вивчення сегментованих конструкцій набуває особливої ваги. Бінарна структура зазначених побудов розглядається дослідниками як на рівні речення, так і на текстовому рівні. Деякі мовознавці пропонують вважати сегментовані конструкції як мовленнєві трансформації мовних синтаксичних моделей речень (наприклад, О. М. Пешковський, О. С. Попов, Т. Р. Коновалова, Л. С. Майорова та інші), інші – як текстове явище, повне вираження якого знаходимо у складних синтаксичних цілих (Н. С. Валгіна, С. М. Андріянова, О. Ш. Надібайдзе, Т. М. Ніколаєва, Г. Я. Солганик, Я. І. Рословець, І. Н. Сосинська, Л. М. Лосєва, Л. Ф. Шильникова та інші).*

Парцеляція, або розчленування єдиної граматичної структури на частини, є поширеним синтаксичним явищем експресивного дискурсу. До цієї проблеми зверталися Р. О. Рибakov, О. О. Іванчикова, Ю. В. Ванников, К. А. Рогова, О. П. Сквородников, О. Ф. Єфремов. На матеріалі німецької мови подібні побудови вивчали Р. П. Лисиченко, Б. П. Турсунов, В. Г. Адмоні; французької мови – Ж. А. Вітман, Л. С. Сержан, Ю. С. Степанова; англійської – Ж. Є. Петрашевська, В. М. Стрельцов, Н. К. Філонова. Парцеляції присвячені кандидатські дисертації Л. І. Ступакової, Ю. Л. Старовойта, Н. М. М'ясищевої та інших. Значна кількість праць свідчить про універсальний характер цього явища. З середини 60-х років парцеляція ототожнювалась з приєднанням (Н. С. Валгіна, Є. А. Реферовська, В. Г. Гак) або розглядалась як складова частина цієї системи (Б. П. Турсунов, В. А. Платонова). У кінці 60–70-х років вчені почали досліджувати структурні особливості парцельованих конструкцій, їх інтонаційні характеристики (Р. П. Лисиченко, В. М. Стрельцов, Л. С. Сержан), експресивність і стилістичні функції (В. А. Платонова, Б. П. Турсунов). У кінці 70–80-х років, а також у 90-ті роки з'являються праці, присвячені вивченню комунікативно-прагматичних функцій парцеляції і приєднання (Л. С. Суровенкова, О. А. Вільчицька). У працях Л. С. Суровенкової і О. А. Вільчицької обґрунтовується думка, що парцеляція і приєднання – різні синтаксичні явища. Мовознавці, які розглядають парцеляцію на формально-граматичному рівні, використовують термін «приєднання». Відповідно до цього розчленовані структури називають приєднувальними конструкціями (ПК). Учені, які розглядають явище розчленування єдиної граматичної

структури на частини на логіко-семантичному та інтонаційному рівнях (рівень мовленнєвого або актуального членування), використовують термін «парцеляція», а структури, які утворюються в результаті членування, парцельованими конструкціями (Пар. К). Явище парцеляції полягає у виділенні відрізка речення в окрему самостійну частину, яка не пориває семантичного і структурного зв'язку з базовою частиною. Парцеляції притаманна множинність членування.

Модальність є однією із малодосліджених лінгвістичних категорій. До цього часу дискусійними залишаються питання про природу й значення засобів створення суб'єктивної модальності в реченні. У сучасному мовознавстві можна виділити два напрямки у трактуванні питання про модальність. Прихильники вузького витлумачення терміна розглядають модальність як категорію, що характеризує ту чи іншу міру реальності / нереальності висловлювання, а прихильники широкого розуміння модальності зараховують до неї виражене знаковими засобами ставлення мовця до дійсності, змісту мовлення, до співбесідника, до самого себе, до форми мовлення, до емоційно-експресивної оцінки повідомлюваного. Виділимо найважливіші засоби, що формують суб'єктивну модальність речення на всіх структурних рівнях мови: 1) на лексичному рівні: значний за обсягом клас займенників, прислівників, коротких форм прикметників, дієслів, часток, вигуків, сполучників та вставних слів з модальним відтінком, фразеологічних сполук, синонімів, антонімів, метафор, просторічних слів, діалектизмів, різних пластів лексики, а також лексем з послабленими (або взагалі відсутніми) первинними номінативними функціями, які можуть нести в реченні індивідуальні характеристики ставлення мовця до повідомлюваного; 2) на граматичному рівні: синтетичні й аналітичні морфологічні форми повнозначних слів та службових лексем, що мають модальну семантику, синтаксичні засоби вираження модальних значень; 3) на рівні словотвору: система суфіксів оцінки, постфіксів, префіксів та ін.; 4) на морфологічному рівні: форми способу, модальні дієслова, підсилювальні частки, дієприслівникові та дієприкметникові звороти, протиставні сполучники, займенники; 5) на синтаксичному рівні: еліipsis, повтори, паралельні конструкції, інверсія, вставні слова й речення, синтаксичні фразеологізми, уточнення, порівняння, звертання, однорідні та відокремлені другорядні члени речення та цілий ряд інших структур.

Експресивність у реченні досягається за допомогою засобів мови, не пов'язаних з певними синтаксичними конструкціями (інтонація, порядок слів) і за допомогою спеціальних експресивних конструкцій. До синтаксичних засобів експресивного дискурсу у значній своїй частині належать інфінітивні речення. Основні синтаксичні ознаки цих побудов: 1) наявність у їх структурі незалежного предикативного інфінітива; 2) присутність при незалежному інфінітиві особливого члена речення,

вираженого давальним відмінком із значенням непрямого суб'єкта; 3) відношення між дією, названою незалежним предикативним інфінітивом, і непрямим суб'єктом, вираженим давальним відмінком, мають модальний характер.

Інфінітивні речення є предметом дослідження в діахронічному і синхронічному аспектах як у вітчизняному, так і в зарубіжному мовознавстві. Однак при великій увазі багатьох дослідників до цього типу речень, питання їх синтаксичної специфіки лишається ще не з'ясованим. Зокрема, дискусійним є питання про поняття інфінітивного речення, яке багатьма вченими розглядається по-різному. О. О. Шахматов уважає інфінітивними речення будь-якої структури, присудок якої виражений інфінітивом [9, с. 205]. О. М. Пешковський інфінітивними називає такі речення, у яких присудок виражений непоширеним незалежним інфінітивом [6, с. 381]. Такої ж думки у сучасному мовознавстві дотримуються К. А. Тимофєєв, М. О. Гвоздєв, В. В. Бабайцева та інші. В українському мовознавстві аналогічний погляд висловлюють Н. А. Москаленко, Б. М. Кулик та ін. У розділі «Односкладні речення» П. С. Дудик називає інфінітивними такі односкладні речення, що мають граматично та семантично незалежний від інших членів речення інфінітив у ролі головного члена [7, с. 254]. В. С. Ващенко зазначає, що інфінітив на певних синтаксичних позиціях може утворювати складні факти не тільки структурного типу, а також і стилістичного. Саме такими є так звані інфінітивні речення [1, с. 26]. У сучасному мовознавстві і досі лишається проблемним питання про граматичну сутність інфінітивних речень. Так, Ф. І. Буслаєв, О. О. Шахматов й О. О. Потєбня розглядають інфінітивні речення як різновид безособових. Цієї ж думки дотримуються мовознавці Є. М. Галкіна-Федорук, О. Г. Руднєв, Л. А. Булаховський та інші. У сучасному мовознавстві проблемним є питання класифікації інфінітивних речень. Це пояснюється суперечливими поглядами вчених на їх граматичну сутність. Оскільки більшість із названих дослідників розглядають інфінітивні побудови як окремий тип односкладних речень, то виникає проблема їх класифікації. К. О. Тимофєєв привертає увагу до інфінітивних речень і виділяє три їх основні групи: 1) власне інфінітивні речення без частки *би*; 2) власне інфінітивні речення з часткою *би*; 3) дієслівно-інфінітивні речення з формами дієслова *бути*. П. С. Дудик здійснює аналіз інфінітивних речень на формально-граматичному рівні і подає подібну їх класифікацію, зокрема виділяє інфінітивні речення з часткою *би* і без неї.

Ланцюги номінативних речень в українській літературній мові посіли значне місце і стали важливим засобом художнього зображення дійсності. Сфера поширення ланцюжків номінативних конструкцій – це переважно художні і публіцистичні тексти. Пояснюється це тим, що специфіка таких побудов, основне їх призначення полягає у створенні

статичних описів. Такі особливості відтворення думки у тексті характерні саме для художніх творів. Окрім відтворення статичних описів, ланцюги номінативних речень використовуються для зображення динаміки, психічного стану людини тощо. Речення цього типу можуть виконувати в художньому тексті цілий ряд функцій. Функціонування ланцюжків номінативних речень (поєднання 2 і більше подібних одиниць, що мають спільну комунікативну настанову) є одним з яскравих прикладів реалізації мовленнєвої експресії на синтаксичному рівні. На сьогодні дискусійним залишається питання про синтаксичний статус ланцюжків номінативних речень у системі односкладних речень, який мовознавцями визначається по-різному. Питання синтаксичної специфіки таких побудов висвітлюється у працях російських дослідників: М. Лужковської, О. Попова, О. Іванчикової. В українському мовознавстві це питання розглядається у працях П. Дудика, А. Загнітка, В. Чабаненка, І. Сушинської та ін. М. Лужковська у своїх дослідженнях виділила дві групи ланцюжків номінативних речень (однорідні та неоднорідні) на підставі смислових відношень між іменами, які вони утворюють. У працях І. М. Сушинської зазначається, що ланцюжки номінативних речень порушують монолітність складного синтаксичного цілого, що зумовлює актуалізацію змісту, окресленого групою односкладних речень. Вона наголошує, що на відміну від розчленованих побудов, де сегмент і парцелят формально подібні до номінативних речень, не є семантично і структурно автономними, кожне номінативне речення у складі ланцюжка є самостійною предикативною одиницею. При розгляді своєрідної будови ланцюжків вона здійснила лексичний і граматичний їх аналіз та звернула увагу на лексичне наповнення іменників – головних членів, поєднаних у ланцюжки номінативних речень. Таким чином, учені намагаються з'ясувати лінгвістичну суть ланцюгів номінативних речень, визначити їх структурно-синтаксичні та функціональні особливості, місце знаходження в художньому чи публіцистичному тексті, вказати на їхню відмінність від інших засобів експресивного синтаксису. Деякі учені досліджують ланцюжки номінативних речень на функціонально-семантичному рівні і виділяють різні їх типи. Інші розглядають структурно-семантичну типологію ланцюгів номінативних речень та специфіку їх функціонування. Досліджуючи синтаксичні особливості публіцистичних текстів, ми брали до уваги систему мовних засобів, яка сформувалася в результаті відбору і творчого використання синтаксичних явищ української мови не тільки для вираження певного змісту творів, а й для естетичного впливу на читача. Елементи літературно-обробленого синтаксису в художніх текстах найяскравіше виявляються завдяки чіткій, виразній сумірності різних синтаксичних одиниць, конструкцій, стилістичних фігур як особливих побудов оригінальної форми для образного вираження думок і почувань людини.

Проблема вивчення синтаксичних засобів українського експресивного дискурсу потребує ще наукового й методичного розв'язання, вирішення важливих загальнотеоретичних питань, що на сьогодні набуває особливої ваги й актуальності.

Література

1. Ващенко В. С. Стилїстика речення в українській мові : навчальний посібник з стилїстичного синтаксису. – Дніпропетровськ : Дніпр. держ. ун-т, 1968. – 158 с.
2. Виноградов В. В. Итоги обсуждения вопросов стилистики / В. В. Виноградов // Вопросы языкознания, 1955. – №1. – С.60 – 87.
3. Загребельний П. А. Я, Богдан. Сповідь у славі : роман / Павло Архипович Загребельний. – К. : Дніпро, 1984. – 285 с.
4. Иванчикова Е. А. О развитии синтаксиса русского языка в советскую эпоху / Е. А. Иванчикова // Развитие синтаксиса современного русского языка. – М. : Наука, 1966. – С. 3 – 22.
5. Иванчикова Е. А. Синтаксические приметы разговорной речи в современной публицистике / Е. А. Иванчикова // Русский язык в национальной школе, 1965. – №4. – С.14 – 15.
6. Пешковский А. М. Русский синтаксис в научном освещении / А. М. Пешковский. – М., 1956. – 511 с.
7. Сучасна українська літературна мова. Синтаксис // За заг. ред. академіка І. К. Білодіда. – К. : Наук. думка, 1972. – 322 с.
8. Сушинська І. М. Структурно-функціональні різновиди номінативних речень у сучасній українській мові : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. філол. наук. : спеціальність 10.02.01 – українська мова / І. М. Сушинська. – Дніпропетровськ, 2000. – 20 с.
9. Шахматов А. А. Синтаксис русского языка / А. А. Шахматов. – Л.: Учпедгиз, 1941. – 620 с.

УДК 811.16-13

Т. А. Нестеренко

ЗАГАЛЬНОТЕОРЕТИЧНІ ПІДХОДИ ДО РОЗГЛЯДУ ІРРЕАЛЬНОЇ МОДАЛЬНОСТІ У СЛОВ'ЯНСЬКИХ МОВАХ

Нестеренко Т. А. Загальнотеоретичні підходи до розгляду ірреальної модальності в слов'янських мовах.

У статті розглядається значущість обмеження поняття модальність інваріантними значеннями реальність / ірреальність, окреслюється зміст терміна ірреальність, встановлюється співвідношення понять спосіб – форма – засіб як необхідних складників адекватного опису ірреальної модальності в слов'янських мовах.

Ключові слова: ірреальна модальність, об'єктивна модальність, реальність / ірреальність, спосіб вираження модальності, форма вираження модальності, засіб вираження модальності.

Нестеренко Т. А. Общетеоретические подходы к рассмотрению ирреальной модальности в славянских языках.

В статье рассматривается значимость ограничения понятия модальность инвариантными значениями реальность / ирреальность, определяется содержание термина ирреальность, устанавливается соотношение понятий способ – форма – средство как необходимых составляющих адекватного описания модальности в славянских языках.

Ключевые слова: ирреальная модальность, объективная модальность, реальность / ирреальность, способ выражения модальности, форма выражения модальности, средство выражения модальности.

Nesterenko T. A. The common theoretical approaches to exploration of unreal modality in Slavonic languages.

The paper explores the meaningfulness of limitation of concept of modality with invariant meanings of reality / unreality, defines the contents of the term «unreality», determines the correlations of meanings – form – means as the necessary constituents of adequate description of modality in Slavonic languages.

Key words: unreal modality, objective modality, reality / unreality, way to express the modality, the form to express the modality, the means to express the modality.

Проблема модальності здавна викликала стійкий інтерес цілого ряду мовознавців усього слов'янського обширу. Значний внесок у її вивчення російських дослідників В. В. Виноградова, Т. П. Ломтева, І. П. Распопова, В. З. Панфілова, Г. О. Золотової, Л. С. Єрмолаєвої, О. О. Бондарка та багатьох інших. Деякі аспекти модальності в українській мові досліджували І. Р. Вихованець, А. П. Загнітко, В. Д. Шинкарук, М. В. Мірченко, В. М. Ткачук, С. Т. Шабат, В. А. Чолкан, О. Л. Доценко, , О. О. Семенець, Н. М. Сафонова, В. Г. Рогожа; у польській – І. Беллерт, Ч. Бартула, М. Бобран, А. Богуславський, Б. Бонецька, А. Вежбицька, У. Гаєцька, Р. Ржегорчикова, С. Йодловський, Б. Лігара, А. Мірович, Я. Пузиніна [7]. Важливими для становлення вчення про модальність є роботи чеських, словацьких, болгарських мовознавців, серед яких П. Адамец, М. Грепл, Р. Мразек, Є. Белічова-Кржижкова, В. Барнет, В. Барнетова, К. Свобода, І. Леков, Й. Пенчев, Б. Норман тощо.

Модальності було присвячено ряд міжнародних симпозіумів та конференцій: у Кракові (Польща, 1969 р.), Брно (Чехія, 1971 р. та 1976 р.), в університеті Нова Мексика (США, 1992 р.), в Рейнзбурзі (Німеччина, 2004 р.), серед яких особливо варто відзначити матеріали симпозіуму 1971 р. в Брно «Modální výstavba výpovedů v slovanských jazycích» [22] та рейнбурзької конференції 2004 р. «Модальність у слов'янських мовах. Нові перспективи».

Незважаючи на те, що мовознавство володіє значними здобутками у сфері вивчення модальності, особливо багато спірних питань спостерігається у спробах схарактеризувати різноманітні прояви ірреальної модальності: самі межі її з точки зору сучасної науки нечітко окреслені, досі не вироблено чіткої системи критеріїв, що регламентують участь тих чи тих мовних засобів у формуванні ірреальних модальних мовних значень. У зв'язку з цим маємо на меті зробити деякі термінологічні зауваження, які, безумовно, визначать хід і результати дослідження способів вираження ірреальної модальності у слов'янських мовах.

1. Важливу роль для мовознавства відіграє обстоюваний В. В. Виноградовим погляд на модальність як на широку за обсягом семантичну категорію [5]. Ця концепція лягла в основу цілого ряду більш пізніх теорій, модальності, запропонованих як російськими, так і зарубіжними лінгвістами. Зокрема, широке розуміння модальності характерне для чеського лінгвіста П. Адамця, який до переліку модальних значень зараховує твердження, питання, спонукання; реальність, достовірність, вірогідність, нереальність; ствердження, заперечення; необхідність, можливість, намір [1, с. 88]; О. І. Мельничук та Л. О. Кадомцева в українській мові виділяють сім модальних різновидів: розповідність, питальність, спонукальність, бажальність, умовність, гіпотетичність, переповідність [18, с. 55]; представники російської функціональної школи на чолі з О. О. Бондарком, поділяючи

концептуальні погляди В. В. Виноградова, виділяють такі підсистеми модальних значень: актуальність / потенційність, оцінка достовірності, комунікативна установка висловлювання, ствердження / заперечення; евіденційність [20, с. 59].

У зв'язку зі стійкою тенденцією до розширення діапазону модальних значень учені намагалися знайти спільну ознаку, яка б об'єднувала всі ті різноманітні явища, що відносяться до сфери модальності, оскільки сукупність їх іноді переростає будь-які межі, «встановлення яких є необхідним, якщо розглядати модальність як, можливо, не граматичну, але все-таки категорію мови, що їй притаманна хоча б деяка структура» [10, с. 67]. У різні періоди погляд на спільну ознаку змінювався. Деякі автори включають у сферу модальних відношень у якості основної, конститутивної модальності характеристику речення з позиції комунікативного наміру мовця, «тобто чи має речення статус повідомлення, питання або побажання» [9, с. 278]. Концепцію, що репрезентує модальність як складну семантичну категорію, суть якої полягає у вираженні відношень між елементами, що формують комунікативний процес – між мовцем, висловленням, об'єктивною дійсністю, було представлено чеськими лінгвістами (матеріали симпозиуму в Брно, опубліковані 1973 р. у збірнику «Otázky slovanské syntaxe» [22]). Її підтримали радянські лінгвісти, прибічники широкого погляду на модальність (В. М. Бондаренко, О. О. Бондарко, Л. О. Кадомцева, М. Є. Петров, І. П. Распопов, Б. В. Хричиков та ін.).

Постає питання точного й загально визначення модальності, чіткого встановлення її меж. Одне з перших і найбільш містких у слов'янському мовознавстві визначення модальності як відношення повідомлення, що міститься в реченні, до дійсності [8, с. 80] чи відношення всього речення або висловлення до дійсності [6, с. 594] вимагало уточнення. Його було зроблено шляхом вказівки на те, що це відношення *встановлюється мовцем*, у зв'язку з чим у ряді мовознавчих праць виключено з кола модальних категорій комунікативної настанови [14; 11; 10; 12]. Проте й це не дало бажаних результатів: модальність залишається невизначеною, до її складу може входити «будь-яке цілісне вираження думки, почуття, спонукання» [5, с. 55].

Найбільш удадо ієрархія модальних відношень представлена в роботах Г. О. Золотової, яка розвиває погляди В. В. Виноградова на цю проблему [11]. Основна (інваріантна) ознака встановленого мовцем відношення до дійсності формулюється як «протиставлення *реального / ірреального* відношення висловлення до дійсності» [11, с. 142]. Опозиція реальність / ірреальність дає змогу отримати важливе обмеження на обсяг домінант «відношення» у визначенні терміна модальність. Модальність речення в цьому випадку розглядається як суб'єктивно-об'єктивне відношення змісту висловлення до дійсності з точки зору його реальності,

відповідності чи невідповідності дійсності [11, с. 142]. На цій підставі вибудовується дихотомія двох основних модальних значень – модальності реальної (прямої) та ірреальної (нереальної, непрямой, гіпотетичної). Обидва ці значення утворюють так звану об'єктивну (предикативну) модальність.

Зауваги, зроблені щодо визначення модальності та встановлення обмежень на її розуміння за рахунок інваріантних модальних значень реальності / ірреальності, мають термінологічний характер, проте варто відзначити, що номінація того чи того явища дійсності дуже важлива, оскільки вона залежить від чіткості усвідомлення ознак, характерних для даного поняття.

2. Терміни «реальність» та «ірреальність» неоднозначні та, на думку В. З. Панфілова, можуть розглядатися як визначники такого змісту речення, що відображає наявність будь-якого зв'язку з дійсністю (реальність) чи її відсутність (нереальність), або такі, що адекватно (реальність) чи неадекватно (нереальність) репрезентують об'єктивний світ. [15, с. 176]. У першому разі протиставлення реальне / ірреальне зводиться до протиставлення стверджувального і заперечного речень. Цей погляд знайшов відображення в лінгвістичній літературі: як пише В. Г. Адмоні, речення не тільки відображає об'єктивну дійсність, але й містить певне відношення до відображених у ньому об'єктивних зв'язків. Оцінка цього змісту з погляду його реальності має різну направленість, але в першу чергу позитивну (ствердну) або заперечну [2, с. 163]. Однак учені знаходять цілком слушні аргументи не вважати ствердження і заперечення модальними смислами [5; 11; 12; 14]. До того ж ця опозиція не відображає необхідного значення, запрограмованого в такому визначенні модальності. У другому разі йдеться фактично про відповідність чи невідповідності змісту висловлювання дійсності, таке розуміння може відповідати одній з позицій на природу логічної модальності як такої, що виражає «ступінь достовірності знань про дійсність, переданої в цьому судженні» [15, с. 176]. Прийняти ми його не можемо, оскільки 1) це визначення стосується питання істинності / хибності висловлювання, а вони знаходяться поза компетенцією лінгвістики [13, с. 94]; 2) визначення модальності містить вказівку на «точку зору мовця», яка дає можливість виключити проблему «об'єктивного» істиннісного значення висловлень, що не відповідають реальній дійсності.

Уточнене визначення модальності, що полягає в обмеженні «відношення висловлення до дійсності» за рахунок інваріантного значення «реальності / ірреальності», яке при цьому встановлюється мовцем», дає змогу говорити про реальність / ірреальність як про «ступінь достовірності думки, що відображає дану ситуацію» і про модальність як виразник «оцінки з боку мовця ступеня пізнаності» об'єктивних – можливих, дійсних і необхідних – зв'язків, існуючих у дійсності [16, с. 164]. Але за

таких обставин протиставлення «суб'єктивної» й «об'єктивної» модальності втрачає чіткі межі, тому що «судження про можливі, дійсні та необхідні зв'язки також можуть фіксувати різноманітні ступені пізнання одного й того ж явища» [16, с. 177], або ж зводиться фактично до значення «суб'єктивної».

Найбільше ж проблем створює «включення у визначення змісту модальності значень можливості, бажальності, необхідності», що створює підґрунтя для суперечності в тлумаченні структури значення об'єктивної реальної модальності. Так, реальним чи нереальним є хід справ, представлений у реченні типу *Він може приїхати завтра* [10, с. 69], чи можна вирішити питання про структуру основного значення модальності, ґрунтуючись на тому, що значення можливості й необхідності досить чітко представлені лексичною семантикою модальних дієслів і слів у складі предиката, вони є значеннями, що характеризують виражену реченням пропозицію як репрезентант події або становища, віднесених до ірреальності? Очевидно, що зміст термінів, використовуваних для позначення модального протиставлення реальне / ірреальне залишається неоднозначним і потребує подальшого спеціального розгляду.

У межах даної наукової розвідки можна прийняти концепцію, згідно з якою в якості інваріантного значення модальності діє опозиція реальність / ірреальність, головним граматичним репрезентантом якої є категорія способу; значення ж можливості, бажальності, необхідності характеризують відношення між дією та її суб'єктом, вони є внутрішньосинтаксичними (за термінологією Л. С. Єрмолаєвої [12]), а тому не можуть уключатися до складу основного значення модальності. На думку Г. О. Золотової, можливість, бажальність, необхідність не беруть участі в опозиції реальність / ірреальність, оскільки виражаються передусім модальними дієсловами (чи іншими модальними словами, що входять до складу предиката) в реченнях, де представлено повідомлення про реальний факт [11, с. 151].

3. Окреслюючи способи вираження ірреальної модальності в слов'янських мовах, варто наголосити, що мова має рівневу й аспектну організацію, і модальність навряд чи можна умістити в рамках граматичної чи навіть функціонально-граматичної категорії з її чіткою опозицією позбавлених перетину форм та засобів вираження. Модальність носить універсальний характер і входить до системи понятійних категорій (за І. І. Мещаніновим), притаманних кожній мові і віднесених до її глибинного рівня. Понятійні категорії на рівні генезису «ніби «випереджають» мовні категорії» [21, с. 6], а такі з них, як модальність, розвиваються в напрямку не від дійсності до її сприймання людиною, а в напрямку «від людини», зумовлюючись активністю людської свідомості, її здатністю до вельми складної й неоднапрочної взаємодії із зовнішнім середовищем. Тому проблеми модальності знаходяться на перетині інтересів логіки, філософії, психології та лінгвістики.

Однак формалізація модальності як понятійної категорії, надання їй лінгвістичного значення відбувається на рівні конкретних мов, коли універсальні явища стають ідіотнічними. За таких умов, опираючись на концептуальні погляди О. О. Бондарка, можна говорити про розмежування власне понятійної категорії модальності та функціонально-семантичного поля (ФСП) модальності, в основі якого лежить протиставлення реального та ірреального в конкретній мові [4, с. 2]. У рамках ФСП як двобічної мовної єдності стає можливим з'ясувати способи та засоби вираження ірреальної модальності в слов'янських мовах.

«Найбільш явно «реагує» на понятійну сферу граматична система в силу її наближення до законів організації мови» [21, с. 8] – це ще раз підтверджує загальновідомий факт, що модальність має специфічне граматичне вираження, зокрема, йдеться про його морфолого-синтаксичний характер (див. про це в роб М. Грепла [9], Г. О. Золотової [11], І. П. Распопова [19], Е. Белічової-Кржижкової [3]). Традиційно вважається, що «головним граматичним засобом (виділення наше – Т. Н.) вираження об'єктивної модальності є категорія способу, утворена опозицією дійсного, з одного боку, і наказового та умовно-бажального способу, з іншого» [10, с. 68]. У цьому сенсі уточнення потребує розмежування понять *спосіб – форма – засіб* вираження ірреальної модальності. Найбільш універсальним є термін «засоби вираження модальності», ним оперують більшість дослідників (М. Грепл, Г. О. Золотова, М. П. Петров, Б. В. Хричиков, Г. П. Немец та ін.), включаючи сюди явища синтаксичного, морфологічного, лексичного і часто фонетичного рівня.

Але дослідження такого складного й різнопланового явища, як модальність, потребує «окремо зупинитися на синтаксичній та морфологічній стороні даного лінгвістичного феномена» [17, с. 47]. Лінгвістичний аналіз модальності вимагає враховувати взаємозв'язок та ієрархічність рівнів мовної системи, обов'язковість вияву модальності в кожному реченні-висловленні. Модальність, пройшовши складний шлях формування на рівні глибинної семантики, втілюється в поверхневій семантиці речення-висловлення й виявляється на синтаксичному рівні. У структурі речення-висловлення обов'язково існує модальний компонент, що відповідає за вираження модальності, «ген» модальності [17, с. 48]. Якість модального компонента речення-висловлення можна характеризувати як спосіб вираження, а вивчення способів вираження модальності – суть її синтаксичного аспекту. Спосіб (предикатний, партативний, комплексний, незалежносуб'єктний) (про це детальніше [17]) буде залежати від ірреального модального значення та специфіки конкретної слов'янської мови.

Синтаксичні компоненти мають своє морфологічне наповнення, оскільки та чи та синтаксична позиція заповнюється частинами мови в

певних формах. Таким чином, ієрархічно нижчими є форми вираження модальності – дієслова, вжиті в способових (умовний, наказовий...) чи інших еквівалентних формах (інфінітив, теперішній час, віддієслівні та невіддієслівні вигуки тощо), залежно від інвентаря та функціональних можливостей таких одиниць у кожній конкретній слов'янській мові). Дослідження форм вираження модальності становить морфологічний аспект ірреальної модальності.

При формуванні висловлення повинна існувати ланка, що з'єднує спосіб (синтаксичну позицію) і форму (морфологічне вираження) вияву модальності. Цією ланкою є засоби вираження відношення висловлення до позамовної дійсності (що й становить первинну суть модальних відношень). Такими є інтонація, універсальний засіб вираження модальності, що «з власне фонетичного феномена перетворюється в фонетико-граматичний, оскільки виконує граматичну функцію» [17, с. 50], частки, допоміжні дієслова тощо, уживання яких регламентується законами певної мови. Крім об'єднувальної функції, вони дають змогу неспеціальним засобам у межах тих чи тих способів синтаксичних вираження модальності стати функціонально-граматичними еквівалентами ірреалісу. Як видно, «адекватний опис модальності можна зробити, опираючись на тріаду спосіб – форма – засіб» [17, с. 51]. За таких умов усебічно аналізується граматичне вираження ірреальної модальності, знімається питання про правомірність / неправомірність існування категорії «синтаксичного способу». Можна спрогнозувати, що відмінності в способах вираження ірреальної модальності в слов'янських мовах незначні й «стосуються передусім використання окремих засобів при реалізації конкретних модальних статусів [9, с. 282].

Література

1. Адамец П. вопросу о модификациях (модальных трансформациях) со значением возможности и необходимости / П. К. Адамец // *Československá rusistika. K VI mezinárodnímu sjezdu slavistů*. – XIII. – 1968. – № 2. – С. 88–94.
2. Адмони В. Г. Введение в синтаксис современного немецкого языка / В. Г. Адмони. – М. : Издательство литературы на иностранном языке, 1955. – 391 с.
3. Беличова-Кржижкова Е. О модальности предложения в русском языке / Е. Беличова-Кржижкова // *Актуальные проблемы русского синтаксиса* / под ред. К. В. Горшковой и Е. В. Клобукова. – М. : Изд-во МГУ, 1984. – С. 49–77.
4. Бондарко А. В. О некоторых аспектах функционального анализа грамматических явлений / А. В. Бондарко // *Функциональный анализ грамматических категорий*. – Л.: Изд-во ЛГПИ, 1973. – С. 5–39.
5. Виноградов В. В. Избранные труды : Исследования по русской грамматике / В. В. Виноградов. – М. : Наука, 1975. – 558 с.
6. Виноградов В. В. Русский язык : Грамматическое учение о слове [3-е изд., испр.]. – М. : Высшая школа, 1986. – 640 с.
7. Вус Н. Й. Модальність та її трактування у працях дослідників / Н. Й. Вус // *Слов'янський збірник*. – Одеса, 2006. – Вип. 12. – С. 119–121.
8. Грамматика русского языка : в 2-х т. – т. 2. : Синтаксис / под ред. акад. В. В. Виноградова и чл.-корр. АН СССР Е. С. Истриной. – [2-е изд.]. – М. : Издательство АН СССР, 1960. – 709 с.
9. Грепл М. О сущности модальности / М. Грепл // *Языкознание в Чехословакии: [сборник статей 1956–1974]* / под ред. А. Г. Широковой; [пер. с чешского, словацкого, французского] – М. : Прогресс, 1978. – С. 277–301.

10. Зеленщиков А. В. Пропозиция и модальность [монография] / А. В. Зеленщиков – [2-е изд., доп.]. – М. : Книжный дом «Либроком», 2010. – 216 с.
11. Золотова Г. А. Очерк функционального синтаксиса русского языка / Г. А. Золотова. – М. : Наука, 1973. – 351 с.
12. Ермолаева Л. С. Понимание модальности в современной лингвистике (на материале немецкого и английского языков) / Л. С. Ермолаева // Лингвистика и методика в высшей школе / [отв. ред. Г. В. Колшанский] – Вып. VII. – М. : Московский гос. пед. ин-т иностр. яз. им. Мориса Тореза, 1978. – С. 47–60.
13. Колшанский Г. В. К вопросу о содержании языковой категории модальности / Г. В. Колшанский // Вопросы языкознания. – 1961. – № 1. – С. 94–98.
14. Ломтев Т. П. Предложение и его грамматические категории / Т. П. Ломтев. – М. : Изд-во МГУ, 1972. – 172 с.
15. Панфилов В. З. Взаимоотношение языка и мышления / В. З. Панфилов. – М. : Наука, 1971. – 232 с.
16. Панфилов В. З. Гносеологические аспекты философских проблем языкознания / В. З. Панфилов. – М. : Наука, 1982. – 357 с.
17. Парамонов Д. А. О грамматическом выражении модальности в современном русском языке / Д. А. Парамонов // Вестник Омского университета. – 1998. – № 2. – С. 47–51.
18. Сучасна українська літературна мова : Синтаксис [підручник] / [за заг. ред. І.К. Білодіда]. – К. : Наук. думка, 1972. – 515 с.
19. Распопов И. П. К вопросу о модальности предложения / И. П. Распопов // Ученые записки Благовещенского государственного педагогического института имени М. И. Калинина, 1957. – Вып. VIII. – С. 177–197.
20. Теория функциональной грамматики : Темпоральность. Модальность [монография] / [А. В. Бондарко, Е. И. Беляева, Л. А. Бирюлин и др.]; А. В. Бондарко (ответственный редактор). – Л. : Наука, 1990. – 263 с.
21. Худяков А. А. Понятийные категории как объект лингвистического исследования / А. А. Худяков // Лингвистика. Общие вопросы теории и методологии. – Режим доступа : (<http://www.pomorsu.m/ScientificLife/Library/Sbornic2/article1.htm>).
22. Otázky slovanské syntaxe. 3 [Text] / Sb. Symposia «Modální výstavba výpovedí v slovanských jazycich». – Brno, 1973 – 415 s.

УДК 811.161.2'373

І. І. Овчиннікова

ЛЕКСИКО-СЕМАНТИЧНА ГРУПА ДІЄСЛІВ НЕКОНТРОЛЬОВАНОЇ ДІЇ В УКРАЇНСЬКІЙ МОВІ

Овчиннікова І. І. Лексико-семантична група дієслів неконтрольованої дії в українській мові.

У статті здійснено аналіз лексико-семантичної групи дієслів неконтрольованої дії в сучасній українській мові; встановлено її семантичні ознаки; описано парадигматичні й синтагматичні властивості дієслів із семою «неконтрольованість».

Ключові слова: лексико-семантична група, дієслово, дія, значення, неконтрольованість, парадигма.

Овчинникова И. И. Лексико-семантическая группа глаголов неконтролируемого действия в украинском языке.

В статье представлен анализ лексико-семантической группы глаголов неконтролируемого действия в современном украинском языке; установлены ее семантические признаки; описаны парадигматические и синтагматические свойства глаголов с семой «неконтролируемость».

Ключевые слова: лексико-семантическая группа, глагол, действие, значение, неконтролируемость, парадигма.

Ovchynnikova I. I. The lexical-semantic group of verbs of uncontrolled action in Ukrainian.

The analysis of lexical - semantic group of verbs of uncontrolled action is carried out in modern Ukrainian in the article; it is defined its semantic signs; paradigm and syntagmatical properties of verbs are described with sema «uncontrolled».

Key words: lexical-semantic group, verb, action, value, uncontrolled, paradigm.

Усі дії активного суб'єкта за показником усвідомленості / неусвідомленості можна поділити на контрольовані (усвідомлені, довільні) і неконтрольовані (неусвідомлені, мимовільні). Контрольованість дій об'єднує «приховані ознаки усвідомлення, здатності предмета незалежно від того, є він істотою чи неістотою, здійснювати певну дію без зовнішнього втручання» [3, с. 143]. Таким діям властива волюнтивність, що передбачає їхню залежність від волі суб'єкта, а також цілеспрямованість і доцільність, що розширюють і деталізують цю залежність, передбачаючи усвідомленість і скерованість дій суб'єкта на досягнення певної мети або доречність їх виконання в певній подієвій ситуації. Поряд із цим, українській мові властиві висловлення, де в дії названі семантичні ознаки знівельовані, а динамічна подія із суб'єктом-особою, який виступає каузатором ситуаційних змін, може зазнавати різних модифікацій, наприклад: *Карпо схопився й **зачепив** ногою глиняник. Глиняник **перекинувся** й **покотився** з горбика* (І. Нечуй-Левицький). У наведеному випадку втрата названих сем засвідчує і відсутність запланованої суб'єктом каузації об'єкта, що дає змогу говорити про дії суб'єкта як мимовільні, неконтрольовані. У таких предикатних моделях у семантиці суб'єктів відсутні компоненти зусилля, волі та намірів, а це означає, що дії можуть бути виконані і попри бажання чи наміри суб'єкта, тобто об'єкт може зазнавати непередбачуваного чи неконтрольованого впливу, наприклад: *Вона [Килина] **впустила тарілку** та й **розбила*** (І. Нечуй-Левицький). Інколи в таких випадках говорять «антимету», нереалізований контроль, який мав би полягати в тому, щоб уникнути цього впливу чи утриматися від нього: «Воля – не єдине джерело дії. Багато дій передбачені соціальними й моральними нормами чи обов'язками людини. Їх невиконання представляє «нульову дію», чи не менш результативну, аніж реальна акція» [1, с. 4].

В українській мові функціонує значна кількість дієслівних предикатів, здатних позначати неконтрольовану дію, дію з «антиметою» чи втраченим контролем. На нашу думку, їх доцільно об'єднати в межах однієї лексико-семантичної групи з вужчою семантичною деталізацією.

1. Підгрупа дієслів, які позначають фізичні дії або рух, що спричиняють незаплановані результати (*проїхати, заплутатися, загрузнути, зав'язнути, заблукати, випустити, забитися, вдаритися, поранитися, застрягнути, зашпортатися* тощо).

Дія, позначена лексемами, що входять до цієї підгрупи, від початку своєї реалізації усвідомлюється і контролюється суб'єктом, проте її результат створює нові умови для існування суб'єкта і зумовлює виконання ним іншої, наступної дії, мета якої – повернення суб'єкта до попередніх умов або пристосування до нових, наприклад: *Заїхавши в цей лиман од Чернишівки каюком по річці Прогною, я так **заплутався** між островами, що й ночував на лимані* (А. Кащенко); *Не пам'ятаю деталей,*

але, здається, він [мій герой] **зблукав** у степу, **поранився**, прожив без води та їжі багато днів і вже **зібрався помирати**, коли на нього випадково натрапила машина якихось геологів (В. Дрозд). Результат цих неконтрольованих дій є відхиленням від норми, а втрата контролю відбувається в процесі виконання власне дії.

Дослідники стверджують, що дієслова, які входять до аналізованої групи є «ретроспективними з погляду змістової структури», оскільки несуть інформацію не лише про безпосередньо позначену ними дію, а й про дію попередню, що характеризувалася як контрольована й цілеспрямована [4, с. 12], наприклад: *Настка, **погнавшись за якоюсь звіриною, зблукала** в лісі* (П. Загребельний); *Ведмідь **тікав**, щоправда, йому не вдалося пообігти, він **загруз** під Ладижином* (Ю. Мушкетик).

Для дієслів, що належать до цієї підгрупи, характерний активний суб'єкт, який докладає зусиль для виконання тих чи тих дій і може бути названий агенсом, наприклад: *Торік на Купалове свято ковальчук **зблукав** під Київ-город і набачив собі дівчину* (І. Білик); *Я порачкував за агрусовий куц, вліз у нього по самі плечі, **заплутався, зав'яз, зашпортався*** (Ю. Мушкетик). *Богдан позадкував і **вдарився** головою об яблуню, та в сьомит із мороку виринув Борислав і потяг його за собою* (І. Білик)

Проте частіше така дія відбувається з неагентивним суб'єктом через її каузацію певними зовнішніми чи внутрішніми умовами (погода, стихія, погане самопочуття, неухважність тощо), наприклад: *Володько **вертався назад і не міг уже перестрибнути потічка, що пересікає стежку і впадає до річки. Ноги його залякли і не хотіли рухатись, і ледве, ледве обійшов довкола глибоким снігом, і мало, мало не загруз, а то біда...*** (У. Самчук). *Несподівано щось ударило мене по н'ятці. Я **зашпортався** й поїхав тілом по кришеній цеглі* (Л. Дереш). Попри формальну активність суб'єкта у виконанні власне дії, він не є агенсом, адже для її реалізації суб'єкт не докладав зусиль, не мав спеціального наміру; ця дія відбулася випадково або була зумовлена певними, незалежними від суб'єкта причинами. Так, наприклад, суб'єкт не мав на меті *промахнутися чи заплутатися*, адже це спричиняє негативний результат – відхилення від норми (цілі) руху. У таких випадках суб'єкт складно кваліфікувати як агенс, хоч йому й властива певна активність і усвідомленість.

Значеннєвій структурі аналізованих дієслів властиві семи непередбаченості, ненавмисності, несподіваності, інколи вимушеності, оскільки суб'єкт, опинившись у несподіваній і зазвичай несприятливій для нього ситуації, змушений перебувати в ній до моменту її розв'язання.

2. Підгрупа дієслів, які позначають неконтрольований рух, що зумовлює ушкодження суб'єкта. До цієї підгрупи належать дієслова *впасти, спіткнутись, зірватися, випасти, оступитися, зіслизнути, послизнутися, зачепитися, звалитися, з'їхати, сповзти, напоротися* тощо.

Семантика дієслів виділеної підгрупи відображає подієву ситуацію, за якої початок руху повністю контрольований і усвідомлений суб'єктом, проте в певний момент (як правило, несподіваний) він втрачає ознаки контрольованості, і його завершення вже не залежить від волі суб'єкта. Наприклад: *Він замахнувся рукою, втратив рівновагу, **посковзнувся** й, упавши з столу на підлогу, вдарився об каміння потилицею* (М. Йогансен); *Раптом **спіткнувся** він босою ногою об мокрий корінь, спалах болю осліпив його й заступив усе* (А. Дмитрук).

Активність суб'єкта в реалізації таких дій різна. По-перше, рух може відбуватися незалежно від волі суб'єкта, що позначають такі дієслова, як *зірватися, зіслизнути, звалитися, випасти* і под. Такому руху передують невдала спроба суб'єкта *втриматися*, тобто реалізувати контроль, наприклад: *Він **зірвався** й кудись непоправно летить, і хоч намагався ту рівновагу відновити, та вона явно відновитись не давалася* (І. Багрянний); *Джалаліта нашаровував підлоги так, що гості не могли втриматися і вилітали з вікон і дверей* (Е. Андіївська).

Окремі дії, виділені в цій підгрупі, суб'єкт виконує автоматично (*оступитися, спіткнутися, напоротися*), продовжуючи розпочатий усвідомлений рух, наприклад: *Комісар зробив рух рукою, щоб показати, як нарід нищить зрадників; Олесь мимоволі оступився назад, щоб комісар його не вдарив* (В. Підмогильний); *Хлопець побіг, не оглядаючись і не зважаючи на поклики батька. Біг, аж у скронях застукало. Та ось **спіткнувся** об гострий камінь* (І. Пільгук).

Наслідки неконтрольованого руху є неочікуваними і негативними для суб'єкта, оскільки завдають йому фізичної шкоди, наприклад: *Єврась бачив, наче стояв поряд, як **впав** із сідла молодець, вдарився об землю* (А. Дмитрук); *Коли повернувся додому, навіть Оленка помітила, що зі мною щось сталося, причепилася з розпитуваннями, але я сказав, що **перечепився** на мосту та боляче вдарився* (Ю. Мушкетик). Ці неконтрольовані дії передбачають відсутність вольового начала, оскільки свідоме ушкодження себе для суб'єкта невиправдане.

Сема неконтрольованості в дієслів цієї підгрупи, на відміну від дієслів інших підгруп, онтологічна, імплікована до значення лексем поза контекстуальними умовами.

3. Підгрупа дієслів, які позначають фізичні дії, що зумовлюють ушкодження або руйнування об'єкта (*поламати, зламати, розбити, пощербити, зруйнувати, знищити, порушити, пошкодити, зіпсувати, розсипати, розлити, порвати, пробити, побити, спалити* тощо).

У виділеній підгрупі функціонують дієслова з архісемою руйнування, що «репрезентують деструктивну ситуацію, у результаті якої якісно змінюється, частково пошкоджується або повністю знищується цілість предмета на рівні макро- чи мікроструктури» [6, с. 63]. Н. Пославська, досліджуючи дієслова деструкції, зараховує до таких

522 лексичних одиниці і стверджує, що всі вони марковані семами активності, цілеспрямованості, каузації та перехідності [6, с. 63]. Справді, підгрупа дієслів, які позначають фізичні дії, що спричиняють ушкодження або руйнування об'єкта, в аналізованій ЛСГ є найбільшою. Проте її специфіка полягає в тому, що сема цілеспрямованості в ній знівельована, адже суб'єкт не ставить на меті заподіяти шкоду об'єкту чи зруйнувати його. Іншими словами, у межах цієї підгрупи виступають деструктивні дієслова, які в певних семантико-синтаксичних умовах втрачають сему «цілеспрямованість» і набувають сему «неконтрольованість», наприклад: *Мчала, мабуть, мов божевільна, бо аж галуззя з вишень **поламала*** (І. Вільде); *Та так уже витанцьовувала, що й намисто **порвала*** (Г. Квітка-Основ'яненко).

З огляду на характер передбачуваного результату внаслідок руйнівного впливу на об'єкт, Н. Пославська поділяє деструктивні дієслова на такі, що репрезентують ситуацію припинення існування об'єкта (*зруйнувати, знищити, розбити* і под.), і такі, що позначають фрагмент часткового руйнування, пошкодження об'єкта дії, його частин, елементів структури (*пощербити, порізати, розірвати, надламати* тощо) [5, с. 7], наприклад: *А в неї, бачите, чомусь затрусилися руки, і вона впустила та й **розбила** горща* (Б. Грінченко); *І тоді він сам з'явиться у виконком і чесно розкаже, як він ненароком **убив** зайця* (М. Йогансен).

Уточнюють архісему руйнування диференційні компоненти «об'єкт», «спосіб», «знаряддя» («засіб»), «інтенсивність», «результат дії», що маніфестують специфіку руйнівної ситуації та її елементів-учасників. При цьому суб'єкт у реченнях з дієслівними предикатами неконтрольованого руйнування завжди є агенсом, бо усвідомлене виконання ним фізичних дій, спрямованих на об'єкт, засвідчує його активність і відсутність зовнішньої каузації.

Сема неконтрольованості для дієслів виділеної підгрупи може бути схарактеризована як набута, контекстуальна, залежна від семантичних і синтаксичних умов.

Опис дієслівної лексики, здатної імплікувати / набувати й реалізувати в реченні семантичний компонент «неконтрольованість», свідчить, що поняття контролю дії в окремих випадках можна вважати залежною від перспективи висловлення комунікативно забарвленою ознакою [2, с. 13]. Це означає, що аналізована сема має динамічний характер, їй властива змінність, що позначається на семантико-синтаксичній організації речення. Суб'єкт при дієслівних предикатах неконтрольованої дії завжди містить імпліцитну активність, проте сама активність неоднаково виявляється за різних комунікативних умов. Важливу роль при цьому відіграє спосіб реалізації семи «неконтрольованість».

Література

1. Арутюнова Н. Д. От редактора / Н. Д. Арутюнова // Логический анализ языка : Модели действия / отв. ред. Н. Д. Арутюнова ; [Ин-т языкознания РАН]. – М. : Наука, 1992. – С. 3–4.

2. Леута О.І. Структура і семантика дієслівних речень в українській літературній мові: [монографія] / Олександр Іванович Леута. – К. : Такі справи, 2008. – 208 с.
3. Мацицька Т. Є. Граматична структура дієслівної валентності : [монографія] / Тетяна Євгенівна Мацицька. – Луцьк : РВВ «Вежа»; ВДУ ім. Лесі Українки, 1998. – 206 с.
4. Письмак Т. Г. Семантика неконтролируемого действия (на материале русского и французского языков) : автореф. дисс. на соискание науч. степени канд. филол. наук : спец. 10.02.19 «Теория языка» / Т. Г. Письмак. – Кемерово, 2009. – 22 с.
5. Пославська Н. М. Структура і семантика словотвірних парадигм дієслів із семою руйнування об'єкта : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. філол. наук : спец. 10.02.01 «Українська мова» / Н. М. Пославська. – Івано-Франківськ, 2006. – 20 с.
6. Пославська Н. М. Субстантивний блок типової словотвірної парадигми дієслів із семою руйнування [Електронний ресурс] / Н. М. Пославська // Режим доступу : http://www.nbuv.gov.ua/portal/soc_gum/Us/2007-2008_8-9/07Ukrstud89_Poslavska.pdf.
7. Словник української мови : в 11-и т. / [гол. ред. кол. І. К. Білодід]. – К. : Наукова думка, 1970-1980. – Т.1–11.

УДК 811.161.2'27

О. А. Остроушко

КОМУНІКАТИВНІ ЦІЛІ ПОЛІТИЧНОЇ ТЕЛЕРЕКЛАМИ ТА ЗАСОБИ ЇХ РЕАЛІЗАЦІЇ

Остроушко О. А. Комунікативні цілі політичної телереклами та засоби їх реалізації.

У статті характеризується політична телереклама як особливий тип текстів, визначаються її комунікативні цілі, доводиться зумовленість композиції, мовних особливостей політичної телереклами її призначенням впливати на масову свідомість.

Ключові слова: інформаційно-комунікативні процеси, політична реклама, імідж, маніпуляція свідомістю.

Остроушко О. А. Коммуникативные цели политической телерекламы и средства их реализации.

В статье характеризуется политическая телереклама как особый тип текстов, определяются ее коммуникативные цели, доказывается обусловленность композиции, языковых особенностей политической телерекламы ее назначением влиять на массовое сознание.

Ключевые слова: информационно-коммуникативные процессы, политическая реклама, имидж, манипуляция сознанием.

Ostroushko O. Communicating aims of the political TV-advertisement and means of their realization.

In the article the political TV-advertisement as the particular type of texts is characterized, its communicating aims are determined. The author proves the connection of political TV-advertisement's composition, language peculiarities and the purpose of these texts to influence the mass consciousness.

Key words: informing and communicating processes, political advertisement, image, manipulation by consciousness.

Політика – діяльність, покликана забезпечити механізм реалізації влади, владних відносин між людьми. Політичний дискурс зорієнтований на формування в соціумі певного ставлення до тих чи тих політичних подій, певної їх оцінки, що, врешті-решт, спрямовано на формування світогляду і вплив на поведінку людей [6, с. 20].

Соціально-політичні процеси, які відбуваються в сучасному суспільстві, виявляють пряму залежність від інформаційно-комунікативних процесів. Власне, можна сказати, що відбувається зміна підґрунтя влади: якщо раніше влада була у того, хто мав гроші, то тепер вона у того, хто має інформацію: «Інформація... стала інструментом влади.

Коли була виявлена сприйнятливість людської психіки до навіювання, інформація у формі пропаганди й агітації стала головним засобом управління людьми» [4, с. 6]. Точніше, умовою, підґрунтям реалізації влади замість власності на засоби виробництва виступає власність на засоби масової інформації, які є формою організації масових інформаційно-комунікативних процесів [9, с. 19]. Д. Дзялошинський звертає увагу на негативний аспект цієї залежності: ЗМІ починають орієнтуватися не на населення, для якого вони важливі як джерело інформації, а на різні еліти, для яких ЗМІ потрібні як інструмент розв'язання піарівських, політичних та інших завдань [1, с. 203]. Через це фіксується тенденція концентрації ЗМІ в руках окремих володарів; створення фінансово-інформаційних монополій; адміністративна й фінансова залежність ЗМІ від влади [1, с. 204–205].

Причина подібних явищ полягає в тому, що засоби масової інформації на сьогодні є основним інструментом для розповсюдження різних повідомлень, особливо тих, що впливають на суспільну свідомість: небезпечним наслідком інформатизації суспільства є те, що серед безлічі подій відомими і вартими уваги виявляються ті, про які повідомляється у засобах масової комунікації. За А. Модем, «те, що не потрапило в канали масової комунікації, у наш час майже не впливає на розвиток суспільства» [5, с. 204]. Отже, політика й масові інформаційно-комунікативні процеси у сучасному суспільстві нерозривно пов'язані: завдяки останнім відбувається комунікація між владними структурами й населенням регіону, країни, світу загалом. Через формування блоку повідомлень, їх інтерпретацію, мовне оформлення відбувається привернення уваги масової аудиторії до тих чи тих подій, ідей тощо і таким чином, головне завдяки застосуванню деяких технологій маніпулятивного впливу, формується громадська думка: «ЗМІ «конструюють» зовні хаотичний потік повідомлень таким чином, щоб створити у читача чи глядача потрібний їх володарям (ширше – панівному класу) хибний образ реальності» [2, с. 346]. На підтвердження тези про взаємозалежність влади і ЗМІ варто згадати нещодавні, часів «помаранчевої революції», серії викривальних заяв ряду ЗМІ про тиск на них із боку влади, про наявність «темників» і обіцянки журналістів надалі «об'єктивно висвітлювати всі події».

Об'єктом нашого зацікавлення стали тексти політичної телереклами – новий жанр нашого медіа-простору, поки що незвичний для нашого суспільства тип політичної агітації, що з'явився під час президентської виборчої кампанії 2004 року. Розглянемо призначення цих текстів, основні мовні й інші засоби реалізації комунікативних цілей мовців (точніше, замовників повідомлень).

Політична телереклама є однією з ланок політичної передвиборчої пропаганди, але ланкою важливою в плані маніпулятивного, сугестивного впливу на масову свідомість: ці тексти в максимально стислій і образній

формі шляхом багаторазового повторення нав'язують масовій аудиторії задалегідь визначене бачення, образ тієї чи тієї реалії політичного світу (кандидата на пост Президента; політичної партії, яка претендуватиме на місця в парламенті тощо). Повторення є основним методом закріплення потрібних стереотипів у свідомості (підсвідомості) [2, с. 344]. Цей прийом давно відомий із магічних практик, які передбачають три-, дев'яти- чи дванадцятиразове повторення магічного тексту: повтор присипляє свідомість, активізує підсвідомі механізми психіки, на цьому рівні формує стійкий образ (концепт) того чи того явища – «те, що в результаті частого повторення міцно запам'ятовується, діє на свідомість незалежно від того, чи заперечується, чи схвалюється це твердження» [2, с. 239].

Основна функція політичної телереклами – вплинути на свідомість адресата (глядача), спонукати його проголосувати за визначеного кандидата на владний пост. За М. Проскуряковим, агітаційна продукція спрямована на виконання трьох завдань: залучення уваги до кандидата, дискредитацію опонентів, завоювання аудиторії виборців [8, с. 38]. На наш погляд, доречніше було б говорити не стільки про залучення уваги до кандидата, скільки про створення його образу, або, у сучасній політологічній термінології, іміджу. «У загальному плані політичний імідж слід розглядати як особливого роду образ-уявлення про конкретний об'єкт політичного світу, який за допомогою асоціацій гіперболізує апріорно задані характеристики даного об'єкта та наділяє його додатковими («фантомними») властивостями» [3, с. 117]. Імідж кандидата – це уявлення про сукупність різноманітних характеристик, властивих йому: це і належність до певної політичної партії, і професійна компетенція, і факти особистої біографії, і певні моральні принципи та ін. Імідж, в принципі, можна представити як сукупність номінацій (як правило, з атрибутами), якими означається кандидат у рамках різних дискурсів [8, с. 38]. При цьому характеристики, які приписуються кандидату, можуть бути наявними лише потенційно, але у створюваних текстах поставати як реальні. Політики виявляються «підключеними» до позитивно чи негативно забарвлених символів, починають асоціюватися з тими чи тими рисами характеру, самі стають символами компетентності, зла, націоналізму, обіцянок кращого майбутнього, інших добродетей чи пороків [7, с. 8; 2, с. 271].

У сучасному політичному житті суспільства на перший план виступають не знання про політичні програми, доктрини тощо, а образ-уявлення про певні суб'єкти політики. При цьому особливо актуальними виявляються особистісні чинники: завдяки залученню масових інформаційно-комунікативних процесів формується імідж певної особистості як представника тієї чи тієї політичної сили. Якщо раніше (згадаймо ідеологію Радянського Союзу) акцент робився на соціальній характеристиці – партія або особистість як виразник інтересів тієї чи тієї

соціальної групи (класу), то тепер подібні визначення не вербалізуються. Імідж – це образ певного суб'єкта політичного світу, створений із сукупності різнорідних характеристик соціально-політичного та особистісного планів.

Імідж кандидата на владний пост створюється усією сукупністю форм агітації. Політичній телерекламі у цьому плані належить не основна роль. Вона має на меті підсилити вплив, ефект інших агітаційних текстів. Тексти політичної телереклами максимально короткі, стислі, відповідно, сприймаються як такі, що несуть найважливішу інформацію: те, що виголошене як текст телереклами, підсвідомо сприймається як найвагоміше в програмі кандидата. Перше призначення політичної телереклами – виділити ключові моменти в іміджі кандидата, підкреслити, підкріпити, багаторазово повторити й підтвердити їх, таким чином досягти закріплення саме такого образу кандидата у свідомості глядачів. Друге завдання розглядуваних телетекстів – дискредитація опонентів, тобто підкріплення негативного іміджу опонента, фіксація саме такого образу в масовій свідомості. Третє завдання – завоювання аудиторії виборців, створення уявлення про масову (в ідеалі – всенародну) підтримку кандидата.

Підкріплення іміджу кандидата. З-поміж різних характеристик, які в єдності створюють імідж кандидата, політична телереклама актуалізує одну-дві, які починають виступати як визначальні, основні. Саме ці характеристики виділяють рекламованого кандидата серед інших. Так, політична телереклама М. Грабара акцентувала професіоналізм претендента на пост глави держави, при цьому назви професійної спеціалізації поєднувалися з прикметниками позитивної семантики: *відомий правозахисник, кваліфікований адвокат, юрист, економіст*. Визнаний професіоналізм, освіченість керівника сприймаються масовою свідомістю як необхідна умова ефективної діяльності підлеглого йому підприємства – тому й лідер держави, керівник країни має також бути професіоналом.

Низка текстів політичної реклами будувалася на проголошенні конкретних обіцянок кандидата. Так досягали формування уявлення про детально розроблену, виважену політичну програму кандидата, у якій приділена увага всім актуальним проблемам життя суспільства. Так, у політичній рекламі В. Ющенко звучало: *Президент Ющенко уже в цьому році скоротить строк служби в армії до дванадцяти місяців*. Одна з реклам В. Януковича була побудована як монолог глави Народної партії вкладників і соціального захисту. У цьому тексті повідомлялося: *партія разработала ефективную программу возврата советских вкладов. Виктор Янукович поддержал нашу программу. В настоящий момент правительство и Народная партия вкладчиков готовят пакет решений, который обеспечит скорейший возврат заработанных сбережений*.

Констатуємо повтор ключової фрази тексту – *возврат заработанных сбережений* = *возврат советских вкладов*. Цей текст мав свого чітко визначеного адресата – в основному пенсіонерів, які з розвалом Союзу втратили можливість отримати кошти зі своїх банківських рахунків радянського часу. Крім того, що текст вербалізував таку рису кандидата, як *его внимание к людям*, імпліцитно містив інформацію про те, що кандидат готовий співпрацювати і вже співпрацює з різними політичними силами. І в цьому тексті семантично актуалізованими виявляються прикметники: *эффективная программа, скорейший возврат сбережений*.

У політичній рекламі О. Ржавського, побудованій як діалог, акцентувалися дві проблеми: розмір пенсійного забезпечення людей і боротьба зі злочинністю: – *А як пенсії? – 400 гривень. – А бандити? – А бандити сидітимуть у тюрмах*. Інша реклама цього кандидата маніфестувала ідею створення суспільства соціальної справедливості, в якому не буде різкої полярності в соціальному забезпеченні: *Сильний, іди захищати слабого. Багатий, допоможи бідному*. Очевидно, цей текст спрямований був головним чином на людей похилого віку, які виховувалися в атмосфері радянської ідеології: ідеальне суспільство – це суспільство соціально-матеріальної рівності його членів, соціум, у якому немає різких контрастів типу *багатий – бідний, сильний – слабкий*, у якому всі рівні, а якщо десь порушується рівновага, то держава забезпечує рівномірний перерозподіл ресурсів.

Низка текстів політичної телереклами В. Януковича була спрямована на створення образу кандидата як людини, обізнаної з різними сторонами господарського й політичного життя країни, як такого політичного діяча, що відстоює національні інтереси країни: *Президент Янукович ніколи не допустить зовнішнього диригування Україною; Янукович може забезпечити російський ринок для збуту сільськогосподарської продукції, помірні ціни на паливо, мінеральні добрива та техніку; Янукович забезпечить, щоб нашими заводами керували наши же люди, социально ответственные, чтобы работали на государство, щоб був сильний отечественный товаропроизводитель*. Деякі з цих текстів виголошували відомі особи (наприклад, Л. Кравчук, Л. Каденюк) – і таким чином вплив проголошуваних логічних аргументів підкріплювався впливом думки авторитета: психологи давно відзначають той факт, що для багатьох людей визначальною є думка авторитету (релевантної особи (групи), при цьому позиція авторитету впливає на погляди й поведінку людини більше, ніж логічні аргументи [7, с. 199]).

У багатьох текстах політичної телереклами по-різному виявляються метафори боротьби, дороги, обігрується міфологема відродження України. З цього погляду передвиборчі агітаційні тексти кандидатів мало різнилися. Метафора боротьби знаходить свій вияв у наявності в політичних рекламних текстах слів, значення яких містить сему протидії,

протиборства тощо. Так, у політичній рекламі О. Яковенка звучить: *мы способны защитить свои интересы*; а В. Черновецький прямо проголошує: *мы ведем неравную борьбу с властью*. Особливо яскраво виявляється метафора боротьби в політичній рекламі М. Грабара: *Так – захисту ваших прав!.. Разом ми переможемо. Борітеся – поборете*; в іншому тексті – *Голосуючи за... Миколу Грабара, ви голосуєте за рішучу боротьбу проти мафії та корупції*. Звернемо увагу на використання прецедентного тексту в політичній рекламі: шевченківське «Борітеся – поборете» породжує в адресата низку асоціацій: героїчна історія України (передусім така, яка зображена у творах Шевченка), волелюбність українців – їх споконвічне прагнення до волі, спротив поневолювачам.

Метафора дороги виявляється тісно пов'язаною з метафорою боротьби: *Ющенко йде в Президенти! І Ющенко переможе!* Діяльність претендента на президентську посаду символізується як дорога, отже, якісний перехід від одного пункту до іншого, від одного стану суспільства до іншого (пор. просторово-локальне уявлення про причини хвороби в текстах замовлянь – «хвороба приходить» – та подібне уявлення про прихід магічного помічника, рятівника – «Мати Божа ходила»). Імплицитно міститься інформація про перешкоди на цьому путі: якщо *переможе*, то з чимось бореться. За аналогічною схемою побудовано текст *Ржавський йде! Ржавський йде в Президенти!* Еліптичні конструкції з пропущеним дієсловом зі значенням пересування містить діалогічний рекламний текст – *Комісаренко, куди ви? – В Президенти, панове!* А в рекламному політичному телеролику Ю. Збітнева звучить: *Нова сила пропонує третій шлях*. Та ж метафора лежить в основі заклику *прийди і голосуй по совісті*.

Також більшість політичних рекламних текстів містять відсилки до міфологеми поневоленого стану й відродження України. Так, передвиборча кампанія Н. Вітренко будувалася на основі ідеї рятування України: *Жінка, яка врятує Україну*. Один із рекламних текстів – міні-монолог кандидата: *Відродити Україну можна тільки через вихід з Міжнародного валютного фонду, входження її в союз Росії й Білорусії*. Важливим із погляду функції впливу є поєднання в наведеній фразі абстрактної мети та засобів її досягнення. Хоча навряд чи пропонувані засоби можемо назвати конкретними: у їх формулюванні звучить уже згадана метафора дороги (*вихід, входження*).

У рекламі М. Грабара йдеться про *відродження авторитету української влади* – відповідно імплицитно мають на увазі теперішню відсутність такого авторитету; також говориться про *зростання добробуту простих громадян* – мають на увазі відсутність цього добробуту сьогодні. Інший рекламний текст цього кандидата містить заклик *Україно! Встань з колін!* – «встати з колін» означає звільнитись від гніту, поневолення.

Ідея звільнення України покладена в основу такого тексту політичної реклами В. Ющенка: *В 1944 наші батьки і діди звільнили Україну від фашизму. В 2004 ми звільнимо Україну від бандитів при владі.* Синтаксичний паралелізм, повтор, поєднання тексту з відповідними зоровими й слуховими образами (кадри хроніки Великої Вітчизняної війни, військовий марш тих часів) підкреслюють максимально позитивну спрямованість політичної програми кандидата, актуалізують спадковість, зв'язок поколінь. Цей текст може бути яскравим прикладом «підключення», «приєднання» об'єкта реклами до позитивно позначеного символу, що сприяє перенесенню позитивних характеристик на цей об'єкт. Той же принцип «підключення» лежить в основі текстів на зразок *Поки в нас є Омельченко, буде у нас хліб; Розум і порядність. Академік Сергій Комісаренко; Благословенний небесами вибір. Олександр Ржавський.*

Створення й закріплення образу високоморальної людини, вірної своїм ідеалам, – ось мета політичної реклами П. Симоненка: *Он не крал и не врал, флага цвет не менял, господам не служил и богатств не нажил.* Імідж кандидата містить не тільки характеристики його як політичного діяча, професіонала, високоморальної особистості, а й уявлення про нього як такої самої людини, як і всі інші.: *Он такой, как мы, он один из нас.* Протиставлення займенників *він – ми* у мові (*він* не належить до аудиторії, означуваної *ми*, перебуває за її межами) знімається завдяки побудові складнопідрядного якісно-ототожненого речення та вживанню сталого вислову *один из нас*.

Варто наголосити на важливій ролі прикметників у створенні й закріпленні іміджів кандидатів. З ім'ям того чи того кандидата пов'язуються уявлення про *гідне життя; нове, краще життя; сильну і багату Україну; стабільне і гідне життя; свободную, мощную державу.* Яскраво позитивної семантики набув прикметник *новий*, який у низці випадків є однорідним означенням із іншими прикметниками, що містять сему позитивної оцінки у своєму лексичному значенні: вибори уявляються як рубіж, за яким почнеться якісно інший етап життя держави, у якому будуть забезпечені усі умови добробуту людей. Через це фіксуємо номінації *нове обличчя Президента; новий президент нової держави; за нове, краще життя; нова, чесна влада.*

Дискредитація опонентів. У політичній агітації мало створити позитивний, привабливий образ кандидата, треба ще подбати про те, щоб цей образ яскраво виділявся серед інших, для чого треба виділити й підкреслити (а часом і штучно створити) негативні характеристики конкурентів. Тексти політичної телереклами не зовсім послідовно, але реалізують зазначену функцію.

Найвпливовішим у цьому плані виявляється використання опозиції «свій – чужий». Особливо яскраво це виявляють тексти антиреклами Ющенка. Так, у монологах В. Козака опозиція «свій – чужий» виявляється

через протиставлення *американський – український: Пане Вікторе! Ваша дружина, американка, неодмінно повинна стати українкою* (значить, досі такою не є, відповідно, вона «чужа»), *прийняти українське громадянство*. Проникнення «чужого» загрожує новим поневоленням, яке символізується як ярмо: *Не можна допустити, щоб Захід став новим ярмом для України*. В іншому монолозі цього кандидата натрапляємо на протилежне твердження: *Не треба нехтувати допомогою західних держав*. Подібні суперечні твердження мають на меті дезорієнтувати адресата, заплутати. У цих текстах В. Козака також у сильній позиції на початку тексту вживається словосполучення *українські націоналісти*, яке у свідомості старшого покоління людей має виразно негативні конотації. А в самому тексті встановлюється зв'язок цього словосполучення з іменем Ющенка: *Українські націоналісти, в тому числі з Ющенком...; Українські націоналісти йдуть до виборів самостійно, але підтримують Віктора Ющенка*. У цьому разі відбувається «підключення» іміджу опонента до символу з негативною семантикою, і цей негатив «переходить» на імідж конкурента.

Відсилки до цієї антитези «свій – чужий», що виявляється у протиставленнях «Україна – Америка» («український – американський»), «Україна – Захід», фіксуємо в завуальованій формі, як натяк і в текстах деяких інших кандидатів: *мы способны защитить свои интересы и не дасть превратить Украину в новую сырьевую колонию Запада; Президент Янукович ніколи не допустить зовнішнього диригування Україною; чтобы никто не диктовал нам, что делать в своей стране*.

Представлення Ющенка як проамериканського кандидата, як ставлення Буша є ключовим у рекламі «Нової сили» Ю. Збітнєва. Цей телемультим представляє діалог Путіна і Буша: – *Что, опять твой побеждает? – Наша Украйна! Украйна уже наша!* У негативному плані обігрується і назва політичної партії Ющенка: фонетично спотворене словосполучення *наша Украйна*, виголошене з уст уявного Президента США, підриває уявлення «наш – це свій», натомість починає прочитуватися аналогія *наша Украйна – американська Украйна*. Подібного поєднання в одне ціле протилежних понять бути в принципі не повинно. Цей же рекламний текст містить прихований натяк на проросійську орієнтацію В. Януковича, яка в контексті кінцевої фрази *Нова сила пропонує третій шлях* сприймається теж як негативна. Тим паче, що в уста уявного Президента Росії вкладається номінація українців як *хохлов*, яка має негативну конотацію.

З другого боку, інші тексти політичної телереклами представляють негативний образ влади. Уже згадувалося про маніфестацію в політрекламі М. Грабара відсутності авторитету у влади, про владу говорить як про *корумповану*, а контекст підштовхує до ототожнення *влади та мафії і корупції*. *Влада купує голоси пенсіонерів шляхом подачок у вигляді доплат до пенсії, влада не виплачує зароблені мільярди, отже, краде їх для себе*. Із

владою у контексті політичної реклами П.Симоненка асоціюються слова *кримінал* та *олігархи*. Разом із тим опозиційні кандидати намагаються створити позитивний образ *нової влади*, яка прагне до того, *чтобы каждый человек на Украине жил как человек, яка забезпечить стабільне і гідне життя*.

Завоювання аудиторії виборців відбувається через створення уявлення про масову (в ідеалі – всенародну) підтримку кандидата. Тут значну роль відіграють зорові й слухові образи – показ мітингів на підтримку кандидатів, кількісно значної аудиторії прибічників, які вітають свого лідера, скандують його ім'я тощо. У словесному ж тексті семантично навантаженими виявляються займенники *ми, наш, ти, твій, ви, ваш*.

Займенник І ос. мн. *ми* включає адресата до кола прибічників мовця – доречно буде згадати уже історичне *Разом нас багато*. Аналогічні думки звучать у політичних рекламах П. Симоненка та М. Грабара: *Вместе мы сильны, и настал наш час; Разом ми переможемо*. Ідеали, цілі кандидатів представляються як загальне прагнення всієї аудиторії виборців, тим більше що проголошуються, як правило, досить абстрактні гасла: *Мы хотим, чтобы Украина была свободной, мощной державой; Мы заявляем свою волю: мы – за мир, за мир во всем мире; Українці! У нас є шанс жити гідно і чесно в державі, яка працює для людей; А ми з вами повинні все зробити, щоб олігархи остаточно не знищили нашу рідну Україну*.

Займенники другої особи та відповідні їм присвійні вживаються у зверненнях до виборців. У подібних контекстах акцентується залежність майбутнього від конкретної дії виборця – голосування: *Доля твоєї країни, твоя доля, вирішиться 31 жовтня. Шановні виборці! Платою за Вашу підтримку олігархів на цих виборах буде завод або фабрика, на яких ви працюєте, ваша земля, мир та спокій у ваших домівках... Вам потрібні не дешеві подачки, а державні гарантії добробуту; Голосуючи... за Миколу Грабара, ви голосуєте за рішучу боротьбу проти мафії та корупції... Микола Грабар – це наш з вами вибір; Микола Грабар – це Ваш правильний вибір*.

Проведений аналіз дає змогу зробити такі висновки. Глибинний зв'язок мови й психіки людини робить можливим застосування мови для маніпулювання свідомістю людей, для регуляції їх поведінки. У цьому плані актуальними є дослідження політичних технологій, оскільки останні використовують інформацію, оформлену головним чином за допомогою мови, як інструмент реалізації влади, управління поведінкою людей, формування їх світогляду. Однією з ланок політичної передвиборчої пропаганди є політична телереклама. Її основна функція – вплинути на адресата, яка конкретизується як реалізація трьох завдань, комунікативних цілей: підкріпити й закріпити у масовій свідомості імідж кандидата; дискредитувати опонентів через фіксацію їх негативного образу в масовій

свідомості; залучити, розширити аудиторію виборців, прибічників. Для реалізації цих цілей у політичній телерекламі використовують як мовні, так і візуальні й слухові засоби. Серед мовних засобів відзначимо активне вживання прикметників з оцінною семантикою, метафоричних висловів, антонімічного протиставлення лексем із семами «свій – чужий». Проведений аналіз текстів політичної телереклами президентської передвиборчої кампанії 2004 року дозволяє стверджувати, що ці тексти були спрямовані на закріплення в масовій свідомості двох головних ідей: з одного боку, негативного образу влади як злочинної та необхідності зміни влади; з другого, негативного іміджу визначеного опозиційного претендента як «чужого» і чинної влади як «своєї».

Література

1. Дзялошинский Д. СМИ и гражданское общество / Д. Дзялошинский // Актуальные проблемы Европы. Гражданское общество в современной Европе : сб. статей. – М., 2003. – С. 192–209.
2. Кара-Мурза С. Г. Манипуляция сознанием : [учебн. пособие] / С. Г. Кара-Мурза. – К. : Оріяни, 2003. – 500 с.
3. Кривошеїн В. В. Іміджова складова політичного світосприйняття: структура елементарного рівня / В. В. Кривошеїн // Грані. – 2002. – № 4. – С. 117–121.
4. Леонов И. С. Информационно-аналитическая работа в загранучреждениях / И. С. Леонов. – М., 1996.
5. Моль А. Социодинамика культуры : [пер. с франц.] / А. Моль. – М. : Прогресс, 1973.
6. Опарина Е. О. Метафора в политическом дискурсе / Е. О. Опарина // Политическая наука. – 2002. – № 3. – С. 20–31.
7. Почепцов Г. Коммуникативные технологии двадцатого века / Г. Почепцов. – К., 2000.
8. Проскуряков М. Р. Дискурс борьбы (очерк языка выборов) / М. Р. Проскуряков // Вестник Московского университета : Серия 9 : Филология. – 1999. – № 1. – С. 34–49.
9. Смолякова В. В. Коммуникативное пространство как объект политологического анализа / В. В. Смолякова // Вестник Московского университета : Серия 12 : Политические науки. – 2001. – № 1. – С. 19–29.

УДК 81'367.624+81'37

О. В. Остряньська

КОНФІКСАЛЬНІ ПРИСЛІВНИКИ З ОЗНАЧАЛЬНОЮ СЕМАНТИКОЮ В УКРАЇНСЬКІЙ МОВІ ДРУГОЇ ПОЛОВИНИ XIX СТОЛІТТЯ

Остряньська О. В. Конфіксальні прислівники з означальною семантикою в українській мові другої половини XIX століття.

У статті описано словотвірну структуру і семантику означальних прислівників, утворених за допомогою конфіксів. Показано взаємодію морфолого-синтаксичного і морфологічного способів творення адвербативів, виявлено їхні продуктивні і непродуктивні моделі.

Ключові слова: означальні прислівники, препозитивні, постпозитивні компоненти.

Остряньская О. В. Конфигсальные наречия с определительным значением в украинском языке второй половины XIX столетия.

В статье описана словообразовательная структура и семантика наречий с определительным значением, образованных с помощью конфиксов. Показано взаимодействие морфолого-синтаксического и морфологического способов образования адвербативов, выявлены их продуктивные и непродуктивные модели.

Ключевые слова: определительные наречия, препозитивные, постпозитивные компоненты.

Ostryanska O.V. Confixal adverbs of adverbial meaning in the Ukrainian language of the second part of the 19 century.

The article deals with the adverbs of adverbial meaning, formed with the help of confixes, the morphological ways of adverb formation are analysed, productive and non-productive adverbial models are considered.

Key words: adverbial word – formation, derivational system, confixal models.

Прислівник як частина мови об'єднує переважно похідні утворення, які в сучасній українській мові можна зіставити зі словами всіх самостійних частин мови. Словотворчі моделі прислівників виникли внаслідок адвербіалізації ряду словоформ, тобто за допомогою морфолого-синтаксичного способу. За такими моделями на різних етапах розвитку сучасної мови творяться нові похідні, частина яких належить до означальних прислівників. Вагомим внеском в описі цих процесів стали праці С. Бевзенка, П. Білоусенка, М. Вербового, І. Даценка, Т. Довгої, В. Німчука, С. Самійленка та інших науковців, які досліджували появу семантичних типів і підтипів прислівника, становлення їхнього значення.

Серед афіксальних засобів творення адвербативів помітне місце посідають двокомпонентні морфеми – конфікси, які спричинили появу нового виду морфологічного способу словотвору – конфіксального. Формування цього способу було викликане різними причинами: зміною словотвірних відношень між мотивованими і мотивувальними основами, калькуванням іншомовних похідних утворень тощо [4, с. 42–43]. На сьогодні конфіксальне творення прислівника в українському мовознавстві вивчено фрагментарно, до опису конфіксальних дериватів цієї частини мови майже не залучилися мовні факти російсько-українського словника М. Уманця і А. Спілки, виданого в 1893 – 1898 рр.

За семантикою конфіксальні прислівники поділяються на обставинні та означальні лексико-граматичні розряди. Об'єктом нашого дослідження є означальні прислівники, серед яких виділяють два підрозділи: прислівники способу дії та прислівники міри або ступеня вияву ознаки. Метою статті є опис словотвірної структури і семантики означальних прислівників другої половини ХІХ ст., виявлених у згаданій лексикографічній праці, що послужила джерельною базою [6]

В українській мові основну базу поповнення класу прислівників означального типу становлять утворені за моделями відприкметникові та відіменникові деривати. В обстеженій словозбірці трапляються структури з конфіксами, що мають препозитивні компоненти **по-, на-, нав-, в-, з-, без-, до-, за-, о-, до-, у-, над-, об-, при-**.

Препозитивний компонент **по-** входить до складу восьми адвербіальних конфіксів, моделі яких походять від прийменника *по* + давальний відмінок іменника [5, с. 353, 384; 3, с. 132], прийменник *по* + знахідний або місцевий відмінок іменника [3, с. 148, 152]. Деривати, утворені за такими моделями, передають загальне значення способу дії.

Прислівники з конфіксом **по-...-у** представлені відприслівниковими та відприкметниковими похідними, мотивовані інколи адвербативом чи ад'єктивом паралельно: **попросту** (I 259; III 114; IV 73) «просто, марно, даремно» від *просто* або *простий*; **помалу** (I 28, 299; III 39, 107; IV 37, 113) «бережно, обережно, обачно; легенько» від *мало* або *малий*; **потрошку** (III 99) «помаленьку» (*трошки*); **потроху** (103) «мало-помалу» (*трохи*); **потиху** (III 134; VI 113) «тихенько, помаленьку; тихо» від *тихо* або *тихий*; **почасту** (VI 193) «частенько» (*часто* або *частий*).

Деривати з конфіксом **по-...-ому** також структурно й семантично співвідносяться з прикметниками або прислівниками: **подурному** (III 115) «дарма, дурно, марно, даремно» від *дурний* або *дурно*; **порівну** (116) «рівно, на рівні частини» від *рівно* або *рівний*; **посутому** (131) «по сухому місцю, суходолом» від *сухий* або *сухо*; **поп'яному** (VI 74) «перебуваючи в стадії сп'яніння» (*п'яний*). Документується також відчислівниковий адвербатив **поодному** (III 114) «не разом».

Морфемний комплекс **по-...-і** вичленовується у прислівниках відіменникового або відприкметникового походження: **поволі** (I 96, 181; II 151; III 99, 107; IV 37) «вільно, довго; не поспішаючи; помаленьку; слабо» (*воля* або *вільний*); **помолодечі** (III 101) «як молодий» від *молодець*; **поправді** (III 144) «дійсно, справедливо» від *правда*; **посередині** (VI 75) «серед, посеред» (*середина*).

Значно менше виявлено деад'єктивних прислівників із конфіксом **по-...-о**: **порізно** (I 105) «різно, особо; окремо, поодинці» від *різний*; **попарно** (III 54) «парами» співвідноситься з *парний*.

Ряд структур, які мають у своїй будові компоненти **по-**, **-о**, можна відносити як до конфіксальних (*таємний* > *потаємно*), так і до суфіксальних (*потаємний* > *потаємно*) утворень від прикметників: **потаємно** (I 19) «крадькома»; **подвійно** (66) «двічі» (*двійний*, *подвійний*); **поденно** (III 62, 131) «щодня» (*денний*, *поденний*); **поважно** (IV 23, 82) «неквапливо, серйозно, не поспішаючи; статечно, з повагою» (*важний*, *поважний*).

Деякі прислівники творяться за допомогою конфіксів **по-...-ом**, **по-...-и**. Серед таких структур виділяють деривати різної частиномовної похідності – деад'єктиви, деадвербативи, девербативи: **покволом** (II 96) «тихо» від *кволо* або *кволий*; **пожаб'ячи** (III 99) від *жаб'ячий*; **посувом** (93) «повзком, рачки» від *сувати* та деякі інші.

Прислівники з формантами **по-...-ськи**, **по-...-ському** мотивуються відносними прикметниками на **-ськ-** (**-цьк-**, **-зьк-**): **побратерськи** (III 48) утворене від *братерський*; **погородянському** (55) від *городянський*.

Препозитивний компонент **на-** прислівникового конфікса утворився на основі колишнього прийменника іменниково-прийменникових сполук, що трансформувалися в прислівник, і став елементом двокомпонентних

морфем. Досліджені моделі походять від прийменника *на* + знахідний або місцевий (зрідка) відмінок іменника [5, с. 353, 356; 3, с. 145].

Конфіксальна модель **на-...-о** характерна для адвербативів деад'єктивного походження, які співвідносні з прикметниками середнього роду однини у формі знахідного відмінка та прийменника **на-**: *нарізно* (I 103, 105; II 162) «окремо» від *різний*; *начорно* (I 111; II 175) «до чорноти, до темного кольору» (*чорний*); *надаремно* (I 253; IV 129) «дарма, марне» від *даремний*; *наново* (I 254) «по-новому» (*новий*); *начисто* (II 129) «набіло, дуже чисто» (*чистий*); *надовго* (138) «на тривалий час» (*довгий*); *начетверо* (175) «на чотири частини» (*четвертий*).

Морфемний комплекс **на-...-і** виявлено в словотвірній структурі деяких віддієслівних, відприслівникових (або відприкметникових) похідних: *назириці* (II 144) «крадькома, не відстаючи, не спускаючи очей» від *зиркати*; *нарешиці* (144) «на останок» від *решиці*; *нарівні* (162) «рівно» від *рівно* або *рівний*. Конфікс **на-...-Ø** трапляється в поодиноких дериватах, мотивованих субстантивами: *намісць* (I 252) «в заміну, замість» (*місце*); *наруч* (IV 71) «зручно, на похваті» (*рука*).

Значно менше задокументовано в обстеженому словникові адвербативів із препозитивним компонентом **на-** і кінцевими елементами **-ом (-ем), -у, -ець**. За такими моделями утворено віддієслівні, відприкметникові та відприслівникові похідні: *назирком, назирцем* (II 144) «крадькома, не спускаючи очей, не відстаючи» (*зиркати*); *нашвидку* (162) «швидко, на швидку руку» (*швидкий* або *швидко*); *напрямець* (III 217) «найкоротшим шляхом, прямо; відверто, щиро» (*прямо, прямий*).

Препозитивний компонент **в-** входить до складу конфіксальних моделей, походження яких пов'язують із адвербіалізацією прийменниково-відмінкових сполук *въ* + форма знахідного відмінка іменника чоловічого та жіночого роду [5, с. 355; 3, с. 129, 142] або *въ* + місцевий відмінок іменника [5, с. 356].

Серед прислівникових утворень з конфіксами, що мають початковий елемент **в-**, найбільшу групу складають адвербативи з морфемою **в(у)-...-і**. Цю модель виявлено у відіменникових, відприкметникових та відприслівникових похідних: *вкупі (укупі)* (I 84, 96; II 59; VI 39, 54) «разом, загалом, гуртом, спільно» (*купа*); *взагалі* (I 96) «загалом, гуртом» (*загал, загальний*); *вповні (уповні)* (I 102; III 93; VI 71) «зовсім, цілком, до краю, повно» (*повно, повний*); *врівні (врівень)* (I 105; II 162, 164) співвідносне з *рівно* або *рівний*; *врешті* (I 272; II 149) «затім, на послідок, відтак, на останок» (*решта*); *вдурні* (III 115) «дарма, марно, даремно» (*дурно*); *вправді* (VI 23) «у дійсності» (*правда*).

Кількісно обмеженою серед адвербативів із препозитивним компонентом **в-** є група конфіксальних прислівників, що оформлені морфемами, у яких постпозиційними елементами є **-у, -и, -є**. Похідні з

конфіксами **в-...-у**, **в-...-и** мотивовані субстантивами, а морфемний комплекс **в-...-є** бере участь у творенні деад'єктива: **впору** (І 102) «вчасно, якраз» (*пора*); **вкруги** (ІІ 52) «кругом, навкруг» (*круг*); **в'останнє** (ІІІ 285) «рішуче, відважно» (*останній*).

Ряд похідних, які утворено за допомогою формантів із препозитивним компонентом **нав-**, є плеонастичним нашаруванням [1, с. 120]. Конфікси з таким першим елементом міцно закріпилися в українській мові, про що свідчать дібрані мовні факти з обстеженого словника.

Конфікс **нав-...-и** маємо в поодиноких прислівниках: **навкруги** (ІІ 52). За цим зразком оформлено й прислівник **навзнаки** (130) «горілиць, до гори», пор. укр. *взнак* «те саме», ч. *vznak* «спиною, навзнак», болг. *възнак* «те саме».

Морфемний комплекс **нав-...-а** вичленовується як в деадвербативі **навкося** (ІІ 39, 145) «скісно, косо, криво; навскоси» (*косо*), так і в девербативі **навкидя** (VІ 209) «кидаючи з силою» (*кидати*).

Не відзначаються регулярністю конфіксальні прислівники з початковим елементом **нав-** та постпозитивними компонентами **-і(-и)**, **-О**: **навкось** (І 81, 149) «криво, навкоси» (*косо* або *косий*); **навкоси** (ІІ 39, 145) «те саме»; **навпослі** (ІІІ 135) «після того» (*після*).

Прислівникові моделі з препозитивним компонентом **з-** походять від прийменниково-відмінкових конструкцій *за(зо)*, *из(ъ)*, *с(ъ)*+ нечленна форма родового відмінка однини прикметника чоловічого-середнього роду [5, с. 352, 399, 400; 3, с. 128, 139].

Конфікс **з-...-у** виявлено в адвербативах різної частиномовної похідності: деад'єктивах **зноу** (І 85) «знов» (*новий*); **зп'яну** (VІ 74) «перебуваючи у стані сп'яніння» (*п'яний*); десубстантиві **зпочину** (І 84) «на початку, спершу» (*почин*); девербативі **зрозмаху** (103) «врозмах» (*розмахувати*); адвербативі **зразу** (І 261; ІІІ 254) «зараз, разом» (*раз*).

Прислівники з конфіксом **з-...-а** включають похідні, що мають паралельну мотивацію прикметником і прислівником: **згола** (І 96; VІ 54) «загалом, гуртом, взагалі; разом» (*голо* або *голий*); **злегка** (І 106, 299; ІІ 151) «легенько; на швидку руку, порожнем» (*легко* або *легкий*); **спільна** (ІІІ 181) «уважно, з увагою» (*тільно* або *тільний*); **стиха** (І 299; ІІІ 134; VІ 113) «легенько, помалу; тихенько, тишком» (*тихо* або *тихий*); **скрива** (І 311) «косо» (*криво* або *кривий*). Інші деривати мотивуються прислівниками: **знарошна** (ІІ 163) «умисно, навмисне» (*нарошне*); **спроста** (VІ 73) «без причини, даремно» (*просто*).

Адвербатив із конфіксом **с-...-і** трапляється як виняток: **справді** (І 102, 139, 258, 315; ІІ 132; ІІІ 66, 144; VІ 23, 120) від *правда* або *правдивий*. Під впливом прислівників способу, що мають у своєму складі **з-** (**с-**) сталася заміна префіксів-прийменників у словах *поправді*, *вправді*, унаслідок чого виник прислівник *справді* [5, с. 400].

В окремих випадках визначення належності препозитивної частини до конфікса або до мотивувальної основи викликає певні труднощі: *звабливо* (VI 136) «привабливо, манливо, чарівно, спокусливо» від *звбливий* чи *звбливий*.

Конфіксальні утворення з препозитивним компонентом **без-** беруть початок від адвербіалізованих форм родового відмінка прислівників прикметникового походження з прийменником *без(ь)* [5, с. 395-396].

Прислівники з формантом **без-...-о:** *безневинно* (I 18) «без вини, дарма, даремне» (*невинний* або *без вини*); *безкарно* (21) «без покарання» (*карний* чи *без кари*); *безсумлінно* (25) «без совісті» (*сумлінний, без сумління*); *безмірно* (II 185) «неосяжно, безмежно, глибоко» співвідносне з сучасним *мірний*; *безмилосердно* (186) «жорстоко» від *милосердний* та інші. Однак, здається, ці деривати радше слід розглядати серед суфіксальних утворень на **-о** (*безневинний* > *безневинно, безкарний* > *безкарно* тощо). Нерегулярним у прислівниковому словотворенні є конфікс **без-...-Ø:** *безмалъ* (I 21) «трохи не, мало не» (*мало*), *безмір* (VI 202) «над міру, без міри, через верх» (*міра*).

Конфіксальні моделі з препозитивним компонентом **за-** вичленовуються в адвербіалізованих формах родового, знахідного й орудного відмінка іменника з прийменником *за* [5, с. 356, 400].

Одиничними формами представлені похідні, що мають конфіксальні моделі з початковим елементом **за-** та постпозитивними компонентами **-е, -а, -Ø, -о:** *за-...-е* – *запевне* (I 231, 258) «певне, дійсне, справді» (*певно, певний*); *за-...-а* – *завидна* (264) «за сонця, поки ще не смеркло» (*видно*); *за-...-Ø* – *замісць* (252) від *місце*, *за-...-о* – *затісно* (VI 130) від *тісний*.

Конфіксальні моделі з препозитивним компонентом **о-** походять від прийменника *о(об)* + знахідний відмінок іменника [5, с. 356; 3, с. 147] або від прийменника *о* + форма місцевого відмінка іменника [3, с. 151].

Адвербативи з конфіксом **о-...-е** включають відприслівникові похідні: *окроме* (II 51; III 118) «окрім, крім, пріч, опріч; різно, нарізно» (*крім*); *опроче* (II 51) «окрім, крім, пріч, опріч», пор. *пріч* «геть, крім», *преч* «геть». Дериват із формантом **о-...-Ø** також мотивований прислівником: *омалъ* (88) «трошки, трішки, за мало» (*мало*).

Конфікс **о-...-и** вичленовується в прислівнику *округи* (II 52) «кругом, навкруг» (*круг*).

Препозитивний компонент **до-** входить до складу конфіксальних моделей **до-...-у, до-...-и, до-...-і**, що беруть початок від прийменниково-відмінкової конструкції *до* + форма родового відмінка іменника [5, с. 356; 3, с. 138]. Ці прислівники є переважно відіменниковими похідними й передають значення способу дії: *досмаку* (I 198) «вдосить, до несхочу, до схочу» (*смак*); *доладу* (IV 185) «добре, гарно, хороше» (*лад*); *доцяти* (I 52) «до слова, дослівно» від *цята* [Великий тлумачний словник 2001 1368].

Прислівник *доволі* (I 197, 198; III 121) «досить, до несхочу, до схочу» є, певне, віддієслівного походження, пор. *воліти* «хотіти».

Препозитивний компонент *у-* входить до складу конфіксів, які беруть початок від адвербіалізованих форм місцевого відмінка з прийменником *в(ь)* (*у < вь*) [5, с. 396; 3, с. 149]: *укохано* (II 85) «любовно» (*коханий*). Девербатив із конфіксом *у-...-ом* виявлено в похідному *утеком* (VI 170) «тишком, крадькома» від *тікати* або префіксальне від *утікати*.

Конфікс *над-...- Ø* вичленовується в давній адвербіалізованій прийменниково-відмінковій формі *надмір* (VI 202) «над міру, без міри, через верх», що співвідноситься з іменником *міра*.

Трапляються як виняток конфіксальні прислівники з початковими елементами *об-, при-*: *обмаль* (II 89) «трошки, трішки, замало» (*мало*); *прилюдно* (III 219) «в присутності людей» (*людний* або *прилюдний*).

Спостереження показали, що дериваційну базу для творення конфіксальних означальних прислівників словотвірних груп міри або ступеня вияву ознаки та способу дії складають переважно прикметники, рідше – іменники, дієслова і прислівники. Досліджені словотвірні типи і підтипи мають різний ступінь продуктивності. До продуктивних належать моделі з конфіксами *по-...-у* (*попросту, помалу*); *по-...-ому* (*подурному, посухому*); *по-...-і* (*поволі, помолодечі*); *по-...-о* (*порізно, попарно*); *на-...-о* (*нарізно, начорно, надаремно, наново, начисто, надовго, начетверо*); *на-...-і* (*назирці, нарешиті*); *в (у)-...-і* (*вкупі, взагалі*); *з-...-у* (*зпочину, знову*); *з -...-а* (*згола, злегка*); *без-...-о* (*безневинно, безкарно*).

Менш продуктивними є моделі з формантами *по-...-ом* (*покволом, посувом*); *на-...-Ø* (*намісць, наруч*); *на-...-ом (-ем)* (*назирком, назирцем*); *без-...-Ø* (*безмаль, безмір*); *нав-...-а* (*навкося, навкидя*); *нав-...-и* (*навкоси*); *о-...-е* (*окроме, опроче*); *у-...-о* (*укохано*); *по-...-ськи* (*побратерськи*), *по-...-ському* (*погородянському*); *по-...-и* (*пожаб'ячи*); *на-...-ець* (*напрямець*); *на-...-у* (*нашвидку*); *в-...-у* (*впору*); *в-...-и* (*вкруги*); *в-...-Ø* (*врівень*); *за-...-о* (*затісно*); *за-...-Ø* (*замісць*); *с-...-і* (*справді*); *нав-...-і* (*навпослі*); *нав-...-Ø* (*навкось*); *до-...-і* (*доволі*); *до-...-и* (*доцяти*); *о-...-и* (*округи*), *о-...-Ø* (*омаль*); *над-...- Ø* (*надмір*); *у-...-ом* (*утеком*); *об-...- Ø* (*обмаль*); *при-...- о* (*прилюдно*) та деякі інші. Ці прислівники активно функціонують у сучасній українській мові, за їхніми зразками творять нові адвербативи з означальною семантикою.

Література

1. Білоусенко П. І. Префікс *нав-* в українській мові / П. І. Білоусенко // Східнослов'янські мови в їх історичному розвитку : [зб. наук. праць, присвячених пам'яті професора С. П. Самійленка. Ч. 1] – Запоріжжя, 1996. – С. 119–122.
2. Великий тлумачний словник сучасної української мови / Уклад. і голов. ред. В. Т. Бусел. – К.; Ірпінь : ВТФ «Перун», 2002. – 1440 с.
3. Даценко І. Б. Історія формування прислівників місця української мови : дис. канд. філол. наук : 10.02.01 / І. Б. Даценко; НАН України. Ін-т укр. мови. – К., 2007. – 161 с.
4. Николаев Г. А. Русское историческое словообразование. Теоретические проблемы / Г. А. Николаев. — Казань : Изд-во Казанского ун-та, 1987. – 153 с.

5. Німчук В. В. Формування й розвиток приєднаної системи української мови / В. В. Німчук // Історія української мови. Морфологія / Бевзенко С. П., Грищенко А. П., Лукінова Т. Б., Німчук В. В., Русанівський В. М., Самійленко С. П. – К. : Наукова думка, 1978. – С. 342–412.

6. Словарь російсько-український (додаток до «Зорі» 1896 року) / Зібрали і впорядкували М. Уманець і А. Спілка. – Львів : З друкарні НТШ під зарядом К. Беднарського, 1893-1898. – Т. 1–4.

УДК 811.161.2'282.2(477.64)

В. М. Пачева

ОСОБЛИВОСТІ ДІЄВІДМІНЮВАННЯ В УКРАЇНСЬКИХ ГОВІРКАХ ЗАПОРІЗЬКОГО НАДАЗОВ'Я

Пачева В. М. Особливості дієвідмінювання в українських говірках Запорізького Надазов'я.

У статті розглядаються форми дієслів в українських запорізько-надазовських говірках, виявлено особливості дієслівної словозміни.

Ключові слова: дієвідмінювання, форми дієслів, українські говірки Запорізького Надазов'я.

Пачева В. Н. Особенности спряжения в украинских говорах Запорожского Приазовья.

В статье рассматриваются формы глаголов в украинских запорожско-приазовских говорах, установлено особенности словоизменения глаголов.

Ключевые слова: спряжение, формы глаголов, украинские говоры Запорожского Приазовья.

Pacheva V. N. Features conjugation in Ukrainian Zaporizhzhya-Azov dialects.

The article investigates verb forms in Ukrainian Zaporizhzhya-azov dialects, established the features of verbal inflection.

Key words: conjugation, verb forms, Ukrainian Zaporizhzhya-azov dialects.

Актуальність запропонованої теми визначається потребою всебічного подальшого наукового дослідження говорів української мови, їх системи і структури. Саме в говорах процеси формотворення відзначаються різноманітністю варіантів, що дає цінний матеріал для української діалектної граматики. Серед завдань, які стоять перед дослідниками, є з'ясування особливостей діалектної словозміни, зокрема дієвідмінювання.

Більшість дослідників, які сьогодні порушують проблему дієслівної словозміни, аналізують дієслівні форми на основі літературних текстів та писемних пам'яток [8; 9; 10; 11; 14]. Вивчення ж особливостей дієслівної словозміни на матеріалі українських говірок, на нашу думку, є недостатнім. Серед робіт, що з'явилися останнім часом, можна назвати статтю М. Делюсто, у якій проаналізовано дієслівні форми на матеріалі західностепової говірки с. Шевченкове Кілійського району Одеської області [7].

Ми пропонуємо розглянути цю проблему на матеріалі іншого різновиду степового говору – українських запорізько-надазовських говірок. Мета дослідження – виявити характерні риси дієслівної словозміни в українських говірках Запорізького Надазов'я в порівнянні з відповідними рисами інших говорів південно-східного наріччя української

мови. За об'єкт дослідження взято граматичну систему українських запорізько-надазовських говірок, а за предмет – дієслівну словозміну.

Матеріалом для вивчення проблеми послужили діалектні тексти, зібрані нами в українських селах південних районів Запорізької області: Бердянського (села Андріївка, Берестове, Дмитрівка, Карла Маркса, Миколаївка, Новотроїцьке, Успенівка), Приморського (Борисівка, Єлизаветівка, Єлісіївка, Лозанівка, Новоолексіївка, Партизани), Приазовського (Бесідівка, Володимирівка, Воскресенка, Ганноопанлінка, Горіхівка, Дмитрівка, Новокосянтинівка, Новомиколаївка, Олександрівка, Приморський Посад, Степанівка Перша), Мелітопольського (Вознесенка, Костянтинівка, Новомиколаївка) та Якимівського (Вовчанське, Давидівка, Охримівка, Шелюги). Респондентів умовно поділено на 4 вікові групи: молодшу (20–40 років), середню (40–60 років), старшу (60–80 років) та найстаршу (більше 80-ти років).

У системі дієслова в досліджуваних говірках за їх морфологічними рисами відповідно до традиції виділяємо такі класи форм: інфінітив як окрему форму, дієвідмінювані форми, дієприкметник, дієприслівник, дієслівні форми на *-но*, *-то*. Обмежені форматом статті, зупинимося на дієвідмінюваних формах – дієсловах дійсного способу (формах теперішнього часу дієслів недоконаного виду та співвідносних із ними формах простого майбутнього часу дієслів доконаного виду).

Так, у говірках Запорізького Надазов'я, як і в інших групах говорів та українській літературній мові, залежно від парадигматичних ознак дієслова, спостерігаються форми 1^{-ої}, 2^{-ої}, 3^{-ої} особи однини та множини в I та II дієвідмінах. Зокрема, дієслова I дієвідміни в 1^{-ій} особі однини і 3^{-ій} особі множини, утворені від основи інфінітива на кінцеві задньоязикові приголосні основи *-з*, *-к*, виступають у говірках без перехідної палаталізації цих приголосних паралельно до літературних форм у мовленні представників молодшої, середньої і старшої вікових груп. Виняток становить мовлення осіб найстаршої вікової групи, де спостерігаються дані форми без перехідної палаталізації цих приголосних і без паралельного вжитку варіантів літературної мови, наприклад:

$[m \text{ } \overset{\circ}{o}z \text{ } \overset{\circ}{y}] - [m \text{ } \overset{\circ}{o}z \text{ } \overset{\circ}{y}t'] - [sm \text{ } \overset{\circ}{o}z \text{ } \overset{\circ}{y}t'];$
 $[ni \text{ } (e^u)k \text{ } \overset{\circ}{y}] - [ni(e^u)k \text{ } \overset{\circ}{y}t'] - [nani(e^u)k \text{ } \overset{\circ}{y}t'].$

Значно більше особливостей спостерігаємо у формах 1^{-ої} особи однини дієслів II дієвідміни, зокрема з основою на передньоязикові приголосні *-д*, *-т*, *-з*, *-с*. За аналогією до форми 3^{-ої} особи множини відбулося вирівнювання форм 1^{-ої} особи однини, яке виявилось в утраті чергування *-д*, *-т*, *-з*, *-с* з шиплячими, що взагалі характерно для багатьох українських говорів [3, с. 131]. Проте ця риса найбільш послідовно поширена в новостворених степовому і слобожанському говорах та певною мірою в полтавських говірках [5, с. 110], [4, с. 183]. У говірках Запорізького Надазов'я процес аналогічного вирівнювання основ крайніх

членів парадигми сьогодні залишається активним, наприклад: [атв'іт'у], [б'од'у], [в'од'у], [пов'од'у], [в'оз'у], [йізі'д'у], [ли(е'')т'у], [нах'од'у], [н'ос'у], [пон'ос'у], [обв'од'у], [п'і(у)тх'од'у], [п'е'р'спр'ос'у], [п'огл'ад'у], [п'рих'од'у], [с(у)е'д'у], [спр'ос'у], [х'од'у], [сх'од'у].

Водночас дані дієслівні форми можуть утворювати паралельні варіанти до цих же дієслів, але з кінцевими шиплячими основи, як і літературній українській мові. Форми дієслів із чергуванням -д, -дж, -ж; -т, -ч; -с, -ш виступають у говірках значно рідше і є характерними для мовлення респондентів, що належать до усіх вікових груп, окрім найстаршої, наприклад: [б'уж'у], [в'ож'у], [н'ош'у], [пон'ош'у], [ли(е'')ч'у], [си(е'')ж'у], [поси(е'')ж'у], [х'ож'у], [х'одж'у], [сх'одж'у].

Як відомо, ареал форм дієслів 1 особи однини з д', т', з', с' у їх основі охоплює, окрім степових та слобожанських, також західнополіські, середньополіські, а також українські говірки Воронежчини [1]. Питання про виникнення форм дієслів із зубними на місці шиплячих у діалектологічній науці пояснюється дією граматичної аналогії [18, с.188], проте питання про форми, які спричинили цю аналогію, залишається відкритим: зустрічаємо погляди, що форми без чергування -д, -т, -з, -с із шиплячими є новими формами, що поширені в діалектах новішої формації [3, с. 131], впливом аналогії до основи інших форм – 3-ої особи множини на форми 1 особи однини [13, с. 94; 16, с. 90] чи яскравою рисою української говірки [12, с. 18; 7, с. 226]. Як бачимо, ця діалектна морфологічна риса зберігається і в запорізько-надазовській групі говірок.

Ізольований тип дієвідмінювання атематичних дієслів, парадигми яких не співвідносяться із парадигмами I, II і змішаної дієвідмін, має місце і в досліджуваних говірках, у яких парадигма цих дієслів, як і взагалі в південно-східних говорах, виражається чіткіше в однині за допомогою афіксів -и (-иш), -ш, -т'(-ц'). Особливістю всіх форм парадигми атематичних дієслів, окрім 3^{-ої} особи множини, є кінцевий голосний основи, що обумовлює консонантний початок суфікса (флексії) [17, с. 113]. Хоча найбільш поширений варіант становлять форми на -т, ' (-ц'), проте у ряді випадків у говірках переважають форми на -и (-иш), -ш, наприклад:

[дас'у]–[дас'иш]–[даш], [дас'т']– [дас'ц'];
[йісі'у]–[йісі'иш]–[йіш], [йіс'т']–[йіс'ц'].

Форми даш, йш у досліджуваних говірках виникли, очевидно, під впливом старожитніх українських говорів (скоріш за все полтавських), носії яких дозаселяли територію Запорізького Надазов'я, і підтримуються тут, очевидно, ще й впливом російської мови. На думку деяких лінгвістів, форми на -и та -иш характерні не тільки степовим, слобожанським і полтавським говіркам, а й окремим південно-західним та північним [17, с.113]. Як було помічено С. П. Бевзенком, дієслова архаїчної дієвідміни в усіх говорах зберігають у 3^{-ій} особі однини кінцевий -т': [дас'т'], [дас'ц'] [3, с.134]. Узагалі ж, форми дієслів архаїчної дієвідміни

на *-иш* властиві багатьом українським говіркам [1, т. 3, ч. 4], у яких вони виникли за аналогією до дієслів I та II дієвідмін із кінцевим *-ш* [17, с. 113].

Зрідка дієслова I дієвідміни в 3^{-ій} особі множини майбутнього часу та 3^{-ій} особі однини теперішнього часу утворюють нестягнені форми: [о́раї̇ ут']–[з о́раї̇ ут']–[з о́раї̇е], що спостерігаються в мовленні представників усіх вікових груп. Широко вживаються також стягнені безфлексійні форми дієслів I дієвідміни окремого різновиду (колишнього III класу): [зна], [з ула́], [з ука́], [д у́ма], [ни(e^u)та́], [п о́убива́], [сл у́ха].

Форми дієслів на зразок *зна* (з інфінітивним варіантом суфікса) спостерігаються паралельно до форм дієслів на зразок *знає* з тематичним голосним *-е*, як і в літературній мові, наприклад:

[зна́їе], [з ука́їе], [з ула́їе], [ни(e^u)та́їе], [п о́убива́їе], [сл у́хаїе].

Стягнені безфлексійні форми характерні південно-східним діалектам, де вони є наслідком граматичної аналогії; їх утворено за моделлю безфлексійних і стягнених форм старожитніх говорів, як пояснює Н. Й. Марчук [17, с. 112]. У говірках короткі форми цих дієслів найчастіше вживаються при швидкому темпі мовлення, а при повільному – поряд із повними. Отже, стягнені безфлексійні форми дієслів є більш характерними для досліджуваних говірок, ніж повні.

Дієслова II дієвідміни з наголошеною основою в усіх говірках утворюють переважно форму 3^{-ої} особи однини за типом дієслів I дієвідміни, тобто спрощені форми (з нульовою флексією і тематичним голосним *-е*) без кінцевого *-т'*: [в о́зе], [д о́йе], [н о́се], [р о́бе], [х о́де].

Ці форми в мовленні представників усіх вікових груп переважають. Характерні вони й українським говіркам нової формації – слобожанським та степовим, включаючи й переселенські [3, с. 134; 15, с. 103]. Також спостерігаються й у степових говірках долини р. Кінської [19, с. 189] та долини р. Мокрої Сури [6, с. 91].

Форми дієслів II дієвідміни із кінцевим *-т'* лише в окремих говірках уживаються незалежно від наголосу, наприклад: [в о́зит'] / [в о́зіт'], [нав о́зит'], [д о́йи́ т'] / [дойі́т'], [подойі́т'], [р о́бит'] / [р обі́т'], [нар о́бит'], [раб о́тайі́т'], [пораб о́тайі́т'].

Отже, спрощені форми функціонують переважно в самостійному вжитку, як і в полтавських говірках [4, с. 188; 5, с. 340].

Згідно із найдавнішими слов'янськими флексіями в запорізько-надазовських говірках, подібно до літературної мови, дієслова 1^{-ої} особи множини теперішнього і майбутнього часу дійсного способу утворюють форми на *-мо* / *-м*, із значною перевагою останніх, наприклад:

[ім'і́ім], [саж́а́йім], [насаж́а́йім],
[са́д о́вим], [са́дим], [поса́дим],
[п о́лим], [поп о́лим], [р о́бим],
[саж́а́йи(і)м о], [насаж́а́йи(і)м о],
[са́д о́вим о], [са́дим о], [поса́дим о],

[p'óbim' o], [zr'óbim' o].

Також у запорізько-надазовських говірках у ненаголошеній парадигмі дієслів 3^{-ої} особи множини поряд з формами на -am', які в літературній мові складають II дієвідміну, спостерігаються форми, що одночасно належать і до I дієвідміни, на -um', наприклад:

[d'óyat']–[d'óy' um'],
 [k'ól'am']–[k'ól' um'],
 [k'ós'am']–[k'ós' um'], [nak'ós' um'],
 [n'ós'am']–[n'ós' um'],
 [nl'ót'am']–[nl'ót' um'],
 [n'ómn'am']–[n'ómn' um'],
 [n'ól'am']–[n'ól' um'],
 [n'óyat']–[n'óy' um'],
 [x'ód'am']–[x'ód' um'], [nah'ód' um'], [nrux'ód' um'],
 [l'óž' um']–[l'óž' am'],
 [s'úu' um']–[s'úu' am'], [no(a)s'úu' um'],
 [m'ópl' um']–[m'ópl' am'], [nat'ópl' am'],
 [úč' um']–[úč' am'].

У наголошеній позиції від дієслова *бігти* утворюються форми на -am' (досить часто) і на -um' (значно рідше), наприклад: [b'ížam'] – [b'íž' um']. На думку Н. Й. Марчук, флексію -um', а інколи -am' у ненаголошеній позиції в південно-східних говорах безпідставно визначати як основний диференціатор дієвідмін, показник I чи II дієвідміни. Форми на -um' поширені в степових і слобожанських говірках, у полтавських, деяких північних та південно-західних [17, с. 107]. А. М. Мукан вважала, що варіанти на -um' поширені в говорах української мови під дією різних чинників, серед яких вона не відхиляла і вплив сусідніх російських говірок [18, с. 198]. А. В. П. Дроздовський, окрім аналогії з 1^{-ою} особою та впливу російської мови, називає ще й акомодацию [12, с. 19].

Форми передминулого (давноминулого) часу менше поширені, проте характерні для мовлення представників усіх вікових груп у говірках Запорізького Надазов'я, наприклад: [b'ulá br'osála], [b'ul' ó br'osát'], [b'ulí dalí], [b'ulá zr'obíla], [b'uu' zr'obíu'], [b'ulá sn'ivála].

Форми 1^{-ої} особи множини наказового способу вживаються також зрідка, вони переважно такі, як і в літературній мові. Однак в окремих випадках у деяких говірках часто трапляються форми із наголошеною флексією -om паралельно до -im : [x'od'ím] – [x'od'óm] та [naíd'óm].

Отже, дієвідмінювані форми в говірках Запорізького Надазов'я засвідчують ряд діалектних морфологічних рис, що чітко виступають у мовленні респондентів різного віку і поширюються тут під впливом тих чи тих чинників:

1) вирівнювання форм 1^{-ої} особи однини дієслів II дієвідміни;

- 2) форми однини атематичних дієслів із кінцевими *-и (-иш), -и, -т'(-ц')*;
- 3) короткі форми дієслів I дієвідміни;
- 4) спрощені форми дієслів II дієвідміни 3^{-ої} особи однини (з нульовою флексією і тематичним голосним *-e*) без кінцевого *-т'*;
- 5) значна перевага форм 1^{-ої} особи множини теперішнього і майбутнього часу дійсного способу дієслів на *-м* над формами на *-мо*;
- 6) форми на *-ат'* та на *-ут'* у ненаголошеній парадигмі дієслів 3^{-ої} особи множини;
- 7) наявність форм передминулого часу дієслів;
- 8) форми 1^{-ої} особи множини наказового способу дієслів із наголошеними *-ом / -ім*.

Установлено, що у формах дієслів говірки Запорізького Надазов'я в ряді випадків мають такі діалектні риси, які споріднюють їх із степовими, слобожанськими та полтавськими говірками південно-східного наріччя української мови. Зосередження деяких особливостей у мовленні респондентів найстаршого віку та порівняно нечасте їх спостереження в решти носіїв говірок дає підстави стверджувати, що внаслідок впливу українського літературного мовлення та російського в українських запорізько-надазовських говірках наявні процеси поступового втрачання окремих архаїчних рис. Найстарші носії говірок виявилися найбільш стійкими до впливу різних чинників на їх мовлення.

Література

1. Атлас української мови : у 3-х т. – Т. 3 : Слобожанщина, Донеччина, Нижня Наддніпрянина, Причорномор'я і суміжні землі. – К. : Наукова думка, 2001. – 266 с.
2. Бевзенко С. П. Форми вияву майбутньої дії в українських діалектах / С. П. Бевзенко // Український діалектологічний збірник : Книга 3 : Пам'яті Тетяни Назарової. – К. : Довіра, 1997. – С. 213–217.
3. Бевзенко С.П. Українська діалектологія : [навчальний посібник] / С. П. Бевзенко – К. : Вища школа, 1980. – 246 с.
4. Бузук П. Діалектологічний нарис Полтавщини / П. Бузук. – К., 1929. – С.159 – 195.
5. Ващенко В. С. Полтавські говори / В. С. Ващенко – Харків : ХДУ, 1957. – 540 с.
6. Височина В. А. Форми теперішнього часу дієслів у степовій говірці долини річки Мокрої Сури / В. А. Височина // Питання української діалектології і міжмовних (міждіалектних) контактів : зб. наукових праць. – Дніпропетровськ, 1972. – С. 88 – 95.
7. Делюсто М. Діалектний текст як джерело дослідження дієслівної парадигматики / М. Делюсто // Лінгвістичні студії. – Вип. 19. – 2009. – С. 224 – 229.
8. Діденко Н. М. Дієслівні форми у староукраїнських пам'ятках першої половини XVII ст. / Н. М. Діденко // Актуальні проблеми української лінгвістики : теорія і практика. – К. : ВПЦ «Київський університет», 2010. – Вип. XX. – С. 88 – 102.
9. Діденко Н. М. Напрямки досліджень дієслівної словозміни в пам'ятках староукраїнської мови / Н. М. Діденко // Актуальні проблеми української лінгвістики : теорія і практика. – К. : ВПЦ «Київський університет», 2008. – Вип. XVI. – С. 33 – 39.
10. Діденко Н. М. Становлення форм минулого часу дієслова у мові пам'яток ділового стилю першої половини XVII ст. / Н. М. Діденко // Мова і культура (Науковий журнал). – К. : ВД Дмитра Бураго, 2008. – Вип. 10. – Т. I (101). – С. 147 – 153.
11. Діденко Н. М. Функціонування аналітичних форм майбутнього часу дієслова в полемічній літературі першої половини XVII ст. / Н. М. Діденко // Мовні і концептуальні картини світу. – К.: ВД Дмитра Бураго, 2009. – Вип. 25. – Ч. 1. – С. 222 – 226.
12. Дроздовский В. П. Украинские говоры Бессарабского Приморья (на материале обследования Саратовского, Татарбунарского и Белгород-Днестровского районов Одесской области) : автореф. дисс. на соискание ученой степени канд. филол. наук / В. П. Дроздовский. – К., 1962. – 27 с.

13. Жилко Ф. Т. Нариси з діалектології української мови / Ф. Т. Жилко. – К. : Радянська школа, 1966. – 307 с.
14. Ковальчук М. Гуцульські діалектні особливості парадигми іменника та дієслова в новелах Марка Черемшини / М. Ковальчук // Вісник Прикарпатського національного університету : Філологія. – 2008. – Вип. XIX–XX. – С. 77–80.
15. Марчук Н. Й. Ареали деяких дієслівних форм української мови / Н. Й. Марчук // XIII Республіканська діалектологічна нарада : [тези доповідей]. – К. : Наукова думка, 1969. – С. 102–104.
16. Марчук Н. Й. Форми І особи однини дієслів теперішнього часу в українських говорах / Н. Й. Марчук // Українська діалектологія і ономастика : [зб. статей]. – К. : Наукова думка, 1964. – С. 80–94.
17. Марчук Н. Й. Система дієслівної словозміни / Н. Й. Марчук // Фонетична, морфологічна і лексична система українських говорів. – К., 1983. – С. 101–126.
18. Муқан А. М. Варіантність форм у деяких новостворених говорах української мови / А. М. Муқан // Українська діалектна морфологія. – К., 1969. – С. 191–199.
19. Чабаненко В. А. Говірки долини р. Кінської : дис. на здобуття наукового ступеня канд. філологіч. наук. / Віктор Антонович Чабаненко. – Дніпропетровськ, 1965. – 333 с.

УДК 81'27:159.938.362

Н. О. Рябокінь

МОВНІ ІНДИКАТОРИ ЯК ПІДГРУНТЯ КЛАСИФІКАЦІЇ АКТИВ ПОЗИТИВНОЇ І НЕГАТИВНОЇ РЕАКЦІЇ

Рябокінь Н. О. Мовні індикатори як підгрунтя класифікації актив позитивної і негативної реакції.

У статті розглянуто мовні індикатори функцій актив позитивної і негативної реакції, проаналізовано наявні класифікації індикаторів цих актив та запропоновано власну класифікацію.

Ключові слова: індикатор, позитивна / негативна реакція, мовленнєвий акт згоди / незгоди, стереотипні / нестереотипні індикатори, стандартний / нестандартний перформатив.

Рябокінь Н. А. Речевые индикаторы как основание классификации актов позитивной и негативной реакции.

В статье рассмотрены речевые индикаторы функций актов позитивной и негативной реакции, проанализированы имеющиеся классификации индикаторов этих речевых актов и предложена собственная классификация.

Ключевые слова: индикатор, позитивная / негативная реакция, речевой акт согласия / несогласия, стереотипные / нестереотипные индикаторы, стандартный / нестандартный перформатив.

Riabokin' N. O. Speech indicators as basis for classification of speech acts of positive and negative reaction.

The article deals with general characteristics of speech indicators of positive and negative reaction acts. Existing classifications of negopositive acts of speech are analyzed, and new classification is suggested.

Key words: indicator, positive / negative reaction, speech act of agreement / disagreement, stereotype / non-stereotype indicators, standard / non-standard performative.

Останнім часом увага вітчизняних та зарубіжних лінгвістів зосереджена на дослідженні мовних індикаторів функцій комунікативних актив. Привертають увагу дослідників й акти позитивної та негативної реакції, зокрема згоди та незгоди (В. І. Красних, Н. І. Поройкова, О. В. Озаровський, М. К. Любимова, Т. М. Свиридова та ін.). Метою нашого дослідження є відбір, аналіз та класифікація вербальних індикаторів функцій актив позитивної та негативної реакції в українському мовленні. Відповідно до поставленої мети передбачено розв'язання таких завдань: з'ясувати суть поняття індикатор у лінгвістиці; розглянути різні

підходи до вивчення мовленнєвих актів згоди та незгоди та класифікацій їх мовних засобів; відібрати та класифікувати мовні індикатори функцій негопозитивних актів.

Термін «індикатор», що походить від лат. *indicare* – «показувати» [25, с. 350], часто вживається науковцями для позначення вербальних та невербальних засобів, які є проявами певних лінгвальних явищ, насамперед функціональних. Ще Дж. Сьорль розрізняв два елементи синтаксичної структури речення: пропозиційний індикатор та індикатор ілокуції [20]. Останній указує, як слід розуміти пропозицію, а також яку ілокутивну роль повинно відігравати висловлювання [6, с. 120]. Б. М. Забавников та А. В. Уманець досліджували *ілокутивні індикатори*. *Ілокутивні індикатори* поділяються на лінгвістичні – граматичні, просодичні, лексичні, та екстралінгвістичні – ситуація чи контекст, порушення максим спілкування тощо [21, с. 198]. Б. М. Забавников до цих індикаторів зараховує порядок слів, наголос, розділові знаки, часові форми та способи дієслів, експліцитні перформативні формули [6, с. 120]. О. Г. Почепцов зазначає, що правила функціонування ілокутивного дієслова в ролі індикатора функцій визначаються наступними констатуючими ознаками ілокутивного акту: а) ілокутивний акт здійснюється мовцем; б) ілокутивний акт реалізується під час акту мовлення; в) ілокутивний акт певним чином впливає на адресата мовлення, оскільки має певну інтенцію та комунікативну спрямованість [17, с. 37].

Індикатор не є виразником однозначного відношення між формою і змістом, тобто застосовується як «показник», а не як «ознака» [25, с. 353]. «Перлокутивні індикатори імпліцитного змісту – вербальні засоби, що вказують на наявність у висловленні перлокутивної мети адресанта донести до адресата ілокутивну і / або пропозиційну імплікацію» [3, с. 60]. Вербальні індикатори імпліцитних смислів становлять своєрідні «значеннєві віхи», «ключові слова», що дозволяють у процесі сприйняття висувати й коригувати гіпотези щодо змісту» [4, с. 95].

Цей термін також використовують науковці при дослідженні засобів вираження мовленнєвих актів. І. М. Осовська описує та класифікує мовленнєві індикатори відмови [12]. Т. М. Колокольцева розрізняє індикатори, які вказують на успішне та неуспішне декодування отриманої інформації. Індикатори позитивного результату – це комунікативи *зрозуміло, ясно*, а негативного – *Тобто? У сенсі?* [7, с. 107–108]. Н. Ф. Баландіна з'ясовує лексичні, граматичні і лексико-граматичні індикатори функціональних смислів та їх прагматичні характеристики в чеських прагматичних кліше ритуального, неритуального характеру: спонукання, оцінки, співпереживання, подяки, вибачення та негопозитивні (згоди, незгоди) тощо [2].

Також досить розповсюдженим у мовознавчій науці є термін маркер [24, с. 118]. С. Г. Половініна у своїй роботі «Маркеры отрицания в

немецкоязычному рекламному дискурсе» використовує ці три терміни як абсолютні синоніми [15]. М. К. Любимова приділяє увагу *маркерам* інтенційних смислів згоди та незгоди в російських та німецьких дискурсах засідань та переговорів [10].

У вище розглянутих працях використовуються терміни *індикатор*, *маркер* та *мовний засіб* як синонімічні. Ми будемо використовувати, керуючись працями Дж. Сьорля, Н. Ф. Баландіної, Т. М. Колокольцевої та інших, термін *індикатор акту позитивної / негативної реакції*. Під індикаторами інтенційних смислів розуміємо «елемент висловлювання, породжуваного в мовленнєвому акті, що експлікує ілокутивну силу» [23, с. 144], зокрема негопозитивні (термін *негопозитивний* уведений нами як узагальнена назва актів позитивної і негативної реакції). Майже кожен із дослідників мовних засобів негопозитивної реакції намагався класифікувати цю групу. В. І. Красних розглядає типові мовленнєві формули згоди / незгоди й класифікує їх з огляду на стилі мови [9], не беручи до уваги численні конструктивні різновиди згоди чи незгоди.

О. В. Озаровський розмежував засоби вираження згоди та незгоди на три групи. До першої групи належить лексико-граматичний повтор висловлювання співрозмовника в межах, достатніх, з одного боку, для показу правильності осмислення його повідомлення, з іншого – задля пізнавання адресантом своїх думок [11, с. 113]. До другої – форми семантично спеціалізованих і синтаксично нечленованих слів-речень типу: *так / ні, звичайно*. Слова-речення передають лише комунікативно-модальні значення згоди чи незгоди, які можуть бути виражені однією лексемою [Там само, с. 115]. Третю складають лексично вільні і синтаксично членовані речення, які не є повтором чужого висловлювання (*не можу не погодитися, ви маєте рацію*).

Н. І. Поройкова виокремлює два структурно-семантичні типи: 1) конструкції з повтором, які можуть бути експліцитними й імпліцитними; 2) конструкції з словами схвальної / несхвальної семантики [16]. До другого типу позитивної та негативної реакції належить коло лексики, яке утворює лексико-семантичну групу схвалення / підтвердження – несхвалення / непідтвердження. Сюди входять: 1) слова, які використовуються під час опозиції мовець / слухач; 2) слова і висловлювання, які оцінюють висловлювання з огляду на відповідність дійсності. Отже, дослідниця виокремлює синтаксичні та лексичні способи.

За М. К. Любимовою, згода та незгода поділяється на повну та неповну. Серед висловлювань позитивної та негативної реакції, як повної, так і неповної, дослідниця виділяє спеціалізовані та неспеціалізовані [10, с. 47]. До спеціалізованих мовних засобів повної / неповної згоди / незгоди належать: 1) стверджувальний / заперечний релятив *да / нет* й ін.; 2) модальні слова (*конечно, безусловно*); модальні сполуки: *можно сказать*; 3) коротка форма прикметника *согласен / не согласен*; форма

дієслова *договориться (не договориться)*; 4) маркери позитивної / негативної конотації: *прекрасно, ужасно*; 5) частка *тоже* й сурядний сполучник *і* тощо [Там само, с. 167].

Неспеціалізовані мовні засоби повної / неповної згоди / незгоди представлені так: частковий повтор репліки-стимула, синтаксичні та займенникові заміни, сурядні сполучники [Там само, с. 168].

Слід зазначити, що класифікація М. К. Любимової досить розгалужена й багатоаспектна. Свою класифікацію авторка базувала на тому, як мовні засоби здатні виражати інтенційні смисли. У своєму дослідженні М. К. Любимова підмічає досить тонкі нюанси, зокрема стверджуючи, що сурядний сполучник *і* в певних контекстах може виражати згоду [Там само, с. 81]: *Вы будете наказаны за такое качество! – И наказывайте, хоть на всю зарплату* [Там само, с. 107]. Ми схильні такі випадки відносити до повторів, але звісно *і* в їхньому складі виконує функцію прагматичного посилення: – *Ану, як ти бігаєш? – І побіжу* (П. Панч), надаючи згоді значення виклику. Повний повтор ініціальної репліки у функції згоди розглядає, але чомусь не виокремлює його ні у спеціалізованих, ні в неспеціалізованих засобах вираження негопозитивної реакції. А цей індикатор є досить поширеним реалізатором згоди та незгоди як в усному, так і в писемному мовленні. Він привертав увагу багатьох учених, зокрема Н. І. Поройкової, О. В. Озаровського, Т. М. Свиридової та інших.

Т. М. Свиридова у своїй роботі паралельно використовує терміни мовний засіб і маркер як синонімічні. Виявляє та характеризує специфіку базових лексичних засобів вираження мовленнєвого акту згоди та незгоди та їх семантичні параметри, розглядає актуальні фразеологічні одиниці у функції згоди / незгоди. Мовні засоби цих актів поділяє на основні та неосновні (ядерні / периферійні). Основні включають лексичні та фразеологічні засоби [19]. Серед спеціалізованих мовних засобів вираження негопозитивної реакції авторка називає іменники (*згода / незгода*), дієслова (*погоджуватися / не погоджуватися*) та прикметники як якісні поширювачі (*мовчазна згода / незгода*). Пропонуючи типологію конструкцій з семантикою згоди / незгоди, описує структурно-синтаксичні типи конструкцій, які реалізують ці мовленнєві акти [Там само, с. 8]. Семантичним ядром висловлювань згоди / незгоди є значення спеціалізованих (базових) засобів, до яких належать лексичні та фразеологічні одиниці у функції позитивної або негативної реакції. Граматичний центр поля належить дієсловам та коротким прикметникам. А периферійні мовленнєві особливості характеризуються «складними переплетеннями основного позитивного / негативного значення з іншими семантичними категоріями, які зменшують повноту реалізації згоди / незгоди» [Там само, с. 13].

Розглянуті вище класифікації мовних засобів висловлювань згоди та незгоди мають різне підґрунтя – лексико-граматичне, семантичне, синтаксичне та прагматичне. Проаналізований матеріал засвідчує те, що мовленнєве явище згоди та незгоди і його індикація привертає увагу лінгвістів. Але низка проблем ще чекають свого розв'язання, зокрема проблема класифікації аналізованих мовленнєвих актів на основі їх мовної індикації.

У процесі спілкування значна кількість логічно і граматично правильних реплік, що об'єктивно відображає дійсність, може викликати позитивну чи негативну реакцію. Нас цікавлять як стереотипні, так і нестереотипні конструкції позитивної та негативної реакції. Використовуючи цю термінологію, керуємося працями М. К. Любимової, яка, як уже було зазначено вище, поділяє мовні засоби згоди / незгоди на спеціалізовані / неспеціалізовані [10]; дослідженнями Т. М. Свиридової про основні (ядерні) та неосновні (периферійні) формули вираження негопозитивів (за авторкою, основні засоби і є спеціалізованими [19]); розвідками Н. Ф. Баландіної, яка використовує у своїй монографії терміни *стереотипний / нестереотипний індикатор функції* [2]. Отже, стереотипні – це основні, загальноприйняті, шаблонні формули вираження мовленнєвих актів згоди чи незгоди у спілкуванні, а нестереотипні – це неосновні (периферійні), незагальноприйняті, нешаблонні індикатори негопозитивної реакції.

До стереотипних індикаторів функцій позитивної та негативної реакції відносимо перформативні конструкції, а до нестереотипних – повтори ініціальної репліки та цитатні запитання. Перформативні формули поділяються на стандартні (класичні) та нестандартні («некласичні» [8, с. 187]). Стандартні репрезентовані перформативними дієсловами в першій особі однини або множини теперішнього часу дійсного способу: – *Ви не проти?* – *Я згоджуюсь* (В. Винниченко); – *Професія шахтаря важка, незавидна...* – *Не погоджуюсь* (В. Гжицький).

Нестандартні – це синонімічні граматичні еквіваленти, які реалізують значення перформативності й можуть бути виражені не лише дієсловом, а будь якою частиною мови: іменником (–*Там їх ніхто не поцупить.* – *Згода, сусіде!* (Ю. Логвін); прикметником (–*Мій майстер краси! Художник!* – *Незгодний* (В. Минко); часткою (– *Це не інстинкт. Навпаки...* – *Нехай* (Ю. Мушкетик). Адже гра з формою не змінює основного змісту висловлювання, якщо можна виявити перформативну глибинну структуру [14]. На ці синонімічні формули звертала увагу О. А. Россолова у праці «Перформатив як координатор комунікативної взаємодії і засіб адресованості», називаючи їх, услід за Дж. Остіном та ін. [13, с. 62–63], експліцитними [18, с. 8]. Ю. Д. Апресян, услід за О. В. Падучевою, говорив про пріоритет перформативних формул над перформативними дієсловами [1, с. 203].

Нестандартні негопозитивні перформативи формують польову структуру, ядро якої становить індикатор *так / ні*, який має інваріантне значення згоди / незгоди і повністю відповідає стандартним перформативам, тобто *Так = Погоджуюся, Ні = Не погоджуюся*. У центр поля доцільно включити другу групу – модально-семантичні відповідники перформативів (цей термін також використовує О. А. Россолова [18, с. 9]), репрезентовані такими індикаторами: модальні дієслова *можу / не можу* та под. у першій особі однини чи множини в теперішньому часі дійсному способі + дієслова *погодитися / не погодитися* та под., у неозначеній формі: – *Сьогодні гарний день. – Хочу (можу) погодитися (не погодитися) з тобою* (З усного мовлення). До центру можна віднести й третю групу – оцінні висловлювання, представлені індикаторами *добре, дурниці* та под. у функції згоди або незгоди: – *Нехай коней розпряжуть, а зброю зараз однеси в комору, щоб якої реміняки не порізали на батоги. – Добре* (І. Карпенко-Карий); – *Але правда, ти хвилювався б так само, якби це була не я, а якась інша. – Дурниці* (Ю. Мушкетик). У периферію поля входить четвертий тип – конструкції з дієсловами мовленневої і розумової діяльності (*розуміти, думати*): – *Невже чимось схожий? – Думаю...* (Ю. Мушкетик); – *Може, ви помилились щодо об'єкта вияву ваших почуттів? – Не думаю* (М. Самсонова), п'ята група – істиннісні висловлювання, репрезентовані конструкціями з лексемами *правда, неправда* та под., у функції згоди та незгоди, наприклад: – *Та біда знайде, хоч і в піч замажся. – Правда* (І. Карпенко-Карий); – *А любов може вичахти. – Неправда, – заперечив він* (Ю. Мушкетик). Сюди ж входить шоста група – фразеологізми у функції згоди / незгоди: – *То Яну. – Мясц рацію* (А. Багдай); – *Ти вперто мяси мене за божевільного! – Бійтєсь бога!* (В. Винниченко), сьома, що представлена неспеціалізованими етикетними кліше, на зразок *Дякую, Спасибі*, як ввічлива згода / незгода: – *Сідайте, бо картонля зачахне. – Спасибі* (М. Стельмах); – *Я хочу довірити тобі серйозну справу. – Дякую Гришо!* (М. Самсонова) і восьма – конструкції зі словами *хай / нехай, все одно* та под. як байдужа згода: – *Чорногуз, – підправив третій. – Все одно, – уперто сказав перший* (Ю. Мушкетик).

До нестереотипних негопозитивних індикаторів належить повтор ініціальної репліки, який може бути: а) повним: – *І я. – І я* (О. Олесь); б) неповним: – *Їдьмо на гору! – Їдьмо!* – *вигукнув Тарас* (М. Шаповал); в) з додатковою інформацією: – *Ви нашу бачили сестру? Вона сліпа... – Бачили і чули її прекрасний голо* (О. Олесь). У повторах іноді відбувається певна модифікація граматичних форм, порівняно з ініціальною реплікою, зокрема займенникові заміни: – *Ти чесний перед собою? – Перед собою-то я чесний...* (К. Світличний).

Нестереотипними є, на наш погляд, і цитатні запитання, які представлені: а) власне запитаннями: – *У мене такий день, такий день!...* –

Хіба тільки в тебе? (М. Самсонова); б) *хто-, що-, чому-*питаннями: – *Жид злує такого проценту, що ніяк не викрутишся потім. – Хто ж тепер, куме, не лупить?* (І. Карпенко-Карий); – *Ну, Саню? – Що ж? Можу* (В. Винниченко).

Отже, у нашому дослідженні з'ясовано суть поняття *індикатор* ілокутивної функції в зарубіжній та вітчизняній лінгвістиці, розглянуто різні підходи до вивчення мовленнєвих актів згоди / незгоди та їх класифікацій, що стало підґрунтям створення власної класифікації індикаторів функцій актів згоди / незгоди.

Література

1. Апресян Ю. Д. Перформативы в грамматике и словаре / Ю. Д. Апресян // Избранные труды : в 2-х т. – М. : Школа «Языки русской культуры», 1995. – Т.2. – С. 199–218.
2. Баландіна Н. Ф. Функції і значення чеських прагматичних кліше в комунікативному контексті : [монографія] / Н. Ф. Баландіна. – К. : АСМІ, 2002. – 332 с.
3. Безугла Л. Р. Перлокутивні індикатори імпліцитного смислу у висловленнях німецької мови / Л. Р. Безугла // Вісник ХНУ № 848. – 2009. – С. 58–62.
4. Горелов И. Н. Невербальные компоненты коммуникации / И. Н. Горелов. – М. : КомКнига, 2006. – 112 с.
5. Дейк ван Т. А. Язык. Познание. Коммуникация / Т. А. ван Дейк. – М. : Прогресс, 1989. – 312 с.
6. Забавников Б. Н. К проблеме структурирования речевого акта (речевого действия) / Б. Н. Забавников // Вопросы языкознания. – 1984. – № 6. – С. 119–124.
7. Колокольцева Т. Н. Специфические коммуникативные единицы диалогической речи / Т. Н. Колокольцева. – Волгоград : Изд-во Волгоградского госуниверситета, 2001. – 260 с.
8. Косик И. А. К проблеме классификации перформативов / И. А. Косик // Сб. научн. докладов XI международной конференции по функциональной лингвистике. – Ялта, 2004. – С. 186–188.
9. Красных В. И. Выражение согласия-несогласия с высказыванием собеседника / В. И. Красных // Русский язык за рубежом. – 1970. – № 1. – С. 28–31.
10. Любимова М. К. Интенциональные смыслы согласия и несогласия в русских и немецких дискурсах совещаний и переговоров : дис... канд. филол. наук : 10.02.19 / М. К. Любимова. – Тамбов, 2004. – 196 с.
11. Озаровский О. В. Согласие-несогласие как категория коммуникативного синтаксиса (в грамматике русского языка для иностранцев) / О. В. Озаровский // Проблемы учебника русского языка как иностранного. Синтаксис : сб. науч. трудов. – М., 1980. – С. 109–120.
12. Осовська І. М. Висловлювання-відмова : структурно-семантичний та комунікативно-прагматичний аспекти (на матеріалі сучасної німецької мови) : автореф. дис... канд. філол. наук : 10.02.04 / І. М. Осовська. – К., 2003. – 20 с.
13. Остин Дж. Слово как действие / Дж. Остин // Новое в зарубежной лингвистике. – М. : Прогресс, 1986. – Вып № 17 : Теория речевых актов. – С. 22–130.
14. Падучева Е. В. Высказывание и его соотношение с действительностью / Е. В. Падучева. – М. : Наука, 1985. – 271 с.
15. Половинина С. Г. Маркеры отрицания в немецкоязычном рекламном дискурсе / С. Г. Половинина // Гуманитарные исследования. – 2010. – № 4 (36). – С. 112–118.
16. Поройкова Н. И. Функционирование средств выражения согласия-несогласия в диалоге / Н. И. Поройкова // Функциональный анализ грамматических категорий и единиц : сб. науч. трудов. – Л., 1976. – С. 102–115.
17. Почепцов О. Г. Основы прагматического описания предложения / О. Г. Почепцов. – К. : Вища шк. : Изд-во при КГУ, 1986. – С. 24–59.
18. Россолова О. А. Перформатив как координатор коммуникативного взаимодействия и средство адресованности : автореф. дис... к-та филол. наук : 10.02.01 / О. А. Россолова. – М., 2008. – 24 с.
19. Свиридова Т. М. Категория согласия / несогласия в русском языке : автореф. дис... док. филол. наук : 10.02.01. / Т. М. Свиридова. – Елец, 2008. – 20 с.
20. Серль Дж. Что такое речевой акт / Дж. Серль // Новое в зарубежной лингвистике. – 1986. – № 17. – С. 151–170.
21. Уманец А. В. Лінгвістичні та екстралінгвістичні ілокутивні індикатори непрямих мовленнєвих актів / А. В. Уманец // Наук. праці Кам'янець-Подільського ун-ту. – Вип. 3. – Т. 2., Кам'янець-Подільськ, 2004. – С. 197–200.

23. Штерн І. Б. Вибрані топіки та лексикон сучасної лінгвістики. Енциклопедичний словник для фахівців з теор. гуман. дисциплін та гуман. інформатики / І. Б. Штерн. – К., «АртЕк», 1998. – 336 с.
24. Recanati F. Meaning and force : The pragmatics of performative utterances / F. Recanati; translation of Les enonces performatifs, published : Paris : Editions minuit, 1981. – Cambridge : Cambridge Univ. Press, 1987. – 278 p.
25. Sager S. F. Sprache und Beziehung. Linguistische Untersuchungen zum Zusammenhang von sprachlicher Kommunikation und zwischenmenschlicher Beziehung / S. F. Sager. – Tübingen : Niemeyer, 1981. – 488 s.

УДК 81.161.2'373.7

Т. П. Свердан

КОНДЕНСАЦІЯ В УКРАЇНСЬКІЙ *ОСЕЛІ* МАТЕРІАЛЬНОЇ ТА ДУХОВНОЇ КУЛЬТУРИ НАРОДУ (НА МАТЕРІАЛІ ФРАЗЕОЛОГІЇ)

Свердан Т. П. Конденсація в українській *оселі* матеріальної та духовної культури народу (на матеріалі фразеології).

У статті встановлено семантичний спектр фразеологізмів з концептом *хата* з урахуванням його лексичних і символічних значень; на основі фразеологізмів із зазначеним вище концептом з'ясовано важливість рідної домівки для українців; окреслено риси українського національного характеру, відбиті в аналізованому матеріалі.

Ключові слова: фразеологізм, концепт, компонент, ментальність, культура.

Свердан Т. П. Конденсация в украинском *жилище* материальной и духовной культуры народа (на материале фразеологии).

В статье установлено семантический спектр фразеологизмов с концептом *хата* с учетом его лексических и символических значений; на основе фразеологизмов с указанным выше концептом выяснено значение (важность) родного дома для украинцев; очерчены особенности украинского национального характера, отраженные в анализируемом материале.

Ключевые слова: фразеологизм, концепт, компонент, ментальность, культура.

Sverdhan T. P. Condensation in Ukrainian home of material and spiritual culture of people (based on phraseology).

In this article semantic range of phraseology to the concept of house considering its direct and symbolic values are set. The importance of native home for the Ukrainians is found out on base of idioms above. The features of the Ukrainian national character reflected in the material are outlined.

Key words: phrases, concept, components, mentality, culture.

Фразеологічна одиниця (далі – ФО), як і слово, – одна з основних одиниць мови. І якщо ми прагнемо говорити про національно-культурний колорит мови (проблема, яку сьогодні активно обговорюють), то його перш за все треба шукати в лексиці та фразеології й особливо в тих їхніх сферах, які прямо чи опосередковано пов'язані з соціально-етнічними та національно-культурними особливостями побуту носіїв мови. І. Франко небезпідставно характеризував, зокрема, прислів'я, як важливе пізнавальне джерело, «що вводить нас у дух язика, в психологію народу, показує in flagranti процес творення місцевої та історичної традиції, вірувань, поведінок...» [14, с. 44]. ФО вже навіть з формального боку може сигналізувати про багато культурно-історичних та соціоетнічних характеристик. Проте національно-культурна своєрідність фразеологізмів, яка виявляється у плані вираження, складає лише частину такого типу інформації, причому не найголовнішої. Основне навантаження тут виконує

фразеологічне значення, на рівні якого розкриває свою національно-культурну специфіку змістовий аспект фразеологізму й особливо у смислових розходженнях переносних значень відповідних багатозначних ФО у двох чи кількох мовах.

Студіювання мовознавцями фразеологізмів у руслі культурології зумовлене поглядом на ФО як на мовний знак, що: 1) передає інформацію; 2) зберігає і відтворює культурні настанови народу, знак, уся семантика якого наскрізь пронизана культурою [8, с. 327]. Адже семантику ФО можна показати як інформаційний текст, різноманітні значення якого проходять через «фільтр» ментальності мовної особистості й трактовані у просторі соціального та культурного знання, активізованого мовцем у момент спілкування. Тобто світогляд кожного народу, специфіка його етномислення досить виразно виявлена у фразеологічній системі мови, а отже, ФО української мови – важливе пізнавальне джерело психології українського народу, його вірувань, досвіду та історико-культурних традицій. Нас зацікавили фразеологічні одиниці з концептом *хата*, оскільки вони досить широко й точно передають світогляд та риси характеру українців. Адже для українця хата була і є символом незалежності, затишку, добробуту, достатку, господарності, працелюбності, оберегу і, зрештою, останнього подиху на межі „цього і того світу». Традиційна українська хата – воістину колиска нашого народу. У ній жили, сподіваючись на кращу долю, цілі покоління.

Актуальність нашої студії зумовлена активним розвитком такого напряму вивчення фразеології, який скерував увагу багатьох мовознавців (наприклад, Л. Мельник (дисертація на тему «Культурно-національна конотація українських фразеологізмів», захищена 2001 р. у Донецьку), Л. Даниленко (дисертація на тему «Національно-культурні особливості семантики чеських фразеологізмів», захищена 1997 р. в Києві), Г. Онкович [5], Л. Савченко [7], Д. Ужченка [11] та ін.) до компонентної організації ФО й активізував дослідження взаємозв'язку раціонального та емоційно-образного значення фразеологізмів, пов'язаного з фоновим контекстом окремих компонентів-концептів. Мета статті – установити семантичний спектр фразеологізмів з концептом *хата* з урахуванням його прямих і символічних значень; на основі зібраних фразеологізмів із зазначеним вище концептом з'ясувати значення (важливість) хати (рідної домівки) для українців; окреслити риси українського національного характеру, відбиті в аналізованому матеріалі.

Семантичний спектр українських ФО з концептом *хата* значно ширший, ніж їх символічний простір, що зумовлено низкою причин, зокрема переосмисленням, метафоризацією первісних значень, розвитком додаткових відтінків значень і под. Загалом концепт розуміємо як локалізоване ментальне утворення, що відбиває об'єктивний світ. Власне концепт *хата* розуміємо як психоментальну особливість українського

народу, що відбита у свідомості людей і закладена на підсвідомому рівні мислення людини. В українській мові цей концепт виражений лексико-семантичною групою *хата*, що складається зі слів *хата*, *дім*, *двір*, *господарство*, *хазяйство*, *комора*, *стодола*, *хлів*, *клуня*, *стайня*, які становлять синонімічний ряд із домінантою *хата* (далі спробуємо з'ясувати значення фразеологізмів, до складу яких входять зазначені вище слова-компоненти). Саме це слово, незважаючи на синонімічну конкуренцію зі словом *дім* у його прямому значенні, ми, вслід за О.Єфименко, визнаємо домінантним як найменш ускладнене додатковими семантичними компонентами, таке, що безпосередньо виражає концепт [1, с. 7].

Одинадцятитомний «Словник української мови» подає такі значення слова *хата*: «**Хата**, и, ж. 1. Сільський одноповерховий житловий будинок // Домівка, господа // Тимчасове пристановище для кого-небудь. 2. Внутрішнє житлове приміщення такого будинку // Кімната. Велика хата – простора, світла кімната для прийому гостей; світлиця. Мала хата – хатина. 3. Родина, люди, які живуть, перебувають в одному такому приміщенні. 4. розм. Квартира. 5. Уживається у складі назв деяких сільських установ. Хата-лабораторія. Хата-читальня [8, XI, с. 30]. Зауважимо, що значення 3 відбиває сприймання українцями хати не лише, як певної будівлі, а і як сім'ї, найдорожчих людей (хата = родина).

Аналіз фактичного матеріалу показує, що компонент *хата* у значенні 1 найчастіше входить до складу ФО на позначення *незалежності*. Адже з давніх-давен власна хата була (і є!) мрією кожної людини: *чужа хата не гріє* [6, с. 137]; *чужа хата – велика досада* [12, с. 187]; *у своїй хаті кождий пан* [6, с. 136] – тут цікавими є поєднання *чужа – не гріє*, *досада*, а *своя – пан*. Така мрія яскраво зафіксована в єдиному з нашої картотеки фразеологізмі з компонентом *будинок*: *і тісний будинок, але коли власний – найкращий* [2, с. 336].

Наявність власної оселі виводила людину на певну сходинку громадського визнання, означала, що вона працює, клопочеться про прихисток і достаток для своєї сім'ї. Хата мусить бути лише своя, про що досить виразно свідчать такі фразеологізми: *збудуй (постав) хату з лободи, а до чужої не веди* [12, с. 171]; *будуй хату хоть з лободи, а в комірне не йди* [6, с. 133]; *збудуй хатку з маковини та для любої дівчини* [6, с. 133] – так звертається дівчина до парубка, який хоче з нею побратися, оскільки нічого гіршого немає, ніж жити в чужій хаті, і лише *у своїй хаті – своя правда, і сила, і воля* [12, с. 186]. Останній вислів належить Т. Шевченку, але він настільки тісно переплівся з народною психологією, що став сприйматися як зразок усної народної творчості. Зауважуємо й інші варіанти: *чия хата, того й правда* [12, с. 186]; *своя хата й своя воля* [12, с. 187]; *своя хата – своя правда, своя стріха – своя втіха* [12, с. 186]; *своя хата (стріха) – своя правда (втіха), а комірщина гірка* [6, с. 136].

Оскільки всім відомо, що *в одній хаті дві сковорідки не миряться* [2, с. 211], дуже часто свекрухи казали своїм невісткам: *мусиш привикати, бо не маєш своєї хати* [6, с. 136]. А невістки у свою чергу відповідали: *не дай, Боже, в чужій хаті жити, в чужій печі топити* [6, с. 137]. Можливо, тому чужу хату порівнюють зі свекрухою: *хата чужая – як свекруха [лихая]* [12, с. 187].

Фразеологізми *і собаці своєї хати хочеться* [6, с. 136], *бодай і пес (собака) свою хату мав (мала)* [12, с. 187] додаткове підтвердження того, що не тільки людині, а й тваринам потрібне житло. Можливо, тому черепахи і равлики носять свою хатку на собі й цим ніби хочуть показати людям, що ніколи не потрібно залишати рідну домівку, *бо у своїй хаті легше умирати* [6, с. 136]. Своєрідним застереженням-порадою звучить фразеологічна одиниця *не надійся на чужу хату, бо під тином доведеться умирати* [6, с. 137], а тому *ліпша своя найгірша хата, ніж чужа найпрекрасніша палата*.

Загалом аналіз ФО аналізованої групи показує, що у їх складі: 1) досить поширеною є частка *не* у поєднанні з дієсловами (*не надійся, не миряться, не дай, не маєш, не повинна нічого знати, не йди, не веди, не гріє* тощо), займенниками (*не своя, не моя*), прислівниками (*не вільно*), іменниками (*не ворог*), яка підкреслює застережний характер цих фразеологізмів; 2) послідовно використувано займенник *своя* і прикметник *чужа* (антоніми), які акцентують увагу на власній приналежності чи відсутності такої; 3) частими є порівняння (*своя хата, як покришка: коли прийдеш, прийме* [12, с. 201]).

Наш фактичний матеріал фіксує також значну кількість ФО з компонентом *хата*, що позначають *злидні*. Попри те, що кожна людина, незалежно від соціального статусу, мріє про власну хату, трапляється так, що, маючи оселю, люди не дбають про неї: *дожилися до того, що хоч серед хати орати* [4, с. 45] – пуста, злиденне перебування; *не має ані хвоста коло хати* [6, с. 177] – відсутність худоби (хвоста) є ознакою надзвичайної бідності. Бували (і є!) випадки, коли через бажання похизуватися будували надто великі хати, витрачаючи гроші до останньої копійки, так, що і на їжу не вистачало, порівн.: *хата велика, є де сісти, та нічого їсти* [6, с. 135]. Про такі великі хати іноді казали: *так моя добра хата, як твоя кімната* [12, с. 187]. Коли хата була дуже маленькою, а людей у ній жило багато, то казали: *тісняться, наче хата у печі* [2, с. 470] – тут зафіксовано в мові пам'ять про перші житла – печери-печі.

З-поміж ФО на позначення злиднів поширеними є вислови-поради: *угли обрубуй, а хату отоплюй* [12, с. 201] – нашаровується сема «затишок»; *треба хати холодити (гонить вітер по хаті – от, як панночки ходять юрбою)* [12, с. 201] – зауважуємо іронію. Про таку хату, у якій нічим було топити, казали так: *така хата тепла, що стоїш дрижачи* [12, с. 275]; *на ката й хата, як топить нічим* [6, с. 134] – гірка іронія;

холодно в хаті, що й собаку не вдержиши [6, с. 135]. В одній з останніх збірок прислів'їв та приказок знаходимо повніший варіант цієї ФО: *так холодно в хаті, що пса на ланцюгу не вдержиши* [2, с. 65] – компонент *на ланцюгу* підсилює загальне значення виразу.

Іноді через злидні між членами родини виникають сімейні суперечки: *як у млині не мелеться, то в хаті колотиться* [2, с. 237]; *як на току молотиться, то в хаті не колотиться, а як на току не молотять, то в хаті колотять* [2, с. 179] – у цих фразеологізмах слово-компонент *хата* виступає у значенні 3 (родина), фіксованому «Словником української мови», а на основне значення ФО «злидні» нашаровується додаткове – «суперечка», яке в сучасному мовленні активно витісняє перше.

Віра в те, що доля, з народження погана, такою буде до кінця, тобто фатальний настрій панує в такому фразеологізмі: *не мав пес хати, та й не буде мати* [6, с. 133] та його варіанті *не було в собаки хати і не буде* [2, с. 659]. Отже, тут також зауважуємо накладання додаткового значення «неминучість долі» на основне – «злидні».

Коли людині було важко матеріально, вона лишала свою рідну домівку і їхала на заробітки: *нестатки гонять з хатки* [6, с. 134]. Подібну ситуацію, на жаль, зауважуємо сьогодні. Іноді в бідній пустій хаті і сон був нестерпним: *в порожній хаті сумно й спати* [12, с. 279]. Можливо, тому, використовуючи дієслова-антоніми, казали: *пусткою хата смердить* [6, с.135] або *пахне пусткою в хаті* [12, с. 201]. У вказаних ФО *пустка* (*порожнеча*) є не лише буквальною, а й позначає відсутність родини, сім'ї, тобто, компонент *хата* використано зі значенням 3.

3-поміж українських фразеологізмів, що позначають злидні, трапляються вирази, до складу яких входить два або три компоненти – слова лексико-семантичної групи *хата*, приміром: у *стайні* є хвіст, але в *хаті* – постійний піст [2, с. 668]; в *коморі* порожньо, в *стодолі* пусто, а в *хаті* – лише одне сміття [2, с. 650]; в *коморі* пусто, в *стодолі* порожньо, а в *хаті* лиш одна верета [6, с. 143]. Таке нанизування компонентів однієї лексико-семантичної групи, доповнене синонімами *пусто* й *порожньо* і числівником *одне* (*одна*), підсилює, увиразнює значення ФО – «злидні».

Цікаво, що у складі фразеологізмів аналізованої групи зауважуємо компоненти із суфіксами зменшеності-пестливості (демінутивними суфіксами), наприклад: *хатка на курячій лапці (ніжці)* [10, с. 241]; *у нас вітер хату мете, сонечко хліб пече, вода сама летиться, все гаразд ведеться* [6, с. 135], які показують по-філософському спокійно-іронічне ставлення українців до власної бідності. Фразеологічна одиниця *хатка на хатці* [10, 2, с. 241], на нашу думку, має подвійне пояснення: по-перше, можливо, так казали, коли відстань між хатами у селі була дуже маленькою (порівн.: *на світі скільки лат, скільки на селі хат* [4, с. 52]), а в місті будинки, ніби об'єднані між собою, створювали враження, що одна вулиця – це один будинок. По-друге, раніше надмогильні хрести робили з

дерева і через певний час вони ставали гнилими і падали. Люди забували про існування могили, на якій не стало хреста, і ховали на цьому ж місці іншого небіжчика. Оскільки могила – «наша друга хата», то описана ситуація могла спричинити виникнення ФО *хатка на хатці*.

Для підкреслення «злиденного значення» деяких фразеологізмів до їх складу входять компоненти-назви тварин, птахів чи комах, що мешкають поблизу або безпосередньо у людських оселях, зокрема *собака (пес), миша, муха, горобець, віл*. Наприклад: *хата багата, а нічого й собаці дати* [6, с. 135] – означення багата вжито тут у переносному іронічному значенні; *миші, й ті втікають з його хати* [2, с. 657]; *порожньої хати і муха не держиться* [6, с. 135]; *де то сі бідні воробці діють, як хата згорить* [6, с. 217]; *без вола хата гола* [4, с. 48] – основним багатством, крім хати, є худоба.

Безперечно, кожна людина хоче жити в *достатку*: *добре лежать на печі, як єсть у хаті калачі* [4, с. 60], хоча зрідка українці вміли задовольнитися й тим, що мали: *коли є горіх і капуста, то хата не пуста* [2, с. 93]; *чим хата багата, тим і рада* [12, с. 232] – так ще кажуть, коли припрошують до частування гостей. Про прагнення достатку свідчать і такі фразеологізми, як: *повна хата* [13, 2, с. 921]; *побажання дай, боже, одяжу шиту, а хату криту* [6, с. 133]; *купуй хату криту, а свиту шиту* [6, с. 134]; *найліпша хата крита, а сукмана шита* [6, с. 133] – ці ФО містять і сему 'господарність'.

Фразеологізми зі значенням *господарність*, що містять компонент *хата*, фіксуємо, приміром такі: *хату руки держать* [12, с. 275] – соматизм *руки* є символом працьовитості: *працьовиті руки, роботящі руки, зроблені руки, золоті руки, умілі руки* і под.; *хату зробити – не стільчик збити* [2, с. 111] – нашарування семи 'уміння'; *хто робить багато, в того добра повна хата* [2, с. 177] та ін. Бачимо, що для того, щоб збудувати хату й утримувати її в належному, треба багато працювати і докладати якнайбільше зусиль. Недарма кажуть: *коли хата без замка, то й свиня по ній ходить* [2, с. 94], а *хто хоч раз обійшов навколо хати, розумніший від того, хто мудрує на печі* [2, с. 356].

Як усім відомо, раніше піч була обов'язковим елементом хати – центром і функціонального, і оберегового, і естетичного вираження: *не в тім річ, що в хаті піч, а біда, як нема* [12, с. 139]; *не чудна річ, що в хаті піч, а чудно було б, коли б її не було* [6, с. 141]. Найвищі цінності інтер'єру української хати – піч з вогнем і стіл із хлібом (їжею): *не хвалися піччю в нетопленій хаті* [6, с. 141]; *не в тім річ, що в хаті піч, а в тім діло, щоб у печі кипіло* [6, с. 141]. Ці блага (піч з вогнем і стіл з хлібом) можна звести «донизу» – до ситості й тепла (розслаблення й відпочинку), тобто, до енергетичної поживи, а можна й гідніше піднести «угору» – до символів родинного вогнища-осердя, запоруки сили-родючості роду. Без перебільшення можна стверджувати, що для старих людей хата й піч уособлювали в собі увесь світ [3, с. 154].

Для українців хата була найважливішим компонентом культури в широкому розумінні цього поняття: і елементом матеріальної та духовної культури, і системою світоглядних уявлень, чільне місце у якій посідали оберегові функції. Хата захищала людей не лише від несприятливих природних умов, а й від ворожих темних сил. Хата – схованка добра, добробуту, заможності, щастя. Зазвичай берегинею, охоронницею домашнього вогнища вважали жінку: *господиня три вугли в хаті тримає, а господар лиш один* [6, с. 130]; *за господинев у хаті всі кут плачуть* [6, с.129]; *без хазяйки хата плаче* [6, с. 129]; *без господині хаті – що день без сонця* [6, с. 129], хоча і *без хазяїна хата сиротина* [6, с. 127]; *без когута хата глуха* [2, с. 363]; *чоловік хату тримає, а жінка скрашає* [2, с. 114]. Здебільшого про двір, худобу, поле дбав господар, а про хату – господиня, тому казали: *без хазяйки хата не метена* [6, с. 129]; *без господині хата пустков смердить* [6, с. 129], а тому *хати і жінку все треба покривати* [12, с. 173]. У цих ФО на основне значення «господарність» нашаровується додаткова сема ‘важливість господині/господаря’, увиразнена компонентами *господиня, хазяйка, жінка, господар*. Дуже часто господарі ділилися досвідом, радилися щодо ведення господарства: *хата на піску довго не устоїть* [6, с. 134] або інший варіант – *не будуй хату з піску* [6, с.134]; *хто не ризикує, той хати не збудує* [6, с. 135] – має значення «готовність ризикнути»; *під дощ хати не криють, а коли ясно, і сама не тече* [6, с. 133] або *в дощ хату не покривають, а в погоду і сама не тече* [6, с. 133].

У фразеологізмах зі значенням «господарність», як і у виразах на позначення незалежності, зауважуємо часте використання заперечної частки *не* у поєднанні з різними частинами мови, а саме: дієсловами (*не хвалися, не покривають, не криють, не будуй, не зробиш, не устоїть*), у т.ч. дієприкметниками (*не метена*), прикметниками (*не чудна*). Більшість ФО цієї групи, як зрештою і інших українських фразеологізмів, досить вдало побудовані, а їхні компоненти римуються: *без лопати не можна з хати* [2, с. 241]; *кожух має свій дух, а вата питає, де хата* [2, с. 338].

Тісно переплітаються з ФО попередньої групи фразеологізми на позначення *затишку*, зокрема: *зимою і собака хату ставить* [6, с. 134] або інший варіант – *і собака зимою про хату думає* [там само]. Натомість *літом старець каже: «На ката хата, нам і на дворі тепло!»* [12, с. 12] – містить семи «безгосподарність», «байдужість». Гарні господарі дбають про затишок, бо в затишній хаті приємніше жити самим і запрошувати гостей: у *чистій хаті – свіжіше, у чистому посуді – смачніше* [2, с. 353]; *хата не льодовня, не годиться снігу наносить* [6, с. 135]; *люди добрі, тепла хата, є що їсти, є де спати – хоч зимуйте* [6, с. 134]. Зі спокон віків українців вважали працьовитими людьми, які не любили байдкувати, а працювали з ранку до ночі, зокрема, для того, щоб було у хаті, як у дзеркалі [6, с. 134], щоб з насолодою чути: *яка хатка, так й паніматка* [6, с. 136] тощо.

Попри це траплялися і ліниві люди, над яким завжди сміялися, засуджували: *лінивий у своїй хаті змокне* [4, с. 175]; *кепський то господар, що у своїй хаті змокне* [6, с. 128]; *поганий господар і в своїй хаті змокне* [6, с. 128]; *осталася одна в хаті, не дасть ради кошеняті* [6, с. 130]; *в хаті наче гуси ночували* [6, с. 133]. У ФО з компонентом *хата* зауважено, що *лінь і безгосподарність* зазвичай панувала там, де господарі не дбали про власний добробут: *назбиралося сміття в хаті – аж двері не зачиняються* [2, с. 624] – цікаво, що на сучасному етапі цей вираз може мати і переносне значення «сімейні чвари, образи», створене символічним значенням компонента *сміття*; *однаково, що муляра в хату, що свиню в город* [2, с. 224] – ФО містить додаткові семи «невміння», «недбалість»; *кіт з хати (комори) – миші на стіл (танцюють)* [6, с. 184]; *без роботи – ані хліба, ані хати, ніде і води взяти* [2, с. 241].

Лінь і *невміння уживатися* призводили до того, що життя в хаті ставало таким нестерпним, що *хоч з хати тікай* [13, 2, с. 921] або *хоч утікай з хати* [8, XI, с. 30], оскільки, *де багацько господинь, то ту хату хоч покинь* [6, с. 130]; *де дві господині, там хата не метена* [6, с. 130]; *дві господині в хаті не дадуть ради кошеняті* [6, с. 130]; *де дві господині в хаті, там каша несолена і хата неметена* [6, с. 130].

Окрім описаних груп, фіксуємо низку фразеологізмів із компонентом *хата*, які мають найрізноманітніші значення. Так, наприклад, у фразеологізмі *пізно колодязь копати, як хата горить* [6, с. 147] сема «безгосподарність» є складником основного значення *невчасність*. Коли людина не дотримувалася послідовності у будівництві, про неї казали так: *на чорта ворота, як нема ні хати, ні плота* [6, с. 146]. На сучасному етапі функціонування вказана ФО має значення *непослідовності* в будь-якій справі. Коли мають на меті *обдурити* когось, то кажуть: *підвести під дурного хату* [13, 2, с. 921], а коли роблять усе лише з *вигодою* для себе, то приповідають: *помагай сусідові гасити від пожежі хату, бо й твоя недалеко* [2, с. 506]. Значення висловів *аж хата трясеться* [13, 2, с. 921; 8, XI, с. 30], *на всю (цілу) хату* [13, 2, с. 921; 8, XI, с. 30] «Словник української мови» тлумачить так: а) *дуже голосно*; гучно; б) *дуже сильно* [8, XI, с. 30]. ФО *не могли хати перейти* має значення «бути дуже хворим» [13, 2, с. 921], і ця неможливість переходу рідної хати є однією з найбільших бід людини. Фразеологізми *держатися (триматися) хати* [13, 2, с. 931], *сидіти в хаті* [8, XI, с. 30] має значення «бути вдома» [8, XI, с. 30], а ФО *не держатися хати, відбиватися від хати* [8, XI, с. 30] – «часто не бувати вдома» [8, XI, с. 30]. ФО *повертатися до хати* означає «повертатися до рідного краю» [8, XI, с. 30], тобто тут збережене символічне значення *хати* як *родового коріння, батьківщини і батьківщини*.

Усі ці та інші фразеологізми так чи інакше пов'язані із символічними значеннями концепту *хата* і яскраво доводять, що хата надає людині не

тільки притулок від непогоди, але й створює їй умови для повсякденного існування, у яких відновлюються сили, визріває натхнення. Загалом хата для українця є основою і сенсом упродовж усього існування на землі. Порівняно з нею усе маліє (*навіщо дукати, коли нема хати?* [2, с. 552]; *аби хата, буде досвітчана мати* [6, с. 133]), бо лише тут формуються родинні стосунки, створюється своєрідна психологічна атмосфера, свій мікроклімат, у якому людина працює, відпочиває, харчується, осмислює своє буття і взаємини з довкіллям.

Окрім фразеологізмів з компонентом *хата*, українська мова знає також ФО з компонентом *дім*, значення якого «Словник української мови» подає так: **Дім, дому**, ч. 1. Будівля, призначена для житла або розміщення різних установ; будинок. 2. Приміщення, в якому живуть люди; житло. 3. дому: а) зі свого житла; б) з рідних місць. 3. Приміщення, люди, що в ньому живуть, та їх господарство // Про сім'ю або людей, що живуть в одному приміщенні. 4. рідко. Монархи одного роду, що послідовно замінювали один одного [8, II, с. 306]. Зауважимо, що значення 3 слова *дім* збігається зі значенням 3 слова *хата* (див. вище), у якому збережено символіку роду. 3 батьківщиною пов'язане і значення 2 б). До складу ФО компонент *дім* входить зі значеннями 2 і 3.

Аналіз ФО з компонентом *дім* засвідчив, що, як і у фразеологізмів з компонентом *хата*, найпоширенішим їх значенням є значення **незалежності**: *добре тому, хто в своєму дому* [4, с. 81], *бо вдома і солома ідома* [4, с. 82], *а на чужому коні не наїздишся, а в чиємусь домі не погосподарюєш* [2, с. 497]; *свій дім не чужий: із нього не підеш* [6, с. 138] – накладається сема «**постійність, стабільність**».

Під час або після гостини кажуть: *в гостях добре, а дома краще* [12, с.186]; *краще дома, ніж на празнику* [6, с. 138]; *всюди гаразд, а дома найліпше* [12, с. 187]; *кожна сторона гарна, але вдома найкраще* [2, с.337]; *краще мамалига вдома, ніж плов на чужині* [2, с. 339]. Коли ж приймають гостей, для того, аби вони почувалися добре, комфортно, кажуть: *будьте як дома* [10, 1, с. 73] – ця ФО позначає вищу міру **гостинності**, властивої українцям.

Низка фразеологізмів мають значення **господарність**: *без догляду дім – сарай* [2, с. 81]; *порядком дім стоїть, недбалістю і хлів розвалиться* [2, с. 104]. Але дім – це не лише будівля, не лише чотири стіни і стріха зверху, а в першу чергу – це люди, які живуть в ньому (див. вище значення 3), тому *ворота тримаються на стовпах, а дім – на подружжі* [2, с. 84]; *хазяйкою дім стоїть* [6, с. 129]; *господиня в дому – покрива всьому* [12, с.197]; *хазяйка в дому – покрива всьому* [6, с.129]; *дім без господаря плаче* [6, с. 127]; *де (як) kota нема вдома, там (то) миші брикають (гуляють)* [6, с. 184]; *не дім господаря красить, а господар дім* [6, с. 129].

3-поміж аналізованих ФО зауважуємо деякі зі значенням **оберегу, захисту** що перегукується із давнім призначенням хати-дому: *мій дім –*

моя фортеця: свій дім – не ворог, коли прийдеши, то прийме [12, с. 186]; *вдома і стіни помагають (гріють)* [12, с. 187]; *затишку: коли б [о]це дома на печі та ще й у просі* [6, с. 140]; внутрішнього *спокою: за морем [, може, й] тепліше, зате (та) вдома веселіше (миліше)* [6, с. 138]; *взаєморозуміння: згода дім будує, а незгода руйнує* [6, с. 138]; повної *свободи: коти з дому – миші в танець* [6, с. 184]; *взаємозалежності: як дома пироги, той в гостях пироги* [12, с. 233]; *як не мають домів – щоб і щастя не мали* [12, с. 21]; *який господар, такий і дім* [6, с. 129]; *хто кочує, той дома не ночує* [2, с.354]; *хто в дорозі, у того й доля, а хто вдома сидить, у того вона спить* [2, с. 354] тощо.

У низці фразеологізмів відбиті негативні реалії життя, зокрема: *жадібність, скупість: грубе поліно вогонь гасить, скупа хазяйка дім соромить* [2, с. 86]; *важко набереш – додому не донесеш* [2, с. 483]; *дворушність, вигода: бути і вдома й замужем* [13, с. 72]; *вибагливість: того мені бажается, чого дома не маєється* [4, с. 140]; *марнотратство: погана дружина винесе фартухом з дому більше, ніж чоловік сімома кіньми завезе* [2, с. 103] і под. Значення *безгосподарності* і *лінощів* мають такі ФО: *наріжний камінь криво покладеш – увесь дім ненадійний* [2, с.497]; *якби хотів Хома, то робив би й дома* [2, с. 543]; *чоловік по весіллях скаче, а дома жінка з голоду плаче* [2, с. 640] – тут виразно виділяються семи ‘марнотратство’ і ‘гультяйство’; *хоч ти йди в ліс по дрова, а я буду дома, хоч я буду дома, а ти йди в ліс по дрова* [4, с. 72] – зауважуємо додаткову сему ‘хитрість’; *горе тому, хто сидить даремно в дому* [6, с.138]; *горе тому, в кого нема порядку в дому* [6, с. 138] – цікаво, що тут зауважуємо іменник *горе*, який підкреслює особливе ставлення українців до лінивих людей: *лінь* – це погана якість людини, яка ні до чого доброго не приводить і навіть є причиною горя та основою бідності. Деякі ФО з компонентом *дім* позначають *злидні, бідність: і ти тут, і я тут, а дома собаки миски б’ють* [2, с. 336]; *не первина – ні з чим додому* [2, с. 223]; *ні з чим у млин, так порожняком додому* [4, с. 55].

Як бачимо, фразеологізми з компонентом *дім* мають досить розгалужений спектр значень на позначення різноманітних реалій людського життя і побуту.

До лексико-семантичної групи концепту *хата* входить і слово *двір*, яке, за «Словником української мови» має такі значення: **Двір¹**, **дворá**, **двóру**, ч. 1. Господарська ділянка, на якій розміщені садибні будівлі, та місце біля них (часто відгороджене). 2. Сільська хата з усім господарством при ній // Одиниця обліку господарств у селі... 3. іст. Присадибне господарство землевласника – поміщика, монастиря і т. ін., маєток // перен. Поміщик і його оточення. 4. іст. Виробнича одиниця – завод, майстерня. Δ Монетний двір – підприємство, що карбує монети та виготовляє інші державні знаки. 5. Приміщення для тварин, реманенту, різних матеріалів і т. ін. **Двір²**, **двóру**, ч. У монархічних країнах – монарх і його оточення

[8, II, с. 218]. Як бачимо, *двір* безпосередньо пов'язаний з *хатою* (значення 1, 2) і у значеннях 3 (перен.) та *двір*² частково зберігає символічне значення, пов'язане з людьми (родина).

До складу українських ФО входить компонент *двір*¹ зі значеннями 1, 2, 5. Фразеологізми з аналізованим компонентом і синонімічним до нього – *подвір'я* найчастіше мають значення **злиднів**, наприклад: *і хвоста нема в дворі* [6, с. 132]; *ні шерстинки у дворі: голий як бубон* [6, с. 132]; *коло двора нечиста ма (чортма) й кола* [12, с. 32] тощо; **незалежності** – (загальновідомо про етнічні риси незалежності та індивідуальності українців у забудові двору): *у всякому подвір'ї є своє повір'я* [6, с. 132] – зауважуємо сему «індивідуальність»; *у своєму дворі і в собаки хвіст трубою* [6, с. 132]; *на своїм подвір'ї і собака пан* [6, с. 132], а *на чужім подвір'ю і тріски б'ють* [12, с. 187] і **господарності, працьовитості**: *без праці нема ні кола, ні двора, ні торби, ні ремінця* [2, с. 154]; *всякий двір хазяйським оком держиться* [6, с. 127] – додаткова сема «пильність»; *тазду можна впізнати по дворі, а таздиню – по коморі* [6, с. 127]; *роби надворі – буде і (й) в (у) коморі* [6, с. 132] – зауважуємо зіставлення *двір* – *комора*, яке пов'язане з розподілом господарських обов'язків чоловіка та жінки і залежністю між роботою біля худоби, на землі та наповненістю комори продуктами харчування. Окрім того, фіксуємо низку ФО з компонентом *двір*, що мають такі значення: **безгосподарність, лінощі**: *у лінивого що на дворі, те й у коморі* [2, с. 636] – аналізоване вище зіставлення; **взаємозалежність**: *статок у дворі, а нестаток – на базарі* [2, с. 269] – містить додаткову сему «марнотратство»; **впертість**: *хоч піду до їх, та не піду в двір* [4, с. 170] – так жартівливо кажуть про прохану людину.

Отже, зауважуємо, що ФО з компонентом *двір* кількісно менше, ніж фразеологізмів з компонентами *хата*, *дім* і спектр їх значень дещо вужчий.

Значення слова *господарство*, яке теж входить до лексико-семантичної групи концепту *хата*, «Словник української мови» подає так: **Господарство, а**, с. 1. Сукупність виробничих відносин того чи іншого суспільного укладу; спосіб виробництва. 2. Все, що складає виробництво, служить виробництву; економіка. 3. Галузь якого-небудь виду виробництва; виробнича одиниця. 4. Обладнання, інвентар, будівлі і т. ін. якого-небудь виробництва або виробничої одиниці // розм. Сукупність предметів, речей, належних кому-небудь. 5. Сільськогосподарська виробнича одиниця із знаряддями і засобами виробництва, з ділянкою землі, худобою і т. ін. 6. Виробнича, фінансова і т. ін. сторона побуту [113, II, с. 141]. Слово *господарство* зі значеннями 5 і 4 (розм.) входить до складу небагатьох українських ФО, які мають такі значення: **злидні**: *на моїм господарстві ніщо не проросте* [6, с. 131]; *все своє господарство забрав з собою* [6, с. 131] – так кажуть про дуже бідну людину, яка за все життя не надбала жодного добра; **господарності**: *привикай до господарства змолоду, то не будеш знати на старість голоду* [12, с. 197] –

так часто повчають батьки своїх дітей, щоб ті у майбутньому стали добрими господарями.

Подібним за значенням до слова *господарство* є слово *хазяйство*, яке «Словник української мови» тлумачить так: **Хазяйство, а, с.** 1. Виробнича, передусім сільськогосподарська, одиниця із засобами виробництва (землею, худобою і т. ін.); господарство (у 5 значенні) // Дім разом з предметами хатнього вжитку, надвірними будівлями, садибою. 2. Майно якого-небудь виробництва або виробничої одиниці (земельні угіддя, господарські будівлі, інвентар, продукти харчування і т. ін.) // Сукупність предметів, речей індивідуального вжитку. 3. Господарська діяльність; господарювання. 4. розм. Збірн. до хазяїн [8, XI, с. 10].

Фразеологізмів з компонентом *хазяйство* (у значеннях 1 і 2 //) також є небагато і мають вони такі значення: *господарність і заощадливість*: в хазяйстві все знадобиться [6, с. 131]; *застереження від безгосподарності і гультяйства*: не в дорогу вдавайся, а в хазяйстві кохайся [12, с.197]; *підеш дідовим шляхом – піде хазяйство прахом* [6, с. 131]; *злидні*: хазяйство мовчить та шийку тоншить [6, с. 131]; *відповідальність*: бути (залишатися, зоставатися і под.) на хазяйстві [8, XI, с. 10] – залишатися порядкувати у дворі чи хаті; *підступність*: зводити з хазяйства [8, XI, с.10] – підступно заволодіти чийось майном.

Значно більше ФО фіксуємо зі словом *комора*, значення якого «Словник української мови» подає так: **Комора, и, ж.** 1. Окрема будівля для зберігання зерна тощо. 2. Приміщення в житловому будинку, де тримають продукти харчування, хатні речі тощо. 3. рідко. Те саме, що склад¹. *У порівн. У деяких тварин шлунок, немов комора [8, IV, с. 248].

Комора пов'язана як з господарським комплексом, так і безпосередньо з хатою. Компонент *комора* (у значеннях 1 і 2), як і компонент *хата*, входить до складу ФО, що переважно мають значення *взаємозалежності, господарності й статків*: більше хліба в полі – більше і в коморі [2, с. 81]; *клади гній густо – в коморі не буде пусто* [2, с.93]; *хто добре оре, той має зерно в коморі* [2, с. 233] – зауважимо, що у всіх вказаних випадках поряд з компонентом *комора* послідовно використовується компонент *в (у)*, який свідчить, що йдеться не про зовнішній вигляд комори, а про внутрішнє наповнення, тобто, про статки. На позначення *злиднів* і *злигоднів* фіксуємо такі ФО: *у мене дві комори: водній пусто, а в другій горе* [6, с. 143]; *в мене три повні комори: в одній вітер, в другій збитий горнець на мак, а третя стоїть так* [6, с. 143]. Окрім того, зауважуємо фразеологізми з компонентом *комора*, що мають такі значення: *пустопорожні обіцянки, невідповідність слова й діла*: багато на умі, та мало в коморі [2, с. 507]; *не той урожай, що на полі, а той, що в коморі* [4, с. 31]; *не вір гречці на цвіту, а вір у коморі* [2, с.135]; *безпринципність, безхарактерність людини*: ні те, що в полі, ні те, що в коморі [2, с. 224]; *залежність від обставин*: не замісиш густо, коли в

коморі пусто [4, с. 85]; **поміркваність, виваженість дій**: у порожню комору вовк не лізе [6, с. 143]; на пусту комору замка не вішають [6, с.143]; **порядок, лад**: у людській коморі не годиться людей тримати [2, с.668]; **достаток**: до готової комори добре дрова рубати [2, с. 214]; **свавілля**: цар у державі, як кіт у коморі: кого піймав, того й з'їв [4, с. 44].

Одним із об'єктів господарської садиби є стодола. «Словник української мови» тлумачить слово *стодола* так: **Стодола, и, ж.** Будівля для зберігання снопів, сіна, полови тощо, а також для молотьби, віяння і т. ін.; клуня [8, IX, с. 724]. Наша картотека містить лише 5 ФО з компонентом *стодола*, які мають пряме значення *злидні*, підкреслене прикметником *пуста (порожня)*, і такі фразеологічні значення, як: **взаємозалежність**: з пустої стодоли пусті горобці [6, с. 143]; **поміркваність, зваженість дій**: в пустій (порожній) стодолі горобці не тримаються [6, с. 143]; з пустої стодоли не вилетить хіба сова [6, с.143]; в пустій стодолі і миш не втримається [6, с. 143]; **задоволення найменшим**: коли у сіні дощинка, то в стодолі не порожньо [2, с. 129]. Лише 2 фразеологізми містять синонімічний до *стодоли* компонент *клуня*, значення якого «Словник української мови» кодифікує таким чином: **Клуня, і, ж.** Будівля для зберігання снопів, сіна, полови тощо, а також для молотьби, віяння й т. ін.; стодола [8, IV, с. 192]. Ці ФО позначають *злидні*: багато я маю – аж три клуні хліба: в одній вітер, в другій, мак, а третя стоїть так [6, с.143]; пішов з пустим міхом та на порожні клуні [6, с. 144].

Не набагато більше фразеологізмів фіксуємо з компонентом *хлів*. За «Словником української мови»: **Хлів, а, ч.** Будівля для свійської худоби та птиці // перен., розм. Брудне, неприбране, занедбане приміщення // рідко. Те саме, що сарай [8, XI, с. 83]. Проте діапазон значень цих ФО різноманітніший: **нерозумність**: а ну, синку, розкидаймо хлівець та нарубаємо дривець [12, с. 201]; **обділеність у чомусь**: дав бог теля, та не дав хліва [6, с. 158]; **лінощі**: коли господар сидить на печі, то пусто в хліві [6, с. 128]; **злодійські нахили**: погане те ремесло, що майстра в чужий хлів занесло [2, с. 225]; **багатство, достаток**: на Поділля хліб по кіллю, а ковбасами хлів городять [4, с. 164]. Як бачимо, лише одна ФО відображає позитивну реалію людського побутування (багатство), на відміну від інших – негативних, що, очевидно, пов'язано із асоціативним сприйняттям хліва як бруду (спочатку в прямому розумінні, а згодом – і в переносному).

Зі словом *стайня*: **Стайня, і, ж.** Спеціальне приміщення, будівля, де тримають коней; конюшня // у знач. збірн. Про коней, що належать кому-небудь // рідко. Те саме, що хлів [8, IX, с. 637] – фіксуємо лише такі фразеологізми: *господар аж тоді стайню замикає, як коней вже немає* [6, с. 127] і варіант *мудрий лях по шкодї: тоді стайню закриває, як вже коней в ній немає*, що мають значення **запізнілості, невчасності думки, дій**; запозичений вираз *авгієві стайні*, що має значення **важко виконуваної роботи** [8, IX, с. 637].

Зауважуємо і фразеологізми з компонентом *хижа*. «Словник української мови» подає такі значення цього слова: **Хижа, і**, ж, розм. 1. Те саме, що комора 1, 2. 2. Те саме, що хата 1; невелика убога хата; халупа [8, XI, с. 52]. Фіксовані ФО мають такі значення: **безгосподарність**: *полагодив дід [бабі] хижу: то (куди) лазили коти (кішки), [а] тепер [стали] лазять (лазять) собаки* [6, с. 137] – додаткова сема «невміння»; *як ніт газди в хижі, то і миші по столі скачуть* [6, с. 137]; **пліткарство**: *не замітай чужої хижі: дивися, чи твоя заметена* [12, с. 186]. Негативні реалії, зображені у вказаних фразеологізмах, очевидно, мотивовані значенням *хижі* як убогого житла.

Навпаки, ознакою достатку й хазяйновитості була світлиця. **Світлиця, і**, ж. 1. Чиста, світла, парадна кімната в будинку. 2. Кімната в будинку. 3. Невелика кімната у верхній частині будинку [8, IX, с. 92]. Оскільки світлиця безпосередньо пов'язана з хатою, то компонент *світлиця* входить до складу ФО, які мають ті ж значення, що й фразеологізми з компонентом *хата*, а саме: **незалежності**: *своя мазанка ліпша чужої світлиці* [6, с. 136] – зауважуємо тут ще одну лексему з лексико-семантичної групи концепту *хата мазанка*, якою позначають невелике вбоге житло і яка є контекстуальним антонімом до слова *світлиця*, ця пара (*мазанка – світлиця*) творить антитезу – один із прийомів творення ФО; **невиваженість/зваженість дії**: *біля границі не випада будувати світлиці* [12, с. 190] – там будували дім (двір)-фортецю.

Окрім описаних, фіксуємо фразеологізми з компонентами **кут**, що мають такі значення: **поваги до отчого дому** (символіка хати як родового коріння): *де будь, там будь, а свій кут не гудь* [6, с.133]; **незалежності**: *бодай ніхто не дочекав у чужім кутку вмерти* [6, с.137] – збережена символіка хати як останнього притулку; *бодай ніхто не діждав у чужім кутку сидіти* [6, с. 137]; **дупло** зі значенням **затишку**: *в своїм дуслі сиди в теплі* [6, с.136]; **господа** зі значенням **оберегу**: *пиду до господи, щоб не було шкоди* [12, с. 232].

Як бачимо, українські фразеологізми з концептом *хата* (який репрезентований словами *дім, двір комор* і под.) утворюють досить широкий спектр значень як з позитивним, так і з негативним забарвленням. Українська мова, зокрема фразеологія, зафіксувала найважливіші, найвагоміші з погляду народу аспекти значення цього концепту, які тісно пов'язані з типовими рисами вдачі й світогляду українця, що з діда-прадіда був господарем і прагнув незалежності, злагоди та добробуту. Комплексне дослідження цього концепту дає можливість виділяти етноспрямовані парадигми, оскільки *рідна хата* – одне з провідних утілень української національної ментальності, що має символічне значення і є тією концептуальною віссю, довкола якої тисячоліттями формувалась українська культура й український характер.

Література

1. Єфименко О. Є. Концепт «степ» в українській мові: словникова, текстова і психолінгвістична парадигма : автореф. дис. ... канд. філол. наук : 10.02.01 / О. Є. Єфименко. – Х., 2005. – 19 с.
2. Міщенко Н. Слово батьків з усіх віків / Н. Міщенко, М. Міщенко. – К. : Богдана, 1998. – 1136 с.
3. Мойсеїв І. Рідна хата – категорія української духовності / І. Мойсеїв // Сучасність. – 1993. – № 7. – С. 151–163.
4. Народ скаже – як зав'яже. Українські народні прислів'я, приказки, загадки. – К. : Веселка, 1973.
5. Онкович Г. В. Фразеологізми як національно-культурний компонент українознавства / Г. В. Онкович // Дивослово. – 1994. – № 9. – С. 12–16.
6. Прислів'я та приказки: Природа. Господарська діяльність людини / Упоряд. М. М. Пазяк. – К. : Наук. думка, 1989. – 480 с.
7. Савченко Л. В. Інтерпретація фразеологізмів з компонентами «земля», «небо»: етнолінгвістичний аспект / Л. В. Савченко, Т. М. Лебедева // Лінгвостилістика : об'єкт – стиль, мета – оцінка : зб. наук. праць, присвячених 70-ти річчю від дня народження проф. С. Я. Єрмоленко / Відп. ред. Академік НАН України В. Г. Складенко. – К., 2007. – С. 439–444.
8. Словник української мови: у 11-и т. – К. : Наук. думка, 1970 - 1980. – Т. 1 – 11.
9. Телия В. Н. Русская фразеология. Семантический, прагматический и лингвокультурологический аспекты / В. Н. Телия. – М. : Школа «Языки рус. культ.», 1996. – 288 с.
10. Удовиченко Г. М. Фразеологічний словник української мови: у 2-х т. / Г. М. Удовиченко. – К. : Вища шк., 1984. – Т. 1. – 303 с. ; Т. 2. – 384 с.
11. Ужченко Д. В. Символ – концепт – компонент фразеологізму / Д. В. Ужченко // Вісник Харків. нац. ун-ту : Серія : Філологія. – № 491. – Х. : ХНУ, 2000. – С. 47–50.
12. Українські приказки, прислів'я і таке інше / Зб. О. Марковича и других / Упоряд. М. Номис. – СПб., 1864. – VII, 804, XVII с.
13. Фразеологічний словник української мови / Уклад. Білоноженко В. М. та ін. – Кн. 1–2. – К. : Наук. думка, 1993.
14. Франко І. Вибрані статті про народну творчість : [текст] / І. Франко; упоряд. канд. філолог. наук О. І. Дей. – К. : АН УРСР, 1955. – 289 с.

УДК 811.161.2.+811.162.1'367.625

Л. В. Сегін

АЛЛАТИВНІ ДІЄСЛОВА ДИНАМІЧНОЇ ПРОСТОРОВОЇ ЛОКАЛІЗОВАНОСТІ В УКРАЇНСЬКІЙ І ПОЛЬСЬКІЙ МОВАХ

Сегін Л. В. Аллативні дієслова динамічної просторової локалізованості в українській і польській мовах.

Стаття присвячена зіставному дослідженню аллативних дієслів динамічної просторової локалізованості в українській і польській мовах. У ході аналізу виділено смислові групи, визначено, які словотвірні значення є спільними для обох мов, а які характерні для однієї з мов, з'ясовано кількісну наповнюваність кожної групи, встановлено набір словотвірних засобів та їх продуктивність.

Ключові слова: аллативні дієслова динамічної просторової локалізованості, девербатив, словотвірне значення, словотвірний засіб.

Сегін Л. В. Аллативные глаголы динамической пространственной локализованности в украинском и польском языках.

Статья посвящена сопоставительному исследованию аллативных глаголов динамической пространственной локализованности в украинском и польском языках. У ходе анализа выделяются смысловые группы, определяются, какие словообразовательные значения общие для обоих языков, а какие характерны для одного из языков, выяснено количественную наполненность каждой группы, установлено набор словообразовательных средств и их продуктивность.

Ключевые слова: аллативные глаголы динамической пространственной локализованности, девербатив, словообразовательное значение, словообразовательное средство.

Segin L. V. Allative verbs of dynamic space localization in Ukrainian and Polish languages.

The article is devoted to the research of allative verbs characterized by dynamic space localization in the Ukrainian and Polish languages. In the course of analysis the meaningful groups are distinguished. The

word-building semantics is defined as belonging to both of the languages or being peculiar for one of them. The quantitative loading of each group is stated, the word-building means are selected.

Key words: allative verbs dynamic space localization, the deverbative, word-building semantics, quantitative loading.

Дієслова динамічної просторової локалізованості (ДПЛ) здавна привертали увагу мовознавців. Цікавість учених до дієслів просторової локалізованості торкалась різних аспектів семантики, дериваційних і синтагматичних особливостей тощо [13; 3; 7; 5; 8 та ін.], зокрема і в зіставному аспекті [9; 13; 11; 12], проте мало досліджень із зіставного словотвору, який є одним із пріоритетних напрямів сучасної лінгвістики [14, с. 4]. Однією з чітко окреслених груп просторової локалізованості є аллативні дієслова. Особливості аллативних дієслів ДПЛ не були об'єктом дослідження мовознавців у зіставному аспекті на матеріалі української й польської мов.

Матеріалом для зіставного аналізу послужили аллативні дієслова ДПЛ, отримані шляхом суцільної вибірки з найавторитетніших тлумачних словників української і польської мов (СУМ, СУМГ, ВТССУМ, SJPК, SJPD, SWJP, MSJP) і склали відповідно в українській мові – 470, а в польській – 461 одиницю від 72 найбільш часто вживаних дієслів ДПЛ у кожній із мов. Завдання статті полягає в тому, щоб виявити типологію словотвірних значень (СЗ) в межах аналізованої групи; визначити, які смислові групи і підгрупи є спільними для обох мов, а які характерні для однієї з мов; з'ясувати кількісну наповнюваність кожної групи; встановити набір словотворчих засобів, які беруть участь в реалізації СЗ досліджуваних дієслів; визначити продуктивність афіксів.

Девербативи із СЗ «за допомогою дії, названої дієсловом, прибути або доставити кого-, що-небудь, куди-небудь» складають одну з найбільших і структурно різноманітних груп в українській та польській мовах серед префіксальних дієслів ДПЛ. За кількісним складом дієслова цієї групи розподіляються так: українська мова – 152; польська мова – 138.

У межах дієслів прибуття можна виділити групи девербативів із такими частковими СЗ:

а) «переміщаючись, прибути куди-небудь» (укр. *прибігти* / *прибігати*, *надлетіти* / *надлітати*¹, *примандрувати*, *пришкандибати* та ін.; пол. *przyjechać* / *przyjeżdżać*, *przykoczować*, *przyczłapać* та ін.): Але тепер я **приходив** сюди майже щовечора (В. Шкляр). Ми **приїхали** сюди із Одеси у тридцять дев'ятому році (Ю. Покальчук). ...pan Zongin ... **przybiegł** na ratunek (H. Senkiewicz). ... widać było ...pid susidków, którzy na odgłos strzałów inkrzyków **nadbiegli** ... (H. Senkiewicz). Значення прибуття транспортних засобів в обох мовах передають лексеми польської мови *przyjść*² (SWJP), *przychodzić*, *nadjechać*, *przylecieć* / *przylatać*², *przyplłynąć* / *przyplłynąć*, а в українській мові – *надійти*, *надходить*, *припливти*, *приплисти* / *припливати*^{1б}, *підійти*, *підходить*, *прилетіти* / *прилітати*^{1а}:

Родим злякався темної валки, що **надїхала** по шляху й зупинилася коло обістя (П.Загребельний).

Інші підгрупи дієслів із цим СЗ містять додаткові семи:

– «прибути на короткий відрізок часу, мимохідь» (укр. *залетіти* / *залітати*⁵, *вбігти* / *вбігати*², *убігти* / *убігати*², *наїхати* / *наїздити*, *наїжджати*² та ін.; пол. *zajść*, *zachodzić*¹⁰ (SJPK), *wstąpić* / *wstępować*², *zajechać* / *zajechać*² (SJPK), *zalecieć* / *zalatać*³ та ін.): ... Tak rozmawając doszli do Starego Miasta i **wstąpili** do winiarni ... (H. Sienkiewicz);

– «прибути не туди, куди потрібно» (укр. *зблукати*¹, *зблудити*¹, *зблудити*; пол. *zabłąkać się*², *zabłądzić*²);

– «прибути несподівано, раптово» (укр. *наїхати*^{2а}, *наскочити*³; пол. *najechać*⁴ (SJPD), *wpaść*²);

– «прибути з певною метою» (укр. *прибігти* / *прибігати*^{1б}, *надійти*, *надходити*^{1б}, *підїхати*^{1б}, *зайти*, *заходити*^{1б} та ін.; пол. *zaleźć*² (SJPD), *zajść*, *zachodzić*² (SJPS)): Тому вирішив цю проблему просто: вирішив сам до Людки **зайти** (Вечеря на 12 персон);

– «прибути невчасно, небажаним» (укр. *приповзти* / *приповзати*^{1а}, *прилізти* / *прилазити*, *прилізати*², *принести* / *приносити*^{2б}, *притягти* / *притягати*³, *присунути* / *присувати*³; пол. *przyleźć* / *przyłazić* (SWJP), *przynieść* / *przynosić*² (SJPK), *przysunąć* / *przysuwać*²): ... тоді **прилізе** зі своїми компліментами і пляшкою Павло... (Ю. Андрухович).

б) «переміщаючи, доставити куди-небудь» (укр. *пригнати* / *приганяти*, *завезти* / *завозити*², *піднести* / *підносити*¹, *притаскати* / *притаскувати* та ін.; пол. *przywieść* / *przywodzić*, *zawlec* / *zawlekać*¹, *podwieźć* / *podwozić*, *przycaszczuć* та ін.): ... поки **принесуть** печеного зайця, я прошу кожного з вас прочитати по останньому віршеві ... (Ю. Андрухович). – Ростіку, **привези** мені з Америки трохи книжок, добре? (Ю. Андрухович). [Poniatowski] tej że nosy **przywiodł** pięć zaporożców ... (H. Senkiewicz).

Серед цієї групи дієслів можна виділити підгрупи з такими значеннями:

– «доставити у кілька заходів» (укр. *наносити*, *навозити*, *повозити*³, *перевозити*; пол. *nawozić*, *nanosić*);

– «доставити у різні місця» (укр. *обнести* / *обносити*³, *розвести* / *розводити*¹, *рознести* / *розносити*¹, *розвезти* / *розвозити*¹; пол. *roznieść* / *roznosić*¹, *rozwieźć* / *rozwozić*): ... листа засунуто в тріщину лавочки, це листоношині діти **розносять** ... (Вечеря на 12 персон). ... Ігорова мати **розносила** по людях свіжину ... (Вечеря на 12 персон);

– додатково доставити (укр. *підвезти* / *підвозити*², *підкинути*^{3в}; пол. *donieść*² (SJPK), *podwieźć* / *podwozić*² (SJPK), *podrzucić*⁴ (SWJP)).

Інші два значення представлені лексемами тільки в українській мові: «доставити частину чогось» (*надвозити*); «доставити кого-, що-небудь здалека» (*завезти* / *завозити*^{2а}).

в) «переміщаючись, прибути або доставити кого-, що-небудь куди-небудь у великій кількості» (укр. *налетіти* / *налітати*_б, *навезти* / *навозити*, *налинити*, *наносити* та ін.; пол. *najechać* / *najeżdżać*₂, *nawieźć* / *nawozić*₁, *parłynać* / *parływać*₃ (SWJP) та ін.): На нього, пітного, **налетіла** хмара комарів ... (Вечеря на 12 персон). ... тут **набігло** відразу кілька десятків розізлених, заслинених бороданів ... (П. Загребельний).

г) «переміщаючись, прибути або доставити кого-, що-небудь з різних місць» (укр. *сходитися*₁, *набігти* / *набігати*₃, *знести* / *зносити*₁, *сповзтися* / *сповзатися*₁ та ін.; пол. *zejść się*₁, *znieść* / *znosić*₂, *nagnać* / *naganiać*₁, *zleźć się* / *złazić się*₁ та ін.): ... [треба] захиститися від мух, які могли **злетітися** цілими сотнями ... (Опудало). ... мали **з'їхатися** начальники однієї з аббревіатур (Ю. Винничук). *Rozpalono w świetlicy obfity ogień i gdy jedni znosili coraz to nowe opony, inni przystosowywali je do drownianych ścian izby* (H. Sienkiewicz).

г) прибути, доставити вчасно, у потрібний момент: укр. *настигти*, *настигнути* / *настигати*₂, *встигнути* / *встигати*, *устигнути* / *устигати*_{1в}; пол. *nadejść*, *nadchodzić*₁ (SWJP, SJPS), *nadjechać*₁, *nadlecieć*₁, *nadwieźć* (SJPD), *nadfrunąć*: ...w tym momencie **nadciągnął** dosyć chwiejnym krokiem Hienek Adamiak (D. Frey).

Отже, зіставлення засвідчує, що девербативи із значенням прибуття в основному збігаються в українській та польській мовах. Деривати цього СЗ поділяються на 16 підзначень (16 в українській мові і 14 у польській). Одну з особливостей української мови репрезентують дієслова із частковими значеннями «доставити частину чогось» (*надвозити*), «доставити що-небудь здалека» (*завезти*). Особливості значень деяких дієслів в обох мовах не завжди однакові. Так, щодо дієслів *надійти*, *надходити* в словниках української мови подано таке тлумачення «ідучи, прибувати кудись або наближатися до кого-, чого-небудь, часто трохи пізніше, ніж інші; підходити, приходити» [СУМ. – Т. 5], тоді як в одному із словників польської мови щодо дієслів *nadejść*, *nadchodzić* та деяких інших аналогічних форм подано дещо інше тлумачення (*nadchodzić*, *nadejść*:1. «o ludziach i zwierzętach: idąc przybywać do określonego miejsca, w określonym czasie») [MSJP, s. 414].

Значення прибуття в обох мовах в основному передається за допомогою префіксального способу, зрідка – префіксально-постфіксальним. У творенні девербативів із значенням прибуття бере участь 17 афіксів української мови і 13 польської мови, з яких найбільш продуктивними є такі: **при-** – 40(27,3%), **przy-** – 43(31,1%), **на-** – 21(13,8%) / **na-** – 17(12,3%), **ви-** – 18(11,8%) / **wy-** – 10(7,2%), **за-** – 12(8%) / **za-** – 22(16%), **над-** – 11(7,2%) / **nad-** – 11(7,9%), **з-(с)-...-ся** – 10(6,5%) / **z-(s)-...się** – 9(6,5%), **з-(с)-** – 9(6%) / **z-(s)-** – 10(7,2%), **від-** – 10(6,5%) / і непродуктивний **od-** – 4(2,9%); інші засоби малопродуктивні або непродуктивні (**під-** – 7(4,6%) / **pod-** – 2(1,4%), **в-** – 3(1,9%) / **w-** – 2(1,4%),

у- – 3(1,9%) / **u-** – 2(1,4%), **роз-** – 3(1,9%) / **roz-** – 2(1,4%), **об-** – 1(0,6%) / **ob-** – 1(0,7%). Крім засобів спільних для обох мов, виявлено непродуктивні префікси, характерні для однієї з мов (укр.: **по-** – 2(1,3%), **про-** – 1(0,6%), **пере-** – 1(0,6%)).

Девербативи із СЗ «за допомогою дії, названої мотивувальним дієсловом, потрапити, доставити кого-, що-небудь в середину, в певні просторові межі». Наприклад: укр. *уходити, входити¹, забігти / забігати¹, переступити / переступати^{2а}, улетіти / улітати, влетіти^{1,2}* та ін.; пол. *wbieć / wbiegać¹, zaleźć / załazić¹, przestąpić / przestąpać^{1б}* (SJPK) та ін. Досліджувані дієслова дещо менш продуктивні в утворенні префіксальних форм у порівнянні з дієсловами прибуття (укр. – 92; пол. – 61). Залежно від основного значення мотивувального дієслова префіксальні деривати з указаним загальним значенням можна поділити на більш конкретні СЗ:

а) «переміщаючись, потрапити в середину, у певні просторові межі» (укр. *улинути¹, вступити / вступати², залітати / залітати¹, заскочити / заскакувати^{1а}* та ін.; пол. *wskozyć / wskakiwać¹, wplątać się, zakraść się / zakradać się* та ін.): ...Волин, все перед тим, як **увійти** у Леїн двір, таки озирнувся (Ю. Покальчук). Ми **заходимо** до кнайпи в приміщенні ратуші... (Н. Сняданко). [pociąg] **Wjeżdżał** w tunele i wyjeżdżał z nich gwiżdżąc, turkocząc, czasem zgrzytając (S. Dygat).

У межах цього СЗ виявлено окремі підзначення характерні для однієї з мов. Так, для української мови характерні такі підзначення:

– «потрапити в межі чого-небудь, в середину самовільно, потай» (*улізти / улазити, улізати³, залізти / залізати, залазити³, влізти / влазити, влізати³*): ... Андрій ... бічною драбиною **залазив** до рудого курища ... (Вечеря на 12 персон). Для польської мови:

– «потрапити в межі, в середину чого-небудь, несподівано, швидко» (*wpaść / wradać²*).

б) «переміщаючи, доставити в середину, в певні просторові межі» (укр. *внести / вносити¹, унести / вносити¹, занести / заносити^{1а}, засунути¹* та ін.; пол. *wwieźć / wwozić, zataaszczuć, wewlec, wwlec¹, zanieść / zanosić¹* та ін.)

Отже, можна констатувати, що девербативи із зазначеним вище СЗ в основному збігаються в українській та польській мовах, проте простежуються і відмінності. Зокрема, похідних деривативів української мови значно більше, ніж польських, що зумовлено зближенням українських префіксів **в-** і **у-**. Окремі особливості спостерігаються і на рівні підзначень. У реалізації аналізованого СЗ бере участь 8 префіксів в обох мовах (див. табл. 1).

Таблиця 1

Продуктивність словотворчих афіксів в українській та польській мовах

Засоби реалізації	Українська мова		Польська мова	
	кількість	%	кількість	%
у-	30	32,2	–	–
в- / w-	28	30,1	35	58,3
за- / za-	24	25,8	20	32,7
про- / prze-	5	5,3	1	1,6
по-	2	2,1	–	–
з-	2	2,1	–	–
пере- / prze-	2	2,1	3	4,9
па-	–	–	2	3,2
Усього	93	100	61	100

Девербативи із СЗ «за допомогою дії, названої дієсловом, наблизитися або наблизити кого-, що-небудь до кого-, чого-небудь» відзначено в словотвірних парадигмах (СП) 23 українських і 26 польських твірних дієслів ДПЛ. У межах цього СЗ виділяємо кілька лексико-словотвірних значень:

а) «переміщаючись, наблизитися до кого-, до чого-небудь» (укр. *підступити / підступати*¹, *надбігти / надбігати*¹, *прискакати / прискакувати*¹, *скрастися / скрадатися*² та ін.; пол. *nadejść*¹ (SJPD, SJPK), *przystąpić / przystępować*¹, *podpłynąć / podpływać*¹ (SWJP) та ін.): Григір **підійшов** до Лідії ... (Ю. Покальчук]. Алік, як старший, візьме **підбіжить** до Петра і смикає далі рушати ... (Вечеря на 12 персон). W tej chwili **podszedł** kelner i spytał, co ma mi podać (H. Sienkiewicz). Kozacy Bohunowi **nadjeżdżali** z wolna z głębi lasu (H. Sienkiewicz).

Сюди ж входять дієслова із значенням наближення транспортних засобів (укр. *підійти, підходити*^{1а}, *під'їхати / під'їжджати*^{1а}, *надійти, надходити*^{1а}; пол. *nadejść, nadchodzić*² (SWJP), *odejść, podchodzić*¹), а також дієслова із конкретизувальною семою «заходити з боків або з заду» (укр. *зайти, заходити*², *обходити, обійти*², *залетіти / залітати*^{3а}; пол. *zajść, zachodzić*³, *zabieć / zabięgnąć*⁴): ...біжи, оно автобус **підходить** до площі...(Вечеря на 12 персон). **Обійти** її можна з двох боків...(Ю. Андрухович). Tymczasem z drugiego boku **zachodził** wojsku królewskiemu cały tabor kozacki ...(H. Sienkiewicz).

В окрему підгрупу в українській мові можна виділити дієслова *зійтися, зіходитися, сходитися*² із значенням «наближатися, ідучи назустріч один одному», якого не виявлено в польській мові: Пари – а було їх десь так чотири – рухалися маєстатично, **сходилися** і розходилися, кружляли довкола власних осей, робили по два кроки вбік, тоді навзаєм поверталися спинами і знову починали все від початку (Ю. Андрухович).

б) «переміщаючи, наблизити кого-, що-небудь до чогось» (укр. *підкотити / підкочувати*¹, *притягти / притягувати*^{1б}, *зблизити / зближати, зближувати, потягти*^{2а} та ін.; пол. *podnieść / podnosić*³,

*nasunąć / nasuwać*³, *nadciągnąć / nadciągać*³ (SJPK), *zbliżyć / zbliżyć* та ін.): Скориставшись паузою, Шевченко **підсунув** другу миску... (Опудало).

Окремі особливості, які спостерігаються частіше в польській мові, полягають у тому, що значення наближення і прибуття (як і навпаки) поєднано в одному лексико-семантичному варіанті одне з одним. Пор.: укр. *приповзти / приповзати* – 1. **Повзучи, діставатися куди-небудь.**

а) розм. прийти, прибути куди-небудь небажаним [ВТССУМ, с. 944];

пол. *przypelznąć / przypelznąć* – *pełznąć przybyć*, *zbliżyć się*, *przysunąć się* [SJPK. – Т. 4];

укр. *надскочити / надскакувати* – 1. Швидко наближатися, підбігати [СУМ. – Т. 5];

пол. *nadskoczyć / nadskakiwać* – *przybyć w skok*; *nadbiec*, *przbiec swałem*, *galopem* [SJPK. – Т. 3; SJPD. – Т. 4];

укр. *прикочувати / прикочовувати* – прибувати куди-небудь, кочуючи [СУМ. – Т. 7];

пол. *przykoczować* – *koczując przybyć*, *przybliżyć się* [SJPD. – Т. 7].

Зустрічаються і поодинокі випадки, коли дієслова-еквіваленти з одним і тим же префіксом належать до різних вищеназваних груп. Пор.: *прикотити / прикочувати* – 1) **котячи що-небудь, доставляти кудись;**

2) розм. їдучи, доставляти кого-, що-небудь кудись; привозити;

3) розм. прибувати куди-небудь (про віз і таке інше);

4) розм. приїжджати куди-небудь [СУМ. – Т. 7].

Przytoczyć / przytaczać – *tocząc przybliżyć*, *przysunąć* [SJPD. – Т. 7].

В обох зіставлюваних мовах це СЗ реалізують 11 афіксів, продуктивністю відзначаються девербативи, утворені за допомогою таких префіксів: **під-** – 24(32,4%) / **pod-** – 22(30,9%), **при-** – 16(21,6%) / **przy-** – 18(25,3%). Девербативи з іншими словотворчими засобами є малопродуктивні або непродуктивні: **на-** – 6(8,1%) / **na-** – 4(5,6%), **за-** – 6(8,1%) / **za-** – 3(4,2%), **з-(с-)** – 5(6,7%) / **z-(s-)** – 4(5,6%), **над-** – 5(6,7%) / **nad-** – 8(11,2%), **до-** – 3(4%) / **do-** – 9(12,6%), **об-** – 2(2,7%) / **ob-** – 1(1,4%), **по-** – 1(1,3%) / **po-** – 2(2,8%) або характерні одній із мов – укр. **з-(с-)...-ся** – 5(6,7%), **під-...-ува-** – 1(1,3%).

Українські та польські дієслова ДПЛ виступають твірними для похідних із СЗ «за допомогою дії, названої дієсловом, попрямувати, переміщати кого-, що-небудь куди-небудь». У межах цієї групи дієслів найбільш кількісно представлені некаузативні дієслова ДПЛ (укр. *поплетися*², *почалатати*¹, *заикандибати*², *поскакати*², *подріботити* та ін.; пол. *rójść*¹ (SJPS), *rojechać*¹, *rolecieć*³, *poszłapać*, *posztykutać* та ін.): – Я не допустив би чуми, сифілісу, ядерної бомби, – погоджується сизоносий випиваха, який виринув на хвильку біля вашого столика і **поплентався** кудись далі (Ю. Андрухович). ...хотілося **полетіти** кудись далеко (Ю. Покальчук). Pan Skrzetuski **poszedł** do kościoła...(H. Sienkiewicz).

Дещо менше виявлено каузативних елементів (укр. *понести*^{1,2}, *поволокти*, *покотити*, *повісти*^{2а,б}, *потягти*¹ та ін.; пол. *ponieść*¹, *pragnać*¹, *potoczyć*¹, *powlec*¹ (SJPK), *posiągnąć*^{1б}, *porędzić*^{1,3} та ін.): Аж тут Ситник нарешті міг згребти малого і **потягти** до свого візка... (П. Загребельний). Турки **поволокли** Марка на пагорб (Ю. Мушкетик). Kmicic **posiągnął** pana Chalampa do letnika i usiadł wsiadłszy go na ławie, zawołał ... (H. Sienkiewicz).

Серед дієслів із СЗ «попрямувати куди-небудь» виділяємо дієслова у польській мові (7 словоформ) з більш конкретизованим значенням «попрямувати куди-небудь по черзі, одне за одним» (*porochodzić*, *porojeździć*, *porolatać*, *porołązić*, *porosiuwać*, *porosiągać*, *porowłoczyć*), що є відмітною рисою польської мови, оскільки аналогічні форми української мови мають абсолютно інше значення. Пор.: пол. *porochodzić* – «rójść kolejno, jeden po drugim»; укр. *попоходити* – «ходити багато разів, тривалий час; знаходитися добре».

Аналізоване СЗ у зіставлюваних мовах реалізовано за допомогою одного продуктивного префікса: **по-** – 36(73,4%) / **ро-** – 39(82,9%); інші засоби непродуктивні: **ви-** – 1(2%) / **ву-** – 1(2,1%), **у-** – 1(2%) / **у-** – 1(2,1%) або властиві одній із мов: укр. **за-** – 7(14,2%), **про-** – 3(6,1%), **з-** – 1(2%); пол. **роро-** – 7(12,7%).

Дієслова ДПЛ в українській та польській мовах регулярно утворюють похідні із значенням «за допомогою дії, названої дієсловом, досягти певного місця» – це похідні деривати, що вказують на:

а) досягнення суб'єктом певного місця (укр. *доїхати* / *доїжджати*, *замчати*, *долетіти* / *долітати*¹, *доповзти* / *доповзати*¹ та ін.; пол. *dojechać* / *dojeżdżać*¹ (SJPK), *dobiec* / *dobiegać*¹, *dowędrować*, *doczłapać*, *dokroczyć* та ін.), в тому числі і про транспортні засоби (укр. *доходити*, *дійти*^{1а}, *долетіти* / *долітати*¹; пол. *dolecieć* / *dolatać*, *dolatywać*¹): Небавом Лаврін **дійшов** до церкви (Ю. Мушкетик). Отак роздумуючи і дивуючись дії йогуртоподібного пійла, Улісей, **дочвалав** до свого Хронотопа (І. Лучук). Тим часом ешелон **доходив** до своєї мети (І. Багрянний). Так rozmawiając **doszli** do namiotów ... (H. Sienkiewicz).

У межах цієї групи можна виділити також дієслова із значенням «досягти того, хто попереду» (укр. *догнати*, *догонити* / *догоняти*¹, *нагнати*, *нагонити* / *наганяти*¹; пол. *doskoczyć* / *doskakać*³ (SJPK), *dopasać* / *dopadać*³, *dogonić*, *dognać* / *dogoniać*², *dopędzić* / *dopędzać*², *doścignąć* / *dościgać*, *naścignąć* / *naścigać*² (SJPK), *nagonić*² (SJPK) та ін.): Хлопці швиденько забрали рушниці і **догнали** Наталку (І. Багрянний). ...kiedy Julek i Genek poszli sami, ogarnął go taki niepokój, że zerwał się i **dogonił** ich po drodze (S. Dygat).

б) «доставлення об'єкта до певного місця» (укр. *догнати*, *догонити* / *доганяти*², *довезти* / *довозити*¹, *докотити* / *докочувати*, *довести* / *доводити*¹ та інші; пол. *dognać*, *dogonić* / *dogoniać*¹, *dowieźć* / *dowozić*¹,

dorzucić / dorzucić, dotoczyć / dotaczać та ін.): Сивоока віслюк **дові́з** благополучно до Влахернів... (П. Загребельний).

Значення «дійти, доставити з певними труднощами» репрезентоване лексемами *дотягти, дотягнути / дотягати, дотягувати*², *дочвалати*¹, *домаскати*¹, *додибати* та ін.; *dopłatać się*² (SJPK), *dobrnąć, dotelepać się, dociągnąć / dociągać*¹ тощо.

Слід відзначити, що серед дієслів із цим СЗ, похідні польської мови кількісно переважають відповідні елементи української мови, у тому числі і в підзначенні «догнати того, хто попереду». Це зумовлено тим, що в польській мові на вираженні цієї семантики спеціалізується три дієслова (пор.: пол. *gnać, pędzić, ścigać*; укр. *знати*).

Таблиця 2

Продуктивність словотворчих афіксів в українській та польській мовах

Засоби реалізації	Українська мова		Польська мова	
	кількість	%	кількість	%
до- / do-	34	72,3	38	59,3
за- / za-	4	8,5	12	18,7
на- / na-	3	6,3	2	3,1
у-	–	–	3	4,6
з-(с-) / z-(s-)	2	4,2	1	1,5
про-	2	4,2	–	–
під- / pod-	1	2,1	1	1,5
над- / nad-	1	2,1	6	9,3
ву-	–	–	1	1,5
Усього	47	100	64	100

Не менш продуктивними є дієслова ДПЛ в утворенні похідних на позначення вертикального руху (укр. – 43; пол. – 58). Девербативи із СЗ «за допомогою дії, названої дієсловом, піднятися або підняти кого, що-небудь вгору» можна поділити на дві групи:

а) «переміщаючись, піднятися вгору» (укр. *виходити, вийти*⁴, *злетіти / злітати*^{1,2}, *підскочити / підскакувати*¹, *злинати / злинати*¹ та ін.; пол. *wyjsć, wychodzić*⁶ (SJPK), *wzbiec / wzbiegać, podskoczyć / podskakiwać*¹, *splynać*⁷ та ін.), зокрема і про небесні світила: укр. *зійти, сходити*^{1а}, *ізвестися, звестися / ізводитися, зводиться*^{1б}; пол. *wzejść, wschodź*²): ...султан бачив розтріпаних червоних птиць, що **злітали** вгору... (Ю. Мушкетик). Сироватка перебрів одне болото, вийшов на горбок, перепочив і **почалапав** до другого (Ю. Мушкетик). Праворуч за течією ще заходило сонце, а ліворуч вже **зійшов** місяць (І. Лучук).

б) «переміщаючи, підняти кого, що-небудь вгору» (укр. *вивезти / вивозити*³, *піднести / підносити*³, *закинути / закидати*^{1а} та ін.; пол. *podnieść / podnosić*¹, *wwieść / wwodzić*⁸ (SJPK), *wznieść / wznosić*¹ та ін.): ...усі гості вставали з-за столу, підносили келішки... (Опудало, с. 13).

Одну з особливостей польської мови репрезентують дієслова *podejść, podchodzić*² (MSJP), *podjechać / podjeżdżać*² (SWJP), *wyjechać / wyjeżdżać*⁶ (MSJP) із СЗ «рухатися під гору».

Українські девербативи реалізують це значення в основному за допомогою префікса **ви-** (38%) або 16 дієслів / **wy-** (17,2%) або 10 дієслів. Продуктивними в одній із мов і непродуктивними в іншій є префікси **з-(с-)** – 13(30,9%) / **z-(s-)** – 1(2,7%), **в-** – 1(2,3%) / **w-** – 17(29,3%); інші афікси є малопродуктивні або непродуктивні: **під-** – 4(9,5%) / **pod-** – 9(15,5%), **за-** 2(4,7%) / **za-** – 3(5,1%), **по-** – 1(2,3%) / **po-** – 2(3,4%), **у-** – 1(2,3%) / **u-** – 2(3,4%), **на-** – 1(2,3%) / **na-** – 1(2,7%). Окремі афікси наявні тільки в одній із мов: укр. **з-(с-)...-ся** – 2(4,7%), **при-** – 1(2,3%); пол. **wz-** – 9(15,5%), **do-** – 12(3,4%), **ob-** – 1(2,7%), **wy...się** – 1(2,7%).

Девербативи із значенням «за допомогою дії, названої дієсловом, потрапити під кого-, що-небудь» виявлено в СП восьми українських і дванадцяти польських назв ДПЛ (укр. *підповзти* / *підповзати*₃, *залізти* / *залізати*₂, *підкотити* / *підкочувати*_{1a} та ін.; пол. *podpłynąć* / *podpływać*₁ (SJPK), *podpełznąć* / *podpełzać*₂ (SWJP), *podsunąć* / *podsuwać*₁ тощо). Українські девербативи реалізують це значення за допомогою таких афіксів: **під-** – 8(80%), **за-** – 2(20%), їх польські еквіваленти – за допомогою префіксів **pod-** – 11(91,6%), **w-** – 1(8,3%).

Неоднаково представлено в зіставлюваних мовах похідні із СЗ «за допомогою дії, названої дієсловом, завернути за кого-, що-небудь»: укр. *забігти* / *забігати*_{3a}, *заступити* / *заступати*₂; пол. *zależć* / *zależić*₂ (SJPK), *zajść*, *zachodzić*₁ (SJPK), *zaskoczyć* / *zaskakiwać*₁, *zapłynąć* / *zapływać*₂ (SJPK), *zasunąć* / *zasuwać*₁ (SJPK), *zastąpić* / *zastępować*₁ (SJPK), *zapaść*₁ (SJPK), *zakroczyć*₁ (SJPK): Злидень, спираючись на костур, ...**заходив** за колючий кущ... (Вечеря на 12 персон). Ми **зайшли** за ріг мотелю (В. Шкляр). Na widok mężczyzny w kamizelce Henryk krzyknął i **uskoczył** za drzewo (S. Dygat). Аналізоване СЗ у зіставлюваних мовах реалізовано префіксом **за-** (100%) або 2 дієслова / **za-** (100%) або 8 дієслів.

Таблиця 3

Порівняльна типологія СЗ української і польської мов

№	Значення девербативів	українська мова		польська мова	
		к-ть	%	к-ть	%
1	Прибуття	152	32,3	138	29,3
2	Рух у просторі межі	93	19,7	61	12,9
3	Наближення	74	15,7	71	15,1
4	Попрямувати куди-небудь	49	10,4	47	10
5	Досягнення	47	10	64	13,6
6	Рух вгору	43	9,1	58	12,3
7	Рух під що-небудь	10	2,1	13	2,7
8	Рух за що-небудь	2	0,4	9	1,9
Усього		470	100	461	100

Отже, серед аллативних дієслів ДПЛ у зіставлюваних мовах виявлено 8 смислових груп та 33 підгрупи, з яких 5 підгруп – тільки в українській мові, 3 підгрупи – тільки в польській мові. Існує багато

спільного та відмінне у кількісній наповнюваності кожної групи. Як правило, однакові і засоби реалізації СЗ, серед яких часто спостерігається неоднакова продуктивність у зіставлюваних мовах.

Умовні скорочення

- СУМ – Словник української мови. – К. : Наук. думка, 1970 – 1980. – Т.1 – 11.
 СУМГ – Словарь української мови / За ред. Б. Д. Грінченка. – К. : Наук. думка, 1996. – Т. 1– 4.
 ВТССУМ – Великий тлумачний словник сучасної української мови / Уклад. і головн. ред. В. Г. Бусел. – К.; Ірпінь : ВТГ «Перун», 2001. – 1440 с.
 SJPД – Słownik języka polskiego / red. naczelny W. Doroszewski. – Warszawa : Wiedza powszechna, 1958 – 1969. – Т. 1 – 11.
 SJPК – Słownik języka polskiego / pod red. I. Karłowicza i in. – Warszawa : Wyd-wo Kasy im. Minowskiego, 1900-1933. – Т. 1 – 8.
 SWJP – Słownik współczesnego języka polskiego. – Warszawa : Wiega, 1996. – 1393 s.
 MSJP – Mały słownik języka polskiego / Pod red. S. Skorupki ta in. – Warszawa: PWN, 1969. – 1034 s.

Література

1. Ананьева Н. Е. Приставочные глаголы с префиксом до-/do- в современном русском и польском языках / Н. Е. Ананьева // Исследования по глаголу в славянских языках. Глагольная лексика с точки зрения семантики, словообразования, грамматики. – М. : Филология, 1996. – С. 34 – 49.
2. Басиров Ш. Р. Типология дієслів із рефлексивним комплексом в індоєвропейських мовах (Типологічні, зіставні, діахронічні дослідження. – Т.1) / Ш. Р. Басиров. – Донецьк : ДонНУ 2004. – 333 с.
3. Булатова Р. В. Глаголы движения в сербохорватском языке / Р. В. Булатова : автореф. дис. ... канд. филол. наук. – М., 1964. – 24 с.
4. Венедиктов Г. К. Глаголы движения в болгарском языке / Г. К. Венедиктов : автореф. дис. ... канд. филол. наук. – М., 1963. – 23 с.
5. Гак В. Г. Сопоставительная лексикология / В. Г. Гак. – М. : Междунар. отношения, 1977. – 264 с.
6. Грицик Н. И. Глаголы со значением приближения в украинском языке в сопоставлении с русским / Н. И. Грицик : автореф. дис. .... канд. филол. наук. – К., 1981. – 23 с.
7. Грицик Н. І. Дієслова наближення з префіксом при- у зіставленні з російськими / Н. І. Грицик // Мовознавство. – 1979. – № 6. – С. 70 – 75.
8. Ибрагимова В. Л. Семантика русского глагола. Лексика движения : Учебн. пособие / В. Л. Ибрагимова. – Уфа : Башк. ун-т, 1988. – 80 с.
9. Калиущенко В. Д. Типология отыменных глаголов / В. Д. Калиущенко. – Донецк : Донеччина, 1994. – 422 с.
10. Лесюк М. П. Словообразовательные гнезда корней со значением движения в современном украинском языке / М. П. Лесюк : автореф. дис. ... канд. филол. наук. – К., 1982. – 24 с.
11. Переход О. Б. Глаголы движения и перемещения в белорусском и русском языках / О. Б. Переход : автореф. дис. ... канд. филол. наук. – Минск, 1989. – 23 с.
12. Сегін Л. В. Структурно-семантична типологія словотвірних парадигм дієслів динамічної просторової локалізованості в українській і польській мовах / Л. В. Сегін : автореф. дис. ...канд. філол. наук. – Донецьк, 2003. – 20 с.
13. Сенів М. Г. Функціонально-семантичний аналіз системи просторових і часових відношень : (на матеріалі латинської мови) / М. Г. Сенів. – Донецьк : Донеччина, 1997. – 384 с.
14. Сопоставительное изучение словообразования славянских языков. – М. : Наука, 1987. – 272 с.
15. Усатенко Т. Ф. Глаголы перемещения современного украинского литературного языка / Т. Ф. Усатенко : автореф. дис. ... канд. филол. наук. – Львов, 1970. – 24 с.
16. Bartoszewicz A. O polskich i wschodniosłowiańskich czasownikach z prefiksami nad- i pod- o tej samej podstawie słotwórczej / A. Bartoszewicz // Studia Rossica Posnaniensia 25. – Poznań, 1993. – S. 115 – 121.
17. Bojar Bożena. Opis semantyczny czasowników ruchu oraz pojęć związanych z ruchem / Bożena Bojar. – Warszawa : Wyd-wo Un-tu Warszawskiego, 1979. – 258 s.
18. Mitrinović Vera. Polski prefiks czasownikowy prze- a serbsko-chorwackie pre- i pro- (proba konfrontacji) / Vera Mitrinović // Studia z filologii polskiej i słowiańskiej. – Warszaw : PWN, 1991. – T.29. – S. 133 – 143.
19. Piernikarski Cezar. Czasowniki z prefiksem po- w języku polskim i czeskim (na tle rodzajów akcji w językach słowiańskich) / Cezar Piernikarski. – Warszawa : PWN, 1975. – 116 s.
20. Striekałowa Zofia. Budowa słotwórcza czasowników ruchu we współczesnej polszczyźnie / Zofia Striekałowa // Poradnik językowy. – Warszawa : PWN, 1962. – № 5/6. – S. 205 – 235.

ДО ПИТАННЯ СТИЛІСТИЧНОГО МАРКУВАННЯ ЛЕКСИКИ В ЕЛЕКТРОННИХ СЛОВНИКАХ УКРАЇНСЬКОЇ МОВИ

Сінкевич Н. М. До питання стилістичного маркування лексики в електронних словниках української мови.

У статті розглядаються особливості тлумачення та принципи виділення слів, віднесених до книжного та розмовного стилів в електронних словниках сучасної української мови.

Ключові слова: електронний словник, позначка, розмовний стиль, книжний стиль.

Синкевич Н. М. К вопросу о стилистическом маркировании лексики в электронных словарях украинского языка

В статье рассматриваются особенности толкования и принципы выделения слов, отнесенных к книжному и разговорному стилям в электронных словарях современного украинского языка.

Ключевые слова: электронный словарь, помета, разговорный стиль, книжный стиль.

Sinkevych N. M. To the issue of stylistic marking of vocabulary in ukrainian electronic lexicography

The article deals with the peculiarities of explanation and principles of division of words referred as colloquial or pedantic style in electronic dictionaries of Modern Ukrainian.

Key words: electronic dictionary, mark, colloquial style, pedantic style.

Словникова справа, або лексикографія, має на Україні давні й славні традиції. Перший словник було створено ще наприкінці XVI ст. А виданий у Києві у 1627 р. словник Памва Беринди, у якому слова старослов'янської мови перекладалися на тогочасну книжну українську мову, здобув загальне визнання не тільки на Україні і в Росії, але також у Польщі та Молдавії.

Першим тлумачним словником сучасної української мови (він одночасно є й перекладним) слід вважати «Словарь української мови» у 4-х томах за редакцією Б. Грінченка (К., 1907–1909; останнє видання 1996-1997) – видатна пам'ятка української лексикографії. На даний час існують такі тлумачні словники української мови: «Словник української мови» АН в 11 томах (К., 1970–1980), «Новий словник української мови» у 4 томах В. Яременка й О. Сліпушко (К., 1998), «Короткий тлумачний словник української мови» за редакцією Л.Л. Гумецької (К., 1979; друге видання за редакцією Д. Г. Гринчишина, 1988).

Розвинені лексикографії світу налічують сотні різних типів словників. Не маючи можливостей для проходження того шляху, який пройшла світова лексикографія, Україна була змушена розвивати свої власні підходи до лексикографічної справи в умовах дефіциту історичного часу. Зазначена обставина зумовила необхідність розвитку та впровадження інтенсивних, форсованих методів лексикографування. Ця діяльність набула концентрованого вигляду у працях Українського мовно-інформаційного фонду НАН України, де було розроблено базові комп'ютерні технології лексикографування, організовано укладання та випуск серії академічних словників нового покоління – «Словники України», що зрештою дозволило сформулювати концепцію Національної

словникової бази України і фактично створити її. Наявність енциклопедій та словників на електронних носіях – вважається одним із показників інтелектуального рівня нації.

Як відомо з теорії, об'єктом лексикографування (тобто лексикографічного, словникового опису) можуть (і повинні) виступати мовні одиниці всіх рівнів та будь-які мовні відношення. Сказане визначає необхідність лексикографічного опису якомога ширшого кола мовних явищ. У такий спосіб в Національній словниковій базі повинен бути представлений повний набір різного роду та характеру словників. Окрім орфографічних (кодифікують правописні норми) та орфоепічних (кодифікують літературну вимову та наголос), у НСБ представлені словники синонімів, антонімів, фразеологізмів, еквівалентів слова, стійких словосполучень, різноаспектні граматичні, морфемні, словотвірні, тлумачні, семантичні, синтаксичні, етимологічні, історичні, лінгвогеографічні, галузеві термінологічні, дво- та багатомовні словники.

З появою комп'ютерної техніки укладачі програмного забезпечення створили новий тип словників – електронний словник. Такий тип словника – абсолютно нове слово в історії лексикографії, яке позначилося новою якісною сходинкою у його розвитку. Саме зараз електронні словники вийшли з тіні паперових і стають самостійними побудовами.

Нині видання словників здійснює Національна академія наук України, відповідно до затвердженої президентом України ще 7 серпня 1999 р. програми «Словники України». А точніше, один із її підрозділів – Український мовно-інформаційний фонд НАН України. І словники, що виходять у цій серії (це видання НАН) вважаються академічними, тобто еталонними. У серію «Словники України» входять, зокрема, двотомний «Словник синонімів української мови», нове видання «Орфографічного словника української мови». На увагу також заслуговує ціла серія двомовних словників. Програмою «Словники України», окрім традиційних, тобто виданих на папері, передбачалося і створення їх електронного відповідника для інформаційних комп'ютерних систем. А тому ще в кінці 2001 р. тиражем 30 тисяч примірників появився електронний словник української мови. Це – інтегрована лексикографічна система «Словники України», яка об'єднувала п'ять словників: орфографічний, орфоепічний, синонімічний, антонімічний та фразеологічний, а також функцію словозміни. Цю фундаментальну працю було присвячено 10-річчю незалежності України. Про її фундаментальність наглядно говорить хоча б той факт, що коли роздрукувати на папері усю інформацію, яка є на диску, то це зайняло б сорок тисяч сторінок, або 40 словників по 1000 сторінок кожний. За допомогою системи «Словники України» користувач може дізнатися про написання, наголошення, вимову близько 152 тисяч слів української літературної мови, а також одержати повну інформацію про відмінювання

цих слів в усіх граматичних значеннях (відмінках, числах, особах тощо). Система «Словники України» укладена на основі сучасних академічних словників української мови за допомогою словозмінної класифікації та комп'ютерних програм, розроблених фахівцями Українського мовно-інформаційного фонду. Авторами цього електронного словника є В. Широков, І. Шевченко, О. Рабулець, О. Костишин, М. Пещак.

Електронні словники мають ряд переконливих і суттєвих переваг порівняно зі словниками традиційними. Єдиним їх недоліком є прикутість до персонального комп'ютера та, відповідно, обмежений доступ. Однак цей недолік невдовзі буде усунутий, якщо не цілком, то принаймні більшою мірою завдяки зростанню комп'ютеризації та, у тому числі, більшій доступності переносних комп'ютерів типу Laptop та КПК.

Традиційно мінімальною одиницею доступу вважається лексема (заголовок словникової статті): необхідно прочитати всю статтю, щоб визначити, чи міститься в ній відповідь на ваш запит. Для багатотомних словників це становить серйозну проблему. Користувач волів би, щоб словник максимально локалізував релевантну інформацію. При цьому не йдеться про автоматичний вибір перекладного еквівалента (якщо ми говоримо про перекладний словник) або тлумачення одного з можливих значень слова. Специфіка словникової доповіді полягає у досить різнобічній інформації про слово або словосполучення, а не просто перекладну відповідність, передбачає активний вибір користувача з декількох можливих добре обґрунтованих альтернатив.

Метою нашого дослідження є аналіз лексикографічного представлення стилістично маркованої лексики. Як відомо, склад лексики сучасної української мови є стилістично неоднорідним. Залежно від сфери спілкування, мети висловлювання, мовленнєвого рівня співрозмовника ми обираємо різнорівневі мовні засоби, найбільш придатні для конкретної ситуації. Кожен із функціональних стилів характеризується особливостями на всіх рівнях мови – лексичному, морфологічному, синтаксичному тощо. Найяскравіше стилістична диференціація мовних засобів виявляється на рівні лексики. Залежно від сфери використання прийнято виділяти дві групи слів: 1) лексика стилістично нейтральна, чи міжстильова; 2) лексика стилістично маркована («позначена»). Остання поділяється, у свою чергу, на книжну (наукову, ділову, газетно-публіцистичну) і розмовну.

У «Словниках України» стилістично маркована лексика одержує різноманітне висвітлення. По-перше, на диску представлено електронний варіант «Великого тлумачного словника української мови», де існує розгалужена система позначок стилістично маркованої лексики. По-друге, в цій лексикографічній системі існує і багато інших словників: це словники різних галузей наукової лексики, словник іншомовних слів, жаргону, аргю тощо.

Поетична лексика вживається лише в художньому стилі, має здебільшого урочисте, піднесене забарвлення. Сюди великою мірою

належить лексика застаріла, зокрема старослов'янізми, слова, що передають емоційне сприйняття навколишньої дійсності, душевного стану автора. так, електронний словник епітетів української мови дає такі епітети до слова «дзвін»: *бісерний, дрижачий, замогильний, кришталевий* (всього 49 одиниць). Користуючись тим же диском, можна за лічені хвилини знайти у тлумачних словниках визначення необхідних користувачеві поетичних одиниць.

Іншим різновидом стилістично маркованої лексики є розмовна лексика. До розмовної лексики належать слова, які вживаються в усному невимушеному спілкуванні. Вони не можуть використовуватись у діловому й науковому стилях, включаючи й усі її усні жанри (лекція, доповідь, виступ). У художньому й публіцистичному стилях ця лексика створює колорит розмовного мовлення.

Порівняно з нейтральною лексикою розмовна має стилістичне забарвлення неофіційності, інколи зниженості: *авжеж, аніякісіньки, анумо, ануте*. Багато розмовних слів не лише називають предмет, явище тощо, а й дають йому експресивно-емоційну оцінку – позитивну чи негативну. Дослідження паперових та електронних словників свідчить про те, що окремі спеціалізовані словники частково пересікаються за змістом з основним тлумачним словником, але частина їх словникового складу не збігається. Так, ми виділили приблизно 60 слів на букву А з позначкою «розм.» у Великому тлумачному словнику і порівняли їх склад зі словами на цю ж букву в електронному словнику сленгу. Виявилось, що збігається лише одне слово – «*аварійка*». Інші 35 слів у тлумачному словнику не представлені.

Сказане вище дозволяє нам зробити висновок про те, що сукупність електронних словників, які представлено на диску «Словники України» не є штучною, а є взаємозалежною та її окремі елементи взаємно збагачують один одного.

Література

1. Левицький М. Українські електронні словники – це вже реальність / М. Левицький // Наше слово. – № 13. – 30 березня 2003 р.
2. Широков В.А. Інформаційна теорія лексикографічних систем / В. А. Широков. – К.: Довіра, 1998.

УДК 811.161.2'37

О. В. Слюніна

ЛІНГВОСОФСЬКЕ ОСМИСЛЕННЯ ПРИРОДНОЇ СТИХІЇ *ВОГОНЬ*: ЕТИМОЛОГІЧНИЙ ТА СЕМАНТИЧНИЙ АСПЕКТИ

Слюніна О. В. Лінгвософське осмислення природної стихії *вогонь*: етимологічний та семантичний аспекти.

Стаття присвячена лінгвософським проблемам, які торкаються феномену репрезентації архетипних уявлень у мові. Крізь призму фактологічних знань лінгвістики, філософії, культурології, когнітології аналізується архетипний концепт вогонь, його поняттєва і культурна складові.

Ключові слова: архетипний концепт, вогонь, семантична сфера, семантичне наповнення, етимологічний шар.

Слюнина Е. В. Лингвософское осмысление природной стихии *огонь*: этимологический и семантический аспекты.

Статья посвящена лингвософским проблемам, касающимся феномена репрезентации архетипных представлений в языке. Сквозь призму фактологических знаний лингвистики, философии, культурологии, когнитологии анализируется архетипный концепт огонь, его понятийный и культурный шары.

Ключевые слова: архетипный концепт, огонь, семантическая сфера, семантическое наполнение, этимологический шар.

Sljunina O. V. Linguosophical analysis of the element *fire*: etymological and semantic aspects.

The article focuses on the linguosophical problems connected with the verbal representation archetypical knowledge. Based on the lingual, philosophical, cultural and cognitive paradigms the author tends to analyze the verbal representation of archetypical concept fire.

Key words: archetypical concept, fire, semantic sphere, semantic filling, etymological sphere.

Видається можливим, що більшість з тих смислів, які часто дослідники художньої творчості інтерпретують як індивідуально-авторські, суб'єктивні інтенції письменника, насправді мають підґрунтям архетипи. Доречною у цьому контексті постає думка французького філософа та психоаналітика Г. Башляра, яку він висловлює, роздумуючи над взаємозв'язком окремих поетичних образів з мовою: «Архетип є причиною всього безпричинного, надто часто першопричиною, що миттєво висвітлює небагату історію психології з поезією» [3, с. 78]. За думкою К. Г. Юнга, Е. Ноймана та інших психологів, архетипи найяскравіше виражаються у снах, міфах і художній творчості.

Зважаючи на те, що свідомість людини є надзвичайно складним феноменом, при дослідженні мовного вираження архетипних уявлень, вважаємо за доцільне говорити про *архетипний концепт*, у структурі якого виокремлюються як універсальні, загальномовні, так і архетипні, загальнокультурні смисли (які часто визначаються як загальнопоетичні), а також індивідуально-авторська інтерпретація.

Метою цієї статті є дослідити культурологічну складову архетипного концепту **вогонь** в українській мовній картині світу, зосередивши увагу на етимологічному та історичному шарах. Поставлена мета конкретизується в таких завданнях: визначити ядро архетипного концепту **вогонь**, його поняттєву складову за допомогою звернення до тлумачних словників; з'ясувати етимологію слів-репрезентантів; проаналізувати історичний шар через вивчення міфологічних, релігійних та натурфілософських даних; змодельовати основні семантичні сфери та окреслити семантичні наповнення архетипного концепту **вогонь**.

Серед досліджень, які стосувалися особливостей вербалізації природної стихії вогню, варто відзначити дисертації Л. В. Педченко, А. В. Трофімової, ґрунтовні статті В. Г. Приходько, Н. В. Сиромлі, І. В. Яковенко. Торкаються проблем вербалізації вогню і С. О. Белевцова, О. О. Борискіна та О. О. Кретов, Т. В. Федотова, Н. В. Чендей.

Для визначення ядра архетипного концепту **вогонь** послуговуємося відомостями з тлумачних словників. Зокрема, у «Словнику української мови» в 11-ти томах слово-ім'я архетипного концепту **вогонь** має такі

дефініції: «1. Розжарені гази, що виділяються під час горіння й світяться сліпучим світлом; полум'я. 2. *перен.* Душевне піднесення, натхнення. // Пристрасть, запал. // Про того, хто має дуже енергійну, запальну вдачу. 3. Вогнище. 4. Світло сонця, освітлювальних приладів. // *перен.* Блиск очей, що звичайно відображає якийсь внутрішній стан людини. 5. *розм.* про жар, підвищену температуру тіла. 6. Стрільба з гвинтівок, гармат і т. ін. 7. Військова команда для здійснення пострілу; наказ стріляти» [24, с. 715–716].

Аналіз лексикографічних джерел дозволяє виокремити у структурі архетипного концепту **ВОГОНЬ** такі семантичні сфери, як **ВОГОНЬ – ДЖЕРЕЛО ТЕПЛА І СВІТЛО** з семантичними наповненнями **вогонь – полум'я** та **вогонь – світло**; семантичну сферу **ВОГОНЬ – ЕМОЦІЙНИЙ СТАН**, яку формують семантичні наповнення **вогонь – пристрасть, вогонь – натхнення, вогонь – запал**; семантичну сферу **ВОГОНЬ – РУЙНАЦІЯ** (де найповніше експлікується функціональне призначення вогню – для знищення).

Стосовно сфери **ВОГОНЬ – ЕМОЦІЙНИЙ СТАН**, то її доповнюють такі архетипні семантичні наповнення, як **вогонь – кохання** та **вогонь – гнів**. Щодо першого, то О. О. Потєбня на підтвердження усталеності такого осмислення наводить прислів'я: ««Любов – не пожежа, а загориться – не загасиш»; з подібних неповних порівнянь, – зазначає дослідник, – можна завжди майже зробити висновок і про існування повних, тобто в нашому випадку, що любов є пожежею» [21, с. 18]. Вогонь як символ кохання присутній у світовій літературі в багатьох шедеврах різних письменників, на що вказує Л. О. Пустовіт: «Участь слова у реалізації семантичної моделі поетичного словосполучення *вогонь (полум'я) кохання*, його належність до відповідного словесно-асоціативного ряду (*вогонь, полум'я*) свідчить про традиційно символічне значення слова *вогонь*, що може бути наслідком семантичного стягнення фразеологічного словосполучення – усталеного засобу поетичної мови» [22, с. 38].

Про усталеність семантичного наповнення **вогонь – гнів** ідеться у роботі І. В. Яковенко. У статті дослідниці наголошується, що досить часто в художніх творах «психологія гніву проступає на тлі стихії вогню» [33, с. 552]. Ця думка наявна і в ґрунтовній праці О. О. Потєбні, що присвячена аналізу символів слов'янської поезії: «Гнів є вогонь; і від нього серце розгоряється «сильніше, ніж від вогню» <...> Взагалі у словах для гніву і споріднених з ним понять домінує уявлення вогню» [21, с. 20]. На підтвердження своєї думки мовознавець наводить такі ілюстрації: старочеське *skravada* – «сварка», «ворожнеча» та чеське *skravad* – «сковорода», що походить від *скврѣти, скварѣ* – «жар»; чеське *hašteřiti se* – «сваритися» та *ha-štra* – «лучина, що горить»; російське *гнев* та польське *nieścić* і чеське *nítiti* – «запалювати» [21, с. 20–21].

Розглянувши поняттєву складову, ядерні компоненти архетипного концепту **вогонь** в українській мові, перейдімо до окреслення семантичних наповнень, що становлять приядерну частину. Для цього звернімося до даних етимологічних джерел, оскільки смислове наповнення концепту спирається на етимологічний аналіз його вербалізаторів. Ця інформація дозволяє виявити глибинний шар, який покладено в основу смислового простору концепту. Наразі серед учених немає одностайності щодо походження слова *вогонь*. В «Етимологічному словнику української мови» вказується, що іменник *вогонь*, як і інші назви на позначення природних стихій, належить до найдавніших прошарків лексики і присутній у більшості слов'янських мов. Порівняймо: у давньоруській (*огнь*), в російській (*огонь*), білоруській (*агонь*), польській (*ogień*), чеській та словацькій (*ohně*), верхньолужицькій (*woheń*), нижньолужицькій (*wogehń*), полабській (*vid'ěn*), болгарській (*огнь*), македонській (*оган*), сербохорватській (*òгань*), словенській (*ógenj*). Згідно з даними словника, слово походить зі старослов'янського **огнь**, яке у свою чергу утворилося від праслов'янського іменника **ogn(j)ь* [13, с. 413–414]. І. І. Срезневський вихідною формою слова *вогонь* пропонує вважати литовське *ugnis* чи латинське *ignis* [25, с. 605]. Подібні міркування висловлює й М. Фасмер. У його словнику зазначено, що «*и-* – результат редукції *o-*, судячи з лит. *agnis* – «вогняний»» [29, с. 118]. Такі думки О. М. Трубачову видаються непереконливими. Він стверджує, що індоєвропейське **ignis* є своєрідним неологізмом, яке утворилося від **ngnis* і відображає ідею ритуального поховального вогнища [28, с. 211]. А. Мейє стверджує, що в усі мови *вогонь* потрапило з санскритського *agnih* [18, с. 345]. Отже, серед дослідників на сьогодні не існує єдності щодо походження слова *вогонь*.

Так само, як і в «Етимологічному словнику української мови», у словниках М. Фасмера, П. Я. Черних, Я. Б. Рудницького походження слова *вогонь* виводиться від індоєвропейської прамови: ***egnis*, **ognis*, звідки воно потрапило до давньоіндійської (*agnih*) хетської (*agniš*), латинської (*ignis*), литовської (*ugnis*) та інших мов [13, с. 413–414], [23, с. 458]. П. Я. Черних зазначає, що в хетській мові *Agniš* означало ім'я бога [32, с. 592]. Таким чином, думка Т. А. Космеди та Н. В. Плотнікової, про те, що «іменник *вогонь* у значенні *вогонь як предмет поклоніння* має дуже давнє походження» [15, с. 125] і про те, що архетипний концепт **вогонь** «у своїй концептуальній структурі міг містити смисловий елемент «божество»» [15, с. 125] видається цілком правомірною. Як бачимо, згідно з даними етимологічних джерел, виформовується семантичне наповнення **вогонь** – **божество**. Ці міркування підтверджуються міфологічними уявленнями давніх людей, адже стихія вогню часто наділялася надприродними здібностями – в язичницьких віруваннях боження вогню посідають одне з чільних місць. Наприклад, у зороастризмі *вогонь* є сином верховного бога Ахура-Мазда, в Індії шанували бога Агні. У грецькій

натурфілософії Емпедокл персоніфікував вогонь як Зевса, а на слов'янських теренах культ вогню був представлений поклонінням Дажбогу, Перуну та Сварогу. Вогонь надзвичайно шанувався українцями. Як зазначає Х. К. Вовк: «Вогонь вважають святим; до нього почувають особливу повагу, кожна господиня мусить ставитись до вогню дуже обережно та з пошаною; при ньому не можна говорити щось непристойне, в нього не можна плювати або кидати щось нечисте, з ним не можна гратись, не можна навіть вимітати піч тим самим віником, що ним замітають хату. «Ми шануємо вогонь, як бога; він наш дорогий гість». Переховались навіть деякі сліди колишніх жертв йому» [10, с. 175]. Цікавими в цьому плані постають думки М. М. Маковського про спорідненість слів зі значенням «вогонь» та «горіти» зі словами зі значенням «поклонятися божеству»: індоєвропейське **egnis* «вогонь», але індоєвропейське **iag-* «поклонятися божеству» та індоєвропейське **eg-* «говорити, молитися»; індоєвропейське **bhaud-* «горіти», але давньоанглійське *boedan* «просити, молити» [17, с. 243]. Отже, семантичне наповнення *вогонь* – *божество* може бути одним з перших конститuentів семантичної сфери **ВОГОНЬ – ЖИВА ІСТОТА**. Цікавим видається визначення вогню, запропоноване в «Енциклопедії символів» Г. Бідермана: «Вогонь – стихія, що здається живою» [7, с. 184].

На відміну від води, вогонь у багатьох культурах мислився як чоловічий елемент. Тож, до семантичної сфери **ВОГОНЬ – ЖИВА ІСТОТА** буде доцільним включити й таке семантичне наповнення, як *вогонь* – *людина*, тим паче, що це архетипне уявлення знаходить своє втілення на рівні будови слів у різних мовах. Зокрема, М. М. Маковський зіставляє індоєвропейський корінь **pu-* – «чоловік, чоловічий» та грецьке *πυρ* – «вогонь»; латинське *vir* – «людина, чоловік», але індоєвропейське **uer-* – «горіти»; німецьке *Kerl* – «людина, чоловік», але індоєвропейське **ker-* – «горіти»; давньоанглійське *secg* – «людина, чоловік», але осетинське *sugun* – «горіти»; індоєвропейське **ar-* – «чоловічий, чоловік», але в той же час і «горіти» [17, с. 243]. Слов'янам також була властива персоніфікація стихії. Як зазначає О. Л. Мадлевська, люди настільки шанували вогонь, що на Вологодщині називали вогонь «батюшкою» [16, с. 180] або «царем» [16, с. 182]. У спільній монографії Т. А. Космеда та Н. В. Плотнікова висувають гіпотезу, що «первісно іменник *цар* використовувався як епітет до іменника *вогонь* та писався окремо, а на момент виникнення повних членних форм прикметників номінація *цар вогонь* стала загальноживаною й іменник *цар* не перетворився на повний прикметник, а почав уживатись як іменник прикладкового характеру, який сьогодні, згідно з нормами сучасного правопису, пишеться через дефіс – *цар-вогонь*» [15, с. 128]. Отже, цими ілюстраціями доводиться архетипність такого семантичного наповнення, як *вогонь* – *людина*.

Важливими є думки А. Мейє, який пропонує розмежовувати слова на позначення вогню «одухотвореного» та вогню «неживого»: «В індоєвропейській все, що рухається, все, що діє тим самим підпадає під поняття «живого». Трапляється навіть, що певному поняттю можуть відповідати два імені: одне «живого» роду, інше «неживого»» [18, с. 345]. Учений наводить такі слова на позначення «живого», «розумного» вогню в різних мовах: грецьке *πυρ*, умбрське *pir*, давньонімецьке *fiur*, латинське *ignis*, давньослов'янське **огнь** [18, с. 345]. Уявлення про «два вогні» присутнє у вченні Геракліта: «Геракліт розрізняв свій вічно живий першовогонь від вогню, як звичною форми стану першоречовини, і, очевидно, для останньої він уживав термін «престер» (πρηστῆο)» [12, с. 247].

Нерідко образ вогню супроводжує різних казкових істот. Зокрема, у фольклорній традиції образ змії має вогняну природу [34, с. 73]. Наприклад, Змій-Горинич наділяється здатністю дихати вогнем. Про спорідненість двох образів пише А. В. Трофімова [27, с. 107]. Цю думку доводить М. М. Маковський, зазначаючи, що «в низці випадків значення «вогонь» співвідноситься зі значенням «змія»» [17, с. 240]. Учений наводить такі приклади з різних мов: латиське *kaitēt* – «горіти», але чеське *had* і російське *gad*; індоєвропейське **ater-* – «горіти», але англійське *adder* – «змія»; готське *waurms* – «змія», але англійське *warm*, німецьке *warm* – «теплий», індоєвропейське **cer-* – «горіти» [17, с. 240]. До цього можна додати ще той факт, що від слів на позначення вогню та горіння походять також назви деяких плазунів: *вогнівка*, *жигальниця*.

М. В. Зав'ялова підкреслює, що «змія має і візуальну подібність з вогнем: повзає по землі, як вогонь, пече та обпалює» [14, с. 387]. Про спорідненість двох образів – вогню та змія – писав О. О. Потєбня: «Символи злості: змія, оса, кропива – *жалять*, тобто палять. Про відношення змії до вогню свідчать багато повір'їв і виразів, як наприклад, змія «по траві повзе – мураву *сушить*» [21, с. 21].

За спостереженнями М. В. Зав'ялової, «цікаво переплітаються зміїна та пташина природа, в результаті чого виникає Вогняний Летючий Змій, котрий є втіленням стихії вогню» [14, с. 378]. Зі стихією вогню в багатьох культурах (у тому числі й в українській) тісно пов'язаний і образ вогняного птаха, жар-птиці, що заснований на метафоричному перенесенні за ознакою швидкості – вогонь летить: «птах – вогонь бушуючий, палючий, летючий» [14, с. 381]. Саме тому в деяких мовах «значення «горіти» може також зіставлятися зі значенням «літати» [17, с. 240]. У зв'язку із цим М. М. Маковський пропонує порівняти давньоанглійське *lieg* «вогонь» та німецьке *fliegen* «літати»; російське *парить*, але *парить* тощо [17, с. 240]. На українських теренах традиційною метафорою за формою є зіставлення полум'я з крилом. Уявлення вогню в образі птаха Г. Башляр зіставляє з міфом про чарівного фенікса («Сліпучий птаха – це первинний образ Фенікса» [4, с. 53]), який «спалахує від свого ж вогню і

відроджується з власного ж попелу» [4, с. 49]. У структурі архетипного концепту **вогонь** у межах семантичної сфери **ВОГОНЬ – ЖИВА ІСТОТА** виокремлюємо ще одне семантичне наповнення **вогонь – тварина**.

Вогонь здавна був також символом роду. Зокрема, Д. М. Овсянико-Куликовський зазначає, що в кожному домі арійців «горів священний вогонь, що належав сім'ї або роду. Сім'ї групувалися в общини, і кожна община мала свій особливий вогонь, який був її патроном і слугував основою суспільного культу» [19, с. 3]. Дослідник також виокремлює різні назви на позначення родинного, общинного, союзного вогню. «Агні домашній – це, так би мовити, центр, навкруг якого групується родина, до якого тяжіє все життя її, – основа, на якій утверджуються її устої. Агні домашній – божество шлюбу. Он скріплює сімейний союз, підтримуючи злагоду між чоловіком та жінкою» [19, с. 31]. Відповідно, його супроводжують епітети *damīnas* – домашній, *grhapati*, *dveshoiul* – той, що видаляє все недружнє, прибирає ворожість між родиною [19, с. 32].

Архетипний смисл **вогонь – родина**, за словами О. М. Афанасьєва, легко пояснити слов'янським поклонінням вогню: «Усякий мандрівник, іноплемянник, входячи під дах певного дому, вступав під захист його пенатів; сідаючи біля вогнища, віддаючись під охорону розведеного в нім вогню, він тим самим ставав ніби членом родини, – подібно до того як і наречена, яку приводили в дім нареченого, тільки тоді долучалася до його родичів, коли тричі обходила навколо затопленої печі» [3, с. 180–181]. Порівняймо у зв'язку із цим: російське *пламя*, але *племя*, давньоанглійське *tiohh* – «рід», але англійське *stock* – «рід», осетинське *tug* – «кров»; індоєвропейське **kel-* – «горіти», але давньоіндійське *kula-* – «рід» [17, с. 240]. У роботі Д. М. Овсянико-Куликовського зазначено, що слово *angiras* є епітетом священного вогню, однак у той же час у множині може означати родину, сім'ю [19, с. 61]. Схожі міркування висловлює Д. П. Амичба, стверджуючи, що вогонь та родина, дім – це «поняття, які знаходяться на одному ментальному рівні» [1, с. 32] не лише в слов'янських, але й у тюркських мовах. Тож, цілком закономірним буде віднести до структури архетипного концепту вогонь і такий смисл, як **вогонь – родина**.

Одухотворені образи вогню спостерігаються в стертих предикативних метафорах, на кшталт: *вогонь засинає*, *вогонь пожирає*, *вогонь розводиться*, *вогонь сичить*; у генітивних метафорах: *язики полум'я*, *крило вогню*; в епітетних сполуках: *живий вогонь*, *жива ватра*, *швидкий вогонь*, *цар-вогонь*.

Усвідомлення вогняної стихії як ефірної субстанції належить до найдавніших уявлень людини. У доктринах Геракліта вогонь зближався з повітрям: «його першовогонь тотожний чистому повітрю» [12, с. 236], а отже, згідно з його ученням, люди дихають вогнем. У християнстві вогонь над головами символізує одкровення, сходження божественної енергії

(пригадаємо, що сходження Святого Духа в день П'ятдесятниці в Новому Заповіті змальовується у вигляді полум'яних язиків).

М. М. Маковський вказує на зближення значення слова *вогонь* у деяких мовах зі значенням «жити»: індоевропейське *ker-* – «горіти», але осетинське *soeryn* – «жити», давньоіндійське *as* «життя, жити», але індоевропейське **eus-* – «горіти» [17, с. 77]. Таким чином, виокремлюємо смисл *вогонь* – *життя*.

Ще одним усталеним смислом, який супроводжує архетипний концепт *вогонь* у традиціях різних народів, є усвідомлення очисної сили стихії. У роботі О. М. Трубачова підкреслюється спорідненість назв вогню з латинським *pūrus* – «(ритуально) чистий, давньоіндійським *pināti* – «очищати» [28, с. 211]. Такий етимологічний зв'язок, на думку мовознавця, «дозволяє осмислити назву вогню і.-є.: **pe^uor* / **pinos* як перошопчатковий атрибутив «чистий, очищаючий» [28, с. 211]. Цей смисл, за спостереженнями М. М. Маковського, наявний і в давньоіндійській мові: *ravanās* – «той, що очищує», але також і «вогонь»; у грецькій *pur* – «вогонь», але латинське *pūrus* – «чистий»; індоевропейське **ar-* – «горіти», але хетське *arr-* – «мити, очищувати» [17, с. 241].

У більшості есхатологічних міфів, що передрікають жахливу катастрофу, все живе гине в полум'ї. Ці думки перегукуються й з біблійним твердженням, що кінець світу настане в результаті світової пожежі (яка, до речі, символізує очищення світу від зла). Відповідно, вогонь постає символом знищення. Отже, у структурі архетипного концепту *вогонь* виокремлюємо такий смисл як *вогонь* – *знищення*. Окрім цього, в пекельному вогні мучаться грішники та ангели, що не вберегли своєї божественної гідності.

До приядерної зони архетипного концепту *вогонь* належить також семантичне наповнення *вогонь* – *одна з першостихій*. У натурфілософських школах античності вогонь постав як один з першоелементів буття, як першостихія, з якої постав увесь видимий світ. На такі думки натрапляємо в доктринах Аристотеля, Емпедокла, Парменіда. Однак особливого значення у зв'язку з дослідженням архетипного концепту *вогонь* набувають філософські пошуки Геракліта Ефеського, котрого його сучасники і послідовники називали «Темним» через складність витворених ним концепцій. Геракліт основою всіх основ оголосив вогонь [2, с. 13], «мотивуючи це тим, що вогонь знаходиться у вічному русі й безперервно змінює своє обличчя, трансформується з одного стану в інший, зникає й знову відновлюється» [12, с. 238]. Вогонь у його натурфілософії розумний і зближується з поняттям Логосу. Геракліт увесь світ трактував як постійне згасання та розгоряння вогню. Згідно з його діалектичним ученням, усі інші природні стихії (земля, вода, повітря) виникають саме з вогню й у вогонь повертаються. В «Енциклопедії символів» О. В. Вовк зазначено, що «в міфології відблиски космічного

полум'я освічують зародження та знищення Всесвіту. У космогонічних міфах, присвячених створенню світу, вогонь відіграє роль головної стихії, первинного матеріалу космогенезу (це, до речі, цілком відповідає теорії Великого вибуху, яку висунули вчені лише в середині ХХ століття) [9, с. 77]. Можливо, уявлення представників найперших філософських шкіл і спричинили таке осмислення стихії вогню, як першоелемент буття. На мовному рівні такі смисли М. М. Маковський пов'язує зі спорідненістю слів: грецького *κοσ-μοσ* – «світ» та російського діалектного *коза* – «вогнище»; давньоанглійського *wang* – «світ» та давньонімецького *waehan* – «спалити»; індоєвропейського **ker-* «горіти» та індоєвропейського **ker(d)-* – «середина»; індоєвропейського **ater-* – «вогонь» та давньоіндійського **ardha-* – «середина, порядок, гармонія» [17, с. 240].

Розглянувши міфологічні та символічні уявлення людей про стихію вогню, можемо зробити висновок, що архетипний концепт **ВОГОНЬ** у своїй структурі містить цілу гаму смислів, які можна вважати універсальними. Про це свідчить також асоціативний експеримент, проведений Д. Д. Хайрулліною серед носіїв англійської і татарської мови, оскільки його результати свідчать про усталеність архетипних смислів концепту **ВОГОНЬ**. Єдине, з чим можна не погодитися з автором у висновках, – це те, що деякі з таких смислів, як-то, наприклад, називання вогню чоловічим елементом (в англійській мові) або називання вогню родинним вогнищем (у татарській мові) є етнокультурними особливостями, адже ці смисли наявні в багатьох мовних системах, про що мова йшла вище [30, с. 82–84].

Отже, ядро концепту становитимуть семантичні сфери **ВОГОНЬ – ДЖЕРЕЛО ТЕПЛА І СВІТЛА** (з семантичними наповненнями *вогонь – полум'я* і *вогонь – світло*), а **ВОГОНЬ – ЕМОЦІЙНИЙ СТАН** (*вогонь – пристрасть, вогонь – натхнення, вогонь – запал*), **ВОГОНЬ – РУЙНАЦІЯ** (*вогонь – війна*). До приядерної частини відносимо семантичне наповнення *вогонь – гнів* у межах сфери **ВОГОНЬ – ЕМОЦІЙНИЙ СТАН**; семантичне наповнення *вогонь – знищення*, яке доповнює семантичну сферу **ВОГОНЬ – РУЙНІВНА СИЛА**; семантичну сферу **ВОГОНЬ – ЖИВА ІСТОТА** (*вогонь – божество, вогонь – людина, вогонь – тварина*). Оскільки вогонь усюди мислився як священний і використовувався в містичних обрядодіях, при похованні, при хворобах, то вважаємо за можливе виокремити також семантичну сферу **ВОГОНЬ – САКРАЛЬНА СИЛА** (з семантичними наповненнями *вогонь – першостихія, вогонь – життя, вогонь – очищення*).

Перспективним видається наукове дослідження особливостей вербалізації архетипного концепту **ВОГОНЬ** у словесно-поетичній практиці різних художників слова з метою виявлення загальнономовних, архетипних та індивідуально-авторських інтерпретацій, а також тих лінгвопоетичних засобів, якими послуговуються письменники при моделюванні різних смислових наповнень концепту.

Література

1. Амичба Д. П. Концепт-конструкт «огонь» в ментальній образності абхазов / Д. П. Амичба // Ученые записки Таврического национального университета им. В. И. Вернадского. Серия : Филология. Социальные коммуникации. – 2011. – Т. 24(63). – № 2. Часть I. – С. 32–37.
2. Аристотель. Метафизика / Аристотель. – Ростов-на-Дону : Феникс, 1999. – 608 с.
3. Афанасьев А. Н. Дерево жизни : [избранные статьи] / Александр Николаевич Афанасьев. – М. : Современник, 1982. – 464 с.
4. Башляр Г. Фрагменти Поетики Вогню / Гастон Башляр ; [пер. с франц. Р. В. Мардера]. – Харків : Фоліо, 2004. – 143 с.
5. Белехова Л. І. Словесний поетичний образ в історико-типологічній перспективі: лінгвокогнітивний аспект (на матеріалі американської поезії) : [монографія] / Лариса Іванівна Белехова. – Херсон : Айлант, 2008. – 368 с.
6. Біблія ; [книги священного писання Старого та Нового завіту в українському перекладі з паралельними місцями та додатками] ; [пер. Патріарха Філарета]. – К. : Видання Київської Патріархії Української Православної Церкви Київського Патріархату, 2004. – 1408 с.
7. Бидерман Г. Энциклопедия символов / Ганс Бидерман ; [пер. с нем., общ. ред. и предислов. Свенцицкой И. С.]. – М. : Республика, 1996. – 335 с.
8. Вернадский В. И. Философские мысли натуралиста / Владимир Иванович Вернадский. – М. : Наука, 1988. – 520 с.
9. Вовк О. В. Энциклопедия знаков и символов / Олег Викторович Вовк. – М. : Вече, 2006. – 528 с.
10. Вовк Х. К. Студії з української етнографії та антропології / Хведір Кіндратович Вовк. – К. : Мистецтво, 1995. – 336 с.
11. Голобородько К. Ю. Ідіостиль Олександра Олеся : лінгвокогнітивна інтерпретація : [монографія] / Костянтин Юрійович Голобородько. – Х. : Харків. історико-філол. т-ство, 2010. – 527, [1] с.
12. Досократики: доэлеатовский и элеатовский периоды : [пер. с древнегреч. А. О. Маковельского]. – Минск : Харвест, 1999. – 784 с. (Серия : Классическая философская мысль).
13. Етимологічний словник української мови : в 7 т. / АН УРСР, Ін-т мовознав. ім. О. О. Потебні ; [голов. ред. О. С. Мельничук]. – К. : Наукова думка, 1982–2006. – Т. 1 : А–Г. – 1982. – 631 с.
14. Завьялова М. В. Семантическое поле «огонь» в русских и литовских заговорах / М. В. Завьялова // Балто-славянские исследования 1997 : [сб. научных трудов]. – М. : Индрик, 1998. – С. 374–391.
15. Космеда Т. А. Лінгвоконцептологія: мікроконцептосфера *святки* в українському мовному просторі : [монографія] / Т. А. Космеда, Н. В. Плотнікова. – Львів : ПАІС, 2010. – 408 с.
16. Мадлевская Е. Л. Русская мифология : [энциклопедия] / Елена Леонидовна Мадлевская. – Спб. : Мидгард, 2005. – 781 с.
17. Маковский М. М. Сравнительный словарь мифологической символики в индоевропейских языках : Образ мира и миры образов / Марк Михайлович Маковский. – М. : Гуманит. изд. центр ВЛАДОС, 1996. – 416 с.
18. Мейе А. Введение в сравнительное изучение индоевропейских языков / Антуан Мейе ; [пер. с фрц. М. Кудрявского]. – М.–Ленинград : Государственное социально-экономическое издательство. – 1938. – 510 с.
19. Овсяннико-Куликовский Д. Н. Къ истории культа огня у индусовъ въ эпоху вѣдъ / Дмитрий Николаевич Овсяннико-Куликовский. – Одесса : Типографія «Одесскаго вѣстника», 1887. – 120 с.
20. Педченко Л. В. Лексика вогню в говірках російської мови. : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. філолог. наук : спец. 10.02.02 «Російська мова» / Л. В. Педченко. – Харків, 2000. – 19 с.
21. Потебня А. А. Символ и миф в народной культуре / Александр Афанасьевич Потебня. – М. : Лабиринт, 2000. – 480с.
22. Пустовіт Л. О. Словник української поезії другої половини ХХ століття : семантико-функціональний аспект : [монографія] / Любов Омелянівна Пустовіт / упоряд. В. І. Матюша, П. А. Матюша, І. Л. Михно. – К. : УНВЦ «Рідна мова», 2009. – 243 с.
23. Рудницький Я. Б. Етимологічний словник української мови : у 2-х т. – Вінніпег : Українська Вільна Академія Наук, 1962–1972. – Т. 1 (випуски 1–11) : А–Г. – 1962–1972. – 530 с.
24. Словник української мови : в 11 т. / АН УРСР, Ін-т мовозн. ім. О. О. Потебні ; [голов. ред. І. К. Білоділ]. – К. : Наукова думка, 1970–1980. – Т. 1 : А–В. – 1970. – 800 с.
25. Срезневский И. И. Материалы для словаря древне-русского языка : в 3 т. – СПб. : Типограф. Император. Академіи наукъ, 1893–1903. – Т. 1 : А–К. – 1893. – 1420 стб.
26. Тресиддер Дж. Словарь символов / Джек Тресиддер / [пер. с англ. С. Палько]. – М. : ФАИР-ПРЕСС, 1999. – 448 с.
27. Трофимова А. В. Концепт «огонь» в современном русском языке : дисс. кандидата филолог. наук : 10.02.01 / Трофимова Антонина Владимировна. – М., 2005. – 211 с.

28. Трубачев О. Н. Этногенез и культура древнейших славян. Лингвистические исследования / Олег Николаевич Трубачев. – [2-е изд.]. – М. : Наука, 2003. – 489 с.
29. Фасмер М. Этимологический словарь русского языка : в 4 т. / [пер. с нем. и доп. О. Н. Трубачева]. – [2-е изд., стер.]. – М. : Прогресс, 1986. – Т. 1 : А–Д. – 1986. – 576 с.
30. Хайруллина Д. Д. Концепт «огонь» в английском и татарском языковом сознании (из опыта проведения ассоциативного эксперимента) / Д. Д. Хайруллина // Вестник Челябинского государственного университета. – 2009. – № 17 (155). – Вып. 32. – С. 81–84 (Серия : Филология. Искусствоведение).
31. Чендей Н. В. Поетико-когнітивний потенціал метафор стихій в англійській та українській мовах : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. філолог. наук : спец. 10.02.17 «Порівняльно-історичне і типологічне мовознавство» / Н. В. Чендей. – К., 2009. – 20 с.
32. Черных П. Я. Историко-этимологический словарь современного русского языка : в 2 т. – [3-е изд., стер.]. – М. : Русский язык, 1999. – Т. 1 : А–Пантомима. – 1999. – 624 с.
33. Яковенко І. В. Стихія вогню в прозі Фленнері О'Коннор / І. В. Яковенко // Мовні і концептуальні картини світу. – 2002. – № 7. – С. 549–555.
34. 100 найвідоміших образів української міфології / [Завадська В., Музиченко Я., Таланчук О., Шалак О.]. – К. : Орфей, 2002. – 448 с.

УДК 811.161.2: 81'373.43'74.3

Н. В. Стратулат

НОВІ ЗНАЧЕННЯ У СЛОВНИКУ УКРАЇНСЬКОЇ МОВИ ЯК РЕЗУЛЬТАТ СЕМАНТИЧНОГО ПРОЦЕСУ МЕТАФОРИЗАЦІЇ (НА МАТЕРІАЛІ ТЛУМАЧНОГО СЛОВНИКА В 20-ТИ ТОМАХ)

Стратулат Н. В. Нові значення у словнику української мови як результат семантичного процесу метафоризації (на матеріалі тлумачного Словника української мови в 20-ти томах).

Стаття присвячена вивченню активних процесів розвитку лексичного складу української мови з 80-х років ХХ ст. до сьогодні на матеріалі тлумачного Словника української мови в 20-ти томах. На основі компонентного аналізу вивчені семантичні неологізми, охарактеризовано один із основних семантичних процесів – метафоризація, яка стала причиною виникнення нових значень.

Ключові слова: Словник української мови, лексика, семантичний неологізм, метафоризація.

Стратулат Н. В. Новые значения в словаре украинского языка как результат семантического процесса метафоризации (на материале толкового Словаря украинского языка в 20-ти томах).

Стаття посвячена изучению активных процессов развития лексичного состава украинского языка с 80-годов ХХ ст. по сегодняшний день на материале нового толкового Словаря украинского языка в 20-ти томах. На основе компонентного анализа изучены семантические неологизмы, охарактеризован один из семантических процессов – метафоризация, которая стала причиной возникновения новых значений.

Ключевые слова: Словарь украинского языка, лексика, семантический неологизм, метафоризация.

Stratulat N. V. New meanings in Dictionary of Ukrainian language as result of semantic process of metaphORIZATION (based on materials of Explanatory Dictionary of Ukrainian language in 20 volumes).

The article focuses on of the study of active processes in the development of Ukrainian vocabulary the 1980-s to the present on the material of the new Explanatory Dictionary of Ukrainian Language in 20 volumes. Semantic neologisms are studied with component analysis. Basic semantic process including metaphORIZATION, that has caused appearance of new meanings, are characterized.

Key words: Dictinary of Ukrainian language, vocabulary, semantic neologism, metaphORIZATION.

Питання сутності динаміки мовної системи, що є її постійною онтологічною ознакою, завжди було в колі актуальних лінгвістичних досліджень. Вивчаючи властивість мови безперервно розвиватися та вдосконалюватися, а також причини цих мовних змін, лінгвісти не раз наголошували на тому, що «Немає нерухомості в мові... У мові, як і в

природі взагалі, усе живе, усе рухається, усе змінюється. Спокій, зупинка, застій – явище оманливе; це частковий випадок руху за умови мінімальних змін. Статика мови є тільки частковий випадок її динаміки» [1, с. 349].

Як відомо, процес розвитку мовної системи становить безперервну закономірну зміну словникового складу, що виявляється, зокрема, у появі нових дериваційних утворень, виникненні запозичень, модифікації значень, переході певних лексем до групи архаїзмів чи історизмів, активної чи пасивної лексики.

Особлива увага вчених до питання динаміки мови посилилася в останні десятиліття. Саме для цього періоду – кінець ХХ – початок ХХІ століть – характерні інтенсивні перетворення в мовній системі, які зумовлені стрімкими змінами у різних сферах життя соціуму: суспільно-політичній, науково-технічній, духовній, культурній та ін., що під впливом нових суспільних умов – становлення України як незалежної держави, зміна політичної системи, демократизація суспільства, стрімкий науково-технічний прогрес – породжують нові об'єкти називання і формують потребу в неологізмах. Мова як системно-структурне утворення характеризується такою внутрішньою організацією (системні міжрівневі взаємозв'язки, власний словотворчий потенціал, семантичні та стилістичні парадигми, мовні антиномії та ін.), що зумовлює розвиток мовної системи, який у періоди значних соціальних зрушень найбільш потужно проявляється у пристосуванні мови до комунікативних потреб суспільства. Сучасні лінгвістичні дослідження представляють багатоаспектні відображення мовних змін та процесів оновлення словникового складу української мови. Так, різні сторони її розвитку в останні десятиліття висвітлено у працях Т. О. Бевз, Л. А. Лисиченко, С. С. Лук'яненка, Д. В. Мазурик, Л. Б. Мартинової, О. Г. Муромцевої, І. А. Самойлової, О. А. Стишова, О. О. Тараненка, Л. М. Філюк та ін. Проте питання мовної мінливості та відображення її в лексичному складі залишається актуальним.

На сьогодні базою, яка з максимальною повнотою представляє неологічні входження в різних сферах функціонування української мови і надає можливість виконання комплексного аналізу інноваційної лексики, є новий Словник української мови в 20-ти томах (надалі СУМ-20). Ця унікальна лексикографічна система являє собою найбільш повне зібрання лексики української мови – понад 180 тис. реєстрових словникових одиниць.

СУМ-20 укладено вченими Національної академії наук України та викладачами вищих навчальних закладів у межах національної програми «Словники України». У його основу ліг тлумачний Словник української мови в 11-ти томах, матеріали лінгвістичного корпусу Українського мовно-інформаційного фонду НАН України, що нараховує понад 76 млн слововживань, та лексичної картотеки Інституту української мови НАН

України, яка містить понад 6 млн карток. СУМ-20 створений із використанням нової комп'ютерної технології лексикографування, розробленої в Українському мовно-інформаційному фонді НАН України.

Аналіз мовного матеріалу, репрезентованого в СУМ-20, дає підстави стверджувати, що істотну частину інноваційних одиниць словникового складу української мови представлено семантичним неологізмами – вони становлять важливу складову інновацій Словника (понад 35 тис. нових значень).

Характеризуючи найважливіші риси розвитку словникового складу української мови, зокрема його семантичного наповнення періоду кінця ХХ – початку ХХІ століть, слід відзначити роль процесу метафоризації, у результаті якої СУМ-20 поповнився значною кількістю нових значень, що становить більш як половину усіх семантичних неологізмів досліджуваного матеріалу. Активність зазначеного семантичного явища пояснюється насамперед характерною для епохи сьогодення рисою комунікативної функції мови – подати вербальне відображення дійсності за допомогою образних, яскравих та містких засобів. Звуковий комплекс (фізична оболонка) слова, яке вживається в інноваційному значенні, набуває нового вигляду й нової функції, наповнюється новим психологічним смислом, що нерідко супроводжується стилістичною міграцією й емоційно-експресивною конотацією, оскільки «у багатьох випадках семантичні переноси зумовлені не необхідністю назвати які-небудь нові предмети та явища навколишнього життя, а намаганням дати нові експресивні назви предметам і явищам, які вже існують» [6, с. 47]. Крім того, нові семми, що є результатом такого значеннєвого переосмислення як метафоризація, з'являються в мові задля надання більшої емоційності найменуванням дій, процесів, предметів, які мали до цього емоційно нейтральну назву. А відтак, метафоричні утворення відображають сучасну тенденцію до активізації експресивних форм, «адже кожна доба розвитку мови пов'язана з пошуками й конструюванням нових метафор: неповторні відтінки і риси, оригінально поєднуючи їх у метафоричні образи, відкривають нові асоціації» [5, с. 219].

Слід сказати, що причини постійного розширення семантичної структури слова зумовлені також власне мовними чинниками, що витікають із самої природи мови, яка виявляється в її внутрішніх законах, особливостях будови, різних відношеннях та зв'язках. У самій лексико-семантичній системі мови закладені великі потенції семантичної еволюції лексичних одиниць. Внутрішні мовні можливості розвитку значення слова, що проявляються в певних умовах, спричиняють постійні семантичні зсуви: «Історія слова, – підкреслював академік В. М. Русанівський, – включає в себе значно більше значень, ніж ті, що воно їх має в кожний конкретний момент. Поки слово функціонує, воно потенційно може ставати носієм несподіваних значень» [8, с. 67].

Безсумнівно, зовнішні та внутрішні чинники розвитку значення слова слід розглядати у тісних зв'язках і взаємодіях між собою. Так, на динамічний характер лексичного складу мови, спричиненого різного роду семантичними змінами, у тому числі метафоричними, впливає така властивість мовного знака, як асоціативність, що породжена суспільним фактором: «Зі зміною позначуваного у свідомості мовців формуються нові асоціативні зв'язки між словами як фонографічними знаками (матеріальними компонентами) та співвіднесеністю цих слів як мовних знаків з одиницями дійсності» [7, с. 8]. Отже, слово як номінативний знак під впливом різних суспільних змін, аналогій і суміжних асоціацій постійно змінює своє значення.

При дослідженні інноваційних значень реєстрових слів СУМ-20 було використано поняття структурних семантичних складових частин слова (семем, сем), що при використанні відомого в семасіології методу компонентного аналізу дає змогу описати процеси творення нових одиниць семантичної структури лексичного значення, а також прослідкувати динаміку та характер значеннєвих змін.

Слід зазначити, що при творенні нових значень у функціонально-стилістичному плані відбувалася міграція слів у різних стилістичних пластах та сферах вживання лексики з відповідною оцінною характеристикою, як правило, це перехід лексеми із загальноновживаної у розряд розмовної та жаргонної лексики.

Розглянемо інноваційні семантичні одиниці, що виникли у процесі метафоризації, які демонструють найактивніші моделі значеннєвого творення. Серед найпоширеніших динамічних моделей творення нових значень є «*зміна архісеми та актуалізація асоціативної семи*», а також «*зміна архісеми та актуалізація прихованої периферійної семи*», які демонструють цілу низку семантичних неологізмів, репрезентованих у СУМ-20. У межах названих вище моделей творення інноваційної семантики виділено різні групи словникового складу, об'єднані за функціонально-семантичною спільністю, де особливо виразною є група лексики, поширена у молодіжному середовищі, а також група слів, розповсюджена серед представників кримінальних угруповань (у роботах мовознавців така лексика представлена як молодіжний та кримінальний жаргон [9]).

Безперечно, ці дві групи лексики, виділені за функціональним принципом, вивчаємо як творчий продукт їхнього носія – молоді, а також осіб, пов'язаних із кримінальною діяльністю. На нових мовних формах позначаються особливості психічного складу та поведінки соціальних верств. Скажімо, на позначення інновацій першої групи так чи інакше впливає психотип молодої людини – незвичне вживання слова у новому контексті з метою в мовленнєвій формі виділитися, виглядати неординарно, бажання створити власну спеціальну групу лексики, що є

важливим складником молодіжної субмови, спричинає появу нового значення у семантичній структурі слова.

У такий спосіб – через соціальну мотивацію – творення зазнала модифікації значення лексема *відтягатися*. Семантична структура цього слова розширилася завдяки новій семемі «відпочивати з галасом, бурхливо» (розм.). Імовірно, нове значення пов'язане із семантикою слова *відтягати* – «куючи, видовжувати що-небудь». Переосмислення відбулося на основі асоціативних ознак: оскільки кування супроводжується гучним звуком, шумом, це послужило мотивації появи нового лексико-семантичного варіанта, досить популярного в молодіжному середовищі. Метафоризація відбулася шляхом перенесення дії, направленої на предмет, на дію, яку виконує людина або яка спрямована на людину.

Механізм розвитку вторинного значення, що описаний вище, спостерігається також при метафоричному переосмисленні слова *уляпатися*. Первинне вживання цього слова «забризкатися, обляпатися чим-небудь» СУМ-20 фіксує як загальноновживане, нейтральне. Прихована асоціативна сема «неприємно почуватися внаслідок цього» сприяє вивільненню емоційно-експресивного заряду лексеми і стає елементом архісеми нового значення цього слова «потрапити у скрутне, неприємне становище» (розм.).

Подібним чином розвинулося нове значення і у слові *відліплюватися*. Вихідна семантика названого словесного знака – «відокремлюватися, відпадати (про що-небудь приліплене або прилипле); відклеюватися» стала основою для розвитку нового значення «відстати, відчепитися від когось» (розм.). З'єднувальною ланкою між цими двома семемами стала спільна прихована сема «втрачати зв'язок», яка є компонентом архісем обох слів.

Нового метафоричного переосмислення зазнала також лексема *зліняти*. На базі первинної семантики «втративши попереднє забарвлення, набути невиразного, нерівного кольору; вицвісти» розвинулося нове значення «втекти, зникнути; ухилитися від роботи» (розм.). Семантичний розвиток цієї лексеми відбувся через асоціативну ознаку первинного значення слова, а також за рахунок використання семантики диференційних сем «зникнення, відсутність» вихідного значення, при цьому, імпліцитні смисли початкової семми стали експліцитними результативного лексико-семантичного варіанту. Зазначимо, що у розвитку нового значення відіграла також роль зміна архісеми – дія, що стосується механізму, на дію, що властива людині.

Розвиток інноваційних значень такого типу знайшов активне відображення в сучасному мовленні молоді, про що свідчать приклади нових метафоричних утворень, представлених у СУМ-20. Так, переосмислення зазнали лексеми, на яких позначилася дія оцінної конотації: *обламуватися* «утратити можливість продовжувати пересування, роботу через несправність машини, механізму і т. ін.» →

«зазнавати невдач, розчарування у своїх планах, надіях тощо» (*жарг.*); *позависати* «зачепившись за що-небудь, тримаючись на чомусь, повиснути» → «надовго затриматися в якомусь місці (про всіх або багатьох, усе або багато чого-небудь)» (*розм.*); *балаган* «тимчасове дерев'яне приміщення для театральних або циркових вистав на площі, вулиці» → «щось несерйозне, блазнівське, невпорядковане».

Представлені вище приклади значенневої динаміки словникового складу ще раз підтверджують думку про те, що в основі метафоричного найменування лежить «...здатність людини вловлювати схожість і подібність між різними індивідами, класами об'єктів, а потім за цією схожістю переносити назви справжнього носія чи функції на характеризувану особу чи предмет» [8, с. 329]. І це семантичне переосмислення об'єкта дійсності унаслідок порівняння його з іншим об'єктом за подібністю властивостей, ознак, рис, форм і т. ін. сприяє появі нових яскравих, а також влучних лексичних одиниць.

Не поступається активності творення і група неологізмів кримінального жаргону. Цілий ряд переносних осмислень з'явився в іменних найменуваннях, менше – у прикметниках, зокрема, у словах на позначення осіб та їх характерних рисах, у яких відображається ставлення до них суспільства й відповідна емоційна характеристика. Запропонований мовний матеріал демонструє механізми змін у значеннєвій структурі слова, показує як саме здійснюється оцінка та виражається відношення мовця до об'єкта думки, і як, у свою чергу, з'являється відповідне ремаркування нової семантичної одиниці (у кримінальній лексиці, як правило, ремарка *жаргонне*). Невипадково О. О. Тараненко, описуючи семантичні зміни у структурі слова через процес метафоризації, зазначає: «Метафора – це приховане порівняння, і це приховане може бути як дуже позитивне, так і негативне» [10, с. 109–110]. Саме такі негативні оцінки простежуються у нових значеннях слів, що розширили свою семантичну структуру через вживання у кримінальній сфері. Наприклад, СУМ-20 фіксує нове переносне значення в лексемі *бритоголовий*. Первинне значення цього слова «з бритою головою» отримало подальшу семантичну модифікацію через вживання в жаргонному мовленні. Це привело до появи інноваційної семантики «член злочинного угруповання, характерною ознакою зовнішності якого є стрижена голова, кремезна статура». Переосмислення цього слова відбулося за моделлю: перехід архісеми вихідного значення «з бритою головою» у диференційні семи похідного, поява у ньому нової архісеми «член злочинного угруповання» (*жарг.*). Така модель отримала реалізацію завдяки дії асоціативної метафоризації, в основі якої лежить екстралінгвістичний досвід носіїв мови.

Подібним чином відбувається процес модифікації семантики і в слові *відключати*. Початкове його значення «роз'єднувати що-небудь, зв'язане з роботою певної системи (газопроводу, водопроводу тощо); вимикати»

стосується припинення дії якогось механізму опосередковано, тобто через когось або через щось. Способом зміни архісеми дія машини – дія людини, а також на основі асоціативного зв'язку – на певний час «перестати існувати» – знепритомніти через удар або спиртне – відбувається метафоричне переосмислення цієї лексичної одиниці і появи нового значення «уводити когось у стан непритомності (ударом, спиртним тощо)» (*жарг.*).

Експресивно-стилістична трансформація вплинула також на семантику таких слів, як *авторитет* «про особу, що має вплив, повагу, заслуговує на повну довіру» → «лідер, ватажок кримінального угруповання» (*жарг.*); *крутий* «дуже загнутий, вигнутий, сильно закручений»; «дуже вигнутий, не поступовий (про поворот шляху, річки тощо)» → «який справляє сильне враження; неординарний» (*жарг.*) та «який демонструє свою фізичну силу, вплив тощо»; «у знач. ім. крутий» (*жарг.*); *братва* «товариші, друзі» (*фам.*) → «члени однієї спільноти (здебільшого – угруповань рекетирів, кримінальних структур, мафіозних угруповань тощо)» (*жарг.*).

Отже, аналіз інноваційного мовного матеріалу СУМ-20 продемонстрував активну дію семантичної неологізації, яка шляхом процесу метафоризації, що останнім часом активізувалася через соціолінгвістичні чинники, суттєво торкнулася іменникових та дієслівних номінацій. Досліджуваний масив лексики «проілюстрував» твердження О. А. Земської про те, що соціальна характеристика відображається в появі нових метафоричних утворень, де метафорично позначуваний об'єкт і його співвіднесеність з позначуваним виражає відношення суспільства до предмета думки: «Слова, що з'являються на наших очах, відображають певне сприйняття дійсності людиною, соціальну та індивідуальну оцінку явищ життя» [4, с. 201].

Виявлення характеру значеннєвих змін дозволило стверджувати, що мова на різних етапах свого власного розвитку підлягає тим перетворенням, які зумовлені різними її відношеннями – мови та її системи, мови і її внутрішньої структури, мови і людини, мови і суспільства – та способами їх вираження. Інтенсивність таких мовних перетворень проявляється в періоди значних змін у житті соціуму, одним із яких є період останніх десятиліть, що відіграв роль того каталізатора, який вплинув на розширення семантичного обсягу української лексики, у тому числі її метафоричного наповнення, що свідчить про розвиток у сучасній українській мові її експресивної, образної та емоційної сторін.

Література

1. Бодуэн де Куртенэ И. А. Избранные труды по общему языкознанию / И. А. Бодуэн де Куртенэ. – М. : Изд-во АН СССР, 1963. – Т. 1. – 384 с.; Т. 2. – 391 с.
2. Гумбольдт В. фон. Избранные труды по языкознанию / В. фон Гумбольдт ; пер. с нем. Г. В. Рамишвили. – М. : Прогресс, 1984. – 397 с.
3. Земская Е. А. Активные процессы современного словопроизводства / Е. А. Земская // Русский язык конца XX столетия (1985-1995) / [под ред. Е. А. Земской]. – [2-е изд.]. – М. : Языки русской культуры, 2000. – С. 90–141.

4. Кудрявцева Л. А. Моделирование динамики словарного состава языка / Л. А. Кудрявцева. – [2-е изд.]. – К. : ИПЦ « Киевский университет», 2004. – 208 с.
5. Лексика русского литературного языка XIX начала XX века / [отв. ред. Ф. П. Филин]. – М. : Наука, 1981. – 357 с.
6. Лексика современного русского литературного языка / [под ред. М. В. Панова]. – М. : Наука, 1968. – 185 с.
7. Мацько Л. Українська мова в кінці XX ст. (зміни в лексиці) / Любов Мацько // Дивослово. – 2000. – № 4. – С.15–20.
8. Русанівський В. М. Структура лексичної і граматичної семантики / В. М. Русанівський. – К. : Наук. думка, 1988. – 236 с.
9. Ставицька Л. Проблеми вивчення жаргонної лексики: Соціолінгвістичний аспект / Леся Ставицька // Українська мова. – 2001. – №1. – С. 55–68.
10. Тараненко А. А. Языковая семантика в ее динамических аспектах / А. А. Тараненко. – К. : Наук. думка, 1989. – 256 с.

УДК 811.161.1

Р. П. Тимошук

ПРО ПОЛІСЕМІЮ В ПОЛЬСЬКІЙ ЛІНГВІСТИЧНІЙ ТЕРМІНОСИСТЕМІ

Тимошук Р. П. Про полісемію у польській лінгвістичній терміносистемі.

У статті проаналізовано явище полісемії у польській лінгвістичній терміносистемі, з'ясовано причини її виникнення, виявлено основні типи багатозначності польських лінгвістичних терміноодиниць, визначено специфіку семантичної структури багатозначних лінгвістичних термінів у польських тлумачних та термінологічних словниках.

Ключові слова: полісемія, лінгвістична терміносистема, тлумачні та термінологічні словники.

Тимошук Р. П. О полисемии в польской лингвистической терминосистеме.

В статье проанализировано явление полисемии в польской лингвистической терминосистеме, определены причины ее возникновения, указаны основные типы многозначности лингвистических терминов, раскрыта специфика семантической структуры многозначных терминов лингвистики в польских толковых и терминологических словарях.

Ключевые слова: полисемия, лингвистическая терминосистема, толковые и терминологические словари.

Tymoshuk R. P. Polysemy in Polish linguistic terminology.

The article deals with the polysemy in Polish linguistic terminology, analyses the reasons of appearing polysemy in Polish linguistic terms, and their major types are defined. The specificity of semantic structure of polysemantic linguistic terms in Polish explanatory and terminological dictionaries is determined.

Key words: polysemy, linguistic terminology, explanatory and terminological dictionaries.

У сучасній славистиці однією з важливих проблем, яка потребує вивчень на етапі формування і функціонування назв галузевих понять, є полісемія в термінологічних системах. Тому з'ясування закономірностей творення терміноодиниць, дослідження особливостей їх структури і семантики, взаємозв'язку із загальноживаною лексикою мають велике значення для термінознавства. Питання семантичної організації термінологічної лексики на рівні парадигматики неодноразово порушувались у працях українських та російських лінгвістів Б. М. Головіна [3], В. П. Даниленко [4], А. В. Крижанівської [5], І. С. Куликової [6], Д. С. Лотте [7], Т. І. Панько [9], Л. В. Рогач [11],

Л. О. Симоненко [12] та інших учених. У польській лінгвістиці термінологічна полісемія розглядалася у працях С. Гайди [17], М. Бонка [14], Е. Гродзінського [18].

Дослідники галузевих терміносистем серед основних характеристик терміна, на відміну від загальноживаного слова, відзначають його моносемічність, тобто спеціальне слово мусить мати обмежений, чітко фіксований зміст, зрозумілий кожному поза контекстом [1, с. 158; 20, с. 11; 7, с. 21]. Однак більшість польських та східнослов'янських науковців схиляються до думки, що однозначність – це лише тенденція термінологічних найменувань, однозначність термінів є лише однією з вимог, які ставляться до нього [14, с. 19; 17, с. 70–72; 4, с. 65; 12, с. 26–27; 5, с. 103]. Якщо М. Бонк та В. П. Даниленко визначають полісемію в галузевих терміносистемах звичайним та закономірним явищем, адже терміни – це насамперед слова природної мови, і тому їм природно притаманні семантичні явища загальнолітературної лексики [14, с. 19; 4, с. 65], то С. Гайда вважає, що мова науки зберігає свій поліморфізм (багатозначність), диспонує природними, штучними, а також системними та контекстними засобами, що це явище одночасно обмежують або усувають залежно від потреб та мовної кваліфікації автора [17, с. 71]. В основі полісемії спеціальної лексики – зазначає вчений, – лежить відношення слова до об'єктивної дійсності, а також його узагальнювальна природа.

Серед українських термінологів проблему полісемії досліджувала Л. О. Симоненко, яка вважає основою розвитку термінологічної багатозначності зміни структури мовного знака, який набуває нового змісту на основі схожості (метафора), часової і просторової суміжності (метонімія, синекдоха) з іншими поняттями. На думку дослідниці, у термінології, як і в літературній мові, не можна надовго зберегти однозначність, тому що людські знання про навколишній світ весь час поповнюються, у процесі пізнання виникають нові поняття, які потребують словесного вираження, тобто вони відбиваються в мові, у тому числі і в полісемії слова [12, с. 27].

У науковій літературі є також спроби пояснити розвиток полісемії в термінах «міжкатегорійністю» та можливістю інтерпретувати, описувати об'єкт пізнання з різних позицій предметного і логічного знання, а також процесом термінологізації загальноживаних слів і детермінологізації термінів [2, с. 120]. Серед причин появи багатозначності в термінологічній лексиці виділяють: 1) присвоєння терміну значення, яке має спільні ознаки зі значенням терміна, що виражає інше поняття (ідеться про так звану категорійну багатозначність); 2) диференціація наукових понять і розхитування значення однозначного терміна у процесі його використання та подальшого доосмислення позначуваного ним поняття; 3) недостатня

вивченість характеру окремих понять, що заважає дати їм чітке визначення [11, с. 23].

У галузевих терміносистемах багатозначність послідовно відбиває одну з важливих властивостей лексико-семантичної системи мови – тенденцію до асиметричного дуалізму мовного знака, або до нерегламентованості співвідношення плану вираження і плану змісту, що є виявом мови до її економної систематизації, позначення нескінченного світу відносно обмеженою кількістю матеріальних мовних оболонок [10, с. 125; 13, с. 524]. Ми розглядаємо полісемію як наявність в одного і того самого слова кількох пов'язаних між собою значень, що виникають у результаті видозміни і розвитку первинного значення цього слова. До цього основного стрижневого значення тяжіють усі переносні вторинні конотації, хоч міра їх близькості є неоднаковою.

У багатозначному лексико-семантичному просторі лінгвістичної терміносистеми польської мови виділяємо такі типи полісемії:

1) *Зовнішньосистемна полісемія* (зумовлена семантичною трансформацією багатозначного слова, коли одне з його значень поступово спеціалізується в назву певного наукового чи іншого подібного йому поняття з властивими йому семантичними й функціональними ознаками [1, с. 37]). Так, наприклад, шляхом звуження значення утворився польський лінгвістичний термін **argument**. Загальномовне значення терміноодиниці – «*fakt lub przekonanie służące do uzasadnienia jakichś racji lub decyzji*» [USJP, t. 1, s. 48] – у термінологічному контексті набуває необхідної конкретизації: «*subsumpcja podmiotu, dopełnienia i uzupełnienia...*» [EJO, s. 57]. Іменник **aspekt** («*punkt widzenia, z którego się coś rozpatruje; widok, perspektywa, wygląd, ujęcie, postać, przejaw, strona czegoś*») шляхом семантичної спеціалізації позначає граматичну категорію дієслова в морфології: «*kategoria gramatyczna czasownika wyrażająca jego niedokonaność lub dokonaność*» [USJP, t. 1, s. 72].

Термінологізація загальноновживаних слів відбувається також шляхом переосмислення семантики мовних одиниць на основі подібності позначуваних реалій. Наприклад, іменник **symptom** в аналізованих тлумачних лексиконах подається в загальноновживаному значенні: «*oznaka czegoś, zwykle jakiegoś ujemnego zjawiska, często choroby; objaw, przejaw*» [SJPSz, t. 3, s. 382], [USJP, t. 3, s. 1072]. Польські галузеві словники фіксують таке лінгвістичне значення терміноодиниці: «*znak naturalny, przyporządkowany danemu przedmiotowi na zasadzie przyczynowej i pozwalający wnioskować o wystąpieniu tego przedmiotu*» [EJO, s. 578]. Подібним шляхом виникли у польській мові терміни **gniazdo, rdzeń, składnik, wyspa** тощо.

2) *Внутрішньосистемна полісемія*. Семантичною основою даного типу полісемії є диференціація наукових понять і розхитування значення однозначного терміна в межах лінгвістичної терміносистеми [11, с. 27].

Наприклад, лінгвістичний термін **wyraz** з позиції фонетики-фонології означає «*ciąg fonemów zawartych między dwiema potencjalnymi pauzami z jedną sylabą...*», в орфографії тлумачиться як «*jednostka tekstu pisanego będąca ciągiem liter danego alfabetu ograniczonym dwoma odstępami lub odstępem i znakiem interpunkcyjnym*», а з позиції граматики – «*elementarna jednostka składni funkcjonalnej zdolna do wchodzenia w związki syntaktyczne z innymi wyrazami gramatycznymi*» [EJO, s. 646]. Найчастіше внутрішньосистемна полісемія розвивається внаслідок метонімічного перенесення, в основі якого лежить зв'язок за суміжністю: дія – суб'єкт дії, дія – наслідок дії, ціле – частина цілого, розділ науки – назва об'єкта її вивчення тощо [8, с. 80]. Наприклад, лінгвістичний термін **nazalizacja** в польській мовознавчій науці позначає властивість звуків: «*nosowa artykulacja dodatkowa głoski*», а також – фонетичний процес: «*proces asymilacji fonetycznej polegający na pojawieniu się rezonansu nosowego w głosce pod wpływem sąsiedniej głoski nosowej*» [EJO, s. 388]; термін **etymologia** вказує на походження слова: «*pochodzenie wyrazu; źródłosłów*», а також тлумачиться як мовознавча дисципліна, що вивчає походження слів: «*dyscyplina językoznawcza zajmująca się badaniem pochodzenia wyrazów i ich pierwotnych znaczeń*» [USJP, t. 1, s. 575]; одне з формул тлумачення полісемічного терміна **słownictwo** позначає конкретніше, вужче поняття і називає «*wyrazy i terminy dotyczące jakiejś specjalności, jakiegoś środowiska lub jakiegoś regionu*», а у ширшому значенні вживається як «*ogół wyrazów wchodzących w skład jakiegoś języka, zasób wyrazów danego języka*» [USJP, t. 3, s. 875].

У межах цього типу виділяємо *категорійну* та *концептуальну* (авторську) полісемію. Якщо перша виражає відношення «об'єкт вивчення – розділ науки» (наприклад, **fleksja** «*odmiana wyrazów, zespół form służących do oznaczania stosunków między wyrazami w zdaniu*», а також «*dział gramatyki zajmujący się opisem tych form wyrazowych*» [USJP, t. 1, s. 797]), то друга – пов'язана з відмінностями у науковій інтерпретації одного й того мовного явища. Авторську полісемію добре репрезентують лінгвістичні енциклопедії та термінологічні словники польської мови. Наприклад, Празька структуралістична школа термін **fonem** визначає як «*zespół przysługujących mu fonologicznych cech dystynktywnych, traktowanych jako atrybuty fonemu – elementarnej jednostki struktury fonologicznej języka*»; у теорії дистинктивних ознак Р. Якобсона даний термін означає «*zespół współwystępujących prostych jednostek fonologicznych cech dystynktywnych*»; сучасне розуміння даної терміноодиниці як «*funkcjonalnej, relacyjnej jednostki planu wyrażenia o funkcji dystynktywnej*» запроваджене до польського мовознавства М. Крушевським та Я. Бодуеном де Куртене [EJO, s. 156]. Нового семантичного наповнення набувають – залежно від авторської позиції – лінгвістичні терміни: **zdanie, znak, metajęzyk, makrolingwistyka, fraza, tekst** тощо.

3) *Міжсистемна полісемія* (виявляється в одночасному вживанні термінів на позначення галузевих понять в інших наукових дисциплінах: біології, фізиці, юриспруденції, медицині, філософії, психології, музиці, логіці, інформатиці тощо). Наприклад, терміноодинаця **filtr** у технічній науці тлумачиться як «*przegroda lub urządzenie służące do oddzielania ciał stałych od cieczy lub gazów, zatrzymujące ciała stałe, a przepuszczające płyny i gazy*», в інформатиці означає «*rodzaj programu dokonującego selekcji lub prostego przekształcenia danych wejściowych*» [USJP, t. 1, s. 751], а у трансформаційно-генеративній граматиці – «*ograniczenie nakładane na rząddek wygenerowany przez reguły gramatyczne, które określają go jako niepoprawny (niegramatyczny)*» [EJO, s. 154]. Термін **elipsa** в польському мовознавстві та літературознавстві інтерпретується як «*opuszczenie w zdaniu wyrazu lub wyrazów, domyślnych w szerszym kontekście; wyrzutnia*», в геометрії позначає «*jeden z przekrojów stożka, krzywa płaska zamknięta, w której suma odległości każdego punktu od danych dwóch punktów jest wielkością stałą*» [SJPSz, t. 1, s. 538]. Лексична одиниця **formant** вживається у значенні «*element, za pomocą którego dany wyraz został utworzony od swej podstawy słowotwórczej*», однак у фізиці цей термін тлумачиться як «*uwydarniona grupa składowych widma dźwięków*» [USJP, t. 1, s. 842].

Багатозначність у галузевих терміносистемах пояснюється схожістю процесів та явищ у різних сферах діяльності людини. Ознака уподібнення проявляється в цих терміносистемах з різним ступенем інтенсивності і стосується різних об'єктів. Якщо в ідеалі термін у межах однієї терміносфери повинен мати лише одне точно окреслене значення – бути однозначним, то полісемія термінів на рівні кількох субмов – явище не тільки неунікненне, а й поширене, оскільки спеціальне слово, змінюючи своє значення, відображає різні аспекти об'єктивної дійсності, описує різні мовні змісти [18, с. 16].

Аналіз семантичної структури польських багатозначних мовознавчих терміноодинаць показав, що формули тлумачення у загальномовних словниках польської мови часто не збігаються з їх кваліфікацією у лінгвістичних термінологічних словниках та мовознавчих енциклопедіях, що пояснюється різним призначенням лексикографічних праць. Якщо тлумачні словники описують спеціальну лексику як частину лексико-семантичної системи загальнолітературної мови і включають як правило фрагменти термінологічних систем, то завдання галузевих словників та енциклопедій – максимально повне представлення системи наукових понять конкретної галузі. Так, реєстрові одиниці **redukcja** та **podstawa słowotwórcza** у «Słowniku terminologii językoznawczej та Encyklopedii językoznawstwa ogólnego» конкретизуються спеціалізованими, полісемічними дефініціями: **redukcja** 1) «*osłabienie wymowy lub całkowity zanik jakiegoś dźwięku czy połączenia dźwiękowego*»; 2) «*jeden z rodzajów transformacji elementarnych, polegający na ściągnięciu elementów w jeden: $x + y \rightarrow z$* »

[EJO, s. 482-483]; 1) «*zanik pewnego elementu (fonemu lub grupy fonemów) w wyrazie lub formie*»; 2) «*jeden z rodzajów elementarnych transformacji*» [STJ, s. 479]; **podstawa słowotwórcza** 1) «*wyraz podstawowy w stosunku do derywatu, wyrazu fundowanego*»; 2) «*część wyrazu fundowanego*» [EJO, s. 443]; тоді як у польських тлумачних словниках значення термінів є більш узагальненими, зрозумілими для широкого загалу людей: **redukcja** «*osłabienie artykulacji głosek, a także często ich zanik w wyrazie*» [USJP, t. 3, s. 455], [SJPD, t. 7, s. 867]; **podstawa słowotwórcza** «*wyraz podstawowy, którego temat zostaje użyty do utworzenia nowej jednostki wyrazowej*» [SJPSz, t. 2, s. 749]. Схожим чином представлено формули тлумачення лінгвістичного терміна **fonacja** в польських тлумачних та галузевих словниках: «*proces produkowania dźwięków mowy za pomocą ruchów artykulacyjnych narządów mowy w trakcie konkretnego aktu mowy*» [STJ, s. 172], 1) «*(quasi-)periodyczny ruch drgający wiązadeł głosowych, będący źródłem dźwięku*»; 2) «*wszelka aktywność krtani w procesie wytwarzania mowy, współdecydująca o indywidualnym zabarwieniu głosu*» [EJO, s.155], «*wydawanie głosu przez człowieka, wymawianie dźwięków mowy*» [SJPD, t. 2, s. 925], [SJPSz, t. 1, s. 601], [USJP, t. 1, s. 820].

Інша причина розбіжності словникових дефініцій – тенденція до розширення семантичного обсягу та ускладнення значеннєвої структури аналізованих термінологічних слів внаслідок розвитку лінгвістичної науки, виникнення нових напрямків і концепцій, що зумовлено переглядом поглядів мовознавців на об'єкти вивчення мовних явищ. Наприклад, термін **emfaza** в сучасному польському мовознавстві інтерпретується як «*sposób ukształtowania wypowiedzi lirycznej lub oratorskiej silnie nacechowanej ekspresywnie*», а також як «*nacisk, jaki się kładzie na któryś ze składników zdania*» [EJO, s. 143-144]. «*Słownik terminologii językoznawczej*» З. Голомба (1968р.) дану терміноодиницю подає тільки у першому значенні: «*zjawisko stylistyczne polegające na wzmożeniu ekspresywności wypowiedzenia przez odpowiednią postać morfologiczną, intonację, akcent lub specjalny szyk jego członów*» [STJ, s. 156]. Іменник **substytucja** у словнику лінгвістичних термінів та мовознавчих енциклопедіях польської мови тлумачиться переважно у двох значеннях: 1) «*zjawisko zastępowania powszechnego w danym języku dźwięku w mowie niektórych osób lub grup społecznych bądź terytorialnych przez dźwięk inny, mniej rozpowszechniony*»; 2) «*operacja zastąpienia w wyrażeniu języka jakiejś jego części przez inny element o tej samej wartości gramatycznej*» [EJO, s. 572], [STJ, s. 543], [EWJP, s. 338-339]. Однак, аналіз пізніших лексикографічних видань вказує на розширення семантичної структури даної терміноодиниці у польській лінгвістиці: «*w glossematyce substytucja służy jako test do ustalania wariantów fakultatywnych*»; «*w gramatyce transformacyjno-generatywnej – typ reguły*» [EJO, s. 572].

Іноді відмінності в лексикографічному представленні семантики багатозначних польських мовознавчих термінів пов'язані із концептуальною складністю визначення певних понять лінгвістики. Наприклад, термін **konotacja** в 11-ти томному тлумачному словнику В. Дорошевського кваліфікується як «*współznaczanie, oznaczanie zespołu cech wtórnie kojarzących się ze znaczeniem podstawowym danego wyrazu*» [SJPD, t. 3, s. 931], у «*Słowniku języka polskiego*» М. Шимчака ремарковане мовознавчою позначкою тільки одне із значень терміноодиниці: «*pośrednio wskazywanie przez wyraz na konieczność występowania w tekście wyrazu należącego do określonej kategorii językowej*» [SJPSz, t. 1, s. 992]; формули тлумачення « *pewne klasy wyrazów nie tylko oznaczające bezpośrednio dane zjawisko, ale równocześnie pośrednio współznaczające inne...*» і «*jedne formy gramatyczne konotujące inne formy*» [STJ, s. 296] фіксує *Słownik terminologii językoznawczej*. У сучасних лексикографічних джерелах термін **konotacja** подається щонайменше у трьох значеннях, що вказує на звуження значення терміна, а також на відсутність концептуальної єдності у лінгвістичній інтерпретації даного термінопоняття: 1) «*wyróżniona cecha (treść) charakterystyczna...; zespół cech, przysługujących wszystkim desygnatom danej nazwy*»; 2) «*oznaczanie przez określone klasy wyrazów z jednej strony bezpośrednio pewnych cech, ale z drugiej także współznaczanie rzeczy związanych z tamymi i tym samym otwieranie przez nie w tekście miejsc dla innych klas wyrażen*»; 3) «*znaczenie łączne formy i treści elementów językowych*» [EJO, s. 310-311], [USJP, t. 2, s. 121].

Дослідження виявило нечисленну групу багатозначних лінгвістичних терміноодиниць, лексичні значення яких подаються в деяких тлумачних словниках як омонімічні. Лексикографічна інтерпретація багатозначних лексем пов'язана з проблемою встановлення, чи дане явище є результатом семантичного розвитку одного зі значень спеціального слова, чи його джерелом є історичні процеси, яким підлягають генетично та значеннево різні реєстрові одиниці. Так, лексична одиниця **przypadek** у тлумачних словниках М. Шимчака та В. Дорошевського представлена сіткою полісемічних значень: 1. «*zdarzenie, zjawisko, których się nie da przewidzieć na podstawie znanych praw naukowych i doświadczenia; zdarzenie niespodziewane, zrządzenie losu, zbieg okoliczności, traf*»; 2. «*jedna z postaci choroby spośród wielu podobnych; pojedyncza postać choroby*»; 3. «*forma gramatyczna imienia wyrażająca stosunek syntaktyczny danego imienia do innych wyrazów w zdaniu*» [SJPSz, t. 2, s. 1050], [SJPD, t. 7, s. 586], однак в *Uniwersalnym słowniku języka polskiego* С. Дубіша дане слово розкривається омонімічними значеннями: I «*zdarzenie, zjawisko, których nie da się przewidzieć, zdarzenie niespodziewane, zrządzenie losu, zbieg okoliczności; traf*»; II «*kategoria gramatyczna określająca składniową funkcję rzeczownika, przymiotnika, zaimków oraz liczebników i imiesłówów odmiennych*» [USJP, t. 3, s. 235]. На

наш погляд, даний приклад свідчить про затирання та втрату семантичних зв'язків між лексичними значеннями даної терміноодиниці, внаслідок чого відбулось усамостійнення загальноновживаного та термінологічного значень реєстрової одиниці. Аналогічно в аналізованих загальнономовних лексиконах інтерпретуються значення таких лексичних одиниць як **celownik**, **homofonia**, **homofoniczny**. Вважаємо, що такі лінгвістичні терміни доцільно подавати в польських словниках як омоніми.

Отже, у лінгвістичній терміносистемі польської мови виділяються зовнішньосистемний, внутрішньосистемний та міжсистемний типи полісемії, які характеризуються неоднозначністю наукових понять і співвідносних із ними термінів. Специфіка подання семантичної структури польських лінгвістичних термінів у різних типах словників пояснюється як різними вимогами до укладання реєстру таких лексикографічних праць, так і способами узагальнення семантичних характеристик лінгвістичної термінології у слов'янській лексикографії.

Умовні скорочення

- SJPD – Słownik języka polskiego / Red. W. Doroszewski. – Warszawa, 1958-1969. – Т. 1–11.
 SJPSz – Słownik języka polskiego / Red. M. Szymczak. – Warszawa, 1978-1981. – Т. 1–3.
 USJP – Uniwersalny słownik języka polskiego / Red. S. Dubisz. – Warszawa, 2003. – Т. 1–4.
 STJ – Gołąb Z., Heinz A., Polański K. Słownik terminologii językoznawczej. – Warszawa, 1968.
 EWJP – Encyklopedia wiedzy o języku polskim / Red. S. Urbańczyk. – Wrocław, Warszawa, Kraków, Gdańsk, 1978.
 EJO – Encyklopedia językoznawstwa ogólnego / Red. K. Polański. – Wrocław, 2003.

Література

1. Білодід І. К. Сучасна українська літературна мова : Лексика і фразеологія / І. К. Білодід. – К : Наук. думка, 1973. – 438 с.
2. Глушко М. М. Полисемия и синонимия терминов / М. М. Глушко // Теория и практика английской научной речи. – М. : Московский университет, 1987. – Ч. 2. – С. 116–125.
3. Головин Б. Н. Лингвистические основы учения о терминах : Учеб. пособие для филол. спец. вузов / Б. Н. Головин, Р. Ю. Кобрин. – М. : Высш. шк., 1987. – 104 с.
4. Даниленко В. П. Русская терминология : Опыт лингвистического описания / В. П. Даниленко. – М. : Наука, 1977. – 246 с.
5. Крижанівська А. В. Склад і структура термінологічної лексики української мови / А. В. Крижанівська. – К. : Наук. думка, 1984. – 194 с.
6. Куликова И. С. Введение в металингвистику (системный, лексикографический и коммуникативно-прагматический аспекты лингвистической терминологии) / И. С. Куликова, Д. В. Салмина. – СПб. : САГА, 2002. – 352 с.
7. Лотте Д. С. Основы построения научно-технической терминологии / Д. С. Лотте. – М. : Изд-во АН СССР. – 1961. – 156 с.
8. Малевич Л. Д. Термінологічна полісемія: онтологія явища, різновиди, шляхи впорядкування / Л. Д. Малевич // Українська термінологія і сучасність : зб. наук. праць. – К. : КНЕУ, 2007. – Вип. VII. – С. 78–81.
9. Панько Т. І. Українське термінознавство : [підручник] / Т. І. Панько, І. М. Кочан, Г. П. Мацюк. – Львів : Світ, 1994. – 216 с.
10. Підвойний В. М. Лінгвістична термінологія турецької мови : дис. ... канд. філол. наук : 10.02.13 / Підвойний Володимир Миколайович. – К., 2001. – 215 с.
11. Рогач Л. В. Семантична основа лінгвістичних термінів в українській та англійській мовах : дис. ... канд. філол. наук : 10.02.15 / Рогач Леся Валер'янівна. – Ужгород, 2000. – 191 с.
12. Симоненко Л. О. Формування української біологічної термінології / Л. О. Симоненко. – К. : Наук. думка, 1991. – 151 с.

13. Тараненко О. О. Полісемія // Українська мова : Енциклопедія / Редкол. : Русанівський В. М., Тараненко О. О., Зяблюк М. П. та ін. – [3-тє вид., зі змінами і доп.]. – К. : Вид-во «Укр. енцикл.» імені М. П. Бажана, 2007. – С. 524–525.
14. Bąk M. Powstanie i rozwój polskiej terminologii nauk ścisłych / M. Bąk. – Wrocław : Zakład Narodowy im. Ossolińskich, 1984. – 184 s.
15. Encyklopedia językoznawstwa ogólnego / [red. K. Polański]. – Wrocław : Zakład Narodowy im. Ossolińskich, 2003. – 731 s.
16. Encyklopedia wiedzy o języku polskim / Red. S. Urbańczyk. – Wrocław, Warszawa, Kraków, Gdańsk : Zakład Narodowy im. Ossolińskich, 1978. – 446 s.
17. Gajda S. Wprowadzenie do teorii terminu / S. Gajda. – Opole : WSP, 1990. – 145 s.
18. Grodziński E. Wieloznaczność terminów filozoficznych / E. Grodziński // Poradnik językowy. – Warszawa, 1986. – №1. – S. 15–25.
19. Jadacka H. Z problemów opisu leksykograficznego haseł wieloznacznych / H. Jadacka // Poradnik językowy. – Warszawa, 1990. – №6. – S. 437–442.
20. Lukszyn J. Termin i system terminologiczny w świetle praktyki terminograficznej / J. Lukszyn // Języki specjalistyczne. Metajęzyk lingwistyki. – Warszawa, 2001. – S. 7–26
21. Słownik języka polskiego / [red. W. Doroszewski]. – T. 1-11. – Warszawa : PWN, 1958–1969.
22. Słownik języka polskiego / [red. M. Szymczak]. – T. I-III. – Warszawa : PWN, 1978–1981.
23. Słownik terminologii językoznawczej / Gołąb Z., Heinz A., Polański K. – Warszawa: PWN, 1968. – 847 s.
24. Uniwersalny słownik języka polskiego / [red. S. Dubisz]. – T. 1–4. – Warszawa : PWN, 2003.

УДК 811.161.2'373.611

А. В. Ткач

ПРИКМЕТНИКОВІ СЛОВСПОЛУЧЕННЯ ТЕРМІНОЛОГІЧНОГО ХАРАКТЕРУ В СУЧАСНІЙ МОВІ МЕДИЦИНИ

Ткач А. В. Прикметникові словосполучення термінологічного характеру в сучасній мові медицини.

У науковому дослідженні йдеться про складні номінації – композити термінологічного характеру в сучасній мові медицини. Акцент зроблено на прикметникових термінах-словосполученнях: дається оцінка таким багатоконцентним утворенням, розглядаються їхні специфічні семантико-структурні ознаки, своєрідні умови й особливості функціонування.

Ключові слова: термін(и), термінологія, українська медична термінологія, багатоконцентні утворення, прикметникові словосполучення, терміни-словосполучення.

Ткач А. В. Прилагательные словосочетания терминологического характера в современном языке медицины.

В научном исследовании говорится о сложных номинациях – композитах терминологического характера в современном языке медицины. Акцент сделан на прилагательных терминах-словосочетаниях: дается оценка таким многокомпонентным образованиям, рассматриваются их специфические семантико-структурные признаки, своеобразные условия и особенности функционирования.

Ключевые слова: термин(ы), терминология, украинская медицинская терминология, многокомпонентные образования, прилагательные словосочетания, термины-словосочетания.

Tkach A. V. Adjectival Word Combinations of Terminological Character in Terms of Modern Language of Medicine.

The scientific research considers the complex nomination – composites of terminological character in the modern language of medicine. The author analyzes the adjective terms and phrases. An assessment of such multi-formations and semantic and structural features and secularities of functioning are emphasized.

Key words: terms, terminology, Ukrainian medical terminology, component formation, adjective phrases, terms, phrases.

Суттєвою рисою української терміносистеми з позицій сучасного словотвору є її неоднорідний характер. Так, усі термінологічні одиниці поділяють на дві групи (за формальною, структурною ознакою):

1) одновербальні терміни (однослівні або гіпероніми); 2) полівербальні терміни (багатослівні) [3, с. 427]. Окремі мовознавці переконують, що понад 70 % термінів у різних терміносистемах – це словосполучення [7, с. 171], саме вони становлять основний масив термінофонду [3, с. 427]. Не є винятком і сучасна українська медична термінологія. Хоча базовий термінофонд її становлять однослівні (одновербальні) терміни, проте чимало медичної лексики сформовано двокомпонентними (полівербальними) термінами, периферійна зона доповнюється відповідно трьох-, чотирьох-, п'яти-, шестикомпонентними одиницями. Такі багатокомпонентні утворення є результатом опосередкованої вторинної номінації, оскільки термін змінює свою денотативно-сигніфікативну віднесеність, відзначається вмотивованістю, реалізуючи своє нове значення з натяком на сигніфікат конкретизуючого слова. Характер зазначених понятійно-наукових сполук визначається єдністю протилежностей таких базових одиниць, як семантична цілісність і структурно зумовлена самостійність кожного елемента, що є засобом єдиної, але розщепленої наукової назви.

Унаслідок опосередкованої вторинної номінації з'являється термін-словосполучення. Щоправда, у сучасному термінознавстві таке поняття лінгвісти кваліфікують по-різному, зокрема: складений термін (Д. Лотте), складні слова (О. Кардашук, О. Кульбабська), багатокомпонентний термін (В. Чумак, С. Овсейчик), терміни-композиції (Л. Азарова), аналітичні номінації (О. Чуєшкова) тощо. Проте найчастіше складні номінації термінологи називають термінами-словосполученнями (В. Даниленко, Т. Панько, І. Кочан, Г. Мацюк, А. Крижанівська, Л. Симоненко, А. Д'яков, Т. Кияк, З. Куделько, Л. Вакарюк, С. Панцьо й ін.).

Українська медична терміносистема нині репрезентує чималу кількість термінів-словосполучень. Базовою одиницею (стрижневим словом) кожної словосполучної моделі є термін-іменник, до якого на основі підрядного зв'язку приєднуються залежні компоненти (конкретизатори). Навколо опорної назви (ядерного субстантива) у медичних термінах групуються здебільшого прикметники, які формують з іменником стійкі форми номінацій, що характеризуються системністю, наявністю дефініції, стислістю та семантичною єдністю, відсутністю експресії та стилістичною нейтральністю: *алергічна реакція, коронарна недостатність, кровоносна система, вископатогенний вірус, донорська кров, органічна речовина, штучне запліднення* й ін. Напр.: *Протягом десятиріч продовжувалися дослідження, внаслідок яких з'явилися нові факти й розкрилися нові закономірності фізіологічних функцій органів внутрішньої секреції* (Із підр.); *Сурогатне материнство – це одна з репродуктивних технологій, за допомогою якої здорова жінка на основі угоди (договору) після штучного запліднення виношує і народжує дитину для іншої сім'ї* (Із телепередачі); *Як джерело вітаміну В, малина помічна*

при тривалому вживанні **сульфамідних препаратів та антибіотиків** – вони знижують вироблення цього вітаміну **кишковими бактеріями** (Із газети). Тут прикметники вказують на ознаки, різнопланово характеризуючи явище чи поняття. Здебільшого в наукових словосполученнях вони передують іменниковим формам. Незалежно від лексико-граматичного категорійного складу та словесної довжини такі терміни-словосполучення виражають функціонально одне термінологічне поняття.

Досліджений матеріал переконливо засвідчує, що в медичній термінології найчисленнішими з-поміж складених термінів є моделі двокомпонентних словосполучень, утворених на базі субстантивно-субстантивного та субстантивно-ад'єктивного зв'язків.

Субстантивно-субстантивні медичні терміносполуки формуються за схемою: [іменник (Н. в.) + іменник (Р. в.)]: *відшарування сітківки, ерозія емалі, запалення нирки, корінь зуба, метод Павлова, намисто Венери* тощо. Напр.: *Салат – джерело **зміцнення імунітету**, добрий помічник у захисті організму від різних інфекційних збудників та від такого важкого захворювання, як рак* (Із газети); *Суниці добре регулюють діяльність кишечнику й **обмін речовин**, беруть участь у виведенні «поганого» холестерину і токсинів, справляють заспокійливу, сечогінну, глистогінну дію* (І. Носаль).

Більшу групу складають субстантивно-ад'єктивні утворення, виражені іменником у Н. в. та узгодженого з ним відносного прикметника (рідше – діеприкметника): *жовчний міхур, бронхіальна астма, вузький таз*. Конкретизатори (доповнювальні компоненти) можуть бути і простими, і складними прикметниками: *ендокринна система, шлункова рідина, кишково-шлунковий тракт, шишкоподібна залоза* та ін.

Зазначені терміни-словосполучення мають гнучку будову, унаслідок чого внутрішньоструктурна зміна номінативної одиниці, що стосується лише її дистрибутивних характеристик, не заторкує семантичної тотожності. Таку видозміну варто визначити як власне структурну (формальну), у результаті чого маємо терміни з іншим порядком розташування його складових, порівн.: *молочна катаракта – катаракта молочна, очне яблуко – яблуко очне, кісткова тканина – тканина кісткова*. Напр.: *Іноді **нанізм (карликовість)** розвивається у дітей внаслідок недоїдання, тяжких хронічних хвороб – **ниркової недостатності**, ревматизму, вад серця* (Із підр.); *Істотно поліпшує перебіг хвороби **Бехтерева лікувальна фізкультура**, спрямована на збереження рухливості й зміцнення м'язів хребта. Ефективними бувають **сегментарний і загальний масаж, апаратна фізіотерапія*** (Із газети): → модель [прикметник + іменник]; ***Пилок квітковий** – цінний оздоровчий засіб системної та метаболічної дії, який може бути рекомендований для оптимізації комплексного лікування хворих на хронічний пієлонефрит* (Із наук. зб.): → [іменник + прикметник]. Між такими структурно-

співвідносними варіантами простежується певне стилістичне розрізнення: препозиція означення відповідає прямому порядку слів, а його постпозиція – інверсійному [3, с. 428].

Окрім того, серед медичних складених термінів, компоненти яких об'єднані підрядним зв'язком, більшість становлять двоскладові конструкції, які можуть бути презентовані й термінологічними одиницями (обидва слова), й лексемами, де означуване слово загальноновживаного типу чи не термінологічного характеру: *мозкова травма, флюорографічний метод, катаральний ларингіт, грудна жаба, очне дно, протока навкололімфатична, тазовий пояс, сонна артерія*.

Крім двослівних термінів, прикметники входять до складу багатослівних виразів, що передають цілісні поняття: *ішемічна хвороба серця, хронічний гнійний гайморит, дисбактеріоз товстої кишки, гострий гематогенний остеомієліт трубчастих кісток*. Зазвичай такі складені термінологічні структури утворюються за різними словотвірними схемами, найбільш поширеними є трикомпонентні: прикметник + іменник + іменник (*велике коло кровообігу, вроджена вада серця*), прикметник + прикметник + іменник (*багатофракційне дуоденальне зондування, хронічний обструктивний бронхіт*), іменник + прикметник + іменник (*вуздечка верхньої губи, шлуночок лівого передсердя*) тощо. Напр.: *Лікування гострої фази гаймориту передбачене в умовах стаціонару* (Із підр.); *Основними клінічними проявами ішемічної хвороби є часті напади болю за грудниною* (Із посібника); *У хворих на тонзиліт завжди буває запалення піднебінних мигдаликів* (Із підр.); *З вірогідних оксидантних чинників і посередників найбільше значення мають сигаретний дим, інфекції дихальних шляхів, запалення бронхіального дерева* (Із наук. зб.).

Як бачимо, наведені трикомпонентні наукові назви виникають на базі одно- та двокомпонентних і утворюються аналогічно до складних слів через поширення двоскладних термінів новим визначальним формантом. Кожна перша морфема трикомпонентного складеного медичного терміна здебільшого є видовою щодо відповідного двоморфемного слова [2, с. 30-33]. Тобто в зазначених термінах є структурно організуючий центр та визначальна (доповнювальна) група.

Отже, формування термінів-комполітів відбувається на основі вже наявних лексичних одиниць, а їх виникнення «пояснюється необхідністю подальшої деталізації предметів, явищ, виражених однокомпонентними термінами, вони сприяють удосконаленню структури процесу інформації та комунікації» [2, с. 33].

Чотири-, п'яти-, шестикомпонентні терміни є менш численними в українській медичній термінології. Вони являють собою поєднання різноманітних компонентів за різними словотвірними моделями: *запалення слизової оболонки рота, окістя краю зорового каналу, внутрішньоочна ділянка верхньої очної щілини* й ін. Напр.: *Верхній косий м'яз ока*

*починається від спільного сухожилкового кільця медіально від м'яза, що піднімає верхню повіку, і між **верхнім та присереднім** прямими м'язами очного яблука прямує дотриву і досередини (Із наук. зб.).*

Низький рівень функціонування таких багатоскладових термінів зі значною інформативною насиченістю пояснюється громіздкістю, що наближає-таки їх до власне синтаксичних конструкцій. Тому досить часто вони замінюються (коли це можливо) або іншомовними термінами, або професіоналізмами. Напр.: *Гемоглобін – це складний білок, який входить до еритроцитів (червоних кров'яних клітин крові) й відповідає за доставку кисню до наших органів і тканин (Із газети); Перфузія (пропускання крові крізь порожнину серця – штучний кровообіг) тривала понад дві години (Із газети); Епікард – зовнішній шар стінки серця (Із підр.); Перевантаження й потрясіння, що випали людству в двадцятому столітті, породили рак – переродження клітини, природу якого встановити поки що не вдається (О. Сизоненко); Нейролептик – лікарська речовина, що пригнічує деякі функції нервової системи й таким чином усуває тривогу, напруження і т. ін. (Великий тлумачний словник сум); Дисгідротична екзема характеризується утворенням мікроевезикул (пухирців з водою) на бокових поверхнях пальців, рідше – на долонях і підощвах (Із газети); Вагус – блукаючий нерв. Гальмує функцію багатьох внутрішніх органів (М. Амосов).*

За ступенем смислової роздільності складені терміни-композиції умовно поділяють на: 1) стійкі багатокомпонентні медичні терміни, в яких підкреслюються тільки окремі зовнішні (рідше – внутрішні) ознаки предметів чи понять: *барабанна перетинка, вушна раковина, жовта лихоманка, сонячне сплетіння* та ін.; 2) терміни-словосполучення, для яких характерна формальна (умовна) роздільність компонентів: *дихальні шляхи, сечостатева система, шлункова кровотеча, серцевий ритм, слизова оболонка* й ін.

Медичні терміни-словосполучення, як і складні терміни, виражають цілісне поняття, володіють багатством семантичної та стилістичної сполучуваності компонентів, є «знаком-повідомленням і номінативним знаком» в одній словотвірній моделі. Вони громіздкі, менш економні, проте таке багатослів'я з необхідною чіткістю виражає певну наукову одиницю не тільки в граматичному, але й семантичному плані.

Отже, утворення нових термінів у медицині через словоскладання та основоскладання набуває все більшої впорядкованості й актуальності. Таке термінологічне словотворення – процес осмислений, що дозволяє контролювати й регулювати його. Це приводить до значного кількісного зростання продуктивних і поширених терміноелементів (власне українських і запозичених), урізноманітнює термінофонд мови медицини, дає змогу вибору щодо менш численних і непродуктивних словотворчих моделей та активно функціональних, краще пристосованих до законів української мови.

Література

1. Азарова Л. Є. Складні слова в українській мові: структура, семантика, концепція «золотої» пропорції / Л. Є. Азарова. – Вінниця, 2000. – 222 с.
2. Безбородько Н. І. Композити в медичній термінології / Н. І. Безбородько // Мовознавство. – 1979. – № 3. – С. 30–33.
3. Вакарюк Л. Словосполучення термінологічного характеру в словотворі / Л. Вакарюк, С. Панцьо // Науковий вісник Чернівецького університету / наук. ред. Б. І. Бунчук. – Чернівці : Рута, 2007. – Вип. 321–322. Слов'янська філологія. – С. 427–431.
4. Кардашук О. В., Кульбабська О. В. Синтаксична сутність мотивованості складного слова / О. В. Кардашук, О. В. Кульбабська // Актуальні проблеми менталінгвістики: зб. наук. статей за матеріалами V Міжнар. наук. конф. / наук. ред. Л. В. Корновенко. – Черкаси, 2007. – С. 66–68.
5. Карпіловська Є. А. Конструювання складних словотворчих одиниць / Є. А. Карпіловська. – К.: Наук. думка, 1990. – 156 с.
6. Осипенко З. М. Моделі складних слів у сучасній термінології / З. М. Осипенко // Українська мова і література в школі. – 1978. – № 11. – С. 82–84.
7. Панько Т. І., Кочан І. М., Мацюк Г. П. Українське термінознавство : [підручник] / Т. І. Панько, І. М. Кочан, Г. П. Мацюк. – Львів: Світ, 1994. – 216 с.
8. Ткач А. В. Особливості термінів-композитів у медичній термінології / А. В. Ткач // Науковий вісник Чернівецького університету / наук. ред. Б. І. Бунчук. – Чернівці : Рута, 2001. – Вип. 116. Слов'янська філологія. – С. 88–92.

УДК 811. 161. 2' 373. 21

Є. М. Ткаченко

СІВЕРСЬКИЙ ДОНЕЦЬ – СІВЕРСЬКОДОНЕЦЬК – СЄВЕРОДОНЕЦЬК: ПОХОДЖЕННЯ, СТРУКТУРА, СЕМАНТИКА

Ткаченко Є. М. Сіверський Донець – Сіверськодонецьк – Северодонецьк: походження, структура, семантика.

У статті розглянуто питання походження ойконіма *Северодонецьк*, встановлено мотив номінації назви річки *Сіверський Донець*, послідовність та поступовість її виникнення, відповідність похідного ойконіма твірному гідроніму як за структурою, так і за семантичними особливостями, а також проаналізовано первинну етимологічну базу – етнонім *сіверяни*.

Ключові слова: гідронім, ойконім, топонімічна метонімія, топонімна лексема.

Ткаченко Е. Н. Северский Донец – Северскодонецк – Северодонецк: происхождение, структура, семантика.

В статье рассматриваются вопросы происхождения ойконима *Северодонецк*, устанавливаются мотивы номинации названия реки *Северский Донец*, последовательность и постепенность его возникновения, соответствие производного ойконима производящему гидрониму как за структурою, так и за семантическими особенностями, а также анализируется первичная этимологическая база – этноним *северяне*.

Ключевые слова: гидроним, ойконим, топонимическая метонимия, топонимная лексема.

Tkachenko E. M. Siverskiy Donets - Siverskodonetsk –Severodonetsk: origin, structure, semantics.

In the article the problem of the origin of the oikonym *Severodonetsk* is investigated, the motive of the nomination of the name of the river *Siverskiy Donets*, the succession and the gradualness of its appearance, the correspondence of the derived oikonym to the forming hydronym both structurally and semantically are defined, and also the initial etymological base – ethnonym *siveryani* is analyzed.

Key words: hydronym, oikonym, toponymic metonymy, toponymic lexeme.

Узаємозв'язки і взаємовпливи назв річок і поселень є важливим аспектом проблеми взаємодії різних топонімічних класів. З цією особливістю тісно пов'язані й інші проблеми теоретичної ономастики – питання топонімічної омонімії та метонімії, перенесення назв з одного

об'єкта на інший, дослідження системи словотвору різних топонімних класів тощо. Крім того, висвітлення взаємозв'язків гідронімів і ойконімів є важливою умовою визначення їх походження, структурної та семантичної інтерпретації.

У топоніміці питання транстопонімізації (переносу назв всередині свого класу із одного підкласу в інший) та етимології назви *Сіверський Донець* розглядалося неодноразово. Спеціальні розробки цьому дослідженню присвятили Є. С. Отін [5; 6; 7], Л. Т. Масенко [2], Т. І. Поляруш [8], О. С. Стрижак [9] та ін.

Обрання об'єктом дослідження топонімів *Сіверський Донець* і *Северодонецьк* зумовлене необхідністю проаналізувати точність семантики та правильність творення, виходячи із структури та семантики первинного апелятива та гідроніма. Завдання статті полягає в тому, щоб установити первинну базу гідронімної лексеми; з'ясувати особливості творення похідного астіоніма; виявити деривативні засоби, за допомогою яких відбулося творення складної назви поселення.

Матеріалом для лінгвістичного аналізу послужили первинні фіксації, розміщені в писемних пам'ятках періоду Київської Русі, російських джерелах ХІХ ст. та українській довідниковій літературі радянських часів.

Сучасний *Северодонецьк* – місто обласного підпорядкування, розташоване на лівому березі Сіверського Дінця, на північний захід від обласного центру – Луганська. Назва населеного пункту утворилася від суміжної назви річки, яка є демінутивною та походить у свою чергу від гідроніма Дон [див.: 4; 5; 9], і виникла, очевидно, ще в період появи на цій території перших слов'янських поселень. Уже в ХІІ ст. річка згадується на сторінках давньоруських пам'яток. Так, за свідченням Іпатіївського літопису, «к донцю рѣкы... [игорь] перебрѣде донѣць и тако приида. ко wskолоу... и штоуда поидоша к салницѣ» (ПСРЛ, II, с. 638).

В основі гідронімного означення *Сіверський* міститься назва слов'янського племені *сіверян* (*сівера*), на землях яких починався Сіверський Донець. Сіверяни – один із східнослов'янських племінних союзів. У другій половині ІХ ст. разом із полянами ввійшли до складу Київської Русі, в ХІ ст. – до Чернігівського і Сіверського удільних князівств. Від лексеми *сіверяни* походить і назва *Сіверського князівства* [див.: 10, с. 153]. Етнонім є похідним від апелятива *север* (рос.), *сѣверъ* (старосл., давньорус.). М. Фасмер вводить у реєстр свого словника топонім *Сѣверъ* із поясненням «область племені северян, ...неподалеку от Чернигова... До того как восточные славяне распространились через Белоруссию до Новгорода, «северяне» были самым северным у них племенем» [11, с. 589]. Тут же до етимона *сѣверъ* подано архетип **kēur-*, який порівнюється із лат. *caurus* «северо-восточный ветер» [11, с. 588], де пізніше, уже на початку І тисячоліття н. е., відбулася друга палаталізація задньоязикового приголосного (*k → c').

Річка *Сіверський Донець*, яка бере початок на Середньоросійській височині, має у верхній течії багато розгалужень, назви яких складаються з основного гідроніма та різних означень. Так, в одній із пам'яток російської географії XV – XVII ст. наводиться *Сажений і Липовий Донець* [КБЧ, с. 62], в іншому джерелі поч. XX ст. зустрічається *Живий і Сухий Донець* [Р. ПГОНО, с. 15, 825, 831]. Та частина річки, що протікала вздовж східного кордону Руської Землі, зокрема Сіверського князівства, отримала назву *Донець-Сіверський*, яка згодом поширилася на всю довжину річкового русла: «Река Донец Северской вытекла ис чистого поля, от верху Семицы Донецкия...от Белагорода верст с 60... и пала в Дон» [КБЧ, с. 69].

Хоронім *Сіверська земля*, від якого утворився гідронім *Сіверський Донець*, як зазначено в «Энциклопедическом словаре» Брокгауза і Єфрона, – це територія, населена сіверянами – басейн Десни, Сейму, Сули й суміжних територій колишньої Чернігівської, Полтавської, Курської, Могильовської, Калузької, Орловської, Тульської, Московської й Смоленської губерній [12, с. 310] (пор. у О. Андріяшева: «майже вся Чернігівська та прилеглі частини колишньої Мінської, Могильовської, Смоленської, Орловської, Курської, Харківської і Полтавської губерній» [1, с. 199]). У Львівському літописі говориться, що «Ярославъ... поиде к Києву и сотвори миръ з братомъ своимъ Мстиславом у Городца. И раздѣлиста си землю по Днѣпръ: единъ Киевскую землю, а другий Гѣверскую землю» [ПСРЛ, XX, с. 90]. Просторова функція етнонімною лексеми в найдавніших пам'ятках виражена порівняно слабо й опосередковано. Так, у Лаврентіївському літописі зазначено: «По мнзѣхъ же времѣнѣхъ. сѣли сѣть Гловѣны по Дѣнаеви ...ѿ тѣхъ Гловѣнъ разидошася по землѣ. и прозвашася имени своими. гдѣ сѣдше на которомъ мѣстѣ...сѣдоша по Деснѣ, и по Гѣми (семи) по Гѣлѣ (псѣлѣ) и нарекоша Гѣверъ (сѣвера, сѣверо)» [ПСРЛ, I, с. 5 – 6]. У деяких пам'ятках зустрічаються також варіанти і похідні назви від *сѣвера* / *сѣверо*, наприклад, *Гѣверщизна* [Акты ЮЗР, с. 400], рос. *Северщина* [Хабург., с. 132], укр. *Сіверщина*. В окремих випадках простежується особливість до виділення етноніма, що був первинний у цій лексико-словотвірній ланці: «Иде [Олегъ] на Гѣверѣне (сѣверы) и повѣди Гѣверѣны» [ПСРЛ, I, с. 24]; «Варѣзи сѣкѣще Гѣверъ (сѣверы)» [ПСРЛ, II, с. 136].

Пізніше назва *Сіверський Донець* на російських картах та в довідниковій літературі стала вживатись у скороченому вигляді – *С. Донець* [Машт., с. 42 – 44] або *Сѣв. Донець* [Хр 3м, ХГ СНМ, с. 82 – 83]. Це сприяло втраті первинної семантики гідронімного означення, і його почали відображати у вигляді повної форми *Сѣверный Донець* [Хр Із, ХГ СНМ, с. 86 – 92, 94, 95, 101, 103, 104; Хр Ввч, ХГ СНМ, с. 61 – 65; Р. ПГОНО, с. 60, 158, 424, 432, 436, 858], *Донец Северной* [Щекатов,

с. 247], *Северный Донец* [Машт., с. 42] та ін. На основі назви *Сѣверный Донець* з'явилася в українському перекладі форма *Північний Донець*, яка знайшла відображення у назві одного населеного пункту – селища *Північний Донець* [Хр Зм, ХО. АТП-59, с. 24; Хр Чг, ХО. АТП-71, с. 55]. Вона вживалася паралельно із найменуванням, що використовувалося в науковій літературі, – *Сіверський Донець*. Хоча самé місто розташоване в південній, а не в північній частині басейну *Сіверського Дінця* (немає і ніколи не було на Лівобережжі річки Південного Дінця), і це ще раз підкреслює географічну невмотивованість такого топоніма. Загальновідома топонімічна особливість, згідно з якою назви виникають не ізольовано, а тільки у певному ряді інших назв, ніколи не існують поодинокі і завжди співвідносні одне з іншим [див.: 3, с. 34] могла б знайти пряме відображення в цій ситуації.

О. С. Стрижак вважає єдиною правильною формою *Сіверськодонецьк* як нормативну, виправдану в географічному, історичному та лінгвістичному відношеннях [див.: 9, с. 56]. Варто зазначити, що вона офіційно вживалася в кінці 50-х – на поч. 60-х рр. ХХ ст. і згадується в «Українській радянській енциклопедії» (1963) [10, с. 153]. Пізніше в довідниковій літературі зустрічається власна назва *Северодонецьк* [Лг, АТП-69, с. 244; Врш, АТП-87, с. 36], хоча в списку населених пунктів за 1962 р. зафіксовано ойконім *Северодонецьк* [Лг, АТП-62, с. 115].

Похідна ойконімна лексема *Северодонецьк* за своєю структурою і семантикою корелює з іншим астіонімом – *Донецьком*, незважаючи на те що від обласного центру з такою назвою поселення *Северодонецьк* розташоване не на північ, а на північний схід, та й відстань між містами приблизно 180 км, що унеможлиблює вважати споріднені ойконіми корелятивними утвореннями. На момент появи *Северодонецька* на основі *Лисичанського хімічного комбінату*, який почали будувати ще в 1931 р., сучасне місто *Донецьк* мало назву *Сталіне*, а *Донецьком* його перейменували тільки в 1961 р. Остаточна назва міста *Северодонецьк* закріпилася у 1950 р. на основі назви того ж таки робітничого селища *Лісхімстрой* [Врш Лсч, АТП-46, с. 90]. У словнику В. А. Ніконова зазначено, що *Северодонецьк* «возник как пос. Лесхимстрой (при строительстве лесохимического комбината)» [4, с. 374]. Вважаємо, що коренева частина скороченої назви цього селища пов'язана із лексемою *Лисичанськ* (вар. *Лисиче*, утворилося на основі апелювання *лисиця*), і не є похідною від іменника *ліс*. Що ж до ойконіма *Донецьк*, то автор словника пише: «Донецк. По названию Донецкий бассейн...» [4, с. 127]. Ергонім *Донецький басейн* «назван по р. Северский Донец, на котором находится» [Там же]. Те, що ергонімне означення *Донецький* [басейн] було твірним для назви міста *Донецька* і похідним від гідроніма *Сіверський Донець*, ми зустрічаємо також у «Топонімічному словнику-довіднику Української РСР» М. Т. Янка [13, с. 52].

Що стосується написання сучасної назви міста на Луганщині, то в його історії було три варіанти графічного відображення, зафіксовані в різних списках та довідниковій літературі – *Сіверськодонецьк*, *Северодонецьк* і *Северодонецьк*. Перший варіант є природним (і абсолютно правильним), хоча саме він був найменш уживаним в офіційних документах та науковій літературі. Словотвірна модель, за якою відбулося продукування назви міста, має поширення в ойконімії будь-якого регіону. У цьому разі двослівний гідронім, транстопонімізуючись, зазнав структурних змін (втрачається флексія, і на її місці з'являється інтерфікс), а потім способом складання основ, який супроводжується суфіксальною деривацією – додаванням високопродуктивного в слов'янській ойконімії суфікса *-к-*, – утворюється композитна топонімна лексема (пор. інші аналогічні назвотворення, як-от: р. *Сухий Ізюмець* → д. *Сухоізюмецьк* [Хр Із, ХГ СНМ, 94], р. *Сухий Тагамлик* → х. *Сухотагамлицький* [Плт Кнгр, ПГ СНМ, 96], р. *Великий Бурлук* → с-ще *Великобурлуцьке* [Хр Вбрл, АТП-69, 414], *Святі гори* → х. *Святогірськ* [Хр Із, ХГ СНМ, 95] та ін.). Другий та третій варіанти схожі між собою за способом творення та особливістю втрати прикметникового суфікса *-ськ-*. Відрізняються вони тільки літерами на позначення голосних фонем у першому складі. В одних джерелах наявна графема *є* (у вимові їй відповідає фонема <'e>), в інших – буква *е* (у вимові відповідає фонема <e>).

Київськоруські літописи та джерела XVIII – XIX ст. чітко фіксують на місці сучасного *е / є* кириличний **ѣ** («ять»), співвідносний звук якого походить із *ē або дифтонга *oi, що відповідає етимологічному [ĕ]. Відомо, що букві **ѣ** в українській графіці відповідником є літера *і* (пор.: м. *Сіверськ* (Донецька обл.), м. *Новгород-Сіверський* (Чернігівська обл.) та ін.). Крім того, українські правописи рекомендують букву *е* у власних назвах російського походження передавати буквою *є*, якщо [э] походить із первинного **ѣ**, який у старослов'янській мові позначав монофтонг [ĕ], у давньоруській (давньоукраїнській) – середньої довготи монофтонг [ê] та довгий монофтонг [ễ] і різні дифтонги - [ie], [êä], [iä] (пор.: м. *Северодонецьк*, а також смт *Северний* і смт *Северо-Гундорівський*, які знаходяться на території Луганської області). Що стосується назви *Северодонецьк*, яка на сьогодні функціонує як офіційна, то у другому складі цієї лексеми помилково, на наш погляд, вжито літеру *є*, якій у давньоруській (давньоукраїнській) мові відповідає буква *ѣ* («єсть»), і звук, що вона передає, походить із праіндоевропейського *ē. Такий підхід можна було б застосувати при передачі українською мовою власних назв на позначення природних або рукотворних географічних об'єктів, які локалізуються на території Російської Федерації й утворилися у російському географічному полі (пор.: *Северодвінськ* (Архангельська обл.), *Северозадонськ* (Тульська обл.), *Северокурильськ* (Сахалінська обл.), *Североморськ* (Мурманська обл.), *Североуральськ* (Свердловська обл.).

Отже, в окремо взятому топонімному просторі донедавна була ситуація, пов'язана з різним тлумаченням та відповідно таким же графічним відображенням зазначеного вище астіоніма протягом короткого історичного періоду. Упорядкувати написання назви міста згідно з нормами українського правопису та правилами передачі власних назв, що перейшли у спадок ще з попередніх часів, коли українські найменування створювалися у російськомовному середовищі і передавалися з орфографічними помилками в україномовних виданнях – основне завдання, яке потребує негайного вирішення з боку місцевої влади та місцевої громади.

Умовні позначення

а) джерела:

Акты ЮЗР – Акты, относящиеся к истории южной и Западной России, собранные и изданные Археологической комиссией. – СПб., 1884. – Т. VIII. – 10, 400, 23 с.

АТП-46 – Українська РСР: Адмін.-терит. устрій на 1 вересня 1946 року. – К.: Укр. вид-во політ. літ-ри, 1947. – Вид. 1. – 1064 с.

АТП-62 – Українська РСР: Адмін.-терит. поділ на 1 січня 1962 р. – К.: Держ. вид-во політ. літ-ри УРСР, 1962. – 417 с.

АТП-69 – Українська РСР: Адмін.-терит. поділ на 1 квітня 1967 р. (З додатком відомостей про зміни до 1 січня 1969 року): у 2-х т. – К.: Вид-во політ. літ-ри України, 1969. – Т. I. – 540 с.

АТУ-87 – Українська РСР: Адмін.-терит. устрій на 1 січня 1987 року. – К.: Гол. ред. УРЕ, 1987. – 504 с.

КБЧ – Книга Большому Чертежу / Под ред. К. Н. Сербиной. – М.-Л.: Изд-во АН СССР, 1950. – 228 с.

Машт. – Маштаков П. Л. Список рек Донского бассейна. – Л.: Издание Государственного Гидрологического института, 1934. – 93 с.

ПГ СНМ – Списки населённых мест Российской империи. Т. XXXIII. Полтавская губерния: Список населённых мест по сведениям 1859. – СПб.: Издан ЦСК МВД, 1862. – 262 с.

ПСРЛ, I – Полное собрание русских летописей. – М.: Изд-во восточной литературы, 1962. – Т. I. Лаврентьевская и Суздальская летопись по Академическому списку. Фототипическое воспроизведение 2-го изд. 1926–1928. – 540 стб., 541–580 с.

ПСРЛ, II – Полное собрание русских летописей. – М.: Изд-во восточной литературы, 1962. – Т. II. Ипатьевская летопись. Фототипическое воспроизведение издания 1908 года. XVI с., 938 стб., 87, IV с.

ПСРЛ, XX – Полное собрание русских летописей, изданное по высочайшему повелению императорскою Археологическою комиссией. – СПб., 1910–1914. – Т. XX. – Ч. I – II. Львовская летопись. IV, 686 с.

Р. ПГОНО – Россия. Полное географическое описание нашего Отечества: Настольная и дорожная книга для русских людей / Под ред. В. П. Семенова. – СПб.: Издание А. Ф. Девриена, 1903. – Т. 7: Малороссия. – 517 с.

Хабург. – Хабургаев Г. А. Этнонимия «Повести временных лет» в связи с задачами реконструкции восточнославянского глоттогенеза. – М.: Изд-во Московского университета, 1979. – 230 с.

ХГ СНМ – Списки населённых мест Российской империи. Т. XLVI. Харьковская губерния: Список населённых мест по сведениям 1864 года. – СПб.: Издан ЦСК МВД, 1869. – 210 с.

ХО. АТП-59 – Харківська область: Адмін.-терит. поділ на 1 грудня 1959 року: Довідник. – Харків: Книжкове вид-во, 1960. – 103 с.

ХО. АТП-71 – Харківська область: Адмін.-терит. поділ на 1 липня 1971 року. – Харків: Прапор, 1972. – Вид. 3. – 159 с.

Щекатов – Щекатов А. М. Словарь географический Российского государства, сочинённый в настоящем онаго виде. – М.: В университетской типографии у Любиа, Гария и Попова, 1804. – Ч. 2 (Г – К). – 874 стб.

б) губернії / області:

Врш – Ворошиловградська, Лг – Луганська, Плт – Полтавська, Хр – Харківська

в) райони / повіти:

Вбрл – Великобурлуцький, Ввч – Вовчанський, Зм – Зміївський, Із – Ізюмський, Кнгр – Костянтиноградський, Лсч – Лисичанський, Чг – Чугуївський

Література

1. Андріяшев О. Нарис історії колонізації Сіверської землі до поч. XVI ст. / О. Андріяшев // Записки Історико-філологічного відділу ВУАН, 1928. – Кн. 20. – С. 34 – 46.

2. Масенко Л. Т. Проблеми взаємодії гідронімії та ойконімії : На матеріалі басейну Південного Бугу / Л. Т. Масенко // Мовознавство. – 1972. – Вип. 1. – С. 32 – 37.
3. Никонов В. А. Введение в топонимику / В. А. Никонов. – М. : Наука, 1965. – 180 с.
4. Никонов В. А. Краткий топонимический словарь / В. А. Никонов. – М. : Мысль, 1966. – 509 с.
5. Отин Е. С. Дон и Донец / Е. С. Отин // Восточноукраинский лингвистический сборник. – Донецк : ДонГУ, 1994. – Вып. 1. – С. 55 – 62.
6. Отин Е.С. Рязск или Рясск? / Е. С. Отин // Русская речь. – 1996. – № 2. – С. 84 – 91.
7. Отин Е.С. Топонимическая метонимия : Вид связи «гидроним – ойконим» / Е. С. Отин // Перспективы развития славянской ономастики. – М : МФГО СССР, 1980. – С. 106 – 121.
8. Поляруш Т. І. Гідронімічні переосмислення (на північно-східному Лівобережжі) / Т. І. Поляруш // Повідомлення української ономастичної комісії. – К. : Наук. думка, 1974. – Вип. 10. – С. 10 – 21.
9. Стрижак О. С. Сіверськодонецьк чи «Северодонецьк?» / О. С. Стрижак // Мовознавство. – 1968. – № 1. – С. 55 – 56.
10. Українська радянська енциклопедія. – К. : Гол. ред. УРЕ, 1963. – Т. 13. – 563 с.
11. Фасмер М. Этимологический словарь русского языка : в 4-х т. / М. Фасмер. – М. : Прогресс, 1987. – Т. 3. – 831 с.
12. Энциклопедический словарь / Издатели Брокгауз и Ефрон. – Спб., 1890 – 1904. – Т. I – XLI.
13. Янко М. Т. Топонімічний словник-довідник Української РСР / М. Т. Янко. – К. : Рад. школа, 1973. – 179 с.

УДК 81.161.1

Г. В. Токарев

КВАЗИЭТАЛОНЫ ЧЕРЕЗ ПРИЗМУ ГЕНДЕРА

Токарев Г. В. Квазіеталони крізь призму гендеру.

У статті в гендерному аспекті розглядаються номінації стандартів людини.

Ключові слова: мова, культура, стереотип, квазіеталон, гендер.

Токарев Г. В. Квазіеталоны через призму гендера.

В статье в гендерном аспекте рассматриваются номинации стандартов человека.

Ключевые слова: язык, культура, стереотип, квазіеталон, гендер.

Tokarev G. V. Quasistandards through the lens of gender.

The article considers the gender dimension of the category standards of man.

Key words: language, culture, stereotype, quasi standard, gender.

Квазіеталони являються вербалізаторами стереотипних представлень о человеке. Одним из наиболее значимых здесь оказывается гендерный признак. Большинство квазіеталонов гендерно симметрично. Это характеризует русскую лингвокультуру как гармоничную, имеющую развитые мужское и женское начала, значимыми для русской лингвокультуры становятся представители обоих полов. Гендерная симметрия выражается с помощью аффиксов, распространителей (лексически) или семантически: *актёр / актриса, король / королева, мальчик на побегушках / девочка на побегушках.*

Особенно интересны квазіеталоны, демонстрирующие асимметрию. Условно данные явления мы обозначим как *maskulinum tantum* и *femininum tantum*, то есть признаки характеризующие только мужчин и только женщин. Как известно, главным предметом лингвокультурологии является образ. Именно он выступает в роли ограничителя при формировании

противоположной гендерной семантики. Так, образные основания, указывающие на типичные мужские занятия, не допускают появления женской семы: *сапожник, сеятель, солдат, семинарист*. Отсутствует она, если образ указывает на типичные мужские физиологические признаки: *борода*, на названия, связанные с сложившимся социальным статусом: *брат меньшей, вдова соломенная*. Особенно продуктивна гендерная асимметрия продуктивна в рамках акционального кода. Номинации *maskulinum tantum* отражают черты патриархатного уклада жизни.

Среди асимметричных в гендерном отношении номинаций особую группу представляют стереотипы определённых типов сексуально детерминированного поведения: *червонный валет, гусар, христова невеста* и др. При этом номинации мужчин, как правило, имеют положительную семантику, женщин – отрицательную.

Квазиэталон, связанные с антропоморфным культурным кодом, особенно с образными основаниями-соматизмами, демонстрируют гендерную симметрию. Её находим у квазиэталонных биоморфного культурного кода. Здесь учитывается половая принадлежность животного. Ср.: *барбос, боров, бык, жеребец*. Образы представителей разных полов одного живого существа могут репрезентировать не коррелирующие друг с другом стереотипные представления. Ср.: *ворон* ‘о человеке, приносящем беду, использующем чужое несчастье в своих целях’ // *ворона* ‘о нерасторопном, неловком человеке, простофиле’. В данном случае разные функциональные признаки птицы генерируют формирование коннотаций, которые становятся почвой для семантики квазиэталона. Поскольку гендерный аспект сознанием редуцируется, корреляция образа «мужское / женское» разрушается и одна и другая лексическая единица становится формой для вербализации представлений как о мужчине, так и о женщине. В рамках биоморфного кода номинации *maskulinum tantum* связаны с поведением животных и птиц, здесь преобладают отрицательные оценки, номинации *femininum tantum* связаны с внешним видом и поведением вспомогательного объекта обозначения. Доминирует положительная семантика. Ср.: *баран, мышинный жеребчик, кабан, лев, крокодил, пёс, голубь сизокрылый, гусь, индюк, петух* // *газель, лань, горлица, лебёдушка*.

Заметны тенденции, которые мы называем феминизацией и маскулинизацией, при которых номинации, типичные для одного пола, используются для обозначения лиц другого пола. Так, становятся распространёнными словоупотребления типа: *она мой оруженосец, палач, паж, адъютант, богатырь, солдат* и др. Маскулинизация представлена менее продуктивно: *балабол, проститутка, кобыла, красная девица*, и др. Характерно, что при феминизации значение в большинстве случаев приобретает положительную сему, а при маскулинизации – всегда отрицательную. Этот факт отражает культурную установку о недопустимости для мужчины брать на себя женские практики, свойства и признаки.

Квазиэталоны, связанные с анимическим (выделяется по базовому образу «природная стихия») и с биоморфным кодом (с базовым образом «насекомое»), демонстрируют гендерную симметрию, что может служить аргументом в пользу того, что незначительность вспомогательного объекта становится прецедентом для отсутствия гендерной дифференциации.

В ряде семантических групп дифференциация квазиэталонов на мужские и женские вообще отсутствует. К таким группам относятся «Характеристика человека по наличию материальных ценностей», «Характеристика человека по отношению к материальным ценностям», «Наименования лжецов», «Характеристика человека по параметру новизны», «Характеристика человека по отношению к свободе», «Наименование пьяного человека», «Наименования, указывающие на ценность человека». Это означает, что для языкового сознания безразлична дифференциация на мужское и женское в указанных смысловых аспектах.

Обратимся к квазиэталонам *maskulinum tantum* и *femininum tantum* разных семантических групп и попытаемся обозначить аспекты, которые отличают мужчин и женщин в русской языковой картине мира.

Для женщины весьма важным является соответствие стандарту внешнего вида. Значимыми становятся параметры веса, осанки, роста. Стандарт красоты фиксируют квазиэталоны: *куколка, розан, фея, пава*. Отклонения от стандарта отражают квазиэталоны: *кубышка, кувалда, кобыла*. При этом в мужском образе языковое сознание фокусирует своё внимание на параметре веса. В традиционной культуре избыток веса у мужчины оценивается отрицательно: *боров, кабан, налим*. Для территориальной субкультуры этот признак не является определяющим. Языковое сознание маркирует характеристику «опрятность / неряшливость»: *опущенник* 'о неряшливом мужчине'.

Разница наблюдается и в категоризации параметра возраста. Так, в мужской сфере фиксируется аспект юного возраста, в женской – наоборот, старого. Ср.: *мальчик / христова невеста, старая скворечница*. Данную оппозицию можно истолковать так: для мужчин – плох юный возраст, для женщин – преклонный. Эта оппозиция позволяет эксплицировать ценности русского сознания: для мужчины важен опыт, приобретаемый с возрастом, для женщины – внешние данные, которые с возрастом ухудшаются. Этот вывод подтверждают квазиэталоны семантической группы «Характеристика человека по имеющемуся у него опыту, знаниям». Ср.: о мужчинах. *Старый волк / цуцик*. Первый квазиэталон выражает положительную оценку, второй – отрицательную.

Значимым для мужчины становится параметр физической силы: *бык, вол, лев, богатырь*.

В аспекте свойственных человеку практик объективацию квазиэталонами находят единицы женской сферы. Так, важным для женщины является сноровка. Ср.: *клуша* 'о неповоротливой, неуклюжей

женщине'. В территориальных субкультурах языковое сознание маркирует признак болтливости: *каркуша, курва, острохвостка, перемывайка, пищья, побрякушка*. Не одобряется шумное, придирчивое, сварливое поведение женщины: *квакушка, кудака, оскалённая, пила*. Характерно, что мужские признаки, которые могли бы проявиться в процессе выполняемой деятельности, не объективированы.

В характере мужчины подчёркивается смелость. Ср.: *гусар, лев, сокол, орёл // девица красная*. В женской сфере это качество не фиксируется, однако эксплицируется антистандарт «злая женщина»: *крысуха, чёртова перечница*.

Существует мнение, что русское сознание отрицательно маркирует аморальное поведение женщины и толерантно к аналогичным поступкам мужчины. Квазиэталон русского языка не поддерживают эту тенденцию. Данный ментальный аспект обладает относительно симметричной номинацией. Ср.: *голубица, камелия, сука // мышинный жеребчик, рыцарь, кобель*. Для мужчин становится значимым стандарт социальной оценки, его успешности, адекватности общественным нормам действий: *джентельмен, рыцарь, гусар, медведь* 'о малокультурном, грубом мужчине', *лакей, пёс* 'о мужчине, вызывающем негодование, заслуживающем презрения своим поведением, поступками'. Безусловно, что этот аспект представлен и номинациями женщин, но эти квазиэталонны единичны: *светская львица*.

Таким образом, в гендерном аспекте наиболее интересны квазиэталонны *maskulinum tantum* и *femininum tantum*. Они объективируют как стандарты, так и антистандарты человека. В мужчине русское языковое сознание выделяет параметр физической силы, опыта, смелости, социальной значимости. В женщине – внешней привлекательности, молчаливости, доброты, сноровки. Мужской портрет статичен, женский динамичен.

Литература

1. Алефиренко Н. Ф. Поэтическая энергия слова. Синергетика языка, сознания и культуры / Н. Ф. Алефиренко. – М. : Academia, 2002. – 392 с.
2. Алефиренко Н. Ф. Проблемы вербализации концепта / Н. Ф. Алефиренко. – Волгоград : Перемена, 2003. – 95 с.
3. Афанасьев А. Н. Мифы, поверья и суеверия славян : в 3-х т. / А. Н. Афанасьев. – М. : Эксмо, СПб : TERRA FANTASTIKA, 2002.
4. Балакай А. Г. Доброе слово. Словарь-справочник русского речевого этикета и простонародного доброжелательного обхождения : в 2-х т. / А. Г. Балакай. – Кемерово, 1999.
5. Даль В. И. Толковый словарь живого великорусского языка : в 4-х т. / В. И. Даль. – М. : Терра, 1995.
6. Красных В. В. Этнопсихоллингвистика и лингвокультурология / В. В. Красных – М. : Гнозис, 2002. – 283 с.
7. Лотман Ю. М. Семиосфера / Ю. М. Лотман. – СПб. : Искусство СПб, 2000. – 704 с.
8. Потехина А. А. Мысль и язык / А. А. Потехина. – М. : Лабиринт, 1999. – 300 с.
9. Телия В. Н. Русская фразеология : семантико-прагматический и лингвокультурологический аспекты / В. Н. Телия. – М. : Шк. «Яз. рус. культуры», 1996. – 284 с.

ОБРЯДОВАЯ ЛЕКСИКА УКРАИНОЯЗЫЧНЫХ ГОВОРОВ ЗАПАДНОЙ ЧАСТИ КУБАНИ В ЭТНОЛИНГВИСТИЧЕСКОМ АСПЕКТЕ

Трегубова О. Н. Обрядова лексика україномовних говорів західної частини Кубані в етнолінгвістичному аспекті.

Предметом аналізу у статті є лексика весільного обряду Кубані на фоні української народної лінгвокультури з позиції етнолінгвістичного дослідження. Зіставлення споконвічної традиції і культури вторичного утворення дозволяє виявити механізми формування культур пізнього типу, виявити зміну культурних парадигм, зміни в аксіологічній системі обряду, репрезентованих у вербальному і символічному коді обряду.

Ключові слова: термінологія весільного обряду, механізми формування локальних культур пізнього утворення, етнолінгвістичний аналіз.

Трегубова Е. Н. Обрядовая лексика украиноязычных говоров западной части Кубани в этнолингвистическом аспекте.

Предметом анализа в статье является лексика свадебного обряда Кубани на фоне украинской народной лингвокультуры с позиции этнолингвистического анализа. Сопоставление исконной традиции и культуры вторичного образования позволяет обнаружить механизмы формирования культур позднего типа, обнаружить смену культурных парадигм, изменения в аксиологической системе обряда, репрезентированные в вербальном и символическом коде обряда.

Ключевые слова: терминология свадебного обряда, механизмы формирования локальных культур позднего образования, этнолингвистический анализ.

Tregubova E.N. Ritual vocabulary in Ukrainian dialects of Western Kuban in the ethno-linguistic aspect.

The article deals with the ethno-linguistic analysis of the lexemes representing Kuban marriage rite compared with Ukrainian linguoculture. The comparison of the primary rite tradition with the secondary rite tradition allows to reveal the mechanisms the newly developed culture is formed. Also it helps to find out the culture paradigm shift and the axiological system changes in the rite represented in verbal and symbolic rite code.

Key words: marriage rite terminology, mechanisms developing new local culture, ethno-linguistic analysis.

Западна частина Кубані представляє інтерес для етнолінгвістичних досліджень в силу особливою етнолінгвокультурною ситуацією. Сільський уклад життя станиць і хуторів Кубані сприяв збереженню народної традиції, успадкованої від казаків-запорожців і селянського населення України, переселившись на Кубань в кінці 18 століття; нова традиція складалась в умовах російськомовного оточення в безпосередньому контакті з донською казачьою культурою. Казаки, опинившись на Кубані, змушені були займатися землеробством, об'єднуючись сім'ями. Кожна казачья сім'я як неотчуждаєма частина соціуму створювалась всередині спеціального культурного інституту – весільного обряду. Весільний обряд і сьогодні не втрачає в свідомості місцевих жителів актуальності і, хоча відтворюється в різних варіантах і з різною ступенем повноти, все ж характеризується системою загальних рис.

Украинская основа обряда не вызывает сомнений у исследователей, так как базовую часть терминологии составляет лексика украинского языка – это номинации участников свадьбы, одежды, свадебных блюд. Сравнительный количественный анализ лексики явно демонстрирует более развитую терминологическую систему исконного обряда и усеченную, свойственную вторичной культуре [7, с. 124–125]. Тем не менее и в говоре вторичного образования представлена именно терминосистема, состоящая из многих звеньев, детально репрезентирующих все этапы обряда. Об устойчивом характере обрядовой лексики свидетельствуют материалы этнолингвистических экспедиций последних лет. Несмотря на то, что украиноязычные говоры в течение двух веков находятся в зоне русского языка, представленного разными формами (литературный язык, просторечие, сленг, язык СМИ), они сохраняют свое органическое единство, проявляющееся на всех уровнях диалектной системы. По данным диалектологов 50-60 годов, активно протекающие процессы интерференции в зоне донских казачьих и кубанских говоров способствовали нивелированию и, как следствие, сливанию в один говор – кубанский с доминированием элементов донских (в основе своей южнорусских говоров) [4]. Естественно, как сильные факторы, влияющие на процессы формирования нового говора, отмечались литературный русский язык и русское просторечие. Диалектологические наблюдения середины 20 века основывались на структурном подходе к диалектному феномену, при этом не учитывалась сфера распространения и употребления лексемы. Практика последних лет, основанная на этнолингвистическом методе наблюдения и анализа, позволила обнаружить разную степень проявления интерференции в системе говоров Кубани в зависимости от сферы бытования лексемы. Так, по сравнению с лексикой бытовой, промысловой, обрядовая составляет достаточно устойчивый пласт, подверженный процессам интерференции в меньшей степени. Терминология свадебного обряда западной части Кубани, восходящая к украинской традиции, насчитывает по нашим данным порядка 280 лексем, образующих микросистемы, называющие участников обряда, одежду и ткани, символы, действия и проч. [6].

Такое количество материала вполне может быть основанием для исследования культурных кодов обряда, а также культурных концептов, составляющих семантическое основание обряда. Этнолингвистический анализ локальной культуры вторичного образования предполагает разграничение исконных вариантов и инновационных, поздних, появившихся в силу разных причин.

Наиболее полно представлен кулинарный код обряда, реализующийся на вербальном, символическом и акциональном уровне. Термины *гильце – дыве(ы)нь, коровай – мэд – быкы (бугаи)* отмечены во всех станицах и хуторах западной части Кубани, а также встречаются в

станции восточной части. Что же касается самих этих символических кулинарных изделий – как во внешнем виде, так и в наборе функций – наблюдается ряд различий.

В станицах Кубани зафиксированы разные акты использования *гильця* в процессе свадьбы: акт ломания гильца и раздавания его подругам или дарение гильца лучшей подруге (считалось, что она и выйдет замуж в случае, когда невеста передает ей гильце): *Гильцэ и в жыныха е, и в нивесты е. Цэ оны готовлять ранишэ за цилу ныдилю. Есь такэ гильцэ роблять, по достатку, становлять на стил по сэрэдыны ёго, и вона аж до потолка, украшають ёго и канхветамы, ... всым-усым, чим можуть, и воно красивэ, хорошэ. Гильцэ роблють – обэжновэну бэруть дэрэвыну, кучеряву, обчищають ейи до бела. А тоди кистом облипляють ейи. И в пичь садовлять. Если оно у пичь ны влизэ, значить розризають гилочкамы, а тоди ёго собырають до ствола, а туди на цэ гильце надивають канхвэты, украшають, яблуко могут поцэпыть там, як ёлку. А по окончанию свадьбы, ужэ розйижжаюця на трэтий дэнь, и матэ сикатором, ножом розриза по кусочку и дае..., люды, хто в неи на свадьби гуляф, и вона йим роздае по гилочки, каждому дае по кусочку* (ст. Черноерковская, 2001). Традиция ломать и раздавать гильце соответствует русскому обряду *ломания красоты* [1, с. 69]. На Кубани появилась, возможно, под влиянием донской традиции, которая в свою очередь является вторичной по отношению к южнорусской. Так, например, в словаре донских говоров отмечена игра во время свадьбы: *Пьютъ и гуляють, а тада ламають ветку. Бируть вишневую ветку, украшають как елку, конфетами и лентами. Маладеш стараица здернуть с ветки украшения; а хто ахраняитъ ветку, бьетъ кнутом, ни дапускаитъ* (Сетр.) [2, с. 74]. Для культур вторичного образования характерна демотивация символа, что является основанием для утраты или трансформации культурного кода. Что касается украинского обряда, по известным нам данным, акт ломания гильца не отмечается. В частности, в словаре И. Магрицкой приводятся устойчивые словосочетания, не содержащие семантику разделения: *вити* (власні записи; 6, с. 127, 872), *повивати, завивати, звивати, крутити, рядити, плести, ліпити, лаштувати, у(на-)ряжати, у(об-)квітчувати, у(при-)бирати, у(при-)крашати* [5].

Более редким является вариант, когда гильце не ломается, его увозит с собой невеста. Традиция выявлена в х. Греки, х. Белом: *гильцэ ставлють, таки с киста тры палочки, наряжають его. А тоди невеста забирае его с собою цэ гильцэ* (Греки-01). Твердая Нина Васильевна (91 год), коренная жительница ст. Старотитаровской, носитель традиционной культуры в третьем поколении, утверждает, что *гильце* являлось неотъемлемой частью самой невесты, ее образа и судьбы. Оно стояло перед ней на свадьбе, затем невеста забирала его с собой в дом жениха и ставила на *мысник* в новом доме, и никто его не должен был трогать, пока

воно само по себе еє рассыпаться. При этом комментируется, что мама говорила «...как во то зэрно ростэ и зрее и вызревае до самой своей смэрти, шоб и вин був с тобою до самой своей смэрти». Символ дерева, посаженного в почву (земля насыпалась в *мыску*) и давшего плоды (зерно сверху сыпется на землю), символизирует некое единство в сознании людей поздней культуры, которое называется семьей. Отмечается также, что на *мыснику лежат* ложки связаны – со свадебного стола, и *никто их не довжэн брать*. Информант утверждает, что так выходила замуж ее мать и бабушка. По ее описанию *гильце* имело следующий вид: в глубокую миску насыпалась земля, сверху сыпали зерно так, чтобы можно было прочно установить веточку, облепленную лентами теста и запеченную в печи, которую украшали цветами. Ср. *У невесты делают гильце, тры палочки, цэ ш обматують кистом, цвитив наряжают* (Греки-01).

Два концептуальных поля обрядового текста – разделения и единства – формируют семантику обрядовых актов и символов. В обрядовом дискурсе разных станиц символ оказывается в пределах разных концептуальных полей. Символ в тексте обряда не является отдельным элементом, он представляет собой микротекст и соответственно связан с другими его элементами. Так в традиции, носителем которой является семья Твердой Н. В., хлеб не разрезается в процессе сватовства (как и гильце), напротив, подчеркивается, что хлеб символизирует семью в ее единстве и нераздельности. И последовательной в этой системе представляется такая деталь, как сокрытие женихом факта неверности невесты: *пальчик урижэ, та и фсэ, а хто докажэ...* (Твердая Н. В.). Все это свидетельствует о смене культурной парадигмы и соответственно о динамике внутри системы ценностей. В новой системе концепт разрушение не актуален, все действия проникнуты семантикой единства, целостности.

Имеет место также и размывание культурного кода, следствием чего является дезактуализация символической семантики локуса. Гильце в исконной культуре готовили только в доме невесты, в кубанской культуре во многих станицах оно делается и в доме жениха: *Гильцэ и в жыныха е, и в невесты е. Цэ оны готовлять раншэ за цилу ныдилю* (ст. Черноерковская, 2001). Анализ материала разных станиц позволяет выявить механизмы семантических переносов внутри одного культурного кода, совмещение функций разных символов и как следствие усложнение семантики одного символа, замена одного из символов новым. Так, например, в ст. Калининской (2009 г.) перед невестой ставят *дывень*, но именуют его *гильце*. У невесты же есть маленький букетик живых цветов, который находится все время рядом с ней и не участвует в распространенной игре «ловить букетик» (она бросает букет, а подружки ловят). Кстати, последний акт также замещает акт более древний – передачу гильца лучшей подруге или подругам. Букетик она забирает с

собой и кладет в новом доме в шкаф, куда-нибудь на полочку, пока он сам не рассыпется. В этой функции он является, как видим, заместителем *гильца*. Контаминации приводят к тому, что меняется внешний вид самого предмета, также меняется функциональное предназначение. Во многих станицах смешения символов не наблюдается, старожилы хорошо различают гильце и дывынь, но традиция их приготовления практически не поддерживается. *Дывынь* кубанский – очень красивое изделие из белой мастики, высокое, держится на трех палочках, украшенное сахарными голубками, цветами, в основании лежат две связанные ложки. Символ воплощает идею красоты, семейного единства, предназначен только для жениха и невесты. Они забирают его с собой. * *А щэ у жэниха есть такэ спэченэ, дывынь. Но его надо тике пойисты жэнихове и невесте, ни должэн никто йисты, тико оны должны вмисти йисты. Оцэ называеця дывынь* (х. Греки, 2001). В ст. Калининской дывынь/гильце разломали и раздали подружкам и друзьям молодых.

Каравай в первый день свадьбы стоит перед женихом и невестой как украшение стола. Круг ритуальных актов, участником которых является каравай, связан со вторым днем свадьбы: *Пикуть большой такой пырох... Туда на веточках ставляют и во таки, як это на шышках, таки вот ципляют, и во то ёго пикуть, и во то вин стоит, аж на второй день. А потом спивают «Наш друшко **коровай** крое, диток семо мае», прыгаваривают, шоб у вас, мол, дитэй сэмеро було, и по кусочку, хто гуляв, по кусочку этот **коровай** окажэ* (х. Греки, ст. Петровская). В западных станицах Кубани каравай украшают красной лентой, в восточных – веточками калины. Ср. *Пикуть из теста **каравай**, фтыкають в ниво калину* (Ярослав., Арх., Кущ., Ленинград., Тенг.). *На коровае ципляют **красну ленту**, а потом на второй дэнь, когда ужэ жэных и нивеста переспалы вмисти, то там определяют, ну, шо ты була действительно его прэдана, шо он у тебя первый, то ципляют красну ленточку. С коровай бэруть эту ленту и на мужыка привязують до пуговицэ или в пэтлю* (Греки-01) [6, с. 65; с. 69]. В южнорусской традиции, по данным словаря свадебной терминологии, каравай наделен следующими ритуальными значениями: *караваем родители встречают молодых, разламывают каравай над головами молодых, стоит он возле молодых, возле каравая дары кладут*, в конце свадьбы невеста всем гостям *коровай раздает* [3, с. 194]. В кубанской традиции в акте дарения *каравай* не принимал участия, как это типично для соседней донской. Дарение сопровождается *шышкой*, а *каравай* – центр праздника *второго дня*, как и на Украине, что явно свидетельствует в пользу украинского источника обрядовой культуры. По свидетельству старожилков западных кубанских станиц, *коровай* был отмечен специальным знаком – *красной лентой* как символом целомудрия невесты. Ленту снимали с каравая и прикрепляли к костюму жениха на второй день в случае, если *вона була честна*. Однако

нам не известны какие-либо упоминания о *ленте красной* в украинском обряде. В обряде поздней культуры каравай украшается демонстративным знаком, через который проявляется значение, актуальное для носителей культуры, – «честная невеста». Сравнивая разные этапы в истории культуры, наблюдаем смену знаковых парадигм. Публичное предъявление простыни, свидетельствующей о целомудрии невесты, заменяется веточкой зрелых ягод калины, которую носят на белом рушнике. Поздняя культура заменяет знак более отвлеченным и эстетичным. Очевидно, следует говорить не только о замене знака, налицо также совмещение знаков – *коровай* как символ рода, его целостности и преумножения и *калина* или *красная лента* как знак целомудрия невесты

Таким образом, этнолингвистический анализ локальной традиции позднего формирования позволяет выявить механизмы функционирования символов как семантических звеньев обрядового текста: контаминация символов как следствие изменения концептуальной основы обряда, усложнение формы символа как результат контаминации двух, замена старого символа вследствие его утраты новым. Терминология обряда сохраняется, но при этом семантический объем каждого термина меняется, так как меняется и денотат, и сигнификат. Лексическая единица как репрезентант отдельных смыслов обряда не может исследоваться без анализа культурной реалии, которую она номинирует, поэтому практика этнолингвистического анализа представляется на современном этапе наиболее объективной при анализе диалектных культур.

Литература

1. Байбури А. К. Ритуал в традиционной культуре / А. К. Байбури. – СПб. : Наука, 1993. – 223 с.
2. Большой толковый словарь донского казачества. Рост. гос. ун-т. Русские словари. Астрель. Аст. – М., 2003.
3. Костромичева М. В. Словарь свадебной лексики Орловщины / М. В. Костромичева. – Орел : Орловский государственный университет, 1998. – 216 с.
4. Кубанские станицы. Этнические и культурно-бытовые процессы на Кубани / ред. Чистов К. В. – М., 1967.
5. Магрицька І. Словник весільної лексики українських східнословобожанських говірок (Луганська область) / І. Магрицька. – Луганськ : Знання, 2003. – 172 с.
6. Трегубова Е. Н. Материалы этнолингвистического словаря : Свадебный обряд Кубани. Учебная версия / Е. Н. Трегубова. – Славянск-на-Кубани: Издательский центр СГПИ, 2007. – 214 с.
7. Финько О. С. Лексика предсвадебных обрядовых действий в станице Черноерковской на фоне украинской традиции / О. С. Финько // Традиционная культура славянских народов в современном социокультурном пространстве : Материалы V Международной научно-практической конференции 8-9 августа 2008 г. г. Славянск-на-Кубани : в 2-х частях. – Ч. I : разделы I-IV / под ред. А. П. Садило; Славянский-на-Кубани государственный педагогический институт. – Славянск-на-Кубани : издательский центр СГПИ, 2008. – С. 122–129.

ФУНКЦІОНАЛЬНО-КАТЕГОРІЙНА ПАРАДИГМА ВІДДІЄСЛІВНОГО ПРИСЛІВНИКА В СЕМАНТИКО- СИНТАКСИЧНІЙ СТРУКТУРІ РЕЧЕННЯ

Фенко М. Я. Функціонально-категорійна парадигма віддієслівного прислівника в семантико-синтаксичній структурі речення.

Стаття присвячена дослідженню проблеми функціонально-категорійної парадигми віддієслівного прислівника в семантико-синтаксичній структурі речення. Основна увага зосереджена на аналізі функціонального потенціалу дієприслівника та реалізації категорій предикатності, валентності, атрибутивності в реченневих конструкціях.

Ключові слова: дієприслівник, категорія, функція, атрибутивність, валентність, предикатність, семантико-синтаксична структура речення.

Фенко М. Я. Функціонально-категориальная парадигма отглагольного наречия в семантико-синтаксической структуре предложения.

Статья посвящена исследованию проблемы функционально-категориальной парадигмы отглагольного наречия в семантико-синтаксической структуре предложения. Основное внимание сосредоточено на анализе функционального потенциала деепричастия и реализации категорий предикатности, валентности, атрибутивности в синтаксических конструкциях.

Ключевые слова: деепричастие, категория, функция, атрибутивность, предикатность, валентность, семантико-синтаксическая структура предложения.

Fenko M. Y. Functional-categorial paradigm of the participle in semantic-syntactical sentence structure.

The article is devoted to research of problem of functional-categorial paradigm of the participle in semantic-syntactical sentence structure. Basic attention is concentrated on the analysis of the functional potential of the participle in categories: predicativity, valency, attributivity.

Key words: participle, category, predicativity, attributivity, valency, semantic-syntactical sentence structure.

Функціональний підхід до аналізу мовних одиниць безпосередньо пов'язаний із категоріями синтаксису. Категорія в синтаксисі – це певна ознака, характеристика, яку покладено в основу класифікації сукупності однорідних синтаксичних одиниць. Залежно від виду категорійної ознаки визначають різні типи синтаксичних категорій. Характер та специфіка синтаксичних категорій проявляються на матеріалі речення. Речення як багатоаспектну одиницю в українській граматиці кваліфікують із формально-синтаксичного, семантико-синтаксичного та комунікативного планів (О. В. Бондарко [1], І. Р. Вихованець [4], К. Г. Городенська [5], М. В. Мірченко [8] та ін.).

Сукупність синтаксичних одиниць і категорій об'єднує поняття функції. Загалом розрізняють три типи функцій: формально-синтаксичні, семантико-синтаксичні та комунікативні. Система функцій ґрунтована передусім на основі синтаксичних зв'язків та семантико-синтаксичних відношень, які власне і впливають на розподіл функцій формально-синтаксичних, семантико-синтаксичних та комунікативних.

За функціональними характеристиками морфологічні одиниці, відповідно, поділяють на одиниці субстанціального і предикатного плану (І. Р. Вихованець [4], А. П. Загнітко [7], М. В. Мірченко [8] та ін.).

Вивчення ролі слова в реченні, вияв його різних функцій є одним із важливих підходів до аналізу мовних явищ.

Основною морфологічною одиницею є частина мови. За комплексним критерієм в українській граматиці вирізняють п'ять частин мови в таких ієрархічних стосунках: іменник і дієслово як центральні частини мови та прикметник, прислівник і числівник як периферійні частини мови.

Ми поділяємо думку тих науковців (І. Р. Вихованця [4], К. Г. Городенської [5], А. П. Грищенка [6] та ін.), які кваліфікують прислівник як самостійну частину мови, що ґрунтується на чотирьох повнозначних частинах мови – прикметникові, дієслові, числівникові та іменникові й характеризується морфологічною безкатегорійністю та незмінністю. Відсутність у сучасній лінгвістиці єдиного підходу до визначення функціональних та категорійних характеристик прислівника, його статусу серед інших частин мови зумовили вибір теми дослідження. Адже визначення функціонально-категорійних параметрів віддієслівного прислівника дозволить розширити уявлення про цей клас слів.

Щодо історії вивчення віддієслівного прислівника (дієприслівника), то вона має давні традиції в лінгвістиці. Перші спроби виділення цього класу слів у мові належать М. Смотрицькому. Проте сам термін «дієприслівник» у науковий обіг ввели С. Смаль-Стоцький та Ф. Гартнер.

Загалом у дослідженнях лінгвістів різних періодів можна виокремити чотири основних погляди на дієприслівник:

- виокремлення дієприслівника в самостійну частину мови;
- визначення дієприслівника як змішаної дієслівно-прислівникової категорії;
- інтерпретація дієприслівника як класу незмінних слів;
- пояснення дієприслівника як прислівника дієслівного походження.

Відомі російські граматисти М. В. Ломоносов, О. Х. Востоков і М. І. Греч вважали дієприслівник формою дієслова, яка позначає сторонню дію предмета, що відбувається при головній його дії.

Основна позиція на дієприслівник була сформульована Л. В. Щербою: «...інфінітив, дієприкметник, дієприслівник і особові форми визнаються як форми одного слова-дієслова тому що, хоч кожна з цих форм має і своє значення, однак всі вони мають спільне значення дії» [11, с. 20].

У дослідженнях наступних періодів мовознавці користувалися різними підходами для тлумачення дієприслівника як окремого класу слів. Так, Ф. І. Буслаєв, представник логіко-граматичного напрямку в лінгвістиці, дієприслівник визначав як особливе предикативне слово, за змістом відповідне присудку підрядного обставинного речення [2, с. 19].

Представник формально-граматичного напрямку в мовознавстві О. М. Пешковський звернув увагу на особливості функціонування дієприслівників. Саме за морфологічними та синтаксичними ознаками він

виділив дієприслівник, як і дієприкметник та інфінітив, у самостійну частину мови [9, с. 63].

Абсолютно протилежними були думки Ф. Ф. Фортунатова, який відокремив дієприслівник від категорії дієслова через те, що він не вкладається в систему відмінюваних форм дієслова. Дієприслівники, за його твердженням, варто включити до розряду незмінних слів як слова з характерними формами словотворення [10, с. 240].

В. В. Виноградов, на основі попередніх учень, створив власне бачення дієприслівників, в основі якого була своєрідність дієприслівника як синтез ознак дієслова та прислівника, і визначив дієприслівник – змішаною дієслівно-прислівниковою категорією [3, с. 37].

Більшість сучасних граматистів дієприслівник визначають як проміжну між дієсловом і прислівником категорію, яку прийнято розглядати в системі дієслова, оскільки дієприслівники, як і дієслова, становлять граматичне поняття дії та виявляють тотожні з іншими дієслівними формами відношення до слів у реченні. Автори «Теоретичної морфології української мови», спростувавши думку про наявність у дієприслівнику дієслівних категорій, аргументовано довели, що дієприслівник – це «віддієслівний прислівник» [5, с. 323].

Розходження в тлумаченні дієприслівника та його функцій у реченні існують ще й зараз. Досі немає однозначного частиномовного трактування дієприслівника (чи належить дієприслівник до класу дієслів, чи до класу прислівників), недостатньо висвітлені функції дієприслівників у реченні, при їх розгляді немає чіткої системи – змішують семантичний і синтаксичний підходи, морфологічні і синтаксичні ознаки. Ми ж поділяємо думку тих науковців [5], які зараховують дієприслівник до класу прислівників як прислівник дієслівного походження.

Визначення дієприслівника як прислівника дієслівного походження дає поштовх до іншого погляду на його функціональну специфіку та семантико-синтаксичну категорійну парадигму. Центральною величиною семантико-синтаксичної категорійної парадигми дієприслівника виступає напівпредикатна категорійна парадигма. Напівпредикатні дієприслівники, функціонуючи в реченнєвій конструкції, супроводжують основний предикат речення й виражають значення попередності, одночасності або наступності додаткової дії щодо центральної дії предиката, наприклад: *Підуть дощі, оживляючи вологою поля* (О. Довженко) = *дощі підуть + дощі оживлять вологою поля*. У напівпредикатній категорійній парадигмі дієприслівника виділяємо такі семантичні варіанти граем:

1) граєми попередності, що визначають супровідну дію дієприслівникового напівпредиката, яка передувала дії основного предиката речення, наприклад: *Завернувши коні од самого перестоялого озера пізнього проса, підійшов до кручі, поглянув у далечінь* (М. Стельмах); *Поминувши балочку, Мариська здивовано зупинилася*

(В. Кравченко); *Поставивши відро на землю, хвилинку стояла нерухомо* (М. Коцюбинський); *Ах, це десь весна танцює, розтопивши білу кригу* (П. Тичина);

2) грамеми одночасності, що виражають одночасність супровідної дії з дією основного предиката, наприклад: *Я й справді ж бо, на крилах мрії ніжної гойдавшись, злітав аж ген туди, звідкіль мені земля була – як на долоні* (П. Тичина); *Остан ішов навпростець, минаючи вузькі, криві стежки, потоптані товаром і пастухами* (М. Коцюбинський); *І пішли вони разом обойко полем, шляхом до долини за селом, – у долині три коні паслося вороних і два товариша дожидали, палючи люльки...* (Марко Вовчок);

3) грамеми наступності, що представляють дію, яка протікає в часі після дії головного предиката, наприклад: *Постоявши деякий час біля машини, хлопець заліз на сидіння, міцно прикривши за собою дверцята* (О. Гончар); *Марта одвернулася і вийшла, замкнувши з силою двері* (Б. Лепкий).

Такі часові характеристики дієприслівника не є їх внутрішніми морфологічними характеристиками, а перебувають у зовнішньому оточенні й виявляються лише через зв'язок із основним предикатом.

Речення з дієприслівниковим компонентом у функції напівпредиката з формально-граматичного боку – прості, оскільки становлять структурну схему основного складу речення, ускладнену дієприслівниковою конструкцією. Напівпредикатність дієприслівника є залежною і не сприймається поза основною лінією речення, наприклад: *Одягнувши хутко шерстяного платка з польовими чічками-квітками поверх білої, вишиваної на підоліччі і зап'ясниках сорочки, Марійка зібралася в дорогу* (М. Старицький).

Із семантичного погляду речення з напівпредикатними дієприслівниковими конструкціями – складні (неелементарні). Адже з точки зору об'єктивного змісту в ускладненому реченні є ще одна додаткова номінація реальної дійсності, яка виражена дієприслівником і залежними від нього словами, а також семантико-синтаксичні відношення, що встановлюються між основною та додатковою номінаціями. У семантико-синтаксичній структурі таких реченневих конструкцій функціонують *два предикати* – основний та вторинний. Вторинний дієприслівниковий напівпредикат займає центральне місце в семантичній будові напівпредикатної конструкції, визначаючи семантико-синтаксичну модель модифікованого елементарного речення. У результаті чого дієприслівник зберігає вихідні для дієслова валентні властивості, тобто семантично визначені валентні гнізда предиката заповнюються відповідними відмінковими формами. У граматичній системі сучасної української мови дієприслівниковий напівпредикат характеризують як одно-, дво-, три-, чотири-, п'яти- та шестивалентний.

Аналіз фактичного матеріалу довів, що дієприслівники у реченні обов'язково реалізують суб'єктну валентність, але ця суб'єктна синтаксема виступає спільною для основної та дієприслівникової дій, наприклад: *Переживаючи якийсь незрозумілий страх, водночас я нічого не міг із собою вдіяти* (М. Стельмах); *Побачивши Нелю, Безбородько збентежився до непристойності* (І. Вільде); *Срібною річкою потік небом Чумацький Шлях, нагадуючи дві протоки, наче Дніпро-Славути* (З. Тулуб); *І грози, пролітаючи над містом, плачуть* (П. Тичина). Крім цього вторинний дієприслівниковий напівпредикат може відкривати позиції об'єкта, адресата, інструменталія, локатива, наприклад: *Подались вони обоє, обминаючи сторожу* (М. Вороний); *Січовики ударили в багнети, отак гортаючи руками жар* (Юрій Клен); *Він нічого не відповів і пішов на схід, несвідомо прямуючи на луки* (Микола Хвильовий).

Центр валентної семантико-синтаксичної категорійної парадигми становлять двовалентні та тривалентні дієприслівникові напівпредикати, а непоширеними вважаємо шести-, п'яти- та чотиривалентні дієприслівникові напівпредикати. Загалом позицію напівпредикатної дієприслівникової конструкції зумовлює синтаксична периферійність, що виявляється в неможливості формування структурної основи речення. Семантична структура речення – це певна піраміда, вершиною якої виступає предикат із його валентними властивостями, що виникають або не виникають залежно від ситуативно-комунікативних умов мовленнєвого потоку.

Із огляду на те, що семантика дієприслівника (подібно до прислівника) є синтаксично зумовлена й дієприслівник є виразником ознаки іншої дії або стану, це спричиняє його атрибутивне (адвербіальне) функціонування при дієслівному компоненті речення. Звідси можемо стверджувати про можливість виокремлення атрибутивної (адвербіальної) категорійної парадигми дієприслівника, тобто вираження атрибутивних значень дієприслівниковими компонентами. Атрибутивна функція дієприслівника спрямована на характеристику дії, уточнення семантики предиката речення, наприклад: *Чайка скиглить літаючи, мов за дітьми плаче* (Т. Шевченко); *Серед шатра циганського вогник погоряє, то палахне, то потухне! А дівка циганка сидить собі підпершиця* (Ю. Федькович). Така властивість дієприслівника стає можливою тоді, коли він займає придієслівну залежну позицію й характеризує основну дію предиката за способом її виконання, тобто виражає спосіб дії. Серед атрибутивних (адвербіальних) дієприслівникових грамам способу дії, виокремлюємо такі семантичні різновиди:

1) грамеми, що визначають конкретні фізичні дії предмета (*несучи, полюючи, викидаючи, забравши, розгорнувши і под.*), наприклад: *Він сидів трохи похилившись, та не так, як хиляться хиренні люди, а так, як сама сила клониться одпочиваючи* (Марко Вовчок); *Вони пололи на грядці, зігнувшись* (М. Коцюбинський);

2) грамеми зі значенням існування предмета в певному положенні, його рух, переміщення (*сидячи, стоячи, обходячи, минаючи, наближаючись* та ін.), наприклад: *Співають ідуци дівчата, а матері вечерять ждуть* (Т. Шевченко); *Він не кликав і не стогнав, він умирав стоячи, і він не знав, що так умирають в легендах* (Ю. Яновський); *Нишком, крадучись, пролізе воїн поміж заметами* (А. Головка); *Пішла швидко, аж підбігаючи іноді* (А. Головка);

3) грамеми, що називають дію мовлення (*мовлячи, кажучи, щебечучи, співаючи* і т. д.), наприклад: *Тепер, співаючи, дівчата тією стежкою ідуть* (М. Рильський); *Та Чубенко стояв і стояв, не кажучи й слова...* (Ю. Яновський); *Попрала дівчата сорочки, зложили на віз, зеленою пахучою травою прикрили, посідали й поїхали додому, свіжі да веселі, щебечучи як ластівки* (П. Куліш);

4) грамеми, що виявляють внутрішній стан предмета (*сміючись, радіючи, похнюпившись, люблячи* та ін.), наприклад: *Люди слухають похнюпившись* (Панас Мирний); *І, люблячи, без жалю підведе свою холодну і тверду рушницю* (М. Рильський); *Не так тії вороги, як добрії люди – і окрадуть жалкуючи, плачучи осудять...* (Т. Шевченко);

5) грамеми, що виражають інтелектуальні дії (*замислившись, дивуючись, розуміючи, зрозумівши* і т. д.), наприклад: *Але Хо не помічав того: він сидів, замислившись, з радісною усмішкою на вустах, з надією в серці* (М. Коцюбинський); *Замислившись думав як друга продати* (Ю. Федькович); *Він раптом занувся, заплутався, зрозумівши, що не можна назвати радістю або щастям цю скорботну зустріч* (З. Тулуб);

6) грамеми, що визначають певні дії за кольором (*біліючи, синіючи, почервонівши, позеленівши* і под.), наприклад: *І виноград міцний кладіть на темну мідь, на простий жертвеник між вічними дубами, де постать Зевсові біліючи стоїть в блакиті творчої, блаженної нестями* (М. Рильський); *Опісля, як було побачить Павло тую дівчину, біліючи тікає геть* (Марко Вовчок); *Сонечко стоїть низько на заході й червоніючи заходить за степ...* (М. Стельмах);

7) грамеми з атрибутивно-темпоральним значенням (*поснідавши, пообідавши, повечерявши, дівуючи* і ін.). Ці форми, характеристики дії предиката, виконують і роль часового конкретизатора здійснення дії, наприклад: *Але й повечерявши, не загасив ще лампи він* (А. Головка); *Що, дівуючи, придбала Мотря, то все позношувала...* (Панас Мирний). У реченні: *І за вечерею, і повечерявши, – обсівшись біля припічку, щоб курити в піч, гуторили допізна чоловіки про се, про те* (А. Головка), дієприслівник *повечерявши* вказує на час здійснення дії – після вечері;

8) грамеми з атрибутивно-причиною семантикою (*розпалившись, злякавшись, втомившись, розсердившись, боячись* і под.), наприклад: *Іниа мачуха здержує руку над пасинком, а Мотря, розпалившись, не вміла здержувати над рідним сином* (Панас Мирний); *Втомившись, пишучи*

закони, пішов любенько погулять (Т. Шевченко); Віста з Малушею, натомившись, загорнулись у шкуру й лягли спати (С. Скляренко); Хвилюючись і все ще не опам'ятавшись, солдат розповідав про себе (О. Гончар). У таких реченнєвих конструкціях дієприслівникова грамема виражає додаткову характеристику основного предиката й причину здійснення дії цього ж предиката, наприклад: *Сніжок води злякавшись, тихенько тануть стане* (Л. Глібов) – *Сніжок почав танути через те, що злякався води*. Для дієприслівника характерна специфічна сфера функціонування. Саме завдяки позиційним переміщенням у структурі речення дієприслівник виявляє свої функції й дає змогу виділити семантико-синтаксичну категорійну парадигму, яка представлена напівпредикатною категорійною парадигмою, валентною семантико-синтаксичною категорійною парадигмою та атрибутивною (адвербіальною) категорійною парадигмою. Грамемне представлення кожної з парадигм виражає функціональний потенціал дієприслівника та його семантичну різноманітність.

Література

1. Бондарко А. В. Функциональная грамматика / А. В. Бондарко. – Л. : Наука, 1984. – 136 с.
2. Буслев Ф. И. Общий курс русской грамматики / Ф. И. Буслев. – М. : Учпедгиз, 1935. – 241 с.
3. Виноградов В. В. Русский язык : Грамматическое учение о слове / В. В. Виноградов. – М.-Л. : Учпедгиз, 1947. – 784 с.
4. Вихованець І. Р. Нариси з функціонального синтаксису української мови / І. Р. Вихованець. – К. : Наук. думка, 1992. – 224 с.
5. Вихованець І. Р. Теоретична морфологія української мови : академічна граматика української мови / І. Р. Вихованець, К. Г. Городенська. – К. : Пульсари, 2004. – 398 [2] с.
6. Вихованець І. Р. Граматика української мови / Вихованець І. Р., Городенська К. Г., Грищенко А. П. – К. : Рад. школа, 1982. – 209 с.
7. Загнітко А. П. Рівнева структура речення і граматичні категорії / А. П. Загнітко // Мовознавство : III Міжнародний конгрес українців. – Харків, 1996. – С. 189–192.
8. Мірченко М. В. Структура синтаксичних категорій / М. В. Марченко. – [2-ге вид.]. – Луцьк : Вежа, 2004. – 393 с.
9. Пешковский А. А. Русский синтаксис в научном освещении / А. А. Пешковский. – М. : Учпедгиз, 1956. – 511 с.
10. Фортунатов Ф. Ф. Избранные труды : в 2-х т. / Ф. Ф. Фортунатов. – М. : Учпедгиз, 1956. – Т. 1. – 1956. – 450 с.
11. Щерба Л. В. Избранные работы по русскому языку / Л. В. Щерба. – М. : Учпедгиз, 1957. – С. 63–84.

УДК 811.161.2

Г. Є. Хоменко

СПОНУКАЛЬНА МОДАЛЬНІСТЬ РЕКЛАМНОГО ТЕКСТУ

Хоменко Г. Є. Спонукальна модальність рекламного тексту.

Статтю присвячено дослідженню спонукальної модальності в сучасному рекламному середовищі. Висвітлено питання про структурні та психолінгвістичні особливості конструкцій, спонукальних за метою висловлювання.

Ключові слова: модальність, спонукальна модальність, акт волевиявлення.

Хоменко А. Е. Побудительная модальность рекламного текста.

Статья посвящена изучению побудительной модальности в современной рекламной среде. Рассматривается вопрос о структурных и психолингвистических особенностях конструкций, побудительных за целью высказывания.

Ключевые слова: модальность, побудительная модальность, акт волеизъявления.

Khomenko H. Hortatory modality of publicity text.

The article is devoted to functioning of hortatory modality in a modern publicity environment. A question about the structural and psycholinguistic features of hortatory constructions is examined.

Key words: modality, hortatory modality, act of will.

У сучасному інформаційному просторі реклама посідає одне з головних місць, вирізняється самобутнім та неповторним мовним малюнком.

Окремі частини рекламного тексту (заголовок, основна частина тощо) мають форму мовленнєвого акту. Мовленнєвий акт – це різновид дії, який передбачає такі категорії: суб'єкт, мета, спосіб, засіб, умови, успішність та результат.

Розглядаючи синтаксичні конструкції рекламного характеру як мовленнєвий акт, урахуємо прагматичну мету, а також композиційні особливості рекламних текстів. Реклама призначена для широкої споживацької аудиторії, яка має вікові відмінності, належить до різних соціальних прошарків населення. Мета рекламного висловлення є цілком прагматично спрямованою (переконати, вмовити). Реклама забезпечує вплив на свідомість, здійснює мотивацію та визначає моделі поведінки потенційного покупця через теле- та радіомовлення, періодику. Використовуються різноманітні засоби впливу та привернення уваги (телемовлення): візуальні образи поєднуються зі звуковим ефектом та оформлюються через мовне кодування інформації. Умови та успішність рекламної компанії безпосередньо пов'язані з результатом – придбанням продукту, замовленням послуг тощо.

Мовленнєвий акт, як відомо, має триєдину композицію (класифікація запропонована ще в 1955 році англійським філософом і логіком Дж. Остіном): локуція – іллокуція – перлокуція. Нас цікавить іллокуція рекламного повідомлення, яку можна ототожнити з комунікативною метою (спонування до дії). Іллокуція експліцитно виражена в конструкціях спонукальної модальності. Також у нашому дослідженні ми приділимо увагу перлокуції рекламних текстів, що створює у свідомості аудиторії споживачів конкретний бажаний образ, який приваблює, таким чином спонукає до виконання конкретної дії.

Поняття модальності в логіку ввів Аристотель для розмежування суджень за онтологічною (спосіб протікання якогось явища чи існування якогось об'єкта) та гносеологічною (спосіб розуміння судження про об'єкт, явище чи подію) ознаками. У сучасній логіці модальність поділяють, з одного боку, на алетичні (належать до висловлень чи предикатів) й деонтичні (відносяться до слів, які виражають вчинки), з іншого, – на абсолютні й відносні типи [3, с. 74].

Як пише Т. Нестеренко, категорія модальності вперше була окреслена як об'єкт лінгвістичного опису у праці французького ученого Ш. Баллі «*Syntaxe de la modalite explicite*» (1942) [2, с. 71]. Він вважав, що

будь-яке речення можна поділити на диктум (основний зміст) і модус (модальну частину), яка містить інтелектуальне, емоційне чи вольове судження мовця щодо диктуму. У сучасному мовознавстві думку Ш. Баллі поділяють більшість українських мовознавців, що вичленовують з поняття «модальність» два типи: комунікативну (поділ речень на розповідні, питальні, спонукальні й оптативні) та суб'єктивно-оцінну модальність (оцінка мовця щодо впевненості в достовірності повідомлюваного).

Також в українському мовознавстві прибічником модусно-диктумного членування висловлення виступає В. Шинкарук, який, зокрема, вважає, що модальність як категорія модусу, подібно до інших його категорій (персуазивності, оцінності, авторизації), безпосередньо пов'язана з використанням речення в мовленнєвому акті. Вона залежить від інтенції мовця, і через це значення, які становлять модус речення, є в основному комунікативно-інтенційними [6, с. 3].

Термін «спонукальна модальність» може розглядатися в кількох вимірах. Перший вимір – лінгвістичний – передбачає визначення спонукальної модальності як реченнєвої категорії. Другий – психолінгвістичний – вивчає це явище як форму психологічного впливу одного комуніканта на іншого задля зміни його поведінки, яка реалізується в акті волевиявлення. Цей акт волевиявлення передбачає обов'язкову наявність мовця, що називає дію, яку необхідно виконати, й слухача, який повинен забезпечити її виконання (невиконання) [5, с. 8].

Висловлення спонукальної модальності як суто мовна категорія є об'єктом дослідження О. Шахматова, О. Пешковського, І. Андрєєвої, О. Володіна, Л. Сергієвської, В. Храковського, К. Городенської, Л. Кадомцевої, В. Русанівського та інших українських і зарубіжних мовознавців. Останніми десятиліттями великого поширення набула інтерпретація спонукування з погляду прагмалінгвістики (Ю. Апресян, Н. Арутюнова, В. Богданов, В. Куликова, Г. Почепцов, І. Сусов, О. Шабанова) [1, с. 20].

Спонукування як один з аспектів теорії мовленнєвих актів розглядали Дж. Остін, Дж. Р. Серль. Незважаючи на посилений інтерес до конструкцій спонукальної модальності, їх семантико-синтаксична і комунікативна структура ще не знайшла вичерпного висвітлення в інформаційному стилі, а саме в рекламному повідомленні, що й зумовило вибір теми дослідження.

Об'єктом дослідження виступають предикативні конструкції в рекламному тексті, які містять сему імперативної (спонукальної) модальності. Мета нашого дослідження полягає у виявленні структурних та психолінгвістичних особливостей функціонування конструкцій спонукальної модальності в сучасному рекламному мовленні, в описі найбільш уживаних спонукальних конструкцій у рекламному просторі.

Джерельною базою дослідження послужили рекламні ролики україномовних каналів (1+1, НТН, ТБІ, Інтер, Оtv, СТБ) за останні два роки (2010 – 2011 рр.).

Імперативний акт має структуру: мовець (сугестатор) – імператив (наказ, пропозиція тощо) – адресат (сугерент) – виконана / невиконана дія.

Сугерент, до якого звернений цей вплив, також повинен докласти певних вольових зусиль, спрямованих на досягнення необхідного для мовця результату. Психологічний вплив постає у формі наказу, команди, розпорядження, вимоги, заборони, погрози, застереження, попередження, заклику, звернення, дозволу, згоди, прохання, благання, пропозиції, рекомендації, поради тощо [4, с. 634].

Проте абстрактний мовець, роль якого в такому разі виконує реклама, не тільки провокує, умовляє, наказує адресату певну діяльнісну установку, але й обіцяє позитивні зрушення в різних сферах життєдіяльності людини (економічній, духовній, соціальній), формуючи у свідомості потенційного покупця образ успішної, задоволеної життям, здорової, активної людини. Сугерент, схильний ідентифікувати себе з героєм, образом рекламного повідомлення, виконує настанови сугестора.

Спонукальні конструкції уживаються не тільки для позначення волевиявлення, але й можуть містити конкретні вказівки на спосіб наказуваної дії, місце й напрямок, суб'єкт та об'єкт дії тощо.

Засоби вираження спонукування утворюють функціонально-семантичне поле, у якому центральне місце займають спонукальні конструкції з дієсловом у формі наказового способу, а на периферії знаходяться спонукальні конструкції, у яких інші мовні засоби здатні виражати волевиявлення.

Розглянемо на прикладах: *У Вашому домі мешкає домашня тварина? Ви постійно нервуєте через шерсть на ваших речах та м'яких меблях? **Забудьте про це.** Steam brush легко та швидко видалить увесь бруд та надасть Вашим речам охайного вигляду. **Забудьте про важкі та незручні праски,** якими може обпектись Ваша дитина або домашній улюбленець. Steam brush надзвичайно легка та компактна... Якщо Ви ділова людина й у Вас не вистачає часу на прасування – Steam brush для Вас справжній скарб. **Візьміть Steam brush у відрядження,** він освіжить ваш одяг перед діловою зустріччю (ТБІ). Предикативний центр односкладного узагальнено-особового речення представлений головним членом речення, співвідносним з присудком, у формі дієслова 2 особи множини наказового способу. Комунікативний намір мовця – команда, тобто прояв інтенсивної імперативності, який не містить конкретних вказівок щодо способу дії, проте це легко домислюється з контексту. Наступне спонукальне речення містить не тільки імператив (*забудьте про це*) а й пояснює переваги, якими скористається людина, якщо задовольнить цю команду. Кінцева мета – психологічний та побутовий комфорт людини*

в помешканні. Спонукальна модальність формує образ спокійної, урівноваженої людини, апелюючи до психоемоційної та ділової сфер.

Інший приклад демонструє образ упевненої в собі, успішної людини: **Не панікуйте**, заподіяні Вам збитки відшкодує страхова компанія «Княжа» (СТБ). Предикативний центр першої частини безсполучникового речення представлений також дієсловом 2 особи множини наказового способу. Наказ не містить у собі уточнюючих вказівок щодо причин, засобів дії, але друга предикативна частина безсполучникового речення, яка перебуває в пояснювальних відношеннях з першою, подає роз'яснення. Кінцевий очікуваний результат – стабільне економічне благополуччя.

Приклад: **Бірмакс – зроби ковток насолоди. Освіжись. Насолодись. Розслабся** (Інтер) позиціонує задоволену життям особистість, якій притаманна внутрішня гармонія та спокій. Предикативні центри цих односкладних узагальнено-особових речень виражені дієсловами 2 особи однини наказового способу. Комунікативна інтенція мовця має форму розпорядження та містить пояснення: спосіб дії. Остаточний результат – гедонізм (*ковток насолоди, насолодись*) та психологічний комфорт (*освіжись, розслабся*).

Додавайте Vanish при кожному пранні. Повторне прання чи Vanish – обирайте. Vanish – рожевому довіряй, плям більше не май (ТВІ). Ці односкладні речення характеризуються спонукальною модальністю, яка виражена дієсловом наказового способу (1, 2 речення – 2 особа множини, 3 речення – 2 особа однини). Інтенція сугестора має характер поради та вказує на спосіб дії (*при кожному пранні*), а також на суб'єкт дії (*Vanish*). Кінцева мета – економія часу та коштів, це, у свою чергу, створює образ розумної, практичної, охайної людини.

Інший приклад розкриває секрет краси та привабливості: **Новий «Palmolive чорна орхідея» з натуральним екстрактом орхідеї. Відчуйте, як співають тіло та душа** (1+1). Граматичне вираження центра речення типово. Конструкція характеризується інтенсивним імперативним навантаженням у формі наказу (*відчуйте*). Перспектива наслідку після виконання дії експліцитно виражена: *співають тіло та душа*, проте інструкція (спосіб дії, напрямок дії, місце дії) виконання наказу відсутня.

Велика роль відводиться формуванню образу здорової, сповненої сил та енергії людини: **Едем – відчуй життя без алергії** (СТБ). Друга предикативна частина постає у формі односкладного узагальнено-особового речення. Спонукування має яскраво виражений характер у вигляді закликів. Комунікативний намір деталізує шлях досягнення здорового способу життя через називання конкретного лікарського препарату, який постає суб'єктом дії.

Подані нижче ілюстрації також актуалізують увагу споживача на перевагах здорового способу життя: *а) Якщо Ви помічаєте кров під час чищення зубів, Ви маєте децю знати. Різниця між цим і цим може бути у*

цьому. *Parodontax* містить 75 відсотків активних інгредієнтів; б) **Пам'ятайте**, кровоточивість ясен може бути першою ознакою їх захворювання, що може стати різницею між гарною посмішкою та цим; в) **Спробуйте також «Parodontax** *дбайливе відбілювання»* (НТН). Наведений рекламний текст містить 3 спонукальні за метою висловлювання конструкції, маркерами спонукальної модальності виступають у першому разі (а) – складений дієслівний присудок, що складається з модального дієслова 2 особи множини та інфінітива, у прикладах б та в – головні члени речення, співвідносні з присудком, вираженим дієсловом 2 особи множини наказового способу. Акт волевиявлення представлений а) у вигляді наказу (*маєте децю знати*), який підсилюється використанням займенника Ви, що психологічно увиразнює контакт між сугестатором та сугерентом; б) формою попередження (*пам'ятайте*); в) пропозицією (*спробуйте*). Кожна з цих синтаксичних конструкцій містить коротке роз'яснення та уточнення змісту імператива: причини, які були посилом до спонукання до дії (втрата зубів, кровоточивість ясен), та перелік додаткових ефектів використання рекламованого продукту (відбілювання).

Приклад: **Спробуйте новий Colgate total**. Він зменшує створення бактерій до 90 %. Діє протягом 12 годин (ТВІ) теж робить спробу залучити нас до здорового життя. Комунікативний намір мовця має форму поради, пропозиції. Рекламний текст обіцяє здорову посмішку та довготривалий ефект. Мета – зміцнення здоров'я.

Досить часто реклама обіцяє примноження багатств та економічну вигоду та незалежність індивіда: **Купуйте акційні банки та отримуйте 10 головних призів на 50 тисяч гривень, сертифікати на купівлю побутової техніки або поповнення рахунку мобільного телефону** (Отv). Акт волевиявлення мовця містить прямий наказ та інформацію про конкретний результат виконання акту: отримання грошових винагород та формування образу економічно незалежної людини.

Ще один приклад теж ілюструє фінансове благополуччя в разі невиконання головної обіцянки: **Позбався від лупи. Надай волоссю м'якості. Спробуй Кліа від АБ з формулою подвійної дії**. М'яке та красиве волосся без лупи. Або ми повернемо вам гроші в подвійному розмірі (O-tv) маніфестує образ фізично привабливої людини. Речення спонукальної модальності односкладні, узагальнено-особові, що є вказівкою орієнтації на широке коло споживачів. Головні члени речення, співвідносні з присудками, виражені дієсловами 2 особи однини наказового способу. Спонукування висловлюється у формі наказу (*позбався, надай*) та пропозиції (*спробуй*).

Приклад: **Відчуйте різницю в якості Вашого волосся або Вам повернуть гроші** (ТВІ) також наголошує на фінансовому відшкодуванні «моральних» збитків. У цьому спонукальному узагальнено-особовому односкладному реченні використовується головний член у формі дієслова 2

особи множини наказового способу для створення імперативної насаженості висловлювання. Комунікативна інтенція виражена закликом (*відчуйте*), крім цього, у конструкції наявна «реальна» альтернатива в разі не досягнення обіцяного результату (*відшкодування грошей*), що справляє додатковий психологічний вплив на адресата.

Відчуй дух свободи та підними келих разом із друзями. Старопрамен – дух Праги (Інтер). Спонування постає як конкретна команда: *Відчуй та підними*. Є вказівка на спосіб дії (*підними келих*) та остаточний результат (*дух свободи*), який обіцяє відчуття внутрішньої гармонії та психологічного комфорту.

Телефонуй та справляй враження солідної людини. 433 (СТБ). Комунікативна інтенція мовця має вигляд вимоги (*телефонуй та справляй*). Висловлення чітко вказує на те, що в разі виконання акту волевиявлення споживач почне справляти враження солідної людини, тобто відбувається формування образу успішної, упевненої в собі особистості. Наступний приклад ілюструє образ людини, здатної на емпатію, чутливої, доброї, турботливої: ***Мілка. Відважся на ніжність*** (1+1). Спонукальна модальність цього односкладного речення реалізується головним членом речення, співвідносним з присудком, вираженим дієсловом 2 особи однини наказового способу. Імператив роз'яснює кінцевий результат (*ніжність*).

Інший приклад: ***Гель для гоління Gillette series забезпечує до 30 % більш комфортне гоління та неперевершений захист від подразнення. Тож наступного разу скористайтеся гелем для гоління Gillette series. Найкраще – для чоловіків*** (1+1) позиціонує красиву, здорову людину, у даному разі – чоловіка. Крім цього, нашаровується додаткове значення: очікування комфортного використання (*комфортне гоління*) цього продукту та поліпшення стану шкіри після його повсякденного використання (*захист від подразнення*). Маркером імперативу виступає головний член, співвідносний з присудком, вираженим дієсловом наказового способу.

Отже, можемо зробити висновок, що рекламне висловлення, як і будь-який інший мовленнєвий акт, має триєдину структуру: локуція, іллокуція та перлокуція. Іллокутивний компонент досить яскраво представлений спонукальними за метою висловлювання синтаксичними конструкціями, які повною мірою забезпечують очікуваний ефект.

Спонукальна модальність рекламного повідомлення у всіх ситуаціях виражена дієсловом наказового способу (2 особа однини чи множини). Ці речення характеризуються експресивністю, стислістю, інформаційністю. За структурою вони переважно односкладні, за граматичною формою головного члена речення – узагальнено-особові.

Суб'єкт дії (адресат повідомлення) мислиться узагальнено, що вказує на збірність образу споживача, який може належати до різних вікових та

соціальних прошарків населення. Імператив найчастіше виражається формами наказу, заклику, пропозиції, поради; ці форми сприяють створенню позитивного образу впевненої в собі, успішної, фінансового незалежної, здорової, енергійної, гарної та духовно багатой особистості.

Література

1. Дрінко Г. Г. Спонукальні конструкції в англійській та українській мовах : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. філол. наук : спец. 10.02.17. «Порівняльно-історичне і типологічне мовознавство» / Г. Г. Дрінко. – Д., 2005. – 20 с.
2. Нестеренко Т. Проблема модальності в українському мовознавстві. Категорійні та комунікативні підходи / Т. Нестеренко // Наукові записки. Серія : Філологічні науки (мовознавство). – Кіровоград, 2008. – Вип. 80. – С. 71 – 76.
3. Сафонова Н. Еволюція поглядів на суб'єктивну модальність / Н. Сафонова // Вісник Львівського університету : Серія : філологічна. – Львів, 2004. – Вип. 34. – С. 74–80.
4. Українська мова : [енциклопедія] / [редкол. В. М. Русанівський] . – [2-ге вид., випр. і доп.]. – К. : Вид-во «Укр. енцикл.» ім. М. П. Бажана, 2004. – 824 с.
5. Харченко С. В. Семантико-синтаксична та комунікативна структура речень спонукальної модальності : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. філол. наук : спец. 10.02.01. «Українська мова» / С. В. Харченко. – К., 2001. – 20 с.
6. Шинкарук В. Категорія модальності зі значенням впевненості – неупевненості / В. Шинкарук // Наукові записки : Серія : Філологічні науки (мовознавство). – Кіровоград, 2011. – Вип. 96 (2). – С. 3 – 7.

УДК 811.161.2'373.7

І. В. Царьова

ФРАЗЕОЛОГІЧНИЙ СКЛАД ОБРЯДОВОГО ДИСКУРСУ СХІДНОСЛОБОЖАНСЬКИХ ГОВІРОК

Царьова І. В. Фразеологічний склад обрядового дискурсу східнослобожанських говірок.

Стаття присвячена вивченню обрядової фразеології східнослобожанських говірок. Підкреслюємо важливість етнолінгвістичного підходу при дослідженні семантики обрядових фразеологічних одиниць.

Ключові слова: етнолінгвістика, обрядовий дискурс, обрядова фразеологія, обрядова фразеологічна одиниця, семантика.

Царёва И. В. Фразеологический состав обрядного дискурса восточнослобожанского диалекта.

Статья посвящена изучению фразеологии обрядов восточнослобожанского диалекта. Подчеркиваем важность этнолингвистического подхода при исследовании семантики обрядовых фразеологических единиц.

Ключевые слова: этнолингвистика, обрядовый дискурс, обрядовая фразеология, обрядовая фразеологическая единица, семантика.

Tsareva I. V. Phraseological structure of a ritual discourse of Vostochnoslobozhansky dialect.

The article is dedicated to the phraseology studing of rituals of Vostochnoslobozhansky dialect. The importance of ethnolinguistic approach during the research of ritual phraseological units semantics is emphasized.

Key words: etnolingvistika, ceremonial discours, ceremonial phraseology, ceremonial phraseological unit, semantics.

У сучасному мовознавстві, для якого характерна активізація таких напрямків, як етнолінгвістика, когнітивна лінгвістика та прагмалінгвістика, по-новому висвітлюють питання утворення й функціонування фразеологізмів, їх специфіки. Фразеологічні одиниці (ФО) експлікують світоглядні позиції, традиції, звичаї, накопичені впродовж історичного розвитку людства як результат духовного освоєння навколишнього світу.

Особливий інтерес становлять фраземи, що найяскравіше демонструють народну обрядовість, за якими закріпилася спеціальна назва – обрядофраземи (В. Васильченко). Вислови, що постали як результат фразеологічної вербалізації обрядових дій, є важливим компонентом творення фразеологічної картини світу.

Видатні лінгвісти минулого, які вивчали мовні знаки та явища з погляду їхнього етнокультурного змісту (О. Афанасьєв, Ф. Боас, Й. Гердер, В. фон Гумбольдт, Д. Зеленін, О. Потебня, Е. Сепір, Ф. де Соссюр, М. Сумцов) утвердили думку про те, що структурні елементи мови, насамперед слова, відбивають фрагменти національних світоглядів, тобто є їхніми історичними символами подібно до народних звичаїв, обрядів і ритуалів. Необхідність вивчати мову в симбіозі з іншими знаковими системами культури, такими як народні традиції, фольклорні та мистецькі твори, підкреслював Ф. де Соссюр [4, с. 54]. На роль слова як носія народознавчої інформації вказував О. Потебня: у «згорнутій» формі слово містить сюжет давнього міфу або обряду [3, с. 379–443]. Послідовники Ф. де Соссюра й О. Потебні, сучасні етнолінгвісти, продовжують вивчати етимологію слова з метою реконструкції давніх форм національного світогляду, «розгортають» культурні реалії давнини й сучасності в різних аспектах і напрямках.

Оскільки в основі світосприйняття кожного народу лежить власна система предметних значень, соціальних стереотипів, когнітивних схем, свідомість людини завжди етнічно зумовлена. Етнокультурні асоціації, етнічно марковані оцінки й емоційні реакції, еталони й стереотипи поведінки носія етнічної свідомості здатні впливати на культурну конотацію фраземного знака. Саме ці незаперечні факти сприяли виникненню окремого наукового напрямку – *обрядофразеології* – самостійної гілки етнолінгвістики, яка досліджує семантичні, експресивно-стилістичні властивості фраземних знаків обрядової дійсності, особливості їх творення та вживання в тісному зв'язку з етнічною історією та культурою народу – носія мови. Тому актуальність обраної теми дослідження вбачаємо в потребі ґрунтовного вивчення обрядових фразеологізмів Східної Слобожанщини й осмисленні проблем етнокультурної семантики обрядових фразеологізмів в українській мовній традиції. Мета статті – представити етнокультурну семантику обрядофразем східнослобожанських говірок.

Кожна нація формує власну мовну картину світу, яка відбиває певний спосіб сприйняття й організації знань через специфіку національної мови. У кожного обрядового дискурсу – своє коло мовних етнокультурних знаків. Відзначимо обрядофразеологізми, які формують своєрідну обрядову картину світу Східної Слобожанщини. Окреслимо тематичні розряди ФО сімейної та календарної обрядовості:

1. Обрядові формули родильного циклу. Найкращим часом для зачаття вважали 9 грудня – «на Аннино Зачаття» [2, с. 470]. Вагітну жінку називали *важка баба*: «*Важкій бабі, як ще половини нема, не слід ходити дивицьця на мертвих, а то неживе найдецьця (родицьця)*»; жінка у *тягості*: «*Як жінка у тягості та буде на собі шо зашивати*» [2, с. 459]. Бабу сповитуху до жінки зазвичай кликав чоловік – *кликать на родини* [2, с. 408]. Коли породілля не може породити й пологи йдуть тяжко, тоді в хаті відчиняли все, що відчиняється, розв'язували всі вузли, – щоб так само розв'язався й відчинився вихід дитини, або *дитину прижити* – народити. По народженні дитини пильно приглядаються до її ознак і за ними пророчать їй майбутнє: *родидьця з зубами* – про дитину, яка буде зла; *родидьця с косою* – про дитину, яка буде красивою; *родидьця у сороцьці* – про дитину, яка буде багата [2, с. 470]. Щоб дитина швидше почала ходити, сповитуха *перерізала ножем землю (між ногами)*; щоб новонароджений хлопчик був плотником, йому «*одрубували сокирою до порога кишку (од пупика)*» [2, с. 457]. У разі, якщо дитина народилася мертвою, жителі говорили: «*Окликати на різні меньня*» [2, с. 458]. Якщо жінка більше не бажала дітей, вона лікувалася від перелогів: *спалювала місто, смикала за чуба, смикала за косу*. Новонароджену дитину, аж поки не охрестять, пильно стережуть від нечистої сили, бо якраз цього часу вона може найбільше нашкодити. На «*хрещення*» [2, с. 469] дитини треба двох кумів, яких запрошує батько дитини, прийшовши з хлібом. Відомий номен *стрічні куми* (ті, хто перші на очі зустрілися), оскільки «*як возьмеш стрічних кумів, і діти будуть рости*». При хрещенні дитині давали нове ім'я «*меньнем крестити*» [2, с. 457–458].

2. Обрядові формули весільного циклу. «Сценарій» традиційного народного весілля в основних рисах зберігся на Слобожанщині й дотепер – більшою мірою в сільській місцевості та в значно трансформованому вигляді в умовах міста. Весілля зазвичай починається зі сватання – *брання рушників* (Старб); *посилання старостів* (Нещер, Тан, Лут); *засилання сватів* (Білк); *сходитися на діло* (Алч, Полов); *зводити дітей на согласіє* (Бонд, Кол, Євсуг) – першої зустрічі представників молодого з молодою та її батьками для досягнення згоди на шлюб. *Давати гарбуза* (Білк); *винести гарбуза*. – *Галя, може Зайцову винести гарбуза, таке оце придумав свататись на першому курсі, нет би поучіця?* (Дем, Новган); *одержати гарбуза* (Старб, Сват); *дістати гарбуза* (Дем); *спіймати облизня* (Шап); *наїстися вареників* (Велик, Старм); *спіймати горобця* (КрЛ, Марк, Міл) – одержати відмову при сватанні. Обряд сватання залишив по собі фразеологізми: *гуляти вареники* – святкувати сватання неодруженими учасниками весілля (Луган); *рушники подавати* – дати згоду на одруження (Білк, Старб); *різати хліб* – символ згоди молодої вийти заміж, удалого сватання. Після вінчання молодих і гостей запрошували за стіл, щоб пригостити найсмачнішими стравами. *За стіл завести* (Мик, Попів,

Шульг); *садовити за стіл* (Павлів, Чмир, Шульг); *заводити за стіл (на посад)* (Білк, Старб) – завести молодих на почесне місце за весільним столом. Але спочатку молодих обводили тричі навколо хати (нині кругом столу в хаті молодої), щоб молода не забула рідний дім. Традиційними залишилися обряди *пускати голубів, перев'язувати дорогу, давати дари, катати сватів, забивати кіл* [5, с. 154].

3. Обрядові формули поховального циклу. Вивчаючи фразеологізми поховального циклу східнослов'янських говірок, окреслюємо основні групи семантичного ряду «померти / поховати» з образними компонентами на позначення: простору (балка, бугор, вигін, гора, горб, межа, переїзд, підстанція, посадка, путя, сади, ставок, терикон, чугунка): *віднести до балки* (Луган), *піти (відправитися) за (на) бугор* (Зим, Кіров, Сух)[5, с. 49], *на вигін віднести* (Марк), *віднести на крейдяну гору* (Мус, Сват), *відвезти на горба* (Зугрес), *піти за межу*. – *Ба'бус'а 'наша п'іш'ла за ме'жу / ко'ли 'бат'ко ваш слу'жу' у 'арм'ійі //* (Білк), *піти за переїзд*. – *У Старо'б'ел'с'к'і к'ладб'ішч'е од'не / зна'ходить'с'а за пе'рейздом йак 'ійхати на Ново'с'ков / так 'л'уди і 'кажут' вс'ег'да / п'і'ти за пе'рейзд //* (Старб), *віднести за підстанцію, віднести за посадку* (Берез), *відправити (віднести) за путя (за путі)* (Білк), *піти за сади, піти за ставок, піти за терикон*. – Після аварії віднесли за терикон 63 чоловіка на Суходільській (Кр) [5, с. 305], *відвезти за чугунку* (Міл); рослин (берези, васильки, вишеньки, дереза, дуб, душиця, ковила, сосни, тополі): *піти у берези* (Лиз), *покласти васильки* (Білк), *перебратися (піти) у вишеньки* (Антрац, Свердл), *віднести (однести, понести, відправить) в дерезу*. – Вчора діда Федька віднесли в дерезу (Сіверс) [5, с. 108], *скоро душицю покладемо* (Павл), *вдарити дуба* (Білк, Вал), *зрівняти с ковилою* (Шап), *однести (віднести) в сосну (в сосни)*. – Ще прошлого року бригадіра однесли в сосни, шось усередині (СтЛ) [5, с. 295], *збиратися в тополя; страви* (капусняк, пиріжки, пишки, компот): *скоро капусняк варитимемо*. – *Д'ід па'ганій / на'в'ерно 'ч'ерез ден' капус'н'ак ва'ритимемо //* (Нещер), *скоро пиріжки* (Кр), *скоро пиріжки пекти* (Луган), *пишки розносить* (ВесТ), *скоро будуть пиріжки з кампотом* (Рубіж); речі (білі тапки (тапочки, капці), вінок, платочок, хрестик): *кинути білі тапки* (Перв), *пора вже вдягти білі тапочки*. – Старій уже пора вдягати білі тапочки (Луган) [УВДСл: с. 303], *капці відкинути* (Брян), *вінками воняє* (Фр), *вінками пахне*. – Від цієї баби вінками пахне, а вона кудись їде (Луган) [5, с. 66], *платочком накрить*. – *'П'ісл'а 'того йак ус'і попрош'ч'алис' 'нада в'і'ноч'ок поп'равит' і л'і'цо пла'точ'ком нак'рит' //* (Білк), *хрестик в руки поставити* (Шап), *піти на хрестик* (Старб); артефактів кладовища (гробки, розкопана, хрестаті): *віднести на гробки*. – Однесли Зінку вже на гробки (Слз) [5, с. 101], *погнати на розкопану* (Сват), *поглядати на*

хрестаті (Ган); метафоричного, метонімічного субституту кладовища (вічне подвір'я, дача, піски): *поїхати на вічне подвір'я*. – Дід Іван поїхав на вічне подвір'я (Поп) [5, с. 248], *поїхати на дачу* (Алч, Антрац, Лисич), *віднести (відправитися) на пісок (на піски)*. – *Ту жінку віднесли вже на піски* (Петр); міфічні особи (русалки, чорт): *русалки загаяли* (Дем), *ганяти русалок* (КрЛ), *до чортів податися* (Гл, Комсом, Тор) [5, с. 331].

4. Обрядові формули календарного циклу. Обряди календарного циклу є основою обрядової фразеології східнословобожанських говірок, оскільки в них зафіксовано розпорядок життя окремої людини та соціуму впродовж року, визначено стадіальність життєдіяльності в нерозривному, органічному зв'язку з сезонністю природи. У зв'язку з цим зауважимо, що обрядові формули календарного циклу східнословобожанських говірок розглядаємо в ракурсі їх семантичної реконструкції за чотирма циклами: зимовим, весняним, літнім, осіннім.

Обрядофраземи зимового циклу: *кусати коржа* (Білк), *одкусить коврика* (Чмир), *скуштувати калача* (Тим) – на свято Андрія (13 грудня) діти пригощають великими коржами з білого борошна; *Святий Міклуха Маклай* – свято Миколая (Білк); *вечерю (кутю) носити* – діти обов'язково носять вечерю хрещеному, хрещеній, найближчим родичам. За принесену вечерю їх чекають подарунки та гостинці. *Нес'ти ве'ч'ер'у, но'сити/нес'ти ве'ч'ер'ку (ве'ч'ірку)* – 'Молод'іж нар'а'жайц':а і 'носе ве'ч'ерку у'с'ім під'р'ад // (Білов) [1].

Обрядофраземи весняного циклу: *солону підкидати* – на свято Обертіння (9 березня) діти закликають добро. – *Ко'ли 'д'іти по'бач'ат' 'диких гу'сеї / то підки'дають 'у'гору со'лону і гу'кають' / 'гуси / 'гуси / 'нате 'вам на гн'із'до / а 'нам на доб'ро // (Білк); *вмити (умити) Явдошкиною водою* (Білк), *умиватися Явдошкиним молоком* (Сват), *умитися молоком на Явдоху* (Старб). – 'йак у'митис'а на 'йаў'доху моло'ком / 'будеш на об'лич':а 'білим і 'гарним // (Лиз); *пекти жаваранків* (Дем) – на Сорок Святих (22 березня) пекли до сорока коржиків, які роздавали дітям; *День Святого Олексія, Теплий Альошка* (Білк), *Свято Альошки* (Новпск) – день святого Олексія, чоловіка Божого (30 березня); *благовісне теля, благовісне порося, благовісне яйце* – селяни твердо вірять, що з *благо'в'існого теля'ати* чи *благо'в'існого поро'с'ати* доб'ра не ч'е'кати // (Білк), і намагаються швидше зарізати таку тварину, а з *благо'в'існого йай'ц'а* не 'буде ха'рошого цип'л'а // (Сват); Традиційними залишаються обрядофраземи – *скупатися до світанку, умитися раніше за півня, скупатися раніше за пташенят ворона* (Білк) – очиститися від хвороби, нечистої сили перед Великоднем (у Чистий четвер) [1].*

Обрядофраземи літнього циклу: *чорноклен вішати* (Старб), *кличальною травою квітчати* (Поп), *зелень слати* (Лиз), *траву стелити* (Дан), *лепехою клечати* (Білк) – прикрашання садиби зеленим гіллям і запашною травою на *Зелені свята*; *Бог засіяв зелень* – Бог створив землю на Пресвяту Троїцю (Білк); *триденне свято* – Христос з Петром і Павлом присіли під зеленою кроною дерева (Чмир); *трійчанські свята* – свято Трійці (Сват); *нарвати трав на дев'яти межах* – жінки до схід сонця в трійчанські свята йшли до лісу, щоб заготувати лікарських трав (Лиз); *кличана роса* – роса, яку збирали на свято Трійці, якою лікували хворі очі (Кррч); *Ілля з колобком* (Лиз), *завязати Іллі бороду* (Ган) – зібрати новий урожай хліба до Іллі; *нова новинка на Святого Іллінка* – зібрана солома до Іллі-Пророка (Макар) [1].

Обрядофраземи осіннього циклу: *остерігатись ножика* (Білк, Сват), *пилки боятись* (Старб) – у день Головосіка (11 вересня) заборонено різати, пиляти, косити; *поженить свічку, посватать комин* (Лиз) – сімейна святкова вечеря з нагоди закінчення сівби, яка проходила на Семена Стовпника (14 вересня); *руки погрить Семену* (Поп) – відпочивати на Семена від городу. – *До Се'мена 'нужно 'викопати кар'тошку / 'шоб ус'п'ит' 'руки погр'ит' над кост'ром / з'і'мої не 'будем го'лодними //; Неопалима Купина* (Білк) – свято Ікони Божої Матері; *Михайлове Чудо* (КрЛ) – свято Михайла Чудотворця; *Друга Пречиста* (Білк) – свято Різдва Пресвятої Богородиці; *приворотні трави* (Лиз) – трави, які збирали між Пречистами, мали неабияку властивість привертати хлопця до дівчини; *утеплення уліків* (Старб) – до Трохима (2 жовтня) треба занести бджіл [1].

Фразеологічний склад обрядового дискурсу детермінований образним мисленням східнослов'янців, їхніми різноманітними поглядами на вияви навколишнього життя, природи. Сакральні традиційні вислови є результатом зв'язку різних уявлень, які складають фразеологічну скарбницю світобачення етноспільноти. Мовна й концептуальна картини світу аналізованого дискурсу ґрунтовано на реаліях українського довкілля з їхніми незглибимим вертикальним культурно-національним контекстом.

Список скорочень назв населених пунктів

Алч – Алчевськ; Антрац – Антрацит; Берез – Березівське Попаснянського р-ну; Білк – Білокуракине; Бонд – Бондарівка Марківськ. р-ну; Брян – Брянка; Вал – Валуйське Станично-Луганськ. р-ну; Велик – Великоцьк Міловськ. р-ну; ВесТ – Весела Тарасівка Лутугинськ. р-ну; Ган – Ганнусівка Новопокровськ. р-ну; Гл – Глинка Старобешівськ. р-ну; Дем – Дем'янівка Білокуракинськ. р-ну; Євсуг – Євсуг Біловодськ. р-ну; Зим – Зимогір'я Слов'янського р-ну; Зугрес – Зугрес м. Харцизька Д; Кіров – Кіровськ, Кол – Коломийчиха Сватівськ. р-ну; Комсом – Комсомольське Старобешівськ. р-ну; Кр – Краснодон; Лиз – Лизине Білокуракинськ. р-ну; Лисич – Лисичанськ; Луган – Луганськ; Лут – Лутугине; Марк – Марківка; Мет – Металіст Слов'янського р-ну; Мик – Микільське Волноваськ. р-ну; Міл – Мілуватка Сватівськ. р-ну; Мус – Мусіївка Міловськ. р-ну; Нецер – Нецеретове Білокуракинськ. р-ну; Новган – Новоганнівка Краснодонськ. р-ну; Павл – Павлівка Білокуракинськ. р-ну; Перв – Первомайськ Л; Петр – Петрівка Станично-Луганськ. р-ну; Полов – Половинкине Старобільськ. р-ну; Попів – Попівка Білокуракинськ. р-ну; Рубіж – Рубіжне Л; Сват – Сватове; Свердл – Свердловськ Свердловськ. р-ну; Сіверс – Сіверськодонецьк; Слз – Селезнівка Перевальськ. р-ну; Старм – Старомихайлівка Мар'їнського р-ну; СтЛ – Станично-Луганське Станично-Луганськ. р-ну; Старб – Старобільськ; Сух – Суходільськ м. Краснодона; Тан – Танюшівка Новопокровськ. р-ну; Тор – Торез Д; Фр – Фрунзе Слов'янського р-ну; Чмир – Чмирівка Старобільськ. р-ну; Шап – Шапарівка Білокуракинськ. р-ну; Шулг – Шулгинка Старобільськ. р-ну.

Література

1. Власна картотека І. В. Царьової.
2. Иванов В. В. Жизнь и творчество крестьян Харьковской губернии : очерки по этнографии края / [под ред. В. Иванова]. – Х., 1898. – Т. 1 – 1008 с.
3. Потебня А. А. О некоторых символах в славянской народной поэзии / Потебня А. А. // Слово и миф. – М., 1989. – С. 285–443.
4. Соссюр Ф. де. Труды по языкознанию / Ф. де Соссюр. – М. : Изд. «Прогресс», 1977. – 696 с.
5. Ужченко В. Д. Фразеологічний словник східнословобанських і степових говірок Донбасу / В. Д. Ужченко, Д. В. Ужченко. – [5-е вид.]. – Луганськ : Альма-матер, 2005. – 348 с.

УДК 81'367:801.8'276.6

В. В. Шабуніна

СИНТАКСИЧНІ РЕСУРСИ ДІАЛОГІЧНОЇ ОРГАНІЗАЦІЇ НАУКОВО-НАВЧАЛЬНИХ ТЕКСТІВ

Шабуніна В. В. Синтаксичні ресурси діалогічної організації науково-навчальних текстів.

У статті визначено й схарактеризовано основні синтаксичні засоби, які виконують когнітивну функцію, створюють комунікативний ефект внутрішньої діалогізації мовлення; збільшують інформативність науково-навчального тексту й реалізують загальну тенденцію до скорочення надлишковості в мові; забезпечують адекватний перлокутивний ефект.

Ключові слова: автор, адресат, діалогічність, синтаксичні засоби діалогічної організації, науково-навчальний текст.

Шабуніна В. В. Синтаксические ресурсы диалогической организации научно-учебных текстов.

В статье указаны и охарактеризованы основные синтаксические средства, которые выполняют когнитивную функцию, создают коммуникативный эффект внутренней диалогичности речи; увеличивают информативность научно-учебного текста и реализуют общую тенденцию к сокращению избыточности в языке; обеспечивают адекватный перлокутивный эффект.

Ключевые слова: автор, адресат, диалогичность, синтаксические средства диалогической организации, научно-учебный текст.

Shabunina V. V. Syntactical means of dialogical organizing of scientific-educational texts.

The principal syntactical means implementing cognitive function, making communicative effect of internal speech dialogicity, increasing scientific-educational text informativity and tending to language redundancy reduction, ensuring adequate perlocutive effect are pointed out and characterized in the article.

Key words: an author, an addressee, dialogicity, syntactical means of dialogical organizing, a scientific-educational text.

Вивченню наукового стилю та його жанрів присвячені розвідки О. О. Баженової, Н. В. Ботвиної, М. Д. Гінзбурга, М. А. Жовтобрюха, М. М. Кожіної, М. П. Котюрової, С. В. Малихіної, А. Р. Медведєва, Н. Ф. Непійводи, Г. С. Онуфрієнко, П. О. Селігея, Л. В. Славгородської та інших дослідників, але засоби діалогічної організації жанрів науково-навчального підстилю ще не були об'єктом спеціального лінгвостилістичного дослідження. Стаття має на меті поглибити вивчення діалогічної організації наукового тексту, дослідити й схарактеризувати синтаксичні ресурси діалогічної структури науково-навчальних текстів технічної галузі.

Розвиненість мови, її функціонування в науковій сфері значною мірою зумовлені розвитком синтаксичної будови, оскільки синтаксис забезпечує втілення комунікативної та пізнавальної функцій мови.

Експресивності висловлювання сприяють речення різної комунікативної спрямованості (питальні, спонукальні). У наукових текстах, зокрема навчальних посібників, значне емоційно-експресивне й інтелектуальне навантаження несуть окличні речення, які привертають увагу читачів. Інтерес адресата підтримується вираженням ставлення автора до змісту тексту як до чогось важливого. Висловлення емоцій привертає увагу слухача до предмета обговорення, посилює інтерес. Наприклад: *Якщо ж система багатозадачна, то в пам'яті одночасно перебувають кілька програм, що повинні знаходитися за тією самою адресою!* (ОС, 189).

Одним із прийомів реалізації авторської комунікативної стратегії є діалог з читачем із використанням запитань. Наявність питальних речень передбачає безпосереднього адресата, отже, такі речення вживають у мовленні з метою діалогізації спілкування. Зміст питальних речень у текстах науково-навчального підстилю адресований читачеві, і вони вимагають певної відповіді. Подібну тактику автори використовують у посібниках і збірниках задач, щоб з'ясувати ступінь засвоєння студентами навчального матеріалу, активізувати їхню увагу: *Чи залежать значення розмірів на кресленні від його масштабу?* (ІКГ, 91).

Діалогічність спілкування зі студентами виявляється в побудові науково-навчального тексту у вигляді міркувань автора. Таким способом автор, уводячи субтекст нового знання, відтворюючи в тексті процес наукового дослідження, залучає адресата до формулювання нових наукових ідей. Авторською інтенцією є демонстрація адресатові алгоритму утворення наукової думки, наближення реципієнта до наукової творчості.

Задля адекватного комунікативного впливу на читача автор навчального посібника часто формулює питання, відповіді на які утворюють із ними єдність «питання – відповідь». На думку В.В. Одинцова, автор використовує спосіб психологічної зупинки, фіксації уваги читачів на важливому моменті [4, с. 14]. Наприклад: *Що ж являє собою мікроядро? Аналогом мікроядра є набір функцій базового класу загального виду, застосовуваних в об'єктно-орієнтованому програмуванні* (ОС, 34). Крім того, розглянутий приклад свідчить про штучне створення діалогічного мовлення в тексті науково-навчального підстилю автором. Єдність «питання – відповідь» прогнозує питання читача, на які відповідає сам мовець. Отже, спостерігається явище автодіалогічності.

Діалогічній взаємодії зі студентами сприяє вибраний автором порядок слів у реченні. Для текстів науково-навчального підстилю нейтральним вважається прямий порядок слів. Щоб унести додаткові відтінки значення, підсилити виразність слів, зберігаючи основний зміст речення, автор використовує інверсію: *Для побудови паралелограмів є всі дані* (ІКГ, 37).

За В. І. Кухаревою [2], одним із засобів забезпечення комунікативно-

пізнавальних потреб спілкування в науковій сфері є односкладні речення. У науково-навчальному підстилі такі речення максимально неупереджено, без вказівки на дійову особу відтворюють навколишню дійсність, що відповідає основній комунікативній інтенції автора наукового стилю в цілому – віддзеркалення наукової картини світу в об'єктивній і узагальненій формі. Зібраний фактичний матеріал підтверджує, що в текстах підручників і навчальних посібників односкладні речення виконують важливі комунікативні функції, оптимізують спілкування, забезпечують діалогічність і сприяють реалізації когнітивної функції.

Використовуючи односкладні означено-особові речення, автор основну увагу зосереджує на виділенні семантики дієслова, що надає висловленню виразності, динамічності, активізує увагу читача, спонукає до спільних дій, забезпечує наочність викладу. *Уявімо циліндр радіуса R та висоти h як стрижневу конструкцію <...>* (ІКГ, 107-108).

Задля ефективного комунікативного впливу на читача автор використовує прийом діалогізації, що становить прихований у тексті діалог, виражений у формі безпосереднього звертання автора до читача, наприклад у формі спонукальних речень: ***Визначте** серію з'єднання та товщину зубців (рис. П.113)* (ІКГ, 89).

Для забезпечення діалогічності науково-навчального тексту, автор використовує неозначено-особові конструкції, які зосереджують увагу на основних моментах змісту, зокрема на дії, описують закономірності, загальновідомі факти та явища певної науки, слугують рекомендацією для здійснення тієї чи тієї операції: *Механічним способом вологу **відділяють** у пресах або центрифугах* (Т, 375).

Дослідивши тексти підручників і навчальних посібників, можемо стверджувати, що високий комунікативний потенціал мають безособові речення. Загальновідомо, що безособові речення позначають дію людей взагалі або їх невизначеної кількості; спрямовують увагу читача на об'єкт або дію; виражають некатегоричність викладу. Наприклад: *Аналогічний спосіб закріплення <...> використовують для протяжок і секцій, коли гвинти **не вдається розмістити** знизу* (МІ, 126).

Реалізуючи комунікативний намір, автор застосовує предикативні форми на -но, -то, які виражають категоричність повідомлення. Крім цього, вони усувають з викладу суб'єкт дії; акцентують увагу адресата на об'єкті або дії: *На рис. 4.1 **зображено** процес пароутворення 1кг води в p - v -координатах при $p = \text{const}$* (Т, 51).

Інфінітивні речення теж характеризуються певною комунікативною завантаженістю. Такі конструкції як засоби реалізації комунікативної стратегії автора активізують увагу читача, спонукають до дії: ***Якщо підставити** в формулу (2.4) замість v її значення, виражені через n , то отримаємо $\Delta v = n - n_3/n = 1 - n_3/n$* (2.5) (РКМВ, 38).

За допомогою номінативних речень автор організовує процес

сприймання тексту адресатом, поділяє інформацію на основну й допоміжну, реалізує зв'язність викладу: *Рис. 1.9 Оболонковий кузов легкового автомобіля* (ТОР, 25).

Реалізуючи загальну тенденцію до скорочення надлишковості в мові, автори підручників і навчальних посібників широко використовують у текстах неповні речення. Неповнота граматичної структури таких речень не перешкоджає комунікативному процесу, оскільки пропуск тих чи тих членів не порушує їхньої змістової завершеності. Серед неповних речень у науково-навчальному підстилі переважають контекстуальні неповні речення з пропущеними головними чи другорядними членами, які раніше були згадані в контексті: або в найближчих реченнях, або в цьому самому реченні (якщо воно складне), наприклад: *Каркас кузова може виготовлятися зі стандартних профілів, а зовнішні панелі – зі штампувань нескладної форми* (ТОР, 55).

Важливим комунікативним засобом у науково-навчальному підстилі слугують однорідні члени речення, за допомогою яких автор реалізує класифікаційну функцію, розмежовує родові й видові поняття, забезпечує оптимальне сприймання тексту адресатом, лінійно організовуючи мовлення. Цей засіб реалізації комунікативної авторської стратегії бере участь у вираженні наукової картини світу, зіставляючи явища дійсності: *<...> відхилення для дрібних мітчиків встановлюють менш жорсткими, ніж для великих* (МІ, 235).

Задля семантичного й граматичного доповнення складу конкретного речення, своєрідного його розгортання автор використовує відокремлення. За допомогою такої тактики адресант звертає особливу увагу читача на певний член речення, підкреслює комунікативне призначення елементів висловлюваної думки. Щоб передати значення включення, виключення, заміщення, доповнення, автор вдається до використання відокремлених додатків – конструкцій із прийменниками *крім, окрім, замість, за винятком, включаючи*: *Для оцінки термотрансформаторів, включаючи холодильні машини, можна користуватися такими показниками* (Т, 266).

Відокремленою частиною в структурі простого речення автор завжди виразно актуалізує цей елемент думки. Крім того, вдаючись до відокремлення, автор посилює комунікативну гармонію сказаного, досягає певної економії у висловленні, словесно скорочує його, полегшуючи сприймання інформації.

Задля досягнення оптимального комунікативного ефекту автор спирається на фонові знання адресата при використанні обставин причини, умови, підстави умовиводу тощо (відокремлених і невідокремлених), виражених іменниками зі вторинними прийменниками *згідно з, відповідно до, у зв'язку з, на відміну від, залежно від, завдяки, внаслідок*. Наприклад: *Відповідно до молекулярно-кінетичної теорії газів для одноатомних газів $k = 1,667$, для двохатомних $k = 1,4$* <...> (Т, 22).

Адресованість мовлення виявляється й у такому прийомі діалогічності, як перефразування думки. Щоб з'ясувати значення попередніх слів або дати іншу назву описуваному поняттю, автор починає сполучниками *тобто, або (=тобто), а саме* уточнювальні словосполучення: *Густина вологого повітря, тобто суміші сухого повітря і водяної пари, дорівнює <...>* (Т, 378).

Використовуючи відокремлені обставини, виражені дієприслівниковим зворотом, автор досягає певного перлокутивного ефекту, оскільки виступає коментатором свого висловлення, демонструє свою участь у виконанні дій, обчислень тощо: *Користуючись зображенням циклу в T-s-координатах, визначимо термічний ККД циклу Карно <...>* (Т, 40).

Писемне мовлення є усвідомлюваним процесом, який передбачає можливість попереднього обдумування, планування висловлення, його корекції, тому мовець завжди намагається висловитися стилістично правильно. Із цією метою автор текстів науково-навчального підстилю часто має комунікативну потребу у використанні вставних і вставлених слів, сполучень слів та речень, щоб передати читачеві додаткові, часто побіжні повідомлення, зауваження до того, що виражається членами речення в багатьох висловленнях. За допомогою вставних слів автор суттєво видозмінює зміст висловленого, допомагає читачеві сприйняти текст у прогнозований спосіб.

Щоб допомогти читачеві впорядкувати думки, пов'язати їх між собою, забезпечити послідовність викладу, автор використовує вставні слова *отже, значить, нарешті, до речі, зокрема, наприклад, навпаки, однак, крім того* тощо: *Прямоточна схема, однак, забезпечує більш м'який режим нагрівання <...>* (Т, 171).

Метатекстові оператори, виражені словами категорії стану *звичайно, очевидно, мабуть, дійсно, справді, напевно*, автор використовує, щоб передати впевненість, невпевненість, передбачення, можливість, неможливість, вірогідність, сумнів тощо: *Звичайно, кількість продуктів неповного горіння CO, NO невелика <...>* (Т, 201). Модальним словом *мабуть* автор висловлює певний сумнів у слухності висловлюваної думки, применшує її категоричність, обов'язковість: *<...> мабуть, dS відкритої системи може мати будь-який знак або дорівнювати нулеві* (Т, 110).

Реалізуючи комунікативні інтенції, які полягають у наголошенні на ступені звичайності викладених фактів, автор використовує вставні слова в основному, як *правило, головним чином*: *<...> тривалість горіння визначається, в основному, тривалістю горіння коксу* (Т, 196).

Вставні слова (словосполучення) автор використовує ще й для того, щоб виразити власні почуття, дати емоційну оцінку повідомлюваних фактів: *На жаль, код, який формується обома трансляторами, не цілком сумісний* (ОС, 409-410); наголосити на способі оформлення думки чи

характері висловлювання: <...> щільність випромінювання, що проходить через границю газового об'єму, **строго говорячи**, не пропорційна четвертому ступеню температури (Т, 164); вказати на джерело інформації: **За даними ООН**, від різних злакових рослин, вирощуваних на планеті, щороку утворюється 1,7 млрд. т соломи <...> (Т, 453); привернути, активізувати увагу читача: **При бажанні**, маючи товщини пограничних шарів, параметри рідини і величини теплових потоків на стінці, можна обчислити локальні коефіцієнти <...> (Т, 152).

Задля передавання додаткових повідомлень, побічних зауважень, пояснення до якогось із членів речення чи речення загалом, яскравого підтвердження висловленої думки новими варіантами особливих сприймань, оцінок, зіставлень, спостережень, уточнень автор використовує вставлені конструкції. Ці елементи політекстуальної структури тексту надають викладові переконливості, регулюють процес сприймання, акцентують увагу на основних моментах змісту, пояснюють, привертають увагу до повідомлення. Наприклад: *Точка F, симетрична точці A відносно прямої $x = b$, має координати [див. (21.31)]* <...> (ІКГ, 109).

У науково-навчальних текстах автори часто використовують іменникові особово-вказівні займенники *він, вона, воно, вони* та прикметникові вказівні займенники *цей, той, такий*, що вживаються замість назв істот, предметів, явищ, ознак, згадуваних, як правило, раніше. Як зауважує Г.В. Волчанська, «наявність прономінативних субстантивів, зокрема особово-вказівних, у структурі простого неускладненого речення є ознакою його синсемантичності, а отже, й залежності від попереднього або наступного контексту» [1, с. 100].

Звертаючи увагу адресата на лівобічний контекст, тобто використовуючи синтаксичну анафору, автор тим самим досягає комунікативного ефекту внутрішньої діалогізації мовлення: *Теплова ізоляція – важливий елемент теплопроводів. Вона служить для зниження теплових втрат* <...> (Т, 366).

Маючи близьку комунікативну інтенцію, автор науково-навчального тексту використовує синтаксичну катафору, скеровуючи увагу адресата до правобічного (наступного) контексту, наприклад: *Якщо температура точки тіла незмінна в часі й однакова на всій поверхні, то гранична умова виражається так: $t(P, r) = const$* <...> (Т, 119).

Для привернення уваги до повідомлюваного автор розчленовує цілісну змістово-синтаксичну структуру на інтонаційно та пунктуаційно ізольовані комунікативні частини (окремі речення), використовуючи синтаксичний прийом парцеляції. За допомогою парцельованих конструкцій реалізують у тексті змістопідсилювальну й ритмомелодійну функції. Парцелят стає комунікативно самостійним і цим привертає до себе увагу читача, ніби виділяючись із рівного ритму [3, с. 369].

У науково-навчальному підстилі прийом парцеляції допомагає

забезпечити ефект невимушеності, спонтанності спілкування. У текстах підручників і навчальних посібників автор використовує парцеляцію ще й для конкретизації змісту базової частини вислову, для зображення обставин дії, актуалізації окремих деталей. Наближаються до парцельованих конструкції з протиставними сполучниками на початку самостійних речень: *Ефективність перетворення теплоти в роботу характеризується термічним ККД. **Однак** термічний ККД циклу не відображає втрат, викликаних необоротністю реальних процесів перетворення енергії* (Т, 47).

Аналіз синтаксичних особливостей науково-навчальних текстів свідчить про те, що частотні характеристики використання простих і складних речень у них майже однакові, з незначним переважанням складних. Це пов'язане з необхідністю вираження причинно-наслідкових, умовних, означальних, з'ясувальних та інших відношень. За висновком Н. В. Шульжук, «у діалогічному мовленні регулярно функціонують переважно елементарні складні речення, проте не є раритетними і складні багатокomпонентні конструкції» [5, с. 7].

Щоб наголосити на одночасності або послідовності дій чи явищ, виразити наслідкові відношення, автори підручників і навчальних посібників використовують складносурядні речення з єднальними сполучниками *і (й), та(=і), а(=і), а там, а потім, і тому*: *Якщо передні двері не відчиняються після натискання на кнопку ручки, то слід в отвір важеля встановити штовхач і закріпити його фіксатор, **а потім** перевірити правильність регулювання штовхача* (ТОР, 91).

Реалізуючи комунікативну інтенцію, яка полягає в протиставленні за змістом предикативних частин складносурядних речень, автор використовує сполучники *а, але, та (=але), проте, зате, однак*: *Із таблиці виходить, що кращу завадостійкість має фазова модуляція, **однак** і вона поступається системам з оптимальним кодуванням* (ОЦС, 401).

Задля забезпечення достатнього комунікативного впливу, адресант залучає парні градаційні сполучники *не тільки... а й, не тільки... але й, не лише... а й, не лише... але й*, які призначені для взаємного доповнення змісту предикативних частин: *<...> **не тільки** починає відчуватися дискретна фотонна структура випромінювання, **але й** зумовлений цією причиною шум може перевищити всі інші перешкоди* (ОЦС, 301).

Для вираження відношень несумісності, взаємовиключення та чергування дій або явищ мовець використовує складносурядні речення з розділовими сполучниками *або, чи*: *Цей спосіб теплообміну використовується в тому випадку, коли недоцільно транспортувати гарячий теплоносій на великі відстані **або** коли неприпустимий безпосередній контакт гарячого і холодного теплоносіїв* (Т, 168).

Маючи комунікативним наміром передавання уявному реципієнтові додаткового повідомлення, автор тексту науково-навчального підстилю

використовує складносурядні речення з приєднувальним сполучником *причому*: *Зони кузова, що деформуються, повинні поглинати кінетичну енергію удару під час зіткнення, причому ця енергія має загаситися, перш ніж деформація дійде до салону* (ТОР, 62).

Діалогічність спілкування зі студентською аудиторією виявляється в побудові тексту у вигляді міркувань автора – «розмови» із самим собою чи з читачами. У цій ситуації автор робить адресатів співучасниками створення певної концепції, оскільки вони простежують хід руху думки. Ця стратегія передбачає використання складнопідрядних речень нерозчленованої структури з підрядним з'ясувальним, причому носієм основного змісту речення виступає саме підрядна частина: *Із табл. 11.9 виходить, що процес декодування за всіма розрядами кодів з подвоєнням елементів опишеться логічними рівнями <...>* (ОЦС, 426).

Задля досягнення максимального перлокутивного ефекту, автори технічних текстів науково-навчального підстилю надають перевагу складнопідрядним означальним реченням, складним багатокomпонентним реченням з різними типами зв'язку.

Для доведення висунутих тверджень, теорем, яке вимагає експлікації прийомів і стратегії аргументації, пояснень, процедур обґрунтування понять і способів їх розвитку автор науково-навчального тексту використовує підрядні речення, що виражають відношення причини, мети, місця, часу, а також наслідкові, умовні відношення зі сполучниками (сполучними словами): *бо, тому що, через те що, щоб, для того щоб, де, куди, звідки, коли, в той час як, так що, якщо...то* тощо. Такі мовні кліше регулюють діалог автора з уявним адресатом, спрямовують виклад матеріалу. Наприклад: *Щоб запобігти корозії панелі підлоги, слід періодично виймати килимки підлоги з кузова <...>* (ТОР, 89) (підрядне мети); *<...> величина ϵ_r у цьому рівнянні сильно залежить від температури, так що щільність випромінювання <...> не пропорційна четвертому ступеню температури* (Т, 164) (підрядне наслідку).

У науково-навчальному підстилі спостерігається використання підрядних допустових речень, якщо авторською інтенцією є привернення уваги читачів до факту, всупереч якому відбувається дія головної частини: *Хоча робота L і кількість теплоти Q мають розмірність енергії, вони не є видами енергії* (Т, 19).

Прагнучи акцентувати посилення чи послаблення ознаки, автор використовує підрядні порівняльні речення з подвійним порівняльним сполучником *чим...тим*: *<...> чим точніші методи розрахунку, тим меншим може бути коефіцієнт запасу* (ПМ, 22).

Задля передавання додаткового повідомлення, зауваження з приводу висловленого в головній частині автор використовує складнопідрядні речення з підрядними супровідними. Підрядна частина таких речень може виражати також суб'єктивно-оцінне ставлення до змісту висловленого в

головній частині та висновки, що впливають з неї. Наприклад: *Конденсат проходить через дросельний клапан 4, у результаті чого тиск його знижується від p_2 до p_1 (Т, 102).*

Авторське висловлення може замінюватися такими інтертекстуальними засобами, як цитата, покликання, у яких при відсутності прямої вказівки на автора публікації виклад позиції автора досягається шляхом його приєднання до думки автора цитати, визнаного авторитету. Наприклад: *Робочою множиною називають множину сторінок, яка використовується програмою [10] (ОС, 199).*

Членування тексту на абзаци як компоненти політекстуальної структури тексту робить композиційно-синтаксичну структуру зрозумілою, полегшує сприйняття навчального матеріалу. Ставлення автора до описуваних явищ імпліцитно передається в поділі на абзаци, який може виконувати не тільки логічну, а й експресивну функцію. Короткі речення, виділені в окремі абзаци, виконують функцію організації читання. Оптимального комунікативного впливу на адресата автор досягає, виділяючи абзацом фрагменти, які додають модальне значення.

Прагнучи досягти оптимального комунікативного впливу, автор нерідко сполучає абзацне членування тексту з нумерацією – цифровим чи буквеним позначенням послідовності розташування складників тексту. Традиційна система нумерації може доповнювати абзацне членування тексту, наприклад, при перерахуванні тез, пунктів правил тощо.

Отже, синтаксичні ресурси діалогічної організації науково-навчальних текстів відрізняються багатством і різноманітністю, оскільки синтаксис – це рівень мовної системи, який безпосередньо пов'язаний із процесом комунікації. За допомогою синтаксичних ресурсів діалогічної організації автор науково-навчальних текстів розмежовує основну та другорядну інформацію, забезпечує послідовність викладу, доводить висунуті твердження, що вимагає експлікації прийомів і стратегії аргументації, пояснень тощо; вносить додаткові відтінки значення й підсилює виразність семантики слів; передає більший чи менший ступінь категоричності викладу; підтверджує висловлену думку новими варіантами особливих сприймань, оцінок, зіставлень, уточнень; виражає суб'єктивно-оцінне ставлення щодо висловленого в тексті; формулює найбільш суттєві висновки. Це забезпечує оптимальне сприймання тексту адресатом, встановлення більш тісного контакту із читачем, дає можливість з'ясувати ступінь засвоєння студентом навчального матеріалу й залучати адресата до висування нових наукових ідей.

Література

1. Волчанська Г. Текстотвірні властивості займенникових іменників / Г. Волчанська // Наукові записки. – Випуск 73. – Серія : Філологічні науки (мовознавство) : у 2-х ч. – Кіровоград : РВВ КДПУ ім. В. Винниченка, 2007. – Ч. 2. – С. 99–108.
2. Кухарева В. І. Комунікативний потенціал односкладних речень у науковому тексті (на матеріалі науково-технічної літератури) : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. філол. наук : 10.02.01 «Українська мова» / В.І. Кухарева / Інститут укр. мови НАН України. – К., 2003. – 20 с.

3. Мацько Л. І. Стилїстика української мови : [підруч.] / Л. І. Мацько, О. М. Сидоренко, О. М. Мацько; за ред. Л. І. Мацько. – К. : Вища шк., 2003. – 462 с.
4. Одинцов В. В. Стилистический анализ публичного выступления / В. В. Одинцов. – М. : Знание, 1973. – 56 с.
5. Шульжук Н. В. Структура складного речення у діалогічному мовленні (на матеріалі художніх творів) : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. філол. наук : 10.02.01 «Українська мова» / Н.В. Шульжук / Київський ун-т імені Тараса Шевченка. – К., 1999. – 16 с.

Список використаних джерел

- ІКГ – Збірник задач з інженерної та комп'ютерної графіки : [навч. посіб.] / В. Є. Михайленко, В. М. Найдиш, А. М. Підкоритов, І. А. Скидан ; за ред. В. Є. Михайленка. – К. : Вища шк., 2003. – 159 с.
- МІ – Кукляк М. Л. Металорізальні інструменти. Проектування : [навч. посіб.] / М. Л. Кукляк, І. С. Афтаназів, І. І. Юрчишин. – Львів : Вид-во Національного університету «Львівська політехніка», 2003. – 556 с.
- ОС – Бондаренко М. Ф. Операційні системи : [навч. посіб.] / М. Ф. Бондаренко, О. Г. Качко. – Х. : Компанія СМІТ, 2008. – 432 с.
- ОЦС – Основи цифрових систем : [підруч.] / І. П. Барбаш, М. П. Благодарний, В. Я. Жихарев, В. М. Ілюшко, В. С. Кривцов, П. М. Куліков, М. В. Нечипорук, Г. М. Тимонькін, В. С. Харченко. – Харків : Нац. аерокосмічний ун-т «Харк. авіац. ін-т», 2002. – 672 с.
- ПМ – Гуліда Е. М. Прикладна механіка : [підруч.] / Е. М. Гуліда, Л. Ф. Дзюба, І. М. Ольховий ; за ред. Е. М. Гуліди. – Львів : Світ, 2007. – 384 с.
- РКМВ – Бочков В. М. Розрахунок та конструювання металорізальних верстатів: [підруч.] / В. М. Бочков, Р. І. Сілін, О. В. Гаврильченко ; за ред. Р. І. Сіліна. – Львів : «Бескид Біт», 2008. – 448 с.
- Т – Теплотехніка : [підруч.] / Б. Х. Драганов, А. А. Долінський, А. В. Міщенко, С. М. Письменний ; за ред. Б. Х. Драганова. – Київ ; «ІНККОС», 2005. – 504 с.
- ТОР – Бабіч Б. С. Технічне обслуговування й ремонт металевих кузовів автомобілів : [підруч.] / Б. С. Бабіч, В. В. Лущик. – К. : Либідь, 2001. – 460 с.

УДК 811.161.2'373.48

Н. М. Шарманова

МОВНЕ КЛІШЕ І ФРАЗЕОЛОГІЧНА ДИЛЕМА

Шарманова Н. М. Мовне кліше і фразеологічна дилема.

У статті висвітлюються теоретичні питання мовного кліше, зокрема статусу і специфіки цих лінгвоодиноць в аспекті розв'язання проблеми щодо обсягу фразеології у вітчизняному й зарубіжному мовознавстві.

Ключові слова: мовне кліше, теорія кліше, фразеологія.

Шарманова Н. Н. Языковое клише и фразеологическая дилемма.

В статье освещены теоретические вопросы языковых клише, собственно статуса и специфики этих лингвистических единиц в аспекте решения проблемы объема фразеологии в отечественной и зарубежной лингвистике.

Ключевые слова: языковое клише, теория клише, фразеология.

Sharmanova N. M. Language cliché and phraseology dilemma.

The article deals with theoretical questions of language cliché, as of status and specific character its linguistic units in approach problem's of object phraseology in Ukrainian and foreign linguistics.

Key words: language cliché, cliché theory, phraseology.

У системі сучасної літературної мови «переважно функціонують компоненти мови, що поєднуються і скріплюються не довільно й несподівано, а посідаючи усталені місця у традиційних формулах. Більшість людей говорить і пише за допомогою готових формул, кліше» (В. В. Виноградов). Вивчення мовних кліше не належить сьогодні до кола

найбільш розроблених питань вітчизняного й зарубіжного мовознавства. Наукове зацікавлення цими мовними одиницями позначене тим, що нова парадигма розвитку сучасного суспільства характеризується процесами стереотипізації й економії мовних засобів у процесі інтеракції.

У вітчизняному мовознавстві залишаються нерозв'язаними питання лінгвального статусу **мовних кліше** як регулярних (постійних) комбінацій словесних знаків, що є автономними лінгвістичними утвореннями із заданими за традицією значенням і формою. Наприклад: *Все буде добре!* – 1) прагматичне кліше (формула побажання); 2) гасло Ялтинської Європейської Стратегії (25.09.2009); *без кордонів* – «Президенти без кордонів» («Час новин», канал СТБ), міжнародні акції «Журналісти без кордонів», «Лікарі без кордонів»; *Будь ласка* – 1) етикетне кліше; 2) номен на позначення марки вітчизняного виробника паперових серветок тощо.

Кліше як усталені предикативі й непередикативні одиниці є відображенням лексичної, фразеологічної і синтаксичної систем мови. Основна проблема в теоретичному осмисленні мовного статусу кліше полягає в тому, що між дослідниками немає одностайної думки з приводу того, належить ця лінгвоодиниця до фразеологічної системи мови чи ні. Однак проблема загострена не тільки відношенням мовного кліше до об'єкта фразеології, а й неоднозначним його потрактуванням у мовознавчій науці. Проте найбільших труднощів виникає в осмисленні їх лінгвального статусу в аспекті фразеологічної дилеми. Мета статті полягає у висвітленні статусу мовного кліше в аспекті розв'язання проблеми щодо обсягу і меж фразеології. Мета розвідки передбачає розв'язання таких завдань: 1) визначення основних підходів щодо вивчення теорії кліше у світлі фразеологічної дилеми; 2) розкриття стану розроблення у вітчизняній і зарубіжній лінгвістиці питання про лінгвальну природу мовного кліше.

У розв'язанні окресленої вище проблеми можна виділити дві протилежні позиції: 1) мовне кліше є фразеологічною одиницею (за широкого розуміння об'єкта фразеології трактується як її предмет); 2) мовне кліше є проміжним утворенням між вільним словосполученням і фразеологізмом (належить до периферійної зони фразеології та відтворює перетин синтаксичної та фразеологічної площин мови при звуженому розумінні фразеології). За широкого розгляду меж фразеології, коли до системи фразем зараховують не лише одиниці з переосмисленим значенням, але звороти й вирази, які зберігають своє пряме значення, усі стійкі фрази (у тому числі й кліше) є об'єктом фразеології. Такої позиції дотримуються М. Ф. Алефіренко, В. Л. Архангельський, В. В. Гвоздєв, Л. Ф. Козирєва, Л. Г. Скрипник, М. М. Шанський та ін. Так, М. Ф. Алефіренко кваліфікує як стійкі всі стереотипні вислови, наголошуючи: «до стійких фраз у лінгвістичній літературі зараховують найрізноманітніші утворення:

фразеосхеми, стереотипні вислови, прислів'я, приказки і предикативні фраземи» [1, с. 90].

Мовна природа кліше осмислюється в контексті основних рис, які зближують «слова і фразеологічні одиниці: будучи складним цілим, і ті й інші не конструюються щоразу в процесі мовлення, а відтворюються як готові значеннєві одиниці, і ті й інші (у своїй більшості) відзначаються стійкістю складу й структури» [10, с. 335].

У сучасній лінгвістиці розмежування фразеологізмів і мовних кліше є неоднозначним. Російський мовознавець В. В. Виноградов, зіставляючи різні групи усталених словесних комплексів, зазначає: «Там, де сполучення слів безумовно закам'яніли <...> вимагати оригінальності було б недоречним: руйнувати композицію цієї єдності однаково, що й руйнувати морфологічну структуру окремого слова. В іншій ситуації знаходяться менш цілісні фразеологічні групи, різновидом яких є так звані кліше. Кліше – це готові, успадковані вирази» [2, с. 150]. В. В. Гвоздев під кліше розуміє «фразеологізми плюс ще дещо», і лише після визначення цього «дещо», ми виявимо специфіку кліше» [3, с. 6].

Теоретичні питання щодо статусу і специфіки мовного кліше в аспекті розв'язання проблеми щодо обсягу і меж фразеології не вирішені на сьогодні остаточно, оскільки в мовознавстві немає єдиного підходу до розуміння самої дефініції. Власне, на це вказує російський дослідник М. О. Кронгауз. Він стверджує, що в сучасній лінгвістиці поняття мовного кліше не вповні окреслене. Під ним розуміють «і фразеологізми, і просто частотні поєднання, а також більш складні семантичні єдності: стандартні репліки, гасла, популярні цитати та багато інше» [4, с. 57].

У «Словнику лінгвістичних термінів» подано таке визначення кліше: «мовний стереотип, готовий зворот, що використовується у певних умовах і подібних контекстах <...>. Мовні кліше полегшують процес спілкування, економлять зусилля і час для того, хто говорить, так і для того, хто слухає» [9, с. 107]. Про швидку відтворюваність лінгвоодиниць, їхній автоматизм і мовну економію йдеться в «Українській мові. Енциклопедії», де кліше розглядаються як конструктивні одиниці мовлення, які відображають у свідомості часто відтворювані явища дійсності, зберігають свою семантику і виразність, служать характерними ознаками певного стилю та певної ситуації [12, с. 255].

Російський мовознавець Ю. В. Рождественський, услід за французькою лінгвістичною традицією, розуміє кліше як «готові одиниці мови, які відтворюються» [7, с. 213], а також зазначає про те, що існує вузьке й широке розуміння цього терміна. У вузькому значенні він зараховує до кліше лише фразеологізми, а в більш широкому сенсі – слова, і морфеми, і граматичні конструкції.

Д. Е. Розенталь говорить, що мовне кліше «утворює конструктивну одиницю, яка зберігає свою семантику, а в багатьох випадках і виразність» [8, с. 109]. Дотримуючись думки про те, що кліше є неоднозначною

одиницею мови, лінгвісти в самій дефініції подають спроби виділити основні його ознаки. Власне, Д. Е. Розенталь констатує наявність у кліше такої фразеологічної риси, як відтворюваність. З-поміж інших диференційних властивостей зазначена ознака чітко виокремлюється: «легка відтворюваність готових мовних формул» [8, с. 109].

Майже ідентичне розуміння кліше спостерігаємо у М. Д. Городникової та Д. О. Добровольського, які вважають, що кліше є одним із типів ситуативно пов'язаних виразів [14, с. 10–11]. Ситуативність – це важлива ознака, яка відрізняє мовні кліше від інших типів відтворюваних мовних комплексів. Крім лінгвістичних ознак, у кліше також яскраво виражена ознака ситуативної стійкості. Дійсно, усталена форма є виявом лексичної стійкості, а відтворення в мові всіх носіїв мови свідчить про усталеність уживання, яка є ознакою того, що така одиниця є загальним здобутком національної спільноти, а не індивідуальним зворотом. Перераховані вище типи стійкості, за О. В. Куніним, разом зі структурно-семантичною й синтаксичною стійкістю становлять поняття мінімальної стійкості на фразеологічному рівні [5, с. 34].

Визначення поняття «кліше» в on-line енциклопедії «Кругосвет» також констатує наявність у мовної одиниці фразеологічного початку: «закам'янілі висловлювання, під якими розуміємо не вільні (тобто відтворювані цілком) усіма носіями мови» [13]. Поряд із дефініцією «кліше» це джерело констатує низку визначень, що вживаються як видові, утворюючи поняттєве поле, до якого наближаються паремії, крилаті вирази, цитати, афоризми, максими, а саме: мовні стереотипи, штампи, групові шаблони, «улюблені звороти», стереотипізовані вирази і т. і.

Кліше, як і всі відтворювані мовні одиниці, як стверджує А. Медведь, необхідно розглядати всередині фразеологічної системи мови, а «фразеологічні одиниці, мовні штампи, ситуативні кліше, терміни, прислів'я та образні висловлювання належать до тих одиниць, що ускладнюють та уповільнюють процеси оперативного обміну інформацією під час міжмовного спілкування» [6, с. 142].

Проте, мовне кліше не варто ототожнювати з власне фразеологізмом, адже цим частотним одиницям з ознаками вільного словосполучення (іменниково-прийменникові, дієслівно-іменникові) не завжди притаманне навіть частково переосмислене значення, і саме тому це раз засвідчує потребу в теоретичному осмисленні сутності кліше. Чіткі критерії виділення кліше в окремий клас лексичних одиниць подає В. В. Гвоздєв, зокрема: 1) відтворюваність у мовленні; 2) поява їх конкретних умовах мовленнєвого акту, у стереотипних ситуаціях-контекстах; 3) реалізація семантики кліше виключно в реальному контексті; 4) послаблення їхніх синтагматичних зв'язків з іншими висловлюваннями [3, с. 17]. Кліше як перехідне явище в системі мови окреслене критерієм регулярності й частотності вживання готової мовної формули в певних повторюваних комунікативних актах.

Проте окреслена проблематика щодо лінгвального статусу мовних кліше не вичерпується подвійною сутністю об'єкта фразеології. У сучасному мовознавстві побутують ще інші підходи щодо розуміння меж фразеології, а відтак осмислення мовної природи кліше залежить багато в чому й від цього. Зокрема висловлено думку про те, що «фразеологія звичайно починається там, де вільне значення слова заступається фразеологічно зв'язаним» (О. Єфімов). Зважаючи на це, В. Д. Ужченко і Д. В. Ужченко наголошують: «Згідно з таким розумінням, обсяг фразеології стає безмежним: фразеологічна зв'язаність властива для більшості лексем» [11, с. 28]. Загалом же вітчизняні мовознавці окреслюють сучасний стан фразеології як такий, для якого характерний «об'єднувальний етап» [11, с. 32].

Отже, проблемність щодо визначення мовного кліше в системі лінгвоодиниць полягає в світлі наявних у сучасному мовознавстві підходів до обсягу й меж фразеології. Враховуючи різні позиції на приналежність кліше до фразеологічної системи мови чи виокремлення з неї, дотримуємося думки про те, що для мовного кліше властива кореляція із фраземами і синтаксемами. Усі розглянуті вище погляди вітчизняних і зарубіжних мовознавців дають підстави для осмислення лінгвального статусу мовного кліше.

Література

1. Алефіренко М. Ф. Теоретичні питання фразеології : [монографія] / Микола Федорович Алефіренко. – Х. : Вища шк. – 1987. – 133с.
2. Виноградов В. В. Избранные труды : Лексикология и лексикография / Виктор Владимирович Виноградов. – М. : Наука, 1977. – С. 140–161.
3. Гвоздев В. В. Контекст и некоторые проблемы прагматики клише / В. В. Гвоздев // Роль контекста в реализации семантических особенностей языковых единиц. – Курск, 1987. – С. 14–22.
4. Кронгауз М. А. Семантика : [учеб. для студ. лингв. фак. высш. учеб. заведений] / Максим Анисимович Кронгауз. – М., 1995. – 208 с.
5. Кунин А. В. Курс фразеологии современного английского языка / Александр Владимирович Кунин. – М. : Высшая школа, 1986. – С. 3–10, 128–139.
6. Медведь А. Мовні кліше у фразеологічній системі мови / А. Медведь // Наукові записки. Серія : Філологічні науки. – Вип. 89 (3). Серія : Філологічні науки. – С. 142–145. [Електронний ресурс]. Режим доступу : http://www.nbuv.gov.ua/portal/soc_gum/Nz/89_3
7. Рождественский Ю. В. Что такое «теория клише» / Ю. В. Рождественский // Пермьяков Г. Л. От поговорки до сказки (Заметки по общей теории клише). – М. : Наука, 1970. – 240 с. – С. 213–236.
8. Розенталь Д. Э. Словарь-справочник лингвистических терминов / Д. Э. Розенталь, М. А. Теленкова. – [3-е изд., испр. и доп.]. – М. : Просвещение, 1985. – 399 с.
9. Словник лінгвістичних термінів / [уклад. Ганич Д. І., Олійник І. С.]. – К. : Вища шк., 1985. – 360 с.
10. Сучасна українська літературна мова. Лексика і фразеологія / За заг. ред. І. К. Білодіда. – К. : Наук. думка, 1973.
11. Ужченко В. Д. Фразеологія сучасної української мови [навч. посібн.] / В. Д. Ужченко, Д. В. Ужченко. – К. : Знання, 2007. – 494 с.
12. Українська мова : Енциклопедія / В. М. Русанівський, О. О. Тараненко, М. П. Зяблюк; За ред. В. М. Русанівського. – [2-ге вид., вип. і доп.]. – К. : Українська енциклопедія ім. М. П. Бажана, 2004. – 824 с.
13. Энциклопедия «Кругосвет». [Електронний ресурс]. Режим доступу : <http://www.krugosvet.ru/articles>
14. Deutsch-russisches Wörterbuch der Alltagskommunikation – mit etwa 15000 Stichwörtern / M. D. Gorodnikova, D. O. Dobrovolski. – М. : Рус. яз., 1998. – 332 с.

ЕТНОКУЛЬТУРНЕ ЛЕКСИКО-СЕМАНТИЧНЕ ПОЛЕ «РІДИНИ», РЕПРЕЗЕНТОВАНЕ В УКРАЇНСЬКІЙ МОВІ

Шевченко І. Г. Етнокультурне лексико-семантичне поле «РІДИНИ», репрезентоване в українській мові.

Польовий спосіб дослідження мовних одиниць на етнокультурному тлі дозволяє дослідити мовну систему в її цілісності та встановити зв'язки між лексемами, що її формують. Стаття розглядає структуру лексико-семантичного поля «РІДИНИ» з позицій етнокультури українського народу. Здійснено класифікацію лексем на мікрополя й концептуальні зони з визначенням ядерних сем і складових елементів поля.

Ключові слова: лексико-семантичне поле, мікрополе, концептуальна зона, ядро, ближня периферія, дальня периферія.

Шевченко И. Г. Этнокультурное лексико-семантическое поле «ЖИДКОСТИ», репрезентированное в украинском языке.

Полевой способ изучения языковых единиц в этнокультурном плане позволяет исследовать языковую систему в ее целостности и установить связи между лексемами, формирующими ее. В статье рассматривается структура лексико-семантического поля «ЖИДКОСТИ» с позиций этнокультуры украинского народа. Лексеммы классифицированы по микрополям и концептуальным зонам, установлены ядерные семы и составные элементы поля.

Ключевые слова: лексико-семантическое поле, микрополе, концептуальная зона, ядро, близкая периферия, дальняя периферия.

Shevchenko I. G. Ethnic-cultural lexical and semantic field of «LIQUID» which is presented in Ukrainian.

A field method research linguistic unit on the ethnoculchure background, to permit investigate linguistic system in her intergrity and establishment contact between vocabulary, what her to form. Article to scrutinize lexuco-sementic field «Liquid» with position ethnoculchure Ukrainian people.

Key words: lexuco-sementic field, micro field, conception zone, kernel near outlying area, zemote outlying area.

Метод польового вивчення та опису мови в контексті етнокультури створює передумови для цілісного дослідження мови як виразника і зберігача етнокультурних цінностей в їхніх загальних і специфічних рисах. Модель поля як єдності предметного і духовного світів становить теоретичну основу для опису етнолінгвокультурологічного поля, в якому співвідносяться і фокусуються елементи мови й етнокультури. Цей метод дає можливість продуктивно синтезувати знання про культуру етноспільноти, виражені в мові, бачити їхній глибокий зміст [4, с. 7– 8]. Дослідження концептів як мовних явищ на основі польової моделі з урахуванням специфіки національно-культурної картини світу є достатньо сформованим напрямом у сучасній лінгвістиці. Вивчення умов організації окремих слів у семантичні поля започатковано Г. Іпсеном і Й. Тріром, згодом це питання досліджують Г. Щур, З. Попова, Й. Стернін, Ю. Караулов, І. Кобозева, О. Бондарко та ін. Роботи, де розглядаються різні типи полів, зокрема й ЛСП (О. Гулига та І. Шендельс, Г. Уфімцева, Г. Щур) посідають провідне місце у традиційній семантиці.

Метою статті є встановлення структури ЛСП «РІДИНИ» з позицій етнокультури українського народу, що дозволить продовжити дослідження цього важливого для лінгвістики питання і визначити нові пласти

лексичної семантики, зокрема її одиниць, наділених сакральним значенням. Досягнення мети передбачає виконання наступних завдань: встановити ядро досліджуваного ЛСП та визначити й описати склад мікрополів, що до нього належать. Важливість використання польової організації лексики, яка характеризує концепт *рідини*, аргументується тим, що у процесі формування ЛСП відбувається важливий прийом виявлення смислових складників концепту – тих мисленневих сутностей, з яких складається концептосфера, чи картина світу, народу.

Виділяючи мікрополя досліджуваного ЛСП, застосовуємо семантико-логічний критерій, в основі якого лежить запропонований Ш. Баллі принцип ідентифікації [3, с.128–168]. Як відзначає С. Долгих, суть цього принципу зводиться до відшукування слова-ідентифікатора, яке виражає поняття, ідею в найбільш загальній і нейтральній формі. Воно служить ніби вимірювальним приладом для інших членів поля [Цит. за 7, с. 93]. Використовуючи цей критерій розмежування мікрополів ЛСП, йтимемо від загального до часткового, від родових понять до видових.

Периферійний простір концепту *рідини* розкладається на периферію ближню і дальню, що, у свою чергу, складаються, з кількох мікрополів. Ближня периферія ділиться на чотири сектори, утворюючи такі мікрополя: 1) «*вода*», 2) «*напої*», 3) «*продукти життєдіяльності*», 4) «*інші рідини*». У зоні дальньої периферії виділяємо три мікрополя: 1) «*водні об'єкти*» (зазначимо, що це мікрополе перебуває на межі ближньої і дальньої периферії, оскільки в основі його назви лежить лексема *вода*, а одноіменне мікрополе очолює ближню периферію ЛСП «*РІДИНИ*»). Це свідчить про умовність поділу лексем на мікрополя, про розмитий характер поля), 2) «*рідкі страви*», 3) «*явища природи*». У ролі ядерної семи в мікрополі «*вода*» виступає номен *вода*. Під цим началом об'єднуються лексеми, що позначають предикативні та інші назви води, що вказують на сакральну роль цієї рідини в житті української етнospільноти: *благовіщенська вода, вода «Єлена», дощова вода, зоряна вода, купальська вода, наговірна вода, непочата вода, йорданська вода, правдива = богатирська вода, молодильна вода, свята вода, жива (живильна, живуца вода), мертва вода, цілюща (зцілюща) вода, безсила вода, теплі води, свячена вода, глибока вода, каламутна вода, непогожа (несвіжа) вода, непочата вода, юрська вода; баран, бийстрик, брусини, бруя, бура, вар, вернивода, доплив, дунай, дьоготь, елиниця, заворот, затон, зливки, розливки, капля, кипень, коловерть, комперянка, криниця, купіль, миління, митель, нетеча, нурт, облить, окріп, перетік, підмитва, плив, полії, протока, сага, саджавка, сировиця, солянка, тиховід, топіль, шум, щава та ін.*

Щоб сформувані цілісну картину мікрополя «*вода*», зараховуємо до його складу паремії, народнописенні символи та назви обрядів, що включають аналізовану лексичну одиницю: *багато (чимало) води утекло, піти (збігти) за водою, як вода змила (вмила), пустився на бистру воду, і*

за холодну воду не візьметься, нема й промитої води (кому), воду варити, жи́ла мінеральна, жи́ла води підземна, кидати воду, одним лицем вода, крутиться як муха в окропі, без неї вода ніде не освятиться, нема промитої води кому, спустити воду, воду пити (брати), по воду ходити, напиться води, воду розливати, проливати воду, обливання водою, водосвяття [Знаки; Словарь].

У ЛСП «РІДИНИ» широко представлена група слів, що входять до мікрополя «напої», яке умовно поділяємо на дві концептуальні зони – алкогольні й безалкогольні напої. Зону алкогольні напої, у свою чергу, членуємо ще на три групи: 1) з ядерною семою *«горілка»*: горілка, баламутка, березівка, варенуха, живиця, запікана, запридух, зелене вино, ки́риня, мед-горілка, медівка, мокруха, мочена, оковита, паленка, первак, перцівка, підпінок, пінна, поли́вка, порці́йка, родиво, сабашівка, сивуха, сливови́ця, спотикач, сирвасер, шкилдуха, шумівка, чімируха; 2) з ядерною схемою *«наливка»*: агрусівка, афіняк, вишнівка, інбирівка, калганка (-івка), кали́вка, слив'янка, тернівка; 3) назви інших алкогольних напоїв: ба́ша, бра́га, вино, ведмедик, кантабас, канун, пиво, тертуха. У ролі ядерної семи в цьому мікрополі виступає лексема *напій* = *пивота*. Поряд із нею визначимо лексему *пійло*, яка в одному зі своїх значень (поганий напій взагалі) входить до ядра мікрополя *напої*.

Концептуальної зона *безалкогольні напої* представлена широким колом назв: ар'ян, білашка, вимочки, дійво, засилка, кава, квас, квас шевський, квасило, кулястра, малинник, молоко і такі його різновиди, що мають етнокультурний характер: молодильне молоко, кобиляче молоко, бугаєве молоко, звіряче молоко; муселець, подій, покорм, ряжанка, колотуха, сметана, гусянка, пряжанка, сироватка, сирівець, сиродій, сита = сити́ця, стоянка, узвар, чай. До мікрополя «напої» також відносимо лексему *дання*, вивівши її окремо поза концептуальні зони цього мікрополя.

Окремо виділяємо назви рідин, що через свій власне символічний характер часто наповнені культурологічним змістом. Їх умовно об'єднаємо в мікрополе *«продукти життєдіяльності»*: жовч (у спол. аж у нім жовч кипить, виливати жовч), кров (мазка, пасока, паюха, руда), (кровна рідня, кровна помста, кровний союз, кровна жертва, голос крові, «Кров і кров'ю не змиєш», «Людська кривця не водиця, розливати не годиться», «Кров – не вода, а серце – не камінь», серце кров'ю закипає, залитися кров'ю, кидати кров), молозиво (у спол. іти до кого на молозиво), піт («робити до сьомого поту», «працювати до кривавого поту», піт проймає, циганський піт), рона, сеча, слина («Аж йому слинка в рот набігає», «Аж слинку ковтає»), сльози («Поплач, щоб легше стало», чистий, як сльоза, народні епітети: гарячі, пекучі, рясні, дрібні, гіркі, криваві, кривні, горючі, палкі, палючі; предметні характеристики:

умиватися, обливатися, заливатися, захлинатися, розливатися сльозами; проливати сльозами, розпустити сльози), сукровиця.

Останній сектор зони ближньої периферії формує мікрополе «інші рідини», до складу якого входять такі лексеми: джурджя, дзер, жентиця, дьоготь, луг, маляса, масло, миро (одним миром мазані), нафта, олива (оливна лампада), олія (олію бити, олію вибити, давити олію), патока, перекалка, помії (в поміях утопити), рідота, ропа (як ропа).

До дальньої периферії досліджуваного ЛСП входять три мікрополя: «водні об'єкти», що залежно від значення і графічного оформлення мовних одиниць ділимо на дві концептуальні зони й умовно їх визначаємо як назви власні і загальні; «рідкі страви» (страви для тварини, страви, що вживає людина); «явища природи» (з концептуальними зонами дощ, роса).

До власних назв водних об'єктів входять такі лексеми: Бакал, Білозерка (Білозірка), Борисф(т)ен, Дніпро («Роби, як Дніпер робить», Дніпро-батько), епітети Дніпра: Славута = Славут = Словутиця; Дністер (Дністро), Дон - Дін, Донець, Дунай, Забудь-річка (Вогненна річка, Лета, Лато, Літо), Йордан[ь] = Йордан – Йорданка – Ордан[ь], Молочна річка (молочні ріки, кисельні береги), Чорне море (Козацьке море). Серед загальних назв водних об'єктів виділяємо такі: болото (багно, багнище, багнисько, багнука), («У тихому болоті чорти водяться, «Де болото, там і чорт сидить»), багриня, драговина, жабокряківка (жабар), бабині животи, вершина, виполоч, вир (омут, водоворот, коловорот, крутень, чортове коло, чорторий), гало, джерело, єзвіро, копанка, мокрина, мокряк, море (житейське море, той бік моря), мутник, озеро, озерявина, океан (окіян, море-окіян), плесо, річка-живоробка, молочна річка, рудка, ручай, самоте(о)ка, став, ставище, стрижень, струмок.

Мікрополе «рідкі страви» умовно поділене на дві концептуальні зони. Страви, які вживає тварина: бевка, бовтанка, заминка, запарка. Страви, що споживає людина: афинянка, бануш, борщ (борщ – хазяїн, борщ – найстарша страва, голий борщ), бузинник, джигун, жур, забіл, зарядка, капуста, кванька («Добра кванька, та нема лоньки, хіба буду пальком»), кваша (показати, почому лікоть кваші), кисіль (жалою по киселю, сьома вода на киселі), коливо, крупник, куліш («Хоч куліш, та з перцем»), кутя (Багата (Різдвяна) кутя, Голодна кутя), лизанка, молочина, паруха, підчас, повидлянка, просілне, путря, саламаха (соломаха, саламата), сапетон, слив'янка (сливовиця), софорок (супорка), суп, тетеря, уха (юха) (собача юха, набратися чисті юхи), чєра, щєрба, юшка («Дешева рибка – погана юшка», юшки московської ухватити).

Через тісний зв'язок з основним мікрополем ЛСП «РІДИНИ», «водною», віднесеність мікрополя «явища природи» до дальньої периферії є умовною, тільки через те що тут представлені назви не власне рідин, а уже похідні від однієї з них. Формуючи ЛСП з ядром вода, мікрополе «явища природи» займали б одне з центральних місць у зоні ближньої периферії. У

мікрополі «*явища природи*» чітко виділяються дві концептуальні зони – зі стрижневими компонентами *дощ і роса*, а також окремі автономні лексеми. До концептуальної зони *дощ* належать такі лексеми та вирази: *дощ і його епітети: курячий, свинячий, грибний, заячий, циганський, дівочий, теплий, рудавина, сліпий дощ, дрібний дощик*; інші назви на позначення дощу: *залива = злива, ляпавиця, мжичка, мжа, мжиця, моква, мокротеча, мочва, мряка, плова, плюта, пролій, сплав, сплюща, улива*. Концептуальна зона *роса*: *роса (росиця, росонька, ранкова роса, юр'євська роса, купальська роса, Божа роса, «з роси вам», перегнати на росу кого*. До складу мікрополя «*явища природи*» входять ще й такі лексеми: *павідь (повідь, повінь), туман (безпросвітний, блаженний, важкий, в'язкий, каламутний, легкий, мрійний, невизначений, п'яний, солодкий, тоскний, тяжкий, хмільний), тумана перти, туман навести на кого*.

До складу ЛСП «*РІДИНИ*» входить ряд лексем, що через неоднорідний характер своїх лексичних значень можуть входити до різних мікрополів або ж до інших ЛСП. Назвемо для прикладу лише окремі з них. Лексема *дъоготь* у своєму основному значенні (темна густа в'язка смолиста рідина з різким запахом [Стсум; с. 224] входить до ЛСП «*РІДИНИ*», однак належить до мікрополя «*інші рідини*». У другому ж значенні (образ весняних вод, розталив від променів ясного сонця і весняного дощу [Войтович] це слово входить до мікрополя «*вода*». Подібна ситуація з лексемою *Коломия*, що залежно від орфографічного оформлення в сучасній українській літературній мові набуває різних лексичних значень і здатності належати до різних ЛСП. Як загальна назва слово *Коломия* використовується на позначення глибокої вимоїни з водою [Словарь], тому належить до мікрополя «*вода*». Власна назва цієї лексеми є географічною назвою, що входить до іншого ЛСП. Здатність слів формувати різні ЛСП і мікрополя є доказом існування єдиної цілісної лексичної системи і свідчить про зв'язок лексем та можливість переходу від одного поля до іншого, не порушуючи цілісності системи.

Питання лексико-семантичного поля в мовознавчій літературі не нове, однак його актуальність не згасає, оскільки дозволяє відкривати все нові сторони лексичної системи і встановлювати нові зв'язки між членами системи. Лексико-семантичне поле «*РІДИНИ*» служить яскравим прикладом сказаному, оскільки є самостійною наповненою системою лексичних одиниць, що перебуває в тісних зв'язках з багатьма полями системи сучасної української літературної мови.

Література

1. Антомонов А. Ю. Исследование структурной организации лексико-семантического поля / А. Ю. Антомонов : дис.... канд. филол. наук : 10.02.19. / ИС71987. – 191 с.
2. Апресян Ю. Д. Интегральное описание языка и системная лексикография : избр. труды / Ю. Д. Апресян. – М. : Шк. языки русской культуры, 1995. – Язык. Семантика (Культура). – Т. 2. – 768 с.
3. Балли Ш. Французская стилистика / Ш. Балли. – М. : Иностран. литература, 1961. – 304 с.
4. Виноградов В. В. Основные типы лексических значений слов / В. В. Виноградов // Вопр. языкознания. – 1953. – №5. – С. 3–29.

5. Вороб'єв В. В. Лінгвокультурологія : [монографія] / В. В. Вороб'єв. – М. : РУДН, 2008. – 136 с.
6. Денисова С. П. Типологія категорій лексичної семантики / С. П. Денисова. – К. : Вид-во Київського держ. лінгв. ун-ту, 1996. – 294 с.
7. Дятчук В. В. Семантична структура і функціонування лексики української літературної мови / В. В. Дятчук, Л. О. Пустовіт. – К. : Наук. думка, 1983. – 155 с.
8. Кронгауз М. А. Семантика : учебник для вузов / М. А. Кронгауз. – М. : Рос. гуманит. ун-т, 2001. – 399 с.

Джерела та їх умовні скорочення

- Войтович – Войтович В. Українська міфологія / В. Войтович. – К. : Либідь, 2002. – 662 с.
- Дмитренко – Дмитренко М. Народні повір'я / М. Дмитренко. – К. : Ред. часопису «Народознавство», 1997. – 68 с.
- Знаки – Жайворонок В. В. Знаки української етнокультури : Словник-довідник / В. В. Жайворонок. – К. : Довіра, 2006. – 703 с.
- Словарь – Словарь української мови : у 4-х т. / За ред. Б. Грінченка. – К., 1996 – 1997.
- Стсум – Сучасний тлумачний словник української мови / За заг. ред. В. В. Дубічинського. – Х. : ВД «ШКОЛА», 2006. – 832 с.

УДК: 811.161.2(477)

Л. Б. Шутак

ДО ПИТАННЯ МОВНОЇ ПОЛІТИКИ В УКРАЇНІ

Шутак Л. Б. До питання мовної політики в Україні.

Одним із основних виявів самоутвердження нації є державний статус її мови, функціонування державної мови в усіх сферах суспільного життя. Для цього слід впроваджувати державну мовну політику відповідно до конституційних норм та міжнародно-правових зобов'язань України. Дослідження є фрагментом наукової теми «Вивчення цінностей у системі науки та культури», виконуваної кафедрою суспільних наук та українознавства Буковинського державного медичного університету.

Ключові слова: державна (офіційна) мова, європейські мови, мовна політика, україномовне середовище, функціонування державної мови.

Шутак Л. Б. К вопросу о языковой политике в Украине.

Одним из основных проявлений самоутверждения нации есть государственный статус ее языка, функционирование государственного языка во всех сферах жизни. Для этого необходимо внедрять государственную языковую политику, которая должна отвечать конституционным нормам и международно-правовым обязательствам Украины.

Ключевые слова: государственный (официальный) язык, европейские языки, языковая политика, украиноязычная среда, функционирование государственного языка.

Shutak L. B. To the question of language policy in Ukraine.

State status of its native language and functioning of a state language in all the spheres of social life is supposed to be one of the basic manifestations of a nation self-assertion and consolidation. To achieve this aim it is obligatory to introduce state language policy according to Constitutional norms and international law obligations of Ukraine. The present investigation is a fragment of a scientific theme: «Study of values in the system of science and culture», being carried out by the department of social sciences and Ukrainology of Bukovinian state medical university.

Key words: state (official) language, European language, language policy, Ukrainian (language) environment, state language functioning.

Українська мова – одна з найдавніших мов, що постала з праслов'янської. Деякі вчені пов'язують її виникнення з часом, коли з'являються слов'янські племена і зароджуються слов'янські мови, інші доводять спорідненість української мови з латиною, грецькою та санскритом, починаючи її відлік від VI–VII ст. до н. е. Усі версії зводяться до того, що українська мова – багата, милозвучна, високорозвинена

європейська мова. Вона не поступається своїми функціональними можливостями жодній із найбагатших і найрозвиненіших мов світу.

Одним із найважливіших виявів самоутвердження нації є державний статус її мови, що законодавчо забезпечує її функціонування в усіх сферах суспільного життя. Проблема статусу української мови, її місця в житті країни, соціокультурному контексті висвітлювалася відомими українськими мовознавцями Л. Масенко, М. Жулинським, І. Дзюбою, А. Погрібним, С. Єрмоленко, О. Ткаченком, М. Вівчариком, вченими-істориками Я. Калакурою, В. Василенком та ін., західноєвропейськими дослідниками, проте залишається актуальною й досі. Отже, вибір теми статті значною мірою впливає з проблем сьогодення, хоч до питання взаємозв'язку «мова і держава», «статус мови в державі», однієї з найбільш фундаментальних і вічних, неодноразово зверталися і видатні мислителі, і суспільно-громадські діячі, і провідні мовознавці України і світу.

Згадаємо Анаксагора, мова якого є взірцем філософської й літературної творчості. Сократ дав ідеальне розв'язання проблеми «мова філософії» і «філософія мови». Державний ідеолог Платон трактував роль мови як універсальної форми («Держава», «Закони»). Аристотель був поборником єдності політики, етики і мови. Центральною проблемою виховання, навчання та державного будівництва була мова для Я.Коменського. Особливо яскраво мовні контексти державної політики викладені у творчості Ф. Бекона, лінгвістичні проблеми буття притаманні філософії Т. Гоббса та Дж. Локка, класикою мовно-філософської системи мислення є література Вольтера.

В Україні мовне питання було актуальним, починаючи з часів розпаду Київської Русі. Усі українські вчені, філософи і мовознавці ототожнювали поняття «мова» й «держава» і розуміли, що розвиток української держави нерозривно пов'язаний з розвитком української мови (Г. Сковорода, Т. Шевченко І. Франко, Леся Україна тощо). Незважаючи на численні офіційні заборони, українська мова жила у творчості видатних українських патріотів-письменників, учених, публіцистів. Ідеологами та теоретиками української національної ідеї, а отже, і визнання державності українською мовою, виступили М. Грушевський та І. Огієнко. Їхніми послідовниками стали фундатори українських наукових шкіл А. Кримський, М. Галин, О. Потебня, Г. Смаль-Стоцький, І. Юшук та ін.

Після проголошення незалежності України активізувалися процеси, покликані утверджувати українську мову як державну. Особливо активно включилися в цей процес українські поети і письменники – І. Дзюба, Д. Павличко, Л. Костенко, М. Ткач, згодом молоде покоління української творчої еліти – О. Забужко, Ю. Андрухович, М. Жадан та ін. До питання ролі мови у процесі розбудови української держави зверталися провідні мовознавці, історики, філософи.

Думки всіх учених зводяться до того, що після закріплення статусу української мови як державної в Конституції України її престиж, безумовно, підвищився. Проте сподівання на те, що незалежна українська держава в процесі свого становлення виявлятиме максимальну увагу до розвитку й укріплення позицій української мови не справдилися. В Україні не було створено відповідної законодавчої бази щодо мовних питань, а також сприятливих умов для формування престижності і соціальної значущості української мови. Тому нині є підстави твердити про деякі послаблення позицій української мови, досягнутих у перші роки незалежності, що стало проблемою не лише мовною, а й соціальною і навіть державною. Значні прогресивні починання щодо впровадження єдиної концепції мовної політики не переросли в потужну тенденцію, а залишилися декларативними. У загальнодержавному масштабі українська мова не стала державною (офіційною) для всієї України.

Проаналізувавши мовну ситуацію, що склалася у Європі, приходимо до висновку, що гомогенних країн, тобто таких, де проживає лише одна нація, з притаманною їй мовою, не існує. Відповідно, на територіях майже всіх європейських країн, окрім титульної нації, що дала назву державі, живуть інші автохтонні групи, з відмінною мовою і значно меншою чисельністю, ніж чисельність титульної нації. Саме тому європейські держави приділяють серйозну увагу питанням правової регламентації статусу мов, їх використанню в різних галузях життя, а також здійсненню мовної політики. У більшості європейських країн основоположні принципи мовної політики викладені в конституціях. Насамперед визначається статус офіційної мови чи мов. Причому переважна частка країн застосовує конституційно закріплену норму: одна національна держава – одна державна (офіційна) мова, що функціонує на території всієї держави, а питання щодо визначення статусу мов належать до компетенції законодавчих органів держави і регулюються виключно законом.

В Україні є чинним «Закон про мови в УРСР», ухвалений у 1989 році. Його основоположні норми викладені в Конституції України, зокрема її стаття 10 проголошує державною мовою в Україні українську. Держава забезпечує всебічний розвиток і функціонування української мови в усіх сферах суспільного життя на всій території України. З моменту прийняття Закону минуло більше двадцяти років, проте його функціонування досі є сумнівним, а гасла щодо розвитку й використання української літературної мови декларативними і мало виконуваними. Через це суспільство не налаштоване на серйозне сприйняття законодавчих актів щодо розвитку і функціонування української мови як державної. А мовні питання часто густо зі сфери суто філологічної мігрують у сферу політичну.

Крім того, набирають усе більших масштабів асиміляційні процеси. Українська мова трактується як непридатна для вживання в усіх сферах суспільного життя, а спроби розширити її функціональний спектр

розцінюються як витіснення російської. Тому населення України в ситуації, що склалася, не знає жодної літературної мови – ні української, ані російської – а послуговується суржиком, що руйнує засади будь-яких літературних норм і є згубним явищем. У деяких західноєвропейських дослідженнях суржик постає варіантом української літературної мови, адже, як зазначають науковці, ним розмовляє майже весь народ країни, а тих небагатьох, хто говорить правильно, сприймають як диваків і чужаків.

Населення України є двомовним, до того ж, за даними соціологічних досліджень, двомовними є етнічні українці та ті, хто вважає рідною мовою українську. Етнічні росіяни та ті, хто рідною мовою називає російську, є здебільшого одномовними. У зв'язку з цим пригадується теза М. Вівчарика, який писав: «Унаслідок взаємодії таких чинників, як багатовікова русифікація, міграція на територію України росіян, фізичне знищення, депортація і вимушена еміграція українців за межі України, створилася вкрай небезпечна і виняткова, суто «російська» ситуація, коли не мігранти змушені докладати зусиль проти їх асиміляції корінним народом, а, навпаки, національно свідомі українці змушені захищатися від мігрантів і доморощених збільшовичених перевертнів» [1, с. 186]. Насторожує й те, що серед російськомовних українців великий відсоток складає молодь, яка використання української мови вважає непрестижним.

Українська мова так і не стала одним із чинників кар'єрного зростання. Нині в Україні можна посісти будь-яку посаду без знання державної мови. Проблема полягає також і в тому, що у країні немає україномовного середовища. Справді, великі міста переважно російськомовні чи двомовні. Українська мова не використовується як розмовна, немає так званого міського сленгу. Телефір заповнений російськомовною продукцією, переклад українською мовою телесеріалів та більшості кінофільмів здебільшого неякісний, а інколи – примітивний. Товари і послуги рекламують двома мовами – російською та українською. На жаль, і українська книга є малодоступною. По-перше, її видається мало, по-друге, вона значно дорожча за російськомовну. Тираж україномовних газет становить всього 31%, російськомовних – 64%, при цьому наклад україномовних газет і періодичних видань щороку зменшується (дані Держкомтелерадіо).

Мовне питання є предметом гострих політичних дискусій. Визначення статусу української мови як єдиної чи не єдиної державної спричиняє соціальну напругу в суспільстві. Неодноразово чуємо тези про те, що справжні патріоти мають розмовляти українською. Але ж, очевидно, патріотизм вимірюється не тільки знанням державної мови, а й прагненням до добробуту українського народу, вивченням його культурних здобутків, розширенням національних інтересів тощо. Розмовляти українською повинно стати не обов'язком, а потребою і політиків, і державних

службовців, і медиків, й освітян, і науковців, і пересічних громадян. Тільки за таких умов українська мова стане загальнодержавною.

Деякі зрушення за часи незалежності щодо використання української мови відбулися у сфері освіти. У багатьох західних та центральних регіонах України і дошкільна, і середня, і вища освіта майже стовідсотково україномовна. Як зазначає С.Єрмоленко, «у свідомості батьків вивчення української мови пов'язане з освітою і культурою... І в цьому можна вбачати запоруку майбутнього зростання соціального престижу української мови як ознаки освіченої, культурної людини» [2]. Значно більше уваги нині приділяється вивченню української мови в середніх школах. Змінився підхід до вивчення української мови, а отже, принципи, мета і завдання. Основний акцент зроблено на виробленні комунікативних умінь і навичок. Діти вчать мислити по-українськи. Але для значної кількості дітей школа є чи не єдиним місцем, де вони перебувають хоч би частково в україномовному середовищі і мають можливість спілкуватися українською. Часто україномовною школа є тільки впродовж занять, а на перервах та за межами школи і вчителі, й діти спілкуються російською чи мовами інших національних меншин.

Дещо гірше ситуація склалася у вищій школі. Хоч викладання основних предметів ведеться українською мовою, кількість годин, відведених на її вивчення, щороку зменшується. Саме тому варто переглянути навчальні плани для вищої школи, оскільки досконале вивчення мови майбутніми фахівцями – це запорука їх вільного самовираження в майбутній професії, науковій та офіційній сферах спілкування. Знання державної мови – це один із компонентів професійної підготовки, той чинник, що підвищує ефективність праці, допомагає краще орієнтуватися у складній професійній ситуації та в контактах із представниками своєї професії.

Отже, стисло проаналізувавши сучасну мовну ситуацію в Україні, можна твердити, що лише пафосних декларацій для утвердження повноцінного функціонування української мови як державної недостатньо. Слід впроваджувати державну мовну політику відповідно до конституційних норм та міжнародно-правових зобов'язань України. Необхідно виробити нові, виважені та послідовні підходи у вирішенні мовних проблем, створивши відповідну законодавчу базу.

Література

1. Вівчарин М. М. Україна : від етносу до нації : [навч. посібник] / М. М. Вівчарин. – К. : Вища школа, 2004. – 219 с.
2. Єрмоленко С. Соціальна престижність української мови в сучасному комп'ютерно-інформаційному світі. – <http://www.ualogos.kiev.ua/>: Інститут українознавства. Українознавство. Електронне наукове фахове видання, 2005. Число №4 (17).

ФУНКЦІЇ АКТИВНИХ НЕЧЛЕННИХ ДІЄПРИКМЕТНИКІВ ТЕПЕРІШНЬОГО ЧАСУ В ДАВНЬОРУСЬКОУКРАЇНСЬКІЙ МОВІ

Юрченко Н. В. Функції активних нечленних дієприкметників теперішнього часу в давньоруськоукраїнській мові.

Стаття присвячена аналізу давніх і становленню нових функцій активних нечленних дієприкметників теперішнього часу в руськоукраїнській мові XI – XIII ст.

Ключові слова: активні нечленні дієприкметники, означення, іменна частина складеного присудка, узгодження та неузгодження дієприкметників.

Юрченко Н. В. Функции действительных кратких причастий настоящего времени в старорусскоукраинском языке.

Статья посвящена анализу старых и становлению новых функций действительных кратких причастий настоящего времени в русскоукраинском языке XI – XIII ст.

Ключевые слова: действительные краткие причастия, определение, именная часть составного сказуемого, согласованное и несогласованное причастие.

Yurchenko N.V. Functions of the valid short participles of the present in Old Russian-Ukrainian language.

The article is devoted to the analysis of old and to formation of new functions of the valid short participles of the present in Old Russian-Ukrainian language of the XI th – XIII th centuries.

Key words: valid short participles, definition, nominal part of a compound predicate, the coordinated and uncoordinated participle.

Дієприкметник у давньоруськоукраїнській мові поєднував у собі граматичні ознаки дієслова – стан (активний і пасивний), час (минулий і теперішній) та іменних частин мови – змінювався за родами, числами й відмінками. Дієприкметник як і прикметник мав нечленні (короткі, іменні) та членні (повні, займенникові) форми, виконував функції означення та іменної частини складеного присудка [1, с. 360].

У дослідженнях вітчизняних і зарубіжних мовознавців (В. В. Іванов, О. Б. Безпалько, Л. Р. Абдулхакова, М. К. Бойчук, С. П. Самійленко та ін.) здебільшого зверталася увага на факти порушення узгодження цієї форми дієслова з означуваним іменником. Однак системного опису давніх функцій дієприкметників в українській мові XI – XIII ст. та становлення нових на широкому фактичному матеріалі в українському мовознавстві немає. Мета статті – визначити та систематизувати основні функціональні особливості активних нечленних дієприкметників теперішнього часу.

Розглядані дієприкметники творилися від основи теперішнього часу дієслова за допомогою суфіксів *-уч-* (*-юч-*), *-ач-* (*-яч-*) (*несуча, носячи*) (старослов'янські варіанти – *-уц-* (*-юц-*), *-ац-* (*-яц-*) (*глаголюще, видяще*) [2, с. 285]. У називному відмінку однини чоловічого і середнього родів ці суфікси не вживалися, замість них виступали *-а* (*-я*) (*неса – ч. р., нося – с. р.*); у жіночому роді в початковій формі приєднувалася флексія *-и* (*несучи*). Чоловічий рід множини мав закінчення *-є* (*-е*) (*несучє*) [3, с. 279].

Виконуючи функцію означення, нечленні дієприкметники узгоджувались із залежним іменником у роді, числі й відмінку, напр.: *и се*

моужи носѡце на шдрѣ члѣка иже бѣ раслабленъ (1283 ЄС 133) – іменник *моужи* і залежний від нього дієприкметник *носѡце* мають форму Н. в. мн. ч. р.; *и придоша ко ісѡи. и оубрѣтоша сѣдѡца члѣка* (1283 ЄС 141) – у словосполученні *сѣдѡца члѣка* обидва слова мають форму Р. в. одн. ч. р.; *и видѣ два англѣ сѣдѡца въ бѣлахъ ризахъ* (1283 ЄС 250) – *два англѣ сѣдѡца* – 3. в. мн. ч. р.; *ко же извлекоша на землю видѣши ѡгнь лѣжаць и рыбоу на нѣмъ лѣжацю* (1283 ЄС 252-253) – *ѡгнь лѣжаць* – 3. в. одн. ч. р., *рыбоу лѣжацю* – 3. в. одн. ж. р.; *оупросиша оученици ѡго глѡще оучителю* (1283 ЄС 77) – *оученици глѡще* – Н. в. мн. ч. р.; *и видѣ дѣхъ бжѡи сходѡць* (1283 ЄС 292) – *дѣхъ сходѡць* – 3. в. одн. ч. р.; *братъ братомъ помогаян ся, акы градъ твердь и яко стѣна непадуци* (к. XII / бл. 1425 ЛК 454) – *стѣна непадуци* – Н. в. одн. ж. р..

Проте в досліджених пам'ятках XI – XIII ст. трапляються випадки порушення узгодження цих другорядних членів речення з іменниками в роді, числі та відмінку. Перші випадки порушення в узгодженні дієприкметника з іменником у відмінку фіксуються в текстах початку XII ст.: *ту абѣ повелѣ црѣ ражаюцасѧ дѣти Жидовьскимъ въметати в рѣку* (1118 / 1377 ПВЛ 94) – іменник *дѣти* має форму 3. в. мн. ч. р., а залежний від нього дієприкметник *ражаюцасѧ* – Н. в. одн. ч. р.; *Иилѣ остави суцаа истинна и прѣждесуца бгѡ* (XI / XIII – XIV СлРЯ XVIII 223) – означуваний іменник *бгѡ* має форму 3. в. одн. ч. р., а дієприкметник *прѣждесуца* – Н. в. мн. ч. р. або Р. в. одн. ч. р.; *видѣши же ісѡ доуца съ мытари и грѣшники* (1283 ЄС 170) – іменник *ісѡ* має форму 3. в. одн. ч. р., а *доуца* – Р. в. одн. ч. р.

Зафіксовано також порушення узгодження дієприкметників у роді: *приступите, почьрѣте блѣдть въкупѣ и млѡсть ичѣлении приснотекуци источьникъ прѣдлежить* (1096 ХХ СлРЯ 21) – пояснювальний іменник *источьникъ* має форму Н. в. одн. ч. р., а дієприкметник *приснотекуци* – Н. в. одн. ж. р.; *и дивлѡхоу сѧ ѡ словесехо блѣдати. исходѡци из оусто ѡго* (1283 ЄС 98) – означуваний іменник *словесехо* має форму Д. в. мн. ч. р., а залежний від нього дієприкметник *исходѡци* – Д. в. одн. ж. р.

Маємо й порушення узгодження дієприкметників у числі: *и ступиша Половци воюючи* (1118 / 1377 ПВЛ 218) – дієприкметник *воюючи* має флексію одн. ж. р., замість мн. ч. р.; *аже будетъ, рече, въборзѣхъ пострици и въ скыму, а ци негодно постригати бе – скымы будучи?* (1156 / XIII СлРЯ 347) – пояснювальний іменник *скымы* має форму Н. в. мн. ч. р., проте дієприкметник *будучи* – Н. в. одн. ж. р..

Давньоруськоукраїнській мові було властиве використання активних нечленних дієприкметників у ролі іменної частини складеного присудка. Такі дієприкметники мали форму Н. в. і вживалися в поєднанні з різними часовими формами дієслова *быти* та іншими допоміжними дієсловами. У двоскладному особовому реченні підмет і присудок узгоджуються перш за все в числі та особі, а при іменному присудкові – і в роді [1, с. 376 – 377]: *суть же (Грьци) хитро сказающе и чюдно слышати ихъ* (1118 / 1377 ПВЛ 103) – дієприкметник є іменною частиною складеного присудка *суть сказающе*, який узгоджується з підметом *Грьци* – Н. в. мн. ч. р.; *и бы(с) ишанъ крѣстѣи въ поустини проповѣда крѣцѣнькѣ поканъ въ ѿпоуцѣнькѣ грѣховъ* (1283 ЄС 287) – дієприкметник є складником присудка *бы(с) проповѣда*, який узгоджується з підметом *ишанъ* – Н. в. одн. ч. р.; *и бы(с)гла(с) бѣжъ къ ишану захарьиноу проповѣда крѣцѣникѣ на поканикѣ* (1283 ЄС 290) – *бы(с) проповѣда* узгоджується з підметом *гла(с)* – Н. в. одн. ч. р.

У пам'ятках XI – XIII ст. виявлені випадки порушення узгодження дієприкметників як іменної частини присудка з підметом у роді, числі та відмінку: *срѣбролюбци ксть управдаюци* (1283 ЄС 152), підмет *срѣбролюбци* має форму Н. в. мн. ч. р., а дієприкметник *управдаюци* – Н. в. одн. ж. р.; *а иже соуть слышаѣе слово* (1283 ЄС 137), іменник *слово* виступає у формі Н. в. одн. с. р., а дієприкметник *слышаѣе* – в Н. в. мн. с. р.; *исѣ же пакы прѣтѣ въ себе приде ко гробѣ. бѣ же пѣць и камънь на немъ лежаѣе* (1283 ЄС 174), підмет *камънь* має форму Н. в. одн. ч. р., а дієприкметник *лежаѣе* – Н. в. мн. ч. р.; *и видѣ дхъ бѣжѣи сходѣць и ко голоубъ грядоуць на нь* (1283 ЄС 292), підмет *голоубъ* – Н. в. одн. ч. р., а дієприкметник *грядоуць* – 3. в. одн. ч. р.

Зазначені порушення з часом трапляються все частіше, оскільки згадані дієприкметники набувають нової функції: втрачаючи зв'язок з іменниками, вони тяжіли до дієслова, перетворюючись на невідмінювану дієслівну форму – дієприслівник. Ця нова функція розгляданих дієприкметників поступово закріплюється в мові, про що свідчать, наприклад, різні списки літописів: в Іпатіївському списку (поч. XV ст.) *Всеволодъ же съ братъею своею и съ Изславомъ. и Стѣполкомъ Мьстиславичема. и поидоша воююче* (к. XII / бл. 1425 ЛК 296) – дієприкметник *воююче* і пояснювальний складений підмет *Всеволодъ же съ братъею своею и съ Изславомъ. и Стѣполкомъ Мьстиславичема* мають форму Н. в. мн. ч. р., а в Хлебніковському (XVI ст.) та Погодінському (поч. XVI ст.) (*Всеволодъ же съ братъею своею и съ Изславомъ. и Стѣполкомъ Мьстиславичема. и поидоша воюючи*) дієприкметник *воюючи* має форму Н. в. одн. ж. р.; у Лаврентіївському списку (кін. XIV ст.) *Вольга повелѣ [къ] комуждо голуби. и къ воробѣеви*

привязывати цѣрь. обертывающе въ платки малы. нитькою поверзывающе. къ коємуждо ихъ (1118 / 1377 ПВЛ 59) – дієприкметники *обертывающе, поверзывающе* документуються в Н. в. мн. ч. р., а означуваний іменник *Вольга* – Н. в. одн. ж. р., проте в Радзивіллівському списку (кін. XV ст.) (*Вольга повелѣ [къ] комуждо голуби. и къ воробѣєви привязывати цѣрь. обертываючи въ платки малы. нитькою перевязываючи. къ коємуждо ихъ*) дієприкметники *обертываючи, перевязываючи* і означуваний іменник *Вольга* – Н. в. одн. ж. р.; в Іпатіївському списку *и слышавше Половецъстии кнѣзи прислашася ко Изяславоу мира просяче* (к. XII / бл. 1425 ЛК 328) дієприкметник *просяче* і означуваний іменник *кнѣзи* виступає в Н. в. мн. ч. р., а в Хлебніковському та Погодінському списках (*и слышавше Половецъстии кнѣзи прислашася ко Изяславоу мира просячи*) маємо дієприкметник *просячи* в Н. в. одн. ж. р.; в Іпатіївському списку *Игорь же сдоумавъ ... хотяче мьстити себе* (к. XII / бл. 1425 ЛК 312) дієприкметник *хотяче* і означуваний іменник *Игорь* фіксується в Н. в. одн. ч. р., а в Хлебніковському та Погодінському списках (*Игорь же сдоумавъ ... хотячи мьстити себе...*) дієприкметник *хотячи* має форму Н. в. одн. ж. р..

Поступово втрачаючи зв'язок із підметом, дієприкметник і за формою, і за смислом пов'язується з іншим членом речення, він означає дію, що виконується одночасно з дією позначуваного дієслова, тобто функціонує як другорядний присудок. Наприклад, *сниде же съ женою своею и со всѣмъ домоу. и видѣвше его несмысляща* (XII / XVI СлРЯ XI 295) – на відміну від головного дієслова, що має форму Н. в. одн. ч. р., дієприкметник *несмысляща* вживається у Н. в. мн. ч. р. або Р. в. одн. ч. р.. Дієприкметник у реченні більше вказує на дію додатка *его* і перекладається як підрядна частина: «який втрачає розум», і семантично більше пов'язаний не з підметом, а з додатком *его*. Інші приклади: *мнози вѣроваша во нуго ... за слово жєнѣ свѣдитѣльствоуюци* (1283 ЄС 70) – означуваний іменник *мнози* має форму Н. в. мн., а залежний дієприкметник *свѣдитѣльствоуюци* – Н. в. одн. ж. р.; дієприкметник, що можна перекласти як підрядну частину: «яка посвідчила», виконує функцію другорядного присудка, бо за смислом пов'язаний із додатком *женѣ*.

Значення дієприкметника як другорядного або основного присудка підсилює вживання сполучника між головним присудком і присудком, котрий виражений дієприкметником, тобто між однорідними членами речення: *Володимеръ [землю] взора. и оумачи рекше крѣньемъ просвѣтивъ* (1118 / 1377 ПВЛ 152); *и поидоста по Днѣпру. и идуче*

(идучи) шимо и оузръста на горѣ градо (1118 / 1377 ПВЛ 20); прѣстоупиша ко ісоу фарисѣи. и искоушающе и глѣше (1283 ЄЄ 117).

Отже, активні нечленні дієприкметники теперішнього часу втрачають ад'єктивний характер і приєднуються до дієслова-присудка. Вони не узгоджуються з підметом, не виконують функцію означення, що призводить до відмирання непрямих відмінків. Поступово дієприкметники закріплюються лише в ролі присудка, де панівною є форма називного відмінка. При більш тісному зв'язку з дієсловом незмінні утворення набувають значення такої дії, що розкриває обставини виконання головної дії суб'єкта. Наприклад, обставинний відтінок мети: сами (Куряни) скачють акы сѣрыи вльци въ полѣ (з якої причини?), ищучи себе чти (XII / 1800 СПІ 8); русичи великая поля чрьленыи щиты прегородиша, (з якою метою?) ищучи себѣ чти (XII / 1800 СПІ 10); приступи к немоу сотникъ (з якою метою?) мола и глѣ (1283 ЄЄ 106); Изяславъ ... посласта ... кликати (з якою метою?) зовучи къ кнзю на обѣдѣ (к. XII / бл. 1425 ЛК 369); способу дії: еже слышавъ ты ѿ честьниче. не до слышаніа стави гланое просициимъ (як? яким способом?) подаваа. нагыа (як? яким способом?) ѿдѣваа. жадныа и альчныа (як? яким способом?) насыщаа. олациимъ всакѡ оутѣшеніе (як? яким способом?) посылаа. должныа (як? яким способом?) искѣпаа. работнымъ свободѣ (як? яким способом?) даа (1037-1050 С-591 95); абы ты (Боянь) сіа пиькы ущекоталь (як? яким способом?), скача славію по мыслену древу (як? яким способом?), летая умом подѣ облакы (як? яким способом?), сеивая славы оба полы сего времени (як? яким способом?), рища въ тропу трояню (XII / 1800 СПІ 6); оузрите снѣ члѣчскаго (як? яким способом?) въсходица иде (1283 ЄЄ 61).

Отже, у давньоруськоукраїнській мові сталися значні зміни у функціонуванні активних нечленних дієприкметників теперішнього часу. У текстах досліджуваного періоду первинною для цих форм була функція або означення, або іменної частини складеного присудка. Виконуючи роль означення, дієприкметники узгоджувались із залежним іменником у роді, числі та відмінку, проте в обстежених пам'ятках натрапляємо на порушення такого узгодження. Як іменна частина складеного присудка дієприкметники мали ті ж граматичні категорії роду, числа і відмінка, що й підмет. У текстах XI – XIII ст. документується порушення їх узгодження з іменником, що підсилює предикативну функцію дієприкметників, які починають виконувати роль другорядного присудка. Виступаючи як основний або другорядний присудок, активні нечленні дієприкметники теперішнього часу в давньоруськоукраїнській мові набувають різноманітних обставинних значень (мети, способу дії, причини тощо), які в сучасній українській мові реалізують дієприслівники.

Література

1. Иванов В. В. Историческая грамматика русского языка : учеб. для студ. пед. ин-тов по спец. «Рус. яз. и лит.» / Валерий Васильевич Иванов. – 3-е изд., перераб. и доп. – М. : Просвещение, 1990. – С. 361 – 370.
2. Кузьмина И. Б. Историческая грамматика русского языка : Морфология. Глагол / И. Б. Кузьмина, Е. В. Немченко / под. ред. Р. И. Аванесова, В. В. Иванова. – М. : Наука, 1982. – С. 280 - 294.
3. Черных П. Я. Историческая грамматика русского языка. Краткий очерк [пособ. для пед. ин-тов] / П. Я. Черных. – 3-е изд. – М. : Гос. учебно-педагогическое изд-во министерства просвещения РСФСР, 1962. – С. 283 – 292.

Перелік умовних скорочень використаних джерел

- ЄЄ Євсевієве Євангеліє. Наукове видання. Пам'ятки української мови XIII ст. / Відп. ред. В. В. Німчук. – К., КСУ, 2001. – 320 с. – (Серія «Канонічної літератури»).
- ЛК Київський літопис // Полное собрание русских летописей. Т.2. Ипатьевская летопись. – М. : Изд-во вост. литературы, 1962. – С. 384 – 707.
- ПВЛ Повість временних літ за Лавретівським списком // Полное собрание русских летописей. Т. I. Лаврентьевская и Суздальская летопись по академическому списку. – М. : Изд-во вост. литературы, 1962. – С. 1 –286.
- С-591 Молдован А. М. Слово о законе и благодати Иллариона / А. М. Молдован. – К. : Наук. думка, 1984. – 240 с.
- СлРЯ Словарь русского языка XI – XVII вв. : [в 27 т.] / [состав. Бахилина Н.Б. и др.]. – М. : Наука, 1975.
- СПІ Слово о полку Ігореві : фотокопія видання 1800 р. / пер. М. К. Грунського ; пер. у віршах М. Т. Рильського ; ст. і комент. С. І. Маслова. – К. : Держ. вид-во худ. літ-ри, 1952. – VIII, 120 с.

УДК 811.161.2'367.3

Т. В. Юрчишин

**ФУНКЦІОНАЛЬНІ ПАРАМЕТРИ РЕЧЕНЬ
УЗАГАЛЬНЕНОГО ЗМІСТУ**

Юрчишин Т. В. Функціональні параметри речень узагальненого змісту.

У статті проаналізовано комунікативні механізми, дія яких детермінує актуалізацію в мовленні узагальненого змісту, втіленого в тій чи тій мовній структурі. Автор визначає також особливості мовленнєвих ситуацій, що реалізують узагальнення: довільність стосовно кількісного складу учасників, багатоплановість характеру стосунків між мовцем та слухачем, актуальність психологічних характеристик мовця.

Ключові слова: комунікативна зумовленість, комунікативний статус, мовленнєва ситуація, узагальнений зміст.

Юрчишин Т. В. Функциональные параметры предложений обобщенного смысла.

В статье проанализировано коммуникативные механизмы, действие которых детерминирует актуализацию обобщенного смысла, представленного в речевой структуре. Автор определяет также особенности речевых ситуаций, реализующих обобщение: произвольность количественного состава участников, многоплановость характера отношений между говорящим и слушателем, актуальность психологических характеристик говорящего.

Ключевые слова: коммуникативная обусловленность, коммуникативный статус, речевая ситуация, обобщенный смысл.

Yurchyshyn T. V. Functional parameters of generalized content sentences.

The author analyzes communicative mechanisms, which determine the actualization of generalized content. This content is representated in language structure. The peculiarities of speech situations which realize generalized content are determined: arbitrary of quantitative structure of participants, multispectral characters of relations between speaker and listener, actuality of speaker's psychological characteristics.

Key words: communicative stipulation, communicative status, speech situation, generalized content.

У сучасних синтаксичних дослідженнях однією з провідних є теза про те, що комунікативна характеристика речення, закріплена в його граматичному оформленні, є вагомою для його семантичної структури. Тому комунікативний аспект аналізу дає змогу по-новому осмислити узагальнення як тип змісту. Саме при з'ясуванні комунікативної зумовленості узагальнення простежуються закономірності семантичної організації речень узагальненого змісту.

Узагальнення пов'язане з представленням у реченнєвій структурі певної ситуації дійсності як типової, загальновідомої. Водночас осмислення речення в аспекті динамічної організації, на рівні висловлення, дає підстави для трактування узагальнення як типу змісту, втіленого в синтаксичній структурі й зумовленого комунікативним спрямуванням висловлення. Йдеться про те, що певна комунікативна ситуація детермінує узагальнення змісту й тим самим впливає на добір та організацію мовних засобів для його вираження. Це узгоджується з висновком Н. Арутюнової, що «комунікативна структура речення формує його семантичну структуру» [1, с. 74].

Узагальнений зміст та його мовну актуалізацію можна скоординувати з феноменом мовної компетенції, запровадженим Н. Хомським. У його інтерпретації мовна компетенція – це факт індивідуального світосприйняття. Вона формується внаслідок взаємодії вроджених знань і пасивно засвоюваного матеріалу [5, с. 86]. Речення узагальненого змісту, репрезентуючи «універсальний еволюціонуючий код глобальних духовних та життєвих знань, що максимально пристосовані до активного засвоєння, запам'ятовування та вживання» [4, с. 17], експлікують фонові знання членів мовної спільноти, а отже й становлять частину мовної компетенції людини. На цій же основі людина здатна інтуїтивно сприймати узагальнений зміст, переданий засобами рідної мови. Так, узагальнена семантика репрезентується в структурі таких конструкцій, як: *Сумувати – то гріх великий / Без муки не бува моди / Як без хмарних днів не буває літа, так немає того подружнього життя без хатньої чвари / Не можна збирати щось інше, ніж сіялось / До часу збанок воду носить / Як забагато солі в борщ накидати, то пересолиться / Живши у світі од лиха не втечеш / Курчат по осені рахують / На світі більше поганого, ніж доброго.* Мовна компетенція слухача дозволяє інтуїтивно виявити їх узагальнений зміст. Водночас цей зміст актуалізує себе лише в процесі мовленнєвої діяльності людини на тій підставі, що поза контекстом комунікативний потенціал одиначної реченнєвої структури не ідентифікується. Тому доцільно виявити комунікативні механізми, дія яких детермінує актуалізацію в мовленні узагальненого змісту, втіленого в тій чи іншій мовній структурі, і простежити його комунікативну спрямованість. Отож, спостерігаються такі функції узагальнення у структурі висловлення: 1) надання переконливості,

семантичної достатності актуальній, необхідній інформації; 2) підготовка до її сприймання; 3) опосередкована репрезентація основної інформації.

Загалом узагальнений зміст у структурі висловлення супроводжує актуальне для мовця повідомлення, деталізуючи та семантично увиразнюючи його. При цьому актуальний та узагальнений зміст можна розглядати з погляду критеріїв необхідності та достатності. Актуальна інформація осмислюється як необхідна. Однак мовець, піклуючись про свої інтереси як автора висловлення, намагається формулювати думки так, щоб не тільки донести до слухача сутність висловленого, а й справити відповідне враження, надати висловленню більшої переконливості. Для того щоб здійснити свій комунікативний намір, він прагне доповнити висловлення вивідними досвідними знаннями. Задля цього адресант уживає речення узагальненого змісту, яке, так чи інакше узгоджуючись із необхідним повідомленням, породжує супровідні імплікації. Відповідно зміст узагальненої конструкції осмислюється як комунікативно достатня інформація. Як приклад наводиться висловлення: *Не журися, – заспокоював свою жінку отець Ілецький. – Дав Бог діти, то дасть і на діти. Нас також семеро було в хаті, і яось...* (Б. Лепкий). Висловлення *Не журися!* містить необхідну актуальну інформацію, за допомогою якої мовець намагається втішити свою дружину. Адресант відчуває, що сказав саме те необхідне, що мав сказати, але воно є недостатнім для досягнення бажаного результату. Це й спонукає мовця вдається до узагальнення, яке, на його погляд, повинно забезпечити змістову достатність висловлення і належний комунікативний ефект.

Комунікативний статус узагальнення як достатнього змісту, що при спілкуванні корелює з актуальною, необхідною, інформацією, підтверджують й увиразнюють висловлення, які експлікують ситуацію добору, пошуку достатньої інформації. У них мовець подає актуальну для нього інформацію, а паралельно для забезпечення ефективної реалізації свого наміру вдається до пошуку типів змісту, які вербалізуються відповідно до рівня їх здатності переконати адресата. Порівняйте: – *Ну, ну, Регінко, обітрися. Се було потрібне і для тебе, і для мене. Се не зі злого серця, а для нашого добра. Від любого пана мила й рана* (І. Франко). Спочатку формулюється безпосереднє прохання: *Ну-ну, Регінко, обітрися*. Відчуваючи провину, мовець усвідомлює недостатність одного лише прохання та вдається до формування мотиву для спонукуваної дії: *Се було потрібне і для тебе, і для мене*. Але адресант передбачає, що такого виправдання також недостатньо, і шукає переконливіший засіб мовленнєвого впливу, як-от: *Се не зі злого серця, а для нашого добра*. Зрештою, сумніваючись у переконливості своїх аргументів, мовець виголошує загальновідомий вислів *Від любого пана мила й рана*, який, на його думку, остаточно допоможе досягнути поставленої комунікативної мети.

Комунікативні особливості висловлень узагальненого змісту відображають суб'єктивну, антропоцентричну природу мовленнєвої ситуації. Як відомо, конкретна ситуація спілкування передбачає наявність комунікантів, яких вона спонукає до міжособистісної інтеракції [2, с. 337]. Мовленнєва ситуація пов'язана насамперед з уявленням про її учасників та характер їх стосунків. Будь-яке висловлення, зокрема узагальнене, окреслюється завжди в діалогічному аспекті. Це узгоджується з тим, що всі вияви мовленнєвої діяльності спрямовані на сприйняття співрозмовника. Ним може виступати не тільки індивід, але й вся читацька аудиторія, включаючи й майбутні покоління, не тільки друга особа, але й власне «Я». Наприклад: *Катря плаче так – сльоза сльозу пробиває. – Не плач! **Не такий чорт страшний, як намальований**, – каже Назар* (М. Вовчок) – узагальнене висловлення адресоване безпосередньому слухачеві, Катрі, задля її заспокоєння, утішання. Натомість узагальнене висловлення *Коли що-небудь добре маєш, ніколи не треба похвалитися, бо поголос – ворог лютий. Ганка це вже зрозуміла пізніше, коли до неї Тюпа прийшов* (Є. Гуцало) адресується всій читацькій аудиторії. Оповідач-автор звертається до читачів, котрі не є безпосередніми учасниками діалогу, і за допомогою узагальнення готує їх до сприйняття наступних подій у житті головних героїв. В іншому контексті: *Немає нічого невітнішого, ніж закохані у передчутті розлуки. Лікар дозволив Мальві бути при ньому, і лише потім збагнув, що та свобода могла спричинитися до гіршого* (В. Земляк) – автор також апелює до всіх читачів. Він, залучаючи узагальнення, налаштовує їх на пояснення суті помилки лікаря.

Іноколи адресатом узагальнення є сам мовець – це явище має назву автокомунікації. Як зазначає І. Ковтунова, звернення до себе – це не монолог, а діалог між різними аспектами людського «я». Такий внутрішній діалог характерний для людей із розвиненою самосвідомістю. Узагальнення з різними значеннєвими відтінками та комунікативними намірами походить від найвищого Я – Совісті, Розуму, Етичної свідомості й адресоване воно тому «я», що взаємодіє із зовнішнім світом [3, с. 64–65]. Як зразок наводиться опис автокомунікації: *Я тільки зітхав, слухаючи батька. Тепер уже добре знав: вони – два чоботи пара. **Яблуко від яблуні недалеко падає**. Так думав, але не сказав цього, не хотів злити старого* (М. Вакалюк-Дорошенко). У цьому випадку син, розмірковуючи про свою життєву позицію, внаслідок поглибленого самоаналізу приходиться до простої істини, оформленої як прислів'я.

Комунікативний статус учасників спілкування, що конкретизуються як «мовець» та «адресат», слугує за інваріантну модель, варіанти якої відрізняються насамперед кількісними модифікаціями. Останні детермінують виділення різновидів комунікації, що визначаються як мікрокомунікація, мідікомунікація та макрокомунікація.

Мікрокомунікація – це вид комунікативної діяльності, активними адресантами якої виступають індивіди, адресатами можуть бути окремі індивіди, соціальні групи й масові сукупності людей. На рівні мікрокомунікації в ролі мовця виступає соціальна група людей (множини людей зі спільними соціальними ознаками), а співрозмовником може бути або соціальна група, або масові сукупності людей. Макрокомунікація – це масова комунікація, активними учасниками якої є великі сукупності людей (множини випадково зібраних людей) [2, с. 36].

Узагальнені висловлення в основному функціонують у сфері мікрокомунікації. Мовцем переважно виступає окремий індивід, його співрозмовниками можуть бути: інший індивід, певна соціальна група або ж масові сукупності людей. В окресленій ситуації актуалізується роль мовця, що, дбаючи про семантичну наповненість та комунікативну ефективність свого висловлення, вдається до виголошення сентенцій, та слухача, якому сентенції адресовані. У цьому плані простежується певна залежність способу введення мовцем узагальнення в структуру висловлення від характеру кількісної модифікації адресата. Зокрема, опосередкована репрезентація актуальної інформації в узагальнених висловленнях здебільшого характерна в тому випадку, якщо в ролі адресата виступає група (маса) людей: – *Біда нас присідує, паночку, чимраз дужче і дужче, – відповіли селяни. – Пан Біг біду сотворив, аби люди билися із нею, – мовив Євген (І. Франко). А німець тоді й промовив до селянської юрби: **Бога треба поважати, вірити в нього** (М. Вакалюк-Дорошенко). – *Ой, Устечко! – журились дівчата! – Яково-то буде тобі, що вона така непривітна?! – А що ж, – кажу, – дівчата! **Журбою поля не перейдеши, та й од горя не втечеш*** (М. Вовчок). В усіх наведених прикладах основна інформація не вербалізована. Вона заступається узагальненими висловленнями, які дозволяють логічно вивести її зміст, порівняй: *Пан Біг біду сотворив, аби люди билися із нею* → *Боріться самостійно з бідою; **Бога треба поважати, вірити в нього*** → *Ходіть до церкви. Не будьте атеїстами; **Журбою поля не перейдеши, та й од горя не втечеш*** → *Не журіться, не варто.* У такій формі групової комунікації помітним є те, що у звертанні до адресата, яким постають ті чи інші соціальні групи людей, мовець віддає перевагу апелюванню до загальнолюдських істин, замість того, щоб вдаватись до тих чи інших конкретних спонукань (вимоги, прохання тощо).*

Висловлення узагальненого змісту часто передують необхідній інформації в тій ситуації, коли адресатом висловлення виступає аудиторія (в основному, читацька). Автор, використовуючи життєву формулу, намагається підготувати читачів до адекватного сприйняття наступних подій як закономірних процесів, наприклад: *Шукула такий же зарібник, як і інші, але відважний, переходив кордон і приносив звідти дешеvu мануфактуру. Це давало йому змогу прогодувати сім'ю. Але жбан*

*носить воду до пори. Одного разу Шикуча натрапив на варту і наклав головою (Ф. Малицький). **Натура людська – дивна.** Хоча о. Нестор чув добре, що цілібат замкнув ціле його життя, то все-таки він не любив жонатих попів (І. Франко).* Зміст загальновідомих висловів *Жбан носить воду до пори* та *Натура людська – дивна* доступний і зрозумілий будь-якому адресату – члену мовного соціуму. Отож, на рівні інтуїції читач формує припущення щодо можливого перебігу подій на зразок: *Мабуть, станеться якесь лихо чи будуть якісь суперечності, неузгодженість.* Відповідно автор-мовець реалізує комунікативну мету – підготовку читача до сприймання пропонованого варіанту розгортання подій.

Кількісний вимір мовленнєвої ситуації узгоджується з соціально-психологічними особливостями ситуативного контексту, котрі виявляються в характері стосунків між учасниками спілкування, пов'язаному з їх соціальними, віковими та індивідуально-психологічними ознаками, що зумовлюють рівність / нерівність комунікантів за певними параметрами. Проте окреслений чинник не релевантний для мовленнєвої ситуації, у якій формується узагальнений зміст. Характер стосунків її учасників довільний: комунікантами часто виступають подружжя, батьки і діти, начальники і підлеглі, особи, що досягли певного статусу в суспільстві, та звичайні пересічні люди. Потенційно кожна людина незалежно від вікових, статевих чи соціальних ознак здатна використовувати і сприймати узагальнені висловлення, що значною мірою вербалізують досвідні знання членів соціуму. Це ілюструє приклад: – *Нехай пан староста не бояться!* – *вспокоював його бурмістр.* – **Одна річ говорити, а інша – зробити.** *Хочуть люди говорити, то нехай говорять – від слів до діла іще дуже далеко (І. Франко).* – мовець, бурмістр за посадою, вдається до узагальнення, щоб заспокоїти старосту – нижчого за соціальним статусом.

На фоні нерелевантності характеру стосунків між мовцем та слухачем у мовленнєвій ситуації, що реалізує узагальнення, актуалізується психологічна характеристика адресанта. Він ставить себе вище за слухача не в плані соціальної, вікової чи родинної субординації, а з огляду на власну життєву позицію. Зокрема, він уважає, що має певний життєвий досвід у тій чи іншій галузі, який дає право вдаватись до використання сентенцій. Іноді мовець вербалізує це переконання, наприклад: *Знаю з власного досвіду.* **Найгірше, що може бути, – це отупіння.** *Завжди те саме. Позіхаєш, робишся кволим...* (Б. Лепкий). Сільський учитель радить простій дівчині займатися самоосвітою та при цьому формує в неї мотив до спонукуваної дії, вдаючись до висловлення узагальненого змісту, істинність якого перевірена власним життєвим шляхом.

Формування узагальненого змісту у висловленні може визначати й такий складник соціально-психологічного виміру ситуативного контексту, як намагання мовця виконати певну комунікативну роль. Її трактують як

«відносно постійну, внутрішньоозв'язану й очікувану іншими систему комунікативних (зокрема, мовленнєвих) вчинків індивіда, значною мірою визначену його соціальним статусом, віковими, гендерними та іншими чинниками» [2, с. 337]. Так, мовець вдається до висловлень узагальненого змісту, аби створити ефект комунікативної ролі порадника, готового допомогти, наприклад: *Вдовиця мовчала хвилинку. – Кождий має свої погляди на такі речі, однак, як то кажуть, – «І мудрому чоловікові не встид послухати поради».* – *Для мене нема поради, Маргарето, – відповіла тихо Олена. – «На милування нема силування»* (О. Кобилянська). Мовець, висловлюючи узагальнення, готує слухача до сприйняття його поради, повчання. При цьому Маргарета намагається підказати Олені, як діяти, вважаючи себе старшою, а тому авторитетнішою й досвідченішою (вона вдова, була заміжною, тому добре ознайомлена з позитивними та негативними моментами подружнього життя).

Учасник комунікативного акту часто використовує висловлення узагальненого змісту, виконуючи роль «третейського судді», суть якої полягає у розв'язанні всіляких конфліктів, мирному вирішенні суперечок та непорозумінь. Наприклад:

– *І чого доброго учиться він в тім казино!*

– *Так-то, панотче, так! Та все ж таки нам, старим, не слід свої міркування накидувати молодежжі. Молодість мусить вишумітися. Молодіж потребує вражінь, емоцій* (І. Франко) – мовець виголошує узагальнене висловлення, аби виправдати сина та врегулювати конфліктну ситуацію. Чітко простежується схильність до виголошення узагальнених висловлень особистостями, яким підсвідомо притаманна так звана «комунікативна позиція Батька» [2, с. 109]. Для них характерні наявність у свідомості стереотипів поведінки, впевненість у собі, відчуття власної переваги над іншими, нав'язування свого заступництва, безапеляційність. Наприклад: *Горпина: Та й я сподівалася, що весілля, але ж бо Галя... Лопух (махнув рукою): А, чудерначка, як завжди! Коли туман у голові, то наймиліша самотність. Піди до неї, шепітни, щоб не барилась і подавала рушники* (М. Старицький) – комунікативна поведінка Лопуха яскраво виражає моралізаторство та безапеляційність.

Узагальнені висловлення актуалізують також гендерні стереотипи комунікації, певною мірою виявляють відмінності мовленнєвої поведінки чоловіка й жінки. Зокрема, чоловіки використовують узагальнення, аби чітко й жорстко продемонструвати свою позицію, наприклад: – *Мені його жаль. – Чого? Най, Ганю, поборикається трохи із життям. Усім не зашкодить взятися із долею попід сили. – А не зломиться він, Петре? – Дитина не навчиться ходити, поки собі крові з носа не пустить* (Б. Лепкий). Натомість жінки вдаються до узагальнення, аби формулювати свої переконання, бажання, поради тощо непрямо, в завуальованій формі, надати висловленню більш емоційного забарвлення, наприклад: – *Се я*

добре нам'ятаю, Олено. Ти казала, що не могла би-сь без любові до нікого належати. – Бачиш, Стефане, – обізвалася вона тихо, – природа каже правду, а супроти неї йти – значило б те саме, що звертати зброю проти себе. – Вони, може, будуть тобі яку блискучу партію надставляти. О, Олено! І залізо ломиться (О. Кобилянська). У цьому випадку виразно простежується емоційність та розлогість жіночих аргументів, виражених висловленнями узагальненого змісту, та «залізна логіка» чоловіка, який за допомогою лаконічних та влучних висловів виявляє побоювання щодо непохитності своєї коханої.

Отже, формування узагальненого значення, яке відповідає наміру мовця забезпечити ефективну передачу інформації чи здійснити певний комунікативний вплив на слухача, відбувається в умовах відповідної мовленнєвої ситуації. При цьому окреслюються такі її особливості: 1) довільність стосовно кількісного складу учасників: відповідні синтаксичні структури функціонують у сфері мікрокомунікації, в якій мовець постає як окремий індивід, а адресатом може бути інший індивід, певна соціальна група чи масова сукупність людей, або ж вони уживаються при автокомунікації; 2) багатоплановість характеру стосунків між мовцем та слухачем: потенційно кожна людина незалежно від вікових, статевих чи соціальних ознак здатна використовувати та сприймати узагальнені висловлення; 3) актуальність психологічних характеристик мовця: він ставить себе вище за слухача з огляду на свою життєву позицію та намагається виконати певну комунікативну роль, зокрема комунікативну роль «порадника», «батька» чи «третейського судді». Водночас мовленнєва ситуація, демонструючи певні закономірності реалізації узагальнення, безпосередньо не впливає на способи його введення у структуру висловлення, вибір яких є довільним.

Комунікативна ситуація, у якій реалізується намір мовця відповідним чином вплинути на слухача, забезпечивши семантичну достатність адресованої йому актуальної інформації, визначає тип семантичної структури реченнєвих конструкцій, що репрезентують узагальнення.

Література

1. Арутюнова Н. Д. Предложение и его смысл: Логические проблемы : [монографія] / Н. Д. Арутюнова. – М. : Наука, 1976. – 383 с.
2. Бацевич Ф. С. Основи комунікативної лінгвістики : [підручник] / Ф. С. Бацевич; ред. С. А. Карпіловська, Л. М. Полюга. – К. : Академія, 2004. – 344 с.
3. Ковтунова И. И. Поэтический синтаксис : [монографія] / И. И. Ковтунова. – М. : Наука, 1986. – 207 с.
4. Корень О. В. Системно-функціональні особливості англійських прислів'їв : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. філол. наук : спец. 10.02.04 / О. В. Корень ; Харківський національний університет імені В. Н. Каразіна, Харків, 2000. – 20 с.
5. Хомский Н. Язык и мышление : [монографія] / Н. Хомский. – М., 1972. – С. 86 – 112.

ЗАПОЗИЧЕННЯ АНГЛОМОВНИХ АЛЮЗИВНИХ НЕОЛОГІЗМІВ ЯК СТРАТЕГІЯ УКРАЇНСЬКОГО МЕДІА-МОВЛЕННЯ

Ясинецька Н. А. Запозичення англомовних алюзивних неологізмів як стратегія українського медіа-мовлення.

У статті розглянуто за тематикою запозичення англомовних алюзивних неологізмів 1990-х – 2000-х років, виявлено різновиди алюзії в них, проаналізовано роль і місце таких запозичень в українській мові.

Ключові слова: неологізм, запозичення, алюзія, історична алюзія, філологічна алюзія, подвійна історично-філологічна алюзія.

Ясинецкая Н. А. Заимствование англоязычных аллюзивных неологизмов как стратегия украинского медиа-дискурса.

В статье рассмотрены по тематике заимствования англоязычных аллюзивных неологизмов 1990-х – 2000-х годов, выявлены разновидности аллюзии в них, проанализированы роль и место таких заимствований в украинском языке.

Ключевые слова: неологизм, заимствование, аллюзия, историческая аллюзия, филологическая аллюзия, двойная историческо-филологическая аллюзия.

Yasynetska N. A. The borrowing of the English-language allusive neologisms as a strategy of Ukrainian media-discourse.

The article considers thematically the borrowings of the 1990-s – 2000-s' English-language allusive neologisms; the author distinguishes between different types of allusion and analyses the role and place of such borrowings in the Ukrainian language.

Key words: neologism, borrowing, allusion, historic allusion, philological allusion, double historic and philological allusion.

Зовнішні імпульси мовних змін, номінативні й комунікативні потреби зумовлюють інтенсивні модифікації національного лексикону, зокрема появу значної кількості неологізмів, семантичну переорієнтацію лексики й фразеології, зовнішні та внутрішні запозичення до сучасної української літературної мови. Інновації, які забезпечують потреби спілкування відповідно до змін у позамовному середовищі, найчастіше з'являються завдяки письменникам, журналістам, державним і політичним діячам, ученим і дослідникам. Широке коло читачів сприяє тому, що слова, які позначають нові явища й поняття, швидко входять у загальноживану мову, поширюються й адаптуються в ній.

Сучасний стан лексикологічних та лексикографічних досліджень виявляє високий рівень зацікавленості науковців процесами оновлення словника сучасної української літературної мови (Б. М. Ажнюк, Д. Х. Баранник, Д. В. Мазурик, Л. І. Мацько, Н. О. Попова, О. А. Сербенська, О. А. Стишов, Л. В. Струганець). Дослідження українських мовознавців висвітлюють освоєння іншомовних запозичень у наукових терміносистемах (О. А. Лисенко, Г. А. Сергеева), словотвірне освоєння запозичень (Д. В. Мазурик), лексико-семантичну рецепцію іншомовних слів в українській мові (В. П. Сімонок). Проте в україністиці

мало уваги приділяється поповненню й оновленню арсеналу лексико-стилістичних прийомів та засобів завдяки іншомовним запозиченням.

Оскільки початковим етапом входження запозичень у мову-реципієнт є їх переклад у певному контексті, відтворення алюзій у складі запозичень англomовних неологізмів ми розглядаємо, спираючись на теоретичні моделі та підходи до відтворення алюзії в перекладі, які розробили Л. М. Венуті, В. С. Виноградов, С. І. Влахов, Р. П. Зорівчак, В. Н. Комісаров, С. П. Флорін, О. І. Чередниченко, О. Д. Швейцер. Певних аспектів перекладу алюзії торкалися у своїх працях також Л. В. Грек, О. А. Іванов, Т. Є. Некряч, О. К. Смирнов, О. М. Копильна, О. А. Ясинецька. Водночас, підґрунтям для нашої праці є зіставні дослідження потенціалу та реалізації алюзії в окремих мовленнєвих актах в англійській та українській мовах (О. О. Лавриненко, С. М. Кудиба).

На межі ХХ-ХХІ століть потужним джерелом запозичень для української мови залишається англійська, яка, у свою чергу, переживає неологічний бум. Співвідношення логічного та експресивно-оцінного в структурі неологізмів зумовлює необхідність розуміти під комунікативними потребами суспільства не лише прагнення мовців диференційовано по-новому позначати об'єкти і явища, які виникають у результаті розвитку культури, науки й техніки, а й намір висловити оцінку сучасних реалій суспільства, вказуючи на їх подібність, взаємозалежність або суперечливість.

Алюзія – це «натяк на який-небудь мовний, літературний, соціальний факт, звичай, реалію, рису побуту чи традицій» [2, с. 63]. По суті, алюзія є різновидом прихованої інформації в слові, стійкому словосполученні, реченні чи тексті. Прихована інформація в різних мовленнєвих актах не лише впливає на свідомість мовців, а й формує стереотипи поведінки представників етносу. Хоча «кожна мова створює свій «семантичний всесвіт» – тобто є поняття, фундаментальні для людей одного світу й відсутні в іншому» [1, с. 21], – лексичні й семантичні неологізми, як правило, запозичуються разом із поняттями, названими цими словами або словосполученнями [3, с. 47].

Актуальність дослідження алюзії як мовленнєвої стратегії відображення історії та сучасності засобами неології полягає в тому, що алюзія лежить в основі не лише відомих і усталених, а й нових лексичних та фразеологічних одиниць англійської мови, які активно запозичуються українською мовою в сучасних умовах тенденції до глобалізації та євроінтеграції, впливу англійської мови як світової; і ця царина залишається недослідженою. Метою нашої праці є розглянути за тематикою запозичення англomовних алюзивних неологізмів 1990-х – 2000-х років, виявити різновиди алюзії в них, проаналізувати роль і місце таких запозичень в українській мові.

Як свідчать спостереження, неологізми, запозичені з англійської мови, в українській суспільно-політичній періодиці характеризуються неоднаковою частотою, неоднорідністю тематичного, стилістичного й жанрового використання. Тематичні групи неологізмів у засобах масової інформації охоплюють, перш за все, ті галузі, які знаходяться в центрі уваги громадськості [4]. Отже, основними темами, які піднімаються в алюзивних неологізмах 1990-х – 2000-х років, є: міжнародна політика розподілу влади й сфер впливу, міжнародні конфлікти й спричинені ними трагедії, науково-технологічні відкриття та їх наслідки для сучасного повсякдення, а також вплив інформаційних засобів на масовість уподобань суспільства споживачів.

Алюзія може стосуватися як філологічної інформації (філологічний вертикальний контекст), так і реальності минулого чи теперішнього (соціальний або подвійний вертикальний контекст) [2, с. 42]. Уточнивши й розширивши класифікацію В.С. Виноградова, ми виділяємо такі різновиди алюзії: 1) історична алюзія; 2) філологічна алюзія; 3) подвійна історично-філологічна алюзія. За нашими спостереженнями, найрідше у досліджуваних неологізмах зустрічаються ізольовано філологічні алюзії. У більшості випадків вони все ж пов'язані із соціально-історичними реаліями. Звернення до міфологічних і біблійних фактів вважаємо філологічно-історичними алюзіями, й лише приховане посилання на суто художні твори чи літературних персонажів відносимо до філологічної алюзії.

1. Історична алюзія.

З початку 1990-х років увага міжнародної спільноти була прикута до тривалого конфлікту між Сполученими Штатами й Іраком, значною мірою спричиненого прагненням США відстоювати власні позиції у відношенні нафтових родовищ та міжнародної впливовості. Реалії цього міжнародного конфлікту загальновідомо позначаються англомовними неологізмами сучасності. Новими стійкими словосполученнями, які не містять філологічної алюзії, є *Gulf war – війна в (Перській) затоці* «воєнні дії США та їх союзників з НАТО проти Іраку в районі Перської затоки в 1991 році» і *desert storm – буря в пустелі* «кодова назва воєнних дій США й союзників з НАТО проти Іраку в 1991 році»: *Збільшений дрейф пісків був одним із ефектів, помічених під час і після першої війни в Затоці* (День, 18.04.2003); *За час перебування на посаді керує військовими кампаніями у Панамі й операцією «Буря в пустелі» на Близькому Сході* (Народна правда, 19.07.2007).

Алюзіями до терористичного акту Іраку проти США 11 вересня 2001 року, який виявився в авіанападі на Всесвітній торговий центр у Нью-Йорку і Пентагон у Вашингтоні, є неологізми *September 11 plot – теракт 11 вересня*; *black Tuesday – чорний вівторок*; *9/11 (9-11, 9.11, nine-one-one, nine-eleven) – (події) 11 вересня*; *post-Manhattan reality – постмангеттенська*

реальність: США переживає чергове «11 вересня» (For-ua, 15.06.2010 // <http://ua.for-ua.com/world/2010/06/15/085801.html>); *Трагічні події «чорного вівторка» 11 вересня 2001 року ...* (Дзеркало тижня, 22-28.12.2001); *Постманхетенська реальність кардинально змінила основні вісі мегаризиків у бік превалювання політико-антропологічних, гуманітарних чинників* (День, 01.12.2001).

Результати геополітичних прагнень засвідчуються в неологізмах, які позначають реформи щодо територіального розподілу: наприклад, *balkanization* – *балканізація* «поділ регіону на менші, часто ворожі одна одній громади» (алюзія до роздрібнення держав на Балканському півострові, таких як колишня Югославія, а раніше Австро-Угорщина): *Майбутній прем'єр-міністр Великобританії, нещодавно попередив своїх співгромадян про загрозу «балканізації» країни* (Дзеркало тижня, 12-18.05.2007); *Але чи буде такий розвиток подій в інтересах самої Росії з огляду на те, як далеко зайшла балканізація Північного Кавказу?* (Дзеркало тижня, 01-07.12.2007).

2. Філологічна алюзія.

Деякі науково-технологічні відкриття мають позитивно-пізнавальні наслідки для сучасності, наприклад: *Goldilocks planet* – *планета Золотоволоска* «планета, на якій можливе життя, оскільки вона не надто гаряча й помірно холодна, не дуже велика й не зовсім маленька, не надто наближена до своєї зірки й не дуже віддалена від неї» (алюзія до казкового персонажа – дівчини-золотоволоски): *Пошуки учених сконцентровані в основному в так званій «зоні Золотоволоски» – сегменті космосу, де планети знаходяться на необхідній відстані від своїх зірок, тобто вони не дуже холодні і не дуже гарячі, щоб там могла існувати вода в рідкому вигляді* (Новини NEWSru.ua, 20.03.2008 // <http://www.newsru.ua/world/20mar2008/organika.html>).

Сумніви щодо безпечності й користі для здоров'я харчових продуктів, які є модифікованими чи отриманими штучно, шляхом генної інженерії, перетворилися на очевидну занепокоєність наслідками такого наукового втручання, що простежується на прикладі неологізму *Frankenstein food* – «їжа Франкенштейна» (алюзія до створення монстра в результаті наукового експерименту молодого вченого Генрі Франкенштейна з класичного науково-фантастичного фільму жахів Джеймса Вейла, екранізованого в 1931 році за романом «Франкенштейн» Мері Шеллі та написаній за його мотивами п'єси Пеггі Веблінг): *Вони проходять систему перевірок і тестування і зовсім не схожі на «їжу Франкенштейна»* (Україна молода, 29.02.2008).

3. Подвійна історично-філологічна алюзія.

Поєднання алюзії до філологічної та історичної інформації ілюструють, зокрема, такі неологізми в галузі міжнародної політики: *cold peace* – *холодний мир* «фактично ворожі стосунки без ідеологічного

запалу» (алюзія до словосполучення *cold war* – *холодна війна*, терміна, що позначав геополітичну й ідеологічну боротьбу між СРСР і Сполученими Штатами після Другої світової війни, з 1948-го року до розпаду Радянського блоку в 1989 році): *Холодна війна, холодний мир, ознаки відновлення холодної війни, а згодом знову обіцянка миру. Чи існує якась логіка у розвитку відносин між США та Росією?* (День, 22.09.2009); *electronic curtain* – *електронна завіса* «обмеження в існуванні транскордонних ЗМІ з метою нерозголошення реального стану речей в електронній мережі» (алюзія до словосполучення *iron curtain* – *залізна завіса*, терміна часів «холодної війни», що означав в основному ідеологічно нездоланну ізоляцію країн Варшавського договору під проводом СРСР від країн Заходу під егідою США): *Електронна завіса колективної ідентичності* (Критика, 2008, № 6 (80)).

Алюзія до філологічної інформації нерідко передбачає утворення неологізму за аналогією до вже існуючого слова або стійкого словосполучення. Подвійна філологічно-історична алюзія простежується й на прикладі терміна *axis of evil* – «*вісь зла*» «країни, які підтримують співпрацю з тероризмом», який створили автори промови Девід Фрум та Майкл Карден на основі алюзії до словосполучення *Axis powers* – *держави осі* «Німеччина та її союзники Італія і Японія в Другій світовій війні»: «*Вісь зла*», до якої президент США Джордж Буш зарахував Північну Корею, Іран та Ірак, поповнилася трьома новими країнами (День, 08.05.2002).

Історична й філологічна алюзія до політичного скандалу з підслуховуванням на політичному ґрунті в готелі *Watergate* у Вашингтоні призвела до появи в англійській та адаптації в українській мові префіксального компонента *-gate* – *-гейт*, який вже навіть лексикалізовано самостійно означає «скандал, зокрема політичний»: ... *поява чергового «тейта» на колонках вищезгаданих видань буде сигналом для порушення кримінальних справ* (День, 14.11.1998); *Вотергейт, Монікагейт, Гор-гейт?* (День, 27.06.2000); *Справа Гонгадзе і «тейптейт» ...* (Дзеркало тижня, 01-07.04.2001); *Про цю перспективу ніхто серйозно не говорить з осені минулого року – часу початку так званого «Кучмагейту»* (Дзеркало тижня, 11-17.08.2001).

Прояв економічних реформ у світі засвідчує алюзія до ленінізму як уособлення планової/командної моделі економіки: *Market-Leninism* – *ринковий ленінізм* «економічна система, яка об'єднує аспекти як капіталізму, так і комунізму» (філологічна алюзія до *Marxism-Leninism*): *Тим часом, багато аналітиків передбачають рух до нового впровадження капіталізму в сучасному китайському чи в'єтнамському варіанті авторитарного ринкового ленінізму* (Commons/Спільне (журнал соціальної критики), 30.04.2010 // <http://commons.com.ua/archives/2154>).

Про формування масовості суспільних уподобань під впливом інформаційних засобів свідчить неологізм-алюзія *weapon of mass distraction* – зброя масового відволікання (уваги) «те, що відволікає багатьох людей від думок про важливі речі» (алюзія до словосполучення *weapon of mass distraction* – зброя масового ураження): «Дослідіть зброю масового відволікання уваги» закликає ця реклама, граючи словами *destruction* (знищення) і *distraction* (відволікання) (Українська правда, 09.05.2008).

Стійке словосполучення *big bang* – великий вибух у новому значенні «радикальні реформи/зміни» є алюзією до фізико-космологічної Теорії великого вибуху (Big Bang Theory), згідно з якою Всесвіт виник із надзвичайно щільного та гарячого стану приблизно 13,7 мільярдів років тому. Філологічна алюзія полягає в покликанні на існуюче стійке словосполучення, яке наразі зазнає семантичної неологізації: *Таким «Великим Вибухом» для Київської Русі стала смерть Володимира Мономаха в 1125 році. Саме після неї удільні князівства починають у вільному парінні свій відцентровий рух* (Народна правда, 24.07.2009).

Прикрі наслідки технологічних розробок віддзеркалює, наприклад, стійке словосполучення *Trojan horse (program)* – «троянський кінь», «троянець» у новому значенні «шкідницька гакерська комп'ютерна програма»; цей неологізм є алюзією до грецького міфу про перемогу греків при облозі Трої: «Троянський кінь» – це програма, замаскована під комерційний продукт, але виконує зовсім не ті дії, на які можна очікувати (Хрещатик, 21.01.2010); «Троянець» шифрував імена усіх файлів, робив їх невидимими і залишав на диску лише один файл ... (Дзеркало тижня, 02.02.2002); *На арену виходять численні троянські програми, що крадуть паролі доступу в Інтернет* (Дзеркало тижня, 02.02.2002).

Деякі англomовні неологізми та їх відповідники-запозичення в українській мові ілюструють подвійну алюзію до історичних подій та лінгвокультурологічних фактів, тобто культури та традицій окремих народів. Так, економічні події на міжнародному рівні з очевидним прогресом впливовості азійських держав закріпили за останніми метафоричні назви, які вже використовуються як загальноприйняті міжнародні алюзії до країн азійсько-тихоокеанського регіону: *Asian tiger* – (азійський/азіатський) тигр «нова індустриальна країна Південно-Східної Азії з високими темпами розвитку» і *dragon* – (азійський/азіатський) «дракон» «нова промислово розвинена країна в Східній Азії». Така метафоризація є своєрідною алюзією до символів, які певним чином уособлюють культуру відповідних держав: *Змагання за «азійських тигрів»* (День, 01.02.2005); *Зате, рівняючись на «тигрів», терміни можна скоротити до 10-30 років* (Дзеркало тижня, 12.04.2007); *Криза азіатських драконів* (Контракти, 15.06.2009); *Але апофеозом появи нових варварів, є звичайно китайський дракон, який пожре і азійських тигрів, і російського*

ведмедя, і американського єнота, і європейського вовка, і українського хом'яка (Український богословський сайт, 08.10.2009 // <http://www.theology.kiev.ua/article.php?cid=14&aid=82&smIndex=0>).

Як вже згадувалося, серед найбільших негараздів сучасності, які навіть загрожують невиліковними хворобами та вимиранням людства й потребують негайного втручання й виправлення ситуації, знаходиться споживання «швидкої» їжі та генетично-модифікованих продуктів харчування, прикладом чого є неологізм *farmageddon* (*farmaceutical* + *armageddon*) – *фармагедон* (алюзія до слова *Армагедон*, що запозичене з єврейської і в Біблії згадується як «гора Мегіддо» або «гора збору військ» та пов'язується з апокаліптичним знищенням, коли ангели виливали «сім чаш гніву Божого»): *Вони вважають, що якщо не змінити діючі правила контролю застосування нових біотехнологій на полях США, то країну чекає фармагедон* (Поступ, 18.07.2003 // <http://postup.brama.com/usual.php?what=11998>).

Очевидно, що в публіцистиці, яка спирається на нові мовні тенденції та керується позамовними чинниками, розкриття внутрішнього змісту англomовних неологізмів-алюзій за допомогою їх калькування засобами української мови дає змогу виявити ті закономірності, які лежать в основі особливостей мовно-когнітивного позначення суспільно-політичних реалій міжнародного значення на поточному етапі розвитку англійської та української мов. Перспективними вважаємо дослідження когнітивних параметрів, механізмів творення й прагматично-комунікативного призначення алюзивних неологізмів в українській мові.

Література

1. Вежицкая А. Язык. Культура. Познание / Анна Вежицкая. – М. : Рус. словари, 1996. – 416 с.
2. Виноградов В. С. Перевод. Общие и лексические вопросы : учеб. пособие. / Венедикт Степанович Виноградов. – [3.-е изд.] – М. : Книжный дом «Университет», 2006. – 237 с.
3. Сімонок В. П. Лексико-семантична рецепція іншомовної лексики в українській мовній картині світу : дис. ... д-ра філол. наук : 10.02.01 / Сімонок Валентина Петрівна. – Х., 2001. – 478 с.
4. Швейцер А. Д. Опыт контрастивного стилистического анализа языка русских и американских средств массовой информации / А. Д. Швейцер // Филологические науки. – 1994. – № 1. – С. 103–109.

УДК 811.161.2:81'276

О. А. Бугера

ВИКОРИСТАННЯ СОЦІОЛЕКТІВ У ХУДОЖНЬОМУ МОВЛЕННІ ЯК АКТУАЛЬНА ПРОБЛЕМА КУЛЬТУРИ МОВЛЕННЯ

Бугера О. А. Використання соціолектів у художньому мовленні як актуальна проблема культури мовлення.

У статті розглядається питання доцільності використання соціолектів у художньому мовленні та їх вплив на культуру мовлення зокрема. На конкретних прикладах обґрунтовується роль соціолектизмів у текстах художнього стилю.

Ключові слова: соціальний діалектизм (соціолектизм), художнє мовлення, культура мовлення.

Бугера Е. А. Использование социолектов в художественной речи как актуальная проблема культуры речи.

В статье рассматривается вопрос о целесообразности использования социолектов в художественной речи и их влияние на культуру речи в частности. На конкретных примерах объясняется роль социолектизмов в текстах художественного стиля.

Ключевые слова: социальный диалектизм (социолектизм), художественная речь, культура речи.

Buhera O. A. Using of social dialects in the artistic speech as a topical problem of culture of speech.

The article is dedicated to the problem of the using of social dialects in the artistic speech and its influence on the culture of speech in particular. The role of social dialectizms is shown on the concrete examples in the texts of artistic style.

Key words: social dialectizm (sociolectizm), artistic speech, culture of speech.

Здатність соціальних діалектів легко проникати в будь-який стиль мовлення вражає. Так, уже традиційним є використання соціальних діалектизмів у художніх текстах, особливо сучасних. Ця тема заслуговує на окрему увагу. Частково її торкається В. Сорока, яка досліджує тематичні групи та функціональні особливості сленгу у творах О. Забужко та Ю. Андруховича [8]. Спираючись на тексти письменників початку 90-х років, Л. Ставицька видає короткий словник жаргонної лексики [10], дослідниця аналізує також ряд художніх текстів, де функціонують соціолектизми і говорить про їх естетичний потенціал [9, с. 264 – 272].

А. Білас у дисертаційній праці висвітлює проблему відтворення арготизмів в українських перекладах французької художньої прози XIX – XX ст. Науковець стверджує, що саме український сленг є адекватним відповідником французького арго, «зважаючи на його активне проникнення в розмовне мовлення і кореляцію з французьким арго за складом, мовленнєвими функціями, емоційно-оцінним та експресивним потенціалом, сферами вживання, способами і засобами словотвору, багатою синонімією і полісемією» [1, с. 172].

Поширенням соціолектів у публіцистичних і постмодерних художніх текстах сьогодні вже нікого не здивуєш, це явище припало до душі багатьом журналістам, публіцистам, письменникам. Адже саме в літературі віддзеркалюються всі реалії нашого сучасного життя з усім так званим нелітературним мовним присмаком. Сьогодні соціальний діалект – невід’ємна частина життя, він є нібито однією з «візитівок» сучасного українця, дає певну інформацію, характеристику носія, супроводжуючи його вдома, на роботі, у транспорті і т. ін. Хоч нещодавно, наприкінці ХХ ст., актуальною була думка про те, що соціальні діалекти, а саме арготизми і жаргонізми, поступово «занепадають і загалом поволі відмирають як непотрібні» [5, с. 13]. Мабуть, і зараз знайдуться такі дослідники, які хотіли б у це вірити, вважаючи соціолект небезпечним для літературної мови. Дійсно, погляди науковців щодо доцільності та необхідності цього феномену дещо різняться. Одні – прихильники «чистої» мови – мають хоч і стримане, але все ж таки негативне ставлення до нелітературних проявів мови (О. Горошкіна, П. Селігей, В. Явір), інші – убачають у такому явищі певну закономірність, адже це один із факторів, який говорить про те, що українська мова розвивається так, як і багато інших мов (Т. Друм, С. Пиркало, Л. Ставицька). Ми ж, з одного боку, розглядаємо соціальні діалекти як явище цікаве, неминуче, яке є невід’ємною складовою української літературної мови, а з іншого, – переконані в тому, що немає жодної необхідності пропагувати і використовувати соціолекти в мовленні, зокрема писемному, з огляду на лексико-фразеологічне багатство української літературної мови.

Тим не менш, складно уявити сучасну українську мову без соціальних діалектів, зважаючи на їх високу популярність і розвиток у сусідніх країнах, згадаймо ще про вплив американської культури. Вітчизняна дослідниця Л. Ставицька переконана, що «нині йдеться не про те, щоб боротися з цим явищем (боротися з мовою взагалі безглуздо), а про те, щоб виховувати в активних і пасивних жаргононосіїв культуру жаргоновживання, мовний смак і лінгвістичне чуття в цій сфері, зрештою, дати елементарні знання щодо семантики, походження жаргонного слова» [8, с. 20]. Дійсно, боротися з мовою безглуздо, але боротися за культуру мовлення необхідно і не тільки усного, а й писемного.

За останні два десятиліття дещо змінилося ставлення до соціолектів, відбулася переоцінка соціального діалекту як мовного явища. Сьогодні можемо спостерігати, що попереднє прискіпливе ставлення до використання подібної лексики, наприклад, у художніх текстах, зараз змінилося і продовжує змінюватися на більш толерантне.

Зміна акцентів викликає певні зауваження щодо традиційного підходу. Так, у лінгвістиці безапеляційно соціальний діалект уважався і вважається до цих пір продуктом усного мовлення. Проте, на нашу думку, на сучасному етапі не варто недооцінювати, а тим паче заперечувати

жаргонного письма. Цієї позиції дотримується А. Білас. Дослідник арготизмів зазначає: «Погоджуючись з домінуванням усної форми арго, не заперечуємо, точніше, підтверджуємо існування арготичного письма, адже «без письма немає арго» [1, с. 21].

Вочевидь соціальні діалекти не тільки примножили свої словники, активно поширюючись в усному мовленні, а й досить упевнено проникають до писемного мовлення. Одним із пояснень цього може бути те, що «розмовна лексика інтенсивніше, ніж граматичні розмовні форми, проникає в інші стилі, особливо в художній, зберігаючи за собою стилістичне забарвлення розмовності» [6, с. 293]. До того ж, на думку В. Гордієнко, існує цілий ряд потужних і агресивних джерел поширення соціальних діалектів на різних рівнях, до яких належать: телебачення (сучасні художні фільми як вітчизняні, так і західні, адаптовані для перегляду; розважальні програми, шоу, навіть у новинах можна почути той чи той соціолектизм, особливо під час інтерв'ю); рекламні тексти (на бігбордах, афішах, вивісках, листівках, у друкованих ЗМІ, на радіо і телебаченні); FM-радіостанції: у розмовному мовленні (коментарі ді-джеїв у перервах між піснями, живе спілкування з радіослухачами у прямому ефірі), власне пісенний жанр, наприклад, «Шансон»; Інтернет та розміщені в ньому електронні ЗМІ; сучасна література [2].

Отже, словниковий склад сучасних соціолектів на стільки розрісся та примножився, досягнувши свого піку в усному мовленні за останні роки, що зараз виникла потреба переходу до нових небосхилів, серед яких є мова художніх текстів. Про це свідчать чисельні тексти з художньої літератури кінця ХХ – початку ХХІ ст., у яких автори використовують соціолектизми.

Мета нашої статті полягає в тому, щоб простежити особливості використання соціолектів у художньому мовленні та їх вплив на культуру мовлення. Відповідно до поставленої мети передбачаємо розв'язання ряду завдань, основними з яких є: з'ясувати доцільність і необхідність використання соціальних діалектизмів у художньому мовленні на прикладі окремих текстів; визначити роль соціолектів, якими послуговуються в художніх текстах, на формування культури мовлення.

Використання ненормативного лексику в художньому тексті пояснюється, вважаємо, тим, що художній стиль наділений унікальними можливостями, серед яких: синтезувати всі функціональні типи мовлення, широко використовувати матеріал усно-розмовного стилю, а також подавати інформацію через призму соціальної орієнтації [6, с. 249 – 250], що є передумовою для використання ненормативної лексики та соціолектизмів зокрема.

Традиційно, згадуючи про культуру, естетику, поетичність мовлення ми звертаємося до прикладів з художніх текстів, які здебільшого є надбанням класичної української літератури. Так, постмодерні тексти навряд чи можуть конкурувати з класичними в чистоті мовлення.

Складається враження, що сучасні письменники є однодумцями одного з персонажів роману «Патетичний блуд» А. Дністрового Деки:... мене вже **задовбали твори**, в яких усе правильно, органічно, послідовно, завершено, а незавершеність завжди зберігає таємницю (с. 133).

Проте на сторінках текстів спостерігаємо протилежне явище – постійне засилля нелітературною лексикою. Деякі автори (І. Карпа, С. Пиркало, А. Дністровий та ін.) зловживають соціолектизмами у творах, тим самим пропагують їх, відводячи нормативній лексиці другорядну роль. Повсякчас трапляються лексеми на позначення предметів чи понять, які вже мають відповідники в літературній мові: *Давайте зробимо так, щоб люди, раз їм так тепер зручно і не треба валандатися з цими папірцями, і хай тепер усі їхні думки тільки й будуть про **капусту** або ж **лаванду**, яку ще дехто називає **баблом*** (ЗМ, с. 141), де на позначення лексеми гроші автор вживає соціолектизми **капуста**, **лаванда**, **бабло**, що, у свою чергу, продовжують синонімічний ряд загальноновживаного слова гроші; *Пальто, яке я накинув на себе, мені здається трохи заважким, машинально запихаю руки в кишені, здригаюся – під правицею натикаюся на холодний предмет, обмацую його пальцями, ніби сліпець обличчя незнайомця, йо – це **волина!*** (ПБ, с. 84), де **волина** – пістолет [10, с. 76]; *Мене конкретно **ковбасить** від **депресняка**, що несподівано **находить** і **змінює** мій **настрій*** (ПБ, с. 114), де **ковбасити** – нервувати, переживати [10, с. 143]; **депресняк** – депресія, стан депресії [10, с. 96]; *Всі виховані, підстрижені, тверезі, випрасуваний одяг, начищене взуття, серйозні обличчя, мляві жести, вгодовані мордочки, які не знають, що таке голод і справжня **житуха*** (не та, що в книжках і бездарних балачках) (ПБ, с. 217), де **житуха** – життя [7, с. 125] і т. ін. Використання соціолектизмів у наведених прикладах є цілком невиправданим і свідчить про відверте зловживання ненормативною лексикою. Крім того, вважаємо, що заміна кожного окремо узятого соціолектизму на літературний відповідник, навряд чи суттєво позначилася б на змісті тексту, але однозначно підвищило б його естетичну цінність як твору мистецтва.

Варто, очевидно, зауважити і те, що художнє мовлення не є спонтанним і кожне слово, особливо стилістично маркована одиниця, є продуктом творчого задуму автора. До того ж загальновідомо, що мова художнього тексту залежно від об'єкта зображення (середовища, у якому відбуваються події) може передбачати ті чи ті соціальні діалектизми [12, с. 209]: *Сохо – місце, яке можна обійти сто разів, а на сто перший у якомусь несподіваному брудному провулку з парочкою **бомжів** у спальних мішках, поруч із гумовими **бабами** знайти магазин скарбів, задурно, яких хочеш* (НПЧ, с. 59), **бомж** – волоцюга [10, с. 53]; **баба** – жінка [10, с. 35]. Як бачимо, обираючи марковану лексику, письменниця намагається максимально наблизити читача до конкретної життєвої ситуації та передати через використання соціолектизмів унікальність місця *Сохо*.

Проте невже в українській мові не знайдеться інших – літературних слів, які могли б влучно відобразити картину зображувального? Адже поряд з можливістю і допустимістю виходу за межі літературної норми, мова художньої літератури вирізняється і суворою нормативністю, яка передбачає високу точність, чіткість, якісний добір слова, бездоганну грамотність і досконалість авторського мовлення [12, с. 209].

Проілюстровані приклади засвідчують низький рівень культури художнього мовлення, стрімке падіння якого стало можливим через таку бажану та довгоочікувану свободу слова. Однак свобода слова та свобода мовного самовираження спровокували повальне, неконтрольоване використання соціолектизмів, які обтяжують, засмічують мовлення.

Представники сучасного письменства не обмежуються власне українськими соціолектизмами. Сторінки постмодерних текстів рясніють маркованими лексемами, запозиченими з англійської мови: *Хірург приїде за 12 годин, а палата за добу коштує 350 баксів* (ПП, с. 147), де **бакси** – долари США [10, с. 37]; *Я переконаний, що у нас буде бенд, але якби ви, міс, зайшли після Нового року* (НПЧ, с. 29), де **бенд** – музичний гурт [7, с. 57]; *Звідси майже цілковита відсутність провисання мови, суцільний драйв і весела легкість, благословенний поспіх письма і графічна, посилена друзякою-комп'ютером, винахідливість* (ПП, с. 8), де **драйв** – почуття піднесеності [10, с. 102]; *Давай іноді просто будемо ходити на дрінк, або вечеряти разом, але ти не зникай ось так незрозуміло куди* (НПЧ, с. 78), де **дрік** – алкогольний напій [10, с. 103]; *Зрештою біля мене утворилася купа пінопластових стаканчиків, що в них продають пакетиковий чай у нашій кантіні* (НПЧ, с. 260), де **кантін** – їдальня. Спільним для усіх запозичених соціолектизмів є те, що вони переважно не змінюють англійські одиниці, а стають їх емоційно-забарвленими синонімами [3, с. 63].

Кожна з наведених ілюстрацій є яскравим доказом того, що активна американізація і пропаганда американського способу життя, захоплення «країною мрій» – усе це вочевидь наклало певний відбиток на вітчизняних письменників, які в гонитві за новими західними слівцями зовсім забули про багатство та невичерпний потенціал рідної мови.

На сучасному етапі спостерігаємо стійку тенденцію до популяризації і зловживання соціальних діалектизмів, які з легкістю переходять з усного мовлення до писемного. Надмірне уживання соціолектизмів у художньому мовленні, на жаль, має негативний вплив і на культуру мовлення загалом. Адже зв'язок між усним і писемним мовленням є очевидним. І не варто недооцінювати роль художнього мовлення у формуванні національної літературної мови. Беззаперечним є і те, що мова художньої літератури – це мова мистецтва, головною функцією якого є функція естетична [12, с. 209], а основне покликання художніх творів – викликати естетичне почуття, давати людині духовно-інтелектуальну насолоду, збагачувати її внутрішній світ [4, с. 251].

Отже, проблема доцільності використання соціальних діалектизмів у текстах художнього стилю залишається актуальною та дискусійною. Нині маємо потребу в розвідках, які окреслять шляхи подолання стихійного застосування соціолектизмів у сучасному письменстві. Але це вже тема нашого наступного дослідження.

Література

1. Білас А. А. Відтворення арготизмів в українських перекладах французької художньої прози XIX – XX століть : дис. ... канд. філол. наук : 10.02.16 / Андрій Андрійович Білас. – Івано-Франківськ, 2006. – 245 с.
2. Гордиенко В. А. Формирование общего сленга в современном русском языке [Электронный ресурс]: дис. ... канд. филолог. наук: 10.02.02 / Валентина Анатольевна Гордиенко. – К., 2006. – 195 с. – Режим доступа : www.lib.ua-ru.net/inode/6562.html
3. Клименко О. Л. Запозичення в субстандартній англійській мові США / О. Л. Клименко // Урок української. – 2002. – № 4. – С. 62 – 63.
4. Літературознавчий словник-довідник / Р. Т. Гром'як та ін. – К. : ВЦ «Академія», 1997. – 752 с.
5. Матвіяс І. Г. Українська мова і її говори / Іван Григорович Матвіяс. – К. : Наукова думка, 1990. – 168 с.
6. Мацько Л. І. Стилїстика української мови : [підручн. для студ. філол. спец. вищ. навч. закл.] / Мацько Л. І., Сидоренко О. М., Мацько О. М.; за ред. Л. І. Мацько. – К. : Вища школа, 2003. – 462 с.
7. Словник сучасного українського сленгу / [упоряд. Т. М. Кондратюк]. – Х. : Фоліо, 2006. – 350 с.
8. Сорока В. Сленг у творах Оксани Забужко та Юрія Андруховича / В. Сорока // Українська мова та література. – 1999. – № 4 (116). – С. 5 – 6.
9. Ставицька Л. Аргю, жаргон, сленг : соц. диференціяція української мови : [монографія] / Леся Ставицька. – К. : Критика, 2005. – 464 с.
10. Ставицька Л. Короткий словник жаргонної лексики української мови: містить понад 3200 слів і 650 стійких словосполучень / [уклад. Л. Ставицька]. – К. : Критика, 2003. – 336 с.
11. Ставицька Л. Слово про мову / Л. Ставицька // Дивослово. – 2003. – № 1. – С. 20 – 23.
12. Стилїстика русского языка : [учеб. пособие для студ. пед. ин-тов по спец. «Рус. яз. и лит. в нац. школе»]; под ред. Н. М. Шанского. – Л. : Просвещение, 1989. – 223 с.

Джерела фактичного матеріалу

- ПБ – Дністровий А. Патетичний блуд : [роман] / Анатолій Дністровий. – Харків: Фоліо, 2005. – 287 с.
- ПП – Карпа І. Перламутрове порно (Супермаркет самотності) : [роман] / Ірена Карпа. – К. : ПП Дуліби, 2005. – 216 с. – Серія «text-драйв».
- ЗМ – Пиркало С. Зелена Маргарита : [молодіжний роман] / Світлана Пиркало. – К. : Джерела М, 2000. – 288 с.
- НПЧ – Пиркало С. Не думай про червоне : [роман не для молодшого шкільного віку] / Світлана Пиркало. – К. : Факт, 2004. – 360 с.

УДК 811.161.2'373

С. А. Бузько

СОЦІАЛЬНО МАРКОВАНА ЛЕКСИКА В СУЧАСНИХ ХУДОЖНІХ ТЕКСТАХ

Бузько С. А. Соціально маркована лексика в сучасних художніх текстах.

У статті йдеться про особливості функціонування соціально маркованих лексем у сучасних художніх текстах. Описуються стилістичні функції та виразальні можливості соціальних діалектизмів, які використовуються в текстах сучасної української прози.

Ключові слова: соціально маркована лексика, соціальні діалектизми, сучасна українська проза.

Бузько С. А. Социально маркированная лексика в современных художественных текстах.

В статье описываются особенности функционирования социально маркированных лексем в современных художественных текстах. Описываются стилистические функции и выразительные возможности социальных диалектизмов, используемых в текстах современной украинской прозы.

Ключевые слова: социально маркированная лексика, социальные диалектизмы, современная украинская проза.

Buzko S. A. Socially marked vocabulary in the literary texts.

The article is devoted to the peculiarities of functioning of socially marked lexemes in the modern literary texts. Stylistic functions and expressive potential of social dialecticisms used in the modern Ukrainian prose texts are described.

Key words: socially marked vocabulary, social dialecticisms, modern Ukrainian prose.

Будучи відкритою, динамічною системою, мова, як відомо, реалізується у великій кількості варіантів, зокрема історичних, територіальних та соціальних. Особливе місце в мовному варіюванні посідає соціальна диференціація, безпосередньо пов'язана з функціонально-стилістичною. Соціально маркована лексика вже доволі тривалий час привертає до себе увагу дослідників. І то не випадково, адже, як слушно зауважив Л. Щерба, «мовне життя вирує головним чином у розмовній мові окремих людських угруповань» [9, с. 119].

Проблема розмежування типів соціально маркованого мовлення була й залишається актуальною як для лексикологів, так і для стилістів. «У наш час існує чимало термінів, які використовують як синонімічні, – зазначає І. Соболева, – «арго, арготизм», «жаргон, жаргонізм», «інтержаргон», «жаргонізована лексика», «сленг, сленгізм», «знижена розмовна лексика», «стилістично знижена лексика» тощо» [6, с. 83]. Отже, єдиної думки щодо цього явища не вироблено. У деяких дослідженнях усі зазначені поняття об'єднані більш загальним терміном «соціальний діалект» («соціолект»), яким прийнято позначати сукупність мовних особливостей, властивих певній соціальній групі – професійній, становій, віковій тощо, – у межах тієї чи тієї підсистеми національної мови [2, с. 68–69]. На наш погляд, позитивний бік використання стосовно зазначених мовних явищ терміна «соціальний діалект» («соціолект») безсумнівний. Не можна не погодитися з думкою тих дослідників, які вважають, що «уніфікована термінологія, по-перше, нейтралізує оцінний план традиційних термінів і, по-друге, <...> спрощує наукову комунікацію» [7, с. 48]. Тому, говорячи про соціально марковану лексику, ми будемо послуговуватися саме цим терміном, під яким, услід за О. Селівановою, розуміємо специфічні лексеми та фраземи, що являють собою експресивно-оцінну, переважно стилістично знижену синонімію щодо загальномовних позначень [4, с. 568].

Метою написання статті став опис виражальних можливостей соціально маркованої лексики в текстах сучасної української прози. Матеріалом для дослідження послуговували твори Ю. Винничука, С. Жадана, І. Карпи, С. Пиркало, Л. Костенко.

Традиційно ненормативні мовні одиниці використовувалися в мовленні персонажів для максимально повної характеристики їх соціальної належності, індивідуальних мовних особливостей, загального культурного рівня тощо, тобто виконували характерологічну функцію. Сучасні художні тексти значно розширюють стилістичні функції некодифікованих мовних

елементів, тому соціально маркована лексика входить у текст незалежно від того, чи це мовлення персонажа, чи авторська мова. У ряді ситуацій соціальні діалектизми, потрапляючи в авторське мовлення, виконують оцінну функцію, виражаючи ставлення письменників до тих чи тих ситуацій, подій, явищ навколишнього світу, як, наприклад, у романі Л. Костенко «Записки українського самашедшого»: *Свій торговельний флот влада роздерибанила, от і плавають на чужому* (4, с. 43); *Затим поважно виступають перші особи держави, половина з яких того Кобзаря не читали і мова його їм до фєні* (4, с. 92); *До всіх перинатальних хвороб державності ще й така халепа – вирости покоління, яким усе по фіг* (4, с. 107). У наведених уривках за допомогою соціально маркованих лексем письменниця висловлює своє підкреслено негативне ставлення до таких явищ, як розкрадання владними структурами державного майна, неприйняття багатьма політиками української національної ідеї, а також байдужість сучасного молодого покоління до процесу державотворення та інших актуальних проблем сьогодення.

Також нами було помічено, що в сучасній художній прозі соціальні діалектизми виступають своєрідним засобом утечі від навколишнього абсурду та власної безпорадності, неспроможності будь-що в цьому абсурді змінити. Вибір мовних засобів зумовлюється авторським осмисленням дійсності, підпорядковується ідейно-естетичній спрямованості творів. Саме в такий спосіб деякі письменники намагаються відокремитися від сучасного світу, у якому соціально-політичні перетворення спричинили глибинний переворот у суспільній свідомості й, відповідно, переворот у літературі, напр.: *Потім виявляється, що у нас не президент, а директор заводу, що він не може не матюкатися, бо він звик... Тільки я, лох, очкарик, ніяк не звикну.* (4, с. 8); *Ми вже як нацменшина, кожне мурло тебе може образити* (4, с. 230); *Гроші – то зло. На фіга нам зло?* (3, с. 130); *Я розумів, що цілком міг народитися в іншій країні, <...> де біля влади стояли б не просто ублюдки, як в моїй країні, а які-небудь поморочені ублюдки, які передавали би владу в спадок своїм дітям* (2, с. 6); *Це проблеми вашого мудрого народу, що ви обрали такий кльовий уряд* (6, с. 21).

Наведені приклади засвідчують, що в текстах сучасної української прози позанормативні лексичні елементи виражають характер письма, що його окреслюють як постмодерне, яке, за твердженням С. Андрусів, «коротко можна назвати втечею від тоталітаризму мови <...> до гри з мовою, її деієрархізації (руйнування меж між «правильним» і «неправильним», «нормативним» і «ненормативним»)» [1, с. 25]. Однак це, застерігає дослідниця, не означає, що таке слововживання – єдиний рецепт успішного постмодерного твору. Дійсно, далеко не всі виражальні засоби загальнонародної мови сприяють створенню естетичного, а проблема естетики слова, як відомо, має одне з першочергових значень

під час аналізу специфіки художнього мовлення; передусім це стосується розмовно-просторічних та соціально маркованих лексем, естетична цінність більшості з яких доволі незначна.

У ряді випадків соціальні діалектизми виступають у художніх текстах засобом іронії, гумору або створюють ефект комічного, що залежить від індивідуального світосприйняття автора, від його вміння обіграти ту чи ту комунікативно-прагматичну ситуацію, причому обіграти її таким чином, щоб за допомогою мовних засобів досягти бажаного ефекту, надати їй відповідного іронічного чи гумористичного забарвлення. Як ми переконалися, у плані добору мовних засобів сучасний літературно-художній дискурс доволі демократичний, тому бажаний стилістичний ефект у сучасних художніх текстах може досягатися завдяки майстерному використанню соціально маркованої лексики, напр.: *Це **последнє діло**, коли мужчина нічого не може вдіяти, у нас всі мужчины нічого не можуть вдіяти, я боюся, що моя дружина стане феміністкою і пошле мене **на фіг*** (4, с. 9); *Знаєте, що таке прищі? Я знаю. Це **капєц*** (5, с. 6); *Мене прийняли за **курву**, і це теж, якщо вдуматися, непогано. Значить, я ще не зовсім засохла за комп'ютером* (6, с. 169).

На думку В. Жельвіса, доречно вжита лайка, яка створює комічний ефект, свідчить про майстерність мовця [3, с. 38]. Найпоказовішими в цьому плані нам видалися твори Ю. Винничука, у яких майстерно використана жаргонна лексика, підкреслюючи іронічність оповіді, водночас створює ефект комічного: *Цього досить, щоб я зрозумів, що ви талант (**фігня**, жодної надії), <...>, але вами треба займатися (**грати тебе треба, грати і слухати, чи дихаєш!!!**)* (1, с. 30); *Тільки чесно! **Вграв?** – Ну... це ти якось вульгарно... не делікатно... – Та перестань комизитися! Ти мені чесно скажи: **вставив пістон?** – Ну, **капєц**, вона така гарна дівчина, а ти – «**пістон**»! – Добре. Ти покохався з нею?»* (1, с. 77) (*вставити пістон (патрон), виграти* – здійснити статевий акт [5, с. 89]).

Як бачимо, іноді пошук потрібного слова або вислову відбувається через нанизування стилістично знижених синонімів. На поповнення синонімічних рядів внутрішньомовними запозиченнями (розмовно-просторічними словами, жаргонізмами, сленгізмами тощо) звертає увагу також О. Стишов, відзначаючи, що на сучасному етапі розвитку мови спостерігається кількісне зростання синонімічних рядів слів із негативно-оцінним значенням порівняно з рядами, що передають позитивно-оцінну семантику. Також, зазначає дослідник, і наведені приклади це підтверджують, у синонімічні ряди входять лексичні одиниці з різною стилістичною маркованістю. Вибір того чи того синонімічного засобу зумовлюється прагмалінгвістичним, оцінним підходом [8, с. 17–18].

Отже, однією з характерних рис сучасних художніх текстів є використання соціально маркованої лексики, зокрема сленгізмів та жаргонізмів, стосовно яких доречно, на наш погляд, уживати більш

прозорий термін «соціальний діалект» («соціолект»), що певною мірою спрощує процес наукової комунікації. У сучасному художньому мовленні такі елементи зазвичай виконують оцінну функцію і виражають таким чином ставлення письменників до різноманітних подій та явищ навколишнього світу, підкреслюючи абсурдність цього світу та відчуження в ньому людини. У ряді випадків соціально маркована лексика виступає потужним засобом іронії або створює ефект комічного. Крім того, одним із чинників, що спонукає авторів використовувати ненормативні мовні елементи, є спроба епатажного вербального самовираження.

Література

1. Андрусів С. Деконструкція міту «солов'їності» української мови в поезії постмодерної прози / Стефанія Андрусів // Вербальна агресія як мовно-культурний і соціальний феномен : Матеріали наукової конференції [«Вербальна агресія як мовно-культурний і соціальний феномен»], (Львів, 10 листопада 2005 р.) / М-во освіти і науки України, Львівський національний університет імені І. Франка. – Львів : Вид-во Львівськ. ун-ту, 2006. – С. 21–30.
2. Бондалетов В. Д. Социальная лингвистика: [учеб. пособ. для пед. ин-тов по спец. 2101 «Русс. яз. и лит.»] / Василий Данилович Бондалетов. – М. : Наука, 1987. – 319 с.
3. Жельвис В. И. Поле брани: Сквернословие как социальная проблема в языках и культурах мира / Владимир Ильич Жельвис. – М. : Ладомир, 2001. – 192 с.
4. Селіванова О. Сучасна лінгвістика: Термінологічна енциклопедія / Олена Селіванова. – Полтава : Довкілля, 2006. – 716 с.
5. Словник сучасного українського сленгу [упорядн. Т. М. Кондратюк]. – Харків : Фоліо, 2006. – 350 с.
6. Соболева И. А. Сниженные (внелитературные) языковые средства в современном публицистическом дискурсе : автореф. дис. на соискание уч. степени канд. филол. наук : спец. 10.02.02 «Русский язык» / И. А. Соболева. – Луганск, 2001. – 233 с.
7. Ставицька Л. Аргю, жаргон, сленг. Соціальна диференціація української мови / Леся Олексіївна Ставицька. – К. : Критика, 2005. – 462 с.
8. Стишов О. А. Українська лексика кінця ХХ століття (на матеріалі мови засобів масової інформації) : [монографія] / Олександр Анатолійович Стишов. – К. : Видавничий центр КНЛУ, 2003. – 387 с.
9. Щерба Л. В. Современный русский язык / Л. В. Щерба // Избранные работы по русскому языку. – М. : Наука, 1957. – С. 35–58.

Список використаних джерел

1. Винничук Ю. Весняні ігри в осінніх садах / Юрій Винничук. – Харків : Книжковий клуб «Клуб Сімейного Дозвілля», 2007. – 288 с.
2. Жадан С. Капітал / Сергій Жадан. – Харків : Фоліо, 2006. – 797 с.
3. Карпа І. 50 хвилин трави : [новели] / Ірена Карпа. – Львів : Кальварія, 2006. – 238 с.
4. Костенко Л. Записки українського самашедшого : [роман] / Ліна Костенко. – К. : А БА-БА-ГА-ЛА-МА-ГА, 2011. – 416 с.
5. Пиркало С. Зелена Маргарита : [повість, оповідання] / Світлана Пиркало. – К. : Факт, 2007. – 184 с.
6. Пиркало С. Не думай про червоне : [роман не для молодшого шкільного віку] / Світлана Пиркало. – [2-е вид.] – К. : Факт, 2006. – 360 с.

УДК 811.161.2'367

Т. І. Вавринюк

СТИЛІСТИЧНІ ФУНКЦІЇ СКЛАДНИХ БЕЗСПОЛУЧНИКОВИХ РЕЧЕНЬ У ПОЕЗІЇ В. СИМОНЕНКА

Вавринюк Т. І. Стилстичні функції складних безсполучникових речень у поезії В. Симоненка

У статті досліджено стилістичну роль складних безсполучникових речень у поетичних творах В. Симоненка. Визначено, що безсполучникові конструкції приховують у собі великі експресивні можливості: підсилюють ритмічність тексту, створюють стилістичну синтаксичну

фігуру – асиндетон, яка (залежно від структурно-семантичного типу речення) може бути засобом поетичної градації, образного паралелізму чи антитези.

Ключові слова: безсполучникові складні речення, експресивність, асиндетон, градація, паралелізм, антитеза.

Вавринюк Т. И. Стилистические функции сложных бессоюзных предложений в поэзии В. Симоненко.

В статье исследована стилистическая роль сложных бессоюзных предложений в поэтических произведениях В. Симоненко. Определено, что бессоюзные конструкции скрывают в себе большие экспрессивные возможности: усиливают ритмичность текста, создают стилистическую синтаксическую фигуру – асиндетон, которая (в зависимости от структурно-семантического типа предложения) может быть средством поэтической градации, образного параллелизма или антитезы.

Ключевые слова: бессоюзные сложные предложения, экспрессивность, асиндетон, градация, параллелизм, антитеза.

Vavrynyuk T. I. Stylistic functions of compound sentences joined asyndetically are in the poems of V. Simonenko.

In the article the stylistic role of compound sentences joined asyndetically in poetic works of V. Simonenko is investigated. Certainly, that asyndetic constructions have large expressive possibilities. They strengthen the rhythm of text, create a stylistic syntactic figure - asyndeton, which (depending on the structurally-semantic type of suggestion) can be the mean of poetic gradation, vivid parallelism or antitheses.

Key words: asyndetic difficult suggestions, expressivity, asyndeton, gradation, parallelism, antithesis.

У вітчизняній лінгвістиці статус безсполучникових речень на сьогодні залишається проблематичним: лінгвісти або виділяють їх в окремий тип (С. Дорошенко, Б. Кулик, Л. Кадомцева, С. Бевзенко, К. Шульжук та ін.), або виводять за межі речення (І. Слинько, Н. Гуйванюк, М. Кобилянська), або ж розподіляють між складносурядними і складнопідрядними реченнями. Наприклад, І. Вихованець, відносить до складносурядних безсполучникові конструкції з часовими відношеннями між частинами, а до складнопідрядних – безсполучникові речення, у яких друга частина стоїть у позиції другорядного члена і підпорядкована опорним предикатним словам першої частини типу *казати, мовити, думати, знати, пам'ятати, бачити* [1, с. 304–306; 321–322]. Решту конструкцій учений розглядає як складні безсполучникові речення з недиференційованим синтаксичним зв'язком між частинами [1, с. 347–349]. С. Дорошенко, який розглядає безсполучникові складні речення як окремий тип складних структур, підкреслює, що «безсполучникові складні речення – синтаксичні одиниці, які відзначаються специфічним змістом і своєрідним стилістичним забарвленням у порівнянні з іншими видами сполучникових складних речень – складносурядних і складнопідрядних» [2, с. 29].

Отже, особлива стилістична роль складних безсполучникових речень зумовлена їх синтаксичною природою: істотна роль інтонації в розпізнаванні смислу і синтаксичного значення цих речень; а у вираженні синтаксичних відношень між предикативними компонентами мають такі чинники, як порядок розташування частин, вищо-часові співвідношення дієслів-присудків, наявність лексичних елементів відповідної семантики тощо.

Безсполучникові складні речення досить неоднорідні за своєю структурою і характеризуються багатством і різноманітністю семантичних відношень між предикативними частинами. Крім того, у безсполучникових складних реченнях інтонаційний малюнок є мелодійно барвистим, різнозначним, тому безсполучникові речення більш властиві усному мовленню та поетичному мовленню, де конче потрібна багатогранність значенневих відтінків. Стилїстичні особливості безсполучникових складних речень полягають у тому, що вони недостатньо чітко виражають характер відношення між частинами і приховують у собі великі експресивні можливості, оскільки в них більшої значимості набуває інтонація як основний засіб зв'язку між частинами.

У досліджених нами поетичних творах В. Симоненка безсполучникові складні речення відзначаються високою частотністю функціонування: ми виявили всі структурно-семантичні типи безсполучникових речень. Окремі тексти («Моралісти нас довго вчили...» (З, с. 29); «Ой майнули білі коні...» (З, с. 133) та ін.) складаються лише із безсполучникових речень, а в поезії «Лебеді материнства» (З, с. 10) із 15 речень лише 2 сполучникові, інші – безсполучникові структури. Така синтаксична організація тексту разом із метро-ритмічними засобами створює особливу мелодіку вірша:

*Ой майнули білі коні,
тільки в'ються гриви,
Тільки курява лягає
на зелені ниви.
Пронесли, прогуркотіли,
врізалися в небо,
Впала з воза моя мрія –
пішки йде до тебе.
Знаю: дійде, не охляне,
в полі не зачахне –
Світ твоїми, моя люба,
кучерями пахне!
Крізь пилюку, по багнюці,
в холод і завію
Прийде чистою до тебе
біла моя мрія (З, с. 133).*

Поширені в досліджених поезіях безсполучникові складні речення з однорідними частинами. Ці конструкції автор використовує і для опису природи, і для відтворення певних подій, наприклад: *Мерехтять у тумані вогні, Впали роси на заспані трави...* (З, с. 35); *Я йшов і йшов по синім узбережжжі, мовчали гордо скелі кам'яні* (З, с. 59); *Трави в'януть під м'ясною спекою, Крутить вітер серпневий пил, Осокори за даллю далекою Підпирають в степу*

небосхил (3, с. 61).

Значне стилістичне і смислове навантаження несуть ті структури, у яких повторюються одні й ті самі члени речення, наприклад: *Виростеш ти, сину, вирушиш в дорогу, Виростуть з тобою приспані тривоги* (3, с. 10); *Чую ваш голос простий і ласкавий, Предки безсмертні мої: Праця людини – окраса і слава, праця людини – безсмертя її!* (3, с. 16); *Біг чоловік через поле дике, Біг чоловік через темний ліс, Повну вулицю лементу й крику У легенях набряклих ніс* (3, с. 156). Подібним структурам у поетичних творах притаманна особлива експресивність.

Безсполучниковість дозволяє підкреслити семантично значимий компонент за рахунок винесення його в абсолютну препозицію, особливо якщо цей компонент посилюється анафорою: *Найогидніші очі порожні, Найгрізніше мовчить гроза, Найнікчемніші дурні вельможні, Найпідліша брехлива сльоза* (3, с. 62).

Безсполучникові речення з часовими відношеннями, що виражають у складових частинах одночасність дій або станів, становлять найчисельнішу групу серед безсполучникових структур збірки В. Симоненка «Лебеді материнства». Ці речення можуть створювати поетичну градацію, якщо їх предикативні частини доповнюють одна одну, розширюють коло зображуваного: *В букварях ти наряджена і заспідничена, Поворозками зв'язана, ледве жива, На обличчі тремтить в тебе радість позичена, На губах скам'яніли казенні слова* (3, с. 30); *Лише полум'я жовте черево, Важкувато сопє димар, Галасує від болю дерево, Піднімаючись димом до хмар* (3, с. 28).

Реченням із зіставно-протиставними відношеннями між частинами властива експресія, образність. Інтонація в цих конструкціях загалом відповідає інтонації розповідного речення: поступове підвищення тону в першій частині, зниження – у другій. Зіставні відношення виявляються в різних безсполучникових порівняльних конструкціях, протиставні – тільки в конструкціях з контрастним порівнянням.

У поетичному мовленні безсполучникові зіставні конструкції поширені як художні форми вислову без яскравих значень порівняння, а лише як форми образного паралелізму: *Жоден вітер сонця не остудить, півень землю всю не розгребе* (3, с. 12); *Хай сатаніють виродки од крику – нас не знобить од їхньої хули: нам жорна ті із кам'яного віку на танках варвари з Європи принесли* (3, с. 24); *Встало сонце і впало в очі, Хмари втому зняли з плечей – Служать людям ці руки робочі, Сонце гріє людям з очей* (3, с. 56). Такі речення відзначаються особливим емоційно-експресивним забарвленням.

Якщо в компонентах речення симетрично співвідносяться слова протилежного значення або й різні слова одного класифікаційного ряду,

безсполучниковий зв'язок однорідності має ясний протиставний відтінок, напр.: *Можеш вибирати друзів і дружину, Вибрати не можна тільки Батьківщину* (3, с. 10); *Можна все на світі вибирати, сину, Вибрати не можна тільки Батьківщину* (3, с. 10). У всіх цих прикладах достатнім розділовим знаком є кома між компонентами, але при посиленому протиставленні вживається тире, напр.: *Ні, сонний спокій зовсім нам не сниться, Ні, нас не вабить ніжна тишина – Прийдешнє осяває наші лиця, неспокій творчий з вічністю єдна* (3, с. 58).

Часто однорідний безсполучниковий зв'язок увиразнюється і скріплюється відносним стосунком особового займенника другого (наступних) компонента з іменником чи особовим займенником першого компонента – вони означають один і той самий предмет; другий та подальші компоненти цих речень продовжують і розвивають сказане в першому компоненті, по-різному пояснюючи й уточнюючи його. Наприклад: *Українонько! Гуде твоє багаття, убогість корчиться і дотліває в нім* (3, с. 34); *Заглядає в шибку казка сивими очима, Материнська добра ласка в неї за плечима* (3, с. 10).

Експресивністю відзначаються безсполучникові структури, які складаються із предикативних частин бажальної модальності: *Хай брехня твоє слово дугою не вигне, Хай не вірить твій розум в убогі дива* (3, с. 30); *Хай шалені гудуть над планетою весни, хай трава пнеться вгору крізь листя старе...* (3, с. 32).

Широку картину подій, що відбуваються одночасно відтворює контекст із поєднання простих і безсполучникових речень: ***Я дивлюся в твої перелякані очі, Я тебе заголубить, запестити хочу. Тільки знаю: не треба! Не треба! Міг раніше я жити і не думати про тебе*** (3, с.130); *Дотліває холод мій у ватрі, я один замріяний іду... Ми тоді зустрілися в театрі, На гальорці в третьому ряду* (3, с. 126); ***Ось на тому й ущухла злива, розійшлися з під'їзду всі. Ти брела по струмках щаслива в загадковій своїй красі*** (3, с. 118).

Подібне чергування простих речень і складних безсполучникових створює своєрідну ритмічність тексту, охоплює ширші картини, поглиблює семантику зображуваного. Просте речення в таких випадках, як правило, змальовує важливий факт, значиму деталь, які стосуються змісту безсполучникової конструкції.

Речення з неоднорідною безсполучниковістю в досліджуваних творах реалізуються у різних структурно-семантичних варіантах. Безсполучникові складні речення, перший компонент яких має пояснюваний член (дієслово або станівник із семантикою мислення, відчуття, сприймання, психічного стану, буття тощо), а другий компонент розкриває конкретну суть такого пояснюваного члена, – відзначаються чітким актуальним членуванням: перший компонент означає тему вислову, а другий рему. Наприклад: *Моралісти нас довго вчили, Вибивалися з*

кволих сил – Мов, людині потрібні крила, Їй ніяк не можна без крил (3, с. 29); *Мені здається, – може, я не знаю, – Було і буде так у всі часи: Любов, як сонце світу відкриває Безмежну велич людської краси* (3, с. 106).

Складні безсполучникові речення з пояснювальними відношеннями можуть мати уточнювальний відтінок, якщо у них зміст першого компонента, що означає тему, загальніший, а зміст другого або другого й наступних, які разом відповідають на запитання *a same?*, виражаючи рему, є уточнювальним, наприклад: *Вельможі пихаті і горді Плетуть родоводів в'язь: В одного – прапрадід став лордом, в іншого – прадід князь* (3, с. 37); *У житті немов на іподромі: на коні побудеш і під ним* (3, с. 158).

Речення з причиново-наслідковими відтінками характеризуються тим, що перший компонент цих речень, означаючи тему, повідомляє щось особливе, а другий компонент, виражаючи рему, пояснює чи умотивовує його причину – в значенні **бо, адже, тому що** й відповідає на запитання чому? Цих речень у текстах багато, вони різноманітні, наприклад: *Без неї рими точні й милозвучні Не варті навіть драного гроша – Слова звучать примусить сильно й гучно Лише одна поетова душа* (3, с. 68); *Гетьте із мулу якорі іржаві – Нудіє на якорі душа!..* (3, с. 12).

Перший компонент речень наслідкового відтінку означає тему, повідомляючи дію, що спричиняє наслідок або логічний висновок, викладений другим компонентом, який виражає рему, напр.: *Спади мені дощем на груди, Пустелю-душу ороси – Я стану жить* (3, с. 115); *Полоснули ятагани – Блискавки – донизу* (3, с. 107).

Поширеними в досліджених текстах є складні безсполучникові речення з приєднувальним модально-оцінним відтінком. У першому компоненті цих речень повідомляється факт, що став темою для того авторського доповнення, яке являє собою рему: *Він в мареннях не раз вершини слави Сягав і досягнуть ніяк не міг – Замість вінків лаврових для забави Йому череп'я кидали до ніг* (1, с. 34); *Звиняйте за грубе слово – Я з вами свиней не пас!* (3, с. 38); *Гранітні обеліски, як медузи, Повзли і вибилися з сил – На цвинтарі розстріляних ілюзій Уже не має місця для могил* (3, с. 38).

Отже, у досліджених художніх текстах активно функціонують складні безсполучникові речення як елементарні, так і багатоконпонентні. Семантика складових предикативних частин зумовлює різноманітність відношень між ними та їх стилістичне навантаження. На основі відсутності сполучникового зв'язку між частинами складного речення створюється стилістична синтаксична фігура – асиндетон, яка (залежно від структурно-семантичного типу речення) може бути засобом поетичної градації, образного паралелізму чи антитези. Речення з причиново-наслідковими відтінками характеризуються чіткою актуальною членованістю (перший компонент цих речень означає тему, а другий компонент – рему), що однозначно точно передає авторські акценти.

Стилістично виразні, семантично місткі, легкі й яскраві, структурно різноманітні асиндетонічні структури задовольняють складні й різноманітні семантико-стилістичні вимоги.

Література

1. Вихованець І. Р. Граматика української мови. Синтаксис : Підручник / Іван Романович Вихованець. – К. : Либідь. – 1993. – 368 с.
2. Дорошенко С. І. Складні безсполучникові конструкції в сучасній українській мові : [монографія] / Сергій Іванович Дорошенко. – Х. : Вид-во Харків. ун-ту, 1980. – 192 с.
3. Симоненко В. Лебеді материнства : Поезія, проза / Василь Симоненко. – Дн-ськ: Промінь, 1989. – 224 с.
4. Слинько І. І. Синтаксис сучасної української мови : Проблемні питання : [навч. посібник] / Слинько І. І., Гуйванюк Н. Г., Кобилянська М. Ф. – К. : Вища школа, 1994. – 670 с.

УДК 821.161.2:811.161.2'367.335

О. О. Волобуєва

ФУНКЦІОНУВАННЯ НЕЕЛЕМЕНТАРНИХ СКЛАДНОПІДРЯДНИХ РЕЧЕНЬ ІЗ ПІДРЯДНИМ КОМПОНЕНТОМ ПРИЧИНИ В УКРАЇНСЬКІЙ ХУДОЖНІЙ ПРОЗІ ПОЧАТКУ ХХІ ст.

Волобуєва О. О. Функціонування неелементарних складнопідрядних речень із підрядним компонентом причини в українській художній прозі початку ХХІ ст.

У статті уперше у вітчизняній синтаксичній науці зроблено спробу визначити особливості функціонування неелементарних складнопідрядних речень із підрядним компонентом причини в прозових творах сучасних українських авторів, виокремлено їх структурно-семантичні і смислові різновиди.

Ключові слова: неелементарні складнопідрядні речення з підрядним компонентом причини, структурно-семантична організація речення, смислова модель речення, засіб художньої оповіді.

Волобуєва Е. А. Функционирование неэлементарных сложноподчиненных предложений с придаточным компонентом причины в украинской художественной прозе начала ХХІ в.

В статье впервые в отечественной синтаксической науке сделана попытка определить особенности функционирования неэлементарных сложноподчиненных предложений с придаточным компонентом причины в прозаических произведениях современных украинских авторов, выделены их структурно-семантические и смысловые разновидности.

Ключевые слова: неэлементарные сложноподчиненные предложения с придаточным компонентом причины, структурно-семантическая организация предложения, смысловая модель предложения, средство художественного повествования.

Volobuyeva O.O. Functioning of non-elementary compound sentences with cause-subordinate clause in the Ukrainian fiction of the early 21st century.

The article deals with the peculiarities of functioning of non-elementary compound sentences with cause-subordinate clause in the prose literary works of modern Ukrainian writers; their structural-semantic and notional types are distinguished.

Key words: non-elementary compound sentences with cause-subordinate clause, structural-semantic organization of sentence, notional model of sentence, means of narration.

Складнопідрядні речення з кількома підрядними вже тривалий час перебувають у колі зацікавлень російських і українських мовознавців (В. Белашапова, І. Василенко, І. Вихованець, Н. Ганцовська, В. Казмін, Г. Калашникова, І. Кучеренко, М. Поспелов, Г. Уханов, К. Шульжук). Були проведені ґрунтовні дослідження щодо виявлення особливостей реалізації

складнопідрядних речень з однорідною супідрядністю (І. Василенко, Т. Шкарбан), з неоднорідною супідрядністю (І. Василенко) і з послідовною підрядністю (О. Кузьмич, В. Шитов). Донедавна складнопідрядні речення з кількома підрядними дослідники переважно розглядали разом із складнопідрядними реченнями елементарної будови. Проте, на думку сучасних синтаксистів (І. Вихованець, О. Кузьмич, Т. Шкарбан, К. Шульжук), «ці структури мають специфічні особливості» [10, с. 303] і повинні досліджуватися як поліпредикативні складнопідрядні речення. Оскільки в мовознавчій науці немає єдиної назви і визначення подібних поліпредикативних синтаксичних утворень, і такі синтаксичні структури називали по-різному: складнопідрядні багатоконпонентні речення [4, с. 340; 5, с. 290; 10, с. 303], кількаконпонентні складнопідрядні речення [5, с. 290], неелементарні складнопідрядні речення [4, с. 340], багаточленні складнопідрядні речення [8, с. 433], у своєму дослідженні ми кваліфікуємо конструкції аналізованого різновиду як неелементарні складнопідрядні речення.

До цього часу були проаналізовані лише багатоконпонентні складнопідрядні речення з різнотипними смисловими відношеннями, що склалися між їх предикативними частинами, й обійдені увагою складнопідрядні речення неелементарної будови, між компонентами яких спостерігаються однотипні смислові відношення, зокрема відношення причини. На нашу думку, функціонування поліпредикативних складнопідрядних речень із причиновими відношеннями набуває особливої актуальності, коли мова йде про їх реалізацію в художньому тексті. Недостатнє висвітлення цього питання на сторінках вітчизняних наукових видань зумовило обрання теми нашої статті, актуальність якої підтверджує викладене.

Мета цієї розвідки – дослідити особливості реалізації неелементарних складнопідрядних речень із підрядним компонентом причини в українській художній прозі початку ХХІ ст. Для цього необхідно визначити риси структурно-семантичної організації аналізованих конструкцій, виділити моделі досліджуваних речень за смисловим наповненням кожного складника, схарактеризувати особливості стилістичного використання названих синтаксичних утворень.

Із метою одержання найбільш об'єктивних даних, матеріал для дослідження добрався з відмінних за жанрово-стильовими ознаками прозових творів: філософська проза (повісті Софії Андрухович «Літо Мілени», «Старі люди»), історична проза (повість Насті Байдаченко «Перший гріх Ізабелли»), реалістична проза (роман Марії Матіос «Нація», роман Ліни Костенко «Записки українського самашедшого»).

Спостереження показали, що в опрацьованих повістях і романах більш чисельно представлені складнопідрядні речення неелементарної будови, між предикативними частинами яких склалися різнотипні семантичні відношення, у тому числі і причинові, як-от: *І ще кажуть, що*

осику не можна брати на будівництво дому, бо від хвороб уся родина тремтітиме день і ніч, як це дерево (М. Матіос); *На останньому розлученні в суді дід привселюдно зарікався ніколи не зустрічатися з бабцею, бо вони повні антиподи, хоча обоє й однаково прагнуть бути в центрі уваги, і тому за жодних умов не зможуть жити разом* (С. Андрухович), а неелементарні складнопідрядні речення з підрядним компонентом причини не вирізняються активним поширенням, проте це не применшує їхньої цінності для лінгвістичного дослідження.

Результати аналізу структурно-семантичної організації досліджуваних складних речень засвідчили, що у прозових творах сучасних авторів уживаються неелементарні складнопідрядні речення з підрядним компонентом причини такого зразка:

а) трикомпонентні з однорідною супідрядністю, де підрядні компоненти причини обґрунтовують групу присудка в головному складнику: *Після цих одкровень батькова дружина заборонила вмикати телевізор і призначила йому курс лікування,¹ бо у нього піднявся тиск² і посилилась аритмія³* (Л. Костенко) (тут і далі цифра-індекс позначає номер предикативної частини в реченні); сполучник підрядності вживається тільки перед першим підрядним компонентом, перед другим підрядним сполучник факультативний, що є характерною рисою для речень такого типу [10, с. 320];

б) п'ятикомпонентні з однорідною супідрядністю: *Я шкодувала себе,¹ бо мала на вказівному пальці ранку,² бо відчувала біль,³ бо в мене текла червона кров,⁴ бо я жила⁵* (С. Андрухович); сполучник підрядності вживається перед кожним підрядним компонентом.

Причинові відношення, відношення причинового пояснення чи обґрунтування, як зазначають дослідники синтаксису складного речення [9, с. 63], встановлюються в синтаксичних конструкціях відповідно до події чи факту, з якою вони пов'язані. З-поміж таких структур виділяють об'єктивно-пізнавальні речення (причинові відношення, які стосуються подій і явищ об'єктивної дійсності) й «особистісні» речення (відношення в яких пояснюють чи аргументують дії або стан людини).

Під час дослідження з'ясовано, що в художніх творах сучасних прозаїків уживаються неелементарні складнопідрядні речення з підрядним компонентом причини тільки «особистісного» характеру.

Зібрані і проаналізовані дані дозволили виокремити такі смислові моделі особистісних неелементарних складнопідрядних речень із підрядним компонентом причини:

а) емоційний стан – характеристика обставин, які стали причиною такого емоційного стану (в усіх підрядних частинах): *Страх і неспокій поперемінно сковував людей,¹ бо прийшов і пішов твердий на вдачу москалик,² прийшов і пішов звиклий до муштри й дисципліни румун, знову вступивши край швидкому до дій москалеві³* (М. Матіос);

б) психічний стан – фізичний стан цієї ж особи (в усіх підрядних компонентах): *Я шкодувала себе,¹ бо мала на вказівному пальці ранку,² бо відчувала біль,³ бо в мене текла червона кров,⁴ бо я жила⁵* (С. Андрухович);

в) емоційний стан людини – об'єктивні обставини, що спричинили цей стан, – психічний стан цієї ж особи (3, 4) – об'єктивні обставини, що сприяли появі цього стану: *Вона раділа,¹ бо все було дуже гарно,² бо вона добре почувалася на природі,³ бо любила плавати,⁴ бо їй пасував колір води⁵* (С. Андрухович);

г) інтелектуальна дія особи – психічний стан цієї ж особи, який спричинив виконання названої інтелектуальної дії (2, 3) – фізичний стан суб'єкта дії, який став причиною інтелектуальної дії, виконуваної у головній частині (4, 5): *Цецилія попросила її весь час бути поряд,¹ бо нареченій було страшенно не по собі,² бо вона знервувалась і хвилювалася,³ бо від хвилювання у неї тремтіли руки⁴ і вона раз по раз непритомніла⁵* (С. Андрухович);

д) інтелектуальна дія першого суб'єкта – характеристика фізичного стану другого суб'єкта, який став причиною виконання дії, про яку йдеться у головному складнику: *За очі Ізабеллу звали відьмою,¹ бо вона була надто гарна,² бо вона була надто вдатна,³ бо в неї підступна отрута в крові,⁴ бо вона – коханка сина диявола⁵* (Н. Байдаченко).

Засвідчені різновиди смислової організації аналізованих речень вказують на особливу увагу письменників до внутрішнього світу персонажів, до найтонших порухів їхньої душі, виявляють нерозривний зв'язок людини й об'єктивного світу, розкривають найменші впливи навколишнього світу на психоемоційний стан героїв.

Виділені смислові моделі аналізованих речень вдало реалізуються в досліджуваних творах як невід'ємна складова художньої оповіді і вповні виявляють свій текстотвірний потенціал, органічно вплітаючись в загальну тканину твору. Так, Софія Андрухович, уводячи неелементарне складнопідрядне речення з підрядним компонентом причини в мовлення оповідача, зовсім не обтяжує оповідь, а навпаки – надає їй стрімкості і влучності: *Я шкодувала себе, бо мала на вказівному пальці ранку, бо відчувала біль, бо в мене текла червона кров, бо я жила.*

Настя Байдаченко, даючи характеристику головній героїні повісті «Перший гріх Ізабелли», також звертається до розглядуваного різновиду складних конструкцій, детально розкриваючи за його допомогою глибинну сутність персонажа: *За очі Ізабеллу звали відьмою, бо вона була надто гарна, бо вона була надто вдатна, бо в неї підступна отрута в крові, бо вона – коханка сина диявола.*

Ліна Костенко і Марія Матіос, використовуючи розлогу конструкцію складного речення в мовленні оповідача (*Після цих одкровень батькова дружина заборонила вмикати телевізор і призначила йому курс лікування,*

бо у нього піднявся тиск і посилилась аритмія (Л. Костенко) й авторському коментарі (*Страх і неспокій поперемінно сковував людей, бо прийшов і пішов твердий на вдачу москалик, прийшов і пішов звиклий до муштри й дисципліни румун, знову вступивши край швидкому до дії москалеві* (М. Матіос), удаються і до «економії» мовних засобів, пропускаючи сполучник перед другим підрядним компонентом.

Розглянуте дозволяє зробити висновок про те, що, незважаючи на незначну чисельну представленість у названих творах, неелементарні складнопідрядні речення з підрядним компонентом причини є яскравим засобом художньої оповіді, що й підтверджують проаналізовані зразки сучасної прози. Логічним продовженням розпочатого в цій статті дослідження неелементарних складнопідрядних речень із підрядним компонентом бачиться виокремлення їх прагматичних типів і визначення комунікативно-прагматичної функції.

Література

1. Андрухович С. Літо Мілени : [повість] / Софія Андрухович // Андрухович С. Старі люди. – Івано-Франківськ : Лілея-НВ, 2008. – С. 83–143. – (Першотвір).
2. Андрухович С. Старі люди: [повість] / Софія Андрухович // Андрухович С. Старі люди. – Івано-Франківськ : Лілея-НВ, 2008. – С. 3–82. – (Першотвір).
3. Байдаченко Н. Перший гріх Ізабелли : [повість] / Настя Байдаченко. – К. : Факт, 2006. – 190 с. – (Першотвір).
4. Вихованець І. Р. Граматика української мови. Синтаксис : [підручник] / І. Р. Вихованець. – К. : Либідь, 1993. – 368 с.
5. Дудик П. С. Синтаксис української мови : [підручник] / П. С. Дудик, Л. В. Прокопчук. – К. : ВЦ «Академія», 2010. – 382 с.
6. Костенко Л. Записки українського самашедшого : [роман] / Ліна Костенко. – К. : А-БА-БА-ГА-ЛА-МА-ГА, 2011. – 416 с. – (Першотвір).
7. Матіос М. Нація : [роман] / Марія Матіос. – Львів : ЛА «Піраміда», 2011. – 256 с. – (Першотвір).
8. Сучасна українська мова : [підручник] / За ред. О. Д. Пономарева. – К. : Либідь, 2008. – 488 с.
9. Тележкіна О. О. Безсполучникові складні речення з компонентом обґрунтування: дис. ... канд. філол. наук : 10.02.01 / Олесь Олександрівна Тележкіна. – Х., 2002. – 180 с.
10. Шульжук К. Ф. Синтаксис української мови : [підручник] / К. Ф. Шульжук. – К. : ВЦ «Академія», 2010. – 407 с.

УДК 811.161.2'373.611

А. А. Воробйова

СТРУКТУРНО-СЕМАНТИЧНІ ОСОБЛИВОСТІ СУФІКСАЛЬНИХ ІМЕННИКІВ У РОМАНІ «РАЙ. ЦЕНТР» ЛЮКО ДАШВАР

Воробйова А. А. Структурно-семантичні особливості суфіксальних іменників у романі «РАЙ. центр» Люко Дашвар.

У статті розглянуто похідні іменники, що утворені способом суфіксації й використані в сучасному прозовому творі. Установлено найпродуктивніші суфіксальні форманти та з'ясовано особливості семантики проаналізованих дериватів.

Ключові слова: словотвірна структура, семантика, суфіксальний дериват.

Воробйова А. А. Структурно-семантические особенности суффиксальных имен существительных в романе «РАЙ. центр» Люко Дашвар.

В статье рассмотрены производные имена существительные, образованные способом суффиксации и использованные в современном прозаическом произведении. Установлены самые продуктивные суффиксальные форманты и определены особенности семантики проанализированных дериватов.

Ключевые слова: словообразовательная структура, семантика, суффиксальный дериват.

Vorobyova A. A. Structural and semantic features of suffix nouns in a Luko Dashvar's novel «PARADIS. center».

Derivative nouns are considered in the article, which are formed by a suffixes method and used in modern prose work. The most productive suffix formants are set and the features of semantics of analysis derivatives are certain.

Key words: word-formation structure, semantics, suffix derivate.

Останнім часом, за даними наукової літератури, вивчення українського словотвору здійснюється в таких напрямках: розмежування принципів морфемного і словотвірного аналізу (праці В. Горпинича, В. Грещука, Я. Закревської, С. Панцьо, О. Кубрякової, О. Ревзіної, Т. Вільчинської) [3,7,8,9], іменникова конфіксація української мови (П. Білоусенко, І. Іншакова, К. Качайло, О. Меркулова, Л. Стобур) [1], типи словотвірних значень девербативів-іменників у віддієслівних гніздах із значенням мислення (Г. Василевич) [2], структура складних іменників у контексті семантичного синтаксису (К. Городенська) [5; 6], словотворча структура і семантика складних слів у сучасній українській мові (Н. Клименко) [10], семантико-словотвірна структура гнізд слів із значенням почуття (Н. Тишківська) [11], суфіксальна експлікація конотації іменників (В. Говердовський) [4], особливості словотвірної семантики українських девербативів і деад'єктивів із нульовими суфіксами (Л. Третевич) [12] тощо. На сучасному етапі розвитку лінгвістичної думки приділяється увага вивченню мови прози та поезії, зокрема словотвірної структури та семантики використаного автором складу слів, з огляду на те, що українська проза на початку ХХІ ст. збагатилася новими творами, дане дослідження є актуальним.

Мета статті: з'ясувати структурно-семантичні особливості суфіксальних іменників, використаних Люко Дашвар у романі «РАЙ. центр». Зібраний фактичний матеріал (393 похідні іменники) свідчить про те, що в сучасному прозовому творі найбільше зафіксовано суфіксальних похідних іменників (64 % від загальної кількості проаналізованих мовних одиниць). На другому місці стоїть спосіб основ-та словоскладання (15 %). Далі йдуть іменники, утворені безафіксним способом творення (9 %), та субстантивацією (8 %). Найменше виявилось конфіксальних структур (3 % від загальної кількості проаналізованих мовних одиниць) та префіксальних іменників (1 %).

Отже, у романі Люко Дашвар «РАЙ. центр» серед зафіксованих іменникових дериватів найбільше виявилось суфіксальних похідних слів (252 іменники), які проаналізовано з позиції їх семантики та словотвірної структури.

У творенні суфіксальних іменників беруть участь більше тридцяти морфем, найпродуктивнішими з яких виявилися *-к-*, *-ість*, *-ин-*, *-нн-*, *-ець*, *-ник*. Решта афіксів наявні у структурі не більше, як десяти слів кожен. Отже, опис мовного матеріалу здійснено в порядку спадання активності суфіксальних формантів. П'ята частина усіх проаналізованих іменників

утворена за допомогою афікса *-к-*, вони поділяються на такі лексико-семантичні групи:

– назви предметів побуту: *свічка* (5) *, *мотузка* (6), *кнопка* (11), *цигарка* (11), *картинка* (12), *книжка* (24), *сумка* (25), *картка* (25), *лялька* (26), *голка* (30);

– найменування осіб: *матінко* (6), *дівка* (11), *перукарка* (15), *хазяйка* (16), *білявка* (20), *дівчинка* (26), *коханка* (37), *касирка* (46);

– назви результатів діяльності або окремої дії: *забаганка* (16), *записка* (17), *згадка* (23, 26), *розвідка* (23), *думка* (25), *балачка* (36);

– найменування місцевості: *річка* (5), *хвилька* (9), *верхівка* (11), *бруківка* (23), *асфальтівка* (56);

– назви будівель та їх частин: *домівка* (8), *сходишка* (13), *лавка* (17), *кімнатка* (21), *стішка* (21);

– найменування частин тіла людини й тварини: *бровки* (6, 33), *шкірка* (11), *маківка* (11), *губка* (44);

– назви певної їжі: *картопелька* (22), *хавка* (36), *шоколадка* (46);

– найменування транспортних засобів: *автівка* (11), *машишка* (22);

– назви посуду: *пляшка* (5, 20), *чашка* (26), *скляшка* (46);

– найменування одягу: *футболка* (24), *одежинка* (40);

– назва тварини: *тваринка* (6);

– астрономічна назва: *зірка* (5).

Суфікс *-ість* є у словотвірній структурі двадцяти семи іменників, які називають:

– опредметнені абстрактні ознаки, притаманні певним особам і стосуються їх внутрішнього світу: *гордість* (30, 37), *винахідливість* (30), *підсвідомість* (40), *розкутість* (34), *завзятість* (38), *унікальність* (31), *здатність* (75);

– опредметнені абстрактні ознаки, притаманні певним особам і мають зовнішнє вираження: *самотність* (15), *беззахисність* (21), *забитість* (33, 56), *майстерність* (63), *безпорадність* (63), *приналежність* (39), *приреченість* (64);

– абстрактні назви об'єктивної дійсності: *прикрість* (11, 26), *реальність* (18), *точність* (21), *якість* (26), *радість* (33, 40), *цінність* (39), *нескінченність* (51), *безкінечність* (54), *очевидність* (65), *дохідність* (66), *вартість* (67), *нерухомість* (67), *діяльність* (69).

Морфема *-ин-* утворює близько двадцяти іменників, які поділяємо на такі лексико-семантичні групи:

– назви осіб: *дівчина* (5), *дитина* (6), *хлопчина* (6), *дружина* (31);

– найменування місцевості: *чужина* (38), *вершина* (76), *глибина* (6), *середина* (11), *частина* (5);

– назви конкретних предметів: *сорочина* (8), *копійчина* (22), *милощина* (43), *хлібина* (56);

– найменування тварин: *пташина* (38);

- назва приміщення: *комірчина* (15);
- найменування характерної зовнішньої ознаки особи: *лисина* (11);
- назва часового проміжку: *давнина* (28);
- абстрактна назва: *відносини* (11).

Суфікс *-nn-* наявний у словотвірній структурі іменників двох типів:

- ті, що називають результат певної діяльності: *уподобання* (32), *гримання* (21), *розчарування* (32), *чергування* (61), *переконання* (65), *знуцання* (85), *хвилювання* (77);
- ті, що називають опредметнену дію: *спілкування* (26), *споживання* (29), *навчання* (33), *кохання* (42), *жадання* (46), *бажання* (47), *прибирання* (76), *тупцювання* (77), *пересування* (78).

Іменники – назви осіб утворені за допомогою суфіксів *-ець*, *-ник*. Наприклад: 1) особи за професією або видом діяльності: *випускник* (57), *двірник* (64), *рятівник* (73), *виробник* (78), *представник* (84), *чиновник* (92), *охоронець* (55), *обранець* (66), *ченець* (92); 2) особи за характерними ознаками: *незнайомець* (11, 75), *хлопець* (16), *збоченець* (33), *комсомолець* (61), *курець* (77); 3) особи за місцем проживання: *житець* (14), *українець* (39), *виходець* (80), *прибулець* (87).

Кілька дериватів, що у своїй словотвірній структурі мають такі афікси називають конкретні предмети: *годинник* (30), *чайник* (42), *заварник* (43), *гаманець* (34), *прапорець* (34), *стілець* (85); та певну місцевість: *чагарник* (89), *заповідник* (92).

Майже однакову кількість похідних іменникових слів утворюють форманти *-ок*, *-чик*, *-н-*, *-ацій-*. Зафіксовані в романі деривати можна теж поділити на лексико-семантичні групи:

- абстрактні назви: *сигналізація* (11), *реставрація* (14), *мотивація* (20), *коронація* (28), *аргументація* (31), *компенсація* (31), *інформація* (32), *агітація* (36), *організація* (60), *заробіток* (14, 28), *підробіток* (25), *приробіток* (37), *випадок* (31), *чортівня* (6), *дурня* (17), *платня* (32);

– назви істот зі значенням зменшеності або пестливості: *купчик* (15), *братчик* (29), *синок* (11), *їжачок* (6), *кабанчик* (89);

– найменування особи за характерними ознаками: *виродок* (17);

– назви певних приміщень: *сарайчик* (14), *коридорчик* (15, 45), *притулок* (13), *куток* (14), *спальня* (28), *вітальня* (30), *кав'ярня* (31), *перукарня* (32);

– найменування предметів побуту: *диванчик* (77), *килимок* (24);

– поодинокі назви: рослин – *грибочок* (22), частин тіла людини – *пальчик* (29), транспортного засобу – *пароплавчик* (56), певного періоду доби – *ранок* (17), грошових одиниць – *сотня* (30).

У проаналізованих дериватах виокремлюються також форманти *-ств-*, *-иц-*, *-іст*, *-ик*, *-ар*, які теж характеризуються достатньою продуктивністю і наявні у словотвірній структурі таких груп слів:

- назви осіб за професією, політичними уподобаннями,

характерними ознаками тощо: *анархіст*, *суб'єктивіст*, *екзистенціаліст* (37), *песиміст* (40), *журналіст* (67), *шахіст* (76), *трудоар* (15), *кухар* (26), *лікар* (31), *слоняра* (41), *пліткар* (65), *володар* (83), *паскудник* (19), *помічниця* (36), *служниця* (38), *п'яниця* (61);

– збірні назви: *царство* (15), *суспільство* (39), *жіноцтво* (67), *сімейство* (69), *гонорар* (37);

– найменування певної місцевості: *вулиця* (16), *столиця* (29), *дворик* (14), *скверик* (32);

– абстрактні назви: *нахабство* (23), *керівництво* (61), *кокетство* (75);

– найменування конкретних предметів: *спідниця* (5, 6), *дзвоник* (27), *пунктик* (36);

– назва частини тіла людини: *плечико* (6);

– найменування спеціальних будівель, споруд: *дзвіниця* (15).

Невеликою активністю характеризуються суфікси *-ищ-*, *-ук-*, *-от-*, *-ат-*, *-ц-*, *-оц-*, *-ус-*, *-л-*, *-ан*, які простежуються у словотвірній структурі таких іменникових дериватів:

– назви істот з певними емоційними відтінками до основного значення: *парубище* (6), *падлюка* (20), *гадюка* (20), *тварюка* (62), *голота* (22, 25), *сволота* (93), *янголята* (23), *серденята* (56), *бабця* (32), *бабуся* (15), *матуся* (81), *базікало* (7);

– назви конкретних предметів з певними емоційними відтінками до основного значення: *вудлище* (34), *каменяка* (6), *дверцята* (59), *штанці* (6), *бабло* (22);

– найменування місцин з певними емоційними відтінками до основного значення: *лежбище* (41), *звалище* (111);

– абстрактні назви: *глупота* (9), *гідота* (13), *нудота* (28), *видовище* (8, 31);

– найменування почуттів людей: *прикроці* (37, 64), *веселоці* (38), *нутроці* (69),

– назви частин тіла людини або тварини: *оченята* (27), *крильце* (23);

– найменування осіб за місцем проживання: *кияни* (5), *селяни* (22);

– збірна назва: *трійця* (14, 32);

– найменування певного шару активної лексики: *матюк* (21).

Поодинокі іменники утворені за допомогою формантів *-очк-*, *-ак-*, *-ир*, *-ер*, *-ур-*, *-ач*, як правило, є назвами осіб за професією (*бригадир* (85), за видом діяльності (*кандидатура* (26), *відвідувач* (75)), за іншими ознаками з відтінком зменшеності-пестливості або збільшеності-згрубілості (*жіночка* (20), *скотиняка* (58)), а також назвою конкретного предмета: *електрошокер* (12).

Отже, як показав аналіз фактичного матеріалу, похідні іменники у словотвірній структурі мають переважно суфікси, які утворюють нові слова або надають певного відтінку до основного значення слова. Щодо особливостей семантики, то усі досліджені деривати об'єднуються у такі

тематичні групи: опредметнені абстрактні ознаки, притаманні певним особам і стосуються їх внутрішнього світу (*гордість, розкутість*), опредметнені абстрактні ознаки, притаманні певним особам і мають зовнішнє вираження (*самотність, беззахисність, забитість*), абстрактні назви об'єктивної дійсності (*якість, очевидність*), назви осіб, місцевості, конкретних предметів, тварин, приміщень та їх частин, характерних зовнішніх ознак особи, часових проміжків, одягу, посуду, абстрактні назви.

Література

1. Білоусенко П. І. Нариси з історії українського словотворення (іменникові конфікси) / П. І. Білоусенко, І. О. Іншакова, К. А. Качайло, О. В. Меркулова, Л. М. Стівбур. – Запоріжжя – Кривий Ріг : ТОВ «ЛПКС» ЛТД, 2010. – 480 с.
  2. Василевич Г. Я. Типи словотвірних значень девербативів-іменників у віддієслівних гніздах із значенням мислення / Г. Я. Василевич // Дослідження зі словотвору та лексикології. – К. : Вища школа, 1985. – С. 25–30.
  3. Вільчинська Т. Морфемний і словотвірний аналіз у школі / Т. Вільчинська // Дивослово. – 2003. – № 2. – С. 22–23.
  4. Говердовський С. І. Про суфіксальну експлікацію конотації іменників / С. І. Говердовський // Мовознавство. – 1988. – № 3. – С. 54–59.
  5. Городенська Г. К. Проблема виділення словотвірних категорій (на матеріалі іменника) / Г. К. Городенська // Мовознавство. – 1994. – № 6. – С. 25–28.
  6. Городенська Г. К. Структура складних іменників у контексті семантичного синтаксису / Г. К. Городенська // Мовознавство. – 1988. – № 3. – С. 27–34.
  7. Горпинич В. О. Словотворення і словотвір української мови : [навч. посібник (тексти лекцій)] / Володимир Олександрович Горпинич. – К., 1995. – 68 с.
  8. Горпинич В. О. Сучасна українська літературна мова [Морфеміка. Словотвір. Морфологія] / Володимир Олександрович Горпинич. – К. : Вища школа, 1999. – 208 с.
  9. Грещук В. В. Деякі теоретичні питання словотвірного значення / В. В. Грещук // Мовознавство. – 1991. – № 3. – С. 34–42.
  10. Клименко Н. Ф. Словотворча структура і семантика складних слів у сучасній українській мові / Ніна Федорівна Клименко. – К. : Наукова думка, 1984. – 251 с.
  11. Тишківська Н. Я. Семантико-словотвірна структура гнізд слів із значенням почуття в українській мові / Н. Я. Тишківська // Ономастика і апелятиви [зб. наукових праць]. – Вип. 7. – Дніпропетровськ : ДДУ, 1999. – С. 213–215.
  12. Третьєвич Л. М. Про особливості словотвірної семантики українських девербативів і деад'єктивів із нульовими суфіксами / Л. М. Третьєвич // Дослідження словотвору та лексикології. – К. : Вища школа, 1985. – С. 21–25.
- * Тут і далі по тексту мовний матеріал паспортизовано за книгою : Дашвар Люко РАЙ. центр [Текст]. – Харків : Книжковий Клуб «Клуб Сімейного Дозвілля», 2010. – 272 с.

УДК 811.161.2:81'42

Н. О. Дорогович

ЕКСПРЕСИВНЕ ВИРАЖЕННЯ ЛІНГВОКОНЦЕПТУ УКРАЇНА В ЛІТЕРАТУРІ УКРАЇНСЬКОГО РЕЗИСТАНСУ 40 – 50-Х РОКІВ ХХ СТОЛІТТЯ

Дорогович Н. О. Експресивне вираження лінгвоконцепту УКРАЇНА в літературі українського резистансу 40–50-х років ХХ століття.

У статті розглянуто особливості експресивного вираження лінгвоконцепту УКРАЇНА в літературі українського резистансу 40–50-х років ХХ століття. Проаналізовано найменування України з різними емотивно-оцінними конотаціями, а також тропеїчні та фігуральні структури мови, що породжують нові асоціативно-образні смисли концепту УКРАЇНА.

Ключові слова: лінгвокультурний концепт УКРАЇНА, експресивність, оцінка, українська література резистансу.

Дорогович Н. О. Экспрессивное выражение лингвоконцепта УКРАИНА в литературе украинского резистанса 40 –50-х годов XX века.

В статье рассмотрены особенности экспрессивного выражения лингвоконцепта УКРАИНА в литературе украинского резистанса 40 –50-х годов XX века. Проанализированы названия Украины с разными эмотивно-оценочными коннотациями, а также тропеические и фигуральные структуры языка, которые порождают новые ассоциативно-образные смыслы концепта УКРАИНА.

Ключевые слова: лингвокультурный концепт УКРАИНА, экспрессивность, оценка, украинская литература резистанса.

Dorogovych N. O. Expressive explication of the lingvoconcept UKRAINE in Ukrainian resistance literature of 40s – 50s of the 20th century.

The specifics of explication of the lingvoconcept UKRAINE in Ukrainian resistance literature of 40s – 50s of the 20th century is considered in the article. The names of Ukraine of different emotional-evaluative connotations are analyzed, as well as new associational-imaginative meanings of the concept UKRAINE produced by tropes and figures of speech.

Key words: lingvocultural concept UKRAINE, expressivness, evaluation, Ukrainian resistance literature.

Експресивний потенціал будь-якого лінгвокультурного концепту залежить від того, яке місце займає об'єкт, що концептуалізується, у пізнавальній і комунікативній діяльності представників конкретної етнокультурної спільноти. Різноманіття вербального вираження того чи того загальнонаціонального концепту обов'язково фіксує особливості культурного й історичного досвіду народу. Причому про важливе значення концепту та про актуальність його для певної етнокультурної спільноти свідчать складні смислові відтінки позначуваного, варіативність його найменування, а також те, наскільки активно концепт залучається до текстотворення.

Метою роботи є аналіз особливостей експресивного вираження лінгвоконцепту УКРАЇНА в літературі українського резистансу 40 – 50-х років XX століття. Серед основних завдань роботи – виокремити в змісті досліджуваного концепту когнітивні ознаки, зумовлені специфікою повстанського світобачення, дослідити асоціативний потенціал та оцінні характеристики концепту УКРАЇНА в художньому дискурсі українського резистансу. Матеріалом дослідження є українські повстанські й табірні пісні 40 – 50-х рр. XX ст. (усього – 573 тексти). У роботі застосовано головним чином методику компонентного та контекстуально-інтерпретаційного аналізу, метод суцільної вибірки, а також зіставний метод. Для зіставлення використані українські радянські пісні окресленого хронологічного періоду (в основному про Другу світову війну).

Теоретичне підґрунтя вивчення концептів закладене в працях таких мовознавців, як А. Вежбицька, С. Воркачов, В. Іващенко, В. Карасик, В. Кононенко, В. Красних, В. Маслова, Г. Слишкін, Ю. Степанов та ін. Відповідно до лінгвокультурологічного підходу, під концептом у цьому дослідженні розглядаємо культурно маркований вербалізований смисл, представлений у плані вираження цілим рядом своїх мовних реалізацій, що формують відповідну лексико-семантичну парадигму [2, с. 36]. Це багатовимірне смислове утворення включає щонайменше три складові – ціннісну, образну, поняттєву [7, с. 109]. Ціннісна сторона концепту

значною мірою визначає особливості його мовної репрезентації, сукупність мотивованих специфікою національного менталітету оцінних характеристик, представлених у мові по-різному, зокрема експресивними найменуваннями та конотаціями. Навколо імені, що позначає концепт, і пов'язаних із ним слів-понять дослідники вбачають «сміслові поле, необхідне й достатнє для виявлення численних конотативних супроводів, додаткових значень, асоціативно-оцінних і образних рядів» [8, с. 115].

Аналіз текстів свідчить про те, що концепт УКРАЇНА є одним із ключових у художній концептосфері українського резистансу. При цьому: етнонім *Україна / Вкраїна*, що є основним лексичним репрезентантом концепту УКРАЇНА, належить до найчастіше вживаних власних назв; лексема *Україна / Вкраїна* в контексті набуває різноманітних смислових відтінків значення, що забезпечує експресивність відповідних текстових фрагментів; концепт УКРАЇНА виступає когнітивною основою для побудови багатьох тропеїчних та фігуральних структур мови.

У художньому дискурсі українського резистансу ключовим компонентом семантики слова-репрезентанта *Україна / Вкраїна* (трапляються ще й *Україна*, пестливе *Вкраїнонька*) є сема «держава», що супроводжується такими семантичними ознаками, як «вільна», «незалежна», «самостійна», «соборна», «могутня», «єдина» / «одна». Відповідні атрибути державності України в 40-50-х рр. ХХ ст. були неактуальними, нівельованими радянською системою, однак представниками українських національно-визвольних змагань вони осмислюються як найвища цінність, як невід'ємні ознаки українського державотворення, як імператив боротьби. Саме такий – «потенційний», омріяний – образ України часто виступає основою для експресивного текстотворення: *Збудуємо героям пам'ятник на славу – / Українську Самостійну Соборну Державу* [1, с. 9] («Нова «радість» стала); *Від тихого Дону до верхів Карпат / одна нероздільна родина, / без панства, без рабства, насильства і зрад, / одна, незалежна Вкраїна* [10, с. 14] («Від тихого Дону до верхів Карпат»); *Нам дорожчий той дім, що потрібен усім – / Самостійна Соборна Держава!* [10, с. 73] («Що за військо іде?»).

Натомість у радянському художньому дискурсі зміст концепту УКРАЇНА підпорядкований тодішньому офіційному трактуванню України як однієї із радянських соціалістичних республік. «Будівельними» компонентами семантики лексеми *Україна / Вкраїна* виступають «країна», «край», «республіка» («радянська», «соціалістична» «одна з багатьох»). Оскільки «семи лексичного значення є носіями тих ознак, що формують зміст концепту в межах мовної картини світу» [14, с. 64], очевидно, що ядро концепту УКРАЇНА сформоване з позиції територіальної й політичної приналежності України до СРСР: *Помстимося за руїни, / знищимо ворога в бою! / За Радянську Україну, / за республіку свою!* [13, с. 501] («За Радянську Україну»). Цим пояснюється збіднілий, сказати

б, спрощений порівняно з глибокою українською літературною традицією, ідеологічно відкоригований образ України в радянській літературі.

Тісний концептуальний зв'язок у текстах українського резистансу простежується між поняттями України та Батьківщини. Відповідно концепт УКРАЇНА може описуватися через концепт БАТЬКІВЩИНА, вербалізований як *Батьківщина, Вітчизна, Вітчизна, рідний край, рідна земля, рідна сторона, прадідня земля*. Сміслові поля обох концептів ніби накладається одне на одне, породжуючи спільні супровідні конотації: *То не грім заgrimів, то не бір зашумів, / не столітні дуби затріщали, / то лихі вороги на наш край дорогий, / мов голодні вовки, напали. / І на нашій землі свої хвилі брудні / гураганом важким прокотили, / а в годину грізу / дорогу Вітчизну / у пожарі, крові затопили* [10, с. 124] («То не грім заgrimів»).

В українських радянських піснях цей, здавалося б, логічний, історично закріплений зв'язок порушується. Пріоритет називатися Батьківщиною надається СРСР. Адже, відомо, батьківщиною за часів радянського режиму вважався увесь СРСР, промовистими з цього погляду є рядки гімну СРСР «Союзом незламним республіки вільні» (подаємо мовою оригіналу): *В победе бессмертных идей коммунизма / мы видим грядущее нашей страны, / и Красному знамени славной Отчизны / мы будем всегда беззаветно верны!* [3, с. 38]. Тож не дивно, що подібне тлумачення виступає в багатьох радянських піснях, наприклад: *І тоді прозвучав голос мудрий з Кремля, / голос мудрий, утішливий, праведний: / «Гей, ой гей, сини мої, внуки і друзі! / Батьківщина наша в небезпеці і тузі!»* [13, с. 468–469] («В неділеньку рано-пораненьку»); *І цього єднання / нікому не зламати, / бо одна в нас мати / і одна ми родина – / Радянська Вітчизна єдина, / ще й ленінська партія велика! / Від нині довіку!* [13, с. 564] («Непорушна дружба»); *Ми за мир у всьому світі, / бо у нас одна мета. / Хай радянська вся Вітчизна / буйним садом розквіта!* [13, с. 557] («У Радянському Союзі»).

Особливості сприйняття й оцінювання України крізь призму повстанського світогляду представлені ланцюжком емотивно-оцінних, асоціативно-образних характеристик. Частина з них виражається у формі народнопоетичних епітетів, як-от: *дорога, люба, мила, рідна, рідненька, свята, пресвята, славна, багата, квітуча, яра: Ой ми, хлопці, тої днини славу здобували, / за рідненьку Україну жите подавали! / За рідненьку Україну кого тамки вбили / та й завезли в густий лісок та й фойов накрили!* [1, с. 75] («Закувала зазуличка сива-сивесенька»); *А як на яру Україну / орду шакалів нанесе, / то ми на хижасах святим вогнем / наш заповіт виписуємо мечем: / «Гей, Україна понад все!»* [10, с. 428] («Вже громом грянув гнів народу» / «Гей, Україна понад все»).

Відомо, що експресивність «досягається як з допомогою окремих різномірних засобів, так і градацією якісних і кількісних ознак на всіх

рівнях мови, а також засобами зі сфери поезики в їх ендogenous і екзогенному виявленні» [11, с. 66]. Особливе місце в цьому контексті відводиться метафорі, яка є не просто стилістичною «окрасою» художніх текстів, а складним когнітивним механізмом, що породжує відповідні експресивно-стилістичні ефекти. Як засіб структурування нашого сприйняття, мислення та дійсності [15, с. 4] метафора в мові відображає специфіку концептуалізації фрагментів світу в колективній свідомості різних соціальних груп, у тому числі етносу. Саме за допомогою метафор у пісенних текстах резистансу до культурно-мовного портрету України додаються не просто різноманітні асоціативно-образні конотації, а важливі в комунікативно-прагматичному й світоглядному плані характеристики. Серед них можна виокремити такі, що перебувають на протилежних полюсах оцінної шкали.

Осердям метафоричної номінації України є лексеми *мати, матір, ненька, неня*, що дуже часто трапляються в літературі українського резистансу. Звичайно, ці лексеми з давніх-давен уживаються як народнопоетичне уособлення рідної землі, Вітчизни, України [5, с. 357]. Однак попри те, що концепт-образ БАТЬКІВЩИНА-МАТИ є традиційним для поетичної картини світу українців, у творчості різних авторів, у різних історико-культурних умовах народжуються нові, самобутні смисли позначеного: *Ой хлопчики-плеканчики, де ви ся плекали, / що вас таких молодийких до УПА прийняли? / Кожного з нас годувала матінка рідненька, / закликала в УПА стати Україна-ненька* [4, с. 277] («Ой хлопчики-плеканчики»); *Ой чи чуєш Ти, Царю, ту сумную новину? / Закували у кайдани нашу неньку Україну* [10, с. 428] («Нова радість стала»).

Витоки такої номінації пояснюються не лише тісним концептуальним зв'язком БАТЬКІВЩИНА – МАТИ, а й схильністю носіїв української ментальності (і міфологічного світогляду взагалі) до анімізації неживого, абстрактного. У художніх текстах це передається по-різному, передусім за допомогою лексики на позначення процесуальних і не процесуальних ознак, властивих людині. Так, Україна постає як *знедолена, страждаюча, розп'ята: До першої зорі встали всі повстанці, / Спаса привітали з радістю на серці: / «Благослови, Божий Сину, / страждаючу Україну, / просим щастя, долі / та миру і волі»* [10, с. 381] («Всюди по Вкраїні»). Україна журиться, тужить, плаче, ридає, терпить знущання ворогів, але в перспективі вона воскресне, усміхнеться: *Була Україна в сльозах і руїнах, / тужила за синами вона, / але ще не вмерла, не впала на коліна / прекрасна наша рідна сторона* [10, с. 73] («Ішли ми до бою темними лісами»); *На моїй високій могилі – / червона калинонька, / вона мені всю правду скаже, / як воскресне Вкраїнонька* [6, с. 232] («Прощай, холодная темнице»); *Гей! Усміхнеться наша Україна, / як у вінку молода* [10, с. 13] («Чи то в хмарах гуде»).

Образ нареченої, що входить до смислової структури концепту УКРАЇНА в художньому дискурсі українського резистансу, настільки оригінальний та асоціативно багатий, що забезпечує експресивність не просто окремих лінгвоодиниць, а всього мікроконтексту. Якщо Україна – наречена, то весільним бенкетом виступає боротьба, розправа з ворогом: *Від Сяну і Збруча йде пісня могуча, / до Дону гукнули Карпати: / «Вставай, Україно, бери своє віно, / збирай жемчуги і дукати!» // У досвітніх росах сріблиться колосся – / Твої це пшеничні вінци, / вінчайся в те зілля на гоже весілля, / скликай всіх діток-українців. // Гей, рідні діти, вже сонечко світить, / збирайтесь на пир погуляти, // на рідних загонах вином та червоним / московських гостей напувати [10, с. 70] («Від Сяну і Збруча»).* У жартівливо-іронічному контексті Україна постає ще й як «дівчина незасватана»: *Над Москвою хтось голосить, грозить і гуде, / Україну свата Йосиф, а вона не йде [10, с. 352] («Над Берліном вітер віє»).*

У радянських піснях зв'язок між концептами БАТЬКІВЩИНА – МАТИ реалізується через ототожнення відповідних концептів то з СРСР, то з Україною: *Батьківщино радянська, – / щира наша мати, – / ворогам твоїм ніколи / тебе не здолати! [13, с. 567] («Батьківщино наша люба, волі перемога»); Будь здорова, будь щаслива, – / ти не сиротина, / пригорнула тебе мати / Радянська Вкраїна [13, с. 539] («Гей, заспівало все в Карпатах»).* Україна виступає однією із республік-сестер Російської РСР: *Тоді ж то Україна, / як свій милий край покидала, / плакала-ридала / та до своєї сестри / Русі Великої приходжала, / словами промовляла: / «Ой ти, сестро, сестро / Русь моя Великая! / Прошу ж я тебе: / добро вчини, / в боротьбі мені поможи, / бо кати фашизьянські / на мій край напали, / міста-села попалили, / а степи вольнії та широкії / полонили!» / Тоді ж то сестра Русь Великая / добреє серце мала, / словами промовляла: / «Ой ти, сестро, сестро Україно, / не плач, не журися! / Та є в мене воїни великі – / поглянь-подивися!» [13, с. 516–517] («Про визволення України»).*

У текстах радянських пісень оцінний аспект опису України є досить вузьким. Україна одержує негативно чи позитивно конотовані характеристики відповідно до комунікативно-прагматичних настанов автора. Зауважмо, що навіть у контексті не завжди легко розмежувати концепти УКРАЇНА та СРСР, оскільки такі узагальнені найменування, як *наша земля, рідна земля, радянська земля, наша країна, край, рідний край, колгоспний край, країна Рад, Батьківщина, Вітчизна*, часто функціонують без уточнення. Однією з найсуттєвіших у смислі концепту УКРАЇНА є метафорична ознака «квітуча», «та, що розцвітає». З одного боку, підґрунтям концептуалізації цієї ознаки є соціально-політичний акцент на Україні, як на *землі пребагатій, землі родючій*, що для комуністичного Радянського Союзу з його колгоспним устроєм мало надзвичайно важливе значення: *Ожило село колгоспне, / залунала пісня, / зустріча земля родюча / трактори із міста. / Вітер буйний в синім небі / хмари розганяє; / наша*

рідна Україна / знову розцвітає [13, с. 536] («Розцвітає Україна»). З іншого боку, це результат художнього втілення образу обіцяного комунізмом (однак наскрізь штучного) «світлого майбутнього», повоєнної відбудови СРСР: *В дружбі збратаних народів / радісно на волі – / розцвітає Україна / у щасливій долі!* [13, с. 566] («Ой збиралися на раду»); *Шістнадцять республік – / шістнадцять сестер / в єдину сім'ю / возз'єднались тепер, / щоб жити прекрасно, / цвісти-розцвітають, / в великій Союзі / могутньо зростають!* [13, с. 568] («Шістнадцять республік – шістнадцять сестер»).

Поєднання позитивно й негативно оціненого в смисловій структурі концепту УКРАЇНА характерне для художніх текстів резистансу. Такий двоїстий образ України відображає дуалізм бачення держави у світлі суспільно-історичних реалій 40 – 50-х років ХХ століття. З одного погляду Україна – *пісні й волі сторона, рідная земля свята, козацький край, багатий край, славна Україна, мила Батьківщина, рідна ненька, люба Мати*, з іншого – *поганьблена земля свята, залита кров'ю Україна, зруйнований край, розритий край, розп'ята Україна, злита кров'ю ненька, сирота: Батьківщино, о люба наша Мати, / ми знищим ката, волю принесем. / І заgrimлять мотутнії гармати, / вітаючи Тебе з воскресним днем* [12, с. 42] («Марш «Сіроманців»); *«Ой товаришу, повстанче, / молодий козаче, / згинемо за Україну, / бо сирота плаче»* [10, с. 187] («Свищать кулі, гострі кулі»).

Неможливо досягнути повноти образу України, якщо не розглядати його в єдності з національними символами, що є результатом «роботи асоціативного компонента національної свідомості, відбитого в асоціативних значеннях слів» [9, с. 139]. Однак ідеться не лише про традиційні народні символи (калина, верба, рута, соловейко, чайка та ін.), а й про державну символіку України й національно-визвольної боротьби. Блакитно-жовтий стяг і тризуб – атрибути української державності, національної самоідентифікації, коріння яких сягає часів Київської Русі (тризуб був гербом Київської Русі – України за князювання Володимира Великого). За радянського режиму навіть згадка про них була суворо заборонена й загрожувала політичними репресіями. У літературі українського резистансу назви української символіки активно залучаються до експресивного текстотворення й асоціюються з вільною Україною: *Із гір Карпат лунає пісня волі, / із гір Карпат лунає волі зов, / під жовто-синім прапором свободи, / там, де заграла українська кров* [10, с. 20] («Із гір Карпат лунає пісня волі»); *Нам не страшний червоний Кремль, ні дикі орди сходу, / нас в бій веде святий тризуб, знам'я вільного роду. / Щастя нам Бог, розбити льох, де гине наша Мати, / щоб з нею враз в побіди час воскресний день стрічати* [10, с. 15] («Ми йдемо у бій»). Звичайно, символічні конотації цих назв не закріплені за їхньою семантикою як окремі співзначення, адже виступають оказіонально.

Україна також асоціюється з червоно-чорним стягом, чи, радше, червоно-чорний прапор виступає символом України, що бореться. І це зовсім не через зв'язок із козацтвом чи українськими націоналістами, відповідь варто шукати саме в художній творчості, у фольклорній традиції: *Повстанський стяг наш лопотить, / Червоно-чорний у бій скликає, – / в крові купається земля, / це Україна воскресає. // Повстанський стягу бойовий, / це кров тебе почервонила, / а рідная свята земля / тебе це чорним позначила. // Червоно-чорний стягу наш, / ідем в червоне без вагання, / щоб нашу Чорну і Святу / звільнить від ката у повстанні* [10, с. 51] («Повстанський стяг»).

Отже, концепт УКРАЇНА належить до культурних домінант (термін В. І. Карасика) ціннісної картини світу представників українського резистансу 40 – 50 років ХХ століття, що органічно доповнює українську загальнонаціональну парадигму культури. У художніх текстах концепт УКРАЇНА представлений рядом найменувань з різними емотивно-оцінними конотаціями. Експресивно маркований контекст створюється також за допомогою майстерної побудови тропеїчних і фігуральних структур мови, що породжують нові асоціативно-образні смисли концепту.

У текстах резистансу концепт УКРАЇНА має складніший зміст і набагато ширше, ніж у радянських піснях, асоціативно-образне смислове поле. Звичайно, в абсолютно різних художніх дискурсах акцентуються різні концептуальні ознаки України, що зумовлено екстралінгвальними чинниками. Перспективу вбачаємо в подальшому дослідженні особливостей вираження лінгвоконцепту УКРАЇНА через унікальні об'єкти національної культури, позначені власними назвами, а також через імена видатних українських діячів.

Література

1. Близнюк В. Ми рвали кайдани. Визвольні змагання УПА 1944 – 1955 рр. / Володимир Близнюк. – Косів : Писаний камінь, 2000. – 189 с.
2. Воркачев С. Г. Счастье как лингвокультурный концепт / Сергей Воркачев. – М. : ИТДГК «Гнозис», 2004. – 236 с.
3. Гімн державний / Українська радянська енциклопедія : в 12 т. – [2-е вид.]. – Т. 3. – К. : Голов. ред. Укр. рад. енциклопедії, 1979. – 552 с.
4. Дем'ян Г. Українські повстанські пісні 1940 – 2000-х років (історико-фольклористичне дослідження) / Григорій Дем'ян ; НАН України, Ін-т народознавства, відділ фольклористики. – Львів : Галицька видавнича спілка ; К. : Українська видавнича спілка, 2003. – 581 с.
5. Жайворонок В. В. Знаки української етнокультури : словник-довідник / В. В. Жайворонок. – К. : Довіра, 2006. – 703 с.
6. За волю України. Антологія пісень національно-визвольних змагань / записи, розшифрування, гармонізація, обробки, перепис нот, упоряд., примітки, статті Євгена Гіщинського. – [2-е вид., доп.]. – Луцьк : Волинська книга, 2007. – 390 с.
7. Карасик В. И. Языковой круг: личность, концепты, дискурс / Владимир Карасик. – М. : Гнозис, 2004. – 390 с.
8. Кононенко В. І. Мова у контексті культури : [монографія] / Віталій Кононенко. – Київ ; Івано-Франківськ : Плай, 2008. – 390 с.
9. Корнилов О. А. Языковые картины мира как производные национальных менталитетов / О. А. Корнилов. – [2-е изд., испр. и доп.]. – М. : ЧеРо, 2003. – 349 с.

10. Літопис Української Повстанської Армії : у 50-и т. – Т. 25: Пісні УПА / упоряд. З. Лавришин ; передм. англ. мовою. – Торонто : Видавництво «Літопис УПА», 1996 ; Львів : Спільне українсько-канадське підприємство «Літопис УПА», 1997. – 556 с.
11. Мойсієнко А. К. Мова як світ світів. Поетика текстових структур / Анатолій Мойсієнко. – Умань : Софія, 2008. – 280 с.
12. Співаник УПА. – Регенсбург : Mittelbayerische Zeitung, 1950. – 162 с.
13. Українські народні думи та історичні пісні / за ред. М. Т. Рильського ; [упоряд. : П. Д. Павлій, М. С. Родіна, М. П. Стельмах]. – К. : Вид-во Академії Наук Української РСР, 1955. – 660 с.
14. Яремко Я. П. Стратифікація концепту / Я. П. Яремко // Мовознавство. – 2009. – № 1. – С. 60–69.
15. Lakoff G. Metaphors We Live By / George Lakoff, Mark Johnson. – Chicago, London : The University of Chicago Press, 1980. – 242 p.

УДК 811.161.2'373

І. Є. Іншакова

СПЕЦИФІКА ФУНКЦІОНУВАННЯ ОДОРАТИВНОЇ ЛЕКСИКИ У ТВОРАХ М. КОЦЮБІНСЬКОГО

Иншакова И. Е. Специфика функционирования одоративной лексики у творях М. Коцюбинского.

Лексика сприйняття постійно перебуває в колі уваги науковців. У статті розглядається функціонування одоративної лексики в творчості М. Коцюбинського, визначено відповідні тематичні групи лексем із семантикою «запах».

Ключові слова: лексика відчуття, тематичні групи, запах, одоративна лексика.

Иншакова И. Е. Специфика функционирования одоративной лексики в произведениях М. Коцюбинского.

Лексика восприятия постоянно пребывает в центре внимания ученых. В статье рассматривается одоративная лексика в творчестве М. Коцюбинского, определены соответственные тематические группы лексем с семантикой «запах».

Ключевые слова: лексика восприятия, тематические группы, запах, одоративная лексика.

Inshakova I. Y. A specific character of functioning of odourative vocabulary in M. Kotsyubynsky's works.

Vocabulary of perception is constantly attracting researchers' attention. The article deals with the odourative vocabulary in M. Kotsyubynsky's works. The author investigates appropriate thematic groups of lexemes with semantics of «odour».

Key words: vocabulary of perception, thematic groups, odour, odourative vocabulary.

Лексика сприйняття постійно перебуває в колі уваги лінгвістів. У вітчизняному, зарубіжному мовознавстві останні кілька десятиліть підвищений інтерес до феномена запаху й відповідної лексики.

Запахи досліджують у різних аспектах фізіологія, соціологія, культурологія, психологія. В українській, російській лінгвістиці, психолінгвістиці відомі праці, присвячені частковим аспектам опису цієї лексики (І. Я. Франко, О. І. Білецький, В. В. Виноградов, В. П. Сидельников, Л. Вейсгербер, Л. М. Васильєв, Ю. Н. Караулов, А. П. Василевич, Е. В. Гейко, Л. Б. Крюкова, В. В. Лещенко, Н. С. Павлова, І. Г. Рузін, Р. М. Фрумкіна, А. Вежбицька, А. В. Житков, Н. А. Ніколіна, Л. Ставицька, М. В. Одинцова, В. В. Дятчук та ін.).

Запах – конкретна властивість тієї чи тієї реалії, яка в сучасній свідомості віддзеркалюється через нюхове відчуття. Людина сприймає

безліч запахів. Їх уплив, різноманітність відчуттів відбивається в мові [1, с. 36]. Для передачі відтінків сприймання запаху, його поширення, виділення певним джерелом мова виробила ряд синонімічних засобів. Це іменник-підмет + характерні дієслова типу *п'янить, паморочить, душить, лоскоче* тощо та дієслова зі значенням «сприймати» + іменник-додаток на позначення запаху взагалі [1, с. 36].

Дієслова (залити, видихати, розливати, пускати тощо) + відповідні іменники, прикметники, на думку В. В. Дятчук, «...дають нові відтінки словесного живописання, надаючи явищам природи властивостей живих організмів, унаслідок чого створюються образні, метафоричні картини» [1, с. 42].

Н. С. Павлова, аналізуючи лексику з семою «запах» у мові, мовленні, тексті, виокремлює 15 сем «характеристика запаху». Найбільш частотними вона вважає такі: «оцінка запаху», «інтенсивність запаху», «вплив запаху на людину», «якість запаху» [3, с. 8].

Метою нашої статті є розгляд специфічної лексико-семантичної групи слів на позначення запаху в творчості М. Коцюбинського.

Засоби передачі запаху у творах письменника різноманітні, активно використовуються дієслова, іменники, прикметники в переносному значенні, синкретичні образи запаху. Кожна частина мови утворює свій семантичний ряд. Наприклад: іменники – *запах, задуха, мертвота, нюх, сморід, пахоці, дух, чад, аромат, дим*; дієслова – *запахла, п'янив, смерділа, курився, війнуло, напоєний, чаділо, несе, полоскотав, тхнуло, шибнуло*; прикметники – *запашний, смердючий, пахучий, кислий, п'яний, свіжий, спертий, душний, димний, прілий, нудний, солодкий, їдкий, гнилий, задушний, медовий, солодкуватий, гострий*; прислівники – *душно* тощо.

На позначення запахових вражень мова має небагато слів. На цьому наголошував ще І. Я. Франко у праці «Із секретів поетичної творчості»: «Наша мова найбагатша на означення зору, менше багата, але все-таки досить багата на означення вражень слуху і дотику, а найбідніша на означення смаку і запаху» [5, с. 79].

Науковці, аналізуючи семантику синтаксичних конструкцій зі значенням запаху, звертають увагу на явище синкретизму, бо часто перетинаються компоненти смакових, зорових, дотикових відчуттів та ін. Це спостерігаємо і в творчості письменника: *Се була оргія квітів і трав, п'яний сон сонця, якесь шаленство кольорів, пахоців, форм...* (2, с. 34).

Склад лексем із семантикою «запах» представлений словотвірними гніздами з одоричною семантикою, узуальними коренями української мови: *-пах-, -дух-, -душ-, -чад-, -аромат-, -дим-, -мертв-, -сморід-, -тхн-, -гни-, -мед-, -кур-* та ін.

Розглядувані одиниці часто вводяться в текст у конструкціях «дієслово + іменник в О. в.», що називає джерело запаху. Як правило, у ролі таких дієслів виступають слова-специфікатори пахло, дихало, тхнуло,

війнуло, віддавала та ін.: *Засипана глищею, що віддавала прілим духом...* (1, с. 408); *Скрізь тхнуло гноєм* (1, с. 299); *Тут було затишно і пахло смолою* (1, с. 299); *На нього тхнуло теплом із піддашшя, а з-під білих ряден почулося сонне сопіння та хропіння* (1, с. 238). Більшість таких аналізованих речень є односкладними безособовими.

Характерною рисою творів автора є вживання одоративних лексем у порівняльних зворотах: *На нього війнуло, як з гнилого болота улітку, тим знайомим теплом їдальні, молока з чаєм...* (2, с. 186); *Закопчені стіни, долівка в ямах, а кислий дух поту й розчини, як кіт лінивий на печі, міцно заліг в пекарні* (2, с. 131); *Ту атмосферу носив Кирило з собою, як квітка запах* (2, с. 28); *А небо чисте, і темне, і запашне, немов з фіалок* (2, с. 11).

Часто використовуються письменником конструкції «іменник + іменник в Р. в.», що вказують на тип, характер, джерело запаху. Це кваліфікатори запаху: *З-під гіллястих кущів дихає на неї тепле повітря, насичене пахощами чорнозему* (1, с. 244); *Затуманена запахом квіток...* (1, с. 321).

Найбільш частотні слова з коренем пах виступають у ролі родового поняття. У текстах із 150 прикладів виявлено 82 словоформи із коренем пах. Це форми іменників: *запах, пахощі*; дієслів: *запахла*; прикметники: *запашний, пахучий*. Наприклад: *Цвіли яблуні; тихе повітря дихало чудовими пахощами* (1, с. 46); *Обсипана рожевим світлом, свіжа та гарна, Настя здавалася запашною трояндою* (1, с. 84).

Авторський контекст надає лексемам додаткових смислових відтінків (-мед-, -чад-): *Над дорогою часом попадалась уся в цвіту дика груша або куц черемхи з медовим запахом білих делікатних китиць* (1, с. 299); *...Огонь засичав, причаївся, дихнув чадом і чорним димом...* (1, с. 131); *...Колосся вже обсмалилось, придиміло, і сніпки лиш чаділи, обліті водою* (1, с. 131).

У текстах виявлені лексеми, значення кореня яких вказує на конкретний тип запаху (-гор-, -гнил-, -затхл-, -тухл-, -мед-, -пал-, -пріл-, -чад-): *Прілий дух гнилих пнів, запах кладовища лісного йшов на них з пуці...* (2, с. 242); *Світло коливалось од сміху і чаділо димом* (2, с. 248).

Лексеми з коренем -нюх- – спеціалізовані, називають соматичні процеси відчуття запаху: *Для більшої певності він навіть понюхав корінці, але вони мали звичайний дух* (1, с. 212); *Уранці дими снувались понад селом і лоскотали ніздрі. Люди нюхали чад і позирали на панський двір* (2, с. 139).

Л. Ставицька поділяє запахи на шість груп, що враховують переважно джерела запаху: запахи природи, цивілізації, людські запахи, їжі, напоїв, абстрактні, інші запахи [4, с. 76].

Залежно від джерела запаху можна виокремити в художньому просторі М. Коцюбинського основні тематичні групи слів. Найбільшою за обсягом є група запахів природи, зокрема рослин (близько 25 прикладів). Сам автор переймався цими питаннями: *Коли б я хоч трохи переніс на*

папір колорит Гуцульщини і запах Карпат, то й з того був би задоволений (1, с. 29). У творах письменнику безперечно вдалось передати якнайповніше запахи рідної природи. Це аромати степу: *Хіба не волею самою віє сей вітер низовий, що зібрав усі пахощі степові...* (1, с. 183); полонини: *Зеленим духом дихнули смереки, зеленим сміхом засміялися трави...* (2, с. 212); *Остра полонинська трава сильніше запахла* (2, с. 219); *Він запускав пальці в пухнату вовну або з батьківським почуттям брав на руки ягня – і дух полонини віяв тоді над ним та кликав у гори* (2, с. 231); запахи трав, сіна: *На високих місцях поріс, як джунглі, сивий полин і п'янив повітря гіркими пахощами, густими й задушливими* (2, с. 34); *Я був наче п'яний од духу дикого полину, що залляв скелі і напоїв повітря своїм диханням* (2, с. 188); *Там вітер віє в міжгір'я, напоєний дроком і полинами, там молодіють куці, як свіжі дівчата...* (2, с. 194); *...Сивий полин і п'янив повітря гіркими пахощами...* (2, с. 417); *І знов йшли далі по камінцях, що розсипались з-під подошов, серед килимів дроку, золотого і запашиного, над якими чорне ріжкове дерево пускало зелені сльози стручків* (2, с. 193); *Із трави йшов запах чебрецю та диктамнусу* (1, с. 408); *Мене спиняє біла піна гречок, запашина, легка, наче збита крилами бджіл* (2, с. 45); *Густий запах пізніх гречок і сухої стерні повівся з поля* (2, с. 267); *Біліє широка бинда гречки, і пахощі повівають* (1, с. 502); *Сіно таке слизьке, гладеньке, так гарно пахне...* (2, с. 134); *Вітер шумить поміж стогами, п'яний од духу сіна, хмари лягають в покоси...* (2, с. 135); *По далеких горбах самотіли тихі гуцульські оседки, вишневі од смерекового диму, яким прокурились, гострі дашки оборогів з запашиним сіном...* (2, с. 215).

Однією з продуктивних груп одоративів є запахи їжі (близько 17 прикладів): *Дух свіжої мамалиги приємно полоскотав йому нюх...* (1, с. 234); *У млині стояв теплий, приємно солодкуватий запах свіжої кукурудзяної муки* (1, с. 340); *Подають рибу – і він втягує в себе запашину пару і кладе на тарілку великий шматок* (2, с. 9); *Або той чорний разовий хліб, який так гарно, по-сільськи, пахне* (2, с. 48); *...Йй так хотілось чогось гарячого, смачного, незвичайного, а запах свіжої линини лоскотав ніздрі, спирав віддих...* (2, с. 98); *Тепер вже щодня палав у печі веселий вогонь, смачно пахло борцем або галушками...* (2, с. 113); *Зібралось багато людей, їли капусту, пахло коливо медом...* (2, с. 181); *Він приносить до стаї запах кулеші та диму і довгим мелодійним тремтінням оповідає...* (2, с. 220); *...Викликали часом в нашій уяві напівзабуті картини, запах смачної пари обіду в родинному колі* (2, с. 250).

У групі напоїв трапляються запахи чаю, кави, горілки. Наприклад: *Горілка сьогодні була гірка, смердюча й не мала сили – не брала* (2, с. 23); *Він нахиляє лице до мене так, що я чую горілчаний дух...* (2, с. 60); *Мене наповнюють пахощі чаю...* (2, с. 62); *Дух спирту лоскотав ніздрі, і спазматичним рухом горло ковтало слину* (2, с. 160); *А коли Савка приніс, він любовно поглянув на пахучий напій ...* (2, с. 289); *Дух свіжого чаю*

мішався з озонованим повітрям, в одчинені вікна дивилось зорями небо (1, с. 307); ...А по хаті розходилась запашна пара свіжої кави (1, с. 377); Запах свіжої кави мішавсь із запахом часнику (1, с. 419); Запах горілки, змішавшись з важким духом бакуну, наскрізь прочадив чорні стіни корчми (1, с. 40). Запахи їжі, напоїв та ін. використовує автор в описі побуту, створенні картин життя.

У текстах активно функціонують лексеми як для передачі приємних запахів, так і неприємних: ...Повіяли вітри і принесли на своїх крилах невідомі досі пахоці... (1, с. 89); Лють пахоці в груді (1, с. 426); Аж пахоці гарні віють від нього (1, с. 479); ...Пахоці так і обіймають, так і огортають тебе (1, с. 504); Приходив обвіяний духом полів, свіжий, як дика квітка (2, с. 46); Сяду з челяддю обідати, кожне від мене ніс верне – смердить. А ти гадаєш – пахне? (2, с. 94); Ні, коли хочеш робити, то роби так, щоб він не мав охоти вертати, щоб йому пуста смерділа (2, с. 154); І той нудний запах назавше зв'язався у мене з образом смерті (2, с. 253); ...А люди байдужно веитались серед застарілого запаху трупів... (2, с. 255); Мотря годувала гусей, порожні удень хліви, звідки з глибоких чорних отворів йшов їдкий запах (2, с. 285); Вона навіть не типічна і скоріш смердить стоячим багном (2, с. 478); В кутку коло дверей стояв кадіб з капусти; важкий дух гнилої капусти виповняв повітря (1, с. 57); Важкий дух вуглецю розходитьсь в повітрі, здіймається вгору (1, с. 225); ...Вуглець заб'є їх їдким духом (1, с. 226); Навіть в хату залазить його гострий дух, од якого нудить... (1, с. 379); В кухні сморід (1, с. 501). Часто у творах письменника одоративна лексика супроводжує опис міста: *Весь Борислав – одна смердюча яма* (2, с. 348); *Ще містом смердить* (1, с. 502); *Чи ж можна мати світлий погляд на життя, живучи в тісним, смердючим місті...* (1, с. 505). У семантиці цих слів є наявна пейоративна оцінна сема – негативне ставлення. Серед цієї групи можна виокремити задушні запахи, тютюну: *За вікнами билась осіння негода, а в хаті, душній і димній, що одна тільки жила серед сонного царства дитячих ліжок, йшов бій невдоволених душ* (2, с. 203); *Важкий дух, високі та чорні хати з загратованими вікнами...* (1, с. 89); *Від заходу насувалася чорна хмара, задушний вітер нахрапом бив об гори, хвилював комиш у плавнях...* (1, с. 180); *Коли б хоч легенький подих низового вітру приніс на своїх крилах прохолоду, увілляв струмок життя у сю задуху, у сю степову мертвоту* (1, с. 183); *Заснував хату димок сигари, замережив поміст петлями кроків, наситив повітря думками...* (2, с. 287).

Незначною є група лексем для передачі специфічних запахів: *Щось чудне, нездорове, химерне, з запахом мускусу...* (2, с. 38); *Розсипаний цукор хрустів під ногами, мокнув у спирті шафран, гостро лоскочучи ніздрі...* (2, с. 252); *...З жовтим салом, з духом специфічним, кров'ю, покалічене тіло...* (2, с. 461); *З пекарні несеться специфічний дух свіжої крові й непрохоловшого, от-от ще живого м'яса* (2, с. 462); *На них війнуло*

холодом та специфічним духом льоху (1, с. 239); *Шухляди його стола виповнені були паперами з синіми рядками й наситили хатне повітря специфічним духом* (1, с. 389). Мабуть, до специфічних можна було б віднести запахи крові, м'яса: *Народ п'янів од запаху крові, хрипіння смерті, порохового диму* (2, с. 171); *Голі по лікоть руки, вогкі, з запахом свіжого м'яса, слизнули повз мої щоки...* (2, с. 251); *Коли я тільки дихнув тим солодким теплом свіжого м'яса, перед очима встала у мене смерть бабки* (2, с. 253); *запах крові* (2, с. 461); *дух смаленого тіла* (2, с. 461).

Із коренем *-аромат-* виявлений один приклад: *Сироко приносить до мене з Африки спеку і аромати Єгипту...* (1, с. 30).

Незначна кількість одоративів для передачі косметичних запахів, морських: *Чиєсь боа лоскоче щоки...теплий запах парфум...холодний, гарячий погляд...*(2, с. 11); *Шелестить літнім шумом нова одежа, пахне запашиним милом й шафранним духом свіжої паски* (2, с. 256); *Він теж з скрипом чобіт присів біля жінки, мало не задихнувшись од солодкого запаху пудри з її лиця* (2, с. 263); *До такого пахнув специфічним духом згіркої помади...* (1, с. 389); *Всі вони дихають сіллю та йодом* (2, с. 302); *Джузеппе втягає в себе той запах, облизує губи, вічно солоні...* (2, с. 302); *Пахне канатами, рибою, йодом* (2, с. 303).

Виявлені поодинокі приклади інших запахів (абстрактних, землі, поту, явищ, свічок та ін.): *Між деревами, в наметах рудого листу, щось пахло непевно, осіннє небо нудьгувало понад бульваром...* (2, с. 183); *Я забув причинити двері, і звідти тягло бадьорим повітрям, надією на фіалки* (2, с. 251); *І те «щось» зовсім не пахло щастям, достатком, спокоєм...* (1, с. 500); *Теплий запах холодного тіла* (1, с. 556); *запах тепла* (1, с. 556); *Він упивався весняним повітрям і тими пахощами чорної вогкої землі...* (1, с. 121); *Вози, худоба і люди збилися в купу, од якої йде пара і пахне потом і лайнаком* (2, с. 57); *Чорна вода у зрубі, в якій купують блиск свій воскові свічі, що пахнуть олійною фарбою...* (2, с. 57); *Я додаю од себе, що сьогодні серед зими пахне весною...* (2, с. 297); *Коли вітер несе над садами золотистий з цвіту пилок, сонце п'янить, наче добре вино...* (2, с. 303); *Мене затримує запах пароходного диму* (2, с. 308); *Стою на дорозі і втягаю у себе той легкий запах* (2, с. 308).

Характерною особливістю творів М. Коцюбинського є уживання змішаних, двох і більше кваліфікацій запаху: *...В повітрі бринять мухи, цвірінькають горобці, пахне свіжою ріллею, травицею, фіалками, пахне весною* (1, с. 122); *Якісь квітки і зела, невидані перше, тиха ласкавість контурів, запахи трав і землі, теплі, рідні простори* (2, с. 283); *...Блідий полонінь лизав сперте повітря, і синій чад, змішавшись з нудним запахом воску та з випаром тіл, висів над глухим гомоном в хаті* (2, с. 247); *В киплячий казан він сипле муку, крає її навхрест, і скоро запашина пара мішається з запахом диму* (2, с. 227); *З подри, де сохнуть великі круглі боханці будзу, повіває на ватага вітер, але не може прогнати зі стаї*

запаху вугля, сиру і овечої вовни. Бо тим самим пахне і ватаг (2, с. 222); ...І вся маса морського повітря, весь запах солі, полинів, сонця – проходить крізь нас (2, с. 189); Дух кінського гною і свіжих яблук міцно тримався в повітрі (2, с. 152); Нічна задуха насичена була сильними пахощами татарського зілля, куширу, зогрітої води (1, с. 325).

Навіть у публіцистиці автор уживав образні одоративи: *Просто не маєш охоти що-небудь послати до «Нової громади» – так звідти несе чимось запліснілим, могильним, так тхне льохом звідти. Потреба в свіжім, європейським органі дуже відчувається у нас: є у нас кілька визначних талантів, з'являються нові сили, починає потрохи пахнути весною в нашій літературі...*(1, с. 566).

Отже, одоративна лексика в творах М. Коцюбинського відображає особливості особистості письменника, специфічне сприйняття світу автором, служить для повної характеристики пейзажу, персонажа, предмета, явища, є продуктивним засобом створення художньої образності.

Література

1. Дятчук В. В. Як передається в мові відчуття запаху / В. В. Дятчук // Культура слова. – К., 1978. – Вип. 15. – С. 35–42.
2. Коцюбинський М. М. Твори : у 2-х т. / М. М. Коцюбинський. – К. : Наук. думка, 1988.
3. Павлова Н. С. Лексика с семей «запах» в языке, речи и тексте : автореф. дис. на соискание учён. степени канд. филол. наук : 10.02.01 «Русский язык» / Наталия Сергеевна Павлова. – Екатеринбург, 2006. – 19 с.
4. Ставицька Л. Стаття крізь призму запаху / Л. Ставицька // Вісник Львівського ун-ту : Серія філологічна. – 2006. – Вип. 38. – Ч. II. – С. 72–78.
5. Франко І. Я. Із секретів поетичної творчості / Іван Якович Франко // Збір. творів : у 50-и т. – К., 1980. – Т. 37.

УДК 81'36.373.423:811.93

Г. В. Карнаух

ДЕЯКІ АСПЕКТИ ЗНЯТТЯ ГРАМАТИЧНОЇ НЕОДНОЗНАЧНОСТІ СЛОВОФОРМ У ТЕКСТАХ ХУДОЖНЬОГО СТИЛЮ (НА МАТЕРІАЛІ ПРОЗОВИХ І ПОЕТИЧНИХ ТВОРІВ)

Карнаух Г. В. Деякі аспекти зняття граматичної неоднозначності словоформ у текстах художнього стилю (на матеріалі прозових та поетичних творів).

У статті розглядаються якісні та кількісні характеристики даних, отриманих у результаті застосування алгоритму для автоматичного зняття неоднозначності словоформ, які виступають як власні і загальні назви.

Ключові слова: граматична неоднозначність словоформ, дизамбігуація (зняття неоднозначності словоформ), алгоритм, власна назва, загальна назва.

Карнаух А. В. Некоторые аспекты снятия грамматической неоднозначности словоформ в текстах художественного стиля (на материале прозаических и поэтических произведений).

В статье рассматриваются качественные и количественные характеристики данных, полученных в результате использования алгоритма для автоматического снятия неоднозначности словоформ, выступающих в качестве имен собственных и нарицательных.

Ключевые слова: грамматическая неоднозначность словоформ, дизамбигуация (снятие неоднозначности словоформ), алгоритм, имя собственное, имя нарицательное.

Karnaugh G. V. Some aspects of elimination of grammatical ambiguity separate word forms in belles-lettres texts (based on prose and poetical compositions).

This article examines qualitative and quantitative data obtained in the result of algorithm using for automatic elimination of grammatical ambiguity of separate word forms which appear in the text as proper and common names.

Key words: grammatical ambiguity, disambiguation (elimination of ambiguity of separate word forms), algorithm, proper name, common name.

Однією з унікальних властивостей мови як системи знаків є те, що більш ємнісний за обсягом і багатовимірний за структурною організацією план змісту не має однозначного відповідника плану вираження. Словесний знак є перш за все таким, що «прикладається» до низки однотипних, однорідних або ж аналогічних явищ [4, с. 13], тоді як у повністю формалізованій мові логіки питання про багатозначність відсутнє, оскільки в ідеальній моделі мови їй взагалі немає місця.

Асиметрія мовного знака є головною умовою його функціонування [10, с. 78]. Означувані й означувальні постійно рухаються у площині реальності. «Кожне виходить з меж, призначених йому партнером: означувальне прагне оволодіти інакшими функціями, аніж його власні; означуване прагне до того, щоб виразити себе інакшими засобами, аніж його власний знак. Вони асиметричні, будучи парними, опиняються у стані нестійкої рівноваги. Саме завдяки цьому асиметричному дуалізму структури знаків лінгвістична система може еволюціонувати: «адекватна» позиція знака постійно переміщується внаслідок пристосування до потреб конкретної ситуації» [3, с. 90].

Мова – складний, динамічний живий організм і не є тією ідеальною системою знаків, у якій всі елементи характеризуються однозначною відповідністю. Крім того, мові притаманний ряд властивостей і рис, що суперечать ідеальній моделі. Водночас, як інструмент для виконання складних функцій вона постійно розвивається і вдосконалюється. А феномен неоднозначності пояснюється перш за все тим, що мовний знак «завжди є акт мислення, а мислення безмежне вже через те, що воно є відображенням дійсності, також завжди безмежної» [8, с.123].

У зв'язку з цим Г. В. Колшанський наголошує на необхідності визнати, що багатозначність як у сфері лексики, так і у сфері граматики є необхідною якістю мови, зумовленою самою сутністю її матеріальної будови, самою природою людської мови: узагальнюючим характером мовного знака – слова і абстрактною сутністю граматичних категорій [4, с. 13]. Проте саме явище неоднозначності¹ є суттєвою перешкодою при автоматичній індексації, машинному перекладі, автокорекції і т. ін. Тому створення й удосконалення систем автоматичної обробки текстів, насамперед, передбачає автоматичне зняття неоднозначності словоформ, зокрема граматичної омонімії. В Українському мовно-інформаційному

¹ Неоднозначність, або ж багатозначність, трактується як родове поняття, що поєднує полісемію й омонімію [6, с. 93].

фонді НАН України (УМІФ) «активно ведеться розробка систем розуміння мови та природомовного людино-машинного діалогу, засобів міжмовної адаптації, систем семантичного аналізу тексту, а також інших інтелектуальних артефактів, орієнтованих на природну мову» [5, с. 3]. Запропонована в УМІФі комп'ютерна програма базується на застосуванні статистичних підходів і надає змогу виконувати граматичну розмітку текстів, написаних українською мовою, аналіз статистичних параметрів текстів (триграм)² і граматичну дизамбігуацію³.

Розроблення алгоритмів автоматичного усунення граматичної неоднозначності словоформ передбачає вивчення поведінки граматичних омонімів у мові та мовленні на достатньо репрезентативному мовному матеріалі, адже «урахування кількісно-якісних характеристик явища сприятиме не тільки побудові оптимального алгоритму автоматичного зняття морфологічної неоднозначності текстових словоформ, а й вивченню закономірностей функціонування граматичної омонімії у процесі зберігання та передання інформації» [11, с.71].

Метою запропонованої статті є апробація алгоритму для лінгвістичного процесора⁴, що сприятиме підвищенню кількості правильно ідентифікованих програмою неоднозначних словоформ, які виступають як власні і загальні назви, на матеріалі прозових та поетичних творів, а також детальний опис отриманих результатів у зіставному аспекті.

Аналіз даних ідентифікації текстових словоформ зазначеною програмою продемонстрував, що певна кількість омонімів зумовлена лексико-граматичною категорією відношення власна / загальна назва (*потік* – іменник, чоловічий рід, називний і знахідний відмінки, однина; *Потік* – іменник, чоловічий рід, називний і знахідний відмінки, однина, власна назва (річка в Україні); *Потік* – іменник, чоловічий рід, називний і знахідний відмінки, однина, власна назва (населений пункт в Україні); *потік* (від *потекти*) – дієслово док. виду, мин. час, чол. рід, одн.).

У писемному варіанті мови цей тип граматично неоднозначних словоформ розмежовується на графічному рівні, що дозволяє побудувати відповідний алгоритм, метою якого є ідентифікація неоднозначних словоформ, що виступають як власні і загальні назви⁵. Апробація алгоритму проводилася на матеріалі текстів художнього стилю, зокрема

² Кожне речення в тексті поділяється на трійки словоформ (триграми), які складаються з одиниці, що досліджується, і двох сусідніх (попередньої та наступної). Отже, при статистичному аналізі будь-якої словоформи враховуються показники всіх трьох складників триграми.

³Зняття неоднозначності, розв'язання неоднозначності, використання лінгвістичних та екстралінгвістичних чинників для уточнення неоднозначного слова в конкретному вживанні [1, с. 178].

⁴ Сукупність штучних моделей природної мови, алгоритмів і програм, що описують будову та функціонування цих моделей, і технічні засоби, що реалізують цю модель [9, с. 10].

⁵ Див. про це докладніше: Карнаух Г. В. Велика і мала літери як засіб розрізнення неоднозначних словоформ при автоматичній дизамбігуації / Г. В. Карнаух // Проблеми граматики і лексикології української мови : зб. наук. праць. – К. : НПУ ім. М. П. Драгоманова, 2011. – Вип. 8. – С. 26 – 36.

новели «Спогад про океан» Олеся Гончара, поетичних творів «Тінь Сізіфа» Ліни Костенко та «Кирпатий барометр» Василя Симоненка.

Для об'єктивної оцінки роботи запропонованого алгоритму дослідження виконано на різних за якісно-кількісними показниками робочих текстах⁶, які, у свою чергу, належать до одного й того ж художнього твору. Так, на матеріалі новели було створено 3 робочих тексти (різняються за кількістю словоформ): речення (10 словоформ), уривок (174 словоформи), твір (20 208 словоформ). В основу формування робочих текстів на матеріалі поетичних творів покладено формальну ознаку: оформлення рядків у строфі (написання початкової літери першого слова кожного рядка). Відтак, Варіант 1 відповідає оригінальному (авторському) оформленню твору, у Варіанті 2 спеціально змінено початкову літеру першого слова в рядку на малу / велику відповідно до синтаксичних вимог оформлення поезій.

Отже, у поезії «Тінь Сізіфа» (Варіант 1) рядок починається зі слова, написаного з великої літери, якщо воно є початком речення, і з малої – якщо є продовженням попереднього. У поетичному творі «Тінь Сізіфа» (Варіант 2) кожен рядок починається словом, написаним із великої літери.

У робочому тексті «Кирпатий барометр» (Варіант 1) усі рядки починаються словом, написаним з великої літери; текст «Кирпатий барометр» (Варіант 2) оформлений за аналогією до поезії «Тінь Сізіфа» (Варіант 1).

Дослідження, присвячене апробації зазначеного алгоритму, проводилося в кілька етапів:

1. Маркування прозового твору
  - 1.1. «Спогад про океан»
    - 1.1.1. Речення
    - 1.1.2. Уривок
    - 1.1.3. Новела
  - 1.2. Опис та зіставлення отриманих результатів
2. Маркування поетичного твору
  - 2.1. «Тінь сізіфа»
    - 2.1.1. Варіант 1
    - 2.1.2. Варіант 2
  - 2.2. «Кирпатий барометр»
    - 2.2.1. Варіант 1
    - 2.2.2. Варіант 2
  - 2.3. Опис та зіставлення отриманих результатів

⁶ Робочі тексти – ті, на матеріалі яких проведено апробацію алгоритму. Тексти взято з художніх творів «Спогад про океан» Олеся Гончара (Гончар Олесь. Твори : у 12 т. / О. Т. Гончар ; [редкол. : М. Г. Жулинський (голова) та ін.]. – К. : Наук. думка, 2001. – Т. 7 : Твоя зоря ; Далекі вогнища ; Спогад про океан; Коментарі / [упорядкув. та комент. С. А. Гальченка]. – 560 с.); «Тінь Сізіфа» Ліни Костенко (Костенко Л. В. Вибране. – К. : Дніпро, 1989. – 559 с.); «Кирпатий барометр» Василя Симоненка (Симоненко В. А. Земне тяжіння. Поезії. / В. А. Симоненко. – К. : Молодь, 1964. – 120 с.).

3. Загальний опис та зіставлення даних, отриманих у результаті маркування прозових і поетичних творів.

Для полегшення та прискорення процесу обробки результатів було створено допоміжну програму, що дозволяє зіставляти статистичні портрети⁷ досліджуваних текстів і порівнювати отримані дані.

1. Маркування прозового твору. При аналізі результатів практичного застосування алгоритму в реченні та в уривку не було виявлено жодної помилки (неправильно ідентифікованої неоднозначної словоформи, що входить у досліджувану групу, яку умовно можна назвати «власна / загальна назва», тобто таку, що містить множини неоднозначних словоформ, які позначають і власну, і загальну назви); у новелі 150 словоформ програма ідентифікувала неправильно (усі належать до таких, що мають декілька варіантів граматичних характеристик для словоформ на позначення загальної назви).

Усі помилки, отримані внаслідок застосування алгоритму, умовно можна поділити на два типи:

1. Неправильно визначено відмінок. Приклад: *Яворницький, звичайно, розумів, чому він саме таким постає в очах людей, ...йому лестило, що ...люди ніби на вічне збереження несуть йому дари своєї пам'яті, найчистіші творіння душі, несуть **пісні**, ще ніким не записані...*

Пісні – іменник, жіночий рід, знахідний відмінок, множина (промарковано: *пісні* – іменник, жіночий рід, називний відмінок, множина).

2. Неправильно встановлено частиномовну належність. Приклад: *Адже, з погляду мого егоїзму і моїх нетерпимостей, не ви, а лиш я **маю** рацію у визначенні ходу подій.*

Маю – дієслово, недоконаний вид, теперішній час, перша особа, однина (промарковано: *маю* (*май* (*зелень*))) – іменник, чоловічий рід, родовий відмінок, однина).

Зміни в кількості ідентифікованих словоформ, які відбулися після застосування алгоритму, представлено у вигляді діаграми 1 (див. рис. 1).

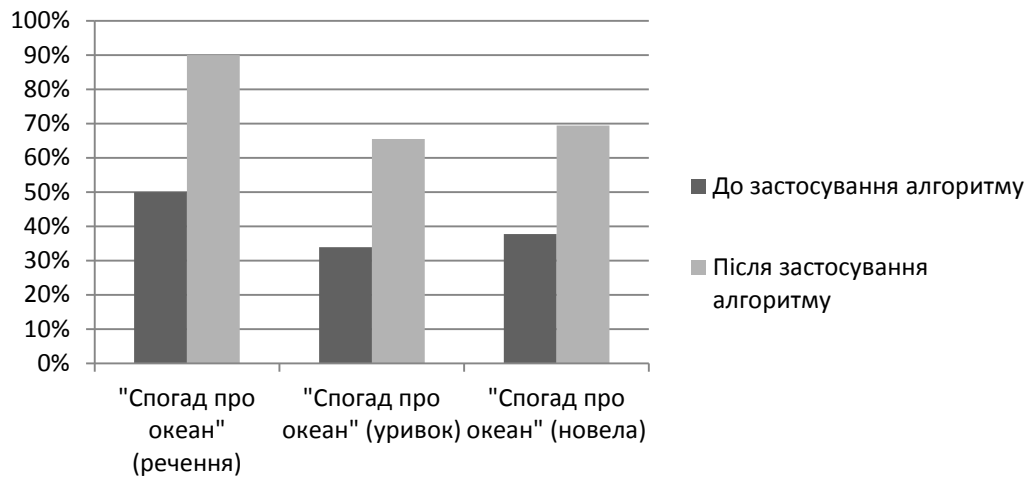
2. Маркування поетичних творів. Аналіз отриманих даних показав, що зміни в написанні початкової літери першого слова в рядку поезії «Тінь Сізіфа» майже не вплинули на результати маркування (у Варіанті 2, на відміну від Варіанта 1, неідентифікованою залишилася словоформа *потік*).

Проте зроблена нами зміна в написанні перших слів рядка поетичного твору «Кирпатий барометр» викликала збільшення кількості правильно розпізнаних неоднозначних словоформ, які входять до групи «власна/загальна назва» (Варіант 1 – 22 словоформи; Варіант 2 – 28 словоформ).

Також було виявлено словоформи, при ідентифікації яких програма припустилася помилки (неправильно визначений відмінок).

⁷ Певним чином сформована сукупність статистичних ознак тексту, отриманих шляхом його статистичної обробки за певними заздалегідь встановленими принципами [7, с. 75].

Рис. 1

Приклад 1: *Над народами, над віками*

Встало горе, мов чорний гном.

Горе – іменник, називний відмінок, середній рід, однина (промарковано: *горе* – іменник, знахідний відмінок, середній рід, однина).

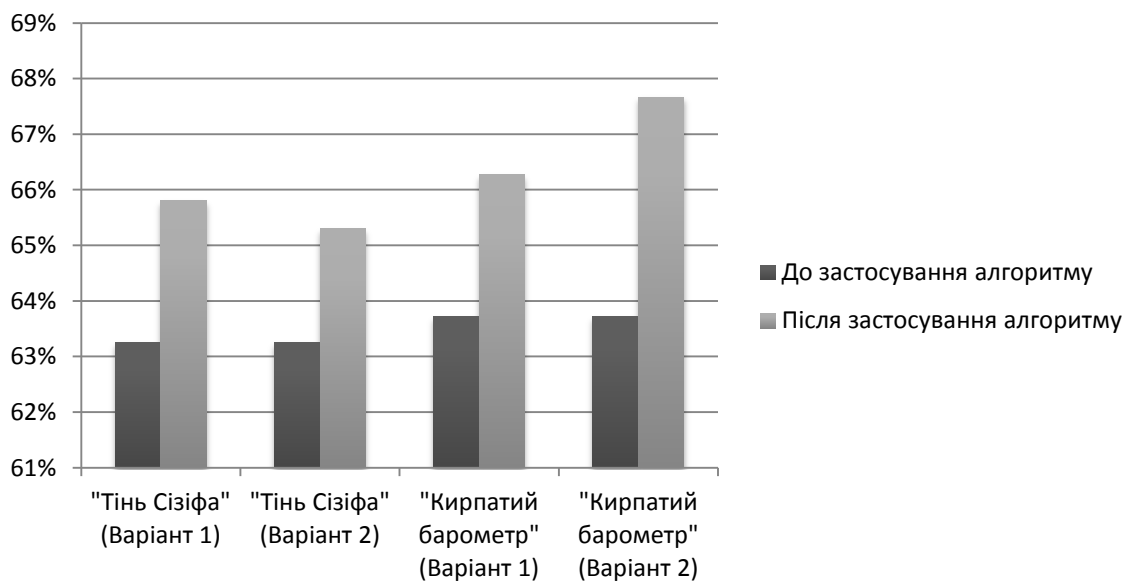
Приклад 2: *Ми винуваті, що міліють ріки*

І лисинами світять береги...

Береги – іменник, називний відмінок, чоловічий рід, множина (промарковано: *береги* – іменник, знахідний відмінок, чоловічий рід, множина).

Помилок у виявленні частиномовної належності неоднозначної словоформи не виявлено. Кількісні зміни щодо ідентифікації словоформ, пов'язані з використанням алгоритму, відображає діаграма 2 (див. рис. 2).

Рис. 2

3. Зіставлення даних, отриманих у результаті маркування прозових і поетичних творів продемонструвало, що кількість неоднозначних словоформ, які належать до групи «власна/загальна назва», коливається у межах від 7 до 13 %. Кількість неправильно ідентифікованих словоформ зростає прямо пропорційно збільшенню кількості словоформ у тексті («Тінь Сізіфа» (Варіант 1): кількість словоформ (група «власна/загальна назва») – 14, неправильно розпізнані словоформи – 1 (7,14 %) і «Кирпатий барометр» (Варіант 1) – 60 і 9 (15 %) відповідно; «Спогад про океан» (уривок) – 11 і 0 та «Спогад про океан» (новела) – 20 208 і 150 (8,96 %) відповідно). Отримані результати подано у вигляді *Таблиці 1*.

Таблиця 1

Текст	Кількість словоформ у тексті				Кількість словоформ (група «власна/загальна назва»)			Промарковано словоформ		Нерозпізнано словоформ	
	За-гальна	Омоні-мічні слово-форми	Неомоні-мічні слово-форми	Власна/ загальна назва	Промарковано		Нерозпізнано омонімічних словоформ	До застосування алгоритму	Після застосування алгоритму	До застосування алгоритму	Після застосування алгоритму
					Правильно	Неправильно					
«Тінь Сізіфа» (Варіант 1)	196	118 60,20%	78 39,80%	14 7,14%	5 35,71% (від 14) 2,55% (від 196)	1 7,14% (від 14) 0,51% (від 196)	8 57,14% (від 14) 4,08% (від 196)	124 63,26%	129 65,81%	72 36,73%	67 34,18%
«Тінь Сізіфа» (Варіант 2)	196	118 60,20%	78 39,80%	14 7,14%	4 28,57% (від 14) 2,04% (від 196)	1 7,14% (від 14) 0,51% (від 196)	9 64,28% (від 14) 4,59% (від 196)	124 63,26%	128 65,30%	72 36,73%	68 34,69%
«Кирпатий барометр» (Варіант 1)	430	281 65,35%	149 34,65%	60 13,95%	22 36,66% (від 60) 5,11% (від 430)	9 15% (від 60) 2,09% (від 430)	29 48,33% (від 60) 6,74% (від 430)	274 63,72%	285 66,27%	156 36,27%	145 33,72%
«Кирпатий барометр» (Варіант 2)	430	281 65,35%	149 34,65%	60 13,95%	28 46,66% (від 60) 6,51% (від 430)	9 15% (від 60) 2,09% (від 430)	23 38,33% (від 60) 5,34% (від 430)	274 63,72%	291 67,67%	156 36,27%	139 32,32%
«Спогад про океан» (речення)	10	5 50%	5 50%	1 10%	1 10%	0	1 10%	5 50%	9 90%	5 50%	1 10%
«Спогад про океан» (уривок)	174	115 66,09%	59 33,9%	11 6,32%	6 54,54% (від 11) 3,44% (від 174)	0	5 45,45% (від 11) 2,87% (від 174)	59 33,91%	114 65,51%	115 66,09%	60 34,48%
«Спогад про океан» (новела)	20208	12582 62,26%	7626 37,74%	1673 8,29%	870 52,00% (від 1676) 4,30% (від 20208)	150 8,96% (від 1676) 0,74% (від 20208)	653 39,03% (від 1676) 3,23% (від 20208)	7626 37,74%	14033 69,44%	12582 62,26%	6175 30,55%

Отже, аналіз отриманих результатів показав, що використання запропонованого алгоритму сприяє збільшенню кількості ідентифікованих словоформ загалом, зокрема тих, які виступають як власні та загальні

назви, а також дає змогу розраховувати на підвищення відсотка точності автоматичної дизамбігуації словоформ у тексті. Виявлені при маркуванні неоднозначних одиниць порушення не пов'язані з роботою алгоритму, адже помилку допущено після того, як алгоритм «зняв» неоднозначність, зумовлену існуванням власних і загальних назв (за умови наявності декількох варіантів граматичних значень для словоформ на позначення загальної назви). Тому можна зробити висновок, що застосування алгоритму на практиці надало змогу виявити неточності в роботі програми загалом. Що ж до кількості неправильно ідентифікованих словоформ, то вона зростає прямо пропорційно збільшенню кількості словоформ у тексті. Написання початкової літери першого слова в рядку поетичного твору (велика / мала) впливає на кількість розпізнаних одиниць (зокрема, написання першого слова кожного рядка строфи з великої літери значно зменшує кількісні показники автоматичної дизамбігуації).

Література

1. Англо-русский словарь по лингвистике и семиотике / [ред.-упоряд. А. Н. Баранов, Д. О. Добровольский]. – Т. 1. – М. : Помовский и партнеры, 1996. – 641 с.
  2. Карнаух Г. В. Велика і мала літери як засіб розрізнення неоднозначних словоформ при автоматичній дизамбігуації / Г. В. Карнаух // Проблеми граматики і лексикології української мови : зб. наук. праць. – К. : НПУ ім. М. П. Драгоманова, 2011. – Вип. 8. – С. 26 – 36.
  3. Карцевский С. Об асимметричном дуализме лингвистического знака / С. Карцевский // История языкознания XIX – XX веков в очерках и извлечениях / [под ред. В. А. Звегинцева]. – Ч. II. – М. : Просвещение, 1965. – С. 85 – 90.
  4. Колшанский Г. В. Контекстная семантика / Г. В. Колшанский. – М. : Наука, 1980. – 151 с.
  5. Корпусна лінгвістика / [В. А. Широков, О. В. Бугаков, Т. О. Грязнухіна та ін.] ; під ред. В. А. Широкова. – К. : Довіра, 2005. – 407 с.
  6. Кочерган М. П. Слово і контекст / М. П. Кочерган. – Львів : Вища школа, 1980. – 182 с.
  7. Крыгин М. Ю. Текст на естественном языке как объект статистического анализа / М. Ю. Крыгин // Біоніка інтелекту : наук.-техн. журнал. – 2000. – № 1 (72). – С. 75 – 82.
  8. Лосев А. Ф. Знак, символ, миф / А. Ф. Лосев. – М. : Изд-во Моск. ун-та, 1982. – 478 с.
  9. Пиотровский Р. Г. Инженерная лингвистика и теория языка / Р. Г. Пиотровский. – Ленинград : Наука, 1979. – 112с.
  10. Уфимцева А. А. Лексическое значение. Принципы семиологического описания лексики / А. А. Уфимцева. – М. : Наука, 1986. – 240 с.
- Шипнівська О. О. Функціонування міжчастининомовних морфологічних омонімів в українських текстах / О. О. Шипнівська // Мовознавство. – 2005. – № 6 (233). – С. 70 – 80.

УДК 811.161.2'373

Г. П. Клімчук

ФУНКЦІОНАЛЬНО-СТИЛІСТИЧНИЙ ПОТЕНЦІАЛ ТРАНСФОРМОВАНИХ ФРАЗЕОЛОГІЗМІВ У ПУБЛІЦИСТИЦІ М. ГРУШЕВСЬКОГО

Клімчук Г. П. Функціонально-стилістичний потенціал трансформованих фразеологізмів у публіцистиці М. Грушевського.

Статтю присвячено дослідженню індивідуально-авторської обробки усталених мовних засобів у публіцистиці М. Грушевського. Здійснено аналіз основних типів структурно-семантичної трансформації фразеологізмів, з'ясовано їх функціонально-стилістичне і прагматичне навантаження.

Ключові слова: фразеологізм, структурно-семантична трансформація, субституція, експлікація, редукція, алюзія, контамінація, стилістична функція, прагматичний ефект.

Климчук Г. П. Функционально-стилистический потенциал трансформированных фразеологизмов в публицистике М. Грушевского.

В статье исследуются особенности индивидуально-авторской обработки традиционных идиом в публицистике М. Грушевского. Проанализированы основные типы структурно-семантической трансформации фразеологизмов, определена их функционально-стилистическая и прагматическая нагрузка.

Ключевые слова: фразеологизм, структурно-семантическая трансформация, экспликация, редукция, аллюзия, контаминация, стилистическая функция, прагматический эффект.

Klimchuk G. P. The functional-stylistic potential of the transformed idioms in the publicism of M. Hrushevsky.

The article is dedicated to the researching of the individual-author's adaptation of the fixed language means in the publicity of M. Hrushevsky. The analysis of the main types of the idioms' structural-semantic transformation is effectuated here, the functional-stylistic and pragmatic filling are also ascertained in the article.

Key words: idiom, structural-semantic transformation, substitution, explication, reduction, allusion, contamination, stylistic function, pragmatic effect.

У сучасній українській лінгвістиці особливе зацікавлення викликає дослідження механізмів і прийомів індивідуально-авторської обробки традиційних фразеологічних одиниць (далі – ФО), бо «авторське використання фразеологізму, як і авторське використання слова, – таке ж невід’ємне надбання живої мови, як і нормативно фіксована їх форма» [7, с. 23]. Стилiстична привабливiсть трансформованих фразеологічних засобів, зумовлена їх новизною, свіжістю й несподіваністю, має неабияке значення передусім для публіцистичних текстів, оскільки повертає увагу до найсуттєвіших аспектів змісту.

До висвітлення питання індивідуально-авторських модифікацій узуальних фразеологізмів долучалося чимало зарубіжних дослідників, зокрема О. Кунін, І. Лепешев, В. Мокієнко, В. Телія, М. Шанський та ін. Однією з перших спроб комплексного вивчення прийомів трансформації ФО на матеріалі української прози була дисертація І. Гнатюк. Особливості функціонування оновлених фразем у художніх текстах стали предметом ретельного аналізу в наукових студіях Л. Авксентьєва, Л. Давиденко, В. Ужченка, В. Чабаненка, Л. Щербачук. Достатньо наукових робіт присвячено й розгляду індивідуально-авторських перетворень ФО в мові сучасної української преси (праці Н. Кочукової, О. Пономарева, Т. Свердан, О. Сербенської). Натомість дослідження прийомів трансформації традиційних фразеологізмів у мові української публіцистики кінця ХІХ – початку ХХ ст. усе ще залишається поза межами наукових інтересів лінгвістів, що зумовлює необхідність подальшого вивчення окресленої проблеми.

Мета нашої статті полягає в тому, аби з’ясувати функціонально-стилiстичний потенціал трансформованих ФО, засвідчених публіцистикою М. Грушевського, та описати способи його реалізації. Поставлена мета передбачає реалізацію таких завдань: 1) виокремити основні типи структурно-семантичної трансформації усталених словосполучень у мовній практиці М. Грушевського, простежити механізм їхнього застосування; 2) охарактеризувати експресивно-виражальні можливості та функціонально-прагматичне навантаження видозмінених фразеологізмів.

Зауважимо, що в лінгвістичних студіях під трансформацією розглядають стилістичний засіб, який полягає в цілеспрямованому оновленні семантики, модифікації традиційної ФО [1, с. 8]. Учені виокремлюють п'ять різновидів структурно-семантичної трансформації ФО: лексичну заміну компонента (компонентів) фраземи словами вільного вжитку (субституцію); поширення (експлікацію); скорочення компонентного складу (редукцію); натяк (алюзію); контамінацію [1, с. 108].

Публіцистична спадщина М. Грушевського представлена доволі оригінальними та яскравими зразками індивідуально-авторської обробки фразеологізмів. Найпродуктивнішим серед них є **субституція**.

Субституцією в мовознавчій практиці традиційно витлумачують «спосіб структурно-семантичної трансформації ФО, який полягає в цілеспрямованій заміні одного, кількох чи всіх його компонентів функціонально схожими елементами» [1, с. 109]. Цей різновид видозміни усталених висловів, спричиняючи структурні та семантичні зрушення у складі фразем, значно концентрує на собі увагу адресата.

З огляду на те, що носієм семантики в усталеному словесному комплексі зазвичай виступає стрижнева одиниця, модифікація якої може спричинити втрату зв'язку трансформа з його нормативним відповідником, М. Грушевський субститує здебільшого підрядні компоненти фразеологізмів. Наприклад: **Злий ангел** війни несподівано злетів над многогрішною землею [3, с. 442] (пор.: **чорний ангел** – «лукавий, який спокушає людей і схиляє їх до гріховних вчинків» [6, с. 19]); *...і кінець кінцем, коли російські політики наважилися асимілювати Польщу або Україну, з погляду слов'янофільського було б пожадано, щоб поляки або українці не робили в тім трудностей російській політиці, не ставали **окунем** їй **поперед горла**...* [3, с. 68] (пор.: **ставати кісткою поперед горла** – «стати на перешкоді кому-небудь, заважати» [8, с. 692]). Як ілюструють приклади, між замінованими компонентами та субститутами існує семантичний зв'язок. Логічною й цілком зрозумілою, як нам видається, є заміна компонента **чорний** на слово-відповідник **злий** у біблійному вислові **чорний ангел**, оскільки чорний колір у мовній картині християн традиційно асоціюється зі смертю, злими силами й жалобою. Крім того, на початку ХХ ст. ад'єктив **чорний** характеризувався ще й специфічним політичним забарвленням, позначаючи крайню реакційність та номінуючи чорносотенські банди, які чинили розбрат і кровопролиття серед мирного населення. Тому, керуючись прагненням актуалізувати увагу читачів до воєнних подій на Балканах і висвітлити соціальне зло, яке несе в собі війна, М. Грушевський оновлює аналізовану біблійну ідіому. Аналогічні смислові відношення спостерігаємо й між унормованим компонентом **кістка** та його субститутом **окунь** у складі ФО **стати кісткою поперед горла**. Загальновідомо, що окунь має дуже колючі кістки і плавники, а відтак лексеми **кістка** й **окунь** асоціюються передусім із гострим предметом. Саме завдяки цій семантичній

спільності і стала можливою та художньо виправданою у відповідному контексті авторська інтерпретація традиційного вислову.

Зрідка фіксуємо приклади субституції опорних компонентів ФО, наприклад: *Комплікація ся занадто прикра для нашої бідної і без того всякими язвами єгипетськими обтяженої країни* [2, с. 215] (пор.: *єгипетські кари* – «великі нещастя» [6, с. 38]). Простежуючи у словах *кари* і *язви* спільну семантичну доміную, а саме людські страждання, болі та нещастя, автор замість абстрактної лексеми *кари* обирає більш конкретний русизм *язви*, який істотно деталізує та унаочнює біди й нещастя, що випали на долю України. Заміна стрижневого компонента не спричиняє втрати зв'язку між модифікованим фразеологізмом і його усталеним відповідником, не порушує семантичної цілісності біблійного вислову, що, на нашу думку, пояснюється смисловим навантаженням, яке в аналізованій ідіомі припадає на прикметник.

Між традиційним компонентом і словом-субститутом можуть і не простежуватися системні зв'язки. У такому випадку авторська заміна мотивується виключно контекстом. Наприклад: *Товариство не може бути рекламою для політичних партій, бо є не політичне, а науково-культурне, і з принципу тримається якнайдалі від усього, що пахне політикою* [2, с. 120–121] (пор.: *пахне гірчицею* – «передбачається якась небезпека, неприємність» [8, с. 487]); *Торішні жовтневі оргії, відкривши реакційним елементам ахілову п'яту поступового руху – безоружність супроти розбеценого й самими агентами поліції організованого й роз'юдженого хуліганства, послужили початком чорносотенного терору...* [2, с. 373] (пор.: *криваві оргія* – «битва, побоїще тощо» [8, с. 469]). Як видно з аналізованого матеріалу, М. Грушевський, намагаючись органічно поєднати фраземи з кожною окремою мовленнєвою ситуацією, удається до субституції нормативних складників ідіом словами, що утворюють із контекстом одне тематичне ціле. Оскільки в реченнєвих конструкціях ідеться про політичні події навколо Наукового товариства імені Т. Шевченка та криваві наслідки проголошення конституційного маніфесту в жовтні 1905 р., то лексична заміна *гірчиця* → *політика*, *криваві* → *жовтневі* зумовлена контекстуально і сприяє конкретизації й уточненню значень аналізованих фразеологізмів щодо їх мовного оточення. Аналогічний прийом структурно-семантичної трансформації ФО спостерігаємо і в іншому прикладі, де усталений компонент субститується не одним, а цілим сполученням слів, які в семантичному плані абсолютно не пов'язуються із замінюваною лексемою, напр.: *Помилуйте, як же сим всім ректорам, професорам, академікам і хто вони ще там – поштенним довір'ям і милостями начальства, закопувати свої таланти в якусь українську науку чи літературу, котру ніхто і в руки не бере, коли перед ним стелиться дорога до найповажніших російських видань?..* [3, с. 80] (пор.: *закопувати свій талант у землю* – «занедбувати, не розкривати свої здібності» [6, с. 31]). Творча інтерпретація структури біблійного вислову в

продемонстрованому комунікативному акті деталізує семантичне наповнення загальновідомої фраземи та пристосовує її до конкретної ситуації спілкування.

Детальний мовний аналіз переконує, що заміна компонентів ФО є цілеспрямованим явищем у публіцистичному доробку М. Грушевського та використовується ним із конкретною стилістичною настановою. Наприклад: *Се якийсь романтик старосвітських часів, дилетант, а не справжній «богатыр духу» нинішнього часу, що, не встигнувши ще затиснути в кулаці ціну одного ціненого, вже шукає жадними очима, на кого б донести, а навіть іще й не розшукавши, починає **брехати на вітер**, на таке, чого й зовсім нема...* [3, с. 140] (пор.: **говорити на вітер** – «марно говорити» [6, с. 24]); *Ви собі будете **на печі благодушествовать** <...>, а Еренталі будуть думати, що ви не знати як там на «режим» огірчуєтесь* [3, с. 128] (пор.: **вигріватися на печі** – «зовсім нічого не робити, байдикувати» [8, с. 495]). Контекстуальна заміна у складі ідіом стилістично нейтральних слів *говорити* й *вигріватися* маркованими лексемами зниженого плану *брехати* та *благодушествовати* не лише уточнює значення узуальних ФО, але й посилює їх образну виразність, емоційно-експресивний та негативно-оцінний ефект.

Отже, субституція компонентів ФО словами вільного вжитку допомагає конкретизувати, деталізувати, інтенсифікувати значення традиційного фразеологізму, уносить у семантику усталеного звороту відчутні зміни, оживлює шаблонний інформативний виклад і надає йому значно більшого емоційно-експресивного забарвлення, сприяє створенню різних стилістичних ефектів.

Широко представлений у мовній практиці М. Грушевського також прийом **експлікації** усталених висловів. Суть цього різновиду структурно-семантичної трансформації полягає в уведенні до складу образних словосполучень додаткових компонентів, які, з одного боку, конкретизують, індивідуалізують значення традиційних фразем, а з іншого, наближають їх до відповідного контексту. Прикметно, що такі поширювачі вступають у семантичні і граматичні відношення не з усім фразеологізмом, а тільки з певним його компонентом.

Аналіз мовного матеріалу свідчить, що найчастіше у структуру традиційних фразеологізмів автор уводить інтерпозитивні поширювачі, які в лінгвістиці прийнято номінувати вклиненнями. Виступаючи переважно узгодженими означеннями до іменного компонента ФО, такі вклинення слугують у публіцистичних творах насамперед для наближення і пристосування змісту фразеологізму до конкретного мовленнєвого акту. Наприклад: *Треба було довгих років, в котрих **мури російського Єрихону** обставилися всіма засобами міліції, поліції й юстиції, обложилися сітками «разъяснений» і вовчими ямами всяких «обязательных постановлений»* [3, с. 236] (пор.: *єрихонські мури* → ***мури російського Єрихону***); *Але коли відважиться хто-небудь назвати льокайством нічим не оправдані **скоки в***

правительственну гречку нашого клубу, то, розуміється, шановні послі через своїх пахолків викличуть загальне обурення і протести на таке прикре слово [3, с. 293–294] (пор.: скакати в гречку → **скоки в правительственну гречку**). Реченнєві конструкції підтверджують, що поширювачі *російський* та *правительственний*, органічно проникаючи до складу біблійного й народно-розмовного висловів, істотно деталізують, уточнюють їх значення, наближають до відповідних комунікативно-прагматичних ситуацій (пор.: *єрихонські мури* – «те, що втратило свою міцність» і *мури російського Єрихону* – «падіння російської імперії»; *скакати у гречку* – «зраджувати дружину (чоловіка), мати позашлюбні зв'язки» і *скоки у правительственну гречку* – «політична зрада національних інтересів»). Уклинєні атрибутивні компоненти індивідуалізують семантику загальноживаних фразеологізмів, наповнюють їх зміст яскраво вираженими політичними конотаціями, завдяки чому забезпечують вільне входження образних зворотів у тканину полемічних статей на суспільно-політичну тематику. Подібні модифікації ФО надають авторським висловлюванням високого стилістичного звучання, активізують емоційно-експресивне навантаження тексту.

Приєм експлікації усталених висловів інтерпозитивними компонентами використовується не лише задля конкретизації семантичного наповнення ФО, але й для внесення у значення ідіоми відтінку соціальної оцінки, вираження авторського ставлення до повідомлюваного, наприклад: *Як то – вирвати Галичину з польських обіймів, в котрі історично Польща взяла свого меншого, некультурного брата?* [3, с. 11] (пор.: *менший брат* – «люди нижчого суспільного стану» [6, с. 45]); *Зanedбуючи культуру й добробут свого величезного народу, вони тільки насуть хижі очі по інших народностях, щоб когось «обрусить», придавить і на тих придавлених справити «истинно русский пир»...* [3, с. 16] (пор.: *насти очі* – «пильно дивитися; зазіхати на що-небудь, прагнути заволодіти чимось» [8, с. 486]). Текстові фрагменти ілюструють, що вклинєння у структуру фразем *менший брат* та *насти очі* аксіологічно забарвлених лексем *некультурний* і *хижі* помітно інтенсифікує відтінок оцінності, інгерентно закладений у семантиці традиційних ФО, та надає висловлюванням викривально-негативного забарвлення. Крім того, подібні прийоми індивідуально-авторського переосмислення ідіом допомагають адресантові акцентувати увагу реципієнта на актуальних питаннях тогочасної дійсності, показати своє бачення проблеми українсько-польських відносин у Галичині та загарбницької русифікаційної політики на Наддніпрянщині, відтак – формувати підвалини для виховання «масового українця», готового до культурного відвоювання національної етнографічної території.

Типовими для публіцистичної манери М. Грушевського є також випадки подвійного поширення складу узуальних ФО, коли доповнення й деталізації зазнає не один, а водночас декілька компонентів фразеологізму,

наприклад: *Я не утопіст і не мрію про те, як з кінцем нинішньої війни народи Європи разом плигнуть у царство братства і згоди, перекують мечі на серпи й списи на орала* [5, с. 277] (пор.: *перекувати мечі на рала* – «роззброїтися, відмовитися від войовничих намірів» [6, с. 54]); *Плавати між Сцїллою адміністративних та цензурних кар і Харібдою матеріальних недоборів, розуміється, нікому не приємно* [3, с. 112] (пор.: *між Сцїллою і Харібдою* – «під обоюсторонньою та нищівною загрозою» [8, с. 704]). З погляду стилістики такі приклади структурно-семантичної трансформації ФО викликають особливе зацікавлення, оскільки спричиняють відчутні зміни не лише у структурі, але й у семантиці фразем. Так, у першому мовленнєвому акті модифікація вносить у традиційний біблійний вираз культурно-національні конотації, позаяк уклінені субстантиви видозмінюють фразеологізм із загальнономовного у власне український контекст (пор.: *перекувати мечі на рала* → *перекувати мечі на серпи й списи на орала*; *мечі* → *серпи*; *списи* → *орала*). В іншій реченнєвій конструкції бінарне поширення ФО *між Сцїллою і Харібдою* суспільно-політичними термінолексемами, які є носіями концептуальної інформації в авторському повідомленні, теж накладає відбиток на загальновідоме значення книжної ідіоми й індивідуалізує, політизує її традиційну семантику (пор.: *між Сцїллою і Харібдою* → *між Сцїллою адміністративних та цензурних кар і Харібдою матеріальних недоборів*).

Отже, прийом експлікації складу усталених висловів компонентами вільного вжитку є поширеним явищем у доробку М. Грушевського. Уклінені елементи здебільшого здійснюють функцію уточнення, конкретизації, індивідуалізації значення узуальних фразеологізмів, уносять у їх семантику відтінок оцінності та наближають до кожної конкретної комунікативно-прагматичної ситуації.

Подекуди в досліджуваних публікаціях натрапляємо й на приклади **скорочення**, або **редукції**, компонентного складу ФО, під яким у мовознавчій літературі розуміють «звуження рамок фразеологізму, усічення окремих його компонентів, зумовлене прагненням до економії мовних засобів і лаконізації мовлення, до усунення надлишкових з погляду конкретного факту комунікації компонентів» [1, с. 130]. На думку фразеологів В. Білоноженко та І. Гнатюк, найважливішими передумовами, що уможливають процес редукції компонентного складу образних висловів, є збереження їх семантичного стрижня й смислового центру, а також притаманна цим лінгвоодинаціям традиційність, загальновідомість і популярність серед широкого кола лінгвоносіїв [1, с. 131–133]. Тільки послідовне дотримання адресантами названих правил забезпечує адекватне сприйняття і відтворення реципієнтами усічених фразем.

Скорочення ФО – функціонально обмежене явище в публіцистичному дискурсі М. Грушевського. Аналізований матеріал демонструє, що однаковою мірою може опускатися як препозитивна, так і постпозитивна частини

фразеологізмів, напр.: *Чолом перед такою тривоною, коли вона в собі має сі ідеальні мотиви, але з становища народного годиться глянути вище, понад мотивами і умовами життя і діяльності одиниці* [4, с. 429] (пор.: *чолом вам* – «форма шанобливого вітання при зустрічі» → *чолом*); *Прекрасно вже розуміють, що всякі заборони – се тільки ріжним лінивим і нерадивим гадячанам на млин вода* [3, с. 128] (пор.: *лити на млин воду* – «діяти на чию-небудь користь, допомагати комусь» → *на млин вода*). Усічення займенника *вам* у першому текстовому фрагменті, очевидно, зумовлюється прагненням мовця до економії мовних засобів, а опущення дієслова *лити*, яке спостерігаємо в наступному реченні, указує на те, що для автора важливим є не стільки процес дії, скільки сам факт її наявності у відповідному комунікативному акті. Звуження рамок традиційних фразеологізмів не спричиняє зрушень у їх семантиці, оскільки редуковані елементи виконують роль додаткових уточнень і доповнень, а основне смислове й експресивне навантаження в цих ідіомах припадає на субстантиви.

Істотно стимулює емоційно-оцінне сприйняття політичного тексту редукція компонентного складу паремійних одиниць, що допомагає освіжити й актуалізувати народні вислови без зміни їхнього значення. Наприклад: *Царство свободи здобувається також сильним примусом над собою, як і царство Боже, обіцяне колись вірним християнам. Менше всього годиться для вступу до нього моральний чи політичний індиферентизм, принцип «моя хата з краю...»* [5, с. 230] (пор.: *моя хата з краю, я нічого не знаю* → *моя хата з краю...*). Еліптоване прислів'я привертає увагу яскраво вираженим негативно оцінним забарвленням, що зумовлено критичним спрямуванням відповідної публікації. Усічення традиційного звороту не лише дозволяє досягти бажаного стилістичного ефекту, але й резюмує авторську мораль, виконує функцію лаконізації та логізації викладу повідомлюваної інформації. Скорочуючи народний вираз, адресант не нав'язує читачам своєї думки, а лише намагається спонукати їх до власних роздумів та умовиводів.

Отже, редуковані ФО засвідчують тенденцію до економії мовних засобів та відзначаються потужним комунікативно-прагматичним потенціалом. Основне призначення цих одиниць у публіцистиці М. Грушевського – лаконізація мовлення, стимулювання реципієнта до прочитання наступної інформації, привернення уваги до актуальних проблем тогочасного національного буття.

Якщо в розглянутих вище прикладах фразеологічної трансформації граматична структура усталених конструкцій залишалася незмінною, то у випадку *алюзії*, або *натяку*, використовується лише зміст, образний стрижень ідіоми. Власне, тут маємо справу з одним, кількома або й усіма структурними компонентами нормативної ФО, що вводяться в текст за зразком вільного словосполучення та, виконуючи функцію своєрідного натяку, наштовхують реципієнта на сприйняття традиційного усталеного

виразу. Прикметно, що фразеологічний натяк спирається не на поверхневі властивості предметів чи понять, які дозволяють порівнювати їх, а на ґрунтовні відомості та знання, що знаходяться в людській пам'яті й за наявності яких можливе розпізнавання алюзії. Зазвичай для адекватного відтворення алюзивно наявного у творі фразеологічного звороту необхідне залучення широкого контексту та глибоких фонових відомостей адресата.

У доробку М. Грушевського натяк є одним з основних різновидів структурно-семантичної трансформації паремійних і біблійних висловів, що, імовірно, зумовлено семантичною місткістю окреслених лінгвоодиниць, яка в індивідуально-авторській інтерпретації переміщується на окремі компоненти усталених конструкцій. За нашими спостереженнями, найпродуктивнішими в досліджуваному матеріалі є такі різновиди фразеологічної алюзії:

1) використання в контексті одного чи кількох компонентів-прототипів ФО або однорідних із ними слів, напр.: *Але в кожному разі пасивне складання на Думу, як на якогось добродійного генія, що прийде й виведе Ізраїля з Єгипту, не може в теперішнім часі вже нічим бути оправдане* [2, с. 324] (пор.: **єгипетський полон**); *Тим часом все-таки, хоч в невідповідних обставинах вибрана, нинішня Дума наша несогріша, і не тільки кадети, а й люди з багатьох інших партій не мають великої охоти міняти нинішню синицю на будучого журавля* [3, с. 363] (пор.: **краще синиця в руці, ніж журавель у небі**). Незважаючи на формальну відсутність у наведених текстових фрагментах ФО, майстерно підібране мовне оточення, у якому відбувається розгортання метафоричного образу, закладеного у традиційних фразеологізмах, та використання слів-прототипів **Єгипет**, **синиця**, **журавель** нашоухують реципієнта на сприйняття в цих мовленнєвих ситуаціях саме біблійної фраземи **єгипетський полон** та прислів'я **краще синиця в руці, ніж журавель у небі**. Апелюючи завдяки алюзії до Святого Письма і народної мудрості, М. Грушевський значно посилює аргументацію й переконливість повідомлюваної інформації;

2) використання всіх компонентів-прототипів загальновідомої ФО, але за зразком вільного слововживання, напр.: *Поступова частина польської суспільності переконалася вже давно, що під овечою шкурою націонал-демократа ховається клерикально-реакційний вовк* [2, с. 286] (пор.: **вовк в овечій шкурі**); *«Слава в вишніх Богу», – гримить різдвяна пісня, але «на землі» замість миру криваві страхи, й сліду благоволення не шукати в «человіціх»* [3, с. 3] (пор.: **на землі мир і в чловецех благоволеніє**). Як демонструє фактичний матеріал, публіцист уводить у речення всі слова-прототипи усталених зворотів, однак ці лексеми не утворюють притаманної для фразем лексико-граматичної єдності, а передаються за зразком вільних, незв'язаних конструкцій, завдяки чому сприяють досягненню різних стилістичних ефектів. Скажімо, натяк на біблійну ідіому **вовк в овечій шкурі** допомагає адресанту сатирично змалювати та висміяти політичних

лицемірів, які приховують свої справжні наміри. Натомість алюзія на відомий євангелійський афоризм, що в першоджерелі використовується для зображення гармонії в людському суспільстві, не лише забезпечує емоційно-експресивну виразність висловлювання, але й, ужита на початку твору, виконує проспектну функцію і сприяє декодуванню головної ідеї статті. Розраховуючи на ерудицію адресата, М. Грушевський істотно переосмислює традиційні біблійні вислови та вкладає в них іронічний зміст.

Розпізнання фразеологічного натяку вимагає від реципієнта залучення фонових знань і врахування широкого контексту. Однією з найважливіших стилістичних функцій цього різновиду структурно-семантичних трансформацій фразеологізмів у публіцистиці є створення експресивної виразності, яка посилює авторську аргументацію й переконливість. Своєю незвичною формою алюзія викликає підвищену реакцію читача, завдяки чому реалізується вплив адресанта на інтерпретатора.

Найменш представленим серед усіх типів індивідуально-авторської обробки ФО є прийом **контамінації**, тобто схрещення в межах одного усталеного виразу двох або більше фразеологічних зворотів. У досліджуваних текстових реалізаціях контамінація усталених словесних комплексів здебільшого продукується на ґрунті їх семантичної спорідненості. Наприклад: *...провідники народних мас в національній боротьбі витворили верству безсердечних визискувачів, що, віддавшись справі затвердження й скріплення своїх панських аспірацій, пустила в трубу навіть свою красу автономію...* [2, с. 209], де **пустити в трубу** ← **пустити з торбами** + **вилетіти в трубу** (пор.: **пустити з торбами** – «залишати без майна, довести до зубожіння»; **вилетіти в трубу** – «зовсім розорятися, лишатися без будь-яких засобів існування»); *Прийшлося кінець кінцем поворожити на пальцях, щоб вибрати якогось козла отпущенія з-поміж тих українських беззаконників і віддати його на заколеніє на олтарі істинно руського молоха. Припалася чаша «Просвіті» – що зробиш!* [3, с. 136], де **припалася чаша** ← **припав жереб** + **гірка чаша** (пор.: **припав жереб** – «кому-небудь судилося, передбачено щось» і **гірка чаша** – «велике горе, страждання»). Контамінація в ілюстративному матеріалі двох ФО стала можливою завдяки вдало підбраному контексту та наявності спільної семантичної домінанти у значеннях базових фразем. Зокрема, усталені звороти **вилетіти в трубу** і **пустити з торбами** схрещуються на основі смислової тотожності, що зводиться до номінування ними абсолютного зубожіння й повної руйнації досягнень людини в якій-небудь царині її діяльності, а біблійні вислови **припав жереб** і **гірка чаша** зближуються автором у тому розумінні, що в обох із них робиться акцент на невідворотності горя та нещастя. Модифіковані в такий спосіб фразеологізми є важливим джерелом емоційно-експресивної насиченості й аксіологічної характеристики політичної інформації та мають виразне прагматично-стилістичне спрямування.

Отже, структурно-семантична модифікація традиційних фразеологічних зворотів є одним із найефективніших способів експресивізації мовних засобів у публіцистиці М. Грушевського. Оновлені ФО індивідуалізують, уточнюють і деталізують значення узуальних ідіом, адаптують їх семантичну структуру до конкретної комунікативно-прагматичної ситуації. Експресивна образність трансформованих фразеологізмів має чітко виражений соціально-оцінний характер і розрахована на глибокі фонові знання й мовне чуття адресата.

Література

1. Білоноженко В. М. Функціонування та лексикографічна розробка українських фразеологізмів / В. М. Білоноженко, І. С. Гнатюк. – К. : Наукова думка, 1989. – 156 с.
2. Грушевський М. Твори : у 50 т. / Михайло Грушевський / ред. : П. Сохань (голов. ред.) та ін. – Л. : Світ, 2002. – Т. 1 : Серія «Суспільно-політичні твори (1894–1907)». – 592 с.
3. Грушевський М. Твори : у 50-и т. / Михайло Грушевський / ред. : П. Сохань (голов. ред.) та ін. – Л. : Світ, 2005. – Т. 2 : Серія «Суспільно-політичні твори (1907–914)». – 704 с.
4. Грушевський М. Твори : у 50-и т. / Михайло Грушевський / ред. : П. Сохань (голов. ред.) та ін. – Л. : Світ, 2005. – Т. 3 : Серія «Суспільно-політичні твори (1907 – березень 1917)». – 792 с.
5. Грушевський М. Твори : у 50-и т. / Михайло Грушевський / ред. : П. Сохань (голов. ред.) та ін. – Л. : Світ, 2007. – Т. 4 : Серія «Суспільно-політичні твори (доба Української Центральної Ради березень 1917 – квітень 1918)». – Кн. I. – 432 с.
6. Колоїз Ж. В. Слово Благівісті : словник-довідник фразем біблійного походження / Ж. В. Колоїз, З. П. Бакум. – Кривий Ріг : Вид-во «І.В.І.», 2002. – 96 с.
7. Мокиєнко В. М. Славянская фразеология / Валерий Михайлович Мокиєнко. – М. : Высшая школа, 1989. – 288 с.
8. Словник фразеологізмів української мови / [уклад. В. М. Білоноженко та ін]. – К. : Наукова думка, 2003. – 1104 с.

УДК 811.161.2'367

Ж. В. Колоїз

ПРАГМАТИЧНА ОРІЄНТАЦІЯ ОБРАЗНИХ ПОРІВНЯНЬ У МОВОТВОРЧОСТІ ЛІНИ КОСТЕНКО

Колоїз Ж. В. Прагматична орієнтація образних порівнянь у мовотворчості Ліни Костенко.

У статті досліджуються образні порівняння, засвідчені в поетичній творчості Ліни Костенко; аналізуються їхні семантичні, формально-граматичні та прагматичні особливості. Зроблено спробу систематизувати порівняння залежно від репрезентації спродукованих образів; з'ясовано особливості актуалізації відповідних знань, закодованих в образних порівняннях.

Ключові слова: образне порівняння, семантика, формальна структура, суб'єкт, ознака, образ, прагматична орієнтація.

Колоиз Ж. В. Прагматическая ориентация образных сравнений в творчестве Лины Костенко.

В статье исследуются образные сравнения, представленные в творчестве Лины Костенко; анализируются их семантические, формально-грамматические и прагматические особенности. Сделана попытка систематизировать сравнения в зависимости от репрезентации спродуцированных образов; рассматриваются особенности актуализации соответствующих знаний, закодированных в образных сравнениях.

Ключевые слова: образное сравнение, семантика, формальная структура, субъект, признак, образ, прагматическая ориентация.

Koloyiz Z. V. The pragmatic orientation of figurative comparisons in works of Lina Kostenko.

The article investigates the figurative comparisons, that are discovered in works of Lina Kostenko. Their semantic, formal-grammatical and pragmatic features are analyzed. An attempt to systematize the comparisons with according to representation of reflected types is made. The features of actualization of the proper information, which are coded in figurative comparisons, are studied.

Key words: figurative comparisons, semantics, formal structure, character, attribute, type, pragmatic orientation.

Поетичне слово Ліни Костенко з його глибоким філософським підтекстом, що спонукає замислитися «над не сказаним безпосередньо, але легко вгадуваним», маніфестуючи життя окремої людини, «помножене на збагачену історичним досвідом пам'ять», репрезентує незалежне художнє мислення і високе мистецтво. Будучи предтечею шістдесятників, ламаючи звичні художні критерії, письменниця повертає українському поетичному слову естетичну повноцінність, підносить його на якісно новий інтелектуальний рівень, розбудовуючи національну культуру.

Ліна Костенко зі своїм філософським баченням сучасного їй світу осягає великі історичні простори, напружено шукаючи ключів до таємниць буття людини, нації, людства, відіграє значну роль в історії як українського письменства, так і української літературної мови. А відтак її творчий доробок привертає увагу не лише літературознавців, а й лінгвістів. І насамперед тому, що будь-який художній текст розглядається як можливість виявити мовні особливості стилю й індивідуальної словесно-творчої манери письменника в її проекції на загальнонародну мову. До того ж на сучасному етапі розвитку лінгвістики мову, зокрема й художню, закономірно розглядають як таку, що допомагає зрозуміти культуру етносу, його світоглядну систему, ціннісні орієнтири.

Особливості функціонування поетичного слова вже неодноразово ставали предметом спеціальних наукових розвідок як у вітчизняному, так і зарубіжному мовознавстві (Н. Арутюнова, А. Вежбицька, П. Грищенко, С. Єрмоленко, В. Калашник, Л. Лисиченко, Л. Мацько, А. Мойсеєнко, Л. Пустовіт, Л. Савченко, Н. Сологуб, Л. Савицька, Г. Сюта, В. Телія та ін.) Вони переконливо демонструють те, що поетичне слово має вагомий вплив на формування національної культури, сприяє збагаченню мовної системи, зокрема й зображально-виражальними засобами.

Мовотворчість Ліни Костенко, апелюючи не лише до розуму, але й до почуттів, маніфестує потужний зображально-виражальний потенціал. Нестандартне художнє мислення спонукає письменницю до нестандартного оформлення повідомлюваного матеріалу. Її зусилля спрямовані на пошук таких комунікативних параметрів, які забезпечили б не абстрактний обмін інформацією, а той реальний процес спілкування, що складається з багатьох компонентів, до яких належать й інформативний зміст, і вплив на читача, і контролювання його вчинків та почуттів.

У письменницькому поетичному доробку доволі часто ставлення до дійсності виражається не прямо, а опосередковано, через подібність до чогось іншого, загальнішого, типовішого, через порівняння. Слід зауважити, що останнє як стилістична фігура, «що полягає в зображенні особи, предмета, явища чи дії через найхарактерніші ознаки, які є органічно властивими для інших» [7, с. 469], викликає неабияке зацікавлення в мовознавців (С. Александрова, Л. Голоюх, А. Довженко, А. Найда, Т. Павлюк, О. Федорів та ін.). Дослідження його особливостей

здійснюється як безпосередньо (на відповідному фактичному матеріалі), так і опосередковано, крізь призму різних взаємовідношень (І. Гапеева).

У пропонованій статті маємо на меті здійснити формально-семантичний аналіз образних порівнянь, що репрезентують авторське уявлення про дійсність, та продемонструвати їхню прагматичну орієнтацію.

В основі порівняння, як відомо, лежать логічні операції виокремлення найсуттєвішої ознаки описуваного через пошук іншого, для якого ця ознака є виразнішою [7, с. 469]. Формальна структура цієї стилістичної фігури передбачає здебільшого три обов'язкові компоненти: 1) основу (те, що порівнюється); 2) ознаку (те, на основі чого порівнюється); 3) образ (те, з чим порівнюється). Відповідно до наявності / відсутності необхідних складових компонентів і семантичних відношень між основою та образом прийнято диференціювати порівняння як логічні та образні. Суть перших полягає в тому, що зіставляються однорідні явища чи предмети: *Що, розуме, скептичний мій химернику? Не прикидайся, ти сумуєш теж. Любов відкрити важче, ніж Америку. По-перше, чи до неї допливеш?* [4, с. 280]; *...писали якісь картини – картини, дешевші від рам* [4, с. 370]; *Він був, як ми, блакитний від ожини. І через те ми дуже з ним дружили* [4, с. 393]; *Ввійшла в кабінет, як ніхто ще не входив, така квітуча, струнка на подив, така весела, така чорноброва!* [4, с. 402] тощо. У таких ситуаціях встановлюється ступінь схожості чи відмінності між предметами одного класу, беруться до уваги всі властивості, якості, ознаки порівнюваних предметів, проте акцентується на чомусь одному (пор.: *відкрити любов – (важко) – відкрити Америку; картина – (дешева) – рама* і т. ін.).

Образні порівняння ґрунтуються на тій чи тій найвиразнішій ознаці, яка є найбільш прийнятною для зіставлення в конкретній ситуації спілкування. Причому ця ознака кваліфікується передусім як процесуальна чи непроцесуальна: *І засміялась провесінь: – Пора! – за Чорним Шляхом, за Великим Лугом – дивлюсь: мій прадід, і пра-пра, пра-пра – усі ідуть за часом, як за плугом. За ланом лан, за ланом лан і лан, за Чорним Шляхом, за Великим Лугом, вони уже в тумані – як туман – усі вже йдуть за часом, як за плугом* [4, с. 4]; *Кулі примхливі, як дівчата, – вибирають найкращих. Підлість послідовна, як геометрія, – вибирає найчесніших. В'язниці гостинні, як могили, – вибирають неприборканих* [4, с. 36]; *І тільки на привалі, в ті рідкісні хвилини, коли ще в свої тачки жінки не запряглись, ті букочки вірменські виводять, як стеблини, і слізьми поливають, і букви прийнялись* [4, с. 23]; *Того не можна. І того не слід. Пласка як дошка. Голос – наче блямба. Маслакувато затуливши світ, танцює ритуальні танці штамп* [4, с. 166]; *І ця печаль, прискіплива, як слідчий. І ця строфа, оголена, як відчай. І дикий хміль, примерзлий до воріт. І на криниці необбитий лід* [4, с. 212] тощо. Маніфестовані образи дають змогу побачити щось нове, раніше приховане, у характеристиці відповідних реалій об'єктивного світу. До того ж значна кількість

образних порівнянь належить до розряду традиційних, які переважно усталилися в загальнонародній мові: *Як мені легко, щоб їм так дихати! Рано я, рано зосталась вдовою, та й попливла, як лист за водою. Живу одна, живу, як черниця* [4, с. 121]; *Впиралась чолом у погашені гасла, крізь товщу стелі росла в надію і, як свіча, без повітря гасла* [4, с. 142]; *Він тихо іде, він повільно іде. У нього й чоло ще таке молоде! Хто скаже про нього: старий він як світ? Він – Данте. Йому тільки тисяча літ* [4, с. 224]; *Сходить місяць, як діжа* [4, с. 373]; *Вони не те щоб просто так мовчали, – вони себе з живущих виключали, вони робились білі, як стіна* [4, с. 387]; *І знову мчиш, як метеор, ти. І довго світяться в душі оті розкішні натюрморти уздовж доріг на спориші* [4, с. 123]; *Пройшли усе Поділля. Намети і монети. Добралися до Польщі. Циганки – ну і ну! Ото десь по містечку як пройдуть, мов комети, – там щезне кріль, там курка, там глечик на тину* [4, с. 402] тощо. Їх постійне використання в різних текстах художнього мовлення певною мірою знижує прагматичний потенціал, попри те, що вони продовжують залишатися емотивно значущими та стилістично привабливими, оскільки не лише називають, але й виконують оцінну функцію. Порівняння, ужиті при дієсловах, зокрема дієсловах руху, забезпечують динамічність, підсилюють стрімкий, напружений характер його протікання (пор.: *пливти, як лист за водою; мчати, як метеор; пройти, як комета* і т. ін.). Швидкоплинність виявляється в зіставленні предметів живої та неживої природи.

Образні порівняння Ліни Костенко розмаїті і за семантикою, і за формальною структурою. Цілком закономірно, що найпродуктивніше представлені так звані сполучникові порівняння, уведені у структуру комунікативної ситуації за допомогою порівняльних сполучників. Вони являють собою як непоширені (*Не треба думати мізерно. Безсмертя є ще де-не-де. Хтось перевіяний, як зерно, у ґрунт поезії впаде* [4, с. 38]; *Той клавесин і плакав, і плекав чужу печаль. Свічки горіли кволо. Старий співак співав, як пелікан, проціджуючи музику крізь воло. На голови, де, наче солов'ї, своє гніздо щодня звивають будні, упав романс, як він любив її і говорив слова їй незабутні. Він цей вокал підносив, як бокал. У нього був метелик на маніжці. Якись красуні, всупереч вікам, до нього йшли по місячній доріжці* [4, с. 46]; *Ще вчора була я висока, як вежа. Здається, ще трохи – дістану зеніт. І раптом, як вибух, – обвал і пожежа. Розтروщений камінь – уже не граніт.* [4, с. 58]), так і поширені порівняльні звороти (*Я пурхала в саду, розгойдувала квітку. Полохала в гнізді пташину боязку. А вранці крізь бузок дивилася на тітку, котра була чомусь – як свіжий куц бузку* [4, с. 68]; *Зненацька м'язи вибухнуть, первісно, ударить кров, як електричний струм* [4, с. 74]; *Морями пишениці, у пахощах м'яти, де літо стоїть, як мальований глек, пливуть і пливуть коліскові фрегати, летять космонавти на крилах Лелек* [4, с. 111]; *А ліс, як дрейфуюча шхуна, скрипів, у льоди закутий* [4, с. 126]),

рідше – залежні предикативні частини, поєднані з головною на основі порівняльних семантико-синтаксичних відношень (*Тебе, незнаного, впізнаю, як син вигнання впізнає прикмети батьківського краю. Нехай це – витвір самоти, нехай це – вигадка й омана! Моєму серцю снишся ти, як морю сняться урагани* [4, с. 125]). І порівняльний зворот, і порівняльна предикативна частина можуть мати при собі іншу предикативну частину, яка увиразнює попередню «стилістичну інформацію» (*І ситі масні ретрогради, такі між собою приятні, як ті торгоші біблійні, що разом пропхалися в храм, тримали твоє мистецтво, як горизонт на прив'язі, писали якісь картини – картини, дешевші від рам* [4, с. 370]), подекуди ілюструє зразок синтаксичного паралелізму (*Я в людей не проситиму сили, я нічого в житті не просила, як не просять гранітні схили, щоб у спеку дощі їх зросили* [4, с. 130]).

Грамматична форма орудного порівняння – явище нетипове для творчого доробку Ліни Костенко: *Стоять мости над мертвими річками. Лелека зробить декілька кругів. Очерети із чорними свічками ідуть уздовж колишніх берегів* [4, с. 53]; *У нього й хмари вигинались зміями* [4, с. 96]; *Коли ридали сосни янтарем і динозаври ніжились в щиріці, коли ще жив у пралісі пралев, коли у небі глибали праптиці, коли льоди зсувалися із гір і ще була не ящірка, а ящір, – який він був, мій особистий пращур, неандерталець, вертикальний звір?* [4, с. 348]. Значно активніше вдається письменниця до використання описових порівняльних конструкцій з компонентом *схожий*: *Там жив дідок, що схожий був на графа, в краватці чорній, не як всі діди* [4, с. 19]; *Голубими дощами сто раз над тобою заплачу, Гіацинтовим сонцем сто раз над тобою зійду. Ми з тобою такі безборонні одне перед одним. Ця любов була схожа на тайнство перших причасть* [4, с. 314]; *Строката хустка – жовте і багряне – з плечей лісів упала їм під ноги. І вся природа схожа на циганку – вродливу, темнооку, напівголу, в червоному намисті з горобини, з горіховими бубнами в руках* [4, с. 343]; *Ще не було ні анта, ні венеда. Але під вечір, на розливі рік, старий валун був схожий на ведмедя – і зупинився дикий чоловік. Над ними пролітає птеродактиль, прогуркотівши, наче вертоліт* [4, с. 351]. Прагматично орієнтованими є й так звані заперечні порівняння: *Згоріли їхні храми. Мужчини їхні вбиті. Втонули їхні дзвони у озері Севан. О, як їм далі жити? На тім кровопролитті не місяць в небі сходить – турецький ятаган* [4, с. 23]; *Що ж, авторучка – це не шабля з піхов. Ворожа кров не бризне з-під пера. І лис дощ. І гетьман не приїхав. Неслушний час. І все-таки пора. Пора, пора! Живеться, як на Етні. Ганьбу віків лиш магма відпере. Це лиш слова. Зате вони безсмертні. Вгамуйте лють. Їх куля не бере* [4, с. 165]; *А ноги довгі, ноги, не котурни. Б'ють по литках терни і бур'яни. Стугнить земля. Ідуть великі юрми. Ти думав – люди, глянув – барани* [4, с. 176]; *Ох, я не Фауст. Я тільки жінка. Я не скажу: «Хвилино, спинись!» Хвилино,*

будь! [4, с. 311]; *Петро – не Юда. Він любив Учителя. І вуст він зроду був би не отверз. ...Коли вели Ісуса до мучителя, була сльота. Петро апостол змерз* [4, с. 367]. Порівняння, побудовані на принципі заперечення, допомагають виділити певну ознаку в суб'єкта та об'єкта. Прийом заперечення нібито руйнує цю тісну спорідненість і тим загострює враження, а частка не створює роздільну порівняльну ситуацію. Наприклад, *авторучка* для поета – це зброя, щоправда, не така ефективна, як *шабля*; *довгі ноги* – це частина людського організму, здатна відчувати біль, на відміну від *котурнів* – взуття з дуже високою підшвою.

Особливим зображально-виражальним потенціалом вирізняються порівняння, репрезентовані прикладкою – непоширеною / поширеною, невідокремленою / відокремленою: *Син білявого дня і чорнявої ночі, вечір-мулат підійшов до порога. Слухай, мулате, бачиш ті ночви, – нехай це буде стара пірога* [4, с. 181]; *Руки шовковиць, чого ж ви залякли? Вікна забиті, і висить замок – ржова сережка над кігтиком клямки* [4, с. 15]; *Отакі вони хлопці, кирпаті сільські аргонавти, голуб'ята, анциболи, хоч не роди! Під горою стояла вагітна, як поле, мати. І кричала та мати: – Хоч личко його покажіть!* [4, с. 32]; *Півкроку вбік – і все це піде прахом. І цілий всесвіт вміститься в сльозу. Дрімотні міни – круглі черепахи – в землі шорсткій ворущаються, повзуть* [4, с. 75]; *Поету важко. Він шукає істин. Ми – джини в закоркованих пляшках. А ви, хто ви, які ж ви комуністи? Ви ж комунізм вдавляли в пелюшках* [4, с. 169]; *Хай буде легко. Дотиком пера. Хай буде вічно. Спомином пресвітлим, Цей білий світ – березова кора, по чорних днях побілена десь звідтам* [4, с. 279].

Іноді зіставлення тих чи тих явищ дійсності відбувається приховано, унаслідок чого порівняння модифікується в метафору: *А вікна сплять, засклав мороз їм сльози, У вирій полетіли рогачі* [4, с. 41]; *Пасуться тіні вимерлих тарпанів, навипиньки ходять сутінки і сні. Весна підніме келихи тюльпанів, – за небо вип'ю і за дві сосни!* [4, с. 44]; *Чому ліси чекають мене знову, на щит піднявши сонце і зорю. Я їх люблю. Я знаю їхню мову. Я з ними теж мовчанням говорю* [4, с. 50]; *Правічну думу думають ліси, вгрузають в мох столітні дідугани* [4, с. 328]. Такі метафоричні порівняння співіснують із власне порівняльними зворотами чи то в межах конкретної ситуації, чи то в межах надфразної єдності: *І дощ, і сніг, і віхола, і вітер. Високовольтна лінія Голгоф. На біле поле гайвороння літер впаде як хмари, цілі хмари строф. Нове століття вже на видноколі, і час новітню створює красу. А ритми мчать – як вершники у полі. А рима віршам запліта косу* [4, с. 21]; *На конвертики хат літо клеїть віконця, як марки. Непогашені марки – біда ще не ставила штамп* [4, с. 43].

Діапазон авторських образних порівнянь у поетичному доробку письменниці досить широкий. Поетизуються насамперед конкретні предмети. І це цілком закономірно, адже людина як суб'єкт відповідної ситуації спілкування сприймає і відображає дійсність через світ речей

живої природи. Людина є вищим ступенем живих природних організмів, суб'єктом суспільно-історичної діяльності та культури, який створює матеріальні умови свого існування. Природа створила людину, людина перетворює природу. Їх співіснування і взаємодія є основною умовою людського життя. Останнє доволі часто виступає в ролі суб'єкта порівняння: *Життя – страшна корида, На сотню Мінотаврів – один тореадор* [4, с. 114] (пор.: *життя – корида*, де *корида* – «бій», ісп. *corrida* (de toros), букв. біг (биків) – в Іспанії та деяких країнах Латинської Америки бій тореадора з розлюченим биком [6, с. 560]); *Життя, мабуть, – це завжди Колізей. І завжди люди гинули за віру. Цей спорт одвічний винайшли не ми. Тут головне – дивитись в очі звіру і просто – залишатися людьми* [4, с. 206] (пор.: *життя – Колізей*, де *Колізей* – «арена для боїв», італ. *Coliseo* < лат. *Colosseum* < *colosseum* – велетенський – амфітеатр Флавіїв у Римі, призначений для боїв гладіаторів та інших видовищ [6, с. 535]); *Життя – це божевільне ралі* [4, с. 263] (пор.: *життя – ралі*, де *ралі* – «змагання», англ. *rally*, букв. збори, зліт – спортивні змагання на спеціальних автомобілях або мотоциклах [6, с. 682]); *Життя – як вокзал. Хтось приїжджав, хтось від'їжджав. Поцілунки і рани, клунки і чемодани, слова і фрази – все разом* [4, с. 148] (пор.: *життя – вокзал*, де *вокзал* – «рух», англ. *Vauxhall* – назва парку і закладу для розваг поблизу Лондона – приміщення для обслуговування пасажирів, управління рухом транспорту і т. ін. [6, с. 223]). В основі порівняння *життя* лежать найрізноманітніші ознаки, що сприяє появі найнеочікуваніших, доволі часто розгорнутих, образів: *Настане час – і піде все в архів. Уламки долі винесе на сушу. Життя – спокута не своїх гріхів. Життя – це оббирання з реп'яхів, що пазурами уп'ялися в душу* [4, с. 178]; *Життя – це справа без гарантій. Чаклунок ми караєм по закону. Перехрестіться, пане, на ікону. Скажіть суду: вона із димаря* [4, с. 382]. *Життя – це рух*. Тому його порівняння відбувається й на основі процесуальної ознаки: *Мені відкрилась істина печальна: Життя зникає, як ріка Почайна* [4, с. 77] (пор.: *життя зникає – зникає ріка Почайна*). З названою рікою пов'язані значущі події в історії Київської Русі: багато істориків стверджують, що хрещення киян у 988 році відбулося саме в цій річці, яка протікала північною околицею Подолу й впадала у видовжену затоку Дніпра (пор.: *Почайна і початок* (епохи християнства), очевидно, мають спільний корінь). На сьогодні ріка Почайна вже зникла з лиця землі. А відтак історична довідка дає змогу конкретизувати семантику – *зникає безслідно*.

Тривалість життя вимірювана. Воно змінюється в часі й просторі, зачіпаючи основного свого суб'єкта – людину. Тому не дивно, що всі ці поняття піддаються поетизації: *людина – грудочка тепла у Всесвіті; Всесвіт – акваріум планет (Страждаю, мучусь, і живу, і гину, благословляю біль твоїх тенет. Цю грудочку тепла – у Всесвіті – людину! І Всесвіт цей – акваріум планет* [4, с. 33]); *душа – держава*

(*Душа – єдина на землі держава, де є свобода чиста як озон* [4, с. 261]); час – секундант (*Замліє степ козацькими могилами. Минає час, єдиний секундант. Стоїть вітряк з опущеними крилами. Стриножений пасеться Росінант* [4, с. 180]); день – нотна сторінка вічності (*Чорна ніч інкрустована ніжністю. Горизонт піднімав багряним плечем день – як нотну сторінку вічності. Слово – прізвище думки тепер, а частіше – її псевдонім* [4, с. 8]); мить – чек (*На старих фотографіях всі молоді. За роками людина сама себе кличе. У зіницях печалі, як в чорній воді, відбиваються люди, дерева, обличчя. І стонадцятий сніг ті поля притрусив, і уже прилетять не ті самі лелеки. Біля каси такий незворушний касир, зафіксовану мить вибиває, мов чеки* [4, с. 392]); земля – панцир черепах (*Земля – як панцир черепах, лежить, не змита і грозою. Вишневий Хутір у степах немов пропечений сльозою* [4, с. 190]) тощо. Причому відбувається зближення слова-основи зі словом або словами-образами, які є семантично далекими в нормативній мові (пор. також: *Синіє день, як пізні капуста. Приходив дощ, а потім було зимно. Біднесенький мій ліс! – він крила опустив. Нема грибів, хоч би який мізинок* [4, с. 345]).

Невід’ємною складовою життя самої поетеси є її професійна діяльність й усе, що пов’язано з нею. Осмислення призначення поета й поезії відбувається крізь призму опоетизування думки, голосу, слова, ритму, вірша, поезії, поета і т. ін.: *Слова як сонце сходили в мені. Несказане лишилось несказаним* [4, с. 14]; *Я скучила за дивним зойком слова. Мого народу гілочка тернова. Гарячий лоб до шибки притулю* [4, с. 17]; *Але поет природний, як природа. Од фальші в нього слово заболить* [4, с. 69]; *Яка різниця – хто куди пішов? Хто що сказав, і рима вже готова. Поезія – це свято, як любов. О, то не є розмовка побутова* [4, с. 93]; *Слова росли із ґрунту, мов жита. Добірним зерном колосилась мова. Вона як хліб. Вона мені свята. І кров’ю предків тяжко пурпурова* [4, с. 161]; *Відходять вірші, наче поїзди. Гримлять на рейках бутафорські строфи. Але куди? Куди вони, куди?! Поезія на грані катастрофи* [4, с. 173]; *А геніальні поети – такі бездарні. Виходять з ночей аж чорні, як шахтарі з забою. А ті клаптенята паперу – то смертельні плацдарми самотньої битви з державами, а часом, з самим собою* [4, с. 175]; *Мої думки печальні, наче клоуни, що, сміючись, розмазують сльозу* [4, с. 176]; *Поети – це біографи народу, а в нього біографія тяжка* [4, с. 270]; *Душа шукає слів, як молитов. До синіх вікон туляться дерева* [4, с. 284]; *Мої думки, як дикі голуби, в полях шукали синього притулку* [4, с. 293] тощо.

Авторські порівняння дають змогу простежити динаміку образів. Так, скажімо, образ струни виникає на основі зіставлення з нею, з одного боку, голосу (*А очі у неї – такі тривожні, і голос бринить – як струна* [4, с. 120]), з іншого, – нервів (*А нерви ж мої, ох нерви, струни мої,*

наструнчені на епохальний лад. А мені ж, може, просто хочеться щастя, тугого й солодкого, як шоколад [4, с. 209]). В іншому разі нерви порівнюються з дротами (*І тільки злість бував геніальна. Господь, спаси мене від доброти! Така тепер на світі коновальня, що треба мати нерви, як дроти* [4, с. 209]), які, у свою чергу, зіставляються з арфою, як-от у контексті *Колись давно, в сумних біженських мандрах, коли дитям я ледве вже брела, старі хатки в солом'яних скафандрах стояли в чорних кратерах села. Дроти бриніли арфою Ерделі* [4, с. 73] (пор.: Ксенія Ерделі – арфістка, що створила школу гри на арфі). Один і той же суб'єкт порівняння, залежно від тієї чи тієї виокремлюваної ознаки, зумовлює появу різних образів: *Проходять люди гарні і незлі. В пахучій хмарі дощової глиці стоїть туман, як небо на землі* [4, с. 44] (пор.: туман (основа) – стоїть (ознака) – як небо на землі (образ)); *Люблю хати древлянського Полісся, ті старовинні рублені хати – кремезні, довгі, сірі од сльоти, де куц туману, як бузок, розрісся* [4, с. 412] (пор.: туман (основа) – розрісся (ознака) – як куц бузку (образ)). Іноді ознака є імпліцитною, автор дає змогу читачеві самостійно «домальовувати» образні характеристики: *На оболонях верби у болоньях, туман, туман – нейлонові плащі* [4, с. 341]; *Циганська дітвора, сунделики кучматі, тягають той папір циганам на розкур. Ми плем'я. Ми горох. Ми котимось по світу. Там пригорца. Там жменя. А кореня – ніде...Знялися і пішли. У нас нема адреси. І цвинтарів нема. Ми вітер. Ми туман* [4, с. 403-404] (пор.: у першому контексті актуалізується сема *огортати* (вдягати), у другому – *розсіюватися*). У контекстах *Вечір-мисливець підстрелене сонце несе у сірому ягдташі. Тягнуться хмари – скривавлені крила – по травах, по обр'ю, по душі...* [4, с. 119] та *Убога торба – хмара на плечі* [4, с. 334] порівняння хмари з крилами і торбою відбувається за ознакою «зовнішній вигляд». Причому актуалізується і сема розмір, і сема колір.

Деякі зі спродукованих унаслідок порівняння образів мають інтегральні характеризуючі ознаки, які, щоправда, у межах конкретних ситуацій можуть залишатися «незадіяними»: *Струшується сад, як парасолька. Мокрі ниви, і порожній шлях.. Ген корів розсипана квасолька доганяє хмари у полях* [4, с. 92]; *Пливе над світом осінь, як медуза, і мокре листя: падає на брук* [4, с. 78] (пор.: сад (основа) – струшує (ознака) – як парасолька (образ) та осінь (основа) – пливе (ознака) – як медуза (образ), де медуза – статива форма кишковопорожнинних тварин; вільноплаваючий організм, який зовні нагадує парасольку). У другому разі зіставлення відбувається не на основі зовнішнього вигляду, а виконуваної функції.

Варто зауважити, що відображення дійсності в поетичному доробку Ліни Костенко маніфестується здебільшого в образах живої природи, більшою мірою тваринного і меншою – рослинного світів: *Смуток нащадків – як танець бджоли, танець бджоли до безсмертного поля* [4, с. 15]; *Десь блискавки – як блиці репортера, проекція на хмару грозову.*

На плечі стрибне слава, **як пантера**, – він не помітив, бо косив траву. Я ж не самотній тут, **як вовк**. У мене гарне товариство – Шекспір, і Лермонтов, і Блок [4, с. 244]; Вдень ще літо, а надвечір – осінь. В склені ночі похорон тепла. Вийдуть в ранок яблуні, **як лосі**, розсохаті роги дибала. Пийте воду, поки ще ласкава. Лосі, лосі, жумрайте траву. Так думки печаль прополоскали, що, **як сад під зливою**, живу [4, с. 329]; Болить життя. А справи дуже древні. Раби – **як риби**, замерзає кров [4, с. 381]; Лишай косу в сусіда на тину. Іди у кадр, екран – твоя домівка [4, с. 37]; Блажен той муж, воістину блажен, котрий не був ні блазнем, ні вужем. Котрий вовк ні в празники, ні в будні не піде на збіговиська облудні. І між людей не буде самотнім, стоятиме, **як дерево над потоком** [4, с. 216]; Сухі гілки – це вже **вінок терновий**. Останній клен світ за очі забіг. Залишиться єдиний лист кленовий – бетонний лист – розв'язкою доріг [4, с. 76]; Він був святий. Він жив непогрішимо. І не за гроші будував свій храм. Різьбив вітвар, збивав тесові паперті, клав палець свічки тиші на уста, де з малювань, тонких, **як листя папороті**, світився лик розп'ятого Христа [4, с. 386]; Є вірші – **квіти**. Вірші – **дуби**. Є іграшки вірші, Є повелителі і раби [4, с. 143]; Гривастий грім, **лоша моє невкоськане!** – цвістиме в зорях ніч, **як бульденеж** [4, с. 195] (пор.: бульденеж < франц. boule de neige, букв. – снігова куля – садова декоративна форма калини, великі квітки якої утворюють кулеподібні суцвіття, схожі на снігові кулі [6, с. 191]) тощо. Впадає в око те, що фаунонімічні та флористичні образи здебільшого представлені лексемати, які ілюструють ненаціональний менталітет: *Опускаюсь на землю, на сизий глобус капусти. На самісінький полюс, де ходє жук, як пінгвін* [4, с. 43]; *А той старий, достоту Каліостро, щось прецизійне маючи в руці, дивився в шкельце, наче кібець, гостро, і поціляв у гвинтики й зубці. ...У мерехтінні маятників мідних, округлені, як очі камбали, дзигарики замовників безслідних на підвіконні цокали, ішли* [4, с. 19] (пор.: кібець – хижий птах родини соколових, переважно з сірим або рудим пір'ям [3, с. 427]); *Суха, порепана дорога повзе, як спраглий крокодил* [4, с. 45]; *Було в ній каміння – як сто бегемотячих спин* [4, с. 56]; *Ми прилетіли вранці у Європу. Блискучий лайнер випустив шасі. І кинув міст сталеву антилопу в ласо доріг, тунелів і таксі* [4, с. 102]; *Поезія згубила камертон. Перецвілась, бузкова і казкова. І дивиться, як скручений пітон, скрипковий ключ в лякливі очі слова* [4, с. 173]; *Вже пси вишкіряють на мене, як леви, криваві пащі* [4, с. 217]; *І тільки сонце, сонце, сон... над нерозгаданістю літер на скелі дикій, як бізон* [4, с. 242]; *В гірких оазах сонячної цедри, де грім тримав зливу в рукаві, де тільки версти, дерев'яні зебри, пасуться в запорошеній траві* [4, с. 287]; *Маленький хлопчик пас верблюда. То був життя його прелюд. Верблюд довірливий, як люди, І терпеливий – як верблюд* [4, с. 94]; *Сонце радісно прясить, сонце – як ананас* [4, с. 159]; *Я воду пив з долоні, як із лотоса* [4, с. 191]; *Вбитий на*

снігу, я спам'ятався в зоряній пустелі. І все, що має на землі вагу, осипалось, як мертві імортелі [4, с. 236] (пор.: імортелі – франц. Immortel – безсмертний – рослини кількох родів родини складноцвітних; безсмертники [6, с. 460]) тощо.

У поетичній картині Ліни Костенко органічно поєдналися здобутки як вітчизняної, так і світової культури: міфології, релігії, історії, літератури і т. ін. Реалії об'єктивного світу зіставляються передусім з міфологічними та фольклорними персонажами, що репрезентують національну ментальність: *Шукайте цензора в собі. Він там живе, дрімучий, без гоління. Він там сидить, як чортик у трубі, і тихо вилучав вам сумління* [4, с. 12]; *Немов чарівні декорації – жасмин, троянди і бузок. Кузини мамині, три грації, як три принцеси із казок* [4, с. 29]; *Цей ліс живий. У нього добрі очі. Шумлять вітри у нього в голові. Старезні пні, кошлаті поторочі, літопис тиші пишуть у траві. Дубовий Нестор дивиться крізь пальці на білі вальси радісних беріз. І сонний гриб в смарагдовій куфайці дощу напився і за день підріс* [4, с. 51]; *В старім гнізді танцюють лелечатка, і, одірвавши ніжки від землі, немов малі русалоньки, дівчатка гойдаються в зеленому гіллі* [4, с. 112]; *І гірко в нічній глушині запалють люльки серед моху старі бородаті пні – підданці царя Гороха* [4, с. 124]; *З усіх трибун – аж дим над демагогом. Усі беруть в основу ленінізм. Адже ніхто так не клянеться богом, як сам диявол – той же шовінізм* [4, с. 163]; *Вони все розуміли, вибачали, але мовчали, тяжко так мовчали, неначе в них вселився сатана* [4, с. 387]; *Гуде вогонь – веселий сатана, червоним реготом вихоплюється з печі, А я чолом припала до вікна, і смуток мій бере мене за плечі* [4, с. 293]; *Закинь своє перо. Як чорта, бійся преси. Ще прийдуть нас вивчать, та й буде нам капкан* [4, с. 404].

Засобом вираження етносвідомості, національного характеру, духовної культури слугують також образні порівняння, спродуковані на основі тих чи тих історичних фактів, як-от: *Коли були ще баба молодими, вони були веселі, як Хуррем* [4, с. 387]; *Він нам дивився просто в самі душі, і, як Батий, очоливши орду, з розбійним свистом разом з нами груші колись обніс у власному саду* [4, с. 393]. У першому разі образне порівняння стосується легендарної постаті Роксолани, доньки священика, яка потрапила в султанський гарем. Згідно з історичними відомостями, українка вразила работоргівців Бедестана тим, що не плакала, не проклинала, а сміялася. Звідси, відповідно, і поява ймення Хуррем – та, що сміється, яке й лягло в основу порівняння. В іншому контексті репрезентовано образ загальновідомого монгольського хана і полководця, засновника Золотої Орди, який «прославився» своїми розбійницькими нападами на українські землі. У контексті *Я виросла у Київській Венеції. Цвіли у нас під вікнами акації. А повінь прибувала по інерції і заливала всі комунікації* [4, с. 70] наявний перифрастичний зворот порівняльного типу.

Тут відсутні і суб'єкт, і ознака порівняння, які легко реконструюються завдяки позамовним чинникам: з Венецією порівнюється житловий масив Русанівка, розташований на лівому березі Дніпра навпроти Гідропарку. Забудова цього масиву, розпочата в 1961 році, сприяла прокладенню проточного обвідного каналу, який разом з фонтанами утворив своєрідну панораму, завдяки чому Русанівку стали називати Київською Венецією. Поетичний доробок Ліни Костенко переконливо засвідчує те, що межі міфологічних образів розширюються за рахунок осмислення й переосмислення античних міфів. У такий спосіб вимальовуються образи сирени, Прометея, Деметри, Сізіфа, Одиссея, Януса, як-от, наприклад, у контекстах: *Дуже дивний пейзаж: косяками ідуть таланти. Сьоме небо своє пригинав собі суєта. При майстрах ялось легше. Вони – як Атланти. Держать небо на плечах. Тому і є висота* [4, с. 107]; *Мати. Каріатида з божої глини. Підпирає перетрухлі балки своєї хати. Стріха осіла їй на стомлені плечі, солома стирчить між зашкарубленими пальцям і ластівка звила гніздо на грудях. Батько. Старий Атлант. З могутнього кореня. Шліфований і покорчений тяжкою працею. Мати тримає на собі хату, батько тримає на собі світ. Отак би я створила їх обох. Сумні у нас селянські пантеони. Бо першим скульптором був Бог. А ми вже тільки епігони* [4, с. 153]; *Від магістралі за два метри, уся закутана в що є, сидить бабуся, як Деметра, у відрах моркву продає* [4, с. 123]; *А десь іржаві бомби рибальські рвали сіті. А десь народ іспанський конав, як Прометей* [4, с. 121]; *Хмари над лісом пливуть перисті. Флегматики вдумливо грають в покер. Підтоптані пари, хакі непаристі, як Януси, дивляться в різні боки* [4, с. 399]. Причому в одному контексті можуть реалізуватися як пряме, так і переносне значення. Наприклад, за міфом, Атлант – античний герой, який брав участь у боротьбі титанів проти Зевса, за що був покараний: мусив вічно підпирати небозвід. У переносному використанні звуковий комплекс *Атлант* означає «велетень» (пор.: *майстри, як Атланти*, з одного боку, «ті, що держать небо на плечах», з іншого, – велетні). У наступному контексті маніфестовано аналогічне образне порівняння, яке увиразнюється тим, що, по-перше, суб'єкти порівняння вступають в антонімічні парадигматичні відношення (*батько – мати*), по-друге, на пряме значення ознаки порівняння накладається переносне: *батько, як Атлант, тримає на собі світ; мати, як Каріатида, тримає на собі хату* (пор.: *Каріатида* – статуя одягненої жінки, використовувана в давньогрецькому зодчестві для підтримки антаблемента, заміняла собою колону чи пілястру). У третій ситуації *бабуся* порівнюється з *Деметрою* – богинею родючості, хліборобства та шлюбу. Правильне сприйняття запропонованої інфомації залежить від знання всіх деталей, пов'язаних із буттям цього міфологічного персонажа: на зображеннях Деметра сидить на троні з вінком колосків на голові, із серпом, смолоскипом або кошиком фруктів у руках (звідси, відповідно,

бабуся сидить, як Деметра). Це, власне, стосується й контексту *А затишок співає, мов сирена. Не треба воску, я не Одиссей. Вже леви ждуть, і жде мене арена* [4, с. 206], де маніфестовано образи *сирени* та *Одиссея*. Перші згадки про сирен засвідчені в «Одиссеї», де розповідається нібито вони живуть на острові й зваблюють усіх мореплавців. Подорожні, почувши їхній спів, забували про все на світі, не могли вже керувати кораблем, підпливали до чарівного острова й гинули. Одиссей, пропливаючи повз той острів, заліпив вуха своїм супутникам воском, а себе наказав прив'язати до щогли. Так він став першою людиною, яка почула спів сирен і залишилася живою (пор.: *Світла мрія про Вас співає мені, як сирена. Прив'яжуся до щогли і вуха воском заллю. Розумію, це щастя. Але щастя – воно не для мене. Я боюся Вас, Євро. Я вперше в житті люблю* [4, с. 251]).

Подекуди образні порівняння виходять за межі міфології й історії українського народу та вербалізуються запозиченнями, які ілюструють буття, зокрема й міфологічні уявлення, інших народів: *Обступи мене, ліс, як в легенді про князя Хетага, коли й кінь був убитий, і він уже ледве брів. Обступи мене, ліс! Хай зупиниться вся ця ватага, хай удариться люттю об спокій твоїх стовбурів* [4, с. 183]; *Ти пам'ятаєш, ти прийшов із пристані. Такі сади були тоді розхристані. І вся в гірляндах, як індійська жриця* [4, с. 305]; *Кошлатий вітер-голодранець в полях розхристує туман, танцює юродивий танець, б'є в бубон сонця, як шаман* [4, с. 332]; *Давно колись була ріка Діяла. І цар персидський на імення Кір. І лотоси білили, мов піали. І берег грав вогнями, як факір* [4, с. 355]. Без знання особливостей цього буття іноді важко декодувати репрезентовану у відповідному контексті інформацію. Так, скажімо, вислів *Обступи мене, ліс, як в легенді про князя Хетага* у буквальному витлумаченні означає «захисти мене». Згідно з легендою аланів, князя Хетага хотіли вбити через неприйняття нової віри. Переслідуваний ворогами по дорозі в Осетію, він знайшов порятунком у лісі. Почувши голос: «Хетаг! У ліс! У ліс!», вигукнув: «Хетаг уже не добереться до лісу, але ліс добереться до Хетага». У цей момент ліс піднявся зі схилу гори й перенісся до місця, де був Хетаг, сховавши його в своїй гушавині.

Окрему групу образних порівнянь утворюють ті, що вибудувалися на основі біблійних сюжетів. Крім уже звичних для української літератури образів Юди, Месії, Ноя і т. ін., з'являються образи Голіафа, Даліли, Самсона, Вельзевула тощо: *Прорубане вікно – з укрупу у Європу. В Європі вже був млин, двигучий, паровий. І прадід мій ходив, як Ной після потопу, А я собі, мала, була – як херувим* [4, с. 68]; *Очі у них великі і круглі. Скелі голі, як Голіафи. Я ніколи не звикну. Я не вмю до тебе звикати.* [4, с. 312]; *Я дуже тяжко Вами відболіла Це все було як марення, як сон. Любов підкралась тихо, як Даліла, а розум спав, довірливий Самсон* [4, с. 288]. Останні образи виникають на основі біблійного сюжету про біблійного богатира Самсона, що мав надзвичайну фізичну силу, яка знаходилася в

довгому волоссі. Дізнавшись цю таємницю, Даліла зраджує свого коханого, під час сну обстригає в нього волосся. Довірливого Самсона покидає «сила Божа», а прикликані Далілою воїни виколують йому очі і заковують у кайдани [1, с. 620]. Цілком очевидно, що письменниця не могла обійти увагою й образи, які уособлюють добро і зло. Образ добра – це образ Ісуса. Примітним є те, що він репрезентований перифрастичним зворотом: *І завжди люди гинули за віру. Цей спорт одвічний винайшли не ми. Тут головне – дивитись в очі звіру і просто – залишатися людьми. Воно в мені, святе моє повстання. Дивлюся я в кривавий ваш туман. Своїм катам і в мить свою останню скажу, як той **найперший з християн**: – Мене спалить у вас немає змоги. Вогонь холодний, він уже погас. І ваші леви лижуть мені ноги. І ваші слуги насміялись з вас* [4, с. 206] (пор.: *я скажу, як Ісус та я скажу, як той найперший з християн*). Образ зла – це образ Вельзевула – володаря демонів, дияволів, названий у Біблії сатаною [1, с.112]: *Отак пройду крізь твій великий подив, не зачеплюсь об лагідні слова. Ти **Вельзевул**. По душу теж приходив. А я не віддала її – й жива* [4, с. 288].

Уже неодноразово акцентувалося на тому, що образні порівняння Ліни Костенко зорієнтовані на підготовленого, ерудованого читача. Це стосується й тих ситуацій, коли, здавалося б, прості речі пояснюються значно складнішими, нетиповими. Їхнє сприйняття вимагає енциклопедичних знань. Такі образні порівняння маніфестують здобутки світової культури: *Отак, як є. А може бути й гірше. А може бути зовсім, зовсім зле. А поки розум од біди не згірк ще, – не будь рабом і смійся, як **Рабле*** [4, с. 13], де актуалізуються знання про те, що французький письменник відображає гуманістичні ідеали свого часу через гротеск («Гаргантюа і Пантагрюель»). У контексті *У нашому саду була розкішна флора, – жоржини й кропива, любисток і ревеня. І прадід мій ходив, як привид **Ельсінора**, і сойка у кущах пицала цілий день* [4, с. 68] актуалізуються знання про всесвітньо відому п'єсу В. Шекспіра «Гамлет, принц датський» (*привид Ельсінора* = *привид короля* + *з міста Ельсінора* – місця дії п'єси). Наступна ситуація – *Колись, давно, були якісь гіганти. Тепер зручніші виміри – пігмей. Напівнездари чи напівталанти, в космічний вік – **дрімучий Птолемей*** [4, с. 207] – актуалізує знання про Клавдія Птолемея – давньогрецького ученого, астронома, який розробив математичну теорію руху планет навколо нерухомої Землі, що дозволило передбачати їхнє положення на небі; разом з теорією руху Сонця і Місяця вона являє собою так звану птолемеївську систему світу [2, с. 221]. У контексті *В країні гордій і гористій ця скеля сива, як **Софокл**. Її показують туристам, туристи дивляться в бінокль* [4, с. 258] актуалізуються знання про давньогрецького поета-драматурга, зокрема в основі порівняння лежать вікові особливості: представник античної трагедії прожив близько 90 років, звідси, відповідно, *скеля сива, як **Софокл***. Знання про індійського письменника й громадського діяча Рабіндраната Тагора, який став першим серед неєвропейців, удостоєних Нобелівської премії з літератури [2, с. 440]

актуалізуються в контексті *Ліси та гори мудрі, як Тагори. Ще, кажуть, мудрі камінь і сова. Де чудодійний корінь мандрагори, щоб переклав ту мудрість на слова?* [4, с. 265]. Порівняння, побудовані на історичних персоналіях, подекуди ілюструють і негативні образи: *А там – Дніпро, аж ген до Базавлука, аж за пороги й далі за лиман. Об цілий світ спіткнулася розлука і йде на нас, страшна, як Тамерлан* [4, с. 299] (пор.: Тамерлан – середньоазіатський завойовник). Іноді така негативна оцінка спричинена не власне образом порівняння, а семантикою того слова, якому відводиться роль ознаки порівняння: *Він був кошмарний, як з Агати Крісті, блакитним шлейфом в спальні заповзав, Він їх будив, він лоскотав їм ніздрі. – Проснітьсья, люди! – так він їм казав, Мікро-Содом, зашторена Гоморра, проснітьсья, люди, чуєте, біда* [4, с. 246] (пор.: Агата Крісті – англійська письменниця, автор детективних романів, у яких розкриваються заплутані таємниці, пов'язані зі злочином; кошмарний – сповнений кошмарів, важких, страшних, гнітючих видінь; жахливий [3, 460]). Крім того, у контексті може реалізуватися й подвійна актуалізація, як-от, наприклад: *Одні були царівен не гіри, а другі – як бідні Міньйони. Хто купляв собі Долю за гріш, А хто – і за мільйони* [4, с. 34]. З одного боку, наявність протиставного сполучника, що поєднує предикативні частини складносурядного речення, забезпечує не лише протиставні семантико-синтаксичні відношення, але й ілюструє антитезу, яка увиразнюється ще й антонімами (*одні – другі*); з іншого, – тільки глибинний аналіз дає змогу «відшукати» інтегральні та диференційні семантичні ознаки лексем *царівна* і *міньйон*: *царівна* – вродлива, забезпечена особа жіночої статі; *міньйон* – вродлива, незабезпечена особа чоловічої статі (пор.: *міньйон* – вродливий хлопчик або юнак, коханець у французьких королів [3, с. 531]).

На жаль, обсяги запропонованої статті не дозволяють охопити все розмаїння авторських образних порівнянь. Поза нашою увагою залишилися семантичні особливості так званих метафоричних порівнянь у контекстах на зразок: *Мені нестерпно, душно, передгрозно, Ліловим чадом туманіє без. Гудуть ліси, риплять дубові кросна* [4, с. 270], порівняння, тотожні або споріднені чи то за суб'єктом, чи то за ознакою зіставлення: *У хаті глухо, як в печері, Вікно під фресками сльоти. І що там пустка Торрічеллі проти такої німоти?!* [4, с. 290]; *Отак брести. А тиша – як в соборі з давно-давно вигубленим ключем. Холоне степ, і закипілі зорі рогатий жук виймає рогачем* [4, с. 299]; *Що б не було там, будень чи неділя, не вдаючись ні в який монолог, вони ішли в мовчання, як в підпілля, вони буквально замикались в льох* [4, с. 387]; *Вони мовчали, як у бастіоні, Вони блангань не мали на меті, непереможно безборонні в своїй великій німоті* [4, с. 387], а також ті стилістичні прийоми, до яких вдається поетеса, уводячи порівняння в ту чи ту мовленнєву ситуацію: *Як батьків гостинець, як хліб солодкий від зайця, як радісне диво найперших дитячих снів, – хитались у відрах лозові свіжні кружальця, шуміли дуби, і*

стременими вітер дзвенів [4, с. 237]; Я ніколи не звикну. Я не вмю до тебе звикати. Це за примхи мої ти так гарно мене покарав. І приходять світанки, щоденних турбот адвокати, і несуть під пахвою тисячі різних справ [4, с. 312]; Печаль моя – ріка без переправи, на тому боці спогади живуть. Хати древлянські – трохи пароплави, що по зелених пагорбах пливуть [4, с. 412]; Але, не дай Бог, іскорка десь бликне! Дахи тесові, дерево, сушник. Переморгнуться відблисками вікна, і двір о двір черкнеться, мов сірник. Тому – як герб, як знак нагрудний хати, неodrивний настінний календар, – портрет відра, драбини чи лопати, щоб кожен знав, з чим бігти на пожеар [4, с. 412] тощо. Їхнє осмислення – це вже предмет наступної наукової розвідки. Беззаперечним залишається одне: художнє пізнання дійсності стимулює пошук письменником нових мовних засобів в естетичному освоєнні світу.

Реальне буття мови є безмежним процесом вербальної комунікації, що робить мову необхідним атрибутом людського суспільства, яке накопичує й передає від покоління до покоління свої знання та досвід.

Можливість виникнення образу і ступінь його яскравості залежить від характеру значень лексичних одиниць, на основі яких виникає порівняння. Звернені іноді до інтелекту, а частіше орієнтовані на чуттєве сприйняття, образні порівняння загалом є творчим здобутком, наповнені естетичним смислом і наділені потужними експресивно-емоційними потенціями.

Література

1. Библиейская энциклопедия : репринтное издание / Труд и издание архимандрита Никифора. – М. : «ТЕРРА», 1991. – 902 с.
2. Большой энциклопедический словарь : у 2-х томах / Сост. и главн. ред. А. М. Прохоров – М. : Советская энциклопедия, 1991. – Т.2 – 768 с.
3. Великий тлумачний словник сучасної української мови / упорядн. та гол. ред. : В. Т. Бусел. – К. – Ірпінь : Перун, 2001. – 1426 с.
4. Костенко Л. В. Вибране / Ліна Василівна Костенко. – К. : Дніпро, 1989. – 559 с.
5. Павлюк Т. П. Порівняльні звороти в сучасному українському поетичному тексті : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. філол. наук : спец. 10.02.01 «Українська мова» Тетяна Павлівна Павлюк. – Запоріжжя, 2011. – 20 с.
6. Словник іншомовних слів / [Пустовіт Л. О., Скопненко О. І., Сюта Г. М. та ін.]; за ред. Л. О. Пустовіт. – К. : Довіра, 2000. – 1017 с.
7. Українська мова : Енциклопедія / редкол. В. М. Русанівський, О. О. Тараненко (співголови), М. П. Зяблюк та ін. – К. : Укр. енциклопедія ім. М. П. Бажана, 2000. – С. 469.

УДК 811.161.2:[81'37+81'42]

І. Я. Кость

ЕМОЦІЙНИЙ СТАН СТРАХУ ТА ЙОГО ВЕРБАЛІЗАЦІЯ У ПРОЗОВОМУ ТЕКСТІ

Кость І. Я. Емоційний стан страху та його вербалізація у прозовому тексті.

Стаття присвячена вивченню вербальної презентації емоційного стану страху в прозовому тексті, виявленню конститuentів функціонально-семантичного мікрополя «Страх», їх розподілу за тематичними групами, синонімічними рядами. Окрім номінативних одиниць, були проаналізовані елементи невербального коду емоції.

Ключові слова: функціонально-семантичне мікрополе, прозовий текст, вербалізація, страх.

Кость И. Я. Эмоциональное состояние страха и его вербализация в прозаическом тексте.

Статья посвящена изучению вербальной презентации эмоционального состояния страха в прозаическом тексте, выявлению конститuentов функционально-семантического микрополя «Страх», их распределению по тематическим группам, синонимическим рядам. Кроме номинативных единиц, были проанализированы элементы невербального кода эмоции.

Ключевые слова: функционально-семантическое микрополе, прозаический текст, вербализация, страх.

Kost I. Ya. The emotional state of fear and its verbalization in a prose text.

This article is devoted to the study of verbal presentations of emotional state of fear in a prose text; it reveals the elements of functional-semantic microfield of Fear, their division into thematic groups and synonymous rows. Moreover nominative units it has been analyzed the non-verbal elements of the emotional code.

Key words: functional-semantic microfield, prose text, verbalization, fear.

Емоційний світ особистості надзвичайно багатогранний, неповторний і породжує значний інтерес учених різних галузей знань: психологів, філософів, теологів, лінгвістів. Безумовно, дослідження цієї частини людського внутрішнього світу є захоплююче і пожадане, адже пізнати глибини і таїну незвіданої душі хочеться багатьом. Мовна грань цього психічного феномену стала предметом наукових студій дещо пізніше, проте кількісно та результативно може стати поряд з психологічною.

Теоретичні підвалини та практичний досвід вивчення вербальної репрезентації емоцій висвітлені у працях Ю. Д. Апресяна, І. А. Аскерової, Л. Г. Бабенко, О. О. Борисова, А. Вежбицької, С. Г. Воркачова, М. В. Гамзюка, А. А. Залізняка, В. І. Кононенка, М. О. Красавського, Ю. Ф. Прадіда, В. І. Шаховського та ін. Часто лінгвісти фокусують свою увагу на таких почуттях, як кохання, гнів, страх, радість, сум тощо. Основними аспектами дослідження мовного втілення цього феномену є концептуальний, лінгвоконцептуальний, етимологічний, функціонально-семантичний. Українські та російські вчені здебільшого досліджують вербалізацію почуття на матеріалі англійської, російської та німецької мов, рідше – української, французької.

Класичний прикладом структурного і семантичного опису фразеологічних одиниць на позначення емоцій є монографія та укладений ідеографічний словник Ю. Ф. Прадіда. Учений здійснив тематичний поділ сталих сполук та зупинився докладніше на емоційних реакціях організму людини, зафіксованих у фраземах. Як зазначає дослідник, почуття страху впливає на органи зору та слуху, функціонування серцево-судинної системи, потовиділення, пропадання голосу, та найхарактернішим симптомом переживання є тремтіння всіх м'язів тіла [11, с. 99–101].

О. О. Борисов зосереджує свою увагу на дослідженні концептуально-семантичних особливостей номинативних одиниць англійської мови, які вербалізують емоцію страху, мовні одиниці розподіляє за тематичним критерієм на 8 парцел: 1) стан страху, 2) експірієнцер страху, 3) симптом страху, 4) риси характеру, 5) агент, 6) види діяльності, 7) загроза, 8) результати діяльності [3]. І. А. Аскерова здійснює семантичний аналіз лексико-семантичного мікрополя «Страх» на матеріалі польської мови,

визначає етноспецифічні уявлення народу, кодифіковані в метафоричних структурах, зосереджується також на історико-етимологічному аспекті назв емоційного стану [1]. В. І. Кононенко презентує вплив народних вірувань та асоціацій на творення номінативів емоції і фразеологізмів з компонентом *страх*, детально зупиняється на аналізі концепту страх у художньому дискурсі М. Коцюбинського, виявляє зображення емоції як істоти, а також виокремлює нові конотації, якими поповнюється концепт. Учений висновковує, що страх у світосприйнятті письменника зокрема, як і українського народу загалом, наділений негативною оцінкою і сприймається як вияв слабкості особистості [9].

Грунтовне дослідження етимології синонімічного ряду назв емоції страху з лінгвокультурологічним коментарем пропонує М. О. Красавський. Матеріалом студії слугують лексеми російської та німецької мов. Учений здійснює аналіз за трьома параметрами: 1) час появи слова, 2) час зародження лексичного значення з семою «страх», 3) джерело і причина виникнення слова та його емотивного значення [10, с. 128].

Зіставне дослідження емоційного концепту страх як елементу російської та французької мовних картин світу представляє І. О. Волостних. Вивчаються й аналізуються прямі та непрямі номінативи в етимологічному та семантичному аспектах, особлива увага приділяється розгляду метафоризованих словосполучень, до складу яких входять назви емоції [7]. Страх як лінгвокультурний концепт, що презентує особливості російської та німецької психології, є об'єктом студії О. Ю. Бутенко. Мовознавець зупиняється на онтологічних засадах аналізованого концепту в європейській культурі, виокремлює його смисли, акцентує на спільному та етноспецифічному в концептуалізації емоції обома мовами. Важливим результатом дослідження є визначення позитивного ставлення до страху в німецькій лінгвокультурі і негативного – у російській [4].

Концептуальний аспект емоції «страх» був одним із об'єктів дослідження Х. О. Погосової (вербальна репрезентація емоційного концепту в англійській та російській мовних картинах світу), Р. М. Рикунова (аналіз концепту «страх» в англійській мові, виокремлення ядра і шарів концепту емоції, виявив особливості лексичної вербалізації страху в мовленні), І. С. Баженової (особливості мовного позначення емоції в художньому російському і німецькому тексті), Ю. Л. Гончарової (досліджуються семантичний та прагматичний аспекти номінації емоції страх в російській мові, синонімічна та антонімічна парадигми, метафорична сполучуваність), Т. О. Муллінової (функціонально-семантичний аспект вербалізації емоції в російській прозі) та ін.

Існування такої чисельної низки досліджень засвідчує не лише той факт, що страх є однією з базових емоцій, а й особливу його вагомість для світогляду людини.

Незважаючи на те, що цей психічний феномен був об'єктом різноаспектних студій, існує чимало неопрацьованих питань, зокрема виявлення способів об'єктивації емоції в мовленні, в художньому тексті засобами української мови. Це зумовлює актуальність нашого дослідження і його мету – виокремлення засобів вербалізації емоційного стану страху в прозовому тексті. Матеріалом дослідження мовної репрезентації психічного феномену слугували твори Ірини Вільде, зокрема трилогія «Метелики на шпильках» [5] та оповідання [6].

Досягнення поставленої мети передбачає реалізацію таких завдань: 1) представити вербальні засоби номінації емоції як складові функціонально-семантичного мікрополя, виокремивши ядро та периферію, синонімічні ряди, тематичні групи і ряди лексично паралельних слів; 2) розглянути синтагматичні відношення номінативів, зокрема мовне втілення категорії інтенсивності переживання страху.

Мовні засоби, що маніфестують емоції, формують функціонально-семантичне поле «Емоційні стани», однією із складових якого є мікрополе «Страх». В аналізованих нами творах Ірини Вільде страх є одним з домінуючих почуттів, поряд з радістю та любов'ю.

Мікрополе «Страх» творять такі конституенти: 1) 221 лексична одиниця, серед яких превалюють дієслова, 2) 7 фразеологізмів, 3) 19 образних конструкцій, 4) 52 дескриптивні елементи, з них 34 власне дескриптивні та 18 номінативно-дескриптивні. Ядро мікрополя формують слова *боятися* та *страх*, ближню периферію – *страшний*.

Лексеми, які вербалізують емоцію страху, презентовані синонімічними рядами: 1) *страх* (32 слововживання), *острах* (8), *перестрах* (5), *переляк* (2), *жах* (2), *переполох* (1), *тремтіння* (1), *трепет* (1); 2) *боятися* (59), *лякатися* (5), *перелякатися* (5), *настрашитися* (5), *злякатися* (4), *побоятися* (3), *тремтіти* (3), *перестрашитися* (2), *перелякуватися* (1), *налякатися* (1), *жахатися* (1), *завмирати* (1); 3) *лякати* (5), *сполошити* (3), *страшити* (2), *злякати* (1), *налякати* (1), *перелякати* (1), *жахнути* (1); 4) *страшний* (18), *жахливий* (2), *кошмарний* (2), *перестрашений* (1), *грізний* (1), *жаский* (1), *лиховісний* (1); 5) *боязкий* (2), *полохливий* (1), *сполоханий* (1); 6) *переляканий* (13), *перестрашений* (7), *зляканий* (2), *наляканий* (1); 7) *страшно* (4), *злякано* (2), *моторошно* (2), *перелякано* (2), *сполохано* (1), *боязко* (1). Використані Іриною Вільде слова концентруються в ряди лексично паралельних слів (термін використаний вслід за Н. Ф. Єжовою [8, с. 11]), які складаються з різної кількості одиниць (від 15 до 1): 1) *переляк*, *лякатися*, *злякатися*, *перелякуватися*, *перелякатися*, *налякатися*, *лякати*, *злякати*, *налякати*, *перелякати*, *переляканий*, *зляканий*, *наляканий*, *перелякано*, *злякано*; 2) *страх*, *острах*, *перестрах*, *настрашитися*, *страшити*, *перестрашитися*, *страшний*, *перестрашений*, *страшно*; 3) *переполох*, *полохливий*, *сполошити*, *сполоханий*, *сполохано*;

4) *жах, жахатися, жахнути, жахливий*; 5) *боятися, побоятися, боязкий*; 6) *тремтіння, тремтіти*; 7) *кошмарний*; 8) *жаский*; 9) *лиховісний*; 10) *трепет*; 11) *грізний*.

Використовуючи класифікацію Л. Г. Бабенко [2], номінативи страху групуємо в такі тематичні групи: 1) емоційний стан (*страх, острах, перестрах, перестрашений, страшно, переляк, лякатися, переляканий, зляканий, наляканий, перелякано, злякано, переполох, сполохано, жах, жахатися, боятися, побоятися, тремтіння, тремтіти, трепет*), 2) становлення емоційного стану (*настрашитися, перестрашитися, злякатися, перелякуватися, перелякатися, налякатися*), 3) емоційний вплив (*страшити, страшний, лякати, злякати, налякати, перелякати, сполошити, жахнути, жахливий, жаский, кошмарний, лиховісний, грізний*), 4) емоційна характеристика (*полохливий, боязкий, сполоханий*). Групу зовнішнього вияву емоції розглядаємо зосібна, оскільки її конституенти виконують здебільшого функцію дескрипції, рідше – поєднують її з номінацією.

Іменникова репрезентація емоційного стану реалізується лексемами *страх, острах, перестрах, переляк, переполох, жах*, які вживає письменниця у прямому значенні, та *тремтіння, трепет* – у переносному. Окрім кількісно різного представлення в текстах, ці слова різняться ще й якісно. Так, іменник *жах*, на відміну від усіх інших, вказує ще й на інтенсивність переживання почуття, що зафіксовано у лексичному значенні («Почуття, стан дуже великого переляку, страху, що охоплює кого-небудь» [13, II, с. 513]): *Пересторога, щось більше, як пересторога, погроза, жах вихоплюється з її задиханих грудей* [5, с. 290]. Решта слів вербалізують «1. Стан хвилювання, тривоги, неспокою, що викликаний очікуванням чого-небудь неприємного, небажаного» [13, IX, с. 753]: *Її лице набрало такого зосередженого виразу, що Забейко відчув щось наче страх перед дочкою* [6, с. 87]; *Ціла ж класа тремтить, і її трепет – це тільки рух малого коліщатка в загальному механізмі* [5, с. 162].

Для вербалізації емоційного стану та його становлення Ірина Вільде використовує дієслова *боятися, побоятися, лякатися, злякатися, налякатися, перелякуватися, перелякатися, перестрашитися, настрашитися* із значенням «Відчувати страх перед ким-, чим-небудь» [13, I, с. 225]: *Марія боїться чогось іншого в цю хвилину...* [6, с. 388]. Вторинна номінація представлена одиницями *тремтіти* і *завмирати*: *Стежечками, стежечками і мама заходить аж до Дарчиного сорому. Дарка завмирає* [5, с. 106]. Про відчуття сильного переживання сигналізує лексема *жахатися* («1. Відчувати жах перед ким-, чим-небудь; дуже лякатися кого, чого-небудь» [13, II, с. 513]): *Я хіба здурію від цього всього. Хіба зроблю собі щось...» – жахається сама себе* [5, с. 250].

Дієслова *лякати, злякати, налякати, перелякати, страшити, настрашити, сполошити* маніфестують емоційний вплив на людину і

мають значення «Викликати переляк, страх; злякати» [13, V, с. 123]: *І знову було все так по-давньому, що Дарка мусіла аж нишком запитати себе, чи це той сам вуйко, що вполудне так **налякав** її?* [5, с. 65]. Окрім вказівки на породження емоції, лексема *жахнути* конкретизує силу переживання («Однокор. до *жахати 1*» [13, II, с. 514], *жахати 1* – «Викликати жах у кого-небудь; дуже лякати когось» [13, II, с. 513]): *В канцелярії панував балаган, який мене **жахнув*** [6, с. 110].

Емоційний вплив маніфестується також прикметниками *страшний* («Який своїм змістом, своєю суття викликає, вселяє почуття страху» [13, IX, с. 760]), *жахливий* («Який викликає почуття жаху; страшний, страхітливий» [13, II, с. 514]), *кошмарний* («Сповнений кошмарів; жахливий» [13, IV, с. 317]), *лиховісний* («Який викликає страх, тривогу» [13, IV, с. 497]), *грізний* («2. Який викликає, навіває страх» [13, II, с. 170]): *Влетіла, кинула цю **кошмарну** вістку і вилетіла, а Дарці аж віддих спинило* [5, с. 152]; *І знову ця **лиховісна**, мертвецька тиша* [5, с. 288].

Лексикалізація емоційної характеристики здійснюється за допомогою прикметників *боязкий, полохливий, сполоханий* у значенні «Пройнятий страхом» [13, I, с. 224; VII, с. 99], «2. Який виражає страх, переляк, тривогу» [13, XI, с. 567]: *Дарка дивиться на цього відважного, рудого хлопчиська, і нова, **полохлива** думка назріває в її мозку* [5, с. 292].

Діеприкметникова маніфестація переживання представлена лексемами *зляканий, переляканий, наляканий, перестрашений*: *Зсувається на долівку і так, напівлежачи, скулена, **злякана**, читає листа* [6, с. 54].

Прислівникова номінація емоції страху послуговується одиницями *страшно, моторошно, сполохано і боязко* у значенні «Хто-небудь відчуває страх, боязнь» [13, IX, с. 760]: *Та ледве дійшла до закруту коло церкви, стало їй так **страшно** від того, що вона наробила, що хотіла вже звернути на пошту й на чому світ прохати урядовця, щоб віддав їй ту листівку* [5, с. 20]; *Такий близьенький до дійсності сон, аж **моторошно*** [5, с. 323].

Письменниця частково залучає засоби фразеологічного пласту мови. Емоційний стан об'єктивується фраземами *мати страх, мати дивний острах під шкірою, попід шкірою пробігає жаске вражіння* (остання фразема побудована за аналогією до попередніх) – «Боятися, побоюватися кого-, чого-небудь» [12, с. 378]: *Свідома того, що за шибамі темніє, і **має дивний острах десь під шкірою**, щоб тепер не ввійшов хтось у кімнату, де дрімає, і не засвітив світла* [6, с. 81]; *кидати в жар* – «2. Кого-небудь охоплює жах, комусь стає страшно» [12, с. 291]: *Порівняння видалось йому таким страшним, що його раптово **аж кинуло в жар*** [6, с. 33]; *страх охоплює* – варіант фраземи *острах бере (обіймає, охоплює і т. ін.) / узьяв (обійняв, охопив і т. ін.)* «Стає неспокійно, страшно і т. ін. комусь» [12, с. 471]: *Дарку знову **огортає страх*** [5, с. 289]; *нагнати / наганяти*

страху – варіант фразеологізму *наганяти (нагонити) / нагнати холоду* «Викликати страх, переляк, занепокоєння і т. ін.» [12, с. 417]: *Слово це наганяло стільки страху, що його на думку Дарки, можна було б заступити словом «татари! татари!»* [5, с. 202].

Власне результатом авторського мовного втілення відчуття емоційного стану є яскраві метафоризовані образи. Конструкції *страх заходить з одної, то з другої сторони коло серця; страх, що прошумів по її жилах, збурих кров і неможливе зробив дійсним, знесилив Леся; задушить страх, мов ангіна; страх ще не поглинув; страх, смертельний, білий страх спалює Дарку на вугілля; страх наздоганяє; жах ішов; страх набирає якогось фосфоричного блиску; страх, що блиснув і згас; куций страх, що походив від болючої свідомості руху* вербалізують сприйняття страху як живої істоти, здатної огортати людину, спалювати на вугілля, поглинати зусилля і знесилювати, ходити, душити, наздоганяти, збурювати кров, отримувати забарвлення: *Страх перед чужим селом і людьми заходить з одної, то з другої сторони коло Дарчиного серця* [5, с. 103]; *Це Леся добре розуміла, але страх, що прошумів по її жилах, збурих кров і перед хвилиною неможливе зробив дійсним, знесилив зовсім Леся* [6, с. 106]. У структурах *прогуде гураган першого страху; гострі дотики страху; страх доходить до того стану, що вона перестас боятись* нашарована ще й інформація про інтенсивність переживання: *А за порогом цього негостинного дому знову ніч і знову гострі дотики страху* [5, с. 104]. Аналогізація емоційного стану із припиненням життєдіяльності прослідковується в конструкції *переставати існувати: Дарка завмирає. Можна сказати: перестас існувати* [5, с. 106].

Окрім метафоризованих образів, побудованих на основі використання номінативних засобів емоцій, Ірина Вільде створює барвисті картини душевних переживань засобами без використання назв почуттів. Такі вербальні форми імпліцитної об'єктивації емоційних станів ми умовно називаємо образними конструкціями. Частина з них ґрунтується на виявленні внутрішніх відчуттів людини при переживання емоційного стану – *серце підстрибнуло; пробігло щось жахливе її нервами: Директор тепер розлютився: гримнув долонею по столі, аж папери на ньому і Дарчине серце в грудях підстрибнули* [5, с. 287]. Для образної кодифікації почуття страху Ірина Вільде також послуговується прийомом порівняння емоції з відчуттям людини в певних умовах: *«Скільки літ може вона мати?» – знову подумав, і раптом йому здалося, ніби звалилась на нього широка, темна стіна* [6, с. 71].

Аналіз синтагматичних відношень елементів мікрополя дозволив виявити низку лексем, що вербалізують градацію сили переживання і/або вказують на характер відчуття. Так, слова *смертельний, божевільний, смертоносний* конкретизують інтенсивність почуття, презентованого іменником *страх, наглий – перестрах: Був це перш за все голий,*

божевільний, смертоносний страх перед самою можливістю чогось, що стало вже дійсністю [6, с. 106]; *І той наглий перестрах, що його підпалює ця свідомість, уже хвилиночку згодом переходить у щось дуже тепле й сердечне: якась незбагнута тайна зависла над ними троїма, тайна, що звела її з Стефою і кинула одну одній в обійми* [5, с. 208].

Градування глибини процесу переживання та емоційного впливу, об'єктивованих дієсловами, здійснюється також через контактне вживання прислівників *дуже, менше (боятися); надобре (настрашитися); на добре (перелякатися); так (налякати)* і словосполучення *по саму горлянку (перелякатися): Дарка на добре перелякалася: Марця готова свій жарт замінити у правду* [5, с. 50]; *І знову було все так по-давньому, що Дарка мусіла аж нишком запитати себе, чи це той сам вуйко, що вполудне так налякав її?* [5, с. 65].

Номінатив *перестрашений* у різних контекстах може поєднуватися з інтенсифікаторими *зовсім, дуже, страшенно, такий*, які вказують на високий ступінь переживання, а також з деінтенсифікатором *трохи лише*, що свідчить про незначне відчуття переляку: *– А щодо мене, – злагідніла мама тон, – то я була страшенно здивована й перестрашена, як мені лікар сказав, що то ніяка «простуда», а – вагітність у третім місяці* [5, с. 458]; *Він не знає і ніколи не дізнається про те, що у хвилині, коли він горів увесь, вона була холодна, трохи лише перестрашена і не відповідала йому ні одним своїм нервом* [5, с. 436].

Індивідуальність авторського світовідчуття яскраво проявляється у словосполученнях, які здійснюють характеристику емоційного стану. Асоціативні епітети *білий, голий (страх); холодний, дивний (острах)* ілюструють не лише якісну ознаку почуття, а й частково вказують на глибину переживання: *Вчула холодний острах у своїм нутрі* [5, с. 401].

Мовне оформлення зовнішніх проявів емоцій в аналізованих текстах реалізуються окремими словами, словосполученнями та реченнями. Особливістю вербалізації є наявність чи відсутність семи «переживання» у лексемах та номінативів емоцій у конструкціях, що описують фізіологічні симптоми переживання. Відповідно дескриптивні одиниці поділяємо на 1) власне дескриптивні й 2) номінативно-дескриптивні. В Ірини Вільде простежується тенденція до домінування власне дескриптивних конструкцій у функціонально-семантичному полі «Емоційні стани» загалом та в мікрополі «Страх» зокрема.

Невербальна презентація емоції здійснюється за допомогою фонації, міміки, мануальних рухів та вегетаційних змін. Фонаційна характеристика презентована різними видами проявів з урахуванням градації звучності та якості – криком (*скрикує зі страху / злякано; заголосила; зойкнула*), вигуком (*перелякано вигукнула*), шепотом (*питає переляканим шепотом*), відсутністю мовлення (*не могла говорити; мовкне; розтулює уста і проковтує слово; забула в одній хвилині говорити*) і нечленороздільною

мовою (безладні звуки): *У темній «гардеробі» хоче дібратись до ліжка, намаує і скрикує зі страху: – Хто тут!?* [5, с. 86]; *– Дарцю... Дарцю... – вона така схвильована чи перелякана, що не могла говорити. Слова заломлювалися їй десь у горлі і виходили, як безладні звуки* [5, с. 318].

До арсеналу мімічних проявів входять характеристика виразу обличчя загалом (думка мусіла острахом віддзеркалюватись на обличчі, обличчя боязке, перестрашений вираз обличчя) та певних частин лица, зокрема, очей (перелякані, перестрашені, боязкі, сполохані, залякані очі; із страхом подивитися; затроєні страхом очі; очі мають трохи завеликий білий обруч навколо дугівки), брів (піднесені вгору брови), губів (опущені кутики уст; кусала собі губи): *Не слід робити таких перестрашених очей...* [6, с. 108]; *Дарка бачить з його піднесених вгору, як дві кочергочки, брів і опущених кутиків уст, що він побоюється за Дарчин розум* [5, с. 271]. Ще одним виявом страху є сльози: *Орисьці стають сльози в очах* [5, с. 101].

Мануальний вияв емоції презентований жестом *закривати лице долонями*, що на підсвідомому рівні сприймається як втеча від тієї реальності, яка спричиняє відчуття страху, та *втратою контролю над пальцями рук*: *– Рятуй нас, Мати Божа, – заголосила Ориська і закрила лице долонями* [5, с. 204]; *Звук цієї малої потвори так подіяв на Дарку, що вона від страху втратила контроль над своїми пальцями* [5, с. 204].

Емоція страху спричиняє такі вегетативні зміни в організмі людини, як тремтіння (*стрепенулась; здригнувся; здригається, наче від електричного струму; труситись*), зміна пігментації обличчя (*зблідла, приблідла, поблідлий, кров втекла з обличчя, з червоними плямами на лиці*), порушення функціонування дихальної системи (*задихана; відчув, що забракло повітря; віддих спинило*), посилене потовиділення (*впріла зі страху, щось тепле з-під пах котиться, піт обілляв, теплі краплини поту скапують з виска*), відчуття холоду (*якби хто снігу поза сорочку насипав*): *Аж тепер звільняють її кліщі його рамен, і вона прожогом влітає до вітальні, з червоними плямами на лиці, задихана, перелякана і переможена* [5, с. 88]; *Стіна була легка, не здушила його, але відчув, що забракло йому повітря і світла* [6, с. 71]; *Дарці в першій хвилині якби хто снігу поза сорочку насипав: «Ой, Боже, істерія в тата чи що?»* [5, с. 430].

Невербальним показником емоційного переживання є також постава людини (*скулена*) та її рухи (*мчить, здеревіла зо страху, перелякано кинулась обіруч, сполохано шусьнула чимсь під капю*): *Зсувається на долівку і так, напівлежачи, скулена, злякана, читає листа* [6, с. 54]; *Чи мусіла так шапко, можна сказати, перелякано кинутись обіруч до Зої?* [5, с. 371].

Отже, вербалізація страху здійснюється 299 мовними одиницями, серед яких номінативних – 247 і дескриптивних – 52. Для номінації

емоційного стану письменника послуговується 221 лексемою, здебільшого дієсловами, 7 фразеологізмами і 19 образними назвами. Ядром мікрополя є слово *боятися*, ближню периферію формують *страх*, *страшний*, інші – це дальня периферія. Лексеми, що маніфестують емоційний стан, вживаються у прямому значенні, за винятком *тремтіння*, *трепет*, *тремтіти*, що ілюструють переносне значення, і *завмирати* – контекстуальне. Широко представлений невербальний код емоційного стану, особливо вегетативні зміни, фонація та міміка. У дескриптивних одиницях спостерігається превалювання власне дескриптивних конструкцій над номінативно-дескриптивними у співвідношенні 2:1. У подальшому логічним видається дослідження вербального представлення емоційного стану страху в інших художніх творах і виявлення специфіки мовного втілення психічного феномену в різножанрових текстових полотнах та в інтерпретації переживання різними митцями слова.

Література

1. Аскерова І. А. Семантичне поле назв емоційно-афективних станів у польській мові : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. філол. наук : спец. 10.02.03 «Слов'янські мови» / І. А. Аскерова. – К., 2006. – 19 с.
2. Бабенко Л. Г. Лексические средства обозначения эмоций в русском языке / Л. Г. Бабенко. – Свердловск : Из-во Урал. ун-та, 1989. – 184 с.
3. Борисов О. О. Мовні засоби вираження емоційного концепту страх : лінгвокогнітивний аспект (на матеріалі сучасної англословної художньої прози) : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. філол. наук : спец. 10.02.04 «Германські мови» / О. О. Борисов. – Донецьк, 2005. – 20 с.
4. Бутенко Е. Ю. Концептуалізація поняття «страх» в німецькій і російській лінгвокультурах : автореф. дис. на соискание уч. степени канд. филол. наук : спец. 10.02.20 «Сравн.-истор., типологич. и сопостав. языковедение» / Е. Ю. Бутенко. – Тверь, 2006. – 15 с.
5. Вільде І. Метелики на шпильках. Б'є восьма. Повнолітні діти : [повісті] / Ірина Вільде. – Дрогобич: Видавнича фірма «Відродження», 2007. – 488 с.
6. Вільде І. Троянди і терня : [повісті та оповідання] / Ірина Вільде. – К. : Держлітвидав України, 1961. – 354 с.
7. Волостных И. А. Эмоциональные концепты «страх» и «печаль» в русской и французской языковых картинах мира : лингвокультурологический аспект : автореф. дис. на соискание уч. степени канд. филол. наук : спец. 10.02.19 «Теория языка» / И. А. Волостных. – Краснодар, 2007. – 21 с.
8. Ежова Н. Ф. Способы языковой репрезентации эмоциональных концептов в романе Л.Н.Толстого «Анна Каренина» : автореф. дис. на соискание уч. степени канд. филол. наук : спец. 10.02.01 «Русский язык» / Н. Ф. Ежова. – Воронеж, 2002. – 24 с.
9. Кононенко В. Концепти українського дискурсу : [монографія] / Віталій Кононенко. – К. – Івано-Франківськ : Плай, 2004. – 248 с.
10. Красавский Н. А. Эмоциональные концепты в немецкой и русской лингвокультурах : [монографія] / Н. А. Красавский. – Волгоград : Перемена, 2001. – 495 с.
11. Прадід Ю. Ф. Фразеологічна ідеографія (проблематика досліджень) / Ю. Ф. Прадід. – Сімферополь, 1997. – 252 с.
12. Словник фразеологізмів української мови / [уклад. В. М. Білоноженко та ін.]. – К. : Наукова думка, 2008. – 1104 с. – (Словники України).
13. Словник української мови : в 11 т. / [ред. коллег. І. К. Білодід (голова) та ін.]. – К. : Наукова думка, 1970–1980.

ЛИС (ЛИСИЦЯ) І ВОВК (ВОВЧИЦЯ) В ІНТЕРПРЕТАЦІЇ УКРАЇНСЬКОЇ ЛІТЕРАТУРНОЇ КАЗКИ ХІХ СТОЛІТТЯ

Крашеніннікова Т. В. Лис (Лисиця) і Вовк (Вовчиця) в інтерпретації української літературної казки ХІХ століття.

У статті висвітлюються особливості трактування традиційних казкових персонажів Лиса (Лисиці) і Вовка (Вовчиці) в текстах літературних казок ХІХ століття, а також авторські особливості її творців.

Ключові слова: казка, народна казка, літературна казка, порівняльні конструкції, зооніми.

Krasheninnikova T. V. Lys (Lysytsya) and Volk (Vovchytsya) in interpretation of Ukrainian literary fairy-tale of XIX century.

В статті освещаются особенности трактования традиционных сказочных персонажей Лиса (Лисицы) и Волка (Волчицы) в текстах литературных сказок XIX века, а также авторские особенности её творцов.

Ключевые слова: сказка, народная сказка, литературная сказка, сравнительные конструкции, зоонимы.

Krasheninnikova T. Fox (Vixen) and Wolf (She-wolf) in interpretation of Ukrainian folk fairy-tales in XIX century.

The interpretational particularities of traditional tales' characters as Fox (Vixen), Wolf (She-wolf) are reflected in this article. Authors' features of their creatures are also analysed.

Key words: tale, folk tale, fairy tale, literary tale, comparative constructions zoonyms.

З давніх-давен образи звірів, птахів, плазунів, комах, земноводних, риб, фантастичних істот відіграють важливу роль у культурному світогляді українського народу. Основи наукового вивчення вітчизняної фауни були закладені в ХVІ–ХІХ століттях. Серед дослідників тваринного світу народної казки варто відзначити О. Потебню, М. Костомарова, М. Сумцова, Г. Булашева, Г. Сухобруса, В. Крука, І. Березовського, Л. Дунаєвську, В. Давидюка, (художня структура казкових сюжетів про тварин) та інших. Казкові зооніми були об'єктами вивчення в дисертаційних дослідженнях Я. В. Закревської, О. Ф. Леонтєвої, С. Д. Карпенко, О. П. Карабути, Я. М. Шебештян та інших. Але на основі літературних казок ХІХ століття увага зосереджувалася побіжно, переважно фіксуючи їх наявність.

В українських казках про тварин засобами сатири і гумору, індивідуалізованої мови, пересипаної дотепними жартами, примовками, відтворюються типові риси національного характеру українського народу [4, с. 919–921]. Тваринний світ, насичений порівняльними конструкціями, є суттєвою частиною казкового середовища, в якому розкриваються споконвічні питання людства – добро і зло. То ж цілком закономірно, що персонажі народної казки трансформувалися українськими письменниками в художньо оброблені тексти літературної казки. Серед лісових мешканців переважає персонаж ЛИС. Саме він був найчастіше героєм літературних казок ХІХ століття, завдяки своїй спритності, непередбаченості та хитрості. Про нього писали Александров, Манжура та Франко. Лише

Франко та Манжура, створюючи казки на подібний сюжет, надали своїм персонажам імена. Якщо у Франка ЛИС має ім'я *Микита*, а в казці «Фарбований лис» з'являється його псевдонім *Гостромисл*, то у Манжури протягом твору лиса називають *Микитою*, *Рудим*, *Лисовином*. Я. Закревська помітила, що назва *Микита* в народних казках не є закріпленою за лисом. Але слово *Микита* з узагальненим значенням (*микитити*) часто зустрічається в народній мові зі значенням «набрехати, перекрутити, хитрувати». Очевидно, така емоційна насиченість слова *Микита* спонукала Франка назвати ним лиса. Дослідниця також звернула увагу, що задовго до І. Франка польський письменник І. Смажевський, переробляючи відомий мотив про лиса назвав свого героя *Микитою* [3, с. 28]. Саме ці два письменники показали у порівняннях авторський підхід щодо вказаного персонажа. Так, І. Франко в казці «Лис Микита» характеристику головного персонажа подає: 1) через внутрішній стан: *Лис іде, як мокра курка, Вовк Неситий ззаду штурка, а Медвідь веде за шнур* (3, с. 37); 2) психічний стан: *І потюнав Лис мій гладко. Смирний, тихий, як ягнятко, при торбині, з костуром* (3, с. 58); 3) хитрість: *Аж тут раз стук-стук до брами: в волосянци перед нами став Микита, як монах, повітав нас благодаттю* (3, с. 14); *Скочив Лис одного маху; бач, і внав посеред шляху, мов здохлий, простяг лапки* (3, с. 12); 4) агресивність: *Та Микита, вже не глухий, силу всю зібрав докупи, мов кліщами горло тис* (3, с. 100); 5) лякливість: *А задравши хвіст, як міг, драпнув в дірку та до ліса. а лісами, мов від біса, просто в царський двір прибіг* (3, с. 27). І. Манжура в казковому творі «Казка про хитрого Лисовина» створює за допомогою порівняльних конструкцій образ лиса і показує такі його вади: 1) хитрість: *Скоро, як все вони те прочитали, Лис свою торбу на плечі іскинув; сльози ж, о боже, з очей так і ринуть, мов з покайної справді печали* (1, с. 319); 2) зухвалість: *Лис тому й радий, на ворогів погляд кинув, мов пан який, призро-сміленько* (1, с. 307), *Лисові ж наче про те і байдуже, жваво іде, поглядає ізгорда, мов він царенко який, а не пройда, так-то прикинувся ловко він дуже* (1, с. 300). Отже, ми помічаємо, що в зазначених казках ЛИС постає перед нами у протиставній подобі, то *як пан, мов царенко* (І. Манжура), то *як мокра курка* та *як монах* (І. Франко).

У інших казках І. Франко звернув увагу на лисячий хвіст: *... а хвіст у нього – не хвіст, а щось таке величезне, а важке, мов довбня, і також колюче* (4, с. 76); *Ще вчора він був добрим знайомим нашого Микити, але тепер, побачивши нечуваного синього звіра, всього в колючках та з таким здоровенним, мов із міді вилитим хвостом, він аж завив з переляку, а отямившись, почав утікати, – ледве хлипає* (4, с. 76); *Побачивши Лиса, як він гордо марширує попереду війська з хвостом, мов свічка, піднятим у гору* (2, с. 46–47).

Крім того, популярним у використанні є й персонаж **ЛИСИЦЯ**, хоча переважають лексеми *лисичка* або *лисичка-сестричка* (Грінченко,

Дніпрова Чайка, Пчілка, Франко), а також *лисеньята Міцько і Міна* (Франко «Лис Микита»). Для літературних казок, як і для народних, характерне вживання традиційних засобів образності, а саме: іменникових епітетів-прикладок типу *лисичка-сестричка* [1, с. 52], а Н. В. Грицак відносить ці явища до фразеологічних сполук [2, с. 50].

Образ **ВОВКА** є не менш популярним. Його використовували у казкових текстах Франко, Руданський, Пчілка, Дніпрова Чайка, Карпенко, Романова. Звично, маємо на позначення лексему *вовк*, але іноді вона подається з прикладкою *вовчик-братик* та *вовчик-гульвіса* (Грінченко). У Франка та Манжури цей персонаж існує лише в парі з **ВОВЧИЦЕЮ** і має визначене ім'я, яке вказує на його колір (*Вовк Сіроманець, Сіра Вовчиця, сірий вовк*), або на фізичний стан (*Вовк Неситий*). У казках Франка про тварин *вовк Неситий* взятий письменником з українського фольклору, у якому ця назва здавна закріплена за окремими тваринами [3, с. 28–32]. Зокрема щодо **ВОВКА** використано такі порівняльні описи: *Тішиться Сірий, неначе маненький* (1, с. 297), *Вовк Неситий нахиляєсь, до копита призираєсь, – ех, як фрасне шкапа враз, як у лоб не вїдить просто, а була підкута остро, – то мій вовк, мов свічка, згас* (3, с. 71), *Озирнувся – аж Вовк вже тут: наче чорна хмара люта, виступає з-між рядів; аж зубами він скрегоче, мов свічки, блищать очі – так з кістками би Лиса й з'їв* (3, с. 97). Отже, казкові персонажі Лис та Вовк в літературній казці ХІХ століття створювалися під впливом тих художніх засобів, які були характерними для української народної казки. Але в змалюванні їх кожен майстер художнього слова подавав свої, індивідуальні характеристики цих персонажів залежно від авторської постанови твору.

Література

1. Бріцина О. Ю. Неповторність мови народної казки / О. Ю. Бріцина // Українська мова і література в школі. – 1983. – №5. – С. 48–54.
2. Грицак Н. В. Структурно-семантичні особливості фразеологічних одиниць казкової спадщини / Н. В. Грицак // Українське мовознавство. – К. : Либідь, 1990. – Вип.17. – С. 49–53.
3. Закревська Я. В. Фольклорна мовно-стилістична традиція в казках І. Франка / Я. В. Закревська // Українська мова в школі. – 1957. – №4. – С. 28–32.
4. Одарченко О. Казка // Енциклопедія українознавства / Гол. ред. проф. В. Кубійович [Репринтне відтворення видання 1955-1984 рр.]. – Львів : Молоде життя, 1994. – Т.3. – С. 919–921.

Використані джерела

1. Манжура І. Казка про хитрого Лисовина і про других звірів та про те, що він їм, а вони йому коїли / І. Манжура // Манжура І. Вибрані твори. – К., 1961. – С. 272–325.
2. Франко І. Королик і Ведмідь // Франко І. Коли ще звірі говорили / І. Франко. – К. : Веселка, 1976. – С. 41–48.
3. Франко І. Лис Микита // Франко І. Твори : у 20-ти томах : Т.12 : Поеми / Ред. Тома : О. І. Білецький, Д. Д. Копиця. – К. : Держ. вид. худ. літ., 1953. – 570 с. – С. 7–101.
4. Франко І. Фарбований лис // Франко І. Коли ще звірі говорили / І. Франко. – К. : Веселка, 1976. – С. 72–81.

ВЛАСНІ НАЗВИ У ФАНТАСТИЧНІЙ ПОВІСТІ ВОЛОДИМИРА ВЛАДКА «ФІОЛЕТОВА ЗАГИБЕЛЬ»

Кушлак Л. С. Власні назви у фантастичній повісті Володимира Владка «Фіолетова загибель».

У статті висвітлено основні аспекти дослідження власних назв у художніх текстах. Метою цієї розвідки є аналіз вживаних онімних одиниць у творах українських письменників-фантастів, які досі не були під пильною увагою науковців.

Ключові слова: літературна ономастика, власна назва, антропоетонім, космоетонім.

Кушлак Л. С. Имена собственные в фантастической повести Владимира Владка «Фиолетовая гибель».

В статье освещены основные аспекты исследования имен собственных в художественных текстах. Целью данной разведки является исследование применяемых онимных единиц в произведениях украинских писателей-фантастов, которые еще не были под пристальным вниманием ученых.

Ключевые слова: литературная ономастика, имя собственное, антропоэтоним, космоэтоним.

Kushlak L. S. Proper names in a fantastic tale of Vladimir Vladko «Purple death».

In the article the basic aspects of research of the proper names in artistic texts are reflected. The purpose of this investigation is research of common onomastic's units in works of Ukrainian writers-fantasies, who were not under intent attention of researchers until now.

Key word: literary onomastics, proper name, anthropoetonym, kosmoetonym.

Наукова фантастика – це жанр художньої літератури, метою якого є художнє зображення вигаданого фантастичного світу як реально існуючого на підставі чотирьох ознак: фантастичності, науковості, орієнтації на сучасність і спрямованості у майбутнє. Засновниками науково-фантастичної літератури в Україні можна вважати В. Винниченка та Ю. Смолича. Сучасними представниками цього жанру є О. Авраменко, В. Владко, Н. Гайдамака, Н. Околітенко, Л. Панасенко, І. Росоховатський та інші майстри художнього слова.

Мова сучасної наукової фантастики органічно поєднує в собі як пізнавальну, естетичну, так і інформаційно-комунікативну функції. Слововживання відомих письменників, які працюють у жанрі сучасної наукової фантастики, свідчить про те, що автори використовують лексику, яка допомагає читачу осягнути зміст твору за допомогою образності мови.

Незважаючи на значну кількість ономастичних досліджень, твори українських письменників-фантастів ономастами не аналізувалися у повному обсязі, що й зумовлює актуальність теми нашої наукової розвідки. Безпосередньо об'єктом дослідження є власні назви, зафіксовані у фантастичній повісті Володимира Владка «Фіолетова загибель».

Цей твір містить 80 різнопланових онімів, які вживаються 3275 раз. Найбільш часто фіксуються антропоетоніми (3157, що становить 96,4 % від загальної кількості слововживань): *Клайд уже зійшов схилом і пірнув у густу тінь кедрів над річкою; Джеймс засоромлено блимнув очима*). Епізодично фіксуються хоропоетоніми (49; 1,5 %): *Кінець кінцем, переміг північний захід і його серце – штат Айдахо...*; космоетоніми (30; 0,9 %):

Якби ти цікавився наукою, – відповів він, – то знав би, що в **Сонячній системі**, крім звичних для нас планет, як-от: **Земля, Марс, Венера, Юпітер** та інші, була ще одна – вона колись розсипалась на уламки. Вчені назвали її **Фаетоном**; товаропоетоніми (15; 0,46 %): Наприклад, щось подібне до антибіотика. **Космоцилін?.. Астроміцин?.. Астроміцин СТ** – хіба не ефектно?, фірмопоетоніми (11; 0,34 %): ...так це хмарочос **Оффіс-Сейнтер**, що поєднав волею випадку їхні установи; А може бути, **«Індастрі ов Кемікал продактс»**, – це годиться й для них...; репертіпоетоніми (6; 0,18 %): **От і вийшли три чашки Петрі**; едитопоетоніми (2; 0,06 %): ... **Шофер автофургона**, якого вони найняли в **Бойсі**, щоб дістатися до схилів **Скелястих гір**; архітектуропоетонім (**На різні військові справи витрачається купа грошей**, для того й існує **Пентагон**; гемеропоетонім (**Це – останні номери «Попюлар сайєнс»**); гідропоетонім (**Тим більше, що вже давно встановлено: у річці Снайк та її притоках, схожих на цей струмок, ніяких дорогоцінних металів немає**); порейопоетонім (**Це У-2 чи які-небудь нові шпигунські літаки Локхіда**) і фільмопоетонім (**І не просто якесь невідоме місто, а Сан-Франціско, і бачив він це в кінофільмі Стенлі Крамера «На далекому березі»**) – по 1 (0,03 %). Очевидно, що В. М. Владко багато уваги приділив добору власних назв, оскільки кожна з них несе необхідне для фантастичної повісті смислове навантаження, важливе для її цілісного розуміння.

Детально розроблена письменником антропонімійна система повісті є одним з найцікавіших компонентів твору. Серед антропопоетонімів найбільш вживаним є прізвище та ім'я головного героя – **Марчі** (134 фіксації), **Джеймс** (667), а також його прізвисько – **Коротун** (208) і пестливий варіант – **Коротунчик** (16). Крім того, у творі ми зустрічаємося з деякими іншими особовими назвами. Передусім це друзі головного героя **Клайд** (795) **Тальбот** (35), **Фред** (665) **Стапльтон** (119), дівчина **Меджі** (452) **Бейкер** (30), а також її зменшено-пестливе ім'я – **Бембі-долл** (5). Ще у повісті присутні імена подруги Меджі – **Люсі** (7) і **Уїнклер** (1) та інші імена, які не мають особливого значення для онімного простору цього твору.

Варто зазначити, що походження використаних у творі імен різноманітне: тут зафіксовано давньоєврейську, німецьку і латинську власні особові назви, кожна з яких несе в собі певне змістове навантаження.

Джеймс (James) – давньоєврейське ім'я, що в перекладі означає «той, що дивиться в майбутнє» [4].

Фред (Fred) – варіант імен Фрідріх, Альфред. Фрідріх означає «який володіє світом» [2, с. 460]; Альфред – «порадник». Чоловіки, які носять це ім'я, зазвичай пристрасні, енергійні натури, схильні до лідерства. Альфред дуже самовпевнений, гордий і незалежний. Він має величезну внутрішню силу, що може допомогти йому домогтися успіхів у кар'єрі. Альфред честолюбний, спілкування з ним буває не завжди легким. Альфред часто

поводиться зарозуміло, підкреслюючи при цьому свою перевагу над співрозмовником [2, с. 239–240].

Лусі (Лусія, Люсія) – жіноча форма чоловічого імені Лусіус, має латинські корені, означає «сяюча, блискуча» або «народжена на світанку» [2, с. 113].

Особливу увагу привертають до себе антропоніми, не зафіксовані в наукових розвідках. До них у повісті належать імена *Меджі* та *Клайд*. Їхне походження важко пояснити, та слід зазначити, що, виходячи зі змісту досліджуваного твору, ці антропоніми несуть у собі певну ідею. Зокрема, автор використав не банальні, а оригінальні імена для надання повісті особливого відтінку. На нашу думку, ім'я *Меджі* використано замість загальноновживаного і звичного *Марія*. У наукових розвідках ми не знаходимо історії виникнення таких найменувань, тому можемо робити лише окремі припущення. Так, психологи та езотерики стверджують, що про кожного з нас можна дізнатися чимало цікавого лише за першими літерами імені і прізвища. Згідно з такою теорією, розглянемо перші літери антропоформул героїв твору. Отже, отримаємо такі результати:

Джеймс Марчі: *Д* – комунікабельність, вміння привертати увагу до себе; *М* – працелюбність і педантичність;

Клайд Тальбот: *К* – таємничість; *Т* – нескінченні пошуки, гонитва за ідеалом;

Фред Стальтон: *Ф* – вміння пристосовуватися; *С* – нервовість, пригніченість;

Меджі Бейкер: *М* – працелюбність і педантичність; *Б* – здатність на велике почуття [3, с. 98–99].

Певну роль у розкритті таємниці імені має і решта літер. Завдяки цьому ми можемо довідатися про окремі риси характеру людини, яка носить певне ім'я. Якщо літери в імені повторюються, то певна риса характеру виражена більш чітко. Сформулюємо лінгвопсихологічну характеристику Джеймса і його друзів, Клайда та Фреда: *Д* – бажання бути першим, чинити нестандартно, іноді непродумано; *Ж* – прагнення до естетичної завершеності, чарівність; *Е* – щирість і владолюбство; *Й* – недовірливість, страх за добробут свого тіла; *М* – прагнення скрізь побувати і все випробувати на власному досвіді; *С* – блиск і харизматичність; *К* – загадковість і наявність певної таємниці; *Л* – тяга до тілесного комфорту; *А* – працелюбність; *Ф* – твердість духу; *Р* – вірність даному слову.

Звичайно, такий аналіз рис характеру людей за наявними в їхньому імені літерами не досконалий. Однак, варто зазначити, що переважно вони збігаються. Наприклад, характер Фреда цілком відповідає поясненню літер його імені. Що ж стосується літер в іменах Джеймса та Клайда, то тут є окремі розбіжності, хоча в цілому характери героїв твору відповідають характеристиці, виведена на основі складників антропонімів.

Не менш важливим аспектом нашого дослідження стали граматичні функції власних назв, зокрема імен головних героїв. Антропоетоніми

Джеймс, Клайд, Фред переважно вживаються у ролі підмета (суб'єкта висловлювання): *Фред сів і лінкувато потягнувся*. Не менш продуктивні функції прямого і непрямого додатка (об'єкта висловлювання): *Клайд мляво підвівся і підійшов до Джеймса* та неузгодженого означення (атрибутивної синтаксеми): *Очі Клайда зацікавлено блиснули*. В. Владко у своїй повісті також активно використовує різновид означення – непоширену прикладку: *Джеймс–Коротун з самого початку боявся цього*.

Досить різноплановими були спроби назвати знайдену космічну речовину. Варіантів назв було декілька, хоча остаточно на жодному з них герої твору не зупинилися. Були запропоновані такі номінації: *космічна плісень Джеймса Марчі і Клайда Тальбота, Космоцилін, Астроміцин, Астроміцин СТ, Астроміцин СТМ, Астроміцин СТМБ*. Стосовно усіх назв можна сказати, що жодна з них не відповідала побаченим властивостям метеоритної цвілі; крім того, лише назва *Космоцилін* не зареєстрована у сучасній лексиці. Великі літери дуже просто пояснити, вони вказують на прізвища винахідників.

Розглядаючи інші власні назви фантастичної повісті В. Владка «*Фіолетова загибель*», варто зауважити, що, наприклад, хоропоетоніми, які зустрічаються в творі, є реальними назвами (*штат Айдахо, Америка, Чикаго, Франція, Куба, Сіетл, Каліфорнія* тощо).

Практично неможливо достовірно визначити реальність існування запропонованих автором фірм, оскільки їх кількість у сучасному світі величезна і, до того ж, деякі найменування транслітеровані кирилицею (*Оффіс-Сейнтер, Байолоджікал Лімітед, Індастрі ов кемікал продактс, Дженерал Дайнемікс*), значно відрізняються від оригіналу і важко піддаються будь-якому поясненню.

Космопоетоніми, навпаки, переважно є реалонімами, окрім можливої назви знайденого головними героями метеорита – *Метеорит Джеймса Марчі і Клайда Тальбота* та найменування згадуваного у повісті метеорита – *Мурейський метеорит*. В історії відома лише подібна назва – *Ново-Урейський метеорит*, тому можна припустити, що автор спеціально використав таку номінацію.

У творі зафіксовано лише один гідропоетонім та один едитопоетонім, та вони не стають об'єктом нашої зацікавленості, оскільки є реальними назвами (річка *Снайк, Скелясті гори*).

Гемеропоетонім, який використав автор, є транслітерацією англійського варіанту назви *Попюлар сайєнс*, що в перекладі означає «науково-популярний» (журнал). Для українських видань (та й для зарубіжних) такий варіант оніма є неприйнятним.

Отже, усі власні назви, зафіксовані у фантастичній повісті В. Владка «*Фіолетова загибель*», утворюють цілісну і зрозумілу онімну картину. Кожен поетонім влучно підібраний автором і підкреслює характерні риси денотатів. При дослідженні поетонімікону фантастичної повісті

«Фіолетова загибель» стало очевидним, що й надалі слід працювати над вивченням ономастиконів творів цього жанру, створених як В. Владком, так і іншими українськими письменниками-фантастами.

Література

1. Владко В. М. Сивий Капітан: Роман; Фіолетова загибель : Повесть. / В. М. Владко. – К. : Дніпро, 1967. – 512 с.
2. Ісат Ю. А. 2500. Чоловічі та жіночі імена : Походження, значення, вибір / Ю. А. Ісат. – Донецьк : ТОВ ВКФ «БАО», 2005. – 560 с.
3. Тайна имени / М. П. Загурская. – Х. : Фолио, 2008. – 314 с.
4. <http://taina-imeni.com>.

УДК 811.161.2'373'38

Н. Г. Майборода

ЛЕКСИКА ХУДОЖНІХ ТВОРІВ Д. ЯВОРНИЦЬКОГО: СЕМАНТИЧНА СТРУКТУРА ТА СТИЛІСТИЧНІ ФУНКЦІЇ

Майборода Н. Г. Лексика художніх творів Д. Яворницького: семантична структура та стилістичні функції.

У статті проаналізована лексика художніх творів Д. Яворницького з погляду особливостей використання як загальноповсякденних лексичних номінацій, так і лексики вузького стилістичного призначення; описані тематичні групи, які автор використовує для змалювання життя і побуту українського селянства.

Ключові слова: загальноповсякденна лексика, побутова лексика, професійно-виробнича лексика, розмовна лексика, діалектизми, вульгаризми.

Майборода Н. Г. Лексика художественных произведений Д. Яворницкого: семантическая структура и стилистические функции.

В статье осуществлён анализ лексики художественных произведений Д. Яворницкого с точки зрения особенностей употребления как общеупотребительных лексических номинаций, так и лексики узкого стилистического назначения; описаны тематические группы, которые автор использовал для изображения жизни и быта украинского крестьянства.

Ключевые слова: общеупотребительная лексика, бытовая лексика, профессиональная лексика, разговорная лексика, диалектная лексика, вульгаризмы.

Maiboroda N. G. Vocabulary of the works by D. Yavornitsky: semantic structure and stylistic functions.

The article is devoted to the analysis of the vocabulary of the works by D. Yavornitsky from the point of view of the peculiarities of the word usage vernacular language and vocabulary of a narrow stylistic values; the thematic groups of the current vocabulary nominations for the description of the Ukrainian peasants are described.

Key words: commonly used vocabulary, the household lexicon, professional vocabulary, speaking vocabulary, dialect vocabulary, vulgar.

Дмитро Іванович Яворницький – одна з найвизначніших постатей наукового й культурного життя України другої половини ХІХ – першої половини ХХ століття. Його творча та наукова спадщина має непересічне значення для розвитку української гуманітарної науки, а також для відродження історичної пам'яті й національної самосвідомості українського народу. Він відомий як історик, письменник, археолог, фольклорист, етнограф, лексикограф. Багатогранна особистість Д. Яворницького не обділена увагою вчених, але його художня спадщина

не була об'єктом лінгвістичних пошуків. Викладене вище зумовлює актуальність дослідження мовного творчого доробку Д. Яворницького. Мета нашої статті – дослідити словник ідіостилю Дмитра Яворницького з погляду тематичної мотивації і народнорозмовного джерела вживаної письменником лексики, виявити особливості її функціонування в художніх текстах автора. Поставлена мета передбачає розв'язання таких завдань: розмежувати лексичні одиниці за сферами вживання та за стилістичними ознаками, визначити лексико-семантичний діапазон кодифікованих мовних одиниць.

Лексика художніх творів Д. Яворницького багата й різноманітна.

Обрана письменником тематика творчості (зображення усіх сторін життя народу) спонукала до використання із зображувально-виражальною метою всіх лексичних ресурсів національної мови. Д. Яворницький був прихильником комплексного вивчення народного життя. Він уважав, що тільки шляхом старанного студіювання народної словесності, у тісному зв'язку з побутом народу можна зрозуміти його «душу і серце». За справедливим зауваженням академіка Л. Булаховського, часто «етнографічний матеріал саме і є той ключ, з допомогою якого лінгвіст-етимолог відкриває для себе і для тих, хто цікавиться його роботою, ті зв'язки матеріальних мовних асоціацій, які справді існували в житті і які без допомоги відповідного етнографічного матеріалу відтворювались би при етимологізуванні тільки суб'єктивно-гіпотетично, намацувались би, а не встановлювались би впевнено на основі надійного матеріалу» [1, с. 84].

Прибічник етнографізму, шанувальник деталей, точного відтворення побуту, Д. Яворницький і в художніх творах залишався етнографом. Свої прозові твори він вважав «прямо-таки етнографією», «списаною з живих людей» [4, с. 254]. Збірку оповідань «Поміж панами» автор назвав «малюнки з життя». «Читайте и не думайте, что то моя выдумка, те типы, которые у меня выведены, фотографически списаны с живых лиц. Может быть, некоторых из них и сами узнаете», – писав він І. Рєпіну в січні 1927 року [3, с. 205].

Основою мови художніх творів Д. Яворницького є загальноновживана лексика, якою він досконально володів і використовував як у розмовній, так і в писемній практиці. На думку Д. Дорошенка, письменник виявив «справжній талант реаліста-побутовця» [2, с. 165]. Побутова лексика найширше представлена в художніх творах Д. Яворницького. Найбільш чисельною є група найменувань одягу, головного вбрання, взуття (а також їх деталей) різних соціальних верств тогочасного суспільства: *штани, сукні, сорочки, галстук, шаль, козух, пальто, хустка, капелюх, картуз, шапка, панчоха, чоботи, ботфорти, кишеня, комір, підтяжка, халяви*. Розкішне вбрання та жіночі прикраси детально описано з характеристикою якісних ознак, вказівкою на дорогу тканину, різноманітне оздоблення: *Галя швидко накидає на плечі князівни легку, пухку, коштовну ротонду*

[7, с. 497]; ...*підходе до скринь і спершу витягає з них золоті, з неоцінними самоцвітами, перстені, далі штучне, столітнє, коштовне кружево, у якому вона колить-то ще стояла на шлюбі, потім коштовні шовкові, з чудовою обробкою, сукні, далі дивної роботи сережки; за сережками оксамитові, з золотою ниткою, пояси, за поясами на рідкість дороге і на рідкість коштовне діамантове кольє; після того легкі і граціозні полуботики; oprіч того м'які, як пушина, шовкові панчішки і нарешті білосніжні лайкові рукавички* [7, с. 495]. Деталізації опису сприяє використання родовидових відношень між словами: *До такого зросту ще й вбрання: каптан з високим, стоячим коміром, на два вуси ззаду, з бабками та гапlickами спереду, шапка на голові висока та гостра-гостра, така, що й грім не влуче* [7, с. 548]. Іменник «вбрання» виступає гіперонімом щодо іменників «каптан» і «шапка», у свою чергу лексема «каптан» є гіперонімом щодо іменників «комір», «бабка», «гапlick», оскільки останні позначають елементи одягу.

Досить чисельною є група назв будівель та їх частин, пов'язаних із сільським побутом та господарюванням. Серед них можна виокремити назви житлових приміщень: *хатина, флігель, будинок, опочивальня, вітальня, зала, господа, прихожа, галерея, кімната, мезонін, віконниці, наличники, балкон*; назви господарських будівель та споруд: *клуня, обора, голубник, хлів, колодязь, курінь, кухня, горище, погріб, стріха, піч, тин, стайня, комора, саж, млин, хвіртка, ворота*; назва будівель – закладів певного спрямування: *корчма, шинок, крамниця, лазня, каземат*. Д. Яворницький також вживає назви хатніх речей та їх частин: *віник, рядно, подушка, скриня, ослін, цеберка, відро, стілець, лава, лежанка, ліжко, лежак, канапа, комод, підлокітник*.

Уживання назв частин одягу, споруд чи будівель допомагає створити детальний, майже фотографічний опис людини чи місцевості. Сільське господарство неможливе без домашніх тварин та птахів, і назви їх використані у творах Д. Яворницького: *качка, гуска, індик, півень, курка, квочка, поросля, корова, бугай, жеребець*. Саркастично зображуючи надмірне захоплення пана Шпаківського (оповідання «Собачий хутір і його вельможний пан Цуцало») розведенням собак, автор подає довгий ланцюжок назв собачих порід: *Тут тобі: вівчарки, сибірські лайки, муцики, хорти, гончаки, меделяни, британи, такси, бернари, келенджоги, бульдоги, фокстер'ери, кінгчарлси і інші* [7, с. 456]. Як бачимо, в одному ряду подано як загальноновживані назви, так і розмовні (*муцик* – мопс), а також не зареєстровані ні в сучасних, ні в словниках того часу – *британ, бернар* (імовірно, сенбернар), *келенджог*.

Висміюючи безпомічність, безгосподарність деякої частини українського панства (оповідання «Великі земські діячі, або пани Сонцелови»), письменник уводить в мовну тканину твору назви порід коней: *Добродії, ви бачили того сементала? Тряся то, а не сементал! ...*

Ти розпізнаєш справжнього сементала від холмогора? – Та нехай він тобі западеться, той сементал! Розпізнай, який у мене у стайні стоїть жеребець. Найчистіший арден! [7, с. 529]. Зображувані пани легко оперують сільськогосподарською термінологією, щоб створити образ багатого й досвідченого господаря. Але такими вони є лише у власній уяві.

До побутової лексики відносимо також назви речовин та матеріалів: *пишно, солома, прядиво, сургуч, сталь, шовк, перкаль, амбра*; назви посуду та різноманітних ємностей: *горщик, ложка, казанок, черепочки, чавун, миска, полумисок, казан, тарілка, макітра, виделка, барильце, боклажка, діжка, кадібка, корито*; назви транспортних засобів, використовувани на той час, та їх частин: *екіпаж, бричка, хура, голобля*.

Досить поширеною є тематична група, до якої входять назви страв та напоїв: *вареники, чай, проскурка, борщ, каша, булка, сухарі, бублики, молоко, суп, оселедець, кнелі, пиріжки, горбушка, скоринка, лушпайка, вино, горілка, квас, мелясівка*; а також харчових продуктів, із яких вони виготовлені: *масло, цукор, борошно*. Іноді описи досить інформативні, з указанням сортів та видів продукції, відтворюють не тільки різноманітність страв, а й вказують на соціальний стан і рівень життя персонажа, який їх уживає: *нарізати молоді лососинки та баличка, поставити свіжої зернястої, без волоконця, ростовської, або ще смачніше петровської ікриці* [7, с. 494].

Для відтворення різноманітних сторін життя селян автор використовує народні назви танців і пісень: *Хіба ушкварити ще полтавочки, або торбини, або ж жидівського триндика?* [7, с. 447]. Словник сучасної української мови не фіксує слів «полтавка» і «торбина» в ужитому значенні.

Професійно-виробнича лексика охоплює назви знарядь праці, спеціальностей, трудових процесів тощо, як-от: *струг, верстак, обруч, кленка, граблі, різка, черезсідельник*.

Змальовуючи занепад домашнього господарства одного з персонажів збірки оповідань «Пани Сонцелови», Д. Яворницький вдається до детальних описів господарського інвентаря: *І ото в середині тієї повітки покладано було усяке хліборобське орудіє: дерев'яний, так званий український плуг; далі рамсоновський плуг на шість пар волів; потім, щось таке схоже чи на англо-болгарський, чи на саковський, чи на геновський плуг, а чи на всі три вкупі, видимо зроблене власним майстром і у власній кузні; потім дерев'яні рала, букарі, борони ще з дерев'яними, замість залізних, кілками; дерев'яні лопати для віянки* [7, с. 523]. Означення «рамсоновський», «англо-болгарський», «саковський», «геновський», використані для порівняння з «українським дерев'яним», підкреслюють недосконалість названих сільськогосподарських інструментів.

У художніх творах Д. Яворницького використана професійно-виробнича лексика різних галузей життя, зокрема фінансова: *банк*,

відсотки, десятина, ссуда, недоїмка; юридична: *прокурор, слідство, злочин, слідчий, справник*; військова: *полк, солдат, москаль, гільдія, командир, штик*. Іноді така лексика пов'язана із сюжетом твору, із конкретним персонажем. Семен Дурда (роман «За чужий гріх») був богомазом, свого сина також хотів навчити цьому ремеслу. Тому у його мовленні наявні лексеми, що є назвами професійних матеріалів або дій: *помазок, пензлик, масло, ладан, лой, краски мінеральні, хімічні і цинкові – охра, мумія, сурик, блейвас, крон, кульфарба, золото, мат, яр; прошпаклювати, пролінтрикувати, випемзувати, вишахтанувати, прополюментувати*. Описуючи діяльність земського лікаря, автор вживає лексику для позначення хворобливих станів: *гнилець, куряча сліпота, заморока рогової плівки, крихкість кісток, роздуха черева, блідниця, безсоння, віспа, гарячка*.

У своїх творах Д. Яворницький порушував питання виховання, освіти, культурного розвитку українців, тому закономірним є використання абстрактної лексики на позначення суспільних явищ, процесів чи станів: *мораль, розум, ученість, творчість, прогрес*; професійної лексики, пов'язаної з навчанням: *університет, аудиторія, студент, декан, лекція, гімназія, професор, анатомія, фізика, мінералогія*.

Окреме місце посідає релігійна лексика, адже релігія відіграла значну роль у житті українського народу: *камилавка, скуфія, пояс, ряса, служба, боги, іконостаси, церква, крилас, титар, вівтар, батюшка, образи, Великдень, Різдво, Псалтирь, Апостол, архієрей, протоієрей*. Д. Яворницький свого часу був учнем Харківської духовної семінарії, звідси й така глибока обізнаність із церковною термінологією: *канон* (жанр церковної гімнографії), *кафизма* (богослужбний розділ Псалтиря, під час читання якого дозволялося сидіти), *прокімен* (вірш, який прочитують перед Священним Писанням), *стихар* (богослужбний одяг священнослужителів).

Церковно-книжна лексика вживається автором для характеристики персонажа: *владика заставив Мусія Мусійовича вчитати напам'ять ледве не половину Псалтиря та Часловця, і Мусій Мусійович, вчитавши, «побідоносно» повернувся од владики додому і «в прах сокрушив свого супостата»* [7, с. 51], *Мусій Мусійович ... бував інколи «під титлою», Ось я вас живо візьму у скобки!* [7, с. 58]. Поєднання в одному контексті загальноживаної лексики із спеціальною надає висловленню гумористичного відтінку. Д. Яворницький використовує вирази «бував під титлою», «візьму у скобки» для характеристики образу дяка Мусія Мусійовича, який був священною особою й навчав сільських дітей грамоті.

Словник мови Д. Яворницького вирізняється використанням розмовної лексики. Серед іменників виявлено назви речей: *запіл* (пола одягу), *кавалок* (шматок), *рептух* (мішок з кормом для коней); абстрактних понять: *кебета* (розум), *озія* (щось надто велике, незграбне), *труднація*;

процесів: *балачка*; частин тіла людини: *патли, пика, пузо*. У складі розмовної лексики вирізняються іменники, які називають осіб та їх вчинки, засвідчують зневагу, фамільярність, лайливість: *чортяка, харцизяка* та ін.

Серед прикметників домінують такі, що позначають особливості характеру, вдачі, інтелекту, фізичні ознаки: *капосний, кебетливий, напіндючений, опецькуватий, плохий* (тихий, сумирний).

Розмовні дієслова означають назву дії (*гайнути, зашамотіти, наворотитися* (пристати до кого-небудь, вимагаючи чогось), *напіндючитися, прошпетитися, розлупатися* (розкрити очі), *слебезувати* (недоброзичливо обговорювати кого- чи що-небудь), *телесуватися, товкмачити, ухекати* (убити), *ушкварити*), пересування й переміщення (*віддухопелити, відтаскати, шатнутися* (метнутися), *швендяти*).

Серед розмовної лексики виявлено значну кількість прислівників (*буцімто, духом* (швидко), *знарошно, навперебивки, навтікача, ондечки, осьдечки, тутечки, хватькома*).

Експресивно-емоційні лексеми (*безщасний, славнесенька, хлопчина, страшенний, страховище, замузана, довбешка*) передають значеннєві відтінки співчуття, захоплення, приязного ставлення чи навпаки – зневаги, докору, презирства, лайливості; через них здійснюється влучна характеристика соціальних і психологічних типів людей.

Як бачимо, розмовна лексика є одним із найважливіших стилістичних компонентів мовотворчості Д. Яворницького.

Д. Яворницький послуговується також просторічною лексикою, оскільки вона надає художньому мовленню народного колориту, збагачує його, є одним з важливих засобів реалістичного зображення побутових ситуацій. Автор використовує слова, перекручені з погляду існуючих норм: *абаркоси, гамазин, кандріль, Капказ, кумедія, лапорт, охвіцерський, піднебель, филозопія*; слова із різко зниженим експресивним забарвленням: *бельбас, лоботряс, дурандос, остолоп, бидло*; вирази просторічного вжитку: *понаставляти каганці* [7, с. 45], *підкувати ухналями* [7, с. 38], *в потилицю накласти* [7, с. 343], *стовбура стати* [7, с. 346], *на витрібалах ставати* [7, с. 542]; вульгаризми, лайливу лексику: *Анахтем! Гамазон, харцизяка! Зарізяка! Тьфу на твою погану мацалку!* [7, с. 539]; *Так постій же ти, чортова свічка* [7, с. 533]; *А нехай же їй тряся!* [7, с. 489]; росіянізми: *вредно, город, луче, небезпрєменно, офіціальная часть, плясати, презній, хазяйство, харош, умісті*. Письменник відтворював їх поширення в реальній мовній практиці, використовував як засіб характеристики персонажів. Водночас росіянізми в художніх творах Д. Яворницького відбивають процеси, характерні для мовленнєвої ситуації південно-східного регіону України. Російською мовою автор наводить цитати з офіційних документів, подає назви офіційних посад чи установ, відтворює мовлення росіян, а також українців, які з різних причин мушили вживати російську мову. Д. Яворницький відобразив мову різних

супільних верств населення такою, якою вона була в його часи.

Зі стилістичною метою автор уживає діалектизми. Слід відзначити, що більшість діалектних лексем ужито в мовленні автора: *карватка, примусія, проїстливий, штепний, цуркий, банити, банітувати (лаяти когось), воложити (бити), кукобити, принатуритися, найпослі, найпаче, тільки, скільки*. Це пояснюється як тематикою творчості письменника, так і його особистими настановами, демонстрацією своєї близькості до народних мас.

Об'єктом спеціального опису в творах Д. Яворницького є людина і навколишній світ. Найменування людини в текстах його художніх творів є високочастотними і комунікативно значущими, його пейзажі інформативні й називають природні реалії, характерні для описуваної місцевості [5; 6].

Отже, з погляду сучасної загальнолітературної норми лексика творів письменника розподіляється між трьома групами: загальноновживана нормативна лексика, стилістично маркована лексика та слова, не кодифіковані сучасною літературною мовою. Аналіз лексичного матеріалу свідчить про те, що Д. Яворницький в основному орієнтувався на живе народне мовлення жителів Слобожанщини, звідки він був родом. Лексика його творів є засобом відтворення національного колориту, створення психологічної й соціальної характеристики персонажів. Найбільш характерною ознакою оповіді Д. Яворницького є тяжіння до побутописання, тому найактивніше в авторському словнику функціонує лексика, пов'язана із селянським побутом, працею. Серед цієї лексики особливий статус мають розмовні, діалектні, рідковживані лексичні одиниці, які автор використовував із стилістичною метою. У мовній тканині художніх творів письменника натрапляємо на слова, не зафіксовані у словниках української мови. Такі лексеми можуть бути самостійним матеріалом для дослідження мови його творів у контексті мовно-літературної практики кінця ХІХ – початку ХХ століття.

Література

1. Булаховський Л. А. Стосунки мовознавства з іншими науками / Л. А. Булаховський // Мовознавство. – 1967. – № 5. – С. 82-86.
2. Дорошенко Д. Запорожський батько / Д. Дорошенко // Дніпрові хвилі. – 1913. – № 10. – С. 165.
3. Лист Д. І. Яворницького до І. Ю. Репіна (січень) 1927. // Епістолярна спадщина Д. І. Яворницького. Вип. 4 : Листи Д. І. Яворницького до діячів науки і культури. – Дніпропетровськ : АРТ-ПРЕС, 2005. – 500 с.
4. Лист Д. І. Яворницького до Є. Х. Чикаленка від 21.01.1909 // Епістолярна спадщина академіка Д. І. Яворницького. Вип. 4 : Листи Д. І. Яворницького до діячів науки і культури. – Дніпропетровськ : АРТ-ПРЕС, 2005. – 500 с.
5. Майборода Н. Г. Опис природи у художніх творах Д. І. Яворницького як компонент етнолінгвістичної картини світу / Н. Г. Майборода // Вісник Дніпропетровського університету : Науковий журнал. Серія: Мовознавство. – Вип. 14. – Дніпропетровськ : Вид-во ДНУ, 2008. – С. 166–172.
6. Майборода Н. Г. Номінація особи у художніх творах Д. Яворницького як фрагмент мовної картини світу / Н. Г. Майборода // Мова і культура : Науковий журнал. – Вип. 11. – Т. VII (119). – К. : Видавничий Дім Дмитра Бураго, 2008. – С. 45-52.
7. Яворницький Д. І. За чужий гріх : Роман, повість, малюнки з життя / Д. І. Яворницький. – Дніпропетровськ : Січ, 2006. – 600 с.

ВЕРБАЛІЗАЦІЯ ОПОЗИЦІЙНИХ КОМПОНЕНТІВ КОНЦЕПТУ ЗЕМЛЯ (НА МАТЕРІАЛІ УКРАЇНСЬКОГО ПОЕТИЧНОГО ДИСКУРСУ ДРУГОЇ ПОЛОВИНИ ХХ СТОЛІТТЯ)

Огар А. О. Вербалізація опозиційних компонентів концепту *земля* (на матеріалі українського поетичного дискурсу другої половини ХХ століття).

У статті представлено особливості мовного втілення та семантичного наповнення тих компонентів концепту *земля*, які формують бінарні протиставлення. одинадцять пар семантичних опозицій ілюструють дуальну природу концепту, його суперечливість.

Ключові слова: концепт, вербалізація концепту, компонент концепту.

Огар А. О. Вербалізація опозиційних компонентів концепта *земля* (на матеріалі українського поетичного дискурсу другої половини ХХ століття).

В статті представлено особливості мовної репрезентації та семантичного наповнення тих компонентів концепта *земля*, які формують бінарні протиставлення. одинадцять пар семантичних опозицій ілюструють дуальну природу концепта, його суперечливість.

Ключевые слова: концепт, вербалізація концепта, компонент концепта.

Ogar A. O. Verbalization of opposition components concept *earth* (on material Ukrainian poetic discourse of the second half of XX of century).

In the article the features of linguistic statement and semantic filling of those components of concept *earth* are presented, which form the binary contrasting. Eleven pair of semantic oppositions illustrate dual nature of concept, his contradiction.

Key words: concept, verbalization of concept, component of concept.

Чільне місце в сучасній мовознавчій науці посів когнітивний напрям, що розглядає функціонування мови як різновид когнітивної діяльності, а когнітивні механізми та структури свідомості досліджує через мовні явища. Основне поняття цієї науки – концепт – потрактовують по-різному: концепт – одиниця ментальних і психічних ресурсів свідомості, тих інформаційних структур, що відображають знання та досвід [3, с. 90]; це згусток культури у свідомості людини, те, у вигляді чого культура входить у ментальний світ людини, і те, через що людина сама входить у культуру [9, с. 42]. Одні зі складників концепту (компоненти, концептуальні ознаки, тобто ті ознаки об'єктивного чи суб'єктивного світу, що диференційовано відображені у свідомості [5, с. 60]) формують його ядро (основні поняття), інші – периферію (те, що вносить культура, традиції, досвід) [5, с. 62].

Основні принципи впорядкування концептів – протиставлення й бінарність [6, с. 18]. Бінарна логіка та ієрархічне розчленування утворюють класифікаційну сітку, що не тільки упорядковує концептуарій, але й розкриває глибинні елементи смислу його одиниць через зіставлення. Бінарноопозиційний принцип реалізований і в самих концептах: їхня структура передбачає ознаки, протилежні за суттю. Антонімічні зв'язки, у які вступають компоненти концепту, свідчать про дуалістичну його природу, поєднання в одному контрастних елементів.

Одне з таких складних суперечливих ментальних утворень – концепт *земля* – посідає особливе місце в концептуальному просторі як один з тих

центрів, що творять ментальний портрет народу [4, с. 22]. І. Франко зазначає, що тема землі викликала з'яву творів першорядного значення, а це найкращий доказ того, що ця тема жива та пекуча, що вона порушує ряд глибинних суспільних і загальнолюдських інтересів [10, с. 176]. Цей концепт ідентифікують як основний, або ключовий, що зумовлено широтою його презентації у фразео- та пареміологічному фондах, фольклорі, художній літературі [7, с. 111]. Вагомість концепту зумовила з'яву в українському мовознавстві присвячених йому праць [4; 8; 11].

Мета статті – виявити і проаналізувати мовне втілення та семантичне навантаження бінарних протиставлень концепту *земля* в поетичному дискурсі другої половини ХХ століття.

Концепту *земля* притаманна розгалужена парадигма семантичних опозицій. Його багатовимірність та об'ємність сприяє поліінформативності та поліаспектності охоплених ним дихотомічних пар, які опередмечують приховані грані концептуального змісту.

У структурі концепту *земля* виділено 11 бінарних протиставлень.

Батьківщина-чужина. Ця дихотомія ґрунтується на розвитку семантики народнопісенного слова, адже саме в українській народній пісні моя сторона протиставлена далекій чужій стороні [2, с. 37]. В обстежуваних поетичних текстах рідна земля постає єдиною та рідною (*О земле рідна, Україно! У світі іншої – нема* (Д. Білоус), обкраденою, але сильною (*Ти вже не згинеш, ти двожилава, земля, рабована віками, і не скарать тебе душителям сибірами і соловками* (В. Стус), родючою, але сповненою мук і страждань (*Чорноземна моя стороно, Мозоляста долоне, Де твоє океанне зерно, Наче злото червоне?* (Д. Павличко); *І хай що хочуть – і земля стражденна ця, і все, і всі, – я вичерпавсь до дна* (Л. Костенко), дорогою та коханою (*Я квиснути не стану, Хоч як не буде боляче мені, – За нашу землю, дорогу й кохану, Я рад прийняти на себе всі жалі* (В. Симоненко), неповторною, святою, євшанною та тополиною (*Земля євшанна, тополина, той неповторний рідний край, що з ним зв'язала пуповина, – дитячих літ ясний розмай ... Свята земля, ти вічно з нами...* (Д. Білоус). Поети засвідчують свою любов до отчої землі, єдність з нею (*Земле рідна! Мозок мій світліє, І душа ніжнішою стає, Як твої сподіванки і мрії У життя вливаються моє. Я живу тобою і для тебе, Вийшов з тебе, в тебе перейду, Під твоїм високочолім небом Гартував я душу молоду* (В. Симоненко), ідеалізують її (*Прилітають до нашого поля із далеких країв журавлі. Розцвітають і квіти, і доля на моїй українській землі* (М. Сингаївський).

У поезії лексеми-вербалізатори рідного краю семантично протиставлені негативно забарвленим вербалізаторам чужини: *І згорілі модрини кричали, тонко олень писався в імлі, і зійшлися кінці і начала на оцій чужинецькій землі* (В. Стус); *Ще видиться: далекий край чужий, в*

ньому жінка, здумана зигзиця... (В. Стус); Він [князь] сподівався, що земля ворожа Відчиниться і степ його поглине (Д. Павличко).

Рай-пекло. Поети другої половини ХХ століття трактують усе суще, зокрема землю, як сукупність суперечностей. Так, залежно від обставин земля може бути місцем мук, страждань, пекельних трудів або місцем абсолютного щастя, раєм. Це реальність продиктувала поетам рядки, що відтворюють важке, сповнене терпіння, горя і болю існування. За релігійними віруваннями, таке чекало грішну людину після смерті в пеклі. Актуалізація образу землі поряд з вербалізаторами пекла та його атрибутів (муки, горе, гріх), безперечно, ототожнює їх: *Місяць тане ув імлі, всюди пекло на землі...* (П. Мовчан); *... Одмучилась. Одгорювала на цій несправедній землі* (Л. Костенко); *Зі стін скобочених виснуть патрони Без лампочок, наче старі мікрофони, У них я на всесвіт гукаю: «Ал-ло! Ви чуєте біль мій із пекла земного?»* (П. Воронько); *Чи не тому крізь пекло ми йдемо На цій землі і вогняне клеймо Несем на чолах...* (Д. Павличко).

Рай на землі, за твердженням поетів, – це щасливе життя, можливе, але концептуалізоване як марево, як щось нездійсненне і недосяжне: *Здавалось, розійтись туманам, і вощіє крізь туман – ота земля обітована, котрої на землі нема* (І. Жиленко); *Той хлопчик, листа прочитавши: – Жени! – скричав візнику і – в дорогу, в дорогу – до того сліпучого щастя земного, що навіть безсмертя – ніщо перед ним* (І. Жиленко); *І. може, тому я творю добро І мучу Землю, світ і все на світв Єдиним запитанням: щастя, де ти?* (М. Вінграновський).

Сакральність-профанність. Віковічна залежність людини від землі та її дарів стала основою давніх вірувань у те, що земля – жива істота, божество [1, с. 48, 71]. У структурі концепту це відображають ті складники, що акцентують трансцендентну природу землі. Концептуальна ознака «сакральність» вербалізована насамперед прикметником *свята* або іншими спільнокореновими словами: *Поховали старенького діда, закопали у землю святу* (В. Симоненко); *То був насправді хлібороб – Свята земля його любила* (М. Руденко); *А я, статечність розпатлавши прудко, На глину йду, як на святий поріг...* (І. Драч); *Ще видиться: далекий край чужий, в ньому жінка, здумана зигзиця, шепоче спрагло: Боже, хай святиться, о най святиться край далекий мій* (В. Стус). Часом сакральність прямо не номінується, а виражена усім смислом поетичного фрагмента, що ословлює землю як вище начало (*Дарма, що трохи вже й сивенькі – то місяць скроням догодив. Зійшло до нас благословення землі, і неба, і води* (І. Жиленко), вищу істоту, що окрилює людину (*Пахне хлібом маля, Що любов його народила. Пахне хлібом земля, Що дала мені сонце й крила* (Д. Павличко).

Натомість прафанне трактування землі як символу буденності, сірості, зневіри, нищості, марності та суєтності зумовили релігійні настанови. За ними, земля асоціюється з низьким, людським, матеріальним

на противагу високому, ідеальному та божественному. Це підтверджують такі рядки: *Надто мало землі для духу. Надто для душі, звалошеної тісно на планеті, де жити – горбитися* (В.Стус); *Тут [на землі] стільки злої суєти ми нагромадили круг себе, що вже розведено мости між тротуарами і небом* (І. Жиленко); *Мільярди вір зариті в чорнозем, Мільярди щастя розвіяні у прах* (В. Симоненко); *Одмучилась. Одгорювала на цій неправедній землі* (Л. Костенко).

Дарувальниця-забирателька. Обстежувана поезія ремінісцентує давні легенди та міфи, за якими земля дарує людині життя і все для нього необхідне [1, с. 26, 48, 66, 188]. Поетичні рядки презентують це так: *Доки доля дорогу стеле, Доки в снах я літаю ночами. Доки весни стоять за плечима. – Подаруй мені дівчину, Земле!* (М. Вінграновський); *Росте з землі душа, пшениця і спориш, Залізо й дерево, Стопчатів і Париж* (Д. Павличко); *...Хоч тужитиму день у день... За стовпчатівським журавлем, Що криницю стеріг мовчазну, За Гуцанками, де чорнозем Народив мені друга й жону...* (Д. Павличко).

Другий член цієї пари – забирателька – сформований на основі релігійних уявлень про те, що тіло людини після смерті має бути повернуто землі: *Знов землю відчиняють грабарі – до глини прикрої вгрибаються лопати* (П. Мовчан); *Я ж у дорогу прошу з собою пам'ять вашу разом з любов'ю. Буде мені із людською ніжністю тепло в землі й несамотньо у вічності* (І. Жиленко); *Поховали старенького діда, закопали у землю святу* (В. Симоненко); *Тоді ми, вряд, упевнившись на ділі, що Гриць умер, отруєний в четвер, предать землі* звеліли до неділі, прийнявши справу криміналітет (Л. Костенко).

Опозиція дарувальниця-забирателька також охоплює відповідно семантичні компоненти *життя-смерть, цей світ-той світ*.

Родючість-неродючість. З ознакою «дарувальниця» тісно пов'язана ознака «родючість», що актуалізує породжувальну функцію землі. Родючість оцінюється позитивно, як благо, необхідна умова життя людини: *Моя земля плодюча і розлога, Розумна й старша від самого Бога...* (Д. Павличко); *Прудка й невтомна кров Чингіза, Мов іскра грому в чорній млі, Погасла, та не від заліза, А від плодючої землі!* (Д. Павличко).

Негативною властивістю вважають неродючість землі, адже це – пряма загроза життю людини: *Удоци цю прісну землю, удоци, заручи мені ще долю, заручи...* (П. Мовчан); *Навіщо я відкрився горам, Де кров звисає з гострих скель, Навіщо перейнявся горем Вдовиних ялових земель?* (Д. Павличко).

Краса-потворність. Як одну з найдавніших і найпоширеніших дихотомій, опозицію «краса-потворність» передбачає і концепт земля, ілюструючи дуальність лінгвалізованої реалії, широту світогляду народу, який не розділяє прагматичне й естетичне. Краса землі має божественне походження та вербалізується поетами як щось благородне і чисте: *Світає,*

господи, світає... *Земля у росах, як в парчі. Маріє, Діво Пресвятая, це ти так плакала вночі?* (Л. Костенко); *Люди – прекрасні. Земля – мов казка. Кращого сонця ніде нема* (В. Симоненко); *Перед лицем прекрасної землі Не можу бути негарною, не хочу* (І. Жиленко).

Потворність у структурі концепту земля має іншу природу: обличчя землі спотворює, в основному, людина. Діяльність людини спричинилася до жахливих наслідків: земля що раз більше потерпає від екологічних катастроф, вони спотворюють, отруюють її, що в концепті земля семантизовано як асоціативна паралель «земля-екологія»: *З рідного ґрунту смочке смертники коріння, згубних розщеплень частки дрібні* (П. Мовчан); *І світ потворив словом та мовчанням: наплюжив землю, криниці труїв...* (П. Мовчан); *Мені привиділось затемнення Землі: водневих бомб чорнолетючі зграї, І людство. Скорчене у попелястій млі, І хмари. Як папір, горять у небокраї* (М. Вінграновський).

Певність-непевність. До зародження у концепті земля ознаки «непевність» спричинилися релігійні віровчення, а остаточно вишліфували її наукові дані про землю як планету, що обертається у космосі. На таку етимологізацію цієї ознаки наштовхує поезія: *Показує нам море, що земля – Це рух окопів, линучих здаля, Це рух могил, поміж яких людина Веде свого хиткого корабля* (Д. Павличко); *Благослови веселу звичку жити. Під крилом крука, злим і невблаганним. На цій непевній кулі під ногами* (І. Жиленко); *Земля – на трьох слонах – втрачає рівновагу, і сиплется труха із черепахи. І все непевно тут. А ми живем* (І. Жиленко).

Другий член згаданої опозиції – певність – укорінений у структурі концепту завдяки опорним функціям землі, її стійкості: на неї опирається людина й усе суще: *І в землю надійно вростає стіл* (І. Жиленко); *Земля в ногах – слухняна і легка* (І. Жиленко).

Окрім такого фізичного аспекту, є ще й інший, відповідно до якого земля – джерело духовної наснаги, з неї людина черпає силу й натхнення: *Наливайся земними силами, Вдосталь радощів зачерпни – Над тобою тріпочуть крилами Тихі-тихі спокійні сні...* (В. Симоненко); *І той любов'ю повниться до світу, хто рідну землю має під собою* (М. Вінграновський).

Твердість-м'якість. Поетичний дискурс другої половини ХХ століття особливо виразно вербалізує такий компонент концепту земля як «твердість». Мовні засоби його репрезентації різноманітні: ад'єктив *твердий* (*А моє серце – то тверда земля, То Хортиця, скатована навіки* (Д. Павличко); поетизоване словосполучення *земна твердь* (*Порідшала земна тужава твердь, міський мурашник поточив планету* (В. Стус); порівняльні структури (*Навкруги кам'яна безбереж і земля, наче криця* (Д. Павличко); прикметники, що вказують на складники землі (*Дихає зрілість моя на зорі Землею крицевою і цукровою* (І. Драч); часом поєднуються два способи – дієслово з відповідним значенням та

порівняльна конструкція (*І земля поволі твердне під коліньми, наче камінь, – відрікаючись від тебе не хвилинами – роками...* (П. Мовчан).

Часте апелювання поетів до ознаки «твердість» та її семантичний вміст дають підстави вважати її ядерною. Її антагоніст – «м'якість» – лінгвалізовано не так часто й завуальовано: *Земля ця з попелу. Століття перетіли І сипали цей попіл з рукава* (І. Драч); *А тут ще вітер, небо теж якесь, земля до ніг півпуда налипає* (Л. Костенко).

Глибокiсть-мiлкість. У структурі концепту земля актуалізовано ознаки, які постають як результат освоєння земних надр. Зокрема, така ознака, як «глибина»: *Осліпли від захоплених очей її чаклунські сяючі полотна, ті зриви ... у те, що є душа, у голубий її прозiр, в закохані обвали, у задух квітів, у розкішний спалах землі, що вся розкрилась до глибин* (І. Жиленко); *Є люди, що, неначе дерева, Коріння пустили в глибiнь земну* (Д. Павличко); *Суцільним поглядом вона [душа] за колом коло виживляла, де приховала глибина земна усіх від голоду сконалих* (П. Мовчан). Протилежна ознака – мiлкість – властива не земній субстанції, а водній, тому має місце перенесення «земля – вода»: *Христос воскресне, бо земля глибока – мiлка для убiєнного пророка* (І. Жиленко). У цій іпостасі земля постає ще й як «мірило справедливості». Зазначимо, що наведені рядки – єдиний зафіксований приклад, де епітет *мiлка* вжито щодо номена земля.

Тяжкість / важкість-легкість. Ословлення обох концептуальних ознак у поезії не частотне, але все ж простежується чітко та утворює контрастивну пару: *Ти показуєш у землю пальцем, я ж підвівсь недавно із землі. ... Щоб ти знав, яка тяжка земля та, У яку показуєш злегка, Щоб з могили, люта і проклята, Терном не росла твоя рука* (Д. Павличко); *І в чорній брамi – та важка земля, де і моя маленька крапля крові палкою хiттю передвiків захмеля їх нетерпляче зводячи в любові* (І. Жиленко) та *Земля в ногах – слухняна і легка* (І. Жиленко); *Земля Вам пером, мій дивний друже!* (І. Драч); *Доп'яв бiди, земля йому пером* (Л. Костенко). Позитивними конотаціями наділений саме другий член опозиції, хоч і апелюють до нього здебільшого в комплексі з ознакою «могила».

Молодість-старість. Опозиційні компоненти цієї пари особливі тим, що не окреслюють смислові кордони концепту, а лише ілюструють неоднозначність сприймання та розуміння поетами землі. Часом наголошувано на її давності через вербалізатори-епітети *сива, старенька* (*Я чую: ридає за ними Земля, Сива, старенька мати, Одурена своїми синами* (В. Симоненко); *Навшпиньках замерла сива земля В передчутті вогненноликого подвигу* (І. Драч), часом, хоча й рідко, – на її молодості (*Може бути, що мене не буде, Перебутній час я перебув, Але будуть світанкові губи Цілувати землю молоду* (М. Вінграновський).

Як бачимо, структура концепту земля включає антонімічні ознаки, що формують бінарні протиставлення. Їх наявність засвідчує обшир, складність, різноманіття концепту та дуалізм його природи. Кожна з

опозицій розкриває певні семантичні грані концепту, унаслідок чого його смисл. Наведені дихотомії виконують і аксіологічну функцію, адже їхні члени можна кваліфікувати як позитивно чи негативно марковані. Ці опозиції також можна розподілити на ядерні (якщо їхні ознаки часто актуалізовані та семантично навантажені) і периферійні, хоч трапляється, що лише один компонент протиставлення ядерний (напр., твердість). Описана методика презентації опозиційних компонентів концепту *земля* може слугувати моделлю для аналізу інших концептів, але це вже предмет подальших лінгвістичних розвідок.

Література

1. Войтович В. Міфи та легенди давньої України / Валерій Войтович. – Тернопіль : Навчальна книга – Богдан, 2009. – 392 с.
2. Данилюк Н. О. Розвиток семантики народнописанного слова в сучасній українській поезії / Н. О. Данилюк // Українська мова і література в школі. – 1983. – №8. – С. 36–42.
3. Кубрякова Е. С. Краткий словарь когнитивных терминов / Под общей ред. Е. С. Кубряковой. – М., 1997. – 245 с.
4. Лобур Н. Культ землі в українській мові / Лобур Надія // Дивослово. – 1996. – №3. – С. 22–23.
5. Маслова В. А. Когнитивная лингвистика / В. А. Маслова. – М., 2008. – 272 с.
6. Мацьків П. В. Концептосфера Бог в українському мовному просторі : [монографія] / Петро Мацьків. – Дрогобич : Коло, 2007. – 332 с.
7. Пименова М. В. Концептуальные структуры и язык: статика и динамика / Пименова М. В. // Язык и дискурс в статике и динамике: тезисы докл. Междунар. науч. конф. / ред. колл. З. А. Харитончик, А. М. Горланов и др. – Минск : МГЛУ, 2008. – С. 110–111.
8. Слюніна О. В. Концепт *земля* в українській мовній картині світу: лінгвокогнітивне осмислення / О. В. Слюніна // Лінгвістика : зб. наук. праць. – Луганськ, 2009. – № 1(16). – С. 159–169.
9. Степанов Ю. С. Концепт // Ю. С. Степанов Константы : Словарь русской культуры. Опыт исследования. – М., 1997. – С. 40–76. – Режим доступу: <http://philologos.narod.ru/concept/stepanov-concept.htm>.
10. Франко І. Я. Влада землі в сучасному романі / І. Я. Франко // Зібрання творів : [у 50 т.]. – 1980. – Т.28. – С. 176–195.
11. Шуляк С. Лексична інтерпретація концепту *земля* у поезії Євгена Гуцала / Світлана Шуляк // Вісн. Львівськ. ун-ту. – 2004. – Вип. 34. Ч.ІІ. – С. 249–253.

УДК 81'373.612.2

В. П. Олексенко

ФУНКЦІЇ ДЕТЕРМІНОЛОГІЧНОЇ ЛЕКСИКИ У ТВОРАХ ХЕРСОНСЬКИХ ПОЕТІВ

Олексенко В. П. Функції детермінологічної лексики у творах херсонських поетів.

У статті на матеріалі творів поетів Херсонщини з'ясовано функції детермінологічної лексики; проаналізовано використання художньо-стилістичних можливостей детермінологічної лексики, що служить для посилення виразності, емоційності, створення яскравого, оригінального образу.

Ключові слова: лексична система, термінологія, детермінологічна лексика, термін.

Олексенко В. П. Функции детерминалогической лексики в произведениях херсонских поэтов.

В статье на материале произведений поэтов Херсонщины исследуются функции детерминалогической лексики; анализируется использование художественно-стилистических возможностей детерминалогической лексики, которая служит для усиления изобразительности, эмоциональности, сотворения яркого, оригинального образа.

Ключевые слова: лексическая система, терминология, детерминалогическая лексика, термин.

Oleksenko V. P. Functions of determinological lexics in works of literature of Kherson region.

In the article on the material of works of literature of poets of Kherson region functions of determinological lexics are defined.

Key words: lexical system, terminology, determinological lexics, term.

Мова, її система і виражальні засоби безперервно розвиваються, утворюють нові форми, втрачають або переосмислюють старі. На різних мовних рівнях темпи цих змін неоднакові. Оскільки слова з'являються разом із новими предметами і явищами (за необхідністю їх номінації) і поступово зникають разом із ними або набувають нових значень, то найбільш яскраво мовні зміни виявляються у лексиці. Лексична система будь-якої мови є найбільш гнучкою і динамічною порівняно з іншими підсистемами, які виділяють в мові.

У літературну мову потрапляє багато слів-термінів зі спеціальних галузей знання та згодом, коли позначувані ними явища і поняття стають ознакою щогодинного побуту, нові терміни поповнюють собою загальномовний словник.

Явище термінологізації інтерпретується у лінгвістичних працях як процес залучення звичайних слів до різних терміносистем шляхом надання їм дефініцій. Оскільки термін є словом, він, як і кожне слово, обов'язково узагальнює, виникає внаслідок абстрагуючої роботи мислення. Узагальнення та абстрагування – найважливіші риси, що споріднюють термін з-поза термінологічною лексикою, зумовлюють перехід звичайних слів у терміни і терміни у звичайні слова [9, с. 135].

Вийшовши за межі свого термінологічного поля, термін втрачає свої ознаки, оскільки свої спеціальні зв'язки змінює на місце в колі звичайних предметів і явищ, тобто **детермінологізується**. У результаті цього термін починає функціонувати як звичайне слово [9, с. 53].

У мові художньої літератури часто використовують термінологічну лексику. Тут терміни можуть уживатись у прямому значенні, а можуть детермінологізуватися. Це пояснюється тим, що в умовах НТР живе мовлення постійно поповнюється новими словами, сталими словосполученнями, термінами. У художніх творах термінологічні вирази і слова зазнають у своєму семантичному плані звуження чи розширення, вживаються переносно, втрачаючи свою науково-технічну номінацію. Таким чином, взаємодія між художньою мовою і термінами різних галузей людської діяльності постійно зростає, а особливо в останні десятиліття.

У словниковому складі української літературної мови помітне місце належить термінологічній лексиці, кількість якої весь час помітно зростає. До термінологічної лексики належать усі слова, що об'єднуються в мові під загальною назвою «терміни». У лінгвістиці теоретичне вивчення питань, пов'язаних із термінологією, яка є функціонально важливою для професійної діяльності людини ділянкою мови, почалося відносно давно. На сучасному етапі існує значна кількість наукових праць, присвячених питанням термінологічної та детермінологічної лексики як складової мови. У них, зокрема, порушуються питання про роль і місце термінів у лексичній системі мови (В. Даниленко, Б. Головін, І. Ковалик, В. Русанівський, Г. Мацюк та ін.), про особливості термінів у плані виразу змісту та специфіки його

функціонування (О. Реформатський, І. Комарова), стандартизації та уніфікації термінологічних систем (Д. Лотте, А. Крижанівська).

Термінологія сучасної української літературної мови дуже багата й розгалужена відповідно до існуючих у теперішньому суспільстві знань. Терміни, що функціонують в окремих наукових галузях, утворюють спеціальні терміносистеми, в яких діють внутрішні закономірності організації саме цієї структури. Так, існують суспільно-політична, філософська, юридична, військова, літературознавча, біологічна, архітектурна, музична, образотворча, біологічна, медична та інші терміносистеми.

Термінологічна лексика функціонує переважно у науковому стилі, частково – в публіцистичному та офіційно-діловому. Мова художньої літератури являє собою особливе поле реального функціонування науково-технічної термінології, що є однією з характерних ознак і норм нового часу, а саме: намагання письменників і поетів надати оригінальності своїм творам та поетично передати зрушення у розвитку науки і техніки, а роль термінології в лексичних процесах, що визначають розвиток сучасної української прози, є дуже показовою.

Як зазначав Л. Булаховський, «термінологічна лексика наук та мистецтв не може мати живого, ґрунтовного існування в мові інакше, як входячи своїм корінням в їх реальний розвиток у країні, де вживається дана мова..., широке знайомство з нею, відображене в розмовній мові, проникнення термінологічної лексики в мову художньої літератури – <... > один із важливих показників високого рівня та різнобічності сучасної нашої культури» [3, с. 343].

Лінгвістична література відбиває різні погляди на явище детермінологізації. За визначенням О. Суперанської, принципово кожен термін може стати словом загальної лексики. Відбувається **детермінологізація терміна**. Останній при цьому втрачає свою концептуальність, системність, однозначність і набуває нових властивостей, тобто виникає нове слово з термінологічним значенням, що потребує вже не дефініції, а пояснення [18, с. 133]. Виходячи з цього, можна зробити висновок, що, на думку мовознавця, термін існує як термін до тих пір, поки він нерозривно пов'язаний зі своїм поняттям. Як тільки цей зв'язок порушується чи переривається, відбувається **детермінологізація**. Набуваючи загального вжитку, термін стає словом загальної лексики, позбавленим термінологічної точності і вже не пов'язаним зі спеціальним поняттям, існуюча для нього в системі термінів дефініція стає непотрібною.

Важко погодитись із таким твердженням, оскільки зв'язок між поняттям і детермінологічним словом повністю не втрачається. Детермінологізуючись у тексті і набуваючи функцій метафори, порівняння, термін зберігає зв'язок із певною ознакою поняття зі спеціальної сфери вжитку. Згідно з Т. Молодідом, терміни, що зі

стилістичною метою для створення яскравих образів, використовуються у мові художньої літератури, проходять зворотний шлях – назад до загального слова. Якщо «термінологізуючись у свій час, вони усталилися як назви понять, позбавлені емоційного забарвлення, як члени вузької термінологічної системи, де немає місця синонімам, то тепер усе відбувається навпаки: термін повертається в лоно звичайних слів, скидає з себе особливе, спеціальне і уподібнюється загальноновживаному, звичайному» [10, с. 146], але це уподібнення відбувається не до кінця – звукова форма слова не змінюється і обов'язково викладає асоціацію з тією сферою, звідки його взято [10, с. 146].

Вивченням питання детермінологізації займалися Т. Панько, І. Кочан, Г. Мацюк. На їх думку, в основі розвитку нетермінологічних значень від термінологічних – абстрагуюча властивість мислення, що встановлює зв'язки між поняттями науковими з неспеціальної, побутової сфери. Проте вони не розглядають особливостей уживання термінів у художньому стилі, а зупиняються на питанні проникнення термінів у загальноновживану мову. Чіткого визначення поняття детермінологізація Т. Панько, І. Кочан, Г. Мацюк не дають, але зазначають, що «питання детермінологізації багато в чому залишається дискусійним» [14, с. 213].

Важливу роль у вивченні питання детермінологізації відіграє праця Н. Непийводи. На думку дослідниці, дефінітивну функцію слово виконує лише при спілкуванні науковців певної галузі, а також у тій терміносистемі, до якої належить. Вийшовши за межі свого термінологічного поля, термін перестає бути терміном, оскільки свої спеціальні зв'язки змінює на місце в колі звичайних предметів та явищ, тобто детермінологізується [12]. Дослідниця робить висновок, що в загальнолітературній мові поширюються не терміни, а колишні терміни. Колишні терміни можуть зазнавати у мові таких же змін, як звичайні слова – розширювати, звужувати або змінювати свою семантику.

Функційне призначення детермінологічної лексики у художньому творі різноманітне. Втративши дефінітивну функцію, термін входить до складу метафори, порівняння, стає епітетом, створюючи яскраві образи, посилюючи виразність тексту, відображаючи характерні ознаки мовного процесу доби, індивідуальний стиль письменника.

Найчастіше детермінологічні слова виступають у складі метафори. Метафоризуючись, термін втрачає своє первинне значення і стає загальноновживаним словом. **Метафоризація терміна** – перенесення назви одного явища на інше за ознакою подібності цих явищ із метою індивідуалізації зображуваного явища. Незвичне використання терміна привертає увагу читача. На думку Т. Молодіда, терміни є специфічними словами в мові, але не абсолютно відмінними від інших слів, «поширення метафоричного вживання термінів у різних мовних стилях є одним із вагомих фактів на користь твердження про зближення різних мовних

стилів у наш час» [10, с. 149]. Отже, завдяки метафоричності точніше вимальовуються деталі загальної дії.

Проаналізувавши твори М. Братана, Л. Куліша, А. Кичинського, маємо змогу виділити такі функції **детермінологічної лексики**:

- 1) розкриття психологічного стану героя;
- 2) надання оригінальності та образності твору;
- 3) створення комічного ефекту;
- 4) піднесення головної ідеї твору;
- 5) персоніфікація образів.

Терміни входять до складу метафор. Завдяки видозмінам спеціальне найменування набуває нових функцій, вступає у сферу нових зв'язків, які регулюються співвідношенням понять у системі загальнолітературної мови. Такі метафори стають влучним засобом характеристики персонажів художнього твору.

Найчастіше за допомогою детермінологічних слів з географічної, музичної, літературознавчої групи Микола Братан передає відчуття і переживання ліричного героя, його психологічний стан:

*Пронизував єство моє й сумління,
Пронахлий чебрецем меридіан* [2, с. 30].

Меридіан – уявна лінія, що утворюється при перетині земної кулі площиною, що проходить через будь-яку точку земної поверхні і вісь обертання Землі [13, II, с. 171]. За допомогою детермінологічного слова *меридіан* автор підводить підсумок усього прожитого життя.

*Непросто, нелегко давалась вона,
Можливо, ще й досі не зовсім ясна.
Та чується голос душі, не сурми* [2, с. 11].

Сурма – духовний музичний інструмент прямої видовженої форми, який використовується переважно як сигнальний [13, II, с. 483]. Письменник змальовує переповнене почуття кохання героя, що вже не в змозі перебувати в серці. Цей термін вказує на переживання ліричного героя, які вириваються з його душі з невідомою силою. Але ці переживання є даремними. Детермінологізоване слово *сурма* служить засобом передачі людських почуттів, розкриває душевний стан поетичного образу.

У деяких поезіях М. Братана детермінологічна лексика вживається більше у своєму прямому значенні, ніж у складі метафоричних структур:

*Стільки по заду – дощів отаких,
Чарів і розчарів, цвіту і світу...
Щось таки вдіяв і щось таки встиг
Хто там од мене очікує звіту?* [2, с. 7].

Звіт – письмове чи усне повідомлення офіційній особі, організації про свою роботу, виконання завдань; докладна розповідь про щось [13, I, с. 748]. Термін *звіт* розкриває психологію сприймання світу зрілою

людиною, яка може дати докладну розповідь про своє життя і проаналізувати свої вчинки.

Цікаве своєю оригінальністю вживання медичних термінів у поезії Анатолія Кичинського. Наприклад:

*...де забальзована в томою птаха –
немов допотопна комаха – невдаха
в неволі в одній із твоїх намистин [5, с. 59].*

Бальзамувати – змащувати тіло людини, тварини пахучими маслами, які використовуються в медицині з метою збереження [13, I, с. 129]. У творі термін входить до складу повторно розгорнутих метафор. Метафоризація відбувається за ознакою подібності функцій. Спеціалізоване слово перейшло в загальнономовний склад української мови у значенні чогось увіковіченого, збереженого.

*Межи скелетами будинків
повзе бруківка, наче вуж [5, с. 6].*

Скелет – сукупність кісток, що становлять тверду основу тіла людини та хребетних тварин [13, II, с. 307]. Детермінологічне слово *скелет* позначає велику кількість будинків із міцним фундаментом.

Розкриваючи психологічний стан героя, письменники використовують слова детермінологізованої лексики не лише у ролі метафор, а й у ролі порівнянь. Прикладом вживання таких термінів може бути поезія А. Кичинського:

*Виходять люди з бомбосховищ
і білий світ не впізнають.
Неначе кратери вулканів,
Чорніють вирви на окруз.
І, наче магма скипає в душах помсти лють [5, с. 6].*

Кратер – лійкуватий отвір на вершині вулканічної гори, через який під час виверження вулкана виливається лава, вилітає попіл, каміння [13, I, с. 918]; магма – розплавлена силікатна маса високої температури, що виникає в глибині земної кори, а після виверження її на поверхню застигає, утворюючи деякі гірські породи [13, II, с. 125]. За допомогою геологічних термінів *кратер*, *магма* письменник змальовує навколишню картину дійсності та внутрішній стан людей. З їх глибини душі виривається з непередбаченою силою помста і лють, що, як і магма, знищує все на своєму шляху, так буде знищено і ворога.

Досить цікавого звучання набуває військова термінологія у творах Леоніда Куліша. Наприклад:

*Там груш і яблук запахуці гори
В садку артільнім [6, с. 27];
...кує артільний наш коваль
У дні весняні добру сталь [7, с. 41].*

Артіль – арт-перша частина складних слів, що відповідає слову артилерія(гарматне військо) [13, I, с.42]. У поезії змальовано ліричного героя, колишнього солдата, який навіть після війни, вже у час відбудови називає свій сад артільним. Ми розуміємо, наскільки сильне психологічне враження отримав герой, який пройшов крізь бойові дії. Ліричний герой до кінця своїх днів залишиться солдатом. Отже, термін *артіль* розкриває психологію сприймання світу людиною.

Терміни різних галузей науки, техніки, мистецтва, суспільних відносин, детермінологізуючись, у творах виконують функцію надання оригінальності та образності творам. Своєрідне використання термінів письменниками характеризує їх творчу манеру та світоглядне мислення.

Поезії М. Братана характерна густа предметність, реалістичність поетичної оповіді. Він використовує терміни різних галузей людських знань. Наприклад: *Я не полишив заповіту,*

*Котрий потвердив би **архів**.*

Росіє пам'ятник з граніту

В меморіальнім карбі слів [1, с. 40].

Архітектурний термін *меморіальний*, який служить для увічнення пам'яті якої-небудь особи або визначної події: пам'ятний [13, II, с. 168]. Ми знаємо, що в більшості випадків славу і визнання письменники отримують після смерті. Лише час в змозі оцінити їх твори. Тому «меморіальний карб слів» – це увічнення пам'яті та слави письменника за допомогою слова.

Яничари, мов чорні живі комахи, лізли по мертвих,

*зблискували сталевими **жалами шабель**, огризалися вогненними спалахами, а їх вистигали сховані за стінами стрільці* [3, с. 75].

Шабля – холодна зброя з зігнутих сталевим лезом і гострим кінцем [13, III, с. 783]. Задля створення художнього образу автор використовує нетипове поєднання двох термінів: біологічного «жало» та військового «шабля». Письменник підкреслює цим, що шаблі яничарів були досить гострими, бо призначені для найкривавіших боїв. Показує армію сильним ворогом.

*Книги переписані сотні разів **дячками**, несуть ересь* [3, с. 63].

Дяк – церковний службовець [13, I, с. 134]. Письменник використовує зменшувальний суфікс задля того, щоб підкреслити неосвіченість багатьох служителів церкви. Це надає негативного відтінку змістові твору.

Нового звучання набуває детермінологічна лексика конфесійного стилю в поезії Л. Куліша. Наприклад:

*Бо всіх **всеселенський** спасає **потоп** квіток;*

*від пролісків **текст** **пророцтва** речеться,*

*де знак, як **великопламений стовп** ! –*

межа приречена [8, с. 27]

Потоп – велика повінь, що знищила світ [13, I, с. 880]. Автор поряд із терміном використовує прикметник «всеселенський», який якнайкраще характеризує масштабність подій, допомагає підсилити уяву читача. Таке атрибутивне детермінологічне сполучення служить для надання поезії певної виразності.

...і драм божественних, благочестивих [6, с. 56].

Л. Куліш вживає гіперболізовані епітети на позначення святих осіб і книг, які покликані надати оповіді найбільшої виразності та урочистості.

Значну увагу у своїх творах письменник приділяє кінематографічній термінології:

Воно в твоїх професорських хоромах краще в шахматистики гуляти, але й у моїй короткометражці нічого [6, с. 78].

Короткометражка – позначення на невелику кількість метрів плівки або невеликий за обсягом часу фільм [13, I, с. 88]. А в творі детермінологічне слово вживається на позначення простого побутового поняття, а саме невеликої за розміром квартири.

Детермінологізовані слова активно поповнюють лексичну систему мови, входять до розмовно-побутового стилю. Більшість таких лексем набувають різних відтінків – іронічного, сатиричного, саркастичного. Інколи науковий термін та співзвучне загальноживане слово потрапляють до одного наукового контексту, що може призводити до жартівливого звучання. Так міжгалузеві термінологічні омоніми можна спостерігати на прикладах лінгвістичних і медичних термінів. Наприклад:

...цілу ніч бився над твоїм реченням, як риба об лід. Такий аналіз...Аналізи в нас беруть тепер у поліклініках [8, с. 72].

Лінгвістичний термін *аналіз* означає метод наукового дослідження предметів, явищ шляхом розкладу їх у думці на складові частини [13, I, с. 29].

Медичний термін *аналіз* – визначення складу і властивостей якої-небудь речовини, дослідження [13, I, с. 29]. Автор досягає комізму за допомогою термінологічної омонімії. Адже герой переосмислює лінгвістичний термін *аналіз*, використовуючи його в іншому значенні.

Не менш іронічно звучить при поєднанні метеорологічного терміна з суспільним. Таким чином М. Братан намагався передати розсіяне знання героя про політику:

Кажу ж, мені політика – туман [2, с. 7].

Він нічого не чув і знай шкварив одсирілим смичком по струнах [3, с. 227].

Лексема «шкварити» є професіоналізмом серед кухарів. Письменник використав її своєрідно, увівши до музичної терміносистеми, де вона позначає гарну гру на скрипці.

М. Братан використовує церковні терміни переважно в їх прямому значенні, але додаючи зменшено-пестливі суфікси, що надає оповіді розмовного, побутового, а тому і комічного характеру. Наприклад:

*Оце зустрів премудрого божка,
Котрий цих віршів не читав із роду* [1, с. 23].

Часто в творчому процесі настає момент граничної конкретизації фантазмів, відбувається персоніфікація образів в уяві художників слова.

Функцію «оживлення» образу виконує військовий термін космодром, у змалюванні картини природи:

*Хай спекота, сльота чи скипень –
Степ, як той **космодром** гуде* [1, с. 5].

Космодром – ділянка зі спеціальними спорудами й обладнаннями для розміщення, обслуговування й старту космічних кораблів [13, II, с. 305]. Поезія побудована на своєрідному художньому контрасті. М. Братан прямо порівнює степ із космодромом. У нашій уяві виникають асоціативні картини звуків космодрому та паралельно – шуму лісу.

У Л. Куліша простежуємо персоніфікацію образів на таких прикладах:

*Задивився чабан у гору,
Степ **моторами** ожив.
В полудневу красну пору
Жайвір всіх заворожив* [6, с. 17].

Мотор – машина, що перетворює різні види енергії на механічну; двигун, рушій [13, I, с. 515]. Автор змальовує картину природи, тишу і спокій якої порушено шумом моторів. І це свідчить про розвиток техніки і науки, які крокують швидкою ходюю. Але водночас він проводить паралель між «живою» технікою і жайвором, що заворожує своїм співом.

*Під бадьорий мотив у великім танку
Рій **краплин** закрутив на широкім ставку* [7, с. 12].

Задля створення художнього образу автор використовує нетипове поєднання двох термінів: біологічного «рій» та метеорологічного «краплі». Письменник цим яскраво змальовує образ дощу.

Досить емоційно-експресивного забарвлення набуває поезія А. Кичинського. Для більшої образності він використовує зменшено пестливий суфікс, який додає до детермінологічної лексеми:

*На яблунці розкрила **дзьобик** брунька,
А навкруги – куди не глянь – зима.
Така стоїть у світі холоднеча, такі сніги.
А брунька за своє: лишень розкрила **дзьобик** – не щебече,
Витьохкує, кує* [5, с. 57].

Дзьоб – подовжена загострена і покрита рогівкою ротова частина у птахів і у деяких тварин [13, I, с. 539]. Термін відіграє в поезії функцію персоніфікації образу та надає динамізму картині природи.

Задум поетів найкраще розкривається при розкритті ідеї їх творів. Часто митці використовують оригінальні підходи з метою привернення уваги читачів до ідейного навантаження своїх творів. Одним із таких підходів є підсилення ідеї твору за допомогою лексичних можливостей мови. Як лексичний засіб терміни не тільки підсилюють ідею творів, а й надають їм оригінального звучання.

У поезії Л. Куліша трапляються метеорологічні терміни, які набувають оригінального переосмислення:

*І ви не знаєте, чи скоро до вас приб'ється та печаль,
Яка з відкритим **семафором** крізь гомінку несеться даль.
Тим часом **іній** ваші скроні
припорошив, немов юга [7, с. 110].*

Іній – тонкий шар кристалів льоду, що утворюється осіданням водяної пари з повітря на охолоджені предмети [13, I, с. 791]. Поет веде роздуми про смисл людського існування. Образ інею переосмислюється у філософський образ довголіття, мудрості. Отже, смисл детерміноогізованого слова становить ядро головної думки поезії.

Не менш образно звучать метеорологічні терміни в поетичних творах М. Братана:

*Життя людей з-під **бурі і грози**
Не втиснути у дві посмертні дати [1, с. 7].*

Буря – навальний вітер з дощем, грозою, снігом [13, I, с. 149]; гроза – грим і блискавка з дощем, що супроводяться вітром [13, I, с. 467].

За допомогою детермінологічних слів автор передав усю трагедію людського життя у роки війни, події яких навіть не можливо вмістити на сторінках підручників. Термін підкреслює головну думку поета – сучасники повинні зберегти спогади про минуле.

Філософські роздуми на сторінках своєї поезії веде і А. Кичинський:

*Ні вибухів, ні куль...
А залізниці
Ввижається і досі уві сні
Залізні апокаліпсичні птиці [5, с. 30].*

Апокаліпсис – одна з книг християнської церковної літератури, у якій зібрані містичні пророцтва про кінець світу [5, I, с. 37]. Під детермінологічним словосполученням *залізні апокаліпсичні птиці* розуміємо військові літаки, що знищували мирні поселення в роки війни. Уживання прикметника залізний надає словосполученню більшої експресивності. За допомогою детермінологічного словосполучення автор передає внутрішні переживання героя. Ми розуміємо, на скільки сильне психологічне враження отримав герой, який пройшов крізь бойові події. Термін підкреслює головну думку поета – події війни не пройшли безслідно, а викарбувалися в пам'яті людей.

У результаті проведеного лінгвостилістичного аналізу ми дійшли висновку, що функційне призначення професійно-термінологічної лексики у творах найрізноманітніше. Вони виконують як інформативну функцію (тобто вживаються у прямому номінативному значенні і відображають характерні ознаки мовного процесу нашої доби), так і емоційно-експресивну, проникаючи у тканину художнього твору, сприяють створенню яскравого, неповторного образу, посилюють виразність тексту. Емоційно-експресивне забарвлення створюється різними засобами: афіксами, інтонацією, особливими синтаксичними конструкціями, вживанням певних слів, семантиці яких властиве емоційно-експресивне забарвлення тощо.

Якщо раніше вузькоспеціальна термінологія використовувалася переважно тільки в колах спеціалістів, як засіб номінації понять із різних галузей – лише в спеціальній науковій літературі, то на сучасному етапі значна кількість вузькоспеціальних термінів примкнула до категорії загальноживаних, з практично необмеженою сферою вживання. Подібні терміни перестали бути досягненням тільки вчених-спеціалістів і суттєво розширили діапазон свого функціонування. Тому на сучасному етапі розвитку літератури письменники дуже часто використовують у своїх творах **детермінологічні слова**. І якщо в науково-технічній літературі номінативна функція термінів є основою, то в художньому творі вона відіграє лише допоміжну роль. Детермінологічна лексика належить до особливого функційного різновиду української літературної мови.

Спостереження над мовою художньої літератури ХХ століття дає підстави стверджувати, що використання художньо-стилістичних можливостей детермінологічної лексики служить для посилення виразності, емоційності, для створення яскравого, нового оригінального образу, бо термін, як і будь-яке слово, у художньому творі виступає в нерозривній єдності з художнім образом.

Література

1. Братан М. І. Степові люди : Вибрані поезії / М. І. Братан. – К. : Дніпро, 1979. – 207 с.
2. Братан М. І. Царина : Лірика. – Херсон : Айлант, 1998. – 60 с.
3. Булаховський Л. А. Нариси з загального мовознавства / Л. А. Булаховський. – К. : Рад. школа, 1955. – 307 с.
4. Карпова В. Л. Термін і художнє слово / В. Л. Карпова. – К. : Наукова думка, 1967. – 129 с.
5. Кичинський А. І. Світло трави : Вірші / А. І. Кичинський. – Сімферополь : Таврія, 1979. – 64 с.
6. Куліш Л. Зізнання : Вибрані поезії / Л. Куліш. – Херсон : Просвіта, 2000. – 64 с.
7. Куліш Л. На чистоводі / Л. Куліш. – К. : Дніпро, 1984. – 150 с.
8. Куліш Л. Яблука в росі : Оповідання. – Сімферополь : Таврія, 1990. – 128 с.
9. Лазебник Ю. С. Поезія ХХ века : слово, текст, мир / Ю. С. Лазебник, В. И. Ярмук. – К. : Наукова думка, 1992. – 144 с.
10. Молодід Т. К. Метафоризація термінів / Т. К. Молодід // Теоретичні проблеми лінгвістичної стилістики. – К. : Наукова думка, 1972. – С. 135–149.
11. Наконечна Г. В. До історії формування української науково-технічної термінології / Г. В. Наконечна // Мовознавство. – 1992. – №6. – С. 41–47.
12. Непийвода Н. Ф. Внутрішні стильові можливості термінів / Н. Ф. Непийвода // Культура слова : Республіканський збірник. – К., 1983. – Вип. 25. – С. 9–12.
13. Новий тлумачний словник української мови : у 4-х т. / Укл. В. Яременко, О. Сліпушко. – К. : Аконіт,

1998. – Т.1–4.

14. Панько Т. І. Українське термінознавство : [підручник] / Т. І. Панько, І. М. Кочан, Г. П. Мацюк. – Львів : Світ, 1994. – 216 с.

15. Релігієзнавчий словник / За ред. проф. А. Колодного, Б. Лобовика – К. : Четверта хвиля, 1996. – 392 с.

16. Русанівський В. М. Структура лексичної і граматичної семантики / В. М. Русанівський. – К. : Наукова думка, 1998. – 236 с.

17. Словник української мови : в 11-и т. / За ред. І. К. Білодіда. – К. : Наукова думка, 1970-1980. – Т. 1–11.

18. Суперанская А. В. Общая терминология : Вопросы терминологии / Суперанская А. В., Подольская Н. В., Васильева Н. В. – М. : Наука, 1989. – 246 с.

УДК 821.161.2

Н. Д. Парасін

КОНВЕНЦІЙНІСТЬ КОЛЬОРУ ЯК ОЗНАКА ПРОТОТИПНОСТІ В ІДІОЛЕКТІ Т. ШЕВЧЕНКА

Парасін Н. Д. Конвенційність кольору як ознака прототипності (на матеріалі поезії Т. Шевченка). Для виділення прототипних колірних ознак необхідно визначити їх референтну сферу. У статті досліджуються основні принципи семантичної сполучуваності номенів кольору з іменниками на рівні класів і окремих лексем.

Ключові слова: прототип, колірна ознака, сполучуваність.

Parasin N. D. Conventional colors as a prototypicality (on a material of poetry of T. Shevchenko). For allocation color signs it is necessary to define their referential sphere. Principles of semantic compatibility of nominatives of color with nouns at level of classes and separate lexemes are investigated in article.

Ключевые слова: прототип, цветовой признак, сочетаемость.

Key words: prototype, color sign, compatibility.

Parasin N. D. Conventional colors as a prototypicality (on a material of poetry of T. Shevchenko). For allocation color signs it is necessary to define their referential sphere. Principles of semantic compatibility of nominatives of color with nouns at level of classes and separate lexemes are investigated in article.

Key words: prototype, color sign, compatibility.

У сучасній науці існує кілька теорій категоризації: концептуальна, формально-логічна, прототипів і базового рівня та ін. За методикою прототипного ментального освоєння світу категорії виникають і розвиваються навколо центральних прототипів, які, у свою чергу, входять до структури понять і впливають на подальший когнітивний розвиток особистості. Засновницею теорії прототипів вважають американського когнітивного психолога Е. Рош, яка в 70-х роках ХХ століття провела серію експериментів з кольорами і довела, що так звані основні або фокусні кольори, як, наприклад, синій, зелений чи червоний, є ядром відповідної категорії. Це дало змогу стверджувати, що існують природні прототипи, навколо яких формуються категорії кольору. Аналогічні експерименти з фігурами та іншими об'єктами показали, що природні прототипи там також існують. Водночас Е. Рош зазначала, що зміст більшості природних категорій визначається не їхніми головними властивостями, а тими характеристиками, які притаманні їх найбільш типовому членові, тобто є прототипними [14].

У науці виділилося два підходи до лінгвістичного аналізу прототипів: прототип – це або найяскравіший приклад чи взірець певної категорії (J. Hampton [12]), або сукупність характерних ознак (W. Estes [11], D. Medin, M. Shaffer [13]). Представники першого напрямку, найбільш чітко представленого в царині колористики працями А. Вежбицької, вважають, що конкретна ознака не існує поза її носієм, тому сфера використання прикметника залежить перш за все від предметів і явищ, в яких ці ознаки виявляються максимально чи найбільш виразно. Питання про семантичний зв'язок кольоропозначень з предметом, або, за різною термінологією, прототипом, еталоном, речовою конотацією, вважається значною мірою вирішеним на користь існування названих явищ і в діяхронічному, і в синхронному аспектах. У сучасних мовах семантичний компонент «еталон» виділяють у всіх назвах кольору на основі моделі «колір такий самий, як...» [2, с. 247]. У руслі другого напрямку мова йде про різні типи концептів, отже, прототип – це концепт, що лежить в основі формування категорії та визначає її зміст, концепт категорії [1, с. 82–83]. При цьому спостерігається різне тлумачення взаємозв'язку ознаки та предмета, який її презентує. Якщо в першому разі прототип розуміється як явище, що не потребує і заперечує доцільність конкретизації тієї ознаки, яку презентує як еталон, і з погляду мовних правил фрази «чорне вугілля», «білий сніг» є неправильними, то у другому – виділення прототипу безпосередньо залежить від сполучуваності з різним колом об'єктів.

Більшість праць, пов'язаних з семантикою кольору, побудовані на основі аналізу предметів, забарвлених певним чином, та їх впливу на процес формування абстрактної узагальненої колористичної ознаки. Загальнотеоретичні аспекти сполучуваності вже відображені в працях багатьох лінгвістів (В. В. Виноградов, Л. Н. Йорданська, І. А. Мельчук, Дж. Сінклер, В. Н. Телія, Дж. Ферс, У. Хайд та ін) і мають довгу науково-дослідницьку традицію. Проблема зіставлення значення і форми в зарубіжній лінгвістиці (див., наприклад, роботи З. Вендлера, Дж. Лакоффа та ін.) досить детально розглядалася в основному в аспекті метафоричних утворень. Сильною є позиція російських дослідників, представлена, зокрема, працями Є. Рахіліної, І. Мельничука, Є. Кубрякової та ін. Є. Рахіліна [6] спеціально розглядає питання про те, наскільки вільно в російській мові використовується конструкція А-ий Х, у якій А – з назва кольору, Х – назва предмета (сині очі, білий сніг, сіра стіна), і які існують обмеження її побудови на матеріалі перцептивних прикметників. Аналізуючи назви тварин у поєднанні з прикметниками кольору, дослідниця зауважила існування двох груп: вільних і конвенційних прикметників на позначення кольору. Кіт, наприклад, може бути і чорним, і рудим, і сірим, проте миші завжди сірі, хоч відтінок їхнього забарвлення і семантика сірого кольору не є абсолютно тотожними. Вірогідно, зауважує Є. Рахіліна, існують прототипні кольори прототипних тварин, тобто наші

уявлення про цих тварин конвенційні, вбудовані в семантику лексеми. Такі сполуки, як «вороний кінь», «сіра миша», «зелена жаба» дослідниця називає конвенційними, зазначаючи, що їх лексикографічний статус повинен визначатися як напівфразеологізований [6, с. 175]. Однією з найбільш результативних вважається методика Є. Кубрякової, яка пропонує використовувати принцип композиційної семантики Г. Фреге у процесі вивчення правил семантичної композиції в комплексних знаках [4].

Проблему сполучуваності і прототипу виокремлює Н. Слухай, зазначаючи, що домінантні і недомінантні (прототипні і непрототипні) кольори формують ряд усталених сполучень, які кваліфікуються як маркери індивідуального стилю і здебільшого передають та увиразнюють стереотипи етнічного сприйняття світу, але ряд, сформований прототипними кольорами, значно ширший [7, с. 90].

Донині не існує (та й навряд чи це можливо) єдиного розуміння терміна «прототип». Прототипами можуть виступати типові приклади, соціальні стереотипи, ідеали, зразки, метонімічні та часткові моделі (підкатегорії) [3, с. 41–42]. Закорінений в історії розвитку людства, прототип, зокрема, колористичний, виокремився як ознака доступного і добре відомого всім предмета, у якому ця ознака була найбільш виразною, проте прототипи можуть змінюватися з часом, перш за все в результаті метафоричного використання термінів, коли категорія набуває нових представників [3, с. 38]. Прототипність є наслідком усвідомлення фізичних, матеріальних властивостей світу навколо, тобто є наслідком інгерентних особливостей людського сприйняття, перцептуальної значущості певних членів категорій, що набувають статусу прототипу [4, с. 112].

Метою нашої студії є виявлення прототипних синтагматичних зв'язків лексем-кольоропозначень (далі – КП) у поезії Т. Шевченка. Реалізація мети зумовила виконання таких завдань: 1) інвентаризувати семантичну мікросистему кольоропозначень у поезії Т. Шевченка; 2) виявити основні класи іменників, з якими пов'язуються КП; 3) установити типологію зв'язків між класами іменників і класами КП; 4) проаналізувати типові, високочастотні синтагматичні зв'язки на рівні окремих лексем. Матеріал дослідження обмежуємо мікросистемою КП у творчості одного письменника, залучаючи прикметники зі значенням кольору, складні прикметники (чорнобрива), іменники, у семантиці яких є вказівка на забарвлення (чорнобровка), дієслова, які визначають динамічну колірну ознаку (чорніти).

Колірна словесна гама Т. Шевченка підпорядкована загальній стильовій настанові автора, спричиненій індивідуально-психологічними особливостями світовідображення. Маємо на увазі максимальну простоту творів Т. Шевченка, які без особливих форм, стилістичних фігур і будь-яких інших поетичних прикрас об'єктивують значиму для читача інформацію у поетичній формі, разом з тим продукуючи ті лазерні промені,

які непомітно проникають у підсвідомість і змушують викликати запрограмовану поетом реакцію. Саме тому поле КП у творах Кобзаря уже не раз було в об'єктиві різнопланових наукових інтересів дослідників (Л. Генералюк, А. Гумецька, А. Мойсієнко, Н. Слухай та ін.).

Для встановлення синтагматичних зв'язків прикметників кольору з підкласами іменників було укладено реєстр лексем-кольоропозначень у сполученні із зафіксованими в текстах іменниками, які на підставі типологічних ознак узагальнено в 10 груп: 1) зовнішність людини, 2) водні об'єкти, 3) площа, покрита деревами, 4) птахи, 5) одяг, 6) рослини, 7) об'єкти земної площі, 8) назви людини за соціальним статусом, 9) об'єкти рельєфу, 10) інше. Ця класифікація недосконала і певною мірою умовна, проте вона має логічне підґрунтя. Так, наприклад, виділені класи «рослини», «площа, покрита деревами», «тварини», «птахи» зазвичай об'єднують в єдину групу «природа», проте аналіз показує, що реально визначені референти цих груп мають чітку кольорову специфіку, що для нашої роботи визначальне і зумовило детальне подрібнення. Це ж стосується і виділення «об'єктів рельєфу», «об'єктів земної поверхні», «площ, покритих деревами», адже йдеться про такі реалії, як «гора-ліс-степ», які, хоч і мають тематичну спільність, все ж майже не перехрещуються за колірними характеристиками. Під час дослідження для повної частотної характеристики було використано деякі кількісні параметри сполучуваності, зокрема, широту сполучуваності, обсяг підкласу та частоту використання окремого компонента-словосполучення.

Лексико-семантичне поле кольору в поетичних творах Т. Шевченка не відзначається якимось особливо яскравими фарбами, тонами чи напівтонами. Автор обмежується традиційною палітрою КП: чорний (119 слововживань), білий (84), синій (67), зелений (65), червоний (49), сірий (49), сивий (32), карий (27), сизий (21), вороний (13). Одиначними прикладами засвідчено вживання рожевого (5), голубого (5), блакитного (2) та деяких інших. Основні результати дослідження подаємо в таблиці, де представлені тільки найчастотніші КП, ужиті в поетичних текстах Т. Шевченка більше 20 разів, та 10 основних класів іменників, з якими сполучаються КП.

№	група	чорний	білий	синій	зелений	червоний	сірий	сивий	карий
	всього	119	84	67	65	49	49	32	27
1	зовнішність	76	26	5	1	4	1	28	27
2	водні об'єкти	—	—	50	1	5	—	—	—
3	площа, покрита деревами	3	1	—	21	—	—	—	—
4	птахи	4	3	—	—	—	6	1	21
5	одяг	3	19	2	3	11	14	—	—
6	рослини	—	—	—	21	6	—	—	—
7	об'єкти земної площі	8	1	1	6	2	—	—	—
8	назви людини за соціальним статусом	—	—	—	—	—	22	—	—
9	об'єкти рельєфу	7	—	4	—	—	—	—	—
10	інше	18	34	5	11	21	—	3	—

З погляду широти сполучуваності всі КП можна поділити на 3 групи. Першу групу становить лексеми семантичних груп «чорний» – *чорний, чорніти, чорнобровий, чорнобровка* – та «зелений» – *зелений, зеленіти*, використані для виділення предметів, що належать до 7 з перерахованих вище класів. Чорним кольором не позначено тільки рослини, водні об'єкти та людей за їх соціальним становищем, а зеленим – водні об'єкти, забарвлення птахів та людей за їх соціальним становищем. Близькими, але все ж вужчими за здатністю поєднуватись з іменниками різного виду є лексеми на позначення білого, синього і червоного спектру, які сполучаються з іменниками 6 груп. Ще далі від центра локалізовано прикметник «сірий» (4 групи). Прив'язаними до предметів одного класу виявилися прикметники «сивий», що в більше ніж у 90% характеризує забарвлення волосся людини, і «сизий», який завжди називає відтінок пір'я птахів, що блищить під сонцем. Простежується загальна, але не абсолютна відповідність між частотністю використання кольороназви і широтою її сполучуваності, тобто найчастіше уживаний колір «чорний» має смислові предметні відповідники серед різних тематичних класів іменників.

Незважаючи на порівняно високу здатність поєднуватись з іменами різних семантичних груп, кожен колір у творчості Т. Шевченка виявляє сталий, найбільш тісний зв'язок не тільки з певною групою іменників, а й з конкретними предметами. Так, «чорний» поєднується в основному з назвами, які дають характеристику зовнішності людини (77 прикладів, 70% усіх слововживань з компонентом «чорний»), а всередині цієї групи виділяється ядро зі значенням «чорне волосся», експліковане словосполученнями *чорні брови, чорний ус* та лексемою *чорнявий* (чорняві особи мають обов'язково чорне чи темне волосся). Формальною домінантою виступає сполука *чорні брови*, яка займає більше 50 % сектора. Прикметник «синій» локалізується в основному в тематичному іменниковому полі «вода», конкретизуючись в усталеному фольклорному виразі *синє море* (більше 60 % КП «синього»). Прикметник «сивий», як і «чорний», теж вживається у портретних описах, стосуючись забарвлення волосся людини (28 прикладів з 32, майже 90%), пір'я птахів (1), кольору тварин (1), що теж пов'язані з поняттям «волосся». Сектор «сизий» 100% зайнятий іменниками-назвами птахів: *сизий орел* (12), *сизий голуб* (8), *сизий гайворон* (1). Отже, кольоропозначення з компонентами «чорний», «синій», «сизий», «зелений» поєднуються в основному з іменниками певних тематичних груп, що й дає підставу шукати прототипні ознаки кольору серед визначених реалій. Усередині кожної словотвірної групи простежується словосполучення, яке виділяється кількісно, тобто найбільш типове. У результаті аналізу виділено такі сполуки, які займають більше половини слововживань відповідних кольоропозначень і, відповідно, значну частину усіх кольоропозначень: *чорні брови* (65 слововживань, 60% чорного сектора), *синє море* (42, 60% синього), *сива людина* (21, 65% сивого), *сизий*

орел (12, 60% сизого). Загалом стереотипні зв'язки реалізовані у майже половині від усіх кольористичних сполук поезії Т. Шевченка.

КП «білий» та «зелений» не мають однозначних іменниково-прикметникових стереотипів. Іменникові поширювачі КП «білий» (84 лексеми) представляють широке коло тем: зовнішність людини (26), одяг (19), будівлі, місця проживання (15), пори року (10) тощо. Найбільш продуктивною виявилась модель «білий + зовнішність людини», представлена назвами конкретних частин людського тіла: *біле лице* (15 компонентів, 16 % білого), *білі руки* (5), *біле тіло* (3), *білі ребра* (1), *біле лоно* (1), *білі коси* (1). Усі номени, окрім останнього, виявляють безпосередній логічний зв'язок з поняттям шкіра, тому саме форму «біла шкіра» можна вважати прототипною для цього класу предметів. Синтагматичні зв'язки білого з назвами одягу реалізувались у домінантах *біла сорочка* (10 компонентів, 11 %), *білі хати* (6), *білі палати* (5), *білий місяць* (6). Широкий ряд предметів характеризується зеленим кольором. З 65 прикладів 22 відносяться до групи «рослини», хоч однозначної домінанти тут виділити не можна: *зелений дуб* (5), *зелений барвінок* (2) та інші, 22 позначають об'єкти групи «площа, покрита деревами»: *зелений гай* (9 компонентів, 14 %), *зелена діброва* (8 компонентів, 12 %), *зелений сад* (4), 7 відносимо до назв об'єктів земної поверхні: *зелене поле* (2), *зелений степ* (2), та ін., проте з наведених прикладів видно, що всі вони зберегли зв'язок з етимологічним зело-рослиною.

Цікавими виявилися об'єкти, позначені червоним кольором (49). Червоний поєднується з іменниками на позначення одягу (12), зовнішності людини (7), калини (6), води (5), небесних об'єктів (5), пожежі (3), об'єктів земної площі, крові (3), предметів (2), рослин (1), напоїв (1) тощо, проте конвенційною тут можна вважати тільки одну сполуку – *червона калина* (6 слововживань, 13 % червоного).

Отже, система КП поезії Т. Шевченка складається зі списку високочастотних слів (120 – 80 слововживань): *чорний, білий*; списку слів середньої частотності (70 – 20): *синій, зелений, червоний, сірий, сивий, карий, сизий*; списку рідковживаних слів (19 – 1): *рожевий, голубий, блакитний та ін.* Широта лексичної сполучуваності кольороназв у поезії Т. Шевченка перебуває у прямій, хоч і не абсолютній залежності від частоти його вживання, тобто найбільш частотні кольоропозначення мають найширший діапазон контекстуальних наборів і, відповідно, можуть характеризуватися вагомим полісемантичним потенціалом.

У результаті аналізу виділено високочастотні постійні словосполучення: *чорні брови* (65), *синє море* (42), *сива людина* (21), *біле лице* (15), *сизий орел* (12), *зелений гай* (9), *зелена діброва* (8), *червона калина* (6), *червоні черевики* (5). Загалом з погляду здатності до утворення стереотипних сполук можна виділити 2 групи КП. До першої належать КП, в яких конвенційна сполука займає більше 50 % слововживань: «чорний»,

«синій», «сивий», «сизий», до другої – КП, в яких виділяється одна чи кілька стереотипних сполук, що займають 10-20 % обсягу відповідного КП: «білий», «зелений», «червоний».

Більш детально проблему прототипного авторського референта кольору можна буде проаналізувати з погляду колористичної характеристики тематичних груп імен та окремих номенів. Заслугує окремої уваги проблема історичної й ідіостильової змінності колористичного прототипу, яка, вірогідно, проявляється в ознаці конвенційності.

Література

1. Болдырев Н. Н. Когнитивная семантика : Курс лекций по английской филологии / Н. Н. Болдырев. – Тамбов : Издательство Тамбовского университета, 2000. – 123 с.
2. Вежбицкая А. Обозначения цвета и универсалии зрительного восприятия / А. Вежбицкая // Язык. Культура. Познание. – М. : Русские словари, 1996. – С. 231–291.
3. Демьянков В. З. Теория прототипов в семантике и прагматике языка / В. З. Демьянков // Структуры представления знаний в языке / Отв. редактор Кудрякова Е. С. – М. : Российская академия наук, Ин-т науч. информации по общественным наукам, 1994. – С. 32–86.
4. Кубрякова Е. С. Язык и знание : На пути получения знаний о языке: Части речи с когнитивной точки зрения. Роль языка в познании мира / Е. С. Кубрякова – М. : Языки славянской культуры, 2004. – 560 с.
5. Лакофф Дж. Мышление в зеркале классификаторов / Дж. Лакофф // Новое в зарубежной лингвистике. Вып. XXIII : Когнитивные аспекты языка : Пер. с англ. / Сост., ред., вступ. ст. В. В. Петрова и В. И. Герасимова. – М. : Прогресс, 1988. – С. 2–52.
6. Рахилина Е. В. Когнитивный анализ предметных имен: семантика и сочетаемость / Е. В. Рахилина. – М. : Русские словари, 2008. – 416 с.
7. Слухай Н. В. Вербалізація сенсорних прототипів у поетичній творчості Тараса Шевченка: колір і звук / Н. В. Слухай // Шевченкознавчі студії: зб. наукових праць. – Вип. 14. – К. : КНУ, 2011. – С. 87–96.
8. Шевченко Т. Г. Повне зібрання творів : у 12-и т. / Т. Г. Шевченко [редкол. : М. Г. Жулинський (голова) та ін.] – К. : Наук. думка, 2001. – Т. 1 : Поезія 1837 – 1847 [перед. слово І. М. Дзюби, М. Г. Жулинського]. – 784 с.
9. Шевченко Т. Г. Повне зібрання творів : у 12-и т. / Т. Г. Шевченко [редкол.: М. Г. Жулинський (голова) та ін.] – К. : Наук. думка, 2001. – Т. 2 : Поезія 1847 – 1861. – 784 с.
10. Berlin V. Kaj P. Basic color terms : their universality and evolution / V. Berlin, P. Kaj – Berkeley, 1969. – 234 p.
11. Estes W. K. Classification and Cognition / W. K. Estes. – N.Y. : Oxford University Press. – 1994. – 296 p.
12. Hampton J. A. Psychological representation of concepts. Cognitive models and memory / J. A. Hampton // Hove : Psychology Press. – 1997. – P. 81–110.
13. Medin D. L. Context theory of classification learning / D. L. Medin, M. M. Shaffer // Psychological Review. – 1978. – Vol. 85. – P. 207–238.
14. Rosch E. Natural categories / E. Rosch // Cognitive psychology. – 1973. – V. 4. – P. 328–350.

УДК 811.161.2'38

А. М. Поповський

ПОЕТИЧНИЙ СИНТАКСИС МИКОЛИ КУЗЬМЕНКА

Поповський А. М. Поетичний синтаксис Миколи Кузьменка.

У статті висвітлюється організація мовних засобів поетичного синтаксису самобутнього сатирика й гумориста, твори якого ґрунтуються на живомовній основі та народнопісенній ритмомелодиці Степової України кінця XIX – початку XX століття.

Ключові слова: поетичний синтаксис, синтаксичні конструкції, народнопісенна ритміка, живомовні елементи, засоби сатиричної типізації.

Поповский А. М. Поэтический синтаксис Николая Кузьменко.

В статье раскрывается языковая структура поэтического синтаксиса самобытного сатирика и юмориста. Произведения поэта основываются на живой народной речи и народнопесенной ритмомелодике Степной Украины конца XIX – начала XX столетия.

Ключевые слова: поэтический синтаксис, синтаксические конструкции, народнопесенная ритмика, живая народная речь, способы сатирической типизации.

Popovs'kiy A. M. Poetical syntax of M. Kuzmenko.

Language of famous satirist and humorist Kuzmenko's poetical syntax is analyzed in this article.

Poet's works were based on folk lively speech and folk rhythmic melody of Steppe Ukraine. They were written at the end of XX century.

Key words: poetical syntax, syntactic constructions, folk rhythmic melody, folk lively speech, ways of satiric typology.

Художня спадщина січеського письменника кінця ХІХ – початку ХХ століття Миколи Лавріновича Кузьменка (псевдонім Микола з Січі) була об'єктом дослідження лише літературознавців М. Гончарука, М. Гуменного, Ф. Білецького, Г. Нудьги, М. Пивоварова. На жаль, мова творів цього самобутнього митця художнього слова лишилася поза увагою лінгвістів.

Народився М. Л. Кузьменко 3 листопада 1862 року в с. Токмаківці на Катеринославщині. Закінчив бурсу, навчався в семінарії, яку з певних причин залишив і пішов учителювати в селах Катеринославської губернії, а в роки революційного збурення приїздить до Катеринослава, працював на залізниці й брав активну участь у громадсько-мистецькому житті міста, про що свідчать матеріали катеринославського часопису «Дніпрові хвилі» (1910 – 1913 рр.) та сатиричного журналу «Шершень» (1906).

Суспільно-політичні та естетично-літературні погляди письменника формуються життєвими обставинами того часу та потужним впливом усної народної творчості й художньої літератури, зокрема творів Т. Шевченка, С. Руданського, Л. Глібова, П. Грабовського, В. Самійленка, І. Манжури, Д. Яворницького.

Як відзначають літературознавці, «в українській літературі М. Л. Кузьменко виступає у жанрі поезії й прози переважно як гуморист і сатирик, хоча в його творах був досить сильним і ліричний струмінь» [1, с. 46]. Його єдина прижиттєва збірка поезій «Дозвілля» вийшла у світ в 1899 році, до якої увійшли 64 твори, написані протягом останнього десятиріччя ХІХ століття. На початку ХХ століття поезії М. Кузьменка публікуються в альманахах «Розвага» (1906), «Українська муза» (1908), часописі «Дніпрові хвилі» (1913), а фейлетони-мініатюри – у прогресивному журналі «Шершень» (1906). Хоч літературна спадщина його характеризується жанровою і тематичною розмаїтістю, проте він визначився насамперед як митець сатиричного обдарування.

Збірка «Дозвілля» в основному укладена з сатиричних, гумористичних та мозаїчних укралень ліричних творів.

Головним об'єктом його сатири й гумору є тогочасна дійсність, події, факти, які він не тільки умів спостерігати й вивчати, але й знаходив влучну форму поетичного синтаксичного вираження. Так, наприклад, у творі гостросоціального звучання «Пісенька» віддзеркалено народні погляди автора на соціальне зло вдало зримованими простими реченнями, ускладненими прикладковим повторенням, що фіксує увагу читача на певних словах у контексті й посилює їх емоційно смислове навантаження:

*Раз я в волості судився
З нашим сільським адвокатом.
Катом, катом, катом, катом...
З нашим сільським адвокатом.*

Бідняків судили по «совісті й закону судді вбрані в сукні й чоботи сап'яні», а

*Потім добре розібравши
По закону все зробили.
Били, били, били, били...
По закону все зробили (2, с.458)*

Жива стихія народного мовлення, чітка сюжетна колізія, виразне соціальне спрямування іронічної розповіді посилюється кількаразовим повторенням одних і тих же слів і словосполучень у розмірі чотиристопного ямба (**катом** – сільським адвокатом; **били** – по закону все зробили) – усе це й визначає високу мистецьку цінність твору. Аналогічні мовні структури притаманні гуморескам «На тім світі», «Провчив», «До громади», «Велика наука» та ін.

Мовні засоби сатиричної типізації в творах М.Кузьменка ґрунтуються на уснонародній основі синтаксичних римованих конструкцій, які охоплюють всі типи як простих, так і складних речень. Особливістю його поетичного синтаксису є те, що він починає вислів думки дієслівною формою третьої особи множини, а закінчує її своєрідним узагальнюючим словом, римованим зі словом попереднього речення, як, наприклад, у фейлетоні «Чутки й відгуки»:

*Кажуть, що Дума вийде дуже невдалою,
що в виборці більш попали люди для уряду
небажані дуже...
– Байдуже!*

*Кажуть, що відкриття Державної Думи
ще й надалі хоче одягти уряд...
– Навряд!*

*Кажуть, що тим часом цих членів прикрутять,
а виберуть других, котрі стали б їм у пригоді...
– Ні годі! (3, с. 24).*

Широко використовується традиційна народнопісенна ритміка складних синтаксичних конструкцій у так званих моноримах, у яких усі рядки пов'язані дієслівною римою, притаманною українським колисковим пісням. Укладач збірки тут надає перевагу жіночим римам. Яскравою ілюстрацією до вищесказаного є присвята «Карпенку-Карому»:

*Мате сына вь колысочци
Колыхала,
Колышучы тыхесенько
Так стивала:*

*«Росты, сынку, и сылонькы
Набырайся,
Та своеи Украины
Не цурайся,
Бо хто їи, казав батько,
Забуває,
То такого, никчемного,
Бог карає» (1, с. 54).*

Викривальний ефект сатирикону М. Кузьменка зумовлюється грою слів, переосмисленням народних висловів – приказок, прислів'їв, як-от:

*Завжды васъ воны (удівці – А.П.) одурять,
Пидведуть на соромъ, грихъ.
Ну, а вийде: **мышци слизкы,
А котови тилькы смихъ** (1, с. 80).
Панъ лайку сыпле, мовъ горохъ,
Колы це той ёго – торохъ!
**Вхопыв гарячого до слизъ, –
Ото, куды не слидъ, не лизъ** (1, с. 85).
Мабуть ты, козаче,
Що вирывъ панянци:
У дурни й пошывся! (1, с. 89).*

Віршовані тексти вдало інкрустовані нанизуванням дієслівних синонімів, що збагачує емоційно-експресивні засоби художніх образків:

*Вона (ненька – А.П.) насъ зростыла,
Голубыла, и пестыла,
И розуму вчыла (1, с. 92).
А то разъ панъ якыйсь-то йшов
Угядивъ пьяного; пишовъ
Вычытуваты та страмыть,
А той похнюпывся, мовчыть (1, с. 85).
**Лае тебе твій начальныкъ,
Грымає, сварытця.**
Хиба, якъ винъ панъ великый,
То ёму й корытця? (1, с. 84).*

Поряд із спонукальними дієслівними синонімами автор використовує іменникові та складні за своєю побудовою синонімічні одиниці з повтором модальних слів:

*Такъ хочъ тепер **покій бо дай,**
Хочъ трохы дай спочыт;:
Видстанъ видъ мене, видчепысь,
Дай трохы хочъ пожыты! (1, с. 51).
Якъ почую, було, крамарь
Божытця, клянетця,*

*Що торгує на убыток
И заприсягнетця:
«Побый Богъ мене, на цѣму
Барыша не маю!
Я й повірю. Ну, а теперъ?
Теперъ... я не знаю (1, с. 43).*

Омоніми в синтаксичній структурі поетичної рими використовуються значно рідше:

*Оглядився, як наився:
Згадавъ волю, як женывся,
Якъ вступывъ у **бракъ**.
Теперъ уже терны, корысь,
Годы жинци и бережысь,
Щобъ не попал в **бракъ** (1, с. 38).*

Сатира й гумор М. Кузьменка формувалися на ґрунті українського поетичного синтаксису та національних живомовних традицій степових пересмішників. Розмаїті синтаксичні конструкції, зведені на загальнонародній основі слів, висловів, фраз, що своєю архітектонікою творчо успадковують прийоми побудови народних легенд, притч, анекдотів та їх ритмомелодики.

У поетичній канві достатньо місця простим однокомпонентним реченням з наступними двокомпонентними: *Зима. Мороз румьянить щокы* (1, с. 66); *Вечирь...Беседа зибралась* (1, с. 50), а також поширеним з однорідними присудками:

*Вже-жъ винъ (дяк – А. П.) и **бывъ** ихъ (учнів – А. П.) добре,
И за чубы **таскавъ**,
За вуха **скубъ**, и **лаявъ**,
И **ляпаса дававъ**... (1, с. 57).*

Складні синтаксичні конструкції, утворюючи своєрідні художні засоби віршування, представлені переважно складносурядними реченнями в поєднанні з безсполучниковими:

*Тютюнъ задумавъ одружытысь,
И хочъ старенькый вже винъ бувъ,
Але крипкый и черезъ те, бачъ,
Винъ жинку молоду добувъ:
Горілочку палку, веселу
У Хмеля высватавъ нашъ панъ,
Старостувавъ же зъ Блекотою
Въ такимъ случаи самъ Дурманъ.
Винчавъ на смитныку ихъ Шлема,
А Пивень за дяка спивавъ (1, с. 46).*

У таких типах речень поет, дотримуючись системи перехресного римування, зберігає живомовні риси степової говірки:

*Покійнычокъ дидусь Денысь,
Бувало, під хмелькомъ мовлявъ:
«Ты не дывысь, що забродывсь,
Абы халявъ не покаляв» (1, с. 59) і послуговується:*

а) фонетичними та морфологічними діалектизмами:

*Якось прыйшлося **поузъ** двиръ
Проходять небораці,
Попавсь винъ на очи тому
Паскудному собаці (1, с. 52);
Якъ я бувъ ище маленькымъ,
То, було, де **вгядю**,
Що зберутся диды й бабы
Й я коло **ихъ** сяду (1, с. 42);*

б) синтаксичними конструкціями з безприменниковим керуванням:

*У всіхъ хлопцівъ тилькы жарты все та смихъ,
А Данько **моторнишый ихъ усихъ** (1, с. 93);*

в) прийомами антонімії:

*То й снытця – буцимъ **правда**
Зъ **неправдою** бьетця;
И, як **правда** побье **крывду**,
Зъ **радоцивъ** сміетця (1, с. 11);*

г) звертаннями, вираженими однослівними іменниковими формами або ускладненими прикладковими конструкціями чи в поєднанні з емоційно-експресивними частками та дієслівними спонукальними формами:

***Прощайся, свате**, зъ розумомъ,
Забудь на свити все:
Поглянь въ вично, – онъ наймычка
Горилку вже несе (1, с. 39).
Сметано-необачныце,
Паскудная ты зрадныце,
Побый тебе чума! (1, с. 70).
Ой, братику, голубчыку,
Що мени робыты,
Що не можу серця свого,
Ніяк зупыныты? (1, с. 48).
Озвыся жъ, сестрыце, давно жду отвиту,
Чы прыймешъ мене ты за брата? (1, с. 3).
Гуляй, душа! Забудь вси лыха! (1, с. 71).*

У творчій практиці митця важливе місце посідає така поетична фігура, як **п о в т о р е н н я**, що здавна використовується у фольклорі, поезії. Такий художній засіб фіксує увагу читача на словах, словосполученнях, реченнях, надаючи контекстові певного смислового значення, емоційного впливу. Вони здебільшого виступають на початку, у середині чи в кінці речення:

*Поки сонце свитытеме,
Не згаснуть вси зори,
Поки вся вода не высхне
Въ велькому мори,
Поки вси пискы сыпучи
Не вкрьютця рястомъ, –
Поты хай жыве мижъ вама
Любовъ съ повнымъ счастьемъ (1, с. 63).
На що не гляну – все не миле...
И тилькы диты и держать
Мене на свити. Диты, диты!
О, диты – Божя благодать! (1, с. 56).
И доси, кобзарю, твоя
Гучнострунная кобза гуляе,
И доси никто ще на ій
Такъ, якъ гравъ на ій ты, не заграе... (1, с. 14).
...Хай тебе и судяць и сміютця,
А ты кохай, кохай, кохай! (1, с. 60).
Не на те чоловіка Господь сотворывъ,
Щобъ винъ брата свого у калюжи топывъ;
Не на те ёму сылу Господь дарувавъ,
Щобъ слабишихъ видъ себе винъ гнувъ и топтавъ (1, с. 67).*

Рідше трапляються повтори однокореневих слів з різними відмінковими формами чи граматичними основами, як-от:

*Дурный – дурнымъ и пропаде;
А як розумный розуміе,
Поки зовсимъ не одуріе, –
Другыхъ на розумъ наведе (1, с. 15).
Невже мене паняночка
Дурного дурыла,
Якъ про любовъ свою щыру
Мени говорыла? (1, с. 89).*

Як риторичні й стилістичні фігури іменникові та дієслівні повторення не тільки формують віршовану архітектоніку всього твору, але й визначають його ідейний зміст, посилюють емоційність та ритмічність поетичного виразу. Більше того, організуючими одиницями такого типу виступають здебільшого слова, словосполучення.

Надія

*Надія – для хворого лыкы,
Надія – въ неволи піддержка,
Надія – въ несчасти товаришь
Надія – къ спасенію стежка.
Велікее слово «надія»:*

*Безъ неи свить бувъ бы тюрмою.
Багато жыве и держытця
Надією тилькы одною (1, с. 41).
Хочешь, щобъ счастье,
Якъ зъ неба, валылося?
Хочешь, щобъ гарно
И легко служылося?
Хочешь на старистъ
Що-небудъ прыдбаты ты?
Хочешь? – Прывчайся
Такъ...ладыты, ладыты (1, с. 40).*

Загалом же поетичний синтаксис Миколи Кузьменка являє собою не тільки мистецьке наслідування класичних традицій своїх попередників, а й творче використання живомовних елементів, народнопісенної ритмомелодики й багатой палітри мовних засобів сатиричної типізації тогочасної дійсності. Його різножанрова художня спадщина, безсумнівно, заслуговує на всебічне опрацювання, що сприятиме визначенню ідіостилію митця та його ролі в історії української літературної мови, а також виявленню тих мовних особливостей, які поповнять українську лексикографію, діалектологію, стилістику.

Література

1. Білецький Ф.М. Сатира Миколи Кузьменка // Питання філології : [зб. наук. праць аспірантів]. / Фелікс Мар'янович Білецький, Микола Хомич Гуменний. – Дніпропетровськ : ДДУ, 1972. – С. 45–46.

Джерела

1. Кузьменко М. Л. Дозвілля / М. Л. Кузьменко. – Екатеринославь, 1899. – 92 с.
2. Кузьменко М. Чутки й відгуки // Шершень. / Микола Лаврінович Кузьменко. – Екатеринославь, 1906. – 78 с.
3. Український декламатор «Розвага» : [Артистичний збірник поезій, оповідань, монологів, жартів, сатир і гуморесок. Уложив Олекса Коваленко] / Микола Лаврінович Кузьменко. – [2-е вид., доп.]. – К., 1906. – 576 с.

УДК 811.161.2'373.74

Л. В. Сикало

ФРАЗЕОЛОГІЗМИ ЯК ЗАСІБ СТВОРЕННЯ КОМІЧНОГО В ХУДОЖНІХ ТЕКСТАХ (НА МАТЕРІАЛІ ТВОРІВ ДЛЯ ДІТЕЙ ПИСЬМЕННИКІВ ХІХ – ПОЧАТКУ ХХ СТОЛІТТЯ)

Сикало Л. В. Фразеологізми як засіб створення комічного в художніх текстах (на матеріалі творів для дітей письменників ХІХ – початку ХХ століття).

У статті розглянуто способи і прийоми використання фразеологізмів як засобу створення комічного в художніх творах для дітей.

Ключові слова: фразеологізм, мовні засоби створення комічного, естетична функція.

Сикало Л. В. Фразеологизмы как средство создания комического в художественных текстах (на материале произведений для детей писателей ХІХ – начала ХХ века).

В статье рассмотрены способы и приемы использования фразеологизмов как средства создания комического в художественных произведениях для детей.

Ключевые слова: фразеологизм, языковые средства создания комического, эстетическая функция.

Sykalo L. V. Phraseological units as a way of comic in the art texts (based on the works of children's writers of the XIX – early XX centuries).

The article considers the methods and techniques for using the phraseology as a means of creating a comic in works of art for children.

Key words: phraseology, language tools for creating the comic, the aesthetic function.

Прийоми створення комічного ефекту в художньому тексті є об'єктом дослідження естетики, лінгвістики, літературознавства. Ці прийоми пов'язані з сюжетом твору, зовнішніми та внутрішніми характеристиками героїв. Як правило, комічне ототожнюють із смішним. Але таке ототожнення не виправдане, оскільки сміх виступає фізіологічним явищем і є наслідком комічного. Комічне може бути засобом висміювання низького, поганого заради прекрасного, тобто воно опосередковано утверджує естетичний ідеал. Комічне є інтелектуально осмисленим. Тому людина має володіти розвинутим естетичним смаком, щоб сприймати комічне. Як зазначено у стилістиці української мови «почуття гумору як різновид естетичного почуття завжди спирається на високі естетичні ідеали» [10, с. 392].

Формами прояву комічного в мистецтві є гумор, сатира, сарказм, іронія, гротеск, карикатура. У категорії комічного більше, ніж в інших категоріях естетики, знаходить своє вираження історично сформований національний ідеал та національна специфіка цінностей. Саме цим категорія комічного привертала увагу багатьох дослідників. Мовному аспекту категорії комічного присвячено роботи таких науковців, як І. Грицютенко (1972), С. Сотникова (1996), А. Попович (2001), О. Шонь (2003), Р. Семків (2004), О. Калита (2006), Т. Буйницька (2007), Л. Оліфіренко (2010). Роль фразеологічних одиниць (далі ФО) у створенні комічного вивчали В. Ужченко (1973), Б. Пришва (1977), В. Вакуров (1983), А. Павлова (2003), Л. Шимотюк (2006), Т. Шульга (2009). Мова ж творів для дітей в аспекті естетичної функції фразеологізмів як засобу створення комічного не була об'єктом вивчення. Це зумовило актуальність обраної теми.

Метою статті є виявлення способів і прийомів використання фразеологізмів як засобу створення комічного у творах для дітей письменників ХІХ – початку ХХ століття. Поставлена мета передбачає вирішення таких завдань: визначити засоби створення комічного в художніх текстах; виокремити ФО в текстах творів для дітей; описати зв'язок комічного з контекстом та набуття фразеологізмом нових відтінків значення. Джерелом дослідження обрано прозові твори для дітей Г. Квітки-Основ'яненка, П. Куліша, Марка Вовчка, І. Нечуя-Левицького, Панаса Мирного, С. Воробкевича, В. Стефаніка, Л. Мартовича, Г. Хоткевича, С. Васильченка, І. Липи.

Комічне (гумористичне, іронічне, сатиричне, саркастичне, гротескне) – стилістична (соціокультурна) конотація, що визначається тематикою, аксіологією, спрямованістю спілкування письменника зі своєю аудиторією через текст, зорієнтований на виявлення невідповідностей або

ж алогічних суперечностей у реальному житті, що зумовлюють виникнення сміхового ефекту [15, с. 3]. М. Каган зазначає: «комічне народжується через зіткнення реального з ідеальним» [4, с. 199]. Комізм може досягатися за допомогою абсурду, двозначності, протилежності, протиріччя, ухильності, передражнюванні, незвичайному тлумаченні власних назв. Серед мовних засобів створення комічного ефекту в художньому тексті слід виділити фразеологізми, які є одним із активних емоційно-експресивних способів впливу на читача.

ФО гумористично забарвлюють текст, додаючи йому виразності, образності. Наприклад, в оповіданні П. Куліша «Орися»: *Оце ж, мабуть, і сам він вийшов з води **погрить старії кості на сонці** [6, с. 164]; *Судженої й конем не об'їдеш!* [6, с. 165]. Фразеологізми слугують створенню відповідної експресії гумору.*

Для підсилення комічного ефекту письменники використовують прийом гіперболізації явищ, предметів. Наприклад, С. Воробкевич у циклі гумористичних оповідань, об'єднаних спільним заголовком «Сміховинки», уживає перебільшення, щоб описати худу тварину: *Жене якийсь чоловік дорогою худобину, а худу-худу, **ребра наскрізь світяться*** [1, с. 214]. Іронічну експресію «мудрості» мешканців міста Безглуздова автор передає за допомогою гіперболи: *А вони як попруть з усієї сили, а вужище як не трісне, а горіх як не свисне вгору, як не шпурне Лесем, **наче галушкою, геть далеко на берег!*** [1, с. 216].

В оповіданні «Січові гості» П. Куліш уживає ФО з іронічним контекстом як узагальнення: *П'ятнадцять разів уже виходить він на здобич, разів скільки пробивався крізь наших жовнірів; та вже тепер, здається, **дамо ми йому перцю*** [6, с. 208]; *А волохи як сунулись на компутових, а тут ще й селяне побігли, куди хто втрапив, то все так змішалось, як каша, що вже чорт би й знайшов свою лаву: **вертишся кругом, як коза у череді, та й годі!**; **То вже гайдамаки, почувши сє, повісили носи і записали собі пропало*** [7, с. 208].

Повторення фразеологізму виступає теж прийомом досягнення комічного ефекту, оскільки ФО набуває виразності й додаткових значень. Наприклад, в оповіданні І. Липи «Брехайло та Помагайло» фразеологізм *посадити в холодну* автор уживає три рази: *Брехайла зв'язали і **в холодну посадили**; За таке злочинство **посадили Брехайла в холодну**; Поки суд та діло, **закувати його в колодку та й **держати в холодній***** [7]. ФО виступає засобом міжфразового зв'язку, посилює експресивно-стилістичний ефект.

Письменники широко вживають розмовні фразеологізми, які є одним із основних засобів характеристики комічної ситуації, відтворення живого мовлення героїв. Панас Мирний у романі «Хіба ревуть воли, як ясла повні?», щоб наблизити читача до кола суспільно-побутових проблем уживає розмовні фразеологізми: *Такий переполох – генералові **на руку***

ковінька [11, с. 394]; *До Стьопки – як його лизь злизав... Пропав Стьопка, як у воду внав* [11, с. 408].

П. Куліш в оповіданні «Циган» за допомогою фразеологізмів з розмовно-згрубілим компонентом підсилює експресію іронічного образу цигана: *А потім знов чаю, а потім знов ковбас та поросятини, так що аж живіт йому обдуло!* [6, с. 157]; *На другий день, ще він не починавсь, а тут йому уже й несуть чаю, горілки, вареників, ковбас, сала – так що йому уже і в пельку не потовпилось!* [6, с. 157]; *Оторопів мій циган, розставив ноги і вирячив на народ очі* [6, с. 158]. І. Нечуй-Левицький в оповіданні «Баба Параска та баба Палажка» також використовує фразеологізми з розмовно-згрубілим компонентом: *... то ти не мій син, а бісів син, а твоя жінка не моя невістка, а чортова дочка* [12, с. 432].

ФО біблійного походження у творах іноді набувають іронічного контексту й виконують естетичну функцію, наприклад, в оповіданні «Як безглуздівці напували горіх» із циклу «Сміховинки» С. Воробкевича: *Жаждущого напоїти, учить святе письмо!* [1, с. 215]. Фразеологізм *жаждущего напоїти* автор уживає з іронією. Сатиричного контексту набувають біблійні ФО в казці «Перестиглий овоч» І. Липи. Автор використовує фразеологізм *дожидали як Бога з неба*, щоб показати велич овоча джерела щастя, дерева життєвих радощів та скупість індуса, який так і не зірвав достиглого овоча й не віддав народові: *Цілий народ дожидав того овоча, як Бога з неба, як джерела щастя, як початку нового життя* [2, с. 585]. Щоб передати набожність баби Палажки, І. Нечуй-Левицький уводить до її оповіді цілий ряд книжних фразеологізмів. Баба Палажка говорить про бабу Параску: *Прийде раз на рік до церкви, стане в цвинтарі та й заглядає в церкву через поріг: мов дідько, боїться ладану та хреста; Не святі ж з неба приходили те сало їсти: сама тріскала цілу петрівку скоромне, аж їй було завадило, ще й своїх синів годувала* [12, с. 425]. Комічний ефект досягається за допомогою введених письменником лексем *дідько, тріскала*, які марковано зневажливістю. Іронічність підсилюється: *Вже вона не одмолиться і не одхреститься: вхопить нечистий її душу ще до смерті. Нехай же чорти обсмалять її на тім світі, як кабана, щоб не брехала на мене* [12, с. 426]. Чим більше автор уводить до мови Палажки книжних фразеологізмів, тим підсилюється іронічність її характеру.

Фразеологізми, які виражають комізм у тексті представлено двома групами: 1) ФО, що характеризують персонажа; 2) фразеологізми, що характеризують відносини між персонажами.

До першої групи належать ФО, що виконують характерологічну функцію, наприклад, в оповіданні П. Куліша «Півпівника»: *Куди, який ти страшний на словах!* [6, с. 179]; а також в оповіданні «Гордовита пара»: *Були козаки на селі против його – що волохаті туркоти против голуба* [6, с. 183]. У казці Л. Мартовича «Іван Рило» негативного іронічного

звучання набуває фразеологізм *блудна вівця* – той, хто відбився від гурту, збився з правильного шляху (у моральному розумінні): *В'яжуться люди в товариства... Та й Івана беруть поміж себе. А він ходить, наче та блудна вівця* [9, с.35].

Іронічності можуть набувати ФО, що виражають:

а) вади людини:

За допомогою фразеологізму П. Куліш зображує схильність до пияцтва: *Був собі колись якийсь-то циган, та такий же то прогіркий п'яниця, що й не приведи господи!* [6, с. 156]. Гнучкість, податливість чоловічої натури Омелька в оповіданні «Баба Параска та баба Палажка» І. Нечуй-Левицький передає ФО, ужитими в мові Параски: *Ще, на біду, й чоловік мій, Омелько, вдався вже геть-то гнучкий, як батіг з клоччя* [12, с. 414]; *Мій Омелько й собі раденький, що дурненький, та все до неї через тин: гі, гі, гі!* [12, с. 422]. Дурнуватість Омелька письменник передає фразеологізмами, ужитими в мові Палажки: *Я одіслала з гарбузом двадцять пар старостів, а до неї ніхто з старостами і через поріг не заглядав, доки не піддурила Омелька; та й той узяв її, мабуть, через те, що в його й тепер не всі вдома, а змолоду зовсім-таки не було однієї клепки в голові* [12, с. 426].

б) статус, спосіб життя:

Через ФО *гуло в кишені* П. Куліш передає бідність короля в оповіданні «Січові стрільці»: *А в короля і в самого гуло в кишені, бо тоді вік був такий на королів та на панів, що у всіх кишені попродирались* [6, с. 206]; Марко Вовчок у творі «Сестра» вживає іронічне порівняння *Такі стали голі, як турецькі святі* [8, с. 49]. Наведені фразеологізми характеризують украй збіднілу людину. Іронічно-сатиричного контексту набувають ФО, побудовані на протиставленні способу життя головних персонажів думи-казки С. Васильченка «Ось та Ась»: *Живе москаль Ась, як сир у маслі катається, в Осевому добрі купається; хата у козака гарна, біла, а жінка молодая, мила* [3, с. 147]; *Тоді козак Ось присягу пам'ятає, голий і босий із своєї хати в дорогу рушає; Босий по дорозі, голий на морозі...* [3, с. 148]. В оповіданні В. Стефаника «Злодій» саркастичного забарвлення набуває фразеологізм *біленька кістка* – іронічне визначення великого панства, аристократії: *Походи трохи по нім... та й готовий, ребра потерті на фороств, бо то біленька кістка, як папір* [13, с. 21]. Саркастичності висловлюванню надає також ФО *не нагинатися низько*, ужита у казці Г. Хоткевича для молодшого шкільного віку «Чи можна грошима загатити річку?»: *А трудно йому нагинатися: одно те, що ніколи не нагинався так низько, все інші за нього нагиналися...* [14, с. 12].

в) зовнішній вигляд персонажа:

Фразеологізми для підсилення комічного ефекту вживає П. Куліш в оповіданні «Циган»: *Поб'ють йому усю пику, попідставляють окуляри* [6,

с. 156]. Через опис одягу в оповіданні «Орися» автор іронічно показує заможність персонажа: *Увесь у кармазині, а з пояса золото аж капає* [6, с. 163]. За допомогою нанизування фразеологізмів І. Нечуй-Левицький в оповіданні «Баба Параска та Баба Палажка» досягає градації, даючи портретну характеристику дячихи: *Яка погана наша дячиха! Я вродилась і охрестилась, а такої поганої не бачила! Вже баба Солов'їха багато краща од неї, хоч і в Солов'їхи ніс, як за сім гривень сокира. А дячиха ж чорна-чорна, хоч чіпляй на спину веретена та решета та садови в циганське шатро; ніс, як ключка; очі витрішкуваті, як у сови; брови, як пацюки; як говорить, то сопе, наче ковальський міх, а морда неначе сажею обмазана* [12, с. 422]. Ужиті автором фразеологізми гіперболізовано передають риси позначуваних реалій через призму комічного.

До другої групи відносимо ФО, які ілюструють відповідне відношення до дійової особи або явища через опозиції автор – персонаж, персонаж – персонаж. Це може бути добродушна насмішка, удаване вихваляння, прихована іронія.

За допомогою фразеологізмів С. Воробкевич у циклі гумористичних оповідань «Сміховинки» поєднує естетичні категорії іронічного та сатиричного. Наприклад, протилежність фразеологізму прямому значенню слів ілюструє ФО *розуму насипано в голову лопатою* [1, с. 213], що характеризує тупість усіх мешканців міста Безглуздова: *Кождий чоловік був там дуже-дуже мудрий. Казали, що кождому безглуздівцеві розуму насипано в голову лопатою, що безглуздівці поїли всі розуми цього світа* [1, с. 213]. Автор створює удавану позитивну оцінку мешканців міста: *Зі всіх усюдів заходили до них люди позичати розум, як у лихваря грошей* [1, с. 213]; висміює «мудрих» жителів: *З того горіха, мабуть, безглуздівці наїлися такої мудрості, бо як настане тільки осінь, то всі довкола нього і днюють і ночують та товчуть горіхи* [1, с. 215]. Іронія набуває дошкульної насмішки з Яремка Головатого, начальника Безглуздова: *Лиш один не мав жадної хиби: Яремко Головатий, чільна і справді дуже голова людина* [1, с. 213]; *І коли людям оповів про свою мандрівку і про свою пригоду, то всі його величали, прозивали головачем, бо пізнали, що він ополоник між ложками* [1, с. 215]; *Пора і Яремкові вертати додому, бо ж дома без нього як без рук* [1, с. 217].

Глузливо-іронічну функцію фразеологізми частіше виконують у висловлюваннях, які адресовано комічному персонажеві. Вони містять осуд, зневажливу оцінку. Наприклад, в оповіданні І. Нечуя-Левицького «Баба Параска та Баба Палажка» сусідки дають одна одній в'їдливу сатиричну характеристику. У мові баби Параски письменник використовує ФО: *Але ніхто мені так не доп'є аж до живих печінок, як та капосна баба Палажка Солов'їха* [12, с. 414]; *Як говорить, то тільки плює словами...* [12, с. 415]; *Коли б я пак була хоч трохи зла, хоч на десяту*

частку **мала такі залізні зуби**, як у Соловіхи, може б я ще й одбилась та одгризлась од неї! [12, с. 421]; **Бо знала, що вона рознесе зараз по селі, як сорока на хвості**; **От виріс язик у роті – довший, ніж у корови!** [12, с. 423]. У мові баби Палажки вжиті автором такі фразеологізми: **Нема мені де сховатись од неї, як од мух у спасівку**, хоч лягай у домовину [12, с. 427]; **Біжить проклята, прудка, як коза**, а порожні відра цок та цок об коромисло [12, с. 429]; **Говорю я до неї, а в душі в мене тьохкає**, бо я бачила, що Параска була в волості, а **де вона помаже язиком, там і святі образи не допоможуть** [12, с. 430]. Репліки персонажів витримані в стилі розмов «язикатої сільської баби», фразеологізми підсилюють образність.

В оповіданні «Малоросійська биль» Г. Квітка-Основ'яненко за допомогою ФО передає зневажливість батька Демка до дяків: **Чи задаси пинхви нашим дякам?** [5, с. 409]; **Мудруйтесь, мудруйтесь! Сьогодні ваше пуцання; забудете бришкати** [5, с. 411]. Батько вірить, що син **баки заб'є** [5, с. 411] дякам; **заткнемо їх за пояс; носа їм утерти, щоб не дуже брови піднімали!** [5, с. 408]. Іронія підсилюється контекстом, який характеризується категорично негативною оцінкою, експресія образу зростає.

Дотепності висловлюванню надають фразеологізми, що містять приховану іронію, коли персонаж запевняє у своїй правдивості, переконуючи інших. П. Куліш в оповіданні «Циган» розкриваючи нові семантичні поля художнього образу цигана використовує ФО: **Коли я сюди зайшов красти, або чого другого, то от чорна земля, щоб я іще почорнів! Щоб мені і руки й ноги повсихали! Щоб я зараз сказився! Щоб світу божого не побачив**, коли я знаю, де я, і що, і куди оце я зайшов!.. [6, с. 157]. І. Липа в оповіданні «Брехайло та Помагайло» також використовує ФО, коли персонаж запевняє у своїй «чесності»: **А от як колись я йшов по Москві, так бачив своїми очима – бодай мені повилазили**, коли брешу – бачив, як семеро чоловік плавало по річці на одному редьквяному листі. **Коли брешу, подумайте, то нехай мені язик усохне; А ось як ішов я по Москві одного разу, то бодай мені руки й ноги відсохли**, коли брешу, бачив, як півень тягав у зубах півмісяця [7]. Так автор сатирично висмією ваду людини – брехливість.

Отже, фразеологізми є важливим мовним засобом вираження комічного у творах для дітей письменників ХІХ – початку ХХ століття. Їх використання зумовлене специфічними ідейно-художніми настановами митців та особливостями художньої майстерності. Аналіз показав, що для досягнення комічного ефекту письменники вдаються до гіперболізації, узагальнення, повторення, введення в художній текст ФО інших стилів. Ці особливості мають збудити в читача сміх, в одних випадках злий, а в інших – радісний. Ми виявили, що література для дітей ХІХ – початку ХХ століття містить гостроту висміювання вад людини та суспільного устрою, що є характерною особливістю усього періоду української літератури

XIX – початку XX століття. Перспективу подальшого дослідження вбачаємо в детальному вивченні естетичної функції фразеологізмів у художніх творах для дітей зазначеного періоду.

Література

1. Воробкевич С. Сміховинки // Українська дитяча література : хрестоматія : у 2-х ч. : [навч. посіб.] / упоряд. : І. А. Луценко, А. М. Подолинний, Б. Й. Чайковський. – К., 1992. – Ч. 1. – С. 213–220.
2. Дивосвіт «Веселки» : антол. л-ри для дітей та юнацтва : у 3-х т. / упоряд. та бібліогр. довідки Б. Й. Чайковського та ін. – К. : Веселка, 2004. – Т. 1. Українська література. – 2004. – 631 с.
3. Живиця : хрестоматія укр. л-ри XX ст. : у 2-х кн. / упоряд. М. М. Конончук, Н. І. Бондар, Т. І. Конончук ; за ред. М. М. Конончука. – К. : Твім Інтер, 1998. – Кн. 1. – 1998. – 720 с.
4. Каган М. С. Лекции по марксистско-ленинской эстетике / М. С. Каган. – [2-е изд., расшир. и перераб.]. – Л. : Изд-во Ленингр. ун-та, 1971. – Гл. 8. Возвышенное и низменное : сущность комического и его основные формы. – С. 199–211.
5. Квітка-Основьяненко Г. Ф. Малоросійська биль / Г. Ф. Квітка-Основьяненко // Квітка-Основьяненко Г. Ф. Зібрання творів : у 7-и т. – К., 1981. – Т. 3 : Прозові твори / упоряд. і прим. М. С. Грицюти. – К., 1981. – С. 407–413.
6. Куліш П. Твори : у 2-х т. / П. Куліш. – К. : Дніпро, 1989. – Т. 2. : Чорна рада : хроніка 1663 року ; Оповідання ; Драматичні твори ; Статті та рецензії [підгот. тексти, упоряд. і склав приміт. М. Л. Гончарук]. – 586 с.
7. Липа І. Брехайло та Помогайло [Електронний ресурс] / Іван Липа. – Режим доступу : <http://abetka.ukrlife.org/b&p.htm>
8. Марко Вовчок. Сестра // Вовчок Марко. Твори : у 3-х т. – К., 1975. – Т. 1: Повісті та оповідання. – С. 33–52.
9. Мартович Л. С. Винайдений рукопис про руський край : [оповідання для серед. та старшого шк. віку] / Лесь Мартович [упоряд., передм. та прим. О. Д. Гнідан ; худож. П. Х. Ткаченко]. – К. : Веселка, 1991. – 206 с.
10. Мацько Л. І. Стилїстика української мови : [підручник] / Мацько Л. І., Сидоренко О. М., Мацько О. М. – К. : Вища шк., 2003. – 462 с.
11. Мирний П. Хіба ревуть воли, як ясла повні? / Панас Мирний // Мирний П. Твори : у 2-х т. – К. : Наук. думка, 1989. – Т. 1. : Оповідання. Повісті. Роман. Драматичні твори. (1872–1898) / [упоряд. і прим. М. Л. Гончарука ; авт. вступ. ст. і ред. П. П. Хропко]. – 1989. – 757 с.
12. Нечуй-Левицький І. С. Твори : у 2-х т. / І. С. Нечуй-Левицький. – К. : Наук. думка, 1985. – Т. 1 : Повісті та оповідання. П'єса. – 1985. – 638 с.
13. Стефаник В. Вибрані твори / В. Стефаник. – Х. : Ранок, 2003. – 192 с.
14. Хоткевич Г. Чи можна грошима загатити річку? : казка : [для мол. шк. віку] / Гнат Хоткевич. – К. : Веселка, 1991. – 16 с.
15. Шульга Т. А. Гумористичний компонент у семантиці лексичних і фразеологічних одиниць мови творів Євгена Дударя : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. філол. наук : спец. 10.02.01 «Українська мова» / Т. А. Шульга. – К., 2009. – 20 с.

УДК 821.161.2-1.09

О. О. Тележкіна

ПРЕЦЕДЕНТНІСТЬ МОВНО-ЕСТЕТИЧНИХ СИМВОЛІВ НАЦІОНАЛЬНОЇ КУЛЬТУРИ В ПОЕТИЧНОМУ МОВЛЕННІ ДМИТРА ПАВЛИЧКА

Тележкіна О. О. Прецедентність мовно-естетичних символів національної культури в поетичному мовленні Дмитра Павличка.

У статті автор розглядає мовно-естетичні символи *Сковорода, Франко, Шевченко, Тарас, Кобзар, Київ, Дніпро, Бабин Яр, верба*, ужиті в поетичних творах Д. Павличка, як національно-прецедентні феномени, які є характерним складником лексичної системи поетичного мовлення митця.

Ключові слова: мовно-естетичний символ, поетичне мовлення, національно-прецедентний феномен.

Тележкина О. А. Прецедентность языковых эстетических символов национальной культуры в поэтической речи Дмитрия Павлычко.

В статье автор рассматривает языковые эстетические символы *Сковорода, Франко, Шевченко, Тарас, Кобзар, Київ, Дніпро, Бабин Яр, верба*, используемые в поэтических произведениях Д. Павлычко, в качестве национально-прецедентных феноменов, которые являются характерной составляющей лексической системы поэтической речи автора.

Ключевые слова: языковой эстетический символ, поэтическая речь, национально-прецедентный феномен.

Telezhkina O.O. Precedentness of the language aesthetic symbols of the national culture in the poetic speech of D. Pavlychko.

The article deals with the language aesthetic symbols *Skovoroda, Franko, Shevchenko, Taras, Kobzar, Kyiv, Dnipro, Babyn Yar*, and *pussy-willow* used in the poetic works of D. Pavlychko. They are used as national-precedent phenomena that are characteristic constituent of the lexical system of the author's poetic speech.

Key words: language aesthetic symbol, poetic speech, national-precedent phenomenon.

Мовно-естетичні символи посідають особливе місце в культурі кожного народу, оскільки в їх основі лежить слово як універсальний засіб вираження світосприйняття людини. Такі слова функціонують за законами естетики, і відтак відіграють важливу роль у поетичному тексті як носії естетичної інформації. Характерні ознаки реалізації мовно-естетичних символів у художньому творі визначали такі вчені, як О. О. Потебня, М. М. Бахтін, Е. Кассіер, П. О. Флоренський. Зверталися до вивчення цієї проблеми і на початку ХХІ століття. Зокрема, О. О. Семенець розглядала лексеми символічного змісту у поезіях Євгена Маланюка, В. Ф. Півень схарактеризував мовно-естетичні знаки, ужиті у віршових творах Святослава Гординського. Незважаючи на важливість розробки цього питання для сучасної мовознавчої науки, дотепер не були досліджені лексеми-символи в поетичних творах Дмитра Павличка. Тим часом у його поезіях вони посідають значне місце як мовно-естетичні компоненти ідіолекту митця. Це й визначає актуальність звернення до аналізу особливостей реалізації мовно-естетичних символів у поезіях Д. Павличка.

Мета статті – схарактеризувати особливості функціонування мовно-естетичних символів національної культури як прецедентних феноменів у поетичному мовленні Д. Павличка.

Спостереження за лексичним матеріалом поетичних збірок Д. Павличка довели, що поет активно вживає такі мовно-естетичні знаки, що стали символами із зародженням нової української літератури, їхній зміст зрозумілий кожному представникові української нації, і це дає всі підстави визначити їх як прецедентні феномени, оскільки, як стверджує О. О. Селіванова, «прецедентний феномен – це компонент знань, позначення та зміст якого добре відомі представникам певної етнокультурної спільноти, актуальний і використаний у когнітивному й комунікативному плані» [8, с. 591].

У віршах Д. Павличка, продовжуючи традиції Т. Г. Шевченка, А. С. Малишка, М. Т. Рильського, уживає такі мовно-естетичні знаки національної культури:

а) символи-антропоніми: *Сковорода, Шевченко, Кобзар, Тарас, Франко*;

б) символи-топоніми: *Київ, Дніпро, Бабин Яр*;

в) фітосимволи: *верба*.

Ці слова-символи засвідчують єдність поета з рідним народом, вирізняють його як носія національної свідомості.

Приклади використання поетом аналізованих лексем засвідчуються вже в назвах віршів «Сковорода» [4, с. 291], «На відкритті пам'ятника Т. Г. Шевченкові в селі Лозівці» [4, с. 293], «Шевченкова верба» [5, с. 241], «Іван Франко» [4, с. 307; 5, с. 8] «Франкова криниця» [4, с. 302], «Київ» [6, с. 14]. Аналіз поетичних творів Д. Павличка довів, що використовувані митцем мовно-естетичні символи викликають у читача асоціації, пов'язані з Україною взагалі й українською культурою зокрема. Підтвердженням цього є зразки введення антропонімів *Шевченко, Тарас, Кобзар* у тканину поетичного твору. Автор розширює символічність значення імені Т. Г. Шевченка: це не лише поет-борець – символ одвічної боротьби українського народу за волю:

*Боялись Кобзаря пани,
І підпанки, і яничари.
І двічі знищили дотла
Поета кам'яну подобу [4, с. 242],
не лише поет-пророк:
Єсть Україна вільна і могутча!
Її святий Тарас, її пророк,
Стоїть спокійний на дніпровській кручі [4, с. 66].*

У Д. Павличка Т. Г. Шевченко – символ стійкості у своїх політичних переконаннях, символ відданості рідній землі:

*Запроданцям не йме Шевченко віри,
Йому чужий їх зрадницький сонет [4, с. 66],
це світоч духу і світової слави України:
Як армія, сила його розлилася,
Хоч він тут єдиний без карабіна.
І любить Куба свого Ніколаса,
Як любить Тараса моя Україна [4, с. 338].*

Наведені рядки доводять, що *Тарас і Кобзар* – це не просто слова (особове ім'я і назва особи за родом діяльності), а назви, пов'язані з людиною, що уособлює символ України, українства, українності.

Разом із Т. Г. Шевченком прецедентним мовно-естетичним символом української національної культури, символом українського народу є І. Я. Франко. Іван Франко – втілення величі духу, «вогонь в одежі слова», який став духовним учителем не лише для Д. Павличка.

У Д. Павличка Іван Франко постає невтомним трудівником, який працює задля свого народу:

Як Франко добував джерело

Волі, правди, науки –

Обливалося потом чоло,

Та не в'янули руки [4, с. 302]; символом правди і боротьби за справедливість, вірності рідному народу і віри в те, що в боротьбі і в житті живить тільки рідна земля і рідна історія, про що свідчать рядки з вірша «На етапі»:

Так топірець отой, залізом кутий,

Вернув Франкові силу й радість духа...

Згадав, як в Довбушевий час забутий

Боялися пани того обуха,

Що він стискав тепер в своїй правиці,

І вірив він, що знов огонь забуха.

Тиранам не допоможуть більші в'язниці,

Бо весь народ – як хмара та грозова...

Ішов Франко вбирати блискавиці

В нетлінну у віках одежу слова! [4, с. 299]; символом вічності і незнищенності ідеї визволення рідної землі:

Я буду жити з тими, що на світі

Зруйнують пекло і збудують рай... –

Франко заснув, щоб встати у граніті

І подивитися на рідний край [4, с. 306].

Як і Т. Г. Шевченко, у віршах Д. Павличка І. Я. Франко – це пророк, який вів свій стражденний народ до світлого і вільного життя:

Там радощів квітуча сіножать,

Там ум ростин і пісня в кожній крові,

Там пам'яті народної лежать

Високі скиби в перегнилій крові.

І сорок літ ішов Франко-сіяч –

Стриміли руки колючками глоду,

І спів його звучав не раз як плач,

І плач його звучав як гімн народу [4, с. 310].

Для Д. Павличка імена цих велетів духу є не лише особно символічними. Розширюючи символічне значення імені Т. Шевченка й І. Франка, поет вкладає в них семантику єдності і неподільності. Вони виступають як символ єдності української держави, єдності її східних і західних земель. Митець неодноразово звертається в поезіях до тандему Шевченко – Франко, про що свідчать рядки із творів «1939 рік» (а) і «Земле Шевченкова, земле Франкова» (б):

а) *В одній землі, возз'єднаній, державній,*

Шляхи Шевченка і шляхи Франка,

Не ділить рідних берегів ріка

Кривавою водою, наче ржа в ній [4, с. 105];

б) *Земле Шевченкова, земле Франкова,
Ниво, засіяна щастям-добрим,
Вічна твоя соловейкова мова,
Вічна розмова Дністра із Дніпром* [4, с. 111].

Символічними є і топонімічні назви *Київ* і *Дніпро*, які поет сприймає як єдине неподільне ціле: Київ – «серце України», Дніпро – її живодайна сила, без яких поет не мислить свого життя. Для митця, як і для кожного українця, немає Києва без Дніпра і неможливий Дніпро без Києва. Отож, Київ і Дніпро – це символ не лише серця України, це символ серця кожного українця. Правомірність висловленого ілюструють такі поетичні рядки:

- а) *Це щастя, як життя, одне й безкрає, –
І в тому знак його, що сонце сяє,
Тече Дніпро, і Київ наш стоїть* [5, с. 123];
- б) *І вийшов я на гори, як Хорив,
Поглянув на Дніпра важке свічадо,
Братам далеким поклонився радо,
Бо Київ разом з ними я творив* [5, с. 151].

Символом горя українського і єврейського народів у поезіях Д. Павличка виступає топонім *Бабин Яр*, який без додаткових пояснень у кожного викликає спогади про трагічні події осені 1941 року:

*Ходивши біля Бабиного Яру,
Де плаче вітер сивий, як пророк,
Я на червоний наступив листок,
Що з клена впав на плити тротуару.
І бризнула, як полум'я пожегару,
Із нього кров і послизнувся крок,
Озвався кулемет, і в темний змрок,
Неначе в яму, впав я від удару* [5, с. 135].

В українській народній творчості засвідчується значна кількість символів, пов'язаних із назвами рослин. Д. Павличко як продовжувач народнопісенної традиції неодноразово використовує у віршах фітосимвол *верба*, який кваліфікується як мовно-естетичний знак української національної культури. Однак митець дещо відходить від фольклорного трактування – *Без верби і калини нема України*. У поета органічно поєднуються символи *верба* і *Шевченко (Тарас)*, не лише увиразнюючи звучання одне одного, а й підкреслюючи, що України немає не тільки без верби, але України немає і без Шевченка. Отже, верба – це Україна і Шевченко – Україна: *Летіли ми на свято до Канади,*

*Везли з собою вутле деревце –
Тендітну правнучку верби тієї,
Що в Косаралі посадив Тарас* [5, с. 241].

Те, що лексема *верба* належить до прецедентних мовно-естетичних символів національної культури, підтверджується її здатністю утворювати

похідні так само із символічним змістом, адже однією з основних рис мовно-естетичних знаків, є їхня здатність продукувати трансформовані мовні форми, зберігаючи семантико-асоціативний стрижень слова [3, с. 359]. Свідченням того, що Д. Павличко поглиблює значення символічної лексеми і розширює можливості її стилістичного використання є рядки із вірша «Шевченкова верба»:

*Я брав на руки миле вербенятко,
Показував дитині з літака
Пасовища небесні, де лежали,
Немов корови, стада темних туч,
– Дивись, які дощі розкішні будуть, –
Я заспокоював дочку пустель, –
Ти виростеш у Кобзаревім парку,
Ти затінок трудній душі даси.
Ти зашумиш над спраглими серцями,
Ти вибухнеш, як смолоскип життя,
Весни й свободи, о моя вербичко,
О мій листочку, плеканий слізьми! [5, с. 241].*

Усе це дозволяє зробити висновок про те, що мовно-естетичні знаки, пов'язані з іменами таких світочів української культури, як *Сковорода*, *Шевченко (Тарас, Кобзар)*, *Франко*, та визначними місцями національної історії й культури – *Київ*, *Дніпро*, *Бабин Яр*, – а також традиційний фольклорний символ *верба* правомірно називати національно-прецедентними феноменами, оскільки їхнє значення зрозуміле кожному представнику української нації. Розглянуте засвідчує, що Д. Павличко розширює і поглиблює символічність значення названих мовно-естетичних знаків, підкреслюючи цим можливість їх ширшого використання.

Розглядувані символи є характерним складником лексичної системи поетичного мовлення Д. Павличка. Поет, який знає історію, перемоги, страждання і болі свого народу, який вихований на зразках культури і традицій свого народу, використовує у творах омріяні й закарбовані в його пам'яті імена, події, місця, предмети, що перетворилися на символи рідного народу. Усталені в народі символи стали для митця художніми образами, одиницями сконденсованого вияву його ідей і поглядів, засобом вираження й розкриття його поетичного Я. Продовженням розпочатого аналізу мовно-естетичних символів національної культури вбачаємо їх лексикографічний опис й укладання словника.

Література

1. Єрмоленко С. С. Знакова культура мовної одиниці в комунікативно-епістемічній перспективі : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня доктора філол. наук : спец. : 10.02.15 «Загальне мовознавство» / С. С. Єрмоленко. – К., 2007. – 32 с.
2. Єрмоленко С. Я. Мовно-естетичні знаки національної культури / Єрмоленко С. Я. // Язык и культура : Тезисы докладов на Третьей Международ. конф. – К. : ИМО Киевского ун-та им. Тараса Шевченко, Институт украинского языка НАН Украины, Фонд гуманитарного развития «COLLEGIUM», 1994. – С. 15 – 16.

3. Єрмоленко С. Я. Нариси з історії української словесності. Стилїстика і культура мови / С. Я. Єрмоленко. – К. : Вища школа, 1999. – 431 с.
4. Павличко Д. Вибрані твори: у 2-х томах : [поезія] / Д. Павличко. – К.: Дніпро, 1979. – Т. 1. – 520 с. – (Першотвір).
5. Павличко Д. Вибрані твори: у 2-х томах : [поезія] / Д. Павличко. – К.: Дніпро, 1979. – Т. 2. – 480 с. – (Першотвір).
6. Павличко Д. Три строфи : [поезія] / Д. Павличко. – К. : Вид-во Соломії Павличко «Основи», 2007. – 128 с. – (Першотвір).
7. Півень В. Ф. Ідіостиль поетичних творів Святослава Гординського : дис. ... кандидата філол. наук : 10.02.01 / Півень Володимир Федорович. – Слов'янськ, 2007. – 198 с.
8. Селіванова О. О. Лінгвістична енциклопедія / О. О. Селіванова. – Полтава : Довкілля-К, 2010. – 844 с.
9. Семенець О. О. Лінгвістична синергетика ідіолекту Євгена Маланюка : дис. ... доктора філол. наук : 10.02.01 / Семенець Олена Олександрівна. – Кіровоград, 2005. – 504 с.
10. Семенець О. О. Символ як виразник специфіки ідіолекту письменника / О. О. Семенець // Наукові записки. Серія : Філологічні науки (мовознавство). – Вип. 30. – Кіровоград, 2000. – С. 109 – 120.

УДК 811.161.2'0+811.161.2'28

І. Б. Царалунга

ВАРІАТИВНІСТЬ СТАРОУКРАЇНСЬКОЇ МОВИ У ТВОРАХ Г. СМОТРИЦЬКОГО

Царалунга І. Б. Варіативність староукраїнської мови у творах Г.Смотрицького.

У статті розглянуто явище варіативності в мові творів Г. Смотрицького. Проаналізовано фонетичні, морфологічні та лексичні елементи, з'ясовано причини мовних хитань.

Ключові слова: варіативність, мовний паралелізм, мовний вплив, північноукраїнські говори, запозичення.

Царалунга И. Б. Вариативность староукраинского языка в творчестве Г. Смотрицкого.

В статье рассматривается явление вариативности в творчестве Г. Смотрицкого, анализируются фонетические, морфологические, лексические элементы, выясняются причины языкового параллелизма.

Ключевые слова: вариативность, языковой параллелизм, языковое влияние, североукраинские говоры, заимствование.

Tsaralunha Inna. Old Ukrainian Language Variability in the Works by G. Smotrytskyj.

The article deals with the phenomenon of variability in the works by G. Smotrytskyj. Phonetical, morphological and lexical elements were analyzed. The reasons of language versatility were find out.

Key words: variability, borrowings, language parallelism, language influence, northern Ukrainian dialects.

Загальнонародна мова – це сукупність усіх слів, словоформ, особливостей вимови, притаманна певній нації. Основу національної мови утворюють територіальні діалекти. Літературна мова – наддіалектна, унормована форма загальнонародної мови. Вона свідомо опрацьована і стандартизована за певними принципами – мовними нормами. Проте впродовж усієї історії розвитку у процесі становлення мовних норм українська літературна мова синтезувала в собі елементи, неоднорідні на усіх структурних рівнях. Така невпорядкованість звукової, граматичної, лексичної підсистем мови реалізувалася у варіативних елементах мовної структури на різних етапах її існування. Як складна динамічна система, що змінюється в часі, мова становить зв'язок частин, створених у різні періоди, давніх і нових, питомих і запозичених, є поєднанням елементів

того чи того місцевого діалекту. На ранніх етапах розвитку української мови розбалансованість її підсистем зумовлювалася і недосконалістю орфографічної організації, зокрема відсутністю описів цієї мови (граматик, словників), які кодифікували б мовні норми.

Варіативність мовних одиниць як явище в системі української мови недостатньо опрацьована у вітчизняному мовознавстві. На сучасному етапі визначено поняття «варіативність норми» – діалектична взаємозалежність стабільності і змінності в мовній нормі як головного показника літературної виробленості мови [6, с. 60]. Проте питання про власне рівень змін у мові, їх кількісний і якісний показник у конкретний період розвитку писемно-літературної мови, їхній вплив на формування певного мовного узусу становлять чималі лакуни в дослідженнях з історії української мови. Тож актуальними постають проблеми виявлення варіативності мови протягом її становлення й розвитку, реалізації різних елементів мовної системи на певних етапах функціонування мови, специфіки впорядкування лексичного, фонетичного, граматичного рівнів мови і впливу різних факторів на ці процеси.

Найбільш ґрунтовне дослідження різних варіантів української мови в її історичному розвитку здійснив І. Г. Матвіяс [1]. У монографії «Варіанти української літературної мови» вчений розглянув особливості варіативності української мови на різних її етапах, з'ясував причини і наслідки існування неупорядкованих різнорівневих мовних елементів, визначив шляхи унормування української мови як системи.

Явище варіативності староукраїнської літературно-писемної мови на прикладі ділових документів північноукраїнського ареалу XVI століття детально описав В. М. Мойсієнко [2]. У статті «Варіативність у староукраїнській літературно-писемній мові» дослідник простежив екстралінгвальні чинники розбалансованості староукраїнської мови, проаналізував випадки варіативного вживання фонетичних, морфологічних та лексичних елементів, встановив причини таких мовних хитань.

Певний мовний паралелізм був притаманний не лише староукраїнським офіційно-діловим текстам XVI ст., а й світським творам того часу, зокрема полемічній літературі. Спробуємо дослідити варіативність мовних елементів різних рівнів у збірці Г. Смотрицького «Ключ царства небесного», представленому увазі дослідників як факсимільна копія видання 1587 року і як метаграфований текст [5]. Визначимо фактори, які впливали на виникнення паралельних мовних утворень, з'ясуємо причини і наслідки цього явища.

Видана українською літературно-писемною мовою, пам'ятка містить унікальний матеріал для вивчення й аналізу української мови другої половини XVI століття. Г. Смотрицький, уродженець Поділля, створив її перебуваючи на посаді ректора Острозької академії. Людина енциклопедичних знань, філософ, ревний православний християнин, –

митець добре володів грецькою, латинською, церковнослов'янською мовами [4, с. 95]. Проте в основі його творів – народне мовлення, зрозуміле і високоосвіченій шляхті, і широким верствам населення. Окрім того, на мовотворчості Г. Смотрицького, як і загалом на усьому тогочасному українському суспільстві, значний відбиток залишили західноєвропейські реформаційні процеси. У культурно-освітню сферу життя українців проникають чужоземні явища і реалії, разом з тим і мовні елементи, вислідом чого є велика кількість запозичень. Не можна оминати увагою притаманний тодішньому церковному письму другий південнослов'янський вплив, зумовлений певними релігійними і культурними причинами. Безперечно, такі активні процеси спонукали до появи різних варіантів лексичних, фонетичних, морфологічних одиниць у писемно-літературній мові, позаяк і в одному із перших полемічних творів українського письменства другої половини XVI століття «Ключ царства небесного» Г. Смотрицького.

Фонетична варіативність елементів викликана перш за все реалізацією давнього *ǣ: вѣчноє 1 – вєчного 18, всѣми 17 – всемі 30, вѣмь 15 – вєм 35, се дѣеть 36 – деєтсѧ 26, змѣтовали 18 – зметывать 28, крѣпко 8 – крепко 10, намѣсникомъ 19 – намесникомъ 19, недѣлами 30 – недел три 30, ѡтмѣны 16 – ѡтменою 41, тобѣ 16 – тобе 2; далѣй 3 – далее 1, мѣшати 11 – змешавши 6, мѣсло 14 – мѣсело 32 та ін. Для аналізованої пам'ятки характерне вживання ятевого рефлексу ε, притаманного північноукраїнським говорам. Більшість словоформ фіксують його під наголосом. Маємо також поодинокі засвідчення південноукраїнських варіантів (у наголошеній позиції): всѣ тыє рѣчи 1 – вси мало помѧтают 9, довтѣпныи 25 – довтипный 25, лѣпшее – липшее 3. Можливо, це відображення рідної митцеві подільської говірки. Вплив польської вимови простежується у варіантах: пременѧтисѧ 1 – пременѧючи 37, а також у потрійній варіативності: целый 23 – цѣлое 8 – цалый 30.

Виразні фонетичні варіанти ілюструють звукові рефлексії, пов'язані з виявом колишніх *ǣ, *'a: взѧвши 8, взал 12 – взела 18; кнѧж 2 – кнежти 1; глѧди 16 – гледить 28; десѧти 30 – десети 30; памѧтают 9 – памєтаєть 27; точитсѧ 30 – точитсє 3 та ін. Такі вияви фонем відбивають особливості поліського вокалізму, для якого властиве вживання у наголошеному складі я (ѧ), в ненаголошеному – ε.

Голосний o реалізується у таких варіантах: зрозумєти 33 – зразумѣти 10, жодєн 34 – жадєн 13, кождомѣ 4 – кождомѣ 6, толко 1 – тылко 32. Перехід o в a в ненаголошеній позиції – зрозумєти 33 – зразумѣти – є відображенням церковнослов'янських фонетичних рис, у наголошеній – жодєн 34 – жадєн 13 – польськомовної вимови, а варіанти кождомѣ 4 – кождомѣ 6 – це пряме продовження давніх українських форм. Хитання o – ы зумовлені переходом o в i в новозакритому складі і його спорадичним

розмовним варіантом *ы*, успадкованим із польської мови. Варіативне вживання словоформ *десаѣть дновъ 30 – десаѣть днѡв 30, двадесаѣть днѡв 26* фіксує написання *у* на місці *о* в новозакритому складі, викликане, вірогідно, південноукраїнським мовним впливом.

Чимало є прикладів поплутування фонем *ы* та *і*, зумовлених появою нового голосного *и* з колишніх **у* та **і*, у тому числі після задньоязикового приголосного *г* : *вторый 31 – второй 33, дрѣгых 1 – дрѣгих 9, иншии 38 – иньшыє 23, межи 12 – межи 22, новыє 4 – нових 7, причины 14 – причинѣ 24 – причыны 10, рымскомъ 10 – римского 13, тым 4 – тим 4, чыста 13 – чистое 28*. Очевидно, народне мовлення того часу вже містило новосформований передньо-середній звук *и*.

Зафіксовано наближення звука *е* до *и* в ненаголошеній позиції: *христианское 15 – хрестиянскаѣ 31*, що не властиво північноукраїнським говорам, і найімовірніше, можна пояснювати польським впливом та різними аналогіями, як-от: *хрестияньскихъ* із *хрестъ* [3, с. 192]

У системі консонантизму давній текст засвідчує ознаки асиміляції *ј* передньоязиковими приголосними: *баченьѣ 10, баченьємъ 31 – баченє 3, баченю 5; братиє 9 – братаѣ 9, молчаньємъ 8 – молчанє 8, нарѣшенью 42 – нарѣшенѣ 24, преданию 18 – преданю 12, радостью 28 – радостю 9*. Наслідки процесу розподібнення приголосних звуків зафіксовані в написанні займенника *кто 15 – хто 3*.

Спрощення у групах приголосних зумовлює появу таких варіантів: *властнє 33 – власнє 8, мѣстца 1 – мѣсце 2, намѣстниками 12 – намѣсниками 17, прѣстной 35 – прѣсного 35*. Під впливом польської мови з'явилися паралельні форми *ѣбожестве 20 – оубозство 27*.

Ознаки ствердіння *р'*, які загалом властиві досліджуваному тексту [4, с. 105], виявляються й у варіантах: *календаря 29 – калєндара 7*.

Ознаки другого південнослов'янського впливу містяться у формах: *прѣвѣй 29 – первѣй 16, трѣпети 39 – терпѣти 39*. У написанні йотованих теж простежуємо такі риси: *патріарха 21 – патріарха 42, хрстіанє 28 – хрстіяны 31, христианскѣю 26 – христианское 15*.

Поширені в пам'ятці повноголосні форми, проте відчутний вплив старослов'янської мови: *голов 4 – глав 7, молодыми 4 – младый 4, передъ 6 – пред 8, середѣ 30 – средопостыє 29*.

Приклад паралельного вживання іменника *очи 9 – вочи 38* репрезентує виникнення протетичного *в* перед голосним звуком. Досить помітним є чергування префіксів *в-у*: *вчинити 40 – ѣчинили 19, всехъ 4 – оусѣхъ 11, вроды 13 – оуродє 10*.

Цікавим явищем є чергування задньоязикових приголосних *к-ч* у словоформах: *пекелный 25 – печелный 25*.

Зафіксовано чимало свідчень морфологічної варіативності у «Ключі царства небесного». У першу чергу, вона пов'язана із занепадом давньої

системи відмінювання іменників, переважно чоловічого роду. Паралельні закінчення іменників чоловічого роду в родовому відмінку однини страха 36 – страхѸ 11, у давальному відмінку однини законѸ 23 – законови 33 викликані сплутуванням закінчень давніх основ на *-ѡ та на *-ѹ. Іменники чоловічого роду в називному відмінку множини набувають форм апслли 36 – апстлове 12, жиды 42 – жидове 8, отцы 36 – отцеве 24, де унаслідок впливу закінчень іменників *-ѹ-основ варіюються флексії *-ы* та *-ове(-еве)*. Орудний відмінок множини іменників чоловічого роду містить паралельні форми: давніша – межы апстлы 12 – і варіант апслтльми 12 під впливом іменників з основою на *-ї.

Прикметникова парадигма представлена варіативним уживанням коротких і повних форм, поширюваних під впливом народного мовлення: великъ 34 – великии 27, великѸ 23 – великѸю 16, певна 9 – певнаѧ 35, що властиво і займенникам: котора 3 – которая 13, та 7 – таѧ 18.

Щодо числівника, спостерігаємо паралелі у формах двоїни: ѡбдѡва 34 – обоє 16, обе 17 – обѡдѡве 16, а також у формах: едно тѡло 28 – ѡт единое матере 9, і у похідних єдності 34 – єдності 38, які, на нашу думку, є теж виявами розмовного стилю.

Багатий з погляду варіативності матеріал, який засвідчує вплив польської мови, надають прислівники: пилне 3 – пилно 15, поспол 6 – посполѸ 10, свышь 6 – свыше 3, скромне 22 – скромно 39, тайно 11 – таине 16, тогда 2 – теды 12, явно 11 – явно 6, кгда 3 – кгдажь 9.

Варіативні дієслівні форми відображають риси розмовної поліської стихії: дѡетсѧ 26 – се дѡеть 36, мѡсѧт 1 – мѡсѧть 36, чинѧт 38 – чинѧть 38. Інфінітивні форми внаслідок відображення рис розмовного мовлення містять як суфікс *-ти*, так і суфікс *-ть*: обачити 33 – обачить 25, рѡдити 18 – рѡдить 22, сходити 33 – сходить 8, чинити 7 – чинить 11.

Лексичні пам'ятки теж притаманна певна варіативність. Вона спричинена насамперед використанням давніх номенів і появою нових слів, великою кількістю запозичень з інших мов, головню, із польської. Слова, що продовжують киеворуський період української мови і відображають народне мовлення середньоукраїнського періоду, виступають у лексичних відповідниках: вездѡ 15 – всюдѡ 7, год 30 – рокѸ 7, гостинцемѸ 36 – дорогах 28, держать 29 – тримати 23, если 3 – коли 4, жадаеть 10 – хочеть 5, зрить 4 – бачить 32, изьбы 32 – домы 33, или 1 – чи 16, иным 3 – иньшимѸ 27, наказанѡ 21 – караню 21, двома недѡлами 30 – тыжднемѸ 30, обычай 21 – звычай 27, опѧть 26 – зновѸ 26, въ постѸпкахъ свѡтскихъ 27 – въ оучинкахъ милосѡрдныхъ 28, тайну 31 – таємници 32, чада 2 – дѡти 13, часѸ 29 – години 3.

Унаслідок польськомовного впливу постала низка варіантів: або 4 – албо 6, бодай 28 – жебы 7, великѸ 23 – велкѸ 29, велми 7 – барзо 36, дороги

19 – гостинцемь 31, крепко 10 – мощно 17, маеш 2 – маш 11, сила 15 – мощь 25, кто хце 33 – хто не хочеть 5.

Пам'ятка містить одиничні приклади лексичної варіативності, викликані запозиченнями слів з інших мов: суть 12 – натура 1, з лат. *nātūra* «характер; природа» (ЕСУМ, IV, 49); ґчителе или докторы 12, з лат. *doctor* «учитель» (ЕСУМ, II, 104); дияволь 9, з грецьк. «диявол; наклепник» (ЕСУМ, II, 81), – сатана 36, з грецьк. «сатана; протидіючий» (ЕСУМ, V, 183), – шатан 7, з тюркських мов, турецьк. *şaitan* «чорт» (Фасмер, IV, 395); царемь 22 – цесаромь 20, від кесар з грецьк. «імператор» (ЕСУМ, II, 426).

Розглянутий матеріал свідчить про фонетичну, морфологічну та лексичну варіативність мовних елементів у творі Г. Смотрицького «Ключ царства небесного». Аналіз мовного паралелізму дозволяє виділити причини мовних хитань: 1) дотримання певних принципів орфографії, що діяли в той час, зокрема, другий південнослов'янський вплив, і збереження давніх, успадкованих із попередніх періодів розвитку української мови, елементів, які функціонували поряд із новішими утвореннями; 2) народнорозмовна стихія, діалектне середовище, у якому жив і творив митець, а саме – північне наріччя української мови, зрідка, можливо, змішване з рідною авторові подільською говіркою; 3) вплив на український писемний узус інших лінгвосистем, зокрема значний вплив польської мови, який демонструють відповідні, здебільшого лексичні, запозичення, позаяк набагато менше виявлено мовних варіантів церковнослов'янського, грецького, латинського походження. Отримані висновки цілком підтверджують думку укладачів визначної пам'ятки староукраїнської мови другої половини XVI століття, що книга написана розмовною «простою» мовою на поліській діалектній основі.

Література

1. Матвіяс І. Варіанти української літературної мови / І. Матвіяс. – К. : Велес, 1998. – 162 с.
2. Мойсієнко В. М. Варіативність у староукраїнській літературно-писемній мові (на прикладі текстів північноукраїнського ареалу XVI ст.) / В. М. Мойсієнко // Волинь – Житомирщина. Історико-філологічний збірник з регіональних проблем. – № 22. Т.1 – Житомир, 2010. – С. 114 – 125.
3. Мойсієнко В. М. С.192. Північне наріччя української мови в XVI-XVII ст. Фонетика : дис. ... докт. філол. наук : 10.02.01 / Мойсієнко Віктор Михайлович. – Житомир, 2006. – 441 с.
4. Мойсієнко В. М. Герасим Смотрицький та його «Ключ царства небесного» / В. М. Мойсієнко, В. В. Німчук // Смотрицький Г. Ключ царства небесного. – Житомир : Житомирський державний університет імені Івана Франка, 2005. – С. 93 – 120.
5. Смотрицький Г. Ключ царства небесного / Герасим Смотрицький / Підгот. до видання В. М. Мойсієнко, В. В. Німчук. – Житомир : Житомирський державний ун-т імені Івана Франка, 2005.
6. Українська мова : енциклопедія / Ред. кол. В. М. Русанівський, О. О. Тараненко, М. П. Зяблюк та ін. – К. : «Українська енциклопедія», 2000. – 752 с.

Скорочення

- ЕСУМ   Етимологічний словник української мови : у 7-ми т. – К., 1982–2006.– Т. I–V.
 Фасмер   Фасмер М. Этимологический словарь русского языка.– М., 2004. – Т. 1–4.

УДК 811.161.2'373 (07)

З. П. Бакум, С. О. Караман

НАВЧАННЯ ЛЕКСИКИ В КУРСІ УКРАЇНСЬКОЇ МОВИ ЯК ІНОЗЕМНОЇ

Бакум З. П., Караман С. О. Навчання лексики в курсі української мови як іноземної.

У статті з'ясовано особливості засвоєння лексики під час навчання української мови як іноземної; розглянуто лінгвістичні, психологічні та лінгводидактичні чинники у збагаченні словникового запасу студентів-іноземців.

Ключові слова: українська мова як іноземна, навчання лексики, лінгвістичні основи, психологічні чинники, семантизація, оносемасіологія.

Бакум З. П., Караман С. А. Изучение лексики в курсе украинского языка как иностранного.

В статье определены особенности усвоения лексики в процессе изучения украинского языка как иностранного; рассмотрены лингвистические, психологические и лингводидактические факторы в обогащении словарного запаса студентов-иностранцев.

Ключевые слова: украинский язык как иностранный, изучение лексики, лингвистические основы, психологические факторы, семантизация, оносемасиология.

Bakum Z. P., Karaman S. O. Teaching the lexicology in the course of the Ukrainian as a foreign language.

The article deals with the peculiarities of lexicology coherence during the process of studying the Ukrainian as a foreign language; the linguistic, psychological and lingvodidactic criteria of enriching the vocabulary of foreign students are considered as well.

Key words: the Ukrainian as a foreign language, studying the lexicology, linguistic basis, psychological criteria, semantization, onosemasiology.

З-поміж багатьох аспектів іноземної мови, які повинні бути засвоєні в процесі навчання, найважливішим можна вважати лексику, оскільки без запасу слів володіти мовою неможливо. Досвід показує, що засвоєння української лексики викликає у студентів-іноземців неабиякі труднощі, зумовлені обсягом словникового складу, семантикою певної лексичної одиниці, різницею в значеннях слів української та рідної мов.

Усю роботу над лексикою, з погляду Я. Коршунової, потрібно підпорядковувати ідеї про те, що студенти мають сприймати слова не як елементи підручника (текстів і вправ), а жити у свідомості самостійно, забезпечуючи змогу виражати власну думку, розуміти висловлене іншими людьми [2, с. 74]. Лише за таких умов можна говорити про оволодіння словом – його значенням, формою (звуковим та зоровим обрисами), здатністю вступати у зв'язки з іншими словами, словотвором, словозміною тощо.

Важливим у практиці засвоєння іншомовної лексики, на думку лінгводидактів (В. Костомаров, А. Щукін, А. Фролкіна), є визначення лексичного мінімуму: активного (слова, якими необхідно послуговуватися в усному мовленні для вираження власних думок) та пасивного, або

рецептивного (слова, які слід розуміти у процесі читання і слухання іншомовних слів, речень, текстів).

Так, встановлено, що активний запас дорослої людини становить приблизно 10 % усього словникового складу її рідної мови. Активний словниковий запас мовчазного англійця складає 4539 слів, а француза – 7500. Для росіянина активний запас може сягати 7500 слів, що і становить біля 10% словникового складу рідної мови.

Визначаючи лексичний мінімум, яким повинен оволодіти іноземець, який вивчає мову впродовж шести років поза мовним середовищем, зазвичай називають 3000 слів. За підрахунками методистів [3, с. 77 – 78], 3000 спеціально дібраних слів дозволяють зрозуміти 95% будь-якого тексту. Принагідно зауважимо, що у вітчизняному мовознавстві, на жаль, відсутні лексичні мінімуми сучасної української мови. Тоді як зібрання градуйованих лексичних мінімумів, наприклад, російської мови нараховує сім списків слів від 500 до 3500 найуживаніших слів.

У процесі визначення лексичного мінімуму для початкового етапу за одиницю відбору, або лексичну одиницю, необхідно брати до уваги лексико-семантичний чи лексико-граматичний варіанти слова. Відтак організація методичної роботи над лексикою у процесі навчання української мови як іноземної передбачає врахування лінгвістичних засад, що ґрунтуються на закономірностях лексикології та семантики. Викладачеві слід керуватися відомостями лінгвістичної науки про слово як основну одиницю мови, що виконує певні функції, головна з яких – номінативна. Саме у слові виявляється звуковий, семантичний і граматичний аспекти мови, воно є носієм різних лексичних значень, що розкриваються в контексті, залежать від синтаксичної ролі, фразеологічної зв'язності, сполучуваності з іншими словами. А також характеризується сукупністю значень, які неоднаково виявляються в мовленні і слугують для називання різних явищ дійсності: предметів, ознак, дій, кількостей (*будинок, чудовий, близько, працювати, н'ять*); для позначення різних смислових відношень між словами і реченнями (*Прийшов очікуваний день.*); для вираження, але не називання різних почуттів (*ай, гей*); передачі криків тварин чи імітації інших звуків (*тьох-тьох*).

У низці психологічних передумов навчання лексики чільне місце посідає загальноприйняте твердження про те, що психічні утворення виникають у процесі засвоєння індивідом довкілля на чуттєвому й інтелектуальному рівнях. Результатом інтелектуального відображення дійсності вважають «поняття» і «судження», які відображаються в мовній формі. Оволодіти поняттям означає, по-перше, засвоїти зв'язок між суттєвими ознаками, по-друге, засвоїти зв'язки між поняттями. Розуміння значення слова передбачає усвідомлення взаємозв'язку мислення й мовлення. Значення слова з'ясовується не лише як поєднання мислення й мови, але і як єдність узагальнення та спілкування, комунікації та мислення.

Під час роботи з іноземними студентами викладачеві не слід лишати поза увагою низку основних психологічних чинників, що характеризують безпосередньо самого студента: мислення (самостійність, швидкість, глибина, рівень продуктивності, співвідношення понятійного й образного компонентів; функціонує поряд з мовленням); сприймання (слухове, зорове, дотикове, кінетичне; повнота, точність, швидкість; аналітичний, синтетичний, аналітико-синтетичний тип; навчання ґрунтується на поєднанні наочності та слова вчителя, конкретних характеристик та узагальнень); пам'ять (короткочасна й довготривала; процеси мимовільного й довільного запам'ятовування; образи, вербальна пам'ять, типи пам'яті – зорова, слухова); увага (мимовільна, довільна, адитивна, візуальна; якості уваги – стійкість, переключення, концентрація, обсяг, розподіл); мотивації (зовнішня, внутрішня; віддалена, близька; пізнавальна, інструментальна, комунікативна).

Для того щоб сформувати в учнів певні лексичні навички у практиці навчання необхідно дотримуватися певних етапів роботи: уведення, семантизація слова, первинне його відтворення; тренування, створення стійких лексичних зв'язків у певних мовленнєвих ситуаціях; етап створення динамічних лексичних мовленнєвих зв'язків.

Отже, робота над словом розпочинається з установлення його лексичного значення. Тому одним із найважливіших методів (прийомів) навчання лексики є семантизація – тлумачення лексичного значення, закріпленого в мові за тим чи тим звуковим комплексом.

Прийоми тлумачення ґрунтуються на об'єктивно наявних у лексиці парадигматичних зв'язках слів. Відтак важливо навчити пояснювати значення слова. Слід розмежовувати методичні поняття «прийом тлумачення» та «джерело тлумачення». М. Баранов акцентував, що не варто вважати прийомом семантизації звернення до тлумачного словника. Важливо, на думку вченого, розмежовувати терміни «спосіб тлумачення» і «прийом тлумачення» [1, с. 37].

Пояснення значення слова може відбуватися дwoяко: від плану змісту до плану вираження, від поняття до слова – оносемасіологічний спосіб тлумачення; і навпаки – від плану вираження до плану змісту, від слова з відомим значенням до значення нового слова – семантичний спосіб.

Пропонуємо виокремлювати два шляхи тлумачення значення слова – оносемасіологічний та семантичний (див. таблицю 1).

Важливою ланкою в системі роботи над лексикою є вправи, їх послідовність:

1. **Пропедевтичні**, або підготовчі вправи. Мета таких вправ забезпечити первинне сприймання слова, а саме – дати семантичне визначення слову, зіставити його з екстралінгвальною реалією; пояснити особливості орфоепії та орфографії.

Методи і прийоми тлумачення слів

Метод	Прийом	Приклад
Оносемасіологічний	Наочний	Показ предмета, зображення
Оносемасіологічний	Контекстуальний	З'ясування значення слова з контексту
Семантичний	Синонімічний	Розумний-кмітливий, здогадливий
Семантичний	Антонімічний	Щирість – відсутність неправди, обману
Семантичний	Логічний (родове поняття)	Сором'язливість – риса характеру несмілої людини
Семантичний	Описовий (використання описового звороту)	Сором'язливість – якість характеру людини, якій важко вчинити будь-який поступок
Семантичний	Словотвірний і етимологічний (використання споріднених слів та етимології слова)	Щирість – риса людини, яка завжди говорить правду; Азбука – порядок літер, який колись починався з букв Аз і Буки

2. **Ілюстративні вправи.** Мають на меті демонстрування учням зразків уживання слова. Вставляючи нове слово в речення, повторюючи вголос або записуючи зразки словосполучень, слів, дитина засвоює значення слова в контексті, оволодіває синтагматичними зв'язками певної лексичної одиниці, одночасно осягає граматику слова. На цьому етапі є ефективною робота зі словником, використання невеликих за обсягом текстів.

3. **Основні, або вправи для закріплення.** Унаслідок виконання цих вправ студенти оволодівають парадигматичними зв'язками слів: у них формується вміння добирати до слова синоніми, антоніми, давати логічне визначення; школярі засвоюють структурно-семантичні зв'язки слів.

4. **Повторювально-узагальнювальні вправи** забезпечують засвоєння багатозначності слова; дають змогу не лише закріпити слово в пасивному словнику, а й увести в активний обіг. До вправ такого зразка належать, наприклад, добір студентами власних прикладів, що ілюструють уживання слова; створення власних висловлювань; добір слів за темою, об'єднання слів у лексико-семантичні групи.

5. **Творчі завдання** передбачають послуговування мовним матеріалом у зв'язному мовленні.

Окрім названих вправ доцільно використовувати ще й такі:

- знаходження певної одиниці в контексті;
- з'ясування ролі лексичного явища в аналізованому тексті;
- добирання прикладів, що ілюструють лексичне значення;
- групування лексичних явищ за певними ознаками;
- конструювання мовних одиниць із певним лексичним явищем;
- робота зі словниками.

Важлива роль належить **лексичному аналізу тексту**, що здійснюється у трьох аспектах: 1) сутність значення слова; 2) співвідношення слова і поняття.

Робота щодо попередження лексичних помилок передбачає усвідомлення причин і механізмів їх появи. З-поміж найпоширеніших лексичних помилок варто звертати увагу на такі види:

- 1) уживання слова в неправильному значенні;
- 2) сплутування слів-синонімів;
- 3) сплутування слів-паронімів;
- 4) сплутування антонімів;
- 5) сплутування асоціативно близьких слів;
- 6) тавтологія, невиправданий повтор;
- 7) порушення лексичної сполучуваності;
- 8) невиправдане трансформування фразеологізмів або їх уживання в неправильному значенні.

Отже, основна мета роботи над засвоєнням лексики полягає у формуванні лексичних навичок студентів, усвідомлення викладачем лінгвістичних, психологічних та лінгводидактичних засад навчання мови.

Література

1. Баранов М. Т. Методика лексики и фразеологии на уроках русского языка / М. Т. Баранов. – М. : Просвещение, 1988. – 217 с.
2. Коршунова Я. Б. Обучение лексике : пособие по методике преподавания русского языка как иностранного / Я. Б. Коршунова. – М. : Просвещение, 1984. – 147 с.
3. Фролкина А. В. Работа над лексикой // Методика преподавания русского языка как иностранного на начальном этапе. – М. : Просвещение, 1989. – [3-е изд.]. – 285 с.

УДК 81'28:159.922.4(100)

І. І. Вакулик

ОСОБЛИВОСТІ ФОРМУВАННЯ МОВНОЇ КОМПЕТЕНЦІЇ ЯК ПРОЯВ ЕТНОКУЛЬТУРНОГО КОДУ

Вакулик І. І. Особливості формування мовної компетенції як прояв етнокультурного коду.

У статті проблематика мовної компетенції розглядається як універсальне концептуальне представлення дійсності, що є проекцією зовнішніх та внутрішніх рис досвіду етносу.

Ключові слова: мовна компетенція, етнокод, лінгвопсихоментальна діяльність.

Вакулик И. И. Особенности формирования языковой компетенции как проявление этнокультурного кода.

В статье проблематика языковой компетенции рассматривается как универсальное концептуальное представление действительности, которое является проекцией внешних и внутренних аспектов опыта этноса.

Ключевые слова: языковая компетенция, этнокод, лингвопсихоментальная деятельность.

Vakulyk I. I. Features of language competence as a manifestation of ethno-cultural code.

In the article problems of language competence is seen as a universal conceptual representation of reality, which is the projection of the external and internal features of the experience of ethnicity.

Key words: linguistic competence, ethno-cultural code, lingvopsychomental activity.

Дедалі частіше доводиться спостерігати трансформації в системі освіти, які впливають не лише на психофізіологічні процеси розвитку сучасного суспільства, але й знаходять своє відображення в культурно-історичному та соціально-політичному планах. Відповідно формується і етнокультура нації з усіма притаманними їй особливостями. «Мова сприяє тому, щоб людина стала єством, що живе у часі, точніше, у соціально-історичному часі і за законами цього часу» [2, с. 17].

Унікальність нашої мови в тім, що вона виступає атрибутом мислення та наділена здатністю «випереджаючого відображення закономірно очікуваних змін об'єктивної дійсності» [2, с. 17], тобто є віддзеркаленням реалей життя, які впливають на світогляд. Завдяки мові синтезуються знання, що, у свою чергу, формують наукову картину світу. А її вербалізація здійснюється складниками терміносистем і номенклатур мови [4, с. 491].

Так наукова картина світу вступає в постійну взаємодію з пізнавальним досвідом. І зі зміною структури інформаційного простору змінюються моделі поведінки та визначаються пріоритети мовного впливу.

У сучасній лінгвістиці проблематика мовної компетенції розглядається як найважливіше знаряддя породження та сприйняття й розуміння мовлення. Не всі мовознавці поділяють думку Н. Хомського, що мовна компетенція є «потенційним знанням мови, її описує породжувальна модель як предмет генеративної лінгвістики» [4, с. 442]. Методика лексикографічного портретування, запропонована Московською семантичною школою Ю. Апресяна, враховує більш детальну інформацію різних мовних рівнів (морфологію, стилістику, семантику, просодіку, фразеологію, синтаксис). Залишається відкритою проблема зв'язку мовної компетенції з комунікативною і культурною компетенціями. І оскільки новітні технології проектуються на мову, породжуючи низку новітніх форм презентації знань, оволодіння цими механізмами створює підґрунтя для формування різних типів дискурсів.

Мета роботи – проаналізувати й дослідити складові мовної компетенції, які є відображенням когнітивної семантики. Завдання даної розвідки полягає у визначенні меж мовної компетенції, виявленні співвідношення між мовною й мовленнєвою компетенціями, дослідженні механізму формування мовної компетенції як прояву етнокоду на базі семантичних маркерів.

Тривалий час науковці (як вітчизняні, так і зарубіжні – В. Даниленко, Д. Лотте, А. Вежбицька, І. Голубовська, М. Собуцький, Т. Кияк, А. Грамші, В. Шкловський, М. Євреїнов, Г. Шпет, В. Пропп, М. Бахтін, Ч. Моріс, Ц. Тодоров, П. Бурдье, П. Грайс, П. Єршов, О. Пятигорський, М. Фуко, К. Леві-Строс) намагалися структурувати комунікативний простір, пропонуючи власні схеми формування моделей комунікації, а також моделей мовної картини світу в різних національних культурах. При

цьому дослідники орієнтувалися на проблему відношень між джерелом інформації та її комунікантом.

Лінгвопсихоментальна діяльність сучасної людини спрямована з одного боку, на передачу повідомлення, з іншого, на його сприйняття. Так у комунікативній ситуації знаходять прояв такі складові як комунікативні навички та установки, знання соціальної системи, культурні норми й цінності. Нинішня соціальна реальність формує поведінку культури й визначає спектр мовних ресурсів, що проекцією на соціальну організацію суспільства, за допомогою яких інтерпретуються реалії розвитку соціуму. Тому питання різнопланових знань у сфері діяльності особистості, а відтак і мовна компетенція, формують новий пласт наукових досліджень.

У процесі комунікативної взаємодії виявляється готовність комунікантів до швидкого реагування на обставини, що змінюються, до корегування власної комунікативної поведінки, а відтак виокремлюються одиниці мовленнєвої діяльності, які є складовою комунікативної майстерності. Так, наприклад, специфічність адресата законодавчих повідомлень полягає у тому, що це масовий (абстрактний) і водночас досить визначений адресат. «Для того, аби спілкування в правовій сфері здійснилося успішно, обидва суб'єкти комунікації повинні ... знати право, правову норму, ... володіти спільною інформацією, певним знанням, пресупозицією – так званим «кодом», для того, щоб перший міг «закодувати» через певні мовні засоби конкретні прагматичні завдання та мету закону, а другий успішно «розкодувати» цю комунікативно-прагматичну інформацію» [1, с. 73].

Залучення юридичного мовлення в суспільне життя стало причиною появи специфічного зв'язку між мовою і правом, між написаним словом і законом. Тільки через мову право здатне здійснювати свій регулюючий вплив, саме мова слугує засобом передачі інформації про зміст правових розпоряджень. Юридичні норми можуть існувати лише у певних лексико-граматичних формах. За допомогою мови думка законодавця зовні виражається, оформлюється, стає придатною для використання, доступною для осіб, органів, та організацій, яким адресуються юридичні вимоги [1, с. 70].

А відтак, слушно зауважив Г. Почепцов у «Теорії комунікації»: «Вербальна комунікація будується на лексично визначених одиницях, що відповідають реаліям світу або фокусуються на них ... [3, с. 31]. Успішний комунікатор веде свою комунікацію заздалегідь перевіреним шляхом. Це варіант актора, котрий вже знає, коли аудиторія засміється, а коли заплаче, оскільки він має досвід множинності проведених вистав. Це знання метакультурного плану професійного рівня. Професіонал чітко прогнозує подальшу поведінку своєї аудиторії, ґрунтуючись на апробації різноманітних підходів. Наділений метакомунікативним знанням, ... комунікатор може настільки точно керувати процесом передачі інформації,

що рівень досягнення необхідного результату різко збільшується ...» [3, с. 40–41]. Комунікатор активізує всі внутрішні й зовнішні рецептори, які визначають глибину психіки і впливають на формування різних типів поведінки. Так мовні параметри перекодовуються в соціальні.

Значну роль посідають так звані маркери, роль яких можуть виконувати латинські сентенції. Науковцями доведено, що крилаті вислови (сентенції, афористичні вислови) належать до феномену людської пам'яті не лише тому, що вони відомі всім освіченим носіям мови й використовуються для образного, виразного мовлення, але також є продуктом колективної етнічної свідомості носіїв мови. І хоч термін «крилаті слова» було вперше вжито німецьким лінгвістом Г. Бюхманом у однойменній книзі 1864 р., а саме сполука «крилаті слова» належить ще Гомерові [4, с. 312], вони й нині не втратили своєї актуальності.

Вирази на зразок *modus vivendi, modus prosedendi, onus probandi, ius educendi, ius respondendi, ius utendi et abutendi, error in eligendo, tempus ad deliberandum, ad notanda, ad corrigenda, exceptis excipiebdis, mutas mutandis, quod erat demonstrandum* виконують роль семантичних маркерів. Оперування фразеологічним апаратом, до складу якого входять герундій та герундив, є необхідною умовою сучасного юриста-практика. А частотність уживання свідчить про ефективність впливу метафори на клієнта, адже «найголовнішою вимогою ... , що висувається до ефективності метафори, є те, щоб вона зустрічала клієнта у його власній моделі світу» [3, с. 78]. Далі відбувається процес декодування, що полягає в ідентифікації знаків. Причому сприйняття, як свідчать експериментальні дані [4, с. 687], фокусується на довгих, менш знайомих, нечастотних, ядерних у висловлюванні словах та кінцевому слові в реченні: *non exemplis, sed legibus iudicandum; non numeranda, sed ponderanda argumenta; et post malum segetem serendum*.

Комунікативна компетенція підпорядковує мовну, а відтак диференціюються знання, породжується і сприймається нова інформація. Інколи у складному механізмі сприйняття й розуміння одиниць мови виникають зміщення, які впливають на адекватність розуміння тексту. У мовній практиці можуть виникати стереотипи мислення й стереотипи мовних зворотів, тому завжди необхідна установка на логічне, раціональне сприйняття слова. Адже мовна діяльність – це складний механізм, складне психічне й фізіологічне явище, тому особистість виступає ключовою фігурою кожного мовного акту.

Отже, особливості формування мовної компетенції зумовлені культурою певного етносу та його колективною свідомістю (мисленням, поведінкою, етичними та естетичними цінностями); мають власну специфіку формування й функціонування; виокремлюються в окрему складову комунікативної компетенції; мовна компетенція презентує образне сприйняття як певний знаковий код; формується мовленнєвими

навичками; наявність семантичних маркерів дозволяє кваліфікувати та диференціювати одиниці системно організованого мовного коду.

Література

1. Власенко М. С. Мовленнєва реалізація прагматичного аспекту іспаномовного законодавчого тексту / М. С. Власенко // Мовні концепти картин світу : [зб. наук. праць]. – К. : Київський університет, 2000. – 394 с.
2. Жоль К. К. Язык как практическое сознание (философский анализ) / Константин Константинович Жоль – К. : Вища школа, 1990. – 238 с.
3. Почепцов Г. Г. Теория коммуникации / Георгий Георгиевич Почепцов. – М. : Рефл-бук, К. : «Ваклер», 2006. – 656 с.
4. Селіванова О. О. Лінгвістична енциклопедія / Олена Олександрівна Селіванова. – Полтава : Довкілля-К, 2010. – 844 с.

УДК 811.161.2'38 (07)

Г. О. Глазкова

СИСТЕМА ВПРАВ У ФОРМУВАННІ ФНОСТИЛІСТИЧНИХ УМІНЬ І НАВИЧОК УЧНІВ ПРОФІЛЬНИХ КЛАСІВ

Глазкова Г. О. Система вправ у формуванні фностилестичних умінь і навичок учнів профільних класів.

У статті з'ясовано поняття «фностилестичні уміння і навички» учнів профільних класів; розглянуто систему вправ для ефективного формування фностилестичних умінь і навичок.

Ключові слова: фностилестичні уміння і навички, класифікація вправ, стилестичне редагування, фностилестичні засоби.

Глазкова А. А. Система упражнень в формировании фностилестических умений и навыков учеников профильных классов.

В статье определены понятия фностилестических умений и навыков учеников профильных классов; рассмотрена система упражнень для эффективного формирования фностилестических умений и навыков.

Ключевые слова: фностилестические умения и навыки, классификация упражнень, стилестическое редактирование, фностилестические средства.

Glazkova G. O. The system of exercises in forming the phonostylistic skills of students in senior grades. The article deals with the notion of phonostylistic skills of students in senior grades; the system of exercises for effective forming of the phonostylistic skills is considered by the author.

Key words: phonostylistic skills, classification of exercises, stylistic editing, phonostylistic means.

Навчання стилестики української мови останнім часом характеризується посиленням наукового інтересу до функціонально-стилестичних особливостей звукового оформлення мовлення, проте в методиці чітко не визначено поняття «фностилестичні уміння і навички».

Сучасна психологія для позначення інструментальної основи послуговується терміном «компетентність», який розкривається через такі важливі поняття, як «знання» (не лише сукупність відомостей про навколишній світ, а й здатність орієнтуватися в системі соціальних взаємин, діяти відповідно до обставин у різних життєвих ситуаціях), «уміння» (здатність людини усвідомлено застосовувати набуті знання адекватно новим обставинам діяльності) і «навички» (опанування до

автоматизму способами використання певних засобів діяльності). Через названі поняття розкривається зміст програм із рідної мови та перевіряється успішність навчання. Тож проаналізувавши методичну літературу з питання формування фонетичних і стилістичних умінь і навичок, пропонуємо на її основі виокремити **фоностилістичні уміння та навички**, які передбачають розрізнювання стилів, визначення основних їхніх ознак (характерні особливості на фонетичному рівні, такі, як інтонація, наголошеність / ненаголошеність голосних, наявність / відсутність стилістично маркованих фонетичних одиниць); послуговування тим чи тим стилем під час продукування мовлення (уміти створювати звуковий ефект, звукообрази за допомогою фоностилістичних засобів); удосконалення стилю сказаного і написаного (стилістично доцільно замінювати, дотримуватися правил евфонії, чергування *в / у, і / й, з / із / зі / зо, до / д, під / піді, над / наді, перед / переді, від / віді / од / оді, о / об* стилістичне редагування, усування найпоширеніших помилок: небажаний збіг голосних / приголосних, випадковий звуковий повтор у використанні слів з однаковими закінченнями, небажана епіфора у використанні інфінітивів, повтор службових слів, омонімічність прийменника і префікса, недоречна рима і невиправдана ритмізація висловлювання); здійснення стилістичного аналізу текстів, уміння визначати функцію звука в мовленні (знаходити приклади звукової анафори, епіфори та ін., визначати їх стилістичні функції, здійснювати аудіозапис власного мовлення й аналізувати його, визначати, за допомогою яких засобів твориться звуковий фон тексту, знаходити і пояснювати звукоповтори як особливу інструментовку тексту).

На особливу увагу у процесі формування фоностилістичних умінь і навичок заслуговує метод вправ, оскільки «вони допомагають глибше зрозуміти закономірності розвитку рідної мови, пізнати її красу і багатство і навчитися нею користуватися» [3, с. 330]. Багато завдань розробляються на основі спостереження над природою звуків, роботою органів мовлення, сполучуваністю звуків і їх функцією в мові. Система вправ з фонетики також передбачає і творчі завдання, які сприяють формуванню в учнів правильної дикції, виразного читання, правильного наголошування, виділення логічного наголосу тощо. Послугуючись сучасними досягненнями мовознавства (учення про фонетичну систему мови, комунікативну та когнітивну лінгвістику), педагогіки (компетентнісний підхід) та лінгводидактики (формування мовної, мовленнєвої та комунікативної компетенцій), З. Бакум, виокремлює:

1) фонетико-лінгвістичні вправи – спрямовані на формування лінгвістичної компетенції учнів і передбачають: знання про фонетичну систему української мови (система знань про лінійний та нелінійний рівні фонетики, фонологію, відомості про методи артикуляційних та акустичних досліджень, довідки про видатних фонетистів, елементи історичних

коментарів фонетичних явищ); мовні вміння і навички (розпізнавальні, класифікаційні, аналітичні, синтетичні);

2) фонетико-мовленнєві вправи пропонуються для формування мовленнєвої компетенції учнів на етапі узагальнення і систематизації знань із фонетики: знання норм усного та писемного мовлення, функційно-стилістичне використання фонетичних засобів; мовленнєві вміння та навички: орфоепічні, фоностилістичні, правописні;

3) фонетико-комунікативні вправи сприяють формуванню комунікативної компетенції учнів і ґрунтуються на усвідомленні мовленнєвознавчих понять, удосконаленні мовленнєвих умінь та навичок (продуктивних: говоріння, письмо; рецептивних: читання, аудіювання), удосконаленні вмінь, навичок спілкування, адекватних до сфер ситуації спілкування [2, с. 217].

Для того щоб учні зрозуміли завдання функціональних стилів, провідні риси й особливості їх вираження, оволоділи умінням вживати стилістичні засоби у власному мовленні, методистами запропоновано систему стилістичних вправ, побудованих на принципах, які відображають зміст, місце, структуру вправ у процесі застосування, а саме: 1) змістовність тексту; 2) здійснення міжпредметних зв'язків і порівняння текстів різних стилів; 3) відповідність змісту тексту вправ матеріалові програмових розділів; 4) перспективність, наступність і систематичність вправ; 5) диференційований підхід до знань учнів у доборі вправ; 6) підпорядкування змісту вправ роботі над типовими помилками в мовленні учнів; 7) добір видів вправ залежно від методів та прийомів їх реалізації [3, с. 330]. Урахування названих принципів забезпечує максимальну ефективність у доборі вчителем вправ, оскільки різнобічний підхід оптимізує процес навчання.

У сучасній методиці навчання стилістики подано таку класифікацію вправ: лексико-стилістичні, фонетико-стилістичні, граматико-стилістичні. Щодо формування стилістичних умінь, то воно має проходити у три етапи: 1) ознайомлення зі стилями; 2) аналіз текстів різних стилів; 3) редагування чужих і власних висловлювань, трансформація, складання невеликих текстів.

Фонетико-стилістичні вправи М. Пентилюк поділяє на усні (виразне читання текстів різних стилів, вправи на правильне наголошування слів, інтонування речень, на виправлення порушень милозвучності української мови) та письмові (запис виправлених текстів, редагування речень з недоцільним нагромадженням однакових звуків, складів, добір фонетичних варіантів та конструювання з ними речень, спостереження над евфонічними чергуваннями звуків) [3, с. 203].

Така робота викликає в учнів інтерес до виучуваного матеріалу, виховує в них чуття мови, бережливе ставлення до мови. Важливо визначити місце застосування стилістичних вправ, оскільки стилістика вивчається поруч із фонетикою, лексикою та граматиною. Відповідно до

цього методисти виокремлюють супровідні вправи (доповнюють, деталізують виучувану лексичну, фонетичну або граматичну тему зі стилістичного боку й служать джерелом інформації), спеціальні вправи (розкривають конкретні стилістичні ознаки мовних явищ і виконуються під час вивчення суто стилістичних тем) та вправи на закріплення і поглиблення знань і навичок (тренувальні вправи) [3, с. 332].

Опорною класифікацією фоностилістичних вправ для нашого дослідження стала класифікація З. Бакум, яка на основі лінгвістичних розробок пропонує у шкільному курсі фоностилістики виокремити такі вправи: евфонічні (побудовані на законах милозвучності), статистичні (в основу яких покладено математичний принцип підрахунку наголошених / ненаголошених, голосних / приголосних, залежно від частоти тих чи тих звуків учні роблять певні висновки), звукоповторювальні (використовуються для глибшого розуміння учнями засобів фоностилістики: алітерація, асонанс, епіфора, анафора та ін.), звуковідтворювальні і звуконаслідувальні (показують вплив окремих звуків або звукосполучень на зміст тексту та сприйняття його читачем) [1, с. 2]. Окрім того, пропонуємо додати вправи інтонаційні, фоностилістичного редагування, фоностилістичного аналізу. Так, виконуючи інтонаційні вправи, учні з'ясовуватимуть, за допомогою яких фонетичних засобів інтонація організовує мовлення, як мелодика, ритм, темп, інтенсивність, тембр та інші просодичні елементи впливають на емоційну забарвленість висловлювання, яким чином співвідносяться інтонація і стиль.

Вправа. Прочитайте вірші «Ви знаєте як липа шелестить» П. Тичини і «Рінь» О. Ольжича. Порівняйте темп і тембр обох творів. З'ясуйте, яким чином темп і тембр впливають на емоційне забарвлення.

Уміння і навички фоностилістично редагувати текст формуватимуться через удосконалення стилю сказаного і написаного.

Вправа. Прочитайте речення. Знайдіть і виправте помилки в їх звуковому оформленні. У чому, на вашу думку, причина таких порушень? Запишіть правильно.

1. Переконавшись в справедливості батькових слів, Андрійко вибачивсь за свій вчинок. 2. За книгами ми стрінемо світання. 3. У своїй роботі учень допустив чимало помилок. 4. Чого город заріс бур'яном? 5. Небо, здавалось, розколось від грому. 6. І місяць по небу котивсь підковою.

За допомогою стилістичного аналізу учні визначатимуть функцію звука в мовленні, знаходять приклади звукової анафори, епіфори, визначатимуть їх стилістичні функції та ін..

Вправа. Підрахуйте, які приголосні звуки найчастіше вживаються у поданих творах П. Тичини «Я сказав тобі лиш слово», «Похорон друга» (уривок). Зробіть порівняльний аналіз. Як відбивається частота вживання

певних звуків на загальному емоційному навантаженні твору? Які фонетичні засоби використав автор?

Отже, правильно дібрана система вправ сприяє ефективному формуванню фоностилістичних умінь і навичок, допомагає усунути в учнівському мовленні найпоширеніші помилки (збіг голосних / приголосних, випадковий звуковий повтор у використанні слів з однаковими закінченнями, небажана епіфора у використанні інфінітивів, повтор службових слів, омонімічність прийменника і префікса, недоречна рима і невиправдана ритмізація висловлювання тощо), дотримуватися правил евфонії. Навчання фонетики на стилістичній основі через систему вправ збагачує мовний арсенал, якісно підвищує мовленнєвий рівень, надає мовленню школярів нового експресивного забарвлення, формує вміння доцільно послуговуватися фонетичними засобами у відповідній мовленнєвій ситуації, ураховуючи мету мовлення, сприяє глибшому розумінню природи звука, його особливостей.

Література

1. Бакум З. Елементи фоностилістики на уроках словесності / З. Бакум, Л. Бойко // Українська мова і література в школі. – 2006. – №2. – С. 2.
2. Бакум З. П. Теоретико-методично засади навчання фонетики української мови в гімназії / З. П. Бакум. – Кривий Ріг : Видавничий дім, 2008. – 337 с.
3. Методика навчання української мови в середніх освітніх закладах / М. І. Пентилюк, С. О. Караман, О. В. Караман, О. М. Горошкіна, З. П. Бакум, та ін.; за ред. М.І. Пентилюк. – К. : Ленвіт, 2005. – 400 с.

УДК 811. 161. 2 (07)

Н. О. Задорожна

ФОРМУВАННЯ ПРОФЕСІЙНОЇ КОМПЕТЕНЦІЇ МАЙБУТНЬОГО ВЧИТЕЛЯ УКРАЇНСЬКОЇ МОВИ НА ЗАНЯТТЯХ З ЛІНГВОДИДАКТИКИ

Задорожна Н. О. Формування професійної компетенції майбутнього вчителя української мови на заняттях з лінгводидактики.

У статті висвітлено досвід роботи над формуванням мовної і мовленнєвої професійної компетенції філологів на заняттях з методики навчання української мови.

Ключові слова: компетентність, компетенції, мовна комунікація, лінгводидактика, професійність, форми й методи організації занять.

Задорожная Н. А. Формирование профессиональной компетенции будущего учителя украинского языка на занятиях по лингводидактике.

В статье раскрывается опыт работы по формированию языковой и речевой профессиональной компетенции филологов на занятиях по методике обучения украинскому языку.

Ключевые слова: компетентность, компетенции, коммуникация, лингводидактика, профессионализм, формы и методы организации занятий.

Zadorozhna N. O. The Formation of the Ukrainian Language Prospective Teachers' Professional Competence in Classes of Linguodidactics.

The paper presents academic experience of the formation of philologists' language and speech competences in classes of the Ukrainian language teaching methods.

Key words: competence, competences, speech communication, linguodidactics, professionalism, forms and methods of classes organization.

Важливим орієнтиром розвитку сучасної освіти в останні десятиріччя визначено компетентнісний підхід. Упровадження компетентнісно спрямованої освіти викликає істотні зміни в змістовій, методико-технологічній та виховній структурі національної школи. Система мовного навчання в сучасній школі передбачає посилену увагу не тільки до забезпечення знань про мову, а й до мовленнєвого розвитку учнів, формування їхньої творчої діяльності, акцентує на необхідності переорієнтації процесу навчання на розвиток особистості учня, формування його компетентностей. Зміни в наповненні мовної, комунікативної, культурознавчої компетенції школярів детермінують процес оновлення, збагачення і поглиблення змісту лінгвістичної підготовки вчителя української мови і літератури в цілісній системі професійної парадигми [7, с. 45].

Проблеми професійної підготовки майбутнього вчителя-словесника як високоосвіченого фахівця порушені в роботах О. Біляєва, О. Горошкіної, Т. Донченко, М. Пентиліук, Т. Симоненко та інших дослідників [6; 8]. Професійно-педагогічна комунікація, цей особливий тип активного взаємообміну інформацією в професійній педагогічній діяльності, знайшла відображення в працях Н. Волкової [1]. Про навчально-пізнавальну складову лінгвістичної підготовки філологів, до якої входять мовні дисципліни, що забезпечують розвиток загальної і мовної культури майбутніх учителів-словесників, формування їхньої мовної, комунікативної, педагогічної, методичної, психологічної компетенцій, йдеться в роботі О. Семенової [7]. Комплексно представлено систему роботи над формуванням професійної мовнокомунікативної компетенції студентів у дослідженнях Т. Симоненко [8; 9]; роль і місце лінгводидактичних компетентностей у професійному становленні майбутніх учителів української мови визначається в розвідці Н. Остапенко [5]. Мета статті – описати апробовані в практиці форми й методи навчання з майбутніми учителями української мови, що сприяють формуванню в них готовності до проведення роботи з розвитку мовних і мовленнєвих компетенцій в учнів основної школи.

Процес навчання української мови, що здійснюється в певній системі на основі комунікативно-діяльнісного підходу, спрямований на формування комунікативної компетенції. Вважається, що комунікативна компетенція перебуває на найвищому щаблі в ієрархії типів компетенції людини, тому основною метою мовного навчання є формування комунікативної компетенції. В українській лінгводидактиці комунікативна компетенція трактується як здатність користуватися мовою залежно від ситуації, особлива якість мовленнєвої особистості, набута в процесі спілкування або спеціально організованого навчання [10, с. 70]. Вона передбачає обізнаність з основними поняттями лінгвістики мовлення, аналіз тексту, а також формування власне комунікативних умінь і навичок

мовленнєвого спілкування відповідно до різних сфер і ситуацій спілкування з урахуванням адресата, стилю.

Комунікативно-діяльнісна спрямованість опанування мови прогнозує навчання спілкуванню не тільки учнів, а й майбутніх учителів-словесників, які навчаються формувати в учнів уявлення про українську мову, її правила та закони, домагатися засвоєння норм, а також виробляти уміння ефективно використовувати мовні засоби в різних життєвих ситуаціях. Практичні заняття з лінгводидактики – фундаментальної частини методики, у якій досліджуються закономірності засвоєння мови, розв'язуються питання змісту курсу на основі лінгвістичних досліджень, вивчаються труднощі засвоєння матеріалу та їх причини, визначаються принципи і методи, форми і засоби навчання мови [10, с.80], – сприяють формуванню комунікативно-навчальних умінь установлювати та підтримувати різноманітні мовленнєві контакти: вчитель – клас, учитель – учень, учень – учень тощо; визначати об'єкти контролю мовленнєвої діяльності учнів і добирати відповідні їм методичні прийоми. Побудова майбутнім учителем кожного уроку має бути творчим процесом, який постає як вияв рівня володіння студентом певними професійно-методичними вміннями, з-поміж яких виділяються найважливіші конструктивно-планувальні: вміння складати плани-конспекти окремих уроків та систему уроків за темою з урахуванням різних умов навчання та рівня підготовки учнів; обирати ефективні прийоми досягнення сформульованих цілей з урахуванням вікових особливостей учнів; визначати типи вправ і послідовність їх виконання; проектувати навчальні мовленнєві ситуації та добирати відповідний їм мовленнєвий матеріал для сприймання й засвоєння мовних одиниць, що вивчаються, їх застосування в мовленнєвій діяльності та под.

Важливим завданням вважаємо формування у філологів умінь переходити зі статусу об'єкта в статус суб'єкта навчальної мовленнєвої діяльності, керувати за допомогою мовлення своєю діяльністю та діями школярів. Провідною характеристикою студента як суб'єкта такої діяльності є його активність, яка виявляється в самостійному і творчому ставленні до розв'язання завдань. Автор підручника є адресантом, тією мовною особистістю, яка має право реалізувати чітко задану, структуровану систему суб'єктно-об'єктних стосунків [2, с. 92]. Підручник передбачає відтворення певної інформації, визначеної автором, до того ж без критичного сприймання її учнем. Представлені знання сприймаються як універсальні й незмінні, тому майбутньому вчителю, готуючись до реалізації комунікативних завдань у конкретних ситуаціях професійного спілкування, необхідно добирати мовні засоби, що спрогнозують діалогічність професійного мовлення.

Робота студента над майбутнім уроком мови починається з усвідомлення його типу, способів викладу матеріалу, визначення

лінгвістичних основ навчальної теми. Спілкування в прогнозованих умовах професійної діяльності під час мікрОВикладання, формування вмінь володіти потенціалом дидактичного дискурсу, обмін думками, конструктивний аналіз формують творчу активність студента. Складання, а потім відтворення готового тексту передбачає не просто його переказування, це комунікативна діяльність, спрямована на вироблення вмінь творчо продукувати власні висловлювання, вдало добирати мовні засоби для реалізації певних комунікативних завдань у конкретних навчальних ситуаціях у спілкуванні з учнями.

Теоретичний матеріал у шкільному курсі української мови розглядається як інструмент формування практичних умінь і навичок. Після аналізу способів побудови навчальних текстів планується породження їх у мовленні студентів з урахуванням таких характеристик, як логіко-змістова структура та пов'язані з нею мовні особливості, способи зв'язку окремих частин. Значна кількість підручників з мови містить в основному навчальні тексти-описи, проте останнім часом вводяться тексти-пояснення (роздуми, коментарі, полеміка, переконання, умовиводи), які не тільки тлумачать нові факти, а й встановлюють причинно-наслідкову залежність між ними. Аналіз навчального тексту підручника на заняттях передбачає з'ясування, як його зміст сприяє організації навчання й розвитку особистості, зацікавленню українською мовою, зацікавленню навчанням загалом, чи спрямовує автор учня як свого співрозмовника на самостійний шлях пізнання мовних явищ, на осмислення й відбір певної інформації. Так, у підручнику «Рідна мова» для 5 класу С. Єрмоленко та В. Сичової (2005 р.) у рубриці «Запам'ятаймо» з теми «Спрощення в групах приголосних» на початку навчального тексту міститься інформація про те, що у процесі вимови слів, потрібно уникати збігу голосних і приголосних. Якщо в словах виникає збіг приголосних, для полегшення вимови застосовують спрощення в групах приголосних. У групах *-ждн-*, *-здн-*, *-зкн-*, *-скн-*, *-стн-*, *-стл-* випадає середній приголосний (**д**, **к**, **т**): *тиждень* – *тижневий*, *проїзд* – *проїзний*, *брязкіт* – *брязнути*, *блиск* – *блиснути*, *користь* – *корисний*, *щастя* – *щасливий*. Спрощення відбувається і у вимові, і на письмі. Винятки: *зап'ястний*, *кістлявий*, *пестливий*, *хвастливий*, *хворостняк*, *шістнадцять*; прикметники від іменників іншомовного походження (*баластний*, *контрастний* та інші). У словах *агентство*, *альпіністський*, *гігантський*, *диригентський*, *президентський*, *студентський*, *туристський* спрощення відбувається лише у вимові. У вправах наводяться слова, над якими можна організувати навчальні дії: утворити іменники та прикметники (*честь* – *чесний*), вставити пропущені букви в словах, обґрунтувати спрощення в групах приголосних.

Урок народжується в процесі педагогічної творчості спочатку як задум, який потім формується, розробляється в планах і реалізується в

практичній діяльності. Важливо, щоб студент навчився аналізувати чинні підручники з української мови, методичні джерела, з'ясовуючи основні положення та орієнтовно плануючи свої наступні етапи роботи:

1. Звернути увагу учнів на походження терміна *спрощення* (дібрати спільнокореневі слова на зразок *спростити, простий, просто*; визначити спільне лексичне значення споріднених слів, яке містить корінь слова). Передбачити систематизацію відомостей про явище милозвучності в українській мові та з'ясувати, у яких ще мовах відбувається таке явище. Використати відомості з історичної фонетики української мови.

2. Запропонувати школярам поміркувати над тим, що було тим складним, якщо виникла потреба спрощувати. Передбачити, як показати процес творення слів, у яких відбувається спрощення. Спрогнозувати, які частини мови наводити як приклади (за схемою: іменник – прикметник як типовий зразок: *честь – чесний – стн – сн*). Продумати, як представити учням навчальний матеріал для спостереження над мовним явищем, як його провести і зробити правильний запис на дошці або забезпечити зорове сприймання з використанням певних засобів навчання. Проаналізувати вимову і написання слів, усвідомити зміст положень про фонетичне явище, яке відображене орфографічно і не відображене на письмі.

3. Передбачити, які слова будуть наведені як ілюстративний матеріал, окрім поданих у підручнику, які джерела стануть основними для добору цих слів. Для проведення словникових диктантів використати довідники, а також Український правопис. Продумати, як уводити в лексику п'ятикласників слова, значення яких вони не знають або можуть помилятися в їхньому тлумаченні (*баластний, випускний, дилетантський, злощасний, місткий, намісник, свердло, цілісний*), серед аналізованих одиниць можуть бути пароніми, уживаючи які, учні часто припускаються лексичних помилок (*корисний і корисливий, масний і масляний*). Спрогнозувати орфографічний мінімум, засвоєння якого дозволить уникнути помилок у написанні слів. Вибрати слова, що відзначаються частотою вживання, для цього скористатися посібниками з фонетики й орфографії: (А) *Абонент – абонентський, ад'ютант – ад'ютантський, аспірант – аспірантський*; (В) *вартість – вартісний, виїзд – виїзний, вість – вісник, власність – власник, волость – волосний*; (Ц) *цілість – цілісний, цінність – ціннісний* та інші. Дібрати ілюстративний матеріал, що містить виучуване явище: *Де слова масні, там пироги пісні. Що серце ховає, язик промовляє. Заздрісний чоловік від чужого щастя сохне. Корисливе серце завжди кам'яніє (Н. тв.)*.

4. Передбачити можливі труднощі, які зумовлять помилки в роботі над цим фонетичним явищем (сплутування з уподібненням та чергуванням звуків, що вивчаються в розділі, робота над орфограмою в тісному зв'язку з усвідомленням суті фонетичних змін). Актуалізувати свої знання з фонетики, здобуті у ВНЗ, що допоможе уникнути певних недоліків у

поясненні нового матеріалу (спрощення відбувається / не відбувається, відображається / не відображається на письмі; чому саме звуки *д* і *т* випадають у вимові).

5. Критично проаналізувати методичні праці, у яких висвітлюється окреслена проблема. Наприклад, як фахові рекомендації сприйняти статтю І. Ющука [11, с. 13–14], у якій автор відзначає, що українська мова уникає збігу трьох, а іноді й двох близьких за творенням приголосних – зубних і зімкнених; при словотворенні або словозміні один із звуків, переважно середній, випадає. Мовознавець зауважує, що найчастіше трапляється збіг саме трьох приголосних, називає дві групи їх: *стн* і *стл*, – у яких збігаються зубні приголосні, середній *т* випадає (для майбутнього вчителя важливо пригадати особливості творення проривних звуків). Автор акцентує, що спрощення в групі приголосних *-зdn-* відбувається лише в словах із коренем *-їзд-*: *проїзний*, *виїзний*, *наїзник* та под., а спрощення в групі *-ждн-* спостерігається тільки у відмінкових формах слова *тиждень* (*тижня*, *тижню*, *тижнем* та ін.) та в похідному прикметнику *тижневий*, тому основну увагу варто звернути на частотних виявах (*-стн-*, *-стл-*).

Студенти використовують методичні матеріали, рекомендовані учителю, а також інші підручники й посібники. Зіставляється основний навчальний текст в альтернативному підручнику з рідної мови для 5 класу (автори: О. Заболотний та В. Заболотний; 2005 р.), у якому вивчення теми «Спрощення в групах приголосних» пропонують почати зі спостережень над написанням слів та їхньою вимовою, а теоретичний матеріал містить інформацію про збіг важких для вимови трьох і більше приголосних звуків при творенні або зміні слова, коли складна для вимови група приголосних спрощується. Пояснювальна частина відображає відомості про те, що найчастіше спрощення відбувається в групах приголосних: *ждн* (*тижневий*), *зdn* (*проїзний*), *стн* (*радісний*), *стл* (*щасливий*), спрощений у вимові приголосний, як правило, не передається й на письмі, проте при написанні літера *т* зберігається в словах *шістнадцять*, *баластний*, *контрастний*, *компостний*, *форпостний*, *аванпостний* і не відбувається спрощення в словах *кістлявий*, *пестливий*, *хвастливий*, *зап'ястний*.

Аналіз третього підручника (автори: О. Глазова та Ю. Кузнецов) «Рідна мова» для 5 класу (2005 р.) передбачає попередній розгляд навчального тексту, у якому подано основні теоретичні відомості з теми. Філологи зауважують, як побудована ця частина підручника (основні відомості про спрощення приголосних розміщені на початку параграфа, перед вправами), намагаються зрозуміти авторський задум, відзначають наявність пояснювальної частини навчального тексту, розташованої після вправ, характеризують змістове наповнення запитань для самоперевірки, які, хоч і містяться в кінці параграфа підручника, проте досить важливі для усвідомлення основних положень теми. Виділяються ключові слова та словосполучення: *форма слова*, *процес творення слова*, *збіг кількох*

приголосних звуків, складна вимова, випадання звука, легша вимова, милозвучне мовлення, групи приголосних, їхня кількість (у цьому підручнику їх шість: -ждн-, -здн-, -стн-, -стл-, -слн-, -рдц-), явище усного мовлення, відбувається /не відбувається, зберігається на письмі, – що допоможуть оперувати необхідними поняттями в плануванні основного тексту повідомлення або діалогу на уроці. У широкому інформаційному полі підручника є можливість вибору як для учня, так і для майбутнього вчителя.

Створюючи свій навчально-науковий текст, студент або реалізує настанову авторів підручника на пояснювально-ілюстративний метод навчання, або обирає діалог, окрім того, у нього є варіант спрогнозувати проміжні форми роботи з учнями, що асоціюються з евристичним методом, коли розгортання навчального тексту спрямовується вчителем. Навчаючи філологів діалогічному типу представлення дидактичного тексту, зіставляємо й порівнюємо різні шкільні підручники з української мови для певного класу, виділяючи характерні особливості поданих текстів: для діалогового навчально-педагогічного дискурсу структурною одиницею навчального тексту є завдання, яке учні розв'язують разом з учителем і за його допомогою; висловлюються різні версії, погляди на одну й ту ж проблему. Якщо текст у традиційному навчально-педагогічному дискурсі інформує, подає взірць, інструктує, забезпечує матеріалом для тренувань, дій за зразком і самоперевірки, то діалоговий тип передбачає актуалізацію різних смислів, організацію дій учнів, спрямовану на пошук шляхів розв'язання завдань від її постановки до контролю та оцінювання розв'язку. У дослідженнях навчально-педагогічного дискурсу [2, с. 97–98] виділяються також інші особливості традиційного й діалогового типу тексту: тренувальний матеріал подано від простого до складного – низка завдань становить певні кроки; типові завдання пропонуються із застосуванням варіативного визначення або зразка, причому перевага надається надлишковим завданням, у яких немає підказки, якими шляхами їх розв'язувати; єдиний спосіб розв'язування завдання протиставляється завданням, що мають міжпредметний характер. Розглядаються також різні форми представлення навчального змісту в підручниках: зв'язний суцільний текст, що передбачає послідовність опису, і фрагментарність, коли кожен складник містить частину інформації, необхідної для розв'язання завдання; переважно вербально подана інформація і множинність представлення її як словесним текстом, так і з використанням зорових опор, які мають необхідні для розв'язання проблемного завдання дані. Студенти роблять загальний висновок про те, що організація матеріалу в традиційному навчально-педагогічному дискурсі забезпечує запам'ятовування навчального матеріалу, а в діалоговому – діяльність, спрямовану на самостійне оволодіння навчальною інформацією.

Студенти мають усвідомити, що в навчанні мови як співдіяльності важливу роль відіграють уміння налагодити спілкування з учнями. У навчанні використовуються засоби та способи, характерні для спілкування, і сама діяльність будується за законами спілкування [4, с. 10]. Спрямованість педагогічного спілкування на досягнення навчальних цілей надає йому специфічних рис як інструменту діяльності керування. Наявність сформованих комунікативних умінь є необхідною передумовою успішного навчання і компонентом педагогічної майстерності: «оптимальне педагогічне спілкування передбачає високий рівень розвитку комунікативних умінь учителя, а саме: вміння керувати власною поведінкою; адекватно моделювати особистість того, хто навчається; стримувати власні амбіції і бажання, що можуть бути не однакові з бажанням інших; оптимально будувати своє мовлення в психологічному плані мовленнєвого спілкування; здатність учителя до соціальної перцепції, гностичні вміння, пов'язані з оперуванням інформацією; вміння спостерігати, переключатися на інші дії» [3, с. 409].

Рівень лінгводидактичної підготовки майбутніх учителів-словесників залежить від уміння планувати модель професійного спілкування, обов'язково враховуючи ситуації, контекст, у яких реалізовано певну мовленнєву дію, а також її мотивацію, спроектувати, передбачити майбутні навчальні дії, обравши необхідну мовленнєву форму й спосіб вираження в комунікації. Майбутні учителі мають зрозуміти, що в педагогічному вищому навчальному закладі на заняттях та під час педагогічної практики вони одержали тільки основи методичних знань, які треба надалі збагачувати, використовуючи для цього всі оптимальні шляхи удосконалення своєї професійної компетенції, щоб стати творчою особистістю, здатною до продукування нових ідей, готовою розв'язувати навчальні завдання, які висуває сучасна школа.

Література

1. Волкова Н. П. Професійно-педагогічна комунікація : [навч. посібник] / Н. П. Волкова. – К. : ВЦ «Академія», 2006. – 256 с.
2. Габидулліна А. Р. Учебно-педагогический дискурс : [монографія] / А. Р. Габидулліна. – Горловка: Изд-во ГПШИЯ, 2009. – 292 с.
3. Левченко Т. І. Розвиток освіти та особистості в різних педагогічних системах [монографія] / Т. І. Левченко. – Вінниця : Нова книга, 2002. – 512 с.
4. Ломов Б. Ф. Проблема общения в психологии / Б. Ф. Ломов // Проблемы общения в психологии. – М., 1981. – 232 с.
5. Остапенко Н. Лінгводидактичні компетентності як основа професійно-педагогічної діяльності майбутніх учителів-філологів / Н. Остапенко // Українська мова і література в школі. – 2006. – №4. – С. 44 – 48.
6. Пентилюк М. Концептуальні засади комунікативної методики навчання української мови / М. Пентилюк, О. Горошкіна, А. Нікітіна // Українська мова і література в школі. – 2006. – №1. – С. 15 – 20.
7. Семенов О. Проблеми лінгвістичної підготовки вчителів-словесників у педагогічному університеті / О. Семенов // Українська мова і література в школі. – 2005. – №4. – С. 45 – 49.
8. Симоненко Т. Лінгводидактичні засади формування професійної комунікативної компетенції студентів філологічних факультетів / Т. Симоненко // Українська мова і література в школі. – 2006. – №6. – С. 38 – 41.
9. Симоненко Т. Базова система вправ у роботі над розвитком професійно-комунікативних умінь студентів-філологів / Т. Симоненко // Українська мова і література в школі. – 2005. – №5. – С. 40 – 43.
10. Словник-довідник з української лінгводидактики : [навч. посібник] / Кол. авторів за ред. М. Пентилюк. – К. : Ленвіт, 2003. – 149 с.
11. Юшук І. Наукові засади вивчення фонетики в школі / І. Юшук // Дивослово. – 2007. – №10. – С. 8 – 13.

ОСОБЛИВОСТІ КОНТРОЛЬНИХ ЗАХОДІВ ПРИ ВИВЧЕННІ ІСТОРИЧНОЇ ГРАМАТИКИ ЗА КРЕДИТНО-МОДУЛЬНИМИ ПІДХОДАМИ

Крижанівська О. І. Особливості контрольних заходів при вивченні історичної граматики за кредитно-модульними підходами.

У статті запропоновано авторський підхід до здійснення контролю за якістю знань студентів з історичної граматики української мови, коли вона викладається за змістовими модулями. Наводяться зразки контрольних робіт з історичної морфології.

Ключові слова: історична граматика, змістовий модуль, контрольні рівні (відтворення, розрізнення, уміння, інтерпретації).

Крижановская О. И. Особенности контрольных мероприятий при изучении исторической грамматики по кредитно-модульной системе.

В статье предложено авторское видение контроля качества знаний студентов по исторической грамматике украинского языка при её изучении за тематическими модулями. Предлагаются примеры контрольных работ по исторической морфологии.

Ключевые слова: историческая грамматика, тематический модуль, уровни контроля (воспроизведения, распознавания, умений, интерпретации).

Kryzhanivska O. I. Features of control measures when learning historical grammar with a credit-modular approach.

The article presents the author's approach to monitoring the quality of students' knowledge of historical grammar of the Ukrainian language taught by thematic modules. Examples of tests for historical morphology are suggested.

Key words: historical grammar, thematic module, control level (reproduction, differentiation, skills, interpretation).

Приєднання України до Болонських домовленостей спричинило низку проблем методичного характеру у викладанні всіх вишівських дисциплін, навіть таких класичних, як мовознавчі історичні. Вони завжди посідали особливе місце серед навчальних курсів підготовки філологів, оскільки вимагали добрих знань сучасної мови, уміння сконцентрувати увагу на доволі складному матеріалі, який передбачав здатність лінгвістично мислити, уявляти мовні процеси в їхньому розвитку і встановлювати причинно-наслідкові зв'язки мовних видозмін. Серед історичних лінгвістичних дисциплін згідно з навчальними планами підготовки фахівців за спеціальністю «Українська мова та література» ядерну позицію займає історична граматика української мови, на яку відводиться найбільша кількість годин і яка передбачає підсумкову атестацію у вигляді екзамену. Це й не дивно, адже тільки історія мови вчить, що «будь-які явища і факти потрібно розглядати на всіх етапах розвитку в їх взаємозв'язках, що дозволяє бачити їх не статично, а в історичній перспективі [1, с. 4]. Перспективність мислення – одна з провідних характеристик сучасного фахівця з вищою освітою. Саме тому в методиці вищої школи все більше уваги приділяють формуванню компетентнісних параметрів фахової досконалості. Особливо важливо це в

підготовці майбутніх учителів, які згодом і самі будуть навчати не тільки фізики чи математики, мови чи літератури, а й мислити. Тому все частіше натрапляємо на твердження про те, що «суть підготовки педагогічних кадрів полягає не у збагаченні тих, хто навчається, певною кількістю інформації, а в розвитку уміння оперувати інформацією, проектувати та моделювати свою діяльність» [3].

Місце історичної граматики в системі мовознавчих дисциплін фахового блоку потребує переосмислення в новітні часи. По-перше, зведення його ролі тільки як до ілюстратора фактів сучасної української мови є поверховим і не єдиним, адже розвивальний потенціал курсу надзвичайно багатий. По-друге, немає достатньо обґрунтованого бачення позиції історичної граматики у структурно-логічній схемі підготовки філолога, а це дозволяє деканатам вільно переставляти навчальну дисципліну з курсу на курс, переносити із семестру в семестр, що не сприяє повноцінному використанню здобутих знань, а, отже, створює враження непотрібності, певної ізольованості, осібності. По-третє, майже повна відсутність спеціальних періодичних видань мовно-методичного характеру для вищої школи не дозволяє обмінюватися методичними знахідками, не сприяє виробленню єдиної загальноукраїнської концепції викладання історичної граматики. По-четверте, серйозною проблемою залишається забезпечення вищів достатньо апробованими підручниками та навчально-методичними посібниками, збірниками вправ та іншим дидактичним матеріалом. Саме тому наукові конференції залишаються чи не єдиним дискусійним майданчиком для викладачів історичних мовних дисциплін, на якому можна обговорити з колегами актуальні питання методики викладання, з'ясувати суперечливі теоретичні моменти, поділитися практичними знахідками.

Пропонована стаття присвячена проблемі контролю якості знань за результатами осягнення студентом змістового модуля «Історична морфологія». Вибір модуля є довільним, оскільки нас цікавить передусім не певна тема, а форма і структура контрольного заходу по її завершенні. Вирішення такого питання є невеликою частиною формування сучасного освітнього середовища у вищій школі, воно ставиться в контексті «модернізації змісту освіти, створення системи моніторингу її якості» [2, с. 1]. Актуальність постановки питань моніторингу якості знань загострилася в останній час, коли частина вчителів у середній школі і викладачів у вищій часто віддають перевагу тільки тестовим за формою контрольним роботам. Не заперечуючи самого факту зручності використання тестів при замірах залишкових знань, вважаємо, що підсумкова контрольна робота повинна носити комплексний характер і за формою, і за очікуваним результатом: вона обов'язково повинна показати не тільки те, що вивчив учень / студент, а й продемонструвати якісні параметри таких знань. Для цього пропонуємо контрольну роботу на чотири рівні такої структури:

Перший рівень – рівень відтворення знань. На ньому пропонуються завдання, які передбачають відтворення вивченого. Це можуть бути дефініції, наведення конкретних фактів за вимогою тощо. Наприклад, *дайте тлумачення поняття «зовнішня граматична аналогія», проілюструйте його прикладом з історії витворення відмінкових закінчень іменників другої відміни.*

Другий рівень – рівень розрізнення контрольних одиниць. Передбачає уміння порівнювати, знаходити спільне й відмінне в контрольних одиницях, вибирати, групувати. Наприклад, *виберіть із групи запропонованих дієслів іменні форми: несучи, читаль есмь, печи, носити, могль, ходити иму. Вкажіть назву іменної дієслівної форми.*

Третій рівень – рівень практичних умінь і навичок фахового рівня. Тут перевіряється здатність студента робити різні види мовних розборів з урахуванням хронології тих чи тих змін, постановки чи зникнення певних мовних явищ тощо. Наприклад, *зробіть морфологічний аналіз усіх слів повнозначних частин мови із речення.*

Четвертий рівень – рівень інтерпретації. Очікується вияв здатності узагальнювати, коментувати ті чи ті зміни, послуговуючись напрацюваннями класичного і сучасного мовознавства. Наприклад, *доведіть або спростуйте думку про те, що шлях уодноманітнення граматичних форм став провідним при перебудові іменникової системи відмінювання. Підкріпіть свої твердження цитуванням думок із авторитетних мовознавчих розвідок, вказавши найвідоміших дослідників становлення системи іменникового відмінювання.*

Наводимо зразок одного з варіантів контрольної роботи, яка структурована чотирма рівнями.

Підсумкова контрольна робота зі змістового модуля
«Історична морфологія»

Рівень 1(відтворення). Дайте відповіді на питання або продовжте речення, наведіть, де це можливо, приклади.

1. Назвіть і проілюструйте прикладами шляхи вдосконалення граматичної системи мови
2. Зовнішня аналогія виявляється в
3. Назвіть усі старі типи відмінювання іменників:
4. Граматичні ознаки коротких прикметників:
5. Займенники 3-ої особи витворилися з
6. Неособові дієслівні форми
7. Відчислівникові прислівники
8. 8.1. детермінатив –
- 8.2. атематичні дієслова –
- 8.3. плюсквамперфект

Рівень 2 (розпізнавання)

1. Іменники **СЫНЪ, ВЪРХЪ, ДОМЪ** належали до

- А)* -ǫ- основи;
 Б) *-ja- основи;
 В) *-ǫ- основи;
 Г) *-s- основи;
 Д) *-i- основи.
2. Іменники I відміни **СВЄКРҀХА, КНЯГИНЯ, ПОЛОВИНА** належали до
 А)* -ǫ- основи;
 Б) *-ja- основи;
 В) *-ǫ- основи;
 Г) *-s- основи;
 Д) різних основ.
3. **СТОЛА, МЄДОҀ, ГОЛОҀБИ** – це форми
 А) Р. в. однини;
 Б) Д. в. однини;
 В) Р. М. в. двоїни;
 Г) Н. в. множини;
 Д) різних відмінків.
4. В сучасній українській мові закінчення -у(-ю), -а(-я) в Р. в. одн. ім. чол. р. маємо внаслідок
 А) витворення категорії істот / неістот;
 Б) впливу середнього роду на чол.;
 В) впливу ж. р. на чол.
 Г) важко пояснити;
 Д) змішання колишніх -ǫ- та -ǫ- основ.
- Увага!!! Правильну відповідь на питання 5 формуєте шляхом добору відповідей з банку даних:
- А) *-ǫ-, -jǫ- основи;
 Б) *-a-, -ja- основи;
 В) *-ǫ- основи;
 Г) *-i- основи.
 Д) *-ǫ- основи
 Е) *-s- основи;
 Є)* -t- основи;
 Ж)* -n- основи;
 З) *-r-основи.
5. II відміна іменників СУЛІМ сформувалася зі старих відмін:
6. Знайдіть відповідності:
6.1. Вказівні займенники	А) собѣ, вѣ
6.2. Означально-вказівні(анафористичні)	Б) кѣждь, самѣ, вѣсь
6.3. Означальні	В) нѣкѣто, нѣчѣто
6.4. Присвійні	Г) вашѣ, свои
6.5. Питальні, відносні	Д) сикѣ, тои , онѣ
6.6. Заперечні	Е) никѣто, никьи

- 6.7. Неозначені Є) и, к, га
 6.8. Особові Ж) чьто, котрь
7. **ДОБРҀЄМУ** – це форма
 А) членного стягненого прикметника;
 Б) нечленного прикметника в Р. в. одн.
 В) Н.-К. в. двоїни;
 Г) Д. в. однини чол. роду;
 Д) інша відповідь.
8. За допомогою суфікса -jes- творилися форми вищого ступеня
 А) Н.-З. однини прикметників середнього роду;
 Б) Н.-З. в. однини прикметників чоловічого роду;
 В) Н.-З. в. однини прикметників жіночого роду;
 Г) Н.-З. в. однини прикметників чол. і середнього роду;
 Д) прикметників усіх родів і у всіх відмінках.
9. Числівники відмінювалися
 9.1. ДЬВА А) як іменники на приголосний у множині;
 9.2. ТРИЄ Б) як іменники в двоїні;
 9.3. ЧЕТЫРЕ В) як іменники- і-основ у множині;
Г) як вказівні займенники
Д) за одним типом.
10. Остаточне оформлення числівника як окремої частини мови відбулося
 А) у праслов'янській мові;
 Б) у протоукраїнський період;
 В) у староукраїнський період;
 Г) у середньоукраїнський період;
 Д) триває й досі.
11. Особовими дієслівними формами у староукраїнській мові були
 А) інфінітив;
 Б) перфект;
 В) умовний спосіб;
 Г) дієприкметник;
 Д) аорист.
12. Знайдіть відповідності
 12.1. ДАВАЛЫ СУТЬ А) 1 майбутній;
 12.2. ИМУ ДАВАТИ Б) супін;
 12.3. ДАВАЛА БѢАХЪ В) плюсквамперфект;
 12.4. ДАВААХЪ Г) імперфект;
 12.5. ДАВАТЬ Д) перфект.
13. Знайдіть відповідності
 13.1. Аорист А) походить із 1 майбутнього;
 13.2. Імперфект Б) занепав у кінці XII – поч. XIII ст.
 13.3. Перфект В) занепав у XIV ст.
 13.4. Плюсквамперфект Г) перетворився в сучасн. мин. час;

13. 5. Форма майбутнього синтетичного Д) залишився як складена форма
14. Активні нечленні дієприкметники теперішнього і минулого часу в СУЛМ
 А) існують зараз у повному складі;
 Б) частково втрапилися;
 В) повністю втрапилися як окремі лексеми;
 Г) перейшли в розряд дієприслівників;
 Д) перейшли в прикметники.
15. Активні членні дієприкметники теперішнього часу в СУЛМ
 А) існують зараз у повному складі;
 Б) значною мірою втрапилися;
 В) повністю втрапилися як окремі лексеми;
 Г) перейшли в розряд дієприслівників;
 Д) перейшли в прикметники.
16. Знайдіть відповідності
16. 1. кьде	А) відіменниковий
16. 2. шкода	Б) відчислівниковий
16. 3. двоичи	В) віддієслівний
16. 4. дочиста	Г) відзайменниковий
16. 5. нехотя	Д) відприкметниковий

Рівень 3 (умінь та навичок). Виконайте завдання

1. Покажіть шлях витворення таких українських слів:

Мала (прикм.)

п'ятнадцять

возитиму

2. Поставте давньоукраїнські іменники в заданій відмінковій формі, прокоментуйте витворення сучасних закінчень

Р.в.

Д.в.

ВОЛЬ

ДРУГЪ

СТЕПЬ

3. Надпишіть частиномовну належність, вкажіть старий і новий типи відмінювання іменників, форми дієслів, прикметників, розряди займенників. Виділене слово розберіть морфологічно.

Камо Түръ поскачяше своимъ златымъ шеломамъ посвѣчивая, тамо лежать поганья головы *половецкыя*

Рівень IV (інтерпретації)

Доведіть або спростуйте думку про те, що давньоукраїнський дієприкметник став джерелом витворення нових дієслівних форм і поповнення інших морфологічних класів слів новими словами.

Література

1. Історична граматика української мови / [Жовтобрюх М. А., Волох О. Т., Самійленко С. П., Слинко І. І.]. – К. : «Вища школа», 1980. – 318 с.
2. Компетентнісний підхід у сучасній освіті: світовий досвід та українські перспективи / [під заг. ред. О. В. Овчарук]. – К. : «К.І.С.», 2004. – 112 с. – (Бібліотека освітньої політики).
3. Тархан Л. З. Компетентнісний підхід до створення професійно-педагогічних програм підготовки інженерів-педагогів [Електронний ресурс]. – Режим доступу до тексту: <http://vuzlb.com/content/view/293/84/>

СТРУКТУРА ІНШОМОВНОЇ ПРОФЕСІЙНО ЗОРІЄНТОВАНОЇ МОВЛЕННЄВОЇ КОМПЕТЕНТНОСТІ

Лапіна В. О. Структура іншомовної професійно зорієнтованої мовленнєвої компетентності.

У статті розглянуто структуру професійно зорієнтованої іншомовної мовленнєвої компетентності у порівнянні зі структурою загальної мовленнєвої компетентності, проаналізовано особливості їх компонентів.

Ключові слова: структура мовленнєвої компетентності, базовий компонент, професійно зорієнтований компонент, особистісно зорієнтований компонент, організаційно-мотиваційний компонент; інформаційно-процесуальний компонент, критеріально-результативний компонент.

Лапина В. А. Структура иноязычной профессионально ориентированной речевой компетентности.

В статье рассмотрена структура профессионально ориентированной иноязычной речевой компетентности в сравнении со структурой общей речевой компетентности, проанализирована специфика их компонентов.

Ключевые слова: структура речевой компетентности, базовый компонент, профессионально-ориентированный компонент, личностно-ориентированный компонент, организационно-мотивационный компонент; информационно-процессуальный компонент, критеріально-результативный компонент.

Lapina V. O. Structure of foreign language professionally-oriented speech competence.

The article deals with the structure of professionally-oriented foreign language speech competence comparing with the structure of general speech competence, taking into account specific character of their components.

Key words: speech competence structure, basic component, professionally-oriented component, personally-oriented component, organizationally-motivational component, informationally-procedural component, criteria-effective component.

Актуальність проблеми підвищення рівня професійної іншомовної мовленнєвої компетентності майбутніх фахівців пов'язана із соціально-економічними змінами, що відбуваються в нашій країні: розширення економічних меж України, налагодження міжнародних ділових контактів, створення спільних підприємств, інтенсифікація професійної взаємодії із зарубіжними колегами, утворення єдиного освітянського простору для отримання освіти, проведення досліджень, викладання та стажування в Європейському регіоні. Усі ці перетворення висувають нові вимоги до вищої освіти, особливо до викладання іноземної мови [1, с. 11].

Загальноєвропейські Рекомендації з мовної освіти [5], Програма з англійської мови для професійного спілкування [8] зорієнтовують діяльність ВНЗ на забезпечення такого рівня володіння іноземною мовою, який дозволяє комунікантам реалізувати обмін інформацією іноземною мовою, а також самостійно здійснити пошук, накопичити й розширити обсяг фахових знань у процесі природного іншомовного професійно зорієнтованого спілкування із зарубіжними фахівцями [5, с. 8].

Теоретико-методичний розгляд наукових праць, що з'ясовують питання мовленнєвої компетентності (І. Родигіна, І. Черезова, І. Волкова) та її складових компонентів (З. Бакум, Н. Самохіна й ін.), вивчення психолого-педагогічної теорії механізмів формування мовленнєвої

культури (О. Леонт'єв, М. Жинкін, Л. Петровська), аналіз дисертаційних праць та авторефератів із проблем формування професійно зорієнтованої мовленнєвої компетентності (В. Александров, Н. Самохіна, Н. Сура) дає підстави засвідчити, що структура мовленнєвої компетентності формально споріднена зі структурою мовної компетентності, запропонованою О. Божович.

Отже, ми вважаємо, що структуру мовленнєвої компетентності, як і мовної, теж можна визначити як єдність трьох складових: *мовленнєвого досвіду, знань про мову й чуття мови*, запропонованих О. Божович як складові компоненти структури мовної компетентності [3].

Якщо мовленнєвий досвід як складник мовної компетентності є джерелом формування суб'єктивних знань про мову, правил послуговування нею в усній та писемній формах, то як складник мовленнєвої компетентності він уможливорює реалізацію цих знань і правил у процесі найрізноманітніших видів мовленнєвої діяльності. Коли ж знання про мову у складі мовної компетентності покликані скоригувати і збагатити індивідуальні правила, то в контексті мовленнєвої компетентності вони повинні допомогти висловлюватися точно, ясно, коректно, виявити свою індивідуальність тощо. Чуття мови забезпечує безпосереднє розпізнавання якісних особливостей висловлювання; контролює мовленнєві процеси, викликає особливого роду почуття.

Якщо ж брати до уваги професійну спрямованість мовлення, то треба враховувати фахові особливості складових компонентів структури мовленнєвої компетентності.

Н. Самохіна, розглядаючи структуру професійно зорієнтованої мовленнєвої компетентності (майбутніх юристів) у своєму науковому дослідженні, виокремлює такі компоненти:

- 1) *базовий компонент* – забезпечує ефективну мовленнєву діяльність будь-якого фахівця;
- 2) *професійно зорієнтований компонент* – передбачає знання, уміння та навички, досвід мовленнєвої діяльності та рефлексії, які визначають мовленнєву підготовку студентів до здійснення професійної мовленнєвої діяльності;
- 3) *особистісно зорієнтований компонент* – формується з урахуванням індивідуальних особливостей, схильностей, інтересів студентів, які визначають своєрідність його мовлення, а також впливають на вибір спеціалізації [10].

На нашу думку, запропонована вище структура професійно зорієнтованої мовленнєвої компетентності, яка спрямована у дисертаційному дослідженні Н. Самохіної на формування мовленнєвої компетентності майбутніх юристів, може бути використана для формування та підвищення рівня мовленнєвої компетентності фахівців будь-якої іншої галузі.

Розглянемо версію структури мовленнєвої компетентності з професійною орієнтацією, запропоновану Н. Сурою [11]. У дисертаційній праці витлумачено комунікативну (можемо замінити терміном «мовленнєва»), згідно з позицією самої дослідниці [11, с. 45]) діяльність студентів під час навчання професійно зорієнтованого спілкування іноземною мовою як систему, до структури якої входять три складові компоненти, а саме:

- *організаційно-мотиваційний* – система цінностей;
- *інформаційно-процесуальний* – система знань, умінь і навичок опанування іноземної мови для оволодіння професійними знаннями;
- *критеріально-результативний* – поетапний контроль рівня сформованості іншомовної професійно орієнтованої комунікативної компетентції студентів [11, с. 52].

Проведений аналіз структури іншомовної професійної мовленнєвої компетентності не претендує на повноту охоплення розглянутої проблеми. Проте, на нашу думку, знання її складових компонентів та врахування їхніх особливостей можуть допомогти викладачам ВНЗ правильно організувати роботу в аудиторії для розвитку та покращення фахових мовленнєвих навичок студентів у процесі вивчення іноземної мови для професійного спілкування.

Література

1. Александров В. М. Методика інтенсивного навчання інженерів професійно зорієнтованої англійської мови : дис. ... канд. пед. наук : 13.00.02 / Александров Вячеслав Миколайович. – Запоріжжя, 2008. – 219 с.
2. Бакум З. П. Теоретико-методичні засади навчання фонетики української мови в гімназії : Монографія / Зінаїда Павлівна Бакум. – Кривий Ріг : Видавничий дім, 2008. – 338 с.
3. Божович Е. Д. Учителю о языковой компетенции школьника : психолого-педагогические аспекты языкового образования / Е. Д. Божович. – М. : Моск. психолого-социальный ин-т, 1998. – 287 с.
4. Волкова І. В. Освітні компетенції. Мовна й мовленнєва компетенції як особлива складова освітніх компетентностей / І. В. Волкова // Матеріали II Міжнародної Інтернет-конференції «Нові виміри сучасного світу». – Мелітополь, 2006. – Том 2. – С. 8–10.
5. Загальноєвропейські Рекомендації з мовної освіти : вивчення, викладання, оцінювання / [наук. ред. проф. С. Ю. Ніколаєва]. – К. : Ленвіт, 2003. – 273 с.
6. Леонтьев А. А. Теория речевой деятельности / А. А. Леонтьев. – М. : Высшая школа, 1971. – 294 с.
7. Петровская Л. А. Компетентность в общении : социально-психологический тренинг / Л. А. Петровская. – М. : Изд-во МГУ, 1989. – 216 с.
8. Програма з англійської мови для професійного спілкування / [Г. С. Бакаєв, О. А. Борисенко, І. І. Зуєнок та ін.]. – К. : Ленвіт, 2005. – 119 с.
9. Родигіна І. В. Компетентісно-орієнтований підхід до навчання / І. В. Родигіна. – Х. : Вид. група «Основа», 2005. – 96 с.
10. Самохина Н. В. Формирование речевой компетентности студента-юриста в образовательном процессе вуза : автореф. дис. на соискание науч. степени канд. пед. наук : спец. 13.00.01 «Общая педагогика, история педагогики и образования» / Н. В. Самохина. – Воронеж, 2010. – 25 с.
11. Сура Н. А. Навчання студентів університету професійно зорієнтованого спілкування іноземною мовою : дис. ... канд. пед. наук : 13.00.04 / Сура Наталія Анатоліївна. – Луганськ, 2005. – 227 с.
12. Черезова І. О. Мовленнєва компетентність як одна з головних вимог до індивідуально-психологічних особливостей сучасного вчителя / І. О. Черезова // Психологія. – Бердянськ, 2005. – № 2. – С. 18–22.

СИТУАТИВНИЙ ПІДХІД ДО ПРОФЕСІЙНОЇ ПІДГОТОВКИ ВЧИТЕЛЯ УКРАЇНСЬКОЇ МОВИ

Строганова Г. М. Ситуативний підхід до професійної підготовки вчителя української мови.

У статті проаналізовано сутність ключових понять дослідження, їхній взаємозв'язок. Обґрунтовано доцільність застосування ситуативного підходу до професійної підготовки вчителя української мови. Розкрито основну мету й особливості впровадження ситуативного спрямування на практичних заняттях з методики навчання української мови.

Ключові слова: професійна підготовка, ситуативний підхід, ситуативне навчання.

Строганова А. Н. Ситуационный подход к профессиональной подготовке учителя украинского языка.

В статье анализируется сущность ключевых понятий исследования, их взаимосвязь. Обосновується целесообразность применения ситуационного подхода в профессиональной подготовке учителя украинского языка. Раскрывается основная цель и особенности ситуационной направленности на практических занятиях по методике обучения украинскому языку.

Ключевые слова: профессиональная подготовка, ситуационный подход, ситуативное обучение.

Stroganova G. M. The situational approach to vocational training of the teacher of the Ukrainian language.

In article the essence of key concepts of research, their interrelation has been analyzed. Advisability of application of the situational approach in vocational training of the teacher of the Ukrainian language is determined. The main objective and the features of situational trend at practical lessons on the methods of the Ukrainian language teaching are characterized.

Key words: the vocational training, the situational approach, the situational training.

Стан освіти в Україні характеризується стрімким зростанням темпу оновлення знань, змінами основоположних підходів і принципів навчання, пошуками нового змісту та інноваційних технологій, що відповідали б сучасному рівню розвитку науки. Основне завдання, яке на сьогодні стоїть перед школою, полягає в тому, щоб організувати навчальне середовище, сприятливе для розвитку особистості учня, формування в нього потреби вчитися. Кожен учитель повинен бути готовим до виконання такого завдання. Необхідно переорієнтувати традиційне навчання майбутніх учителів на педагогічні технології особистісно зорієнтовані, компетентнісні, проектної і дослідницької діяльності, інформаційно-комунікативні та ін. Нашому суспільству потрібні сучасні освічені, компетентні, високоморальні фахівці, які зможуть самостійно приймати відповідальні рішення в ситуації вибору.

Теоретико-експериментальні праці А. Вербицького, Н. Борисової, М. Кухарева, М. Поташника, В. Решетько, Г. Савельєва, П. Третьякова, А. Федорової ін., що присвятили свою роботу проблемі впровадження ситуативного підходу в навчальний процес, створили засади для подальшого поглибленого аналізу і появи методичних розробок конкретних навчальних ситуацій. Проблему професійної підготовки вчителя української мови в різний час і в різних аспектах досліджували О. Біляєв, С. Караман, Н. Остапенко, М. Пентилюк, К. Плиско,

О. Потапенко, Т. Симоненко та ін. Проте, як показує розгляд теорії та практики професійної педагогічної освіти, ситуативний підхід застосовується в навчально-виховному процесі різних навчальних закладів фрагментарно і ще не набув широкого впровадження в підготовці майбутніх учителів української мови.

Мета нашого дослідження – на основі узагальнення наявних поглядів щодо поняття ситуативного підходу розкрити його суть як головного чинника вдосконалення підготовки вчителів української мови.

Підвищення рівня інтерактивності освіти доводить необхідність широкого впровадження ситуативного підходу у процес підготовки майбутніх учителів-словесників. Навчання в ситуаціях може використовуватися з різною метою: підготовка до засвоєння знань, ілюстрація загальних положень, вивчення типових ситуацій, вироблення і засвоєння алгоритму прийняття рішень у типових ситуаціях тощо.

Ситуативне навчання сприяє формуванню як предметних умінь і навичок, так і загальнонавчальних, виробленню життєвих цінностей, створенню атмосфери співробітництва, взаємодії, розвитку комунікативних якостей особистості. Ситуативна технологія, як стверджують дослідники, передбачає моделювання конкретних ситуацій, використання рольових ігор, спільне розв'язання проблем на основі аналізу відповідної навчальної ситуації і виключає домінування одного учасника навчального процесу над іншим, однієї думки над іншою.

Під час запропонованого навчання студенти вчать тактовно спілкуватися з учнями, критично й творчо мислити, приймати обґрунтовані рішення. При цьому до роботи залучаються всі учасники навчального процесу. Так, наприклад, один студент під час «програвання» уроку виконує функції вчителя, решта студентів одночасно виступають у ролі учнів (уважно слухають, беруть активну участь в уроці) і в ролі методистів (аналізують урок з погляду його оптимальної організації, добору ефективних методів тощо). У результаті проведеної роботи свою діяльність аналізують і оцінюють студент-вчитель, студенти-учні та студенти-методисти. У кінці практичного заняття розглядають дії кожного з учасників: деталізують незрозумілі фрагменти уроку, вказують на позитивні і негативні епізоди.

Навчання в такий спосіб ґрунтується на взаємодії та взаєморозумінні усіх учасників процесу. Детальний розбір особливостей підготовки і проведення практичного заняття з використанням навчальних ситуацій дає змогу охарактеризувати мотиваційне забезпечення спільної діяльності, дотримання правил навчального співробітництва, використання спеціальних методів і прийомів, оптимізацію системи оцінювання процесу та результатів спільної діяльності, розвиток навичок самоаналізу і самоконтролю індивідуальної та групової діяльності. Індивідуально-груповою роботою передбачає, з одного боку, що від кожного студента

очікують почути його власну думку, а з іншого, – учасником навчання виступає вся аудиторія і всі присутні мають змогу висловлюватися по черзі. Важливою є підсумкова бесіда викладача зі студентами, у ході якої з'ясовуються труднощі, що виникали під час підготовки до практичного заняття, шляхи їх подолання, розставляються акценти на важливих фрагментах навчальних ситуацій, окреслюються перспективи оптимізації освітнього процесу.

Практичне заняття, на якому впроваджується ситуативний підхід, передбачає реалізацію навчально-виховної мети, загальний розвиток студентів, надання кожному з них оптимальної можливості в особистісному становленні й розвитку, розширення шансів самовизначення. *Результатом* є створення дидактичних умов для ситуації успіху майбутнього вчителя у процесі навчальної діяльності, збагачення його мотиваційної, інтелектуальної та інших сфер. Саме така форма організації практичних занять є дуже доречною, бо сприяє формуванню методичної позиції, відповідальності за свою професійну підготовку кожного майбутнього вчителя-словесника.

Під час ситуативного навчання відбувається співпраця, спрямована на досягнення навчальної мети – студенти починають розуміти: як готуватися до уроку, як правильно компонувати навчальний матеріал, як впливати на учнів, які можуть виникати проблемні ситуації в реальному часі. Такий підхід перетворює їх на активних учасників навчального процесу. Майбутні вчителі проводять колективний пошук нових ідей, а також визначають оптимальні шляхи, механізми і технології їх реалізації. Саме колективному розв'язанню завдань допомагає організація дискусій на основі реалізації ситуативного навчання. Колективна форма взаємодії і спілкування навчає студентів формулювати думки фаховою мовою, вільно володіти усним мовленням, слухати, розуміти колег, коректно й аргументовано брати участь у дискусії. Спільна робота вимагає не лише індивідуальної відповідальності та самостійності, але ще й самоорганізації роботи колективу, вимогливості, взаємної відповідальності та дисципліни.

Використання інформаційних технологій допомагає продемонструвати конкретну педагогічну ситуацію, що дає змогу зацентувати увагу на важливіших її компонентах, стимулює інтерес і мотивацію до обраної професії.

Упровадження ситуативного підходу потребує від викладача розуміння суті самого підходу, уміння старанно планувати свою діяльність і діяльність студентів, значної кількості часу, особливо на початкових етапах роботи.

У підвищенні якості практичної підготовки майбутнього вчителя-словесника за допомогою ситуативного підходу основний акцент робиться не на оволодінні готовими знаннями, а на самостійному та творчому здобуванні навичок у ході навчання.

Використання різноманітних навчальних ситуацій на практичних заняттях, заздалегідь ретельно продуманих і підготовлених викладачем, ознайомлює студентів з особливостями використання ситуативного підходу, формує вміння та навички застосовувати цей підхід і на уроках української мови у школі. Майстерність викладача дає змогу моделювати навчальні ситуації, у процесі розв'язання яких студенти готуються до ефективності навчання учнів, удосконалюють культуру професійного спілкування, набувають навичок критичного мислення.

Базою для реалізації ситуативного підходу є ігрова стихія, а центральною фігурою цих ігрових ситуацій є виконавець, тобто майбутній учитель, який у ході реалізації навчальних дій повинен використовувати всі свої розумові та психофізичні ресурси: мислення, пам'ять, увагу, уяву, емоції, волю (важливий фактор ситуації), голос, міміку, жести, паузи. І при цьому студент – виконавець ролі – вчиться діяти. Такий підхід до навчання добре узгоджується і з завданнями подолання психологічних труднощів, перш за все сором'язливості, ніяковості, психологічного напруження, непевності, які можуть з'являтися в деяких студентів у процесі навчання.

Досвід переконує, що така організація методичної підготовки майбутніх учителів української мови сприяє кращому формуванню в них фахової компетенції за умови дотримання комплексу таких педагогічних умов:

- студенти повинні набувати досвіду професійного спілкування;
- навчання має відбуватися в системі конструювання і використання на практичних заняттях ситуативних завдань;
- активне введення усіх студентів у комунікативну діяльність;
- розв'язання ситуативних завдань здійснюється і колективно, й індивідуально.

Особливо цінним стає застосування ситуативного навчання під час вивчення тих тем методики викладання української мови, які потребують порівняльного аналізу, і де бракує однозначного вибору методів, прийомів та засобів навчання, а існують лише пропозиції та думки, і відповідно, прийняття рішення. Для того щоб вдало реалізовувати ситуаційний підхід, викладач у своїй роботі повинен:

- оволодіти засобами організації й управління навчальними ситуаціями, методами планування, стимулювання контролю та оцінки, прийомами системного аналізу;
- уміти проводити порівняльний аналіз методів, прийомів та засобів навчання, які будуть пропонуватися студентами і які є найбільш ефективними для кожної конкретної ситуації;
- уміти вибирати найбільш значеннєві та оптимальні тактики і стратегії навчання для кожної конкретної ситуації.

Складність упровадження ситуативного підходу в навчальний процес полягає в тому, що необхідно до кожного навчального етапу добирати окремі ситуації.

Особливості проведення аналізу навчальних ситуацій виявляються в порядку аналізу навчальних ситуацій:

Факт: Який саме проблемний етап навчання моделюється? Хто є учасниками? Що відомо про ситуацію?

Проблема: Яке питання необхідно з'ясувати, під час розв'язування ситуації? Які правила, вимоги і норми регулюють ситуацію?

Аргумент: Які аргументи можуть бути наведені?

Рішення: Яким буде рішення ситуації? Чому саме таким? Якими можуть бути наслідки такого рішення?

Реалізація ситуативного підходу спирається на ситуативні вправи – це реальні ситуації, що представлені студентам для аналізу. Вони можуть бути запозиченими з досвіду вчителів-словесників. Основні форми реалізації ситуативних вправ: ситуації-ілюстрації, ситуації-оцінки, ситуації-вправління, ситуації-проблеми, рольові ситуаційні ігри. За допомогою цього методу можна проводити аналіз реальних ситуацій, визначати в них ключові проблемні питання, формулювати ідеї щодо можливого розв'язання. У межах ситуативного підходу використовують метод ситуативного аналізу, суть якого полягає в розв'язанні різних завдань відповідно з певними принципами і в певній послідовності. Існують ще деякі важливі методи навчання, але перевага надається методам стимуляції і мотивації навчально-виховним процесом. Специфічними рисами цих методів є: опис конкретної проблемної ситуації; альтернативність розв'язання проблемної ситуації; єдина мета і спільна робота в ході розв'язання; можливість групового оцінювання; попередня готовність студентів до такого типу діяльності; внутрішній настрій усіх, хто бере участь у навчанні.

Успішна реалізація зазначених методів можлива лише за умови виконання фундаментальних завдань:

- формувати свідоме, відповідальне ставлення до майбутньої професії;
- виробляти вміння прогнозування правильного розв'язання проблемних ситуацій;
- удосконалювати навички навчальної діяльності, застосовувати практично теоретичний матеріал;
- контролювати навчальний процес;
- забезпечувати формування цінностей, життєвих настанов.

Отже, не викликає сумнівів те, що вміння і навички, сформовані під час запровадження ситуативного навчання, будуть необхідними у професійній діяльності майбутніх учителів української мови. Ситуативний підхід до їхньої підготовки є комплексним поняттям і характеризується особливостями, спрямованими на створення сприятливих умов для повноцінного саморозвитку, самоосвіти, самореалізації студентів, передбачає мотиваційний, ціннісний, особистісний, розвивальний компоненти. Під час реалізації зазначеного підходу студент із об'єкта

перетворюється на суб'єкт діяльності, стає співавтором навчально-виховного процесу. Ситуативне навчання покликане виконувати функцію проектування й розвитку активної особистості професіонала.

Література

1. Ніколаєнко С. Якість вищої освіти в Україні : погляд у майбутнє / С. Ніколаєнко // Вища школа. – 2006. – № 2. – С. 3–23.
2. Ситуаційна методика навчання : український досвід : зб. статей / Упорядник О. Сидоренко, В. Чуба. – К. : Центр інновацій та розвитку, 2001. – 256 с.
3. Ситуационный анализ, или Анатомия кейс-метода / Под ред. проф. Ю. П. Сурмина. – К. : Центр инноваций и развития, 2002. – 286 с.
4. Як викладати ситуаційні вправи / За ред. О. І. Сидоренка. – [2-ге вид.]. – К. : Центр інновацій та розвитку, 1999. – 64 с.
5. Ягунов В. В. Педагогіка : [навч. посібник] / В. В. Ягунов. – К. : Либідь, 2003. – 560 с.

УДК 372.881.161.1

И. Ю. Токарева

ПРИЁМЫ ЭВРИСТИЧЕСКОГО ОБУЧЕНИЯ ПРИ ИЗУЧЕНИИ ИНТЕРАКЦИИ ЯЗЫКА И КУЛЬТУРЫ

Токарева И. Ю. Приёмы эвристичного навчання при вивченні інтеракції мови та культури.

У статті розглядаються прийоми евристичного навчання, які можна застосувати при формуванні лінгвокультурологічної компетенції школярів.

Ключові слова: лінгвокультурологічна компетенція, мова, культура, навчання.

Токарева И. Ю. Приёмы эвристического обучения при изучении интеракции языка и культуры.

В статье рассматриваются приёмы эвристического обучения, которые можно применить при формировании лингвокультурологической компетенции школьников.

Ключевые слова: культурно языковая компетенция, язык, культура, обучение.

Tokareva I. U. Receptions of heuristic training at studying of interaction of language and culture.

In article receptions of heuristic training which can be applied at formation linguistic-culturalism the competence of schoolboys are considered.

Key words: cultural language competence, language, culture, training.

Как было сказано ранее, основными методами, на которые опирается методика эвристического обучения, является проблемный и частично-поисковый. Рассмотрим основные методические приёмы и формы, которые может использовать учитель при создании проблемной ситуации.

К эвристическим формам образовательной деятельности относятся: уроки, олимпиады, погружения, ролевые игры, проекты и др. Определим их особенности. Эвристический урок включает в себя задания, учитывающие лингвокультурологическую интерпретанту. Например, 1) *Рассмотрите очертания букв кириллицы. На каких трёх геометрических фигурах построены очертания букв? Что символизировали эти фигуры?*; 2) *Приведите примеры каламбуров. Можно ли их перевести на другой язык? Сделайте вывод*; 3) *Как вам известно, неконечные русские слоги строятся по закону открытого слога. Можно ли этот факт связать с особенностями русского ландшафта,*

бескрайними равнинами, отражающими невучесть, восходящий рисунок русской интонации?

Эвристическое погружение – форма обучения, при которой в течение нескольких дней сохраняется образовательная доминанта, обеспечивающая личностное познание учениками образовательного объекта с помощью эвристических методов обучения. Погружение происходит в определенную историческую эпоху, в произведение, в национальную культуру. Как правило, эвристическое погружение состоит из серии образовательных ситуаций. Так, учитель может предложить учащимся познакомиться с текстом «Повести временных лет», погрузиться в историческую эпоху и ответить на вопросы. *Почему князь Владимир выбрал греческую религию? Что его оттолкнуло в других религиях? Учитывал ли князь Владимир мировоззрение русских, особенности их жизнеустройства?*

Творческие задания могут отличаться по типу, объему, времени их выполнения. Методика формирования культурно-языковой компетенции включает задания по интерпретации языковых фактов, эксперименты с культурно маркированными единицами, моделирование, сопоставление явлений разных языков, написание сочинений на лингвокультурологические темы.

При разработке заданий учитель может использовать ряд приёмов. Приём вживания в предмет изучения. Так, для активизации познавательной деятельности учитель может предложить учащимся представить себя иностранцами, приехавшими в Россию, посмотреть иными глазами на привычные явления. Рождающиеся при этом мысли, ощущения и есть эвристический образовательный продукт ученика.

Приёмы изучения и комментирования внутренней формы знака. О сильном дожде русские говорят: *льёт как из ведра*. В английском и немецком языке также имеются фразеологизмы, обозначающие сильный дождь. Если буквально, пословно перевести немецкий и английский фразеологизмы, соответствующие русскому, получим – *дождь льёт как на дохлую собаку, дождь идёт кошками и собаками*. Таким образом, одна и та же мысль в разных языках может быть представлена по-разному. Как вы думаете, почему? Сделайте вывод о том, можно ли фразеологизмы переводить на другой язык.

Приёмы выдвижения гипотезы. Например, что бы было, если в русском языке отсутствовали заимствования.

Приёмы гиперболизации. Например, придумайте максимальное число ласкательных вариантов вашего имени.

При решении проблемной задачи учителю рекомендуется использовать приёмы мозгового штурма. Основной задачей здесь является сбор как можно большего числа идей в результате освобождения учащихся от инерции мышления и стереотипов. Эвристический подход культивирует

право на личные трактовки положений дел. Учащиеся анализируют проблемную ситуацию, затем генерируют идеи, дают им оценку, систематизируют. Окончательно отбираются только те идеи, которые не были отвергнуты критическими замечаниями и контридеями.

Одним из распространённых приёмов является изложение различных точек зрения на один и тот же вопрос. Приведём пример использования данного приёма.

Прочитайте мнения двух учёных-лингвистов о заимствованиях.

Ф. А. Литвин пишет: «...Призывы к спасению русского языка исходят из неверия в его жизнеспособность... Напротив, из предыдущего опыта следует, что русский язык «вынесет всё, что Господь ни пошлёт».

А. С. Шишков был ярким противником заимствований. Он предлагал, чтобы все заимствования были бы заменены русскими словами. Например, предложение Франт идёт из цирка в театр по бульвару в калошах, по его мнению, следовало заменить на Хорошилище грядёт по гульбищу из ристалища на позорище в мокроступах.

Дж. Свифт писал: «...Но более всего я желаю, чтобы обдумали способ установить и закрыть наш язык навечно, после того как будут внесены в него те изменения, какие сочтут необходимыми. Ибо, по моему мнению, лучше языку не достичь полного совершенства, нежели постоянно изменяться. И мы должны остановиться, в противном случае наш язык в конце концов неизбежно изменится к худшему».

С каким из них вы согласны, а может, не согласны ни с одним? Можно ли обойтись без заимствований. Согласитесь ли вы с мыслью, что заимствования удовлетворяют мыслительные потребности человека, то есть помогают ему глубже понять что-то, выразить свою мысль, что заимствования заполняют пустые клеточки в той или иной языковой картине мира?

Учитель может побудить обучаемых делать сравнения, сопоставления, обобщения, выводы. Приведём пример такого задания.

Заполните пустые клетки таблицы. Сделайте вывод о несоответствии значений языковых эталонов во вьетнамском и русском языках.

Слово – языковой эталон.	Значение языкового эталона во вьетнамском языке	Значение языкового эталона в русском языке
<i>Свинья</i>	«глупость»	
<i>Медведь</i>	«наглость»	

Учитель подводит учащихся к проблеме и сам предлагает путь её решения. В некоторых проблемных задачах применение знаний выступает как результат решения. Это задачи поисковые, требующие отвлечения от ранее усвоенных способов решения, нахождения новых, умения вести поиск в разных направлениях. При решении творческой задачи учащиеся совершают для себя открытие. Примером такой задачи может быть

лингвокультурологическая интерпретация лексического значения с опорой на когнитивные команды-операторы.

В ходе решения проблемной ситуации учащийся должен усвоить новые знания, но при этом предлагаемые задания всегда основываются на уже известных. Выполнение учебных задач всегда завершается фазой контроля и корректировки.

Эффективной для лингвокультурологических приращений будет и система нестандартных развивающих заданий, разработанная И. М. Подгаецкой, среди которых выделяются опознавательные (предполагающие узнавание тех или иных явлений), объяснительные (предусматривающие объяснение фактов), занимательные (синтезирующие задачи, которые решаются двумя предыдущими типами заданий). Так, при изучении языковых эталонов и символов учащимся предлагаются задания из ряда слов найти языковой символ или эталон, в процессе рассмотрения переносных значений учащиеся выполняют задания по комментированию выбора того или иного образа. Предлагаемая методика включает ряд занимательных упражнений. Например, на уроке повторения и закрепления знаний по теме «Лексика» ученикам предлагается написать плач, заклинание с использованием языковых символов и эталонов.

Методика формирования культурно-языковой компетенции личностно-ориентирована. Это означает, что функция учителя сводится к роли организатора самостоятельной активной познавательной деятельности учащихся. Деятельность учителя направлена не столько на контроль знаний и умений, сколько на диагностику деятельности учеников, чтобы правильно организовать процессы познания деятельности учащихся. Такой подход к обучению получил название холистического в трудах Р. Миллера и Дж. Макса Винго. Основной идеей этого подхода является концентрация внимания педагога на целостной личности человека, забота о развитии не только его интеллекта, гражданского чувства ответственности, но и духовной личности с эмоциональными, эстетическими, творческими задатками и возможностями развития. Очевидно, что при личностно-ориентированном обучении учитель учитывает особенности психического склада ребёнка, его характера и темперамента.

Задания позволяют интегрировать уроки русского языка с уроками литературы, истории, мировой художественной культуры, изобразительного искусства, музыки, иностранного языка. Так, при изучении тем «Антонимы. Типы антонимов. Антонимический ряд. Способы образования антонимов. Словари антонимов. Функции антонимов в речи», «Тематические группы слов» учащимся предлагается сравнить языковые единицы русского и иностранных языков.

Сложность, новизна, а подчас и малодоступность материала определяют активное использование таких приёмов, как рассказ, лекция,

беседа и др. Данные приёмы позволяют учителю передать большой объём новой информации, а ученику получить систематизированное изложение данного вопроса. Учебники русского языка не изобилуют материалами лингвокультурологического характера. Теоретические обобщения отсутствуют вовсе. Закрывать эту брешь может только информация, исходящая из уст учителя. При составлении лекции учителю следует придерживаться принципа доступности, теоретические положения не должны быть перегружены, их следует хорошо иллюстрировать примерами. Данные формы работы нельзя воспринимать как уменьшающие активность учащихся. Диалоговая форма изложения, проблемные вопросы, интересные примеры активизируют познавательную деятельность учеников. Рассказ может быть применён на всех этапах урока. Он может играть роль вступления, заключения. Характер материала – раскрытие сущности взаимодействия языка и культуры – заставляет учителя вскрывать закономерности, причинно-следственные связи, существенные черты явления, что придаёт изложению характер объяснения. Изложение материала может осуществляться индуктивным (от рассмотрения конкретного примера) или дедуктивным (от теоретических положений) методами.

Изложение материала может проходить в виде демонстрации способов интерпретации лингвистического явления в категориях культуры. Каждая из целей, отражающих этапы обучения, достигается определённым набором приёмов. Для того чтобы обеспечить понимание, целесообразно использовать беседу, рассказ, разъяснение нового, выражение неизвестного через известное, привязку новых знаний к старым. Так, ведущая роль этим приёмам отводится при изучении темы «Что изучает лексика», темы «Что такое образное основание», где учитель рассказывает о том, что лексика отражает жизнь, мысли, чувства народа, вводит понятия *мировосприятие, миропонимание, картина мира, культура, образное основание*; демонстрирует, как связано образное основание с мировосприятием. К перечисленным приёмам мы прибегаем в тех случаях, когда учебный материал отличается новизной, теоретической сложностью, неосвещённостью в учебной литературе.

Запоминание достигается повторением, заучиванием. Так, при изучении темы «Слово и фразеологизм. Употребление фразеологизмов в речи» учитель предлагает учащимся вспомнить рассмотренные на прошлом уроке понятия.

Применение знаний по правилу предполагает выполнение упражнений. Например, при подготовке к написанию сочинения «О чём мне поведало значение слова или фразеологизма» учащиеся применяют свои знания по правилу (образцу) лингвокультурологической интерпретации значения.

Применение знаний в новых условиях предполагает постановку проблемы, творческие задания разного типа, решение задач на новом материале, усложнение задач, выполнение нетиповых заданий. Так, при изучении темы «Многозначное слово. Прямое и переносное значение» учащиеся знакомятся с понятиями *языковой символ* и *языковой эталон*, после чего классу предлагаются задания найти слова-эталон и символы, сопоставить языковые эталоны вьетнамского и русского языков, определить взаимосвязь количества значения многозначного слова со степенью ценности обозначаемого им понятия.

Ещё одним способом развития культурно-языковой компетенции является работа над проектом. В методической литературе этот способ часто именуется как метод проектов. Данный вид учебной деятельности носит исследовательский характер и включает в себя следующие этапы:

- 1) определение проблемы, цели и задач деятельности;
- 2) выдвижение гипотезы исследования;
- 3) обсуждение методов исследования;
- 4) выявление круга источников исследования;
- 5) план исследования;
- 6) выбор способа оформления результатов исследования.

Проектную деятельность целесообразно включать при выполнении больших самостоятельных заданий. Например, при изучении раздела «Имя существительное» учащимся предлагается проектное задание: «Улицы моего города».

1. Учащиеся должны собрать названия улиц своего города.
2. Собранные названия необходимо сгруппировать по принципу: *признак, положенный в основу названия улицы*.
3. Проследить, менялись ли названия улиц. Чем были обусловлены эти изменения?
4. Ученики должны попытаться сделать вывод об особенностях мировоззрения жителей города по склонности выбирать те или иные признаки называния.
5. Оформить результаты своего исследования в виде небольшого доклада.

Таким образом, методика формирования культурно-языковой компетенции актуализирует эвристический подход в учебном процессе и основывается на принципе продуктивного образования, указывающего на то, что качество образования определяется не столько полнотой изучения известной информации, сколько уровнем приращения к ней нового, качеством созданного учениками образовательного продукта. Разрабатываемая методика включает разнообразные формы эвристического обучения: эвристический урок, эвристическое погружение, проектную деятельность, задания по интерпретации языковых фактов, эксперименты с культурно маркированными единицами, моделирование,

сопоставление явлений разных языков, написание сочинений на лингвокультурологические темы. В ходе выполнения заданий может быть использован ряд приёмов: приём вживания, комментирования внутренней формы знаков, гиперболизации, выдвижения гипотезы, анализа различных точек зрения. Рассмотренные приёмы придают процессу обучения осмысленный характер, блокируют у учащегося стереотип, что новая информация не нужна.

Литература

1. Хуторской А. В. Эвристическое обучение : теория, методология, практика : [научное издание] / А. В. Хуторской. – М. : Международная педагогическая академия, 1998. – 266 с.

УДК 371.134:33

С. М. Хоцкіна

ПСИХОЛОГІЧНІ ЧИННИКИ У ПРОЦЕСІ ФОРМУВАННЯ КОМУНІКАТИВНОЇ КОМПЕТЕНТНОСТІ МАЙБУТНІХ ВИКЛАДАЧІВ ЕКОНОМІКИ

Хоцкіна С. М. Психологічні чинники у процесі формування комунікативної компетентності майбутніх викладачів економіки.

На основі узагальнення пріоритетних психологічних надбань юнацького віку та зростання статусу категорії спілкування автором статті виокремлено психологічні умови та передумови формування комунікативної компетентності, які недостатньо конкретизовано в науковій літературі. Визначено факультативні психолого-педагогічні чинники, які сприятимуть формуванню комунікативної компетентності майбутніх викладачів економіки.

Ключові слова: студентський вік, психологічні умови, психологічні передумови, формування комунікативної компетентності, майбутній викладач економіки.

Хоцкіна С. Н. Психологические факторы в процессе формирования коммуникативной компетентности будущих преподавателей экономики.

На основе систематизации приоритетных психологических разработок юношеского периода и роста статуса категории общения автором статьи выделено психологические условия и предпосылки формирования коммуникативной компетентности, которые недостаточно конкретизированы в научной литературе. Определены дополнительные психолого-педагогические факторы, способствующие формированию коммуникативной компетентности будущего преподавателя экономики.

Ключевые слова: студенческий возраст, психологические условия, психологические предпосылки, формирование коммуникативной компетентности, будущий преподаватель экономики.

Hotskina S. N. Psychological Factors of Communicative Competence Formation Process of Future Economics Teachers.

On the basis of systematizing prior psychological developments of youthful period and growth of communication category status, psychological conditions and preconditions of communicative competence formation which are insufficiently concretized in the scientific literature are marked by the author of the article. In addition, psychological and pedagogical conditions assisting communicative competence formation of future economics teachers are defined.

Key words: student's age, psychological conditions, psychological preconditions, communicative competence formation of future economics teachers.

У процесі визначення психологічних чинників формування комунікативної компетентності необхідно виходити з того, що студенти повинні оволодіти нею в умовах вишу. За інших обставин – у майбутній

професійній діяльності – їм доведеться опанувувати її самотужки, оскільки знання й уміння є взаємозалежними частинами структури будь-якої діяльності.

Отже, потрібно з'ясувати психічні особливості розвитку студентського віку, оскільки зазначений період пов'язаний із розвитком самосвідомості, розв'язанням завдань професійного самовизначення, формуванням пізнавальних та професійних інтересів [3, с. 606]. Найчастіше психологи хронологічні межі юності поділяють на два періоди: рання юність (15 – 18 років) і пізня юність (18 – 23 роки).

Схематично психологічний зміст юності подаємо на рис.

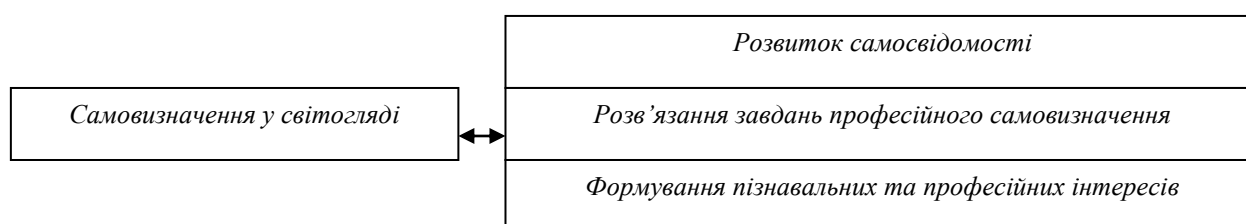

Рис. 1. Психологічний зміст юності

Доцільно також узагальнити і виокремити тлумачення різними авторами аспектів пріоритетності психічного розвитку студентського віку (див. табл. 1).

Таблиця 1

Особливості психічного розвитку студентського віку

Автор	Психологічний зміст поняття
1	2
<i>Р. Бернс</i>	<i>Проблеми пошуку ідентичності, формування «глобальної» «Я – концепції» посідають перше місце; зростає діапазон ролівого вибору. Відповідно, стандарти й цінності суспільства можуть суперечити очікуваним та сформованим типам поведінки особистості.</i>
<i>Б. Ананьєв</i>	<i>Бурхливе зростання коефіцієнтів розумового розвитку, накопичення інтелектуального потенціалу, активізація пізнавальної діяльності.</i>
<i>А. Мудрик</i>	<i>Інтенсивний процес самовизначення відбувається на основі вже сформованих уявлень і являє процес «визначення себе у світі»</i>
<i>В. Худик</i>	<i>Провідними потребами особистості є: формування світогляду, виявлення соціальної позиції, вибір майбутнього соціального становища та засобів досягнення мети.</i>
<i>Л. Балабанова</i>	<i>Становлення функціонального оптимуму.</i>
<i>Н. Рижих</i>	<i>Подвійний характер самосвідомості особистості часто супроводжується емоційною кризою, здатною викликати комунікативну й пізнавальну пасивність, сумніви щодо правильності вибору професії.</i>
<i>М. Хусаїнова</i>	<i>Результат професійного самовизначення виражається професійною позицією в комплексі афективних, когнітивних і рефлексивно-поведінкових компонентів.</i>

<i>З. Підручна</i>	<i>Відбувається становлення характеру, удосконалюється культура мислення, оперативна пам'ять, увага, підвищується рівень самостійності, наукового і професійного розвитку.</i>
<i>Г. Рудь</i>	<i>Потребують формування інтернальність, почуття реальності, стратегічність мислення, креативність, гнучкість, безконфліктність, комунікабельність, емоційна врівноваженість і цілеспрямованість.</i>
<i>О. Вітковська</i>	<i>Професійне самовизначення розглядається у зв'язку з процесами визначення у світогляді, особистісного і соціального самовизначення.</i>

Науковцями доведено, що на студентський вік припадає процес активного розвитку самоаналізу і самооцінки. Відповідно, набувають енергійності пізнавальні функції й інтелект. Як бачимо, до психологічних надбань юнацького віку можна віднести формування соціальної позиції та основ світогляду особистості; активізацію процесів становлення суб'єктивної картини світу.

Логіка розвитку психології зумовлює поступове зростання ролі та статусу категорії спілкування. У більш ширшому значенні компетентність у спілкуванні визначаємо як компетентність у міжособистісному сприйнятті, міжособистісній комунікації та міжособистісній взаємодії.

Аналіз психологічної літератури дає підстави стверджувати, що об'єктом дослідження є діяльність людини, тому під час визначення психологічних умов маємо на увазі винятково зовнішні обставини діяльності. Зауважимо, що факти, пов'язані з виокремленням умов та передумов формування комунікативної компетентності недостатньо систематизовані в науковій літературі. Поняття «умова» розуміють як необхідний аспект, що уможливорює здійснення, утворення чогось або сприяє чомусь [2, с. 717]. Тоді як «передумова» – попередня умова існування, виникнення діяння чого-небудь [1, с. 909].

Відтак виокремлення умов, що забезпечують розвиток комунікативної компетентності майбутнього фахівця, дозволить установити закономірності досягнення позитивних результатів у процесі вивчення педагогічних дисциплін загалом і формування комунікативної компетентності майбутнього викладача економіки зокрема; окреслити шляхи подальшого вдосконалення досліджуваної проблеми.

Узагальнивши досвід провідних науковців у вивченні зазначеної проблеми, вважаємо за необхідне навести систему психологічних умов, які, будучи зовнішньо структуровані, сприятимуть більш точному визначенню психологічних передумов формування комунікативної компетентності, що безпосередньо належить внутрішньому аспекту досліджуваної дефініції. До цих умов відносимо:

- урахування особливостей психічного розвитку періоду ранньої юності;

- залучення теоретичних професійних знань у реальну навчальну діяльність студента як способу досягнення мети у формуванні комунікативної компетентності;
- розкриття можливостей особистості студента, потенціалу його професійного розвитку в подальшій навчально-виробничій діяльності у процесі вивчення педагогічних дисциплін;
- особистісне прийняття саморозвитку як різновиду діяльності;
- пізнання внутрішнього світу студентів через організацію міжособистісного спілкування (у єдності та взаємозв'язку трьох складових: перцептивної, комунікативної, інтерактивної);
- сформованість рефлексивного ставлення до себе як до суб'єкта професійного спілкування;
- надання можливостей творчого використання науково-теоретичних знань та практичних навичок із педагогічних та спеціальних дисциплін у процесі проходження педагогічної практики;
- установа взаємодії між студентами в навчальному процесі, що є запорукою розвитку комунікативних умінь;
- успішний соціальний досвід та професійне самовизначення особистості.

Проаналізувавши зміст підготовки майбутнього викладача економіки, нами визначено факультативні (додаткові) психолого-педагогічні умови, які впливатимуть на формування комунікативної компетентності:

- спрямованість навчально-виховного процесу на розвиток у майбутніх викладачів економіки комунікативної компетентності;
- безперервність професійної підготовки студентів до педагогічної діяльності;
- установа суб'єкт-суб'єктних взаємин між студентами та викладачами;
- виховання готовності майбутнього фахівця до індивідуально-професійного розвитку і самовдосконалення;
- сприяння діалогічності навчального процесу;
- урахування специфіки фахових дисциплін.

Тому роботу зі студентами-економістами необхідно побудувати так, аби якомога частіше спонукати їх до мисленнєвої діяльності, самостійного пошуку шляхів розв'язання суперечностей в осмисленні проблем. За умови створення ситуації живого спілкування, у якій наявні різні погляди, самостійне мислення, – мовлення стає більш змістовним та аргументованим.

На основі аналізу наукових підходів провідних психологів (Г. Андреева, О. Брудний, Л. Виготський, А. Деркач, М. Заброцький, І. Зимня, Ю. Ємельянов, А. Кармінський, Г. Костюк, Л. Петровська) й узагальнення аспектів дослідження проблеми формування комунікативної

компетентності було виокремлено психологічні передумови, до яких відносимо:

- виявлення мотиву процесу сприйняття й розуміння висловлювання;
- розвиток індивідуальних психічних процесів та свідомості;
- розвиток внутрішніх властивостей особистості;
- володіння мовленнєвою компетенцією;
- установлення потреби як рушійної сили мовленнєвої діяльності;
- виокремлення здібностей, зокрема комунікативних, як стійких особистісних властивостей;
- окреслення позитивної мотивації в поєднанні з внутрішнім мотивом навчання;
- визначення мети як спрямованості конкретної особистості у формуванні комунікативної компетентності.

Названі передумови є підґрунтям розвитку і формування комунікативної компетентності студента-менеджера. Підхід до організації формування комунікативної компетентності із врахуванням виокремлених психологічних умов та передумов створить належні умови навчання, сприятиме розвитку пізнавального інтересу в студентів економічного вишу – майбутніх викладачів економіки.

Література

1. Великий тлумачний словник сучасної української мови (з дод. і доповн.) / [укл. і гол. ред. В. Т. Бусел]. – К. : Ірпінь: ВТФ «Перун», 2005. – 1728 с.
2. Сучасний тлумачний словник української мови : [ред.-упоряд. В. В. Дубічинський]. – Х. : ВД «Школа», 2006. – 832 с.
3. Психологічний тлумачний словник найсучасніших термінів. – Х. : Прапор, 2004. – 640 с.

УДК 811.161.2(07)

Н. В. Янчук

НАВЧАЛЬНІ ВПРАВИ ІЗ СУЧАСНОЇ УКРАЇНСЬКОЇ ЛІТЕРАТУРНОЇ МОВИ У ФАХОВІЙ ПІДГОТОВЦІ МАЙБУТНЬОГО ВЧИТЕЛЯ-СЛОВЕСНИКА

Янчук Н. В. Навчальні вправи із сучасної української літературної мови у фаховій підготовці майбутнього вчителя-словесника.

У статті визначено місце навчальних вправ із сучасної української літературної мови у фаховій підготовці майбутніх учителів-словесників, а також обґрунтовано доцільності її впровадження в практику роботи вищої школи.

Ключові слова: вправи, навчальні вправи, лексикологія, фразеологія.

Янчук Н. В. Учебные упражнения по современному украинскому языку в профессиональной подготовке будущего учителя-словесника.

В статье определяется место учебных упражнений по современному украинскому языку в профессиональной подготовке будущего учителя-словесника, а также обосновано целесообразность её внедрения в практику работы высшей школы.

Ключевые слова: упражнения, учебные упражнения, лексикология, фразеология.

Yanchuk N.V. Training Exercises on Modern Ukrainian Literary Language in Future Philologist's Professional Preparation.

In the article a role of training exercises on modern Ukrainian literary language in future philologist's professional preparation has been determined, an expediency of their introduction in the practice of higher school has been proved.

Key words: exercises, training exercises, lexicology, phraseology.

Сьогодення визначає головну мету навчання мови: «сприяти розвитку цілісної особистості того, хто вивчає мову, та його самоусвідомлення шляхом збагачення досвіду, розуміння відмінностей між іншими мовами та культурами. Реінтеграція численних складників у єдине ціле, що гармонійно розвивається, має бути покладена на викладачів і тих, хто вивчає мову» [4, с. 1]. Це ще раз підтверджує роль учителя-словесника у процесі формування мовної особистості й необхідність упровадження нових підходів щодо його фахової підготовки, що й висуває нові вимоги до програми з сучасної української літературної мови.

Проблема фахової підготовки майбутніх учителів-словесників не нова, хоча останнім часом різні її аспекти усе більше цікавлять лінгводидактів, про що свідчать публікації в науково-методичній літературі; у дослідженнях більше уваги приділяють проблемам розвитку мовної особистості, формування культури мовлення майбутніх учителів-словесників і вчителів початкових класів, їхньої мовленнєвої компетенції (М. Вашуленко, Л. Паламар, В. Каліш, К. Климова, Т. Симоненко та інші). Дослідження видів вправ, їх класифікацій у сучасній лінгводидактиці в основному орієнтовано на шкільний курс мови (О. Біляєв [2–3], Л. Варзацька, С. Караман [5], В. Мельничайко [6], М. Пентилюк [8], Л. Скуратівський [10] та інші).

Актуальність дослідження полягає в тому, що ми пропонуємо визначити місце навчальних вправ із сучасної української літературної мови в фаховій підготовці майбутніх учителів-філологів. Досліджувана нами проблема є продовженням роботи щодо реалізації функціонально-комунікативного підходу до вивчення лексики та фразеології у фаховій підготовці майбутніх учителів-словесників, необхідність і доцільність якої було обґрунтовано нами у попередніх публікаціях.

Мета публікації – визначення місця навчальних вправ у фаховій підготовці майбутніх учителів-словесників, а також обґрунтування доцільності її впровадження в практику роботи вищої школи.

У фаховій підготовці майбутніх філологів усі розділи курсу сучасної української літературної мови посідають важливе місце, але особлива роль належить вивченню лексики й фразеології, що сприяє збагаченню інтелектуальних здібностей студентів, вихованню в них, як і в школярів, почуття любові до рідного слова, формує розуміння його багатства, краси, виражальних властивостей, виховує повагу до рідної мови, а отже, й до її носіїв, до держави, і, звичайно ж, сприяє формуванню лексикологічних та фразеологічних умінь, що є передумовою для подальшої роботи з рідної

мови в різноманітних напрямках – формування орфографічних, граматичних навичок тощо. Саме знання лексичних і фразеологічних явищ створюють базу для подальшої роботи, спрямованої на різнопланове вивчення лінгвістичних явищ, з одного боку, і на вироблення у студентів умінь і навичок вільного володіння лінгвістичними одиницями в різноманітних ситуаціях спілкування – з іншого, адже досконале володіння лексико-фразеологічними одиницями рідної мови забезпечує передусім функціонування мови як основного засобу спілкування.

На жаль, практика роботи вищої школи, вивчення досвіду роботи вищих навчальних педагогічних закладів показують, що розроблені нові підходи ще й досі не впроваджені в практику викладацької діяльності: тут часто переважає системний підхід щодо вивчення лінгвістичного матеріалу, а отже, домінуючим залишається системний опис лінгвістичних одиниць і явищ та їхнє теоретичне осмислення, що недостатньо сприяє активному сприйняттю лінгвістичного матеріалу, орієнтованого на акти комунікації.

Сучасне заняття у вищій школі, як, до речі, і шкільний урок, повинне органічно поєднувати зміст і форму, причому зміст, на думку О. Біляєва, є головним, адже важливо охопити певний обсяг теоретичних відомостей та інформації, засвоєння яких збагачувало б студентів новими науковими знаннями, мовними й мовленнєвими вміннями та навичками [3, с. 2]. Важливим завданням процесу навчання є розуміння студентами практичної значущості матеріалу, що вивчається, – розуміння ними суспільної та особистісної ролі мови та мовних одиниць, що стане основою досконалого володіння усіма мовними засобами, а отже, сприятиме формуванню комунікативної компетентності майбутнього вчителя-словесника.

Специфіка проведення занять у вищій школі істотно відрізняється від традиційної форми проведення шкільного уроку, що зумовлено особливостями організації навчального процесу у вищій школі та специфікою проведення занять, їх форм, адже тут існує поділ занять на лекційні, практичні та лабораторні, а це вимагає чіткого розмежування форм роботи – подачі теоретичного матеріалу під час читання лекцій, закріплення набутих знань і вироблення відповідних лінгвістичних умінь і навичок – на практичних заняттях, а також їх закріплення при проведенні лабораторних занять.

Наразі варто відзначити у вищій школі, як і в середній, пошук нових форм і методів проведення заняття, що покликано якнайповніше сприяти формуванню мовленнєвої компетентності майбутніх учителів-філологів. Сучасність вимагає створення на заняттях таких умов, які б забезпечили залучення студентів до свідомої практичної мовленнєвої діяльності, адже часто, як ми зазначали, спостерігається орієнтація на засвоєння лише мовної системи, але бездоганні теоретичні знання про мовні одиниці певного рівня (фонетичні, лексичні, граматичні) ще не є основою їх

вільного застосування в мовленні, а отже, і не сприятимуть формуванню належного рівня відповідних мовленнєвих умінь і навичок. Результатом цього стає недостатньо високий рівень мовленнєвої культури майбутніх учителів-словесників, що є неприпустимим у їхній подальшій роботі й у повсякденному спілкуванні.

Тому перед сучасною системою освіти стоїть завдання вибору таких форм і методів навчання, які б сприяли реалізації функціонально-комунікативного підходу до навчання мови, що є основою безперервного формування мовної, мовленнєвої та комунікативної компетентності майбутніх випускників.

У цьому контексті необхідно відзначити надзвичайну роль вправ під час опрацювання та закріплення виучуваного теоретичного матеріалу, але їх не можна розглядати лише як ілюстрації до теоретичного матеріалу з мови, вони безпосередньо пов'язані з цим матеріалом, ілюструють його, а також служать основою вироблення та вдосконалення певних лінгвістичних умінь і навичок, що передбачає кількаразове повторення певних дій.

Вправи необхідно виконувати постійно, у певній послідовності, з дотриманням основних дидактичних і методичних вимог, пам'ятаючи, що «систематичність вправ є першою і найголовнішою основою успіху» [11, с. 502]. Не можна не погодитися з думкою О. Біляєва, який вважає, що «потрібна струнка система практичних завдань і вправ з кожного розділу шкільного курсу. Добираючи вправи до уроку, слід урахувувати як зміст матеріалу, що вивчається, так і характер завдань та способи їх виконання, сполучення вправ, послідовність за ступенем труднощі (від простих до складніших)» [2, с. 4]. У розробці системи вправ щодо підготовки студентів філологічних спеціальностей такі положення є також цілком доречними та слушними і повинні бути взяті за основу.

Але як у сучасній лінгводидактиці, так і в нашому дослідженні, досить-таки важко виробити єдину класифікацію вправ: це пояснюють, передусім, тим, що в основу такої класифікації можуть бути покладені різні ознаки та критерії, за якими розрізняють вправи: за функціональною спрямованістю, за видами мовленнєвої діяльності, за характером формулювання завдань і за навчальною метою, за характером діяльності.

Під системою роботи з лексикології та фразеології розуміємо цілеспрямований організований процес збагачення мовлення студентів лексико-фразеологічними одиницями й формування в них умінь і навичок функціонального їх використання у власному мовленні.

До навчальних вправ (основна група вправ у забезпечення процесу засвоєння навчального матеріалу й, відповідно, у виробленні певних умінь і навичок) належать такі, основне завдання яких полягає у виробленні в майбутніх учителів-філологів системи чітко сформованих умінь і навичок застосування знань із лексикології та фразеології сучасної української літературної мови, а отже, – у підготовці їх до вільного, бездоганного,

стилістично виправданого використання лексико-фразеологічного багатства рідної мови в різноманітних ситуаціях спілкування.

Як показує практика, часто ми не виділяємо якусь одну ознаку, за якою можна було б класифікувати ті чи ті вправи: так, наприклад, у межах навчальних завдань варто виділити їхні різні групи залежно від характеру формулювання завдання й навчальної мети – монозавдання та комплексні завдання. Ми надаємо перевагу так званим комплексним завданням, метою яких є формування й вироблення одних умінь і навичок (наприклад, правил уживання м'якого знака й апострофа) і закріплення інших (лексичних умінь та навичок вільного висловлення власної думки в певній комунікативній ситуації). Завдання такого типу варто виконувати під час вивчення всіх розділів курсу сучасної української літературної мови, а не обмежуватися лише вивченням лексикології та фразеології.

Вправа 1. *Запишіть слова, вставляючи, де потрібно, пропущені літери та апостроф. Поясніть їх правопис. До виділених слів доберіть синоніми. Яка їх стилістична роль?*

Бе...вітр...яний, надвечір...я, коров...як, т...м...яний, медв...яний, в...янути, сузір...я, п...янкий, корі...я, пр...вабливий, р...ясно, лис...т...я, почу...я, тон...ший, пот...м...яні...я, солов...ї, з...єднати, трав...янистий, розрі...я, коло...я, повітр...я, в...юниться, духм...яний, напоє...ий, Полі...я, солов...ї, різнотрав...я, верб...я, поліс...кий.

Уявіть собі, що ви побували в гостях в одногрупника на Поліссі. Що Вас вразило найбільше? Напишіть твір-опис “Поліські краєвиди”, використовуючи запропоновані слова. Які функції синонімів у мовленні?

Значне місце в цій групі вправ належить аналітичним вправам, які передбачають роботу як з окремо взятими словами та фразеологізмами, так і з одиницями вищих рівнів, зокрема словосполученнями та реченнями й, звичайно ж, із текстами різних стилів і жанрів. Виконання подібних вправ передбачає, передусім, вироблення в студентів умінь знаходити в пропозованих (створених) текстах відповідні лексико-фразеологічні одиниці, визначати лексико-семантичні категорії, лексичні значення запропонованих слів і фразеологізмів, синонімічні й антонімічні відношення, у які вони вступають тощо. Але виконання таких вправ не можна обмежувати лише мовною стороною, а повинно передбачати й мовленнєві завдання, які сприяють розвитку мовленнєвих умінь і навичок.

Вправа 2. *Прочитайте уважно текст. Визначте його основну думку. Дайте заголовок. Випишіть із тексту слова, що виконують номінативну функцію. Які це слова? Які це функції вони виконують? Які слова не виконують номінативної функції? Чому?*

У тексті знайдіть багатозначні слова, визначте їхнє значення: а) у контексті; б) поза контекстом (усі можливі).

Кожна нація, кожен народ, навіть кожна соціальна група має свої звичаї, що виробилися протягом багатьох століть і освячені віками.

Але звичаї – це не відокремлене явище в житті народу, це – втілені в рухи і дію світовідчуття, світосприймання та взаємини між окремими людьми. А ці взаємини і світовідчуття безпосередньо впливають на духовну культуру даного народу, що в свою чергу впливає на процес постання народної творчості. Саме тому народна творчість нерозривно зв'язана зі звичаями народу.

Звичаї народу – це ті прикмети, по яких розпізнається народ не тільки в сучасному, а і в його історичному минулому.

Народні звичаї охоплюють усі ділянки громадського, родинного і суспільного життя. Звичаї – це ті неписані закони, якими керуються в найменших щоденних і найбільших всенаціональних справах. Звичаї, а також мова – це ті найміцніші елементи, що об'єднують окремих людей в один народ, в одну націю. Звичаї, як і мова, виробилися протягом усього довгого життя і розвитку кожного народу. В усіх народів існує повір'я, що той, хто забув звичаї своїх батьків, карається людьми і Богом. Він блукає по світі, як блудний син, і ніде не може знайти собі притулку та пристановища, бо він загублений для свого народу.

Коли ми почнемо приглядатися, то побачимо, що звичаї нашого народу на диво між собою близькі. Хто його знає, чи є саме ця близькість звичаїв тим цементуючим матеріалом, що перемагає своєю міццю всі інші сили, які працюють на руйнування єдності нашого народу (За О. Воропаєм).

Чи погоджуєтеся ви з думкою О. Воропая, що “звичаї народу – це ті прикмети, по яких розпізнається народ не тільки в сучасному, а і в його історичному минулому?” Переконайте присутніх у правильності ваших міркувань.

Крім того, у вправах такого типу можна запропонувати студентам проаналізувати власне висловлювання (висловлювання своїх колег), з'ясувавши, які лексичні одиниці вжиті (однозначні, багатозначні слова, омоніми, синоніми, антоніми, фразеологічні одиниці тощо), а також їх роль у мові й мовленні; знайти помилки в мовленні власному та чужому, проаналізувати їх.

У системі лінгвістичної підготовки вагоме місце належить так званім конструктивним вправам, виконання яких дозволяє формувати як мовні, так і мовленнєві вміння: студенти самостійно конструюють словосполучення, речення за опорними одиницями; у нашій роботі – за поданими лексичними та фразеологічними одиницями, що ілюструє, передусім, вивчені поняття та явища.

Вправа 3. *Прочитайте запропоновані слова. З'ясуйте їх значення, згрупуйте: а) багатозначні слова; б) омоніми. Чим вони відрізняються? Назвіть критерії розмежування омонімії й полісемії.*

Гармонія, історія, сила, безладдя, заміна, бунт, ансамбль, острів, байка, веснянка, глава, метр, година, мережа, стан, билина, захід, клуб, мізинець, бал.

Зі словами-омонімами складіть речення.

Вправа 4. *Користуючись фразеологічним словником української мови поясніть значення запропонованих фразеологізмів. Які з них багатозначні? Доведіть це. Визначте функції фразеологізмів.*

Цокотіти зубами, туманити голову, тримати камінь за пазухою, як п'яте колесо до воза, зробити великі очі, обминати десятою дорогою, **як рак свисне**, яблуку ніде впасти, давати перевагу, передати куті меду, прикусити язик, **море по коліна**, сон рябої кобили, без ножа різати, плескати язиком, як риба у воді, на очах, намилити шию, з головою, дивитися крізь пальці, легкий на спомин, хоч краєм вуха, не мати спокою.

Із виділеними фразеологізмами складіть зв'язний текст (5 – 6 речень).

Із двома багатозначними фразеологізмами, вжитими в різних значеннях, складіть речення. Визначте, яку синтаксичну роль вони виконують у реченні.

Виконання таких вправ сприяє виробленню в майбутніх учителів умінь працювати з одиницями різних мовних рівнів: використовуючи запропоновані лексичні та фразеологічні одиниці, студенти створюють речення, з яких у майбутньому складатимуть висловлювання, що стане основою для вироблення комунікативних умінь.

Особливо важливу роль у системі вправ відіграють вправи творчого характеру (ситуативні та ситуативно-творчі): вони покликані стимулювати мислення учнів, викликати в них інтерес до навчального матеріалу, показувати можливості практичного застосування виучуваного мовного матеріалу, що є кінцевою метою вивчення мови, – формування вмінь і навичок вільного, бездоганного володіння мовою в різноманітних життєвих ситуаціях спілкування. Такі вправи можна виконувати окремо, а можна інші види навчальних вправ супроводжувати завданнями ситуативно-творчого характеру (наприклад, вправа 1).

Вправа 5. *Вам необхідно написати нарис до місцевої газети про народних умільців вашого краю. Запишіть прислів'я і приказки, які б ви використали. Яка їхня функція у тексті? Чи вживаються в них антоніми? З якою метою?*

Звичайно, ми навели лише приклади різних видів навчальних вправ, виконання яких сприятиме реалізації функціонально-комунікативного підходу до вивчення лексики та фразеології майбутніми вчителями-словесниками.

Практика роботи доводить, що досить-таки часто обмеженість навчальних вправ із мови полягає в тому, що вони орієнтовані на роботу з окремим словом чи фразеологізмом, а не на роботу із зв'язним текстом, у якому функціонують ці одиниці. Адже тільки робота з уже готовими текстами, складання власних текстів є запорукою розвитку мовних здібностей особистості. Саме тому слово та фразеологізм варто розглядати лише як лінгвістичні одиниці, які реалізуються в тексті, адже поза контекстом ці одиниці можна розглядати лише як одиниці мови з притаманними їм функціями. Нам важливо, щоб студенти під час вивчення відповідних розділів курсу сучасної української літературної мови («Лексикології» і «Фразеології») не просто усвідомили, що під

функціонуванням мовних одиниць ми розуміємо не лише значення та роль відповідних лінгвістичних одиниць у мовній системі, зокрема слова і фразеологізму в мові, а й їх призначення й застосування в мовленні, специфіку їх використання для передачі певної інформації в процесі живого спілкування, їх реалізацію в мовленні залежно від особливостей цих засобів, мети висловлювання, намірів мовця [7, с. 10]. Саме застосування пропонованих навчальних вправ дає змогу не лише розширити лексико-фразеологічні знання, а й виробити стійкі вміння й навички доречного, точного, стилістично виправданого використання лексико-фразеологічних одиниць у власному мовленні, що й повинно стати основою розвитку мовленнєвих умінь студентів.

Подібні вправи виробляють уміння застосовувати набуті знання в навчальній діяльності, якою керує викладач, а також у ході самостійної роботи, адже вони готують студентів до подальшої роботи як над власним мовленням, з одного боку, так і над мовленням учнів – з іншого. А це покликано сприяти формуванню в студентів самостійності, яка активізує їхню навчальну діяльність, адже у світлі останніх вимог до організації навчального процесу у вищій школі останнім часом усе більше уваги приділяють самостійній роботі студентів, у яких необхідно виховувати самостійність, що проявляється завдяки власній навчальній діяльності, у них потрібно сформувати внутрішню потребу в знаннях, пізнавальних інтересах, вони повинні бачити мету роботи, передбачати її кінцевий результат, організовуючи при цьому власну самоосвіту, розвиваючи пізнавальну і розумову активність, самостійність, здатність до творчості [1, с. 434].

Розроблена нами система вправ була впроваджена у практику роботи на філологічному та історичному (спец. «Історія та українська мова і література») факультетах Житомирського державного університету імені Івана Франка. Результати дослідження показали значно вищий рівень сформованості комунікативних умінь і навичок у студентів експериментальних груп порівняно зі студентами контрольних груп, що підтверджує ефективність та доцільність її впровадження в практику роботи.

Література

1. Алексюк А. М. Педагогіка вищої освіти України / А. М. Алексюк. – К. : Либідь, 1998. – 560 с.
2. Біляев О. Вправи в навчанні мови / О. Біляев // Українська мова і література в школі. – 2006. – № 6. – С. 2–5.
3. Біляев О. Зміст уроку української мови / О. Біляев // Українська мова і література в школі. – 2003. – № 4. – С. 2.
4. Загальноєвропейські Рекомендації з мовної освіти : вивчення, викладання, оцінювання. – К. : Ленвіт, 2003. – 261 с.
5. Караман С. О. Методика навчання української мови в гімназії / С. О. Караман. – К. : Ленвіт, 2000. – 272 с.
6. Мельничайко В. Я. Творчі роботи на уроках української мови : Конструювання. Редагування. Переклад : Посібник для вчителів / В. Я. Мельничайко. – К. : Радянська школа, 1984. – 276 с.
7. Методика развития речи на уроках русского языка : Кн. для учителя / Н. Е. Богуславская, В. И. Капинос, А. Ю. Купалова и др.; под. ред. Т. А. Ладыженской. – М.: Просвещение, 1991. – 240 с.
8. Пентилюк М. І. Вивчення української мови в школах з російською мовою навчання / М. І. Пентилюк. – К. : Рута, 2000. – 128 с.
9. Скуратівський Л. Концепція мовної освіти 12-річної школи (українська мова) : Проект / Л. Скуратівський // Українська мова і література в школі. – 2002. – № 2. – С. 4–10.
10. Скуратівський Л. В. Пізнавальні завдання з української мови / Л. В. Скуратівський. – К., 1987. – 144 с.
11. Ушинський К. Д. Твори / К. Д. Ушинський. – К. : Радянська школа, 1954. – Т. 2. – 502 с.

РЕЦЕНЗІЇ ТА АНОТАЦІЇ

Калашник В. С. Людина та образ у світі мови : вибрані статті / Володимир Калашник. – Х. : ХНУ ім. В. Н. Каразіна, 2011. – 368 с.

«Людина та образ у світі мови» – це скромна дешиця із солідного наукового доробку відомого вітчизняного мовознавця, доктора філологічних наук, професора Володимира Семеновича Калашника. Збірник містить наукові праці різноманітної мовознавчої проблематики, написані протягом чотирьох десятиліть. Вони дають загальне уявлення про дослідницьке видноколо вченого та принципи його наукового пошуку, загалом окреслюють основне наукове кредо автора – утвердження соціального статусу української мови та забезпечення її повноцінного функціонування.

Історія вітчизняної лінгвістики, перекладознавство, лінгвопоетика, соціолінгвістика, культура мови, методика, лексикологія, фразеологія, афористика – ці та інші актуальні питання, порушені в репрезентованому науковому виданні, засвідчують потужний науковий потенціал видатного, знаного в Україні та за її межами, дослідника, одного з яскравих представників сучасної Харківської лінгвістичної школи, гідного продовжувача традицій уславлених попередників, наукові здобутки яких належним чином поціновані у статтях, що увійшли до збірника.

В. Калашник невтомно популяризує наукові праці представників харківської лінгвістичної школи («Ставлення Олександра Потебні до української мови та завдань її вивчення в оцінці Юрія Шевельова», «Погляди на двомовність у соціолінгвістичних студіях Олександра Потебні та його послідовників», «Поняття естетики мови в працях Леоніда Булаховського» та ін.), зокрема їхні думки щодо першочергового значення рідної мови для духовного розвитку людини, погляди на ставлення до української мови та проблем наукового її вивчення, маніфестує філософію словесного образу Олександра Потебні, ідеї якого в царині «поетики не втрачають до цього часу своєї значущості – насамперед завдяки вмілому поєднанню філософського підходу та лінгвістичного аналізу в процесі пізнання таїни словесного образу, а відтак і мови естетичної сфери її функціонування» (с. 36). Не викликає жодних заперечень і твердження Володимира Семеновича про те, що «Потебня порушив низку питань методологічного плану й визначив напрямки мовно-естетичних досліджень для багатьох наступних поколінь філологів» (с. 36).

Хоч чимало наукових поглядів В. Калашника і звучать в унісон з поглядами Олександра Потебні, Юрія Шевельова, Миколи Наконечного, Леоніда Булаховського, усе ж таки варто говорити про те, що в

рецензованих працях простежується модифікація тих чи тих теорій у напрямку до вдосконалення. До того ж кожна наукова розвідка завершується логічними узагальненнями, які подекуди окреслюють порушувану проблему на широкому тлі, як-от, скажімо, у статті «Українська поезія ХХ століття в наукових студіях Юрія Шевельова: від Тичини до Стуса», де автор у відповідний спосіб підсумовує: «Окреслені й схарактеризовані в статті питання, звичайно, не вичерпують усієї проблематики досліджень Юрія Шевельова про двох українських поетів ХХ століття. Вони торкаються лише найважливіших, на наш погляд, моментів, які дозволяють визначити дослідницькі стратегії видатного українського філолога: розгляд поетичного слова в широких культурних, мовних, наукових контекстах; пильна увага до засобів поезики, аналіз яких здійснюється крізь призму визначення типових ознак поетичного стилю автора; врахування змін художньої манери та поетичної мови; пошук історико-літературних зв'язків та проведення на широкому культурному тлі типологічних паралелей між творчістю окремих поетів» (с. 42). Цінність наукових студій Володимира Семеновича, вважаємо, полягає в синтезі культурних, літературних і мовознавчих традицій.

Виняткова працездатність інтенсивно збільшує наукову продукцію вченого. Важко вказати ті проблеми українського мовознавства, що залишилися поза увагою В. Калашника, які не підлягають глибокому й оригінальному осмисленню в його працях. Проте чітко окреслені головні, магістральні напрямки фахових пошуків, що насамперед привертають його увагу. Один з них – багатолітні, наполегливі, винятково плідні дослідження мови й стилю українських письменників. Як зауважує Н. Бабич у «Передньому слові про науковця», «слово і образ, естетика поезики і поезика естетики, експресія поетичного слова, його естетична перспектива, мовна норма і стиль – ось питання, які висвітлює у своїх дослідженнях професор В. Калашник» (с. 7).

Блискучий теоретик-дослідник, дослідник мови поетичних текстів Володимир Семенович любить сам об'єкт своїх досліджень. Цією любов'ю просякнуті праці, присвячені вивченню мови і стилю класиків вітчизняної літератури. Ця риса яскраво проявилася у статтях, розміщених під рубрикою «Лінгвопоетика», зокрема «Мовні засоби лірики Андрія Малишка (із спостережень над поезіями циклу «Дорога під яворами»)», «Символіка образно-сміслових єдностей у поетичній мові Івана Драча», «Афористичність поетичної мови Дмитра Павличка», «Поетичні афоризми Тараса Шевченка (спроба типології)», «Інтертекстуальність як стилетвірний чинник у поемах Івана Світличного», «Образ слова в ліриці Миколи Руденка» та багатьох інших. Структура запропонованої рубрики відображає задум автора репрезентувати широке коло лінгвопоетичних проблем, пов'язаних з основними стилістичними поняттями, із зображально-виражальними засобами, зі стилістичними фігурами та

тропами. І це цілком закономірно. Адже він, як і більшість дослідників поетичного мовлення, переконаний, що «внесок поета в літературну мову полягає насамперед в уважному ставленні до фольклорних та класичних традицій і в майстерному художньому трансформуванні невичерпних художніх багатств рідної мови» (с. 100). В. Калашник уміло залучає до свого наукового інструментарію методи аналізу, накопичені як вітчизняною, так і світовою практикою.

Знання учений щиро ділиться своїми новаторськими ідеями з колегами, про що свідчать реалізовані спільно наукові проекти, зокрема написані у співавторстві статті з Ю. Безхутрим, Г. Губаревою, Ю. Зуенко (Калашник), Л. Педченко, Л. Савченко, Л. Тарасовим, В. Ужченком, М. Філоном, І. Шудриком, Г. Яновською та ін.

Професор В. Калашник дотичний до розбудови української термінології. Добре усвідомлюючи те, що на сучасному етапі розвитку вітчизняної лінгвістичної науки термінологія є однією з провідних її царин, становлення якої зумовлене передусім національним відродженням України, він упродовж останніх десятиліть активно розробляє як загальні термінологічні питання, так і часткові, ті, що пов'язані з відповідною термінологічною підсистемою («Наріжні терміни радіології», «Українська радіологічна термінологія: історія, проблеми й перспективи», «Проблеми перекладу медичної термінології»).

Своїми дослідженнями, усією своєю науково-педагогічною діяльністю учений-практик здійснив великий вплив на розвиток лінгвістичної думки в Україні і на постановку викладання української мови у вищій школі («Питання про самобутність української мови й літератури в російській науковій думці початку ХХ ст.», «Проблеми функціонування української мови як державної», «Навчання української мови на російськомовній основі (комплексний підхід і контрастивна методика)»). Його праці є відображенням низки різних наукових методологій і підходів до інтерпретації мовних явищ, які обґрунтовують складну природу й розвиток самої мови.

Багатючий мовний матеріал, зібраний і ретельно класифікований, постійне врахування взаємодії лексико-семантичних і граматичних факторів, глибокий вдумливий аналіз й оригінальне вирішення найбільш складних і спірних проблем роблять розвідки В. Калашника цінним внеском у наукову розробку актуальних питань українського мовознавства. Зібрані статті витримали перевірку часом. Не можна не відзначити величезної роботи з вивчення історії окремих слів і виразів («Концепт «доля» в поетичній картині світу Тараса Шевченка», «Становлення та сучасне функціонування поетичного образу *калиновий міст*», «Мовно-естетичні знаки *душа – печаль – слово* у поетичному світі Ліни Костенко», «Лексико-семантична група «змії» в сучасній українській мові: аспекти діахронічного аналізу»), фразеологічного й пареміологічного

фонду української мови («Афористичний вислів як семантичний і стилістичний компонент усного мовлення», «Естетичний аспект розвитку мови: здобутки української поетичної фразеології та афористики», «Фразеосемантичне поле «зовнішній вигляд людини» в східнослов'янських і степових говірках Донбасу»). Число статей на цю тему продовжує зростати.

Для всієї діяльності В. Калашника характерні дві панівні, принципово важливі риси, нерозривно одна з одною пов'язані. Це, з одного боку, «ювелірний» аналіз окремих фактів і явищ мови, а з іншого, – окремі факти і явища, їхні групи та зв'язки вивчаються з позиції загальної теорії мови, за ними розкриваються широкі перспективи, вони слугують матеріалом для теоретичних узагальнень.

Потреба збереження національних цінностей у вітчизняному освітньому просторі, високий професіоналізм, фундаментальність знань, уміння злагоджено працювати в колективі, здатність реагувати на потреби часу визначають творчий шлях доктора філологічних наук, професора Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна Володимира Семеновича Калашника.

Науковий доробок за чотири десятиліття «Людина та образ у світі мови : вибрані статті» засвідчує високе служіння обраній справі, активну громадську позицію, пропагування лінгвістичних знань, невтомний творчий пошук, самовідданість, щедрість душі. Переконані, що й подальша діяльність професора В. С. Калашника буде позначена світлими справами, спрямованими на розвиток вітчизняної філологічної освіти й піднесення її рівня.

*Ж. В. Колоїз, Н. М. Малюга
(м. Кривий Ріг)*

ВІДОМОСТІ ПРО АВТОРІВ

Арешенкова Александра Юрївна – здобувач кафедри української мови Криворізького державного педагогічного університету.

Ачилова Олена Леонідівна – кандидат філологічних наук, асистент кафедри культури української мови Таврійського національного університету ім. В. І. Вернадського

Бакум Зінаїда Павлівна – доктор педагогічних наук, професор кафедри української мови Криворізького державного педагогічного університету.

Барвіцька Галина Кирилівна – аспірант, Інститут філології Київського національного університету імені Тараса Шевченка.

Белей Лесь Любомирович – аспірант, Інститут мовознавства ім. О. О. Потебні НАН України.

Березовська-Савчук Наталя Анатоліївна – викладач кафедри української мови та методики навчання Київського університету імені Бориса Грінченка.

Білих Олександр Петрович – кандидат філологічних наук, доцент кафедри української мови Кіровоградського державного педагогічного університету імені Володимира Винниченка; докторант кафедри загального і слов'янського мовознавства Одеського національного університету імені І. І. Мечникова.

Білка Олена Леонідівна – кандидат філологічних наук, викладач Харківського гуманітарного університету «Народної української академії».

Білоусенко Петро Іванович – доктор філологічних наук, професор кафедри української мови Запорізького національного університету.

Бойко Лариса Петрівна – кандидат філологічних наук, доцент кафедри української мови Запорізького національного університету.

Бойчук Марія Володимирівна – викладач кафедри української та іноземних мов Прикарпатського юридичного інституту Львівського державного університету внутрішніх справ.

Бондар Лілія Анатоліївна – кандидат філологічних наук, доцент кафедри іноземних мов Криворізького державного педагогічного університету.

Бузько Світлана Андріївна – кандидат філологічних наук, старший викладач кафедри української мови Криворізького державного педагогічного університету.

Бугера Олена Анатоліївна – аспірант кафедри української мови Криворізького державного педагогічного університету.

Вавринюк Тетяна Іванівна – кандидат філологічних наук, доцент кафедри української мови Криворізького державного педагогічного університету.

Вакулик Ірина Іванівна – кандидат філологічних наук, доцент кафедри української, англійської та латинської мов ім. М. О. Драй-Хмари Національного університету біоресурсів і природокористування України.

Васильченко В'ячеслав Миколайович – кандидат філологічних наук, доцент кафедри журналістики Інституту міжнародних відносин Національного авіаційного університету.

Величко Ганна Глебівна – аспірант кафедри української мови Криворізького державного педагогічного університету.

Віняр Ганна Миколаївна – кандидат філологічних наук, доцент кафедри української мови Криворізького державного педагогічного університету.

Войцехівська Наталія Костянтинівна – кандидат філологічних наук, молодший науковий співробітник, Інститут мовознавства ім. О.О. Потебні НАН України.

Волинець Галина Миколаївна – кандидат філологічних наук, старший викладач кафедри журналістики Запорізького національного технічного університету

Волобуєва Олена Олександрівна – старший викладач кафедри українознавства та латинської мови Національного фармацевтичного університету.

Воробйова Антоніна Анатоліївна – учитель української мови та літератури I категорії Криворізької загальноосвітньої школи № 114 I–III ступенів.

Глазкова Ганна Олександрівна – асистент кафедри англійської філології Криворізького державного педагогічного університету.

Гончарова Юлія Олегівна – аспірант, Національний університет «Києво-Могилянська академія».

Гребенюк Алла Василівна – аспірант кафедри української мови Національного педагогічного університету ім. М. П. Драгоманова.

Гримашевич Галина Іванівна – кандидат філологічних наук, доцент, завідувач кафедри української мови Житомирського державного університету імені Івана Франка.

Гузенко Світлана Валентинівна – кандидат філологічних наук, доцент кафедри філологічної підготовки Миколаївського національного університету імені В. О. Сухомлинського.

Дедушно Алла Володимирівна – аспірант кафедри загального і слов'янського мовознавства та іноземних мов Полтавського національного університету ім. В. Г. Короленка.

Демешко Інна Миколаївна – кандидат філологічних наук, доцент кафедри української мови Кіровоградського державного педагогічного університету імені Володимира Винниченка.

Демура Галина Володимирівна – аспірант кафедри української мови Харківського національного університету ім. В. Н. Каразіна.

Дорогович Наталія Омелянівна – аспірант кафедри української мови Прикарпатського національного університету імені Василя Стефаника.

Дядечко Людмила Петрівна – доктор філологічних наук, професор кафедри російської мови Київського національного університету імені Тараса Шевченка.

Єщенко Тетяна Анатоліївна – кандидат філологічних наук, доцент кафедри української і російської мов ДВНЗ «Донецький національний технічний університет».

Жвава Ольга Анатоліївна – кандидат філологічних наук, доцент, Чорноморський державний університет імені Петра Могили (м. Миколаїв).

Жила Тетяна Іванівна – кандидат філологічних наук, доцент кафедри української мови Уманського державного педагогічного університету.

Загнітко Анатолій Панасович – доктор філологічних наук, професор, академік АН ВШ України, завідувач кафедри української мови та прикладної лінгвістики Донецького національного університету.

Задорожна Ніна Олександрівна – кандидат філологічних наук, доцент кафедри української мови Кіровоградського державного педагогічного університету імені Володимира Винниченка.

Зубець Наталя Олександрівна – кандидат філологічних наук, доцент кафедри української мови Запорізького національного університету.

Ігнат'єва Світлана Євгенівна – кандидат філологічних наук, доцент, докторант Полтавського національного педагогічного університету імені В. Г. Короленка

Іншаков Артур Євгенійович – асистент кафедри української мови Криворізького державного педагогічного університету.

Іншакова Інна Євгеніївна – здобувач кафедри української мови Криворізького державного педагогічного університету.

Іншакова Ірина Опанасівна – кандидат філологічних наук, доцент кафедри української мови Криворізького державного педагогічного університету.

Кажан Валентина Іванівна – кандидат філологічних наук, доцент кафедри української мови Криворізького державного педагогічного університету.

Калініна Раїса Павлівна – кандидат філологічних наук, доцент кафедри російської філології та зарубіжної літератури Криворізького державного педагогічного університету.

Караман Станіслав Олександрович – доктор педагогічних наук, професор кафедри української мови та методики навчання Київського університету імені Бориса Грінченка.

Карнаух Ганна Володимирівна – аспірант, Український мовно-інформаційний фонд НАН України.

Качайло Ксенія Анатоліївна – кандидат філологічних наук, доцент кафедри української мови Криворізького державного педагогічного університету.

Кевлюк Ірина Володимирівна – старший викладач кафедри журналістики Інституту міжнародних відносин Національного авіаційного університету.

Клімчук Галина Петрівна – кандидат філологічних наук, старший викладач кафедри української мови Криворізького державного педагогічного університету.

Коваль Владимир Иванович – доктор філологічних наук, професор, завідувач кафедри російського, загального і слов'янського мовознавства Гомельського державного університету імені Ф. Скорины (Білорусь).

Козак Раїса Віталіївна – кандидат філологічних наук, доцент кафедри української мови Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка.

Козіна Юлія Василівна – асистент кафедри української філології Кримського гуманітарного університету.

Колоїз Жанна Василівна – доктор філологічних наук, професор, завідувач кафедри української мови Криворізького державного педагогічного університету.

Корольова Валерія Володимирівна – кандидат філологічних наук, викладач кафедри української мови Дніпропетровського національного університету імені Олеся Гончара.

Кость Ірина Ярославівна – аспірант кафедри української мови Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка.

Коца Руслана Олександрівна – кандидат філологічних наук, Інститут української мови НАН України.

Кравченко Тетяна Пилипівна – кандидат філологічних наук, доцент кафедри українознавства Миколаївського державного аграрного університету.

Крашеніннікова Тетяна Валеріївна – старший викладач кафедри мовної підготовки Дніпропетровського державного університету внутрішніх справ.

Крижанівська Ольга Іванівна – кандидат філологічних наук, доцент кафедри української мови Кіровоградського державного педагогічного університету імені Володимира Винниченка.

Курушина Марина Анатоліївна – кандидат філологічних наук, викладач кафедри українознавства Харківського національного університету ім. В. Н. Каразіна.

Кушлак Людмила Степанівна – аспірант кафедри української мови Уманського державного педагогічного університету імені Павла Тичини.

Ланіна Вікторія Олексіївна – викладач кафедри іноземних мов Національного гірничого університету (м. Дніпропетровськ).

Литвиненко Ніна Павлівна – доктор філологічних наук, професор кафедри україністики Національного медичного університету ім. О. О. Богомольця (м. Київ).

Литовченко Ірина Олександрівна – здобувач кафедри української мови Криворізького державного педагогічного університету.

Ляшук Наталя Альбертівна – старший викладач кафедри українознавства, педагогіки та культурології Севастопольського національного технічного університету; аспірант, Інститут української мови НАН України

Майборода Наталія Григорівна – кандидат філологічних наук, старший викладач Дніпропетровського національного університету імені Олеся Гончара.

Малюга Наталія Миколаївна – кандидат філологічних наук, доцент кафедри української мови Криворізького державного педагогічного університету.

Мацюк Зоряна Сергіївна – асистент кафедри історії та культури української мови Інституту філології та журналістики Волинського національного університету імені Лесі Українки.

Межов Олександр Григорович – кандидат філологічних наук, доцент кафедри української мови Волинського національного університету імені Лесі Українки.

Мелкумова Тетяна Володимирівна – асистент кафедри інженерної педагогіки та мовної підготовки Криворізького технічного університету.

Меркулова Оксана Володимирівна – кандидат філологічних наук, доцент кафедри культурології та українознавства Запорізького національного університету.

Мицан Дарія Миронівна – старший викладач кафедри іноземних мов і країнознавства Прикарпатського національного університету імені Василя Стефаника.

Міняйло Роман Вікторович – кандидат філологічних наук, доцент кафедри української мови і літератури Східноукраїнського національного університету імені Володимира Даля.

Мороз Валентина Яківна – кандидат філологічних наук, доцент, докторант Класичного приватного університету (м. Запоріжжя).

Нестеренко Тетяна Анатоліївна – кандидат філологічних наук, доцент кафедри української мови Кіровоградського державного педагогічного університету імені Володимира Винниченка.

Овчиннікова Ірина Ігорівна – кандидат філологічних наук, доцент кафедри української мови Національного педагогічного університету ім. М. П. Драгоманова.

Огар Анна Осипівна – аспірант кафедри філологічних дисциплін та методики їх викладання в початковій школі Дрогобицького державного педагогічного університету імені Івана Франка.

Олексенко Володимир Павлович – доктор філологічних наук, професор, директор Інституту філології та журналістики Херсонського державного університету.

Остроушко Оксана Андріївна – кандидат філологічних наук, доцент кафедри української мови Криворізького державного педагогічного університету.

Острианська Оксана Вікторівна – старший викладач, завідувач коледжу Мелітопольського відокремленого підрозділу Запорізького інституту економіки та інформаційних технологій.

Парасін Наталія Дем'янівна – викладач, доцент кафедри української мови Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка.

Пачева Валентина Миколаївна – кандидат філологічних наук, доцент кафедри української мови Мелітопольського державного педагогічного університету імені Богдана Хмельницького.

Прадід Юрій Федорович – доктор філологічних наук, професор, завідувач кафедри українського мовознавства Таврійського національного університету ім. В. І. Вернадського.

Рябокінь Наталія Олександрівна – старший викладач кафедри перекладу та іноземних мов Полтавського інституту економіки і права.

Сабліна Світлана Володимирівна – кандидат філологічних наук, доцент кафедри української мови Запорізького національного університету.

Свердан Тетяна Петрівна – кандидат філологічних наук, докторант, лектор Інституту східнослов'янських студій Карлового університету в Празі (Чехія).

Сегін Любомир Васильович – кандидат філологічних наук, доцент кафедри української мови і літератури Слов'янського державного педагогічного університету.

Сикало Людмила Володимирівна – аспірант кафедри української мови Луганського національного університету імені Тараса Шевченка.

Сінкевич Наталія Михайлівна – викладач кафедри української мови Дніпропетровського національного університету імені Олеся Гончара.

Слюніна Олена Вікторівна – аспірант кафедри української мови Харківського національного педагогічного університету імені Г. С. Сковороди.

Стратулат Наталія Вікторівна – кандидат філологічних наук, доцент кафедри мистецтвознавства Мистецького інституту художнього моделювання та дизайну ім. Сальвадора Далі (м. Київ).

Строганова Ганна Миколаївна – кандидат педагогічних наук, викладач кафедри методики викладання української мови та літератури національного педагогічного університету ім. М. П. Драгоманова

Телєжкіна Олеся Олександрівна – кандидат філологічних наук, доцент кафедри українознавства та латинської мови Національного фармацевтичного університету.

Тимошук Роман Павлович – молодший науковий співробітник, Український мовно-інформаційний фонд НАН України.

Ткач Алла Василівна – кандидат філологічних наук, доцент кафедри суспільних наук та українознавства Буковинського державного медичного університету (м. Чернівці).

Ткаченко Євген Миколайович – викладач кафедри української мови та літератури Слоб'янського державного педагогічного університету.

Токарев Григорій Валерієвич – доктор філологічних наук, професор, завкафедрой документостведення и статистики русского языка Тульского государственного университета им. Л. Н. Толстого (Россия).

Токарева Інна Юрієвна – кандидат педагогічних наук, доцент кафедри гуманітарного образования Інститута підвищення кваліфікації и професіональної переподготовки работников образования Тульской области (Россия).

Трегубова Елена Николаевна – кандидат філологічних наук, завкафедрой русского языка, литературы и методики преподавания Славянского-на-Кубани государственного педагогического института (Россия).

Фенко Марія Ярославівна – кандидат філологічних наук, доцент кафедри філології та методики викладання початкової освіти педагогічного інституту Волинського національного університету імені Лесі Українки.

Хоменко Ганна Євгеніївна – здобувач кафедри української мови Криворізького державного педагогічного університету.

Хоцькіна Світлана Миколаївна – аспірант кафедри педагогіки Криворізького державного педагогічного університету.

Царалунга Інна Богданівна – кандидат філологічних наук, доцент кафедри української філології Хмельницького національного університету.

Царьова Ірина Валеріївна – аспірант кафедри української мови Луганського національного університету імені Тараса Шевченка.

Шабуніна Вікторія Валентинівна – кандидат філологічних наук, доцент кафедри українознавства Кременчуцького національного університету імені Михайла Остроградського.

Шарманова Наталя Миколаївна – кандидат філологічних наук, доцент кафедри української мови Криворізького державного педагогічного університету.

Шевченко Ірина Григорівна – учитель української мови і літератури Уманської міської гімназії Уманської міської ради Черкаської області.

Шутак Лариса Богданівна – кандидат філологічних наук, доцент кафедри суспільних наук та українознавства Буковинського державного медичного університету (м. Чернівці).

Юрченко Наталія Вікторівна – аспірант кафедри української мови Запорізького національного університету.

Юрчишин Тетяна Василівна – кандидат філологічних наук, доцент кафедри іноземних мов для зовнішньоекономічної діяльності Тернопільського національного економічного університету.

Янчук Наталія Володимирівна – асистент кафедри української мови Житомирського державного університету імені Івана Франка.

Ясинецька Наталія Анатоліївна – викладач кафедри теорії та практики перекладу Горлівського державного педагогічного інституту іноземних мов.

ДО УВАГИ АВТОРІВ!

**Рукописи не повертаються.
Редакційна рада залишає за собою право
редагувати і скорочувати текст.**

Електронний варіант статті повинен задовольняти такі вимоги:

1. Формат А4, поля – 2,5 см з усіх боків.
2. Текст: шрифт Times New Roman, кегль – 14, інтервал 1, абзац – 1,25 см.
3. УДК
4. Анотації (українською, російською, англійською мовами) передбачають прізвище, ініціали, назву статті, текст, ключові слова (5–6 рядків 10 кеглем). Подавати перед текстом статті.
5. Ілюстративний матеріал виділяти курсивом з посиланням на джерело (1, с. 24)
6. Для посилань на джерело цитування використовувати квадратні дужки [2, с. 5].
7. Список літератури в алфавітному порядку оформлювати згідно з державним стандартом.
8. Обов'язково диференціювати тире (–) і дефіс (-), уніфікувати лапки («») та апостроф (').

Матеріали, підписані авторами, не завжди відповідають поглядам редакційної колегії. За достовірність надрукованих матеріалів відповідальність несуть автори.

До друку обов'язково додаються відомості про автора (прізвище, ім'я, по батькові (повністю), науковий ступінь, учене звання, посада, місце роботи, домашня адреса і контактний телефон).

*Адреса
для спілкування:*

**пр. Гагаріна, 54
м. Кривий Ріг
50086**

+38(0564) 71-42-47

Наукове видання

Філологічні студії

Науковий вісник Криворізького державного педагогічного університету

Збірник наукових праць

Випуск 6

**Відповідальний редактор – Ж. В. Колоїз
Відповідальний секретар – Н. М. Малюга
Коректори – В. М. Борита
Г. Г. Величко
Макет і верстка – Р. А. Козлов**

Підписано до друку 16.10.2011.

Формат 60x84/16. Ум. др. арк. – 44,0. Обл.-вид. арк. – 53,7.

Тираж – 150 прим.

Друкарня СПД Щербенок С. Г.
Свідоцтво ДП 126-р від 12.10.2004.
вул. Рокоссовського, 5/3, м. Кривий Ріг, 50027